

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

**Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002**

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΑΘΗΝΑ 2004

Τα κοσμήματα του εξωφύλλου προέρχονται:

1. από το έργο του Νικολάου Γύζη «Ιστορία», που κυκλοφόρησε σε αφίσα, Μόναχο 1911,
2. από λιθογραφία του Museo Civico Correr, Βενετία.

Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002

Historiography of Modern and Contemporary Greece
1833-2002

INSTITUTE FOR NEOHELLENIC RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

IV INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORY

**Historiography
of Modern and Contemporary Greece
1833-2002**

PROCEEDINGS

VOLUME II

Edited by

PASCHALIS M. KITROMILIDES – TRIANTAPHYLLOS E. SKLAVENITIS

ATHENS 2004

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ιστοριογραφία
της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας
1833-2002**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄

Επιμέλεια

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

ΧΟΡΗΓΟΣ

© Institute for Neohellenic
Research/National Hellenic
Research Foundation
Vas. Constantinou 48,
Athens 116 35
tel. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

Κέντρο Νεοελληνικών
Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος
Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48,
116 35 Αθήνα
τηλ. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

ISBN set 960-7916-39-5

ISBN Β' τόμος 960-7916-38-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Β' ΤΟΜΟΥ

Περιεχόμενα	7-9
Θεματικές ενότητες	11-13
Συντομογραφίες	14

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ιστορική δημογραφία και γεωγραφία	
Κώστας Κόμης, <i>Από τη γεωγραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)</i> .	17-30
Ευτυχία Κοσμάτου, <i>Από την πολιτειαγραφία στην ιστορική δημογραφία (19ος-20ός αιώνας)</i> .	31-57
Δημήτρης Δημητρώπουλος, <i>Ιστοριογραφικές χρήσεις των προστατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό</i> .	59-76
Γιώργος Τόλιας, <i>Χώρος και ιστορία. Αρχαιοδιφικές και ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, 19ος-20ός αι.</i>	77-120
Κοινωνικό φύλο και ιστορία	
Έφη Αβδελά, <i>Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές</i> .	123-138
Ηλικίες	
Τόνια Κιουσοπούλου, <i>Η μελέτη των ηλικιών και των ηλικιακών ομάδων ως αντικείμενο της νεότερης ιστοριογραφίας</i> .	141-149
Αγροτικός κόσμος	
Ελευθερία Ζέη, <i>Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου τον 19ο αιώνα (1835-1897): η πολλαπλότητα των μαρτυριών</i> .	153-200
Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, <i>Η ιστορία του αγροτικού κόσμου από τον Μεσοπόλεμο ως σήμερα: ακυρώσεις και μετατοπίσεις</i> .	201-220

Μετανάστευση – Διασπορά

- Όλγα Κατσαρδής-Hering, *Από τις «ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού» στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15ος-19ος αι.).* 223-250
- Λίνα Βεντούρα, *Μεταπολεμικές προσεγγίσεις στην ελληνική μετανάστευση.* 251-270
- Εθνοπολιτισμικές ομάδες
- Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Εθνικός και εθνοτικός λόγος: συγκλίσεις και αποκλίσεις.* 273-314
- Ρίκα Μπενβένιστε, *Για την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας.* 315-328

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

- Οικονομία και οικονομική ιστορία: μείζονες υποθέσεις και τεχνικές
- Σπύρος Γ. Ασδραχάς, *Από την αναφορά στο οικονομικό προς μια οικονομική ιστορία των κατακτημένων.* 331-342
- Ευάγγελος Δ. Πρόντζας, *Οικονομία, ιστορία και οικονομική ιστορία. Από τα προβλήματα στην ανάλυση.* 343-369
- Αγροτική οικονομία
- Ευγενία Μπουρνόβα, *Η ελληνική ιστοριογραφία απέναντι στην αγροτική μεταρρύθμιση.* 373-387
- Εμπόριο και διακίνηση
- Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το όνομα των ταμών.* 391-406
- Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις μιας διεθνοποιημένης δραστηριότητας: το εμπόριο (18ος-19ος αιώνας).* 407-423
- Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ναυτιλιακή ιστορία («εν πλω και υπ' ατμόν»).* 425-445
- Αγορές και στρατηγική κεφαλαίων
- Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Οικονομική ιστορία του 19ου αιώνα: η έννοια της αγοράς και της στρατηγικής κεφαλαίων.* 449-471
- Γιώργος Προγουλάκης, *Οι Έλληνες ιστορικοί και το πρόβλημα της εκβιομηχάνισης μεταξύ των δύο πολέμων.* 473-484
- Κώστας Κωστής, *Το χρονικό μιας αποτυχημένης προσπάθειας: η ιστορία των τραπεζών στην Ελλάδα.* 485-494
- Μιχάλης Ρηγίνος, *Οι περιπέτειες της δραχμής και η ιστοριογραφία.* 495-516

Εκβιομηχάνιση

- Χριστίνα Αγγριαντώνη – Ευρυδίκη Σιφναίου, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία, βιομηχανική ιστορία: ανοιχτά μονοπάτια.* 519-530

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους

Η ιστορία των κοινοτήτων

- Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Οι ελληνικές κοινότητες (17ος-19ος αι.): από την ιστορία των θεσμών στην ιστορία των τοπικών κοινοτήτων και οικονομιών.* 533-550

Υπό τις δυτικές κυριαρχίες

- Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις.* 553-572

- Νίκος Ε. Καραπιδάκης, *Η ιστορία των δυτικών κυριαρχιών: η παρέκκλιση από την κοινωνική ιστορία στην εθνική. Η διάσταση μεταξύ των στοχαστών και των ιστοριογράφων της κατάκτησης.* 573-584

Εκκλησιαστικοί θεσμοί

- Βασίλειος Ν. Μακρίδης, *Εκκλησιαστική και θρησκευτική ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας: διαφορές, ιδιαιτερότητες και προβλήματα ανάπτυξης.* 587-620

Το ορθόδοξο μιλλέτ και τα ορθόδοξα κοινοτικά μορφώματα

- Ιωάννα Πετροπούλου, *Ο εκδημοκρατισμός της γραφής.* 623-655

- Σία Αναγνωστοπούλου, *Οι όροι μιλλέτ, γένος, έθνος, οικουμενικότητα, αλυτρωτισμός στην ελληνική ιστοριογραφία.* 657-677

Θεσμική συγκρότηση του κράτους

Πολιτειακή διαμόρφωση και εξέλιξη

- Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Από την ιστορία των Συνταγμάτων στην ιστορία των θεσμών.* 681-688

Κόμματα και παρατάξεις

- Κατερίνα Γαρδίκια, *Ιστοριογραφία και ελεγχόμενη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής.* 691-701

- Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Κόμματα και παρατάξεις.* 703-712

Στρογγυλή Τράπεζα

ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΑΣΗ

Richard Clogg, <i>Greeks bearing chairs: chairs bearing Greeks.</i>	715-723
Antony Molho, <i>Ορισμένες καταληκτικές σκέψεις.</i>	725-729
Andrei Pippidi, <i>L'historiographie grecque à une croisée de chemins.</i>	731-734
Βασίλης Κρεμμυδάς, <i>Απολογιζόμαστε και χαιρετούμε.</i>	735-740
Πρόγραμμα του Συνεδρίου	741-763
Οι συγγραφείς των ανακοινώσεων του Β' τόμου	765-766

Θεματικές ενότητες

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Από την εθνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας
 Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό
 Η ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια
 Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Οι γραμματολογικές συνθέσεις
 Ελληνικός Τύπος 1784-2002
 Διαδικασίες πολιτισμικών προσμείξεων
 Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία
     Ιστορία των ιδεών και των συλλογικών συνειδήσεων· ιστορία
     των συλλογικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών
     Νέα ερμηνευτικά σχήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης
 Ιστορία των θετικών επιστημών
 Ιστορία της φιλοσοφίας

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ιστορική δημογραφία και γεωγραφία
 Κοινωνικό φύλο και ιστορία
 Ηλικίες
 Αγροτικός κόσμος
 Μετανάστευση – Διασπορά
 Εθνοπολιτισμικές ομάδες

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οικονομία και οικονομική ιστορία: μείζονες υποθέσεις και τεχνικές
 Αγροτική οικονομία
 Εμπόριο και διακίνηση
 Αγορές και στρατηγική κεφαλαίων
 Εκβιομηχάνιση

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους
 Η ιστορία των κοινοτήτων
 Υπό τις δυτικές κυριαρχίες
 Εκκλησιαστικοί θεσμοί
 Το ορθόδοξο μιλλέτ και τα ορθόδοξα κοινοτικά μορφώματα
 Θεσμική συγκρότηση του κράτους
 Πολιτειακή διαμόρφωση και εξέλιξη
 Κόμματα και παρατάξεις

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821
 Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος

Στρογγυλή Τράπεζα

ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
 ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΑΣΗ

Συντομογραφίες

αναδ.	αναδημοσίευση
ανάτ.	ανάτυπο
ανατύπ. (αναστ.)	ανατύπωση (αναστατική)
εικ.	εικόνα
εισ.	εισαγωγή
εκδ. – έκδ.	εκδότης/ες, εκδόσεις – έκδοση
επιλ.	επιλεγόμενα
επιμ.	επιμέλεια
ευρ.	ευρετήριο
εφημ.	εφημερίδα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε.	και εξής
μεταγρ.	μεταγραφή
μτφρ.	μετάφραση
ν.	νόμος
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
πβ.	παράβαλε
περ.	περιοδικό
πολλ.	πολλαχού
τ.	τόμος
τχ.	τεύχος
υποσ.	υποσημείωση
φάκ.	φάκελος
φωτ. ανατύπωση	φωτοανατύπωση
χ.τ.έ.	χωρίς τόπο έκδοσης
χ.τ.χ.	χωρίς τόπο και χρονολογία
χ.χ.	χωρίς χρονολογία

Κοινωνική ιστορία
Ιστορική δημογραφία και γεωγραφία

ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

(19ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ)

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα δημοσιεύθηκε ένας άξιος λόγου αριθμός γεωγραφικών πονημάτων, με αντικείμενο τόσο τον βορειοελλαδικό χώρο (Μακεδονία-Θράκη-Ήπειρος και Θεσσαλία) όσο και την επικράτεια του νεοελληνικού κράτους. Στην πρώτη περίπτωση, οι μελέτες υπηρετούσαν (σε πρακτικό και ιδεολογικό επίπεδο) την προοπτική προσάρτησης των συγκεκριμένων περιοχών στο ελληνικό κράτος, αποτελώντας παρεπόμενο των γενικών πολιτικών συγκυριών: στην άλλη, περιλαμβάνονταν στους στόχους εσωτερικής οργάνωσης του κράτους, με άλλα λόγια στην εξασφάλιση της εσωτερικής κυριαρχίας. Σε σχέση με τις συγκεκριμένες παραμέτρους, ως επικεντρώσουμε κατ' αρχάς, και κατ' αρχήν, την προσοχή μας στα πονήματα της πρώτης συνομοταξίας, τα οποία εντάσσονται, εν πολλοίς, στη «Στρατιωτική Γεωγραφία»¹. Επί του θέματος, είναι χαρακτηριστικό ένα απόσπασμα από τον Πρόλογο του Αντώνη Μηλιαράκη στην ελληνική μετάφραση της γεωγραφικής σύνθεσης του Émile Isambert:

[...] τα υπάρχοντα διδακτικά εγχειρίδια, μεταφράσεις όντα ξένων συγγραφέων, διχοτομούσι την Ελλάδα, διότι εν αυτοίς εκτίθεται πληρέστερον η γεωγραφία της ελευθέρας, εν ολίγαις δε γραμμαίς ή σελίσιν η της δούλης. Τα ατοπήματα της μεθόδου ταύτης εν τη καθόλου ενότητι των ελληνικών χωρών εισί καταφανή, έτι δε καταφανέστερα κατεδείχθησαν εν τοις τελευταίοις χρόνοις, καθ' ους ελληνικάί χώραι διεκδικούνται υπό φυλής αλλοτρίας [...]. Η Ελλάς, έθνος μεγίστην έχον εν τη Ανατολή αποστολήν, και οφείλον εν τη διπλή αυτού πολιτική υπάρξει αυτονόμου και δουλική να συγκρατήσει ενότητα εθνικήν, οφείλει να μελετά και σπουδάξῃ αδιαλείπτως εκαυτήν και τους γείτονας αυτή λαούς [...]. Οφείλω να ομολογήσω ότι εις την εργασίαν ταύτην προέβην κατά προτροπήν του Κ. Π. Θ. Κολοκοτρώνη, λοχαγού του πυροβολικού².

1. Επισημαίνεται ένα μεταγενέστερο παράδειγμα του είδους: Βίκτωρ Δούσμανης, «Στρατιωτική Γεωγραφία της Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά* 5 (1936), 3-37.

2. Α. Μηλιαράκης, *Οδοιπορικών Μακεδονίας, Ήπειρου και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert*, Αθήνα 1878, κυρίως σ. η', ια', ιβ' [πβ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Το οδικό

Κοντολογίς, τα εν λόγω πονήματα αποτελούσαν φυσική συνέπεια της Μεγάλης Ιδέας, στην οποία εδράζονταν αλλά και την ενίσχυαν παραλλήλως.

Λαμβάνοντας ως προϋπόθεση το τελευταίο δεδομένο, εξυπακούεται πως στα συγκεκριμένα έργα προβάλλεται η ιστορική συνέχεια της ελληνικής «φυλής» από την αρχαιότητα έως την εποχή συγγραφής τους³: εδώ ως σημειωθεί ότι η θέση αυτή υπήρξε μία από τις βασικές ιδεολογικές κατασκευές κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, η οποία, έστω με κάποιες παραλλαγές, επιβίωσε έως τις μέρες μας⁴. Εξάλλου, ανάλογα στοιχεία ανιχνεύονται και σε άλλες γεωγραφικές συνθέσεις της βαλκανικής βιβλιογραφίας, με πρόχειρο παράδειγμα το έργο του Cvijić⁵. Επιπροσθέτως, σε συνάφεια με τα προαναφερθέν-

---

δίκτυο στη Γεωγραφική Περιγραφή του Π. Ποταγού (1886). Λειτουργίες του χώρου και εθνικά αιτήματα», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας «Ηπειρος. Κοινωνία – Οικονομία 15ος-20ός αι.», Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, Γιάννινα 1987, σ. 171-172, 187-188]. Βλέπε επίσης: Οδοιπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας συνταχθείσαι τη εντολή του στρατιωτικού υπουργού υπό Νικολάου Θ. Σχινά, Ταγματάρχου του Μηχανικού, φυλλάδιο πρώτο, εν Αθήναις 1886, σ. 29· Δημ. Χασιώτης, Διατριβή και Υπομνήματα περί Ηπείρου από του έτους 1874 μέχρι του έτους 1879, Αθήνησιν 1887, κυρίως σ. 85, 103 κ.ε.: Αντ. Ιω. Αντωνιάδης, Γεωγραφία φυσική και πολιτική μετά των στοιχειωδεδστάτων γνώσεων της μαθηματικής και της φυσικής ιστορίας, εν Αθήναις 1888, σ. 83 κ.ε.: Elisée Reclus, *Nouvelle Géographie universelle. La terre et les hommes. I. L'Europe méridionale* (Grèce, Turquie, Roumanie, Serbie, Italie, Espagne et Portugal), Παρίσι 1879, σ. 145 κ.ε.: Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, *Δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν και εμπορικόν*, εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών, τ. Α', τχ. Α', εν Αθήναις 1878, κυρίως σ. ιδ', κς'-κζ': Ελλάδα, Μακεδονία και νότιος Αλβανία ήτοι Μεσημβρινή ελληνική χερσόνησος υπό Αντωνίου Τούμα φον Βαλδακάμπφ, Εφέδρου Αντιστρατήγου του Αυστριακού Στρατού, έκδ. Υπουργείου Στρατιωτικών, εν Αθήναις 1901, κυρίως τον Πρόλογο (σ. 3-7): Ι. Κοκκίδης, *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας υπό του παρά τω Υπουργείω των Στρατιωτικών Επιτελικού Γραφείου*, εν Αθήναις 1880, κυρίως σ. 3-7.

3. Ενδεικτικά: Β. Δ. Ζώτος Μολοσσός, *ό.π.*, σ. ιδ'.

4. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων – Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1988, σ. 37, 51, 70-71· Άννα Φραγκουδάκη, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους», Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τί είν' η πατρίδα μας;» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997, σ. 143, 149, 163· Η ίδια, «Α' Απόγονοι' Ελλήνων' από τη μυκηναϊκή εποχή': η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας», στο *ίδιο*, σ. 344-358· Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο *ίδιο*, σ. 404-405.

5. Jovan Cvijić, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Παρίσι 1918, σ. II και διάσπαρτα σχετικά στοιχεία στο όλο περιεχόμενο του έργου.

ντα, εντοπίζεται ότι άπαντα σχεδόν τα εμπεριεχόμενα, στις εν λόγω μελέτες, δημογραφικά μεγέθη, τα οποία αποτελούν και το κύριο ενδιαφέρον μας εδώ, διαθέτουν στρουγγυλοποιημένη μορφή, τεκμήριο αναξιοπιστίας συνήθως⁶· προφανώς, πρόκειται για προσαρμογή της αντικειμενικής πραγματικότητας στο εθνικό αίτημα, με σκόπιμη διόγκωση του ελληνικού (ή χριστιανικού) στοιχείου. Ας σημειωθεί πως η πρακτική αυτή παρουσίασε ευρεία διάδοση στον βαλκανικό χώρο, στο πλαίσιο των εθνικών διεκδικήσεων⁷.

Ανάλογες παράμετροι εντοπίζονται επίσης στα πονήματα που αφορούν στην επικράτεια του νεοελληνικού κράτους, μικρότερης πάντως έντασης και εμβέλειας, ενώ τα δημογραφικά μεγέθη προέρχονται από τις κρατικές απογραφές. Έτσι, η «Ελληνική Χωρογραφία», έργο του Ιωάννου Εμμ. Νουχάκη, «Λοχαγού του Πεζικού», εντάσσεται στη «Στρατιωτική Γεωγραφία»⁸, ενώ τα «Ελληνικά» του Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή αναδεικνύουν τη συνέχεια της ιστορίας του χώρου, από την αρχαιότητα έως τον 19ο αιώνα· ακόμη, ως προσθέσουμε πως στο τελευταίο έργο συγκαταλέγονται επίσης τα «ελληνικά» εδάφη της οθωμανικής επικράτειας⁹. Κατά τα άλλα, ένα διόλου ασήμαντο μέρος της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας κινείται, τουλάχιστον φαινομενικά, πέραν των συγκεκριμένων παραμέτρων, υπηρτώντας απλώς την ανάγκη οργάνωσης του κράτους¹⁰. Παρ' όλα αυτά, έστω με κάποιες επί

6. Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 79-80, 89, 161-162, 179-180.

7. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Συμβολή στην έρευνα για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας πριν από τους βαλκανικούς πολέμους», *Δωδώνη* 20 (1991), 329-362.

8. *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ συνταχθείς και εκδοθείς εγκρίσει του Υπουργείου των Στρατιωτικών υπό Ιωάννου Εμ. Νουχάκη*, εν Αθήναις 21890, κυρίως σ. ε' - ζ'. *Ελληνική Χωρογραφία. Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων συνταχθείσα και εκδοθείσα εγκρίσει της Α.Β.Υ. του Διαδόχου Γενικού Διοικητού του Στρατού, του Υπουργείου των Στρατιωτικών, αναγνωρισθείσα δε παρά του Υπουργείου των Εσωτερικών υπό Ιωάννου Εμμ. Νουχάκη, Λοχαγού του Πεζικού*, εν Αθήναις 31901, κυρίως σ. 3-6.

9. *Τα Ελληνικά*, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος συνταχθείσα υπό Ιακώβου Ρ. Ραγκαβή, τ. 1-3, εν Αθήναις 1853-1854. Ειδικά οι Κυκλάδες σε ανατύπωση: Ιάκ. Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά. Κυκλάδες Νήσοι*, επιμ.-πρόλογος Δημ. Ζ. Σοφιανός, Αθήνα 1997. Αξίζει να επισημανθεί εδώ η μονογραφία του Αντ. Μηλιαράκη σχετικά με τις Κυκλάδες κατά την αρχαιότητα: *Κυκλαδικά, ήτοι Γεωγραφία και Ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων*, εν Αθήναις 1874, ανατύπ. Αθήνα 1981.

10. Ενδεικτικά: Ι. Δ. Σταματάκης, *Πίναξ Χωρογραφικός της Ελλάδος, Περιέχων τα Ονόματα, τας Αποστάσεις και τον Πληθυσμόν των Δήμων, Πόλεων, Κομποπόλεων και*

μέρους μεταλλαγές, οι όροι μελέτης του χώρου περιορίστηκαν επί μακρόν από το πλαίσιο εθνικών σκοπιμοτήτων, κατ' αντιστοιχία με τις γενικές πολιτικές συγκυρίες.

Από τη δεκαετία του 1970 κυρίως κατέστησαν ευκρινείς οι νέοι τρόποι πρόσληψης της ιστορίας του χώρου. Το 1982, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος υποστήριξε, στο Παρίσι, τη διδακτορική του διατριβή, η οποία μεταφράστηκε αργότερα, το 1985, στα ελληνικά¹¹. προηγήθηκαν ή ακολούθησαν μικρότερες εργασίες του συγγραφέα, απηχώντας τις γενικές πνευματικές ανησυχίες της Μεταπολίτευσης¹². Τόσο η διατριβή όσο και οι υπόλοιπες μελέτες του συγγραφέα αποτελούν τομή για την ελληνική ιστοριογραφία του χώρου, σε συνάφεια με άλλα παράλληλα ιστορικά (ή συγγενικών επιστημών του ανθρώ-

---

Χωρίων, εν Αθήναις 1846, 21863· Θεμ. Ιωαννίδης, *Στατιστική του Συνοικισμού και της ταχυδρομικής γραμμής της Ελλάδος*, εν Πάτραις 1871· Μιλτ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστον κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, εν Αθήναις 1875· Καρ. Μπαϊδεκερ, *Ελλάς, ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξειδιωτών και περιηγητών*, μτφρ. υπό Ευαγγελίδου και Γ. Σ. Μαυρογένους, Αθήναι 1901· Ηλ. Ι. Οικονομόπουλος, *Μεγάλη-Γενική Γεωγραφία Εμπορική, Βιομηχανική, Οικονομική, Στρατιωτική, Πολιτική, Περιγραφική, Στατιστική κ.λπ.*, εν Αθήναις 1901.

11. V. Panayotopoulos, *Le Peuplement du Péloponnèse (XIIème-XVIIIème siècles)*, διδ. διατριβή Πανεπ. Paris IV, τ. 1-2, Παρίσι 1982 και *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985.

12. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η 'αποχώρησή' πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο. Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου* (Αθήνα, 4-7 Δεκεμβρίου 1984), Αθήνα 1988, σ. 203-205· Ο ίδιος, «Η βενετική απογραφή της Πελοποννήσου του 1700», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975), τ. 3 (1976-1978), σ. 203-216· Ο ίδιος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ' (1975), σ. 152-158· Ο ίδιος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά 1*, τχ. 1 (Σεπτέμβριος 1983), 5-18 και αναδημ. στο Colette Pault (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα 1993, σ. 35-52· Ο ίδιος, «Προβλήματα Δημογραφίας και Γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 7* (1984), 4-30 (Σεμιναριακό μάθημα στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, 23/9/1980)· Ο ίδιος, «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης-υπαίθρου τον 18ο αιώνα (μερικά παραδείγματα από την Πελοπόννησο)», *Ο Πολίτης* τχ. 7 (Δεκέμβριος 1976), 30-36 και αναδημοσίευση, με τίτλο «Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο. Η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας», *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ιε'-ιθ' αι.*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα 1979, σ. 465-473.

που) κείμενα αλλά και με την πνευματική ευφορία της συγκεκριμένης χρονικής (και πολιτικής) περιόδου. Τα ερωτήματα του βιβλίου, με βάση τα οποία διερευνάται ο χώρος, εν προκειμένω η Πελοπόννησος, παρατίθενται ήδη με σαφήνεια στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης. Το υλικό στο οποίο εδράζεται η μελέτη προέρχεται τόσο από τα υπάρχοντα βιβλιογραφικά δεδομένα, κάποια από αυτά, οφείλουμε να ομολογήσουμε, νεωτερικά για την εποχή τους, όσο και από ανέκδοτα βενετικά τεκμήρια. Αξίζει να σημειωθεί με έμφαση το είδος των ερωτημάτων αλλά και ο τρόπος αξιοποίησης των σχετικών στοιχείων, έχοντας ως προϋπόθεση τον πολυεθνικό χαρακτήρα του υπό έρευνα χώρου: κοντολογίς, εντός της ιστορικής πραγματικότητας της εποχής, πέραν των όποιων εθνικιστικών ή τοπικιστικών σκοπιμοτήτων. Εξάλλου, είναι προφανείς οι επιρροές του συγγραφέα από το επιστημονικό περιβάλλον στο οποίο έλαβε χώρα η σύνθεση και η υποστήριξη της διατριβής.

Κατ' αρχάς, στο βιβλίο ανιχνεύεται το οικιστικό δίκτυο, από τον 13ο αιώνα έως την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς (1685). Εδώ δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα σε δύο κυρίως παραμέτρους: στις επιδημίες πανώλης και στην αλβανική εγκατάσταση. Αναφορικά μάλιστα με το δεύτερο θέμα αξιοποιείται μία οθωμανική απογραφή της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, χρονολογούμενη στο 1461/1463. Ακόμη, για τον επόμενο αιώνα χρησιμοποιούνται τα συνολικά μεγέθη μίας άλλης οθωμανικής απογραφής, φορολογικού πάντως τύπου: τα εν λόγω δεδομένα, σε σύγκριση με αυτά που εμπεριέχονται σε βενετική απογραφή του 1700, περιγράφουν ως λίαν πιθανή τη μεσολάβηση δημογραφικής κρίσης κατά τον 17ο αιώνα. Το τελευταίο ενδεχόμενο οδηγεί στη διερεύνηση του ρόλου τριών παραγόντων: του πολέμου, της πανώλης και του κλίματος (σε σχέση με τους λιμούς). Ακόμη, η βενετική απογραφή, αναλυτική, κατά χωριό, ηλικιακή κατηγορία και φύλο, επιτρέπει τη μελέτη του οικιστικού δικτύου σε σχέση με το δημογραφικό ζήτημα. Το πλέον ενδιαφέρον ίσως στοιχείο αφορά στην ποσοτική κυριαρχία του άρρενος πληθυσμού έναντι των θηλέων, σε αντίθεση με την εν γένει δημογραφική πραγματικότητα. Πάντως, τα εν λόγω δεδομένα, παρεμφερή με αντίστοιχα άλλων πηγών του παρελθόντος¹³, ερμηνεύονται ως παρεπόμενο υποκαταμέτρησης του γυναικείου πληθυσμού.

Στη διάρκεια του χρόνου που ακολούθησε, οι εργασίες με αντικείμενο την ιστορία του χώρου, έστω έμμεσες, πολλαπλασιάστηκαν: σειρές πηγών¹⁴ αλλά

13. Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999, σ. 124-126.

14. Ενδεικτικά, όπου συγκαταλέγονται και ορισμένες παλαιότερες πηγές: J. Longnon – P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι – Χάγη 1969· Ö. L. Barkan, "894 (1488/1489) yılı ciyesinin tahsilâtina âit muhasebe

και μελέτες, τόσο ιστορικογεωγραφικού¹⁵ όσο και ιστορικοδημογραφικού

bilançoları”, *Belgeler* 1 (1964), 2-118· Tayyib Gökbilgin, “Kanunî Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları”, *Bulleten* 20 (1956), 247-280· Halil Inalcık, *Hicri 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Άγκυρα 1987· Κ. Ντόκος-Γ. Παναγιόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, πρόλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 1993· Στ. Σπανάκης, *Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά τη βενετοκρατία*, Ηράκλειο 1984· Ο ίδιος, «Οι οικισμοί της Επτανήσου και οι κάτοικοί των τον 16ο αιώνα», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Αρξούρι, 17-21/5/1986)*, τ. 1, Αργοστόλι 1989, σ. 107-128· Αλέξης Μ. Μάλλιαρης, *Alessandro Pini: ανέκδοτη περιγραφή της Πελοποννήσου (1703)*, Βενετία 1997· Κ. Κόμης, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (αρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998· Ελ. Γιαννακοπούλου, «Βενετική απογραφή της Πρέβεζας (1737-1740). (Νέα στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας)», *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1995, σ. 13-51· *Απογραφές πληθυσμού Κυθέρων (18ος αι.)*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1997· Δήμ. Σπίθα-Πιμπλή, *Τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων, βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων (1519-1640)*, Χανιά 1998· Χρ. Μαλτέζου-Γ. Πλουμίδης, *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο Αρχείο του ναού του αγίου Αντωνίνου Βενετίας (1569-1810)*, Βενετία 2001· Γ. Νικολάου - Μ. Πεπονάκης (έκδ.-μτφρ.-εισαχ.-σχόλ.), *Philippe de Bonneval - Mathieu Dumas*, Αναγνώριση της νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783, Ρέθυμνο 2000· Χρ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), 261-349· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', συναγωγή κειμένων-εισαγωγή-σχόλια Κ. Κωστής, Κέρκυρα 1987· Αθ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις περί Αλαγονίας (1828)», *Λακωνικά Σπουδαί* 11 (1992), 581-594· Μαν. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* Γ', τχ. 37-38 (Ιαν. 1989), 17-32· Μιράντα Παξεμαδοπούλου-Σταυριανού, «Ανέκδοτοι δημογραφικοί πίνακες των ετών 1840-1863 για την Κεφαλονιά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 2 (1977), 120-163· Νικ. Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνησι 1890, ανατύπ. Αθήνα 1978· Υπουργείον Εσωτερικών, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, εν Αθήναις 1884, ανατύπ. Αθήνα 1980· Γιάννης Αδάμου, *Η Σαμαρίνα (Από τα ανέκδοτα αρχεία του ελληνικού προξενείου Ελασσόνας 1882-1912)*, Ελασσόνα 1993, κριτές σ. 125-174· Kemal Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Univ. of Wisconsin Press 1985· Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorlu ğunda ilk nüfus sayımı 1831*, Άγκυρα 1997· Cem Behar, *Osmanlı İmparatorlu ğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927*, Άγκυρα 1996.

15. Ενδεικτικά, κατ' αρχάς οι μελέτες που αναφέρονται στους αρχαίους και μέσους χρόνους: Δημ. Σαμαράρης, *Ιστορική Γεωγραφία της ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976· Ο ίδιος, *Ιστορική Γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1989*· Ο ίδιος, *Ιστορική Γεωγραφία και Δημογραφία του Ρωμαϊκού Κράτους*, Γιάννινα 1990-1991· Άννα Αβραμιά, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την Ιστορικήν Γεωγραφίαν*, εν Αθήναις

1974· Η ίδια, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*, Παρίσι
 1997· Antoine Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951· Ο ίδιος, *La Morée
 franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe
 (1205-1430)*, Παρίσι 1969· Μιχ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της
 περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981· Ο ίδιος, *Ιστοριογεωγραφικά πρω-
 τοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996· Α. Κωνσταντακοπού-
 λου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνες)*, Ιωάννινα 1984· Η ίδια, *Βυζαν-
 τινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Γιάννενα 1996· Η ίδια, «Χώρος και εξουσία στο
 έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου 'Περί των θεμάτων' και 'Προς τον ίδιον υιόν
 Ρωμανόν'», *Space and History, Scopelos Symposium Proceed*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 113-
 129· C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de Géographie
 Historique*, Αθήνα 1976· H. Ahrweiler, *Géographie historique du monde méditerranéen*,
 Παρίσι 1988· Rodoniki Etzeoglou, «Karyoupolis, une ville byzantine désertée. Esquisse de
 géographie historique du Magne'», *Byzantion* 52 (1982), 83-123 και στα ελληνικά *Λακωνικά
 Σπουδαί* 9 (1988), 3-60· Vassiliki Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Παρίσι
 1989· Jacques Lefort, *Villages de Macédoine. I. La Chalcidique occidentale*, Παρίσι 1982·
Paysages de Macédoine, présenté par Jacques Lefort, Παρίσι 1986· Τ. Μόσχος – Α. Μόσχου,
 «Παλαιομανάτικα. Οι βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της λακωνικής Μάνης», *Αρχαιολογι-
 κά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 14 (1981), 3-29· Antonio Carile, *La Rendita Feudale nella Morea
 Latina del XIV secolo*, Μπλοζόνια 1974· Αγγελική Λάτση-Θωμάδρα, *Η Αγροτική κοινωνία
 στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987· Ιω. Τελέλης, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και
 κλίμα στο Βυζάντιο*, διδ. διατριβή Πανεπ. Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1994. Ενδεικτικά επίσης,
 μελέτες που αφορούν στους νεότερους χρόνους: Γ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της ιστορίας του
 νεοελληνικού χώρου*, Αθήνα 1981· Michel Sivignon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση της
 ελληνικής περιφέρειας*, Αθήνα 1992· Μαρία Χριστίνα Χατζηζώνου, *Η ιστορική εξέλιξη
 των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της
 Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, κυρίως σ. 13-84· Σ. Κ. Αλε-
 ξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*,
 Αθήνα 1993· Κώστας Σπανός, «21 διαλυμένοι οικισμοί στην περιοχή της Λάρισας (19ος-20ός
 αι.)», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών (Λάρισα, 9-10 Μαρτίου 1991)*, Λάρισα
 1992, σ. 145-153· Γ. Μακρής – Στέφ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο
 κράτος του Αλή πασά Τεπελενλή. Ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουρ-
 γίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα 1990· Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα 1998,
 κυρίως σ. 19-27· Émile Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie
 insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 1-3, Aix-en-Provence 1974· Ο ίδιος, *Un village
 cycladien. Chora d'Amorgos*, Aix-en-Provence 1992· Δημήτρης Ανωγάτης-Πελέ, «Δημο-
 γραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων* 10 (1985), 1-
 16· Ο ίδιος, «Σχέσεις δρόμου και χωριών στη Βαλκανική χερσόνησο τον 18ο αιώνα», *Τα
 Ιστορικά* 2, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1985), 405-422· Ο ίδιος, «Σχέση μεταξύ του αγροτικού και
 του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο», *Ήπειρος, Πρακτικά*, β. π., σ. 129-136, +14· Ο ίδιος,
*Connaissance de la population et des productions de la Morée à travers un manuscrit anonyme
 de la fin du XVIIIe siècle*, Αθήνα 1987· Ο ίδιος, *Les communications terrestres dans la péninsule*

χαρακτήρα¹⁶, προστέθηκαν στα ήδη υπάρχοντα σχετικά δημοσιεύματα. Παράλληλα, πολλές από τις παλαιότερες μονογραφίες και πηγές του είδους

hellénique, διδ. διατριβή, EHESS, τ. 1-2, Παρίσι 1984· Ο ίδιος, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993· Ο ίδιος, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, Κέρκυρα 1993· Γ. Σαρηγιάννης, «Ανθρωπογεωγραφία και κοινωνική συγκρότηση του Ζαχόριου», *Πρακτικά Πρώτου Συμποσίου Λόγου «Ο Λόγος για το Ζαχόρι»*, Ιωάννινα 25-26 Οκτωβρίου 1986, σ. 70-80· Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέραςμα των αιώνων*, τ. Α'-Β', Ηράκλειο 1991· Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001.

16. Ενδεικτικά: N. Todorov – Asp. Velkov, *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe s.-début du XVIe s.)*, Σόφια 1988· N. Beldiceanu – Irène Beldiceanu-Steherr, «Corinthe et sa région en 1461 d'après le registre TT 10», *Südost Forschungen* 40 (1986), 37-61· E. Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*, Αθήνα 1989· Η ίδια, *Rural and Urban population in the Sancak of Euripos in the early 16th century*, ανάτ. από *Αρχειόν Ευβοϊκών Μελετών* 29/Αθήνα 1992· Η ίδια, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995· Η ίδια, *Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes*, Ισταμπούλ 1999· Η ίδια, *Η Καρυστία, 15ος-17ος αιώνας*, ανάπτυπο από το Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών 32/1996-1997, Αθήνα 1998· Η ίδια, «Σουσάμι άνοιξε», ανάπτυπο από τις *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), Αθήνα 1999· Δ. Ν. Καρύδης – Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου – 15ος-16ος αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών)», *Τετράμηνα* τχ. 28-29 (καλοκαίρι 1985), 1.859-1.903· Δ. Ν. Καρύδης, *Χωρο-γραφία Νεωτερική Ή λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 15ο στον 19ο αι. με βάση αδημοσίευτες Οθωμανικές και Δυτικο-Ευρωπαϊκές αρχαικές πηγές*, Αθήνα 1993· Δ. Ν. Καρύδης – Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυρογραφία και Λέσβου Χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2000· Στ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999, κυρίως σ. 133-194· Χαρ. Κόλλας, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια – Οικισμοί – Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988· Ο ίδιος, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο αιώνα. Από μαρτυρίες του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, τ. Α'-Β', Κέρκυρα 1994-1996· Σεβ. Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788 1824)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993)*. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 211-255· Κ. Ντόκος, «Breve descrittione del Regno di Morea. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο.», *Εἰώα και Εσπέρια* 1 (1993), 81-131· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Ελληνικά* 34 (1982-1983), 371-411· J. M. Wagstaff, «The population of settlements in Laconia, c. 1700», *Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης*, 20-21 Ιουλίου 1990 «Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'», Αθήνα 1998, σ. 104-118· Malcolm Wagstaff, «Recent research on the settlement and

(χρονολογούμενες στον 18ο, 19ο και τον 20ό αιώνα) ανατυπώθηκαν και ετέθησαν, έτσι, προς ευρεία χρήση¹⁷. Βέβαια, είναι αδύνατον να υποστηρίξει κανείς

population of the Morea around 1700", *The Griffon* 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1993), 73-87· Meropi Anastassiadou, "Yanni, Nicola, Lifder et les autres... Le profil démographique et socio-professionnel de la population orthodoxe de Salonique à la veille des Tanzimat", *Südost Forschungen* 53 (1994), 73-130· Βασ. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997· Μιχ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1993, κυρίως σ. 21-77, 318-449· Ευγ. Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας. Στη Ραψάνη από το 1900 έως το 1950*, Αθήνα 1995· Ελ. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα 1994· Λύντια Τρίχα, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881. Στατιστική από το αρχείο του Χαρίλαου Τρικούπη*, Φλώρινα 1994· Η ίδια, *Εμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία 1880-1884. Υπόμνημα από το αρχείο Χαρίλαου Τρικούπη*, Πρέσπες 1995· Ειρ. Ρενιέρη, «Ανδρόνικο: ένα καππαδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα», *Μνήμων* 15 (1993), 9-67· Η ίδια, «Μηχανισμοί συγκρότησης του νοικοκυριού. Καππαδοκία 19ος αιώνας: η περίπτωση μιας τουρκορθόδοξης κοινότητας», *Τα Ιστορικά* 16, τχ. 30 (Ιούνιος 1999), 17-46· Σπ. Ασδραχάς, «Οικογενειακά μορφώματα και τιμαριωτικές καταστροφώσεις», στο ίδιο, 3-16· Λεον. Καλλιβρετάκης, «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», Θ. Βερέμης - Θ. Κουλουμπής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα 1995, σ. 23-58· Β. Κοτζαμάνης - Α. Μαράτου-Αλιπράντη (επιμ.), *Οι δημογραφικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1994· Μιχ. Παπαδάκης - Κλέων Τσίμπος, *Περιφερειακοί πίνακες επιβίωσης του ελληνικού πληθυσμού 1960-62, 1970-72, 1980-82*, Αθήνα 1993.

17. Ενδεικτικά: Δαν. Φιλίπιδης - Γρηγ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερικής, Αθήνα 1988*· Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά. Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος 1991· Περικύργης ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θεταλικής Μαγνησίας υπό Νικολάου Ι. Μάγνητος, εν Αθήναις 1860, ανατύπ. Αθήνα 1985· Νικ. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία, 1880*, ανατύπ. Λάρισα 1995· Ιωάννης Αναστασίου Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εν Πέσθη της Ουγγαρίας 1836, ανατύπ. Λάρισα 1992· Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ιωάννινα 1964· Γ. Χαριτάκης, «Αθανασίου Ψαλίδα, η Τουρκία κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931), 32-74· Τιμ. Αρπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Ερμούπολει Σύρου 1874, ανατύπ. Ερμούπολη 1998· Ιωσήφ Παρτζ, *Η νήσος Κέρκυρα. Γεωγραφική μονογραφία*, εν Κερκύρα 1892, ανατύπ. Κέρκυρα 1990· Ο ίδιος, *Κεφαλληνία και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία*, εν Αθήναις 1832 και ανατύπ. Αθήνα 1982· Joseph Georgiernes, *A Description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos, and Mount Athos*, Λονδίνο 1678, ανατύπ. Αθήνα 1967· Μ. Μαλλιάρης, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου*, εν

συνάφεια ανάμεσα στα ετερόκλητα αυτά πνευματικά δημιουργήματα και το έργο του Παναγιωτόπουλου: παράλληλες επιστημονικές διαδρομές, προϊόν ως επί το πλείστον ενός γενικού κλίματος πνευματικής ευφορίας, οδήγησαν σε πανομοιότυπα, αν και ανεξάρτητα μεταξύ τους, αποτελέσματα. Πάντως, το πλέον ευδιάκριτο, και αξιοσημείωτο, παρεπόμενο της όλης εξέλιξης υπήρξε η μετατροπή των γεωγραφικών πονημάτων του παρελθόντος, από φορέες, αλλά και παράγωγα, ιδεολογίας σε ιστορικές πηγές· με εξαίρεση, βέβαια, τις περιόδους έξαρσης του ελληνικού εθνικισμού, όπως στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οπότε αξιοποιήθηκαν (από κοινού με διάφορα δημοσιογραφικά – παραϊστορικά κείμενα) κατ' ανάλογο τρόπο με την εποχή συγγραφής τους.

Από την ιστοριογραφική παραγωγή του είδους, των τελευταίων χρόνων, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διδακτορική διατριβή της Ευτυχίας Κοσμάτου, με θέμα τη δημογραφία των Ιονίων νήσων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα· η διατριβή αυτή υποστηρίχθηκε στη Σορβόνη, το 1999¹⁸. Στη μελέτη χρησιμοποιούνται ετερογενείς πηγές, τις οποίες η συγγραφέας συνδέει μεθοδικά, αντλώντας, κατά παράμετρο, τόσο συνολικά όσο και επί μέρους (σε επίπεδο νησιού – γεωγραφικής ή διοικητικής περιφέρειας και χωριού) συμπεράσματα.

Στην αρχή της μελέτης, υπό τύπον εισαγωγής, παρατίθενται (σε ειδικούς πίνακες) και αξιοποιούνται τα πρώιμα πληθυσμιακά στοιχεία (τέλος 15ου-18ου αιώνας). Εδώ, γίνεται μία πρώτη παρουσίαση των Αναγραφών, τεκμήρια της Βενετοκρατίας αλλά και του 19ου αιώνα (1797-1815)· τα εν λόγω δεδο-

Αλεξανδρεία 1894, ανατύπ. Αθήνα 1992· Οικον. Σ. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, εν Καΐρω 1909, ανατύπ. Μυτιλήνη 1994· Ο ίδιος, *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, εν Κωνσταντινουπόλει 1874, ανατύπ. Μυτιλήνη 1996· R. Leonhard, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie*, 1899, ανατύπ. Αθήνα 1983· Τρύφ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος. Ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, εν Αθήναις 1912 και ανατύπ. 1996· Αντ. Μηλιαράκης, *Αμοργός*, εν Αθήναις 1884 και ανατύπ. στα *Αμοργιανά έτος Α'*, τχ. 1 (Μάρτιος 1995), 14-112· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, εν Αθήναις 1886 και ανατύπ. Αθήνα 1995· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνησιν 1890 και ανατύπ. Αθήνα 1997· Περ. Ζερλέντης – Φλ. Κατσουρός, *Νησιωτική Επετηρίς*, εν Ερμουπόλει Σύρου 1918, ανατύπ. Αθήνα 1987· Ιωσήφ Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, εν Ερμουπόλει 1881, ανατύπ. Αθήνα 1995· Ιω. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήναι 1920, ανατύπ. Βουρκαριανή 1992· Α. Μανσύλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1867, ανατύπ. Αθήνα 1980· *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, εν Αθήναις 1862 και ανατύπ. Αθήνα 1991.

18. Eftychia Kosmatou, *La population des Îles ioniennes XVIIIème - XIXème siècle*, διδ. διατριβή Πανεπ. Paris I - Σορβόνη, τ. 1-3, Παρίσι 1999.

μένα επιτρέπουν την άντληση συμπερασμάτων σε σχέση με εξειδικευμένες δημογραφικές παραμέτρους, στο πλαίσιο άλλων κεφαλαίων. Εν συνεχεία, επιχειρείται μία αναλόγως γενική παρουσίαση των πληθυσμιακών καταμετρήσεων έως το 1864 και ακολούθως, στο πλαίσιο πλέον του ελληνικού κράτους, των απογραφών για το διάστημα έως το 1907. Έπεται η αξιοποίηση των στοιχείων για το δημογραφικό κεφάλαιο κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, τόσο σε επίπεδο συνόλου όσο και κατά περιφέρεια. Εδώ, ανιχνεύεται η δυναμική εξέλιξη του αγροτικού πληθυσμού, ιδιαίτερα μάλιστα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, σε σχέση με τα δεδομένα των πόλεων. Ακόμη, διαπιστώνεται η συμβολή των επιδημιών (κυρίως της πανώλης στον 18ο και της χολέρας στον 19ο αιώνα) στις κατά τόπους πληθυσμιακές αυξομειώσεις· ως επισημάνουμε πως στο θέμα των επιδημιών γίνεται εκτενής αναφορά σε άλλο σημείο, όπου διερευνάται η θνησιμότητα. Ένα ενδιαφέρον θέμα αποτελεί η σύνθεση του πληθυσμού κατά ηλικία και φύλο, στο οποίο εξειδικεύεται, εν συνεχεία, η μελέτη. Παρατηρείται και εδώ η ποσοτική κυριαρχία του άρρενος πληθυσμού, πράγμα που αποδίδεται σε δύο κατά βάσιν παράγοντες: για τα δεδομένα του 18ου αιώνα, στην υποκαταμέτρηση κυρίως των γυναικών· για τα αντίστοιχα του επομένου αιώνα, στη μετανάστευση, ιδιαίτερα μετά το 1850¹⁹.

Για τη συνέχεια, τα αριθμητικά στοιχεία που καλύπτουν το διάστημα 1828-1883 επιτρέπουν τη διερεύνηση δύο σημαντικών δημογραφικών παραμέτρων: της γεννητικότητας και της θνησιμότητας, θέματα τα οποία αναλύονται εκτενώς στη διατριβή. Συμπληρώνοντας τα ανωτέρω, για το ίδιο διάστημα μελετάται επίσης η γαμηλιότητα. Έπεται η μελέτη των νοικοκυριών, με βάση την κατά περίπτωση κοινωνική (και οικονομική) κατηγορία ή άλλες ειδικές ομαδώσεις. Η σημαντικότερη ίσως διαπίστωση αφορά στην αναλογία εύρους – κοινωνικής (εν πολλοίς και οικονομικής) κατηγορίας, δεδομένου ότι στους ευγενείς και τους *cittadini* αντιστοιχούν σχετικά μεγαλύτερα νοικοκυριά. Κατά τα άλλα, αξίζει να σημειωθεί πως ανιχνεύεται ο ρόλος ορισμένων παραγόντων, όπως επί παραδείγματι η μετανάστευση, στην εξέλιξη του εύρους των νοικοκυριών. Σε ένα άλλο επίπεδο τώρα, αλλά σε σχέση με τα προηγούμενα, ακολουθεί μελέτη των μειονοτικών ομάδων, ιδιαίτερα του εβραϊκού και καθολικού πληθυσμού.

Σε ένα δεύτερο στάδιο αναλύεται εκτενώς και εις βάθος ένα σημαντικό θέμα, διόλου άσχετο με τα προηγηθέντα: πρόκειται για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Εν προκειμένω διερευνώνται οι διάφορες πλευρές του ζητή-

19. Ως προς τον δεύτερο παράγοντα πβ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (1Ε'-1ΣΤ' αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 297.

ματος, όπως η διασπορά του πληθυσμού στον χώρο (με δεσπόζουσα θέση τη διάσταση αστικού – αγροτικού πληθυσμού, κατά νησί και επί του συνόλου), η εισροή επήλυδων και η μετανάστευση. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, επιχειρούνται συχνές αναγωγές στις δημογραφικές παραμέτρους και εν γένει στο περιεχόμενο του πρώτου μέρους, επιτυγχάνοντας, εκτός των άλλων, την επαλήθευση των ήδη διαπιστωθέντων.

Ως προέκταση των τελευταίων, οδεύοντας προς το πέρας του κειμένου, σημειώνουμε κατ' αρχάς ότι επιστημονικά πορίσματα και προσεγγίσεις που προέρχονται από τον χώρο της κοινωνικής (ή ιστορικής) ανθρωπολογίας αποτελούν, εκ των πραγμάτων, ένα από τα συμπληρωματικά (και διόλου περιθωριακά) άρθρα των ερευνών με αντικείμενο τον πληθυσμό. Από την άποψη αυτή, οι εργασίες της Ρωξάνης Καυταντζόγλου γύρω από την οικογένεια και τις δομές του ελληνικού νοικοκυριού είναι τουλάχιστον ευπρόσδεκτες. Χωρίς να παραγνωρίζονται τα πρώιμα, και βραχύτερα, δημοσιεύματα της συγγραφέως²⁰, στη συγκεκριμένη θέση επικεντρωνόμαστε σε ορισμένες τουλάχιστον, σχετικές με το θέμα, πλευρές του βιβλίου που μας έδωσε το 1997²¹. Οι κύριες πηγές του έργου αφορούν σε τρεις καταγραφές του υπό έρευνα πληθυσμού, συγκεκριμένα αυτού του Συρράκου, χρονολογούμενες στο 1898, 1905 και 1929, και σε δύο σώματα προικοσυμφώνων. Αναφορικά με τον πληθυσμό επιχειρείται διερεύνηση σε παράπλευρα και συμπληρωματικά επίπεδα, ενοποιώντας μεθοδικά διαφορετικές εμπειρίες δεδομένα. Έτσι, μελετώνται διάφορες πλευρές του ζητήματος, όπως: το συνολικό δημογραφικό κεφάλαιο του οικισμού, το εύρος των νοικοκυριών και η δομή τους, η σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και οι γαμήλιες πρακτικές. Από τις διαπιστώσεις της έρευνας, επισημαίνεται εν προκειμένω η αντιστοιχία εύρους – βαθμού διεύρυνσης των νοικοκυριών, καθώς επίσης οι διατυπωθείσες υποθέσεις σε σχέση με τη δυναμική εξέλιξη της δομής τους (από πυρηνικά σε διευρυμένα ή σύνθετα μορφώματα και αντίστροφα). Ακόμη, παρατηρείται

20. Ρωξάνη Καυταντζόγλου – Ματίνα Ναούμη, «Μορφές οικογένειας στο Συρράκο στις αρχές του αιώνα», *Ο οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987, σ. 32-54· Ρ. Καυταντζόγλου, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 69 (1988), 225-242· Η ίδια, «Η μελέτη του συγγενειακού πεδίου μιας ιστορικής κοινωνίας: πηγές και προβλήματα», *Τστωρ* τχ. 8 (Δεκέμβριος 1995), 113-129· Η ίδια, «Ιστορία και ανθρωπολογία. Η συνάντηση των δύο επιστημών στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας», *Εισαγωγή στο Ρ. Καυταντζόγλου (επιμ.)*, *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996, σ. 9-34.

21. Ρ. Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο 1898-1930*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997.

και εδώ η ποσοτική κυριαρχία των αρρένων· ως ερμηνεία του στοιχείου αυτού προτείνεται η υποκαταμέτρηση των γυναικών, ιδιαίτερα για τα πρώιμα δεδομένα, καθώς και η αποχώρηση από τον οικισμό των νέων γυναικών στο πλαίσιο της εξωγαμίας. Πάντως, εξυπακούεται ότι η εμβέλεια της μελέτης υπερβαίνει κατά πολύ τα όσα αναδεικνύονται εδώ, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κειμένου.

Κλείνοντας, ας επισημάνουμε πως αμφότερα τα τελευταία έργα περιγράφουν τις βασικές κατευθύνσεις τις οποίες θα μπορούσαν να ακολουθήσουν μελλοντικές εργασίες με αντικείμενο την ιστορία του πληθυσμού· παράλληλα, εξυπακούεται, υποδηλώνουν την ανάγκη πολλαπλασιασμού μονογραφιών του είδους. Εν τούτοις, οι αλλαγές οι οποίες λαμβάνουν χώρα τελευταία στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα της Ελλάδας (κατ' αναλογία με αυτές της Ευρώπης), σε συνδυασμό με τη γενική απαξίωση των επιστημών του ανθρώπου, φαίνεται να περιορίζουν μία τέτοια προοπτική στο επίπεδο των λεγομένων «ευρωπαϊκών προγραμμάτων»· συνεπώς, το επιστημονικό μέλλον προδιαγράφεται μάλλον αβέβαιο.

Kostas Komis

DE LA GÉOGRAPHIE À LA DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE
(XIXème-XXème SIÈCLE)

(RÉSUMÉ)

Dans cette étude on parcourt les travaux de Géographie du XIXème siècle, relatifs au nationalisme grec de l'époque. En suite, on continue avec les données du siècle suivant, et en premier lieu de l'intervalle 1974-2000, par rapport à l'évolution générale des sciences humaines. Ici, on présente une bibliographie étendue sur l'histoire du territoire et de la population du pays. Pourtant, au fond on examine les travaux des trois auteurs très importants (V. Panayotopoulos, E. Kosmatou, R. Kaftantzoglou), quant à leur recherche relative.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ
(19ος-20ός ΑΙΩΝΑΣ)

Ο κλάδος της ιστορικής δημογραφίας θεωρείται σχετικά νέος – αν λάβουμε υπόψη ότι οι πρώτες εργασίες που αναφέρονται στην ιστορική εξέλιξη των πληθυσμών εμφανίζονται μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τότε, στον ευρωπαϊκό χώρο κυρίως, διαφάνηκε μία άνθηση των ερευνών γενεαλογικής φύσεως σε επίπεδο μικρής κλίμακας.

Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Louis Henry, καθώς ήταν εκείνος που εισήγαγε τις τεχνικές στατιστικής ανάλυσης στη μελέτη της δυναμικής και της δομής των πληθυσμών του παρελθόντος. Οι στόχοι της δημογραφικής ανάλυσης υπερκεράσθηκαν καθώς ζητούμενο δεν ήταν πλέον μόνο η ποσοτική απεικόνιση φαινομένων όπως η γονιμότητα, η θνησιμότητα, η εξέλιξη, η φυσική αύξηση, η δομή των πληθυσμών κατά φύλο και ηλικία. Η μέθοδος της ανασύστασης των οικογενειών επέτρεψε στην ιστορική δημογραφία να διεισδύσει σε νέα πεδία όπως η μετανάστευση και οι γεωγραφικές ανισότητες, διευρύνοντας έτσι τις θεματικές της σε ζητήματα κοινωνικής ιστορίας και ιστορίας των νοστροπιών¹.

Διά μέσου τεχνικών όπως η διαμήκης ανάλυση (*analyse longitudinale*) και η εγκάρσια ανάλυση (*analyse transversale*) έγινε εφικτή η βιογραφική σύνθεση και ο υπολογισμός δεικτών για τη μέτρηση της γονιμότητας, της γαμηλιότητας, του προσδόκιμου επιβίωσης σε διάφορες ηλικιακές ομάδες².

Οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι της θνησιμότητας, οι αντιλήψεις για το θάνατο, οι αιτίες της γεωγραφικής κινητικότητας, οι μεταναστευτικές πολιτικές, η δομή των πληθυσμών και η διασπορά τους στο χώρο

1. L. Henry, A. Blum, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Παρίσι, INED, 1988, σ. 65-151.

2. Η διαγενεακή ή διαμήκης ανάλυση αναφέρεται στην παρατήρηση μίας γενεάς ή ενός συνόλου ανθρώπων που έζησαν τα ίδια δημογραφικά γεγονότα ταυτόχρονα. Η εγκάρσια ανάλυση επικεντρώνεται σε φαινόμενα που έλαβαν χώρα σε ένα έτος ή μία σειρά ετών. Βλ. G. Tapinos, *Éléments de démographie*, Παρίσι, A. Colin, 1991, σ. 45-59, 60-69. R. Pressat, *L'analyse démographique*, Παρίσι, PUF, 1983, σ. 137-139.

και η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι ορισμένα από τα αντικείμενα έρευνας της ιστορικής δημογραφίας.

Σύμφωνα με τον γάλλο ιστορικό André Burguière, το συγκριτικό πλεονέκτημά της έναντι των άλλων πεδίων είναι ότι κατέχει δοκιμασμένα μεθοδολογικά εργαλεία – με βασικότερο τη στατιστική ανάλυση – που της επιτρέπουν να επιλέξει και να αξιοποιήσει επαρκώς τις πηγές της. Αντίθετα στους άλλους κλάδους, οι μέθοδοι ανάλυσης επιλέγονται εκ των υστέρων και κατόπιν σχετικής εξοικείωσης του ερευνητή με το ήδη υπάρχον αρχειακό υλικό³.

Η ιστορική δημογραφία «δανείστηκε» μεθόδους έρευνας και τεχνικές ανάλυσης από τις κοινωνικές αλλά και τις θετικές επιστήμες. Όμως αν και οι απογραφές του πληθυσμού, οι ληξιαρχικές πράξεις των γεννήσεων, των θανάτων και των γάμων αποτελούν βασικά συστατικά της δημογραφικής ανάλυσης, οι ιστορικοί καταφεύγουν συχνά σε προ-στατιστικές, ενίοτε και σε αφηγηματικές πηγές, είτε για να διευρύνουν την κλίμακα παρατήρησής τους – όταν οι πηγές είναι αποσπασματικές και παρουσιάζουν άνιση γεωγραφική κατανομή – είτε για να φωτίσουν πτυχές της εξέλιξης των προβιομηχανικών πληθυσμών για τους οποίους δεν υπάρχουν τα αναγκαία ποσοτικά στοιχεία⁴.

Η συνάφεια των πεδίων παρατήρησης της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορικής γεωγραφίας αλλά και τα αντιδάνεια στις τεχνικές ανάλυσης που χρησιμοποιούν αμφότεροι οι κλάδοι αυτοί τα τελευταία χρόνια καθιστούν αναγκαία τη συνολική θεώρηση των ζητημάτων που άπτονται της ιστορίας των πληθυσμών.

Η επίδραση της Σχολής των *Annales* οδήγησε τις νεότερες γενιές των ιστορικών σε μία γεωγραφική προσέγγιση της ιστορίας. Η κατανόηση των ιστορικών γεγονότων διευκολύνθηκε με την ένταξη των επί μέρους θεματικών σε μικρές χωρικές κλίμακες, αντίθετα όμως με αυτό που πρέσβευε η ιστορική γεωγραφία του 19ου αιώνα, η έμφαση δόθηκε στον άνθρωπο και την επίδρασή του στο περιβάλλον.

Είναι προφανές ότι οι προβληματικές που διατυπώθηκαν προς την κατεύθυνση της αναζήτησης της «νέας ιστορίας»⁵ συνέβαλαν στη δημιουργία ενός κλίματος αλληλοτροφοδότησης ανάμεσα στις επιστήμες της ιστορικής δημο-

3. A. Burguière, "La démographie", *Faire de l'Histoire*, επιμ. J. Le Goff, P. Nora, 3 τ., Παρίσι, Gallimard (Folio), 1974, τ. 2, σ. 101-141, εδώ σ. 101-102 (ελληνική μετάφραση Κλαίρη Μισοτάκη, *Το έργο της ιστορίας*, 3 τ., Αθήνα, Ράππας, 1981, 1982, 1988).

4. A. Burguière, "La démographie", *Faire de l'Histoire*, ό.π., σ. 102-104.

5. Σχετικά με τον ρόλο της Σχολής των *Annales* στη σύγχρονη ιστοριογραφία και τις προοπτικές του ρεύματος της «νέας ιστορίας», βλ. J. Le Goff, "L'histoire nouvelle", J. Le Goff (επιμ.), *La Nouvelle Histoire*, Παρίσι, Complexe, 1988, σ. 35-75, και επίσης Les Annales, "Tentons l'expérience", *Annales ESC* 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1989), 1317-1323.

γραφίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και στο ρεύμα της νέας γεωγραφίας – κυρίως των κλάδων της γεωγραφίας των πληθυσμών, της κοινωνικής και πολιτισμικής γεωγραφίας⁶.

Αν και η σύγχρονη δημογραφία συγκροτήθηκε σχετικά πρόσφατα σε αυτόνομη επιστήμη, οι καταβολές της χρονολογούνται.

Η καταγραφή των πληθυσμιακών μεγεθών είχε απασχολήσει για λόγους διοικητικής φύσεως τους πολιτειακούς λειτουργούς των ευρωπαϊκών μοναρχιών⁷. Το μέγεθος του πληθυσμού υπήρξε από τον 17ο αιώνα αντικείμενο μελέτης των αριθμομετρών, στα πλαίσια της ενασχόλησής τους με τη διαχείριση των κρατικών οικονομικών και κυρίως των φορολογικών εσόδων. Η προσέγγιση αυτή, γνωστή με τον όρο *πολιτική αριθμητική*⁸, προέκυψε ως ανάγκη, καθώς τα επίσημα στοιχεία που αναφέρονταν στο θέμα αυτό ήταν αποσπασματικά και συχνά η δημοσιοποίησή τους υπέκειτο σε περιορισμούς. Οι μέθοδοι που εφαρμόζαν οι αριθμομέτρεις για τον υπολογισμό του πληθυσμού ήταν έμμεσες και η αναφορά τους στα δημογραφικά φαινόμενα εντασσόταν στα πλαίσια μιας ανάλυσης διοικητικού περιεχομένου⁹.

6. Βλ. σχετικά P. Claval, *La nouvelle géographie*, Παρίσι, Presses Universitaires de France (Que sais-je ?), 1977.

7. Οι ενδείξεις για τις πρώτες απόπειρες πληθυσμιακών καταμετρήσεων ανάγονται στην Αρχαιότητα, βλ. J.-N. Corvisier, W. Suder, *Ο πληθυσμός στην κλασική αρχαιότητα*, Αθήνα, Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, 2002. Αποσπασματικές πληθυσμιακές καταγραφές από εκκλησιαστικούς φορείς χρονολογούνται από το Μεσαίωνα, όμως οι πρώτες απογραφές των νεότερων χρόνων πραγματοποιήθηκαν τον 15ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη. Βλ. D. Herlihy, Ch. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles : une étude du catasto florentino de 1427*, Παρίσι, EHESS, 1978· J. και M. Dupâquier, *Histoire de la démographie : la statistique de la population des origines à 1914*, Παρίσι, Librairie Perrin, 1985, σ. 48-52, 76-83.

8. Ο όρος *πολιτική αριθμητική* εισήχθη για πρώτη φορά από τον William Petty (1623-1687) στο έργο του *Δοκίμια αριθμητικής πολιτικής*, όπου περιγράφει μία μέθοδο υπολογισμού πληθυσμιακών και οικονομικών μεγεθών. Βλ. J. και M. Dupâquier, *Histoire de la démographie*, ό.π., σ. 129-132. Δεν είναι δυνατό στα πλαίσια της σύντομης παρουσίασής μας να αναφερθούμε στο σύνολο των εκπροσώπων αυτής της σχολής. Καθοριστική ήταν η συμβολή των γάλλων αριθμομετρών Deparcieux και Moheau. Ο πρώτος συνέταξε τους πρώτους πίνακες θνησιμότητας, υπολογίζοντας με τον τρόπο αυτό το προσδόκιμο επιβίωσης του γαλλικού πληθυσμού. Βλ. A. Deparcieux, *Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine*, Παρίσι, Frères Guérin, 1746 (επανέκδοση: Παρίσι, Éditions d'Histoire Sociale, 1973). Το έργο του M. Moheau, *Recherches et considérations sur la population de la France (1778)*, επανέκδοση με σχόλιο του E. Vilquin, Παρίσι, INED-PUF, 1994, αποτελεί ουσιαστικά το πρώτο δημογραφικό δοκίμιο.

9. J. και M. Dupâquier, ό.π., σ. 141-153· H. Hasquin, "Le débat sur la dépopulation

Η πολιτική αριθμητική και η στατιστική του πληθυσμού με τη μορφή πολιτειογραφικών πληροφοριών αποτέλεσαν πρόδρομους κλάδους της σύγχρονης δημογραφίας και της οικονομίας. Ενδεικτικό είναι το ότι η πρωτόλεια μορφή των πινάκων θνησιμότητας—του σημαντικού αυτού μέσου για τον υπολογισμό του προσδόκιμου επιβίωσης των πληθυσμών και τη συσχέτιση της θνησιμότητας με το φύλο και την ηλικία—χρησίμευε αρχικά ως μέθοδος πρόβλεψης χρηματοοικονομικών αποδόσεων σε πιστωτικά ιδρύματα που δανείζονταν χρήματα από ιδιώτες έναντι παροχής υψηλών αλλά ετεροχρονισμένων προσόδων. Το δημογραφικό ενδιαφέρον ενείχε την κερδοσκοπική παράμετρο, καθώς η πιθανότητα να αποβιώσει ο επενδυτής πριν από την καταβολή της προσόδου στο προσυμφωνημένο διάστημα ήταν σημαντική¹⁰.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η θεσμοθέτηση των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών—από τα περισσότερα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη—εξυπηρετούσε την ανάγκη της πολιτικής και οικονομικής οργάνωσής τους στα πλαίσια ενός συγκεντρωτικού διοικητικού μοντέλου. Σε ό,τι αφορά στο δημογραφικό σκέλος των κυβερνητικών στατιστικών, οι υπηρεσίες αυτές διεκπεραίωσαν το έργο της καταγραφής του πληθυσμού κατά διοικητικές περιφέρειες, πόλεις και κώμες, κατά φύλο, ηλικία, επαγγελματική ομάδα, ενώ παράλληλα συνέτασσαν πίνακες της φυσικής κίνησης του πληθυσμού με βάση τις πράξεις γεννήσεων, θανάτων και γάμων που φυλάσσονταν στα ληξιαρχεία.

Η κρατική στατιστική στην Ελλάδα οργανώθηκε με μέριμνα του πρώτου κυβερνήτη του νεοπαγούς κράτους Ιωάννη Καποδίστρια. Η πρώτη πληθυσμιακή απογραφή του ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκε το 1828 και συνοδεύονταν από πληροφορίες οικονομικού και διοικητικού περιεχομένου. Περιείχε δε μία αναδρομική εκτίμηση του πληθυσμού που διέμενε στα εδάφη της μετέπειτα ελληνικής επικράτειας ως το 1821¹¹. Τα αποτελέσματά της—αν και ελλιπή—απέτελεσαν τη βάση για τη διοικητική διαίρεση της χώρας και ταυτόχρονα πηγή αξιοποιήσιμη για την άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής¹². Την πρώτη αυτή προσπάθεια ακολούθησε η γαλλική επιστημονική αποστολή των ετών 1829-1830, η οποία συμπλήρωσε και διόρθωσε τα

dans l'Europe des Lumières", M. Moheau, *Recherches et considérations...*, σ. 397-421· Eric Brian, *La Mesure de l'État. Administrateurs et géomètres au XVIIIe siècle*, Albin Michel (Collection "L'Évolution de l'Humanité"), 1994, κυρίως σ. 272-286, 324-328.

10. J. και M. Dupâquier, *Histoire de la démographie*, ό.π., σ. 200-214.

11. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Α', μέρος Ι, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1973, σ. 28-32.

12. Κ. Κωστής, «Εισαγωγή» στο *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 8, Κέρκυρα, Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987, σ. 7-20, κυρίως σ. 18.

σχετικά στους καταλόγους των οικισμών και στα πληθυσμιακά στοιχεία της στατιστικής του 1828¹³.

Οι απογραφές που διεξήχθησαν κατά την πρώτη περίοδο της συγκρότησης του ελληνικού κράτους –συγκεκριμένα στη διάρκεια των ετών 1828-1860– στόχευαν στην καταγραφή των εθνικών και ιδιωτικών γαιών, των κτιρίων, της αγροτικής παραγωγής¹⁴. Ως το 1856, η έρευνα για τον πληθυσμό περιοριζόταν ουσιαστικά στην απαριθμηση του, ενώ έμφαση δινόταν αποκλειστικά στην καταλογογράφηση των στρατευσίμων. Μόνο η στατιστική του 1861 σχεδιάστηκε υπό την «ευρύτεραν πολιτειογραφικήν έποψιν και με τρόπο εξασφαλίζοντα κατά το δυνατόν την ακρίβειαν αυτής [...]

, όπως σημειώνει ο Αλέξανδρος Μανσόλας, τμηματάρχης της δημόσιας οικονομίας στο Υπουργείο Εσωτερικών, στο έργο του *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*¹⁵.

Το έργο αυτό αποτελεί ένα δοκίμιο διοικητικού περιεχομένου με χρονικό ανάπτυγμα. Ο συγγραφέας διατρέχει τις θεματικές που κάλυψαν οι ελληνικές στατιστικές από το 1828 έως το 1865 –κάνοντας αναφορές στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές– ενώ επιχειρεί μία τεχνική προσέγγιση των επί μέρους ζητημάτων που σχετίζονται με τα πληθυσμιακά μεγέθη και τη φυσική κίνηση του πληθυσμού. Η κριτική που ασκήθηκε στο έργο από τον Αρ. Δόσιο εντόπιζε ακριβώς αυτή την αδυναμία του έργου:

[...] Το βιβλίον ούτε επιστημονική μελέτη είναι, ούτε παρουσιάζεται ως βάση προς ανέγερσιν επιστημονικού οικοδομήματος [...]. Ο κ. Μανσόλας περιορίζεται εις μόνας τας απαραίτητους κρίσεις και εις την σημείωσιν των γενικών διδομένων των πολιτειογραφικών πληροφοριών και των καθόλου εξαγομένων στατιστικών αριθ-

13. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Α', μέρος Ι, ό.π., σ. 32. Ο ίδιος, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», Μ. Χουλιαράκη, Ε. Μακρή, κ.ά., *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1972, σ. 15-112, εδώ σ. 16-17. Σχετικά με τα στοιχεία της γαλλικής επιστημονικής αποστολής βλ. *Expédition Scientifique de Morée (section des Sciences Physiques, Géographie) par M. le Colonel Bory de Saint-Vincent*, Παρίσι – Στρασβούργο, chez F. G. Levrault, 1834.

14. Ωστόσο διατυπώθηκαν προτάσεις –όπως αυτή που περιλαμβάνει το υπόμνημα του Σ. Σκούφου προς τον Καποδίστρια– για την πληρέστερη καταγραφή των πληθυσμιακών ομάδων και την οργάνωση του ληξιαρχικού αρχείου. Βλ. Κ. Κόμης, *Ιστορική Δημογραφία του νεοελληνικού χώρου (πηγές 19ος αιώνας)*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002, σ. 14-35, 48-61.

15. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1867, επανέκδοση βιβλιοπωλείο Ν. Καραβίτς, 1980, σ. 7.

μών. Όταν δε προβαίνει ενίοτε και εις γενικές παρατηρήσεις, πράττει προδήλως κατ' εξαίρεσιν και παρεκκλίνων του σκοπού του [...]»¹⁶.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, εκπονήθηκαν ορισμένες μελέτες που περιελάμβαναν πληροφορίες γεωγραφικού ή οικονομικού περιεχομένου και στατιστικές για τον ελληνικό πληθυσμό. Τα έργα αυτά παρουσιάζουν δημογραφικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι εμπεριέχουν στοιχεία ποσοτικής ανάλυσης βασισμένης στην περιγραφική στατιστική. Οι συγγραφείς τους προέρχονταν από τον χώρο της ιατρικής, του στρατού ή της δημόσιας διοίκησης και είχαν πρόσβαση σε επίσημες πηγές.

Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της «σχολής» αποτελεί το έργο του Στυλιανού Βλασσόπουλου *Στατιστικά και Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις*¹⁷, που παρέμεινε ανέκδοτο έως το 1977. Αρκετές δεκαετίες πριν από τη δημοσίευση της εργασίας του Α. Μανσόλα, ο πρώην σύνδικος της κερκυραϊκής κοινότητας Στ. Βλασσόπουλος σχολίαζε την απογραφή του πληθυσμού της Κέρκυρας του 1802, σε ένα σύντομο αλλά περιεκτικό κείμενο. Το περιεχόμενο της ανάλυσής του προσομοιάζει με εκείνο που συναντούμε σε αντίστοιχες εργασίες των ευρωπαϊών αριθμομετρών. Η φυσική εξέλιξη του τοπικού πληθυσμού, η κατανομή του σε θρησκευτικές κοινότητες, οι αναλογίες των φύλων, η θνησιμότητα είναι ορισμένα από τα θέματα που εξετάζονται στη μελέτη αυτή. Οι συγκρίσεις των δεικτών της φυσικής αύξησης του πληθυσμού με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά μεγέθη, η απλουστευτική έστω προσέγγιση των αιτιών της θνησιμότητας, η αναλογία των νόμιμων και εκτός γάμου γεννήσεων, οι σχετικές με την αριθμητική υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού στην ύπαιθρο ερμηνείες καταδεικνύουν την προσπάθεια του συγγραφέα να προσδώσει στο έργο του επιστημονική εγκυρότητα. Δεδομένης της έλλειψης αντίστοιχων εργασιών για τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, η δουλειά του Βλασσόπουλου αποτελεί πρωτότυπη –για την εποχή της– προσέγγιση.

Μία προσπάθεια συγκριτικής παρουσίασης αδρών δημογραφικών δεικτών για τους πληθυσμούς των βρετανικών κτήσεων της Μεσογείου αποτελούν οι συνθέσεις δύο βρετανών στρατιωτικών, του J. Hennen¹⁸ και του J.

16. Βλ. τη βιβλιοκρισία του Αρ. Δόσιου στην «Εισαγωγή» των Θ. Βερέμη, Σ. Παπαγεωργίου, Κ. Παπαθανασόπουλου στο Α. Μανσόλας, *Πολιτιογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, ό.π., σ. i-xviii, εδω σ. iii-iv.

17. Σ. Βλασσόπουλος, «Στατιστικά και Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977), 1-128.

18. J. (M.D. F.R.S.E) Hennen, *Sketches of the medical topography of the Mediterranean, comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands, and Malta*, Λονδίνο, Th. and G. Underwood, 1830.

Davy¹⁹. Στην περιορισμένη γεωγραφικά –ως προς το ελληνικό σκέλος της– κλίμακα παρατήρησής τους συμπεριέλαβαν πολιτειογραφικές ειδήσεις και στατιστικές για τη γεννητικότητα, τη θνησιμότητα και τις συνθήκες υγιεινής του επτανησιακού πληθυσμού. Αν και οι έρευνες στις οποίες στηρίχθηκαν τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα έχουν μικρό χρονικό ανάπτυσμα και προορίζονταν προφανώς για χρήση των βρετανικών αρχών, τόσο η οπτική των συντακτών τους όσο και οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές ανάλυσης τις καθιστούν αξιόπιστες μελέτες ανθρωπογεωγραφικού περιεχομένου.

Μετά το 1860, σημειώθηκε μία σχετική αναβάθμιση της ποιότητας των επίσημων στατιστικών του ελληνικού κράτους. Η τοποθέτηση της στατιστικής σε επιστημονική βάση και η χρήση έγκυρων στατιστικών μεθόδων οφείλεται στη σύσταση στατιστικής υπηρεσίας στα πλαίσια λειτουργίας του Γραφείου της Δημοσίας Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών.

Η απογραφή του πληθυσμού που διενεργήθηκε το 1861 υπό την εποπτεία του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντή του Γραφείου της Δημοσίας Οικονομίας Ι. Σούτσου ήταν η πρώτη μίας σειράς συστηματικών απογραφών²⁰. Οι φόρμες των απογραφικών δελτίων της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα εμπλουτίστηκαν με ερωτήματα σχετικά με τη δομή και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού (χρονολογία γέννησης, φύλο, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα).

Στην περίοδο από το 1861 έως το 1896 πραγματοποιήθηκαν έξι απογραφές²¹ σε μη τακτά χρονικά διαστήματα. Αναλυτικοί πίνακες του ελληνικού

19. J. Davy, *Notes and observations in the Ionian Islands and Malta with some remarks on Constantinople and Turkey*, 2 τ., Λονδίνο, Smith, Elder and co, 1842.

20. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 23-24. Βλ. ακόμη *Στατιστική της Ελλάδος: πληθυσμός του έτους 1861* (προλεγόμενα – επιμέλεια ανατύπωσης Γ. Μπαφούνη), Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – παράρτημα περιοδικού *Μνήμων* αρ. 7, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1991.

21. Στις προαναφερθείσες απογραφές συμπεριλαμβάνεται και ο πίνακας πληθυσμού των Ιονίων νήσων του 1865 που συντάχθηκε κατά την περίοδο της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας*, φ. αρ. 9/28.01.1866, σ. 46-60. Πληθυσμιακές καταγραφές σε τοπικό επίπεδο ή επίπεδο επαρχιών πραγματοποιήθηκαν επανειλημμένως σε περιπτώσεις προσαρτήσεων εδαφών στην ελληνική επικράτεια. Είναι γνωστές οι στατιστικές πληθυσμού της Ηγεμονίας της Σάμου το 1899, της Κρήτης το 1900, της Μακεδονίας, της Ηπείρου, της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου το 1913, των Δωδεκανήσων το 1947, βλ. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 29· Ο ίδιος, *Γεωγραφική, διοι-*

πληθυσμού κατά φύλο και ηλικιακή ομάδα δημοσιεύτηκαν με βάση τα αποτελέσματα δύο μόνο εξ αυτών, πρόκειται για τις απογραφές των ετών 1870 και 1879²². Από το 1860 έως το 1891, παράλληλα με το απογραφικό του έργου το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας εξέδιδε στατιστικές γάμων, γεννήσεων, θανάτων κατά δήμους. Η σύνταξη των πινάκων της ετήσιας φυσικής κίνησης του πληθυσμού διακόπηκε στο διάστημα μεταξύ των ετών 1891-1921²³.

Η περιοδικότητα της απογραφικής παραγωγής των ετών 1861-1896 όμως –παρενθετικά να προσθέσουμε ότι αντιστοιχεί περίπου μία πληθυσμιακή καταμέτρηση ανά δεκαετία– δεν είναι ανάλογη της ποιότητας των προσφερομένων πληροφοριών. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις της εποχής περιορίζονταν στην παράθεση στοιχείων για τον νόμιμο και πραγματικό πληθυσμό ανά διοικητικές περιφέρειες. Η μη γνωστοποίηση των αναλυτικών απογραφικών αποτελεσμάτων ήταν συχνά απόρροια της ελλιπούς επεξεργασίας των απογραφικών δελτίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δύο τελευταίες απογραφές του 19ου αιώνα –στην απογραφή του 1896 μάλιστα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το ατομικό απογραφικό δελτίο– για τις οποίες υπήρξε μεν προγραμματισμός αλλά δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα²⁴.

κητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971), ό.π., τ. Α', μέρος II (1974), σ. λβ'-λγ', τ. Β' (1975), σ. 80-110, τ. Γ' (1976), σ. 22-28.

22. Ας σημειωθεί ότι η απογραφή του 1870 ήταν η πρώτη βάσει των στοιχείων της οποίας δημοσιεύτηκαν πίνακες ηλικιακών κατανομών και κατά φύλο του ελληνικού πληθυσμού. Βλ. *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1870*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1872· *Στατιστική της Ελλάδος: Πληθυσμός 1879*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστόυ, 1881.

23. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 24-25.

24. Από τις απογραφές του 1889 και του 1896 δημοσιεύτηκαν πίνακες του πληθυσμού κατά διοικητικά διαμερίσματα και τις υποδιαιρέσεις αυτών, όχι όμως και η κατανομή του κατά ηλικιακές ομάδες. Βλ. *Statistique de la Grèce: Recensement Général (à la date 15-16 Avril 1889), deuxième partie, Tableau I*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1890. Για την κατανομή του πραγματικού πληθυσμού κατά κοινότητες και σύμφωνα με το φύλο βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας*, φ. αρ. 251/4.10.1889, σ. 1090-1097. Για τους αριθμητικούς πίνακες των δημοτών του κράτους και των αποδημούντων στο εσωτερικό της χώρας και την αλλοδαπή βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας*, φ. αρ. 313/30.12.1889, σ. 1439-1446. Ο Μ. Χουλιαράκης αναφέρεται στη διορθωμένη εκδοχή των ίδιων στοιχείων στο φύλλο νο 28 (26.1.1890) της *Εφημερίδας της Κυβερνήσεως*. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, ό.π., τ. Α', μέρος II, σ. λ'-λα'. Σχετικά με τους έλληνες υπηκόους που διέμεναν στην αλλοδαπή βλ. *Statistique de la Grèce* :

Η εντατικοποίηση των απογραφικών ερευνών στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα συνοδεύτηκε από μία περίοδο επιστημονικής δραστηριοποίησης των ιθυνόντων της στατιστικής υπηρεσίας. Ας σημειωθεί ότι από το 1855, οι έλληνες πολιτειογράφοι συμμετείχαν σε ευρωπαϊκές επιστημονικές συναντήσεις²⁵. Το 1876, ο τότε υπεύθυνος των στατιστικών εργασιών του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας Α. Μανσόλας εκπροσώπησε την υπηρεσία του σε διεθνές συνέδριο στατιστικής στη Βουδαπέστη. Μέρος της εισήγησής του με θέμα τις πληθυσμιακές καταγραφές των ετών 1864-1873 δημοσιεύτηκε στην έγκυρη γαλλική *Επετηρίδα της Διεθνούς Δημογραφίας*²⁶.

Παρά τις αδυναμίες των πηγών, η πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικές με την ηλικιακή δομή των πληθυσμών, τις επαγγελματικές κατηγορίες, τη μετανάστευση, τις αιτίες θανάτου, την ηλικία στο γάμο έδωσε μία σχετική ώθηση στις πληθυσμιακές έρευνες. Σημειώθηκαν μεμονωμένες επιστημονικές απόπειρες με στόχο την αποτύπωση των δημογραφικών προβλημάτων και την ανάδειξη των κοινωνικών τους προεκτάσεων. Το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως σε θέματα δημόσιας υγείας και οι ιατρικές στατιστικές επιστρατεύτηκαν στην υπηρεσία του δημοσίου συμφέροντος. Σποραδικά, έλληνες επιστήμονες δημοσίευαν εργασίες τους σε ευρωπαϊκά έντυπα και συγγράμματα. Δείγματα της παραγωγής αυτής αποτελούν το δελτίο ιατρικής στατιστικής του καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστάσιου Ζίννη με θέμα τις αιτίες της παιδικής θνησιμότητας κατά ηλικιακές κατανομές κατά το έτος 1877, με βάση στατιστικά στοιχεία για την πόλη των Αθηνών, και επίσης η μελέτη του Κλωνός Στεφάνου *Η Ελλάδα από φυσική, εθνολογική, ανθρωπολογική, δημογραφική και ιατρική άποψη*²⁷ – που δημο-

Recensement Général (à la date 15-16 Avril 1889), troisième partie : Sujets hellènes à l'étranger, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1891.

Όσον αφορά στην απογραφή του 1896 βλ. *Résultats Statistiques du Recensement de la population (de 17-18 Octobre 1896), deuxième partie, tableaux numériques, A - Population*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1897. Στη συγκεκριμένη απογραφή χρησιμοποιήθηκαν ατομικά απογραφικά δελτία αλλά η επεξεργασία τους δεν ολοκληρώθηκε ποτέ γιατί καταστράφηκαν από πυρκαγιά.

25. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 52-55.

26. "Rapport sur l'état de la statistique officielle en Grèce", *Annales de démographie internationale* τχ. 1 (Μάρτιος 1877), Παρίσι, εκδ. Guillaumin et Cie, σ. 140-141. Ο Μανσόλας ήταν υπεύθυνος για τη διεξαγωγή της απογραφής του ελληνικού πληθυσμού του 1870.

27. Clon Stéphanos, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical* (ανάτ. από *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*), Παρίσι, G. Masson, 1884.

σιεύτηκε το 1884 στο Παρίσι, ως τμήμα του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού των Ιατρικών Επιστημών*²⁸. Ανατρέχοντας σε επίσημες στατιστικές πηγές και στη διεθνή βιβλιογραφία, ο Στέφανος κατέγραψε κάθε πληροφορία σχετική με τις επιδημίες που εκδηλώθηκαν στον ελληνικό κόσμο από την Αρχαιότητα έως την εποχή του. Επί πλέον, συνέταξε συγκριτικούς πίνακες της φυσικής κίνησης του πληθυσμού ανά διοικητικές περιφέρειες, μελέτησε τη δομή του πληθυσμού κατά τα έτη 1870 και 1879, ανέλυσε και ερμήνευσε τις αιτίες της θνησιμότητας κατά ηλικιακές ομάδες²⁹.

Η χρήση των πληθυσμιακών στατιστικών από συγγραφείς με ετερογενείς επιστημονικές καταβολές είχε ως αποτέλεσμα μία αξιοσημείωτη – από πλευράς όγκου – παραγωγή εγχειριδίων ανθρωπογεωγραφικού περιεχομένου. Αυτή η τάση δεν οφείλεται μόνο στη δυνατότητα πρόσβασης των ερευνητών σε επίσημες στατιστικές του ελληνικού κράτους – άλλωστε αρκετά από τα δημοσιεύματα της εποχής αναφέρονται σε περιοχές που δεν είχαν ενσωματωθεί έως εκείνη τη στιγμή στην ελληνική επικράτεια (Επτάνησα, Ήπειρος) και συνεπώς οι όποιες πληθυσμιακές πληροφορίες για τις περιοχές αυτές προέρχονταν από άλλες παράπλευρες πηγές³⁰.

28. “Bulletin de statistique démographique et médicale de la ville d’Athènes, pour l’année 1877, dressé d’après les documents officiels par le Dr Zinnis”, *Annales de démographie internationale* τχ. 4 (Δεκέμβριος 1877), Παρίσι, εκδ. Guillaumin et Cie, σ. 633. Αναφορές στο έργο του Στεφάνου γίνονται στο Α. Σταυρόπουλος, «Στοιχεία και προβλήματα για την νοσολογία της νεότητας του 19ου αιώνα μέσα από δύο επιστημονικές προσεγγίσεις της εποχής», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστοριότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984)*, τ. Α', Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1986, σ. 91-114.

29. Ο Στέφανος και ο Γ. Στρέιτ πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της ιδιωτικής έμπνευσης Στατιστικής Εταιρείας της Ελλάδος το 1899. Η εταιρεία είχε ως σκοπό τη συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων για τον πληθυσμό, την οικονομία, την παιδεία, την υγεία. Το 1916 μετονομάστηκε σε Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής και λίγο αργότερα διέκοψε τη δράση της εξαιτίας των πολιτικών συγκυριών. Το 1948 ιδρύθηκε η Ελληνική Εταιρεία Στατιστικής, η οποία λειτούργησε τυπικά έως το 1963, χωρίς όμως ουσιαστική συμβολή στην ανάπτυξη του κλάδου. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξη της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 28.

30. Αρκετά από τα δημοσιεύματα αυτά φέρουν επιρροές από τη γερμανική γεωγραφική σχολή. Η τελευταία επέδρασε στο ρεύμα που ονομάστηκε στατιστική και το οποίο συνυπήρξε με την πολιτική αριθμητική. Στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της, η στατιστική στηρίχθηκε σε αυθαίρετες αριθμητικές εκτιμήσεις των πληθυσμιακών μεγεθών. Οι εκπρόσωποι της σχολής προχώρησαν στη συλλογή, τη γεωγραφική κατανομή και την ανάλυση εμπειρικών στοιχείων, επιδιώκοντας την κατασκευή μίας τυπολογίας που επαναλαμβάνεται στα περισσότερα έργα του 18ου αιώνα. Μερικά από τα θέματα που συναντώνται στις εργασίες των γερμανών («στατιστικολόγων») είναι: η περιγραφή του φυσι-

Τμήματα της ιστοριογεωγραφικής μελέτης του Donado de Mordo για τα Ιόνια νησιά³¹, των γεωγραφικών μονογραφιών του Joseph Partsh για τη Λευκάδα, την Κεφαλονιά, την Ιθάκη και την Κέρκυρα³², καθώς και εκείνης του R. Leonhard για τα Κύθηρα αφιερώνονται στην ιστορία των πληθυσμών των νησιών³³. Ειδικότερα ο J. Partsh κάνει μνεία σε σχετική έρευνα που πραγματοποίησε στα βενετικά αρχεία, αρκέστηκε όμως στην παράθεση ποσοτικών στοιχείων από τις απογραφές των νεότερων χρόνων και δεν εμβάθυνε σε δημογραφικά ζητήματα.

Στο ίδιο με τα προηγούμενα έργα πνεύμα, αλλά λιγότερο επαρκές ως προς τα πληθυσμιακά δεδομένα είναι η *Χρονογραφία της Ηπείρου* του Π. Αραβαντινού. Η έμφραση δίνεται στην καταγραφή των τοπωνυμίων και των ανθρωπωνυμίων καθώς η οθωμανική πηγή που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας δεν προσφέρεται για ανάλυση των πληθυσμιακών δομών³⁴.

κού χώρου, του κλίματος, του πληθυσμού, των οικονομικών και των διοικητικών δομών. Η συγκεκριμένη σχολή εισήγαγε την καινοτομία της απεικόνισης των ποσοτικών δεδομένων υπό μορφή πινάκων. Οι μέθοδοι της γερμανικής περιγραφικής στατιστικής εφαρμόστηκαν και στη δημόσια διοίκηση της πρώτης γαλλικής δημοκρατίας. Ως ρεύμα, επηρέασε τις γεωγραφικές και ιστορικές σπουδές, αναλώθηκε όμως στην περιγραφή και στην αναζήτηση γενικευμένων κανόνων ερμηνείας των φαινομένων και δεν εμβάθυνε στα πεδία έρευνας που η ίδια έθεσε. Εγκαταλείφθηκε οριστικά στις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. J. και M. Dupâquier, *Histoire de la démographie...*, ό.π., σ. 112-127.

31. D. P. De Mordo, *Saggio di una descrizione geografico-storica delle Isole Ionie (Eptanesia)*, Κέρκυρα, Tipografia Jonia, 1865. Ας σημειωθεί ότι στα Επτάνησα, τόσο τα πληθυσμιακά μεγέθη όσο και η φυσική κίνηση του πληθυσμού αποτελούσαν αντικείμενο συστηματικής καταγραφής από την περίοδο της βρετανικής προστασίας (1815-1864).

32. J. Partsch, *Die Insel Leukas: eine geographische monographie*, Gotha, Justus Perthes, 1889· Ο ίδιος, *Κεφαλληνία και Ιθάκη*, Αθήνα, τυπογραφείο Παπαγεωργίου, 1892 (ανατύπωση βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, 1982)· Ο ίδιος, *Η νήσος Κέρκυρα*, Κέρκυρα, τυπογραφείο Ι. Ναχαμούλη, 1892.

33. R. Leonhard, *Die Insel Kythera: Eine geographische Monographie*, Gotha, J. Perthes, 1899 (ανατύπωση βιβλιοπωλείο Δ. Καραβία, 1983).

34. *Χρονολογία της Ηπείρου*, συντεταγμένη υπό Π.Α.Π, 2 τ., εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1856 (φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα, Η. Ρίζος, 1969). Τα στατιστικά στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας στον δεύτερο τόμο του έργου αναφέρονται σε εστίες (χανέ) και όχι σε αριθμούς κατοίκων. Η πηγή που χρησιμοποιεί ο Αραβαντινός είναι η οθωμανική απογραφή των ετών 1845-1846 που υλοποιήθηκε στα πλαίσια ενός ευρύτερου διοικητικού και δημοσιονομικού σχεδιασμού για την περιοχή της Ηπείρου. Εν τούτοις τα αριθμητικά στοιχεία που παρατίθενται στη συγκεκριμένη μελέτη φαίνεται να είναι ελλιπή και σε ορισμένες περιπτώσεις ανακριβή. Βλ. Μ. Κοκολάκης, «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910», *Τστωρ* τχ. 6 (1993), 121-142, εδω

Σε ορισμένα έργα που εντάσσονται στην κατηγορία της χωρογραφίας –ενδεικτικά αναφέρονται η *Γεωγραφία της Κρήτης* του Εμμανουήλ Λαμπρινάκη³⁵, οι *Πρώτες γνώσεις φυσικής και πολιτικής γεωγραφίας* του Α. Μπισκίνη³⁶ και ακόμη η *Ιστορία και Γεωγραφία της Κρήτης* του Ιωάννου Κονδυλάκη³⁷ – ενυπάρχουν θέματα φυσικής γεωγραφίας, πολιτειακές πληροφορίες, πληθυσμιακά στοιχεία. Παραμένουν όμως στο επίπεδο της απλής περιγραφής καθώς δεν εξετάζουν τη δημογραφική δυναμική ούτε την εξέλιξη του πληθυσμού στο χώρο.

Κάποια άλλα δημοσιεύματα περιορίζονται σε αναπαραγωγή στοιχείων των επίσημων στατιστικών χωρίς ιδιαίτερη εμβάθυνση σε επί μέρους θεματικές³⁸.

Αφετηρία ίσως για μία προσέγγιση της γεωγραφίας με την ιστορία των πληθυσμών αποτελούν οι μονογραφίες του Αντωνίου Μηλιαράκη³⁹. Ο συγγραφέας δεν αναλώνει την ανάλυσή του στην περιγραφή του χώρου αλλά τοποθετεί σε αυτόν τον άνθρωπο. Στα έργα του παραθέτει πληθυσμιακές στατιστικές, εξετάζει τα μεταναστευτικά φαινόμενα, αναφέρεται στους εθνικισμούς και στις πολιτισμικές παραμέτρους που διαμόρφωσαν τις δομές των τοπικών κοινωνιών.

Η είσοδος στον 20ό αιώνα σηματοδοτήθηκε από τις πληθυσμιακές μεταβολές που επέφερε η διεύρυνση των συνόρων του ελληνικού κράτους μετά την προ-

σ. 126-127· Ο ίδιος, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2003.

35. Εμμ. Λαμπρινάκης, *Γεωγραφία της νήσου Κρήτης*, Ρέθυμνα, τύπος Στυλ. Εμμ. Καλλιτζάκη, 1890.

36. Α. Σ. Μπισκίνης, *Πρώτοι γνώσεις φυσικής και πολιτικής γεωγραφίας μετά πατριδογνωσίας της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος, τυπογραφείο Ε. Φιλομένου, 1897.

37. Ι. Κονδυλάκης, *Ιστορία και Γεωγραφία της Κρήτης (έκδοση Δ')*, εν Αθήναις, τυπογραφία Δ. Κ. Κοκκινάκη, 1903.

38. Χαρακτηριστικά δείγματα αυτών των δημοσιευμάτων είναι οι πληθυσμιακοί πίνακες του Α. Ζώη για τη Ζάκυνθο οι οποίοι βασίζονται στις απογραφές και στα δελτία φυσικής κίνησης του πληθυσμού του 19ου αιώνα. Βλ. Α. Ζώης, «Στατιστική Ζακύνθου», *Αι Μούσαι* 102 (15.11.1896), σ. 632-634, 103 (1.12.1896), σ. 638-639, 104 (15.12.1896), σ. 674-675· Ο ίδιος, *Στατιστική Ζακύνθου*, Ζάκυνθος, τυπογραφείο Καψοκεφάλου, 1896. Επίσης βλ. Δ. Ι. Σταματάκη, *Πίναξ χωρογραφικός της Ελλάδος, περιέχων τα ονόματα και τον πληθυσμόν των δήμων, πόλεων, κοινοτήτων και χωριών κατά την γενομένην επίσημον απογραφήν του έτους 1861*, Αθήναι, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1863.

39. Α. Μηλιαράκης, *Γεωγραφικά υπομνήματα των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος, εν Αθήναις 1884*· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, εν Αθήναις, τυπογραφείο Κορόννης, 1886· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του Νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνησιν, τυπογραφείο Αδελφών Περρή, 1890 (ανατύπωση βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1997).

σάρτηση νέων εδαφών. Έπειτα από περίοδο δεκαετούς απραξίας, η στατιστική υπηρεσία διενέργησε το 1907 γενική απογραφή του ελληνικού πληθυσμού⁴⁰. Η συγκεκριμένη απογραφή υπήρξε η πρώτη πληθυσμιακή καταγραφή από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους που σχεδιάστηκε με βάση τις επιστημονικές αρχές της εποχής και η έκβασή της χαρακτηρίστηκε επιτυχής. Σε αρκετά σημεία της αντιγράφει το μοντέλο της γαλλικής απογραφής του 1891.

Στην περίοδο που ακολούθησε και έως τα μέσα του αιώνα, η απογραφική λειτουργία διεξαγόταν σε μη τακτά χρονικά διαστήματα, παρά τις προβλεπόμενες από το νόμο ρυθμίσεις⁴¹. Οι απογραφές των ετών 1913 και 1916 πραγματοποιήθηκαν υπό την πίεση των πολιτικών εξελίξεων που επέφεραν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και την ευθύνη της διεξαγωγής τους έφερε ο ελληνικός στρατός. Περιορίζονταν δε στην απαρίθμηση των πληθυσμών των νέων εδαφικών προσαρτήσεων και των καταληφθέντων εδαφών της Βορείου Ηπείρου αντίστοιχα⁴².

Η απογραφή του 1920 διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από τις προηγούμενες. Για τη συλλογή των στοιχείων χρησιμοποιήθηκαν ατομικό και οικογενειακό δελτίο, δηλαδή καταχωρούνταν τόσο τα προσωπικά δεδομένα κάθε απογραφομένου αλλά και στοιχεία για τη δομή των νοικοκυριών. Οι απογραφείς σημείωναν τις σχέσεις συγγένειας των συστεγαζόμενων, τις κοινές επαγγελματικές δραστηριότητες των μελών των νοικοκυριών με τη μορφή της οικοτεχνίας, το κύριο και το δευτερεύον επάγγελμα. Τα ερωτηματολόγια συμπεριλάμβαναν μεταξύ άλλων και ερωτήματα πολιτειακού ενδιαφέροντος σχετικά με τον τόπο γέννησης των απογραφέντων, τον τρόπο απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας, το χρόνο διαμονής των ξένων υπηκόων στη χώρα.

Ουσιαστική καινοτομία αποτελούν τα ερωτήματα για τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Η οικογενειακή κατάσταση των απογραφομένων, η διάρκεια των γάμων, ο αριθμός των παιδιών ανά συμβίωση, η

40. *Απογραφή του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Μέρος δεύτερο - Πίνακες Αριθμητικοί (Α' Πραγματικός Πληθυσμός)*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1908· *Στατιστικά αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, 2 τ., εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου (τ. 1), εκ του τυπογραφείου Μιχαήλ Νικολαΐδου (τ. 2), 1909.

41. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Β', ό.π., σ. 425. Σύμφωνα με το νόμο 490 του 1914 «Περί γενικής απογραφής του Πληθυσμού του Κράτους», θα έπρεπε να γίνεται γενική απογραφή κάθε πενταετία, στη διάρκεια των ετών που έληγαν σε 0 και 5.

42. Δεν έχουν βρεθεί πίνακες των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1916, βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Β', ό.π., σ. 424-425.

απαρίθμηση των ατόμων που ανήκαν σε ευπαθείς ομάδες (τυφλοί, κωφάλαλοι) αποτέλεσαν αντικείμενο επεξεργασίας⁴³.

Η απογραφή του 1923 επικεντρωνόταν αποκλειστικά στην εθελούσια καταγραφή των προσφυγικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αξιοπιστία των συλλεχθέντων στοιχείων. Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής αυτής αφορά στην κατανομή των οικειοθελώς απογραφέντων κατά φύλο και διοικητική περιφέρεια⁴⁴.

Η ίδρυση της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος το 1925 –που αρχικά είχε αυτοτελή νομική μορφή και αργότερα έγινε τμήμα του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας– συνέβαλε στον προγραμματισμό αλλά και στην ποιοτική βελτίωση των στατιστικών εργασιών της χώρας. Η θεσμοθέτηση ενός ενιαίου φορέα στατιστικών εργασιών θεωρήθηκε θετική εξέλιξη, επειδή έθετε τέλος στον κατακεραματισμό των πραγματοποιούμενων ερευνών για τις οποίες είχαν ευθύνη έως τότε τα αρμόδια τμήματα των υπουργείων. Η Στατιστική Υπηρεσία είχε πλέον την ευθύνη για τη διεξαγωγή απογραφών, την επεξεργασία των στοιχείων τους και την έκδοση όλων των μορφών στατιστικών (γεωργικών, εμπορικών, βιομηχανικών, πληθυσμιακών, δικαιοσύνης, υγιεινής και πρόνοιας κ.λπ.)⁴⁵.

Για την απογραφή του 1928 χρησιμοποιήθηκε και πάλι το μοντέλο εκείνης του 1920 – εκτός του οικογενειακού δελτίου⁴⁶. Κοινά σημεία των απογραφών των ετών 1907, 1920, 1928 είναι ότι τα αποτελέσματά τους αναφέρονται στη δομή του πληθυσμού και στους τομείς επαγγελματικής δραστηριο-

43. Σχετικά με τους πίνακες των αποτελεσμάτων της απογραφής και τα συγκριτικά στοιχεία για τα ενδοαπογραφικά διαστήματα από το 1839 έως το 1920, βλ. *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφή της 19ης Δεκεμβρίου 1920*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1921· *Γενικά πληροφορία επί του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την απογραφήν του 1920*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1923. Δημοσιεύτηκαν επίσης εκθέσεις για την προπαρασκευή και τη διεξαγωγή της απογραφής καθώς και στατιστικές αναλύσεις για τη δομή και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Β', ό.π., σ. 432-433.

44. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Β', ό.π., σ. 434.

45. Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», ό.π., σ. 42-45, 48-51.

46. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος (1821-1971)*, τ. Β', ό.π., σ. 434-439.

ποίησής τους, ενώ αναφέρονται και στα μεγέθη του πραγματικού, νόμιμου πληθυσμού (η απογραφή του 1928 περιλαμβάνει και καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού), την κατανομή του με βάση την υπηκοότητα, το θρήσκευμα και τη γλώσσα.

Η τελευταία καταμέτρηση του πληθυσμού πριν την έναρξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου έγινε το 1940. Χρησιμοποιήθηκαν τρία απογραφικά δελτία (ατομικό, οικογενειακό και δελτίο μακροβίου), όμως η επεξεργασία των στοιχείων που συλλέχθηκαν ήταν πλημμελής και οι πίνακες αποτελεσμάτων που δημοσιεύτηκαν περιορίζονταν στα συνολικά μεγέθη του πληθυσμού κατά διοικητικές περιφέρειες⁴⁷.

Οι απογραφές των μεταπολεμικών χρόνων, με εξαίρεση αυτή του 1947 που περιοριζόταν αποκλειστικά στον πληθυσμό των Δωδεκανήσων, διεξάγονται από το 1951 έως σήμερα ανά δεκαετία.

Από τη σύστασή της και έως τη μεταπολεμική περίοδο η λειτουργία της Στατιστικής Υπηρεσίας δεν ήταν απόρροια. Η σταδιακή βελτίωση του παραγόμενου έργου και η εκπροσώπηση της χώρας σε διεθνείς επιστημονικές συναντήσεις ήταν αποτέλεσμα μεμονωμένων προσπαθειών, καθώς το ελληνικό κράτος παλινδρομούσε ανάμεσα στην αναγκαιότητα της αναδιοργάνωσης της υπηρεσίας –και συνεπώς τη χρηματοδότησή της με ικανούς πόρους– και τη διατήρηση της υπάρχουσας δομής.

Στην πλειοψηφία τους οι εργασίες που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα είναι δημοσιεύματα της ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται τα αποτελέσματα των απογραφών, οι στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού καθώς και επετηρίδες που περιλαμβάνουν συγκριτικά στοιχεία με βάση τις καταγραφές προηγούμενων ετών⁴⁸. Ορισμένες εργασίες συνοδεύονται από σύντομα σχόλια τεχνικού περιεχομένου των υπευθύνων της υπηρεσίας για τον τρόπο διεξαγωγής των απογραφικών ερευνών, τις μεθόδους συλλογής των ληξιαρχικών πράξεων κ.λπ.

Οι υπηρεσιακού τύπου εκθέσεις με θέμα τη θνησιμότητα και τις αιτίες θανάτων αποτελούν επίσης τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας της εποχής⁴⁹. Τα τεύχη αυτά δεν αποτελούν πραγματείες περί των δημογραφικών

47. Ο.π., σ. 439-444.

48. Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (Annuaire Statistique de la Grèce)* των ετών 1930-1939 και 1955-1969, Αθήνα, Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος.

49. Σημαντική έκδοση είναι και η *Στατιστική των αιτιών των θανάτων κατά το έτος 1921*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1925, που συνδέεται προφανώς με τις προσπάθειες επανέναρξης των καταγραφών της φυσικής κίνησης του πληθυσμού. Με το ίδιο θέμα εκδόθηκαν αντίστοιχα τεύχη για τα έτη 1922-1938, βλ. Μ. Χουλιαράκης, Στα-

φαινομένων, είναι χρήσιμα όμως στον βαθμό που μπορούν να αξιοποιηθούν ως πηγή πληροφοριών από τους σύγχρονους ερευνητές. Οι συντάκτες τους χρησιμοποιούν την περιγραφική στατιστική για να υπολογίσουν κάποιους αδρούς δείκτες και το ποσοστό μεταβολής των πληθυσμιακών μεγεθών, έχοντας ως μέλημα την παράθεση των δεδομένων και όχι τη διατύπωση συμπερασμάτων αναφορικά με τις δημογραφικές συμπεριφορές και τις κοινωνικές προεκτάσεις τους.

Η συνθετική οπτική λείπει και από τις μελέτες γεωγραφικού περιεχομένου, οι οποίες παρουσιάζουν συνήθως στοιχεία για την κατανομή του πληθυσμού κατά διοικητικές υποδιαιρέσεις⁵⁰.

Παραδειγματικές περιπτώσεις της βιβλιογραφικής παραγωγής του πρώτου μισού του 20ού αιώνα αποτελούν δύο έργα που στηρίχθηκαν σε διαφορετικές μεθόδους παρατήρησης για να περιγράψουν το μεταναστευτικό φαινόμενο. Η συλλογή με τίτλο *Φροντιστήριο Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής*—που επιμελήθηκε ο Ανδρέας Ανδρέαδης— μπορεί να θεωρηθεί ως πρωτοποριακή προσπάθεια για τη μελέτη της ιστορίας των ελληνικών πληθυσμών. Το έργο περιέχει τριάντα μονογραφίες των δευτεροετών φοιτητών της Νομικής Σχολής με αντικείμενο την ελληνική μετανάστευση στις αρχές του 20ού αιώνα, βασισμένες σε πηγές που συνέλεξε ο καθένας από τους συγγραφείς για την ιδιαίτερη πατρίδα του⁵¹.

Το *Δοκίμιο στην ελληνική μετανάστευση του Ν. Πολύζου* δημοσιεύτηκε το 1947 στο Παρίσι και εξετάζει συνολικά το φαινόμενο της ελληνικής μετανάστευσης από τον 19ο αιώνα έως το 1940⁵². Η ανάλυση του Πολύζου είναι

τιστική βιβλιογραφία περί Ελλάδος (1821-1971), Αθήνα, ΕΚΚΕ (δακτυλόγραφο), 1971, σ. 30. Ενδεικτικά, σημειώνουμε τα δημοσιεύματα του Α. Μαντέκου που στηρίζονται σε στοιχεία που προκύπτουν από ληξιαρχικά αρχεία και σχετίζονται με θέματα επιδημιολογίας του πληθυσμού. Βλ. Α. Μαντέκος, «Η εξ αστίας και ελονοσίας θνησιμότης εις Θεσσαλονίκην και αγροτικές περιοχάς της Μακεδονίας (1940-1943)», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 19 (1944), 75-87· Ο ίδιος, «Η πορεία της εκφυματίωσης και πνευμονίας θνησιμότητος εν σχέσει προς την εξ αστίας και ελονοσίας τοιαύτην εν Μακεδονία, Αθήναις και Πειραιεί κατά τα έτη 1940-1943», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 20 (1945), 330-344.

50. Μεγάλο μέρος της σχετικής με τις πηγές και την ιστορία του ελληνικού πληθυσμού από το 1821 έως το 1971 βιβλιογραφίας παρουσιάζει ο Μ. Χουλιαράκης στον κατάλογο *Στατιστική βιβλιογραφία περί Ελλάδος*, ό.π.

51. Α. Ανδρέαδης (επιμ.), *Η ελληνική μετανάστευσις: Φροντιστήριον Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής*, Αθήνα 1917.

52. Ν. J. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque : étude démographique, économique et sociale*, Παρίσι, Librairie du Recueil Sirey, 1947.

κοινωνιολογική και ταυτόχρονα δημογραφική. Ο συγγραφέας καταγράφει την εξέλιξη του φαινομένου σε ένα μακρό, σχετικά, διάστημα, χρησιμοποιώντας τεχνικές περιγραφικής στατιστικής, για να εξετάσει τελικά την επίδρασή του στα δημογραφικά μεγέθη, τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της χώρας.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, υπήρξε αυξητική τάση των δημοσιευμάτων με αντικείμενο τη χρήση των μεθόδων δημογραφικής ανάλυσης καθώς επίσης και των κοινωνικών διαστάσεων του δημογραφικού παράγοντα στη σύγχρονη κοινωνία⁵³. Το φάσμα των θεμάτων που ερευνηθήκαν καλύπτει τομείς όπως η θνησιμότητα, η χωρική επιδημιολογία, η υπογεννητικότητα, η γήρανση του πληθυσμού και οι επιπτώσεις της στην απασχόληση, η μετανάστευση και η επίδρασή της στη γονιμότητα, η αστικοποίηση, η επίδραση των δημογραφικών εξελίξεων στη διανομή του εισοδήματος, η κοινωνική κινητικότητα⁵⁴.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ζητήματα που εντάσσονται στο πεδίο ενδιαφέροντος της ιστορικής δημογραφίας αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης ερευνητών που προέρχονται από τον χώρο της ιατρικής⁵⁵ και των κοινωνικών επι-

53. Βλ. το εγχειρίδιο του Γ. Σιάμπου *Δημογραφία*, Αθήνα 1979, με αντικείμενο τη χρήση ποσοτικών μεθόδων στην ανάλυση των δημογραφικών προβλημάτων. Επίσης τα έργα των Ν. Πολύζου, *Δημογραφική πρόκληση: υπογεννητικότητα και γήρανση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg, 1981, Δ. Γ. Τσκούση, *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα, Gutenberg, 1991.

54. Θα πρέπει να επισημανθεί η συμβολή του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών στη μελέτη των σύγχρονων δημογραφικών προβλημάτων μέσω της έκδοσης σημαντικού αριθμού αυτόνομων έργων αλλά και άρθρων στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.

Μία ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για θέματα σύγχρονου δημογραφικού ενδιαφέροντος προτείνεται από το δικτυακό τόπο του Εργαστηρίου Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ) του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΜΧΠΠΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, βλ. <http://www.demography-lab.org>. Το εργαστήριο δραστηριοποιείται προς την κατασκευή ψηφιακού δημογραφικού άτλαντα της Ελλάδας, στα πλαίσια του προγράμματος «Πανδώρα». Ο άτλας περιλαμβάνει στατιστικά στοιχεία της περιόδου 1951-1991 και ψηφιακή αποτύπωση των βασικών δημογραφικών δεικτών κατά διοικητική περιφέρεια για τα έτη 1981, 1986, 1991, 1996. Σχετικά με την πρόσβαση στα στοιχεία βλ. <http://www.demographics.gr>.

55. Ενδεικτικά βλ. Κ. Τσίμπου – Γ. Παπαευαγγέλου, «Η θνησιμότητα του ελληνικού πληθυσμού κατά αιτία θανάτου: 1960-1990», Β. Κοτζαμάνη – Α. Μεράτου-Αλιμπράντη (επιμ.), *Οι Δημογραφικές εξελίξεις στη Μεταπολεμική Ελλάδα, Πρακτικά Δημογραφικού Συνεδρίου Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Α. Λιβάνη-«Νέα Σύνορα», 1994, σ. 157-169. Ξ. Ζαβιτσάνου, Π. Λάτση, Κ. Κατσουγιάννη, Ε. Πετρίδου, Θ. Ζαβιτσάνος, «Διαχρονικές μεταβολές της συχνότητας και της εποχικότητας των γεννήσεων ζωντανών

στημών⁵⁶. Καθοριστική είναι η συμβολή του έργου του Β. Βαλαώρα, *Ελληνικοί πίνακες επιβίωσης των ετών 1920, 1926-1930, 1940, 1955-1959, 1960-1962*, στις μεθόδους της δημογραφικής ανάλυσης⁵⁷. Τα άρθρα του «Δημογραφική Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος (1860-1965)» και «A reconstruction of the demographic history of modern Greece» –τα οποία δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια των ετών 1959-1960– είναι ίσως οι πρώτες μελέτες στον ελληνικό χώρο στις οποίες αναφέρεται ο όρος *ιστορική δημογραφία*⁵⁸.

Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί προς την κατεύθυνση των δημογραφικών ερευνών, είναι μικρός ο αριθμός των εργασιών που θα μπορούσαν να

παιδιών χωρίς γάμο στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1956-1985», *Ιατρική* 70, τχ. 4 (1996), 343-346· Ε. Πετρίδου, Γ. Σκαλκίδης, Δ. Τριχόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις και υγειονομικές επιπτώσεις στην Ευρώπη του 1990», *Ιατρική* 58, τχ. 4 (1990), 353-358.

56. Αν και στην πλειοψηφία τους τα δημοσιεύματα αφορούν στη μεταπολεμική περίοδο, σε ορισμένα από αυτά εξετάζονται αναδρομικά δημογραφικές συνιστώσες από τον 19ο αιώνα έως τη σύγχρονη περίοδο· βλ. Γ. Σιάμπος, «Greece», *European population - Démographie Européenne (ouvrage collectif, publié à l'occasion du Congrès Européen de Démographie, Paris 21-25 octobre, 1991)*, 2 τ., Παρίσι, J. Libbey-Eurotext, 1991, εδώ τ. 1, σ. 289-309· Ο ίδιος, *Δημογραφική εξέλιξη της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1985*, Αθήνα 1973. Βλ. ακόμη Β. Κοτζαμάνης, *Οι δημογραφικές εξελίξεις κατά την μεταπολεμική περίοδο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 2000. Ο συγγραφέας μελετά την εξέλιξη των πληθυσμών της κεντρο-ανατολικής Ευρώπης –συμπεριλαμβανομένου και του ελληνικού– καθώς επίσης τις τάσεις των δημογραφικών συνιστωσών στην περίοδο από το 1950 έως τη δεκαετία του 1990. Οι αναδρομές σε προηγούμενες περιόδους γίνονται επιλεκτικά –στον βαθμό που οι πηγές το επιτρέπουν– με σκοπό να εντοπιστούν οι ασυνέχειες του δημογραφικού μοντέλου. Ο ίδιος, «Η Ελλάδα στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο: συγκριτικά στοιχεία για την δημογραφική εξέλιξη στην μεταπολεμική περίοδο (1950-1985)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τχ. 63 (1986), 82-132.

Ενταγμένη περισσότερο στην ιστοριοδημογραφική θεματολογία, η μελέτη του Δ. Ψυχογιού ασχολείται με την εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού κατά τα έτη 1839-1896. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μεθόδους δημογραφικής ανάλυσης για να υπολογίσει τους δομικούς δείκτες, τη φυσική κίνηση του πληθυσμού και το μεταναστευτικό ισοζύγιο. Βλ. Δ. Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τχ. 63 (1986), 133-200.

57. Β. Βαλαώρας, *Ελληνικοί πίνακες επιβίωσης: 1920 και 1928*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, τ. 7 (νο 4), 1939· Ο ίδιος, *Ελληνικοί πίνακες επιβίωσης: 1926-1930, 1940, 1955-1959, 1960-1962*, Αθήνα, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, 1964.

58. Β. Βαλαώρας, «Δημογραφική Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος (1860-1965)», *Επετηρίδα Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* 14, τχ. 1-2 (1959), 1-31 και 2 σ. πίνακες· Ο ίδιος, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», ανάτ. από *The Milbank Memorial Fund Quarterly* XXXVIII, τχ. 2 (1960), 115-139.

θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές του κλάδου της ιστορικής δημογραφίας – από απόψεως περιεχομένου και μεθοδολογικής προσέγγισης.

Η περιορισμένη θεματολογία με κύριο άξονα τη χωρική διασπορά και τη μεταβολή των πληθυσμιακών μεγεθών αποτελεί κοινό τόπο για τις περισσότερες ερευνητικές προσπάθειες. Συχνά, η μεθοδολογική προσέγγιση των ζητημάτων προς διαπραγμάτευση και η χρήση τεχνικών δημογραφικής ανάλυσης περνούν σε δεύτερο πλάνο και το μόνο κριτήριο επιλογής των περιόδων παρατήρησης των δημογραφικών φαινομένων είναι η διαθεσιμότητα των ποσοτικών πηγών.

Με εξαίρεση ορισμένες μικρής κλίμακας και χρονικού εύρους προσπάθειες, δεν έχει υπάρξει έως σήμερα μία συστηματική έρευνα με στόχο την καταγραφή και την ταξινόμηση των πληθυσμιακών πηγών, κυρίως των ληξιαρχικών πράξεων των γάμων, των βαπτίσεων και των θανάτων⁵⁹.

Ανασταλτικό παράγοντα στην ποιοτική αναβάθμιση των ιστοριοδημογραφικών μελετών αποτελεί το είδος των διαθέσιμων πηγών. Τα πληθυσμιακά στοιχεία για τις προ του 19ου αιώνα περιόδους είναι σπάνια, δισπαρμένα γεωγραφικά και ασυνεχή. Το δημοσιευμένο υλικό από την («πρωτο-στατιστική» περίοδο του ελληνικού κράτους έως τα τέλη του 19ου αιώνα είναι σχετικά αποσπασματικό και τα ζητήματα στα οποία μπορεί να εμβαθύνει ο σύγχρονος ερευνητής μέσω αυτού περιορισμένα, με κίνδυνο να οδηγηθεί σε επισφαλή συμπεράσματα.

Αν και οι επίσημες στατιστικές του νεότερου κράτους αποτελούν σχετικά αξιόπιστη πηγή πληροφοριών για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία του ελληνικού πληθυσμού, χρησιμοποιήθηκαν ελάχιστα από τους ιστορικούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δημοσιευμένες στατιστικές με χρονικό ορίζοντα αναφοράς τον 20ό αιώνα αξιοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά από στατιστικούς, δημογλόγους, κοινωνιολόγους και επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων. Αυτό οφείλεται εν μέρει στο περιορισμένο ενδιαφέρον των ελληνικών ιστορικών για τα σύγχρονα δημογραφικά προβλήματα και αφ' ετέρου στη μη εξοικείωσή τους με τις τεχνικές δημογραφικής ανάλυσης. Αδιαμφισβήτητα οι τελευταίες αποτελούν μεθοδολογικό εργαλείο για την κατανόηση των δημογραφικών συμπεριφορών και όχι αυτοσκοπό της έρευνας, η

59. Τυπικό δείγμα τέτοιων εργασιών αποτελεί η έρευνα του τοπικού ιστορικού Χ. Κόλλα για την Κέρκυρα. Οι πηγές που δημοσίευσε αποτελούν χρήσιμους οδηγούς για τη μελέτη των τοπωνυμίων και των ανθρωπωνυμίων του νησιού κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Εν τούτοις, οι έμμισθοι υπολογισμοί του για τα πληθυσμιακά μεγέθη είναι μάλλον επισφαλείς. Βλ. Χ. Β. Κόλλας, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα*, Κέρκυρα 1988· *Ο ίδιος*, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο αιώνα*, τ. α', Κέρκυρα 1994· *Ο ίδιος*, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο και τον 17ο αιώνα*, τ. β', Κέρκυρα 1996.

χρήση τους όμως είναι απαραίτητη για την ερμηνεία δεδομένων ή ακόμη και την ανασύσταση στοιχείων όταν οι πηγές παρουσιάζουν κενά.

Θα πρέπει επί πλέον να επισημανθεί η απουσία εργασιών σύνθεσης. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι υπάρχουσες τείνουν σε μία ομογενοποιημένη παρουσίαση των δημογραφικών συμπεριφορών στο σύνολο του ελλαδικού χώρου.

Η δυναμική των ελληνικών πληθυσμών έχει αποτελέσει αντικείμενο αναφοράς στα πλαίσια μελετών για τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο. Κοινά σημεία αναφοράς των εργασιών αυτών είναι το χρονικό όριο παρατήρησης –συνήθως οι περίοδοι ενδιαφέροντος καλύπτουν το διάστημα διοικητικής συνύπαρξης των βαλκανικών εθνικών μορφωμάτων εντός της οθωμανικής επικράτειας– και το είδος των τεκμηρίων που χρησιμοποιούνται για την ανασύνθεση των δημογραφικών μεγεθών. Το υπάρχον αρχειακό υλικό αποτελείται από συλλογές ανομοιογενών και συχνά ασυνεχών χρονολογικά πηγών, όπως είναι τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, οι διοικητικές εκθέσεις, οι απογραφικοί κατάλογοι, οι κώδικες τιμαριωτικών γαιών και άλλες ποιοτικές ή ποσοτικές καταγραφές κοινωνικού και οικονομικού περιεχομένου. Το υλικό αυτό δεν προσφέρεται για τη μελέτη της εξέλιξης των συνολικών πληθυσμιακών μεγεθών καθώς περιορίζεται στην αναγραφή των εστίων, του ανδρικού πληθυσμού και σε ομαδοποιήσεις του τελευταίου με βάση το θρήσκευμα και την επαγγελματική ασχολία⁶⁰.

Ορισμένοι ερευνητές εξέτασαν τη χωρική διάσταση των πληθυσμιακών μεγεθών στα πλαίσια αναλύσεων για τη διαδικασία ανάπτυξης των πόλεων. Όμως, το είδος των απογραφικών δεδομένων αποτελεί και σε αυτού του τύπου τις προσεγγίσεις απαγορευτική παράμετρο για την αποτύπωση των δομών και της δυναμικής των πληθυσμών⁶¹.

60. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται το έργο του Ν. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική Πόλη 15ος-19ος αιώνας*, μτφρ. Ε. Αβδελά, Γ. Παπαγεωργίου, 2 τ., Αθήνα, Θεμέλιο, 1986. Το έργο αποτελεί μία σύνθεση για την ιστορία της πόλης. Η ανάλυση του Τοντόρωφ είναι πολυεπίπεδη. Ο συγγραφέας μελετά τις κοινωνικές και οικονομικές δομές των πόλεων και παράλληλα τη δομή των βαλκανικών πληθυσμών. Εκτός των οθωμανικών πηγών χρησιμοποιούνται –επιλεκτικά όμως– στοιχεία των ελληνικών απογραφών για τον ελληνικό πληθυσμό των ετών 1839-1879. Το αφηγηματικό μοτίβο υιοθετείται και από τον Ömer Lütfi Barkan στο “*Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles*”, ανάτ. από *Journal of Economic and Social History of the Orient* I, μέρος I (Αύγουστος 1957), 9-36. Τμήμα της εργασίας αναφέρεται σε ελληνικές περιοχές προσαρτημένες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η περιγραφική ερμηνεία των ποσοτικών δεδομένων είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της μελέτης αυτής που επιχειρεί την αποτύπωση της εξέλιξης των βαλκανικών πληθυσμών στη συγκεκριμένη περίοδο.

61. Ο: Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel επιχειρούν μία πολυεπίπεδη προσέγγιση – μέσω έρευ-

Οι εργασίες με περίοδο αναφοράς το δεύτερο μισό του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρουσιάζουν συγκριτικό πλεονέκτημα ως προς εκείνες που στηρίζονται σε προ-στατιστικές καταγραφές. Η ποιοτική αναβάθμιση της απογραφικής παραγωγής, η καταγραφή της φυσικής κίνησης του πληθυσμού και η δυνατότητα στατιστικής επεξεργασίας των δεδομένων μέσω των τεχνικών δημογραφικής ανάλυσης συντέλεσαν στο να απεγκλωβιστούν από το στερέοτυπο της περιγραφικής ερμηνείας των ποσοτικών πηγών. Η δυναμική των πληθυσμών, τα μεταναστευτικά φαινόμενα, η συσχέτιση της δημογραφικής μετάβασης⁶² με τις μεταβολές στις κοινωνικές και οικονομικές δομές είναι ορισμένα από τα ζητήματα που θίγονται στα πλαίσια των εργασιών αυτών. Αντιπροσωπευτικά δείγματα έργων με άξονες τα συγκεκριμένα πεδία αποτελούν οι μελέτες της Μ. Todorova και των Ο. Faron, J. Dupâquier και Γ. Σιάμπου για τα Βαλκάνια⁶³.

νας που στηρίζεται σε οθωμανικά τεκμήρια. Στις μελέτες τους, το μέγεθος, η σύνθεση και η διασπορά του πληθυσμού στο χώρο εξετάζονται αποσπασματικά ως συντελεστές της διαδικασίας ανάπτυξης του οικιστικού ιστού. Βλ. Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Ευρίπου (15ος-16ος αιώνας): συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών», ανάτυπο από τα *Τετράμηνια* τχ. 28-29, Αμφισσα 1985, σ. 1859-1903· Οι ίδιοι, *Μυτιλήνης Αστυγραφία και Λέσβου Χωρογραφία (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Ολίβος, 2000.

62. Ο όρος *δημογραφική μετάβαση* αποδίδει τις μεταβολές των δημογραφικών συμπεριφορών που σημειώθηκαν από τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη και διαδοχικά και στον υπόλοιπο κόσμο. Σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα που εισήγαγε ο Α. Landry και επεξεργάστηκαν οι αμερικανοί δημογράφοι, η δημογραφική μετάβαση σηματοδοτεί το σταδιακό πέρασμα των κοινωνιών από υψηλά επίπεδα γεννητικότητας και θνησιμότητας σε χαμηλότερα επίπεδα. Αυτή η διαδικασία ολοκληρώνεται σταδιακά και με διαφορετικούς ρυθμούς σε κάθε κοινωνία. Εξαρτάται από εξωγενείς παράγοντες όπως είναι η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση, το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Βλ. G. Tapinos, *Éléments de démographie*, 6.π., κυρίως σ. 219-224, 253-256.

63. Στη σύντομη εργασία της με τίτλο «Τα Βαλκάνια», που περιλαμβάνεται στο συλλογικό έργο *Ιστορία των πληθυσμών της Ευρώπης, 1750-1914*, η Μ. Todorova προτείνει μία σύνθεση της εξέλιξης, της δομής και των δημογραφικών μεταβλητών (γεννητικότητα, θνησιμότητα, γαμηλιότητα) των βαλκανικών πληθυσμών κυρίως για το διάστημα από το 1870 έως το 1920. Παράλληλα, θίγει πτυχές της ιστορίας των μεταναστευτικών φαινομένων και της οργάνωσης των νοικοκυριών στις χώρες της Βαλκανικής. Σχολιάζει επίσης τα προβλήματα που προκύπτουν από την επεξεργασία ετερογενών στατιστικών πηγών, επισημαίνοντας ιδιαίτερα εκείνο της ετεροχρονισμένης απογραφικής παραγωγής – παρεπόμενο της μη ταυτόχρονης οργάνωσης των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών των εθνικών κρατών της Βαλκανικής. Βλ. Μ. Todorova, “Les Balkans”, *Histoire des populations de l’Europe*, διεύθυνση J-P. Bardet και J. Dupâquier, τ. 2: *La révolution démogra-*

Στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων υπήρξε ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των ελληνικών πληθυσμών – κυρίως σε επίπεδο μικρής γεωγραφικής κλίμακας⁶⁴. Θεματικούς άξονες για μια σειρά εργασιών αποτέλεσαν η χωρική διάσταση των πληθυσμιακών μεταβολών, η σύνθεση των νοικοκυριών και σπανιότερα δημογραφικές συνιστώσες όπως η θνησιμότητα, η γαμηλιότητα, η γονιμότητα, η μετανάστευση κ.λπ.

Η μελέτη του Β. Παναγιωτόπουλου για τον πληθυσμό της Πελοποννήσου αποτέλεσε αφετηρία για μία σειρά εργασιών με θέμα τη δυναμική των πληθυσμών και τη γεωγραφική διασπορά τους⁶⁵. Σε αυτό το πλαίσιο και σε ευρύ γεωγραφικό χώρο τοποθετούνται οι έρευνες του Κ. Κόμης⁶⁶. Στις μονογραφίες

---

phique (1750-1914), Παρίσι, Fayard, 1998, σ. 465-486. Η μελέτη των Ο. Faron, J. Dupâquier και Γ. Σιάμπου εστιάζεται στην εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού, στη δομή του κατά φύλο και ηλικία και στις διακυμάνσεις βασικών δημογραφικών δεικτών για το διάστημα από το 1900 έως το τέλος του 20ού αιώνα. Βλ. Ο. Faron, J. Dupâquier, G. Siampos, "Les pays balkaniques, la Grèce, l'Albanie, la Bulgarie, la Roumanie et les états issus de l'Ex-Yougoslavie", *Histoire des populations de l'Europe*, τ. 3: *Les temps incertains (1914-1998)*, Παρίσι, Fayard, 1999, σ. 591-631, εδώ σ. 591-602.

64. Μέρος της σύγχρονης ιστοριογραφικής παραγωγής καταλαμβάνουν μελέτες που έχουν βασισθεί σε μεμονωμένες ποσοτικές πηγές (πληθυσμιακές αναγραφές, φορολογικά κατάστιχα κ.λπ.) ή σε στοιχεία που δεν συνθέτουν απαραίτητα χρονολογική σειρά. Ενδεικτικά βλ. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997. Βλ. επίσης τα άρθρα των Μ. Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού, «Δημογραφικοί πίνακες των ετών 1840-1863 για την Κεφαλονιά», *Κεφαλληνικά Χρονικά* 2 (1977), 120-163· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη του 16ου-αρχές του 19ου αιώνα)», *Τα Ελληνικά* 34 (1982-1983), 369-411· Σ. Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993)*, Αθήνα 1996, σ. 211-255· Κ. Κόμης, «Σουλιώτες και άλλοι Ηπειρώτες στη Διασπορά (1834)», *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2000, σ. 40-72. Στη μελέτη τους *Η Κέρκυρα 1830-1832: μεταξύ φεουδοκρατίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2002, οι Δ. Αναγιάτης-Pelé και Ε. Πρόντζας εξετάζουν τις βραχυχρόνιες μεταβολές των δημογραφικών μεγεθών του νησιού της Κέρκυρας σε συνάρτηση με τις οικονομικές συγκυρίες.

65. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1985. Στο έργο του Β. Παναγιωτόπουλου αφιερώνει μέρος της ανακοίνωσής του ο Κ. Κόμης.

66. C. Komis, *La population et l'habitat du Magne (XVe-XIXe siècles)*, Παρίσι, thèse de doctorat de 3ème cycle de l'Université Paris I, 1991· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάγνης (15ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1995· Ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας, 16ος-18ος αιώνας*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 58>, Ιωάννινα 1999.

του Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης: 15ος-19ος αιώνας⁶⁷ και Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας⁶⁸ απεικονίζεται η δυναμική των δημογραφικών αναπτυγμάτων και ταυτόχρονα η εξέλιξη των οικισμών στις συγκεκριμένες γεωγραφικές ζώνες.

Ζητήματα όπως αυτά της χωρικής κατανομής και της δυναμικής των ελληνικών πληθυσμών, της εξέλιξης των δημογραφικών δεικτών της μετανάστευσης εμπεριέχονται και σε ανθρωπογεωγραφικές μελέτες για την Ελλάδα. Θα σταθούμε στις εργασίες των γάλλων γεωγράφων B. Kayser, M. Sivignon επειδή εστιάζουν στην εξέλιξη των πληθυσμιακών παραμέτρων και καταγράφουν τη δυναμική τους στο χρόνο, στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τις ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές παραμέτρους που επέδρασαν σε αυτές⁶⁹.

Μία συγκριτική προσέγγιση για τους ελληνικούς νησιωτικούς πληθυσμούς αποτελεί η μελέτη του E. Kolodny⁷⁰. Παράλληλα με τη μελέτη του χώρου, των φυσικών φαινομένων, των οικονομικών δομών, ο Kolodny ερεύνησε αρχειακές πηγές, σκιαγράφησε την ιστορική διαδρομή των πληθυ-

67. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί παράλληλα περιγραφικές και ποσοτικές πηγές. Στην προσπάθειά του να σκιαγραφήσει την πληθυσμιακή εξέλιξη σε περιόδους για τις οποίες δεν υπάρχουν στοιχεία προβαίνει σε εκτιμήσεις. Βλ. K. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης*, ό.π., σ. 174-175. Άλλα ζητήματα που θίγονται στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας είναι η κατανομή και η διασπορά κατά γεωγραφικές ζώνες των οικισμών της Μάνης όπως επίσης η καταγραφή των ανθρωπωνυμίων και των τοπωνυμίων.

68. Στις *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας*, εξετάζονται το μέγεθος, η σύνθεση του πληθυσμού, η γεωγραφική κινητικότητα στην ευρύτερη περιοχή του Ιονίου, αλλά και η κατανομή των «ξένων» της πόλης με βάση τον τόπο καταγωγής τους. Αφιερώνεται σημαντικό μέρος της εργασίας σε εκτιμήσεις για το μέγεθος των νοικοκυριών και τη σύνθεσή τους - ιδιαίτερα χρήσιμες για τη συναγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τις κοινωνικές και οικονομικές δομές του τόπου. Στο έργο του ίδιου *Ιστοριοδημογραφικά*, Αθήνα 1999, ο συγγραφέας αποτυπώνει τα πληθυσμιακά και οικιστικά μεγέθη της Σάμου και της Σίφνου για ένα μικρό χρονικό διάστημα και εξετάζει μεμονωμένα μεταναστευτικά φαινόμενα.

69. Βλ. κυρίως B. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1964· Ο ίδιος, "Nouvelles données sur l'émigration grecque", *Population* 4 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1964), 707-726· M. Sivignon, *La Thessalie : analyse géographique d'une province grecque*, Λυόν, Institut d'études rhodaniennes, 1975 [= *Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφρ. Γ. Αναστοπούλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1992].

70. E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce : essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, 2 τ. και άτλας, Aix-en-Provence, Edisud, 1974· Ο ίδιος, "La Crète : Mutations et évolutions d'une population insulaire grecque", *Revue de Géographie de Lyon* 3, τχ. 43 (1968), 227-290.

σμών και αποτύπωσε τη δομή και το μέγεθός τους στηριζόμενος σε σύγχρονες στατιστικές. Αδύναμο σημείο της ανάλυσής του είναι το ερμηνευτικό κενό που αφήνει ως προς τα δημογραφικά φαινόμενα, καθώς αρκείται στη στατική αποτύπωση των πληθυσμιακών μεγεθών και της μετανάστευσης.

Η ιστορία της οικογένειας αποτελεί έναν σχετικά πρόσφατο κλάδο με μικρή συμβολή στην ελληνική ιστοριογραφία. Σε ερευνητικό επίπεδο ενισχύεται μεθοδολογικά από τεχνικές ανάλυσης συγγενικών επιστημών: της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της οικονομίας, της ιστορικής δημογραφίας. Αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού του επιστημονικού πεδίου αποτελεί η διατριβή της Ρ. Καυταντζόγλου με αντικείμενο τις οικιακές και οικογενειακές δομές στο Συρράκο της Ηπείρου στην περίοδο από το 1898 έως το 1930⁷¹. Η συγγραφέας χρησιμοποιεί μεθόδους δημογραφικής ανάλυσης για να συνθέσει μία τυπολογία των νοικοκυριών⁷², ενώ παράλληλα υπολογίζει δημογραφικούς δείκτες που αφορούν στις κατανομές του πληθυσμού κατά φύλο, ηλικία και οικογενειακή κατάσταση.

Σε τοπικό επίπεδο οριοθετούνται και οι εργασίες των Μ. Κουρούκλη και Ε. Μπουρνόβα για τον πληθυσμό και τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της Επίσκεψης και της Ραψάνης αντίστοιχα⁷³. Όσον αφορά στην πρώτη εργασία, η συγγραφέας χρησιμοποιεί απογραφικά στοιχεία για να αποτυπώσει την εξέλιξη του πληθυσμιακού μεγέθους της Επίσκεψης στο διάστημα από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα και παράλληλα ληξιαρχικές πηγές για να καταγράψει τους τύπους των νοικοκυριών σε μια απλοποιημένη εκδοχή του ταξινομητικού σχήματος Laslett. Και στις δύο εργασίες χρησιμοποιούνται μέθοδοι ανασύστασης των οικογενειών.

Το μέγεθος των νοικοκυριών χρησιμοποιήθηκε ως μέσο «ανίχνευσης» της οικογενειακής δομής, στις περιπτώσεις που οι πηγές δεν προσφέρονταν για διεξοδικές αναλύσεις. Η μέθοδος υπολογισμού του οικιακού συντελεστή είναι απλή, αρκεί να δίνονται απογραφικές πληροφορίες για τον αριθμό των κατοί-

71. Ρ. Καυταντζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου (Συρράκο, 1898-1930)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1997.

72. Η συγγραφέας υιοθετεί την τυπολογία των οικογενειακών σχημάτων που προτείνει ο Ρ. Laslett. Βλ. Ρ. Laslett, "La famille et le ménage : approches historiques", *Annales (Économies-Sociétés-Civilisations)* 4-5 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1972), 847-872. Ο ίδιος, "La parenté en chiffres", *Annales ESC* 1 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1988), 5-24. Βλ. επίσης Ρ. Wall, J. Robin, Ρ. Laslett (επιμ.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, 1983.

73. Βλ. Μ. Couroucli, *Les oliviers du lignage : une Grèce de tradition vénitienne*, Παρίσι, Maisonneuve et Larose, 1985· Ε. Μπουρνόβα, *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας: στην Ραψάνη από το 1900 έως το 1950*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

κών και των οικογενειών κάθε οικισμού⁷⁴. Ο δείκτης αυτός σε συνάρτηση με την προέλευση των πληθυσμιακών ομάδων, τη γεωγραφική διασπορά τους και την ύπαρξη μεταναστευτικών φαινομένων επέτρεψε τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων σχετικά με την εστιακή συγκρότησή⁷⁵. Από τις υπάρχουσες μελέτες διαφαίνεται ότι τα ολιγομελή νοικοκυριά παραπέμπουν συνήθως σε πυρηνικές οικογένειες και αντίστοιχα τα πολυμελή σε διευρυμένες και σύνθετες⁷⁶.

Ο κύκλος ζωής της οικογένειας, η πορεία της γεννητικότητας και της γονιμότητας, οι γαμήλιες συμπεριφορές και η αποτύπωσή τους σε περιφερειακό επίπεδο, η επίδραση της μετανάστευσης στους δομικούς δείκτες του πληθυσμού, η βιογραφική ανάλυση, η κοινωνική κινητικότητα αποτελούν πεδία της ιστορικής δημογραφίας που δεν έχουν τύχει ουσιαστικής διερεύνησης. Βασική προϋπόθεση για την προσέγγιση αυτών των ζητημάτων είναι η αξιοποίηση των ληξιαρχικών αρχείων και η εφαρμογή τεχνικών δημογραφικής ανάλυσης.

Στο έργο τους *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*⁷⁷, οι Μ. Τομαρά-Σιδέρη και ο Ν. Σιδέρης χρησιμοποιούν τη μικροδημογραφική ανάλυση και ειδικότερα τη μέθοδο της διαγενεακής ανάλυσης⁷⁸,

74. Είναι γνωστό ότι οι βενετικές αναγραφές περιελάμβαναν, εκτός των πληθυσμιακών μεγεθών, καταγραφές των οικογενειών. Σε ορισμένες απογραφές του πρώτου μισού του 19ου –όπως είναι αυτές των Επτανήσων την περίοδο της βρετανικής προστασίας– απαριθμούνται οικίες ή/και οικογένειες. Στοιχεία για το μέγεθος των νοικοκυριών και την αναλογία κατοίκων ανά οίκημα περιλαμβάνονται και σε ορισμένες απογραφές πληθυσμού του ελληνικού κράτους του 19ου αιώνα, βλ. Ε. Κοσμάτου, *La population des Îles Ioniennes (XVIIIe-XIXe siècle)*, τ. 1-2, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2003, εδω τ. 1, σ. 395-432.

75. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», C. Piauxt (επιμ.), *Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1993, σ. 35-52 και επίσης Κ. Κόμης, «Σουλιώτες και άλλοι Ηπειρώτες στη Διασπορά (1834)», *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2000, σ. 40-72.

76. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», ό.π., σ. 37-49· Ρ. Καυτανζόγλου, *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου*, ό.π., σ. 69-74. Τα μεγέθη των πελοποννησιακών νοικοκυριών στις απογραφές του 18ου είναι μικρά. Ο Β. Παναγιωτόπουλος διατυπώνει μία επιφύλαξη ως προς την ακρίβεια των απογραφικών δεδομένων και την υπόνοια ότι οι αναγραφές «αναπροσαρμόζονταν» ανάλογα με τις διοικητικές σκοπιμότητες.

77. Μ. Τομαρά-Σιδέρη, Ν. Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986. Η εργασία αυτή στηρίχθηκε στη διδακτορική διατριβή της Μ. Τομαρά-Σιδέρη: S. Tomara-Sideris, *La population de Leucade au 19ème siècle*, thèse du doctorat du 3ème cycle de l'Université Paris I, 1986.

78. G. Tapinos, *Éléments de démographie*, ό.π., σ. 45-59.

για να σκιαγραφήσουν τις δημογραφικές συμπεριφορές μίας γενεάς μέχρι το τέλος της νεότητάς της στο νησί της Λευκάδας. Παρά την όποια κριτική θα μπορούσε να ασκήσει κανείς ως προς την επιλογή του ερευνητικού δείγματος ή ακόμη ως προς το χρονικό ανάπτυγμα παρατήρησης, τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι εξαιρετικά χρήσιμα για την κατανόηση των δημογραφικών γεγονότων σε τοπικό επίπεδο αλλά και των κοινωνικών συνιστωσών τους⁷⁹.

Είναι προφανές ότι η περιορισμένη παραγωγή ιστορικών μελετών με αντικείμενο τις δημογραφικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με το είδος, τη χρονική ασυνέχεια και τη γεωγραφική διασπορά των πηγών. Οι σπάνιες και μικρής γεωγραφικής εμβέλειας απογραφές του πληθυσμού, η έλλειψη σειριακών χρονολογικών δεδομένων –συνεπεία της πλημμυρούς οργάνωσης των εκκλησιαστικών και ληξιαρχικών αρχείων– αποτελούν ανασχετικούς παράγοντες. Στο μέτρο που οι προσπάθειες καταγραφής των πηγών πραγματοποιούνται αποσπασματικά και δεν προγραμματίζονται έτσι ώστε να συγκλίνουν προς τη δημιουργία μίας βάσης δεδομένων για τη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων, οι ιστορικές μελέτες θα περιστρέφονται γύρω από τους ίδιους άξονες, αναπαράγοντας το στατικό μοτίβο της παράθεσης των ποσοτικών δεδομένων.

---

79. Στο συγκεκριμένο έργο διερευνώνται η θνησιμότητα του πληθυσμού κατά φύλο, ηλικία και τόπο κατοικίας, τα μοντέλα γαμήλιας συμπεριφοράς, η ηλικία τεκνοποίησης, η γονιμότητα των γάμων. Χρήσιμος από μεθοδολογική άποψη είναι ο έλεγχος των αποτελεσμάτων που επιχειρούν οι συγγραφείς και η σύγκρισή τους με τους αντίστοιχους δομικούς δείκτες για το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού που προκύπτουν από επεξεργασία των επίσημων στατιστικών του ελληνικού κράτους.

Efthychia Kosmatou

DES STATISTIQUES NATIONALES À LA DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE, XIXème-XXème SIÈCLE

(RÉSUMÉ)

Les études relevant de la démographie historique ne constituent qu'une petite partie de l'historiographie grecque moderne et contemporaine.

Au cours du XIXème siècle, la majorité des œuvres à contenu démographique se limitent essentiellement aux statistiques nationales. À l'instar de ce qui se produisait dans la plupart des pays européens, celles-ci étaient dressées par le service des statistiques nationales et répondaient aux besoins d'organisation politique et économique de l'état. Pour ce qui concerne leur côté démographique, elles comprenaient des recensements de la population grecque par département, sexe, âge et catégorie socioprofessionnelle, ainsi que des informations sur le mouvement naturel de la population.

Du milieu du XIXème au début du XXème siècle, nous assistons à la publication de nombreux manuels comprenant, entre autres, d'informations d'ordre géographique ou économique et des statistiques sur la population grecque. Bien qu'ils ne fassent pas partie de la bibliographie de la démographie historique, ces essais sont intéressants dans la mesure où ils contiennent des éléments d'analyse démographique, basée sur la statistique descriptive, semblables à ceux que nous observons dans les travaux analogues des arithméticiens politiques européens. Les auteurs de ces œuvres venaient du domaine de la médecine, de l'armée ou de l'administration publique.

Jusqu'au milieu du XXème siècle, les études exclusivement démographiques sur la population grecque étaient rares et limitées à des champs d'enquête spécifiques (tables de mortalité, statistiques économiques, etc.).

Dans la deuxième moitié du XXème siècle, ont été publiées certaines études représentatives du domaine de la démographie historique en raison tant de l'ampleur de leurs thèmes et de la nature de leurs sources que des techniques d'analyse démographique utilisées par leurs auteurs.

La faible production de travaux relatifs à la démographie historique est étroitement liée à la nature, la discontinuité temporelle et l'éparpillement géographique des sources. La recherche sur l'enregistrement des phénomènes démographiques dans le territoire grec a été freinée par la faiblesse du nombre et de la portée des recensements de la population, par les discontinuités chronologiques dans les archives de l'Église et par l'absence des fiches d'état civil avant le XIXème siècle.

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΟ-ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Οι γνώσεις μας για τον πληθυσμό σε περιόδους που δεν διενεργούνταν επίσημες κρατικές απογραφές ή δεν υπήρχαν ακόμη άλλου τύπου στατιστικές προσεγγίσεις καθορίζονται από τη φυσιογνωμία και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των διαθέσιμων πηγών. Κατ' αρχήν λοιπόν θα ήθελα με συντομία να αναφερθώ στη φύση των πηγών αυτών. Για τον ελληνικό χώρο οι προ-στατιστικές πηγές¹ θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο βασικές ομάδες που έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: το πλήθος προβλημάτων κατανόησης, αξιοπιστίας και επάρκειας που ανακύπτει από αυτές².

1. Οργανωμένες απογραφές στο οθωμανικό κράτος διενεργούνται για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1830. Η απογραφή του 1831 όμως, που κάλυψε 10 εγιαλέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν περιέλαβε φυσικά τις απελευθερωμένες ελληνικές περιοχές (βλ. σχετικά Kemal Karpat, "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods", *Économie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe - début du XXe siècle)*, Actes du colloque de Strasbourg (1er-5 juillet 1980), επιμ. J.-L. Bacqué-Grammont, P. Dumont, Παρίσι 1983, σ. 208-210). Την περίοδο 1828-1830 διενεργούνται και οι πρώτες καταγραφές του πληθυσμού από το ιδρύμενο ελληνικό κράτος. Στο τελευταίο η πρώτη γενική καταγραφή του πληθυσμού του θα διενεργηθεί την περίοδο 1834-1836, βλ. Fr. Strong, *Greece as a kingdom or a statistical description of that country*, Λονδίνο 1842, σ. 6· Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971», *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 19-20· Κ. Κύμης, *Ιστορική δημογραφία του νεοελληνικού χώρου (Πηγές 19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 2002, σ. 26-28. Την ίδια ακριβώς εποχή πυκνώνει και η συγκέντρωση στοιχείων στατιστικού χαρακτήρα από τις επαναστατικές αρχές, βλ. Δ. Ανωγιάτης-Pelé, Ε. Πιρόντζας, *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 405-415, όπου και αναφορά στον τρόπο συλλογής των στοιχείων αυτών.

2. Βλ. το σχετικό προβληματισμό Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984), 10-11 και L. Kallivretakis, "Géographie et démographie historiques de la Grèce : le problème des sources", *Histoire et Mesure* 10 (1995), 9-23.

Η πρώτη ομάδα αποτελείται από αφηγηματικές πηγές, όπως περιηγητικά κείμενα, επιστολές, εκθέσεις Δυτικοευρωπαϊών προξένων και τοπικών ιερέων ή απεσταλμένων της Καθολικής Εκκλησίας, μικρά χρονικά και ενθυμήσεις. Εδώ στις εκτιμήσεις μεγεθών σχετικών με τον πληθυσμό συχνά απαντούν οι έννοιες «μεγάλου»-«μικρού» ή «πολύ»-«λίγο», δεν απουσιάζουν όμως και αρκετές απόπειρες αριθμητικών αποτιμήσεων.

Στη δεύτερη ομάδα περιλαμβάνονται επίσημου χαρακτήρα τεκμήρια προερχόμενα είτε απευθείας από τη βενετική ή την οθωμανική διοίκηση είτε από τις κοινοτικές και σπανιότερα τις εκκλησιαστικές αρχές των υποδούλων. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να ενταχθούν οι φορολογικές και άλλες καταγραφές του πληθυσμού που πραγματοποίησε η οθωμανική διοίκηση, οι καταμετρήσεις του πληθυσμού που διενεργήθηκαν από τις βενετικές αρχές, τα φορολογικά κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων, τα ληξιαρχικά βιβλία βαπτίσεων, γάμων και θανάτων που τηρούνταν στους ναούς των βενετοκρατούμενων περιοχών. Οι μαρτυρίες της κατηγορίας αυτής είτε περιλαμβάνουν οι ίδιες ποσοτικά στοιχεία είτε παρέχουν τεκμήρια σειραϊκού τύπου τα οποία μπορούν να αναχθούν σε αριθμούς.

Ένα άλλο σημείο διάκρισης μπορεί να εντοπιστεί στις προθέσεις των συντακτών των βιβλίων που χρησιμοποιούνται ως ιστορική πηγή για τον πληθυσμό. Με βάση το κριτήριο αυτό τα σχετικά τεκμήρια μπορούν να διακριθούν σε αυτά που μέλημα των συντακτών τους ήταν να μεταδώσουν πράγματι μία πληροφορία –λιγότερο ή περισσότερο επακριβή– για τον πληθυσμό του τόπου στον οποίο αναφέρονταν, και σε εκείνα που συντάχθηκαν για την εξυπηρέτηση διαφορετικών αναγκών – κυρίως την καταγραφή των φορολογουμένων, με σκοπό την κατανομή και είσπραξη των φορολογικών προσόδων. Στη δεύτερη αυτή κατηγορία τεκμηρίων καλείται ο ερευνητής πλέον, κάνοντας χρήση κατάλληλων συνδυασμών και υπολογισμών, να αποκρυπτογραφήσει τις έμμεσες μαρτυρίες των πηγών του και να συστήσει μόνος του μία υπόθεση εργασίας για τον πληθυσμό. Η μελέτη επομένως του πληθυσμού στον ελληνικό χώρο για περιόδους πριν από το 19ο αιώνα διαφέρει σημαντικά από τη μελέτη μεταγενέστερων εποχών, για τις οποίες είναι διαθέσιμες επίσημες κρατικές απογραφές, διότι στηρίζεται όχι τόσο στην εφαρμογή μαθηματικών τύπων και στη χρήση στατιστικών μοντέλων στα οποία έχει καταλήξει η δημογραφία όσο στην πρωτότυπη «κατασκευαστική» ικανότητα του ερευνητή.

Για τη νεοελληνική ιστοριογραφία, που ασχολήθηκε με χρονικές περιόδους για τις οποίες δεν υφίστανται επίσημα στατιστικά στοιχεία, η έννοια του πληθυσμού και η αποτίμησή του σε αριθμητικά μεγέθη παρέμειναν, μέχρι το Μεσοπόλεμο τουλάχιστον, υποβαθμισμένες. Παρά την πύκνωση των διαφώ-

ρου τύπου μετρήσεων και την εξύψωση της στατιστικής από τα μέσα του 19ου αιώνα σε εργαλείο που θα συνέβαλλε στην πρόοδο της χώρας, η ανάγκη χρησιμοποίησής της αξιοδοτείτο μόνο όταν αφορούσε στη μελέτη του παρόντος. Ειδικότερα όμως για τον πληθυσμό, το μειωμένο ενδιαφέρον να εξεταστούν θέματα σχετικά με αυτόν για τις προ του 19ου αιώνα εποχές συνυπάρχει και με ένα αντίστροφο φαινόμενο. Με μία έκρηξη αριθμητικών αποτιμήσεων και υποτιθέμενων ή πραγματικών σύγχρονων μετρήσεων του πληθυσμού περιοχών όπως η Μακεδονία, η Θράκη και η Ήπειρος, η οποία εντείνεται στη φάση ανέδου των βαλκανικών εθνικισμών, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι εκτιμήσεις για το μέγεθος των εθνοπολιτισμικών ομάδων λειτούργησαν εδώ διττά, αφ' ενός ως στοιχείο διάκρισης, και αφ' ετέρου ως όργανο κατοχύρωσης εθνικών δικαίων και επιχείρημα για την προώθηση εθνικών στόχων. Σημαντική στο σημείο αυτό ήταν η διασύνδεση με τη γεωγραφία, η οποία γνωρίζει άνθηση στην Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα³ και δίνει έμφαση στην κατανομή του πληθυσμού σε εθνικές, θρησκευτικές, γλωσσικές ή άλλες ομάδες, όπως και στη χαρτογραφική τους αποτύπωση⁴.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία του 19ου και 20ού αιώνα ελάχιστα λοιπόν ασχολήθηκε με ζητήματα σχετικά με τον πληθυσμό για τις χρονικές εκείνες περιόδους πριν από τη σύσταση του ελληνικού κράτους⁵. Το όποιο ενδιαφέ-

---

3. Για τη σχέση ιστορίας και γεωγραφίας αυτή την εποχή βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 26-31.

4. Βλ. Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical Demography of the Ottoman Empire. Problems and Tasks", *Society, the City and Industry in the Balkans, 15th-19th Centuries*, Aldershot, Variorum, [1998] (αναδημοσίευση από τον τόμο R. B. Spence, L. L. Nelson (επιμ.), *Scholar, Patriot, Mentor. Historical essays in honor of Domitrije Djordjević*, Νέα Υόρκη 1992), σ. 151-152. Ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν τα πληθυσμιακά στοιχεία και οι εθνογραφικοί χάρτες αναλύεται πρόσφατα από τον Σπ. Καράβα, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* τχ. 36 (2002), 23-74.

5. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος για παράδειγμα ελάχιστα ασχολείται με το ζήτημα του πληθυσμού. Όταν αναφέρεται σε κάποιες κοινότητες και πόλεις του ελληνικού χώρου, όπως τα Μαδεμοχώρια Χαλκιδικής, τα χωριά του Πηλίου, τα Βλαχοχώρια της Ηπείρου, τη Λιβαδειά, τη Χίο, τα Γιάννενα, πόλεις της Πελοποννήσου, δεν κάνει λόγο για τον πληθυσμό τους (βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 5, Αθήνα 21887, σ. 549-558). Εξάιρεση αποτελεί η μεταφορά πληροφορίας του Μπωζούρ για τριπλασιασμό του πληθυσμού των Αμπελακίων [στο ίδιο, σ. 552], όπως και άλλης του Guillet για τον πληθυσμό της Αθήνας στα μέσα του 17ου αιώνα [στο ίδιο, σ. 559]. Την Αθήνα αφορά και μία απόπειρα σχολιασμού της σχετι-

ρον τής εξαντλούνταν σε μεταφορά αναφορών για τον αριθμό των κατοίκων των περιοχών που αποτελούσαν το εκάστοτε αντικείμενο εξέτασης. Ακόμη και τα στοιχεία αυτά όμως αντιμετωπίζονταν ως μαρτυρίες φιλολογικού χαρακτήρα και όχι ως ποσοτικά δεδομένα. Η δημογραφική λογική απουσιάζε εντελώς από τον προβληματισμό της. Στην κατεύθυνση αυτή, εάν οι συγγραφείς των περιγηγητικών κειμένων θεωρούσαν τον πληθυσμό ως ένα στοιχείο αμετάβλητο και δεν δίσταζαν να αντιγράψουν και να παραθέτουν στο δικό τους κείμενο σχετικές πληροφορίες από συγγράμματα που είχαν εκδοθεί πολλά χρόνια πριν⁶, οι μεταγενέστεροι συγγραφείς ιστορικών μελετών από την πλευρά τους στοίχιζαν τις πληροφορίες αυτές τη μία δίπλα στην άλλη, θεωρώντας τις ως μαρτυρίες που αποτύπωναν τον πληθυσμό κατά το έτος πραγματοποίησης του ταξιδιού ή έκδοσης της πηγής τους⁷.

Η υποβάθμιση αυτή των όποιων τεκμηρίων για τον προ του 19ου αιώνα πληθυσμό⁸ συμβαδίζει με την κατ' αποκλειστικότητα και χωρίς έλεγχο χρήση

κής με τον πληθυσμό πληροφορίας: «Άλλος πάλιν αξιωματικός του αυτού στρατού [του Μοροζίνι], ο Ιωακείμ Ζεν, μνημονεύει μεν εν τω περισωθέντι ημερολογίω αυτού της καταστροφής του Παρθενώνος, αλλά βεβαίοι ότι η πόλις των Αθηνών είχε τότε 14.000 οικιών, όπερ είναι εντελώς απίθανον, και τόσω μάλλον όσω κατά την πολύ ομοιοληθεστέραν πληροφορίαν του Guillet η πόλις μόλις ηρήθη 15 έως 16.000 ψυχών» [στο ίδιο, σ. 565].

6. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών [1975], σ. 152-153.

7. Σημειώνεται ενδεικτικά ένα παράδειγμα: Ο Θ. Φιλαδελφεύς, *Ιστορία των Αθηνών επί Τουρκοκρατίας από του 1400 μέχρι του 1800*, τ. 1, Αθήνα 1902, σ. 304-305, αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Συμεών Καβάσιλα ο πληθυσμός της πόλης στα 1576 ήταν 12.000 άρρενες ή εν συνόλω μαζί με τους μααμεθανούς 25.000-30.000 κάτοικοι, ενώ ένα αιώνα κατόπιν ο Σπον γράφει ότι η πόλη χωρίς τα περίχωρα κατοικούνταν από 9.000 άτομα από τα οποία το ένα τέταρτο ήταν Τούρκοι. Ο συγγραφέας θεωρεί τη μείωση δεδομένη και τη δικαιολογεί: «Η μεγάλη αυτή ελάττωσις του πληθυσμού δεν είναι ανεξήγητος εις τον γινώσκοντα πόσον βαρύν ήτο ο ζυγός της δουλείας. Πολλοί των κατοίκων εξεπατήθησαν και αποκατεστάθησαν εις ευρωπαϊκάς πόλεις και εν Επτανήσω, άλλοι δε πάλιν διεσπάρθησαν εις την Πελοπόννησον και εις τας νήσους χάριν του εμπορίου, το οποίον ημέρα τη ημέρα προήγετο». Ανάλωγα, ο Μ. Αζμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1898, σ. 331, γράφει ότι, σύμφωνα με τον Rouqueville, ο πληθυσμός του Ναυπλίου ανέρχεται σε 7.000 κατοίκους και επισημαίνει ότι τόσοι απέμειναν από τους 60.000 κατοίκους που υπήρχαν επί Βενετοκρατίας.

8. Για παράδειγμα απουσιάζουν τελείως οι αναφορές στον παλαιότερο πληθυσμό από τοπικές ιστορίες όπως: Αλ. Βλαστός, *Χιακά ήτοι ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτις 1822 γενομένης καταστροφής αυτής παρά των Χίων*, τ. 1-2, Αθήνα 1840· Τιμ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη 1874, φωτ. ανατύπωση [Ερμούπολη] 1998 (με εξαίρε-

των περιηγητικών κειμένων ως των μοναδικών, αυθεντικών τεκμηρίων για το θέμα⁹. Απουσιάζει μάλιστα η κριτική προσέγγιση και ο προβληματισμός σχετικά με τον τρόπο που συλλέγουν οι περιηγητές τις πληροφορίες τους από οθωμανικές ή χριστιανικές πηγές, την αναγύρευση ως τεκμηρίων για τον πληθυσμό απλών φυγαλέων εντυπώσεων, την άκριτη αναπαραγωγή πληροφοριών από περιηγητή σε περιηγητή, την υιοθέτηση ως αξιόπιστων αυτοπτών μαρτύρων κάποιων προσώπων που δεν ταξίδεψαν ποτέ στις περιοχές που γλαφυρά περιγράφουν. Το αποτέλεσμα είναι ότι η παλαιά ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και η τοπική ιστοριοδιφία αναπαρήγαγαν κατά κόρον τους αριθμούς για τον πληθυσμό που απαντούν στα περιηγητικά κείμενα. Η αποδοχή των πληροφοριών μάλιστα ήταν κατά κανόνα ανεπιφύλακτη¹⁰ και σπανίως μόνο

ση μια αναφορά στον πληθυσμό του 18ου αιώνα, σ. 472)· Ευ. Στρατής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσεις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωση αιώνες*, Μέρος Α', Κωνσταντινούπολη 1909· Σ. Τάξης, *Συνοπτική ιστορία και τοπογραφία της Λέσβου*, Κάιρο²1909, φωτ. ανατύπωση Μυτιλήνη 1994· Ι. Φύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1921, φωτ. ανατύπωση [Αθήνα] 1992· Κ. Μ. Αποστολίδης, *Ο Στενίμαχος ήτοι συνοπτική της πόλεως Στενιμάχου ιστορία από των παλαιών μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1929, Αθήνα²1962· Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Αθήνα 1938, Αθήνα²1966 κ.λπ.

9. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες τοπικής ιστορίας, όπου παρατίθενται χωρίς σχολιασμό περιηγητικές πληροφορίες για τον πληθυσμό: Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι ιστορία της Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 4, Σάμος 1886, σ. 84-88 (ο οποίος όμως σχολιάζει εκτενώς την απογραφή του 1874, σ. 88-103)· Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, επιμ. Κ. Τριανταφύλλου, Πάτρα²1950 (Αθήνα¹1888), σ. 425-437· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Μύκονος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1912, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1996, σ. 252-255· Γ. Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Α' *Ιστορική τοπογραφία και γενεαλογία, συνταχθείσα τη επιμελεία της θυγατρός αυτού Αμαλίας Κ. Σάρου*, Αθήνα 1921, σ. 275-276 (όπου μάλιστα ο συγγραφέας επιχειρεί και έναν υπολογισμό του πληθυσμού)· Δ. Πασχάλης, *Η Ανδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β', Αθήνα 1927, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995, σ. 332-333· Κ. Μ. Αποστολίδης, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1959, σ. 214-255 κ.λπ.

10. Μεταφέρουμε το εύγλωττο σχόλιο του Δ. Πασχάλη, *Η Ανδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Β', φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1995, σ. 332, ο οποίος ευρισκόμενος μπροστά σε δύο κραυγαλέα αντίθετες, της ίδιας εποχής, μαρτυρίες για τον πληθυσμό του νησιού γράφει: «Εν έτει 1673 η νήσος περιελάμβανε 10.000 κατοίκους αλλά τις οίδεν εκ τίνων συμφορών ούτοι περιωρίστηκαν μετ' ου πολύ

κάποιοι εξόφθαλμα εξωπραγματικός αριθμός ελεγχόταν ως ψευδής ή εκ προθέσεως διαστρεβλωμένος, συνήθως μάλιστα όταν στιγματιζόταν ως προϋόν ανθελληνικής ή ρωμαιοκαθολικής προπαγάνδας¹¹. Ανεξάρτητα όμως από τον έλεγχο αξιοπιστίας των περιηγητικών κειμένων, αυτό που κυρίως απουσίαζε είναι ο προβληματισμός για το θέμα, η συνδυαστική σκέψη και η αναζήτηση εναλλακτικών πηγών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τουλάχιστον σημεία σύγκρισης.

Η συντριπτική αυτή κυριαρχία των περιηγητικών κειμένων ως πηγών για τον προ του 19ου αιώνα πληθυσμό νομίζω ότι ουσιαστικά διαρκεί μέχρι τη δεκαετία του 1970. Βέβαια ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα εμφανίζονται απόπειρες προερχόμενες κυρίως από το χώρο της γεωγραφίας –ή και ορισμένες άλλες ιστοριογραφικές προσπάθειες εντοπισμένες στα Επτάνησα¹², οι οποίες δεν εξαντλούνται μόνο στη χρήση εναλλακτικών πηγών αλλά προχωρούν και σε κριτική αποτίμησή τους¹³. Οι απόπειρες όμως αυτές δεν βρίσκουν επαρκείς υποδοχές δεξίωσης στην ελληνική ιστοριογραφία. Αργότερα, προς το Μεσοπόλεμο, παρατηρούνται κάποια δείγματα διαφοροποίησης, τα πρώτα σημάδια αλλαγής του τοπίου, καθώς ορισμένοι ιστορικοί –και κυρίως οικονο-

---

εις μόνον 3.000, καθ' α τουλάχιστον αναφέρει ο Βερνάρδος Ρανδόλφος». Ας σημειωθεί ότι ο τελευταίος επισκέφτηκε την Άνδρο μόλις το 1675.

11. Βλ. σχετικά παραδείγματα: Θ. Φιλαδέλφειας, *Ιστορία των Αθηνών...*, σ. 304-305· Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών...*, σ. 608-609.

12. Η παράδοση αυτή στα Επτάνησα είχε βαθιές ρίζες. Καλό δείγμα γραφής αποτελεί το χειρόγραφο που συντάξε στις αρχές του 19ου αιώνα ο Στυλιανός Βλασσόπουλος με στατιστικές ειδήσεις για την Κέρκυρα, βλ. Στ. Βλασσόπουλος, «Στατιστικά – Ιστορικά περί της Κέρκυρας ειδήσεις», μτφρ., σχόλια Αθ. Τσίτσας, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21 (1977), ιδίως σ. 28-39.

13. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γερμανού γεωγράφου Ι. Παρτς, ο οποίος στη μελέτη του για την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, που εκδόθηκε στα γερμανικά το 1890 και μεταφράστηκε στα ελληνικά δύο χρόνια μετά, αναφέρεται στο ζήτημα του πληθυσμού, συγκεντρώνει στοιχεία από πηγές της βενετικής διοίκησης και προβαίνει σε κριτικές παρατηρήσεις και σχόλια για αυτές (βλ. Ι. Παρτς, *Κεφαλλονία και Ιθάκη γεωγραφική μονογραφία*, μτφρ. Α. Παπανδρέου, Αθήνα 1892, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 1982, σ. 115-122, 129-130). Ανάλογα είναι τα χαρακτηριστικά και της μελέτης του για την Κέρκυρα (βλ. Ι. Παρτς, *Η νήσος Κέρκυρα, γεωγραφική μονογραφία*, μτφρ. Π. Βέγιας, Κέρκυρα 1892). Ο Αντ. Μηλιαράκης συχνά περιλαμβάνει στις μελέτες του πληροφορίες περιηγητών για τον πληθυσμό, χωρίς όμως να τις εντάσσει σε μία λογική για την εξέλιξη του πληθυσμού ή να τις σχολιάζει, βλ. για παράδειγμα Αντ. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος. Αμοργός*, Αθήνα 1884, σ. 71-75· Ο ίδιος, *Κίμωλος*, Αθήνα 1901, σ. 25-33.

μικροί επιστήμονες με ιστορικά ενδιαφέροντα— προχωρούν σε συστηματική χρήση και επεξεργασία οικονομικών στοιχείων του 17ου και 18ου αιώνα, για ζητήματα που αφορούν στην οικονομική διάρθρωση των κοινωνιών της εποχής αυτής, εντάσσοντας στον κύκλο των ενδιαφερόντων τους και το θέμα του πληθυσμού¹⁴. Στις περιπτώσεις αυτές το ενδιαφέρον για την εξέταση του πληθυσμού διέρχεται από τη μελέτη του οικονομικού. Τα έργα αυτά όμως παραμένουν επί αρκετά χρόνια μάλλον στο περιθώριο της ιστοριογραφικής παραγωγής και επηρεάζουν σε μικρό βαθμό την κυρίαρχη μέθοδο εργασίας, της εντός και εκτός ακαδημαϊκών θεσμών πλειονότητας των ιστορικών. Παρότι επίσης αποτελεί μία πρώτη μορφή εξοικείωσης με τη χρήση αριθμητικών στοιχείων για τις ανάγκες της ιστορικής έρευνας, δεν φαίνεται ότι είχαν σημαντικές, απτές επιπτώσεις στον τρόπο που προσεγγίζει η πλειονότητα των ιστορικών το ζήτημα του πληθυσμού.

Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται εμφανώς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, εποχή κατά την οποία η σύνδεση της ελληνικής ιστοριογραφίας με τη μεθοδολογία και τη θεματολογία της νέας ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας αρχίζει να αποδίδει καρπούς. Εκτός από τη γενικότερη καθοριστική επιρροή της οικονομικής ιστορίας τόσο στον τρόπο σύλληψης και κατανόησης των πραγμάτων όσο και στη μέθοδο έρευνας, ειδικότερα στην ανάπτυξη της σχετικής με τον πληθυσμό προβληματικής της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας επέδρασε και ένα άλλο δεδομένο: η σταδιακή μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αναγνώριση της αξίας των οθωμανικών φορολογικών καταστάσεων ως πηγών για τον πληθυσμό¹⁵. Η ανάδειξή τους προήλθε αφ'

14. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί νομίζω ο Α. Ανδρεάδης, ο οποίος κατά την περίοδο 1910-1912 δημοσιεύει στην *Οικονομική Ελλάδα* σειρά άρθρων για τον πληθυσμό νησιών της Επτανήσου την περίοδο της Βενετοκρατίας. (Βλ. σχετικά: «Ερήμωσις και οικισμός της Ζακύνθου, Κεφαλληνίας και Ιθάκης κατά τους ιε' και ιστ' αιώνες», *Οικονομική Ελλάς*, 13 Μαρτίου 1910· «Ο πληθυσμός της Λευκάδος από του ιε' μέχρι του ιθ' αιώνας», στο *ίδιο*, 20 και 27 Μαρτίου 1910· «Ο πληθυσμός της Πάργας επί Βενετοκρατίας», στο *ίδιο*, 15 Οκτωβρίου 1911 (αναδημοσίευση στο π. *Ελληνισμός*, Οκτώβριος 1911)· «Ο πληθυσμός των Παξών επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάς*, 11 Φεβρουαρίου 1912· «Η εβραϊκή κοινότης Κερκύρας επί Βενετοκρατίας», *Οικονομική Ελλάς*, 28 Απριλίου 1912.) Ακολουθεί, το 1914, η έκδοση στην Αθήνα του διτομου έργου του *Περί της οικονομικής διαίτησεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*.

15. Ο Ö. L. Barkan ήδη από τη δεκαετία του 1950 επισημαίνει τη σημασία των πληθών οθωμανικών καταστάσεων για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον πληθυσμό, τόσο του συνόλου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 16ο αιώνα όσο και επί μέρους πόλεων και οικισμών (βλ. μετάφραση άρθρου του, το οποίο είχε πρωτοδημοσιευτεί στα τουρκικά το 1951-1953, Ö. L. Barkan, «Αι 'ιστορικά δημογραφικά' έρευνα και η οθωμα-

ενός μεν από τη δυτικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία και Βαλκάνιους ιστορικούς που σπούδαζαν ή εργάζονταν στη Δύση και αφ' ετέρου από τις ιστοριογραφικές σχολές των σοσιαλιστικών βαλκανικών χωρών που έφεραν στο προσκήνιο τα σχετικά τεκμήρια, υποδεικνύοντάς τα κατ' αυτόν τον τρόπο και στην ελληνική ιστοριογραφία.

Παράλληλα, όσον αφορά στον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερη σημασία είχε επίσης η ύπαρξη βενετικών καταγραφών, για όσες περιοχές βρέθηκαν υπό βενετική κυριαρχία. Οι βενετικές αυτές καταγραφές –πηγές σχετικά πιο πλούσιες σε στοιχεία– παρότι είχαν ήδη αποτελέσει αντικείμενο κάποιων προγενέστερων αποσπασματικών δημοσιεύσεων¹⁶, από την εποχή αυτή πλέον αρχίζουν να

νική ιστορία», μτφρ. Β. Δημητριάδης, *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας* 3, τχ. 7 (1969), 5-20). Η σημασία των οθωμανικών καταστάσεων ως πηγών της ιστορικής δημογραφίας έχει επισημανθεί βέβαια και σε πληθώρα νεότερων μελετών, βλ. ενδεικτικά: Ö. L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, τχ. 1 (1957), 9-36· X. Γ. Πατρινέλης, *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821 (Προβλήματα Ιστορικής Δημογραφίας)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 6-10· Suraiya Faroqui, Leila Erder, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620", *Peasants, dervishes and trades in the Ottoman Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, σ. 327-328· M. Kiel, "Remarks on the administration of the poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research", *Études Balkaniques* 4 (1990), 70-93· G. Veinstein, "Les registres de recensement ottomans une source pour la démographie historique à l'époque moderne", *Annales de Démographie Historique* (1990), 365-378· B. K. Ataman, "Ottoman demographic history (14th-17th centuries). Some considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 35, τχ. 2 (1992), 187-198· Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical Demography...", σ. 151-172· C. Behar, "Qui compte? 'Recensements' et statistiques démographiques dans l'Empire ottoman, du XVIe au XXe siècle", *Histoire et Mesure* 13, τχ. 1/2 (1998), 135-146. Βλ. επίσης τη χρήση των πηγών αυτών συνολικότερα για τις βαλκανικές πόλεις Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική Πύλη, 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α'-Β', μτφρ. Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986.

16. Βλ. για παράδειγμα το δημοσίευμα του Σπ. Λάμπρου, «Απογραφή του νομού Μεθώνης επί Βενετών», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 2 (1889), 686-710, αφορμή για το οποίο στάθηκε πιθανώς η αναφορά του Ranke στη σχετική απογραφή (βλ. L. Ranke, "Die venezianer in Morea", *Historisch-Politische Zeitschrift* 2 (1834), 405-502 – σε ελληνική μτφρ. Π. Καλλιγά: «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», *Πανδώρα* 12 (1861-1862), 553-562, 577-585 και στον τόμο *Μελέται Νομικά*, τ. 3, Αθήνα 1898, σ. 58-141). Βλ. επίσης στο Μεσοπόλεμο τα δημοσιεύματα του Αγαθ. Ξηρουχάκη, «Ιστορικά σημειώματα και στατιστικά πληροφορία περί Κρήτης κατά τον Καστροφύλακα», *Κρητικά* 1 (1933), 114-126 και *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, Αθήνα 1934, όπου δημοσιεύονται στοιχεία βενετικών απογραφών για την Κρήτη.

αξιοποιούνται σε βάθος και με συστηματικό τρόπο¹⁷. Στα χρόνια μάλιστα που θα ακολουθήσουν θα αποτελέσουν για τους νεότερους Έλληνες ιστορικούς τη βασική δεξαμενή πληροφοριών της σχετικής με τον πληθυσμό θεματολογίας.

Οι δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα χαρακτηρίζονται από πολλαπλασιασμό των μελετών που ασχολούνται με την περίοδο της βενετικής και οθωμανικής κυριαρχίας. Οι μελέτες αυτές είτε επικεντρώνονται ειδικά στον πληθυσμό συγκεκριμένων γεωγραφικών ενοτήτων, είτε συμπεριλαμβάνουν το θέμα του πληθυσμού ανάμεσα στα κύρια ενδιαφέροντά τους. Η μεγάλη διεύρυνση του πεδίου συνδυάστηκε με τη χρησιμοποίηση νέων αναξιολογητών πηγών, τόσο από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και άλλες αρχαικές συλλογές της Αθήνας, όσο και από τα κατά τόπου αρχεία που συχνά αποδείχθηκαν φλέβες υλικού εξαιρετικής σημασίας.

Οι πηγές προσδιόρισαν και τις περιοχές που αποτέλεσαν προνομιακά παραδείγματα μελέτης: κατ' αρχάς οι περιοχές που διατέλεσαν υπό βενετική διοίκηση, όπως τα Επτάνησα, η Κρήτη, η Πελοπόννησος, η περιοχή της Πρέβεζας, από τις οποίες διασώζονται καταγραφές του πληθυσμού και ληξιαρχικά βιβλία, του 16ου και κυρίως του 17ου και 18ου αιώνα¹⁸. Κατά δευ-

17. Μια πρώτη συστηματική επεξεργασία βενετικής απογραφής στον ελληνικό χώρο γίνεται από τον Β. Παναγιωτόπουλο, «Η Βενετική απογραφή του 1700», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1976, σ. 203-216, και κυρίως στη διδακτορική του διατριβή που υποστηρίχθηκε στη Γαλλία το 1982 και εκδόθηκε μεταφρασμένη στα ελληνικά στην Αθήνα το 1985 (*Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αι.*, μτφρ. Χριστίνα Αγριαντώνη).

18. Βλ. ενδεικτικά σχετικές μελέτες για την Πελοπόννησο: Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός...*· Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995· Ο ίδιος, *Βενετικά κατάστιχα Μάνης-Βαρδουνίας (αρχές 18ου αιώνα)*, *Τεκμήρια οικονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα 1998· Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002. Για τα Επτάνησα: Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Η δημογραφική τύχη της νεότητας*, Αθήνα 1986· Χαρ. Κόλλας, *Χώρος και πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα. Τοπωνύμια-Οικισμοί-Δημογραφικά στοιχεία*, Κέρκυρα 1988· Δ. Ανωγάτης-Pelé, «Οι οικισμοί της Κεφαλονιάς στη μεγάλη χρονική διάρκεια (1583-1907)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6 (1992), 39-86· Χαρ. Κόλλας, *Η νήσος των Κορυφών τον 16ο αιώνα από μαρτυρίες του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας*, τ. 1 *Υπαιθρος και νησιά*, Κέρκυρα 1994· Σεβαστή Λάζαρη, «Δημογραφικές πληροφορίες για τη Λευκάδα (1760, 1788, 1824)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 211-255· Eftychia Kosmatou, *La population des Iles Ioniennes XVIIIème à XIXème siècle*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Paris I, Παρί-

τερο λόγο ορισμένα νησιά του Αιγαίου από τα οποία έχουν διασωθεί κοινοτικά φορολογικά κατάστιχα και κτηματολόγια που είχαν συνταχθεί από το 17ο αιώνα μέχρι τα χρόνια της Επανάστασης του 1821¹⁹. Σε κάποια μάλιστα νησιά έχουμε το προνόμιο της διάσωσης τόσο κοινοτικών όσο και οθωμανικών πηγών της ίδιας χρονικής περιόδου, που επιτρέπει την από κοινού συγκριτική εξέταση τους²⁰. Εργασίες έχουν γίνει επίσης και για περιοχές, όπως η Στερεά Ελλάδα, η Εύβοια, η Θεσσαλία, η Μακεδονία, τα νησιά του Αιγαίου, μέσω της αξιοποίησης οθωμανικών φορολογικών κατάστιχων²¹,

---

σι 2000· Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, Ευ. Πρόντζας, *Η Κέρκυρα...* Για τις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές της Ηπείρου: Κ. Κόμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα 1999· Ο ίδιος, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18ος-19ος αιώνες)*, Ιωάννινα 2000.

19. Βλ. ενδεικτικά: Σπ. Ασδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά τχ.* 8 (1988), 3-36, και 9 (1988), 229-258· Ευτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987· Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τον 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα 1997· Αγγαλιά Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999.

20. Αξιοποίηση οθωμανικών πηγών για τα νησιά γίνεται σε μελέτες όπως: Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1, Βέλγιο 1982· Ο ίδιος «Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670», *Μηλιακά* 2 (1985), 153-160· Ο ίδιος, «Η Άνδρος στα 1670», *Ανδρειακά Χρονικά* 21 (1993), 177-185· Balta Evangelia, «Le rôle de l'institution Communautaire dans la répartition verticale de l'impôt : L'exemple de Santorin au XVIIe siècle», *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Κωνσταντινούπολη, Les Éditions Isis, 1997, σ. 97-13· Η ίδια, «Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)», *Mélanges Halil Sahillioglu*, τ. 2, Zaghoun 1997, σ. 63-74· Η ίδια, «Σουσάμι άνοιξε», *Σαμιακές Μελέτες* 3 (1997-1998), Αθήνα 1999, 87-163· Η ίδια, «Η Θάσος στις οθωμανικές απογραφές του 16ου και 17ου αιώνα», *Θασιακά* 10 (1996-1997), Καβάλα 2001, 503-521· Δ. Ν. Καρόδης - Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα [2000].

21. Εκτός από τις μελέτες για τα νησιά του Αιγαίου που αναφέρθηκαν παραπάνω βλ. ενδεικτικά εργασίες ξένων ερευνητών: H. Lowry, «Portrait of a city: the population and topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478», *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), 254-293· N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461-1512)», *Südost-Forschungen* 39 (1980), 17-74· Οι ίδιοι, «Corinth et sa région en 1461 d'après le registre TT 10», *Südost-Forschungen* 45 (1986), 37-53· M. Ursinus, «An ottoman census register for the area of Serrès of 859 A.H. (1454-1455)? A reconsideration of the date of composition of Tahir Deferi TT 3», *Südost-Forschungen* 45 (1986), 25-36· N. Beldiceanu, P. S. Năsturel, «Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55-1506», μ.φρ. Αλέκα Αγγε-

τα οποία χρονολογούνται κυρίως στους πρώτους αιώνες της κατάκτησης (15ο και 16ο αιώνα) και εξαντλούνται –με κάποιες λιγότες εξαιρέσεις– στο β' μισό του 17ου αιώνα²².

Ας σημειωθεί εδώ ότι οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα αποτελούν ένα σχετικώς νέο, αναμικτό ακόμη, πεδίο έρευνας το οποίο, παρά τις σημαντικές μεμονωμένες συνεισφορές ιστορικών που το καλλιεργούν, δεν έχει μέχρι τώρα

λοπούλου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991), 97-135· και Ελλήνων: Β. Δημητριάδης, «Ο kanunname και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 19 (1979), 328-395· Ο ίδιος, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), 375-462· Δημ. Καρύδης, Μ. Kiel, «Σαντζακί του Ευρίπου 15ος-16ος αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και χωριών)», *Τετράμηνα* 28-29 (1985), 1859-1903· Ευαγγελία Μπαλά, «Ο αγροτικός και ο αστικός πληθυσμός του σαντζακίου του Ευρίπου (αρχές 16ου αιώνα)», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 29 (1990-1991), 55-185· Η ίδια, *Les Vakifs des Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Αθήνα 1995· Σωκρ. Πετμεζάς, «Έρευνες σχετικά με τη δημογραφία και το οικιστικό πλέγμα της περιοχής Σερρών κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα», *Διεθνές Συνέδριο: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία (Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993)*, Πρακτικά, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 285-310· Θεοφ. Καλαϊτζάκης, *Η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βιοτιλία στον ύστερο μεσαίωνα (c. 1400-1500). Η μετάβαση από την Υστερη Φραγκοκρατία στην Πρώμη Τουρκοκρατία*. [Θεσσαλονίκη] 2002· Ευαγγελία Μπαλά, «Η περιοχή Αττάλντης και Μουδουνίτσας στους πρώτους οθωμανικούς χρόνους (15ος-16ος αι.)», *Λοκρίδα. Ιστορία και πολιτισμός*, Αθήνα χ.χ. [2002], σ. 139-171· Κ. Giakoumis, *The monasteries of Jorgucat and Vanishte in Dropull and of Spelato as monuments and institutions during the ottoman period in Albania (16th-19th centuries)*, δακτυλ. διδακτορική διατριβή, Μπέριμγχαμ 2002, κυρίως σ. 49-121. Μία από τις πρώτες εργασίες που αξιοποιούν οθωμανικά κατάστιχα αφορά στην Κύπρο, βλ. Th. Papadopoulos, *Studies and documents relating to the history of Greek Church and People under the Ottoman Domination*, Βρυξέλες 1952.

22. Βλ. Maria Todorova, Nikolai Todorov, "The historical...", σ. 152· G. Veinstein, "Les registres...", σ. 366. Από τις μελέτες που στηρίζονται σε μεταγενέστερα του 17ου αιώνα κατάστιχα βλ.: Melek Delilbasi, «Η ιστορία της Πρέβεζας του 16ου αιώνα σύμφωνα με τις φορολογικές απογραφές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* περ. Β', τχ. 25 (1991), 23-29· Σπ. Γ. Ασδραχάς, «Καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου (Λευκάδα, ιζ' αι.). Ερμηνευτικές δυνατότητες», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 8-12 Σεπτεμβρίου 1992)*, Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Αθήνα 1996, σ. 49-64· Mechmet Genc, «Η Λευκάδα στις αρχές του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού*, ό.π., σ. 65-71· Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής. Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997.

αποκτήσει την έκταση που του αναλογεί στη νεοελληνική ιστοριογραφία²³. Η προνομιακή εξέταση των ευρωπαϊκών πηγών, η επί μακρό χρόνο απαξίωση κάθε στοιχείου προερχόμενου από το οθωμανικό παρελθόν, σε συνδυασμό με ένα τεχνικής υφής εμπόδιο, αυτό της μεταγραφής και ορθής απόδοσης των οθωμανικών κειμένων, αποτέλεσαν επί πολλά χρόνια τροχοπέδη στην ανάπτυξη και των γενικότερων σπουδών που σχετίζονται με τον πληθυσμό των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Είναι, νομίζω, ελπιδοφόρο ότι τα τελευταία χρόνια έχουν πυκνώσει οι μελέτες για οικισμούς του ελληνικού χώρου που αξιοποιούν τόσο αδημοσίευτα οθωμανικά χειρόγραφα όσο και οθωμανικά τεκμήρια μεταφρασμένα σε ευρωπαϊκές γλώσσες.

Το είδος και η ποιότητα του αρχαικού υλικού που χρησιμοποιήθηκε προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τις μεθόδους και τα εργαλεία προσέγγισης. Κοινή συνισταμένη που διατρέχει την έρευνα για τον πληθυσμό της προ-στατιστικής περιόδου είναι η έλλειψη συνέχειας και τα μεγάλα χρονικά χάσματα που χωρίζουν τα τεκμήρια διαφόρων περιοχών του ελληνικού χώρου. Για παράδειγμα, ενίοτε τις λεπτομερείς καταγραφές των οθωμανικών κατάστιχων του 15ου και 16ου αιώνα διαδέχεται μία μακρόχρονη σιωπή που εκτείνεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με αποτέλεσμα η έρευνα να περιορίζεται στην αποτύπωση της πληθυσμιακής εικόνας μίας δεδομένης στιγμής και να αδυνατεί να αποκαταστήσει την πορεία του πληθυσμού στο χρόνο.

Το γεγονός επίσης ότι οι κύριες δεξαμενές πληροφοριών για τον πληθυσμό –οι καταγραφές της βενετικής διοίκησης και τα φορολογικά κατάστιχα των τουρκοκρατούμενων περιοχών– αποτελούσαν πηγές φορολογικού και όχι δημογραφικού χαρακτήρα δημιούργησε από μόνο του ζητήματα αξιοπιστίας. Οι ιστορικοί λοιπόν που ασχολήθηκαν με τα σχετικά θέματα ήταν υποχρεωμένοι να λύσουν περίπλοκα προβλήματα και να αποφύγουν παγίδες που εμφανίζονταν απρόβλεπτα στις πηγές. Συχνά η ίδια η φύση των τεκμηρίων απαιτούσε λεπτεπίλεπτη επεξεργασία και εφευρετικότητα για την εξαγωγή κάποιων σχετικής με τον πληθυσμό ένδειξης. Η επίδραση εδώ από τον τρόπο προσέγγισης της ιστορίας ως ανοικτού προς επίλυση προβλήματος υπήρξε γόνιμη. Από την άλλη πλευρά όμως, καθώς οι πληθυσμιακές αυτές ενδείξεις δεν ήταν αποτέλεσμα απλής αποδελτίωσης αλλά λογικών συνδυασμών με έντονο το στοιχείο του πειραματισμού, τα γοητευτικά νοητικά οικοδομήματα που προέκυπταν συχνά εμπεριείχαν εν δυνάμει το ίδιο το σπέρμα της αμφι-

23. Για μια παρουσίαση των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα βλ. Ιω. Θεοχαρίδης, «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», *Δωδώνη* 17, τχ. 1 (1988), 19-61 και Ευαγγελία Μπαλάτ, «Οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα», *Τα Ιστορικά* τχ. 31 (1999), 455-460, όπου και αναφορές σε προγενέστερες προσεγγίσεις του θέματος αυτού.

σβήτησής τους, εφ' όσον στηρίζονταν σε αριθμητικά δεδομένα χαμηλής ή αμφίβολης αξιοπιστίας.

Η προέλευση, τα ενδιαφέροντα και τα επιστημονικά περιβάλλοντα στα οποία διαμορφώθηκαν οι Έλληνες ερευνητές που ασχολήθηκαν με θέματα που άπτονταν της μελέτης του πληθυσμού προ του 19ου αιώνα έδωσαν τον τόνο και στον τρόπο της προσέγγισής τους. Με λιγοστές εξαιρέσεις στις εργασίες τόσο των πρώτων ερευνητών όσο και των μεταγενέστερων –οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό υπήρξαν μαθητές των πρώτων– η δημογραφική λογική δεν συνιστούσε τη ραχοκοκαλιά του προβληματισμού τους. Αντίθετα η πλειονότητα των μελετών νομίζω αρδεύεται από δύο κυρίως πηγές, αφ' ενός από την παράδοση εκείνη της ιστοριογραφίας που δίνει έμφαση σε αυτό καθαυτό το ιστορικό τεκμήριο και επιζητεί την αποκατάσταση των «ρεαλίων», και αφ' ετέρου από την οικονομική ιστορία.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις στο έργο κάποιων ιστορικών παντρεύτηκαν αρμονικά, ενώ στη δουλειά άλλων η μία από τις δύο υπερίσχυσε. Και οι δύο όμως έχουν αφήσει έντονα τα ίχνη τους στην παραχθείσα βιβλιογραφία. Από τη μία πλευρά με την έκδοση σημαντικών τεκμηρίων ή εργασιών που βασίζονται στην αξιοποίηση τέτοιων ιστορικών τεκμηρίων, και από την άλλη πλευρά με την παραγωγή μελετών βασισμένων στη μέτρηση και την αριθμητική αποτίμηση όσων πληροφοριών μπορούσαν να αντληθούν από τις πηγές. Οι μετρήσεις μάλιστα αυτές δεν στηρίζονταν τόσο στη χρήση δημογραφικών μοντέλων και στην εξαγωγή δεικτών όσο σε απλούς αριθμητικούς υπολογισμούς. Αυτή η απουσία υψηλής «τεχνικότητας» από τις σχετικές μελέτες συμβαδίζει με το προφίλ των ερευνητών, οι οποίοι είχαν ακολουθήσει κυρίως ιστορικές σπουδές, αλλά σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε και από τις ίδιες τις υπάρχουσες πηγές, οι οποίες κατά κανόνα δεν ήταν πρόσφορες σε ανώτερου επιπέδου στατιστική προσέγγιση. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι αν και η επεξεργασία τα τελευταία χρόνια του ιστορικού υλικού με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών πολλαπλασίασε τις δυνατότητες και κυρίως την ταχύτητα κατάταξης και καταμέτρησης των στοιχείων, δεν ανέτρεψε όμως τη γενικότερη οπτική κάτω από την οποία γίνονταν η μελέτη τους.

Όσον αφορά στη θεματολογία, εκτός από το κεντρικό πρόβλημα της γνώσης του αριθμού των κατοίκων ενός τόπου σε μία δεδομένη χρονική στιγμή και της παρακολούθησης της πορείας του πληθυσμού στο χρόνο, αυτή επεκτάθηκε και σε ζητήματα όπως: η σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας, η σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία, η θνησιμότητα, η ηλικία γάμου, ο αλφαριθμητισμός, οι επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων, οι ονοματοδοτικές πρακτικές κ.λπ.

Παράλληλα έγιναν απόπειρες να προσεγγιστούν ζητήματα που αφορούν σε θέματα όπως οι ασθένειες, οι επιδημίες, οι φυσικές καταστροφές, η μετανάστευση και οι μετακινήσεις πληθυσμών. Παρότι η ιστορική διάσταση παραγόντων, όπως οι παραπάνω, επισημάνθηκε σε μελέτες μη ιστορικών επιστημόνων τουλάχιστον από τα τέλη του 19ου αιώνα²⁴, στο χώρο της ιστορικής έρευνας τα θέματα αυτά εξακολουθούσαν μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα να μη συναρτώνται στενά με τη μελέτη του πληθυσμού και να μην προσεγγίζονται με δημογραφική οπτική. Στη μεταπολεμική περίοδο σημαντικός αριθμός –ολιγοσέλιδων κατά κανόνα– μελετών αφιερώνεται σε επιδημίες που έπληξαν συγκεκριμένους τόπους, στη μετανάστευση ή στις μετακινήσεις κατοίκων από και προς περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁵. Τα σχετικά παραδείγματα όμως εξακολουθούσαν να μη συνιστούν συστατικά μιας προβληματικής γύρω από τον πληθυσμό, αλλά μάλλον εντάσσονταν στην ευρεία χορεία καταγραφής των αξιομνημόνευτων συμβάντων.

24. Βλ. για παράδειγμα το κλασικό έργο του Clon Stéphanos, "La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical", ανάτυπο από το *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Παρίσι 1884, που εντάσσει τις ιστορικές μαρτυρίες στην προβληματική του για τις επιδημίες.

25. Σημειώνουμε ενδεικτικά ορισμένες μελέτες που δημοσιεύτηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Για τις ασθένειες και τις επιδημίες: Κ. Φωτεινός, «Γύρω από το λοιμό του 1743 στη Λευκάδα», *Ηπειρωτική Εστία* 13 (1964), 212-214· Θ. Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς του Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1970-1971), 118-136· Ο ίδιος, «Ενθυμητικά και ιστορικά μαρτυρία περί επιδημιών πανώλους εις Πελοπόννησον», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Παράρτημα Πελοποννησιακών*, τ. Γ', Αθήνα 1976-1978, σ. 15-21· Κ. Ν. Αλιβιζάτος, «Πώς προφυλάχτηκε η Κεφαλονιά από μια επιδημία πανούκλας το 1819», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 3 (1978-1979), 9-20. Για τις μετακινήσεις και τις μεταναστεύσεις βλ. Ν. Σβορώνος, «Χίοι πρόσφυγες εν Λευκάδι», *Αφιέρωμα εις Κ. Α. Άμαντον*, Αθήνα 1940, σ. 197-220· Ν. Βέης, «Η τσακώτικη εποίκησις εν Νάξω», *Ναξιακών Αρχείον* 15 (1949), 189-191· Κ. Μέρτζιος, «Μία άγνωστος μετανάστευσις Ιωαννιτών εις Πελοπόννησον», *Ηπειρωτική Εστία* 2 (1953), 663-664· Δ. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 5 (1954), 3-96 και 6 (1955), 3-92· Ο ίδιος, «Μεσσήνιοι εις την Ζάκυνθον (1500-1821)», *Μεσσηνιακά Γράμματα, Καλαμάτα* 1956, 88-116· Ν. Σβορώνος, «Η Ελληνική παροικία της Μινόρκας. Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού εμπορικού ναυτικού τον 18ον αιώνα», *Mélanges Octave et Melpo Merlier*, τ. 2, Αθήνα 1956, σ. 323-343· Α. Ζώης, «Κρήτες πρόσφυγες του 1667», *Κρητικά Χρονικά* 10 (1956), 346-352· Β. Σφυρδέρας, «Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 10 (1963), 164-199· Ο ίδιος, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4,

Στη θεματολογία μάλιστα αυτή για την προ του 19ου αιώνα χρονική περίοδο, η απουσία αξιόπιστων ποσοτικών στοιχείων διαδραμάτισε, νομίζω, καταλυτικό ρόλο, δημιουργώντας ακόμη και στις πολύ πρόσφατες μελέτες ανυπέριθτες δεσμεύσεις στον τρόπο προσέγγισης. Για παράδειγμα στη μελέτη των επιδημιών η έρευνα αξιοποίησε κατά κύριο λόγο κείμενα ταξιδιωτών ή προξένων, χρονικά, ενθυμήσεις ή άλλες έμμεσες πηγές από τις οποίες θα μπορούσε να συλλεχθεί κάποια πληροφορία, και αναγκάστηκε να περιοριστεί στη αποδελτίωση και επισήμανση των αναφορών που σχετίζονται με αυτά τα φαινόμενα, καθώς και στην παρακολούθηση της περιοδικότητας ή της εποχής εμφάνισής τους²⁶. Η φύση όμως των πηγών και η απουσία αριθμητικών στοιχείων κατέστησε αδύνατη την ενδελεχή ποσοτική αποτίμηση των φαινομένων αυτών στην εξέλιξη των πληθυσμιακών μεγεθών²⁷. Αντίθετα σε ένα άλλο θέμα, αυτό της μετανάστευσης, η σύγχρονη εξέτασή του επικεντρώθηκε κατά κύριο λόγο στην οικονομική του διάσταση ως εμπορικής διασποράς, ενώ μάλλον υποβαθμίστηκε η αντανάκλασή του στη σύνθεση του πληθυσμού προέλευσης ή υποδοχής.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, βασικές πηγές για τη μελέτη του πληθυσμού υπήρξαν τα φορολογικά κατάστιχα²⁸. Κεντρικό πρόβλημα που σχετίζε-

Αθήνα 1969, σ. 457-466· Δ. Βαγιακάκος, *Οι Μανιάται της Κορσικής*, τ. Α', Αθήνα 1970, τ. Β1, Αθήνα 1970, τ. Β2, Αθήνα 1978.

26. Για παράδειγμα η ποσοτική αποτίμηση των νεκρών ή των προσβληθέντων από την πανώλη αποτελεί εξαίρεση για τις πηγές του 15ου-19ου αιώνα. Η εξαίρεση είναι πιο συχνή στις υπό λατινική κυριαρχία περιοχές, ενώ από το 17ο αιώνα γίνονται συχνότερα και τα αριθμητικά στοιχεία. Συνήθως γίνεται λόγος για «μέγα θανατικό» ή απλώς αναφέρεται ότι πέθαναν πολλοί κ.λπ., βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 86-89.

27. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές εξελίξεις...», σ. 154-155.

28. Μία ειδική, φορολογικού χαρακτήρα πηγή, αποτελούν επίσης τα κτηματολόγια, στα οποία αναγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων, και επομένως τα υπάρχοντα σπίτια και οι ιδιοκτήτες τους, προσφέροντας μία ενδιαφέρουσα συμπληρωματική παράμετρο στη μελέτη του πληθυσμού, που δεν έχει ακόμη αξιοποιηθεί πλήρως από την έρευνα. Τα βενετικά κτηματολόγια συνοδεύονται μάλιστα από αναλυτικά τοπογραφικά σχέδια. Τη σημασία των κτηματολογίων της Πελοποννήσου, όπως φαίνεται από τα κατάλοιπά του, είχε εντοπίσει ο Σπ. Λάμπρος, «Κτηματολόγια της Πελοποννήσου», *Νέος Ελληνομνήμων* 18 (1924), 223-238. Για τα πελοποννησιακά βενετικά κτηματολόγια βλ. επίσης Γ. Δ. Παναγόπουλος, «Το βενετικόν κτηματολόγιον της Βοστίτσας και η σημασία του εις την έρευναν της Πελοποννησιακής ιστορίας», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1981-1982, σ. 433-440· P. Topping, «Premodern Peloponnesus: The land and the people under Venetian rule (1685-1715)»,

ται με τη μελέτη των τεκμηρίων αυτών αποτέλεσε ο προσδιορισμός της φυσιογνωμίας της φορολογικής μονάδας που ήταν εν χρήση στις καταγραφές και κατόπιν η αναγωγή από τη μονάδα αυτή σε στοιχεία για τον πληθυσμό, με άλλα λόγια η μετατροπή μίας φορολογικής μαρτυρίας σε μαρτυρία για τον πληθυσμό. Η ταύτιση ή μη της φορολογικής μονάδας, η οποία στις πηγές δηλώνεται υπό το όνομα του αρχηγού του νοικοκυριού, με την αρχική έννοια του «χανέ», όπως αυτή αποτυπώνεται στα οθωμανικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα, η αντιστοίχιση του τελευταίου με την οικογένεια ή το νοικοκυριό, όπως και η φυσιογνωμία των φορολογικών μερίδων που εμφανίζονται στα κατάστιχα των χριστιανικών κοινοτήτων, αποτέλεσαν θέματα που απασχόλησαν την πλειονότητα των μελετών που αναφέρονται στον πληθυσμό κάνοντας χρήση προ-στατιστικών δεδομένων²⁹.

Με τα φορολογικά κατάστιχα και με τις βενετικές απογραφές σχετίζεται άμεσα και η σχετική με την οικογένεια θεματική ενότητα: το μέσο μέγεθος, η σύνθεση και η δομή της οικογένειας, οι συγγενικοί δεσμοί, οι μορφές και η έκταση της συγκατοίκησης, η παρουσία και η αναλογία πυρηνικών και διευρυμένων οικογενειών αποτέλεσαν πεδίο έντονης, ενίοτε φορτισμένης, συζήτησης, στην οποία μετείχαν ερευνητές από το χώρο της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας³⁰.

Annals of the New York Academy of Sciences 268 (1976), 92-108· Θ. Γιαννακόπουλος, «Αι περί του Ναυπλίου και της περιοχής ειδήσεις του 'καταστήχου' του Βενετού μηχανικού Fr. Vandeyk», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 3, Αθήνα 1976-1978, σ. 180-187· Ευτυχία Λιάτα, *Το Ναύπλιο...*, σ. 27-38. Μία πλήρη έκδοση πελοποννησιακού κτηματολογίου βλ. Κ. Ντόκος, Γ. Παναγιώπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993. Βλ. επίσης αναφορές σε κτηματολόγια από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου: Δ. Πολέμης, «Σημειώματα. 5. Το κτηματολόγιον της Άνδρου», *Πέταλον* 3 (1982), 229-232· Μ. Λογοθέτης, «Τα κτηματολόγια της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», *Νισυριακά* 10 (1987), 197-386.

29. Από τις σχετικές μελέτες βλ. ενδεικτικά: Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Καταστιχώσεις...», σ. 49-64· Evangelia Balta, «Le rôle de l'institution...», σ. 97-13· Η ίδια, «Recensements ottomans de Patmos...», σ. 63-74· Δ. Δημητρώπουλος, «Οικογένεια και φορολογικές καταστιχώσεις στα νησιά του Αιγαίου κατά την οθωμανική περίοδο», *Τα Ιστορικά* τχ. 27 (1997), 335-352· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικογενειακά μορφώματα και τιμαριωτικές καταστιχώσεις», *Τα Ιστορικά* τχ. 30 (1999), 3-16.

30. Από τις σχετικές μελέτες βλ. ενδεικτικά: Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά* τχ. 1 (1983), 5-18· Μαρία Κουρούκλη, «Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Τσαούσης, Αθήνα 1984, σ. 149-157· Ρωζάνη Κουαντζόγλου, «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επι-*

Ένα από τα βασικά αιτούμενα των σπουδών για τον πληθυσμό στις ελληνικές περιοχές νομίζω ότι παραμένει η αποκατάσταση της εικόνας της σχέσης του ανθρώπου με το χώρο. Αρκετές μελέτες τα τελευταία χρόνια έχουν αφιερωθεί στη διερεύνηση της πληθυσμιακής εξέλιξης και της οικιστικής συγκρότησης επί μέρους περιοχών της Ελλάδας, κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Η συστηματική όμως συγκέντρωση και επεξεργασία των πληροφοριών που αφορούν στον πληθυσμό των οικισμών μετά τη βυζαντινή περίοδο και η αποτύπωση του συνολικού πλέγματος των οικισμών του ελληνικού χώρου δεν έχει ακόμη συντελεστεί³¹.

Θα έλεγε κανείς ότι, για τη μελέτη φαινομένων που αφορούν στον πριν από το 19ο αιώνα πληθυσμό, τα τελευταία χρόνια συνιστούν εποχή κατοχύρωσης των κατακτήσεων των προηγούμενων περιόδων, μέσω του πολλαπλασιασμού εργασιών που αναδεικνύουν τοπικά παραδείγματα. Οι πηγές που χρησιμοποιούνται είναι παρόμοιες, παρόμοιους δε είναι σε γενικές γραμμές και ο τρόπος ανάλυσης και επεξεργασίας των δεδομένων. Νομίζω ότι είναι μία διαδικασία αναγκαία για την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς αυτή μόλις πρόσφατα άρχισε να ανακαλύπτει και να αξιοποιεί τις προ-στατιστικές πηγές της, προκειμένου να μελετήσει θέματα σχετικά με τον πληθυσμό. Παράλληλα όμως η ομοιομορφία των προσεγγίσεων, μία δυσκαμψία όσον αφορά στη διεύρυνση της θεματολογίας, στα εργαλεία δουλειάς και στους τρόπους ανάλυσης αποδεικνύουν για μία ακόμη φορά ότι η ανανέωση δεν μπορεί παρά να αποτελεί συνεχές αιτούμενο της ιστορικής έρευνας.

θεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 69 (1988), 225-242· Ειρήνη Ρενιέρη, «Ανδρονίκιο: ένα καταδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα», *Μνήμων* 15 (1993), 9-67· Eugène Hammel, «Η δομή του νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14ου αιώνα», *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, επιμ. - μτφρ. Ρωζάνη Κουταντζόγλου, Αθήνα 1996, σ. 210-266· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικογενειακά...», σ. 3-16. Μία αναδρομή στις μελέτες για την οικογένεια στην Ελλάδα και γενικότερα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Olga Katsiardi-Herings, "Historische Familienforschung in Südsteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext", *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*, Βιέννη [1997], σ. 139-155.

31. Το ζήτημα επεσήμαινε σε διάλεξή του το 1980 ο Β. Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984), 12-13. Στο διάστημα που μεσολάβησε, παρά τις επί μέρους έρευνες που διεξήχθησαν και τις ειδικές μελέτες που προστέθηκαν, δεν έχει ακόμη επιτευχθεί η συγκρότηση σωμάτων που θα περιλαμβάνουν με συστηματικό και ενιαίο τρόπο το σύνολο των πληροφοριών ανά διοικητική ή άλλη ενότητα του ελληνικού χώρου. Στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, το πρόγραμμα «Ιστορική μελέτη των οικισμών της Ελλάδος 15ος-20ός αι.» συγκεντρώνει σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων σχετικό τεκμηριωτικό υλικό.

Dimitris Dimitropoulos

HISTORIOGRAPHICAL USES OF PRE-STATISTICAL
TESTIMONIES ON POPULATION

(SUMMARY)

This paper examines the ways pre-statistical sources on population were used by local modern Greek historiography. It is noticed that, since the 1970s, the use of relevant sources was more or less limited to travelers' texts, whose credibility was not seriously appraised. In the last two decades of the 20th century, studies on population became broader, not only due to the use of new archival sources, like Ottoman registers, tax registers of the Christian communities or Venetian censuses, but also thanks to a renewal of the subjects and a change in the way that Greek historians confronted these subjects. To a large extent, this change was realized under the influence of theoretically related research projects taking place elsewhere in Western Europe. The quantity and quality of existing sources on population formed a decisive factor for the study of Greek regions on which the interest of the research was focused, as well as for the extension of interest to other subjects concerning family, household, migrations and epidemics.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΔΙΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ, 19ος-20ός ΑΙ.

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

«[...] Θα μπορέσουμε άραγε να διασώσουμε, για τους εαυτούς μας και για όλους όσοι θα έρθουν μετά από μας, αυτήν την πανάρχαια παράδοση, την πάντα ανθεκτική απόλαυση της συζήτησης με τους ιστορικούς του παρελθόντος, που διεξάγεται σαν αυτοί να ήσαν οι γηραιότεροι συναδέλφοί μας;» αναρωτιόταν ο Arnaldo Momigliano, συνοψίζοντας τον διαρκή και συντροφικό κόσμο της ιστοριογραφίας¹. Οι εργασίες του Συνεδρίου μας μας δίνουν την ευκαιρία να κάνουμε δημόσια αυτήν τη χαμηλόφωνη, καθημερινή συζήτηση, που καταφεύγει αλλιώς σε υποσημειώσεις και παραπομπές. Και καθώς το χρονολογικό φάσμα των εργασιών μας εκτείνεται έως τα σήμερα, έχουμε την ευκαιρία να συζητήσουμε δημόσια όχι μόνον με τους ιστορικούς του παρελθόντος αλλά και με τους εν ζωή συναδέλφους μας, δασκάλους και συνοδοιπόρους. Για το καλό αυτής της συζήτησης, που άρχισε ήδη κατά την εκφώνηση της παρέμβασης, παρατίθενται εισαγωγικά ορισμένες διασαφηνίσεις.

Μέσα στην ουμανιστική παράδοση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην ευρωπαϊκή Δύση κατά τους νεότερους χρόνους, ιστορία και γεωγραφία εμφανίζουν μια ιδιότυπη και μακρά σχέση εξάρτησης και επικάλυψης². Επιστήμες και

Το κείμενο που ακολουθεί οφείλει πολλά σε συζητήσεις με την Αικατερίνη Κουμαριανού και τον Σπύρο Ασδραχά, τους οποίους θερμά ευχαριστώ. Ευχαριστώ επίσης τον Τριανάφυλλο Σιλαβενίτη και τον Γιάννη Κουμπούρλη για τις υποδείξεις τους.

1. Arnaldo Momigliano, "Polybius Between the English and the Turks", *Contributo alla storia degli studi classici*, Ρώμη, Edizioni di storia e letteratura, 1955.

2. Η σύνδεση της γεωγραφίας και της ιστορίας είναι παλαιά. Την κλασική παράδοση, που εγκαινίασε ο Ηρόδοτος και ολοκλήρωσε ο Στράβων, συνέχισαν τα χρονικά και ο εγκυκλοπαιδισμός των Μέσων Χρόνων. Η παράδοση ανανεώθηκε στην αναγεννησιακή ιστοριογραφία και κοσμογραφία. Για την ιστορικο-γεωγραφική μεθοδολογία του Ηρόδοτου και τις επιδράσεις της, βλ. Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1990, ειδικότερα στο κεφάλαιο 3. Για τις

τέχνες της ανθρώπινης μνήμης και οι δυο, οργάνωνουν και ερμηνεύουν την ανθρώπινη εμπειρία, η μια με βάση τον χώρο (ή την έκταση) και η άλλη με βάση τον χρόνο (ή τη διάρκεια). Ήδη, από την ύστερη Αναγέννηση, με τη διάλυση της μητέρας επιστήμης, της κοσμογραφίας, η γεωγραφία αντιμετωπίζεται ως επιστήμη υποβοηθητική της ιστορίας, που περιγράφει το φυσικό πλαίσιο των ανθρώπινων πράξεων. Η ιστοριογραφία θα ακολουθήσει τη βασιλική οδό της πολιτικής ιστορίας, αφήνοντας τη γεωγραφία να συκρατήσει τα περισσότερα στοιχεία της σύνθετης και σφαιρικής κοσμογραφικής προσέγγισης. «Μάτι», «θέατρο» ή «καθρέφτης» της ιστορίας³, η γεωγραφία αντιλαμβάνεται σταθερά το παρελθόν ως συντελεστή των φαινομένων που αναλύει. Η μεθοδολογία αυτή είναι έκδηλη, τόσο στο έργο των παλαιών γεωγράφων (αρχαίων και αναγεννησιακών), όσο και των σύγχρονων⁴.

Παράλληλα, η ιστορική προσέγγιση του χώρου, εντονότερη για περιοχές με ισχυρό ιστορικό παρελθόν, θα οδηγήσει στη διαμόρφωση εξειδικευμένων

λειτουργίες της γεωγραφίας στη δομή των μεσαιωνικών χρονικών βλ. Patrick Gautier Dalché, "L'espace de l'histoire : le rôle de la géographie dans les chroniques universelles", J.-P. Genet (επιμ.), *L'historiographie médiévale en Europe, Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au centre des recherches Historiques et Juridiques de l'Université de Paris I du 29 mars au 1er avril 1989*, Παρίσι 1991, σ. 287-300. Για την ταυτόχρονη λειτουργία ιστορίας και γεωγραφίας στην αναγεννησιακή κοσμογραφία, βλ. Nicola Casella, "Pio II tra geografia e storia: La 'Cosmografia'", *Archivio della Società Romana di Storia Patria*, τ. XCV, III serie, XXVI (1972), 35-112. Για τις γεωγραφικές βάσεις της αναγεννησιακής ιστοριογραφίας, βλ. Marie-Dominique Couzinet, *Histoire et Méthode à la Renaissance. Une lecture de la Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem de Jean Bodin*, Παρίσι, J. Vrin, 1996, και Η ίδια, "Fonctions de la géographie dans la connaissance historique : le modèle cosmographique de l'histoire universelle chez François Baudouin et Jean Bodin", *Corpus, Revue de Philosophie* XXVIII (1995), 113-145. Για τους παράλληλους βίους ιστορίας και γεωγραφίας έως τα τέλη του 18ου αιώνα, βλ. τις εκτιμήσεις της Monique Pelletier, "Les géographes et l'histoire, de la Renaissance au siècle des Lumières", *Apologie pour la géographie, Mélanges offerts à Alice Saunier-Seïte réunis par Jean-Robert Pitte*, Παρίσι 1997.

3. Η ρήση "Historiae Oculus Geographia" κοσμεί τη σελίδα τίτλου του *Parergion* του Ortelius (Αμβέρσα 1579), του πρώτου ιστορικού άτλαντα στους νεότερους χρόνους.

4. Για την ελληνική περίπτωση, χαρακτηριστικά παραδείγματα προσφέρουν όχι μόνον οι παλαιότερες αλλά και οι νεότερες γεωγραφικές εργασίες, όπως εκείνες του Michel Sivignon (Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας, μτφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1992), του Pierre-Yves Péchoux και Michel Sivignon (*Les Balkans*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1971) και του Émile Kolodny (*La population des îles de la Grèce : essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, Παρίσι, Édisud, 1974), οι οποίες στηρίζονται σε ενδελεχείς και εκτενείς ιστορικές τεκμηριώσεις.

ιστορικο-γεωγραφικών αντικειμένων, όπως η τοπική η αργότερα η περιφερειακή ιστορία⁵ ή η ιστορική γεωγραφία⁶. Στα αντικείμενα αυτά θα συναντηθούν ευρυμαθείς αρχαιοδίφες⁷, προερχόμενοι από ποικίλα περιβάλλοντα και ωθούμενοι από ένα ευρύ φάσμα λόγων περιεργειών. Αυτοί θα στραφούν στην αναλυτική τεκμηρίωση των ιστορικών σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο, εκμεταλλευόμενοι φιλολογικές και αρχαιακές μαρτυρίες, αρχαιολογικά ευρήματα, νομίσματα και επιγραφές, αλλά και ανθρωπολογικά δεδομένα. Τα ζητήματα που τους απασχολούν ποικίλουν όσο και τα ενδιαφέροντά τους: η ίδρυση των πόλεων και η συγκρότηση του οικισμένου χώρου, η προέλευση και η έκταση εγκατάστασης των φυλών, η δημογραφία, οι διοικητικές και εκκλησιαστικές διαιρέσεις και δικαιοδοσίες, τα κοινοτικά συστήμα-

5. Για τα αντικείμενα και τις μεθόδους της τοπικής ιστορίας, βλ. R. Romano, *Πού οδύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ – Μνήμων, 1988, σ. 47-64: «Τοπική Ιστορία – Γενική Ιστορία» Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας», Από την τοπική ιστορία στη συνολική. Το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι. Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993), Αθήνα, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 1996, σ. 433-437.

6. Η σύγχρονη ιστορική γεωγραφία μελετά τις μεταβολές στον χρόνο ενός ή περισσοτέρων χαρακτηριστικών μιας περιοχής και βασίζεται στη μελέτη ποσοτικών κυρίως δεδομένων (βλ. A. R. H. Baker, John D. Hamshere, John Langton, *Geographical Interpretations of Historical Sources*, Νέα Υόρκη, Barnes & Noble, 1970 καθώς και την κλασική εργασία των Jean Brunhes και Camille Vallaux, *La Géographie de l'histoire. Géographie de la paix et de la guerre sur terre et sur mer*, Παρίσι, Libr. Félix Alcan, 1921). Η χρήση ουσίως καθιέρωσε να αποκαλούμε «ιστορική γεωγραφία» και την παλαιά, την αρχαιογνωστική γεωγραφία, που καλλιεργήθηκε εντατικά από την ύστερη Αναγέννηση και μετά. Ο ορισμός της ιστορικής γεωγραφίας από τον Δ. Ανωγάτη-Πελέ («Ιστορική Γεωγραφία», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-37 (1988), 220-222) παραπέμπει περισσότερο στην ιστορία της γεωγραφικής επιστημολογίας και εν μέρει στη γεωγραφία της ιστορίας όπως την επεξεργάστηκε ο Braudel. Για μια εποπτική σκιαγράφηση της ενσωμάτωσης των γεωγραφικών εργαλείων στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία της Ιστορίας του Νεοελληνικού Χώρου*, <Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αρ. 151>, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ν. και Δ. Καραβία, 2018. Το βιβλιογραφικό παράρτημα του έργου επανεκδόθηκε εμπλουτισμένο: Γεώργιος Πλουμίδης, «Ενδεικτική Βιβλιογραφία για την Γεωγραφία της Ιστορίας», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία* 22 (2003), 307-342. Βλ. επίσης Αλέξης Πολίτης, *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 79-81, 144-145 και 240-253.

7. Προτιμήθηκε εδώ ο όρος «αρχαιοδίφης» αντί του «ιστοριοδίφης», μολονότι στα λεξικά της νεοελληνικής επικρατέστερο περιεχόμενο του όρου είναι η μελέτη του αρχαίου κόσμου. Με τον όρο «αρχαιοδίφης» εννοείται εδώ ο ευρυμαθής λόγιος που καλύπτεται από τον αγγλικό όρο “antiquary” – “antiquarian”.

τα, ο οχυρωμένος χώρος, οι ζώνες επιρροής των πόλεων, τα επικοινωνιακά δίκτυα, η ιστορική τοπωνυμία, η μνημειακή τοπογραφία, η νοσολογία, τα έκτακτα μετεωρολογικά ή τεκτονικά φαινόμενα κ.ο.κ. Πολλές από τις νεότερες ιστορικές και κοινωνικές επιστήμες αναγνωρίζουν τις απαρχές τους στις αρχαιοδιφικές έρευνες, ιδίως η εθνολογία, η ανθρωπολογία και η αρχαιολογία. Από την πλευρά της, η πολιτική ιστορία θα διατηρήσει αποστάσεις από τη λόγια προσέγγιση των αρχαιοδιφών και συνακόλουθα τη μέριμνά τους για την ιστορία, τη μικροϊστορία συνήθως, του χώρου.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θα προταθεί η αποκατάσταση της παλαιάς ειδυλλιακής σχέσης της ιστορίας με τη γεωγραφία. Στα 1922 εκφράστηκε η νεότερη θεωρητική αναδιατύπωση των γεωγραφικών βάσεων της ιστορίας, μέσα από την προσπάθεια του Lucien Febvre να αποδεσμεύσει την ιστοριογραφία από την κοινωνιολογία του Émile Durkheim και από την ανθρωπολογική γεωγραφία του Jean Brunhes⁸. Στηριζόμενοι στη διευρυμένη γεωγραφική μεθοδολογία που δίδαξε ο Vidal de La Blache και οι μαθητές του της «Σχολής της Grenoble», μια σειρά λαμπρών ιστορικών, συνδεδεμένων, αμέσως ή έμμεσα, με το περιοδικό *Annales* και τη VIe Section της École Pratique des Hautes Études⁹, προσέγγισαν τον χώρο ως έναν από τους βασικούς συντελεστές της ιστορίας. Τα εργαλεία, οι μέθοδοι και τα πορίσματα των επιστημών του χώρου θα ενσωματωθούν στον εξοπλισμό των ιστορικών: η ιστορική μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος, του τοπίου, της δημογραφίας, της εθνολογίας, των μεταναστευτικών κινήσεων ή της διοικητικής οργάνωσης του χώρου, καθώς και η ιστορική ανάλυση της διάδοσης στον χώρο πλείστων όσων κοινωνικών δράσεων και λειτουργιών, επιστρατεύθηκαν προκειμένου να διερευνηθούν διάρκειες στην ιστορία των κοινωνιών. Οι γεωγραφικές παράμετροι πρότειναν στη «νέα ιστορία» την υλική βάση ώστε να επιχειρήσει μια ισοβαρή μεθοδολογική προσέγγιση ποικίλων ιστορικών φαινομένων, διάσπαρτων στον χώρο και τον χρόνο, αυτό που ο Braudel θα αποκαλέσει «εγκάρσιες τομές της ιστορίας»¹⁰. Η συστηματική αναδρομή στο γεω-

8. Πρόκειται για το μεζόν έργο *La Terre et l'évolution humaine, introduction géographique à l'histoire* (με τη συνεργασία του Lionel Bataillon), Παρίσι, La Renaissance du Livre, 1922.

9. Για μια κριτική της γεωγραφικής μεθοδολογίας στην ιστοριογραφία των *Annales*, βλ. την προλογική μελέτη του Pierre Toubert στην επανέκδοση του έργου του Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Παρίσι, Armand Colin, 1988, σ. 5-41.

10. "[...] des sectionnements à la verticale de l'histoire qui sont d'un usage courant : les faits géographiques tout d'abord, c'est à dire les liaisons du social et de l'espace [...]". Fernand Braudel, "L'histoire, mesure du monde", *Les Écrits de Fernand Braudel*, 2, *Les Ambitions de l'Histoire*, Παρίσι, Éditions de Fallois, 1997, σ. 39.

γραφικό και η μελέτη των σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο ανανέωσε ριζικά τις προσεγγίσεις και τα πορίσματα των ιστορικών. Ωστόσο, η ανάδυση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας προκαλεί νέα σύγχυση ως προς τα όρια των δύο επιστημών. Τα παραδείγματα είναι πράγματι πολλά. Το πιο κοντινό προσφέρει η ιστοσελίδα του Τομέα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών: εκεί έχει επιλεγεί ως εμβληματική εικόνα των ιστορικών σπουδών «Ο Γεωγράφος» του Jan Vermeer¹¹.

Σε αυτά πρέπει να προστεθεί η πολυσημία της γεωγραφικής επιστήμης¹² και η σταδιακή διάσπαση των αντικειμένων της γεωγραφίας σε ένα ριπίδι εξειδικευμένων, θυγατρικών επιστημονικών κλάδων, πράγμα που είχε ως επακόλουθο τη διάδοση αλλά και την περαιτέρω εκλέπτυνση και ανάπτυξη των γεωγραφικών εργαλείων¹³. Αυτά όμως ανήκουν σε άλλες σφαίρες. Η μοίρα της γεωγραφίας στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας κατά τον 20ό αιώνα περιμένει ακόμη τον ιστορικό της. Αν επιμένουμε εδώ στο ζήτημα, αυτό γίνεται για δύο λόγους: πρώτα για να φωτίσουμε τις συνεχείς μεταμορφώσεις της παλαιάς συντροφικότητας ιστορίας και γεωγραφίας·

11. <http://history.arch.uoa.gr>.

12. Βλ. G. Corna Pellegrini και E. Bianchi (επιμ.), *Varietà delle geografie*, Μιλάνο, Università di Milano/Fac. di lettere e filosofia/«Quaderni di ACME 14», 1992 και ειδικότερα τη συμβολή του Paul Claval, «Varietà delle geografie: limiti e forza della disciplina», ό.π., σ. 43-67.

13. Το ζήτημα της τύχης της γεωγραφίας τέθηκε ανοιχτά κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Στα 1960 προτάθηκε ακόμη και η διάλυση της γεωγραφίας ως ενιαίας επιστήμης, καθώς τα περισσότερα από τα πεδία της είχαν αναπτυχθεί σε επί μέρους κλάδους ή απορροφηθεί από γειτονικές επιστήμες. Πέρα από την ενσωμάτωση των εργαλείων της στην ιστορία και την απόσπαση ορισμένων πεδίων της στην κοινωνιολογία, αναφέρω εδώ ενδεικτικά την πλήρη αυτονόμηση της χαρτογραφίας ή της γεωδαισίας και τη σταδιακή αποψίλωση της γεωγραφίας από τα περισσότερα παραδοσιακά της αντικείμενα: φαινόμενα όπως εκείνο της γεωγραφικής κατανομής των φυτών ή των νοσημάτων αποτελούν ειδικότερα αντικείμενα της βοτανολογίας και της νοσολογίας αντίστοιχα, ενώ άλλα ζητήματα καθαρά γεωγραφικού χαρακτήρα, όπως η ροή του διεθνούς εμπορίου, η μετανάστευση, η συγκρότηση και οι λειτουργίες του αστικού χώρου, η μελέτη των ζωνών επιρροής των πόλεων ή η μελέτη του κλίματος, απασχολούν περισσότερο οικονομολόγους, αρχιτέκτονες, πολεοδόμους, κοινωνικούς ή οικιστικούς επιστήμονες, μετεωρολόγους. Αν στην εικόνα αυτή προστεθεί και η σφαίρα επιρροής της σύγχρονης οικολογίας, που αποστρέφει πλέον τη γεωγραφία από το κατ' εξοχήν αντικείμενό της, τη μελέτη του ανθρώπινου περιβάλλοντος, δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς πως ίσως να σήμανε η ώρα μιας αρχαιολογίας της γεωγραφίας. Ωστόσο η γεωγραφία στις μέρες μας αποπειράται να ανασυγκροτηθεί μετά την αποψίλωσή της και να διαχειριστεί κεντρικά τις εξελίξεις και τα πορίσματα που πραγματοποιούνται σε γειτονικούς ή θυγατρικούς της εξειδικευμένους κλάδους.

έπειτα επειδή η συντροφικότητα αυτή επανήλθε δυναμικά στο προσκήνιο με τη γεωγραφική στροφή της «νέας ιστορίας». Καθώς μια πρωτοποριακή και μαχητική μερίδα ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων στρεφόταν στη μελέτη των σχέσεων των κοινωνιών με τον χώρο, τις αντιμετωπίζει ως πεδίο μελέτης φαινομένων μακράς διάρκειας και εγκολπωνόταν τα εργαλεία και τις μεθοδικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας, η διερεύνηση της ιστορίας και της ιστορικότητας των εννοιών του χώρου, της ιστορικής διαμόρφωσης της γεωγραφικής σκέψης και συνειδητότητας και των σχέσεών τους με την ιστορική συνείδηση προέκυπταν ως κεντρικά αιτούμενα.

Το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέτη του γεωγραφικού συντελεστή της ιστορίας –και συνακόλουθα για την ιστορικότητα και την ιστορία του χώρου– αποδεδειμμένη από την κυρίαρχη έως τότε ιστοριοδιφική, φιλολογική και βιβλιογραφική προσέγγιση του υλικού και στράφηκε στην ερμηνευτική οργάνωση και την ιστορική ανάλυσή του. Μελετητές προερχόμενοι από ένα ευρύ φάσμα ειδικοτήτων και αντίστοιχων μεθοδολογιών στράφηκαν στην ιστορική μελέτη των γεωγραφικών εννοιών και ιδεών, στη διερεύνηση των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου, στην εκτίμηση των εφαρμογών τους, γνωστικού, πρακτικού, τεχνολογικού ή συμβολικού χαρακτήρα και, συνακόλουθα, στην ερμηνεία των λειτουργιών τους στη λόγια ή τη λαϊκή εκδοχή τους, τη δημόσια και την ιδιωτική, την ατομική ή τη συλλογική. Τα βήματα ήταν γοργά και αποφασιστικά: μέσα σε λίγες δεκαετίες οι σχετικές ενασχολήσεις αναδείχθηκαν σε τομείς αιχμής. Η σχετική βιβλιογραφία αυξήθηκε θεαματικά και τονώθηκε ένας γόνιμος προβληματισμός¹⁴. Ακολουθώντας το ισχυρό διεθνές ρεύμα, η ιστορική έρευνα στην Ελλάδα στράφηκε, πρόσφατα μόλις, στην προσέγγιση των παραμέτρων που καθορίζουν την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου, των προσλήψεων

14. Για τις εξελίξεις στην ιστορία της γεωγραφίας, βλ. τα κλασικά έργα του Beazley C. Raymond, *The dawn of Modern Geography*, Νέα Υόρκη, P. Smith, 1949 και Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodian Shore*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1976 (1967). Βλ. επίσης τις νεότερες εργασίες, David N. Livingstone, *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Οξφόρδη, Blackwell Publishers, 1993 και Domenico Defilippis, *La rinascita della corografia tra scienza ed erudizione*, Μπάρι, Adriatica, 2001. Για την ιστορία της χαρτογραφίας, βλ. συνοπτικά J. B. Harley, "The Map and the Development of the History of Cartography", J. B. Harley και David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography. Volume one. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο και Λονδίνο, University of Chicago Press, 1987, σ. 1-42. Ενδιαφέρουσα για τις λειτουργίες της χαρτογραφίας η μελέτη του Christian Jacob, *L'Empire des Cartes. Approche théorique de la Cartographie à travers l'histoire*, Παρίσι, Albin Michel, 1992.

και των λειτουργιών τους. Ωστόσο, τα σχετικά ενδιαφέροντα έχουν βαθύτερες ρίζες. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να εκτιμήσουμε την αρχή ωρίμανση αυτού του ενδιαφέροντος στην ελληνική πνευματική κίνηση κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων, τη σταδιακή στροφή από την εθνική ανάγνωση της ιστορικότητας του χώρου προς μια ιστορία της πρόσληψης και των λειτουργιών του γεωγραφικού, και εν τέλει προς την ιστορία του χώρου.

Επειδή στο Συνέδριό μας υπάρχουν επάλληλες θεματικές και πλείστα όσα θέματα που άπτονται της ιστορίας του χώρου παρουσιάζονται από άλλους ομιλητές, οφείλουμε να διευκρινίσουμε ευθύς εξ αρχής ότι αυτό που μας ενδιαφέρει πρώτιστα είναι το φαινόμενο των εργαλειακών χρήσεων του χώρου στις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές – φαινόμενο που θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε, με τις αναγκαίες ωστόσο αναφορές στην ανάδυση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας.

II. ΕΘΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ (1800-1960)

Ο πατριωτισμός στάθηκε ένας από τους βασικούς συντελεστές των αρχαιοδιφικών ενασχολήσεων σε όλη τη διάρκεια των νεότερων χρόνων¹⁵. Σχηματικά, και για τις ανάγκες της δικής μας ανάλυσης, αναφέρουμε εδώ ότι η τέχνη των αρχαιοδιφών συνίστατο σε ένα είδος συστηματικής λόγιας διερεύνησης των απαρχών και της πορείας του πολιτισμού και αποσκοπούσε εξίσου σε πρακτικές εφαρμογές (όπως στην ακριβέστερη χρονολόγηση, την επιβεβαίωση διαδοχών και διεκδικήσεων ή την ιστορική νομιμοποίηση των αναδυόμενων εθνικών ταυτοτήτων), όσο και σε έναν τεχνηριωμένο στοχασμό γύρω από τη φύση και τον χαρακτήρα του πολιτισμού.

Η επίδραση της αρχαιοδιφικής προσέγγισης στη γεωγραφική γραμματεία στάθηκε χαρακτηριστική¹⁶. Οι σχετικές έρευνες συγροτούνται στην

15. Βλ. Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, <Sather Classica Lectures τ. 54>, University of California Press, 1990, και ο ίδιος, "Ancient History and the Antiquarian", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950), 285-315.

16. Ήδη στην αρχαιότητα η κλασική δομή της γεωγραφικής περιγραφής, η *Περιήγησις*, μεταμορφώθηκε ώστε να εξυπηρετήσει τις λόγιες ανάζητήσεις: ο Πausανίας και οι γεωγράφοι «περιηγητές», όπως ο Πολέμων και ο Πλίνιος, γίνονται λόγιοι ξεναγοί, που παρουσιάζουν με γεωγραφική τάξη τα αξιομνημόνευτα και αξιοπερίεργα του κάθε τόπου. Αν και οι μεσαιωνικές εγκυκλοπαιδείες περιέχουν ορισμένα στοιχεία σχετικά με την αρχαία τοπογραφία, ενώ τα *Mirabilia* παρακολουθούν αρκετά συστηματικά τα αρχαία ερείπια, οι

Ιταλία κατά την Αναγέννηση και διαμορφώνουν σταδιακά μία εμπειρική προσέγγιση που αρθρωνόταν γύρω από τρεις άξονες: την αναλυτική γεωγραφική διερεύνηση, τη μνημειακή τοπογραφία και τη λεπτομερή παρουσίαση του εντόπιου πολιτισμού¹⁷. Στις παρυφές της ιστορίας και της γεωγραφίας, μια νέα ουμανιστική τέχνη είχε γεννηθεί.

Αρκετοί στάθηκαν οι λόγιοι, παντού στην Ευρώπη του 16ου και του 17ου αιώνα, που ανταποκρίθηκαν και υιοθέτησαν, ο καθένας με τον τρόπο του, την ιστορική και τοπογραφική αρχαιοδιφική μεθοδολογία. Η νέα προσέγγιση δεν θα αργήσει να δώσει καρπούς, στην Ιταλία και αλλού, καρπούς που δεν έμοιαζαν πάντοτε μεταξύ τους. Ως προς τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, υπενθυμίζουμε ότι οι αρχαιοδίφες και η μεθοδολογία τους συνέδεσαν τη γεωγραφία με την ιστορία και καλλιέργησαν την τοπική ιστορία, αυτόν τον προάγγελο των εθνικών ιστοριογραφιών¹⁸, επεκτάθηκαν στον χώρο της ιερής τοπογραφίας και ιστορίας¹⁹ και χρησιμοποίησαν τις γραφικές απεικονίσεις (αναπαράστάσεις μνημείων, νομισμάτων και επιγραφών αλλά και τη χαρτογραφία, την τοπογραφία και τις απόψεις) ως εργαλεία της επιστήμης τους²⁰. Στην ελληνική περίπτωση οι αρχαιοδιφικές μελέτες συνδυάζονταν με τις διεργασίες διαμόρφωσης του ελληνικού εθνικισμού, και ειδικότερα τη στήριξη της εθνικής εδαφικότητας, τη σύνδεσή της με το παρελθόν και την ιστορική νομιμοποίηση ποικίλων διεκδικήσεων.

αρχαιοδιφικές ενασχολήσεις είναι περιορισμένες κατά τους Μέσους Χρόνους και δεν φαίνεται να επιδρούν στη συγκρότηση της παιδείας.

17. Τις πρώτες απόπειρες ανανέωσης του Giovanni Dondi (για τις αρχαιολογικές του τοπογραφικές έρευνες, βλ. Roberto Weis, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Οξφόρδη, Blackwell, 1988, σ. 51-53) θα ακολουθήσουν οι συστηματικές εργασίες του Flavio Biondo, που θα αποτελέσουν το πρότυπο της αρχαιοδιφικής έρευνας κατά την Αναγέννηση. Ο Biondo θα αφιερώσει ένα πρώτο έργο του στη μελέτη των ρωμαϊκών θεσμών, ένα δεύτερο στην τοπογραφία της Ρώμης, και ένα τρίτο στην τοπογραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Ιταλίας (*Roma Triumphans* (1459), *Roma Instaurata* (1446), *Italia Illustrata* (1453)). Βλ. Alain Schnapp, *La Conquête du passé, aux origines de l'Archéologie*, Παρίσι, Édition Carré (Le Livre de Poche), 1993 και E. Mandowsky – C. Michel, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, Λονδίνο, The Warburg Institute, 1963, ιδίως την εισαγωγή.

18. Arnaldo Momigliano, "Fabius Pictor et les origines de l'histoire nationale", *Les fondations du savoir historique*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1992, σ. 93-126.

19. Βλ. Zur Shalev, "Sacred Geography. Antiquarianism and Visual Erudition: Arias Montano (1527-1598) and the Maps of the *Antwerp Polyglot*", *Imago Mundi* υπό έκδοση.

20. Βλ. Christopher S. Wood, "Notation of visual information in the earliest archaeological scholarship", *Word & Image* 17, τχ. 1-2 (2001), 94-118.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησαν την προεπαναστατική ελληνική λογιосύνη αλλά και τις μορφωμένες ελίτ μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν αυτό της ιστορικότητας του χώρου. Το ζήτημα απέβαινε καθοριστικής σημασίας στο πλαίσιο των διεργασιών διαμόρφωσης μιας ιστορικής εθνικής εδαφικότητας και, επακόλουθα, μιας ελληνικής κρατικής οντότητας. Η ελληνική λογιосύνη και οι δυτικοί ελληνιστές γεωγράφοι και περιηγητές στράφηκαν στις ιστορικές γεωγραφικές πηγές, τις αρχαίες κυρίως αλλά και τις νεότερες²¹. Ανάμεσα στα 1700 και τα 1850 –με αφετηρία την *Παλαιά και Νέα Γεωγραφία* του Μελέτιου (1728)– διαμορφώθηκε ένα ιδιότυπο είδος συγκριτικής, «αρχαιολογικής» θα λέγαμε σήμερα, κριτικής της γεωγραφίας της Ελλάδας που αποσκοπούσε στην προβολή του αρχαίου κόσμου πάνω στον σύγχρονο²².

Η αναδρομή στην ιστορία και τις λειτουργίες του χώρου ως αναλυτικού εργαλείου των αναζητήσεων της ελληνικής λογιосύνης εμφανίζεται συνδεδεμένη με την ανάδυση της νεωτερικότητας και διαθέτει δυναμισμό στην αφετηρία της. Αναφέρομαι εδώ σε πρώιμες εργασίες του ύστερου Διαφωτισμού, που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των σύνθετων διεργασιών ορισμού και συγκρότησης του ελληνικού έθνους²³. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η έκδοση του γαλλικού Ιπποκράτη από τον Αδαμάντιο Κοραή (1800), στην εκτενή εισαγωγή της οποίας διερευνάται η ιστορική εξέλιξη των απόψεων γύρω από τις επιδράσεις του κλίματος και του φυσικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση και την ιστορική εξέλιξη ατόμων και κοινωνιών. Οι απόψεις του Κοραή, συγκρινόμενες με τις αντίστοιχες του Montesquieu, συνδέονται με τη θεωρία δημιουργίας του ελληνικού έθνους που διατυπώνεται στο *Υπόμνημα για την παρούσα κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα* (Παρίσι, 1803)²⁴: στο έργο

21. Οι αναγεννησιακές απόπειρες μελέτης και διερεύνησης της ιστορικότητας του χώρου που επιχειρήσαν ο Γεώργιος Πλήθων, ο Μάρκος Μουσσούρος και ο Νικόλαος Σοφιανός διακόπηκαν. Ξεχωριστό κεφάλαιο συγκροτούν οι αρχαιοδιφικές ενασχολήσεις των λογίων των Ιονίων Νήσων, στους οποίους επικεντρώνεται εδώ η συμβολή του Νίκου Καραπιδάκη.

22. Τη μέθοδο της συγκριτικής γεωγραφίας της Ελλάδας εισήγαγαν οι αρχαιογνώστες Cluverius και Briet κατά τον αρχόμενο 17ο αιώνα. Οι σχετικές ενασχολήσεις πλήθυναν κατά τον 18ο αιώνα, ενώ μια πρώτη συνθετική επεξεργασία τους προτάθηκε από τον Pouqueville στα 1826.

23. Βλ. Γιώργος Τόλιας, «Η κατάσταση των Ελλήνων. Α': Η συγκρότηση του ελληνικού χώρου, 1770-1821», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 1, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 59-74.

24. Adamance Coray, «Discours préliminaire sur le Traité d'Hippocrate des Airs, des Eaux et des Lieux», *Ιπποκράτους περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων...*, Παρίσι, Baudelot et

αυτό επιχειρείται μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία των γεωγραφικών, ανθρωπολογικών και κοινωνικών παραμέτρων που επιδρούν στη συγκρότηση μιας νεοελληνικής πολιτιστικής, γεωγραφικής και εν τέλει πολιτικής οντότητας. Αλλά και αργότερα θα ασχοληθεί ο Κοραής με ζητήματα ιστορίας των γεωγραφικών ιδεών, με την κριτική έκδοση του ελληνικού Στράβωνα (1815), έργου επίκαιρου στα προεπαναστατικά χρόνια καθώς αποτελούσε πρόταση ιστορικής διοικητικής συγκρότησης του ελληνικού χώρου. Η έκδοση αυτή ήταν ενισχυμένη με ένα εκτενέστατο προλογικό κείμενο, πραγματική ιστορία της αρχαίας ελληνικής γεωγραφίας²⁵.

Ο Κοραής δεν είναι ο μόνος που στράφηκε προς την ιστορία της γεωγραφίας κατά τους προεπαναστατικούς χρόνους. Ήδη στα 1807, ο Άνθιμος Γαζής επανεκδίδει (με περιορισμένες προσθήκες) την *Παλαιά και Νέα Γεωγραφία* του Μελέτιου, έργο του φθίνοντος 17ου αιώνα, που διατηρούσε ωστόσο ανέφικτα την επικαιρότητά του καθώς κάλυπτε πρώτιστα ανάγκες ορισμού ενός ελληνικού ιστορικού χώρου²⁶. Ο Λόγιος Ερμής θα δημοσιεύσει τον χάρτη του ομηρικού κόσμου και ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης θα στραφεί προς τους μικρούς έλληνες γεωγράφους αλλά και τη μεσαιωνική αραβική και περσική γεωγραφία²⁷.

Οι ελληνικές γεωγραφικές συνθέσεις του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα χαρακτηρίζονται από αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα, τα οποία διαδραματίζουν κύριο ρόλο. Αυτά αναδεικνύονται σε πρώτο πλάνο στη γεωγραφία του Μελέτιου (συγγραφή στα τέλη του 17ου αιώνα, έκδοση στα 1728), υποχωρούν στο δομικό υπόβαθρο στη «Χάρτα» του Ρήγα όπως και στις γεωγραφικές συνθέσεις των Δημητρίων, του Ψαλίδα και του Κοσμά Θεσπρωτού (τέλη

Eberhart, 1800. Αναστατική επανέκδοση με επιμέλεια και πρόλογο του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου: Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Δ', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1995, σ. 521-700.

25. Στράβωνος *Γεωγραφικών βιβλία επτακάδεκα, εκδιδόντος και διορθούτος Α. Κοραή... μέρος πρώτον, Εν Παρισίοις εκ της Τυπογραφίας Ι. Μ. Εβεράρτου, ΑΩΙΕ (= 1815)*. Αναστατική επανέκδοση με επιμέλεια και πρόλογο του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου: Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμος Β', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988, σ. 229-318.

26. Μελέτιος Μήτρος, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα...*, β' έκδοση υπό Α. Γαζή, 4 τόμοι, Βιέννη 1807-1809.

27. Δημήτριος Αλεξανδρίδης (μτφρ. και επιμ.), *Συλλογής των εν επιτομή τοις πάλαι γεωγραφηθέντων...*, [= ελάσσονες έλληνες γεωγράφοι] 2 τ., Βιέννη 1807-8. Στο τέλος της έκδοσης περιλαμβάνονται: *Αμπουλφέδα Ισμαήλ... περιγραφή... Αραβίας, Αιγύπτου, Περσίδος...* Βιέννη 1807 και *Δύο γεωγραφικοί πίνακες ο μεν Νασιρ Εδδίνου Πέρσου ο δε Ουλούγ Μπεϊ Τατάρου...*, Βιέννη 1807.

18ου-αρχές 19ου αιώνα), για να ενισχυθούν στις περιφερειακές γεωγραφίες του Αργύρη Φιλιππίδη, του Ιωάννη Οικονόμου Λαρισσαίου, του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και του Κυρίλλου ΣΤ²⁸. Αντίθετη είναι η πορεία των ανθρωπολογικών ενδιαφερόντων της πρώιμης ελληνικής γεωγραφίας. Ασθενικά στην αρχή, θα δυναμώνουν ολοένα και περισσότερο με τον χρόνο, έως ότου ο ανθρώπινος παράγων αντιμετωπισθεί ως κεντρικός γεωγραφικός και ιστορικός συντελεστής.

Αλλά και από την πλευρά της προεπαναστατικής ιστοριογραφίας, που δοκιμάζει τότε τα πρώτα της βήματα, παρατηρούνται ορισμένες χαρακτηριστικές ωσμώσεις με τη γεωγραφία. Στα 1759, η *Παγκόσμιος Ιστορία* που συμπιλεί ο Γεώργιος Κωνσταντίνου ακολουθεί στην ουσία γεωγραφική μεθοδολογία και παρέχει πλούσιο γεωγραφικό υλικό, η *Σύντομος Γενική Ιστορία* που εκδίδει ο Δημήτριος Δάρβαρης στα 1818 καλύπτει εξίσου την ιστορική και τη γεωγραφική διδακτική ύλη, ενώ τα *Ηπειρωτικά* του Αθανάσιου Σταγειρίτη (1819) κινούνται εξίσου στον χώρο της ιστορίας και της γεωγραφίας²⁹.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και έως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα τα ενδιαφέροντα για την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου θα επικεντρωθούν στους τομείς της τοπικής ιστορικής γεωγραφίας. Το αιτούμενο ήταν να συγκριθεί αναλυτικά και σε συστηματικό, τοπικό επίπεδο, ο αρχαίος και ο νεότερος ελληνικός χώρος ώστε να εντοπισθούν συνοχές και διαδοχές, να εξακριβωθούν οι αρχαίες θέσεις και, κυρίως, να επιλυθούν τα προβλήματα που προέκυπταν από τις αλλαγές όσες είχαν υποστεί τα τοπωνύμια κατά τη διάρκεια των αιώνων. Ήδη, στα 1812, ο αρθρογράφος του *Λόγιου Ερμή* συνόψιζε το ζήτημα:

[...] Η Γεωγραφία δίδει νύξιν εις την έρευναν της Ιστορίας, η δε Ιστορία έπειτα διεγείρουσα την προσοχήν, την φέρνει εις μακρύτερας σχέψεις, και σκεπτόμενος ο

28. Μελέτιος, *Γεωγραφία παλιά και νέα*, Βενετία 1728· Ρήγας Βελεστινλής, *Χάρτα της Ελλάδος...*, Βιέννη, Φρανσουά Μήγλερ, 1797· Δημήτριος Δ. Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική...*, Βιέννη, Θωμάς Τράπνερ, 1791· Δανιήλ Δ. Φιλιππίδης, *Ιστορία της Ρουμουνίας και Γεωγραφικών της Ρουμουνίας*, Λειψία, Κάρολος Τάουχχιτς, 1816· Κοσμάς ο Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπογραφικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ίδιου, πρόλ. και σημ. Αθην. Χ. Παπαχαρίση, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964· Κωνσταντίνος Οικονόμου, *Ιστοριογεωγραφική περιγραφή της επαρχίας Φιλιππουπόλεως: κατά τας αρχάς του 10^{ου} αιώνας (1819)*, Αθήνα 1958.

29. Για την ιστορική γεωγραφία και την τοπική ιστοριογραφία στην Ελλάδα του αρχόμενου 19ου αιώνα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986, σ. 57.

άνθρωπος, βλέπει τότε τας αιτίας των καταστροφών ας υπέφερε κατά καιρούς η τάξις της Γεωγραφίας. Τότε βλέπει διατί η Θράκη, π.χ., εκκλήθη Ρούμιλη, διατί η Πελοπόννησος Μωρέας κ.τλ.³⁰

Στα πεδία της τοπικής ιστορικής γεωγραφίας θα σημειωθεί μια εξαιρετική ενεργητικότητα. Σε πρώτη φάση επιχειρείται ο λεξικογραφικός αποθησαυρισμός του ιστορικού γεωγραφικού υλικού³¹. Θα ακολουθήσουν τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια³², ενώ από το μέσον του αιώνα και μετά θα δημοσιευθούν ολοκληρωμένες εργασίες τοπικής ιστορικής γεωγραφίας³³. Ανάμεσα στις

30. Ερμής ο Λόγιος 2 (1812), 340.

31. Δανιήλ Δημήτριος Μάγνης, *Λεξικόν ιστορικομυθικόν και γεωγραφικόν*, Βενετία, Ελληνική Τυπογραφία Φραγκίσκος Ανδρέουλας, 1834.

32. Ο χώρος δεν επιτρέπει εδώ την παράθεση των σχετικών εκδόσεων. Αναφέρονται ενδεικτικά τα ακόλουθα έργα τα οποία αποσκοπούσαν σε εκπαιδευτική χρήση: Στέφανος Κομμητάς, *Παιδαγωγικά Μαθήματα*, 16 τ., Πέστη, Τράτνερ, 1827-1828 (η σειρά περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ξεχωριστούς τόμους αφιερωμένους στην «Παλαιά» και τη «Νέα» γεωγραφία, τη «Μυθολογία» και τη «Γενική Ιστορία»): Ιωάννης Π. Κοκκώνης, *Γεωγραφία στοιχειώδης μαθηματική, φυσική και πολιτική, αρχαία και νεωτέρα, περίοδου...*, Αθήνα, Α. Κορομηλάς, 1836· Κωνσταντίνος Χ. Ι. Ψαρουδάκης, *Σύμμικτα, ήτοι, Απάνθισμα εκ χρονολογίας και μαθηματικής γεωγραφίας, ερανισθέν, και κατ' ερωταπόκρισιν συντεθέν...*, Αθήνα, Ραδάμανθυς, 1843· Δ. Κ. Μαρκουλίδης, *Γεωγραφία συνοπτική, διηρημένη εις μέρη δύο ων το μεν Α περιλαμβάνει γενικάς τινας αρχάς περί γεωγραφίας, το δε Β την πολιτικήν της αρχαίας και νεωτέρας Ελλάδος γεωγραφίαν...*, Σμύρνη, Παρισιά Απόκριψα, 1848 και Αθανάσιος Πολυζωΐδης, *Τα γεωγραφικά, κατά το ενεστώδες και παρελθόν συγκριτικώς ωσεπιτοπολύ και εν συνάφεια μετά της ιστορίας των εθνών...*, Αθήνα, «Αυγή», 1859.

33. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η υποδειγματική αρχαιοδιφική μελέτη του Ανδρέα Μουστοξύδη για την Κέρκυρα, *Delle cose corciresi...*, Κέρκυρα, τυρ. del Governo, 1848. Θα ακολουθήσουν άλλες, όπως αυτές του Αθανασίου Α. Σακελλαρίου για την Κύπρο (*Τα Κυπριακά, ήτοι πραγματεία περί γεωγραφίας, αρχαιολογίας, στατιστικής, ιστορίας, μυθολογίας και διαλέκτου της Κύπρου*, Αθήνα, Ι. Αγγελόπουλος, 1855), του Νικολάου Μάγνητος για τη Θεσσαλία (*Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θεταλικής Μαγνησίας...*, Αθήνα, «Λακωνία», 1860), του Αντώνιου Μηλιαράκη για την Αργολίδα, την Κεφαλονιά και τις Κυκλάδες (*Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας...*, Αθήνα, Κορίννης, 1886· Ο ίδιος, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας: Κεφαλληνία, Ιθάκη, Άτοκος, Αρκούδι, Κάλαμος, Καστός και Εχινάδες...*, Αθήνα, Αφοί Περρή, 1890· Ο ίδιος, *Κυκλαδικά, ήτοι, Γεωγραφία και ιστορία των Κυκλάδων νήσων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλήψεως αυτών υπό των Φράγκων...*, Αθήνα, Ελληνική Ανεξαρτησία, 1874), του Επαμεινώνδα Γεωργαντόπουλου για την Τήνο (*Τηνιακά, ήτοι, Αρχαία και νεωτέρα γεωγραφία και ιστορία της νήσου Τήνου*, Αθήνα, Παλαμήςδης, 1889) κ.ο.κ.

εργασίες αυτές ξεχωρίζουν αναμφισβήτητα οι συνθετικές απόπειρες ιστορικής γεωγράφησης του συνόλου του ελληνικού χώρου, όπως το τρίτομο έργο *Τα Ελληνικά του Ιακώβου Ρίζου Ραγκαβή*³⁴, που εκδόθηκε στα 1853-54, ή η *Ιστορική Γεωγραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελλάδος* του Γεωργίου Κρέμου, που κυκλοφόρησε στα 1878³⁵. Ένα από τα χαρακτηριστικά αυτών των πυκνών ελληνικών συναντήσεων του πατριωτισμού και της αρχαιοδομίας στις ιστορικές γεωγραφικές σπουδές είναι η έμφαση στην αρχαία γεωγραφία (στην οποία περιορίζονται αρκετές από τις συγγραφές), η επιτροχάδην αναφορά στους βυζαντινούς, φράγκικους και οθωμανικούς χρόνους και η εξιστόρηση της νεότερης κατάστασης των τόπων. Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό είναι η ανθρωπολογική τους περιέργεια για τον πληθυσμό και τη σύνθεσή του – περιέργεια που μετέρχεται συνήθως λαογραφικών πρακτικών και περιορίζεται στην περιγραφή ηθών και εθίμων. Η περιέργεια αυτή παραμένει «αρχαιολογικής» μεθοδολογίας καθώς επιχειρεί να εντοπίσει και να τεκμηριώσει συνοχές και διαδοχές³⁶. Ένα άλλο, κεντρικό χαρακτηριστικό αυτών των έργων είναι το εύρος των πηγών τεκμηρίωσής τους. Οι ευρυμαθείς Έλληνες αρχαιοδίφες, όταν στρέφονται στην ιστορία του χώρου, ανατρέχουν στο ευρύτερο δυνατό φάσμα πηγών, φιλολογικών, αρχειακών, αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών³⁷.

34. Ιακώβος Ρ. Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, και στατιστική της αρχαίας και της νέας Ελλάδος...*, 3 τ., Αθήναι, Αντωνιάδης, 1853-1854. Το έργο καταλήγει σε μια στατιστική έκθεση του πληθυσμού του ελεύθερου ελληνικού κράτους.

35. Γεώργιος Π. Κρέμος, *Ιστορική γεωγραφία της αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελλάδος προς χρήσιν παντός φιλομαθούς, ιδία δε των εν τοις γυμνασίοις μαθητών*. Βιβλίον πρώτον, Αθήνα, Τυπογραφείον της Φιλοκαλίας, 1878. Το έργο περιορίζεται ουσιαστικά στην ιστορική γεωγραφία των αρχαίων χρόνων.

36. Ανάμεσα στο πλήθος των σχετικών έργων πρέπει να αναφερθεί και η παράδοση των «οδοπορικών». Πρόκειται για ιδιότυπες ιστοριο-γεωγραφικές περιηγήσεις με έντονο πατριδογνωστικό χαρακτήρα (όπως Β. Δ. Ζώτος (Μολοσσός), *Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου: αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν...*, Αθήνα, Κων. Αντωνιάδης, 1882 ή Νικόλαος Σχινάς, *Οδοπορικαί αναμνήσεις: ήτοι οδοπορικόν της Ελλάδος κατά τε ξηράν και θάλασσαν εν ω συνδέονται η γεωγραφία μετά της ιστορίας και μυθολογίας έτι*. Πρώτη οδός απ' Αθηνών εις Βόλον διά του Ευβοϊκού κόλπου, Εν Αθήναις, imp. Messenger d'Athènes, 1883).

37. Ο Κρέμος συνοψίζει τις πηγές της ιστορικής γεωγραφίας ως ακολούθως: «Πηγαί της ιστορικής γεωγραφίας της Ελλάδος είναι: Α' γραπτά μνημεία, οία: 1 αι επιγραφαί. 2 τα νομίσματα. 3 οι αρχαίοι δόκιμοι συγγραφείς (Έλληνες και Ρωμαίοι). 4 οι ιδίως Γεωγράφοι, ένθεν μεν οι γενικήν, ένθεν δε οι ελληνικήν γεωγραφίαν συγγράψαντες. Β' άγγρα-

Οι αρχαιοδιφικές γεωγραφικές καταδύσεις έμελλε να αποκτήσουν έκταση και διάρκεια και να απασχολήσουν πολλές δυνάμεις της ελληνικής λογιόσύνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Η ιστορικότητα του χώρου –ιδίως του πάτριου, του περιορισμένου σε έκταση, χώρου που επιτρέπει και υποβάλλει τη βιωματική πρόσληψή του– αποτέλεσε την αφετηρία του πλέον διαδεδομένου νεοελληνικού ιστορικού αφηγήματος, της τοπικής ιστορίας³⁸. Το φαινόμενο αυτό, προϊόν και συντελεστής πατριωτικών αισθημάτων αλλά και του εγγενούς ουμανισμού της λόγιας ελληνικής παράδοσης, θα κυριαρχήσει στα ενδιαφέροντα των ελλήνων λογίων έως τα μέσα του 20ού αιώνα καθώς βρίσκεται –εκ των πραγμάτων– συνδεδεμένο με τις εντατικές αναζητήσεις της ιστορικής εθνικής εδαφικότητας.

Κοντά στις πολλές μελέτες τοπικής ιστορίας πραγματοποιούνται και ορισμένες ερμηνευτικές απόπειρες ιστορικής (αρχαιολογικής πάντοτε) τοπωνυμίας. Αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά ανάμεσα στις παλαιότερες εργασίες εκείνες του Κυρ. Λαμπρύλλου για την αρχαία ονοματολογία των ανέμων και του Αντώνιου Μηλιαράκη για την τοπωνυμική ιστορία του Ιονίου Πελάγους³⁹. Αυτή η «αρχαιολογία» του χώρου αποσκοπεί στην ανάκτηση του παρελθόντος και αποτελεί ένα από τα αγαπημένα πεδία της ελληνικής αρχαιολογικής πολυμίας. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία, μια βιβλιογραφία των ελληνικών «γεωγραφικών» ποιη-

---

πτα μνημεία, οίον τείχη, ναοί, πολυάνδρια και εν γένει παν μνημείον τέχνης. Επικουρήματα δε αυτής είναι άλλα τε και κατεξοχήν ταύτα: α' η Ιστορία. β' η Αρχαιολογία. γ' η Νομισματική. δ' η Στατιστική. ε' η Εθνογραφία». Βλ. Γεώργιος Κρέμος, *Ιστορική Γεωγραφία...*, ό.π., σ. 12.

38. Για τον γεωγραφικό παράγοντα στη μελέτη της τοπικής ιστορίας, ενδιαφέρουσα είναι η σχετική διατύπωση στην προαγγελία της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Ιστοριογραφικά* 1 (1986): «[...] στο περιοδικό θα δημοσιεύονται εργασίες που έχουν σχέση με την τοπική ιστορία –όσο πιο περιορισμένη είναι η περιοχή που ερευνάται τόσο περισσότερο λαμβάνεται υπόψη ο χώρος[...]».

39. Κυρ. Λαμπρύλλος, «Περί του ανέμου, ος καλείται εν ταις Πράξεσι των Αποστόλων Ευροκλύδων», *Παρνασσός* 4 (1880), 991-993 και Αντώνιος Μηλιαράκης, *Μελέτη περί της θέσεως του Ιονίου Πελάγους εν τη αρχαία και νέα γεωγραφία*, Αθήνα, Αδελφοί Περρή-βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1888. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται ένα πλήθος παλαιότερων και νεότερων φιλολογικών εξερευνήσεων της ιστορικής τοπωνυμίας, έως τις σύγχρονες εργασίες του Δικαίου Β. Βαγιακάκου (μεταξύ άλλων: «Το Αιγαίο και η ονομασία των νήσων αυτού κατά τους αρχαίους συγγραφείς», *Παρνασσός* 22 (1990), 152-166, «Τα ονόματα των Κυκλάδων νήσων κατά τας πηγάς», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1993), 233-248 και «Η Ονομασία της Μεσογείας κατά τας πηγάς», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 336-348).

μάτων των ελλήνων λογίων του 19ου, που εξέδωσε ο Αντώνιος Μηλιαράκης στα 1889 και που απαρτίζεται από 1400 περίπου τίτλους, κυρίως παλαιάς γεωγραφίας, τοπωνυμικής ιστορίας ή τοπικής ιστορίας, ακόμη και αρχαιολογικής τοπογραφίας, που φιλοξενήθηκαν ως επί το πλείστον στον λόγιο, εγκυκλοπαιδικό περιοδικό Τύπο της εποχής⁴⁰. Ένας πρόχειρος έλεγχος των λημμάτων του καταλόγου αυτού αρκεί για να αντιληφθεί κανείς ότι η μελέτη της ιστορίας του χώρου παρέμενε υπόθεση («πολυϊστώνων») λογίων και βρισκόταν σταθερά κάτω από τη σκιά ενός ελληνοκεντρικού ιστορισμού και των ιδεολογικών του προτεραιοτήτων.

Η πλειονότητα των αναζητήσεων της ελληνικής λογιούνης γύρω από την ιστορικότητα του χώρου εντάσσεται πράγματι στο κυρίαρχο κλίμα μιας ιδεολογικής εθνικής ιστορικής γεωγραφίας. Χαρακτηριστικές ως προς αυτό παραμένουν οι σχετικές αναζητήσεις των σημαντικότερων ελλήνων λογίων («ιστορικο-γεωγράφων») του 19ου αιώνα και του αρχόμενου 20ού, όπως του Αντωνίου Μηλιαράκη, του Μαργαρίτη Δήμιτσα και του Κωνσταντίνου Ράδου: φορείς και εκφραστές της ιστοριοδικής ευρυμάθειας του 19ου αιώνα, και οι τρεις ενέταξαν τις ζητήσεις τους γύρω από την ιστορία του χώρου στο πλαίσιο των κυρίαρχων εθνικών, εκπαιδευτικών και ιστορικών τους προτεραιοτήτων.

Τα ενδιαφέροντα για την παλαιά γεωγραφία θα ενισχυθούν στα τέλη του αιώνα. Στα 1885, ο Αντώνιος Μηλιαράκης δημοσιεύει σε διαδοχικά τεύχη του περιοδικού *Εστία* μια εκτενή μελέτη για τη *Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητρίων* (1791)⁴¹, ενώ στη *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία* του θα κάνουν κρίσεις και προσθήκες οι Β. Α. Μυστακίδης και G. Hirschfeld⁴². Θα ακολουθήσουν κι άλλες εργασίες: ο Δ. Κ. Κοκίδης θα αφιερώσει μια σύντομη μελέτη στο γεωγραφικό έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου, ο Γρηγόριος Βερναρδάκης και ο

40. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία...*, Αθήνα 1889, αναστατική επανέκδοση, Αθήνα, Κουλτούρα, 1981.

41. Α. Μηλιαράκης, «Δανιήλ Φιλιππίδης και η Γεωγραφία αυτού», *Εστία* 19 (1885), 115-119, 131-136, 147-151, 163-167. Στο άρθρο θα κάνει παρατηρήσεις και προσθήκες ο Ζερλέντης (*Εβδομάς*, 1885, 154). Είχε προηγηθεί η δημοσίευση της περί την Ελλάδα εισαγωγής της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* από τον Στ. Κρίνο (*Σύνοψις εθνική περιέχουσα επιτομή χρονολογικήν και ιστορικήν των μεταβολών της Ελλάδος και γεωγραφία αυτής παρά Δανιήλ ιερομονάχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου των Δημητρίων...* εν Αθήναις, 1879).

42. Β. Α. Μυστακίδης, *Κρίσεις, Διορθώσεις, Προσθήκαι...*, Κωνσταντινούπολη 1890· G. Hirschfeld, "Zur Geschichte der Geographie bei den Neugriechen", *Berliner Philologische Wochenschrift* 9/10 (1890). Και τα δύο άρθρα ανατυπώθηκαν από τις Εκδόσεις Κουλτούρα ως συμπλήρωμα της ανατύπωσης της βιβλιογραφίας του Μηλιαράκη. Ας σημειωθεί ότι τη χρονιά της έκδοσης των *Κρίσεων* ο Μυστακίδης δίδασκε γεωγραφία στη Μεγάλη του Γένους Σχολή.

Μαργαρίτης Δήμιτσας θα σχολιάσουν τα Γεωγραφικά του Στράβωνα, ο Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης θα εκδώσει μια ομηρική γεωγραφία και μια ιστορική γεωγραφία της Παλαιστίνης, με χάρτες⁴³. Ο τελευταίος προσφέρει ένα ωραίο παράδειγμα μέσου πολυμαθούς έλληνα ιστοριοδίφη του 19ου αιώνα και της πολύπλευρης περιέργειάς του. Κοντά στις έρευνές του για την ιστορική γεωγραφία της Παλαιστίνης και του ομηρικού κόσμου, ο Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης ασχολήθηκε με την τοπική ιστορία της γενέτειράς του, του Άργους, με την εκκλησιαστική ιστορία και τέχνη, με την αρχαιολογία και τη λαογραφία, με τη λατινική ποίηση και την αρχαία ελληνική γραμματική.

Παράλληλα με τους αρχαιοδίφες, οι λόγιοι απογραφείς της ελληνικής πνευματικής παραγωγής, στο πλαίσιο των συστηματικών ανασυγκροτήσεων της εθνικής γραμματολογίας, θα στραφούν προς την ιστορία της γεωγραφικής γραμματείας και της παλαιάς χαρτογραφικής παραγωγής. Ο Μανουήλ Γεδεών, μέσα στην ανανεωτική οπτική των φαινομένων του πολιτισμού («η πνευματική κίνησις») θα συμπεριλάβει τις ελληνικές γεωγραφικές ενασχολήσεις, δίνοντας έμφαση στη διάχυση των γεωγραφικών ιδεών μέσω της διδασκαλίας και της έκδοσης γεωγραφικών βιβλίων κατά τον 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα⁴⁴. Ο Émile Legrand, μέσα από ένα πρώιμο ενδιαφέρον για τις παρυφές της λόγιας γεωγραφικής παιδείας, θα δημοσιεύσει σχολιασμένο το περιηγητικό ποίημα του Βασιλείου Βατάτζη και τη δημώδη ελληνική μετάφραση του *Liber Insularum Archipelagi* του Buondelmonti⁴⁵. Ο Κωνσταντίνος Σάθας θα απογράψει συστηματικά τις γεωγραφικές εργασίες των ελλήνων λογίων στη γραμματολογία του και θα αντιμετωπίσει τους παλαιούς χάρτες ως ιστορικά τεκμήρια⁴⁶.

43. Δ. Κ. Κοκίδης, «Κλαύδιος Πτολεμαίος», *Πισσός* 4 (1871), 25-31 και 97-102· Γρηγόριος Βερναρδάκης, *Symbolae criticae in Strabonem...*, Λειψία 1877 (58 σ.)· Μαργαρίτης Δήμιτσας, «Κριτικά διορθώσεις εις Στράβωνα και τα αποσπάσματα αυτού», ανάπτυπο από το περιοδικό *Αθήναιον* 8/9 (1880) (39 σ.)· Ευάγγελος Κ. Κοφινιώτης, *Ομηρική Γεωγραφία μετά γεωγραφικών πινάκων...*, 1884 (240 σ.)· Ο ίδιος, *Παλαιστίνη, ήτοι, Ιστορία και γεωγραφία της Αγίας Γης εξηγημένη εκ της Γραφής*.

44. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Η πνευματική κίνησις του γένους ημών κατά τα πρώτα έτη του 19' αιώνας», δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια* του 1888. Επανεκδόθηκε με φροντίδα του Άλκη Αγγέλου και του Φίλιππου Ηλιού (Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του γένους*, Αθήνα, Ερμής, 1976. Τα περί τη γεωγραφία στις σ. 185-188 της έκδοσης του Ερμή).

45. Émile Legrand, "Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie", *Nouveaux Mélanges Orientaux*, Παρίσι 1886, σ. 185-295 και Ο ίδιος (επιμ.), *Description des îles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version grecque par un Anonyme...*, Παρίσι, Ernest Leroux, 1897.

46. Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας, Documents inédits relatifs à*

Ο λογοτέχνης και ιστορικός Κωνσταντίνος Ράδος (1862-1931) στάθηκε ο εμπνευστής των γεωγραφικών σπουδών στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας και εμπνευστής του περιοδικού της οργάνου, του *Γεωγραφικού Δελτίου*. Το περιοδικό κυκλοφόρησε σε τρεις περιόδους (1904, 1926-1932 και 1932-1951) και ανάμεσα στα θέματά του συγκαταλέγονταν η ιστορία της γεωγραφίας⁴⁷. Παραμένει σίγουρα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ιστορία της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής διατυπώνεται ως προτεραιότητα των ελληνικών γεωγράφων στις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁸. Στην πρώτη φάση της κυκλοφορίας του *Γεωγραφικού Δελτίου* (τεύχη 1-4, 1904) θα δημοσιευθούν ενδιαφέροντα όσο και εκτενή σχόλια του πολυμαθούς Σπυριδωνός Δε-Βιάζης γύρω από τους ιταλούς περιηγητές στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1200-1899⁴⁹.

Η απόπειρα ίδρυσης της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας ως συλλογικού φορέα δεν θα ευοδωθεί. Η Εταιρεία θα ατονήσει έναν χρόνο μετά την ίδρυσή της και θα επανδριυθεί ουσιαστικά στα 1919, ως κρατική πλέον υπηρεσία: ήταν η στιγμή όπου η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία έδινε στην Ελλάδα την πρόσκαιρη αίγλη μιας περιφερειακής δύναμης η οποία όφειλε να διαθέτει σύγχρονους επιχειρησιακούς μηχανισμούς ελέγχου και διαχείρισης του χώρου⁵⁰. Η ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου θα συνεχίσει να περιλαμβάνεται στα ενδιαφέροντα της Εταιρείας. Στο *Γεωγραφικό*

---

l'histoire de la Grèce au moyen âge... Documents tirés des archives de Venise (1400-1500), Παρίσι - Λονδίνο - Αθήνα - Λίβια, Maisonneuve et Cie, Quaritch, B., Coromelas, Andre, Brockhaus, F. A., 9 τ., 1880-1890. Οι χάρτες δημοσιεύονται στους δύο πρώτους τόμους.

47. Τα θέματα τα οποία στόχευε να καλύψει είναι ενδεικτικά του εύρους των ενδιαφερόντων της Εταιρείας κατά τον αρχόμενο 20ό αιώνα: «η επιστήμη της Γεωγραφίας, η ιστορία της Γεωγραφίας, οι Γεωγραφικοί εταιρείαι και τα Γεωγραφικά Συνέδρια, η Γεωγραφία εν τη εκπαίδευσει, Ειδικά γεωγραφικά πραγματεία και μελέται, Περιηγήσεις, Εθνογραφικά, Οικονομική Γεωγραφία και Στατιστική, Χαρτογραφία, Γεωγραφική κίνησις, Βιβλιογραφία». Βλ. Γ. Πλουμίδης, *ό.π.*, (υποσ. 6), σ. 28.

48. Η ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου στην Ευρώπη του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε εν μέσω έντονων ανταγωνισμών των κυρίαρχων δυνάμεων, τα συμφέροντα των οποίων επιχείρησε τις περισσότερες φορές να εξυπηρετήσει. Το ζητούμενο ήταν συχνά να αποδειχθεί η υπεροχή της μιας έναντι της άλλης ευρωπαϊκής δύναμης στον τομέα των εξερευνήσεων και των ανακαλύψεων, το θάρρος και η ενημέρωση των περιηγητών της, η πρωτοπορία της στον τομέα των εφαρμογών διαχείρισης του χώρου, το κύρος των πανεπιστημιακών της δασκάλων και των εταίρων των γεωγραφικών της εταιρειών.

49. Βλ. Ντίνος Κονόμος, «Σπυριδών Δε-Βιάζης (1849-1927). Αναγραφή των έργων του», *Ο Ερασιστής* 40-41 (1969), 149.

50. Βλ. Αναστ. Αλεξόπουλος, *Η Ελληνική Γεωγραφική Εταιρεία*, Αθήνα 1991.

Δελτίο θα δημοσιευθούν οι εργασίες του Π. Κιλίμη για την ιστορία της χαρτογραφίας της Ελλάδας και το περί την Ελλάδα χαρτογραφικό έργο του Vincenzo Coronelli⁵¹.

Στον δημόσιο τομέα, ιδίως στις στρατιωτικές υπηρεσίες διαχείρισης του χώρου, παρατηρείται επίσης ένα ισχυρό ενδιαφέρον για την ιστορία του κλάδου. Η Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού ιδρύθηκε στα 1889 και η Υδρογραφική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού στα 1919. Τα υπομνήματα που δημοσιεύουν οι διευθυντές τους σε τακτά χρονικά διαστήματα και επετείους, μολονότι χρησιμότεα στην ιστορική έρευνα, δεν μπορεί να θεωρηθούν ως επιστημονικές ιστορικές συμβολές⁵².

Τα ανοίγματα προς την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου επιχειρούνται κάτω από ιδιότυπες προτεραιότητες. Η ιστορική γεωγραφική παραγωγή ενδιαφέρει άλλοτε προκειμένου να τεκμηριωθεί η διαρκής παρουσία του ελληνικού στοιχείου στον ελληνικό χώρο (πράγμα έκδηλο και στα σχολικά γεωγραφικά εγχειρίδια της εποχής) κι άλλοτε προκειμένου να καλυφθούν πρακτικές ανάγκες, όπως εκείνη των τεκμηριωτικών ελλειμμάτων της τοπικής αλλά και της εθνικής ιστορίας. Συναφή εθνικά και πατριωτικά κίνητρα οδήγησαν κατά την ίδια περίοδο τον Ιωάννη Γεννάδιο στη συγκρότηση μιας πρώτης συλλογής γεωγραφικών κειμένων για την Ελλάδα και τις περιοχές της, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της κεντρικής ενότητας *Geography and Travel* της Γενναδείου Βιβλιοθήκης⁵³.

Η ιστορία του περιηγητισμού αποτελεί αντικείμενο στο οποίο επέμεινε η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία. Σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η προσοχή της ελληνικής αλλά και της βαλκανικής λογιούσης ήταν στραμμένη προς τους αυτόπτες παρατηρητές των εντοπίων πραγμάτων⁵⁴. Η πρακτική

51. Π. Κιλίμης, «Το γεωγραφικόν έργον του Βικεντίου Κορονέλλι και ιδίως το αφιέρωτον εις την Ελλάδα», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, περίοδος Γ' 1 (1932-1951), 1-32, και Ο ίδιος, «Ο χάρτης της Ελλάδος, επισκόπησις και εξέλιξις αυτού», ανάτυπο από το *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, χ.τ.χ.

52. Βλ. Κων. Β. Κουτρουβέλης, *Η ιστορία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, 1889-1989*, 2 τ., Αθήνα, Γ.Γ.Σ., 1977-1992· Μ. Ματθαίουπούλου, *Υδρογραφία*, Αθήνα 1898, ειδικότερα στα Προλεγόμενα. Επίσης *Υδρογραφική Υπηρεσία, Η Ναυτική Χαρτογράφηση της Ελλάδος, συνοπτική επισκόπησις από της Ανεξαρτησίας μέχρι του 1941*, Αθήνα 1942.

53. Για τη συγκρότηση της συλλογής βλ. Francis R. Walton, "Portrait of a Bibliophile XII: Ioannes Gennadius, 1844-1932", *The Book Collector*, Φθινόπωρο 1964, 305-326.

54. Ενδιαφέρουσες παραμένουν οι πρώιμες απογραφικές εργασίες του περιηγητικού υλικού από τον Αλέξανδρο Καραλή («Οι περιηγηταί», *Εβδομάς* 3 (1886), 118-135) και τον ανθρωπολόγο Κλώνα Στέφανο ("La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical", *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*,

ελέγχου των αντανάκλασεων της πραγματικότητας δεν άργησε να μετατραπεί σε ιστορικό ενδιαφέρον. Ήδη στα 1909 ο Eugène Lovinesco δημοσιεύει μια πρώτη εκτίμηση-απογραφή των περί την Ελλάδα γαλλικών περιηγήσεων κατά τον 19ο αιώνα⁵⁵. Την εποχή που ο Γεννάδιος συγκροτεί και προσφέρει στην ακαδημαϊκή κοινότητα το πάντοτε πολύτιμο γεωγραφικό corpus που συνέλεξε, ο Nicolai Iorga επιχειρεί μια πρώτη συνθετική εκτίμηση του γαλλικού περιηγητισμού στην Ανατολική Ευρώπη⁵⁶. Αλλά και αυτή η ακουσίως συντονισμένη στροφή σημειώθηκε στις παρυφές της ιστορικής θεώρησης του γεωγραφικού υλικού καθώς τα κίνητρά της συνδέονται με τη διάθεση κάλυψης των ελλείψεων στην τεκμηρίωση της βαλκανικής ιστοριογραφίας αλλά και τη διάθεση τεκμηρίωσης των πολιτιστικών δεσμών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης με τη Δυτική. Ανάμεσα στις πρώιμες ελληνικές εργασίες με αντικείμενο την περιηγητική γραμματεία ξεχωρίζουν εκείνες του Αιμίλιου Μαλάκη⁵⁷, της Ελένης Βουραζέλη⁵⁸, των Φίλιππου Αργέντη και Στίλπωνος Κυριακίδη⁵⁹, καθώς και η πρώτη συστηματική απογραφή του υλικού που συνέλεξε ο Γεννάδιος από τον αμερικανό κλασικό φιλόλογο Shirley Howard Weber⁶⁰. Οι πρώιμες εργασίες αποθησαυρισμού και ερμηνευτικής οργάνωσης του περιηγητικού υλικού πραγματοποιούνται με γνώμονα την εξυπηρέτηση της ιστορικής γεωγραφίας και της τοπικής ιστορίας, και των ανθρωπολογικών και λαογραφικών της περιεργειών, ενώ ο περιηγητισμός ως φαινόμενο προσεγγίζεται σε συνάρτηση με την ιδέα ενός πρώιμου ευρωπαϊκού «φιλελληνισμού» και του συνδρόμου της, («των κατηγορών του γένους»).

Τα ενδιαφέροντα της λογιούσης για την ιστορία και την ιστορικότητα του ελληνικού χώρου και της πρόσληψής του από τους ξένους είναι πολλά και εκδηλώνονται σε ποικίλα περιβάλλοντα. Από αυτά απουσιάζει ωστόσο η «επίσημη», εθνική και πολιτική ιστοριογραφία του 19ου και του αρχόμενου 20ού αιώνα.

1884). Ο τελευταίος συνδέεται με την ιστορία της νοσολογίας, που αντιμετωπίζει από την ιατρική σκοπιά τον γεωγραφικό παράγοντα.

55. Eugène Lovinesco, *Les voyageurs français en Grèce du XIXe siècle*, Παρίσι 1909.

56. N. Iorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Παρίσι 1928.

57. Émile Malakis, *French Travelers in Greece (1770-1820)*, Φιλαδέλφεια 1925.

58. Ελένη Δ. Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, τεύχος Α' Εισαγωγή, Αθήνα 1939.

59. Φίλιππος Π. Αργέντης και Στίλπων Π. Κυριακίδης (επιμ.), *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνα*, 4 τ., Αθήνα, Εστία, 1946.

60. Shirley Howard Weber, *Voyages and Travels in the Near East, made during the XIX century...*, Πρίνστον 1952· Ο ίδιος, *Voyages... in Greece, the Near East and Adjacent Regions, made previous to the Year 1801...*, Πρίνστον 1953.

Πράγματι, η ελληνική πολιτική ιστοριογραφία φαίνεται να αποφεύγει συστηματικά τη μελέτη των γεωγραφικών παραμέτρων των φαινομένων που εξετάζει. Η χρήση της ιστορίας του χώρου ως αναλυτικού εργαλείου προσέκρουσε σε εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, καθώς αυτή επιχειρούσε να οργανώσει ερμηνευτικά δεδομένα διάσπαρτα σε μια ευρύτατη γεωγραφική έκταση με κυμαινόμενα όρια, πέραν πολύ των συνόρων του ελληνικού κράτους. Η παράκαμψη των γεωγραφικών παραμέτρων της ιστορίας –εμφανής στην πολιτική ιστοριογραφία από τον Παπαρρηγόπουλο έως τον Κορδάτο– ενίσχυσε την περιθωριοποίηση των μελετητών της ιστορικής γεωγραφίας και της τοπικής ιστορίας και επιτάχυνε την απομόνωσή τους σε μια δεύτερη ζώνη, σηματοδομημένη από την έλλειψη συγκροτημένου ιστοριογραφικού σχήματος, την εγκυκλοπαιδική ευριμάθεια και τις αρχαιοδιφικές εμμονές.

Η απαξία αυτή έχει ωστόσο τα όριά της καθώς οι πολιτικές εξελίξεις υποχρέωσαν την εθνική ιστοριογραφία να αντιμετωπίσει αν όχι τους γεωγραφικούς παράγοντες της ιστορίας, τουλάχιστον την ιστορική βάση των εδαφικών ζητημάτων. Οι διαδοχικές φάσεις του αλυτρωτισμού, του Μακεδονικού προεξάρχοντος, επιστράτευσαν και τις δυνάμεις των επισήμων ελλήνων ιστορικών αλλά και των ιστορικών των εμπλεκόμενων βαλκανικών δυνάμεων. Η ελληνική, η σερβική και η βουλγαρική ιστορική γεωγραφία επιτάχθηκαν ως αξιόμαχες πολεμικές μηχανές και ένα πλήθος άρθρων, πανηγυρικών, μαχητικών φυλλαδίων, ιστορικών πραγματειών και χαρτών κατέκλυσε την εκδοτική αγορά. Ο Ηρόδοτος, ο Πτολεμαίος, ο Στράβων, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Στέφανος Βυζάντιος βρέθηκαν στο προσκήνιο και τα σκοτεινά αρχαιοδιφικά ζητήματα της ιστορικής γεωγραφίας απασχόλησαν τον Παπαρρηγόπουλο, τον Νεοκλή Καζάτζη, τον Παύλο Καρολίδη, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο αλλά και την κοινή γνώμη⁶¹.

Με το τέλος του πολέμου και τη Μικρασιατική Καταστροφή η γεωγραφική προπαγάνδα θα κοπάσει, ωστόσο η γεωγραφία θα συνδεθεί ξανά με την ιστορία από μια νέα, έμμεση πάντοτε, οδό. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1920 παρατηρείται πράγματι ένα άνοιγμα της παραδοσιακής, πολιτικής και διπλωματικής ιστοριογραφίας προς τη γεωγραφική οπτική, τάση που σχετίζεται με τις εξελίξεις που σημειώνονται στην πολιτική γεωγραφία, και ειδικότερα στην ανάπτυξη των γεωπολιτικών προσεγγίσεων και την ενσωμάτωσή τους στη συμβατική ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων αλλά και την εθνική ιστοριογραφία⁶². Πέρα από την ευρύτερη απορρόφηση των γεωπολιτικών προσεγγί-

61. Για τον πολιτικό ρόλο των «επισήμων» ιστορικών και τις εμπλοκές τους στις εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις, βλ. εδώ τη συμβολή του Γιάννη Κουμπουρή.

62. Οι γεωπολιτικές προσεγγίσεις εισήχθησαν στην Ελλάδα από τον Κ. Σ. Σφυρή,

σεων, η ελληνική ιστοριογραφία εστιάστηκε ειδικότερα στις έννοιες και τις λειτουργίες του ιστορικού χώρου, όπως είναι έκδηλο σε μια σειρά δημοσιευμάτων που κυκλοφόρησαν από τα 1940 και μετά⁶³. Παράλληλα, η γεωπολιτική οπτική επηρέασε τη μεθοδολογία και τα πορίσματά της μεταπολεμικής ιστορικής γεωγραφίας, με αποτέλεσμα να κυκλοφορήσουν ορισμένα αξιόλογα εγχειρίδια⁶⁴.

Σε διαφορετικό πλαίσιο και κλίμα επιχειρείται κατά τη δεκαετία του 1970 ένα άνοιγμα προς τους γεωγραφικούς παράγοντες της ιστορίας από τον Απόστολο Βακαλόπουλο, ο οποίος φτάνει να ταυτίσει την εργασία του ιστορικού και του γεωγράφου («[...] ο ιστορικός είναι εν μέρει ο γεωγράφος του παρελθόντος»)⁶⁵. Εν τούτοις, η μεθοδολογία του Απόστολου Βακαλόπουλου παρα-

---

τον Δημοσθένη Δανηλίδη, τον Κώστα Καραβίδα, τον Ι. Σοφιανόπουλο κ.ά. (Για τα βιογραφικά και εργογραφικά τους, βλ. πρόχειρα Δ. Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάκτος, 1988, σ. 308-342.) Ευχαριστώ τον Γιάννη Κουμπούρη για την επισήμανση της πρόωμης αυτής ομάδας.

63. Βλ. Κ. Άμαντος, «Γεωγραφία και Ιστορία ή ο γεωγραφικός παράγων εις την Ιστορίαν», *Μικρά Μελετήματα*, Αθήνα 1940, σ. 209-216. Στην ίδια γραμμή συνέχισαν ο Στίλιων Κυριακίδης (*Ο Ελληνικός ζωτικός χώρος από της αρχαιότητας μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1945), ο Αλ. Σίνος (*Η γεωγραφική ενότητα του ελληνικού μεσογειακού χώρου*, 2 τ., Αθήνα 1945-46), ο Αριστομένης Καλλιάβας (*Η νεώτερα πολιτική ιστορία και η γεωπολιτική της Μέσης Ανατολής*, Αθήνα 1950), ο Γασπ. Γ. Μισταρίδης («Επί των σχέσεων μεταξύ γεωγραφίας και ιστορίας/Sur les rapports entre la géographie et l'histoire», *Δελτίον της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας*, περίοδος Γ', 2 (1959), 81-104) αλλά και ο Ν. Φυρούκης από διαφορετική ιδεολογική σκοπιά (*Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1973). Ανάμεσα στις σύγχρονες ελληνικές εργασίες πρέπει να μνημονευθούν εκείνες του Γιώργου Πρεβελάκη και ειδικότερα η μελέτη *Les Balkans. Culture et Géopolitique*, Παρίσι 1994. Ενδιαφέρουσες τέλος οι εργασίες του Ιωάννη Μάζη για τον Friedrich Ratzel («Friedrich Ratzel. Γερμανική γεωγραφία και γένεση της γεωπολιτικής», *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου*, χ.τ.χ., σ. 81-104 και Ο ίδιος, «Εισαγωγή» στην έκδοση Friedrich Ratzel, *Ο ζωτικός χώρος*, Αθήνα, Προσκήνιο, 2001). Για την ιστορία των γεωπολιτικών θεωριών, βλ. Aymeric Chauprade, *Géopolitique. Constantes et Changements dans l'histoire*, Παρίσι, Ellipses, 2003. Βλ. επίσης Κώστας Βέργος, *Γεωπολιτική των Εθνών και της Παγκοσμιοποίησης, για μια ιστορία της γεωγραφίας και μια γεωγραφία της ιστορίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004. Παρά τον υπότιτλό του, το έργο δεν καλύπτει θέματα της ιστορίας της γεωγραφίας.

64. Γεώργιος Τ. Κόλιας, *Ιστορική γεωγραφία του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1948 και Β. G. Spyridonakis, *Essays on the historical Geography of the Greek World in the Balkans during the Turkokratia*, <Institute for Balkan Studies 180>, Θεσσαλονίκη 1977.

65. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, Α', Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁷⁴ (1961), σ. 12.

μένει συνδεδεμένη με το παραδοσιακό εθνικό ερμηνευτικό σχήμα και η (ομολογουμένως συχνή) αναδρομή στις γεωγραφικές παραμέτρους πραγματοποιείται σε αποσπασματική, τοπική κλίμακα και αφορά στη συμπληρωματική ερμηνεία απομονωμένων πάντοτε φαινομένων. Η ειδική αυτή περίπτωση στο σώμα της παραδοσιακής ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως εξάλλου και η συγγενής περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου, πρέπει να ερμηνευθούν ως απόρροια των ιστοριοδικών και φιλολογικών καταβολών των συγκεκριμένων ιστορικών.

III. Η ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΟΥ 1960: Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Στη δεκαετία του 1960 θα ανανεωθεί το ιστορικό ενδιαφέρον για τη γεωγραφική σκέψη. Σε αυτό συνέδραμε αναμφισβήτητα η προεργασία, τόσο η διεύρυνση των δεξαμενών τεκμηρίωσης της ιστορίας του πολιτισμού που είχε προτείνει ο Μανουήλ Γεδεών, όσο και η απογραφική και υλική συγκέντρωση του υλικού (Μηλιαράκης, Σάθας, Λάμπρος, Γεννάδιος και οι μελετητές του περιγητισμού). Ωστόσο, στην ανανέωση της δεκαετίας του 1960 συνέβαλε πρώτιστα η οπτική και η μεθοδολογία που ενέπνευσε ο Κ. Θ. Δημαράς σε έναν κύκλο μελετητών της ιστορίας των γραμμάτων.

Για τον Δημαρά και τον κύκλο του, η ιστορία των γραμμάτων ήταν μια ιστορία των ιδεών και των συνειδήσεων, πράγμα που τη συνέδεε με τη Σχολή των *Annales* και ανανέωνε ταυτόχρονα τις δεξαμενές τεκμηρίωσης της ιστοριογραφίας συμπληρώνοντάς τις με τη λόγια παραγωγή⁶⁶. Στο έργο του Δημαρά και του κύκλου του η λόγια παραγωγή δεν προσεγγίζεται πλέον υπό το πρίσμα της συμβατικής ιστορίας της λογιόσυνης αλλά αποκαθίσταται ως ερμηνευτικός συντελεστής της ιστορίας. Η ιδιότυπη αυτή μεθοδολογία –στα ασαφή όρια της ιστορίας και της φιλολογίας– διέυρνε το ριπίδι της νεοελληνικής ιστορικής έρευνας. Ως προς τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, τα έργα και τα ενδιαφέροντα γεωγράφων, τοπικών ιστοριογράφων και αρχαιοδιφών θα έρθουν στο προσκήνιο ενώ, παράλληλα, θα αξιολογηθούν συστηματικά οι νεότερες εργασίες τοπικής ιστορίας⁶⁷. Τα έργα αυτά θα αντιμετωπισθούν ως διάπαρτες ψηφίδες που ανασυνθέτουν, στο σύνολό τους, την εθνική

66. Βλ. «'Ως η διψώσα έλαφος...», συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα Θέματα Β'*, τχ. 35-37 (1988), 9.

67. Στις εβδομαδιαίες επιφυλλίδες της εφημ. *Το Βήμα*. Βλ. Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 210-221.

ιστορία, αλλά και ως αναλύσεις φυσικών και ιστορικών πραγματικοτήτων, που αγνοήθηκαν από την εθνική ιστοριογραφία⁶⁸.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα επιχειρηθεί η αναλυτική ερμηνεία και η ένταξη της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής στην ευρύτερη κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα. Η ιστορική περίοδος της ελληνικής γεωγραφικής σκέψης που μελετήθηκε διεξοδικά είναι εκείνη του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αφού η περίοδος αυτή στάθηκε το κατ' εξοχήν πεδίο των μελετών αυτής της ομάδας. Ο ίδιος ο Δημαράς θα εμβαθύνει στη συνδρομή των γεωγραφικών ενασχολήσεων στη συγκρότηση του εθνικού ιδεολογικού οικοδομήματος⁶⁹, στον ρόλο των κοσμογραφικών και των γεωγραφικών ιδεών στη συγκρότηση μιας νεωτερικής συνείδησης και θα εντοπίσει καίρια τον ρόλο της προεπαναστατικής γεωγραφίας, την οποία θα μελετήσει ως πεδίο διαμόρφωσης της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης⁷⁰.

Η μεθοδολογία του Δημαρά και του κύκλου του, και αυτό πρέπει να τονισθεί εδώ, παρέμενε ουσιαστικά εμπειρική: στόχευε περισσότερο στην εγκόλπωση της λόγιας παραγωγής στο σώμα των πηγών της ιστοριογραφίας, και λιγότερο (αν όχι καθόλου) στη διεύρυνση του φάσματος των ιστορικών ερευνών⁷¹. Παραμένει πράγματι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όταν ο ίδιος προ-

68. «[...] Αν αυτές οι πραγματικότητες οι φυσικές και ιστορικές αγνοήθηκαν σε κάποια στιγμή, και δημιουργήθηκε εκ των άνω το υδροκέφαλο θηρίο που ονομάζεται ελληνικό κράτος τούτο είναι ένας ακόμη πρόσθετος λόγος για να μελετήσουμε προσεκτικά πώς ήταν άλλοτε τα πράγματα, τον καιρό που ο ελληνισμός ανέβαινε με ζωηρό πόδι προς την ακμή του». Κ. Θ. Δημαράς, «Ζητήματα μεθόδου», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 1950. Το παραθέτει ο Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, *ό.π.*, σ. 213.

69. Βλ. μεταξύ άλλων Κ. Θ. Δημαράς, «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία* 51, τχ. 591 (15 Φεβρουαρίου 1952), 225-230 και 51, τχ. 592 (1 Μαρτίου 1952), 306-311. Βλ. επίσης στο κεφάλαιο της *Ιστορίας της Λογοτεχνίας* «Η ανάπτυξη της περιέργειας» (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 172-185). Επί πλέον θα εμβαθύνει στη μελέτη της γεωγραφικής διάχυσης των πολιτιστικών και ιδεολογικών φαινομένων. (Για την ιστορική γεωγραφία στο δομικό υπόβαθρο του έργου του Δημαρά, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Από τα μείζονα θέματα στις συναντήσεις», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 223-227.)

70. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986, σ. 48-62.

71. Γράφει χαρακτηριστικά ο Δημαράς στην πρώτη σελίδα του Προλόγου της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*: «[...] Ακόμα δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ορισμένοι κλάδοι του επιστητού εκφράζουν μια τροπή του νου, η οποία, στην εποχή οπου δεσπόζει, έχει την ανταπόκρισή της στα μνημεία του έντεχνου λόγου: τα φιλοσοφικά, τα ιστορικά,

λογίζει την έκδοση της αλληλογραφίας Δανιήλ Φιλιππίδη – Barbié du Bocage – Άνθιμου Γαζή, που εξέδωσε η Αικατερίνη Κουμαριανού στα 1966 στη σειρά εκδόσεων του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, αδιαφορεί για το γεγονός ότι πρόκειται για την αλληλογραφία τριών λογίων που τους ενώνει πρωτίστως (αν όχι αποκλειστικά) η γεωγραφία, και το έργο παρουσιάζεται ως ένα παλλόμενο από ζωντάνια τεκμήριο, μνημείο και ψυχογράφημα της προεπαναστατικής πνευματικής ζωής⁷². Σε συναφές κλίμα θα κινηθεί και η ανάλυση της Αικατερίνης Κουμαριανού: θα αναφερθεί σε πολλά σημεία των σχολίων της στα κοινά γεωγραφικά ενδιαφέροντα των τριών αλληλογράφων –με έμφαση σε εκείνα του Barbié du Bocage–, ωστόσο αυτά διαδραματίζουν δευτερεύοντα ρόλο, υπόβαθρο και αφετηρία των διαπροσωπικών σχέσεων, οι οποίες ξεπερνούσαν τα κοινά επαγγελματικά ενδιαφέροντα όπως φανερώνεται στο ευρύ διάστημα των 25 χρόνων της αλληλογραφίας.

Η έκδοση αυτή αποτέλεσε ωστόσο το έναυσμα για μια γόνιμη συνέχεια. Την ίδια χρονιά (1966), η Αικατερίνη Κουμαριανού θα δημοσιεύσει στο περιοδικό *Εποχές* ένα εμπειριστατωμένο μελέτημα για τη *Νεωτερική Γεωγραφία των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγόριου Κωνσταντά*, ενώ στα 1970 θα εκδώσει σχολιασμένο το ελληνικό μέρος του έργου⁷³. Στη *Νεωτερική Γεωγραφία* θα επανέλθει η ίδια ιστορικός στα 1988, εκδίδοντας όλο το σωζόμενο μέρος της συγγραφής, ενώ στα 1994 θα προβεί σε μια εποπτική μελέτη του συνόλου των γεωγραφικών εκδόσεων του ελληνικού 18ου αιώνα⁷⁴. Η προσέγγισή της, εμπειρική

τα γεωγραφικά ή τα φυσικά ενδιαφέροντα, όταν προέχουν σε μια εποχή, σημαδεύουν αντίστοιχα και την λογοτεχνική παραγωγή. Έχουν λοιπόν κι αυτά την θέση τους εδώ όχι από την επιστημονική τους πλευρά, αλλά για να μας βοηθήσουν να συλλάβουμε ακριβέστερα το πνεύμα που επικρατεί κάθε φορά στην λογοτεχνία. Ύστερα, όταν ενταχθούν ομαλά μέσα στην όλη πνευματική ζωή, με τον ειδικό πλέον χαρακτήρα τους, παύουν να απασχολούν τον ιστορικό των γραμμάτων: η στιγμή της τροπής έχει σημασία, και όχι η ομαλή εξέλιξη των επιμέρους επιστημονικών κλάδων [...]]. Το ζήτημα των πηγών στην ιστοριογραφία πλέον διαπραγματεύεται ο Δημαράς στο *Για μια εθνική απογραφή. Διάλεξη που δόθηκε στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών στις 18 Ιανουαρίου 1963 από την Εταιρεία Θρακικών Μελετών*, Αθήνα, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, 1963.

72. Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Άνθιμος Γαζής, *Αλληλογραφία (1794-1819)*, έκδοση – σχόλια Αικατερίνη Κουμαριανού, πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1966.

73. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Η 'Νεωτερική Γεωγραφία' των Δημητρίων», *Εποχές* X (1966), 22-29· Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία. Περί της Ελλάδος*, εισαγωγή, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1970.

74. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Νεωτερική Γεωγραφία*, εισαγωγή, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1988 και Η ίδια, «Greek Geographies of

στη βάση της, επέτρεψε να αναδειχθούν εσωτερικές ισορροπίες, κίνητρα και μεθοδολογίες των γεωγραφικών συγγραφέων, οι εξαρτήσεις τους από τα ξένα πρότυπα, το μέρος της πρωτοτυπίας που τους αναλογεί, η θέση του κάθε έργου στην ελληνική γεωγραφική παραγωγή καθώς και η επίδρασή του στη διαμόρφωση μιας εθνικής γεωγραφικής παιδείας.

Η γεωγραφία του Διαφωτισμού θα απασχολήσει αρκετούς μελετητές της περιόδου. Ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης θα την αντιμετωπίσει ως φορέα ωρίμανσης της εθνικής ιδέας και θα την παρουσιάσει ως παράδειγμα ιδεολογικού εκσυγχρονισμού, πεδίο έκφρασης μιας εκκοσμικευμένης συνείδησης του χώρου, που σταδιακά εξελίσσεται σε όχημα επαναστατικών ιδεών⁷⁵. Από τη σκοπιά της ιστορίας των θετικών επιστημών αντιμετωπίζει την προεπαναστατική γεωγραφική σκέψη και ο Γιάννης Καράς. Το ενδιαφέρον του εδώ εστιάζεται κυρίως στην εξέλιξη των θεωρητικών προσεγγίσεων και των κοσμογραφικών ιδεών, μέσα από το ερμηνευτικό σχήμα των δράσεων και των αντιδράσεων στο νεωτερισμό⁷⁶. Ο Παναγιώτης Κονδύλης θα διερευνήσει κι αυτός τις κοσμογραφικές ιδέες του ελληνικού Διαφωτισμού στη βάση πάντοτε του διπολικού σχήματος («συντήρηση – ανανέωση») και θα καταλήξει στη διαπίστωση της κατίσχυσης της αριστοτελικής κοσμογραφίας όπως την είχε επεξεργαστεί η ορθόδοξη θεολογία⁷⁷.

Η γεωγραφική παραγωγή του ελληνικού Διαφωτισμού θα συνεχίσει να απασχολεί ερευνητές προερχόμενους και από άλλα περιβάλλοντα. Συνεχίζε-

---

the 18th century”, *Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου. Πρακτικά του έβδομου διεθνούς Συμποσίου της IMCoS*, Αθήνα, Οκλός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1994, σ. 173-187.

75. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University Ph. D. Dissertation, 1978, ελληνική έκδοση: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, κεφάλαιο Γ' (σ. 125-164): «Η γεωγραφία του πολιτισμού: Από την υμνολογία στην επανάσταση».

76. Μολονότι ένα ελάχιστο μέρος της γεωγραφικής παραγωγής μπορεί να ενταχθεί στις αποκαλούμενες «θετικές» επιστήμες. Βλ. Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα, Δαίδαλος/Ζαχαρόπουλος, 1991 και Ο ίδιος, *Οι Επιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Β': «Οι Επιστήμες της Φύσης», Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1993. Στο ίδιο κλίμα κινούνται αρκετές εργασίες ιστορικών των επιστημών, όπως εκείνες του Γιώργου Βλαχάκη («Η θεμελίωση της Γεωγραφίας κατά τη νεοελληνική επιστημονική αναγέννηση (1750-1821): κείμενα, κριτήρια, ιδεολογικές προσεγγίσεις»), *Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1998, σ. 712-725).

77. Παναγιώτης Κονδύλης, «Το ηλιοκεντρικό σύστημα και η πληθύς των κόσμων», *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 109-128.

ται η έκδοση σπάνιων ή αδημοσίευτων γεωγραφικών έργων του ελληνικού Διαφωτισμού, όπως εκείνων του Αθανάσιου Ψαλίδα⁷⁸ ή του Γρηγόριου Κωνσταντά⁷⁹, ενώ, παράλληλα, συντάσσονται βιογραφίες ορισμένων από τους ανθρώπους εκείνους που διαμόρφωσαν τη νεοελληνική γεωγραφική παιδεία. Οι εργασίες αυτές θέτουν τις βάσεις για μια ουσιαστικότερη μελέτη της ιστορίας της γεωγραφικής σκέψης στην Ελλάδα, μολοντί σε ορισμένες από αυτές παρατηρείται μια διολίσθηση προς τον χώρο της παραδοσιακής ιστορίας της λογιούσνης και μια τάση υποβάθμισης ή και παράκαμψης των γεωγραφικών ενδιαφερόντων⁸⁰.

Παράλληλα σημειώνεται μια αξιόλογη στροφή προς την ιστορία της χαρτογραφίας του ελληνικού Διαφωτισμού. Η στροφή αυτή σηματοδοτείται από τη μεθοδική εργασία του Γεώργιου Λάιου για τους χάρτες του Ρήγα⁸¹. Ο Λάιος στην εμπειριστατωμένη και εκτενή μελέτη του αναζητεί τις πηγές της χαρτογραφίας του Ρήγα, την υποδοχή και την ακτινοβολία των χαρτογραφικών του πρωτοβουλιών, τις οποίες επιχειρεί να ερμηνεύσει ως έκφραση των πατριωτικών αιτημάτων ενός πρώιμου λαϊκού κινήματος. Επί πλέον αποδεικνύει ότι η αρχαιακή έρευνα μπορεί να βοηθήσει στη διερεύνηση των διαδικα-

78. Κοσιμάς Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*. Προλεγόμενα και σημειώσεις Αθαν. Παπαχαρίση, Ιωάννινα 1964. Με το ανέκδοτο γεωγραφικό έργο του Ψαλίδα ασχολήθηκε και ο Γ. Κεχαγιόγλου, «Ένα χειρόγραφο της Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικής» του Ψαλίδα», *Ο Ερασιστής* 13 (1976), 23-40.

79. Γιώργος Θωμάς, *Η ανέκδοτη χωρογραφία της Ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά, ένα χειρόγραφο του 1838*, Αθήνα 1984.

80. Τα γεωγραφικά ενδιαφέροντα και οι αντίστοιχες πρωτοβουλίες αναλύονται από τον Γ. Σ. Πλουμίδη στη βιογραφία του Γρηγόριου Φατσέα («Ο Αρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), 85-113), τους Olga Ciacici και Paul Cernovodeanu στη βιογραφία του Ιωάννη Κομνηνού ("Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1688-1719)", *Balkan Studies* 12 (1971), 143-186) και τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη στη βιογραφία του Ιώσηπου Μοισιόδακα (*Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985). Αντίθετα περνά σε δεύτερη μοίρα το σημαντικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Χρύσανθου Νοταρά στη βιογραφία που του αφιέρωσε η Πηνελόπη Στάθη (*Ο Χρύσανθος Νοταράς Πατριάρχης Ιερουσολύμων*, Αθήνα 1999). Ας αναφερθεί εδώ και η ογκώδης και άنيση εργασία του Κωνσταντίνου Κυριακόπουλου, *Μελέτιος (Μήτρος) Αθηνών, ο Γεωγράφος (1661-1714)*, 2 τ., <Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου αρ. 73>, Αθήνα 1990. Το έργο αυτό παραμένει χαώδες, ωστόσο οι εμφανείς αδυναμίες σύνθεσης και συγκρότησης αντισταθμίζονται από τον πρωτοφανή πλούτο και την ποικιλία του ελληνικού γεωγραφικού υλικού που κατάφερε να συγκεντρώσει αυτός ο πρόωρα χαμένος ερευνητής.

81. Γεώργιος Λάιος, «Οι Χάρτες του Ρήγα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960), 231-312.

σιών σύνταξης, παραγωγής και διακίνησης της χαρτογραφίας. Με το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα θα ασχοληθεί και η Άννα Αβραμέα, εντοπίζοντας και μελετώντας το χειρόγραφο του χάρτη της Βλαχίας⁸².

IV. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η στροφή της ιστορίας των συνειδήσεων προς τη γεωγραφική γραμματεία αποσκοπούσε στην ενίσχυση με συμπληρωματικά επιχειρήματα ενός κεντρικού ιστοριογραφικού διακυβεύματος: της τεκμηρίωσης των ιδεολογικών και συνειδησιακών διεργασιών της ελληνικής παιδείας και της προσχώρησής της στη νεωτερικότητα. Το ιστοριογραφικό αυτό σχήμα πρότεινε ορισμένες νέες κατευθύνσεις και ταυτόχρονα έθετε μια σειρά περιορισμών. Πρώτα από όλα, το έργο των γεωγράφων, των τοπικών ιστορικών και των αρχαιοδιφών ανασύρθηκε από το σκότος και την απαξία, αξιολογήθηκε κριτικά και βρήκε τη θέση του στο εθνικό ιστορικό αφήγημα. Η προσέγγιση των μελετητών του ελληνικού Διαφωτισμού αντιμετώπιζε τα φαινόμενα της ιστορίας από την κορυφή τους, και όχι από τη βάση τους: καθώς τα ζητήματα αντιμετωπίστηκαν κάτω από το πρίσμα των διελκυστίνδων της δράσης και της αδράνειας, της παράδοσης και της νεωτερικότητας, της συντήρησης και της ανανέωσης (η στιγμή της τροπής), άνοιγε ο δρόμος για τη μελέτη των ιδεολογικών λειτουργιών της γεωγραφικής γραμματείας, ενώ περνούσε σε δεύτερη μοίρα η μελέτη της γεωγραφικής παραγωγής, των αναγκών που την εξέθρεψαν και τη συντήρησαν, η γνώση του χώρου που απέρρευε από αυτήν και, γενικότερα, η μελέτη της ιστορικής πρόσληψης του χώρου. Το συγκεκριμένο ιστοριογραφικό πρίσμα οδήγούσε την ιστορία των τεχνών και των επιστημών του χώρου προς μία επιστήμη προσαρμοσμένη στη μελέτη διανοητικών συγκρούσεων και διεργασιών. Η ιδεολογική ανάγνωση της γεωγραφικής παραγωγής και η σκοπιά των συνειδησιακών διεργασιών από την οποία προσεγγίστηκε το γεωγραφικό υλικό αποτελούσαν αναμφισβήτητα μια γόνιμη πρόταση, η οποία ωστόσο λειτούργουσε και ανασταλτικά.

82. Άννα Αβραμέα, «Η Νέα Χάρτα της Βλαχίας του Ρήγα και η Αυτόγραφος Επεξεργασία της», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 53 (1978), 395-407 και Η ίδια, «Τα Τοπωνύμια της Βλαχίας στον Χειρόγραφο Χάρτη του Ρήγα», *Ο Ερασιστής* 17 (1981), 100-119. Με τη Χάρτα του Ρήγα ασχολήθηκαν επίσης ο Βίκτωρ Μελάς (*Η Χάρτα του Ρήγα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997) και ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος (επιμ., *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, 1998).

Χαρακτηριστικό ως προς αυτό παραμένει και το ενδιαφέρον του Δημαρά και της ομάδας του για την περιηγητική γραμματεία. Αυτό εκδηλώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με έναν πολυφωνικό τόμο αφιερωμένο σε ορισμένους κεντρικούς περιηγητές στην Ελλάδα του 17ου, 18ου και αρχόμενου 19ου αιώνα, με έμφαση στα χρόνια 1780-1820, περίοδο ακμής του ελληνικού Διαφωτισμού και, συνακόλουθα, περίοδο ουσιαστών ζυμώσεων της ελληνικής κοινωνίας⁸³. Η περιηγητική γραμματεία προσεγγίσθηκε ως πηγή τεκμηρίωσης του κοινωνικού, οικονομικού και πνευματικού βίου του νεότερου ελληνισμού⁸⁴, με αποτέλεσμα να παρακαμφθεί η βασική γεωγραφική υπόστασή της και η μελέτη της ιστορίας του χώρου⁸⁵.

83. Λουκία Δρούλια – Αικ. Κουμαριανού – Εμμ. Ν. Φραγκίσκος – Παν. Μουλλάς – Γ. Π. Σαββίδης – Άλκη Αγγέλου, *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, επιλεγόμενα Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1968. Τα κεφάλαια του βιβλίου είχαν προηγουμένως δημοσιευθεί στο περιοδικό *Εποχές*.

84. Δηλώνει χαρακτηριστικά ο Δημαράς: «[...] Αυτό άλλωστε το τόσο ανοιχτό ριπίδι του περιηγητισμού σ' εκείνα τα χρόνια, το ικανό να σκεπτάσει μέσα στον ελληνικό χώρο όλες, αισθητά, τις ανθρώπινες δραστηριότητες, είναι από τα πιο ωραία αγγαίρια της επιστήμης μας. Απορεί κανείς πώς έμεινε αναξιοποίητο και στο σύνολό του και στα κεφάλαιά του. Το σύνολο ίσως να πρέπει να περιμένει ακόμη. Από τα κεφάλαια, πάλι, είναι μερικά που έχουν αποκτήσει στην σημερινή παιδεία τόση ειδική αυτονομία, ώστε να μην είναι εύκολο να ενταχθούν σε γενικές έρευνες: ας πούμε τα φυσιογνωστικά, ή τα στρατιωτικά, ή και άλλα. Μερικά όμως κρατούν ακέραιη τη γεύση τους: οι οικονομικές απασχολήσεις, τυπική μαρτυρία μιας εποχής [...]» (Κ. Θ. Δημαράς, «Ο περιηγητισμός στον Ελληνικό χώρο», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 148).

85. Οι ενσυχολήσεις με την περιηγητική γραμματεία πλήθυναν θεαματικά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σε σημείο που να μπορεί να διακρίνει κανείς χαρακτηριστικά συρμού. Κομβικό σημείο των σχετικών ερευνών αποτελεί η εργασία του Κυριάκου Σιμόπουλου (1970-1989). Το τετράτομο έργο του, μνημειώδες και άριστο, λόγιο και εκλαϊκευτικό, προτείνει ένα ανθολόγιο κοινωνικών, εθνογραφικών και τοπογραφικών παρατηρήσεων των περιηγητικών αφηγήσεων για την Ελλάδα, στο οποίο ίλοι ανατρέχουμε (Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α': 333 μ.Χ.-1700, Αθήνα 1972· τ. Β': 1700-1800, Αθήνα 1973· τ. Γ1: 1800-1810, Αθήνα 1985· τ. Γ2: 1810-1820, Αθήνα 1989). Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια ορισμένες συστηματικές εργασίες τεκμηρίωσης της περιηγητικής γραμματείας. Ο λόγος εδώ για τις συστηματικές και μακρές εργασίες εξακρίβωσης και καταγραφής των δρομολογίων των περιηγητών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τη γεωγραφική και ειδολογική ηλεκτρονική αποδελτίωση των περιηγητικών συλλογών της Γενναδείου Βιβλιοθήκης ή την απογραφή των δρομολογίων των ξένων περιηγητών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 15ο-16ο αιώνα από τον Στέφανο Γερασίμου. Βλ. Λουκία Δρούλια (επιμ.), *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 17* (1993), *Περιηγητικά Θέματα, Υποδομή και Προσεγγίσεις*, και Η ίδια, "Les relations de

Ωστόσο, η γεωγραφία και οι ποικίλες εφαρμογές της αποτελούσαν πλέον μέρος των πηγών της ιστορίας, ενώ η ιστορικότητα των προσλήψεων του χώρου είχε πλέον ενταχθεί στις παραμέτρους της ιστορικής ανάλυσης. Στην τροχιά της ιδεολογικής ανάλυσης των λειτουργιών της γεωγραφίας έλαβε χώρα κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 μια σειρά εργασιών τεκμηρίωσης και υποδομής, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας. Αυτές επικεντρώνονται σε εκδοτικές εργασίες ή εργασίες αποθησαυρισμού του ιστορικού γεωγραφικού υλικού. Το ενδιαφέρον πλέον των μελετητών εστιάσθηκε στην απογραφή και τη δημοσίευση του γεωγραφικού υλικού στη σχολική εκπαίδευση⁸⁶ και τα δημόδια (πρακτικά) γεωγραφικά βοηθήματα, θρησκευτικού ή κοσμικού χαρακτήρα. Προέκυψαν έτσι αξιόλογες δημοσιεύσεις για τα προσκυνητάρια του 17ου-18ου αιώνα⁸⁷, τις έντυπες ορθόδοξες τοπογραφικές εικόνες⁸⁸, την εγκυκλοπαιδική εμπορική γεωγραφία του αρχόμενου 19ου αιώνα⁸⁹, τους

---

voyages, sources historiques pour les pays du Levant (XVe au XIXe siècle”, *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècle*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1991, σ. 181-186· Stephan Yerassimos, *Les voyageurs dans l’Empire Ottoman (XIVe-XVie siècles)*, Άγκυρα 1991. Κοντά σε αυτά πρέπει να μνημονευθούν και οι αναλυτικοί κατάλογοι ιδιωτικών συλλογών περιηγητικών και γεωγραφικών έργων, όπως η έκδοση Leonora Navari, *Greece and The Levant. The Catalogue of the H. M. Blackmer Collection of Books and Manuscripts*, Λονδίνο 1989, ή Η ίδια, *Greek Civilization through the Eyes of Travellers and Scholars from the Collection of Dimitris Contominas*, Αθήνα, Κότινος – Oaknoll, 2003.

86. Βλ. την εργασία της Χριστίνας Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα 1988. Για τα νεότερα βλ. Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία γεωγραφίας, αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», *Τί είν’ η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, επιμ. Άννα Φραγκουδάκη – Θάλεια Δραγώνα, Αθήνα 1997.

87. Σωτ. Ν. Καδάς, «Εικονογραφημένο Προσκυνητάριο των Αγίων Τόπων (κώδ. 159 της Μονής Γρηγορίου)», *Κληρονομιά* 9 (1977), 369-434· Ο ίδιος, *Εικονογραφημένα Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων (τέσσερα ελληνικά χειρόγραφα 17ου-18ου αι.)*, Θεσσαλονίκη 1984· Ο ίδιος, *Προσκυνητάρια των Αγίων Τόπων. Δέκα Ελληνικά Χειρόγραφα 16ου-18ου αι.*, Θεσσαλονίκη 1986· Ο ίδιος, «Ο καλλιγράφος και μικρογράφος Δανιήλ ο ιατρός και το έργο του», *Βυζαντινά* 13 (1985), 1280-1302· Ο ίδιος, *Οι Άγιοι Τόποι, εικονογραφημένα προσκυνητάρια 17ου-18ου αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καπόν, 1998.

88. Ντόρη Παπασπράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ. 1-11, Αθήνα 1986. Ο δεύτερος τόμος είναι αφιερωμένος στα τοπογραφικά χαρακτηριστικά.

89. Βλ. τα επιλεγόμενα του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη στο Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς*, Βενετία 1815-1817, αναστατική επανέκδοση από το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989. Ο Τρ. Σκλαβενίτης, μελετώντας το «Εμπορογεωγραφικών Λεξικών» (τόμοι Γ' και Δ' του Κερδώςου Ερμή) επιχειρεί μια ανάλυση της πρακτικής γεω-

χάρτες⁹⁰ και τα βοηθήματα ναυσιπλοΐας της Αναγέννησης⁹¹.

Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν χωρίς ενιαίο σχεδιασμό, από ειδικούς προερχόμενους από ποικίλους επιστημονικούς κλάδους –ακόμη και συλλέκτες– και είναι συχνά διαφορετικής μεθοδολογίας και ποιότητας. Ωστόσο, διακρίνονται όλες από έναν αξιοπρόσεχτο κοινό παρονομαστή. Οι εργασίες αυτές απομακρύνονται από τον λόγιο γεωγραφικό στοχασμό, στον οποίο είχε επικεντρωθεί αποκλειστικά η μελέτη της γεωγραφίας του Διαφωτισμού, και στρέφονται σε περισσότερο επιχειρησιακές και δημόδιες εκφράσεις της γεωγραφικής παιδείας. Η μελέτη ύψων της συλλογικής πρόσληψης του χώρου φανέρωσε έναν νέο ερευνητικό ορίζοντα, πέρα από την ιστορία των συνειδητήσεων, προς τη διερεύνηση νοοτροπιών και πρακτικών ευρείας διάδοσης, αντοχής και διάρκειας, την αξιολόγηση των συναντήσεων του «λόγιου» με το «λαϊκό» και των ιδεολογικών υβριδίων που προκύπτουν.

Εάν ο δρόμος άνοιξε δύσκολα για ζητήματα της ιστορίας των επιστημών και των τεχνών του χώρου που ήσαν από παλαιά γνωστά στους ειδικούς, όπως οι μεγάλες γεωγραφικές συνθέσεις, η δημόδης και η σχολική γεωγραφική παιδεία ή η ιστορία του περιηγητισμού, τα πράγματα εμφάνισαν μεγαλύτερη καθυστέρηση στην ιστορία της χαρτογραφίας. Τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στον σύνθετο χαρακτήρα του υλικού, στην εξειδικευμένη γλώσσα που χρησιμοποιεί καθώς και στις επίσης εξειδικευμένες χρήσεις του. Άλλα αίτια συνδέονται με την απουσία δημόσιας συλλογής χαρτών στην Ελλάδα και τη συλλεκτική, συχνά ερασιτεχνική αντιμετώπιση του ιστορικού χαρτογραφικού υλικού. Η αντιμετώ-

---

γραφικής παιδείας και ενημέρωσης των ελλήνων εμπορευομένων του αρχόμενου 19ου αιώνα. Βλ. ακόμη Ο ίδιος, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας και η Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδοπούλου*, <παράρτημα περ. Μνημίων αρ. 5>, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1990.

90. Στέφανος Μακρυμύχαλος, «Ελληνες χαρτογράφοι του 16ου αιώνα», *Ο Εραμιστής* 2 (1964), 158-162· Γιώργος Τόλιας, *Οι Ελληνικοί ναυτικοί χάρτες – πορτολάνοι, συμβολή στη μεσογειακή χαρτογραφία των νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ-Εκδόσεις Ολκός, 1999.

91. Armand Delatte, *Les Portulans Grecs*, Λιέγη, Faculté de Philosophie et Lettres, 1947, και *Compléments*, 1958· Στέφανος Μακρυμύχαλος, «Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου αι.», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 211-221· Ο ίδιος, «Ο εκδότης του πορτολάνου του Τάγια του 1573», *Ο Εραμιστής* 5 (1967), 75-85· Βίκτωρ Μελάς, «Ο πορτολάνος της Ζαγοράς και μερικές παρατηρήσεις για τους ελληνικούς πορτολάνους», *Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και ημισιωτικού χώρου, Πρακτικά του έβδομου Διεθνούς Συμποσίου της IMCoS*, Αθήνα, Ολκός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1994, σ. 143-150· Δύο Χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι, φιλολογική έκδοση Αγαμέμνων Τσελίκας, εισαγωγή Βίκτωρ Μελάς, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003.

πιση αυτή προσέλαβε σημαντικές διαστάσεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες: συνδυάστηκε με την αστική καλαισθησία και ώθησε στα ύψη τις τιμές του παλαιού γεωγραφικού εποπτικού υλικού στο χρηματιστήριο της τέχνης.

Στην ιστορία της χαρτογραφίας η τομή σημειώνεται στην Ελλάδα στα 1972, με τη μελέτη της Άννας Αβραμέα, που πρότεινε ένα πρώτο συστηματικό ιστορικό διάγραμμα της περί την Ελλάδα δυτικής χαρτογραφίας. Στο θέμα αυτό θα επανέλθει αναλυτικότερα η ίδια ιστορικός στα 1985 με τον τόμο *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου*⁹². Η έκδοση αυτή θα αποτελέσει το έναυσμα και τη βάση για μια σειρά εργασιών ιστορίας της τοπικής και περιφερειακής χαρτογραφίας. Αυτές αποτελούν συνήθως καταλόγους που συνοδεύουν ιδιωτικές εκθέσεις χαρτογραφικού υλικού⁹³, κι άλλοτε συστηματικότερες εργασίες τοπικής χαρτογραφίας⁹⁴.

Στην ελληνική ιστοριογραφία της χαρτογραφίας παρατηρείται το χαρακτηριστικό, προ-επιστημονικό φαινόμενο της μεταπήδησης των συλλεκτών του υλικού από τον εμπειρικό ερασιτεχνισμό στη βιβλιογραφική και ιστορική τεκμηρίωση. Τα παραδείγματα, πολλά και αξιόλογα, φανερώνουν τη δυναμική των πραγμάτων⁹⁵. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η βιβλιογραφική απο-

92. Άννα Αβραμέα, «Η χαρτογράφηση του παράλιου χώρου», Στ. Α. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, Αθήνα, Εκδόσεις Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1972, σ. 179-186 και Η ίδια, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου*, Αθήνα, Ολκός, 1985. Η τελευταία αυτή έκδοση περιλαμβάνει και μια εισαγωγική ιστορική ανασκόπηση από τον Β. Σφυρόερα και επιλεγόμενα του Σπ. Ι. Ασδραχά για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δίκτυα του αιγαίου χώρου.

93. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Αναφέρονται εδώ ενδεικτικά τα ακόλουθα: *Εκατό Χρόνια Χαρτογραφίας του Ελληνισμού, 1830-1930, από τις Συλλογές του ΕΛΙΑ*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1992· *Η Άνδρος μέσα από τους παλαιούς χαρτογράφους και περιηγητές*, Άνδρος, Ναυτικός Όμιλος Κορθίου, 1994· *Αιγαίο Αρχιπέλαγος και Κύπρος. Έντυποι Χάρτες 1485-1800 από τις Συλλογές Χ. Ζαχαράκη και Μ. Σαμουρκα*, Αθήνα 1998· *The Cartography of the Mediterranean from Greek Private Collections*, Αθήνα 1999· *Άνδρος και Κυκλάδες, Έκθεση Χαρτών*, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 2002.

94. Όπως: Δ. Ι. Παλέλης, «Περί την Χαρτογράφειν της Άνδρου κατά τον ΙΘ' αιώνα», *Πέταλον* 7 (1990), 88-118· Luigi Beschi, «Cartografia, topografia, e toponomastica di Lemno (XV-XVIII secolo), alcune osservazioni», *Journal of Ancient Topography* 11 (2001), 23-48.

95. Στην ιστορία της χαρτογραφίας της Ελλάδας αφιέρωσαν εργασίες οι Βίκτωρ Μελάς (*Χαρτογραφήσεις του ελληνικού χώρου*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1975, δεύτερη επανυξημένη έκδοση: «Γης περίοδος πάσης», *συνοπτική Ιστορία της χαρτογραφίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997, τρίτη έκδοση: *Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου*, 2003), Τάκης Παπουτσάνης (*Η χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1989), Στάθης Φυνόπου-

γραφή του έντυπου χαρτογραφικού υλικού για τις ελληνικές περιοχές στην οποία προέβη ο Χρήστος Ζαχαράκης⁹⁶. Έλληνες συλλέκτες χαρτών, με πρωτοβουλία του Θέμη Στρογγυλού, προχώρησαν στα 1987 στην ίδρυση εταιρείας, της Ελληνικής Εταιρείας Χαρτογραφίας. Η Εταιρεία, στην προσπάθειά της να εγκολπώσει τις διεθνείς επιστημονικές ζητήσεις στην Ελλάδα, ανέλαβε τη διοργάνωση των δύο κεντρικών διεθνών συνεδρίων του κλάδου, της International Map Collectors Society (IMCoS, 1989) και της Διεθνούς Εταιρείας Ιστορίας της Χαρτογραφίας Imago Mundi Ltd (1999)⁹⁷. Παράλληλα, οι επιστήμονες του χώρου, γεωγράφοι και τοπογράφοι μηχανικοί, θα επανέλθουν στο προσκήνιο και θα προτείνουν στα 1997, με πρωτοβουλία του Ευάγγελου Λιβιεράτου, έναν πρώτο θεσμοθετημένο φορέα, αφιερωμένο στη μελέτη της ιστορίας της χαρτογραφίας, το Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Το πλούσιο απογραφικό και εκδοτικό έργο του Κέντρου, οι νέες τεχνολογίες που εφαρμόζει στη μελέτη της παλαιάς χαρτογραφίας καθώς και το δίκτυο των διεθνών συνεργασιών του θέτουν την ιστορία της χαρτογραφίας σε νέες βάσεις και υπόσχονται αίσια προοπτική⁹⁸.

λος και Λεονόρα Ναβάρη (*Η Ελλάδα του Πτολεμαίου 1477-1730. Συγκριτική μελέτη*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, 1990).

96. Christos G. Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1800. Second Edition Revised and Amplified*, Αθήνα, Samourkas Foundation, 1992 (Λευκωσία, Ίδρυμα Λεβέντη, 1982).

97. Τα Πρακτικά του Έβδομου Διεθνούς Συμποσίου της IMCoS δημοσιεύθηκαν στα 1994 (*Η Χαρτογράφηση του ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Αθήνα, Ολκός για την Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας). Μέρος των Πρακτικών του 18ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ιστορία της Χαρτογραφίας δημοσιεύθηκαν το 2004 (*Eastern Mediterranean Cartographies*, επιμ. Γιώργος Τόλιας και Δημήτρης Λούπης, Αθήνα, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 25/26 (2004)).

98. Για έναν απολογισμό των έως τώρα πεπραγμένων της Εθνικής Χαρτοθήκης, βλ. *Εθνικό Κέντρο Χαρτών και Χαρτογραφικής Κληρονομιάς – Εθνική Χαρτοθήκη: Πέντε χρόνια λειτουργίας, πεπραγμένα 1998-2002* [Θεσσαλονίκη 2004]. Οι κυριότερες εκδόσεις του Κέντρου είναι: Ευάγγελος Λιβιεράτος, *Χαρτογραφίας και χαρτών περιήγησις: 25 αιώνας από τους Ίωνες στον Πτολεμαίο και τον Ρήγα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 1999· Ο ίδιος (επιμ.), *Ακτίνες ανέμων στη θάλασσα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2000· Ο ίδιος (επιμ.), *Γερμανοί χαρτογράφουν την Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2001· Ευάγγελος Λιβιεράτος – Ηλίας Μπεριάτος (επιμ.), *Η Επτάνησος σε χάρτες, από τον Πτολεμαίο στους δορυφόρους*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2001· Ευάγγελος Λιβιεράτος (επιμ.), *Όρος Αθω γης και θαλάσσης περίμετρον – Χαρτών Μεταμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2002· Ο ίδιος (επιμ.), *Η Κύπρος στα αζιμουθιακά των ανέμων*, Θεσσαλονίκη, Εθνική Χαρτοθήκη, 2003.

Καθώς η στροφή της προσοχής της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας στην ιστορία της χαρτογραφίας οδήγησε σε μια πραγματική έκρηξη των ερευνών γύρω από την ιστορία της πρόσληψης και της αναπαράστασης του χώρου⁹⁹, πραγματοποιήθηκαν ουσιαστικές εργασίες γύρω από την ελληνική και την περί την Ελλάδα χαρτογραφία. Ήδη στα 1987, με την έκδοση του πρώτου τόμου της πολυφωνικής *Ιστορίας της Χαρτογραφίας* που εξέδωσαν οι J. B. Harley και David Woodward, διαθέτουμε πλέον την τεκμηρίωση και την εγχειριδιακή βάση της μελέτης της αρχαίας ελληνικής και της βυζαντινής χαρτογραφίας¹⁰⁰. Παράλληλα σημειώνεται και μια ασθενική στροφή του διεθνούς ενδιαφέροντος για τη νεότερη ελληνική χαρτογραφία, την κοσμική αλλά και την ιερή, του 17ου και του 18ου αιώνα¹⁰¹.

Παράλληλα, και με αφετηρία τις ελληνικές και κυρίως τις ξένες συλλογές χαρτών, τις ιταλικές ιδίως αλλά και τις βρετανικές, τις ρωσικές ή τις

99. Η στροφή αυτή πρέπει να ερμηνευθεί σε συνάρτηση με τις κατευθύνσεις και τις προτεραιότητες της επιστημονικής παιδείας των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, και ειδικότερα με την τελική επικράτηση της τεχνο-επιστήμης, που επέφερε ριζικές ανακατατάξεις στους τομείς της γνώσης και της επικοινωνίας. Η ευρύτατη διάδοση των ηλεκτρονικών υπολογιστών, η μετατόπιση του κέντρου βάρους της επικοινωνίας από τον γραπτό λόγο στην εικόνα και η είσοδος της εικονικής πραγματικότητας επέβαλαν μια νέα, κατά πολλούς μεταμοντέρνα, επιστημολογική παιδεία. Η σύγχρονη, οπτική και τεχνολογική παιδεία αναγνωρίζει στους χάρτες και τις ποικίλες νοητικές διεργασίες συγκρότησης, κατασκευής και ανάγνωσής τους στοιχεία από το παρελθόν της. Πράγματι η τεχνο-επιστήμη και η χαρτογραφία διαθέτουν κοινά στοιχεία, ιδίως στις διαδικασίες συγκέντρωσης, μαθηματικοποίησης και οπτικοποίησης των δεδομένων σε αναλογικές εικόνες.

100. J. B. Harley and David Woodward (επιμ.), *The History of Cartography, volume one: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, Σικάγο και Λονδίνο, The University of Chicago Press, 1987, σ. 130-200, για την αρχαία ελληνική χαρτογραφία και σ. 258-275, για τη βυζαντινή. Βλ. επίσης Mauro della Valle, "La cartografia byzantina, le sue fonti classiche e il suo rapporto con le arti figurative", Antonio Iacobini, Enrico Zanini, *Arte profana e arte sacra a Bisanzio*, Ρώμη 1995, σ. 339-360.

101. O. Jean-Yves Guiomar και Marie-Thérèse Lorain παρακολούθουν τη σύλληψη της Χάρτας του Ρήγα ως ελληνικό παράλληλο του γαλλικού, δημοκρατικού «μεγάλου έθνους» ("La Carte de Rigas et le nom de la Grèce", *Annales historiques de la Révolution française*, 2000 -No1, 101-125). Η Germaine Aujac θα ασχοληθεί με τη χαρτογραφική και τοπογραφική παραγωγή του πρώιμου Διαφωτισμού και ειδικότερα με το έργο του Χρυσάνθου Νοταρά και του Ιωάννη Κομνηνού ("Cartes géographiques en Grec moderne imprimées à Padoue en 1700", *Geographia Antiqua* 6 (1997), 165-181). O Waldemar Deluga θα ασχοληθεί με την ιερή χαρτογραφία του όρους Σινά ("Views of the Sinai from Leopolis", *Print Quarterly* 14 (1997), 381-393) και ο E. Hausteijn-Bartsch με την ιερή χαρτογραφία του Άθω ("Ikonen auf Papier-Graphik von Berg Athos", *Zeitschrift für Östkirchliche Kunst* 15 (1993)).

αυστριακές, εκπονήθηκε μια σειρά απογραφικών μελετών του υλικού γύρω από τη χαρτογράφηση της Ελλάδας και των περιοχών της¹⁰². Οι απογραφές αυτές έδωσαν σύντομα καρπούς, ορισμένοι από τους οποίους διακρίνονται από έναν ερασιτεχνικό χαρακτήρα¹⁰³. Ωστόσο οι (κεφαλοποιήσεις) του υλικού άνοιξαν το δρόμο σε μια σειρά αξιόλογων προσεγγίσεων. Πρόκειται για εργασίες που στρέφονται στη μελέτη ενός ευρέος φάσματος λειτουργιών του χώρου και των αναπαραστάσεών του: άλλες επικεντρώνονται στην ιστορία της ιερής χαρτογραφίας και της συγκρότησης του ιερού χώρου¹⁰⁴, κι άλλες στην ιστορία του τοπίου¹⁰⁵. Άλλες στα ζητήματα της νησιωτικής χαρτογρα-

102. Για τις ιταλικές συλλογές βλ. Camillo Tonini (επιμ.), *Fortezze veneziane nel Levante, esempi di cartografia storica dalla collezione del Museo Correr*, Βενετία, Comune di Venezia, Musei Civici Veneziani, 1998· A. Stouraiti, *La Grecia nelle Racolte della fondazione Querini Stampalia*, Βενετία, Fondazione Querini Stampalia, 2000· Camillo Tonini e Piero Lucchi (επιμ.), *Navigare e descrivere. Isolari e portolani del Museo Correr di Venezia*, Βενετία, Marsilio, 2001 αλλά και *Albania. Immagini e documenti dalla Biblioteca Nazionale Marciana e dalle collezioni del Museo Correr di Venezia*, Τίρανα, Istituto Italiano di Cultura, 1998. Για τις βρετανικές συλλογές, βλ. F. W. Hasluck, "Notes on Manuscripts in the British Museum, relating to Levant Geography and Topography", *The Annual of the British School at Athens* XII (1905-6), 196-215. Για τις ρωσικές συλλογές βλ. *Atlas of the Archipelago and Manuscript Charts of the First Archipelago Expedition of the Russian Navy in 1769-1774*, Μόσχα 1997. Για τις αυστριακές συλλογές βλ. Olga Katsiardi-Hering, "Venezianische Karten als Grundlagen der historischen Geographie des griechischen Siedlungsraumes (Ende 17. und 18. Jh.)", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 43 (1993), 281-316.

103. A. Ratti, "I cartografi di Creta nati o residenti nell'isola", *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1985, σ. 330-337· A. Ratti - Paola Vidoli-Ratti, "Giorgio Sideri Calapoda, cartografo del cinquecento", *Θησαυρίσματα* 21 (1991), 347-357. Το κρητικό υλικό που είχε συλλέξει ο Antonio Ratti εξέδωσε μετά τον θάνατό του η Eugenia Bevilacqua: *Le immagini dell'isola di Creta nella cartografia storica, raccolte e illustrate de Antonio Ratti*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1997· Στέλλα Α. Χρυσόχου, *Ο Μηχανικός Francesco Basilicata στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT 229 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Αθήνα, Σύλλογος Φίλων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 2001.

104. Το θρησκευτικό τοπογραφικό υλικό έδωσε την αφορμή και το έναυσμα στον Στέλιο Παπαδόπουλο να προβεί σε καιρίες ανθρωπολογικές παρατηρήσεις γύρω από τη δομή και τις λειτουργίες του χώρου στις παραδοσιακές κοινωνίες. Βλ. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, «Οι χάρτινες εικόνες, μια διαφορετική προσέγγιση», *Μεταβυζαντινή Χαρακτική*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 29-39. Ο ίδιος μελετητής ασχολήθηκε και με τη συγκρότηση του ιερού χώρου. Βλ. Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, «Ο Χώρος», *Σιμωνόπετρα, Άγιον Όρος*, Αθήνα, έκδοση ΕΤΒΑ, 1991, σ. 30-45 και Ο ίδιος, «Ο χώρος ως τόπος άγιος», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 23 (2002), 199-204.

105. J. M. Wagstaff, *The evolution of middle eastern landscapes: an outline to A.D. 1840*,

φίας¹⁰⁶, της βενετικής στρατιωτικής τοπογραφίας στην Κρήτη του 16ου και του 17ου αιώνα¹⁰⁷, των βενετικών κτηματολογικών απογραφών¹⁰⁸, της χαρτογραφικής παραγωγής που σχετίζεται με τη «δεύτερη» Ενετοκρατία στην Πελοπόννησο¹⁰⁹. Επίσης εργασίες γύρω από την οθωμανική χαρτογράφηση των ελληνικών νησιών¹¹⁰, των ρωσικών υδρογραφικών αποτυπώσεων κατά

Croom Helm, 1985· Ο ίδιος (επιμ.), *Landscape and culture: geographical and archaeological perspectives*, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη, Blackwell, 1987. Ο ίδιος ιστορικός ασχολήθηκε και με τα ζητήματα της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας (Greece, ethnicity and sovereignty, 1820-1994: atlas and documents, Slough, Archive Editions, 2002).

106. Γιώργος Τόλιας, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, επιλεγόμενα Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Ολκός, 2002.

107. Elisabeth Clutton, "Some Seventeenth Century Images of Crete. A comparative Analysis of the Manuscript Maps by Francesco Basilicata and the Printed Maps by Marco Boschini", *Imago Mundi* 34 (1982), 48-65· Ιωάννα Στεριώτου, «Τοπογραφικά σχέδια των πολεμικών κινήσεων Βενετών και Τούρκων κατά το 1645-46, στην περιοχή Χανίων – Σούδας, από τα Αρχεία της Βενετίας», *Αρμός, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη* 1991, τ. 3, σ. 1739-1766· Donatella Calabi (επιμ.), *Regno di Candia. Atlante corografico di Francesco Basilicata, 1618, Βενετία* 1993· Βάσω Δανέζη-Λαμπρινού (επιμ.), *Το Βασίλειον της Κρήτης – Cretae Regnum: Francesco Basilicata 1618*, Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος, 1994 (εκ παραλλήλου με Μαρία Αρακαδάκη, «Διορθωτικά στην έκδοση Facsimile το 'Βασίλειον της Κρήτης – Cretae Regnum: Francesco Basilicata 1618, Υπόμνημα των Πινάκων'», *Κρητολογικά Γράμματα* 11 (1995), 7-48). Βλ. επίσης και τις αντίστοιχες συμβολές των Donatella Calabi, Ιωάννας Στεριώτου, Alessandro Curini και Ελένης Πορφυρίου στον τόμο Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta, Atti del convegno internazionale di studi, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998, σ. 261-414.

108. Κων. Ντόκος – Γ. Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Αθήνα 1993.

109. Laura Marasso και Anastasia Stouraiti, *Imagini dal mito. La conquista veneziana della Morea, 1684-1699*, Βενετία, Fondazione Scientifica Querini Stampalia, 2001· Ανναστασία Στουραϊτή, *Ο Άρης στον καθρέφτη. Η δεξίωση του πολέμου του Μαριά (1684-1699) στη Βενετία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, 2003.

110. Δημήτρης Λούπης, *Ο Πιρί Ρεϊς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η Οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα, Τροχαλία, 1999. Οι εργασίες του Δημήτρη Λούπη καλύπτουν πολλές και σημαντικές πτυχές της οθωμανικής ναυτικής χαρτογραφίας, τη συγκρότησή και τις λειτουργίες της καθώς και των αφηγηματικών συμπληρωμάτων της. Dimitris Loupis, "Ottoman Adaptations of Early Italian Isolarii", *Journal of the IMCos* 80 (2000), 11-21· Ο ίδιος, "Ottoman Nautical Charting and Miniature Painting: Technology and Aesthetics", Irvin Cemil Schick (επιμ.), *M. Ugur Derman 65th Birthday*

τα Ορλωφικά¹¹¹, των χαρτογραφικών εργασιών της γαλλικής επιστημονικής αποστολής στην Πελοπόννησο¹¹², των ζητημάτων που προέκυψαν από τη χάραξη των πρώτων ελληνοτουρκικών συνόρων¹¹³, αλλά και των εθνογραφικών χαρτογραφικών αποτυπώσεων των Βαλκανίων κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα¹¹⁴.

Οι εργασίες δεν επικοινωνούν μεταξύ τους στον βαθμό που θα έπρεπε και ούτε αποτελούν ενιαίο ιστοριογραφικό σύνολο. Ωστόσο, οι περισσότερες από

festschrift, Κωνσταντινούπολη, Sabanci University, 2000, σ. 369-397· Ο ίδιος, "An Unpublished Anonymous Ottoman Portolan Text That Ignores Piri Reis", *CIÉPO, XIV. Sempoziumu Bildirileri*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu, 2004, σ. 453-463.

111. Aleksey V. Postnikov, "The Russian Navy as Chartmaker in the Eighteenth Century", *Imago Mundi* 52 (2000), 79-95 και V. E. Bulaton, "Eighteenth-Century Russian Charts of the Straits (Bosporus and Dardanelles)", *Imago Mundi* 52 (2000), 96-111.

112. Την παλαιότερη εργασία του Στ. Παπαδόπουλου (*Το Λεύκωμα Πεϋτιέ της Συλλογής Στέφανου Βαλλιάνου*, Αθήνα, Εκδόσεις της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1971) ακολούθησε μια σειρά διεθνών επιστημονικών συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990 και αφορούσαν στη μελέτη του γεωγραφικού και χαρτογραφικού έργου των γαλλικών επιστημονικών αποστολών στην Αίγυπτο, την Πελοπόννησο και την Αλγερία (1799-1860). Βλ. Γιάννης Σαΐτας (επιμ.), *Μάνη. Μαρτυρίες για τον χώρο και την κοινωνία, περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)*, Πρακτικά Συμποσίου, Λιμένα Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1996· *L'Invention Scientifique de la Méditerranée, Égypte, Morée, Algérie*, επιμ. Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman, Maroula Sinarellis, Παρίσι, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1998· *Enquêtes en Méditerranée. Les Expéditions françaises d'Égypte, de Morée et d'Algérie, actes de Colloque Athènes – Nauplie, 8-10 juin 1995*, επιμ. Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos, Maroula Sinarellis, Αθήνα, Institut de Recherches Néohelléniques/FNRS, 1999.

113. Πρόκειται για το ερευνητικό πρόγραμμα της École Française d'Athènes που διευθύνει η Anne Couderc, με θέμα "Frontières et territoires dans les Balkans".

114. Οι μελέτες αυτές εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο των δράσεων και των εκδηλώσεων του ελληνικού εθνικισμού. Το ζήτημα των εμπλοκών της εθνικής ιδεολογίας στην εθνογραφική χαρτογραφία ετέθη από τον Κ. Θ. Δημαρά (*Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986), ενώ το υλικό είχε δημοσιευθεί από τον Η. R. Wilkinson (*Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ 1951) και τον Κ. Σβολόπουλο (*Ο Heinrich Kiepert και το εθνογραφικό πρόβλημα εις την Χερσόνησον του Αίμου. Η ανέκδοτος αλληλογραφία του Γερμανού χαρτογράφου με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1877-1878)*, Αθήνα 1974). Το χαρτογραφικό υλικό που αφορά στη διετία 1876-1878 μελέτησε πρόσφατα ο Σπύρος Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του 'ελληνισμού' (1876-1878)», *Τα Ιστορικά* τχ. 36 (2002), 23-74 και τχ. 38 (2003), 49-112.

αυτές σχετίζονται με τη νέα αντιμετώπιση της γεωγραφίας ως ερμηνευτικού συντελεστή της ιστορίας. Πρόκειται για εργασίες που παράγονται στην τροχιά της ανανέωσης των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα, ανανέωση που σχετίζεται με ό,τι αποκαλούμε συμβατικά «αιιοθέτηση των μεθόδων της νέας ιστορίας»¹¹⁵. Δεν θα επεκταθούμε εδώ στην παρουσίαση των εργασιών που σχετίζονται με την αναγνώριση των γεωγραφικών ερμηνευτικών συντελεστών της ιστορίας, πρώτα επειδή αρκετές από τις παρεμβάσεις του Συνεδρίου μας επικεντρώνονται στα σχετικά ζητήματα, κι έπειτα επειδή οι εργασίες αυτές δεν προτείνουν νέου τύπου εργαλειακές χρήσεις της γεωγραφίας αλλά μια σε βάθος αναλυτική τεκμηρίωση ιστορικών κανονικοτήτων που σχετίζονται και με τον χώρο¹¹⁶. Υπενθυμίζεται εδώ επιγραμματικά ότι η εισαγωγή της μεθοδολογίας της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας πραγματοποιείται με καθυστέρηση στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Στα 1982, ο Σπύρος Ασδραχάς, σε μια υπεράσπιση της νέας ιστορίας, εντόπιζε την «απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στα ενδιαφέροντά μας και στα ενδιαφέροντα της πιο προχωρημένης, της πιο αξιόλογης ιστοριογραφίας του καιρού μας»¹¹⁷. Στο κείμενο αυτό εκφραζόταν η ανάγκη απομάκρυνσης της ιστορικής έρευνας από την πολιτική ιστορία και η στροφή της στις γεωγραφικές, κοινωνιολογικές, οικονομικές και δημογραφικές κανονικότητες της ιστορίας. Επί πλέον εντοπιζόταν οι «σιωπές» της ελληνικής ιστορικής έρευνας ως προς ορισμένα κεντρικά ερευνητικά αιτούμενα, όπως (μεταξύ άλλων) «η κίνηση των πληθυσμών, οι σχέσεις του ανθρώπου με το έδαφος [...] η σχέση του καλλιεργημένου με τον ακαλλιεργητό χώρο, η σηματοδότηση του χώρου και η μεταγραφή του στις συλλογικές συνειδήσεις». Τα θέματα αυτά αναπτύχθηκαν σε μια σειρά σεμιναρίων του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, στα 1984¹¹⁸, και, από τα 1985 και μετά, αποτέλεσαν τη βάση αντίστοιχων ερευνητικών προγραμμάτων.

115. Για το περιεχόμενο του όρου «νέα ιστορία» στην Ελλάδα, βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* περίοδος β', τχ. 76-77 (2001), 72-91.

116. Βλ. εδώ τις συνδρομές της Ευτυχίας Λιάτα, της Όλγας Κατσαρδής-Hering, του Κώστα Κόμη, της Ευτυχίας Κοσμάτου, του Δημήτρη Δημητρόπουλου και της Λίνας Βεντούρα.

117. *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία. Πραγματικότητα και προοπτικές*, Αθήνα, ΕΜΝΕ - Μνήμων, 1982, σ. 9.

118. Σ. Ασδραχάς - Κ. Θ. Δημαράς - Π. Μουλλάς - Β. Παναγιωτόπουλος - Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié - Γ. Τσιώμης, «Σεμιναριακά Μαθήματα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 7 (1984). Ειδικότερα για τη γεωγραφία, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», ό.π., σ. 1-30.

Επιστρέφοντας στο αντικείμενό μας πρέπει να επιστημονούμε ότι ένα κεντρικό χαρακτηριστικό των νεότερων εργασιών γύρω από την ιστορία των αναπαραστάσεων του χώρου και των λειτουργιών τους βρίσκεται στο γεγονός ότι στηρίζονται πλέον σε ουσιώδη αρχαιολογική έρευνα και αξιοποιούν κριτικά ένα ευρύ φάσμα πηγών. Επί πλέον, στρέφονται προς την εκτίμηση οργανικών συνόλων της ιστορίας του χώρου και προχωρούν στην εκμετάλλευση των σειραϊκών στοιχείων του υλικού. Μολονότι τα κίνητρα των προσεγγίσεων αυτών ποικίλλουν (οι περισσότεροι των μελετητών προέρχονται από τους χώρους της οικονομικής, της πολιτικής ή και της στρατιωτικής ιστορίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας του εντύπου, της τέχνης και της αρχιτεκτονικής), οι εργασίες τους συγκλίνουν στη διερεύνηση των στρατηγικών διαχείρισης του χώρου, φωτίζοντας τα σημεία εκείνα όπου οι επιστήμες και οι τέχνες του χώρου συνδέονται με το δημόσιο συμφέρον, όπως η οργάνωση του αστικού και του οχυρωμένου χώρου, η διαχείριση των οικονομικών πόρων, η στρατηγική εξάπλωση, η ηθική συνοχή σε περιόδους κρίσεων και, τέλος, οι πολιτικές λειτουργίες των αναπαραστάσεων του χώρου. Οι εργασίες αυτές αποδεσμεύονται σε σημαντικό βαθμό από την αποκλειστική εξυπηρέτηση των αιτημάτων της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και τείνουν να εντάξουν τα ελληνικά παραδείγματα στις ζήτησεις του διεθνούς προβληματισμού¹¹⁹.

Τα στοιχεία όσα παρατέθηκαν σίγουρα δεν είναι εξαντλητικά. Καθώς η επιλογή και η οργάνωσή τους σε περιόδους και ενότητες λιγότερο ή περισσότερο οργανικές είναι «αυθαίρετη» (στον βαθμό που δεν στηρίζεται σε κάποια προηγούμενη εργασία) και «επιλεκτική» (λόγω του ότι στηρίζεται σε οπτικές που επιλέγει ο συντάκτης του απολογισμού), θα απουσιάζουν σίγουρα αρκετές, ενδεχομένως αξιόλογες εργασίες, παρά την προσπάθεια των εισαγωγικών διευκρινίσεων να ορισθεί το αντικείμενο και να εκτεθούν οι λόγοι για τους οποίους ομάδες ολόκληρες συγγενών προς το θέμα εργασιών δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση. Όπως και να 'χει, δεν θα ήταν δυνατόν και δεν θα είχε κανένα νόημα να παρακολουθούσαμε εδώ το σύνολο των περιφερειακών ως προς το θέμα εργασιών που παρουσιάζουν κάποια συνάφεια με την ιστορία και την ιστορικότητα του χώρου¹²⁰.

119. Κοντά στις θεωρητικές προσεγγίσεις πρέπει να μνημονευθεί και το τολμηρό (ριψοκίνδυνο στα συμπεράσματά του) εγχείρημα του Βαγγέλη Πανταζή να ερμηνεύσει τις συμβάσεις προσανατολισμού της ιστορικής χαρτογραφίας σε συνάρτηση με τις γεωπολιτικές ισορροπίες όπως αυτές επικράτησαν κατά τους νεότερους χρόνους (*Χάρτες και Ιδεολογίες. Ο προσανατολισμός των χαρτών και η μοίρα των λαών*, Αθήνα, Κάλβος, 1989).

120. Οι εργασίες όσες σχετίζονται με την ιστορική δημογραφία και τα μεταναστευτικά φαινόμενα αποτελούν αντικείμενα ξεχωριστών παρεμβάσεων. Το ίδιο ισχύει και για

Η θεματική του Συνεδρίου μάς επιβάλλει κάποιους πρόσθετους περιορισμούς. Καθώς οι εργασίες μας δεν επεκτείνονται στη νεότερη ελληνική ιστοριογραφία της Αρχαιότητας και των Μέσων Χρόνων, ούτε στην κυπριακή ιστοριογραφία, είμαστε υποχρεωμένοι να παραλείψουμε ολόκληρες ενότητες του νεοελληνικού ιστορικού στοχασμού. Ωστόσο, πριν κλείσουμε είναι απαραίτητο να μνημονευθούν εδώ οι εργασίες του Μιχάλη Κορδώση γύρω από την ιστορία της βυζαντινής γεωγραφίας αλλά και γύρω από τις λειτουργίες της γεωγραφίας στο έργο συγγραφέων της Ύστερης Αρχαιότητας¹²¹. Ο λόγος που παρακάμπτομε εδώ τον συμβατικό περιορισμό είναι αφ' ενός μεν η εξαιρετική –για τις σχετικές ελληνικές σπουδές– περίπτωση ενός ατομικού έργου αφιερωμένου στην ιστορία της γεωγραφικής σκέψης και των εφαρμογών της, αφ' ετέρου η διάθεση συγκρότησης του επιστημονικού πεδίου με τη συμμετοχή του στην εκδοτική ομάδα του περιοδικού *Ιστοριογεωγραφικά*¹²². Τέλος, οφείλουμε να μνημονεύσουμε εδώ τη σημαντική εργασία που έχει πραγματοποιηθεί στην Κύπρο, όπου περισσότερο ο νησιωτισμός και λιγότερο η στενή επαφή της κυπριακής ιστοριογραφίας με την αγγλοσαξονική είχαν ως αποτέλεσμα την ξεχωριστή καλλιέργεια της ιστορίας της χαρτογραφίας¹²³.

την ιστορία της ροής του εμπορίου, ενώ απουσιάζουν οι κριτικοί απολογισμοί των ελληνικών συνδρόμων στην ιστορία της συγκρότησης του οικισμένου και του αστικού χώρου και την ιστορία της νοσολογίας, ιστοριογραφικοί τομείς που γνώρισαν ξεχωριστή καλλιέργεια στην Ελλάδα του 19ου και του 20ού αιώνα.

121. Μιχάλη Κορδώση, «Σκέψεις για τη σύνθεση μιας ιστορίας της γεωγραφίας στο Βυζάντιο», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 131-144· Ο ίδιος, «Τα όρια της Οικουμένης στο Νότο κατά τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 155-166· Ο ίδιος, «Η Άλλη Ινδική και η νήσος 'Διβούς' του Φιλόστοργου», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 167-178· Ο ίδιος, *Τα γεωγραφικά στοιχεία στην Εξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου: συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της γεωγραφίας στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, <παράρτημα του περ. Δωδώνη>, Ιωάννινα 1991. Ο ίδιος μελετητής ασχολήθηκε και με τη διερεύνηση των πεδίων της ιστορικής γεωγραφίας («Ιστορική Γεωγραφία και συγγενείς επιστήμες: περιορισμένος και ευρύτερος χώρος»), *Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, χ.τ.χ.*) αλλά και με τις σύγχρονες ιδεολογικές εμπλοκές της (*Η σημασία των γεωγραφικών ονομάτων στο πρόβλημα με τα Σκόπια*, Ιωάννινα 1994).

122. Το περιοδικό, με τόπο έκδοσής του τα Γιάννενα και τη Θεσσαλονίκη, κυκλοφορεί από τα 1986. Εκτός από τις εργασίες του Μ. Κορδώση που προαναφέρθηκαν και μία εργασία του Βασιλείου Ν. Μακρίδη («Το πρόβλημα των Αντιπόδων στην Προεπαναστατική Ελλάδα»), *Ιστοριογεωγραφικά* 5 (1995), 9-49 φιλοξενεί άρθρα ιστορικής γεωγραφίας και τοπικής ή περιφερειακής ιστορίας.

123. Βάση της ιστορίας της χαρτογραφίας της Κύπρου είναι η πλήρης και αναλυτική

V. ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Η εργαλειακή χρήση της γεωγραφίας χαρακτηρίζει τις ερμηνευτικές προσπάθειες της αρχαιοδιφικής λογιούσνης των ελλήνων ευρυμαθών του 19ου και του μεγαλύτερου μέρους του 20ού αιώνα. Η περιοχή τους ορίζει μία δεύτερη ζώνη ιστορικού στοχασμού και χαρακτηρίζεται από ιστορικές αναζητήσεις φιλολογικού τύπου, που υιοθετούν αυτομάτως τα εκάστοτε κρατούντα ιστοριογραφικά σχήματα. Οι έλληνες αρχαιοδίφες εμπνέονται από κίνητρα πατριωτικά, ωθούνται από αρχαιογνωστικές και ανθρωπολογικές περιέργειες και ακολουθούν ποικίλες μεθοδολογίες που χαρακτηρίζονται από μίαν εμπειρική διάθεση και μίαν ακλόνητη πίστη στην αξία των μεμονωμένων (και εν πολλοίς αποστειρωμένων) φιλολογικών, αρχαιολογικών και ανθρωπολογικών μαρτυριών.

Ωστόσο αυτές οι (όχι πάντοτε) «ανεπίσημες» εκδηλώσεις της ιστορικής ευρυμάθειας διαθέτουν βαθύτατες ρίζες, αξιόλογη διάρκεια και θεαματική διάδοση. Μέσα από αυτές, η αναζήτηση της ιστορικότητας του χώρου αναδεικνύεται ως ένας από τους πάγιους «τόπους» των ερμηνευτικών προσπαθειών της νεοελληνικής λογιούσνης σε όλη τη διάρκεια των τριών τελευταίων αιώνων, φορέας και συντελεστής της νεωτερικότητας που εκφυλίζεται και διασπάται σε ένα πλήθος ιστοριο-γεωγραφικών συγγραφών εθνικής, τοπικής ή περιφερειακής εμβέλειας. Οι αρχαιοδιφικές μελέτες της ιστορικότητας του χώρου (του πάτριου ιδίως) καλύπτουν σταδιακά το σύνολο του ελληνικού χώρου, πυκνώνουν θεαματικά για τις αμφισβητούμενες από τους γείτονες περιοχές και αποτελούν διάσπαρτες και υβριδικές εκφράσεις της εθνικής ιδεολογίας.

Στο περιθώριο των εντατικών αυτών ενασχολήσεων καλλιεργείται σποραδικά και η ιστορική μελέτη της πρόσληψης του γεωγραφικού, με τη μορφή της ιστορίας των επιστημών και των τεχνών του χώρου. Οι σχετικές ενασχο-

---

τεκμηρίωση του Ανδρέα και της Judith Στυλιανού, *The History of the Cartography of Cyprus*, Λευκωσία, Cyprus Research Center, 1980 (2^η1989). Η ιστορία της χαρτογραφίας της Κύπρου αποτέλεσε το αντικείμενο πολλών αξιόλογων εργασιών, στις οποίες θα άξιζε να αφιερωθεί μια ειδική μελέτη. Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί το ειδικό Συμπόσιο για τη Χαρτογραφία της Κύπρου που διοργανώθηκε στα 1983 και τα Πρακτικά του δημοσιεύθηκαν στις Κυπριακές Σπουδές του 1984, η άρτια έκδοση του καταλόγου της συλλογής χαρτών του Μορφωτικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου από τους Μαρία Ιακώβου και Ανδρέα Χατζηπασχάλη, *Χάρτες και Ατλαντες της Κύπρου*, Λευκωσία 1989 (δευτέρα επανυλημένη έκδοση με τη φροντίδα της Λεονώρας Ναβάρη, Λευκωσία 2003) καθώς και η σειρά ετήσιων διαλέξεων για την ιστορία της χαρτογραφίας, που διοργανώνει το ίδιο ίδρυμα από τα 1992 και που περιλαμβάνει εισηγήσεις της Hellen Wallis, του Tony Campbell, της Susan Gole και του Christopher Terrell.

λήσεις της ελληνικής λογισμικής, δυναμικές στην αφετηρία τους, ισχνότερες έως τα μέσα του 19ου αιώνα, θα πυκνώσουν αργότερα ακολουθώντας την τάση ανάκαμψης της νεοελληνικής γεωγραφίας και τη σύσταση δημόσιων ή συλλογικών φορέων και επιστημονικών οργάνων. Τα ενδιαφέροντα για την ιστορία των επιστημών και των τεχνών του χώρου παραμένουν ωστόσο αναμικτά παρασχολήματα μεμονωμένων, και εν πολλοίς ασύνδετων μεταξύ τους, ευρυμαθών λογίων.

Κατά τον Μεσοπόλεμο θα σημειωθεί ένα άνοιγμα της πολιτικής ιστοριογραφίας προς τις γεωπολιτικές ερμηνείες. Το άνοιγμα αυτό θα επιδράσει περισσότερο στην ιστορική γεωγραφία, όπου θα δώσει ορισμένα έργα εγχειριδιακού τύπου, ενώ δεν θα αλλοιώσει τις ερμηνευτικές μεθόδους και τα πεδία της πολιτικής ιστορίας. Αντιθέτως, οι πολιτικές επιστήμες είναι εκείνες που θα απορροφήσουν φυσικότερα τις γεωπολιτικές αναγνώσεις του χώρου, φαινόμενο που θα ενταθεί την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα.

Από τη δεκαετία του 1960 και μετά παρατηρείται μια τάση αποκατάστασης της σχετικής με τον χώρο λόγιας παραγωγής (ιστοριογραφικής, γεωγραφικής και αρχαιολογικής) και ένταξής της στα πεδία της ιστορικής έρευνας. Στο πλαίσιο αυτό σημειώνεται ένα άνοιγμα των ιστορικών σπουδών προς τη διερεύνηση των λειτουργιών της γεωγραφικής σκέψης και παραγωγής. Καθώς η ιστορία της παιδείας ανοίγεται προς την ιστορία των συνειδητήσεων και διευρύνονται τα πεδία τεκμηρίωσής της, η γεωγραφική παραγωγή συμπεριλαμβάνεται στα υλικά της ιστορίας της παιδείας, ενώ ταυτόχρονα σημειώνεται και μία στροφή προς τη διερεύνηση των ιδεολογικών λειτουργιών της γεωγραφίας του ελληνικού Διαφωτισμού, του περιηγητισμού και της χαρτογραφίας.

Στη δεκαετία του 1980, η διεθνής στροφή προς τη μελέτη των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου αλλά και η αναγνώριση στην Ελλάδα του ερμηνευτικού ρόλου της γεωγραφίας στις ιστορικές σπουδές οδήγησαν την έρευνα προς μια νέα προσέγγιση της ιστορίας του χώρου. Στην κατεύθυνση αυτή πραγματοποιούνται σταθερά βήματα προς την απογραφή, την τεκμηρίωση αλλά και την εκμετάλλευση του υλικού αλλά και προς μια ιστοριογραφία περισσότερο ενημερωμένη γύρω από την ιστορικότητα και τη λειτουργία των εννοιών, των προσλήψεων και των αναπαραστάσεων του χώρου.

Τα έως τώρα βήματα δεν είναι αμελητέα: η γεωγραφία και η χαρτογραφία του ελληνικού Διαφωτισμού έχουν διερευνηθεί διεξοδικά, έχουν απογραφεί και μελετηθεί μορφές της διάδοσης της γεωγραφικής παιδείας σε λόγιο και εκπαιδευτικό επίπεδο, έχουν διερευνηθεί οι δημόσιες προσλήψεις του ιερού και του κοσμικού χώρου κι έχουν εκπονηθεί εξειδικευμένες μελέτες ορισμένων κεντρικών ενοτήτων του υλικού, που σχετίζονται με τις στρατηγικές δια-

χείρισης του χώρου. Επί πλέον έχουν πραγματοποιηθεί ώριμες ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ιστορίας του οικισμένου χώρου, της ιστορικής δημογραφίας και της ιστορίας της χαρτογραφίας, και οι σχετικές ελληνικές ζητήσεις έχουν συνδεθεί με τον διεθνή προβληματισμό.

Μολονότι αρκετοί νεότεροι ιστορικοί εξειδικεύονται στα σχετικά ζητήματα και ενώ πληθαίνουν οι δημοσιεύσεις και εκπονούνται συναφείς με το θέμα διδακτορικές διατριβές, οι ποικίλες προσεγγίσεις δεν αρθρώνονται σε ένα διακριτό ιστοριογραφικό σύνολο, ούτε τείνουν προς τη διαμόρφωση ενός επί μέρους επιστημονικού πεδίου. Θα λέγαμε ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες η ιστορική μελέτη της ποιητικής και της πολιτικής του χώρου ανασηματοδοτεί τον παλαιό ιστοριογραφικό «τόπο», στον οποίο συγκλίνουν προσεγγίσεις ποικίλων προτεραιοτήτων και μεθοδολογιών.

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η μελέτη της ιστορίας και της ιστορικότητας του χώρου στην Ελλάδα συνδέονται με τα πάγια προβλήματα των επιστημών της κοινωνίας και του ανθρώπου στη γραμματεία μας: τα ελλείμματα της τεκμηρίωσης περιορίζουν τις πρωτοβουλίες συνθετικών θεωρήσεων, οι ζητήσεις και οι τάσεις του διεθνούς προβληματισμού καθυστερούν να ενσωματωθούν, το ατομικό και το τυχαίο παίζουν καθοριστικό ρόλο στις ερευνητικές επιλογές. Παρά το αριθμητικά περιορισμένο της κοινότητας των ελληνικών ιστορικών, οι μελέτες τους δεν επικοινωνούν μεταξύ τους (ακόμη κι όταν δημοσιεύονται σε συνεχόμενα τεύχη του ίδιου περιοδικού) καθώς παρατηρούνται (συνήθεις στα καθ' ημάς) ασυνέχειες και (συχνά ηθελημένα) στεγανά. Παράλληλα, τα παραδοσιακά ιστοριογραφικά σχήματα διατηρούνται ακόμη ανθεκτικά: οι ανάγκες της τοπικής και της περιφερειακής ιστορίας παραμένουν, ενώ σε αρκετές εργασίες από τις οποίες θα περίμενε κανείς μια ανανέωση της προβληματικής, παρατηρείται μία διολίσθηση στον χώρο της συμβατικής ιστορίας της λογισύνης. Τέλος, η ελλιπής λειτουργία της επιστημονικής κριτικής έχει ως αποτέλεσμα να μην αξιολογούνται τα έργα και να μην αποτρέπονται παλινωδίες και εκτροχιασμοί.

Πρόσφατα, κατά την τελευταία κρίση του Μακεδονικού, είδαμε πράγματι διολισθήσεις της ιστοριογραφίας προς μια πατριωτική, λόγια και αρχαιοδιφική αντίληψη της ιστορίας του χώρου, και μπορούμε να προβλέψουμε με ασφάλεια την επανάληψη αντίστοιχων φαινομένων στο μέλλον. Ωστόσο, η αντίληψη αυτή είναι πρακτικά νεκρή, καθώς εκλείπουν οι γνωστικοί, κοινωνικοί και ιδεολογικοί όροι που την εξέθρεψαν. Τα θετικά στοιχεία της (η αναδρομή στις αρχαίες πηγές και ο εξαντλητικός έλεγχος των φιλολογικών, ανθρωπολογικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων) έχουν πλέον ενσωματωθεί στη μεθοδολογία της ιστοριογραφίας, η οποία με τη σειρά της απομακρύνεται από συνολικές ερμηνείες και εξοπλίζεται με τα απαραίτητα λόγια εργαλεία προκειμένου να αντιμετωπίσει τις σύνθετες σχέσεις των κοινωνιών με τον χώρο.

George Tolias

SPACE AND HISTORY
ANTIQUARIAN AND HISTORIOGRAPHIC APPROACHES OF GEOGRAPHY
IN 19th-20th CENTURY'S GREECE

(SUMMARY)

The present paper aims to present the uses and functions of geography in Modern Greek historical traditions. The use of historical geography as a tool for approaching the past remains a typical component of Greek learned historical activities during the 19th and the first part of the 20th century. Intensive preoccupation with historical geography and local history gradually form a specific domain, a second zone of historical production. This domain is characterized by erudite inquiry which, adopting the dominant historiographic patterns, is inspired by patriotic motives, and is guided by antiquarian and anthropological curiosity; although the products of this peculiar approach follow diverse methodologies they keep in common a typical empiric approach and a firm faith in the value of isolated literary, archeological, and anthropological evidence.

These long-lasting and not always unofficial manifestations of Greek learned historiography have deep roots and a spectacular diffusion. The historicity of space remains one of the permanent topics of Modern Greek scholarly undertakings, agent and product of the rising modernity, which gradually decays and crumbles into a multitude of historical and geographical compositions of local or regional range. The antiquarian's research on the historicity of space (the author's homeland as a rule) covers step by step all the Greek areas; it increases in the case of the lands also claimed by neighbors and form spurious and fragmented expressions of the national ideology.

The "official", political historiography will keep a safe distance from antiquarian interest in local history and historical geography. Only during the 1920s and under the pressure of the geopolitical approaches, can we distinguish an interest in the geographic factors of history. However, the geopolitical influences remain stronger in Modern Greek historical geography than to political historiography.

It is after 1960 that the learned and antiquarian product will be recuperated by the history of ideas and used as a hermeneutic component of history. Within this scheme, the analysis will focus on the ideological functions of geography, of travel literature and of cartography, especially the ones covering the period of the "Greek

Enlightenment". It is after 1980 that Greek history will turn really towards the history of space (geography, travel literature and cartography), as an answer to the international shift towards the historical study of the perceptions and representations of space but also by the awareness of Greek historiography of the geographical issues in history (by the introduction of the *Annales* methodology in Greek social and economic history). Research has been conducted in this direction towards the collection and the study of the related material. The fields explored hitherto include Greek geography and cartography of the 18th century, the diffusion of geographical knowledge on the learned and educational level during the 19th century, the vernacular perceptions of sacred and secular space and the history of cartography, as well as the development of various strategies concerning the administration of space.

Although quite a few younger historians are specialized in these fields, and relevant publications and Ph. D. dissertations are multiple, these varied approaches do not shape a distinctive historiographic group and they do not tend to form a specific field. We could say that during the last two decades the historical approach of the politics and the poetics of space represent a growing topic of Modern Greek historiography, an encounter of diverse scientific priorities and methodologies.

Κοινωνική ιστορία
Κοινωνικό φύλο και ιστορία

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ:
ΑΠΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Όταν οι διοργανωτές του Συνεδρίου μου έκαναν την τιμή να απευθυνθούν σ' εμένα, μου ζήτησαν να παρουσιάσω την ιστοριογραφική παραγωγή για το φύλο των τελευταίων δεκαετιών. Στη δομή του Συνεδρίου το φύλο εμφανίζεται ως μία από τις συνιστώσες της κοινωνικής ιστορίας, παράλληλα με την ιστορική δημογραφία, τις ηλικίες, τον αγροτικό κόσμο, τη μετανάστευση και τις εθνοπολιτισμικές ομάδες – χωρίς να περιλαμβάνεται ωστόσο η ιστορία της εργασίας, αφετηριακή και κλασική θεματική της κοινωνικής ιστορίας. Η οργάνωση αυτή έχει, κατά τη γνώμη μου, δύο μεθοδολογικές αδυναμίες: αφ' ενός αναπαράγει και επισημοποιεί μια κατάτμηση της ιστοριογραφικής παραγωγής που διαχωρίζει την ανθρώπινη δράση σε ιεραρχημένα πεδία: το οικονομικό, το πολιτικό, το κοινωνικό· αφ' ετέρου συγχέει τις θεματικές που υποτίθεται ότι συνθέτουν το κάθε ιστοριογραφικό πεδίο (λ.χ. τη μετανάστευση, τον αγροτικό κόσμο) με γνωστικά αντικείμενα, όπως είναι η ιστορική δημογραφία, αλλά κυρίως με αναλυτικά εργαλεία, όπως είναι το φύλο ή ακόμη το έθνος και η τάξη.

Γι' αυτό το λόγο, επιχειρώντας να ανταποκριθώ στο αίτημα που μου απηύθυναν οι διοργανωτές του Συνεδρίου είμαι αναγκασμένη να υπερβώ το θεματικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η παρέμβασή μου. Παρουσιάζοντας τη σχετική ελληνική παραγωγή ελπίζω να φανερί ότι το φύλο δεν συνιστά υποκλάδο της κοινωνικής ιστορίας, αλλά αναλυτική κατηγορία χρήσιμη για να προσεγγίσει κανείς γόνιμα διαφορετικές όψεις του παρελθόντος. Αυτό σημαίνει πως όταν μιλάμε για φύλο δεν αναφερόμαστε σε κάποιες βιολογικές κατηγορίες ατόμων, αλλά στις κοινωνικά και πολιτισμικά συγχροτημένες, μεταβαλλόμενες, αλλά σταθερά ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών. Αναφερόμαστε επίσης στους ιστορικά προσδιορισμένους τρόπους με τους οποίους, ό,τι γίνεται κάθε φορά αντιληπτό ως έμφυλη διαφορά συγκροτεί και συμβολίζει σχέσεις εξουσίας. Ως εννοιολογικό εργαλείο το φύλο μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε την ιεραρχική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων σε όλα τα πεδία της ζωής, να διευρύνουμε επομένως το περιε-

χόμενο του πολιτικού με τις πρακτικές και τη δράση της καθημερινής ζωής. Συγχρόνως μας προσφέρει μία δίοδο για να παρακολουθήσουμε πώς εννοιολογείται πολιτισμικά ο εαυτός, πώς συγκροτείται πάντοτε σε σχέση με τον άλλο, πώς η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται συσχετικά και γι' αυτό αλλάζει ανάλογα με τα συμφραζόμενα· αλλά και πώς η δράση των ατόμων προσδιορίζεται και νοηματοδοτείται από το περιεχόμενο που αποδίδεται κάθε φορά στην έμφυλη διαφορά, περιεχόμενο που η δράση αναπαράγει όσο και μετασχηματίζει¹.

Συνιστά δηλαδή το φύλο μεθοδολογική επιλογή που δεν περιορίζεται σε χρονικές περιόδους ή σε θεματικές κατατιμήσεις αλλά αφορά γενικά στην ιστορική έρευνα, καθώς μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε οποιοδήποτε ζήτημα σχετίζεται με την ιστορική αλλαγή και την εξουσία. Μολονότι η σχετική ελληνική ιστοριογραφία καλύπτει ακόμη ένα οριοθετημένο θεματικό εύρος, ελπίζω να γίνει φανερό ότι οι ιστορικές μελέτες που χρησιμοποιούν την αναλυτική κατηγορία του φύλου περιλαμβάνουν προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να ενταχθούν τόσο στην πολιτική όσο στην οικονομική, την κοινωνική, αλλά και την πολιτισμική ιστορία, υπερβαίνοντας ωστόσο συνήθως παραόμοιες κατατάξεις.

Πρώτα, δύο αλληλένδετες διευκρινίσεις. Κατ' αρχάς, και όπως ταιριάζει σε ένα Συνέδριο με θέμα την επισκόπηση της ιστοριογραφικής παραγωγής, η έμφαση σε όσα ακολουθούν θα είναι στην ιστοριογραφία. Και επειδή στην Ελλάδα, όπως και αλλού, το φύλο εισάγεται στην ιστοριογραφία μέσα από την ιστορία των γυναικών, θα διαπραγματευθώ την ιστορία των γυναικών και την ιστορία του φύλου όχι ως διακριτά στάδια, το ένα υποτίθεται εξειδικευμένο και το άλλο υποτίθεται πιο γενικό, αλλά ως ένα συνεχές που αποτυπώνει τη διεύρυνση και τον εμπλουτισμό των ιστορικών προσεγγίσεων των τελευταίων δεκαετιών. Ακόμη περισσότερο, ελπίζω να φανεί ότι για τη σχετική ελληνική ιστοριογραφία η μελέτη των γυναικών υπήρξε εξ αρχής το εφαλτήριο που επέτρεψε να τεθούν σύνθετα ερωτήματα στο παρελθόν, όπως είναι η συσχετική κατασκευή της έμφυλης διαφοράς –ότι δηλαδή το περιεχόμενο κάθε φορά της θηλυκότητας προσδιορίζεται σε σχέση και σε αντίθε-

1. Για το φύλο ως αναλυτικό εργαλείο και τις σχετικές ιστοριογραφικές επεξεργασίες των τελευταίων δεκαετιών, βλ. Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», Έφη Αβδελά – Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 15-119 καθώς και τα άρθρα του ίδιου τόμου. Επίσης, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), 201-210.

ση με εκείνο του ανδρισμού και τούμπαλιν-, οι μορφές και οι συνέπειές της σε διάφορα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, οι μετασχηματισμοί στις εννοιολογήσεις της, οι επιδράσεις της στη συγκρότηση ταυτότητας και σχέσεων εξουσίας σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα².

Κατά δεύτερο λόγο, όσα ακολουθούν αποσκοπούν να τονίσουν περισσότερο τη θετική συμβολή αυτής της μεθοδολογικής επιλογής στην ελληνική ιστοριογραφία παρά τις δυσμενείς συνθήκες που εξακολουθούν να περιβάλλουν τόσο τη σχετική παραγωγή όσο και τους φορείς της. Η διευκρίνιση δεν είναι πλεονασματική. Δεν είναι η πρώτη φορά που μου ζητείται να σκιαγραφήσω τη διαδρομή της ιστορίας των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα και η εικόνα της περιθωριοποίησης, της απουσίας μηχανισμών αναπαραγωγής, χρηματοδότησης της έρευνας και επιστημονικού διαλόγου δεν έχει αλλάξει και πολύ από την τελευταία φορά που έκανα τον απολογισμό³. Ωστόσο θεωρώ ότι το Συνέδριο αυτό μας προσφέρει τη δυνατότητα να πάμε ένα βήμα πέρα και να διαγνώσουμε την πρωτότυπη συμβολή της στην ελληνική ιστοριογραφία, παρά την προβληματική θέση που κατέχει στο εσωτερικό της.

Είναι κοινός τόπος ότι στις συνθήκες των αρχών της δεκαετίας του 1980 οι πρώτες έρευνες που στράφηκαν στα ίχνη γυναικείας δράσης στο παρελθόν αποζητούσαν να αναδείξουν τις γυναίκες ως υποκείμενα της ιστορίας. Αυτό το αρχικό ενδιαφέρον επηρέασε τις μετέπειτα ερευνητικές επιλογές της σχετικής παραγωγής προσανατολίζοντάς την σε μεγάλο βαθμό προς τον αστικό χώρο, τα μεσαία στρώματα, τους θεσμούς και τη δράση προσώπων. Πιο συγκεκριμένα, η αστική κοινωνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1833 ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελεί το προνομιακό πεδίο μελετών της ιστορίας των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα. Η έρευνα αναζήτησε τεκμήρια για τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε και μετα-

2. Πάντως θα περιοριστώ εδώ στην πρόσφατη ιστοριογραφική παραγωγή για τις γυναίκες και το φύλο και δεν θα αναφερθώ στις απόπειρες να γραφτεί ιστορία των γυναικών σε παλαιότερες περιόδους. Για τις πρώτες απόπειρες να γραφτεί μια ιστορία των γυναικών ήδη κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Επίμετρο: Η 'συνετή' ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Αθήνα, Εκάτη, 1999, σ. 407-486.

3. Βλ. σχετικά Efi Avdela, "Quand classe et genre s'opposent : le cas de l'historiographie grecque contemporaine", Anne-Marie Sohn – Françoise Thélamon (επιμ.), *L'histoire sans les femmes est-elle possible ?*, Παρίσι, Perrin, 1998, σ. 25-32 και Η ίδια, "L'histoire des femmes au sein de l'historiographie grecque contemporaine", Gisela Bock – Anne Cova (επιμ.), *Écrire l'histoire des femmes en Europe du Sud, XIXe-XXe siècles / Writing Women's History in Southern Europe, 19th-20th Centuries*, Οείρας, Celta Editora, 2003, σ. 81-96.

σχηματίστηκε το περιεχόμενο της έμφυλης διαφοράς και για τις συνέπειές της στην οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Συγχρόνως στράφηκε στα ίχνη που άφησε η δημόσια κριτική αυτών των συνεπειών, ατομική όσο και οργανωμένη, κυρίως στον γυναικείο και φεμινιστικό Τύπο. Η έρευνα επικεντρώθηκε στις δύο κυριότερες περιόδους γυναικείας διαμαρτυρίας: αφ' ενός το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία διατυπώνεται η πρώτη συστηματική κριτική γυναικών για τη θέση των ομοφύλων τους· και αφ' ετέρου το Μεσοπόλεμο, με το δυναμικό και πολυπρόσωπο φεμινιστικό του κίνημα. Ουσιαστικά η έρευνα εστίασε στις δραστηριότητες, τους λόγους και τη ζωή των μορφωμένων ή/και επαγγελματιών γυναικών, δηλαδή σε μια μειοψηφία εκείνης της ρευστής και εν πολλοίς άγνωστης κατηγορίας που ονομάζεται συχνά ελληνικά «μεσαία στρώματα». Δύο κεντρικά θεματικά πεδία αναδείχθηκαν από τις σχετικές μελέτες: τα δικαιώματα, αστικά, κοινωνικά και κυρίως πολιτικά, ή ό,τι με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε έμφυλο περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη, και η εργασία των γυναικών, οι μορφές του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο και οι συνέπειές του· και σε σχέση με αυτά, οι αγώνες, οι αντιστάσεις, οι αντιπαραθέσεις, οι πρακτικές στο πολιτικό και το κοινωνικό επίπεδο. Πρόκειται για θεματικά πεδία που δεν περιορίζονται σε ό,τι ονομάζουμε κοινωνική ιστορία, αλλά επεκτείνονται τόσο στην πολιτική όσο και στην οικονομική ιστορία.

Ήδη γίνεται φανερό ότι η ιστορία των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα ενδιαφέρθηκε εξαρχής για τις δυναμικές του κοινωνικού μετασχηματισμού, για τις διαφορετικές κάθε φορά εκδοχές της νεωτερικότητας όπως αποτυπώνονται στο μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της έμφυλης διαφοράς, για το πώς το φύλο γίνεται διακύβευμα και αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ λόγων και πρακτικών υποδηλώνοντας έμπρακτα παλαιές και νέες σχέσεις εξουσίας. Θέτοντας στο κέντρο των αναλύσεών τους εμείς τις ομάδες γυναικών που οι δραστηριότητές τους τις έκαναν φορείς εμπρόθετης δράσης στο κοινωνικό πεδίο, συλλογικά όσο και ατομικά, οι σχετικές έρευνες της δεκαετίας του 1980 έστρεψαν το ενδιαφέρον από τους μηχανισμούς και το κράτος –τα προνομιακά πεδία της «νέας ιστορίας» της περιόδου– στις κοινωνικές σχέσεις, τα υποκείμενα και τη δημόσια κατά κύριο λόγο δράση τους.

Για τις ιστορικούς που έβλεπαν τις σχέσεις των φύλων στο επίκεντρο των ερευνών τους, το γεγονός ότι στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα όλο και πιο συχνά γίνονται ορατές στο δημόσιο χώρο γυναίκες μορφωμένες και επαγγελματίες μαρτυρεί την επιταχυνόμενη συγκρότηση μιας αστικής τάξης, κατ' εξοχήν φορέα του αλυτρωτικού εθνικισμού της περιόδου. Αρκετές έρευνες κατέδειξαν ότι στο πλαίσιο αυτών των αλληλένδετων διαδικασιών συγκροτεί-

ται ένα νέο θετικό πρότυπο για τις γυναίκες της τάξης αυτής. Ορισμένες μάλιστα ερευνήτριες συνδέουν τη διαμόρφωση από τη δεκαετία του 1860 ενός νέου πεδίου λόγων αναφορικά με τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία με τη διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους ενήλικες άντρες⁴. Στους λόγους αυτούς, οι οποίοι στηρίζονταν στη βιολογική εξήγηση της έμφυλης διαφοράς, οι γυναίκες αντιπροσώπευαν μια θεμελιακή συνιστώσα της εθνικής διαπαιδαγώγησης χάρη στις «φυσικές» τους ιδιότητες, θεωρούμενες ως ηθοποιοητικές και εκπολιτιστικές⁵. Όσες επιδίωξαν να διευρύνουν το πεδίο δραστηριοτήτων που θεωρούνταν θεμιτό για το φύλο τους ταυτίστηκαν την περίοδο εκείνη με αυτή την προοπτική και έχτισαν στον εθνικό και εκπολιτιστικό ρόλο των γυναικών ως μητέρων το πολιτικό πρόγραμμα των διεκδικησέων τους⁶. Γι' αυτό και το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης απέκτησε κρίσιμη σημασία. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες η επεξεργασία του νέου περιεχομένου της θηλυκότητας και η διαμόρφωση του νέου προτύπου οικογενειακών σχέσεων πέρασαν μέσα από αντιπαραθέσεις ακριβώς σχετικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών. Σημαντικός αριθμός μελετών ασχολήθηκε έτσι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και με τη δημόσια δράση

4. Δεν είναι δυνατόν να γίνει εδώ εξαντλητική καταγραφή της ιστοριογραφικής παραγωγής για τις γυναίκες και το φύλο στην Ελλάδα και επομένως η βιβλιογραφική τεκμηρίωση που παρατίθεται στη συνέχεια είναι ενδεικτική. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987 (Κατάρτι 2¹⁹⁹⁷). Efi Avdela, "Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, Thalia-1864-1952", Faruk Birtek Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the Nation State: Greece and Turkey*, Λονδίνο, Frank Cass Publications, υπό έκδοση· Ελένη Φουρνάρη, «Επί τίνι λόγω αποστερείς αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 24 (2002), 179-226.

5. Ελένη Φουρνάρη, «*Institutrice, Femme et Mère*»: *Idées sur l'Éducation des femmes en Grèce du XIXe siècle (1830-1880)*, τ. Α'-Β', διδακτορική διατριβή, Université Paris 7, Παρίσι 1992 και Η ίδια, «Περί μορφώσεως 'χρηστών μητέρων' και εκπαιδευσεως 'μελλόντων πολιτών': έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Διημερίδας, Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος-20ός αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Αθήνα, Σχολή Επιστημών Αγωγής - Επιτροπή Ερευνών ΔΠΘ - Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), 1999, σ. 73-120.

6. Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξούσια, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σ. 90-107 και Η ίδια, «Επίμετρο: Η 'συνετή' ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν».

(φιλανθρωπία, συγγραφική δραστηριότητα, συμμετοχή στις πολιτικές και στρατιωτικές αναταραχές της περιόδου) γυναικών από τα μεσαία στρώματα⁷.

Οι μελέτες αυτές ανέδειξαν για τον ύστερο 19ο αιώνα την έμφυλη διάσταση της κοινωνικής συγκρότησης της αστικής τάξης: διερεύνησαν πώς αναβαθμίζεται η σημασία της οικογένειας, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, πώς μετασχηματίζεται η εννοιολόγηση της έμφυλης διαφοράς, πώς κατασκευάζεται και εδραιώνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα σε έναν ιδιωτικό και ένα δημόσιο χώρο με σαφή μοιχόντι μετακινούμενα τα όρια του έμφυλου καταμερισμού δραστηριοτήτων, πώς το φύλο επιδρά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται τα δίκτυα κοινωνικότητας, αλληλεγγύης και πατρωνίας, πώς το περιεχόμενο του έθνους συνδέεται με πρακτικές της καθημερινής ζωής, πώς κατασκευάζονται οι κοινές οπτικές και συνειδήσεις, διαμορφώνεται με έμφυλους όρους η αστική ταυτότητα⁸. Μέσα από τις μελέτες αυτές τέθηκε επίσης πρώιμα για τον 19ο αιώνα το ζήτημα της συλ-

7. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1986 και Η ίδια, «Φρονιμίους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας'. Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Β', Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1986, σ. 476-496· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1987· Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1987· Μαρία Κορασίδου, *Οι άλλοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1995· Αγγέλικα Ψαρρά, «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα», *Σκούπα* 2 (1979), 3-13 και Η ίδια, «'Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλή ως πετεινός σφάζει την αμέσως' (Η διαμάχη Ροΐδη - γραφουσών)», *Σκούπα* 3 (1979), 3-13. Επίσης: Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φυλής' - Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω* 198 (1988), 6-12· Κωστούλα Σικλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (1988), 13-22· Χαρίκλεια-Γιάννη Γκότση, «Η πρώτη 'καλλιτεχνική έλθεσις των κυριών' (Αθήνα, 1891)», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 7 (1994), 236-247. Βλ. ακόμη στο αφιέρωμα: «Ιστορία, γυναίκες, φύλο», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), τα άρθρα: Μαρία Κορασίδου, «Η υλική και ηθική 'αναμόρφωση' των φτωχών γυναικών: Οχυρό κατά της 'βίας' και της 'αγριότητας' των απόκληρων της Αθήνας του 19ου αιώνα», 145-157· Έρη Σταυροπούλου, «Ελληνίδες νοσοκόμοι του 1877 (Μοναχές ή...)', 158-165· Ειρήνη Ριζάκη, «Αγγελία σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1888): Μια απόπειρα διείσδυσης των γυναικών στον δημόσιο χώρο», 166-179.

8. Δύο πρόσφατες (αδημοσίευτες) διδακτορικές διατριβές έχουν αναδείξει, για την περίπτωση του Πειραιά η μία και της Κωνσταντινούπολης η άλλη, τη σημασία του φύλου

λογικής διαμαρτυρίας και της διατύπωσης αιτημάτων. Αναλύθηκαν τα αιτήματα που διατυπώνουν όσες μορφωμένες αστές γυναίκες ενδιαφέρονται για τα δικαιώματα του φύλου τους στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις πρώτες του 20ού, τα μέσα που επιστρατεύουν για την ικανοποίησή τους καθώς και οι πολλαπλές μορφές της πολιτικής τους παρέμβασης. Αναδείχθηκε έτσι η σημασία μιας σύνθετης προσέγγισης του πολιτικού, διευρυμένης σε σχέση με εκείνη που το ταυτίζει αποκλειστικά με την κεντρική πολιτική σκηνή, τα κόμματα ή απλώς το δημόσιο χώρο.

Τα αιτήματα αναφορικά με τα δικαιώματα των γυναικών διευρύνονται αισθητά ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, σε συνάρτηση με τις ανακατατάξεις της περιόδου: τη συγκρότηση κράτους δικαίου, την επέκταση της θεσμικής εκπροσώπησης σε νέα κοινωνικά στρώματα, την εκβιομηχάνιση, τις κοινωνικές ανατροπές που προκαλούν οι πόλεμοι και η προσφυγιά. Ο Μεσοπόλεμος είναι η περίοδος κατά την οποία διατυπώθηκε για πρώτη φορά τόσο έντονα το αίτημα για την πλήρη αστική, κοινωνική και κυρίως πολιτική ισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών, με δράση όσο και με λόγους. Ακολουθώντας το νήμα της δημόσιας δράσης γυναικών, η έρευνα έκανε γνωστό τον πλούτο του φεμινιστικού Ύψους της εποχής και το εύρος των ζητημάτων που έθεσε. Επισήμανε όμως επίσης τη φτώχεια των αποτελεσμάτων αυτής της δραστηριότητας, τα πενιχρά της κέρδη ως τις παραμονές της μεταξικής δικτατορίας, τις έντονες αντιστάσεις από όλες τις κατευθύνσεις στην προοπτική της πολιτικής ισότητας των φύλων⁹.

Οι σχετικές μελέτες συσχέτισαν την ανάπτυξη της φεμινιστικής δράσης με την εξάπλωση και τη διαφοροποίηση των μεσαίων στρωμάτων, που με τη σειρά τους συνδέονται άμεσα με την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στη

στη συγκρότηση της αστικής ταυτότητας κατά τον 19ο αιώνα: Ευθυμία Α. Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνική λειτουργία του φαινομένου στην Ορθόδοξη Κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908)*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000 και Γιάννης Γιαννιτσώτης, *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά, 1860-1909*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2001. Βλ. επίσης Haris Exertoglou, "The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender, and Nation in the Ottoman Urban Centers During the 19th Century", *International Journal of Middle East Studies* και Έφη Κάννερ, «Λόγος περί γυναικών στην ελληνορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1856-1908)», *Τα Ιστορικά* τχ. 35 (2001), 299-334.

9. Βλ. Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, 1985. Επίσης, Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Προπομπές Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, 1988 και Σάσα Μόσχου-Σακοράφου, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990.

μισθωτή εργασία. Η έρευνα επεκτάθηκε έτσι και σε άλλες κατηγορίες γυναικών πέρα από τις μορφωμένες εργαζόμενες, πέρα δηλαδή από εκείνες που στελέχωναν τις φεμινιστικές οργανώσεις: οι εργάτριες, απύσυχες συστηματικά οι ίδιες από τις διεκδικήσεις για ζητήματα του φύλου τους, έγιναν το διακύβευμα στις αντιπαραθέσεις μεταξύ Αριστεράς και φεμινιστικών οργανώσεων αναφορικά με την προστασία της εργασίας, τη συνδικαλιστική δράση, το περιεχόμενο της εκμετάλλευσής¹⁰.

Τέλος, όσες μελέτες στράφηκαν στις πολιτικές περιπέτειες της δεκαετίας του 1940 και τις κοινωνικές ανακατατάξεις που τη συνόδευσαν εντόπισαν μεν τη σημαντική συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια δράση, αλλά επιβεβαίωσαν συγχρόνως – μολονότι συχνά χωρίς να το αναγνωρίζουν ρητά – την επιστροφή στις παραδοσιακές εννοιολογήσεις της έμφυλης διαφοράς, την ταύτιση των γυναικών με τη μητρότητα και τη φροντίδα του ιδιωτικού, την παραπομπή της θεσμικής ισότητας σε ανταμοιβή για την εκπλήρωση των έμφυλων καθηκόντων τους¹¹.

Σε κάθε περίπτωση, τα πολιτικά δικαιώματα και η εργασία των γυναικών βρέθηκαν στο επίκεντρο τόσο των αντιπαραθέσεων της εκάστοτε εποχής όσο και των σύγχρονων ιστορικών μελετών. Τα δύο αυτά πεδία απορρο-

10. Βλ. τις μελέτες της Αγγέλικας Ψαρρά: «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 67-82· «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: 'αστικός' και 'σοσιαλιστικός' φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 3 (1988), 38-45· «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω* 198 (1988), 29-36· και «8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 7 (1994), 210-224.

11. Βλ. τις εργασίες της Τασούλας Βερβενιώτη: *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994· «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-44)», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), 180-195· «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Τα Ιστορικά* τχ. 31 (1999), 381-418· *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαριπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003 και «Οι μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», Ηλίας Νικολακόπουλος – Άλκης Ρήγος – Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο (Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 125-142. Επίσης, Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Προσέγγιση στο οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα-Γκριτζώνα», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), 196-229 και Η ίδια, «Το ανθρώπινο χρέος' έχει φύλο: Η περίπτωση της Ευαγγελίας Σαμαρά», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 8 (1995-1996), 217-237· και Janet Hart, *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*, Ithaca, N.Y. και Λονδίνο, Cornell University Press, 1996.

φησαν το μεγαλύτερο μέρος των ερευνητικών σχετικών προσεγγίσεων για το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, παρά την ποικιλία τους.

Σε ό,τι αφορά στην πολιτική, οι σχετικές εργασίες εστίασαν στον κεντρικό ρόλο που πήρε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, ως προϋπόθεση τόσο για την πολιτική τους ισότητα όσο και για την πραγματοποίηση των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων που θα εξασφάλιζαν την αστική και την κοινωνική ισότητα σε ένα ευρύ φάσμα ζητημάτων, όπως η εργασία, η οικογένεια, η μητρότητα εκτός γάμου, η εκπαίδευση και η ρύθμιση της πορνείας. Είναι αλήθεια ότι η ιστορία των πολιτικών δικαιωμάτων από τη σκοπιά του φύλου, και ειδικότερα η ιστορία των διεκδικήσεων για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, η ιστορία της ψήφου, δεν έχει ακόμη πλήρως γραφτεί για την Ελλάδα¹². Ωστόσο η έρευνα που έχει γίνει έχει εντοπίσει τις έντονες αντιδράσεις που προκάλυψε αυτή η προοπτική καθώς και τις αλληπάλληλες αντιπαραθέσεις σχετικά με το ζήτημα αυτό μέσα στο Κοινοβούλιο, στον καθημερινό και τον επισημονικό Τύπο της εποχής, αλλά και ανάμεσα σε φορείς με διαφορετικές αντιλήψεις και πολιτικές για τη γυναικεία χειραφέτηση. Χάρη στις επεξεργασίες αυτές μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται η ιδιότητα του πολίτη σε άμεση συσχέτιση με το φύλο και τις θεωρούμενες φυσικές ιδιότητες αντρών και γυναικών. Οι αντιστάσεις στο να συμπεριληφθούν οι γυναίκες στην ιδιότητα του πολίτη, οι αντιπαραθέσεις κομμουνιστών, σοσιαλιστριών και φεμινιστριών και εκείνες μεταξύ συνδικαλιστών και συνδικαλιστριών για την ιεράρχηση των γυναικείων αιτημάτων, η σύγκλιση σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο της θηλυκότητας στη μεταπολεμική εποχή των κάθετων πολιτικών αντιπαραθέσεων κ.ά. εντόπισαν πώς η πολιτική αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο για άντρες και για γυναίκες και πώς η ταύτιση των γυναικών με τη φύση καθόρισε τη θέση τους ως «πολιτών δεύτερης κατηγορίας»¹³.

12. Βλ. Δήμητρα Σαμίου, «Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο: 1919-1952», *Δίχη, φεμινιστικό περιοδικό* 4 (1989), 29-35 και Η ίδια, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989), 161-172. Επίσης, τα ιστορικά στοιχεία για τις ελληνίδες κοινοβουλευτικές εκπροσώπους στην πρόσφατη μελέτη της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.

13. Εκτός από τις μελέτες που αναφέρονται πιο πάνω, βλ. επίσης Maria Kyriakidou, *The Feminist Movement in Greece (c. 1910-1936): From Gender to Feminist Consciousness and Politicization*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of Byzantine and Modern Greek Studies, King's College London, University of London, Λονδίνο 1999.

Το πεδίο της εργασίας αναδείχθηκε εξίσου πρόσφορο με εκείνο της πολιτικής δράσης για να παρακολούθησει κανείς τις συνέπειες που έχει η εννοιολόγηση της έμφυλης διαφοράς στη διαμόρφωση σχέσεων εξουσίας στα συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Οι σχετικές μελέτες τροφοδότησαν έναν προβληματισμό για τη σχέση ανάμεσα στην εργασία των γυναικών και την κοινωνική, νομική και οικογενειακή κατωτερότητά τους: το φύλο, ως σχέσεις και ως σύμβολο, συνιστά μια σημαντική διάσταση των ταξικών σχέσεων. Ακόμη περισσότερο, ο ιεραρχικός χαρακτήρας των έμφυλων σχέσεων εδράζεται στην οικογένεια, το θεμέλιο της κοινωνικής και της πολιτικής κατωτερότητας των γυναικών. Η μελέτη του καταμερισμού της εργασίας σε έναν επαγγελματικό κλάδο (τον διδασκαλικό, τους δημόσιους υπαλλήλους), το ζήτημα της προστασίας της βιομηχανικής εργασίας των γυναικών, οι αντι-φεμινιστικές αντιλήψεις για τη μισθωτή τους εργασία, οι σχέσεις μεταξύ τάξης, φύλου και εθνικής ταυτότητας στους εργατικούς αγώνες, οι εννοιολογήσεις του ανδρισμού και της θηλυκότητας στα κείμενα που παράγουν ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, είναι ορισμένα μόνο από τα μονοπάτια που ακολουθήθηκαν ερευνητικά και επεξεργάστηκαν τις ομοιότητες και τις διαφορές της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με άλλες που έχουν αποτελέσει συχνότερα αντικείμενο ιστορικής διερεύνησης¹⁴.

Οι μελέτες για την εργασία των γυναικών επέτρεψαν να διευρυνθεί ο όρος «κοινωνικό ζήτημα», ώστε να συμπεριλάβει τις έμφυλες σχέσεις και διαφορές δίπλα στις ταξικές σχέσεις και διαφορές στις συγκεκριμένες συνθήκες

14. Βλ. Έφη Αβδελά: *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990· «Φυσικός προορισμός, κοινωνική εργασία και ο ρόλος του κράτους: μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Η Ελλάδα του '40*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1993, σ. 125-152· «Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* τχ. 18-19 (1993), 171-204· “‘To the most weak and needy’: Women’s protective labor legislation in Greece”, Ulla Wikander – Alice Kessler-Harris – Jane Lewis (επιμ.), *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1890-1920*, Ούρμπαν, University of Illinois Press, 1995, σ. 290-317· «Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας, 1914-1936», *Τα Ιστορικά* τχ. 28-29 (1998), 171-202. Για την πριν το Μεσοπόλεμο περίοδο, βλ. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2002 και Η ίδια, «Η πολυτέλεια του φτωχού: Η καθαριότητα της νέας εργάτριας στον πατερναλιστικό λόγο του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1998, σ. 89-97.

που πήρε στην Ελλάδα ο κοινωνικός μετασχηματισμός κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα¹⁵. Η σημασία της συσχέτισης φύλου και τάξης στο πεδίο της εργασίας γίνεται μάλιστα πιο εμφανής σε πρόσφατες διδακτορικές διατριβές, που διερευνούν τη διαπλοκή του τεχνικού και του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στο εργοστάσιο, τη σημασία του φύλου στη συγκρότηση της εργατικής ταυτότητας¹⁶.

Τα τελευταία χρόνια νέες θεματικές κάνουν την εμφάνισή τους σε ιστορικές μελέτες που παίρνουν υπόψη τους τη διάσταση του φύλου: η τάση είναι περισσότερο εμφανής σε διατριβές που μύλις τελείωσαν ή βρίσκονται σε εξέλιξη και αφορούν σε έρευνες για τη φιλανθρωπία, τη μητρότητα, το σώμα, τη μετανάστευση, τον εθνικισμό, κ.λπ.¹⁷

15. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Β' τόμος, 1ο μέρος: «Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940», Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337-359.

16. Βλ. την (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή της Λήδας Παπαστεφανάνκη, «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστούφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσάνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002.

17. Βλ. ενδεικτικά: για τη φιλανθρωπία, τη διδακτορική διατριβή της Έφης Κάννερ, ό.π., καθώς και Πελαγία Μαρκέτου, *Προνοιακές πολιτικές για τα έλθετα βρέφη: το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, Αθήνα 19ος αιώνας, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1999· για τη μετανάστευση: Ioanna Laliotou, *Migrating Greece: Historical Enactments of Migration in the Culture of the Nation*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of History and Civilization, European University Institute, Φλωρεντία 1998 και Λίνα Βεντούρα, «Μετανάστευση γυναικών: Γέννηση και εξέλιξη του επιστημονικού ενδιαφέροντος», *Δίνη*, φεμινιστικό περιοδικό 6 (1993), 230-240· για τον εθνικισμό: Eleni Varikas, "Gender and National Identity in fin de siècle Grèce", *Gender & History* 3, τχ. 1 (1992), 116-137 και Demetra Tzanaki, *Gender and Nationalism in the Hellenic World, 1836-1897*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Modern History, St. Antony's, University of Oxford, Οξφόρδη 1997· για τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία, Χαρίκλεια-Γλυκίη Γκότση, *Ο λόγος για τη γυναίκα και τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία στην Ελλάδα (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002· για τη συγγραφική δραστηριότητα, Ειρήνη Ριζάκη, «Οι ελληνίδες 'γράφουσες' του 19ου αιώνα και η διείσδυσή τους στο χώρο των γραμμάτων: Έμφυλοι αποκλεισμοί και μετατοπίσεις», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004 και Τόνια Καφετζάκη, «Γυναικεία αμφισβήτηση και κομμουνιστική στράτευση. Εργαζόμενες γυναίκες σε μεσοπολεμικά πεζογραφήματα και άρθρα της Γαλάτειας Καζαντζάκη», *Μνήμων* 25 (2003), 53-77· και για τις υπηρέτριες, Pothiti Xantzaroula, *The Making of*

Ιδωμένες στο σύνολό τους, οι παραπάνω μελέτες προσφέρουν υλικό και προβληματισμό χάρη στα οποία μπορούν να τεθούν ακόμη πιο σύνθετα ερωτήματα στην ελληνική ιστορία των δύο τελευταίων αιώνων και μπορούν να διατυπωθούν και οι πρώτες απαντήσεις: λ.χ. πώς το φύλο επέδρασε στην αστική ταξική συγκρότηση, στη συγκρότηση σχέσεων εξουσίας μέσα στην οικογένεια, στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και δράσης, στην οριοθέτηση του δημόσιου χώρου και των πολιτικών πρακτικών, στη διατύπωση αιτημάτων και ουτοπιών, πώς το φύλο διαφοροποιεί την εργατική ταξική υπαγωγή, πώς διαπλέκεται με την τάξη και το έθνος, πώς συνιστά κεντρική μεταφορά για τον εκσυγχρονισμό και την κοινωνική αλλαγή, αλλά και για την κοινωνική ευταξία και σταθερότητα, πώς επιτρέπει να διευρυνθεί η έννοια του πολιτικού και του κοινωνικού.

Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, θεωρώ ότι μπορούμε πλέον να αποτιμήσουμε όχι μόνο την προσφορά αλλά και τα κενά της έρευνας της σχετικής με την ιστορία των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα. Κατ' αρχάς, η επιθυμία μας να κατανοήσουμε πώς διαμορφώθηκε ιστορικά η διάρθρωση των έμφυλων σχέσεων μας έκανε να τονίσουμε περισσότερο τις διαδικασίες μετασχηματισμού αυτών των σχέσεων, όπως αποτυπώνονται μέσα από τις δημόσιες όψεις της ζωής των γυναικών του παρελθόντος, είτε πρόκειται για αντιπαραθέσεις γύρω από τον κοινωνικό τους ρόλο είτε για τις ποικίλες δραστηριότητές τους. Η έρευνα ασχολήθηκε αποσπασματικά με τον ιδιωτικό χώρο και την καθημερινή ζωή και πάντως ελάχιστα σε ό,τι αφορά στα λαϊκά στρώματα. Δεν ξεπέρασε επίσης παρά σπάνια το κατώφλι της πρωτεύουσας, ακόμη λιγότερο της πόλης, κατ' εξοχήν χώρου των μετασχηματισμών αυτών. Α γνώσεως τώρα την κύρια αναπαράσταση της σταθερότητας ή το πολύ του αργόσυρτου μετασχηματισμού των κοινωνικών δομών, δηλαδή την αγροτική οικογένεια και τις ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό της. Ασχολήθηκε επίσης εξαι-

---

Subordination: Domestic Servants in Greece, 1920-1945, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 2002· για το σώμα, Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αι.», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1998, σ. 293-315 και Η ίδια, «Ο ολυμπισμός των κυριών», Χριστίνα Κουλούρη (επιμ.), *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή, 2004, σ. 337-380. Ας σημειωθεί ότι το φύλο ως αναλυτική κατηγορία δεν έχει ακόμη χρησιμοποιηθεί σε μια ευρεία και πλούσια θεματική περιοχή που αφορά άμεσα στις σχέσεις των φύλων και που τα τελευταία χρόνια γνωρίζει ανάπτυξη στην Ελλάδα, την ιστορία της οικογένειας. Το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό.

ρετικά αποσπασματικά με παλαιότερες από τον 19ο αιώνα ιστορικές περιόδους¹⁸. Είναι τέλος λιγιστές ακόμη οι φορές που οι άντρες ως ιστορικά έμφυλα υποκείμενα βρέθηκαν στο επίκεντρο των σχετικών μελετών, παρά την πρώιμη συσχετική εννοιολόγηση του φύλου: η συγκρότηση του ανδρισμού ως τέτοιου, μέσα από ειδικούς θεσμούς ή σε σχέση και σε αντιπαράθεση με τη θηλυκότητα, δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς για την Ελλάδα¹⁹.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο οι έρευνες αυτές ακολούθησαν οι περισσότερες συμβατικές επιλογές: η καινοτομία και ο πειραματισμός σταματούν συχνά στην αναφορά στις γυναίκες ή το πολύ στη χρήση του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας. Σπάνια έχουμε στην Ελλάδα την ευρεία συσχέτιση ανάμεσα στις ιστορικές μελέτες που αναφέρονται στο φύλο και στους μεθοδολογικούς πειραματισμούς στην ιστοριογραφία που χαρακτηρίζουν τη διεθνή σχετική βιβλιογραφία²⁰. Οι ελληνικές μελέτες ακολουθούν, μπορεί να πει κανείς, το ρεύμα της εποχής κατά την οποία συντάσσονται. Από αυτή την άποψη καλύπτουν ένα φάσμα που ξεκινά με την ιστορία των ιδεών και περνά στην κοινωνική ιστορία, στη μελέτη ταυτοτήτων και ενίοτε στις πολιτισμικές πρακτικές.

Τέλος, δεν είναι τυχαίο ότι οι έρευνες επικεντρώθηκαν στα μεσαία και στα εργατικά στρώματα – τον κατ' εξοχήν αστικό πληθυσμό: σε αντίθεση με πολλούς συναδέλφους μας ιστορικούς, μας ενδιέφεραν περισσότερο οι ομοιό-

18. Για να μείνουμε εδώ μόνο στη νεότερη εποχή, βλ. Αγγαίνα-Νέλλη Κάσδαγλη, «Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα: το παράδειγμα της μεταβυζαντινής Νάξου», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), 107-144· Paschalis Kitromilides, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies* I, τχ. 1 (1983), 39-61· και Εύα Καλπουρτζή, «Μικρή πραγματεία για τη Μαρία την επιλεγόμενη Γαλαζιανή», στο βιβλίο της *Για τη Γαλαζιανή και για τον σιλάβο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002.

19. Η ιστορία του αθλητισμού έχει αναδειχθεί σε προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της διαμόρφωσης προτύπων ανδρισμού. Βλ. Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», ό.π., και Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1997. Άλλα: Αντώνης Λιάκος, «Ο Ηρακλής, οι Αμαζόνες και οι 'τραχανιστές βουκίτσες'. Αναπαραστάσεις του φύλου και της εξουσίας στο έργο του Ρήγα», *Μνήμων* 23 (2001), 99-112· Έφη Αβδελά, «Διά λόγους τιμής». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

20. Όπως ενδεικτικά αναλύεται στο πρόσφατο Alice Kessler-Harris, «What is Gender History Now?», David Cannadine (επιμ.), *What Is History Now?*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2002, σ. 95-112. Βλ. επίσης, για σχετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα, Καστάρι, 2000.

τητες παρά οι διαφορές ανάμεσα στην ελληνική περίπτωση και σε εκείνες χωρών της Δύσης. Από την άλλη, αυτό είχε ως συνέπεια να αγνοηθούν για καιρό ερωτήματα αναφορικά με τις επιδράσεις της οθωμανικής και της βαλκανικής διάστασης, που μόλις έχουν αρχίσει να τίθενται, ενώ δεν έχει ακόμη θιγεί το ζήτημα της θρησκείας στην ιστορική κατασκευή του φύλου. Επί πλέον, αναπαράγοντας τον άρρητο καταμερισμό εργασίας μεταξύ ιστορίας και κοινωνικών επιστημών, η σχετική ιστοριογραφία δεν μπόρεσε ως τώρα να επωφεληθεί αρκετά από την άφθονη ανθρωπολογική έρευνα για την ελληνική αγροτική κοινωνία, μεγάλο μέρος της οποίας αφορά άμεσα στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις και στις πολιτισμικές τους συντεταγμένες²¹.

Συγχρόνως έχει σημασία να τονιστεί η συστηματική και επίπονη δουλειά που έχει γίνει με τις πηγές, οι νέες γνώσεις που έχουν αποκτηθεί, οι ερευνητικοί δρόμοι που άνοιξαν. Η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης σε ένα διεθνές πλαίσιο θεματικών, προβληματισμών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων είναι κοινό χαρακτηριστικό για πολλές από τις σχετικές μελέτες. Όπως είναι και η συστηματική διαπραγμάτευση της υπόλοιπης ελληνικής ιστοριογραφίας για το ειδικό κάθε φορά ζήτημα. Δύσκολα μπορεί ωστόσο να πει κανείς ότι έχουμε εδώ συνθήκες διαλόγου. Οι συνάδελφοί μας ιστορικοί, αν πλέον οι διεθνείς εξελίξεις δεν τους επιτρέπουν να αγνοούν εντελώς το ζήτημα του φύλου, εξακολουθούν πάντως με άνεση να περιορίζονται σε κάποια αναφορά είτε σε ένα έργο από την άφθονη και άνιση διεθνή βιβλιογραφία είτε σε αποσπασματικές πληροφορίες για τις γυναίκες. Οι περισσότεροι απλώς δεν διαβάζουν τη σχετική παραγωγή: γι' αυτούς η ιστορία των γυναικών και του φύλου εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει μια «διαταραχή» στον αρχικό, μολοντί άρρητο στόχο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, να συγκροτηθεί μια εναλλακτική ιστορική αφήγηση στην κυρίαρχη τότε εθνικιστική ιδεαλιστική ιστοριογραφία. Το ζήτημα υπερβαίνει τα όρια αυτής της παρέμβασης²².

Ορισμένες πρόσφατες εξελίξεις μας επιτρέπουν πάντως να βλέπουμε το μέλλον κάπως αισιόδοξα. Όλο και συχνότερα σε ιστοριογραφικούς απολογισμούς και συνθήσεις, όπως μαρτυρεί και η πρόσκληση που μου απευθύναν οι οργανωτές του Συνεδρίου, συναντά κανείς την αναφορά στο φύλο, μολοντί

21. Ενδεικτικά: Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης – Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1992.

22. Έχω άλλοι αναλύσει εκτενώς τις συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτήθηκε η ιστορία των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα, τη σχέση της με τη λεγόμενη «νέα ελληνική ιστορία» καθώς και τα αίτια για τον περιθωριακό της χαρακτήρα (βλ. υποσ. 3).

πάντοτε ως παράρτημα της κοινωνικής ιστορίας²³. Οι διεθνείς εξελίξεις, αλλά και οι σύγχρονες ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για τα πανεπιστήμια –όπως μαρτυρούν οι πρόσφατες προκηρύξεις από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ) για σπουδές που σχετίζονται με την ισότητα και το φύλο– δεν επιτρέπουν πλέον να παραγνωρίζεται το ζήτημα με ελαφριά καρδιά: η απαξίωση έχει συγκεκριμένο κόστος σε ευρώ. Η εξέλιξη αυτή είναι φυσικά διφορούμενη, καθώς παρόμοιες χρηματοδοτήσεις δεν αποτελούν καθόλου ασφαλές έδαφος για να μετρήσει κανείς την επιστημονική προοπτική και την αποδοχή αυτών των ασαφών –και μεθοδολογικά αμφιλεγόμενων στον τρόπο που διατυπώνονται– θεματικών. Ωστόσο μας επιτρέπει ενδεχομένως να οργανώσουμε πιο συστηματικά τη διδασκαλία μας. Η διδασκαλία αποτελεί εξάλλου και την κύρια δίοδο για να επεκταθεί και να αναπαραχθεί το επιστημονικό ενδιαφέρον για την ιστορία του φύλου, προϋπόθεση για να προχωρήσει η έρευνα σε νέα πεδία και θεματικές, για να εμπλουτιστεί εν τέλει η σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή. Το μαρτυρούν οι πρόσφατες διδακτορικές διατριβές και όσες βρίσκονται σε εξέλιξη. Η ιστορία του φύλου δεν μπορεί παρά να παραμείνει «διαταρακτική» και υπονομευτική ιστοριογραφικών βεβαιιοτήτων. Ωστόσο μπορεί συγχρόνως να γίνει ακόμη περισσότερο παραγωγική και γόνιμη, εφ' όσον παύει να ταυτίζεται με μια θεματική περιοχή και εδραϊώνεται ως μεθοδολογική επιλογή για τη διατύπωση ιστορικών ερωτημάτων και την επεξεργασία ιστορικού υλικού. Δηλαδή ως χρήσιμο εργαλείο για την ιστορική ανάλυση.

23. Βλ. Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση ως σήμερα. Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία, Κατάλογος της Έκθεσης στη Στοά του Βιβλίου, 29.11-8.12.1999, σ. 29 και Αντώνης Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», Σύγχρονα Θέματα τχ. 76-77 (2001), 72-91, ειδικότερα 86. Βλ. τις σχετικές συμβολές στις πρόσφατες συνθέσεις: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003-2004 και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α'-Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, 2002.

Efi Avdela

WOMEN'S AND GENDER HISTORY IN CONTEMPORARY
GREEK HISTORIOGRAPHY:
ASSESSMENTS AND PERSPECTIVES

(SUMMARY)

This paper discusses the findings of women's and gender history in Greece since the early 1980s, from the viewpoint of gender as an analytical category in historical writing. It shows how the relevant literature, that covers the period from the establishment of the Greek state up to the Second World War, has focused primarily on the urban middle classes, public institutions and individual action. Greek women's and gender history has systematically studied the construction and transformation of gendered difference and its consequences for the organisation of social relations, as well as individual or organised forms of critique which were articulated during the two main periods of women's struggles – the last quarter of 19th century and the Interwar years. More particularly this field has developed thematically along two axes: civil, social and especially political rights, or the gendered aspects of citizenship, on the one hand, and work, the gendered division of labour and its consequences, on the other hand. The paper argues that these studies have extended historical inquiry to include the ways in which gender has shaped class relations, national identity and family hierarchy, as well as the meaning of social protest, politics and the formation of public space. It also considers the shortcomings of the relevant literature as well as the most recent developments in doctoral research and university teaching.

Κοινωνική ιστορία

Ηλικίες

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΑΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Μία από τις κατακτήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας είναι, ασφαλώς, το γεγονός ότι μας έκανε πιο ευαίσθητους στην ιστορικότητα ορισμένων φαινομένων που θεωρούνταν αναλλοίωτα ανά τους αιώνες. Με άλλα λόγια, μας έμαθε να τοποθετούμε όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης ζωής σε χρόνο και χώρο συγκεκριμένο και να διακρίνουμε –ή τουλάχιστον να προσπαθούμε να διακρίνουμε– συνέχειες και ασυνέχειες σε αυτές μέσα στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα.

Η διάκριση των ηλικιών είναι ένα από τα φαινόμενα που σχετικά πρόσφατα αρχίσαμε να μελετάμε με ιστορική ματιά, κυρίως από τη στιγμή που έγινε συνείδηση ότι η βιολογική πραγματικότητα της ηλικίας αποκτά σε κάθε κοινωνία περιεχόμενο οικονομικό και πολιτισμικό και ότι, ως προς το θέμα που μας απασχολεί, οι ηλικιακές κατηγορίες συνιστούν κατηγορίες μεταβλητές, άρα ιστορικά προσδιορισμένες. Είναι πλέον σαφές, και πάντως αποδεκτό ως θεωρητική αφετηρία, ότι κάθε κοινωνία ταξινομεί και αντιμετωπίζει με τον δικό της τρόπο τις διάφορες ηλικιακές κατηγορίες των μελών της.

Στην Ελλάδα η ιστορικότητα των ηλικιών εγκαταστάθηκε στο οπτικό μας πεδίο με την ίδρυση του Ιστορικού Αρχείου της Ελληνικής Νεολαίας το 1983, όταν, για πρώτη φορά συστηματικά, απετέλεσαν αντικείμενα της ιστορικής έρευνας η παιδική ηλικία και η νεότητα, αντικείμενα που τουλάχιστον όσον αφορά στη μελέτη του παρελθόντος ήταν τοποθετημένα μέσα σε έναν ακίνητο λαογραφικό χρόνο. Αιτούμενο του ερευνητικού προγράμματος του ΙΑΕΝ, όπως διατυπωνόταν στο στοχολόγιό του, ήταν η «αποκατάσταση των μηχανισμών μέσω των οποίων ορίζεται η σχέση των νέων γενεών με τα δημογραφικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και ψυχολογικά συστήματα μέσα στον χρόνο»¹. Το πλαίσιο της έρευνας χαράχθηκε ευθύς εξαρχής ευρύ, όπως

---

1. Επιτροπή Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, «Στοχολόγιο», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Β', Αθήνα 1986, σ. 709

ευρύ παραμένει και σήμερα λειτουργώντας ως θεματική και ουσιαστική πύξίδα. Στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1983 φάνηκε ότι η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, η ιστορικότητα μάλλον του περιεχομένου των διαφόρων ηλικιακών κατηγοριών ήταν ένα ώριμο ερευνητικό αίτημα, καθώς πολλές σχετικές μονογραφίες εκδόθηκαν, περισσότερες εργασίες υποδομής ολοκληρώθηκαν και αντίστοιχα συνέδρια διοργανώθηκαν με επιτυχία².

Σκοπός μου δεν είναι ασφαλώς να κάνω την ιστορία του ΙΑΕΝ, ούτε να αποτιμήσω το έργο του³. Ακριβώς όμως το έργο του και ο μεγάλος αριθμός των μελετών που το ΙΑΕΝ έδωσε τη δυνατότητα να γίνουν και να εκδοθούν μας επιτρέπουν να εξετάσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες αναπτύχθηκε το σχετικό ενδιαφέρον και τις κατευθύνσεις στις οποίες στράφηκε. Στο Συνέδριο άλλωστε αυτό δεν χρειάζεται να σχολιάσουμε το αυτονόητο γεγονός ότι κάθε θεματική διεύρυνση πλουτίζει εξ ορισμού την έρευνα. Απεναντίας, είναι ίσως σκόπιμος ένας οιοειδής απολογισμός και ορισμένες σκέψεις, οι οποίες, εμπειρικές και αποσπασματικές, δεν επέχουν βεβαίως τη θέση μιας θεωρητικής αντιμετώπισης του ζητήματος. Πρέπει επίσης να διευκρινίσω ότι, χωρίς να το αγνώω, δεν λαμβάνω υπόψη μου για λόγους πρακτικούς την εκδοτική παραγωγή του προγράμματος «Στάσεις και αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για το παιδί, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα», το οποίο εκπονούσε το Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί («Σπύρος Δοξιάδης»)⁴. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα, μολοντί κατά τι προγενέστερο

2. Οι εκδόσεις του ΙΑΕΝ ανέρχονται σε 39, συνυπολογιζόμενων και των Πρακτικών των τριών διεθνών συνεδρίων που πραγματοποιήθηκαν το 1984, 1987 και 1997 αντιστοίχως. Σύμφωνα εξάλλου με τα στοιχεία που συγκεντρώνονται στην έκθεση του ΙΑΕΝ, *Ερευνητικό Πρόγραμμα, Διεθνή Συμπόσια, Διαρκές Σεμινάριο, Δημοσιεύματα*, Αθήνα 2003, έχουν συνολικά ανατεθεί και εκπονούνται ή είναι ολοκληρωμένες 91 έρευνες, εκ των οποίων οι 20 είναι σώματα τεκμηρίων-βιβλιογραφίες και οι 71 έρευνες ιστοριογραφικού επιπέδου. Οι τελευταίες αφορούν στις εξής ενότητες: 1. Δημοτική, Μέση και Ανώτατη Εκπαίδευση, 2. Νεολαία και στρατός, 3. Ζητήματα κοινωνικής ενσωμάτωσης, 4. Νοοτροπίες και συμπεριφορές, 5. Έλληνες νέοι στο εξωτερικό.

3. Στο παρελθόν, και ιδιαίτερα όταν οι πολιτικές συνθήκες απειλούσαν την ύπαρξή του, έγινε προσπάθεια να αξιολογηθεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο το Ιστορικό Αρχείο θεμελιώθηκε και λειτούργησε. Βλ. ενδεικτικά Α. Πολίτης, «Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 43-44 (Δεκέμβριος 1990), 6-8· βλ. επίσης Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Εμπειρίες και συμπεράσματα από το ιστορικό αρχείο της παιδικής ηλικίας», *Οικογένεια-Παιδική Προστασία-Κοινωνική Πολιτική*, επιμ. Ελένη Αγάθωνος-Γεωργοπούλου, Αθήνα 1993, σ. 53-59.

4. Βλ. ως ενδεικτικές του εκδοτικού έργου του Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί τις

(1982) του προγράμματος του ΙΑΕΝ, δεν ενεγράφη αυτοτελώς στην κοινότητα των ιστορικών, πιθανόν διότι το συγκροτούσαν επιστήμονες και άλλων ειδικοτήτων.

Έχοντας λοιπόν ως βάση τις εκδεδομένες μελέτες και τα Πρακτικά των συνεδρίων, διαπιστώνουμε κατ' αρχήν ότι το μεγαλύτερο μέρος της ιστοριογραφικής παραγωγής αφορά στη νεότερη εποχή, καθώς οι διαθεσιμότητες της σύγχρονης ιστοριογραφίας εντοπίζονται στον χώρο της νεότερης ιστορίας⁵. Έτσι, σε δυσαναλογία με τη διεθνή εμπειρία, όπου η μελέτη των ηλικιών δοκιμάστηκε τόσο στις αρχαίες όσο και στις μεσαιωνικές κοινωνίες, στην Ελλάδα περιορίζεται κυρίως στην εποχή μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Επειδή εξάλλου εδώ οι πολιτικές συνθήκες συντήρησαν το ενδιαφέρον για τις νεολογιστικές και τις αντιστασιακές οργανώσεις των νέων και επειδή η ανάλυση των πρωτοποριών παραμένει ακόμη επίκαιρη, η αντιμετώπιση των νέων ως μιας ξεχωριστής ηλικιακής ομάδας στο πλαίσιο της Εθνικής Αντίστασης και του κομμουνιστικού κινήματος αποτελεί ένα σταθερό σημείο αναφοράς, πολύ περισσότερο καθώς συγκροτείται σιγά σιγά η ιστορία του καθαυτού κινήματος⁶.

Μια άλλη διαπίστωση αφορά στον θεματικό άξονα των μελετών, ως συνέπεια, κατά τη γνώμη μου, του χρονικού περιορισμού που επεσήμανα προηγουμένως. Τα θέματα με τα οποία έχει ασχοληθεί ως τώρα η έρευνα είναι η δημογραφική τύχη των παιδιών και των νέων, η μαθητεία στα επαγγέλματα, η σχέση των νέων με την πολιτική, το νομικό καθεστώς, οι αναπαραστάσεις στην τέχνη και τη λογοτεχνία, καθώς επίσης ορισμένες ομάδες παιδιών στο περιθώριο της κοινωνίας, όπως τα ορφανά ή τα έκθετα. Πέραν όμως αυτών, το μεγαλύτερο μέρος της ιστοριογραφικής παραγωγής αφορά στο εκπαιδευτικό σύστημα και στον κανονιστικό λόγο για τα παιδιά και τους νέους που συνήθως αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Υπολογίζω ότι το 30% περίπου των σχετικών μελετών αναφέρονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην εκπαίδευση κατά τον 19ο και

μελέτες της Δήμητρας Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, της Τερέζας Πεσμαζόγλου, *Το ηρωικό παραμύθι της Π. Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό από τις απαρχές στην ωριμότητα της νεοελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1991 και πρόσφατα των Κλειώς Γκουγκουλή - Αφροδίτης Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2000.

5. Από τις εκδεδομένες μελέτες του ΙΑΕΝ, όπως προκύπτει από τον κατάλογο των δημοσιευμάτων του, μία μόνο αφορά στην Υστερη Αρχαιότητα και άλλη μία στη βυζαντινή κοινωνία, ενώ ο κύριος όγκος των δημοσιευμάτων και των ανατεθειμένων μελετών αφορούν στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.

6. Πρόκειται για 10 συνολικά σχετικές έρευνες.

τον 20^ο αιώνα. Η εκπαίδευση, όπως και ο αθλητισμός, ως βασικός παράγοντας κοινωνικοποίησης και εθνικής ομογενοποίησης υπήρξε προνομιακό πεδίο παρατήρησης για τη μελέτη της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Αναμφισβήτητα, η θεματική αυτή κατεύθυνση υπαγορεύθηκε από τις διαθέσιμες πηγές. Επιβλήθηκε ασφαλώς και από το γεγονός ότι στις νεότερες κοινωνίες η θεσμοθετημένη φροντίδα για τα παιδιά συνιστά ένδειξη του εκμοντερνισμού τους. Από αυτήν την άποψη, στη μελέτη των παιδιών και των νέων οδήγησε η ανάγκη να γίνει κατανοητή η διαδικασία εξαστισμού που ακολούθησε η ελληνική κοινωνία. Νομίζω όμως ότι η μελέτη των ηλικιών μέσα από την εκπαίδευση ασυνείδητα επιβλήθηκε από την άλλη μεζούνα ανάγκη της νεοελληνικής ιστοριογραφίας που ήταν η διερεύνηση της εθνικής συνείδησης. Καθώς το νεοπαγές ελληνικό κράτος έθετε σε λειτουργία εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, κρίσιμους για την επιβίωσή του⁷, η κατανόηση των μηχανισμών αυτών αποτελούσε ασφαλώς προτεραιότητα.

Με αυτά τα δεδομένα η μελέτη των ηλικιών εντάχθηκε στην προσπάθεια να γίνει κατανοητό πώς συγκροτήθηκε η εθνική συνείδηση από τη μια πλευρά και η αστική κοινωνία από την άλλη, γεγονός που άφησε λίγα περιθώρια για τον προβληματισμό γύρω από τη χρησιμότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας ως αναλυτικής κατηγορίας. Επειδή προφανώς τα ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν ήταν πιο επείγοντα, η ιστορικότητα των ηλικιών δεν απετέλεσε τον κεντρικό άξονα του σχετικού προβληματισμού. Γι' αυτό ίσως δεν κατέστη ακόμη δυνατή μια τυπολογία των ηλικιών ώστε να αναδειχθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα εκείνα που απορρέουν από τη διάσταση της πόλης και της υπαίθρου⁸ καθώς με άλλα λόγια δεν έχει επαρκώς μελετηθεί η ασάφεια ανάμεσα στις ηλικίες που παρατηρείται στην ύπαιθρο και η σαφέστερη διάκρισή τους στην πόλη κατά εποχές, δεν μπορούμε προς το παρόν να εκτιμήσουμε τον παράγοντα της ηλικίας στη διαμόρφωση της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα. Ελάχιστα επίσης έχουν απασχολήσει την ιστορική έρευνα το περιεχόμενο και τα όρια της γεροντικής ηλικίας, συνδεδεμένες απόλυτα με τη δημογραφική εικόνα κάθε εποχής. Δεν θα ήμουν σε θέση να πω αν οι αναλύσεις που έχουν γίνει ως προς την ιστορικοποίηση των ηλικιών απέκτησαν την αξία παραδείγματος, όπως ήθελε το στοχολόγιο του ΙΑΕΝ. Το βέβαιο είναι ότι συνέβαλαν στην ανάλυση φαινομένων που εξακολουθούν να απασχολούν τη νεοελληνική ιστοριογραφία. Πάντως, ακόμη και αν δεν διατυπώθηκε ρητά ο προβληματισμός γύρω από τη χρησιμότητα της ηλικίας ως αναλυτικής

7. Τη σχέση κράτους-παιδιών που αναδεικνύουν οι μελέτες του ΙΑΕΝ σχολιάζει από άλλη σκοπιά η Μπακαλάκη, *ό.π.*, σ. 57-58.

έννοιας, έχω τη γνώμη ότι ο τρόπος με τον οποίο η έρευνα έχει ως τώρα αντιμετωπίσει το ζήτημα υποδεικνύει εμμέσως τη σημασία του.

Ούτως ή άλλως σε μια τέτοια διαπραγμάτευση έχουμε στον νου μας τον χαρακτήρα του αντικειμένου, που επιβάλλει και τα όριά του. Οι ηλικιακές κατηγορίες, ως κατασκευές που παράγονται και αναπαράγονται μέσα σε συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες⁸, ενδιαφέρουν προφανώς –το σημειώσαμε ήδη– και την ιστορία. Σε αντίθεση όμως με άλλες κατασκευές, όπως για παράδειγμα το φύλο, η ηλικία δίνει στον άνθρωπο μια προσωρινή ιδιότητα για μια ορισμένη περίοδο της ζωής του και δεν ανακαλείται πάντοτε και σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Επί πλέον, επειδή και άλλες επιστήμες μελετούν τις ηλικίες, ιδίως την παιδική και τη νεανική, η ιστορική έρευνα χρειάζεται να ορίζει τη σκοπιά από την οποία βλέπει τα πράγματα. Αν αυτό που ενδιαφέρει γενικώς είναι πώς και γιατί μια κοινωνία δομεί τις ηλικιακές ομάδες των μελών της, το γιατί είναι ό,τι διαγράφει την ιστορική διάσταση του προβλήματος. Επομένως εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι πώς ταξινομεί και αντιμετωπίζει τις διάφορες ηλικιακές ομάδες των μελών της ή αλλιώς πώς συγκροτεί μια κοινωνία την κλίμακα των ηλικιών στη συλλογική συνείδηση.

Στη βιβλιογραφία τίθεται όλο και πιο συχνά το ερώτημα αν οι ηλικίες μπορεί να χρησιμεύσουν για να επανεξετάσουμε τις κλασικές μεθόδους κοινωνικής ταξινόμησης και πολλές φορές η απάντηση είναι καταφατική⁹. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η προβληματική για τις ηλικίες άρχισε να αναπτύσσεται διεθνώς σε μια εποχή όπου γινόταν αισθητή η ανάγκη της κοινωνικής ιστορίας σε συνάρτηση με τα κοινωνικά κινήματα που διεκδικούσαν για το παρόν τα δικαιώματα των σιωπηλών της ιστορίας. Με την εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων θα μπορούσαν να συνυφανθούν ως έναν βαθμό η εξέλιξη και οι κατευθύνσεις της κοινωνικής ιστορίας. Η οικειοποίηση ως ανώδυνων από τις συντηρητικές δυνάμεις των αιτημάτων που διατύπωναν τα κινήματα αυτά αποτυπώθηκε και στον χειρισμό τους ως ιστοριογραφικών αντικειμένων. Ενδεικτικός είναι ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίστηκε το αντιθετικό σχήμα της αξίας και της απαξίας που απέδιδαν οι μεσαιωνικές κοινωνίες στην παιδική ηλικία.

8. Βλ. τους χρήσιμους ορισμούς και τις παρατηρήσεις της Αλεξάνδρας Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της ηλικίας», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, Αθήνα 17-19 Απριλίου 1997*, Αθήνα 1998, σ. 141-156.

9. Βλ. ενδεικτικά G. Levi – J.-Cl. Schmitt, *Histoire des jeunes en Occident. De l'antiquité à l'époque moderne*, τ. I, Παρίσι 1996, σ. 7-17.

Είναι γνωστό ότι ο Φ. Αριές πρώτος κατά τη δεκαετία του 1960 υποστήριξε ότι η παιδική ηλικία είναι δημιουργήμα της νεότερης εποχής, καθώς στον Μεσαίωνα το παιδί ήταν ένας ενήλικας σε μικρογραφία¹⁰. Αυτή η άποψη ήταν τότε ρηξικέλευθη και, μολονότι δεν ερμήνευε με κοινωνικούς όρους την παρατηρούμενη μεταβολή¹¹, έδωσε αφορμή για γόνιμες επεξεργασίες. Κυριαρχούσε άλλωστε μέχρι πρόσφατα, όταν άρχισαν νεότερες μελέτες να επιχειρούν την ανασκευή της. Οι μελέτες αυτές, βασιζόμενες στον μεγάλο αριθμό κειμένων και αντικειμένων που αφορούν στα παιδιά, υποστηρίζουν ότι εκείνα κατείχαν κεντρική θέση στη ζωή των ανθρώπων¹². Η απαξιωτική στάση όμως δεν στοιχειοθετείται μόνο με την απουσία του παιδιού από τον «λόγο» μιας εποχής. Ό,τι κατ' εξοχήν την προσδιορίζει είναι τα αρνητικά χαρακτηριστικά που, χωρίς να ακυρώνουν τη βιολογική και τη συναισθηματική ύπαρξη του παιδιού, θεωρείται ότι πηγάζουν από την παιδική ηλικία. Προκειμένου να εντοπιστούν και να γίνουν κατανοητά αυτά τα αρνητικά χαρακτηριστικά είναι απαραίτητο να συνεκτιμώνται και άλλοι παράγοντες ή στοιχεία δομικά της κοινωνίας που μελετάται και κυρίως ο ρόλος του παιδιού κάθε φορά η ηλικιακή ταξινόμηση των μελών της στη συγκεκριμένη κοινωνία¹³. Κατά συνέπεια, όπως ο Αριές θέλησε να σκιαγραφήσει μια ενιαία στάση απέναντι στο παιδί θεωρώντας την έκφραση του συλλογικού ασυνείδητου και περιέγραφε την «εσωτερική» εξέλιξη της παιδικής ηλικίας, οι νεότερες μελέτες περιγράφουν μια εξίσου καθολική και εν τέλει ανιστορική, απλώς αντίθετη προς αυτήν του Αριές, στάση.

Η περιορισμένη χρησιμότητα αυτής της προσέγγισης είναι πιθανόν εμφανής προκειμένου για τις νεότερες κοινωνίες, όπου ένα στοιχείο της διαφοροποίησης ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο αποτελεί και η συλλογική στάση απέναντι στα παιδιά και τους νέους. Για τις μεσαιωνικές όμως κοινωνίες η αίσθηση μιας αδιαβάθμητης –και ίσως «αταξικής»– οργάνωσης οδηγεί συχνά στην ανάγκη αλλά και την αποδοχή γενικευτικών απόψεων. Βεβαίως, ως προς το ζήτημα που μας απασχολεί, στις κοινωνίες αυ-

10. Ph. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι 1973.

11. Για μια κριτική αντιμετώπιση του έργου του Αριές βλ. ανάμεσα σε άλλα F. Dosse, *Η Ιστορία σε ψύχουλα, Από τα Annales στη «Νέα Ιστορία»*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Ηράκλειο 1993, σ. 219-222.

12. Βλ. ενδεικτικά Pierre Riché – Danièle Alexandre-Binon, *L'enfance au Moyen Âge*, Παρίσι 1994 και D. Lett, *L'enfant des miracles. Enfance et société au Moyen Âge XIIe-XIIIe siècle*, Παρίσι 1997.

13. Βλ. σχετικά Αντωνία Κιοσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1997, σ. 92-93.

τές οι ηλικίες ως σύστημα ταξινόμησης είχαν μεγαλύτερο βάρος από ό,τι στη νεότερη εποχή. Ωστόσο η εμπειρία από μια μεσαιωνική κοινωνία, όπως η βυζαντινή, μας υποδεικνύει πρώτον ότι η αντιμετώπιση των παιδιών και των νέων δεν είναι ίδια στη διάρκεια των ένδεκα αιώνων της βυζαντινής ιστορίας και για όλα τα κοινωνικά στρώματα και δεύτερον, ότι η δημογραφική εικόνα που δεν έχουμε θα μπορούσε να ερμηνεύσει πιο αποφασιστικά την απαξίωση που παρατηρούμε.

Θα μου επιτρέψετε τελειώνοντας να αναφέρω ένα παράδειγμα από τον χώρο των ιστορικών σπουδών. Τα τελευταία χρόνια έχει πολλές φορές γίνει λόγος για τις τέσσερις γενιές ιστορικών που εργάστηκαν από τη Μεταπολίτευση ως σήμερα¹⁴. Ασφαλώς, η συζήτηση για τις γενιές και για την ταξινόμητική χρησιμότητά τους έχει πολλές παραμέτρους που δεν χρειάζεται να αναφερθούν εδώ. Στα συμφραζόμενα αυτής της ανακοίνωσης με ενδιαφέρει μόνο επειδή η γενιά εμπεριέχει εξ ορισμού το στοιχείο της ηλικίας. Υποθέτω ότι ο ιστορικός του παρόντος γνωρίζοντας από κοντά τα πράγματα μπορεί ίσως να αναγνωριστεί σε μία από τις διαγραφόμενες γενιές. Κυρίως γιατί μπορεί να επιλέξει την ηλικιακή υποομάδα μιας ευρύτερης, διαμορφωμένης με άλλα κριτήρια, ομάδας στην οποία θεωρεί ότι εντάσσεται. Αναρωτιέμαι όμως αν ο ιστορικός του μέλλοντος θα βρει πρόσφορη τη διάκριση σε γενιές για να κατανοήσει πώς διαμορφώθηκε η ιστοριογραφία κατά την περίοδο 1975-2002. Σκέφτομαι δηλαδή το αυτονόητο ότι η ηλικία, ως φορέας ασφαλώς «διαφορετικών εμπειριών, γνώσεων και ευαισθησιών, ως φορέας επίσης κοινωνικών ρόλων», δεν μπορεί να ερμηνεύσει τη συγκρότηση κοινωνικών ομάδων. Μπορεί όμως να κάνει πιο κατανοητές τις σχέσεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους.

Ακριβώς επειδή οι ηλικιακές κατηγορίες δεν παράγουν κατ' αρχήν τις ίδιες κοινωνικές σχέσεις αλλά παράγονται από αυτές, έχω τη γνώμη ότι δεν μπορεί να μελετηθούν παρά μόνο σε συνάρτηση με τις σταθερές δομές μιας κοινωνίας, αποκτώντας εν συνεχεία όλες τις αναγκαίες ως προς τις σχέσεις που εκείνες δημιουργούν αποχρώσεις. Πρόκειται ίσως για μια παρατήρηση που ηχεί κοινότοπη. Ωστόσο, δεν μου φαίνεται τελείως άχρηστη όταν γίνεται λόγος ιδιαίτερα για την ομάδα των παιδιών και των νέων, η οποία προσφέρεται σε ανιστορικές και περιγραφικές προσεγγίσεις, λόγω του αξιοποιησιμου πολιτικά χαρακτήρα της. Εννοώ ότι καθώς η σύγχρονη κοινωνία έχει θέσει τα παιδιά και τους νέους στο επίκεντρο της προσοχής της, αναζη-

14. Χ. Λούκος, «Οι γενιές του Μνήμονα. Εορτασμός Εικοσαετίας 1971-1991», *Μνήμων* 14 (1992), 299-303· Α. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001), 74.

τεί συχνά τη νομιμοποίηση της στάσης της στο παρελθόν είτε για να αντλήσει από αυτό «χρήσιμα» διδάγματα είτε για να επαινέσει τις δικές της καινοτόμες προτάσεις.

Κλείνοντας το Συνέδριο για την ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας το 1984 ο J. Le Goff έλεγε: «Αυτό που πρέπει να κάνουμε ως ιστορικοί και ως πολίτες είναι να ακούσουμε το παιδί, αλλά και να του μιλήσουμε γιατί έχει ανάγκη να του μιλούν. Δεν πρέπει να είμαστε απλώς σιωπηλοί ακροατές»¹⁵. Νομίζω ότι αν ως πολίτες έχουμε πειστεί ότι πρέπει να μιλάμε στα παιδιά και να τα ακούμε, ως ιστορικοί εκείνο που έχουμε καταλάβει από την ως τώρα έρευνα είναι ότι τα παιδιά και οι νέοι στις εποχές που μελετάμε δεν μιλάνε¹⁶. Σχεδόν πάντοτε ακούμε τους ενήλικες να μιλάνε γι' αυτά και μέσα από αυτά. Ίσως το κέρδος από αυτήν την ακρόαση είναι το μόνιμο ερώτημα αν τα παιδιά και οι νέοι μπορούν να γράψουν την ιστορία είτε ως υποκείμενα είτε ως αντικείμενα. Αυτό μας ευαισθητοποιεί και ως ιστορικούς και ως πολίτες.

---

15. «Καταληκτήρια Συνεδρία», *Πρακτικά...*, ό.π., τ. Β', σ. 705.

16. Βλ. τη συζήτηση με θέμα «Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας: Οι ιστοριογραφικές οπτικές και οι χρόνοι τους», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι χρόνοι της ιστορίας...*, σ. 349-369.

Tonia Kioussopoulou

L'ÉTUDE DES ÂGES DE LA VIE
EN TANT QU'OBJETS HISTORIOGRAPHIQUES

(RÉSUMÉ)

Dans ce bref rapport on fait le commentaire de l'historicité de l'enfance et de la jeunesse en tant qu'objets de l'historiographie grecque moderne. On pose des questions sur l'orientation de la recherche ainsi que sur les problèmes méthodologiques qui caractérisent l'étude historique des âges de la vie.

Κοινωνική ιστορία
Αγροτικός κόσμος

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ

ΚΥΡΙΑΡΧΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ (1835-1897):

Η ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Θα προσπαθήσω να προσεγγίσω τις διαφορετικές προσλήψεις του αγροτικού κόσμου στην κυρίαρχη ελληνική σκέψη του 19ου αιώνα, μέσα από δύο κεντρικά θέματα: την ιδεολογική διαχείριση και μετάπλαση του εθνικού μέσου στους διαφορετικούς λόγους της εποχής για την (ελληνική) ύπαιθρο, και τη διαμόρφωση μιας εικόνας της ελληνικής γεωργίας και του έλληνα γεωργού στον «πολιτικό» λόγο του ελληνικού κράτους του 19ου αιώνα και στο θεωρητικό του περιβάλλον: δύο ιστορίες που εκτυλίσσονται παράλληλα με τη συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους, από την περίοδο της Αντιβασιλείας ως τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897.

Το 1835 δημοσιεύεται στη Χαϊδελβέργη *Ο Ελληνικός λαός*¹, έργο του Γερμανού Georg Ludwig Maurer, καθηγητή του γερμανικού και του γαλλικού δικαίου στο Μόναχο και μέλους της Αντιβασιλείας ως το 1834: στο βιβλίο καταγράφει, μεταξύ άλλων, κάποιες μορφές συλλογικής οργάνωσης, το πλέγμα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων, του εθνικού δικαίου, στο οποίο υπάκουε ως τότε ο αγροτικός κόσμος εντός των συνόρων του πρώτου ελληνικού κράτους: πηγές του οι τοπικές δημογεροντίες και τα ειρηνοδοκεία. Στόχος της συλλογής του εθνικού υλικού η προσπάθεια ενσωμάτωσης των παραδοσιακών αυτών δομών στο νέο νομοθετικό και διοικητικό σύστημα που καλείται να εγκαθιδρύσει η Αντιβασιλεία: συνάμα μας δίνει μια πρώτη συνολική γεωγραφική καταγραφή ενός «ελληνικού» εθνικού κόσμου στις αρχές του αιώνα.

Ο Maurer φαίνεται να βρίσκεται στο σταυροδρόμι μιας γαλλικής και μιας γερμανικής παράδοσης. Από τη μια παραλαμβάνει τη φιλελεύθερη αντίληψη περί αστικού δικαίου, απότοκη της Γαλλικής Επανάστασης, γνωστή ήδη στον ελληνικό χώρο από τα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης και

---

1. Γκ. Α. Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, Χαϊδελβέργη 1835, 2 τ., μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, εισαγ.-επιμ.-σχ. Γ. Βουρνάς, Αθήνα, Τολίδης, 1976.

την οργάνωση της δικαιοσύνης κατά την περίοδο του Καποδίστρια² σύμφωνα μ' αυτήν ο χωρικός, ως πολίτης ή υπήκοος του νεοσύστατου κράτους (την εποχή αυτή διαμορφώνεται το νέο περιεχόμενο του όρου³), πρέπει να υπαχθεί στο αστικό («δημόσιο») δίκαιο ύστερα από μια μακριά διαδικασία αποδέσμευσής του από τις φεουδαλικές εξαρτήσεις αλλά και από το παραδοσιακό κοινοτικό του πλαίσιο, μια ιστορία που έχει αρχίσει στην Ευρώπη από τον προηγούμενο αιώνα⁴: στη συγκεντρωτική αυτή αντίληψη οι δύο

2. Βλ. σχετικά: Ν. Ι. Παναζόπουλος, *Λαϊκά και «λόγια» επιδράσεις εις το δίκαιο της Επαναστάσεως*, (ανάτυπο από Γνώσεις 4), Αθήνα 1958· Ο ίδιος, «Ο Ιωάννης Γενάτας και η οργάνωσις της Δικαιοσύνης επί Καποδιστρίου», *Αθηνά* 53 (1949), 297 κ.ε.

3. *Στοιχεία του Δημοσίου Δικαίου του Κ. Μακκαρέλ, συμβούλου της Επικρατείας και καθηγητού του διοικητικού δικαίου εν τη σχολή των Παρισίων, μεταφρασθέντα παρά των Μ. και Π. Αργυρόπουλων*, Αθήνα 1836, σ. 68.

4. Η ιστορία της συλλογής και καταγραφής του αγροτικού εθίμου καθ' εαυτήν δεν είναι αποκλειστικά υπόθεση του 19ου αιώνα, ούτε και του «αστικού κράτους» της γαλλικής παράδοσης· τουλάχιστον σε όλη τη διάρκεια των νεότερων χρόνων, η «κωδικοποίηση» συνιστά μηχανισμό διαπραγματεύσεως ανάμεσα στον αγροτικό κόσμο και στην περιβάλλουσα κυρίαρχη κοινωνία (φευδάρχης, τοπικός άρχοντας κ.λπ.) κάθε φορά που οι οικονομικές, κοινωνικές ή πολιτικές ανακατατάξεις αναστατώνουν τα όρια των άγραφων συμβάσεων ανάμεσα στους δύο κόσμους· παραδείγματα τοπικών κωδικοποιήσεων έχουμε στη Δύση του 16ου και 17ου αιώνα, εποχές εξάλλου μεγάλων αγροτικών εξεγέρσεων (βλ. ενδεικτικά W. Rösener, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, μτφρ. Ι. Δημητρούκας, επιμ. Μ. Αποστολοπούλου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 170, 185-188· J. Jacquart, «Immobilisme et catastrophes 1560-1660», *Histoire de la France rurale*, υπό τη διεύθυνση των G. Duby et Arm. Wallon, 2. *L'Âge classique des paysans de 1340 à 1789*, Παρίσι, Seuil, 1975, σ. 336-338), ή στο Αιγαίο υπό λατινική κυριαρχία του 17ου και 18ου αιώνα (βλ. επίσης ενδεικτικά: Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, σ. 166-167, Νάξος 1719). Οι πρώτες προσπάθειες καταγραφής και κυρίως ταξινόμησής των εθίμων του νησιωτικού χώρου σε νομικές κατηγορίες γίνονται σταδιακά ανάμεσα στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 19ου αιώνα· ας σημειώσουμε ότι κάποιες απ' αυτές οφείλονται σε πρωτοβουλία των κατά καιρούς δραγουμάνων του στόλου, μελών της φαναριώτικης κοινωνίας που διατηρούσε ήδη από τον 17ο αιώνα στενές σχέσεις με τον κόσμο των γαλλικών ιδεών: Ι. και Π. Ζέποι, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήνα 1931, σ. 503-519 και 523-558· ενδιαφέρον για τον ιδεολογικό προσανατολισμό παρόμοιων κωδικοποιήσεων παρουσιάζει ο Πρόλογος στον κώδικα της Νάξου του 1810 (ό.π., σ. 523-528). Η πρώτη επίσημη συλλογή εθιμικού υλικού στο ελληνικό κράτος επιχειρείται κατά την καποδιστριακή περίοδο από Προέδρους Πρωτοκλήτων Δικαστηρίων, κατόπιν του ψηφίσματος της 15 Δεκεμβρίου 1828 που αναγνωρίζει εμμέσως την ιστιμιά εθίμου και νόμου: βλ., π.χ., για την περίπτωση των Δυτικών Σποράδων, Ιάκ. Βισβίτζης, «Τινά περί των νομικών εθίμων από της τουρκοκρατίας μέχρι και του β' διατάγματος της 23 Φεβρουαρίου 1835», *Αθηνά* 53 (1949), 226-256, και για την περίπτωση της Κάτω Μεσ-

«διαπλαστικές πηγές δικαίου», το έθιμο και ο νόμος, είναι ισότιμες. Από την άλλη, αντλώντας από κάποια ιδεολογικά παρακλάδια του γερμανικού ρομαντισμού⁵, ο Maurer κλίνει προς την «ιστορική σχολή» δικαίου και επιχειρεί να διατηρήσει και να οργανώσει τον εθιμικό κόσμο των ελληνικών περιοχών με βάση την παράδοση της γερμανικής πολυνομίας, θεωρώντας ωστόσο κοινή ιστορική μήτρα και των δύο το ρωμαϊκό δίκαιο όπως διασώζεται στους γερμανικούς Πανδέκτες: μια αποκεντρωτική αντίληψη, που συνδέεται προφανώς και με τις πολιτικές εξαρτήσεις της Αντιβασιλείας από έναν ευρύτερο γερμανικό κόσμο⁶. Ο συνεργάτης του G. Geib, συμφωνώντας με τη διατήρηση των κοινοτικών δικαίων, θα ταχθεί εν τούτοις περισσότερο με το μέρος της ιστορικής σχολής, υποστηρίζοντας ότι το ελληνικό εθιμικό δίκαιο διαμορφώθηκε σταδιακά ως εγγενές χαρακτηριστικό του ελληνικού έθνους, διαφορετικό από το ρωμαϊκό, αλλά και από το κανονικό δίκαιο⁷. Συγκερασμός των δύο αντιλήψεων οργάνωσης του εθιμικού κόσμου, της γαλλικής και της γερμανικής, αποτελεί το Σχέδιον νόμου περί πολιτείας και διοικήσεως των δήμων, το οποίο επικυρώνεται τελικά από την Αντιβασιλεία ως Νόμος περί συστάσεως των Δήμων, το 1834⁸.

σηνίας, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η πολιτική δικαιοσύνη επί Καποδίστρια», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 23 (1948), 479.

5. Φαίνεται ωστόσο ότι ο «ρομαντισμός» του Maurer τον έφερε πιο κοντά στις προτιμήσεις των σοσιαλιστών και ιδιαίτερα του Μαρξ και του Ένγκελς, ο οποίος μάλιστα στηρίχθηκε στις μελέτες του πρώτου για να γράψει και να δημοσιεύσει αργότερα (1882) το άρθρο “La marche”: *L’Origine de la famille, de la propriété privée et de l’État*, Παρίσι, Éditions Sociales, 1954, σ. 275 κ.ε.

6. Τη νομική συζήτηση γύρω από τις γαλλικές και τις γερμανικές επιδράσεις στο έργο του Maurer συνοψίζει ο Ν. Ι. Πανταζόπουλος στο: *Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας* (ανάπτυπο από *Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Νομικών Οικονομικών Επιστημών* 13, τμηματικός τόμος Ηλία Κυριακόπουλου), Θεσσαλονίκη 1968, ιδίως σ. 1345-1384, 1434-1450.

7. G. Geib, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του Όθωνα του Α΄*, Χαϊδελβέργη 1835, προλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, μτφρ.-επιμ. Τρις Αυδή-Καλιάνη, Αθήνα, Γκοβόστης, 1992.

8. Σ. Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά, ήτοι βιβλίον περιέχον τον Δημοτικόν νόμον εξηγημένον, μετάφρασιν της θεωρίας του δημοτικού δικαίου, τας επί Τουρκοκρατίας, Δημοκρατίας, και επί Κυβερνήτου δημοτικής θεσμοθεσίας...*, τ. 1, Αθήνα 1842, ιδίως σ. 164-192, όπου η εισηγητική έκθεση που συνόδευε το νομοσχέδιο και ανέλυε τη λογική της Αντιβασιλείας· βλ. και Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοίκησης εν Ελλάδι*, τ. 1., Αθήνα 2^η 1859, σ. 89-110· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Georg Ludwig von Maurer...*, ό.π., σ. 1441-1450· ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο νόμος αυτός σήμανε την οριστική αποδιάρθρωση των «κοινοτήτων» του ελληνικού χώρου.

Αν στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα οι δύο παραδόσεις τείνουν κάποτε να εξισορροπούνται, λίγο πριν τα μέσα του αιώνα οι σπουδασμένοι στα πανεπιστήμια της Γερμανίας έλληνες νομομαθείς θα τις οδηγήσουν σε οριστική αντιπαράθεση, ακολουθώντας το παράδειγμα των γερμανών συναδέλφων τους. Έτσι στη συζήτηση για την κατάρτιση ελληνικού «Πολιτικού Κώδικος» που διεξάγεται στους πανεπιστημιακούς και δικαστικούς κύκλους της Αθήνας⁹ αρχίζει να βραβαίνει η σκιά μιας διαμάχης που έχει φουντώσει στη Γερμανία από τις αρχές του αιώνα: από τη μια οι οπαδοί της σχολής του A. E. J. Thibaut¹⁰, που υποστηρίζουν την ανάγκη σύνταξης ενός ενιαίου γερμανικού Αστικού Κώδικα, κατά το πρότυπο του γαλλικού Code Civil, και από την άλλη οι οπαδοί του Fr. Ch. von Savigny¹¹, που είναι υπέρμαχοι του ισχύοντος εθιμικού πλουραλισμού στη Γερμανία, εφ' όσον αυτός αποτυπώνει και συντηρεί την ιστορία του γερμανικού λαού.

Μέσα σ' αυτό το «γερμανοτραφές» διανοητικό κλίμα φαίνεται ότι διαμορφώνεται θεωρητικά η έννοια του «εθίμου» ή της «συνήθειας»: το 1847, ο Παύλος Καλλιγιάς, που έχει σπουδάσει στη Γερμανία και είναι μαθητής του Savigny, θα γράψει για την ανάγκη ιστορικής μελέτης του εθίμου ως «συνεί-

9. Στους ρωμαϊστές θεωρητικούς του δικαίου (ιστορική σχολή) του 19ου αιώνα ανήκουν και ο M. Ρενιέρης και ο Γ. Ράλλης, οι οποίοι και συνεργάζονται για την ελληνική έκδοση του δίτομου *Εγχειριδίου του Ρωμαϊκού Δικαίου* του Φ. Μακκελδέυ, Αθήνα 1838· η πρώτη σκόνη ρωμαϊκού δικαίου έχει γίνει το 1836 από τον Αναστάσιο Πολυζωΐδη στο έργο του με τίτλο: *Αρχαί της φιλοσοφικής επιστήμης του Δικαίου υπό Καρόλου Ερρίκου Γρος, μεταφρασθείσαι ελευθέρως εκ του Γερμανικού κατά την πέμπτην και νεωτέραν έκδοσιν αυτών, και εκδοθείσαι μετά προσθήκης Α')* Συνόψως ιστορικής της Ρωμαϊκού Δικαίου, και Β') *Εκθέσεως κατ' αλφάβητον των κυριωτέρων κανόνων και αρχών του αυτού δικαίου, όπου το ρωμαϊκό δίκαιο θεωρείται η κυριώτερη πηγή των νομοθεσιών « όλων των νεωτέρων πολιτισμένων εθνών »* (ό.π., Πρόλογος, σ. γ'): βλ σχετικά: N. I. Πανταζόπουλος, *Georg Ludwig von Maurer*, ό.π., σ. 1467- 1471. Την ίδια περίοδο ωστόσο συνεχίζουν να εκδίδονται επίσημα ελληνικές μεταφράσεις γαλλικών νομικών συγγραμμάτων, μεταξύ των οποίων και του γαλλικού Code Civil, που ανατίθεται σε ειδική επιτροπή: *Ο Πολιτικός της Γαλλίας Νόμος μετενεχθείς εις την νεωτέραν ελληνικήν κατά διαταγήν της Κυβερνήσεως υπό Γ. Βελλίου, Α. Πολυζωΐδου, Π. Πιτζιπίου και Κ. Σχινά, Έκδοσις δευτέρα*, Αθήνα 1838 (πιθανή χρονολογία της πρώτης έκδοσης 1836-1837): βλ. και N. I. Πανταζόπουλος, *Georg Ludwig von Maurer*, ό.π., σ. 1460, 1487-1491, όπου ένας πλούσιος κατάλογος των μεταφράσεων γαλλικών νομικών συγγραμμάτων που έγιναν στο διάστημα 1818-1861, και των γερμανικών αντίστοιχων, για το διάστημα 1836-1862.

10. A. E. J. Thibaut, *Über die Notwendigkeit eines allgemeinen, Bürgerlichen Rechtes für Deutschland*, Χαϊδελβέργη 1814.

11. Fr. Ch. von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung, und Rechtswissenschaft*, Χαϊδελβέργη 1814.

δησης) της μέχρι τότε κοινωνικής εμπειρίας ενός έθνους, δηλαδή του «πολιτισμού» του, αλλά και ως εθνικού, «ηθικού» χαρακτηριστικού που συνδέει οργανικά τη γενική «αφηρημένη αρχή» της «κοινωνικής συμβίωσης» των ανθρώπων και των εθνών, το δίκαιο, με την ατομικότητα κάθε έθνους, «εν ονόματι της ελευθερίας, εν ονόματι της προόδου»¹². Εξάλλου, οι έννοιες του «λαού» και της «εσωτερικής κοινωνικής του εξέλιξης» συνιστούν πρωταρχικά ιδεολογικά συστατικά των νέων ενοποιημένων εθνών της Δυτικής Ευρώπης και θεμελιώδεις όρους των θεωριών της προόδου, που θα οδηγήσουν και στη γέννηση της συγκριτικής εθνολογίας· ας μην ξεχνάμε ότι την ίδια εποχή (1843) η Γαλλική Εθνολογική Εταιρεία ανασηματοδοτεί τον όρο *moeurs* (ήθη)¹³. Ωστόσο ο Π. Καλλιγιάς αμφισβητεί την ύπαρξη «συνηθειών» στην Ελλάδα¹⁴: θα αποδώσει («ξιοπερίεργα») έθιμα του ελληνικού χώρου σε λατινικές ή οθωμανικές επιδράσεις και θα εντοπίσει διαφορές του «τιμαριωτικού» από το ρωμαϊκό δίκαιο του *Corpus Juris Civilis*, το οποίο θεωρεί ως μόνη ιστορική πηγή του «ελληνικού» δικαίου, απορρίπτοντας μάλιστα με περιφρόνηση τις βυζαντινές του εκδοχές, τα Βασιλικά αλλά και την Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου¹⁵: στο σημείο αυτό ευθυγραμμίζεται με τον Maurer και τους «ρωμαϊστές» έλληνες νομικούς που κερδίζουν έδαφος ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Στη μελέτη του «Περί εθίμων», θα αναλύσει θεωρητικά τη σκοπιμότητα της τελικής υποταγής του «εθίμου» στο «νόμο»¹⁶, ενώ θα συμπληρώσει και θα διορθώσει τις ελλείψεις στην καταγραφή του Maurer και του γραμματέα του Χριστόδουλου Κλονάρη¹⁷: το

12. Π. Καλλιγιάς, «Περί εθίμων», *Μελέται*, τ. 1, *Νομικά, πολιτικά και οικονομολογικά μελέται*, Αθήνα 1898, σ. 187-279 (188-189, 247-250).

13. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 407-408.

14. Π. Καλλιγιάς, «Περί συντάξεως Πολιτικού Κώδικος εις την Ελλάδα, Διατριβή πρώτη», *Μελέται*, ό.π., τ. 1, σ. 449.

15. Π. Καλλιγιάς, «Περί συντάξεως Πολιτικού Κώδικος...», ό.π., σ. 447· βλ. και το πολύτομο έργο του *Σύστημα του Ρωμαϊκού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύον του*, 5 τ., Αθήνα 1848-1855. Το ζήτημα της εξέλιξης ενός ελληνικού δικαίου με βάση τη γερμανική εκδοχή του ρωμαϊκού δικαίου των Πανδεκτών ή τη βυζαντινή της Εξάβιβλου υπήρξε κεντρικό για την ελληνική ιστορική σχολή: βλ. και Γ. Μαριδάκης, *La tradition européenne et le code civil hellénique*, Μιλάνο 1954, (*Μελέται*, φωτ. ανατ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, σ. 209-210), και Ο ίδιος, *Ο εθνικός χαρακτήρ του ισχύοντος εν Ελλάδι αστικού δικαίου*, ανάτυπο εκ του εις μνήμην Γεωργίου Κ. Γαρδίκια εκδοθέντος τόμου, Αθήνα 1939, *Μελέται*, ό.π., σ. 455-460.

16. Π. Καλλιγιάς, «Περί εθίμων», ό.π., σ. 242-279 (: «Περί χρήσεως εθίμων»).

17. Π. Καλλιγιάς, «Περί εθίμων», ό.π., σ. 205-242.

1853 η καταγραφή θα ολοκληρωθεί με τη συλλογή του Δ. Χρυσανθόπουλου¹⁸. Ο Maurer και ο Καλλιγιάς φαίνεται να σφραγίζουν την αρχή μιας μακρόχρονης προσπάθειας για τη θεωρητική αλλά και πολιτική ενσωμάτωση του παλαιού, «κοινοτικού» κόσμου στον νεότερο «αστικό» πάνω στην ευθεία της σταδιακής επικράτησης μιας γερμανικής αντίληψης δικαίου: ενώ το διάταγμα περί *Πολιτικού Νόμου* της 23ης Φεβρουαρίου 1835 θεσπίζει το προβάδισμα του εθίμου μέχρι τη σύνταξη Πολιτικού Κώδικα, ο *Αστικός Ελληνικός Νόμος* του 1856, βασισμένος στα νομοσχέδια που επεξεργάστηκαν οι «ρωμαϊστές» νομικοί, καταργεί την ισοτιμία εθίμου και νόμου, και η τελική αναθεωρημένη έκδοση του Αστικού Κώδικα του 1945 σημαίνει το νομικό τέλος του εθίμου, καθώς δεν αναγνωρίζει πλέον την ισοτιμία του με το νόμο¹⁹. Σε κάποιες περιοχές ωστόσο εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους, όπως τα Επτάνησα, η Κρήτη και η Σάμος, η ενσωμάτωση του εθιμικού κόσμου θα πάρει τη μορφή Αστικού Κώδικα σύμφωνα με το πρότυπο του γαλλικού ήδη στη διάρκεια του 19ου αιώνα²⁰.

Την ίδια περίοδο, μια άλλη εικόνα του εθιμικού κόσμου αναδύεται μέσα από τη χάραξη και τη μετατόπιση των συνόρων του ελληνικού κράτους, αλλά

18. Δ. Χρυσανθόπουλος, *Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθημάτων εξ επισήμων προς την ελληνικήν κυβέρνησιν των τοπικών αρχών απαντήσεων*, Αθήνα 1853.

19. Για τη μακρά πορεία μέχρι την τελική έκδοση του Αστικού Κώδικα βλ. Γ. Πράτσικας, *Προϊστορία του Ελληνικού Αστικού Κώδικος*, Αθήνα 1943· ιδιαίτερα για τις ευρωπαϊκές επιδράσεις και την τελική επικράτηση του γερμανικού-ελβετικού προτύπου: Γ. Μαριδάκης, *La tradition européenne et le code civil hellénique*, Μιλάνο 1954 (Μελέται, ό.π., σ. 203-223)· για μια σύνοψη της θεωρητικής-ιδεολογικής συζήτησης γύρω από τον Αστικό Κώδικα βλ. γενικά τις μελέτες του Ν. Ι. Πανταζόπουλου, *Αστικός Κώδιξ και «εθνικόν» δίκαιον*, Αθήνα 1945, ιδίως σ. 50 κ.ε.: *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 21965, ιδίως σ. 265-272 και Ο ίδιος, *Georg Ludwig von Maurer...*, ό.π., σ. 1478-1480 (όπου και παραπομπές σε παλιότερες σχετικές μελέτες του συγγραφέα).

20. Αναφέρω τα παραδείγματα του Πολιτικού Κώδικος των Ιονίων νήσων που εισήχθη το 1841 (Αθήνα 21867) και του Σαμιακού Αστικού Κώδικα του οποίου η δημοσίευση ψηφίστηκε το 1898, επί της γημενίας του Στέφανου Μουσούρου (: Γ. Σβορώνος, *Σαμιακή Νομοθεσία περιέχουσα τα προνόμια της Ηγεμονίας της Σάμου και άπαντας τους εν ισχύι νόμους αυτής*, Σάμος 1903). Για τις περιπέτειες του αγροτικού εθίμου στην αντίληψη που εκφράζουν οι κώδικες αυτοί, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω και στο: Ελ. Ζέη, «Ο καρπός του φτωχού και ο κύριος του δέντρου: από την ιστορία της μικρής ιδιοκτησίας στη Σάμο (18ος-19ος αι.)», *Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17ος-20ός αιώνας)*, *Πρακτικά συμποσίου Αθήνα 20-21 Δεκεμβρίου 1999*, επιμ. Αλ. Σφοδρή - Μ. Βουρλιώτης, Αθήνα 2002, σ. 75-89.

και τον στρατιωτικό μετασχηματισμό της υπαίθρου· ο άτακτος αγωνιστής της Επανάστασης θα αντιμετωπισθεί ως πολιτικό πρόβλημα, του οποίου η λύση θα αναζητηθεί σε δύο ευρωπαϊκές θεωρητικές και ιδεολογικές παραδόσεις, διόλου ανεξάρτητες η μία από την άλλη: μια γαλλική και μια γερμανική.

Η Ευρώπη των αρχών του 19ου αιώνα νομιμοποιεί τον κλεφτοπόλεμο μέσα από τα εθνικά επαναστατικά κινήματα εναντίον του Ναπολέοντα (Ιταλία, Ισπανία, Πρωσία): η γαλλική στρατιά του Ναπολέοντα είναι συνάμα το μεγάλο σχολείο της Ευρώπης: διαχέει τις βασικές αρχές στρατιωτικής οργάνωσης, την τέχνη των μεγάλων μαχών και την τακτική της επιστράτευσης του «πολίτη-χωρικού». Με αυτήν την πολεμική τεχνογνωσία, αλλά και μέσα στην επαναστατική ατμόσφαιρα της εποχής, στη σκέψη των γερμανών διανοουμένων αναδύεται ένας πολεμικός ιδεαλισμός, που θα εντάξει τον οπλισμένο χωρικό στη θεωρία του έθνους²¹. Το 1832 εκδίδεται το περίφημο έργο του πρώσου αξιωματικού συντάγματου Carl von Clausewitz, «Περί Πολέμου» στο βιβλίο αυτό διατυπώνει τα θεμελιώδη κατηγορήματα μιας θεωρίας του πολέμου ως «πολιτικού εργαλείου», στην υπηρεσία του «εθνικού» κράτους: στον έκτο και όγδοο τόμο του ο οπλισμένος άτακτος αγωνιστής της υπαίθρου αναγνωρίζεται ως η νέα ηρωική δύναμη που αντιμετωπίζει τον εξωτερικό εχθρό δίπλα στον τακτικό στρατό του έθνους· μια δύναμη ωστόσο που πρέπει να ελέγχεται σε καιρό ειρήνης, διαφορετικά υπάρχει ο κίνδυνος να προκαλέσει εσωτερική κοινωνική και/ή πολιτική αναταραχή²².

21. Carl Schmitt, *Η θεωρία του αντάρτη. Παρεμβολή στην Έννοια του Πολιτικού*, μτφρ. Σ. Χασιώτη, επιμ. Κ. Καλφόπουλος, Αθήνα, Πλέθρον, 1990 (Βερολίνο, 1963), σ. 41-47· βλ. και Eric J. Hobsbawm, *Les bandits*, γαλλ. μτφρ. J. P. Rospars, Παρίσι, Fr. Maspero, 1972 (Λονδίνο 1969), σ. 7-21, 96-109 (και σε ελλ. έκδοση, *Οι ληστές*, μτφρ. Φ. Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Αθήνα, Βέργος, 1975).

22. Carl von Clausewitz, *On War*, μτφρ. J. J. Graham, Λονδίνο 1908 (*Vom Kriege*, 1832)· για τη θεωρία του Clausewitz βλ. Π. Κονδύλης, «Πόλεμος και Πολιτική: Clausewitz», *Θεωρία του Πολέμου*, Αθήνα 1999, σ. 19-111· ο Clausewitz προχωρεί σε μια διάκριση των κοινωνικών και πολιτικών περιστάσεων οι οποίες απαιτούν είτε την οργάνωση εθελοντικών σωμάτων (πολιτοφυλακών) με στόχο την ενίσχυση του τακτικού στρατού, ή τον παλλαϊκό πόλεμο, τον «αληθινό εξοπλισμό του λαού» και τη γενική επιστράτευση (την οποία ο ίδιος διστάζει να δεχτεί εξαιτίας των εσωτερικών αναστατώσεων που εγκυμονεί): ό.π., σ. 56-62. Βλ. ακόμη Carl Schmitt, *Η θεωρία του αντάρτη*, ό.π., σ. 46· Τζον Κίγκαν, *Η Ιστορία του Πολέμου (Η κοულτούρα του πολέμου)*, προλ. Ν. Κοτζιάς, μτφρ. Α. Χαραλαμπίδης, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1997 (1993), σ. 65-84· Χ. Ρόθφελς, «Κλάουζεβειτς», Edward Mead Earle, Gordon A. Graig, Felix Gilbert (εκδ.), *Δημιουργοί της νέας στρατηγικής. Η στρατιωτική σκέψις από Μακκιαβέλι μέχρι Χίτ-*

Πάνω σ' αυτές τις ιδεολογικές συντεταγμένες, στην καποδιστριακή περίοδο, η ελληνική ύπαιθρος θα γίνει το πεδίο μιας απόπειρας ενσωμάτωσης των ατάκτων στον τακτικό στρατό· για την οργάνωσή τους ο Καποδίστριας θα μιμηθεί το γαλλικό μοντέλο της ναπολεόντειας «στρατιάς» και θα χρησιμοποιήσει γάλλους στρατιωτικούς εκπαιδευτές²³. Η εμφάνιση του οροφύλακα ή του εθνοφύλακα στα χρόνια του Όθωνα και αργότερα του χωροφύλακα στην ύπαιθρο θα αποτελέσουν καινοτομίες που, αν και συνεχίζουν να ακολουθούν τα γαλλικά πρότυπα οργάνωσης και απηχούν τις αρχές ασφάλειας και αστυνόμευσης στο φιλελεύθερο αστικό κράτος²⁴, φαίνεται συγχρόνως να υπακούουν όλο και περισσότερο στο ιδανικό του «εθνικού» στρατού της πρωσο-γερμανικής στρατιωτικής μεταρρύθμισης²⁵· στο σχετικό άρθρο, το

λερ, μτφρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, Αθήνα, Συμπληρωματικά εκδόσεις στρατιωτικών περιοδικών, 1962, σ. 125-150, όπου επισημαίνεται και η επίδρασή του στις ευρωπαϊκές στρατιωτικο-πολιτικές θεωρίες του τέλους του 19ου (ιδίως τη γαλλική, βλ. και Στ. Τ. Ποσσόν και Ετ. Μαντού, «Ντυ Πικ και Φος: η γαλλική σχολή», ό.π., σ. 266-303).

23. Πρόκειται για το πρότυπο που μεταφέρει η παρουσία ξένων σωμάτων τακτικού στρατού στον ελληνικό χώρο (Φαβιέρος) και που αναπαράγει η προσπάθεια οργάνωσης του στρατού σε χιλιαρχίες και τάγματα και η ίδρυση του Σχολείου των Ευελπίδων στην καποδιστριακή περίοδο: βλ. σχετικά, εκτός από τις πολύτιμες μαρτυρίες στα διάφορα απομνημονεύματα αγωνιστών (Ι. Μακρυγιάννη, Θ. Κολοκοτρώνη, Ν. Κασομούλη): Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος, από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι των 1832. Παρά Χρήστου Σ. Βυζαντίου Αξιωματικού του Πεζικού της Γραμμής*, Αθήνα 1837 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1990)· Φρ. Τιρς, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος (1828-1833) και τα μέσα για να επιτευχθεί η ανοικοδόμησή της*, μτφρ. Α. Σπήλιου, εισαγ.-επιμ.-σχ. Τ. Βουρνά, Αθήνα, εκδ. Τολίδη, 1972, τ. 2, σ. 235-239· Στ. Παπαγεωργίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια. Δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, Αθήνα 1986. Για τη μεγάλη στρατιά των πολιτών του Ναπολέοντα και το γαλλικό μοντέλο διεξαγωγής του πολέμου, βλ. και Κρ. Μπρίντον, Γκ. Α. Κράιλιγκ και Φ. Γκίλμπερτ, «Ζομίνι», Edward Mead Earle, Gordon A. Graig, Felix Gilbert (εκδ.), *Δημιουργοί της νέας στρατηγικής...*, ό.π., σ. 103-124.

24. Ας θυμηθούμε εξάλλου και τις δυναμικές διαλέξεις του Adam Smith στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης (1752-1763) περί δικαιοσύνης, αστυνομίας, εισοδήματος και όπλων, και την προτεραιότητα που έδινε ο Fr. List στην ισχύ έναντι του πλούτου: βλ. ενδεικτικά Εντ. Μ. Ερλ, «Αδαμ Σμιθ, Αλέξανδρος Χάμιλτων, Φρειδερίκος Λιστ: Τα οικονομικά θεμέλια της στρατιωτικής ισχύος», Edward Mead Earle, Gordon A. Graig, Felix Gilbert (εκδ.), *Δημιουργοί της νέας στρατηγικής...*, ό.π., σ. 154, 164.

25. Η Αντιβασιλεία διαλύει τα σώματα των ατάκτων και συγχροτεί ειδικά σώματα ενόπλων (Βαυαρών μισθοφόρων και στη συνέχεια Ελλήνων), σύμφωνα με τα βαυαρο-πρωσικά πρότυπα, με στόχο ιδιαίτερα την καταστολή των κινημάτων και της ληστείας

ελληνικό κείμενο των *Στοιχείων του Δημοσίου Δικαίου* του Κ. Μακκάρέλ επικαλείται τον Montesquieu, δεν παύει ωστόσο να θυμίζει έντονα και τις αντιλήψεις του Clausewitz: «Ο Μοντεσκιού φρονεί ότι, διά το συμφέρον της ελευθερίας, ο στρατός πρέπει να είναι λαός, και να έχη τα αυτά με τον λαόν φρονήματα, προτείνει δ' επί τούτω, οι αποτελούντες μέρος του στρατού, να έχωσιν ικανήν περιουσίαν ως εγγύησιν της καλής των διαγωγής, και να στρατολογώνται δι' εν μόνον έτος»· αποτελούμενος ο στρατός αυτός «από κτηματίας» που στρατολογούνται στη γενέτειρα επαρχία τους είναι αποτελεσματικός μόνο στα μικρά έθνη, ενώ στις «ευρύχωρες επικράτειες» γίνεται ανεξέλεγκτος· στα μικρά αυτά έθνη η «αστυκή ή εθνική φρουρά», ή («εθνοφυλακή»), «η εκ κτηματιών και πολιτών συγκειμένη ένοπλος δύναμις, δύναται επωφελώς να ενωθή με τον στρατόν της γραμμής, προς υπεράσπισιν του τόπου», και είναι η μόνη που μπορεί να καταστείλει «ταραχάς και στάσεις» των «ανταρτών»²⁶. έτσι η ένοπλη ελληνική ύπαιθρος μοιράζεται ήδη από το πρώτο μισό του αιώνα σε δύο στρατόπεδα, σε ληστές και σε διώκτες.

Το διάστημα 1855-1858, με αφορμή ένα κύμα επαναστατικών κινημάτων στη Στερεά, οργανώνεται συστηματικά η δίωξη της «μεθοριακής» κυρίως

στην ύπαιθρο· η μετάβαση θα ολοκληρωθεί με τη στρατιωτική μεταρρύθμιση του Χαρίλαου Τρικούπη, που περιλάμβανε και την υποχρεωτική στράτευση των χωρικών· βλ. γενικά Δ. Μαλέσης, *Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1992· Γκ. Α. Μάουσερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 558-578· βλ. ακόμη και τις εισηγήσεις του F. Thiersch προς την Αντιβασιλεία για το πρόβλημα των ενόπλων της υπαίθρου και των καπετάνιων τους: *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., τ. 1, σ. 254-259· Θ. Βερέμης, «Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, επιμ. Δ. Γ. Τσαούση, Αθήνα 1984, σ. 165-176 (ιδίως σ. 169-176). Στη στρατιωτική οργάνωση του ελληνικού κράτους μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και κυρίως στην περίοδο του Χ. Τρικούπη ξαναβρίσκουμε τα χαρακτηριστικά της πρωσο-γερμανικής στρατιωτικής μεταρρύθμισης των αρχών του αιώνα, που ως ένα βαθμό θα οδηγήσουν στη δημιουργία του Στρατιωτικού Συνδέσμου και στο κίνημα του 1909: το σύστημα οργάνωσης σε επί μέρους περιφερειακά σώματα, τη συστηματική και αυστηρή άσκηση και την πειθαρχία σε καιρό ειρήνης, την εκπαίδευση σε στρατιωτικές σχολές και τη διαμόρφωση στρατιωτικής ταυτότητας και ιδεολογίας, την έννοια και το ρόλο του κεντρικού επιτελείου, τη σημασία, τέλος, της ταχύτητας και του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου στη μεταφορά των στρατευμάτων σε καιρό πολέμου· πβ. και Χ. Χόλμπορν, «Μόλτκε και Σλήφεν: η πρωσο-γερμανική σχολή», Edward Mead Earle, Gordon A. Graig, Felix Gilbert (εκδ.), *Δημιουργοί της νέας στρατηγικής...*, ό.π., σ. 223-265.

26. *Στοιχεία του Δημοσίου Δικαίου του Κ. Μακκάρέλ...*, ό.π., σ. 177-187, άρθρο 4 «Περί της αρχηγίας των κατά ξηράν και κατά θάλασσαν Δυνάμεων», που αρχίζει με την παραπομπή στον Montesquieu.

ληστείας²⁷ στην Κεντρική Ελλάδα, αργότερα στη Θεσσαλομαγνησία και την Ήπειρο, και αναπτύσσεται παράλληλα μια πλούσια φιλολογία του κράτους και των νέων οργάνων καταδίωξης περί και εναντίον του φαινομένου· ένας

27. Γενικά για το φαινόμενο της ληστείας στον ελληνικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα σημειώνω ενδεικτικά από μια πλούσια βιβλιογραφία: η πιο συγκροτημένη συνολική ιστορική μελέτη του φαινομένου για τα μέσα του αιώνα με βάση τις πηγές, όπου τίθενται για πρώτη φορά και ζητήματα κοινωνικο-οικονομικής, πολιτικής αλλά και ιδεολογικής ερμηνείας της ληστείας, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1979, 1988, Θεσσαλονίκη 1996 (η τελευταία συμπληρωμένη έκδοση έχει τίτλο: *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας/περί λύχων αφάς)*: οι παραπομπές που θα ακολουθήσουν παρακάτω είναι από την πρώτη έκδοση, ενώ έχουν ληφθεί υπόψη και οι βιβλιογραφικές προσθήκες που έχουν γίνει στην τελευταία· και μια συνοπτική παρουσίαση του ίδιου, «Το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 159-164· Ε. About, *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Π. Βουζά, Αθήνα, εκδ. Δελφοί, 1960, εκδ. Τολίδη (φωτ. ανατύπ.), [1990], εισαχ. Τ. Βουρνά, «Η ληστοκρατία σαν πρόβλημα των πρώτων φάσεων του ελεύθερου εθνικού μας βίου»: για την ιδεολογική ιστορία της ληστείας στην ελληνική ιστοριογραφία είναι ενδιαφέρον ότι η εισαγωγή χρησιμοποιεί τον όρο ληστοκρατία, ο οποίος επανέρχεται στο Θ. Γόγολος - Θ. Γιαννακός, *Σαρακατσάνικα τραγούδια της Ηπείρου*, Αθήνα 1983, όπου η ληστοκρατία διακρίνεται σε «Οθωνική» και «Γεωργιανή» περίοδο (ό.π., σ. 53), καθώς και στο: *Ληστρικά τραγούδια*, επιμ. Δ. Χαλατσάς, Αθήνα, NEB-Εστία, 2000, ιδίως Εισαγωγή, σ. 19-119, όπου η εκατονταετία της «ληστοκρατίας» (19ος-20ός αι.) διακρίνεται σε τρεις περιόδους: «1835-1870 (εμφάνιση και έξαρση), 1870-1920 (παγίωση, ληστρικό καθεστώς), 1920-1935 (προοδευτική χαλάρωση, αναζωπύρωση, σβήσιμο)» (ό.π., σ. 30). Από τις τοπικές μελέτες: Δ. Γ. Κουτρούμπας, «Η Ληστεία εις την Στερεάν κατά το 1854», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 4 (1973), 133-138· Σ. Μπρένης, «Το πρόβλημα της ληστείας στην μεθωριακή Φθιώτιδα (1832-1881)», *Παρουσία* 6 (1988). Για μια γενικότερη κοινωνική-κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου στον ελληνικό χώρο: Γ. Κοντογώργης, *Η ελληνική λαϊκή ιδεολογία*, Αθήνα 1979, ιδίως σ. 125 κ.ε., και για τη μελέτη της ληστείας σε σχέση με τις δομές αυτονομίας του ορεινού, «αγροποικιμενικού» χώρου, ιδίως του σαρακατσάνικου: Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1987. Τέλος, για την πρόσληψη και την αναπαράσταση της ληστείας στον ίδιο τον κόσμο της (και γενικότερα στην ύπαιθρο, καθώς και στα «λαϊκά» στρώματα των αστικών κέντρων) μέσα από τη ληστρική φιλολογία του 19ου αιώνα: Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997· *Ληστρικά τραγούδια*, ό.π., όπου δημοσιεύονται σχολιασμένα σχετικά τραγούδια και μια πλούσια παλαιότερη και νεότερη βιβλιογραφία (σ. 9-17) κυρίως για τη ληστρική δημοτική-λαϊκή ποίηση, με αναφορές και στην πεζογραφία, το θέατρο, τη ζωγραφική κ.λπ.: βλ. ακόμη και άλλα κείμενα του ληστρικού κόσμου στο: Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., Παράρτημα Α, Β και Δ (επιστολές καπετάνιων, εγγυητικά έγγραφα χωρικών και τσελιγκάδων, επιστολές ληστών), σ. 259-274, 282-290. Βλ. επίσης και τα γενικότερα έργα: Κ. Κάσσης, *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα 1840-1940*, Αθήνα 1983· Ο ίδιος, *Παραλογοτεχνία στην*

κυρίαρχος λόγος που στοχεύει στα ίδια τα σπλάχνα του αγροτικού κόσμου και θα διαρκέσει ως τα τέλη του αιώνα²⁸. Πρόκειται για σχέδια και διατάξεις νόμων, υπομνήματα ή φυλλάδια πολιτικών, νομαρχών, στρατιωτικών, αρχηγών της νεοσύστατης αρχής της «χωροφυλακής»²⁹, πρακτικά ανακρίσεων, αλλά και έργα όπως αυτό του ανθυπολοχαγού του πεζικού Ανδρέα Μοσχονήσιου, *Το κάτοπτρον της εν Ελλάδι ληστείας*³⁰, του Χαρίλαου Δημό-

Ελλάδα 1830-1980, Αθήνα 1985· Δ. Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία (Το λαϊκό μυθιστόρημα)*, 2 τ., και *Συμπλήρωμα*, Αθήνα 1987· Ο ίδιος, *Τα λαϊκά περιοδικά*, Αθήνα 1989.

28. Οι επίσημες πηγές, που μας ενδιαφέρουν εδώ, αναλύονται κυρίως στο βιβλίο του Γ. Κολιόπουλου, *Ληστές*, ό.π., σ. 155-168· από αυτές παραθέτω τις σημαντικότερες μετά τα μέσα του 19ου αιώνα: Έγγραφο του υπουργού Δικαιοσύνης Μιχαήλ Σκαλιστήρη, 24 Νοεμβρίου 1856, προς τους εισαγγελείς εφετών, απάντηση σε βασιλικό αίτημα· απάντηση του Υπουργείου Εσωτερικών στο ίδιο αίτημα, 17 Σεπτεμβρίου 1856· έρευνα εφημ. *Ελπίς*, αρ. 660, 31 Δεκεμβρίου 1851· υπόμνημα του προέδρου του δικαστηρίου Μεσολογγίου Ευστάθιου Δ. Ηλιόπουλου, 15 Ιανουαρίου 1857· υπόμνημα υπουργού Εσωτερικών Νικ. Θεοχάρη προς το βασιλιά, 15 Ιανουαρίου 1856· Γ. Ασάνης (νομάρχης Αττικοβιοιωτίας), *Έκθεσις περί ληστείας*, 10 Ιουλίου 1856· Ο ίδιος, *Περί Βλαχοποιμένων*, υπόμνημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, 19 Νοεμβρίου 1856· Α. Πλέσσου, ταγματάρχης της χωροφυλακής, διοικητής της μοιραρχίας Φθιωτιδωφωκίδας, *Περί του αν και πόσον δύναται η καταδίωξις της ληστείας να υπαχθή εις κανόνας*, 25 Ιουνίου 1857· «Περί της διδασκαλίας προς αποτροπήν από της ληστείας», εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου 92/6 Οκτωβρίου 1855, *Συλλογή σπουδ. εγκυκλίων*, σ. 188-190· *Μέτρα τα οποία η επί τούτου σχηματισθείσα Επιτροπή ενέκρινε προς περιστολήν και εξάλειψιν της ληστείας*, υπόμνημα χ.χ. [1856]· Π. Βακάλογλου (μοίραρχος χωροφυλακής Αττικοβιοιωτίας) (ΓΑΚ, Αρχείο Βακάλογλου, αρ. 49, 50, 493): υπόμνημα προς το Υπουργείο Στρατού, 18 Μαρτίου 1858· Ο ίδιος, *Περί διαθέσεως εθνικών λιβαδίων και συνοικισμού Βλαχοποιμένων* (1858)· Ο ίδιος, υπόμνημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, 14 Σεπτεμβρίου 1866· ΦΕΚ 4/6 Μαρτίου 1857, *Περί φόρου επί των ζώων*, νόμος 28 Φεβρουαρίου 1857, ΦΕΚ 12/2 Μαΐου 1858, νόμος *Περί ισχύος και κατά το 1858 έτος των άρθρων 19-26 του περί φόρου επί των ζώων...*, 30 Απριλίου 1858, και ΦΕΚ 14/9 Απριλίου 1859, νόμος 4 Απριλίου 1859. Βλ. και τις αναφορές αποσπασματάρχων στο ίδιο, *Παράρτημα*, σ. 275-290.

29. Η σύσταση της χωροφυλακής τοποθετείται το καλοκαίρι του 1833· η δημιουργία στρατιωτικών σωμάτων, όπως ήταν και η Φάλαγγα (Σεπτέμβριος 1835), αλλά και η διανομή εθνικών γαιών στους φαλαγγίτες ήταν μέτρα που είχαν στόχο την απορρόφηση των ατάκτων της υπαίθρου, κλεφτών και αρματολών, που τριγύριζαν αργοί στην Πελοπόννησο και τη Στερεά μετά την Επανάσταση: Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 6-11. Βλ. και Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 558-577· και για τη σημασία της ενίσχυσης της χωροφυλακής για την καταδίωξη της ληστείας: Γ. Κροκίδας (αξιωματικός της χωροφυλακής), *Περί χωροφυλακής. Απάντησις προς τον λοχαγόν κύριον Χ. Δημητράκοπουλον*, Αθήνα 1867.

30. Α. Μοσχονήσιος, *Το κάτοπτρον της εν Ελλάδι ληστείας*, Ερμούπολη 1869, όπου

πουλου [: Χρηστάκη Σκόρδου], *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*³¹, ή η διήγηση της αιχμαλωσίας του Σωτήριου Σωτηρόπουλου, τότε βουλευτή Τριφυλίας, από τους ληστές³², που παρουσιάζουν μια ύπαιθρο η οποία χάνει τις εθιμικές της συνοχές: από τη μια, οι εκ παραδόσεως συμπληρωματικοί κόσμοι της γεωργίας και της κτηνοτροφίας εμφανίζονται διχασμένοι σε γεωργούς και ποιμένες, πεδινούς και ορεινούς, μετακινούμενους και συνοικισμένους· από την άλλη, η μερική μετάθεση της ευθύνης για την καταδίωξη της ληστείας στους δήμους³³ φαίνεται να γεννά νέες, περιφερειακές και ενδιάμεσες εξουσίες ελέγχου, που βρίσκουν την εκφορά τους στο λόγο του δήμαρχου, του νομάρχη, του βουλευτή ή του αρχηγού της χωροφυλακής. Οι δομές ενός ποιμενικού πολιτισμού, κυρίως μετακινούμενου επί των ορίων του ελληνικού κράτους, γυμνώνονται στο φως για να θεθούν υπό έλεγχο: με την οργάνωσή του το τσελιγκάτο είναι «χαλκευτήριον της ληστείας»³⁴, μιλάει τη δική του γλώσσα, έχει τις δικές του συνθήκες που ανακαλούν αυτές της κλέφτικης ζωής³⁵, «μη συγχωρημένας παρά του νόμου»³⁶: είναι ανάγκη

διασώζει και έναν πολύτιμο άγραφο κώδικα της οργάνωσης και της δράσης μιας τυπικής ληστρικής ομάδας της εποχής, κώδικα που τον ξαναβρίσκουμε στη διήγηση του Σ. Σωτηρόπουλου (βλ. παρακάτω), και τον παραθέτει και ο Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 226.

31. *Η Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι*. Χειρόγραφον έλληνος υπαξιωματικού, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα, Ερμής, 1977. Για την πατρότητα του έργου, βλ. Παν. Μουλλάς, «Ένας γνωστός άγνωστος: ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής Ζωής εν Ελλάδι*», *Γράμματα και τέχνες* Γ', 76 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1996), 1-4· για το πιθανό αφηγηματικό πρότυπο, βλ. Κ. Γ. Κασίνης, «Νέες έρευνες για την *Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι*», ό.π., σ. 43-47.

32. Σωτήριος Σωτηρόπουλος, *Τριάνοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωση με τους ληστές*, μεταγρ.-επιμ.-εισαγ. Ο. Τσουνάκος, Αθήνα, Αρχιπέλαγος, 1998.

33. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 15.

34. Π. Βακάλογλου, *Περί διαθέσεως*, ό.π. (Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 167).

35. Ο συστηματισμός της κλέφτικης ζωής με τη ληστεία δεν είναι βέβαια κατασκευη της εποχής· ήδη το 1826 ο P. M. L. Joss, στη συλλογή των δημοτικών τραγουδιών που εκδίδει, διακρίνει τριών ειδών «εθνικά και λαϊκά τραγούδια», τα ανακρεοντικά, τα πατριωτικά ή «τραγούδια του γένους» και τα κλέφτικα ή ληστρικά: *Παραδείγματα Ρωμαϊκής ποιητικής*. *Specimens of Romaic Lyric Poetry*, Λονδίνο 1826, σ. V· επιχείρημά του για την ταύτιση αυτή είναι το σχόλιο του Αδαμάντιου Κοραή ότι οι ληστές των Μανιατών είναι δικαιολογημένες από τις συνθήκες της κατάκτησης (*Mémoire sur l'État actuel*, Παρίσι 1803, σ. 46): Αλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*. *Προϋποθέσεις, προσπάθειες και δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθήνα 1984, σ. 196, υποσ. 70.

36. Γ. Λασάνης, *Περί Βλαχοποιμένων*, ό.π. (Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 167).

να «εξημερωθή η ημιαγρία αυτή φυλή»³⁷: ο νόμος απαγορεύει την αδελφοποιία που συντελεί στη διαμόρφωση («επικίνδυνον») συγγενικών δικτύων, και η Ιερά Σύνοδος την καταδικάζει³⁸, προτείνεται η απαγόρευση «των κλέφτικων καλούμένων τραγωδιών δι'ων εξυμνείται εις έκαστος των ληστών ως ήρωας» (1870)³⁹, ο συνοικισμός σε δήμους των μετακινούμενων ποιμενικών πληθυσμών, η επιβολή διαβατηρίου σε όλους όσοι ταξιδεύουν εκτός των ορίων του δήμου κατοικίας τους⁴⁰: περιορίζεται το σύστημα ενοικίασης των βοσκότοπων (1858), ποινικοποιείται η οπλοφορία στην ύπαιθρο, η «φυγοποινία», η ακτημοσύνη (1857). Κοντά σ' αυτούς πλήττονται παλαιότερες δομές απομόνωσης της υπαίθρου, μυλωνάδες, καρβουνιάρηδες, ξυλοκόποι, ξωμάχοι⁴¹, ακόμη και μοναχοί σε μακρινά μοναστήρια και πλανόδιοι τεχνίτες.

37. Γ. Λασάνης, *Περί Βλαχοποιμένων*, ό.π. (Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 168).

38. Μέχρι τον 12ο αιώνα, ωστόσο, το έθιμο βρισκόταν ενσωματωμένο στις ορθόδοξες θρησκευτικές-εκκλησιαστικές πρακτικές με εκχριστιανισμένη μορφή, η τέλεση δηλαδή της αδελφοποιίας γινόταν με ιδιαίτερη ιερολογία και όχι με «κοινωνία αίματος» όπως συνηθίζονταν στον κόσμο της υπαίθρου: Κ. Μ. Ράλλης, «Περί της αδελφοποιίας κατά το κανονικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας», *Επετηρίς Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 1908, 293-306, ιδίως 297-298. Βλ. για την καταδίκη της αδελφοποιίας από την Ιερά Σύνοδο ιδιαίτερα μετά το δεύτερο μισό του αιώνα, Κ. Μ. Ράλλης, «Περί της αδελφοποιίας...», ό.π., σ. 300-301, και για την απαγόρευση της αδελφοποιίας από το κράτος, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 224-225, (ΓΑΚ, Αρχείο Βλαχογιάννη, φ. 142, εγκύκλιος Υπουργείου Εσωτερικών 53/8 Ιουνίου 1854): το έθιμο ενοχλούσε και την Υψηλή Πύλη, η οποία του προσέδιδε διαστάσεις συνομοτικού μηχανισμού στις περιοχές που βρισκόνταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία: βλ. π.χ. την πίεση που ασκούσαν οι Οθωμανοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις αντιδράσεις του τελευταίου εναντίον της αδελφοποιίας ως «παράνομου και αντιχριστιανικού δεσμού» στην Κρήτη, όπου φαίνεται ότι το έθιμο είχε ενισχυθεί ιδιαίτερα μετά το 1850: Θεοχ. Δετοράκης, «Η αδελφοποιία στην Κρήτη», *Κρητολογία* 7 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1978), 144-147. Για τη σημασία της αδελφοποιίας στη διαμόρφωση συγγενικών δικτύων στην ύπαιθρο, βλ. και το παράδειγμα των αρματολικιών, Σπ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)», Ο ίδιος, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1982, σ. 241-243.

39. Δ. Αντωνόπουλος, *Σκέψεις περί της μετ' επιτυχίας καταδιώξεως και εξαλείψεως της την πατρίδα ημών λυμαινομένης ληστείας*, Αθήνα 1870, σ. 12-13 (: Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 178). Πβ. επίσης ενδεικτικά από μια σειρά «σκέψεων» της εποχής: Π. Κορωνάιος (συνταγματάρχης), *Σκέψεις επί της εμπεδώσεως της τάξεως και των αιτίων των κωλύοντων αυτήν*, Αθήνα 1869: Α. Ρ[ιμάκης], Ι., *Σκέψεις περί καταδιώξεως της ληστείας*, Αθήνα 1870 (και γαλλ. μτφρ., *Réflexions sur la poursuite du brigandage*, Αθήνα 1870).

40. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 14.

41. Ο.π., σ. 15.

Τέλος, ο αγροτικός κόσμος που περιστρέφεται γύρω από τη ληστεία αποκτά και εσωτερικά εθνικά σύνορα⁴²: οι ληστές μοιράζονται σε «εγχώριους», και σε «μη Έλληνες», δηλαδή «Βλαχοποιμένες», Κουτσόβλαχους «Σαρακατζάνιδες» και σε «Αλβανοβλάχους κατοικούντες εν Τουρκία» (1871)⁴³ είναι το διπλωματικό επιχείρημα που θα χρησιμοποιήσει η ελληνική κυβέρνηση απέναντι στην Ευρώπη μετά τη σφαγή από τους ληστές των ξένων περιηγητών και διπλωματών στο Δήλεσι (1870)⁴⁴: έτσι τίθεται ζήτημα όχι μόνο «αστικής» αλλά και εθνικής νομιμότητας της υπαίθρου και των «εθίμων» της· και βέβαια ηθικής και θρησκευτικής. Ο νέος αγροτικός «χάρτης», που οριστικοποιείται με το νομοσχέδιο της κυβέρνησης Κουμουνδούρου για τη ληστεία (1871), περιθωριοποιεί ένα μεγάλο μέρος του εθμικού κόσμου της υπαίθρου, αρσενικό κατά βάση, σε ένα συνωμοτικό περιβάλλον: διαδικασία παμπάλαιη στην ιστορία της εξέλιξης των αστικών δομών, στην οποίας το στόχαστρο βρέθηκε πολλές φορές ο αγροτικός κόσμος. Θα χρειαστεί να περάσουν τριάντα πέντε χρόνια από το θάνατο του Παναγιώτη Αραβαντινού (1870) για να δημοσιευθεί η μελέτη του για τους Κουτσόβλαχους⁴⁵, και πάνω από μισός αιώνας για να γράψει ο Στίλπων Κυριακίδης το λήμμα «αδελφοποιία» στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια⁴⁶, και να εκδώσει ο Σύλλογος προς Διά-

42. Για τη σχέση συνόρων και ληστείας βλ. και Δ. Τζάκης, «Ενοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα όρια των αρματολικιών και τα σύνορα των κρατών», *Δοκιμές* 4 (Φθινόπωρο 1996), 7-43.

43. Για τις εθνικές διακρίσεις των ποιμενικών πληθυσμών, βλ. και E. About, *Ο βασιλεύς των αρέων*, ό.π., εισαγ. Τ. Βουρνά, «Η ληστοκρατία...», ό.π., σ. 35-39· φαίνεται ότι στα ελληνικά και ξένα κείμενα της εποχής εντοπίζονται οι πρώτες προσπάθειες διάκρισης των πληθυσμών αυτών: ο Γ. Κολιόπουλος αναφέρεται ενδεικτικά στη διάκριση Βλάχων και Σαρακατσάνων στο έργο του Léon Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Παρίσι 1860 (*Ληστές*, ό.π., σ. 359, υποσ. 16).

44. [I. Γεννάδιος], *Nores on the Recent Murders by Brigands in Greece*, Λονδίνο 1870 (και ελλ. μτφρ.: I. Γεννάδιος [μετέπειτα πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο], *Κρίσεις τινές περί των εσχάτως εν Ελλάδι διαπραχθέντων φόνων υπό ληστών. Μετάφρασις εκ του Αγγλικού της υπό Ιωάννου Γενναδίου υπεραπολογίας του έθνους*, Αθήνα 1871). Για το διπλωματικό αντίκτυπο στην Ευρώπη, βλ. ενδεικτικά: CH. K. Tuckerman, *Brigandage in Greece*, Λονδίνο 1871· Ο ίδιος, *The Greeks of To-Day*, Λονδίνο 1872, σ. 246-291· βλ. ακόμη R. Jenkins, *The Dilessi Murders*, Λονδίνο 1961· Τ. Βουρνάς, «Η σφαγή στο Δήλεσι», *Αγγλοκρατία και Ληστοκρατία*, Αθήνα, Τα Φοβερά Ντοκουμέντα-Φυτράκης, χ.χ., και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές...*, ό.π., σ. 180-182 και σ. 360, υποσ. 58 (όπου συγκεντρώνεται η σχετική βιβλιογραφία και οι πηγές της εποχής).

45. Π. Αραβαντινός, *Μονογραφία περί Κουτσόβλάχων*, εισαγ. Γ. Έξαρχου, Αθήνα 1905, (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 2000).

46. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (2η έκδοση), τ. 1, σ. 569α-570β, *αδελφοποιία*.

δοσιν Ωφελίμων Βιβλίων τα *Ποιμενικά της Ρούμελης* του Δημήτριου Λουκόπουλου⁴⁷: μέχρι τη στιγμή της λαογραφίας ο τρόπος ζωής των ποιμένων (ινομάδων) του ελληνικού χώρου νομιμοποιείται έμμεσα σε έναν περιφερειακό αντίλογο για τη ληστεία, ο οποίος και φέρνει στο φως, αντίστροφα, τις συναλλαγές του κόσμου της εξουσίας με το περιθώριο αυτό της υπαίθρου, μια άλλη ιστορία⁴⁸: χαρακτηριστική είναι η αποτύπωσή της από τον Edmond About στο *Βασιλέα των ορέων* (1857), αλλά και η αντίδραση που ξεσήκωσε η ελληνική μετάφραση του έργου το 1858⁴⁹.

Την ίδια εποχή, το ελληνικό κράτος στέκεται αντιμέτωπο με τον οικονομικό μετασχηματισμό του κόσμου της γης, που έχει αρχίσει να συντελείται σε ένα μεγάλο τμήμα της Ευρώπης ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, χωρίς να παρουσιάζει τον ίδιο ρυθμό σε όλες τις χώρες: στην Αγγλία πιο πρώιμα, στη Γαλλία και τη Γερμανία αργότερα· έτσι προκύπτουν ζητήματα όπως η διανομή των εθνικών γαιών, η χρηματοδότηση της γεωργίας μέσω της αγροτικής πίστης, η ανάγκη εκβιομηχάνισης, αλλά και η πάλη ανάμεσα στη δεκάτη και στους δασμούς: η μετάβαση από τη «φεουδαλική» στην «αστική» φορολογία στα ευρωπαϊκά κράτη, θεμελιώδης διαδικασία στη λογική του αστικού φιλελευθερισμού⁵⁰, τοποθετεί την «εθνική» αγροτική παραγωγή στην προοπτική μιας «διεθνούς» αγοράς, σηματοδύοντας συγχρόνως τη

47. Δ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1930.

48. Χωροφύλακας, εθνοφύλακας ή οροφύλακας· διασταυρώνονται και/ή ανταλλάσσουν ρόλους με τον περιστασιακό ληστή και τις σταθερές συμμορίες, τα τοπικά αλλά και κεντρικά πολιτικά κυκλώματα στηρίζουν και στηρίζονται από τα τσελιγκάτα και τα οικογενειακά-συγγενικά τους δίκτυα, που συγχρόνως συνεργάζονται με τους ζωεμπόρους των πόλεων· έτσι φαίνεται ότι διαμορφώνονται «πελατειακά» δίκτυα ισχύος που συνδέουν την υπαίθρο με την πόλη, αλλά και διαγράφεται το πεδίο σχηματισμού ενός άλλου «αφανούς» κεφαλαίου: ληστρικές πρόσδοδοι (φορολογικές αποσπάσεις-λάφυρα-λύτρα) που επενδύονται εν μέρει στην κτηνοτροφική παραγωγή, εν μέρει στη γη και εν μέρει στα αστικά εμπορικά κυκλώματα (βλ. και Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 245-257).

49. Αμπού Εντμόντ, *Ο βασιλέας των βουνών, μυθιστορία εκ του γαλλικού*, Αθήνα 1858 (βλ. και *Ο βασιλεύς των ορέων*, ό.π., Αθήνα, εκδ. Δελφοί, 1960, εκδ. Τολιδη [1990] και *Ο βασιλεύς των ορέων*, μτφρ. Α. Φ., Αθήνα, Γαλαξίας, 1968). Για τις αντιδράσεις στους λόγιους κύκλους της εποχής βλ. επίσης την εισαγωγή του Μ. Vittì στο: *Η Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, ό.π., σ. κ' -κα'.

50. Είναι ενδεικτικό ότι το σύγγραμμα του Κ. Μαχαρέλ, *Στοιχεία του Δημοσίου Δικαίου...*, ό.π., που μεταφράζεται μάλιστα στα ελληνικά την εποχή αυτή, συνοψίζει ακριβώς τη φιλελεύθερη ιδεολογία, παραπέμποντας και ρητά στον John Locke (σ. 105). Στο ελληνικό κράτος το σύστημα της δεκάτης διατηρήθηκε μέχρι το 1880, οπότε αντικαταστάθηκε με τον φόρο «επί των αροτριώντων ζώων»: βλ. και Έκθεσις αιτιολογική της περί εγγείου

διεγκυστίνδα, όχι πάντα ειρηνική, ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις του αγροτικού χώρου και στο κράτος⁵¹.

Τα κείμενα των θιασωτών του «εκσυγχρονισμού» σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού 19ου αιώνα μεταφράζουν την ανάγκη ευθυγράμμισης με τη Δύση, κυρίως με τη γαλλική (και γερμανική) κυρίαρχη σκέψη και τις γαλλικές εφαρμογές της εποχής τους, αφού οι περισσότεροι είναι γαλλοτραφείς, ενώ αρκετοί είναι Γάλλοι, Ελβετοί και Γερμανοί· το ελληνικό κράτος πρέπει να αναλάβει τον τεχνολογικό και επιστημονικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας του – ο όρος είναι «εμψύχωση» και μεταφράζει το γαλλικό *encouragement* – καταφεύγοντας σε ένα ελληνικό και ξένο επιστημονικό, γραφειοκρατικό δυναμικό: «επιστημονικός ζήλος και υγιής φιλοπατρία» θα γράψει αργότερα για τον Γρηγόριο Παλαιολόγο ο Δημήτριος Ζωγράφος⁵². Η γη αποτελεί τη βασική πηγή του εθνικού πλούτου, ο γεωργός, «ο μόνος παραγωγός»⁵³, είναι ο ιδανικός πρωταγωνιστής ενός εθνικού αισιόδοξου ωφελιμισμού: εργάζεται για το «κοινό» καλό και την «κοινή» ευτυχία, δηλαδή για την εθνική ευημερία⁵⁴. Το 1857, με την εισηγητική έκθεση του τότε υπουργού των Οικονομικών Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στη Βουλή για τη μείωση του τελωνειακού δασμολογίου, συνταγμένη από τον Ευθ. Κεχαγιά, θα αντιπαρατεθούν με σαφήνεια οι δύο λόγοι «οικονομικού εθνικισμού» του ελληνικού 19ου αιώνα: στον δυναμικό αγροτικό προστατευτισμό που εκφράζει μια μερίδα αγρονόμων⁵⁵ και που συνοψίζει ο Παναγιώτης Χαλικιόπουλος το 1880, στο έργο του *Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι γεωρ-*

φορολογίας προτεινομένης μεταρρυθμίσεως..., υπό Σ. Σωτηροπούλου, Ι. Α. Σούτσου, Π. Ι. Χαλικιόπουλου, Ιω. Σ. Ζωγράφου, Αθήνα, Τυπογραφείον του Αιώνας, 1880 (βλ. και Π. Πολέμη, *Η βιβλιοθήκη του ΕΜΑ...*, ό.π., σ. 195, λήμμα 2286)· Α. Καλλιβερέτακης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1990, Παραρτήματα, σ. 426-431 (ΦΕΚ 34/16.4.1880).

51. Βλ. γενικά για τα ζητήματα αυτά Karl Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφρ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα, Νησί-δες, 2000 (1944), ιδίως σ. 129-132, 149-160.

52. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας (1821-1833)*, τ. 1, Αθήνα 1921, σ. 298.

53. Π. Χαλικιόπουλος, *Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι γεωργίας*, Αθήνα 1880, σ. 268 (: Α. Καλλιβερέτακης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 121-122).

54. E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων...*, ό.π., σ. 50.

55. Αυτοί θα εγκαινοιάσουν και τη συζήτηση για τη δημιουργία Υπουργείου Γεωργίας, που θα δώσει καρπούς το 1887, την εποχή του Χαρ. Τρικούπη, όταν δημοσιεύεται ο νόμος για τη σύσταση τμήματος γεωργίας στο Υπουργείο Εσωτερικών: Α. Καλλιβερέτακης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 53-54, και Παραρτήματα, σ. 357-358 (ΦΕΚ 144/10.6.1887, ΦΕΚ 253/12.9.1887).

γίας⁵⁶, η έκθεση αντιπαράθετε τη φιλελεύθερη εκδοχή της, την «αλληλεγγύη των τεχνών, τόσο συνάδουσα με την ισότητα, την οποίαν υπόσχονται τα πολιτεύματα όλων των ευνοουμένων εθνών»⁵⁷ από την άποψη αυτή το κείμενο της έκθεσης ίσως σημειώνει μια πρώτη ρωγμή στα οράματα των «εκσυγχρονιστών».

Το πιο επίμονο όραμα ελλήνων και ξένων γεωπόνων είναι η μεγάλη κερδοφόρος γαιοκτησία, που παίρνει τη μορφή γεωργικής επιχείρησης και επιφορτίζεται με έναν ευρύτερο εκπαιδευτικό ρόλο γεωργικής σχολής: μεταφράζει (ρητά κιόλας) τις fermes modèles ή fermes-écoles του γαλλικού αγροτισμού του 19ου αιώνα⁵⁸. Μετά την αποτυχία της σχολής της Τίρυνθας και των οραμάτων του Γρηγόριου Παλαιολόγου⁵⁹, τα πρότυπα αγροική-

56. Π. Χαλικιόπουλος, *Περί βελτιώσεως...*, ό.π., ιδίως σ. 268, 272. 305-309 (: Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 50-53, 121-122, 171).

57. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων, 1856-1859, συνεδρίαση 13.5.1857 (βλ. και Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 208-211). Η πρόταση για το τελωνειακό δασμολόγιο είχε εισηγητή τον φιλελεύθερο τότε υπουργό των Οικονομικών Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Για την οικονομική σκέψη του Αλ. Κουμουνδούρου βλ. και Αλ. Koumoundouros, *Suppression de l'échelle mobile en Grèce*, Παρίσι, Guillaumin, 1859· Ο ίδιος, *De l'impôt foncier dans le royaume de Grèce*, Παρίσι, Durand, 1866. Για τη φιλελεύθερη θεσμική στροφή που εναρμόνιζε η φυσιογνωμία του Αλ. Κουμουνδούρου και ιδιαίτερα η περίοδος των κυβερνήσεών του, βλ. και Έκ. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'État. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, Αθήνα, Septentrion, 2002, σ. 53-54, 81-82· Κ. Παπαθανασόπουλος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα 1992, ιδίως σ. 16.

58. Για τους πρώτους γάλλους αγροτιστές (agrariens): P. Barral, *Les Agrariens français de Méline à Pisani*, Παρίσι, Armand Colin, 1968· M. Agulhon, "La Révolution et l'Empire", *Histoire de la France rurale*, ό.π., σ. 3. Apogée et crise de la civilisation paysanne de 1789 à 1914, σ. 41-43· ιδιαίτερα για τις fermes scolaires ή fermes écoles, Ο ίδιος, "Attitudes politiques", *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 158· για την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική των fermes-écoles: R. Specklin, "L'achèvement des paysages agraires", *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 262-263. Για την εξέλιξη του γαλλικού αγροτισμού από το 1880 και τους γάλλους δημοκρατικούς (Jules Ferry): M. Augé-Laribé, *La politique agricole et la France de 1880 à 1946*, Παρίσι, PUF, 1950· M. Agulhon, "Les paysans dans la vie politique", *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 352-355. Γενικά για την «αγρομανία» της δεκαετίας του 1830 στη Γαλλία βλ. και G. Désert – R. Specklin, "Victoire sur la disette", *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 105-107.

59. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, έτος Ε', σ. 38-40, Νεύπλιο 25 Ιανουαρίου 1830 (Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας (1821-1833)*, τ. 1, Αθήνα 1921, σ. 299-308). Βλ. και το έργο του Γεωργικής και Οικιακής Οικονομίας, τ. 1, Νεύπλιο 1833, τ. 2, Αθήνα 1835.

πια⁶⁰ που ονειρεύονται ο Δημήτριος Χρηστίνης και ο Παναγιώτης Γεννάδιος⁶¹ – με τη στήριξη τώρα του χρηματιστικού κεφαλαίου των ομογενών⁶² – σε συνδυασμό με τη θεωρητική, πανεπιστημιακή εκπαίδευση που κηρύττει π.χ. ο Π. Ι. Χαλικιόπουλος⁶³, ανακινούν το δίλημμα: θεωρία ή πράξη, επιστήμονες γεωργοί, «γεωργοί δωματίου»⁶⁴, όπως θα τους ονόμαζε ο γαλλικός αντίλογος, ή πρακτικοί γεωπόνοι, «αγύρτες» τους ονομάζει ο ελληνικός αντίλογος, δίλημμα που συνδέεται με τη συζήτηση περί μεγάλης και μικρής ιδιοκτησίας αντίστοιχα στα τέλη του αιώνα και που θα συνοψίσει ο Δ. Ζωγράφος στην *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαίδευσως*⁶⁵. Η μεγάλη γαιοκτησία ήταν η οικονομική διέξοδος του προστατευτισμού, η μικρή γαιοκτησία θα γίνει το καταφύγιο της φιλελεύθερης ιδεολογίας, θα γράψει αργότερα στα

60. Δ. Χρηστίνης, *Πραγματεία περί Γεωργικής Πρακτικής Εκπαίδευσως ή περί συστάσεως προτύπων δημοσίων αγροκηπίων*, Αθήνα 1875.

61. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαίδευσως*, Αθήνα 1936-1937, τ. 1, σ. 271-274.

62. Βλ. γενικά Γ. Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών 1871-1873. Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, προλ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 21989, και τη μαρτυρία του Ανδρέα Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, εισαχ. – επιμ. Α. Αγγέλου – Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, Αθήνα, Εστία, ΝΕΒ, 1998 (1908), ιδίως τ. 2· επίσης, Λ. Καλλιβερετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 107· Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 232.

63. Π. Ι. Χαλικιόπουλος, *Περί βελτιώσεως...*, ό.π., σ. 272 (Λ. Καλλιβερετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 170-171).

64. *Agriculteurs en chambre*: για την αντίστοιχη συζήτηση στη Γαλλία, που την υποκινούν οι «agromanes» της γαλλικής ιστοριογραφίας, όσοι ευγενείς ή αριστοκράτες, δηλαδή, δεν αναγνωρίζουν το καθεστώς μετά την Επανάσταση του 1830, αποσύρονται στις γαιοκτησίες τους στην ύπαιθρο, επενδύουν σ' αυτές τα κεφάλαιά τους, πειραματίζονται με νέες μεθόδους και καθοδηγούν τους ντόπιους μικρότερους ιδιοκτήτες, βλ. G. Désert – R. Specklin, «Victoire sur la disette», *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 105-107. Εξάλλου, η διάκριση των όρων *agriculteur* και *cultivateur* στη Γαλλία είναι υπόθεση του 19ου αιώνα: οι *agriculteurs* είναι οι αστοί ή αριστοκράτες που ασχολούνται με τη γεωργία αντί να ασχολούνται με τα πολιτικά ή τα νομικά, που συχνάζουν στις τοπικές γεωργικές εταιρείες όπως θα συχνάζαν στα club τους, σαν σε τόπους ανταλλαγής ιδεών και (αργότερα) γέννησης των επαγγελματικών συνδικάτων τους· αντίθετα, ο *cultivateur* του 19ου αιώνα είναι πια συνώνυμος του «αχωρικού» (*payan*): Μ. Agulhon, «La propriété et les classes sociales», *Histoire de la France rurale*, ό.π., τ. 3, σ. 82-83.

65. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαίδευσως*, Αθήνα 1936-1937, τ. 1, σ. 233.

Αγροτικά του ο Κ. Καραβίδας⁶⁶. Το παιχνίδι, ωστόσο, φαίνεται να το κερδίζει η πρώτη⁶⁷, και αυτό οπωσδήποτε ως τη δεκαετία του 1970.

Μιλώντας με τους διαζευκτικούς όρους του αιώνα τους, πρόοδος-καθυστέρηση, οι κυρίαρχοι λόγοι του ελληνικού κράτους για τον αγροτικό κόσμο βρίσκουν σύμφωνους τους επτανήσιους ριζοσπάστες⁶⁸.

Ας μην ξεχνάμε ότι η πολιτική σκέψη στα Επτάνησα έχει γενικά εξοικειωθεί με τις τεχνικές βελτιώσεις και την εισαγωγή νέων καλλιεργειών ήδη από την εποχή των Βενετών⁶⁹: είναι χαρακτηριστικό π.χ. ότι έντεκα χρόνια πριν δημοσιευθεί στο Παρίσι το έργο του Γρ. Παλαιολόγου *Ερμηνεία της καλλιέργειας του Γεωμήλου*⁷⁰, ο Στέφανος Παραμυθιώτης εκδίδει στην Κέρκυρα το 1817 το εγχειρίδιο *Καλλιέργεια των γεωμήλων ή γουον πατάτας και χρήσις των ιδίων υπό τε ανθρώπων και ζώων*⁷¹. Ωστόσο ο «εκσυγχρο-

66. Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, προλ. Ι. Πεσματζόγλου, εισαγ. Ν. Μουζέλης, Αθήνα 1978 (φωτ. ανατύπ. της έκδοσης του 1931), σ. 433-434.

67. Karl Kautsky, *La question agraire. Étude sur les tendances de l'agriculture moderne*, μτφρ. από γερμαν. E. Milhaud – C. Polack, Παρίσι, Fr. Maspero, 1979 (Στουτήγάρδη 1899), σ. 138-196, 197 κ.ε.: για τον 20ό αιώνα βλ. G. Béaur (επιμ.), *La terre et les hommes. France et Grande Bretagne XVIIe-XVIIIe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1998, σ. 17-19 (εισαγωγή), βλ. και τις μελέτες των J.-M. Moriceau και M. Morineau (ό.π., βιβλιογραφία, σ. 29).

68. Για τους επτανήσιους συγγραφείς και τα κείμενα στα οποία θα παραπέμψουμε παρακάτω, βλ. γενικά: É. Legrand – H. Pernot, *Bibliographie ionienne (1494-1900)*, τ. 2, Παρίσι 1910 (και N. Pierris, *Bibliographie ionienne. Suppléments à la description raisonnée des ouvrages publiés par les Grecs...*, par É. Legrand, Αθήνα 1966)· Γ. Θ. Ζώρας (επιμ.), *Ποίησης και πεζογραφίας της Επτανήσου*, <Βασική Βιβλιοθήκη 14>, Αθήνα 1953· Ο ίδιος, *Επτανησιακά μελετήματα*, τ. Α', Αθήνα 1959· Ηλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, τ. Α', *Βιογραφικά. Οίκων ιστορία. Δημοσιεύματα*, Αθήνα 1904· Ν. Κατραμής, *Φιλολογικά ανέκδικτα Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1880*· Α. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', *Ιστορικών βιογραφικών*, Αθήνα 1963.

69. Ήδη από το 1791 λειτουργούσε η Γεωργική Ακαδημία Κεφαλληνίας στο Αργοστόλι, με στόχο την εισαγωγή νέων καλλιεργειών, μεθόδων, τις εκχερσώσεις και την ανάπτυξη βιομηχανικών αγροτικών δραστηριοτήτων (σηροτροφία, μελισσοκομία), η οποία διαλύθηκε το 1797 με την άφιξη των Γάλλων, καθώς βρισκόταν σε στενή συνάφεια με το φεουδαλικό καθεστώς της γης που ίσχυε επί Βενετών: Α. Καλλιβετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 100-101.

70. Γρ. Παλαιολόγος, *Ερμηνεία της καλλιέργειας του Γεωμήλου και των ωφελιμοτέρων αυτού χρήσεων*, Παρίσι, Firmin Didot, 1828.

71. Στ. Παραμυθιώτης, *Καλλιέργεια των γεωμήλων ή γουον πατάτας και χρήσις των ιδίων υπό τε ανθρώπων και ζώων*, Κέρκυρα 1817 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία της δημοτι-*

σμός) του αγροτικού κόσμου στα Επτάνησα θα μετατραπεί σε εθνικό αίτημα και αντικείμενο πολιτικού σχεδιασμού κυρίως στη διάρκεια της Αγγλοκρατίας· το 1836 μάλιστα ιδρύεται η *Γενική Αγροική Εταιρεία* που αποκτά παραρτήματα σε όλα τα νησιά· μέλη της είναι «εξ οφφικίου» όλοι οι βουλευτές, καθώς και κάθε ενδιαφερόμενος⁷². Ο σχεδιασμός αυτός θα υποστεί οπωσδήποτε την επίδραση των θεωρητικών κατευθύνσεων της αγρικής οικονομίας της εποχής και των κυρίαρχων πολιτικών της εκφράσεων (ο λόγος κυρίως για τη σχέση βρετανικού κράτους, βιομηχανικού κεφαλαίου και πιστωτικής οικονομίας)⁷³: δύο επομένως είναι οι βασικοί τομείς που φαίνεται να αποτελούν αντικείμενο του πολιτικο-εθνικού διαλόγου για την ύπαιθρο ο οποίος εγκαινιάζεται ανάμεσα στην αγγλική αρμοστία και στον εγχώριο πολιτικό κόσμο των Επτανήσων, και διατηρείται με την «προστάτιδα» αγγλική κυβέρνηση και μετά την Ένωση (1863): η αγροτική πίστη και ο εκμηχανισμός της γεωργίας. Αν στη διάρκεια των κοινοβουλευτικών αντιπαραθέσεων αρχίζει έτσι να αρθρώνεται μια νέα οικονομική «γλώσσα», στα κείμενα της εποχής, μεταφρασμένα από τα αγγλικά ή πρωτότυπα, τα δύο αυτά ζητήματα αντιμετωπίζονται μέσα από μια περισσότερο ηθικο-κοινωνική και λιγότερο οικονομικο-πολιτική οπτική: έτσι π.χ. το 1848, αν ο Γεώργιος Βερούκιος επισημαίνει την ανάγκη ίδρυσης αγροτικής τράπεζας, είναι για να δανείζει με μικρό τόκο τους γεωργούς «προς εμψύχωσή» τους, ενώ προτείνει μέρος του τόκου να δίδεται ως βραβείο στις προσπάθειες βελ-

---

κής πεζογραφίας, τ. 2, *Από το Σολωμό ως τον Ψυχάρη (1827-1888)*, Αθήνα 1947, σ. 87-88, απόσπασμα).

72. Το 1835, ο άγγλος αρμοστής Howard Douglas προτείνει στην Ιόνιο Γερουσία τη δημιουργία *Εταιρείας* διά την βελτίωσιν της αγροτικής φιλοπονίας των Ιονίων Νήσων, η οποία ιδρύεται οριστικά το 1836 με τον τίτλο *Γενική Αγροική Εταιρεία* διά την εμψύχωσιν της γεωργίας και αποκτά τοπικές εταιρείες στα νησιά. Στόχοι της η αποξήρανση των ελών, η διοργάνωση εκθέσεων και η απονομή βραβείων, η εισαγωγή βελτιωμένων εργαλείων που θα διετίθεντο με δημοπρασία. Το 1842 ιδρύεται και η *Αγροτική και Τεχνική Εταιρεία της Κεφαλληνίας* που δημιουργεί σπυροτοφείο και δενδροκομείο, ενώ από το 1836 υπάρχουν μνείες για την ύπαρξη εκκοκιστηρίου αραβοσίτου, και το 1837 για τη δυνατότητα παραγωγής ατμαλεύρου: Α. Καλλιβεράκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 100-101.

73. Για τη μετακένωση και τις ζυμώσεις των βρετανικών οικονομικών ιδεών και της «γλώσσας» τους στα Επτάνησα με αφορμή τον ανταγωνισμό μεταξύ Ιονικής και Εθνικής Τράπεζας μετά την Ένωση, βλ. Ευ. Πρόντζας, «Πολιτικές επεμβάσεις και οικονομικές ιδέες τον 19ο αιώνα στον Ελλαδικό χώρο. Ένα υπόμνημα βρετανών τραπεζιτών για την Ιονική Τράπεζα», *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 22-25 Μαΐου 1996*, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα 1998, σ. 133-163.

τίωσης της γεωργίας⁷⁴. Αντίστοιχα, το 1834 ο ανώνυμος μεταφραστής του *Συντρόφου του εργάτου* περιγράφει τις μηχανές ως «σύνεργα», μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει και το άροτρο και το απλό μαχαίρι, που ο εργάτης της γης πρέπει να αγαπάει και όχι να μισεί, γιατί τον γλιτώνουν από το μόχθο και το χρόνο⁷⁵, ενώ το 1859 ο Πέτρος Δομενεγίνης θα μιλήσει για τον αγνό κόπο και τη «βιομηχανία» του ανθρώπου της γης⁷⁶: θα έλεγε κανείς ότι ο πολιτικός κόσμος των Επτανήσων οραματίζεται με περισσότερο ουνεϊκούς όρους την ευθυγράμμιση της υπαίθρου τους με τα προοδευμένα, «βιομηχανικά» έθνη της εποχής τους⁷⁷.

Οι περισσότεροι εκδίδουν ή δημοσιεύουν σε σατιρικά φυλλάδια, ποιητικές συλλογές ή περιοδικές εκδόσεις: ισχυρό όπλο στα χέρια τους η πολιτική και κοινωνική σάτιρα⁷⁸ θα συμβάλλει σημαντικά στις ιδεολογικές διαθλά-

74. Γ. Βερούκιος, *Ο Μάγος, ή ολίγα τινά περί τύπου, Ζάκυνθος 1848* (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία...*, τ. 2, ό.π., σ. 150): γενικά για τη συζήτηση γύρω από την αγροτική πίστη στο ελληνικό κράτος μέχρι την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας παραπέμπω: Έκ. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'État*, ό.π., σ. 67-123· ως σημειώσουμε ότι, στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, το 1873 η νεοιδρυθείσα Γενική Πιστωτική Τράπεζα αποκατάει το πρόνομο να χορηγεί αγροτικά δάνεια στους μικρούς γεωργούς των Επτανήσων (ό.π., σ. 81-82).

75. Κατά τον Γ. Βαλέτα ίσως ο Ι. Πετριτσόπουλος ή ο Πλ. Πετριδής να είναι ο ανώνυμος επτανήσιος μεταφραστής από τα αγγλικά του εγχειριδίου *Ο Σύτροφος του Εργάτου*, απόσπασμα στην *Ιόνιο Ανθολογία*, 1834, σ. 969-930 (βλ. Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2., σ. 117-118): σημειώνω ακόμη ενδεικτικά: Νικ. Κολουμέλλας, *Δοκίμιον αγροτικής και οικιακής οικονομίας*, Κέρκυρα 1843· Ευγ. Ι. Γενατάς, *Εγχειρίδιον πρακτικής γεωργίας*, Κέρκυρα 1860: κείμενα που μιλούν από νωρίς για την ανάγκη εκμηχανισμού της γεωργίας, αλλά και την κακή σχέση του επτανήσιου γεωργού με τη μηχανή και την επιστήμη.

76. Πέτρος Δομενεγίνης (νομικός και λόγιος, κυβερνητικός μετριοπαθής), *Το καλό πρόμηγμα*, Ζάκυνθος 1851: λόγος περί συμφιλιώσεως που εκφώνησε στη λαϊκή συγκέντρωση του 1850 στη Ζάκυνθο (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 225-229, ιδίως σ. 227).

77. Κ. Polanyi, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός...*, ό.π., σ. 165-168.

78. Βλ. π.χ. το φυλλάδιο *Γεωργός και Μεταπράτης*, έμμετρη πολιτική σάτιρα που εξέδιδε ο Ιωάννης Πετριτσόπουλος, κερκυραίος λόγιος, μεταρρυθμιστής (μετριοπαθής): Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Β', 1941, 5145· Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2., σ. 624: τα σατιρικά περιοδικά που φιλοξενούν κείμενα για τον αγροτικό κόσμο: *Κώνωπας*, *Σφήκα*, *Κυκεώνας* του Παναγιώτη Πανά (βλ. εδώ π.χ. «Τα συμβάντα του Μανωλάκη»): Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2., σ. 622: το περιοδικό *Ζιζάνιον* του Γεώργιου Μολφέτα και την εφημερίδα *Αύχος* του Ανδρέα Λασκαράτου: βλ. σχετικά Α. Καλογηρά, *Η σάτιρα στην Κεφαλονιά*, τ. 1, *Ο σατυρικός Μολφέτας. Το «Ζιζάνιον» και οι συνεργάται του*, Αθήνα 1939, τ. 3. Λασκαράτος γνωστός και

σεις και θα διασκεδιάζει ή θα συνδαυλίζει τις κομματικές εντάσεις. Στα περισσότερα κείμενα των ριζοσπαστών ο χωρικός, ο χωριάτης, ο λαός της εξοχής, κάποτε και ο όχλος⁷⁹ ή ο «πτωχός κτηματίας» σε μια κοινωνική ανάγνωση μεγαλύτερης ακρίβειας⁸⁰, είναι γενικά πολύπαθος και εξαθλιωμένος: η έλλειψη παιδείας τον μετατρέπει σε ευκολόπιστη μαριονέτα στα χέρια ξένων, πλουσιών αστών, κόντηδων, λογιότατων και πολιτικών· διαθλάται έτσι μέσα από ένα ιδεολογικό και πολιτικό φακό που τον εξομοιώνει και τον αντιπαράθετε συνολικά στους άρχοντες του Γεώργιου Τυπάλδου⁸¹, στο σέμπρο του Παναγιώτη Πανά⁸², αλλά και στους χωραίτες του Κωνστα-

---

άγνωστος, Αθήνα 1952, ιδίως σ. 163-165. Βλ. ακόμη και την ανθολογία του Ντ. Κονόμου, *Ζακυνθινόι σατιρογράφοι*, Αθήνα 1962.

79. Αγγ. Βερούκιος, «Όχλος και άρχοντες», *Χωρικός*, 12 Αυγούστου 1875 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 313-314, 597-598): ο «Λαός» διαιρείται σε «Όχλο και άρχοντες», «δούλους και κυρίους»: το κείμενο εξισώνει ακόμη τον «Λαό» με τον «πολίτη» και εισάγει την έννοια της ισότητας του «πολίτη» απέναντι στην πολιτεία. Για την έννοια του όχλου ως αμόρφωτου λαού, βλ. και Στ. Κυριακίδης, «Τί είναι Λαογραφία και εις τί δύναται να ωφελήση η σπουδή της;», *Λαογραφία* 12, σ. 138· σύμφωνα με τον Ανδρέα Λαοκαράτο όχλος «[...] δεν είναι όσοι φορούν σκούφια ή ψηλό καπέλλο, αλλ' όσοι αποκάτω σε σκούφια ή σε ψηλό καπέλλο κρύβουν λίγο μυαλό και πολλές πρόβληψεις» (: Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1 (1909), 8).

80. Ν. Καραντζάς, *Ο Γορδιάνος, ήτοι διαλογική ανάπτυξη εκ τριών προσώπων Καταχθονίου, Μετρίοφρονος και Ριζοσπάστου κατά δυναστείας, υπέρ της ελευθερίας και αδελφικής ενώσεως*, Ζάκυνθος 1850, σ. 21 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 164-169, 610), όπου ο «πτωχός κτηματίας» είναι αυτός που βρίσκεται στο έλεος του «κοτζάμπαση» και του «προύχοντα».

81. Το σχήμα του Γεώργιου Τυπάλδου-Ιακωβάτου είναι δυαδικό, άρχοντες και λαός/αγρότες που ζουν μέσα σε σύννεφα υγρασίας, αναπνέουν «αέρα βαλτώδη», έχουν όψη άρρωστη και ξειντεύονται για να ζήσουν ή ξεσηκώνονται δίκαια, ο «απαρατημένος λαός» των νησιών: Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδ.-εισαγ.-σχ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Ερμής, 1982· βλ. και εισαγωγή, κα', κβ', κδ', κε': μέσα στην κατηγορία των σύγχρονων αναγκών του έθνους ο Γ. Τυπάλδος ενσωματώνει ανάπτυξη της γεωργίας και της «νευτικής», τεχνολογικές βελτιώσεις και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που ονειρεύεται γι' αυτόν το «λαό».

82. «Τα συμβάντα του Μανωλάκη», *Σφήκα* 21, 22, 23, 27, Κεφαλονιά, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1868 (: ο Γ. Βαλέτας το αποδίδει στον Παναγιώτη Πανά, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 347-355, 622-623), όπου ζωντανεύουν οι καταναγκασμοί και η βία που επέβαλλαν οι «σέμπροι» στους φτωχούς καλλιεργητές και τον γυναικείο αγροτικό πληθυσμό· και εδώ η έννοια της ωφέλειας του χωρικού, ό.π., σ. 349. Ο Παναγιώτης Πανάς ήταν θεωρητικός του ριζοσπαστισμού και ανήκε στην παράταξη των πρώτων ριζοσπαστών, με ηγέτη τον Ιωσήφ Μομφερράτο: βλ. και Ε.-Λ. Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα 1987.

ντίνου Λομβάρδου⁸³, στους εμπόρους, μεταπράτες, αγωγιάτες, μεσίτες ή τεχνίτες του Γεώργιου Καββαδία⁸⁴, στην «αριστοκρατία, όπου της μένει αιώνια η γη» και στους «πραγματευτάδες, οπου έχουνε τα καπιτάλια» του Αντώνιου Φατσέα⁸⁵, στους προύχοντες τέλος του Νικόλαου Καραντζά, που μιμούνταν «τας μαλλωτάς και χρυσοροδοκαπνισμένες μερίστιας βερουίκιας» των Βενετών⁸⁶. Στα μάτια όλων είναι ένας κόσμος αδαής και «μυσαιωνικός» που αντιστέκεται στον επιστημονικό εκσυγχρονισμό: «Το βαρόμετρο δεν έπρεπε να λείπει ποτέ απάνου από τ' αλώνια το καλοκαίρι. Εξεναντίας, κανένας από τους σταφιδοκλήμονας δεν το έχει! Και είναι λυπηρό να βλέπει κανείς ότι αντί του βαρομέτρου, προκρίνουνε να έχουνε στρίγγλους, καθώς τους είχανε το Μεσαίο αιώνα... Ντροπή!» γράφει το 1859 ο Σ. Σερεμέτης, ομοιδεάτης του Λασκαράτου⁸⁷.

83. Π. Χωρικός (κατά τον Γ. Βαλέτα ίσως ψευδώνυμο του Κωνσταντίνου Λομβάρδου ή οπαδού του), *Διάλογος μεταξύ χωρικού Λιούρη, και χωριάτη Αμερόληπτου. Εις αληθής αμερόληπτου. Ζήτω ο πατήρ μας Λομβάρδος, Ζάκυνθος*, Τυπογραφείον ο «Ζάκυνθος», 21 Μαρτίου 1868 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 299-230, 636-637)· σύμφωνα με τον εκδότη το κείμενο αυτό έχει σημασία γιατί αποτυπώνει τις συμβιβαστικές τάσεις ανάμεσα σε ριζοσπάστες και «αστικό αρχοντολόι» μετά την Ένωση· Λομπαρδιανός (ανών.), *Διάλογος μεταξύ εκλογέως χωριάτου και χωριάτου διά τας εκλογάς του 1873*, Ζάκυνθος 16 Φεβρουαρίου 1873 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 307-308, 617). Ο ανώνυμος συγγραφέας εκφράζει τις ιδέες της παρατάξης του Κ. Λομβάρδου, αναφερόμενος στο ζήτημα της ψήφου των χωρικών και των αντιδράσεων που ξεσήκωνε· στο πρόσωπο του χωριάτη ταυτίζεται ο όχλος, ο λαός και ο τεχνίτης).

84. Γ. Καβ(β)αδίας, *Οι πέντε δραχμές, ήτοι από το λίγο στο πολύ. Ορμήνια που δίνονται εις εκείνον που θέλησε να ρωτήσει, οποίον έργον πρακτικώτερον και ωφελιμώτερον τη φίλη πατρίδι δύνανται τις να πράξη διαθέτων επί τούτω εκατόν πενήντα χιλιάδες δραχμών κατ' έτος ως έγγιστα, υπό Γεωργίου Καββαδία, ιδρυτού δε και γραμματέως της εν Λευκάδι διά συνεταιρισμού συσταθείσης εταιρίας «Η συγκομιδή»*, Λευκάδα 1873 (βλ. και Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 309-311, ιδίως σ. 310, και σ. 607, και παρακάτω).

85. Α. Φατσέας, *Ο χωριάτης Κεφαλλονίτης*, Αθήνα 1860, σ. 6 (για τη σημασία της πολιτικής παρουσίας του Αντώνιου Φατσέα, ριζοσπάστη λόγιου από τα Κύθηρα, ιδιαίτερα στο γλωσσικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα, βλ. και Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. κγ', 634).

86. Ν. Καραντζάς, *Ο Γορδιάνος*, ό.π. (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 167).

87. Σ. Σερεμέτης, «Περί βαρομέτρου», *Λύχνος* 8, 28 Οκτωβρίου 1859, σ. 59-60 (βλ. και Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 259-260, 628). Κεφαλονίτης λόγιος, ομοιδεάτης και συνεργάτης του Λασκαράτου, έκανε μεταφράσεις επιστημονικών έργων: το κείμενο κάνει λόγο για την ανάγκη εισαγωγής του βαρομέτρου του Gay Lussac στη σταφιδοκαλλιέργεια, που είναι ευαίσθητη στην υγρασία· από το ίδιο κείμενο μαθαίνουμε ότι οι «στρίγγλοι» ήταν ένα είδος ολιγοσκόπων των νεότερων χρόνων που γύριζαν στα κτήμα-

Τα κείμενα των «ενωτιστών», ιδιαίτερα τις παραμονές της Ένωσης με το ελληνικό κράτος, προσεγγίζουν περισσότερο τους τεχνοκρατικούς τόνους των αγρονόμων του και τις προστατευτικές αρχές ενός εθνικιστικού («ωφελιμισμού») (στο σημείο αυτό φαίνεται να συμφωνούν και με τους αριστοκράτες αντιενωτικούς), που θα συνοψίσει αργότερα, το 1873 ο Γ. Καββαδίας: «[...] η γη και του γεωργού ο ιδρωτας είναι τα πρώτα και θεοβλογημένα κεφάλαια [...] Τα προϊόντα της γης [...] μήτε που βγάνουνε, αλλά μήτε που αυγατίζουνε διαβαίνοντας από τα χέρια του εμπόρου, του μεταπράτη, του αγωγιάτη, του μεσίτη ή του τεχνίτη»⁸⁸. Το 1850 ο Πέτρος Δομενεγίνης θα πει στο λόγο που εκφωνεί στη Ζάκυνθο: «Και ο άνθρωπος, ο γεωργός, ο κάτοικος αυτής της καρποφόρας, της ανθηράς, της ωραίας γης, θέλει να πολιτεύεται λοιπόν εις τόσο απερίσκεπτο τρόπο, ώστε να φαίνεται και πλέον άψυχος ακόμη διά την αχαριστία του από εν άψυχο πράγμα, από τη γη εκείνη, την οποία αυτός κυριεύει και πατεί;»⁸⁹ Ενώ το ίδιο έτος ο ανώνυμος Ζακυνθινός διατυπώνει το φόβο των συντηρητικών απέναντι στο «ξυπνημα» των χωρικών με το στόμα του σιορ Τζουάνε: «Μα να σου πω την αλήθεια, φοβούμαι. Οι χωριάτες έχουνε τα μυαλά τους φουσκωμένα. Οι χωριάτες κάνουνε τζι λιμπεράληδες και ακούνε τα λόγια καμπόσωνε γραμματισμένανε [...] φοβούμαι, αδρεφέ, πως θα την πάθουμε»⁹⁰.

Οι («αληθείς») ριζοσπάστες, από την άλλη, δανείζονται τους όρους ενός ρομαντικού («διαφωτιστικού») λόγου, ο οποίος συχνά αντηχεί σε σολωμική γλώσσα⁹¹, μια εικοσαετία τουλάχιστον πριν το κίνημα του δημοτικισμού

τα και φώναζαν προλέγοντας τον καιρό πολλές μέρες πριν, αντί αμοιβής σε είδος ή σε χρήμα.

88. Γ. Καββαδίας, *Οι πέντε δραχμές...*, ό.π. (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, σ. 309-310).

89. Πέτρος Δομενεγίνης, *Το καλό προμήνυμα*, ό.π., σ. 227· βλ. και το φυλλάδιο *Γεωργός και Μεταπράτης* του Ιωάννη Πετριτσόπουλου, ό.π., και Ανδρέας Λασκαράτος, «Τεχνίτες και χωριάτες», *Λύχνος* 7, Οκτώβριος 1859, σ. 55-56 (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 244-245· βλ. και την έκδοση των *Απάντων* του, εισαχ. Α. Παπαγεωργίου, επιμ. Α. Μοσχολάκη, Αθήνα 1959· και ιδίως τα *Ποιήματα*, εισαχ.-επιμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα, Οδυσσεάς-Νεοελληνική Λογοτεχνία, 1981).

90. Ένας Ζακυνθινός (ανώνυμος), *Διάλογος. Σιορ Παύλος, Σιορ Τζουάνε, Σιορ Τζόρτζης, Ζάκυνθος*, 17 Ιανουαρίου 1850 (μονόφυλλο, απόσπ.: Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 181-184, 632).

91. Για τη σχέση δημοτικισμού και ριζοσπαστισμού στα Επτάνησα βλ. και την κριτική του Κωνσταντίνου Λομβάρδου εναντίον του λογιωτατισμού: Κ. Λομβάρδος, «Μία λέξις περί λογιωτατισμού», *Η φωνή του Ιονίου και Ρήγας* 24, VII (1862)· βλ. και Γ. Βαλέτας, «Εφτανησιώτικο μανιφέστο των ριζοσπαστών κατά του λογιωτατισμού», *Επτανησιακό*

στην Αθήνα, και θα πάρει διαστάσεις κοινωνικής παρέμβασης. Είναι ανάγκη να «φωτιστεί» ο κόσμος της υπαίθρου· απευθυνόμενος στο «φιλαναγνώστη χωρικό» ο Γ. Βερύκιος θα γράψει το 1848:

Εύχομαι εις όλους λοιπόν, αδελφέ, ξεχωριστά όμως εις εσάς να εξυπνήσετε από το βαθύν ύπνον που σας κρατεί χρόνια τώρα πολλά κλειστά τα μάτια και να φωτίσετε με το φως της αλήθειας τον από τον ύπνον αυτόν κατασκοτισμένο νου σας [...]. Μ' αυτόν τον τρόπο θα γνωρίσετε την κατάσταση σας, θα λάβετε μέρος εις τη διοίκηση των πραγμάτων σας, κάμνοντες νόμους που ν' αποβλέπουν και σας και ούτω θα παύσουν να σας νομίζουν ζωντόβολα, άλλο είδος ανθρώπων⁹².

Είναι επομένως ανάγκη να συμμετέχει ο χωρικός, με την ενημέρωση διά του Τύπου και με την ψήφο του, στην («κοινή γνώμη»), αυτό το νέο στοιχείο που

Ημερολόγιο 2 (1962), 33-43· σχετικά με τις γλωσσικές ιδέες των επαναστασιακών βλ. και Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Ιστορία..., ό.π., εισαγωγή Σπ. Ασδραχά, ιδίως σ. ιζ'-ιη', κβ'-κγ'· επίσης, Γ. Βαλέτας, Ανθολογία, ό.π., τ. 2., εισαγωγή, σ. κγ'-κστ'· βλ. ακόμη παρακάτω, για την εφημερίδα Χωρικός των αδελφών Βερύκιων.

92. Γ. Βερύκιος, *Ο Μάγος...*, ό.π. (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία...*, ό.π., σ. 147-150, 598)· ο συγγραφέας απευθύνεται στο «φιλαναγνώστη χωρικό» (ό.π., σ. 147). Ο Γ. Βερύκιος, ριζοσπάστης και βουλευτής επί Αγγλοκρατίας, τάσσεται υπέρ των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών στα Επτάνησα (βλ. και παραπάνω)· εκδίδει ο ίδιος διάφορες ριζοσπαστικές εφημερίδες: το 1847 το περιοδικό *Σπινθήρα*, το 1857 την εφημερίδα *Ρήγας*, που αργότερα συγχωνεύεται με το φύλλο των λομβαρδιανών *Φωνή του Ιονίου* με τον νέο τίτλο *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, το 1863 τον ολιγόζωο *Ρήγα Φεραίο*· το 1875, μαζί με τον αδελφό του Αγγ. Βερύκιο, εκδίδει την πρώτη επαναστατική εφημερίδα στη δημοτική, το *Χωρικό*, με έμβλημα τους σολωμικούς στίχους: «Δυστυχισμένη μου λαέ, καλέ κι αγαπημένη, πάντα σου ευκολόπιστε και πάντα γελασμένη». (Για μια γενική εικόνα του Τύπου στα Επτάνησα τον 19ο αιώνα βλ. και Ντ. Κονόμος, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864», *Επτανησιακά Φύλλα 5 (1964)*, 1-142· και ειδικά για το ζακυνθινό Τύπο, Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, *Συμβολή εις την επαναστατικήν βιβλιογραφίαν-Περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, Αθήνα 1956.) Η πολιτική παράταξη των αληθινών ριζοσπαστών, με ηγέτη τον Ιωσήφ Μομφερράτο, είναι αυτή που ζητά άμεσες κοινωνικές βελτιώσεις για την ανακούφιση των «λαϊκών» τάξεων: Αντ. Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση...*, ό.π., σ. 118· πβ. και τις απόψεις σε κείμενα της εποχής, ενδεικτικά: Γ. Βερύκιος, *Έγγραφα αναφερόμενα εις τον Ριζοσπαστισμόν, Ζάκυνθος 1889*· Π. Πανάς, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφερράτου*, Αθήνα 1888· Γ. Αλσανδράτος, «Ιωσήφ Μομφερράτου αυτοβιογραφικά σημειώματα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας (ανάτυπο) 7 (1970)*, 7-34. Αλλά και κάποιιο μετριοπαθείς ριζοσπάστες εκφράζονται υπέρ της διάδοσης του Τύπου στην ύπαιθρο, γιατί έτσι εξασφαλιζόταν η επικοινωνία με την Ελλάδα και εμπυχωνόταν ο «πατριωτισμός» των χωρικών εν όψει της Ένωσης: βλ. π.χ. Γεώργιος Καντιάνος Ρώμας, «Γέρων Πατριώτης», *εφημ. Πατρίς* φ. 6, 19 Φεβρουαρίου 1849 (Κέρκυρα): Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 157-161, 627-628.

εισέρχεται στην πολιτική σκηνή των Επτανήσων μετά το 1850 και μετατρέπεται σε πολιτικό μέσο για την εθνική ολοκλήρωση⁹³. Ας μην ξεχνάμε, τέλος, ότι σημαντικές πτυχές της ριζοσπαστικής ιδεολογίας στην Ευρώπη, όπως των Γαριβαλδινών στο πρώτο μισό του αιώνα, αγκαλιάζουν κατ'εξοχήν τον αγροτικό κόσμο, στον οποίο βλέπουν το φυσικό χώρο μιας εθνικής επανάστασης, και στο χωρικό τον ιδανικό επαναστάτη⁹⁴. Τις παραμονές της Ένωσης, στην Αθήνα του 1859 οι νεαροί «σκιαδιστές» φοιτητές διαδηλώνουν, μεταξύ άλλων, υπέρ της εγχώριας οικονομίας ζητωκραυγάζοντας τον Γαριβαλδί⁹⁵, ενώ το 1861 εμφανίζεται ένα σπέρμα αναρχισμού στη σκέψη ενός νέου ποιητή και διανοούμενου: ο ληστής των ορέων του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου θα υπερβεί τον εθνικό επαναστάτη της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, για να εξεγερθεί εναντίον του συνόλου της κοινωνίας⁹⁶.

Η εποχή του Χαρ. Τρικούπη θεωρείται από τους ιστορικούς η δεύτερη, μετά τον Αλ. Κουμουνδούρο, και μεγαλύτερη τομή στην ιστορία του φιλελευθερισμού και της ελληνικής «αστικής τάξης»: η αυγή της νέας εποχής χαράζει

93. Δ. Μοσχόπουλος, «Κρίση νομιμότητας στο Ιόνιο Κράτος», *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση...*, ό.π., σ. 191-211, ιδίως σ. 209-211.

94. Έχει μελετηθεί η σχέση των επανησίων ριζοσπαστών με τους Γαριβαλδινούς και το πρότυπο του αγρότη-πολεμιστή που ενσάρκωνε η φυσιογνωμία του ηγέτη τους Ιωσήφ Γαριβαλδί, σε αντίθεση με το αμφισβητούμενο μοντέλο του «πολιτικού» και του επαγγελματία στρατιωτικού: Αντ. Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση...*, ό.π., σ. 131-132, και για τη δράση των «κομιτάτων της ενεργείας» στα Επτάνησα, ό.π., σ. 145-169, και για τη σημαντική συμμετοχή του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη στα κομιτάτα και την αποστολή στην Ήπειρο το 1861-1862, ό.π., σ. 147, 156. Ας μην ξεχνάμε και την πολιτική και ιδεολογική συμπάραταξη της γαλλικής αγροτιάς στη γαλλική Κομμούνα του 1848: M. Agulhon, «Les paysans dans la vie politique», *Histoire de la France rurale*, ό.π., 3, σ. 329-355. Βλ. αντίθετα το λήμμα χωρικός (*paysan*) στο *Dictionnaire Larousse du XIXe siècle*, XII, σ. 459, στ. 2, γ.γ. [1870-1875], γραμμένο από τον δημοκρατικό Pierre Larousse, ο οποίος μέμφεται τη γαλλική αγροτιά για τη συντηρητική της στροφή επί Ναπολέοντα του III (κατά το διάστημα 1850-1870), και εκφράζει και τη γενικόπιτη επιφυλακτικότητα των γάλλων δημοκρατικών απέναντι στον ψηφοφόρο χωρικό, επιφυλακτικότητα που είδαμε ότι εμφανίζεται κάποτε και στους επανησίους ριζοσπαστές.

95. Αντ. Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση...*, ό.π., σ. 133. Ο Γ. Βαλέτας θεωρεί καθοριστική τη σημασία των Σκιαδικών και των «σκιαδιστών» φοιτητών στη διαμόρφωση της γενιάς του 1880: *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, εισαγωγή, σ. ιη'-κ'.

96. Βλ. και Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Σκέψεις ενός ληστού ή καταδίκη της κοινωνίας*, προλ. Λεων. Χρηστάκης, Αθήνα, Γαβριηλίδης 1989 (1861)· για το ποιητικό έργο του βλ. και Κ. Παλαμάς, «Ένας λεοπαρδικός ποιητής», Άπαντα, επιμ. Γ. Κατσίμπαλη, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 1962-1969, τ. 10, σ. 267-282.

ήδη από νωρίς στη σκέψη του Παύλου Καλλιγιά: το 1859 δημοσιεύεται στην *Πανδώρα* η μελέτη του «Περί δουλοπαροικίας παρά Ρωμαίους και Βυζαντιούς και περί φορολογικών διατάξεων»⁹⁷: μέσα από την ιστορία της (φορολογικής) υποτέλειας στη Δύση και την Ανατολή, ο Καλλιγιάς ορίζει και διακηρύσσει την ανάγκη εξασφάλισης της «ιδιοκτησίας», δηλαδή της ελεύθερης κατοχής γης και της «ωφελείας ποριζομένης εκ της ελευθέρας εργασίας», της μόνης που μπορεί να εξασφαλίσει το απαραίτητο για την «επιμέλεια» της γης και των καρπών της («κεφάλαιο»: η «ελεύθερη ιδιοκτησία» του «μικρού γεωπό-νου») είναι ο ορισμός της «ελευθερίας», απαραίτητης για να «θάλλει η γεωργία» και επομένως να «ακμάζει το έθνος». Είκοσι τρία χρόνια αργότερα, το 1882, δημοσιεύεται στην Αθήνα *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα* του βουλευτή Άρτας Γεώργιου Παχύ⁹⁸ και το 1884 αρχίζει τη συγκέντρωση του υλικού του ο Δημήτριος Τσοποτός για να γράψει το *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*⁹⁹. Το 1887, ο G. F. Knapp θα καθιερώσει τον όρο απελευθέρωση του χωρικού (*Bauernbefreiung*) μέσα στο ιδεολογικό κλίμα του πρωσικού κρατικού φιλελευθερισμού που αγγίζει τις γερμανικές χώρες στο δεύτερο μισό του αιώνα: ο όρος περιγράφει μια πορεία μεταρρυθμίσεων στην

97. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται και Λόγοι*, τ. 3, Αθήνα 1882, σ. 181-304. Εγκαινιάζεται έτσι έμμεσα μια συζήτηση γύρω από τις ανασταλτικές συνέπειες κάθε τύπου «φεουδαλικής» εκμετάλλευσης της εθνικής γης και των αγροτών της. Ο ίδιος έχει ήδη κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε «τιμαριωτικό» και ρωμαϊκό σύστημα δικαίου («Περί εθίμων», ό.π., σ. 188-189), όπου στο «τιμαριωτικό» σύστημα διαπιστώνει στενές συνάψεις με το «κληρονομικόν δίκαιον του μεσαίωνα». Στην αρνητική πρόσληψη του κόσμου γύρω από το «φέουδο», έχουν συμβάλει ήδη από το πρώτο μισό του αιώνα η σκέψη και τα κείμενα των επανήστων ριζοσπαστών, οι οποίοι είτε θεωρούν τον επανήσιο «φευδάρχη» ενσάρκωση της κοινωνικής και οικονομικής καταπίεσης και της βίας στην ύπαιθρο (βλ. π.χ. τη φεουδαλική φυσιογνωμία του «σέμπρου» [Παναγιώτης Πανάς], «Τα συμβάντα του Μανωλάκη», ό.π.: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, τ. 2, ό.π., σ. 347-355), είτε ταυτίζουν το φέουδο με την υπέρβαση του κοινού, φυσικού δικαίου, καθεστώτος της «ιδιοκτησίας»: βλ. π.χ. Γ. Βερύκιος, «Το παράπονο του θαλασσινού», *Τ' αλφαβητάρι του αγίου Βασιλείου, Ζάκυνθος 1849* (: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., σ. 151): «Όλο το περιβόλι του νησιού, είναι τιμαριωτικό κτήμα, 'φέουδο' μερικόν. Ημείς δεν προσβάλλομε τα καθεστώτα, ούτε την ιδιοκτησία, αλλά λέγομε, δεν ήτον καλό να λείψει αυτό το σκάνδαλο [...]. Με τη γενικότερη κρίση του φεουδαλικού παρελθόντος στην ιστορική συνείδηση της εποχής φαίνεται να συνδέονται επίσης και οι επιθέσεις εναντίον του κατ' εξοχήν «φευδαλικού» φόρου, της δεκάτης, από μια μεγάλη μερίδα της κυρίαρχης σκέψης σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και η τελική της κατάργηση το 1880 (βλ. και παραπάνω).

98. Γ. Παχύς, *Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα*, Αθήνα 1882, ΑΤΕ, Ντοκουμέντα, 1981.

99. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1974 (Βόλος 11912).

πρωσική ύπαιθρο που είχε ξεκινήσει ήδη από την αρχή του 19ου αιώνα, αλλά που είχε πάρει επαναστατική μορφή μετά το 1830¹⁰⁰: το έργο του, που δημοσιεύεται στη Λειψία, έχει τίτλο *Η απελευθέρωση του «χωρικού»* [Bauer] και η γένεση του «αγρότη γεωργού» [Landarbeiter] στο παλαιό διαμέρισμα της Πρωσίας¹⁰¹. Στο ελληνικό κράτος μιλούν πια για αγροτικό ζήτημα και για ιδιοκτησία της γης¹⁰²: από τη συζήτηση δεν θα λείψουν τα Επτάνησα, όπου η Ένωση έχει δημιουργήσει θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα, καθώς προκύπτει η ανάγκη άμεσης νομοθετικής εξίσωσης αλλά και ιδεολογικού συντονισμού των νησιών με τα ισχύοντα στον ελλαδικό χώρο συστήματα κατοχής και εκμετάλλευσης της γης: αυτό μαρτυρούν κυρίως η πλούσια θεωρητική εργογραφία, νομικής κατά βάση επίνοιας, με αντικείμενο τα φεουδαλικά κτήματα, την οποία έχει ήδη ενσωματώσει στο έργο του *Delle cose corciresi* ο Ανδρέας Μουστοζύδης¹⁰³: αλλά και η έκδοση πρακτικών εγχειριδίων όπως

100. Βλ. π.χ. τη διαδικασία εξαγοράς γαιοπροσόδων και δεκάτης στα γερμανικά κράτη και την ίδρυση τραπεζών (η πρώτη στη Σαξονία του 1834) που δάνειζαν τους αγρότες: για την πορεία της «απελευθέρωσης» των χωρικών στην Ευρώπη: W. Rösener, *Οι αγρότες στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 317-347.

101. G. F. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens* 12, Λειψία 1887. Για τα ελληνικά αντίστοιχα των όρων Bauer και Landarbeiter (και των παραγώγων τους) θα είχε ενδιαφέρον να ανατρέξουμε στην ελληνική λεξικογραφία του τέλους του 19ου αιώνα: ενδεικτικά, στο *Deutsche-Neugriechisches Handwörterbuch, Unter besonderer Berücksichtigung der neugriechischen Volkssprache bearbeitet von Dr. Antonios Jannarakis*, Χαλκιά 1882, είναι χαρακτηριστική η μεταβολή που εμφανίζει η χρήση των όρων αγρότης και αγροτικός, όταν παρεμβάλλεται η έννοια της «εργασίας της γης»: ο όρος Bauer αποδίδεται ως χωρικός ή αγρότης, όπου ο αγρότης ταυτίζεται με τον αγροδίαιτο (και ο αγροτικός/Bauerlich με το χωριάτη ή αγροίκο), και δευτερευόντως ως γεωργός, αυτός δηλαδή που δουλεύει τη γη, ενώ ο όρος Landarbeiter αποδίδεται ως γεωργός ή γεωπόνος (το Landarbeit μεταφράζεται ρητά ως αγροτική εργασία), σε αντιπαράθεση με τον Landeledemann, που αποδίδεται ως ευγενής αγρότης ή αγρότης ευπατρίδης (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα, σ. 66, 536).

102. Οι όροι αγροτικός, καθώς και γεωργοκτηματικός, γεωργοκτημάτων (δηλαδή ο γεωργός-ιδιοκτήτης αγροτικής γης) εντοπίζονται για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα από τον Στέφανο Κουμανούδη στα τέλη του 19ου αιώνα: Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, πολ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής-Νεοελληνικά Μελέτηματα 4, 1980 (τα αντίστοιχα λήμματα, σ. 242).

103. Ανδρ. Μουστοζύδης, *Delle cose corciresi*, Κέρκυρα 1848: συγκέντρωση αυτής της εργογραφίας βρίσκουμε στο: Ανδρ. Ανδρεάδης, «Η Ένωσις της Επτανήσου και η Διοίκησις της Προστασίας», *Έργα*, 1, Αθήνα 1938, σ. 788-790· βλ. και Ν. Παναζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, 2, Αθήνα 1969, σ. 155-195.

π.χ. το βιβλιαράκι του Μαρίνου Κομιώτη, *Πρόχειρον δοκίμιον περί του εν Κερκύρα συστήματος της ιδιοκτησίας*¹⁰⁴. Οι αναμοχλεύσεις λέξεων και ιδεών του ευρωπαϊκού κόσμου κορυφώνονται στον ελληνικό χώρο με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας (1881), στην αντιπαράθεση με τις εθιμικές γαιοκτητικές σχέσεις¹⁰⁵ που συνεπάγεται η εξέλιξη του οθωμανικού («τσιφλικιού») στις περιοχές αυτές τον 19ο αιώνα. Η κυβέρνηση Θεόδωρου Δεληγιάννη (1895) θα επιχειρήσει μια ύστατη νομοθετική προσπάθεια συμβιβασμού των διαφορετικών αντιλήψεων περί κατοχής της γης: θα συναντήσει όμως την αντίδραση ενός τοπικού πολιτικού κόσμου, ο οποίος έχει καταφέρει να συγκεντρώσει στα χέρια του τα μεγαλύτερα τσιφλίκια καταστρατηγώντας τα δικαιώματα των «κολίγων» πάνω στη γη, δικαιώματα που κατοχύρωναν αντίθετα τα έθιμα των περιοχών και δεχόταν ο οθωμανικός νόμος περί γαιών του 1858. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο κόσμος αυτός αναζητά τα ιδεολογικά του ερείσματα στις ιστορικές θέσεις των ρωμαϊστών νομικών της εποχής¹⁰⁶: με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι η διεύρυνση των πολιτικών συνό-

104. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Πρόχειρον δοκίμιον περί του εν Κερκύρα συστήματος της ιδιοκτησίας. Περί ανάγκης προνοίας διά την εξακριβώσιν της αξίας των κτημάτων και συντόμου περιγραφής της ποιότητος των κτημάτων και πρακτικής αυτών εκτιμήσεως, επί τέλους δε πρακτικής καταμετρήσεως και μετατροπής των αρχαίων εις τα κυκλοφορούντα νομίσματα αρχαίων εδαφονομίων και τρόπου της εξαγοράς σχετικών πινάκων υπολογισμών, Κέρκυρα 1893.*

105. Το εθιμικό αυτό δίκαιο κωδικοποιήθηκε και επικυρώθηκε με σουλτανικό φερμάνι το 1861, ενώ το 1883 δημοσιεύθηκε η ελληνική μετάφραση, με τίτλο: *Κανονισμός ορίζωντας σχέσεις ιδιοκτητών και χωρικών των εν Θεσσαλία τσιφλικίων, μεταφρασθείς εκ του Τουρκικού υπό Κ. Παπαγιαννοπούλου, διερμηνέως παρά τοις εν Ααρήση δικαστηρίοις, Τύποις Αστέρως της Θεσσαλίας, 1883* (αναδημοσιεύεται στη μελέτη Δ. Τσοποτάς, *Γεωργικά σελίδες της Θεσσαλικής ιστορίας*, Αθήνα 1914, σ. 26 κ.ε., ενώ περίληψη και απόσπασμά του περιλαμβάνονται στο βιβλίο Σοφ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, εισαχ. Δ. Βεργής, Αθήνα, Στοχαστής, 1974 (1906), σ. 68-75).

106. Ανάγοντας το θεσμό της επίμορτης αγροληψίας στο ρωμαϊκό δίκαιο, ο Π. Καλλιγιάς, ο οποίος είχε χρηματίσει και υπουργός των Οικονομικών στην κυβέρνηση Χαρ. Τρικούπη, υποστήριζε γενικά ότι η μορτή συνιστούσε σχέση μίσθωσης και όχι εταιρείας, εκτός αν είχε προηγηθεί ειδική συμφωνία (βλ. και τις σχετικές συνεδριάσεις της Βουλής την περίοδο εκείνη): ερμηνεία που επέτρεπε στον ιδιοκτήτη της γης να κάνει έξωση στον καλλιεργητή και καταργούσε τα εμπράγματα δικαιώματα του κολίγα πάνω στη γη που καλλιεργούσε, δηλαδή το δικαίωμα οριζόντιας ιδιοκτησίας, το οποίο ίσχυε στο «ανατολικό», εθιμικό δίκαιο (βλ. σχετικά και Ν. Ι. Πανατζόπουλος, *Αστικός κώδιξ...*, ό.π., σ. 38 κ.ε., και Από της «λογίας» παραδόσεως..., ό.π., ιδίως σ. 230-299). Ανάμεσα στα έργα που κατοχύρωναν τα δικαιώματα του τσιφλικιούχου και στηρίζονταν στην ιστορική σχολή

ρων φαίνεται να αντιστρέφει προς στιγμήν την ιστορία των ιδεών στο ελληνικό κράτος: το επιχείρημα του φιλελευθερισμού στρέφεται τώρα με το μέρος της μεγάλης ιδιοκτησίας, ενώ το δικαίωμα στην «ελεύθερη κατοχή γης» του γεωργού μοιάζει να εξορίζεται στον «παραδοσιακό» εθιμικό κόσμο της υποτέλειας, της «δουλοπαροικίας». Η μακριά ατελέσφορη συζήτηση που θα ακολουθήσει γύρω από το ζήτημα της *επίμορτης σχέσης* του κολίγα με τον ιδιοκτήτη του τσιφλικιού θα διακοπεί με τον πόλεμο του 1897 και την κατάληψη της Θεσσαλίας από τους Τούρκους, για να αναζωπυρωθεί στις αρχές του 20ού αιώνα, σε ένα νέο ιδεολογικό πλαίσιο, με το περίφημο «Νομοσχέδιο περί μορτής εν Θεσσαλία» (1906).

Είναι φανερό ότι οι διαξιφισμοί των ιδεών που συνοψίσαμε παραπάνω, ανατρεπτικοί κάποτε, τρέφονται από τις διαφορετικές τάσεις του ελληνικού ιστορισμού¹⁰⁷: ο λόγος κυρίως για τη διαμάχη γύρω από την ιστορία του «ελληνικού» δικαίου, αλλά και για τη στροφή μιας ελληνικής ιστοριογραφίας προς την αποκατάσταση του βυζαντινού κόσμου¹⁰⁸, στροφή που αντα-

---

του δικαίου βλ. π.χ. Κ. Καραπάνος, *Η δημοκρατία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικών ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία*, Αθήνα 11882, Αθήνα, ΑΤΕ-Ντοκουμέντα, 1981, ιδίως σ. 9-11, καθώς και τις σχετικές ρυθμίσεις στα κτήματα του πολιτικού Γ. Χρηστάκη-Ζωγράφου: *Γενικός Κανονισμός* αφορών εις την διεύθυνσιν των εν Θεσσαλία και Μακεδονία κτημάτων της αυτού *Εξοχότητος του Χρηστάκη Εφένδη Ζωγράφου*, *Εν Γαλατά Κωνσταντινουπόλεως* 18.2.1877, και *Κανονισμός των εν Θεσσαλία κτημάτων της αυτού εξοχότητος του κυρίου Χρηστάκη Ζωγράφου*, *εν Παρισίοις* 1.1.1889. Για τη στροφή που σημειώνεται στην αντίληψη των γαιοκτητικών σχέσεων ανάμεσα στην εποχή του Χαρ. Τρικούπη και την πρωθυπουργία του Θ. Δεληγιάννη, για τη διεκυστίδα ανάμεσα στους γαιοκτήμονες-βουλευτές Θεσσαλίας και Άρτας και στο ελληνικό κράτος, καθώς και για τη θεωρητική της πλαισίωση βλ. γενικά Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, επιμ. Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετριδής, Αθήνα 1987, σ. 203-228 (με συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία).

107. Κ. Θ. Δημαράς, *Ο ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 325-404 (ιδίως 382-388).

108. Βλ. μια σύνοψη των έργων που έδωσε αυτή η στροφή στην ελληνική ιστοριογραφία (Σπ. Ζαμπέλιος, Κ. Παπαρρηγόπουλος): Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων 1993, σ. 38-47· επίσης, Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα», *Οψεις της ελληνικής κοινωνίας...*, ό.π., σ. 23-38. Ο ίδιος ο Π. Καλλιγιάς, εξάλλου, έγραψε το έργο *Μελέται βυζαντινής ιστορίας από της πρώτης μέχρι της τελευταίας αλώσεως 1204-1453*· βλ. γι' αυτό *Μελέται και λόγοι*, ό.π., τ. 1, υποσ. στη σ. ιδ'.

νακλά, μεταξύ άλλων, και η ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας το 1882. Εξάλλου, η ιστοριογραφία της εποχής, αν δεν τοποθετεί στο κέντρο της αφήγησής της την ιστορία ενός «εθνικού» αγροτικού χώρου, αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοεί κάποιες παραμέτρους της, όπως τη γεωγραφία, το κλίμα ή τα πολιτειακά συστήματα: χαρακτηριστικό παράδειγμα το έργο του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Ωστόσο, ο ιστορικός αντίλογος περί δουλοπαροικίας, μόλο που τάσσεται για την ώρα στο πλευρό μιας κυρίαρχης, αντι-αγροτικής ιδεολογίας, μακροπρόθεσμα φαίνεται να υπηρετεί το αίτημα της ιδιοκτησίας του έλληνα (θεσσαλού) «αγρότη» καταλήγει, μάλιστα, να δώσει, μέσα από τη «φρουδαλική», αναχρονιστική φυσιογνωμία του σιφλικιούχου, ένα έμμεσο αλλά καιρίο πλήγμα στη μακρόχρονη εκσυγχρονιστική εμμονή περί μεγάλης γαιοκτησίας, υπέρμαχος της οποίας ήταν άλλωστε και ο ίδιος ο Χαρ. Τρικούπης. Έτσι θα προσφέρει μια νέα θεωρητική εκδοχή για ό,τι θα ονομαστεί αργότερα «καπιταλιστικός μετασχηματισμός» της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και για ό,τι αντιπροσωπεύει στα τέλη του αιώνα η διανομή των νέων γαιών στους αγρότες μέσα στη διαδικασία της «εθνικής ολοκλήρωσης»: το 1881 ο τολμηρός πολιτικός και δημοσιογράφος Ιωάννης Σπηλιωτάκης, στο φυλλάδιό του «Ξύπνα Ρωμηέ», κατηγορεί όλους όσους απέκτησαν σιφλίικια ότι στέκονται εμπόδιο σ' αυτή την «εθνική» διαδικασία:

Όχι μόνο τίποτα δεν κάνουνε για την πατρίδα, αλλά και κείνα που είχε της τα πήρανε. Σα διώξαμε τους Τούρκους [...] ούλα τα κτήματα ήσαν εθνικά και την σήμεραν τίποτα δεν τούμεινε, γιατί τάφαγε ο ένας και ο άλλος απ' τους μεγαλοσιάνους, που πρώτα κανείς τους δεν είχε ούτε παρά, ούτε τόπο να θαφτεί, και σήμερα έχουν χωριά και σιφλίικια και παλάτια¹⁰⁹.

Θα χρειασθεί η ματιά κάποιων πρωτοπόρων αγροτιστών¹¹⁰, και βέβαια των

109. Ξύπνα Ρωμηέ και κάτω το ρουσφέτι, όχι φράγκικο σύνταγμα, πολίτευμα ελληνικό με βασιλεία, με βουλή, με επαρχιακά συμβούλια, υπό Ιωάννου Α. Σπηλιωτάκη, Αθήνα 1881, σ. 48 (βλ. και Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 503, 630).

110. Το 1906, αναλύοντας το «Νομοσχέδιον περί μορτής», ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, αγροτιστής ο ίδιος και υπέρμαχος της απαλοτριώσεως των σιφλικιών, θα υποστηρίξει ότι το σύστημα επίμορτης αγροληψίας που προτείνει η κυβέρνηση Δ. Ράλλη οδηγεί τον αγροτικό κόσμο της Θεσσαλίας στο «γεωργικόν αλητισμόν», καθώς «όχι μόνον δεν λύει κανέν εκ των εριζομένων μεταξύ κολλίγων και ιδιοκτητών θεμάτων υπέρ των κολλίγων, αλλά και καταργεί τους διασωζομένους εις τινα σιφλίικια περιορισμούς της κυριότητος, καταλθεί όλα τα επί της γης δικαιώματα των κολλίγων, και εισάγει εις την Θεσσαλίαν τον γεωργικόν αλητισμόν, και μεταβάλλει τους κολλίγους εις αληθινούς σκλάβους» και σε «γεωργούς αλήτας, άνευ στέγης, άνευ εστίας, άνευ τάφων πλάνητας, εν είδος Ελλήνων Ατσιγάνων»: *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ό.π. σ. 84, 88· παρακάτω ταυτίζει

σοσιαλιστών και των «κοινωνιολόγων» του 20ού αιώνα πάνω στο ζήτημα της απαλλοτρίωσης των θεσσαλικών τσιφλικιών, για να διατυπωθούν οι νέες διακρίσεις των εννοιών *ατομική ιδιοκτησία, εργασία και ελευθερία* του αγροτικού κόσμου· *ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι το 1927 πια μεταφράζονται στα ελληνικά ολόκληροι οι τρεις πρώτοι τόμοι του Κεφαλαίου, που είχε αρχίσει να κυκλοφορεί στη Γερμανία από το 1867*¹¹¹.

Μέχρι το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, δεν γίνεται λόγος για κοινωνική διαστρωμάτωση των ελλήνων γεωργών: στον κυρίαρχο λόγο του κράτους η ελληνική κοινωνία μοιράζεται σε *γεωργούς, βιομήχανους* (δηλαδή τεχνίτες) και *εμπόρους*, όπου κάποτε¹¹² η ασαφής τάξη των γεωργών περιλαμβάνει και *κτηματίες*, ή ανάμεσα στην «αργή» τάξη των καταναλωτών στην οποία συγκαταλέγονται δικηγόροι, γιατροί, θεολόγοι, φιλόλογοι, και στην τάξη των παραγωγών που τη μοιράζονται γεωργοί και «βιομηχανικοί»¹¹³: ένας λόγος ζεμένος πάντα στο λεξικό της προόδου, ο οποίος υιοθετεί τη διάκριση σε «παραγωγικές» και «άγονες» τάξεις, παλιά γαλλική κληρονομιά του δυτικού οικονομικού φιλελευθερισμού από τη φυσιοκρατία του 18ου αιώνα. Τί είναι ο «έλληνας γεωργός» θα μας το πει εν τέλει ο Αλέξανδρος Τομπάζης το 1871: είναι κατά βάση μικρός γαιοκτήμονας και ζευγίτης, δηλαδή ημερομίσθιος εργάτης¹¹⁴. Την ίδια εποχή ο επίσημος λόγος για τη γεωργία και την εκβιομηχάνισή της φαίνεται ότι αρχίζει να απευθύνεται συστηματικά σ' αυτόν το μικρό γαιοκτήμονα¹¹⁵ και στο σύστημα της οικιακής οικονο-

---

μάλιστα τον αλητισμό των θεσσαλών κολλίγων με τη δουλοπαροικία (υπό ελευθέρην πολιτείαν», την οποία θεωρεί χειρότερη και από την πολιτική τυραννία, εν προκειμένω την προηγούμενη «Τουρκικήν Διοίκησιν και Νομοθεσίαν» στη Θεσσαλία: ό.π., σ. 125.

111. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, 3 τ., μτφρ. Π. Πουλιόπουλου, Γ. Δούμα, Αθήνα, εκδ. «Αθηνά» (Α. Ι. Ράλλης και Σία), 1927 (και τ. 1-7, υπό τη διεύθυνση Α. και Δ. Πουρνάρα, Αθήνα, Ακαδημαϊκόν, 1927).

112. Βλ. ενδεικτικά: *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων*, 2.12.1858: λόγος του υπουργού Εσωτερικών στην κυβέρνηση Μιαούλη, Κωνσταντίνου Προβελέγγιου (βλ. και: Α. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 46).

113. Π. Χαλικιόπουλος, *Περί βελτιώσεως...*, ό.π., ιδίως σ. 268, 305-309 (: Α. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 50-53, 121-122): πβ. και τα κείμενα των επτανησίων μεταρρυθμιστών (π.χ. Γ. Καββαδίας, *Οι πέντε δραχμές...*, ό.π., σ. 309-311): είναι ενδιαφέρον ότι ο Στέφανος Κουμανούδης εντοπίζει για πρώτη φορά τον όρο «βιομηχανικός» στην ελληνική γλώσσα το 1840: Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή...*, ό.π., *βιομηχανικός*.

114. Αλεξ. Γ. Τομπάζης, *Παραγωγικά στοιχεία εν τη ελληνική γεωργία*, Λειψία 1871, σ. 34.

115. Είδαμε, ωστόσο, ότι ο Π. Καλλιγιάς έχει προηγηθεί το 1859 στο λόγο περί μικρής ιδιοκτησίας («Περί δουλοπαροικίας...», ό.π.) όπου αναφέρεται και στους «μικρούς γεωπόνους» (σ. 303).

μίας. Η μακριά παράδοση της μικρής, οιονεί ιδιοκτησίας (ή καλύτερα μακρόχρονης κατοχής γης) στον ελληνικό χώρο, ιδιαίτερα στην περίπτωση της πεδνοκαλλιέργειας με έμφαση στην αμπελοαγωγή, ορθώνει μια σειρά από «πραγματικές» ανάγκες αλλά και «πραγματικά» πλεονεκτήματα στην εσωτερική αγορά (και ως ένα βαθμό στις διεθνείς αγορές χάρη στις ιστορικές συγκυρίες¹¹⁶), αντίθετα με τους πειραματισμούς γύρω από τη μεγάλη ιδιοκτησία που φαίνεται ότι αποτυγχάνουν οικονομικά, μάλιστα μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και ιδεολογικά· έχει προηγηθεί βέβαια η ατυχής παρέμβαση των κεφαλαίουχων ομογενών στην υπόθεση των μεταλλείων του Λαυρίου, και δεν έχει φτάσει ακόμη η ώρα να δείξει τις ανελαστικότητες της η μικρή παραδοσιακή γεωργία. Ο αντίλογος υπέρ του μικρού «έλληνα γεωργού» πυκνώνει: ήδη από το πρώτο μισό του αιώνα ο Σπυρίδων Χωματιανός επιχειρεί μια πρώιμη απόπειρα ερμηνείας και υπεράσπισης των οπισθοδρομικών συμπεριφορών του¹¹⁷: στα τέλη του αιώνα ο γάλλος αγρονόμος F. Gos θα υιοθετήσει το επιχείρημα της μακρόχρονης οθωμανικής κατάκτησης για να δικαιολογήσει τη μοιρολατρική αδιαφορία του θεσ-

116. Είναι η περίπτωση της καλλιέργειας και εξαγωγής της ελληνικής σταφίδας (σταφίδα της Πελοποννήσου), η οποία παρουσιάζει εντυπωσιακή επέκταση στις διεθνείς αγορές, μέχρι τη σταφιδική κρίση στο ελληνικό κράτος και τη γενικευμένη κρίση στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν πέφτουν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων στην ευρωπαϊκή αγορά με την είσοδο των υπερπόντιων χωρών (Αμερικής): ενδεικτικά, Χρ. Αργιαντώνη, «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Τα Ιστορικά* τχ. 8 (Ιούνιος 1988), 75-76· Π. Πιζάνις, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988, ιδίως σ. 29-107· ένα ενδιαφέρον παράδειγμα συνεργασίας, με ανελαστικά όρια, ανάμεσα στις ανάγκες και τις επιδιώξεις της μικρής, παραδοσιακής πολυκαλλιέργειας και στις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της πολιτικής ηγεσίας στο κάλεσμα της διεθνούς συγκυρίας είναι η περίπτωση της καλλιέργειας και παραγωγής του ελληνικού βαμβάκιου, στο διάστημα κατά το οποίο ο εμφύλιος πόλεμος στην Αμερική (1861-1865) στέφει την παγκόσμια αγορά από το αμερικάνικο βαμβάκι: Α. Καλλιβρετάκης, «Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφύλιου πολέμου», *Τα Ιστορικά* τχ. 7 (Δεκέμβριος 1987), 81-102.

117. Σπ. Χωματιανός, *Γεωπονικά*, Αθήνα 1848. Ο Σπ. Χωματιανός, διευθυντής της Γεωργικής Σχολής της Τύρυνθας, έγραφε ήδη από τα μέσα του αιώνα: «Διΰσχυρίζονται τινές ότι οι Έλληνες γεωργοί είναι άκαμπτοι εις τας παλαιάς των συνθητάς· ημείς απεναντίας φρονούμεν μετά πεποιθήσεως ότι η προσβολή αυτή είναι άδικος. Ο Έλληνας γεωργός ηπατήθη πολλάκις από αγύρτας τινάς, και δυσπιστεί δικαίω το λόγω εις τους γεωργικούς νεωτερισμούς, πλην δεν καταφρονεί εκείνους οίτινες εισάγοντες εις τον τόπον νέα φυτά και εργαλεία, λαμβάνουν υπ' όψιν τας ιδιαιτέρας περιστάσεις του τόπου, του κλίματος, και των γεωργών» (βλ. και: Α. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 202).

σαλού αγρότη¹¹⁸· στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα εμφανίζεται μια πλούσια φιλολογία σε δελτία, φυλλάδια και άρθρα: από το 1877 εκδίδεται το *Δελτίον της επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας επιτροπής*¹¹⁹, το οποίο, «σύντομα και περιεκτικά [...] εις γλώσσα σαφή και υπό έποψιν πρακτικής μάλλον ή θεωρητικής διδασκαλίας», περιλαμβάνει πληροφορίες, ειδήσεις και άρθρα πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, που βγαίνουν και σε ανάτυπα: ένας από τους συντάκτες είναι και ο Θεόδωρος Ορφανίδης, εκδότης του περιοδικού *Γεωπονικά*, 1872-1876, πρωτοπόρος θεωρητικός της «ελληνικής» βοτανικής και δενδροκαλλιέργειας· το 1879 εκδίδεται από το Εθνικό Τυπογραφείο η *Βιβλιοθήκη των Γεωργών*, που περιλαμβάνει και επανεκδόσεις άρθρων του Γρηγορίου Παλαιολόγου, του Σπ. Χωματιανού κ.ά. τα οποία, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, αφορούν κυρίως πρακτικές δενδροκαλλιέργειες, οινοποιίας, κτηνοτροφίας και καπνοκαλλιέργειας¹²⁰: σε χαμηλές τιμές όλα στοχεύουν στην ενημέρωση του «έλληνα γεωργού». Κάποιοι τέλος, υπερασπιζόμενοι τα εγχώρια «αρχαϊκά» μέσα της μικρής γεωργίας, όπως ο Δ. Τσοποτός (και ο Π. Χαλικιόπουλος) και ήδη από τα μέσα του αιώνα (1855) ο εκδότης της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας* Ν. Εμμανουήλ, μιλούν σχεδόν και για την «αθητικότητα», οπωσδήποτε τη μικροψυχία μιας βιαστικής βιομηχανικής επανάστασης στη μικρή ελληνική γεωργία¹²¹.

118. F. Gos, *L'Agriculture en Thessalie*, Παρίσι 1884.

119. Υπεύθυνο της έκδοσης: Σ. Σπηλιωτάκης, Θ. Ορφανίδης, Α. Κορδέλλας, Ε. Δραγούμης, Α. Μανσόλας. Μέχρι το 1880 κυκλοφορούν 33 φυλλάδια σε χαμηλή τιμή, όπως φαίνεται από τον κατάλογο των φυλλαδίων στο *Δελτίον ΕΕΒΕ 2* (Φεβρουάριος 1880) (βλ. και Α. Καλλιβεράκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 71). Συγγραφείς τους, ο Γρ. Παλαιολόγος, Ι. Πρώιος, Σπ. Χωματιανός, Π. Κροκίδας, Ε. και Κ. Φωστηρόπουλοι, Ν. Χλωρός, Γ. Α. Δουρούτης και άλλοι που αναφέρονται μόνο με τα αρχικά τους. Αξίζει να επισημάνουμε ότι υπερτερούν και εδώ σαφώς τα εγχειρίδια δενδροκομίας και ότι οι μεταφράσεις που αφορούν στην οινοποιία και την καλλιέργεια του καπνού προέρχονται από ιταλικά εγχειρίδια: στον κατάλογο του *Δελτίου* σημειώνεται ότι πρότυπο είναι τα αρχαία γεωπονικά συγγράμματα: η αγροτική αυτή φιλολογία φαίνεται να συνεχίζει μια μακριά εκδοτική παράδοση τόσο της Αναγέννησης όσο και του Διαφωτισμού γύρω από την «οικιακή οικονομία»: ως μου επιτραπεί να παραπέμψω: Ελ. Ζέη, «Το αγροτικό πείραγμα στο Αιγαίο και η 'τρέλλα' της υπαίθρου: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Κοζύρη στο Μεγάλο Κάστρο (1831-1845)», *Τα Ιστορικά* τχ. 37 (Δεκέμβριος 2002), 337-340, 342, όπου υπάρχει συγκεντρωμένη και μια σχετική βιβλιογραφία («γεωπονικών» του 16ου και 17ου αιώνα στην Ευρώπη και τον ελληνικό χώρο).

120. Βλ. και Π. Πολέμη, *Η βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 181-182 (λήμματα 2098-2118).

121. Ν. Εμμανουήλ, *Εφημερίς Ελληνικής Γεωργίας* αρ. 2, Νοέμβριος 1855 (: Α. Καλλιβεράκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 332-334).

Μέσα από τη συζήτηση για τη μικρή ιδιοκτησία, μέσα σε ένα γενικό κλίμα μεμφιμοιρίας και απαξίωσης για την αρχαιότητα των μέσων και των μεθόδων της¹²², για την «αγρία» κατάσταση της κτηνοτροφίας¹²³, φαίνεται να καθιερώνεται ο όρος «ελληνική γεωργία»: το 1885-1896 ο Π. Γεννάδιος εκδίδει το περιοδικό *Ελληνική Γεωργία*, και ο Δ. Ζωγράφος θα ονομάσει το τρίτομο έργο του *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*¹²⁴.

Το ανανεωμένο ενδιαφέρον προς τη μικρή παραδοσιακή γεωργία συμπιπτει και με την ιδεολογική στροφή ενός λόγιου κόσμου στα τέλη του 19ου αιώνα: το έναυσμα φαίνεται ότι θα δοθεί με το Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό που προκηρύσσει το περιοδικό *Πανδώρα* το 1861: θέμα του «Να συλλεχθώσιν όσων πλείεστων ελληνικών τόπων τα ελληνικά ήθη και έθιμα και συνήθειαι και να παραβληθώσι προς τα εν τοις σωζομένοις συγγραφεύσι μνημονεύμενα, όπως γνωσθή η τούτων ταυτότης και διαφορά»¹²⁵. Το 1871 ο

122. Από μια μεγάλη φιλολογία που εκφράζει το κλίμα αυτό, βλ. ενδεικτικά: Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, 1867· Π. Ι. Χαλικιόπουλος, *Περί βελτιώσεως...*, ό.π.: Αλεξ. Γ. Τομπάζης, *Παραγωγικά στοιχεία...*, ό.π.: Ευ. Πονηρόπουλος, *Δοκίμιον Γεωργίας*, Αθήνα 1883· F. Gos, *L'Agriculture...*, ό.π. Ιδιαίτερα η εμμονή στο «ησιόδειο άροτρο» γίνεται ο στόχος όχι μόνο των γεωπόνων του ελληνικού κράτους, αλλά και μιας ευρύτερης φιλολογίας γύρω από την ελληνική γεωργία: «Κάτω το άροτρον του Ησιόδου», *Γεωπονικά* (Θ. Ορφανίδης) 1 (1872), 92-95· Αλ. Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος και τα Δικαστικά*, Αθήνα, 21874, σ. 236· Α. Ν. Γούδας, *Μέλισσα των Αθηνών* 1 (1864), 36· Ιάκ. Πολυλάς, *Απαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 21959, σ. 417· Τιμόθεος Κύστας (= Κούστας), *Πάντες ι έλινες εγγράματι*, Αθήνα 1879, σ. 14 (: Αλ. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια...*, ό.π., σ. 143-144).

123. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Παλάβιος, «Περί της εν Ελλάδι ιπποτροφίας και ιπποπαγωγής», υπόμνημα στο Υπουργείο Εσωτερικών, *Δελτίον Γεωργικόν Δ'-Θ'* (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 1900), και *Εγχειρίδιον ιππολογίας*, Αθήνα 1884 (βλ. και Π. Πολέμη, *Η βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ...*, ό.π., σ. 246, λήμμα 2886). Το σύστημα μάλιστα της «συντροφίας», συνιδιοκτησίας ή νοικιάσεως των ζώων έλιξης γίνεται αντικείμενο ειρωνικής κριτικής: π.χ. Θ. Ορφανίδης, *Δελτίον της ΕΕΒΕ* 1 (Σεπτέμβριος 1877) (βλ. γενικά για τη συζήτηση γύρω από την ελληνική κτηνοτροφία και Α. Καλλιβεράκης, *Η δυναμική...*, ό.π., σ. 223-233 και 248-252). Γενικά για τις αλληλεγγυότητες του παραδοσιακού αγροτικού κόσμου, είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παύλος Καλλιγιάς θεωρούσε την «εφεύρεση» του ρωμαϊκού και βυζαντινού «αλληλέγγυου» αναγκαίο κακό στο οποίο καταδίκαιζε τους μικρούς γεωργούς ο «καταθλιπτικός τροχός των υπερόγκων φόρων»: «Περί δουλοπαροικίας...», ό.π., σ. 304.

124. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας (1821-1833)*, 3 τ., Αθήνα 1921, 1923, 1924.

125. Ν. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των Νεωτέρων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία*, τ. 1, Μέρος Α', Αθήνα 1871, σ. ια' βλ. και Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Αθήνα 1978, σ. 97. Για το Ροδοκανά-

ελληνικός αγροτικός κόσμος θα γίνει αντικείμενο συγκριτικής ιστορικής μελέτης με τη *Νεοελληνική Μυθολογία* του Νικόλαου Πολίτη¹²⁶, ο οποίος θα συμμετάσχει με το έργο αυτό στο διαγωνισμό και θα αντιπαρατεθεί έτσι στη θεωρία του Fallmerayer¹²⁷. Ο Ν. Πολίτης είναι πρωτοπόρος της συγκριτικής μεθόδου, γράφει πριν ακόμη γράψει ο Sir James Frazer τον Πρόλογο του στη δεύτερη έκδοση του *The Golden Bough* (21900)¹²⁸· είναι επίσης και σκαπανέας του εξελικτισμού στην Ελλάδα, γράφει πριν ακόμη αρχίσουν οι συζητήσεις περί δαρβινισμού¹²⁹ και πριν μεταφράσει ο Νίκος Καζαντζάκης, στην καθαρεύουσα, το έργο του Κ. Δαρβίνου *Περί της γενέσεως των ειδών* (1915)¹³⁰. Είναι όμως ο ερευνητής ενός ελληνικού αγροτικού κόσμου προσα-

---

κειο Διαγωνισμό βλ. και Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 192000, σ. 448· για τη σημασία των διαγωνισμών της εποχής βλ. και παρακάτω.

126. Ν. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των Νεωτέρων Ελλήνων*, ό.π., τ. 1, Αθήνα 1871, τ. 2, Αθήνα 1874.

127. Η θεωρία του Fallmerayer είχε δώσει το έναυσμα για μια έντονη ιστορική και λαογραφική, «απολογητική» φιλολογία στο πρώτο μισό του αιώνα (1830-1850), ιδίως από ξένους και Έλληνες στην Ευρώπη, που προσπαθούσαν να αποδείξουν την αρχαιοελληνική καταγωγή των νεότερων Ελλήνων· στο κύμα αυτό εντάσσονται και οι συλλογές παροιμιών του ηπειρώτη Ι. Ζαφείρη-Μανιάρη στην Τεργέστη (1832) και του Αντ. Νέγρη στο Λονδίνο (1834), και οι συλλογές δημοτικών τραγουδιών του Th. Kind στη Λειψία (1833), του Ν. Tommaseo στη Βενετία (1842), του Γ. Ευλάμπιου στην Πετρούπολη (1843), του D. Sanders στη Γερμανία (1844), του Α. Μανούσου στην Κέρκυρα (1850): βλ. μια εκτεταμένη βιβλιογραφία στο: Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα 21978, σ. 57-61· εκτός από τις παραπάνω συλλογές, ο Στ. Κυριακίδης (*Ελληνική Λαογραφία*, Μέρος Α', *Μνημεία του λόγου*, Αθήνα 1923, σ. 94-96), σημειώνει και την έναρξη της μελέτης και της συζήτησης γύρω από τα ελληνικά τοπωνύμια (ό.π., σ. 390-392), βλ. και παρακάτω: Γ. Σπυριδάκης, «Η επιστημονική θεμελίωση των λαογραφικών σπουδών εν Ελλάδι», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* (1965-1966), 480-485· Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 345-346· και στον Ν. Γ. Πολίτη, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παροιμιαί, Α'*, Αθήνα, Σακελλαρίου, 1899, σ. κε' -ξε'· βλ. ακόμη Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την βιβλιογραφίαν των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 8 (1953-1954), 86-106.

128. Άλλη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία...*, σ. 100-102. Εδώ παραπέμπω στην τρίτη έκδοση του έργου: J. G. Frazer, *The Golden Bough. Part VII. Balder the Beautiful*, τ. 1, Λονδίνο, Macmillan, 1919.

129. Κ. Κριμπάς, «Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα, τα πρώτα βήματα: η αλληλογραφία Χελδράιχ-Δαρβίνου», *Τα Ιστορικά* τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984), 335-348.

130. Ch. Darwin, *Περί της γενέσεως των ειδών*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα, Γ. Φέξη, 1915.

νατολισμένου ακόμη σε ένα (αρχαιοελληνικό) παρελθόν· μελετάει και επιχειρεί να εξορθολογίσει ιστορικά κάποιες «παράξενες», («αξιοπεριέργες») τις έχει χαρακτηρίσει και ο Παύλος Καλλιγιάς), «ανορθολογικές» συνήθειες της υπαίθρου –ας θυμηθούμε τον πολυτάραχο κατά τον Διαφωτισμό όρο *δεδιδαιμονίες*– για να αποδείξει ότι πρόκειται για ιστορικά απολιθώματα μιας προηγούμενης, κατώτερης φάσης στην εξέλιξη του νεοελληνικού πολιτισμού: εγκαταλείμματα του παρελθόντος θα τα ονομάσει¹³¹, κατ' αναλογία προς τον όρο *επιβιώματα μέσα στον πολιτισμό* (survivals in culture) του εισηγητή της εξελικτικής θεωρίας Edward Tylor¹³²: ανοίγει έτσι μια νέα συζήτηση περί αγροτικού *έθιμου* που θα ενσωματώσει με τον τρόπο της και το *έθιμο* (εθιμικό δίκαιο) του Παύλου Καλλιγιά. Θα χρειαστεί η νέα, «αστική αισιοδοξία» της εποχής του Χαρίλαου Τρικούπη για να τον κάνει να στρέψει τα μάτια προς το παρόν και το μέλλον (σημειωτόν ότι ο ίδιος ανήκει στην παράταξη των Φιλελευθέρων): το 1884, στον πρώτο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*¹³³ εμφανίζεται ο τίτλος «Ελληνική Λαογραφία»: η πατρότητα του νεότερου όρου *λαογραφία*¹³⁴ αποδίδεται στον ίδιο τον Ν. Πολίτη: θα διατυπώσει τον ορισμό της το 1909 στον πρώτο τόμο του *Δελτίου της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, δηλαδή του περιοδικού *Λαογραφία*: «Η *λαογραφία* εξετάζει τας κατά παράδοσιν διά λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού [...]¹³⁵: στη σκέψη του ο «κοινωνικός βίος του λαού» ταυτίζεται

131. Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1 (1909), 9.

132. Ed. Tylor, *Primitive Culture*, τ. 1, Λονδίνο 1913 (1871).

133. Ανάμεσα στους τίτλους των εκδόσεων του έτους 1883-1884 για τη «Μέσην και Νεωτέραν Ελληνικήν Ιστορίαν και Φιλολογίαν».

134. Ο όρος φαίνεται ότι δεν ήταν άγνωστος στην ιστορία: την καταγωγή του την ανάγει ο ίδιος ο Ν. Πολίτης στην αλεξανδρινή Αίγυπτο, όπου σήμαινε τον κεφαλικό φόρο που πλήρωνε ένα τμήμα του πληθυσμού, ηλικίας μεταξύ 14 και 50 ετών: Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», ό.π., σ. 3-4.

135. Ν. Πολίτης, «Λαογραφία», ό.π., σ. 7. Στην ίδια παράγραφο ο Ν. Πολίτης αναλύει την έννοια της «παράδοσης» περιγράφοντας συνοπτικά και την ιστορική διαδικασία που τη διαμορφώνει: «[...] τας εκδηλώσεις δηλαδή εκείνας, ων η πρώτη αρχή είναι άγνωστος, μη προελθούσα εκ της επιδράσεως υπερέχοντος ανδρός, αίτινες κατ' ακολουθίαν δεν οφείλονται εις την ανατροφήν και την μόρφωσιν, και εκείνας, αίτινες είναι συνέχεια ή διαδοχή προηγηθείσας κοινωνικής καταστάσεως ή είναι μεταβολή ή παραφθορά άλογος ελλόγων εκδηλώσεων του βίου εν τω παρελθόντι. Συνεξετάζει δ' αναγκάως και τας μη εκπορευομένας μεν αμέσως εκ της παραδόσεως εκδηλώσεις του βίου, αλλ' αφομοιούμενας ή συναπτομένας στενωώς προς τας κατά παράδοσιν»· η διάκριση μεταξύ εκδηλώσεων του «λαϊκού» βίου που κατάγονται «αμέσως εκ της παραδόσεως» και «αφομοιούμενων» θα αποτελέσει και την αφορμή για τον Στίλιωνα Κυριακίδη για να διατυπώσει τη θεω-

με την αγροτική ζωή, και η ελληνική λαογραφία διακρίνεται πλέον από το αγγλοσαξονικό folklore, γιατί ασχολείται με το σύνολο των εκδηλώσεων της ζωής του (λαού) και όχι μόνο με τη γλώσσα του¹³⁶· για τη γλώσσα και για τα τραγούδια του το ενδιαφέρον εξάλλου χρονολογείται ήδη από τον 18ο αιώνα για να καταλήξει στον Σπυριδώνα Ζαμπέλιο και τον θεωρητικό λόγο για το δημοτικό τραγούδι (1852)¹³⁷. Συγχρόνως, από το δεύτερο μισό του αιώνα, μετά τη βαλκανική κοινότητα, που έχει ανασυγκροτήσει η συγκριτική μελέτη των δημοτικών τραγουδιών της ήδη από τον καιρό του Fauriel¹³⁸, και μέσα σ' ένα κύμα τοπωνυμικών μελετών από το 1862¹³⁹, η ελληνική

ρία του περί «παραδόσεως», με την οποία συμπληρώνει και αναθεωρεί συγχρόνως τον ορισμό της «λαογραφίας» αλλά και του «λαού» του Ν. Πολίτη: Στ. Κυριακίδης, «Τί είναι Λαογραφία και εις τί δύνανται να ωφελήση η σπουδή της», *Λαογραφία* 12, σ. 151. Για τις αναθεωρήσεις του Στ. Κυριακίδη και την εξέλιξη της θεωρίας της λαογραφίας μετά τον Ν. Πολίτη βλ. και Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία...*, ό.π., σ. 158-185.

136. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία...*, ό.π., σ. 152-156. Για τη γλώσσα και τα τραγούδια του «λαού», εξάλλου, δεν λείπει το ενδιαφέρον του Ν. Πολίτη: το 1899 δημοσιεύεται ο πρώτος τόμος στο *Μελέται περί του βίου και της γλώσσας του ελληνικού λαού. Παροιμιάι, Α'* (Αθήνα, Σακελλαρίου, 1899), και το 1914 οι *Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού Λαού* (Αθήνα, Εστία, 1914)· ωστόσο, όπως όλοι οι πρώτοι θεωρητικοί της λαογραφίας (Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, ό.π., σ. 95-96), τα γλωσσικά αυτά μνημεία τα αντιμετωπίζει ως κείμενα, και όχι ως τεκμήρια ενός προφορικού πολιτισμού, γι' αυτό και έχει αποκαταστήσει τα δημοτικά τραγούδια των *Εκλογών* σαν αρχαία χειρόγραφα· βλ. και την κριτική του Γ. Αποστολάκη, *Τα δημοτικά τραγούδια. Μέρος Α'.* Οι συλλογές, Αθήνα 1929, σ. 134 κ.ε.

137. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, και *Πόθεν η κοινή λέξις (τραγουδιών); Σκέψεις περί ελληνικής ποιήσεως*, Αθήνα 1859 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1983). Βλ. γενικά για το θέμα, Αλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών...*, ό.π.· για μια σύντομη επισκόπηση, Ο ίδιος, *Ρομαντικά χρόνια*, ό.π., σ. 53-60· βλ. επίσης, Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία...*, ό.π., σ. 49-85.

138. Αλ. Πολίτης, *Η ανακάλυψη...*, ό.π., σ. 273. Αργότερα ο Ν. Πολίτης θα μελετήσει συγκριτικά τη δημοτική ποίηση Βουλγάρων, Σέρβων και Ελλήνων· η ασυνήθιστη ωστόσο θέση του εναντίον του βουλγαρικού λαού και της ποίησής του στο άρθρο του «Βούλγαροι κλέφταις κατά τα δημόδη βουλγαρικά άσματα», που δημοσιεύτηκε στην *Εστία* του 1885 (βλ. και *Λαογραφικά Σύμμεικτα* 1, 21920, σ. 287-296), αποδίδεται από την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος στο γεγονός ότι η δημοσίευση του άρθρου συμπίπτει με μια κρίσιμη στιγμή του Μακεδονικού Ζητήματος, την είσοδο των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Ρωμυλία· το άρθρο όμως φαίνεται ότι χρησίμευσε στις ιδεολογικές εμμονές της μεταπολεμικής λαογραφίας (Γ. Μέγας) γύρω από τα Βαλκάνια: *Η θεωρία...*, ό.π., σ. 145-147.

139. Σύμφωνα με τον Στ. Κυριακίδη (βλ. και παραπάνω) και τον Δ. Λουκάτο, η φίλο-

ύπαιθρος φαίνεται να διεκδικεί ιστορικά την «εθνική» της γεωγραφία, ενσωματώνοντας και τις περιοχές υπό ξένη κυριαρχία που έχουν μείνει εκτός των συνόρων γύρω από εφημερίδες και κυρίως περιοδικά που εκδίδονται αυτή την εποχή, όπως η *Πανδώρα* (1850), η *Χρυσαλλίς* (1863), ο *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* (1866), ο *Γλισσός* (1868), ο *Παρθενών* (1871), ο *Παρνασσός* (1877)¹⁴⁰, ένας αριθμός επαρχιακών λογίων καταγίνεται με τη συλλογή των «ζώντων μνημείων» της περιοχής τους¹⁴¹: το 1866 δημοσιεύεται η συλλογή *Ηπειρωτικών δημοτικών τραγουδιών* του Γ. Χασιώτη¹⁴² και το 1863 η συλλογή παροιμιών του Π. Αραβαντινού¹⁴³, το 1887-1889 η *Ηπειρωτικά μελετήματα* του Ι. Λαμπριδής¹⁴⁴, το 1887 η *Περυσυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων από την Πελοπόννησο* του ιερέα Ι. Παπαζαφειρόπουλου¹⁴⁵ αλλά και ο τόμος με τα λαογραφικά της

λογία γύρω από τη θεωρία του Fallmerayer γεννάει και τις πρώτες τοπωνυμικές μελέτες μετά τα μέσα του 19ου αιώνα (*Εισαγωγή...*, ό.π., σ. 61, όπου η βιβλιογραφία γύρω από το θέμα)· η πρώτη μυνεία για την ανάγκη μελέτης των «τοποθεσιών» τοποθετείται στο δημοσίευμα του Α. Κυπριανού, «Προτροπή εις την σύνταξιν ιδιωτικών της νέας Ελληνικής γλώσσης», *Φιλίστωρ* 3 (1862), 3-5· το ρεύμα αυτό σφραγίζεται από τα έργα του Α. Μηλιαράκη, ο οποίος και δημοσίευσε μια γεωγραφική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: *Νεοελληνική γεωγραφική φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από του 1800-1889 γεωγραφηθέντων υπό Ελλήνων*, Αθήνα 1889, με συμπλήρωμα, Α. Μυστακίδου, *Κρίσεις, διορθώσεις, προσθήκαι (εις την Νεοελληνικήν Γεωγραφικήν Φιλολογίαν του Α. Μηλιαράκη, 1899)*, Κωνσταντινούπολη 1890· στις αρχές του 20ού αιώνα σημειώνουμε και την έκδοση του Ν. Πολίτη, *Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, Αθήνα 1920: βλ. σχετικά Δικαίος Βαγιακάκος, «Σχεδιάγραμμα περί των τοπωνυμικών και ανθρωπωνυμικών σπουδών εν Ελλάδι 1833-1962», *Αθηνά* 66 (1962), 301-424, ιδίως για τα σλαβικά (σ. 334-341) και τα αλβανικά τοπωνύμια (σ. 344-348).

140. Για τα περιοδικά της εποχής βλ. και Απ. Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964.

141. Για τη λαογραφική παραγωγή γύρω από τον Ν. Πολίτη: Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή...*, ό.π., σ. 61-73, με εκτενή βιβλιογραφία.

142. Γ. Χρ. Χασιώτης, *Συλλογή των κατά την Ηπειρον δημοτικών ασμάτων*, Αθήνα 1866 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1983).

143. Π. Αραβαντινός, *Παροιμιστήριον ή συλλογή παροιμιών εν χρήσει ουσών παρά τοις Ηπειρώταις, μετ' αναπτύξεως της εννοίας αυτών και παραλληλισμού προς τας αρχαίας*, Ιωάννινα 1863 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1996).

144. Ι. Λαμπριδής, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τ.1-10, Αθήνα 1887-1889 (Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1971).

145. Π. Παπαζαφειρόπουλος, *Περυσυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων του Ελληνικού λαού ιδία δε του της Πελοποννήσου, παραβαλλομένων εν πολλοίς προς τα των αρχαίων Ελλήνων*, Πάτρα 1887 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1977).

Σάμου του Ε. Σταματιάδη¹⁴⁶, το 1890 τα *Χιακά Ανάλεκτα* του Κ. Κανελλάκη¹⁴⁷, το 1893 ο *Γάμος εν Κρήτη* του Π. Βλαστού¹⁴⁸.

Ωστόσο το λαογραφικό ενδιαφέρον της εποχής αυτής προς τον αγροτικό κόσμο και την καθημερινότητά του συνδέεται ιδιαίτερα με το κίνημα του δημοτικισμού¹⁴⁹, καθώς και με μια ολόκληρη γενιά διανοούμενων, λογοτεχνών και καλλιτεχνών, γύρω από την εφημερίδα *Ραμπαγά* και στη συνέχεια γύρω από το περιοδικό *Εστία*: αυτή που οι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας ονομάζουν «γενιά του 1880»¹⁵⁰ θα συνδεθεί με την «ηθογραφία» και θα αντι-

146. Ε. Σταματιάδης, *Σαμακιά, ήτοι Ιστορία της Σάμου από των πανάρχαιων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. 5, Σάμος 1887.

147. Κ. Κανελλάκης, *Χιακά ανάλεκτα*, Αθήνα 1890 (Χίος 21983).

148. Π. Βλαστός, *Ο Γάμος εν Κρήτη. Ηθη και έθιμα Κρητών*, Αθήνα 1893 (φωτ. ανατύπ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1987).

149. Στ. Κυριακίδη, «Λαογραφία και δημοτικισμός», *Νέα Εστία* 26 (1939), 1480-1488.

150. Βλ. γενικά για τη λογοτεχνική αυτή γενιά: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 463-503, ο οποίος θεωρεί το έτος 1879 τομή για τη στροφή της νέας γενιάς στο «ηθογραφικό» και την απομάκρυνση από το ιστορικό μυθιστόρημα της Αθηναϊκής Ρομαντικής Σχολής: είναι η χρονιά κατά την οποία δημοσιεύεται στην *Εστία* για πρώτη φορά ο *Λουκίος Λάρας* του Δ. Βικέλα· ο Στ. Κυριακίδης τοποθετεί την αφετηρία της νέας αυτής γενιάς λογοτεχνών, που είναι στραμμένη προς τον αγροτικό κόσμο και τη «γλώσσα» του, το Μάιο του 1883, όταν ο εκδότης της *Εστίας* Γ. Κασδόνης προκηρύσσει διαγωνισμό ελληνικού διηγήματος και βραβεύεται ο Γ. Δροσίνης, με το διήγημα «Χρυσούλα», γραμμένο μεν στην καθαρεύουσα, αλλά με διαλόγους στην τοπική διάλεκτο της Εύβοιας, διγλωσσία χαρακτηριστική στους πρώτους εκπροσώπους αυτής της στροφής: Στ. Κυριακίδης, «Λαογραφία και δημοτικισμός», ό.π., σ. 1486-1488, όπου παραθέτει και το σχετικό απόσπασμα από επιστολή που του είχε στείλει ο ίδιος ο Γεώργιος Δροσίνης. Για την ανατρεπτική καλλιτεχνική αλλά και κοινωνικο-πολιτική παρουσία της γενιάς του 1880: Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1978, σ. 186-191, και ιδιαίτερα για την ηθογραφία και το θέατρο: ό.π., σ. 200-217· Μ. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, 1987, φωτ. ανατύπ. 1994, σ. 281-312, ιδίως για τη στροφή στο λεγόμενο «αγροτικό διήγημα» σ. 290-307, στροφή που την εντάσσει στο μεγάλο κύμα του ευρωπαϊκού ρεαλισμού. Ο Mario Vitti θεωρεί ως αφετηρία της στροφής αυτής το διαγωνισμό ελληνικού διηγήματος που προκηρύσσει το Δεκέμβριο του 1883 ο Ν. Πολίτης (βλ. και *Εστία* 16, τχ. 417 (25 Δεκεμβρίου 1883), Παράρτημα). Για το ρόλο των διαγωνισμών στους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της εποχής βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Δημοτικισμός και κριτική», *Νέα Εστία* 26 (1939), 1504 (1498-1511)· ιδιαίτερα για τους ποιητικούς διαγωνισμούς που προετοίμασαν τη γενιά του 1880, Ο ίδιος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 442-459, και P. Moullas, *Les Concours poétiques d'Athènes 1851-1877*, Αθήνα 1989. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι η *Νεοελληνική Μυθολογία* του Ν. Πολίτη γράφτηκε ως συμμετοχή στο Ροδοκανάκειο Διαγωνισμό που προκήρυξε το περιο-

δράσει «στασιαστικά» στον φαναριώτικο ρομαντισμό και την πρώτη Αθηναϊκή Σχολή: η παρέα της *Εστίας* που μαζεύεται τα Σάββατα στη «γερμανική μπουραρία του Βαβελίου – όπως τον εξελληνίσαμε– στην οδό Ομήρου, αντικρύ στη Δυτική Εκκλησία», διηγείται ο Γεώργιος Δροσίνης στα *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*¹⁵¹, αποτελείται από τον ίδιο, το διευθυντή της *Εστίας* Γεώργιο Κασδόνη, τον Γεώργιο Βιζυηνό, τον Δημήτριο Καμπούρογλου, τον Αριστοτέλη Κουρτίδη, τον Αντώνιο Μηλιαράκη· θα προστεθούν ο γλύπτης Γεώργιος Βρούτος, ο αρχιτέκτονας Γεώργιος Ζέζος, ο ζωγράφος Νικηφόρος Λύτρας. Φαίνεται ότι τη στροφή τους στην αναζήτηση θεμάτων «παρά έξω από τα κοσμοπολίτικα κέντρα της αστικής ζωής, στην ελεύθερη ελληνική ζωή του βουνού και της θάλασσας» τη χρωστάνε αρκετοί από αυτούς, οπωσδήποτε ο συγγραφέας των «Σκόρπιων φύλλων», στον Νικόλαο Πολίτη, που τους συναντάει εκεί κάποια σαββατιάτικα βράδια και τους διαβάζει βουλγαρικά, σερβικά και ελληνικά δημοτικά τραγούδια: «Εκεί μας ωδήγησε στον ανεξερεύνητον ακόμα τότε θησαυρόν των παραδόσεων, των παραμυθιών, των προλήψεων, των συνηθειών του ελληνικού λαού, και μας παρώτρυνε να τα μελετούμε τα εθνικά μας αυτά κειμήλια και να τα χρησιμοποιούμε καθένας στη δική του την τέχνη»¹⁵². Η μεταφραστική δραστηριότητα εξασφαλίζει το διάχυλο επικοινωνίας με τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά περιβάλλοντα και αποκτά την εποχή αυτή ιδιαίτερη σημασία για το γλωσσικό ζήτημα, κάποτε μεγαλύτερη και από την

δικό Πανδώρα (Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων, ό.π., τ. Α', σ. ια'). Τα παραπάνω έργα συγκεντρώνουν μια πλουσιότερη και χρησιμότερη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ακόμη τις εισαγωγές του Γ. Βαλέτα, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. κζ'–λβ' (ο συγγραφέας κάνει και αναφορά στο δημοτικισμό στα Επτάνησα), τ. 3, *Από τον Ψυχάρη ως την Αιολική σχολή (1888–1922)*, Αθήνα 1949, σ. ε'–ι' (ιδίως για τη γενιά μέχρι το 1922, σ. στ'–ξ'), και Απ. Σαχίνης, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, Αθήνα 1973.

151. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, Αθήνα, Ι. Ν. Σιδέρης, 1940, σ. 157 (σ' αυτόν ανήκει και η έκφραση «στασιαστικό κίνημα» για τον κύκλο του *Ραμπανά* και της *Εστίας*: ό.π., σ. 172)· ιδιαίτερα ζωντανές και πολύτιμες για τον ιστορικό είναι οι σελίδες του για τον στενότερο και ευρύτερο κύκλο της *Εστίας* (Σπυρίδων Σακελλαρόπουλος, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Αχιλλέας και Γεώργιος Παράσχος, Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Κωστής Παλαμάς, Μπάμπης Άννινος, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Λυκούδης, Αργύρης Εφταλιώτης, Ιωάννης Πολέμης): ό.π., σ. 156–173 (βλ. και τον υπομνηματισμό του Γ. Παπακώστα στη β' έκδοσή, 1982–1985). Βλ. σχετικά και: Γ. Παπακώστα, *Το περιοδικό «Εστία» και το διήγημα*, Αθήνα 1982· Ελ. Πολίτου-Μαρμαρινού, «Το περιοδικό 'Εστία' και το διήγημα», *Παρουσία* 3 (1985), 123–152. Εξίσου πολύτιμη είναι και η μαρτυρία για την περίοδο αυτή του Π. Νιρβάνα, *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, [Αθήνα, χ.χ.]·

152. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, ό.π., σ. 157–158.

πρωτότυπη δημιουργία¹⁵³. Ο ίδιος ο όρος («ηθογραφικό μυθιστόρημα») είναι μετάφραση του γαλλικού *roman de mœurs*¹⁵⁴, ενώ ο νατουραλισμός του Émile Zola έχει ήδη δώσει το έναυσμα¹⁵⁵ για να μεταφέρει αργότερα ο Αριστοτέλης Κουρτίδης τη σκληρή ύπαιθρο του γάλλου συγγραφέα σε μια δημοτική που προαναγγέλλει τη γλώσσα του Γιάννη Ψυχάρη¹⁵⁶: την ίδια εποχή ο Άγγελος Βλάχος συντάσσει το *Ελληνογαλλικών Λεξικόν* του¹⁵⁷, μεταφράζοντας στα γαλλικά ακόμη και διαλεκτικούς όρους της υπαίθρου.

Κάποιοι ιστορικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας θα συνδέσουν τη γενιά αυτή με τον δυναμικό και αισιόδοξο ρεαλισμό μιας μεσαίας αστικής τάξης την εποχή του Τρικούπη¹⁵⁸: είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι από τους λογοτέχνες είναι νέοι της επαρχίας¹⁵⁹, που έρχονται στην πρωτεύουσα να σπουδά-

153. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, ό.π., σ. 232-233: «Τόσο είχαν κυριαρχήσει τότε οι μεταφράσεις ξένων έργων, ώστε ζηλευτός τίτλος ήταν του μεταφραστή, και φαίνονταν αρκετή δόξα και στους κορυφαίους λογίους να μεταφράζουν. Ούτε περνούσε από το νου κανενός να γράψει διήγημα πρωτότυπο. Στην Εστία μεταφράσεις αρχίζουν από το πρώτο της φύλλο του Ιανουαρίου 1876 [...]» το ρόλο της μετάφρασης στο γλωσσικό ζήτημα επισημαίνει και ο Μ. Vittì, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 230-232.

154. Ο όρος θεωρείται ότι εισάγεται από τον Ζανετάκη Στεφανόπουλο ως μετάφραση του *roman de mœurs* του Villemain, από τον οποίο δανείζεται και το χαρακτηρισμό «επικό ποίημα των νεώτερων εθνών» (*Πανδώρα* 20 (1869-70), 72-76, 81-86): Μ. Vittì, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 266-267, 328, υποσ. 6: ωστόσο ο Στ. Κουμανούδης (*Συναγωγή*, ό.π.) συναντά τον όρο λίγο νωρίτερα, στα 1863.

155. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 488: ο Ιωάννης Καμπουρόγλου έχει μεταφράσει τη *Νανά* στα 1880, ενώ νωρίτερα, το 1874, στον πρόλογο μιας άλλης μετάφρασής του, επισημαίνει τη σημασία του κοινωνικού ρεαλισμού στο θέατρο: χαρακτηριστική για τη σημασία της μετάφρασης την εποχή εκείνη είναι και η ιστορία της εφημερίδας *Ραμπανάς*: ο Κ. Θ. Δημαράς αποδίδει την καταγωγή της ονομασίας της σατιρικής εφημερίδας στη μετάφραση της ομώνυμης κωμωδίας του V. Sardou που έκανε το 1878 ο Ιωάννης Καμπουρόγλου· ο Γεώργιος Δροσίνης αντίθετα αναφέρει ως μεταφραστή τον Αλέξανδρο Λεονάρδο (*Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, ό.π., σ. 137-138).

156. *Εβδομάς Α'*, 18 (1884), 11-12 (απόσπασμα με τίτλο: «Η πλημμύρα») (Ém. Zola), Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 543-544). Το 1888 δημοσιεύεται το *Ταξίδι μου* του Γ. Ψυχάρη, σταθμός στην ιστορία του δημοτικισμού: βλ. και Γ. Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, προλ. Α. Αγγέλου, Αθήνα, Εστία-NEB, 1971 (βλ. και Άπαντα, 6 τ., Αθήνα 1955-60, 2 τ., Αθήνα 1962, επιμ. Ν. Βρεττάκου, προλ. Δ. Γληνού).

157. Άγγ. Βλάχος, *Λεξικόν ελληνογαλλικόν συνταχθέν υπό Άγγ. Βλάχου*, Αθήνα, Σιδέρης 21909.

158. Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 189· Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 3, Εισαγωγή, σ. ζ'.

159. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που αποτυπώνει τη φυσιογνωμία του επαρχ-

σουν γιατροί, δικηγόροι, φιλόλογοι με σπουδές ψυχολογίας ή δημοσιογράφοι (Α. Καρκαβίτσας, Κ. Παλαμάς, Γ. Βιζυηνός, Ι. Κονδυλάκης, Αλ. Παπαδιαμάντης, Κ. Κρυστάλλης, Χρ. Χρηστοβασίλης), κάποιοι μάλιστα συνεχίζουν τις σπουδές στο εξωτερικό, συνήθως στη Γαλλία ή στη Γερμανία (Γ. Βιζυηνός, Γ. Ψυχάρης), ή εργάζονται σε εμπορικούς οίκους στην Αγγλία (Δημ. Βικέλας), ακόμη και τις Ινδίες (Αργ. Εφταλιώτης, Αλ. Πάλλης): κάποιοι ανακατεύονται και με την πολιτική (Ι. Σπηλιωτάκης), ενώ ο συγγραφέας του *Θάναος Βλέκα* Π. Καλλιγιάς βρίσκεται την εποχή εκείνη υποδιοικητής, και στη συνέχεια διοικητής της Εθνικής Τράπεζας¹⁶⁰: η ματιά τους αποτυπώνει την καθημερινή λεπτομέρεια της αγροτικής εργασίας, τις δομές οικογενειακής οργάνωσης αλλά και τις δομές περιθωριακών κόσμων της υπαίθρου (της ποιμενικής κοινωνίας¹⁶¹, της ληστρικής ζωής¹⁶², του επαγγελματία ζητιάνου¹⁶³), τις σχέσεις Τούρκων και Ελλήνων στις κοινότητες, νησιωτικές και ηπειρωτικές, εκτός των συνόρων¹⁶⁴, την ψυχολογία της υπαίθρου στο μεταίχι-

χιώτη λόγιου αυτήν την εποχή ο Εμμ. Ροΐδης, «Επιστολαί ενός Αγρινιώτου» (Α', Β', Γ'): *Η Πάπισσα Ιωάννα*, προλ. Τ. Βουρνά, Αθήνα 1971 (φωτ. ανατύπ. της α' έκδ. του 1866), βλ. και αποσπάσματα Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 449-452.

160. Εκτός από τις Ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις οποίες παραπέμπουμε παραπάνω, βλ. και την πλουσιότετη φιλολογική βιβλιογραφία σχετικά με τη γενιά του 1880 που συγκεντρώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας...*, ό.π., σ. 643-650.

161. Για τα έργα των κατ' εξοχήν εκπροσώπων της ποιμενικής ηθογραφίας της εποχής, βλ. Κ. Κρυστάλλης, *Άπαντα*, εισαγ.-επιμ. Χ. Αγγελομάτη, τ.1-3, Αθήνα 1939-1952· *Άπαντα*, εισαγ.-επιμ. Μ. Περάνθη, Αθήνα 1952, 1959· *Άπαντα*, προλ.-εισαγ.-επιμ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1959· βλ. και Γ. Κατσίμπαλης, *Κώστας Κρυστάλλης. Κρίσεις και πληροφορίες. Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1935 και *Βιβλιογραφία Κ. Κρυστάλλη (Συμπλήρωμα)*, Αθήνα 1946· Χρ. Χρηστοβασίλης, *Διηγήματα της στάνης*, Αθήνα, Νεφέλη, 1988 (1898).

162. Ενδεικτικά αναφέρω: Π. Καλλιγιάς, *Θάναος Βλέκας, Πανδώρα 1855-1856* (21887), και Αθήνα, Ελευθεροδάκης, 1923· Γ. Δροσίνης, «Ο ληστής Αγγελόγιαννος» (: Ηρ. Ν. Αποστολίδης, *Το διήγημα ανθολογημένο*, τ. 1, Αθήνα 1953, σ. 112-117).

163. Π. Μαστροδημήτρης (φιλολογική έκδ.-εισαγ.), *Ο Ζητιάνος του Καρκαβίτσας*, Αθήνα 1980 (1896)· βλ. γενικά και τις διάφορες εκδόσεις των *Άπαντων* του: *Άπαντα*, επιμ.-εισαγ. Νίκη Σιδερίδου, 4 τ., Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1973· *Άπαντα*, επιμ.-φιλόλ. παρουσίαση Στρ. Χωραφάς, 4 τ., Αθήνα, Καπόπουλος, 1973· *Τα Άπαντα εκδομένα-σκόρπια-ανέκδοτα*, αναστήλωσε Γ. Βαλέτας, 5 τ., Αθήνα, Χρ. Γιοβάνης, 1973· βλ. ακόμη: Ν. Σιδερίδου-Θωμοπούλου, *Ο Α. Καρκαβίτσας και η εποχή του*, Αθήνα 1959 (με χρήσιμη βιβλιογραφία)· Ε. Μπαλούμης, *Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Α. Καρκαβίτσας*, Αθήνα 1985.

164. Αξίζει να επισημάνουμε εδώ τη λογοτεχνία που αφορά στην τουρκοκρατούμενη

μιο των αλλαγών (κεντρικά θέματα π.χ. η υποχρεωτική στράτευση των χωρικών και η παρουσία του τακτικού στρατιώτη, του χωροφύλακα ή του αγροφύλακα στην ύπαιθρο, οι τεχνολογικές καινοτομίες, αργότερα ο κόσμος του αγωγιάτη¹⁶⁵)· ο φακός τους ωστόσο δεν έπαψε ποτέ να είναι αστικός, τόσο στο ρομαντικό μοτίβο της νοσταλγίας για τις χαρές της κοινοτικής ζωής, του χωριού, όσο και στο μύθο του «αναλλοίωτου, ενιαίου» κόσμου του ζευγά, της πίστης στην αγνότητα της ανταλλακτικής οικονομίας και της ενοχής για τα δεινά του εκχρηματισμού, όπως την τοκογλυφία και ιδιαίτερα το δανεισμό στην ύπαιθρο¹⁶⁶, την επιστροφή τέλος στην «άλογγη» όψη του εθιμικού κόσμου, στη μαγεία, τη μαντεία και το βρυκόλακα¹⁶⁷· ο αγροτικός κόσμος γίνεται ο κυρίαρχος όρος ενός άλλου, πιο κοινωνικού ρομαντισμού, που στη γνωριμία και την αναπαραγωγή του αγροτικού βιώματος γυρνεύει μια δυναμικότερη εθνική ουτοπία¹⁶⁸, τον «ξαναγεννημό της Ελλάδας» «από πάνω», από τους μορφωμένους αστούς, με την προϋπόθεση ότι θα «λουστούν στα φεγγε-

---

ακόμη Κρήτη, λόγω των ιδιαίτερων εθνικών προσανατολισμών που διαμορφώνουν τα αλληπάλλλα επαναστατικά κινήματα του 19ου αιώνα στο νησί: βλ. κυρίως το έργο του Ι. Κονδυλάκη, *Τα Άπαντα*, τ. 1, *Εκλογή από το έργο του (Απ' όσα έγραψε για την Κρήτη)*, εισαγ. Ν. Β. Τομαδάκης, Αθήνα 1961, τ. 2, *Ο Πατούχας, Εξ Βιάννου... Λογογραφικά-Οι Τουρκοκρητικοί. Οι Μπουρμάδες*, εισαγ. Δημ. Φραγκάκι, Αθήνα 1961· βλ. ακόμη και το ενδιαφέρον από την άποψη των σχέσεων Ελλήνων και Τούρκων διήγημα του Αργ. Εφταλιώτη *Μαζώχτρα* (1900), που εκτυλίσσεται σε κρητικό χωριό (Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 213)· βλ. και Άπαντα, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. 1-3, Αθήνα 1952, 1963, 1973· για τις αντίστοιχες σχέσεις στη θρακική ύπαιθρο, Γ. Βιζυηνός, *Τα Άπαντα*, επιμ. Κ. Μαμώνη, Αθήνα 1955, και *Διηγήματα*, προλ. Π. Μουλλάς, Αθήνα, NEB, Ερμής, 1980.

165. Αλ. Πάλλης, *Μπρουσός*, Αθήνα, NEB, Ερμής, 1975 (1921).

166. Σημειώνω εδώ χαρακτηριστικά το διήγημα του Ιάκωβου Πολυλά, «Ένα μικρό λάθος», *Εστία* (1891), 345-351. Βλ. και Ι. Πολυλάς, *Άπαντα τα λογοτεχνικά και κριτικά*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 2¹⁹⁵⁹.

167. Σημειώνω και πάλι ενδεικτικά: το μοναδικό θεατρικό έργο του Αργ. Εφταλιώτη, «Ο Βουρκόλακας», Άπαντα, ό.π. (βλ. και Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό.π., σ. 213-214· Αλ. Μωραϊτίδης, «Η Κουκίτσα», Ηρ. Ν. Αποστολίδης, *Το διήγημα...*, ό.π., τ. 1, σ. 319-332· από μια πλούσια συλλογή σχετικών διηγημάτων του Αλ. Παπαδιαμάντη, επιλέγω: Ο «Αλιβάνιστος», «Η Στοιχειωμένη Καμάρα», «Της Κοκκώνας το σπίτι», «Οι μάγισσες», «Της δασκάλας τα μάγια», «Νεκρός ταξιδιώτης»: Άπαντα, επιμ. Γ. Βαλέτας, εισαγ. Σπ. Μελά, Αθήνα 1954-1955, τ. 1, σ. 125-133, 223-228, τ. 2, σ. 220-227, 398-402, τ. 5, σ. 67-70, 114-120.

168. Βλ. γενικά για την ιδεολογική προσέγγιση της ηθογραφίας: Μ. Vitti, *Η ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας (1850, 1855, 1870, 1880, 1883, 1896, 1934, 1943)*, Αθήνα 2¹⁹⁸⁰ (ιδίως για την περίοδο μέχρι το 1896).

ρά και διάφανα νερά της λαϊκής ψυχής», έγραφε αργότερα ο Ίωνας Δραγούμης¹⁶⁹. Η κήρυξη της χώρας σε πτώχευση το Δεκέμβριο του 1893 και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 θα διακόψουν τους οραματισμούς τους¹⁷⁰.

Στους διαφορετικούς λόγους του 19ου αιώνα που προσπαθήσαμε εδώ να διατρέξουμε σχηματικά, αφήνοντας αναγκαστικά απ' έξω πολλά, είναι έντονη η σφραγίδα και αρκετές οι «μεταφράσεις» από τη Δύση: είδαμε ότι το παιχνίδι για το ελληνικό κράτος εναλλάσσεται διαρκώς στη διάρκεια του αιώνα, ανάλογα με τα ιδεολογικά πεδία, ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία¹⁷¹, ενώ στα Επτάνησα το μονοπωλεί η Αγγλία ακόμη και μετά την Ένωση. Στη σκέψη του αιώνα αυτού οφείλουμε εν πολλοίς την κατασκευή εμβληματικών μύθων όπως του αγροτικού συντηρητισμού, της αδράνειας, αλλά και της φτώχειας της υπαίθρου, ιδεολογικά φαντάσματα που η ελληνική ιστοριογραφία τα μοιράζεται ως ένα μεγάλο βαθμό με τις άλλες ευρωπαϊκές ιστοριογραφίες¹⁷², και που την κυνηγάνε κάποτε μέχρι σήμερα. Οφείλουμε όμως και

169. Ι. Δραγούμης, «Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες (1903-1909)», «Ελληνικός πολιτισμός (1913)», Ίωνος Δραγούμη, Έργα, Σειρά Β', Κοινωνικά-Πολιτικά, επιμ. Φιλίππου Δραγούμη, Αθήνα 1927, σ. 210, 216-219.

170. Για μια ενδιαφέρουσα σύνδεση του λογοτεχνικού και του γλωσσικού με τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις, στο πέρασμα από τη γενιά του 1880 στον 20ό αιώνα, βλ. ιδιαίτερα «Ένας αιώνας δημοτικισμού. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις», εισαγωγή του Εμμ. Ι. Μοσχονά στην έκδοση του Αλ. Πάλλη, Μπρουσός, έ.π., σ. ιγ'-ρκα', ιδίως σ. ιγ'-νθ' (από το 1880 μέχρι το 1922): βλ. επίσης Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, Αθήνα, ΝΕΒ, Ερμής, 2000, όπου και επισημαίνεται ότι ο κοινωνικός και πολιτικο-εθνικός προβληματισμός υπάρχει ήδη στη σκέψη του Σπ. Ζαμπέλιου (Άσματα δημοτικά, έ.π., 1852, σ. 368) για τη γλώσσα, πριν τον συναντήσουμε στο έργο του Γ. Ψυχάρη (εισαγωγή, σ. ε'-ια', ιδίως σ. ζ'-η'): βλ. και τη χαρακτηριστική επιστολή που έστειλε το 1905 ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης στον Δημήτριο Ταγκόπουλο, εκδότη του Νουμά, στην οποία συνδέει το κίνημα του δημοτικισμού και το γλωσσικό ζήτημα με το αίτημα της ιστορικής συνέχειας του «λαϊκού» πνεύματος: Έλληνικά Γράμματα Γ' (1928), 652 (βλ. και Γ. Βαλέτας, Ανθολογία, έ.π., τ. 3, σ. 215-217).

171. Ο Κ. Θ. Δημαράς διακρίνει μια έκδηλη συνολική στροφή της ελληνικής διανόησης προς τη Γερμανία μετά την ήττα στο Sedan (1870): «Συγκριτισμός», Μνήμων 8 (1980-1982), 122-129 (117-129). Ο Κ. Κριμπάς ωστόσο επισημαίνει ότι οι γερμανικές επιδράσεις δεν έπαψαν ποτέ από την πρώτη οθωνική περίοδο και την ίδρυση του Πανεπιστημίου, αλλά και ότι η γαλλική σκέψη δεν εγκατέλειψε ποτέ κάποιους τομείς, όπως αυτόν των θετικών επιστημών: «Ο δαρβινισμός...», έ.π., σ. 337, υποσ. 4.

172. Οι σύγχρονοι γάλλοι ιστορικοί στέκονται κριτικά απέναντι σε μια ανάλογη τάση «μεμφιμοιρίας» (misérabilisme) που διαγράφεται μέσα στη γαλλική ιστοριογραφία του αγροτικού χώρου μέχρι τουλάχιστον και τη δεκαετία του 1960, σε τέτοιο βαθμό ώστε η ιστορία της γαλλικής υπαίθρου να αναλύεται και να ερμηνεύεται σε όλη τη διάρκεια των

την ασυνειδητή ή συνειδητή αποτύπωση των εσωτερικών κραδασμών αυτού του «ακίνητου» κόσμου που δεν εξιστορεί ποτέ συστηματικά τον εαυτό του, αλλά και των ρωγμών που οι αποτυπώσεις αυτές δημιουργούν στις προσλήψεις και τις αναπαραστάσεις τους· στις διεισδυτικές της στιγμές η λογοτεχνία έχει μεγάλο μερίδιο σ' αυτό. Θα τελειώσω με μια λεπτομέρεια: κατά τα τέλη του αιώνα εμφανίζεται το μοτίβο του «κάμπου» στα λογοτεχνικά κείμενα· με την εισβολή του στους κλειστούς ορίζοντες των τοπίων της μικρής πολυκαλλιέργειας, ο θεσσαλικός κάμπος εσωτερικεύεται με διττό τρόπο: είναι οπωσδήποτε ο ρομαντικός τόπος απόδρασης του ανήσυχου νεαρού αστού· αρχίζει όμως συγχρόνως να είναι και ο μελαγχολικός σιτοβολώνας που προϋποθέτει τον άχαρο, ανελεύθερο μόχθο ενός, συχνά γυναικείου, εργατικού κόσμου της υπαίθρου: στον κάμπο της πεζογραφίας, όπου «αι ταλαίπωροι θερίστριαι» του Δροσίνη δουλεύουν όλη την ημέρα «υπό τας ακτίνας του θερμού ηλίου», που σταματάνε για λίγο μόνο το μεσημέρι να φάνε ένα κομμάτι κριθαρένιο και άζυμο ψωμί, και δεν γυρνάνε στα σπίτια τους παρά αφού πέσει βαθιά η νύχτα, για να γευτούν το φτωχικό τους δείπνο¹⁷³, σ' αυτόν

νεότερων χρόνων σχεδόν μέχρι τις μέρες μας, μέσα από τον ιδεολογικό φακό της «φτώχης γεωργίας»· η τάση αυτή φαίνεται να έχει προκύψει στα τέλη του 18ου αιώνα, στην αρχόμενη εποχή της εκβιομηχάνισης, μέσα από την αναμέτρηση του γαλλικού με άλλους πιο «προηγμένους» ευρωπαϊκούς αγροτικούς κόσμους (κυρίως την Αγγλία και την Ολλανδία): G. Béaur (επιμ.), *Η γη και οι άνθρωποι*, ό.π., Εισαγωγή, σ. 26-27, 33-35, και στο ίδιο, M. Morineau, «Έγινε άραγε αγροτική επανάσταση στην Αγγλία;», σ. 229-240, ιδίως σ. 236-240· ο ίδιος, ήδη σε προηγούμενες μελέτες του, είχε τοποθετήσει ιστορικά, στα τέλη του 18ου αιώνα, τη διάκριση ανάμεσα στην «ενδογενή δυναμική» και την εξωτερική «καθυστέρηση» μιας χώρας, με βάση το κριτήριο της άνισης ανάπτυξης που έφερε η «απογείωση» των δυτικοευρωπαϊκών οικονομιών την περίοδο εκείνη: για τη σχετική συζήτηση βλ. και Χρ. Αγγριαντώνη, «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα...», ό.π., σ. 69-71, και υποσ. 5· αυτή την τάση «μεμφμοιρίας» αναγνωρίζει εν μέρει και ο Maurice Aymard όταν αναλύει κριτικά τους απόλυτους οικονομικούς συσχετισμούς αστικού και αγροτικού κόσμου στους οποίους φαίνεται να εμμένει συχνά η νεότερη ιστοριογραφία εφαρμόζοντας το διαζευκτικό σχήμα «αυτοκατανάλωση ή αγορά»: βλ. και το κλασικό πια άρθρο του, "Autoconsommation et marchés : Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?", *Annales ESC* 38, τχ. 6 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1983), 1392-1410 (εκτεταμένο απόσπασμα σε ελληνική μτφρ., G. Béaur (επιμ.), *Η γη και οι άνθρωποι*, ό.π., σ. 277-312, ιδίως σ. 278-282). Μια κριτική σύνοψη της μέχρι σήμερα ελληνικής ιστοριογραφικής παραγωγής για την οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου τον 19ο αιώνα, καθώς και μια τοποθέτησή της στα πλαίσια της διεθνούς ιστοριογραφίας του 20ού αιώνα επιχειρεί μεταξύ άλλων ο Σωκράτης Πετμεζάς στο πρόσφατο δημοσίευσμά του *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003.

173. Βλ. π.χ. δημοσίευμα του Γ. Δροσίνη στην *Εστία* του 1882, για τη ζωή των αγρο-

τον κάμπο βασιλεύει η «ησυχία των δούλων», θα γράψει το 1886 με θλιβερή ειρωνεία ο Ι. Βερβέρης στο «Χρυσογαδουράκη» του¹⁷⁴. Το 1906, στο έργο του *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, εκδότης της βολιώτικης εφημερίδας *Πανθεσσαλική* (1901-1912), βουλευτής των Φιλελευθέρων, ωστόσο και αγροτιστής ο ίδιος, θα στήσει δίπλα σ' αυτούς τους εργάτες της θεσσαλικής γης «τας μεγάλας εργατικές λεγεώνας των πόλεων»¹⁷⁵: μας χωρίζουν μόλις τέσσερα χρόνια από τα γεγονότα του Κιλελέρ.

τών στα θεσσαλικά τσιφλίκια, σε αντίθεση με τη ρομαντική διάσταση της «θερίστριας» και του «ανοικτού κάμπου» στο διήγημα *Αμαρυλλίς* του ίδιου (*Εστία* 1885, 792 κ.ε.: βλ. και αποσπάσματα στο: Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 557-564): το θέμα του «κάμπου» δεν εξαφανίζεται από τη λογοτεχνία του 20ού αιώνα, όπου η ιστορική φυσιογνωμία του Έλληνα (ομογενή) «αφέντη τσιφλικιά» φαίνεται κάποτε να αναπλάθεται, μέσα από τις αλληγορικές αντιστοιχίες της μεταπολεμικής λογοτεχνίας, σε τραγικό πρόσωπο: βλ. για παράδειγμα το διήγημα του Σπ. Πλασκοβίτη «Τα λυχνάρια», από την πρώτη συλλογή του: *Το γυμνό δέντρο*, Αθήνα 1952, και Ηρ. Ν. Αποστολίδης, *Το διήγημα...*, ό.π., τ. 1, σ. 392-404.

174. Ι. Βερβέρης, «Ο Χρυσογαδουράκης», *Παληάνθρωπος*, τ. Ε', 32 (1 Νοεμβρίου 1886): Γ. Βαλέτας, *Ανθολογία*, ό.π., τ. 2, σ. 507-508.

175. Σοφ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, ό.π., σ. 80.

Eleftheria Zei

CONCEPTIONS DOMINANTES DU MONDE RURAL
AU XIXème SIÈCLE (1835-1897) :
LA MULTIPLICITÉ DE TÉMOIGNAGES

(RÉSUMÉ)

La communication présente se propose d'aborder différentes conceptions du monde rural dans la pensée dominante grecque du XIXème siècle à travers deux thèmes principaux : le remaniement et l'assimilation idéologique de la *coutume* dans les discours différents sur l'espace rural (droit, folklore, littérature), et le développement de l'image de l'*agriculture* et de l'*agriculteur grecs* dans les discours politiques de l'État à partir de la Régence jusqu'à la guerre turco-grecque de 1897 ; mis en parallèle, les différents aspects de la réflexion politique à propos du "peuple de la campagne" dans les îles ioniennes sous l'emprise britannique.

Dans les discours de l'époque, on retrouve fortement tracée l'empreinte des théories du progrès adoptées par les pays de l'Europe occidentale contemporaine, notamment la France, l'Allemagne et l'Angleterre : tout en préconisant la modernisation et l'industrialisation de l'agriculture, ils consacrent l'importance du monde de la terre pour le développement d'une économie et d'un État "grecs" ; au fur et à mesure que le siècle avance, ces discours tendent, pourtant, à se déclarer pour les intérêts d'une *petite agriculture* indigène "traditionnelle", aux moyens restreints, dont ils font un idéal "national" qui paraît avoir toujours hanté l'historiographie grecque ; soulevé vers la fin du XIXème siècle à propos du statut des cultivateurs dans les *çifidiks* de Thessalie et d'Arte, le débat sur la *question agraire* annonce le discours social sur le monde rural qui sera prononcé à l'aube du siècle suivant.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ
ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ:
ΑΚΥΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΤΟΠΗΣΕΙΣ

Η κοινωνική ιστορία του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα έχει ουσιαστικά συγκροτηθεί ως ερευνητικό ιστοριογραφικό πεδίο από τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Ήδη όμως από τον Μεσοπόλεμο, χάρη σε κρατικές ιδίως πρωτοβουλίες, η ύπαιθρος αποτέλεσε το αντικείμενο μελέτης ομάδων ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους και με διαφορετικούς κάθε φορά στόχους. Συγκεντρώθηκε έτσι πολύτιμο ερευνητικό υλικό αλλά, μέχρι τη Μεταπολίτευση, οι ιστορικοί ελάχιστα επηρεάστηκαν από τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα των προσπαθειών αυτών. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται να έχει επιτέλους αποκτήσει συνείδηση της ανάγκης να υιοθετήσει τη μεθοδολογική αυστηρότητα και τα εννοιολογικά εργαλεία των γειτονικών της κλάδων των κοινωνικών επιστημών. Η συνεργασία της όμως με τους κλάδους αυτούς δεν εξελίσσεται χωρίς προβλήματα και παλινδρομήσεις, καθώς η μεθοδολογική και διεπιστημονική ώσμωση δημιουργεί αναπόφευκτα συγκρούσεις για την πρωτοκαθεδρία και τις προτεραιότητες, που θα μπορούσαν να διακυβεύσουν την ιεραρχική θέση της ιστοριογραφίας στον συνολικό χάρτη των κοινωνικών επιστημών.

I

Η ιστοριογραφία του αγροτικού κόσμου κατά τους νεότερους χρόνους (17ο-20ό αιώνα) στον χώρο που σήμερα καλύπτει το ελληνικό κράτος υπόκειται επί πλέον σε μια μεθοδολογική και θεματική διαφοροποίηση, με ιδιαίτερα αρνητικά αποτελέσματα. Το γεγονός της ίδρυσης του ελληνικού κράτους διαμόρφωσε, παραδόξως, στεγανά όρια μεταξύ των μελετών που αναφέρονται στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της υπαίθρου της ανεξάρτητης χώρας και των μελετών που εξετάζουν την προ της Επανάστασης ιστορία των επαρχιών που ανήκουν σήμερα στο ελληνικό κράτος. Μια βαθιά ρωγμή χωρίζει τα δύο ιστοριογραφικά πεδία, νομιμοποιημένη ενίοτε από το είδος των απαραίτητων τεχνικών που κατέχουν και των τεκμηρίων που χρησιμο-

ποιούν οι ερευνητές. Ελάχιστες συνεργασίες παρατηρούνται μεταξύ των δύο «ειδικεύσεων» και λίγοι ιστορικοί τολμούν να κινούνται ελεύθερα μεταξύ των δύο περιόδων. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι περισσότεροι ιστορικοί της «πρώτης περιόδου» –για να χρησιμοποιήσω μια συνθηματική περιγραφή της προ του 1821 εποχής– θεωρούν απαραίτητο να ολοκληρώσουν βιαστικά την έρευνά τους. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση εκείνων που ασχολούνται με τις λεγόμενες «αλύτρωτες περιοχές» μετά το 1830, σε συνδυασμό μάλιστα με την εξειδίκευση που επιφέρει και δικαιολογεί η επιβολή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων¹.

Η επιλογή αυτή δεν είναι προφανής, καθώς οι αγροτικές κοινωνίες προσφέρονται κατ' εξοχήν για τη μελέτη της μακράς διάρκειας, που αποτελεί και το κατ' εξοχήν μεθοδολογικό πρόταγμα της «Νέας Ιστορίας»². Επί πλέον, θα περίμενε κανείς ότι όσοι ιστορικοί επικαλούνται την «ιστορική συνέχεια του ελληνισμού» θα επιχειρούσαν να τη διαπιστώσουν και μέσα από τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων της υπαίθρου, την οποία θεωρούν «αποθετήριο» εγγενών μορφών κοινωνικής συλλογικότητας, πολιτικής πρακτικής και εθιμικού τελετουργικού.

Ως αποτέλεσμα της παραπάνω κατάστασης παρατηρείται σήμερα μια ριζική μεθοδολογική διάζευξη μεταξύ των ιστορικών των δύο «περιόδων». Οι πρώτοι χρησιμοποιούν εντατικά τα διάσπαρτα τοπικά αρχεία (κοινοτικά, νοταριακά, ιδιωτικά) και προκρίνουν τη μελέτη μικρών τοπικών κοινωνιών, ενώ οι δεύτεροι ειδικεύονται (με εξαιρέσεις) στη συνολική προσέγγιση των φαινομένων μέσω των εθνικού εύρους πηγών (δημόσιες στατιστικές, επίσημα διοικητικά έγγραφα, Τύπος και έντυπη βιβλιογραφία προερχόμενη κατ' ουσίαν αποκλειστικά από την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας). Συμπερασματικά θα λέγαμε

1. Όταν αυτό δεν συμβαίνει είναι συνήθως διότι μερικές από τις πηγές της επαναστατικής περιόδου ρίχνουν φως στην προ-επαναστατική περίοδο. Βλ. χαρακτηριστικά τη χρήση των απογραφών του 1828 από ιστορικούς της οθωμανικής περιόδου, όπως πρόσφατα η Μ. Πύλια («Η γαιοκτησία στην περιοχή της Τριπολιτσάς κατά την Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 17, τχ. 33 (2000), 229-252) και ο Γ. Β. Νικολάου («Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή του Ναυπλίου κατά την ύστερη Τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 18, τχ. 34 (2001), 71-106).

2. Να σημειωθεί και πάλι η έλλειψη συνέχειας στη μελέτη των αλύτρωτων περιοχών του Βορρά πριν και μετά την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος, βλ. χαρακτηριστικά τις μελέτες των Ε. Πρόντζα (*Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα 1992) και Α. Χιωτάκη (*Η Συμπεριφορά του Τραπεζικού Κεφαλαίου σε μία αγροτική Οικονομία (τέλη 19^{ου} αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα 1994).

ότι για την οθωμανική Ελλάδα οι προνομιακές πηγές (πέρα από τα οθωμανικά κρατικά έγγραφα και τους Ευρωπαίους παρατηρητές) προέρχονται κυρίως από τα «κάτω», δηλαδή από την τοπική κοινωνία, ενώ για την ανεξάρτητη Ελλάδα προέρχονται από τα «πάνω», είναι, μ' άλλα λόγια, αυτές των κυρίαρχων τάξεων. Σχεδόν πάντοτε τοπική ιστορία στη «δευτέρα περίοδο» συντάσσουν οι ιστοριοδίφες, οι μόνοι που αποτολμούν ιστορίες «από αρχαιότατων χρόνων μέχρι τις μέρες μας».

Ως αποτέλεσμα της μεθοδολογικής διάστασης μεταξύ της ιστοριογραφίας της πριν και της μετά το 1821 περιόδου, έχουν πλέον ριζικά διαφοροποιηθεί τα αντίστοιχα ερευνητικά πεδία. Οι επιχώριες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της παραγωγής και των αγροληπτικών σχέσεων, οι μετασχηματισμοί των οικογενειακών δομών και των κοινωνικών ιεραρχιών μέσα στην αγροτική κοινότητα, η συγκρότηση (και η αποδιάθρωση) των πολιτικών δικτύων και των τοπικών συλλογικών ταυτοτήτων έχουν απασχολήσει σχεδόν αποκλειστικά τους ερευνητές της πρώτης περιόδου³. Αντίθετα, για την ανεξάρτητη Ελλάδα, η έμφαση έχει δοθεί στην κίνηση των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών και στην τραπεζική διείσδυση στον αγροτικό τομέα, στη νομική και θεσμική πλευρά των μεταρρυθμίσεων των έγχειων σχέσεων, καθώς και στην πολιτική κινητοποίηση και τη θεσμική πλαίσισωση των πληθυσμών της υπαίθρου, με προνομιακό επίπεδο αναφοράς το σύνολο του κράτους.

Αν η παραδοσιακή ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, περιορισμένη σε μια εθνικιστική, στενά «πολιτικο-διπλωματική» προοπτική, ήταν φυσικό να υποτιμήσει τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας της υπαίθρου⁴, θα περίμενε κανείς ότι η μαρξιστική ιστοριογραφία η οποία, με τις όποιες δυσκολίες, διαμορφώθηκε μεταξύ Μεσοπολέμου και Μεταπολίτευσης ως το μοναδικό ανταγωνιστικό προς την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία παράδειγμα θα είχε επιδιώξει τη

3. Εξάιρεση αποτελούν οι ανέκδοτες διδακτορικές διατριβές των Α. Φραγκιάδη (*Peasant Agriculture and Export Trade: Currant viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, European University Institute, Φλωρεντία, Οκτώβρης 1990) και Ε. Καρούζου (*Cultures Maraichères dans la Méditerranée. Les Transformations de la Plaine et de la Société agricoles, 1860-1910*, Institut Universitaire Européen, Φλωρεντία, Αύγουστος 1995), καθώς και η μελέτη του Δ. Ψυχογιού, *Το ζήτημα των Εθνικών Γαιών*, Αθήνα 1994.

4. Η περίπτωση της απόρριψης της διατριβής του Μ. Σακελλαρίου (*Η Πελοπόννησος κατά την δεύτερη Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1939) αποτελεί χαρακτηριστικό σύμπτωμα της ριζικής άρνησης της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας του Μεσοπολέμου να «νομιμοποιήσει» τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων: τάξεων, κοινωνικών διαθρώσεων, πολιτικών συμπεριφορών.

μελέτη της κοινωνικής ιστορίας της υπαίθρου. Στην πραγματικότητα όμως η ασθενής εγχώρια μαρξιστική ιστοριογραφία – με την εξαίρεση, ως έναν βαθμό, του Γιάννη Κορδάτου – κινήθηκε στα εξαιρετικά περιορισμένα πλαίσια που έθεταν οι βασικές πολιτικές επιλογές και προτεραιότητες των οργανωτικών φορέων της σχετικά με την εγχώρια ταξική διάρθρωση και τον χαρακτήρα της επερχόμενης Επανάστασης⁵. Μόνο οι θέσεις του Κορδάτου σχετικά με τον αστικό χαρακτήρα της Επανάστασης του 1821, καθώς και οι διάφορες μελέτες του που υπογράμμισαν την ορμή και τον δυναμισμό των χριστιανών εμπόρων, φορέων επαναστατικού και δημοκρατικού πνεύματος, επηρέασαν τελικά την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία⁶. Η μαρξιστική έρευνα εγκλωβίστηκε λοιπόν από τις βασικές και επίκαιρες πολιτικές προτεραιότητες της εποχής και, σε ό,τι μας αφορά, αυτές ήταν, πρώτον, οι κοινωνικές επιπτώσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης (δηλαδή το «αγροτικό ζήτημα») και, δεύτερον, οι πολιτικές επιπτώσεις της εθνολογικής και κοινωνικής διάρθρωσης και αναμόχλευσης των νεοπροσαρτημένων ακόμα τότε επαρχιών της βόρειας Ελλάδας (δηλαδή το «Μακεδονικό Ζήτημα»). Κατά συνέπεια, όχι τυχαία, η ισχνή μαρξιστική ιστοριογραφία μοιραζόταν με την ακαδημαϊκή ανταγωνίστριά της την ίδια έλλειψη ετοιμότητας για τοπικές ή θεματικές μελέτες συγκεκριμένων κοινωνιών. Οι εξαιρέσεις αφορούσαν σε Έλληνες μαρξιστές ιστορικούς όπως ο Νίκος Σβορώνος και η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, οι οποίοι σταδιοδρομούσαν εξόριστοι από τη χώρα και οι οποίοι δεν επηρέασαν ουσιαστικά την ακαδημαϊκή ελληνική ιστοριογραφία παρά μόνο μέσω των μαθητών τους, και αυτό όχι πριν από τη δεκαετία του 1980.

II

Η απουσία του «τοπικού» στην ιστοριογραφία των σύγχρονων κοινωνιών της υπαίθρου άρτηκε μόνο χάρη σε τρεις διαδοχικές ερευνητικές προσπάθειες κρατικής έμπνευσης ή υποστήριξης, που δεν είχαν ιστοριογραφικούς στόχους και δεν πραγματοποιήθηκαν από ιστορικούς αλλά από ερευνητές

5. Βλ. την κριτική των σχετικών απόψεων που υιοθέτησε, τον Ιανουάριο του 1934, η 6η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ από τον Π. Πουλιόπουλο, *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1934.

6. Η *Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, του Α. Κ. Βακαλόπουλου μπορεί να διαβαστεί ως μια ευθεία αποδοχή του ερευνητικού προγράμματος του Κορδάτου. Η «οικονομική απογείωση του Ελληνισμού» κατά την πριν από το 1821 εκατονταετία υπογραμμίζεται ως μία από τις αιτίες και τους θεσμικούς φορείς που επέτρεψαν τη διάσωση του ελληνισμού και την Επανάσταση.

άλλων κλάδων. Οι πηγές ιστορικών πληροφοριών που συγκρότησαν οι έρευνες αυτές μόνο επεισοδιακά (και ασυστηματοποίητα) αποτέλεσαν τμήμα της ιστοριογραφικής βιβλιογραφίας. Η συγκρότηση των πηγών αυτών συνδέθηκε με συγκεκριμένες ανάγκες και φορείς της ελληνικής κρατικής μηχανής και γι' αυτό υπέκειντο στις εξαρτήσεις της. Μπορεί κανείς να κατατάξει τις εν λόγω έρευνες στις εξής κατηγορίες: 1. γεωργο-οικονομικές έρευνες του Μεσοπολέμου, 2. μελέτες αγροτικής κοινωνιολογίας και 3. μελέτες ανθρωπογεωγραφίας κατά το τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα⁷. Δυστυχώς οι ιστορικοί δεν άδραξαν την ευκαιρία να χρησιμοποιήσουν τα ερευνητικά αποτελέσματα και τις μεθοδολογικές και εννοιολογικές επεξεργασίες των μελετών αυτών. Οι εξαιρέσεις είναι ελάχιστες και εντοπίζονται στα τελευταία χρόνια.

Κατά τον Μεσοπόλεμο η εμφανής αδυναμία του αγροτικού τομέα (επιβαρημένου από την υποδοχή των προσφύγων και την εκδίωξη των αλλογενών καλλιεργητών) να ανταποκριθεί στις διατροφικές και συναλλαγματικές ανάγκες της ελληνικής οικονομίας έσπρωξε τους νεο-ιδρυμένους κρατικούς φορείς παρέμβασης να διεισδύσουν «ερευνητικά» στην ελληνική υπαίθρο με όλο και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, στον βαθμό που χρησιμοποιήθηκαν νέοι ερευνητές (οικονομολόγοι και γεωπόννοι), οι οποίοι είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό και διέθεταν τόσο την ικανότητα όσο και την κρατική στήριξη (οικονομική και άλλη) ώστε να φέρουν σε πέρας σειρά μελετών τοπικού ενδιαφέροντος. Μέχρι και σήμερα οι δημοσιευμένες μελέτες τους αποτελούν μια πρώτης τάξεως πηγή για την κατάσταση των τοπικών κοινωνιών σε ορισμένες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου κατά τον Μεσοπόλεμο και ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930.

Μελετήθηκαν ολόκληρες περιφέρειες ή μεμονωμένες κοινότητες⁸. Μερι-

7. Διαθέτουμε πλήρεις βιβλιογραφικούς οδηγούς των Σ. Δαμιανιάκου, *Études rurales et monographies locales en Grèce*, CNRS-GRS de l'Université Paris X Nanterre, Παρίσι 1978· "Rural community studies in Greece", J.-L. Durand-Drouhin και L.-M. Szewngub (επιμ.), *Rural Community Studies in Europe. Trends, selected and annotated bibliographies, analyses*, Οξφόρδη 1985, τ. 3, σ. 73-123, και Ε. Θ. Κοβάνη, *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα 1984. Ο πρόσφατος βιβλιογραφικός οδηγός βρίσκεται στο S. Damianakos, *Le paysan Grec*, Παρίσι 1996 (μεταφρασμένο ως *Από τον χωρικό στον αγρότη*, Αθήνα 2002). Το κοινό μειονέκτημα όλων των οδηγιών είναι η απουσία μιας πλήρους παρουσίασης των γεωργο-οικονομικών μελετών του Μεσοπολέμου. Ακόμα, πολύτιμη είναι η *Οικονομική Βιβλιογραφία του Αγροτικού Χώρου, 1830-1980*, Αθήνα 1985, που επιμελήθηκαν ο Θ. Αθανασίου και η Γ. Ντούσια (ΑΤΕ, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού).

8. Για τις μελέτες αυτές, εκτός των προαναφερόμενων βιβλιογραφικών οδηγιών, βλ. και τη βιβλιογραφία στο Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 385-388. Δεν

κές μελέτες έμειναν ανέκδοτες⁹. Άλλες συγκεντρώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από γνωστούς ερευνητές σε συγκριτικά έργα¹⁰. Στα έργα αυτά, καθώς και σε μεμονωμένες ειδικές μελέτες, παρουσιάστηκαν δεκάδες περιπτώσεις οικογενειακών γεωργικο-κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, επιτρέποντας έτσι τη συγκέντρωση για πρώτη φορά δεδομένων για τη γεωργική και κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Ειδικές μελέτες έγιναν ακόμα για τους ημι-νομαδικούς κτηνοτροφικούς πληθυσμούς και τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Στόχος των (γεωργο-οικονομικών) ερευνών του Μεσοπολέμου ήταν να ερευνηθούν η κατοχή, η χρήση και η εκμετάλλευση της γης και των άλλων φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας, σε συνδυασμό με το τοπικό γαιο-κλιματικό και υδρολογικό πλαίσιο, ώστε να εκτιμηθεί κατά πόσον τα επιχώρια καλλιεργητικά συστήματα και οι μορφές οργάνωσης της παραγωγής ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν την επιβίωση του πληθυσμού της υπαίθρου. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην εξακριβωση των εισοδημάτων και των κοινωνικά αποδεκτών δαπανών σε κάθε περιοχή, χωριό ή ακόμα και νοικοκυριό, ώστε να διαπιστωθεί αν μακροπρόθεσμα η αγροτική κοινωνία ήταν σε θέση να εξασφαλίσει την επάρκειά της (με ή χωρίς πρόσθετα συμπληρωματικά εισοδήματα). Τα μέτρα βελτίωσης του αγροτικού εισοδήματος που προτεινόνταν δεν στόχευαν ούτε στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ούτε στη βελτίωση της «ανταγωνιστικότητας» των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, αλλά κυρίως στην αύξηση (με τη χρήση όλων των παραγωγικών συντελεστών) του ακαθάριστου γεωργικού προϊόντος, στην εντατικοποίηση (όχι την αλλαγή) των υπαρχόντων καλλιεργητικών

παρατίθενται εκεί οι παρακάτω μελέτες: Χ. Ευελπίδης, *Γεωργική Έρευνα του νομού Αχαΐας-οηλίδας*, Αθήνα 1919· Σ. Αντωνιάδης, *Γεωργο-οικονομική έρευνα επαρχιών Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος και Σουφλίου και έκθεσις πεπραγμένων υποκαταστήματος Διδυμοτείχου*, Αθήνα 1937· Ν. Κιτσοπανίδης, *Γεωργο-οικονομική έρευνα του νομού Φθιωτιδοφωκίδας*, Αθήνα 1938· Κ. Παναγιωτόπουλος, *Ο συνοικισμός Καλοχωρίου (Κασσάρκας)*, Αθήνα 1938, καθώς και οι διάσπαρτες δημοσιεύσεις που βρίσκονται στα περιοδικά *Γεωργικό Δελτίο του Υπουργείου Γεωργίας* (περίοδος 2η) και *Αγροτική Οικονομία*.

9. Βλ. τον εντοπισμό και την περιληπτική έκδοση στοιχείων της μελέτης του Ν. Α. Μούσιου, *Γεωργική έρευνα της περιφέρειας Θεσσαλονίκης*, (δακτυλόγραφο στη βιβλιοθήκη του Υπουργείου Γεωργίας), Θεσσαλονίκη Μάρτιος 1936, από τον Ε. Πρόντζα, *Οικονομικός Εθνικισμός. Δοκίμιο για την νεοελληνική Ιστορία*, Αθήνα 1999, σ. 124-152.

10. Βλ. Σ. Χασιώτης, *Τα καλλιεργητικά συστήματα εν Ελλάδι*, Αθήνα 1936 (όπου παρουσιάζεται περιληπτικά η γεωργική παραγωγή και τα εισοδήματα 17 χωριών) και Χ. Ευελπίδης, «Το εισόδημα των αγροτών», *Αγροτική Οικονομία* 3, τχ. 1 (1937), 51-68· Ο ίδιος, «Το αγροτικόν εισόδημα», *Αγροτική Οικονομία* 13, τχ. Α' (1949), 290-337, και *Θεωρία και πράξις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, 2 τ., Αθήνα 1939-1942.

συστημάτων και στη βελτίωση της στρεμματικής απόδοσης (με δεδομένη τη στενότητα του κλήρου). Η συγκράτηση του πληθυσμού της υπαίθρου (και η καταπολέμηση της «κατάρτας της αστυφιλίας»), η εθνική διατροφική αυτάρκεια και η βελτίωση του οικονομικού επιπέδου του γεωργικού πληθυσμού ήταν οι ρητοί στόχοι όλων των προτάσεων που διατυπώνονταν¹¹. Συνδυάζονταν δε με ερωτήματα όπως αυτά του ηθικού χαρακτήρα και της φυλετικής σύνθεσης των πληθυσμών, οι απαντήσεις των οποίων ενδιαφέρουν πλέον περισσότερο για τις υπέρρητες και έμμεσες συσχετίσεις τους παρά για το ακριβές περιεχόμενό τους.

Εκτός των προφανών για την οικονομική ιστορία της ελληνικής υπαίθρου συμβολών, ειδικά ζητήματα εξετάζονται αναλυτικά και σαφώς εντοπισμένα στο χώρο και τον χρόνο μονάχα σε αυτές τις μελέτες, ειδικότερα θέματα όπως η διατροφή, το «ποσοστό της παραγωγής που αυτο-καταναλώνεται», τα εισοδήματα, οι δαπάνες και το έλλειμμα ή πλεόνασμα του κατά τόπους «τυπικού» αγροτικού νοικοκυριού, τα καλλιεργητικά συστήματα και οι γεωργικές και κτηνοτροφικές τεχνικές συνδυάζονται με πληροφορίες σχετικές με το μέγεθος, τη μορφή και τον κύκλο ζωής επιλεγμένων προς εξέταση οικογενειών, τα αγροληπτικά και ζωοληπτικά συστήματα και τις ιδιομορφίες τυπικών ή άτυπων συμβάσεων, κ.λπ. Με άλλα λόγια παρέχουν αξιόπιστες και διασταυρωμένες πληροφορίες σχετικά με την κοινωνική οργάνωση και τις παραγωγικές και οικογενειακές πρακτικές της υπαίθρου για την περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1960¹².

Μεταπολεμικά, όμως, αυτή η προσπάθεια δεν συνεχίστηκε, προφανώς επειδή οι ανάγκες του κρατικού μηχανισμού είχαν πλέον αλλάξει. Η «αποσυμφόρηση» της υπαίθρου, η αναδιάρθρωση των εκμεταλλεύσεων, ο εκχρηματισμός των παραγωγικών σχέσεων, η θετική συσχέτιση της παραγωγής με τη διεθνή αγορά και τέλος η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας έγιναν, παρά τους δισταγμούς και τις συνθήκες μισού αιώνα κρατικής παρεμβατικότητας στη γεωργία, ο απώτερος στόχος της κρατικής πολιτικής μετά τον πόλεμο.

11. Αξίζει να σημειωθεί ότι το παράδειγμα της γεωργο-οικονομικής έρευνας τυποποιήθηκε ακριβώς στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και στις αρχές της δεκαετίας του 1950, όταν είχε ουσιαστικά εγκαταλειφθεί, βλ. ενδεικτικά Δ. Δομέστιγος, «Σκοπός και μέθοδος της γεωργο οικονομικής έρευνας της χώρας», *Αγροτική Οικονομία* 2, τχ. β' (1936), 301-320, και Μ. Ν. Τσιμάρας, *Γεωργοοικονομικά έρευνα και αγροτική λογιστική: εισαγωγή της λογιστικής μεθόδου εν τη ελληνική αγροτική οικονομία*, Αθήνα 1936.

12. Ο Κώστας Καραβίδας δεν ήταν λοιπόν μόνος του στο Μεσοπόλεμο, όπως φαίνεται να πιστεύει η Κοβάνη, *ό.π.*, σ. 24. Αποτέλεσε απλώς την έκφραση μιας πιο σφαιρικής και θεωρητικής και συγχρόνως συντηρητικότερης (ή ακριβέστερα αντιδραστικότερης) θέωρησης των αγροτικών κοινωνιών της Ελλάδας.

Είναι χαρακτηριστική η αλλαγή των τίτλων των μεταπολεμικών μελετών. Το βάρος δίνεται τώρα στην «οικονομική ανάπτυξη» και στη μελέτη συγκεκριμένων προϊόντων και αγορών. Βέβαια εκδόθηκαν και μερικές «γεωργο-οικονομικές» μελέτες¹³, τις οποίες μπορεί κανείς να τις συμβουλευτεί ακόμα και σήμερα. Πρόκειται όμως συνήθως για μελέτες «περιφερειακής ανάπτυξης» που ελάχιστη σημασία δίνουν στην εξέταση και την περιγραφή του μικρού οικισμού ή της αγροτικής οικογένειας¹⁴.

Νομίζω ότι αξίζει να σημειωθεί ότι (με την εξαίρεση του Καραβίδα μετά το 1975) οι γεωπόνοι και οι αγροτικοί οικονομολόγοι του Μεσοπολέμου δεν τράβηξαν την προσοχή των Ελλήνων ιστορικών, ούτε καν των μαρξιστών, οι οποίοι αναμφίβολα θα έπρεπε να είναι οι περισσότεροι ευαίσθητοι σε ζητήματα έρευνας της κοινωνικής και οικονομικής διάρθρωσης της υπαίθρου. Ο Χρυσός Ευελπίδης¹⁵ και ο Αριστείδης Σίδερης, κορυφαίοι μεταξύ των προαναφερθέντων και ταυτόχρονα παλαιά, όπως ο Κορδάτος, στελέχη του ΣΕΚΕ με ιστοριογραφικά ενδιαφέροντα, δεν αναφέρονται παρά μόνο για δύο έργα τους που και τα δύο αποτελούν γενικές εισαγωγές στην οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας ή στην κρατική αγροτική πολιτική. Όσο για την αντιμετώπιση των αντιλήψεων του Καραβίδα για τον κοινοτισμό, δεν ξεπέρασε ποτέ το επίπεδο της ιδεολογικής πολιτικής σύγκρουσης.

Κατά συνέπεια, για την τόσο κρίσιμη περίοδο του Μεσοπολέμου, οι συγκεκριμένες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με τις ισορροπίες και τη δυναμική των τοπικών αγροτικών κοινωνιών διέλαθαν. Ο Κώστας Κωστής είναι ο πρώτος, απ' όσο γνωρίζω, που αξιοποίησε το υλικό αυτό στη διδακτορική του διατριβή. Στη συνέχεια όμως ελάχιστοι αναζήτησαν τις σχετικές πηγές. Οι περισσότερες ιστορικές μονογραφίες για ελληνικές περιφέρειες έγιναν ερήμην τους. Μετά τη Μεταπολίτευση ο Καραβίδας τράβηξε την προσοχή των κοινωνιολόγων περισσότερο παρά των ιστορικών. Δεν νομίζω όμως ότι επηρέασε τους μελετητές των αγροτικών κοινωνιών, που είχαν ήδη έρθει (άμεσα ή,

13. Αξίζει να σημειωθεί η έρευνα του Κ. Γιαννακόπουλου (*Γεωργο-οικονομική έρευνα του χωριού Ηρακλεία Φθιώτιδος*, δακτυλόγραφη πτυχιακή εργασία της Ανωτάτης Γεωπονικής, Αθήνα 1951), που είναι μια εξαιρετική μελέτη ενός χωριού το οποίο ιδρύθηκε μετά την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Πρόκειται για μια πολύτιμη και σπάνια μαρτυρία για μια συγκεκριμένη εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης. Θα έπρεπε να γίνει λεπτομερής αποδελτίωση των υπαρχόντων πτυχιακών διατριβών της ΑΓΣΑ, οι οποίες πιθανώς θα αποτελούσαν πλούσια πηγή πληροφόρησης για την ελληνική υπαίθρο.

14. Πολλές προσπάθειες ελεγχόμενης εισαγωγής καινοτομιών στην υπαίθρο συνδύαστηκαν με τη μελέτη (ειδικά από Αμερικανούς κοινωνιολόγους) της αντίστοιχης συμπεριφοράς των χωρικών αμέσως μετά τον πόλεμο, βλ. Κοβάνη, *ό.π.*, σ. 48-51.

15. Συντάκτης της εισήγησης για το αγροτικό στο 2ο Συνέδριο του ΣΕΚΕ.

κυρίως, έμμεσα) σε επαφή με την πολύ ευρύτερη μεθοδολογική και θεωρητική προσέγγιση του Αλέξανδρου Τσαγιάνωφ. Ακόμα και θερμοί υποστηρικτές του, όπως ο Βεργόπουλος και ο Δαμιανάκος, είχαν ήδη ολοκληρώσει την επιστημονική τους συγκρότηση όταν τον συνάντησαν βιβλιογραφικά.

Όταν αργότερα, στη δεκαετία του 1960, οι ελληνικές αρχές επιδίωξαν να καταγράψουν τις ραγδαίες αλλαγές που σημειώθηκαν στην ελληνική ύπαιθρο προσκαλώντας ξένους (κυρίως Γάλλους) γεωγράφους και κοινωνιολόγους και υποστηρίζοντας μέσω του ΕΚΚΕ τη χαρτογράφηση των φαινομένων της αγροτικής εξέδου, της πολεοδομικής ανάπτυξης, της μετανάστευσης και των ραγδαίων αγροτικών μετασχηματισμών, η σωρευμένη εμπειρία (τα ερωτήματα και οι μεθοδολογικές ερευνητικές πρακτικές) του Μεσοπολέμου απαξιώθηκαν οριστικά. Οι «αστυφιλικές» φοβίες, εξάλλου, και τα «εσωστρεφή» αιτήματα της περιόδου εκείνης είχαν μάλλον τεθεί στην άκρη. Οι νέες μελέτες στράφηκαν και αυτές, όπως εκείνες του Μεσοπολέμου, στην έρευνα ολόκληρων περιφερειών, οικισμών ή και μικρο-συνόλων (νησιών και πληθυσμιακών ομάδων). Τη φορά αυτή όμως την επιλογή καθοδηγούσε προγραμματικά η πρόθεση εξέτασης φυσικών ή ανθρωπογεωγραφικών περιφερειών και όχι διοικητικών ενοτήτων, όπως συνέβαινε με τις γεωργο-οικονομικές μελέτες. Το πολιτικό φαινόμενο στην ύπαιθρο καθώς και το ζήτημα της κοινοτικής συνοχής και της διατήρησης/μεταλλαγής της κοινωνικής ταυτότητας του χωρικού (και του μετανάστη χωρικού) αποτέλεσαν ένα δεύτερο ιδιαίτερο αντικείμενο ενασχόλησης των κοινωνιολόγων, οι οποίοι εντάχθηκαν στα αρχικά προγράμματα του ΕΚΚΕ και μερικοί από αυτούς δεν έπαψαν έκτοτε να ερευνούν τις τοπικές κοινωνίες της υπαίθρου. Οι ίδιοι κοινωνιολόγοι επιδίωξαν να συνεργαστούν με τους ιστορικούς πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι τελευταίοι επιχείρησαν να συνεργαστούν μαζί τους¹⁶.

Οι ανθρωπογεωγραφικές μελέτες ανέδειξαν με έμφαση τη σύνδεση υπαίθρου και πόλης, ιδιαίτερα της πόλης ως εμπορικού και μεταποιητικού κόμβου ενός συστήματος που ελέγχει, απορροφά και διοχετεύει τον αγροτικό πληθυσμό. Η προσοχή στράφηκε στις δημογραφικές δομές και τους δημο-οικονομικούς περιορισμούς, καθώς και στη μελέτη των οικιστικών πλεγμάτων ή των δικτύων κίνησης/διάδοσης ανθρώπων, ιδεών και προϊόντων. Παρότι οι μελέτες αυτές έγιναν ευρέως γνωστές στους ιστορικούς της μετα-δικτατορι-

16. Ιδιαίτερα τα βιβλία του Στάθη Δαμιανάκου και του Δημήτρη Ψυχογιού (*Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1987, και *Το ζήτημα...*) αποτελούν, νομίζω, σοβαρή συμβολή στην ιστορική διερεύνηση των παραγωγικών δομών, των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτικών διεργασιών στην ελληνική ύπαιθρο.

κής περιόδου, δεν αποτέλεσαν ποτέ (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ουσιαστική πηγή έμπνευσης των ιστορικών. Η (ανθρωπο)γεωγραφία παρέμεινε δυστυχώς μια κοινωνική επιστήμη αποκομμένη από την ιστορία. Στις μεγάλες ιστορικές μελέτες σε επίπεδο περιφέρειας που εκδόθηκαν την τελευταία εικοσαετία η ανθρωπο-γεωγραφική διάσταση είναι σχεδόν απύσχα με μερική εξαίρεση τη διδακτορική διατριβή του Βασίλη Παναγιωτόπουλου¹⁷.

III

Οι αλληπάλληλες αυτές κρατικές πρωτοβουλίες πενήντα ετών (1922-1972) παρήγαξαν μια ευάριθμη ομάδα τοπικών και περιφερειακών μελετών της υπαίθρου χώρας, η οποία όμως, όπως είδαμε, δεν μπορούσε να βρει σημείο επαφής με την ιστοριογραφία, ακαδημαϊκή ή μη. Κατά τη δεκαετία του 1960 και του 1970, όμως, δύο άλλοι κλάδοι των κοινωνικών επιστημών, η κοινωνική ανθρωπολογία και η πολιτική κοινωνιολογία/επιστήμη, συνομίλησαν επιτέλους με τη «νέα γενιά» ιστορικών και κοινωνιολόγων (οι οποίοι ήταν έντονα επηρεασμένοι από τον μαρξισμό και τη γαλλική ιστοριογραφία). Κάθε κλάδος επρόκειτο να ασκήσει εντονότερη έλξη στους ερευνητές κάθε μίας από τις δύο «περιόδους της ελληνικής ιστοριογραφίας» που προανέφερα. Η ύλη των δύο κλασικών πλέον περιοδικών της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας, του *Μνήμονα* και των *Ιστορικών*, μαρτυρά την ένταση αυτής της επικοινωνιάς.

Ο κλάδος των κοινωνικών επιστημών που αναζήτησε την πιο πρόσφατη –και γονιμότερη, τουλάχιστον προγραμματικά– επαφή με την ιστορία ήταν η κοινωνική ανθρωπολογία, και εδώ για πρώτη φορά το ενδιαφέρον των ιστορικών φαίνεται να ανταποκρίνεται στο αντίστοιχο ενδιαφέρον που δείχνουν οι ανθρωπολόγοι¹⁸. Δύο πεδία έρευνας καθόρισαν τη σύγκλιση αυτή. Το δεύτερο μάλιστα αποτέλεσε και τον κοινό τόπο σύγκλισης ιστορίας, ανθρωπολογίας και πολιτικής κοινωνιολογίας. Γενικά η πρωτοβουλία των επαφών δεν προήλθε από τους ιστορικούς. Το 1975 ερευνητές από τα πεδία της εθνογρα-

17. Βλ. κυρίως Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνες*, Αθήνα 1985. Αντίθετα οι μελέτες των Β. Πρόντζα (*Οικονομία και γαιοκτησία...*), Θ. Καλαφάτη (*Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Βόρεια Πελοπόννησο*, 3 τ., Αθήνα 1990-1992) και Α. Χιωτάκη (ό.π.) ολοκληρώθηκαν σε μεγάλο βαθμό ερήμην οποιασδήποτε πρόθεσης εντοπισμού των φαινομένων στον χώρο και εξέτασής του τοπικού οικιστικού πλέγματος ως συστήματος.

18. Ας θυμίσω το Α. Παπατζιάρχη και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993.

φίας, της κοινωνιολογίας και της ανθρωπογεωγραφίας του ελλαδικού χώρου επιχειρήσαν την πρώτη –και μοναδική στο είδος της– προσπάθεια διεπιστημονικής σύγκλισης, από την οποία οι ιστορικοί ήταν απόντες¹⁹. Η επαφή ήταν αρχικά έμμεση και προήλθε κυρίως από την επιρροή που άσκησαν ορισμένοι κοινωνικοί επιστήμονες σε νέους ιστορικούς. Στη συνέχεια, η συστηματική στροφή των νέων ιστορικών προς την οικονομική και την κοινωνική ιστορία τροφοδότησε τους κοινωνικούς επιστήμονες με πραγματολογικό υλικό και υποθέσεις. Η διεπιστημονική σύγκλιση ήταν πλέον στην ημερήσια διάταξη, αλλά ακολούθησε δύσβατους δρόμους.

Το πρώτο από τα δύο πεδία σύγκλισης, βεβαίως, αποτέλεσε η μελέτη των οικογενειακών συστημάτων (κύκλος ζωής, μορφή, μέγεθος και δομή της οικογένειας, με τη στενή και την ευρεία της έννοια, συστήματα μεταβίβασης της κατοχής και του ελέγχου των πόρων) και των μηχανισμών συγκρότησης και μετασχηματισμού των οικιακών μονάδων. Η συνύπαρξη των ιστορικών και των ανθρωπολόγων ήταν αρχικά δύσκολη, καθώς οι ιστορικοί δεν είναι συνηθισμένοι στη μεθοδολογική αυστηρότητα των ανθρωπολόγων και εκείνοι με τη σειρά τους συχνά έχουν μια περιορισμένη αντίληψη για τις παγίδες της χρήσης των ιστορικών πηγών. Το ερευνητικό όμως παράδειγμα του έργου ιστορικών όπως ο Σπύρος Ασδραχάς είχε ήδη διαμορφώσει, από τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, τις κατάλληλες υποδοχές για τη συνάρθρωση αυτή²⁰. Η εμπέλευση της συνεργασίας Ελλήνων ιστορικών και ανθρωπολόγων πιστεύω ότι αποδείχτηκε ήδη στα πλαίσια του 11ου Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής Ιστορίας, παρότι πρέπει να υπογραμμισθεί ότι τα ερευνητικά συμπεράσματα οφείλονται πολύ περισσότερο στις έρευνες των ανθρωπολόγων παρά σε εκείνες των ιστορικών. Η χαρτογράφηση, για παράδειγμα, των συστημάτων συγγένειας, καθώς και των συστημάτων διαγενεακής μεταβίβασης των πόρων δείχνει την ύπαρξη στην ελληνική ύπαιθρο τουλάχιστον τριών διακριτών σχηματισμών οι οποίοι, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, ως αποτελέσματα των διαδικασιών εμπορευματοποίησης και εκχρηματισμού των οικονο-

19. Πρόκειται για τη συνάντηση της New York Academy of Sciences, τα Πρακτικά της οποίας εκδόθηκαν με επιμέλεια των M. Dimen και E. Friedl, *Regional variation in Modern Greece and Cyprus. Toward a perspective on the Ethnography of Greece*, Annals of the New York Academy of Sciences, τ. 268, Νέα Υόρκη 1976.

20. Ήδη σε μερικές περιπτώσεις μικρο-κοινωνίες έχουν μελετηθεί τόσο από ιστορικούς όσο και από ανθρωπολόγους, όπως για παράδειγμα η Νάξος. Βλ. Α. Κάσδαγλη, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case-study of 17th century Naxos*, Ηράκλειο 1999, και Ε. Καλπουρτζή, *Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών, το παράδειγμα της Νάξου τον 17ο αιώνα*, Αθήνα 2001.

μικών και κοινωνικών ανταλλαγών, τείνουν να συγχωνευθούν σε ένα κυρίαρχο μοντέλο²¹. Υπό το φως της αντίληψης αυτής, η προσπάθεια προσδιορισμού στην Ελλάδα ενός μόνο τύπου νοικοκυριού²², μικρού μεγέθους και «πυρηνικής» μορφής, είναι ανεπαρκής αλλά όχι λανθασμένη, εφόσον αναφέρεται σε έναν από τους τρεις παρατηρούμενους σχηματισμούς, αυτόν που τελικά επικράτησε.

Θα ήταν άδικο να μην τονιστεί ότι η επαφή ανθρωπολόγων και ιστορικών διευκολύνθηκε επειδή και οι δύο ομάδες υιοθέτησαν τη φορμαλιστική ταξινόμηση των οικογενειακών μορφών της ομάδας του Καίμπριτζ²³, διαμορφώνοντας επί πλέον συσχετίσεις και συνέργειες με τους λίγους ερευνητές της ιστορικής δημογραφίας. Η σημαντικότερη από αυτούς τους τελευταίους είναι ασφαλώς η Β. Χιονίδου²⁴, της οποίας η εργασία αποτελεί τη σημαντικότερη

21. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο Α. Παπαταξιάρχη και Σ. Πετμεζάς, "The Devolution of Property and Kinship practices in late-and post-Ottoman Ethnic Greek Societies", *Problèmes de la Transmission des exploitations agricoles (XVIIIe-XXe siècles)*, G. Bouchard, J. Goy και Α.-L. Head-König (επιμ.) στη σειρά *Mélanges de l'École Française de Rome, Italie et Méditerranée*, Ρώμη, τ. 110-1 (1998), σ. 217-241.

22. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700», *Τα Ιστορικά* 1, τχ. 1 (1983), 5-18, και την κριτική της Ι. Καβουνίδη, «Μερικά προβλήματα στη μελέτη της Ιστορίας της Ελληνικής Οικογένειας», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 22 (1984), 95-102. Πηγή προβλημάτων για την έρευνα αυτή είναι, δυστυχώς, και πάλι ο προβληματικός χαρακτήρας του δείγματος. Μόνο μετακινούμενοι πληθυσμοί προσφύγων έχουν καταγραφεί με τρόπο που να επιτρέπει την εκτίμηση του μέσου μεγέθους του νοικοκυριού. Τέτοιες εκτιμήσεις έχουν γίνει ακόμα για Πηλιορείτες πρόσφυγες στη Σκόπελο. Βλ. επίσης για το μέγεθος του νοικοκυριού στην Πρέβεζα Κ. Κόμης, «Δημογραφικά χαρακτηριστικά της Πρέβεζας (18ος αιώνας)», *Μνήμων* 19 (1997), 154.

23. Βλ. τους ανθρωπολόγους Μ. Κουρούκλη, [«Οικογενειακές δομές και πρότυπα διαμονής στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», Παπαταξιάρχης και Παραδέλλης (επιμ.), ό.π., σ. 265-290] και Ρ. Καυταντζόγλου, [«The household formation pattern of a Vlach mountain community of Greece: Syrakko 1898-1929», *Journal of Family History* 19, τχ. 1 (1994), 79-98, και *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συράκκο 1898-1930*, Αθήνα 1997, κεφάλαιο 5], και τους ιστορικούς Παναγιωτόπουλο [«Μέγεθος και σύνθεση...»], Γ. Προγουλάκη [«Τα πλεονάματα στο εσωτερικό του χωριού: οι Αναπλάδες της Κέρκυρας το 1845»], *Τα Ιστορικά* 14, τχ. 26 (1997), 11-28] και Ε. Ρενιέρη [«Μηχανισμοί συγκρότησης του νοικοκυριού. Καππαδοκία 19ος αιώνας: η περίπτωση μιας Τουρκορθόδοξης κοινότητας», *Τα Ιστορικά* 16, τχ. 30 (1999), 17-46]. Ακόμα για τα αστικά νοικοκυριά, βλ. V. Hionidou, "Nineteenth-century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861-1879", *Continuity and Change* 14, τχ. 3 (1999), 403-427.

24. Βλ. V. Hionidou, *The demography of a Greek island, Mykonos 1859-1959: a family*

συμβολή, μετά τις πρωτοποριακές έρευνες των Βαλαώρα, Σιάμπου και Σερελέα στις δεκαετίες 1960 και 1970²⁵. Βέβαια πίσω από τη σχετική πληθώρα (τοπικών παραδειγμάτων) υφάρπει το πρόβλημα της «έλλειψης αντιπροσωπευτικότητας» του δείγματος, δηλαδή των κοινωνικών ομάδων που έγιναν αντικείμενο παρατήρησης: οικογένειες αγροληπτών στη φεουδαλική ακόμα Κέρκυρα, Βλάχων κτηνοτρόφων, προσφύγων και απομονωμένων τουρκόφωνων χριστιανών της Καππαδοκίας. Οι ελάχιστες μελέτες σχετικά με το μέγεθος της οικογένειας, απομονωμένες από τα υπόλοιπα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που μελετά συνήθως η ιστορική δημογραφία για να περιγράψει τη δημογραφική δυναμική των προ-βιομηχανικών πληθυσμών, δεν είναι ακόμη απολύτως πειστικές. Η σύγκλιση ιστορίας, κοινωνικής ανθρωπολογίας και ιστορικής δημογραφίας θα αποτελέσει και στο μέλλον την πλουσιότερη πηγή ερευνητικών καινοτομιών στον χώρο της κοινωνικής ιστορίας της υπαίθρου.

Η μελέτη των διαπροσωπικών κοινωνικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο, δηλαδή των σχέσεων εξάρτησης και αλληλεγγύτητας, φιλίας και ανταγωνισμού μεταξύ των μελών των τοπικών κοινοτήτων (ως μελών όμως που ανήκουν και εκπροσωπούν οικογενειακές και οικιακές ομάδες) αποτέλεσε το δεύτερο πεδίο σύγκλισης ιστορικών, πολιτισμικών ανθρωπολόγων και πολιτικών κοινωνιολόγων και επιστημόνων. Η ταυτόχρονη διαμόρφωση αυτόνομων διακριτών επιχώριων ταυτοτήτων, καθώς και η συγκρότηση των αρχηγικών στρωμάτων των «εκπροσώπων-διαμεσολαβητών» της τοπικής κοινωνίας, στα πλαίσια του παράλληλου εθνικού συστήματος κοινωνικών ταυτοτήτων και πολιτικών συσπειρώσεων και σε αντιπαράθεση με το σύστημα αυτό, διέλαθαν σχεδόν της προσοχής των ιστορικών και των πολιτικών επιστημόνων. Στο πεδίο αυτό η διεπιστημονική συνεργασία αποδείχτηκε λιγότερο δύσκαμπτη αλλά συγχρόνως πιο «επικίνδυνη» για την ιστοριογραφία. Ο μεγάλος πλούτος των ανθρωπολογικών (και των κοινωνιολογικών) μελετών που εξέτασαν τις μεσογειακές τοπικές κοινωνίες δεν τροφοδότησε παραδόξως την ιστορική έρευνα με υποδείγματα λεπτομερούς μελέτης του τοπικού φαινομέ-

---

reconstitution study, διδακτορική διατριβή, University of Liverpool 1993: "Nuptiality patterns and household structure on the Greek island of Mykonos, 1849-1959", *Journal of Family History* 20, τχ. 1 (1995), 67-102. "Nineteenth-century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861-1879", *Continuity and Change* 14, τχ. 3 (1999), 403-427. «Ιστορική κριτική διαδρομή της γεννητικότητας στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Μυκόνου, 1855-1859», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* αρ. 92-93 (1997), 31-62.

25. Βλ. ακόμα την πρώτη δημοσίευση του V. S. Galava, "Fertility transition on a Greek island", *Continuity and Change* 17, τχ. 1 (2002), 133-160.

νου. Το αντίθετο, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη αίγλη που έλαβε στα πλαίσια της πολιτικής ανθρωπολογίας η μελέτη των πελατειακών σχέσεων στη Μεσόγειο (και αλλού), η κυριαρχία των πελατειακών συστημάτων στην ελληνική υπαίθρο θεωρήθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1960 ως η βασική ερμηνευτική παράμετρος των παρατηρούμενων σχέσεων προσωπικής φιλίας, συνεργασίας, εξάρτησης και ανταγωνισμού.

Η υποτίμηση της επίδρασης των υπαρκτών και κατά τόπους έντονων κοινωνικών ανισοτήτων (και αντιθέσεων) τόσο στην πολιτική συμπεριφορά όσο και την κοινωνική (και «τοπική») συνείδηση (ή ταυτότητα) που συγκροτούν οι κάτοικοι της υπαίθρου συνδυάστηκε με τη γενική αντίληψη περί απόλυτης κυριαρχίας της μικροϊδιοκτησιακής οικογενειακής εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί η πιο ακλόνητη «πεποίθηση» της πρόσφατης ελληνικής κοινωνικής και οικονομικής ιστοριογραφίας. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η συναίνεση μεταξύ σημαντικών οικονομολόγων του πανεπιστημίου και δημοσίων λειτουργών που ασχολούνταν με τα προβλήματα της υπαίθρου, σχετικά με την απόλυτη κυριαρχία της μικροϊδιοκτησίας στην Ελλάδα, επιτεύχθηκε αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τους ίδιους συγγραφείς το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια τη μετατροπή των γεωργών της χώρας σε υποστηρικτές του κοινωνικού καθεστώτος. Προπολεμικά βεβαίως δεν υπήρχε τέτοια συναίνεση μεταξύ της εγχώριας ακαδημαϊκής κοινότητας και των δημοσίων λειτουργών σχετικά με την ανάγκη και το ευκαταίο της απόλυτης κυριαρχίας της μικροϊδιοκτησίας. Αντιθέτως, ασκούσαν έντονη κριτική στον εξισωτικό χαρακτήρα της μεταρρύθμισης και στην αποδιάρθρωση των αυτεπιστατούμενων μεσαίων και μεγάλων γαιοκτησιών. Εκφράζονταν ακόμα φόβοι και σοβαρές επιφυλάξεις σχετικά με τα κοινωνικά και οικονομικά αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων. Οι επιφυλάξεις αυτές ξεχάστηκαν μετά τον Εμφύλιο.

Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1960, ανθρωπολόγοι²⁶, πολιτικοί επιστήμονες²⁷ και ιστορικοί έστρεψαν την προσοχή τους σε αυτό που αναγνώρισαν ως φαινόμενο της κυριαρχίας των πελατειακών σχέσεων στην πολιτική σκηνή και ειδικά στο πολιτικό πεδίο της ελληνικής υπαίθρου. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τραυματικού μεταπολεμικού πολιτικού πεδίου (παρότι αυτό ειδικά ήταν, αν μη τι άλλο, εμφανώς υπερ-ιδεολογικοποιημένο) θεωρήθηκαν ως τα κατ' εξοχήν χαρακτηριστικά της ελληνικής έκφρασης των πελατειακών σχέσεων. Στα 1968, η κλασική πλέον ιστορική μελέτη του Πετρόπουλου («ιστοριοποίηση» την ύπαρξη και τη λειτουργία των πελατειακών σχέσεων και η ανά-

26. Βλ. J. C. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη 1964.

27. Βλ. K. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford 1969, και J. Meynaud, *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, (1965), Αθήνα 1966, σ. 26-29.

γνωσή της σφράγισε ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο μελετούμε έκτοτε ιστορικά το πολιτικό φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα και έπεισε όλους σχεδόν τους ιστορικούς²⁸ ότι οι πελατειακές σχέσεις καθορίζουν τη λειτουργία των πολιτικών φατριών και κομμάτων στη μετεπαναστατική Ελλάδα.

Τα βασικά στοιχεία που στοιχειοθετούσαν την άποψη αυτή ήταν, πρώτον, η απουσία οργανωτικά συνεκτικών και ιδεολογικά «αναγνωρίσιμων» πολιτικών κομμάτων (ή κομμάτων αρχών) και, δεύτερον, η έλλειψη «οριζόντιας» (δηλαδή εκφρασμένης με ταξικούς όρους) κατάτμησης του πολιτικού σώματος (μέσω κομμάτων ή συνδικαλιστικών οργανώσεων), όπως και η ανυπαρξία (μέχρι τον 20ό αιώνα) πολιτικών συγκρούσεων που να αναδεικνύουν τις «αναγνωρίσιμες» (σε σύγκριση με τα δυτικοευρωπαϊκά παραδείγματα) ταξικές αντιθέσεις. Η κυριαρχία αυτή του «πελατειακού παραδείγματος» διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση το κοινό ενδιαφέρον νέων ιστορικών, κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων για τη μελέτη της συγκρότησης (και των ενδογενών «δημοκρατικών ελλειμμάτων») της νεοελληνικής κοινωνίας και της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος τους ώθησε να θέσουν κοινά ερωτήματα, αλλά προσδιόρισε εν μέρει και το αποτέλεσμα των ερευνών τους²⁹. Η μελέτη των τοπικών κοινωνιών παραμελήθηκε εντελώς, προς όφελος γενικών και γενικευτικών μελετών, που χρησιμοποιήσαν πηγές προερχόμενες συχνά από τους πρωταγωνιστές της κεντρικής πολιτικής σκηνής, τους απολογητές των πολιτειακών μεταλλαγών ή τους «ιδιοτελείς» κριτικούς του πολιτικού συστήματος³⁰.

Τις μελέτες αυτές επηρέασαν οι απόψεις του Πετρόπουλου, του McGrew³¹

28. Ο Νικήφορος Διαμαντούρος (*Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1972, Αθήνα 2002, και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Π', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 105-132) παρακολούθησε τις εξελίξεις πριν και μετά την περίοδο που κάλυψε ο Πετρόπουλος. Αντίστοιχες ήταν οι συνεισφορές της Μ. Economopoulou, *Parties and Politics in Greece, 1845-1853*, διδακτορική διατριβή, King's College, Λονδίνο 1985, και της Κ. Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885. Toward a Two-party system*, διδακτορική διατριβή, King's College, Λονδίνο 1988. Οι ιστορικοί αυτοί θεωρήθηκε ότι είχαν τεκμηριώσει την κυριαρχία και τη λειτουργία των πελατειακών σχέσεων στο πολιτικό πεδίο κατά την περίοδο μέχρι τον Τριούπη.

29. Βλ. την έκδοση σειράς διαλέξεων στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.

30. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 16 (1994), 167-197.

31. Βλ. W. W. Mc Grew, *Land and Revolution in Greece, 1821-1870*, (Ph. D. thesis, University of Cincinnati, 1975), Kent University Press 1985.

και όλων όσοι –λιγότερο ή περισσότερα– μοιράζονται αυτή την κατ' εξοχήν λειτουργιστική και εξελικτικιστική προσέγγιση, δηλαδή ότι η ελληνική ύπαιθρος ήταν κατ' εξοχήν εξισωτική και δεν γνώρισε οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις και ταξικές συγκρούσεις. Η αργή διείσδυση των αγοραίων σχέσεων, η περιορισμένη εμπορευματοποίηση και ο ατελής εκχρηματισμός, ο εκσυγχρονισμός, με άλλα λόγια, δεν αναστάτωσε τις παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες και δεν τις έσπρωξε σε έντονες κινήσεις αντίδρασης. Η επιβίωση (ή η λειτουργική ενδυνάμωση) των πελατειακών σχέσεων επέτρεψε την απρόσκοπτη, μακροχρόνια συνύπαρξη των δύο οικονομικών συστημάτων και των αξιακών συστημάτων που προσιδίαζαν σε αυτά.

Η άποψη αυτή ερχόταν σε άμεση αντίθεση με την αντίληψη που ήταν έως τότε καθιερωμένη μεταξύ των αποκλεισμένων από το πανεπιστήμιο ή εξορισμένων από τη χώρα μαρξιστών ιστορικών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ήδη πριν από την ανεξαρτησία και βεβαίως μετά από αυτήν³² η ελληνική κοινωνία, και φυσικά η ύπαιθρος, γνώρισε έντονες κοινωνικές συγκρούσεις. Οι συγκρούσεις αυτές δεν αμβλύθηκαν με το τέλος της «Επανάστασης του 1821», όπως αποδέχονται στην ουσία όσοι υιοθετούν τη νέα αυτή άποψη. Αντιθέτως, στις διάφορες παραλλαγές της παλαιότερης μαρξιστικής ιστορικής αντίληψης, οι Έλληνες χωρικοί υπέκειντο στη στυγνή εκμετάλλευση των φεουδαρχών ή των αστών τσιφλικάδων ή των εμπόρων και των τοκογλύφων σε όλο τον 19ο αιώνα. Το Γουδί –κομμικό διακύβευμα στην «παραδοσιακή» μαρξιστική ερμηνευτική– αποτελούσε παράδειγμα πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ των συμβιβαστικών αστικο-τσιφλικάδικων στρωμάτων και της ανερχόμενης αστικής τάξης, την οποία εξέφρασε με τον καλύτερο τρόπο ο Βενιζελισμός. Στα μάτια των ιστορικών αυτών οι ταξικές αντιθέσεις διαπενούσαν βαθιά την ελληνική ύπαιθρο και εκφράζονταν στις συγκρούσεις των αγροτών με τις δυνάμεις της κρα-

32. Βλ. π.χ. Δ. Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι: (η αφύπνισις των σκλάβων της γης)*, Αθήνα 1931, και Δ. Μπούσδρας, *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951. Στην πραγματικότητα το βιβλίο του Πουρνάρα αφορά περισσότερο στην ιστορία του Αγροτικού Κόμματος και κινήματος παρά στην κοινωνική ιστορία του αγροτικού κόσμου. Βασική άποψη του συγγραφέα (ό.π., σ. 64–65) είναι ότι η αγροτική μεταρρύθμιση δεν έλυσε το αγροτικό ζήτημα διότι ήταν ατελής, απρογραμμάτιστη και κατέληξε να προσφέρει ανεπαρκή κλήρο στους γηγενείς ακτήμονες και τους αποκαταθάνεντες πρόσφυγες. Η πληθυσμιακή πίεση στην ύπαιθρο δεν χαλάρωσε, ενώ το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού, ανεξαρτήτως περιφέρειας, ήταν καταχρεωμένο και υφίστατο δυσβάστακτους όρους. Ο W. H. McNeill, *Greece. American Aid in action: 1947–1956*, Νέα Υόρκη 1957, σ. 10–14, 144–146 και 215–221, άλλωστε, αμέσως μετά τον Εμφύλιο, είχε αντιθέτως επιμένει στη χρόνια δημο-οικονομική κρίση της υπαίθρου που τροφοδοτούσε τις κοινωνικές αντιθέσεις και προωδίωνε νέες πολιτικές περιπέτειες.

τικής καταστολής. Ο Κωστής Μοσχώφ, χάρη τόσο στην καινοφανή μέχρι τότε συγκέντρωση ποσοτικών στοιχείων και ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης, όσο και στη συνεκτική θεώρηση των ταξικών συγκρούσεων στον ελληνικό 19ο αιώνα, είναι αναμφισβήτητα αυτός που προσέφερε την πιο γερά θεμελιωμένη παραλλαγή της «ορθόδοξης» μαρξιστικής αντίληψης³³.

Ο Γιώργος Δερτιλής υπήρξε ο πρώτος από όσους συχνά χαρακτηρίστηκαν ως «νεο-μαρξιστές» που αμφισβήτησε την άποψη αυτή. Δύο σημεία τέθηκαν σε αμφισβήτηση³⁴: πρώτον, η δυνατότητα ταξικού προσδιορισμού των αντιμαχόμενων παρατάξεων στις πολιτικές συγκρούσεις κατά την περίοδο μέχρι το 1909 (και η αμφισβήτηση του «αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα» της «επανάστασης» του Γουδιού) και, δεύτερον, η οποιαδήποτε αυτόνομη συμμετοχή των Ελλήνων αγροτών στις πολιτικές αυτές συγκρούσεις³⁵.

Στα γενικά χαρακτηριστικά της η άποψη αυτή έγινε δεκτή από τους περισσότερους μελετητές στα χρόνια που ακολούθησαν. Μάλιστα η κεντρική σημασία της ανάλυσης των πελατειακών σχέσεων (ειδικά στην ύπαιθρο) για την ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας ενσωματώθηκε ως το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει δύο άλλες καθοριστικές ερμηνευτικές προτάσεις στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (προτάσεις που εξειδικεύτηκαν από τους ερμηνευτές τους στη δεκαετία του 1980): την πρόταση του Τσουκαλά για την «κρατική αστική τάξη» και την πρόταση του Μουζέλη για την «παθητική ενσωμάτωση» ή τη «συσσωμάτωση» των μικροϊδιοκτητών αγροτών μέσω των πελατειακών σχέσεων στο πολιτικό σύστημα. Και οι δύο έχουν κοινή αφετηρία τη ριζική μεθοδολογική διαφοροποίηση από τον λειτουργισμό και τον εκλεκτικισμό των «αστικών» προσεγγίσεων της δεκαετίας του 1960, καθώς και τη ρητή δέσμευση να ερμηνεύσουν το προφανώς υπαρκτό πελατειακό φαινόμενο χωρίς κατ' αρχάς να αρνηθούν ή να παραμε-

33. Βλ. Κ. Μοσχώφ, *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972. Ο Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1976, δεν νομίζω ότι πήρε αποστάσεις από αυτό το βασικό σχήμα.

34. Βλ. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση (1880-1909)*, Αθήνα 1977. Βλ. αργότερα την εξέλιξη της σκέψης του συγγραφέα στα βασικά του κείμενα "Terre, paysans et pouvoir économique (Grèce, XVIIIe-XXe siècles)", *Annales ESC* 47, τχ. 2 (1992), 273-291, και "Terre, paysans et pouvoir politique (Grèce, XVIIIe-XXe siècles)", *Annales ESC* 48, τχ. 1 (1993), 85-107.

35. Για μια εναλλακτική μελέτη της πολιτικής κινητοποίησης των χωρικών στον Μεσοπόλεμο, βλ. S. Seferiadis, "Small rural ownership, subsistence agriculture, and peasant protest in Interwar Greece: the agrarian question recast", *Journal of Modern Greek Studies* 17 (1999), 277-323.

ρίσουν τη μελέτη της ταξικής διάρθρωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των μορφών (μηχανισμών) άντλησης του κοινωνικού πλεονάσματος από τις οικονομικά κυρίαρχες τάξεις³⁶.

Το βασικότερο μειονέκτημα αυτής της προσέγγισης (που στάθηκε γόνιμη ως πηγή έμπνευσης και πολύτιμη ως μεσοπρόθεσμο ερμηνευτικό στήριγμα και ως πρότυπο θεωρητικής συνοχής) είναι η απουσία εξειδικευμένης θεωρίας (και ειδικών ερευνών) για τη μελέτη της κοινωνικής διαφοροποίησης και του πολιτικού ανταγωνισμού σε τοπικό επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μελέτη των προυχόντων στην ανεξάρτητη Ελλάδα και της σχέσης τους με τη γη έχει στο μεταξύ δείξει, πρώτον, ότι αυτοί δεν είχαν παντού και πάντοτε την ίδια συμπεριφορά ως προς την προσπάθειά τους να καταλάβουν τις εθνικές γαίες, ειδικά σε περιοχές που επέτρεπαν τις κερδοσκοπικές εμπορικές καλλιέργειες³⁷, και δεύτερον –και σημαντικότερο– ότι δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε πως η πολιτική τους συμπεριφορά ως πολιτικών εκπροσώπων στο κοινοβούλιο ή ως πολιτικών ενδιαμέσων σε τοπικό επίπεδο καθορίζεται από τις ίδιες αρχές συμπεριφοράς. Όπως έχει υποδείξει ο Στά-

36. Η σημαντικότερη συνεισφορά είναι αναμφίβολα του Χρ. Λυριτζή, *Το τέλος των Τζακιών. Κοινωνία και Πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1991.

37. Βλ. Franghiadis, *Peasant Agriculture...*, και Ο ίδιος, "Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe siècle: la distribution des 'Domaines Nationaux', 1871-1887", S. Woolf (επιμ.), *Espaces et Familles dans l'Europe du sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993, σ. 53-75. Ο Φραγκιάδης υποδεικνύει ότι οι παλιές οικογένειες προυχόντων, όπως και οι αστοί κεφαλαίουχοι, ήταν σε θέση να επωφεληθούν από τη διανομή των εθνικών γαιών το 1871. Ο Σ. Κουτροβίδης, *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας στην επαρχία Πάτρας. Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, διπλωματική εργασία για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο Ιούνης 1999, έδειξε ότι στον περιορισμένης εφαρμογής νόμο περί προικοδότησης των ελληνικών οικογενειών του 1835, τις πεδινές γαίες ιδιοποιήθηκαν ισχυροί προύχοντες και έμποροι. Αντίθετα τις φτωχότερες γαίες στους ορεινούς δήμους αγόρασαν μικροϊδιοκτήτες. Η Εύη Καρούζου, *Cultures Marichères...*, και ο Ψυχογιός, *Το ζήτημα...* συναντούν ισχυρούς πάντοτε προύχοντες που όμως δεν φαίνεται να ιδιοποιούνται μεγάλες εκτάσεις γης μέσω των νόμων περί διανομής των εθνικών γαιών. Την ύπαρξη όμως στις επαρχίες ισχυρών κεφαλαίουχων, εμπόρων και τοικιστών, που δεν είναι ξένοι από τους ισχυρούς τοπικούς κτηματίες και τους τοπικούς προύχοντες και πολιτικούς μαρτυρούν πολλά ακόμα παραδείγματα, όπως αυτά που ανέλυσε ο Γ. Μητροφάνης, «Οι αιρέσιμοι πολίτες. Ποσοτική διερεύνηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα του 1860», *Μνήμων* 18 (1996), 23-60, και η Στ. Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο το 19ο αιώνα. Η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας, 1830-1871*, διπλωματική εργασία για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1998.

θης Δαμιανάκος³⁸, τα τοπικά πολιτικά (και κοινωνικά) μικρο-συστήματα δεν συναθροίζονται απλά και ανεμπόδιστα σε εθνικό επίπεδο. Αντιθέτως, η μελέτη των τοπικών πολιτικών ομάδων και διακυβευμάτων (καθώς και της συγκρότησης των διαφόρων διακριτών τοπικών ταυτοτήτων) είναι απαραίτητη, όχι απλώς για να διαπιστώσουμε πώς μεταφράζεται ο κεντρικός πολιτικός ανταγωνισμός σε τοπικό επίπεδο, αλλά και για να δούμε πώς χρησιμοποιούνται από την τοπική κοινωνία οι πολιτικοί ανταγωνισμοί σε εθνικό επίπεδο για την κινητοποίηση των ανθρώπων και τον έλεγχο των πόρων.

IV

Η μελέτη της ιστορίας της ελληνικής υπαίθρου θα είχε πολλά να κερδίσει από τη συνεργασία των γειτνιαζόντων επιστημονικών κλάδων. Η ιστοριογραφία έχασε τις ευκαιρίες για μια τέτοια συνεργασία κατά τον Μεσοπόλεμο και τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η συνεχιζόμενη, εξάλλου, διάσπαση της ελληνικής ιστοριογραφίας σε ιστορία (και ιστορικούς) του ελληνικού κράτους, από τη μία πλευρά, και του νεότερου ελληνισμού, από την άλλη, υπονομεύει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα επιστημονικής πρόσληψης της αδιάσπαστης ιστορίας του αγροτικού κόσμου. Μετά τη Μεταπολίτευση, η σύγκλιση της ιστορίας με την κοινωνική ανθρωπολογία και την πολιτική κοινωνιολογία έδειξε ότι είναι δυνατή και αμοιβαία ωφέλιμη η σύζευξη των δεδομένων, των μεθόδων και των εννοιολογικών πλαισίων των επιστημονικών αυτών κλάδων. Θέτει όμως ταυτόχρονα το ερώτημα της επιστημολογικής ιδιαιτερότητας και αυτονομίας του καθενός από αυτούς. Η ιστοριογραφία πρέπει να αντιμετωπίσει ευθέως το πρόβλημα, ώστε να καθορίσει τις ερευνητικές της προτεραιότητες, να ωφεληθεί από την απαραίτητη συνεργασία της με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και εν τέλει να αποτιμήσει κριτικά τις πηγές και τις μεθόδους της.

---

38. Damianakos, *Le paysan...*, σ. 155-205.

Socrates D. Petmezas

L'HISTOIRE DU MONDE RURAL DEPUIS L'ENTRE-DEUX-GUERRES :
ABROGATIONS ET DÉPLACEMENTS

(RÉSUMÉ)

L'historiographie du monde rural en Grèce, objet de recherches qui appelle, par sa nature, une appréhension sur la longue durée, reste prisonnière de la disjonction formelle entre histoire de l'Hellénisme moderne et histoire de l'État grec contemporain. L'histoire rurale s'est d'ailleurs constituée en champ de recherche spécialisé, assez tardivement, dans les années 1960, surtout sous l'influence des études de sociologie politique et d'anthropologie sociale. Pourtant, depuis les années 1910, les campagnes grecques, en pleine mutation, étaient pour la première fois soumises à l'examen de chercheurs issus de diverses disciplines : économistes et agronomes pendant l'entre-deux-guerres, sociologues et géographes ensuite. Mais la tradition méthodologique et la riche bibliographie spécialisée rassemblée n'ont pas été mises en valeur par les historiens. C'est seulement au cours des dernières trois ou quatre décennies que les historiens ont pris conscience de la nécessité de reprendre les concepts et les outils méthodologiques des sciences sociales voisines, surtout ceux de l'anthropologie sociale et de la sociologie politique. Cette influence n'est pourtant pas équivoque puisque l'utilisation désordonnée et naïve de concepts venant d'horizons théoriques incompatibles peut déboucher sur des conclusions périlleuses. L'ultime enjeu de toute convergence interdisciplinaire est, en effet, l'enrichissement et l'affermissement de la spécificité propre à chaque discipline.

Κοινωνική ιστορία
Μετανάστευση - Διασπορά

ΑΠΟ ΤΙΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ»
 ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
 ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ¹
 (15ος-19ος ΑΙ.)

Η μελέτη που ακολουθεί εντάσσεται στη θεματική υποεπέντητα: «Μετανάστευση και διασπορά» στο πλαίσιο του Συνεδρίου για την αποτίμηση-συζήτηση περί την ελληνική ιστοριογραφία μετά το 1833. Υποθέτω ότι οι οργανωτές του Συνεδρίου έθεσαν τους όρους κατά αλληλοσυμπλήρωση και όχι κατ' αντιπαράθεση ή αναλογίζομαι ότι επέλεξαν τον τίτλο αυτό για να καλύψουν παλιότερες και νεότερες τάσεις της ιστοριογραφίας, καθώς και ιδεολογικά ρεύματα που ανέκυψαν και ανακύπτουν κατά την πορεία της εξέτασης του πολύπλοκου ζητήματος της μετακίνησης λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μικράς Ασίας, στην ιστορική περίοδο που μας απασχολεί εδώ και σε μια εποχή, όπως η σημερινή, κατά την οποία το μεταναστευτικό πρόβλημα είναι και πάλι καίριο διεθνώς. Αν μιλούσαμε με τη γλώσσα των μαθηματικών συνόλων θα θεωρούσαμε ότι το περιέχον σύνολο είναι το μεταναστευτικό φαινόμενο και ένα από τα υποσύνολα είναι αυτό της διασποράς, και μάλιστα της χρονικής περιόδου του 15ου-19ου αιώνα.

Το 1845 ο γιατρός Αναστάσιος Παλλατίδης¹ δημοσίευε στη Βιέννη *Υπόμνημα Ιστορικών* για τον εν Βιέννη Ελληνικών συνοικισμόν. Στο ελληνικό τυπογραφείο της Αλεξάνδρειας «Ο Νεήλος» τυπωνόταν *Υπόμνημα περί της εν Αλεξάνδρεια Ελληνικής Κοινότητος και της Γενικής Συνελεύσεως του 1862*². Το 1882, με αφορμή τα 100 χρόνια από την ίδρυση της κοινότητας της Τεργέστης, εξέδιδε η διοίκησή της σύντομη μελέτη βασισμένη στο κοινοτικό αρχείο³. Το 1893 κυκλοφορούσε στη Βενετία σε ελληνική μετάφραση η μονογραφία του Ιωάννου Βελούδου με τίτλο *Ελλήνων ορθοδόξων Αποικία εν*

1. *Υπόμνημα Ιστορικών περί αρχής και προόδου και της σημερινής ακμής του εν Βιέννη Ελληνικού συνοικισμού, αυτοσχεδιασθέν αφορμή της νεοστί γενομένης μεταρρυθμίσεως της εκκλησιαστικής ημών μουσικής εις το τετράφωνον, υπό Αναστασίου Παλλατίδου ιατρού, μέλους της εν Βιέννη αυτοκρατορικής συνδιδαχτορίας [...]*, Βιέννη 1845.

2. Ευθύμιος Θ. Σουλγιάνης, *Η ελληνική κοινότητα Αλεξάνδρειας 1843-1993*, Αθήνα 1994, σ. 13.

3. *Διήγησις των περί την εν Τεργέστη Ελληνικήν Κοινότητα σπουδαιοτέρων συμβά-*

Βενετία⁴. Το 1906-1907 ο λόγιος γραμματέας της κοινότητας της Τεργέστης, Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, δημοσίευσε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, που εκδιδόταν στην ίδια πόλη, το πρωτότυπο μελέτημά του με γενικό τίτλο *Η εν Τεργέστη ελληνική Κοινότης*⁵, με υλικό που είχε αντλήσει και από το κοινοτικό αρχείο, το οποίο ο ίδιος είχε κατατάξει και είχε συντάξει και χειρόγραφο κατάλογο, εν πολλοίς χρήσιμο ως σήμερα. Ακολουθούσε, το 1912, η έκδοση από το πατριαρχικό τυπογραφείο της Αλεξάνδρειας του βιβλίου του μητροπολίτη Λεοντοπόλεως Σωφρόνιου Ευστρατιάδη *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων*⁶, με βάση και πάλι κοινοτικό αρχειακό υλικό. Την ίδια χρονιά ο Μιχαήλ Κοϊμτζόγλου τύπωνε στη Βιέννη, στη γερμανική γλώσσα, την ιστορία της εκκλησιαστικής κοινότητας του Αγίου Γεωργίου⁷. Η παράθεση αυτών των τίτλων δείχνει ότι το πρώτο ενδιαφέρον για τη μελέτη των κοινοτήτων εμφα-

---

ντων από της συστάσεως αυτής μέχρι των καθ' ημάς χρόνων/*Cenni Storici della Comunità GrecoOrientale dal di della sua fondazione sino all'epoca nostra*, Τεργέστη 1882. Τον 19ο αιώνα οι μόνες γνωστές έντυπες πληροφορίες και ταυτόχρονα πηγές για τις κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν οι τυπωμένοι καταστατικοί οργανισμοί λειτουργίας τους, που συνήθως ήταν γνωστοί ως *Costituzioni e Capitoli* ή *Privilegii/Privilegien*, μερικοί έντυποι κατάλογοι που περιλαμβάνονταν στις βιβλιοθήκες τους, καθώς και σύντομα καταστατικά λειτουργίας των σχολείων.

4. Ιωάννης Βελούδος, *Ελλήνων Ορθοδόξων Αποικία εν Βενετία. Ιστορικών Υπόμνημα*. Έκδοσις Δευτέρα, Αναθεωρηθείσα υπό του συγγραφέως, Βενετία 1893. Το κείμενο είχε δημοσιευθεί το 1847 στα ιταλικά [G. Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia, Cenni...*, βλ. Manoussos I. Manoussakas, "I Greci a Venezia", *Il Veltro, Rivista della Civiltà Italiana*, 22, τχ. 3-4 (Μάιος-Αύγουστος 1983), 441].

5. Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, «Η εν Τεργέστη ελληνική Κοινότης. Α' Η υπό των Ελλήνων ιδρυθείσα Εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος και της Ευαγγελιστρίας και η κατάληψις αυτής υπό των Σλαβοορθόξων (1751-1782). Β' Η εν Τεργέστη ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδος και του Αγίου Νικολάου και αι κατά του αυτοκεφάλου αυτής απόπειραι (1782-1888)», *Νέα Ημέρα* αρ. 1671-1675, 1698-1700, 1717-1720 [9/22 Δεκεμβρίου 1906-6/19 Ιανουαρίου 1907, 16/29 Ιουνίου 1907-30 Ιουλίου 1907, 26/9 Νοεμβρίου (sic!)-17/30 Νοεμβρίου 1907]. Ο Κωνσταντινίδης δημοσίευσε το 1913 και άρθρο με τίτλο «Η άλλοτε εν Πόλα της Ιστρίας ελληνική κοινότης και οι εν τη περιφερεία αυτής ελληνικοί συνοικισμοί (1540-1796)», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 12 (1913), 508-524.

6. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων*, Αλεξάνδρεια, εκ του πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1912 (βλ. και την αναντύωση με επιμέλεια-εισαγωγή του Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997).

7. Michail Koimzoglou, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde zum heiligen Georg in Wien*, Βιέννη 1912.

νίζεται στις ίδιες τις κοινότητες και από λόγιους ή άλλους συγγραφείς που ζουν στις πόλεις που τις φιλοξενούν και οι οποίοι αισθάνονται την ανάγκη να γνωστοποιήσουν σύντομα ή αναλυτικά την ιστορία των κοινοτήτων τους, με πηγές και μάλιστα αρχαιακές, με έρευνες «των εν δημοσίους και ιδιωτικούς αρχείους σωζομένων πρωτοτύπων βοθημάτων» και με σκοπό «παραστήσει την των πραγμάτων αλήθειαν»⁸. Συχνά οι μελέτες δημοσιεύονται και στη γλώσσα του τόπου όπου κατοικούν οι συντάκτες τους, με σκοπό την «ακριβή» πληροφόρηση αλλά και για να αναιρέσουν «τας ψευδείς των δυτικών συγγραφέων πληροφορίας, όσας μέχρι των καθ' ημάς παρέδωκαν, εξ ιδίων δήθεν προλήψεων και συμφερόντων παρασυρθέντες»⁹.

Από τους ιστορικούς του 19ου αιώνα πρώτος ο Κωνσταντίνος Κούμας¹⁰ έκανε, το 1832, λακωνικά αλλά πολύ περιεκτικά λόγο για τις νεότερες «αποικίες»:

Το της εμπορίας κέρδος και η φιλελευθερία ηνάγκασαν πολλούς ηπειρωτικούς Έλληνας να αποικήσωσιν εις διάφορα μέρη της Ευρώπης [...]. Αι πολυάνθρωποι αποικίαι κατεστάθησαν εις την Ρωσίαν [...]· εις της Αυστρίας πολλάς Ουγγαρικάς χώρας, Βιέννην και Τεργέστην [...].

Ζώντας ο ίδιος στη Βιέννη και την Τεργέστη μπορούσε να διακρίνει τις νεότερες αυτές «αποικίες»

[...] από τας παλαιάς Ελληνικάς αποικίας, καθώς και όλαι αι σχέσεις των είναι διάφοροι. Εκείνοι, όπου αν απώκουν, διετήρουν τον Ελληνικόν χαρακτήρα, την γλώσσαν και τα ήθη των, και τα μετέδιδαν και εις τους γείτονάς των λαούς. Ούτοι δε, μετά την πρώτην γενεάν ερρωσίσθησαν, εγερμανίσθησαν, ιταλίσθησαν.

Έβρισκε αφορμή να στιγματίσει τη συνήθεια των Γραικών στις πόλεις αυτές να μη μιλούν με τα παιδιά τους «την γραικιικήν γλώσσαν»¹¹, με κίνδυ-

8. Βελούδος, *ό.π.*, σ. 3.

9. *Ο.π.*, σ. 4.

10. Κ. Μ. Κούμας, *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας, εκ παλαιών απανθισθείσαι, και τα νεότερα εξ άριστων Γερμανών ιστοριογράφων ελευθέρως μεταφρασθείσαι*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 551-552· για το ιστοριογραφικό έργο του Κούμα βλ. το πολύ καλό βιβλίο της Maria Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michael Koumas als Historiograph*, <Studien zur Geschichte Südosteuropas 9>, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1992.

11. Για το θέμα που θίγει ο Κούμας εδώ βλ. Ολγα Κατσαρδής-Hering, «Χριστόφορος Φιλήτας. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42· Η ίδια, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς 'θεραπεία' της πολυγλωσσίας;», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα 29 Σεπτεμβρίου-1η Οκτωβρίου 1993)*, Αθήνα 1995, σ. 153-176.

νο («να εκβούν από την σωτήριον κιβωτόν της εθνικής υπάρξεώς των»). Σε μια μόνο παράγραφο ο Κούμας κατόρθωσε με αφαιρετικό λόγο να εμφανίσει τα αίτια και να τοποθετήσει στις σωστές διαστάσεις του το σύγχρονο του μεταναστευτικό φαινόμενο, χρησιμοποιώντας με κριτική απόσταση έναν παλιό όρο, αυτόν των αποικιών, αλλά κρατώντας τις ενοιολογικές αποστάσεις, με τη σωστή ιστορική διάσταση που του έδινε.

Το 1892 ο Παύλος Καρολίδης, στην *Ιστορία του Ιθ' αιώνας*¹², μέσα στα συμπραζόμενα για την «πνευματική πρόοδο του Ελληνικού Έθνους» αναφερόταν για πρώτη φορά «εις τας Ελληνικάς αποικίας», τις εμπορικές

[...] ανά τα Ρωσικά παράλια του Ευξείνου και εκείθεν μέχρι της Μόσχας, έτι δε εν Ενετία, Τεργέστη, Βιέννη, ένθεν μεν εργαζόμενοι προς την υλικήν ευημερίαν του έθνους, ένθεν δε συντελούσαι προς μείζονα πνευματικήν ανάπτυξιν και εκπολιτισμόν αυτού, αντελαμβάνοντο εμμέσως, αλλ' ισχυρώς, του έργου της εθνικής αναγεννήσεως.

Το 1906, κατά πρώτον, και το 1916, κατά δεύτερον, ο Μανουήλ Γεδεών δημοσίευε σε συνέχειες άρθρα του με τίτλους «Εκκλησία εν τη Διασπορά» και «Ιστορία από σκυβάλων. Άθροισμα Α' Αποικία» αντίστοιχα¹³. Συνειδητοποιώντας από τους πρώτους «την μείωσιν και κατόπι την εξαφάνισιν ελληνικών τινων κοινοτήτων εγκατεστημένων άλλοτε εν ταις μεγάλαις ή μικραίς πόλεσι της Ευρώπης, της Ασίας, της Αμερικής»¹⁴, επιχειρούσε, με βάση βιβλιογραφία, αρχειακές μαρτυρίες, καταλόγους συνδρομητών σε βιβλία, μια πρώτη συλλογική αποτίμηση των «αποικιών», που τις διέκρινε από τις αρχαίες αποικίες. Πρώτος αυτός έκανε λόγο για τη σύγχρονη διασπορά, ίσως παρασυρμένος και από το οικουμενικό περιεχόμενο του όρου, όπως θα δούμε. Η απόπειρά του είχε όμως χαρακτήρα μιας πρώτης καταγραφής μερικών μαρτυριών.

Το 1912, στις 26 Φεβρουαρίου, ο Σπυρίδων Λάμπρος, καθηγητής ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τιτλοφορούσε τον πρωτανικό του λόγο *Σελίδες εκ της ιστορίας του εν τη Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού*¹⁵. Περιλάμβανε σ' αυτόν συνοπτικά τους καρπούς από τα ερευνητικά ταξίδια του στα αρχεία της Αυστροουγγαρίας. Στο ίδιο χρονικό διάστημα (καλοκαίρι

12. Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του Ιθ' αιώνας*, τ. Β' (1821) 1830-1856, Αθήνα 1892, σ. 109-110.

13. Μανουήλ Γεδεών, «Εκκλησία εν τη Διασπορά», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* έτος 26 (1906), 233-235, 248-252, 269-272 και «Ιστορία από σκυβάλων. Άθροισμα Α' Αποικία», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* έτος 36-37 (1916), 89-92, 97-102, 105-111, 123-127, 137-139, 147-148, 161-166, 169-172, 177-179.

14. Γεδεών, «Εκκλησία εν τη Διασπορά», ό.π., έτος 26 (1906), 232.

15. Σπυρίδων Λάμπρος, «Σελίδες εκ της ιστορίας του εν τη Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνημών* 8 (1911), 257-300.

του 1911) είχε επισκεφθεί και αρχεία στη Ρώμη και Βενετία και είχε συγκεντρώσει υλικό για προσεχείς μελέτες¹⁶. Ο ίδιος είχε δημοσιεύσει όγκο πηγών που αφορούσε στους Βενετούς προνοητές στην Πελοπόννησο, συνεχίζοντας το ιστοριογραφικό έργο του Leopold von Ranke¹⁷. Επέλεγε στον πρωτανικό του λόγο να αναφερθεί μόνο στον μακεδονικό ελληνισμό και όχι π.χ. στον ελληνισμό της Βενετίας, με την πλούσια και πολύπλευρη προσφορά. Δικαιούμαστε, νομίζω, να συνδυάσουμε την επιλογή του θέματος με την ιστορική συγκυρία της εποχής: το Μακεδονικό Ζήτημα ήταν κατ' εξοχήν έντονο την περίοδο αυτή. Εισαγωγικά λοιπόν ανέφερε:

Σκόπιμον έκρινα να εκλέξω αντί παντός άλλου ως αντικείμενον του εμού λόγου, ιστόρημα εθνικόν, αναφερόμενον εις μίαν των περιποθήτων ελληνικών χωρών, ας δεν σκιαΐζει μεν επί του παρόντος η σημαία της ελληνικής πολιτείας, αλλά συνδέει προς ημάς παμπάλαιον κοινόν παρελθόν [...] εις την Μακεδονίαν¹⁸.

Μέχρι το 1940 αλλά και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, άλλωστε, οι περισσότερες απόπειρες μελέτης ή έστω ενασχόλησης με τον παροικιακό ελληνισμό θα προέρχονταν από το χώρο της Μακεδονίας¹⁹ ή θα δημοσιεύονταν εκεί²⁰.

Με αυτό το λόγο του Λάμπρου η μελέτη των «κοινοτήτων του εξωτερικού» γίνεται αντικείμενο πανεπιστημιακής έρευνας και θα ενταχθεί βαθμι-

16. Συνοπτικές σημειώσεις του από τα ταξίδια του αυτά δημοσιεύθηκαν αργότερα, βλ. «Έρευνα εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομήμων* 17 (1923), 113-139, 369-388· 18 (1924), 48-69, 276-291, 374-382· 21 (1927), 43-52, 165-178.

17. Τους τίτλους μερικών από τις σχετικές μελέτες του βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Venezianische Karten als Grundlage der historischen Geographie des griechischen Siedlungsraumes (Ende 17. und 18. Jht.)», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 43 (1993), ιδίως 288-298.

18. Λάμπρος, «Σελίδες», ό.π., σ. 259. Το απόσπασμα έχει επισημάνει ήδη η Βασιλική Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, σ. 3.

19. Θεόδωρος Μ. Νάτσινας, *Οι Μακεδόνες πραγματευτάδες εις τας χώρας Αυστρίας και Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1939· Γεώργιος Θ. Λυριτζής, *Αι μακεδονικά κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.

20. Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών/IMXA, 1965· Ο ίδιος, «Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης», *Μακεδονικά* 5 (1961), 194-241· και άλλα άρθρα του ίδιου φιλοξενήθηκαν σε μακεδονικά περιοδικά. Επίσης Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, με έγγραφα από τα βενετικά αρχεία που αναφέρονται και στην οικονομική ιστορία των εμπόρων.

αία στο πεδίο του επιστημονικού ενδιαφέροντος των ιστορικών. Ο ιστορικός-σμός, η ανάγκη για την αναζήτηση της «αλήθειας των πραγμάτων» που είχε διαδοθεί από τους οπαδούς της γερμανικής ιστοριογραφίας της «σχολής» του Ranke, που υπήρξε από τους πρώτους ερευνητές άλλωστε των βενετικών αρχείων για τη συγγραφή ιστορίας της Πελοποννήσου²¹, επρόκειτο να επηρεάσει εμφανώς και τον τομέα της ιστοριογραφίας των παροικιών. Ο Λάμπρος άλλωστε είχε, το 1909, δημοσιεύσει τον πρώτο κατάλογο κωδίκων από το αρχείο της κοινότητας της Τεργέστης²².

Τέλος το 1919 ο Μιχαήλ Δένδιας δημοσίευσε στην Αθήνα σύντομη μελέτη με τίτλο *Αι ελληνικά παροικία ανά τον κόσμο*²³. Αν ώς το 1912 έχουμε την εκδήλωση ενδιαφέροντος από την πλευρά των ιδίων των παροίκων και το πρώτο δείγμα πανεπιστημιακής ενασχόλησης, με τη μελέτη του Δένδια θίγονται για πρώτη φορά οι διαστάσεις του «μεταναστευτικού» φαινομένου και η ανάγκη να εκφρασθεί το πολιτικό ενδιαφέρον «διά την διάσωσιν και επί πλέον ενίσχυσιν των απανταχού Ελληνικών παροικιών και την εξασφάλισιν των περιουσιών αυτών και δικαιωμάτων από πάσης ξένης επεμβάσεως»²⁴. Στα επί μέρους κεφάλαια με τα οποία επέλεγε να ασχοληθεί, έστω και σύντομα, τον απασχολούσαν προβλήματα αφομοίωσης από τα μεγάλα εθνικά κράτη –«προς συγγώνευσιν αυτού [του ρωσικού ελληνισμού] εις την παμφάγον Ρωσικήν χοάνην δεν είναι του παρόντος να είπωμεν»²⁵–, συνθήκες διωγμών (του ποντιακού ελληνισμού), ο φόβος «απωλείας της τε εθνικής συνειδήσεως πολλών και της κακοδαιμονίας των στερρώς εμμενόντων εις τα πάτρια»²⁶. Τον ανησυχούσε το γεγονός ότι τα ελληνικά σχολεία ή αναγκάζονταν να κλείσουν (στη Ρωσία) ή ετίθεντο απαγορευτικοί περιορισμοί στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και στις εκκλησίες «επεβάλλετο η χρήση της ρωσικής».

21. Leopold von Ranke, “Zur venezianischen Geschichte”, Ο ίδιος, *Gesammelte Werke*, 42, Λειψία 1878, σ. 279-361 (“Die Venezianer in Morea”). Για τον Σπυριδώνα Λάμπρο και το ιστοριογραφικό του έργο βλ. την πολύ καλή διδακτορική διατριβή της Fotini-Efi Gazi, *Spyridon Lambros (1851-1919): “Scientific” History in national perspective in nineteenth-century Greece*, Φλωρεντία, European University Institute, 1996.

22. Σπυριδών Λάμπρος, «Οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της εν Τεργέστη Ελληνικής Κοινότητος», *Νέος Ελληνομνημών* 6 (1909), 68-76.

23. Μιχαήλ Δένδιας, *Αι ελληνικά παροικία ανά τον κόσμο, ήτοι: Οι Έλληνες εις Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Αίγυπτον, Ηνωμένας Πολιτείας, και πάσας εν γένει τας άλλας χώρας. Η εξέλιξις αυτών, η σημερινή των κατάστασις, το μέλλον των*, Αθήνα 1919.

24. Ο.π., σ. 6.

25. Ο.π., σ. 19.

26. Ο.π.

Ανάλογες δυσκολίες παρατηρούσε και στον ελληνισμό κυρίως της ηπειρωτικής Ρουμανίας και πολύ περισσότερο στη Βουλγαρία²⁷.

Τα χαρακτηριστικά που συγκέντρωναν οι πρώτες αυτές μελέτες για τον παροικιακό ελληνισμό μπορούν να εξηγηθούν από τη συγκυρία της εποχής. Ήταν η εποχή της εθνικής, ιστορικοιστικής ιστοριογραφίας που επιζητούσε την ακριβή «αντικειμενική», εν πολλοίς αρχαιική, τεκμηρίωση. Επικρατούσε, από τη μια, η περίοδος του οράματος για την απελευθέρωση των αλύτρωτων εδαφών αλλά και η ανάγκη να φανούν τα μεγαλουργήματα των απανταχού Ελλήνων, οι οποίοι δεν δρούσαν μόνο μέσα στα ασφυκτικά σύνορα του ελληνικού κράτους, αλλά κυρίως έξω από αυτά, και από την άλλη η εποχή των έντονων προβλημάτων από τους αμυντικούς και επιθετικούς εθνικισμούς άλλων εθνικών κρατών που επέβαλλαν την πολιτική της εθνικής εξομοίωσης των πληθυσμών τους, με συνέπεια την αφομοίωση και τη συρρίκνωση και των μελών των ελληνικών παροικιών. Η εποχή του 19ου, με τα μέτρα της αψβουργικής μοναρχίας και της Ρωσίας για την προσέλκυση ικανών και έμπειρων ξένων εμπόρων ή καλλιεργητών²⁸, είχε παρέλθει ανεπιστρεπτή. Οι μεταναστεύσεις προς την Αμερική, που είχαν αρχίσει από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, δεν εντάσσονταν πια στα συμφραζόμενα των λαμπρών οικονομικά παροικιών του παρελθόντος, αλλά εξηγούνταν από την τροπή του ιμπεριαλισμού από τις δεκαετίες 1870-1880 κ.ε.· προζενούσαν νέους προβληματισμούς για τους οποίους το κράτος θα έπρεπε, κατά τους μελετητές, έγκαιρα να λάβει προληπτικά και προστατευτικά μέτρα. Το ενδιαφέρον λοιπόν για το εθνικό ζήτημα προβάλλει και στην ιστοριογραφία αυτή.

Το μοτίβο της συνέχειας ανακύπτει και από τις πρώτες αυτές μελέτες, όπου οι όροι «παροικία», «αποικία», «κοινότητα» και λιγότερο «διασπορά» απαντούν εναλλακτικά. Τα κεφάλαια «Παροικιακή εξάπλωση του Ελληνισμού», «Αποικιακή κίνησης των αρχαίων, έκτασις και αίτια αυτής», «Σύμπληξ των εν τη ξένη μετά την Άλωσιν και εφεξής εμπορικών παροικιών και εθνική αυτών αποστολή» και τέλος «Γένεσις του σημερινού αποικιακού Ελληνισμού» εναλλάσσονται στο ίδιο βιβλίο του Δένδια²⁹, και προετοιμάζουν για τη φιλολογία γύρω από τα αίτια και του μεταναστευτικού ρεύματος της νεότερης εποχής του

27. Ο.π., σ. 36, 38-51.

28. Ολγα Κατσιαρδής-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, Αθήνα 1986, σ. 20-26· Vyron A. Karidis, "Tsarist Treatment of an Ethnic Minority, ca. 1778-1859", *Journal of Modern Hellenism* 3 (1986), 57-84· Βασίλης Καρδάσης, *Ελληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998, σ. 41-77· Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικιστές και Εκποτισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη 1997, κεφ. δεύτερο (συγγρ. Ι. Κ. Χασιώτης), σ. 55-74.

29. Δένδιας, ό.π., σ. 7, σύντομα οι τίτλοι των υποενοτήτων του πρώτου κεφαλαίου του.

είναι, για τους πρώτους αλλά και αρκετούς μεταγενέστερους μελετητές, «η ιστορική παράδοσις [...], το ανήσυχον, το ερευνητικόν, το ριψοκίνδυνον, το φιλαπόδημον του χαρακτήρος των Ελλήνων»³⁰, και προκειμένου για την Τουρκοκρατία, «το έμφυτον παρά τοις Έλλησιν αίσθημα της ελευθερίας [...], η πίστις εις την αξίαν [του ελληνικού λαού], η τουρκική τυραννία και καταπίεσις, η συναίσθησις υπεροχής έναντι του βαρβάρου και ανικάνου κατακτητού εθιμοϋργει την βάσιν προς εκπατρισμόν»³¹. Ενδιαφέρον είναι ότι οι θέσεις αυτές δεν υποστηρίχθηκαν μόνο από Έλληνες ιστορικούς αλλά και από ελληνοίστες του εξωτερικού, όπως ο Ούγγρος Endre Horváth το 1940, που θεωρούσε ως αιτίες της μετανάστευσης των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία το γεγονός ότι ήταν «σπρωγμένοι από τα βάσανα και τις ταλαιπωρίες του πολιτικού περιβάλλοντος, τα οικονομικά [...] συμφέροντα, μα πολλές φορές και από τον πατροπαράδοτον οίστρο και την πνευματική δίψα για ανώτερο πολιτισμό»³². «Η ιστορική και φυλετική του Έθνους ημών ενότιης ουδεμίαν ποτέ ρωγμήν παρουσιάζει παρά τας φαινομένας κατά τινας περιόδους και δη και της τουρκοκρατίας χαλαρώσεις της συνοχής αυτής», έγραφε ο Σπυρίδων Λουκάτος το 1961, εξιστορών τον «Πολιτικόν βίον των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν»³³.

Κάτι ακόμη τόνιζε ο Λουκάτος στο μελέτημά του, που γνωρίζει όλα τα χαρακτηριστικά της καλής ιστορικοιστικής έρευνας, με πηγές, τεκμηρίωση και βιβλιογραφία: «Απόδειξις της αρρήκτου ταύτης ιστορικής του Ελληνικού Έθνους ενότιητος κατά τα έτη της Τουρκοκρατίας υπήρξε συν τοις άλλοις και ίδια ο θεσμός των κοινοτήτων της δούλης πατρίδος και της ελληνικής διασποράς». Οι θέσεις αυτές που είχαν διατυπωθεί και το 19ο αιώνα και αφορούσαν, ως γνωστό, σε μια από τις θεωρίες για την καταγωγή του κοινοτικού θεσμού επί Τουρκοκρατίας θα αποτελούσαν ένα από τα εναύσματα για τη έρευνα περί τις «κοινότητες του εξωτερικού», λίγο πριν αλλά και κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήταν η εποχή της ανάπτυξης των μελετών για τις κοινότητες της Τουρκοκρατίας και μάλιστα όσον αφορά στην πολιτική, διοικητική τους αποστολή. Αναζήτηση αρχείων, εγγράφων, καταστατικών που θα τεκμηρίωναν την επίσημη λειτουργία τους ήταν από τα μελήματα όχι μόνο μελετητών που καλλιέργησαν την ιστορία του δικαί-

30. Σπυρίδων Δ. Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕ)* 15 (1961), 293.

31. Ο.π., σ. 292-293.

32. Ανδρέας Horváth, «Εκπολιτιστική δράσις της ελληνικής διασποράς», *Νέα Εστία* 28 (1940), 926.

33. Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος», ό.π., σ. 287.

ου³⁴, αλλά και καθηγητών της ιστορίας στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, όπως του Διονυσίου Ζακυθινού, του Απόστολου Βακαλόπουλου, που σχολήθηκε εκτενώς με το θέμα στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, την οποία εξέδωσε τη δεκαετία του 1960 στη Θεσσαλονίκη, και άλλων μελετητών όπως ο Κ. Λαμέρας, ο Ιάκωβος Βισβίτζης³⁵. Οι περισσότερες μελέτες που θα δουν το φως της δημοσιότητας ως τη δεκαετία του 1970, με λίγες εξαιρέσεις, όπως αυτή του Νικολάου Σβορώνου για τη Μινόρκα³⁶, θα έχουν ως αποκλειστικό σχεδόν χαρακτήρα την προβολή του κοινοτικού θεσμού των «κοινοτήτων του εξωτερικού», αρχής γενομένης από το άρθρο του Νικολάου Γωμαδάκη για τους «Ναούς και θεσμούς της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνου»³⁷. Σε πολλές μελέτες θα επιχειρηθούν α' η αναζήτηση των προτύπων οργάνωσης της διοίκησης των «κοινοτήτων του εξωτερικού», είτε σε αντίστοιχες του ελλαδικού χώρου κατά την Τουρκοκρατία, με σκοπό να φανεί η άμεση σχέση με το «μητροπολιτικό» κέντρο κατά τα πρότυπα του αρχαίου αποικισμού και να στηριχθεί το θεώρημα της συνέχειας, ή β' η συσχέτιση με τη διοίκηση της βενετικής κοινότητας, ώστε να θεωρηθεί αυτή η πρωτοπόρα και πλούσια ελληνική κοινότητα ως το πρότυπο οργάνωσης για όλες τις άλλες. Λίγο-έως καθόλου- δόθηκε έμφαση στα τοπικά κελύσματα των επί μέρους κοινωνιών που φιλοξενούσαν αυτές τις κοινότητες και ποιους περιορισμούς ή επιδράσεις αυτά τυχόν θα επέβαλλαν. Ο στόχος ήταν να φανεί η χρήση π.χ. του μακεδονικού ή νησιωτικού ή άλλου προτύπου, ώστε να εξηγηθούν οι στενοί δεσμοί και η συνέχεια. Ταυτόχρονα τονίζονταν το ενδιαφέρον για την ίδρυση και λειτουργία ναού και σχολείου, ως κοινωνικών συμβόλων, που μαζί με την κοινότητα συναπάρτιζαν το απαραίτητο τρίπτυχο για τη διατήρηση και απόδειξη

34. Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν* (ανάτ. από το περιοδικό *Γνώσεις*), Αθήνα 1958· Ο ίδιος, "Community laws and customs of Western Macedonia under ottoman rule", *Balkan Studies* 2 (1961), 1-22.

35. Σημειώνω εδώ μερικές μόνο από τις σχετικές μελέτες: Κ. Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας δημογερόντων», *Μικρασιατικά Χρονικά* 3 (1946), 1-73· D. A. Zakythinos, *La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative*, Αθήνα 1948, σ. 3-32 (ανάτ. από το περ. *L'Hellénisme contemporain*)· I. Βισβίτζης, «Η κοινοτική διοίκησης των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», *L'Hellénisme Contemporain*, τόμος αναμνηστικός, «Η πεντακοσιοστή επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», Αθήνα 1953, 183-204.

36. Ν. Γ. Σβορώνος, «Η ελληνική παροικία της Μινόρκας», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, Αθήνα 1956, σ. 323-349.

37. Νικόλαος Β. Γωμαδάκης, «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16 (1940), 81-127.

της θρησκευτικής και εθνικής ενότητας. Έτσι ερμηνεύονταν και τα προνόμια που παρείχαν οι διοικητικές αρχές των χωρών που φιλοξενούσαν τις κοινότητες αυτές, ως αποδεικτικό στοιχείο για τον σημαντικό ή μοναδικό ρόλο των Ελλήνων, καθώς οι όροι *greco*, *greco-orientale*, *Grieche*, *griechisch-schismatisch* κ.ά. της λατινικής, ιταλικής ή γερμανικής γλώσσας των προνομιακών κειμένων μεταφράζονταν ως Έλληνες. Δεν τονιζόταν επαρκώς η συνύπαρξη με τους άλλους ορθόδοξους κατοίκους της Βαλκανικής (Σέρβους, Βλάχους κ.ά.), καθώς είναι γνωστό ότι όλοι αυτοί οι ορθόδοξοι λαοί συμβίωναν στις παροικίες και συχνά κάτω από ενιαία κοινοτική οργάνωση, τουλάχιστον, στην Κεντρική Ευρώπη³⁸, πριν από τη δυναμική εμφάνιση του εθνικισμού.

Μέσα στο πλαίσιο της εθνικής ιστοριογραφίας ο ρόλος των «κοινοτήτων του εξωτερικού» για τον «Αγώνα της ελευθερίας» αλλά και της «πνευματικής ανάτασης» του έθνους κατείχε, ως τη δεκαετία του 1970, κυρίαρχη θέση στις περί αυτές μελέτες. Το 1952 ο Νικόλαος Τωμαδάκης στον πανηγυρικό λόγο του *Η Συμβολή των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού εις τον Αγώνα της Ελευθερίας*, για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υποστήριξε:

Σκοπός ημών σήμεραν είναι να διατρέξωμεν δι' ολίγων την συμβολήν των κοινοτήτων [του εξωτερικού] εις τε την προετοιμασίαν και την διεξαγωγήν της Ελληνικής Επανάστασεως. Και τούτο διά να μη μείνη αμνημόνητος η συμβολή εις τον αγώνα χιλιάδων εκλεκτών Ελλήνων, βασιανισμένων παιδιών του Έθνους, τα οποία δεν ικανοποιήθησαν ποτέ από την απόκτησιν περιουσίας και κοινωνικής θέσεως εν τη ξένην αλλ' απέβλεψαν πάντοτε ου μόνον μετά νοσταλγίας, αλλά και μετά πόθου εις την πατρίδα, την οποίαν εργάσθησαν συστηματικώς διά να καταστήσουν ελευθεράν³⁹.

Πρόκειται για μια απλουστευτική επεξεργασία των δεδομένων για τη ζωή των παροίκων, που πολλοί από αυτούς και περιουσία μεγάλη απέκτησαν στους

38. Ο Λάμπρος έκανε ήδη σχετική μνεία στον πρυτανικό του λόγο, «Σελίδες», ό.π., σ. 270-273. Στο θέμα αναφέρεται και ο Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α' (Τουρκοκρατία), Αθήνα 1957, στο σύντομο κεφάλαιο για τις «Ελληνικές παροικίες του εξωτερικού», που αφιερώνει στην *Ιστορία* του, σ. 215-225, χρησιμοποιώντας τη μελέτη του Σέρβου Dušan Popović, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg gradjanskog društva* (Για τους Κουτσόβλαχους. Συμβολές στο πρόβλημα της δημιουργίας της αστικής τάξης), Βελιγράδι 1937. Για το βιβλίο αυτό βλ. και Ιωάννης Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*. Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 13 κ.ά.

39. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Η Συμβολή των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού εις τον Αγώνα της Ελευθερίας*, Λόγος Πανηγυρικός εις την 25ην Μαρτίου 1952 εκφωνηθείς [...] εν τη Αιθούση των Τελετών του Αθήνησι Πανεπιστημίου, Αθήνα 1953, σ. 7.

τόπους όπου εγκαταστάθηκαν και συχνά ανήλθαν στην κοινωνική ιεραρχία. Δεν πολέμησαν βέβαια κατά κανόνα αυτοί οι πλούσιοι πάροικοι για την Επανάσταση, αλλά αρκετοί συμπαρατάχθηκαν ή αγωνίστηκαν με τον τρόπο τους (χρηματικές ενισχύσεις, περιθάλψη προσφύγων κ.ά.). Στον Αγώνα τάχθηκαν οι φοιτητές των πανεπιστημίων της Ευρώπης, που αποτέλεσαν και τον Ιερό Λόχο στη μάχη στο Δραγατσάνι, που μάλλον δεν πρέπει να τους περιλάβουμε στο σώμα των παροίκων, και ορισμένοι άλλοι υποστήριξαν θετικά και αποτελεσματικά την ιδεολογική προ πάντων προετοιμασία και στήριξη του Αγώνα. Κοινός τόπος λοιπόν της εθνικής ιστοριογραφίας ότι «αι κοινότητες της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδος και της ελληνικής διασποράς υπήρξαν εκ των θεμελιωδωτέρων παραγόντων της εθνεγερσίας ημών»⁴⁰. Άλλωστε μέσα από την ίδια οπτική θα αντιμετωπισθεί από την εθνική ιστοριογραφία το ενδιαφέρον Ελλήνων του εξωτερικού, των «εθνικών ευεργετών», ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 19ου, για τη δωρεά κληροδοτημάτων, θέσπιση υποτροφιών για τις σπουδές νέων, οικοδόμηση κτιρίων κοινής ωφέλειας και πολιτισμικής προβολής, επενδύσεις στη γη ή σε επιχειρήσεις κ.ά. Η κριτική αποτίμηση του ρόλου και του ενδιαφέροντος τους και για επενδύσεις και σε συνδυασμό με τις οικονομικές επιχειρήσεις τους θα έλθει αργότερα, στο πλαίσιο σύγχρονων τάσεων της ιστοριογραφίας⁴¹. Σύμφωνα άλλωστε με τις θεωρίες γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο η συμπεριφορά αυτή των παροίκων υποδηλώνει την ύπαρξη κοινωνικών διατοπικών δικτύων, έχει θετικά οικονομικά αποτελέσματα στις περιοχές υποδοχής αυτών των ευεργεσιών, ενισχύει τους οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς μεταναστών και χώρου αποστολής, επιδρά στη διατήρηση εθνικών δεσμών, συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων προτύπων επιπέδου διαβίωσης, αρχιτεκτονικών τάσεων κ.λπ.⁴²

Ο πολιτικός ρόλος των παροικιών θα γίνει αποδεκτός, και δικαιολογημένος, από όλη τη σχετική βιβλιογραφία που αφορά στην προετοιμασία της εθνικής συνειδητής, ιδίως με αφορμή την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας γύρω από την αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων και του νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και από μελετητές που έστρεψαν περισσότερο τον προβληματισμό τους σε θέματα όπως η ανάπτυξη και ο ρόλος της αστικής τάξης, όπως θα δούμε. Έγραφε, λοιπόν, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς το 1977, στο βιβλίο του *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή*:

40. Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος», ό.π., σ. 287.

41. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 4, τχ. 7 (1987), 119-154.

42. Monica Boyd, "Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas", Robin Cohen (εκδ.), *The Sociology of Migration*, Cheltenham UK/Brookfield US 1996, σ. 309.

Πράγματι, οι κοινοτικοί οργανισμοί συγκεντρώνουν όλους τους Έλληνες ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση ή το επάγγελμά τους. Η Εκκλησία, τα σχολεία, οι σύλλογοι και μια πλήρης κοινοτική ζωή, χρηματοδοτημένη από τους πλούσιους άποικους, οργανώνεται σε βάση καθαρά εθνική και μάλιστα «αποκλειστική». Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η σημασία της κοινοτικής οργάνωσης των Ελλήνων του εξωτερικού για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης. [...] Η Εκκλησία υπήρξε, ως το τέλος του 18ου αιώνα, ο κεντρικός ιδεολογικός και οργανωτικός μηχανισμός που διασφάλιζε την αναπαραγωγή της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στους διασπαρμένους Έλληνες. Η σημασία των εκκλησιαστικών μηχανισμών μεταβλήθηκε όμως από τη στιγμή που ο οικονομικός ρόλος των Ελλήνων συγκεντρώθηκε γύρω από τις νέες μεταπρατικές αστικές δραστηριότητες, που απαιτούσαν μια εθνική «αποκλειστικότητα» πολύ πιο αυστηρή και διαρθρωμένη⁴³.

Είναι άλλωστε αποδεκτός και από τη σύγχρονη θεωρητική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου, και όχι μόνο του ελληνικού, ο ρόλος των μεταναστών, η ζωή τους μέσα σε πολυεθνικά κράτη ή κοσμοπολιτικό περιβάλλον στους χώρους υποδοχής, ο συγχρωτισμός τους με άλλες πληθυσμιακές ομάδες και η οργάνωση των αυτοδιοικούμενων πυρήνων τους για τη διαμόρφωση και διατήρηση της εθνικής συνείδησης⁴⁴. Οι μετανάστες απομακρυνόμενοι από το περιβάλλον όπου ζουν, εντός μιας κουλτούρας που την αποδέχονται χωρίς αμφισβητήσεις και απορίες, αναγκάζονται να έλθουν σε επαφή με νέα πολιτισμικά δεδομένα στους χώρους υποδοχής, να διακρίνουν τη διαφορετικότητα, να αισθανθούν «ξένοι» και να επιδιώξουν να οργανώσουν τις «εθνικές» ομάδες τους για να διατηρήσουν το βίωμα του συνανήκειν, να παρατηρήσουν τις ιδιαίτερες τους που τους ξεχωρίζουν από τον περιβάλλοντα χώρο και την κυρίαρχη σ' αυτόν κουλτούρα και γι' αυτό να ενισχύσουν τα ενοποιητικά τους στοιχεία.

Ο τονισμός των αιτίων φυγής προ της τουρκικής καταπίεσης⁴⁵, από τις πρώτες μελέτες για τον παροικιακό ελληνισμό, όσο και αν αυτή ήταν υπαρκτή, δεν

43. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. από τα γαλλικά, Αθήνα 1977, σ. 345-346.

44. Dirk Hoerder – Inge Blank, “Ethnic and National Consciousness from the Enlightenment to the 1880s”, εισαγωγή στο Dirk Hoerder – Inge Blank (εκδ.), *Roots of the Transplanted*, τ. I, *Late 19th century East Central and Southeastern Europe*, Νέα Υόρκη 1994, ιδίως σ. 41-47· ιδίως για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Olga Katsiardi-Hering, “Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts”, *Südost-Forschungen* 59/60 (2000-2001), 125-148, όπου και βιβλιογραφία.

45. Τα αίτια αυτά υπερτονίζει και ο Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π.,

μπορεί να εξηγήσει συλλογικά την τόσο μεγάλη εξάπλωση παροικιών, και μάλιστα σε μια περίοδο, όπως ο 18ος αιώνας, που συμβαδίζει με την οικονομική ακμή του ελληνισμού. Αν εξαιρέσουμε τις μεταναστεύσεις φυγής ή τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών ως επακόλουθο πολεμικών συρράξεων ή τους εποικισμούς νεοκατακτώμενων περιοχών, που συνήθως πραγματοποιούνταν κατά ομάδες και όχι μεμονωμένα, οι ανθηρές εμπορικές παροικίες σχηματίστηκαν κατά κύριο λόγο σε νευραλγικά εμπορικά κέντρα και αποτελέστηκαν από μεμονωμένες σταδιακά μετακινήσεις ατόμων ή και οικογενειών μέσα από τα διαμορφωόμενα δίκτυα, όπως έχει αποδείξει η νεότερη περί τις μεταναστεύσεις έρευνα. Οι μεταναστεύσεις είναι σύνθετες κοινωνικές διαδικασίες και αποτελούν απαντήσεις σε πολύπλοκους οικονομικούς, κοινωνικούς, οικολογικούς, πολιτισμικούς παράγοντες. Οι άνθρωποι στην Ευρώπη της πρώιμης νεότερης εποχής αλλά και, κυρίως, του 18ου αιώνα βρισκόνταν διαρκώς σε κίνηση. Μετακινούνταν τεχνίτες, φορτωμένοι με εμπορεύματα έμποροι, περιηγητές διψασμένοι για το καινούριο, το άγνωστο, λόγοι γεμάτοι επιθυμία για μόρφωση. Αλλά προπαντός μετακινούνταν για αναζήτηση εργασίας και κυρίως για χάρη του εμπορίου⁴⁶. Είναι καλό να υπολογίζουμε και στον «εθελοντικό» παράγοντα στη μετακίνηση, όσο κι αν ανακύπτει μεθοδολογικά το δύσκολο ερώτημα πόσο εθελοντική είναι πράγματι μια «εθελοντική» μετανάστευση. Έτσι πάντως μπορεί να κατανοηθεί και η μετακίνηση ελληνικού πληθυσμού προς τη Βενετία π.χ., και μάλιστα υπηκόων της, άρα όχι αναγκαστικά διωγμένων από τις πατρίδες τους, αλλά που για διάφορους λόγους κατέληξαν στην πρωτεύουσα του κράτους. Κοντά σ' αυτούς έφταναν και οι φεύγοντες προ του τουρκικού κινδύνου και βαθμιαία αποτελέστηκε ένας αλλογενής προς τη βενετική πόλη πυρήνας. Συχνά το σύνθετο των μεταναστεύσεων εξαρτάται και από το γεγονός ότι «όχι μόνο οι άνθρωποι μετακινούνταν πέρα από τα σύνορα αλλά και τα σύνορα πέρα από τους ανθρώπους»⁴⁷. Η θέση αυτή του Klaus Bade βρίσκει πολύ καλά εφαρμογή για τις πολλές παροικίες ορθόδοξων Ελλήνων, Σέρβων, «Μακεδονοβλάχων» (κατά τις πηγές) στην Ουγγαρία και Τρανσυλβανία, ιδίως μετά τη συνθήκη του Karlowitz, οπότε έπαυσαν οι περιοχές αυτές να αποτελούν οθωμανικές επαρχίες και έτσι οι πληθυσμοί που ώς τότε κινούνταν εντός της Οθωμανικής

σ. 211-215· ενδιαφέρον είναι ότι στην πρώτη *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία* του (1925) δεν αναφέρεται στις παροικίες.

46. Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Μόναχο 2002, σ. 18: διακρίνει τη «Μετακίνηση εργατικής δύναμης» και τη «Μετακίνηση εμπόρων».

47. Ο.π., σ. 12.

Αυτοκρατορίας βρέθηκαν εκτός αυτής. Οικονομικοί λόγοι, μεταγενέστερα, συνέβαλαν στην πληθυσμιακή τους ενίσχυση, ανάμεσά τους και λόγοι φυγής, όπως π.χ. στην περίπτωση του Μίσκολτς και των Μοσχοπολιτών κατοίκων του⁴⁸. Πολύ περισσότερο βρίσκει εφαρμογή η θέση του Bade όσον αφορά στη μετακίνηση των συνόρων και στον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης ή της Μικράς Ασίας, καθώς αυτός συνεξετάζεται ως ελληνισμός της διασποράς από ορισμένες μελέτες⁴⁹.

Τη νέα ομάδα αντιμετώπισης του προβλήματος της εγκατάστασης των Ελλήνων στο εξωτερικό μπορούμε να την οριοθετήσουμε με την ίδρυση αφ' ενός του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία (1951)⁵⁰, που στεγάσθηκε στο κτίριο του Φλαγγινιανού Σπουδαστηρίου της Αδελφότητας της Βενετίας και έδωσε σοβαρή ώθηση στη μελέτη τόσο του βενετοκρατούμενου ελληνισμού όσο και της πλούσιας δράσης των Ελλήνων στη Βενετία, και αφ' ετέρου με τη συστηματική ενασχόληση με την ιστορία του βιβλίου, της τυπογραφίας, της γλώσσας, της πνευματικής παραγωγής και ξεχωριστά του Διαφωτισμού. Δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης η ιστοριογραφική κριτική γύρω από αυτά τα θέματα και συνεπώς εδώ περιορίζομαι μόνο σε μερικές νύξεις για τη στροφή που παρατηρείται και πώς αυτή επιδρά στην ιστοριογραφία του παροικιακού φαινομένου. Ευθύς εξαρχής μέλημα, λοιπόν, των διευθυντών του Ινστιτούτου Βενετίας (Σοφίας Αντωνιάδου, καθηγητών Μ. Ι. Μανούσακα, Νικολάου Παναγιωτάκη και

48. Για την παρακμή και καταστροφή της Μοσχόπολης βλ. Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη-Κολωνία 1989, σ. 41-46. Για την παροικία στο Μίσκολτς βλ. Nadya Danova – Varban Todorov, «Ελληνικά έγγραφα από το Αρχείο της πόλης Μίσκολτς (Ουγγαρία)», John M. Fossey (εκδ.), *Proceedings of the first International Congress of the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, τ. II, *From 1453 to Modern Times*, Άμστερνταμ 1992, σ. 167-189.

49. Γσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., στο κεφάλαιο για τον ελληνισμό της διασποράς περιλαμβάνει και τους Έλληνες της Μικράς Ασίας υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία ακόμη την εποχή που εξετάζει στο βιβλίο του, σ. 288-295, 303-313.

50. Μ. Ι. Μανούσακας, «Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Στα τελευταία 16 χρόνια της ομαλής λειτουργίας (1966-1982)», *Τα Ιστορικά* 5, τχ. 8 (1988), 137-163. Για τα πεπραγμένα του Ινστιτούτου οι διευθυντές του συντάσσουν εκθέσεις που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Θησαυρίσματα* ή αποτελούν ξεχωριστές εκδόσεις, πθ. *Σύνοψις Πεπραγμένων της τελευταίας δεκαετίας (1966-1975)*, Βενετία, Ελληνικών Ινστιτούτων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1976· Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Δεκέμβριος 2000-Δεκέμβριος 2001*, Βενετία 2001.

Χρύσας Μαλτέζου), ήταν, εκτός από την έρευνα για την ιστορία των Ελλήνων επί βενετικής κυριαρχίας, και η διάσωση, διατήρηση και γενικότερη φροντίδα για την προβολή του εικαστικού, αρχαιακού, βιβλιογραφικού πλούτου περί την κοινότητα της Βενετίας και η ενίσχυση, γι' αυτό, αντίστοιχων συνθετικών μελετών περί την ιστορία της Αδελφότητας⁵¹, του σχολείου της κοινότητας⁵², των εκκλησιαστικών ζητημάτων που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες στη Βενετία, της πνευματικής δραστηριότητάς τους εκεί, ιδιαίτερα της εκδοτικής⁵³, της φιλανθρωπικής, της οικοδόμησης και καλλιτεχνικής διακόσμησης του ναού του Αγίου Γεωργίου⁵⁴. Φρόντιζαν, ακόμη, ώστε να εκδίδονται και αρχαιακές πηγές, που θα ενίσχυαν μεταγενέστερες έρευνες. Τέτοιες εκδόσεις αφορούσαν σε κατάστιχα της Αδελφότητας, πράξεις βαπτίσεων, γάμων, θανάτων των Ελλήνων στη Βενετία⁵⁵. Ανάλογου ιστορικού προβληματισμού και θεμελιώ-

51. Ανάμεσα στις πολλές μελέτες αναφέρω εδώ Μ. Ι. Μανούσακας, «Επισκόπηση της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά* 6, τχ. 11 (1989), 243-264, όπου και βιβλιογραφία· Ο ίδιος, «The History of the Greek Confraternity (1498-1953) and the activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)», *Modern Greek Studies Yearbook* 5 (1989), 321-394· ιδιαίτερα μνημονεύω τις μονογραφίες: Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου εγγράφων (1533-1562)*, Αθήνα 1976 και Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978· για μια πληρέστερη βιβλιογραφία περί τον ελληνισμό της Βενετίας βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Βιβλιογραφία του Ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α'. Γενικά», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), 7-87 και 17 (1980), 7-21.

52. Σημειώνω ενδεικτικά τις μονογραφίες: Αθανάσιος Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνεος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986 και Ευθύμιος Σουλογιάννης, «Η Σχολή Φλαγγίνης στη Βενετία. Μια πρώτη συμβολή στην ιστορία της λειτουργίας της (1824-1907)», *ΔΙΕΕ* 26 (1983), 203-326.

53. Βιβλιογραφία βλ. Μανούσακας, «Ελληνική Ορθόδοξη Αδελφότητα», ό.π., σ. 257· ενδεικτικά αναφέρω τις μονογραφίες του Γεωργίου Πλουμιδή, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969 και του Γιώργου Βελουδή, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1987 (μτφρ. από τα γερμανικά).

54. Βλ. συνοπτικά *Ελληνικών Ινστιτούτων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Οδηγός του Μουσείου των εικόνων και του ναού του Αγίου Γεωργίου*, Ιστορική εισαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, Περιγραφικός κατάλογος Αθ. Ι. Παλιούρα, Βενετία 1976.

55. Ενδεικτικά βλ. Μαυροειδή, ό.π.· Μ. Ι. Μανούσακας - Ψω. Γ. Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας. Α' Πράξεις Γάμων (1599-1815)*, Βενετία 1993· Χρύσα Μαλτέζου - Γεώργιος Πλουμιδής (εκδ.), *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του Αγίου Αντωνίου Βενετίας (1569-1810)*, <Graecolatinitas

μένες σε πλούσιο αρχαιολογικό υλικό με στιβαρή και άρτια βιβλιογραφική τεκμηρίωση ήταν και οι μελέτες που αφορούσαν στην εγκατάσταση των Ελλήνων στη Νάπολη, την Αγκώνα, το Σεμλίνο, την Αλεξάνδρεια⁵⁶. Καθώς ο ερευνητικός προσανατολισμός του Ινστιτούτου αφορούσε, κυρίως, στον πολιτικό και πνευματικό βίο των Ελλήνων της Αδελφότητας, λίγες⁵⁷ είναι ως τώρα οι μελέτες που προέκυψαν από προγράμματά του και αναφέρονται στις οικονομικές δραστηριότητες των παροίκων, εκτός από τις εκδοτικές.

Πριν περάσουμε στη νέα ομάδα εξέτασης ζητημάτων του ελληνισμού της διασποράς, όπως έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια να ονομάζεται, νομίζω ότι είναι η κατάλληλη στιγμή να προβληματισθούμε σύντομα γύρω από το περιεχόμενο των όρων κοινότητα, παροικία, αποικία, διασπορά, απόδημος ελληνισμός, όπως τον αντιμετώπισε η ελληνική ιστοριογραφία. Ας μου επιτραπεί μια αυτοβιογραφική παρέκκλιση. Όταν ξεκινούσα την έρευνα για τη διδακτορική μου διατριβή⁵⁸, στα μέσα του 1975, οι μελέτες που ως τότε είχα ως πρότυπο περιλάμβαναν στα περιεχόμενά τους την παραχώρηση προνομίων στους Έλληνες, την ίδρυση των κοινοτήτων/αδελφοτήτων, την ανέγερση, διακόσμηση και λειτουργία του ναού, την ίδρυση σχολείου και εκπαιδευτική δραστηριότητα, τη φιλανθρωπική δράση της κοινότητας. Πίστευα ότι θα έβρισκα στην Τεργέστη ένα καταταγμένο αρχαιολογικό υλικό, θα το μικροφωτογράφιζα και ύστερα από ολιγόμηνη παραμονή θα μπορούσα να γυρίσω να το μελετήσω με άνεση στην Αθήνα. Ο πακτωλός του υλικού που σωζόταν στην κοινότητα αλλά και στα κρατικά αρχεία της πόλης και κυρίως η περιήγηση στην Τεργέστη, όπου σε κάθε γωνιά του κέντρου της πρόβαλλε και ένα κτίριο αγορασμένο ή κτισμένο ή διαμορφωμένο από Έλληνες, ακόμη και η κεντρική παραλία είχε το όνομα Riva Carciotti από το δεσπότηζον palazzo του πλουσιότατου Έλληνα Δημητρίου Καρτσιώτη, με οδήγησαν στην αναθεώρηση της αρχι-

---

Nostra, Πηγές 3>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2001.

56. I. K. Χασιώτης, «Sull'organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci à Napoli (Dal XV alla metà del XIX sec.)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, 26 (1981), 409-452· Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*, δ.π.· Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας 1843-1993*, Αθήνα 1994.

57. Τα σχετικά μελετήματα βλ. Μανούσκακας, «Ελληνική Ορθόδοξη Αδελφότητα», δ.π., σ. 250, 258, υποσ. 28, 77-79, όπου μνημονεύει μελέτες του Σπ. Ασδραχά, του Β. Κρεμμυδά, της Ευτυχίας Λιάτα, του Παναγιώτη Μιχαηλάρη, της Κρίστας Παναγιωτοπούλου.

58. Όλγα Κατσαριδάη-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1986.

κής προοπτικής να ασχοληθώ μόνο με την κοινότητα. Γρήγορα μέσα μου το βάρος μετατοπίστηκε από την κοινότητα στην παροικία, καθώς νόμιζα τότε, και εν μέρει το πιστεύω ακόμη, ότι ο περιέχων ευρύτερος όρος, για να μην ξεχάμε τα σύνολα, ήταν η παροικία, το σύνολο δηλαδή των ανθρώπων που ανήκαν σε μια εθνοθηρησκευτική ομάδα και κάποιοι από αυτούς συναπάρτιζαν το διοικητικό σώμα της κοινότητας. Τέτοια διάκριση δεν είναι απαραίτητο να ισχύει για όλες τις σχετικές μελέτες και για όλους τους συγγραφείς. Ήθελα πάντως χρησιμοποιώντας τον όρο παροικία να υποδηλώσω ήδη από τον τίτλο ότι θα αντιμετώπιζα την εγκατάσταση των Ελλήνων εκεί όχι μόνο ως ένα πρόβλημα της ελληνικής ιστορίας αλλά και κυρίως της πόλης της Τεργέστης, της αψβουργικής μοναρχίας, στην οποία υπαγόταν. Τάσεις της οικονομικής, κοινωνικής, δημογραφικής ιστορίας που αναπτύσσονταν τότε οπωσδήποτε διευκόλυναν αυτή την αλλαγή της οπτικής. Αλλά ας μείνουμε για λίγο στους όρους. Οι λέξεις αποικία/αποικιακός ελληνισμός/παροικιακός ελληνισμός των πρώτων μελετών παραπέμπουν στο μοτίβο της συνέχειας του ελληνισμού και επομένως του αποικιακού ελληνισμού.

Σχεδόν όπως το αρχαίο ούτω και το νεότερο Ελληνικόν Έθνος έχει να επιδείξει τοσούτον αποικιών και εμπορικής διαδόσεως και κατισχύσεως πλούτον, όσον δεν διατάζω να είπω, αναλογικώς ουδέν άλλο. Ηδύνατό τις βεβαίως ν' αντείπη, ότι η Ιουδαϊκή φυλή παρουσιάζει απείρως μείζονα και πολλώ πλέον κατατμημένην διασποράν, αλλ' οι Ιουδαίοι δεν είναι έθνος, ως σήμερον αντιλαχβανόμεθα το πράγμα, δεν έχουν σταθερόν εθνικόν κέντρον· είναι μάλλον θρησκευτική ομάς ακούουσα εις τας ιστορικές αναμνήσεις ενός έθνους. Όπως ποτ' αν η μετά τον Ιουδαίον θα εύρητε παντού τον Έλληνα και ενίοτε μάλιστα θα συναντήσητε τον δεύτερον εκεί, όπου ο πρώτος παρ' όλον το δαιμόνιον εμπορικόν πνεύμα του δεν ετόλμησε να διεισδύση⁵⁹.

σε μια παράγραφο ο Δένδιας έθιγε όλο το ιδεολογικό αλλά και εννοιολογικό πρόβλημα που θα απασχολούσε έκτοτε τη σχετική βιβλιογραφία. Έτσι ο όρος διασπορά πολύ αργότερα, και μάλιστα περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες⁶⁰ χρησιμοποιείται και από τους ιστορικούς των «κοινοτήτων του εξωτερικού» ή του παροικιακού ελληνισμού σε αντίθεση προς το παρελθόν, ενώ παράλληλα εμφανίζεται όλο και συχνότερα για τις παροικίες του 15ου-19ου αιώνα ο όρος μεταναστευτικό φαινόμενο.

Τί έχει αλλάξει; Είναι γεγονός ότι ο όρος διασπορά παραπέμπει, όπως και

59. Δένδιας, ό.π., σ. 7.

60. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π.· Fossey (εκδ.), *Proceedings*, ό.π.·

I. K. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993· Ο ίδιος, "Modern Greek Diaspora: Typology and Periodization", Evangelos Konstantinou (εκδ.), *Griechische Migration in Europa. Geschichte und Gegenwart*, <Philhellenische Studien, τ. 8>, Φρανκφούρτη 2000, σ. 85-94.

η οικουμένη, περισσότερο σε εκκλησιαστικά συμφραζόμενα⁶¹, και μάλιστα επικράτησε ύστερα από τη μετάφραση των Ο' για την Παλαιά Διαθήκη και αναφερόταν περισσότερο στην εβραϊκή διασπορά⁶². Πρώτος, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Μανουήλ Γεδεών, όπως είδαμε, είχε δημοσιεύσει άρθρα με τίτλο «Εκκλησίαι εν τη Διασπορά». Το 1920 δημοσιεύονταν σε συνέχειες στο περιοδικό *Εμπορεία Αθηνών* μεταφρασμένα σύντομα άρθρα του Γερμανού ιστορικού Καρλ Ντήτριχ, που τα τιτλοφορούσε «Ο εν Διασπορά Έλληνισμός» και αναφέρονταν στις εκτός Ελλάδος παροικίες κυρίως της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ο Διονύσιος Ζακυθηνός, το 1971, στον πανηγυρικό του λόγο για τα 150 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, επιχειρούσε το συγκερασμό και την εννοιολογική αποτύπωση των όρων: «Υπερίorius ή απόδημος Έλληνισμός, Έλληνισμός του Εξωτερικού ή της Διασποράς [...]»⁶³. Για τον ελληνισμό της διασποράς μάς μιλούσε στα ελεύθερα σεμινάρια του ο καθηγητής μας Βασίλειος Σφυρόερας το 1971 και αφιέρωνε ειδικό κεφάλαιο στο συνοπτικό αλλά μεστό εγχειρίδιο πανεπιστημιακών παραδόσεων⁶⁴. Το σύγχρονό μας περιοδικό *Journal of the Hellenic Diaspora*, που εκδίδεται στις ΗΠΑ, φιλοξενεί μελέτες που αναφέρονται σε πρόσφατα προβλήματα του ελληνισμού της διασποράς αλλά και στη γενικότερη πνευματική παραγωγή Ελλήνων εκτός των ελληνικών συνόρων. Είναι προφανές, από όσα είπαμε ως τώρα, ότι η χρήση του όρου αποικία που απαντούσε στις πρώτες μελέτες και παρέπεμπε, πλην εξαιρέσεων όπως αυτή του Κούμα, σε ιδεολογικούς στόχους για να αποδειχθεί η συνέχεια του αποικιστικού πνεύματος των Ελλήνων, εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια και συνηθίζονταν όροι όπως α' κοινότητες του εξωτερικού είτε με το ευρύτερο, περιεκτικό περιεχόμενο του συνόλου των εγκαθισταμένων σε ξένη πόλη είτε με το περιορισμένο του οργανωμένου διοικητικού συνόλου, ή β' παροικίες, που αναφερόταν στο σύνολο των Ελλήνων που συναπάρτιζαν την εγκατάσταση σε μια ξένη πόλη. Ο τελευταίος αυτός όρος είχε δώσει την ονομασία του και στη γενικότερη θεώρηση του φαινομένου, που έγινε γνωστό από τις πολλές μελέτες της δεκαετίας του 1970

61. Johannes Irsmscher, "Die griechische Diaspora", Fossey (εκδ.), *Proceedings*, ό.π., τ. 1, σ. 1.

62. Σχετικός προβληματισμός απασχόλησε τους συμμετέχοντες στο Συνέδριο "Jewish Diaspora – Hellenic Diaspora/Ιουδαϊκή Διασπορά – Ελληνική Διασπορά" (Πανεπιστήμιο της Hajfa, 26 Μαρτίου-1 Απριλίου 2001): τα Πρακτικά είναι υπό έκδοση.

63. Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, «Ο Έλληνισμός της Διασποράς», *Παρνασσός* 13 (1971), 390.

64. Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, *Οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας (Πανεπιστημιακή παραδόσεις)*, Αθήνα 1971, σ. 66-79.

και εξής ως παροικιακό φαινόμενο. Η χρήση του όρου παροικία αντί του αποικία ήταν λιγότερο ιδεολογικά φορτισμένη, καθώς δεν περιείχε απαραίτητα την έννοια της μονιμότητας και του σκοπού της οικονομικής κυρίως εκμετάλλευσης της ευρύτερης περιοχής από την πλευρά των μετακινημένων ή της επιβολής τους σε μεγαλύτερα σύνολα πληθυσμού, φαινόμενα που είχαν εδραιωθεί κατά τη διάρκεια των ευρωπαϊκών αποικιών της νεότερης εποχής. Αντίθετα, με τον όρο παροικία νοούνταν οι εγκαταστάσεις ξένων κατοίκων κατά παραχώρηση ή ανοχή των φιλοξενούντων κρατών, τα οποία εξακολουθούσαν να διατηρούν την πληθυσμιακή, οικονομική, κοινωνική υπεροχή, αλλά οι πάροικοι εν τούτοις επεδίωκαν με προνόμια, κοινότητες, ναούς, σχολεία να διατηρήσουν την εθνική τους συνοχή. Η πρώτη συνολική, θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου έγινε, το 1974, από τον Νίκο Ψυρούκη στο βιβλίο του *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*⁶⁵, που βασιζόταν σε μια μαρξιστική θεώρησή του οικονομικιστικού περιεχομένου και όχι σε πρωτογενή έρευνα. Στο σύντομο αλλά περιεκτικό άρθρο του Χρήστου Χατζηιωσήφ «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα» (1983)⁶⁶, με το οποίο συζητούνταν θέματα περιοδολόγησης και ερμηνείας, θα ανέτρεχαν συχνά οι ιστορικοί του φαινομένου στα επόμενα χρόνια. Ο όρος διασπορά άρχισε να καθιερώνεται στις επιστημονικές μελέτες από τη δεκαετία του 1970⁶⁷, ενώ το 1988, στο Α' Διεθνές Συνέδριο για την ελληνική διασπορά (The Hellenic Diaspora) στο Μοντρεάλ του Καναδά, για την περίοδο ως το 1453, και στην Αθήνα, για τη νεότερη εποχή, επεχειρείτο για πρώτη φορά, από όσο νομίζω, να χρησιμοποιηθεί ο όρος και για την ελληνική αρχαιότητα και με τον γενικό αυτό τίτλο να εξετασθούν διαχρονικά τα φαινόμενα της ελληνικής μετακίνησης και εγκατάστασης σε άλλες χώρες⁶⁸. Τα εισαγωγικά άρθρα των John Fossey και κυρίως των Johannes Irmischer και Μιχαήλ Σακελλαρίου⁶⁹ άνοιγαν τη συζήτηση για το περιεχόμενο και τη χρήση του όρου, αποσαφηνίζοντας τη φόρτισή του από την ιουδαϊκή διασπορά (Irmischer) και επιχειρώντας μια τυπολογία της ελληνικής διασποράς με διαχρονικά ειδολογικά χαρακτηριστικά (Σακελλαρίου). Το περιεχόμενο των περισσότερων άρθρων,

65. Νίκος Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 21975. Μέρος του βιβλίου του είχε δημοσιεύσει το 1963 στα *Σύγχρονα Θέματα*.

66. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα» ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* τχ. 62 (Σεπτέμβριος 1983), 28-34.

67. Βλ. πιο πάνω τις μνείες του άρθρου του Ζακυνθνού και του σχετικού κεφαλαίου στο βιβλίο του Τσουκαλά.

68. Fossey (εκδ.), *Proceedings*, ό.π.

69. Ο.π., τ. Ι, σ. 1-24.

που βασίζονταν σε επιστημονικές, τεκμηριωμένες αρχαιακά και βιβλιογραφικά έρευνες, δεν επιτρέπει να διαφανεί μια αδιάλειπτη συνέχεια του φαινομένου, υπονοείται όμως ως πραγματικότητα από αρκετούς συνέδρους, τουλάχιστον τίθενται τα ερωτήματα που θα απασχολήσουν και στο μέλλον ορισμένους μελετητές. Στον Β' τόμο, από τα άρθρα που στο σύνολό τους αναφέρονταν στη νεότερη εποχή, είναι σαφές ότι ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την εγκατάσταση παροικιών εκτός του ελληνικού κέντρου ή πάντως εκτός του κέντρου όπου κατά πλειοψηφία κατοικούσε ελληνόγλωσσος πληθυσμός. Ο όρος αναφέρεται πια στους απανταχού Έλληνες και παραπέμπει σε ανάλογα φαινόμενα «διασπορών» άλλων μεταναστευτικών λαών. Ο όρος άλλωστε έχει χρησιμοποιηθεί και από διεθνή περιοδικά (*Diaspora*) αλλά και εκδιδόμενα από Έλληνες (*Journal of the Hellenic Diaspora*). Το 1993, στο βιβλίο του *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*⁷⁰, ο Ι. Κ. Χασιώτης επιχειρεί μια γενική θεώρηση του φαινομένου, διακρίνοντας σαφώς τα χαρακτηριστικά της νεότερης (από το 15ο αιώνα περίπου και εξής) μετακίνησης από αυτά της αρχαίας, προχωρώντας σε μια χρονολογική κυρίως τυπολογία ανάλογα με τα κίνητρα και τις συνθήκες μετανάστευσης κατά τις επί μέρους εποχές. Αξιολογεί την πλούσια ως τότε βιβλιογραφία, χωρίς τη μαρξιστική αφετηρία του Ψυρούκη, αλλά ομαδοποιώντας αίτια μετακίνησης, τρόπους οργάνωσης, διαμόρφωση και τρόπους διατήρησης εθνικής συνείδησης, μεταχειριζόμενος μάλιστα στο τελευταίο κεφάλαιο τον τίτλο «Ο απόδημος Ελληνισμός σήμερα».

Με τον όρο *απόδημος ελληνισμός*, που κατά κανόνα χρησιμοποιεί η κρατική γλώσσα και ορολογία, υπονοούνται δεσμοί σύγχρονων μεταναστών προς το εθνικό κέντρο και ταυτόχρονα υποχρεώσεις του κέντρου προς αυτούς, που στοχεύουν στην καλύτερη οργάνωσή τους, για τη βελτίωση των οδών επικοινωνίας ώστε να συντηρείται ζωντανή η επαφή με το εθνικό κέντρο, κατ' αναλογία δηλαδή προς τον αρχαίο «δήμο». Επειδή η μετανάστευση του 20ού αιώνα περιλαμβάνει τμήματα πληθυσμού που κατά τη διάρκεια μακράς ή εποχιακής παραμονής τους στο εξωτερικό είχαν την ανάγκη ή αναζήτησαν την αρωγή του ελληνικού κράτους, θεσμική ή άλλη –σε θέματα εκπαιδευτικής οργάνωσης π.χ.– το εθνικό κέντρο υποχρεώθηκε ή επεδίωξε να διαδραματίσει το ρόλο «συντονιστή» σε ζητήματα πολλές φορές ζωτικά για τους μετανάστες (όπως ήταν η διατήρηση της ελληνικής ιθαγένειας, η διασφάλιση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων, η σύναψη διακρατικών συμφωνιών για την προστασία δικαιω-

70. Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, ό.π.· σύντομη τυπολογία της νεοελληνικής διασποράς παρουσίασε και στο: Ioannis K. Hassiotis, "Modern Greek Diaspora: Typology and Periodization", ό.π.

μάτων των Ελλήνων στο εξωτερικό κ.ά.). Τέτοια όμως προβλήματα δεν υφίσταντο ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους αλλά και μετά, καθώς το αδύναμο κράτος δεν ήταν σε θέση να φροντίζει για ζωτικά συμφέροντα των εκτός Ελλάδος Ελλήνων· συχνά μάλιστα συνέβαινε το αντίθετο. Το ίδιο προβληματική είναι και η χρήση του όρου «Έλληνες του εξωτερικού» ή «κοινοότητες του εξωτερικού». Συνήθως χρησιμοποιήθηκε από ιστορικούς που έτσι επεδίωκαν να εξετάζουν τις παροικίες τόσο εκτός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκτός του πρώτου μικρού ελληνικού κράτους, για να φανεί η αντίθεση προς το κέντρο, προς το «εσωτερικό», δηλαδή προς τον εθνικό πυρήνα, ανεξάρτητα αν κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν υφίστατο π.χ. εθνικό κέντρο αλλά υπονοείται, από τους μελετητές, η ιδεατή εθνική οντότητα. Τα όρια μιας μελέτης όπως αυτή δεν επιτρέπουν να ασχοληθούμε αναλυτικά με τους όρους με τους οποίους οι ίδιοι οι πάροικοι αυτοαποκαλούνταν (αδελφότητα, γένος, κοινότητα, έθνος, ομογενείς), παρά τις ενδιαφέρουσες ιδεολογικές διαπιστώσεις στις οποίες πιθανόν να καταλήγαμε⁷¹.

Ανώς τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι μελέτες που εξετάζαν το παροικιακό φαινόμενο ασχολούνταν με ερωτήματα που αναφέρουμε πιο πάνω, η τομή παρουσιάσθηκε μετά τη δικτατορία (1967-1974). Η στροφή δόθηκε μετά τις μελέτες του Νικολάου Σβορώνου (1956) για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, το θεμελιακό άρθρο του Traian Stojanovich, "The Conquering Orthodox Balkan Merchant" (1960), του Βασίλη Κρεμμυδά για το εμπόριο της Πελοποννήσου το 18ο αιώνα⁷², αλλά και έρευνες γενικότερα για την οικονομική ιστορία και την αστική τάξη, έρευνες που προέρχονταν από ιστορικούς με μαρξιστικό προσανατολισμό. Το αυξανόμενο διεθνώς ενδιαφέρον για την οικονομική ιστορία, οι θεωρίες για το κέντρο και την περιφέρεια⁷³, η ανάπτυξη

71. Για μια πρώτη παρατήρηση σχετικά με την εννοιολογική εξέλιξη του όρου *nazione*/Nation-comunità/κοινότητα στην περίπτωση της Τεργέστης, ανάμεσα στα 1750-1825, βλ. Κατσιαρδής-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π., σ. 115-117, 151-153.

72. N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956 (τώρα και σε ελλ. μτφρ.)· Traian Stojanovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* 20 (1960), 234-313 (τώρα και σε ελλ. μτφρ.)· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αι. (1715-1821) (Με βάση τα Γαλλικά Αρχεία)*, Αθήνα 1972.

73. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή*, ό.π., σ. 271· οι συζητήσεις επεκράτησαν ιδίως μετά τη δημοσίευση των βιβλίων του Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, τ. 1, και *Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Academic University Press, 1980· κριτική θεώρηση της συζήτησης έκανε ο Γεώργιος Δερτιλής, «Το κέντρο, η περιφέρεια,

ξή των τουρκολογικών σπουδών από Βαλκάνιους ιστορικούς και ιδιαίτερα από τη Βουλγαρία⁷⁴, όπου σώζεται πλούσιο οθωμανικό αρχείο, και το ενδιαφέρον, από Ρουμάνους ιδίως ιστορικούς⁷⁵, για την οικονομική ιστορία άρα και για τις αλλοθηνείς εστίες οικονομικού προσανατολισμού που βρίσκονταν στις χώρες τους έδωσαν ώθηση και για μια νέα αντιμετώπιση του παροικιακού φαινομένου, κυρίως γύρω από τη μελέτη των αστικών τάξεων. Προς την οπτική αυτή συνέβαλαν το βιβλίο του Ψυρούκη και τα σχετικά κεφάλαια του βιβλίου του Τσουκαλά, και η μικρή αλλά αποσπασματική θεώρηση του Κωστή Μοσχώφ⁷⁶. Γρήγορα η κάποιε μονομερής θεώρηση εμπλουτίστηκε. Οι ποσοτικές μέθοδοι επέτρεπαν την εκμετάλλευση των αγνοημένων κρατικών αρχείων των πόλεων όπου εγκαθίσταντο οι πάροικοι, και η ιστορία των παροικιών ξεπερνούσε πια την εθνική και μόνο ελληνική ιστοριογραφία. Οι παροικίες εξετάζονταν, και σωστά, και ως τμήμα της τοπικής ιστορίας των φιλοξενούντων κρατών και κυρίως σε ό,τι αφορούσε στην οικονομική τους πολιτική αλλά και στην κοινωνική ενσωμάτωση ή όχι των παροίκων⁷⁷. Οι

η ιστορία. Ένα μεθοδολογικό δοκίμιο», Ο ίδιος, *Ευρώπη. Δύο δοκίμια και τρία σχόλια*, Αθήνα 2000, σ. 89-138.

74. Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω μόνο Virginia Paskaleva, "Contribution aux Relations Commerciales des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les États Européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe siècle", *Études Balkaniques* IV (Σόφια 1968), 265-292· Η ίδια, "Levantiskata turgovija na Triest prez XVIII-XIX v. (Sogled na Balkanite)" (Το εμπόριο με το Levante στην Τεργέστη κατά τον 18ο αιώνα. Με ιδιαίτερο βάρος στα Βαλκάνια), *Izsledvanija po bulgarska istorija* 2 (1978), 229-261.

75. Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω ενδεικτικά: Dimitru Limona, "Les relations commerciales du Sud-Est de l'Europe à la fin du XVIIIe siècle et au debut du XIXe siècle reflétées dans les documents archivistiques de Bucarest, Sibiu, Braşov", *Συμπόσιον «Η εποχή των Φαναριωτών, 21-25 Οκτωβρίου 1970, Μνήμη Κλεοβούλου Τσουράκα»*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 385-411· Olga Cicanci, "Les Statuts et les réglemets de fonctionnement des Compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746). La Compagnie de Sibiu", *Revue des Études Sud-Est Européennes (RÉSEE)* 14 (1976), 477-496· Η ίδια, "Le Statut juridique et le régime de fonctionnement de la compagnie de commerce de Braşov", *RÉSEE* 17 (1979), 241-255· Η ίδια, *Companiile Greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636-1746*, Βουκουρέστι 1981.

76. Κωστής Μοσχώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1974, ιδίως σ. 92-95, όπου τα συμπεράσματά του για την παροικία της Τεργέστης, βασισμένα σε ελάχιστο βιβλιογραφικό δείγμα, απέχουν από την πραγματικότητα και οδηγούν σε γενικεύσεις.

77. Christos Hadziiosif, *La Colonie grecque en Égypte (1833-1856)*, Doctorat de Troisième cycle. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), École Pratique des Hautes Études, IVe Séction, 1960 (δακτυλ.)· Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π.· βλ.

πρώτες εργασίες που δημοσιεύθηκαν με ανάλογο προβληματισμό και δεν προέρχονταν μόνο από τη μαρξιστική οπτική εξέταζαν τη συμμετοχή των παροίκων στην εμπορική κίνηση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου, τις ποικίλες δραστηριότητές τους στον εμπορικό, τραπεζικό, ναυτιλιακό, ασφαλιστικό τομέα και ανέλυαν τις επιχειρησιακές δομές των εταιρειών τους, τις τοπικές, διατοπικές και διεθνείς διασυνδέσεις τους⁷⁸.

Παράλληλα, και κυρίως με τη διάδοση και ανάμεσα στους Έλληνες ιστορικούς των τάσεων της Σχολής των *Annales*, της «ολικής» ιστορίας του Braudel, και καθώς αναπτυσσόταν σοβαρά ο διάλογος ιστορικών και με άλλες επιστήμες ή τάσεις –δημογραφία, κοινωνιολογία, ιστορία των πόλεων (Urban History)⁷⁹, ιστορία της οικογένειας, ιστορία των νοοτροπιών, ανθρωπολογία, ιστορία της κουλτούρας και μελέτη των ταυτοτήτων, ανάπτυξη νεότερων θεωριών για τον εθνικισμό, ανάλυση γραπτού, αφηγηματικού λόγου κ.ά.–, εμφανίστηκε πλουραλισμός απόψεων και απομάκρυνση από δογματικά άκαμπτα σχήματα⁸⁰. Στις μελέτες που γράφθηκαν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, θεματικές όπως οι οικογενειακές δομές των παροίκων –κλειστά οικογενειακά σχήματα, τύποι οικογενειακών εστιών (νοικοκυριών), γαμικές σχέσεις (π.χ. μεικτοί γάμοι ανάμεσα σε αλλοεθνείς ή διαφορετικού δόγματος χριστιανούς)⁸¹ εξετάζονταν με το σκοπό να φανεί ίσως ο βαθμός ένταξης ή διατήρη-

---

τη σύντομη μελέτη της Maria Stassinopoulou, “Griechen in Wien”, *Wir. Zur Geschichte und Gegenwart der Zuwanderung nach Wien* (Κατάλογος έκθεσης 19 Σεπτεμβρίου-29 Δεκεμβρίου 1996, Historische Museum der Stadt Wien, σ. 39-43).

78. Vyron A. Karidis, “A Greek Mercantile Paroikia: Odessa, 1794-1829”, Richard Clogg (εκδ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Λονδίνο 1981, σ. 111-128· Patricia Herlihy, “The Greek Community in Odessa, 1861-1917”, *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989), 235-251· δεν κατόρθωσα να συμβουλευθώ το άρθρο της ίδιας, “Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century”, *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979-1980), 399-420· Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π., κυρίως ο Β΄ τόμος· Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseilles, 1816-1900. Individual and network Strategies*, διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1998· Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου: Έλληνες έμποροι στο Λιβάρο, 1750-1868*, Αθήνα 2000· Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998.

79. Με συγκίνηση θυμάμαι το σεμινάριο του Alberto Caracciolo για την ιστορία των πόλεων και τις παραδόσεις του Michael Mitterauer για την ιστορία της οικογένειας και της νεότητας, στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης το 1981.

80. Βλ. τις κριτικές διαπιστώσεις της Βασιλικής Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, σ. 7-8.

81. Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π., σ. 67-84, 123-132· Δη-

σης οικογενειακών/διατοπικών δικτύων ή αφομοίωσης των παροίκων στις νέες κοινωνίες. Η ιστορία των νοστροπιών αλλά και η ανάπτυξη της ιστορικής ανθρωπολογίας⁸² όπλισαν τους μελετητές ή τις ερευνήτριες με μεθοδολογικά εργαλεία, ώστε πλησίασαν τις πηγές που ως τότε έμεναν ανεκμετάλλευτες, όπως π.χ. τις διαθήκες, με βάση τις οποίες απάντησαν σε θέματα όπως η στάση απέναντι στο θάνατο, ο υλικός πολιτισμός, η διάθεση περιουσίας για φιλανθρωπικά έργα κ.ά.⁸³ Προσωπικές και εμπορικές αλληλογραφίες εξετάζονταν όχι μόνο για να μελετηθούν τα εμπορικά δίκτυα και η μετακίνηση προϊόντων αλλά για να φανεί και η καθημερινότητα των ανθρώπων, η θέση των γυναικών που έμεναν πίσω στην πατρίδα ενώ οι άνδρες έφευγαν και έμεναν χρόνια ολόκληρα μακριά⁸⁴. Η μελέτη των προσωπικών μαρτυριών από τις αλληλογραφίες αλλά και από τις διαθήκες, από τη διακόσμηση κτιρίων κ.ά.⁸⁵ βοήθησε στην αναζήτηση της ταυτότητας, στην πορεία από την τοπικότητα στην εθνική συνείδηση. Η συμβίωση με άλλους ομοδόξους (Σέρβους, Βλάχους) στον μικρό κύκλο των κοινοτικών σχηματισμών, η δυσκολία συνεννόησης σε γλωσσικό

μήτρης Μαγκριώτης, «Η δημογραφική ιστορία της ελληνικής εμπορικής παροικίας του Λονδίνου, 1837-1881», *Τα Ιστορικά* 3, τχ. 6 (1986), 349-368· Δέσποινα Βλάμη, «Η οικογένεια των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνο», *Τα Ιστορικά* 13, τχ. 24-25 (1996), 177-204· Η ίδια, «Κοινωνικότητα - πολιτικές επιδιώξεις - οικονομικές επενδύσεις: η αναρρίχηση των Ελλήνων εμπόρων στην κοινωνική ιεραρχία του Λιβόρνο τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά* 15, τχ. 28-29 (1998), 81-108 κ.ά.

82. Βλ. Ολγα Κατσιαρδή-Hering, «Ιστοριοανθρωπολογικές αναζητήσεις στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία», *Μνήμων* 24 (2002), 345-367.

83. Βασιλική Σειρηνίδου, *Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη, 1780-1820*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1998· Η ίδια, «Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη (1780-1820): οργάνωση του χώρου και ταυτότητες», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998)*, Αθήνα 1999, τ. Β', σ. 237-245· Olga Katsiardi-Hering, "La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII-fine sec. XIX)", Roberto Finzi - Giovanni Panjek (εκδ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, τ. I, *La città dei gruppi 1719-1918*, Τεργέστη 2001, σ. 519-546.

84. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, ιδίως σ. 169-187, 231-249 κ.ά.

85. Για τα γραπτά τεκμήρια, βλ. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 188-201, 250-280· Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, *ό.π.*, σ. 254-317· για τα αρχιτεκτονικά, Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, *ό.π.*, σ. 175-176, 273, 562.

επίπεδο παρά την υπεροχή της ελληνικής που ήταν η lingua franca του εμπορίου, η παρατήρηση του διαφορετικού ξένου περιβάλλοντος⁸⁶ προκαλούσαν τις απορίες που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των εθνικών συλλογικών ταυτοτήτων⁸⁷. Αναγνωρίζεται πλέον ότι στις παροικίες των Greci ή Griechen δεν μονοπωλούσαν τους κοινωνικούς σχηματισμούς οι Έλληνες αλλά και άλλοι ορθόδοξοι πληθυσμοί από τα νότια Βαλκάνια. Ευνοούσαν άλλωστε η γενικότερη πολιτική συγκυρία, του τέλους του 18ου αιώνα, με τη Γαλλική Επανάσταση, και των αρχών του 19ου αι. κ.ε. με τις εθνικές επαναστάσεις, όπως η Ελληνική του 1821, αλλά και η γεννώμενη ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η πορεία προς τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης είναι που κυρίως μελετάται στις νεότερες έρευνες, καθώς μάλιστα από το παρελθόν και από την ιστοριογραφία της πολιτικής ιστορίας έχει τονισθεί ο ρόλος του ελληνισμού της διασποράς στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και η συμβολή του στον Αγώνα προς την ελευθερία⁸⁸. Οι εκδόσεις βιβλίων στα ελληνικά τυπογραφεία Βενετίας και Βιέννης, ιδίως η κυκλοφορία ελληνικών εφημερίδων⁸⁹, ο κύκλος του Αδαμάντιου Κοραή και κυρίως ο επαναστατικός ρόλος του Ρήγγα, η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας από Έλληνες της διασποράς αποτέλεσαν αντικείμενο ευρύτατων ερευνών περί τη διασπορά και τη γένεση της εθνικής συνείδησης, αλλά η εξέτασή τους θα ξεπερνούσε τα όρια αυτής εδώ της μελέτης.

Οι μεγάλες μεταναστεύσεις που έλαβαν χώρα ιδίως μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού αλλά και λόγω της κρίσης στον Τρίτο Κόσμο και της Νέας Τάξης πραγμάτων, της γνωστής ως παγκοσμιοποίησης, έδωσαν νέα

86. Θεωρητική προσέγγιση του θέματος βλ. Nigel Rapport – Andrew Dawson (εκδ.), *Perceptions on Home in a World of Movement*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1998, ιδίως τις σ. 3-38.

87. Gunnar Hering, "Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde", Gunnar Hering (εκδ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte*. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, <Studien zur Geschichte Südosteuropas, Bd 10>, Φρανκφούρτη 1993, σ. 145-160· Olga Katsiardi-Hering, "Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert", *Österreichische Osthefte* 38, τχ. 2 (1996), 171-188. Στη συμβίωση Ελλήνων και Βλάχων θα αναφερθεί στη διδακτορική διατριβή του το 1971 ο Ödön Füves για την κοινότητα της Πέστης στην ουγγρική γλώσσα. Η γερμανική μετάφραση είναι έτοιμη και ελπίζουμε να εκδοθεί.

88. Τωμαδάκης, *Η Συμβολή των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού εις τον Αγώνα της Ελευθερίας*, 6.π.· Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, 6.π., σ. 307-367.

89. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. τη μνημειώδη έκδοση με τη φροντίδα του Λέανδρου Βρανούση της *Εφημερίδος της Βιέννης* (1791-1797), Αθήνα 1995, τ. 6· και Γεώργιος Λάιος, *Ο Ελληνικός Τύπος της Βιέννης, από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήνα 1961.

ώθηση στην εξέταση του μεταναστευτικού φαινομένου, που αποτέλεσε διεθνώς ένα από τα ενδιαφέροντα προβλήματα ερευνητικών προγραμμάτων. Χωρίς μεγάλη καθυστέρηση αυτή τη φορά, κάτι που χαρακτηρίζει προηγούμενες περιόδους της ελληνικής ιστοριογραφίας, θεωρίες που είχαν εφαρμοσθεί σε ιστορικά παραδείγματα άλλων χωρών, όπως αυτές π.χ. των δικτύων-οικογενειακών, επιχειρησιακών-πέρασαν πολύ γρήγορα και στην αναζήτηση εφαρμογής στην εξέταση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς και μάλιστα για περιόδους που δεν αφορούν μόνο στην πρόσφατη ιστορία, αλλά και στις παροικίες από το 18ο αιώνα κ.ε.⁹⁰ Δεν ακούσαν πια οι θεωρίες των push and pull factors, των career immigrants και άλλων για την εξήγηση του μεταναστευτικού φαινομένου, αλλά με βάση και τις νέες θεωρίες περί μεταναστεύσεων αναζητούνταν οι δεσμοί επικοινωνίας και πληροφόρησης ανάμεσα στους μετανάστες και τους απομένοντες στην πατρίδα, η δικτύωση και συμμετοχή τους αλλά και η εκμετάλλευση στην πληροφόρηση. Η ερευνητική λογική των δικτύων εφαρμόστηκε περισσότερο για παροικίες και εμπορευματικά-κεφαλαικά δίκτυα του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα για τις περιοχές που επικεντρώνονταν στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις⁹¹. Αναζητήθηκαν οι οικογενειακές στρατηγικές στη διαμόρφωση, εξέλιξη και λειτουργία των επιχειρήσεων με εντονότερο το χιακό δίκτυο του 19ου αιώνα. Και μια άλλη αιτία οδήγησε στην ανάγκη της εξέτασης των επιχειρηματικών δικτύων. Η ένταξη δηλαδή, από τα τέλη του 19ου αιώνα, της ελληνικής οικονομίας ιδίως της διασποράς στα νέα μεσογειακά επιχειρηματικά δίκτυα και

90. Βλ. ιδίως τις διδακτορικές διατριβές της Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις και Σειρήνιδου, Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, ό.π.

91. Monica Boyd, "Family and Personal Networks", ό.π., σ. 296-308. Τζελίνα Χαράλαυτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η 'χιώτικη' φάση», *Μνήμων* 15 (1993), 69-127. Gelina Harlaftis, *A History of Greek-owned Shipping: The making of an International Tramp Fleet in the 19th and 20th Centuries*, Λονδίνο 1994. A. Kitroeff, "The Greek Diaspora in the Mediterranean and the Black Sea as Seen through American Eyes, 1815-1861", Sp. Vryonis (επδ.), *The Greeks and the Sea*, Νέα Υόρκη 1994. Maria Christina Chatzioannou, "L'émigrazione commerciale greca dei secoli XVIII-XIX: una sfida imprenditoriale", *Proposte e Ricerche* 42 (έτος XXII, 1999), 22-38. Άννα Μανδουλαρά, «Η διείσδυση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου: η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890)», *Τα Ιστορικά* 17, τχ. 33 (2000), 253-270. Ioanna Pepelasis-Minoglou, "The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Century Example of a Traders' Coalition", *International Journal of maritime History* X, τχ. 1 (Ιούνιος 1998), 61-104. Ioanna Pepelasis-Minoglou - Helen Louri, "Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917", *The Journal of European Economic History* 26, τχ. 1 (1997), 69-104.

η προσπάθεια να επικρατήσουν ή να παραμείνουν σε εγρήγορση μέσα από τις δυναμικές αλλαγές που δημιουργούσε ο ιμπεριαλισμός. Ο ιμπεριαλισμός είχε ως συνέπεια τον περιορισμό της οικονομικής αυτοτέλειας του μεταπρατικού κεφαλαίου και συνεπώς ανάγκαζε και τους Έλληνες επιχειρηματίες σε αναπροσαρμογή του ρόλου και των διασυνδέσεών τους.

Νομίζω ότι η ιστορία της διασποράς θα συνεχίσει να ερευνάται, και πολλά μένουν ακόμη να μάθουμε. Πάντως δεν μπορεί, κι ευτυχώς μελέτες έχουν γίνει ήδη, οι πάροιχοι να εξετάζονται αποκλειστικά ως φαινόμενο της ελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά μέσα από τη συμβίωση με άλλες μειοψηφικές ίσως αλλά δυναμικές ομάδες (Σέρβων, Εβραίων, Αρμενίων στην Κεντρική Ευρώπη, Γάλλων, Άγγλων, Ολλανδών κ.ά. στην Αίγυπτο και αλλού) στις χώρες υποδοχής, ως υποκείμενα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά των χωρών αυτών και όχι μόνο ως αποκομμένοι από τον ιστορικό περίγυρό τους («ομογενείς»)⁹².

---

92. Μια πρώτη αποτίμηση για την Τεργέστη βλ. Olga Katsiardi-Hering, "Griechen, Serben und Juden in Triest. Koexistenz oder Symbiose?", *Zibaldone, Zeitschrift für italienische Kultur und Gegenwart*, 15 (Μόναχο/Ζυρίχη, Μάιος 1993), 20-31· Η ίδια, "Cités-Ports de l'Adriatique : coexistence ou vie en commun de leurs habitants ? Proposition de recherche", *Εώς και Εσπέρια 4* (1999-2000), 9-20· Regina Nassiri, "Der Triester Handelstand – de belebende Geist und die Seele Triests (...)", *Das Triestiner Wirtschaftsbürgertum um 1900; eine Analyse von Verlassenschaftsakten* (Dipl. Arbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Geisteswissenschaftsfakultät Wien), Βιέννη 1994· βλ. και τις σκέψεις που διατυπώνει η Άννα Μανδουλάρα, «Ελληνική διασπορά και ιστοριογραφική διασπορά. Διαδρομές, αδιέξοδα, επανεκτιμήσεις», *Μνήμων* 22 (2000), 244-246.

Olga Katsiardi-Hering

FROM THE "GREEK COMMUNITIES ABROAD"
TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE MIGRATION PROBLEM
(15th-19th CENTURIES)

(SUMMARY)

The evolution of historiographical perspectives on the Greek diaspora during the centuries of Ottoman and partly of Venetian rule is the subject of this paper. Until the beginning of the 20th century interest in a historiographical approach to the Greek diaspora emanated from Greek diaspora communities themselves, which through their various publications tried to prove their existence and their unity. Since the beginning of the 20th century, Greek national historiography has emphasized the concept of "communities of abroad", which had expanded beyond the borders of the Ottoman Empire and especially in Central Europe (Italian Peninsula, Habsburg Empire), South Russia, Egypt, and elsewhere or, later on, beyond the borders of the first small Greek state. Emphasis has been on the role of these communities in the national question, their organisation on the model of the Greek communal system in the Ottoman empire, their contribution to Greek culture, their publishing and educational activities, assistance to the Greek Revolution of 1821, etc.

Marxist historiographical trends and interest in economic history, the influence of the "Annales" school, and especially after 1974, a renewed emphasis on social history and more recently on historical anthropological methods, have led to a change of paradigm. The historiographical works of this latest period, based on communal archives as well as on state and private commercial, bank, entrepreneurial archives, have showed a brighter view of Greek immigrants/emigrants not only in connection with the Greek state and culture but also from the point of view of their existence and function in the host countries. Subjects such as the commercial activities, the existence of economic as well as family networks, the problems of everyday life, the maintenance of ethnic identity or the assimilation of the Greek members of the *paroikiai* are some of the questions that find their answers in these recent historiographical works.

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Μεταναστεύσεις από τον ελλαδικό χώρο υπήρχαν πριν ακόμη από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Οι μετακινήσεις όμως άλλαξαν χαρακτήρα και έγιναν μαζικότερες γύρω στο 1890, όταν το μεταναστευτικό ρεύμα άρχισε να κατευθύνεται προς τις ΗΠΑ. Παρότι η έξοδος δεν έφθασε τα επίπεδα άλλων κρατών της Ευρώπης, υπολογίζεται ότι από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα έως το 1924 μετανάστευσαν προς τη χώρα αυτή γύρω στους 500.000 Έλληνες¹.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα και προτού πάρει μαζικές διαστάσεις η μετανάστευση, άρχισαν να διατυπώνονται αποκλίνουσες απόψεις σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της. Κάποιοι θεωρούσαν ότι επρόκειτο για προσωρινό φαινόμενο, ενώ άλλοι ζητούσαν από τις κυβερνήσεις να λάβουν μέτρα προκειμένου να μη μειωθεί ο πληθυσμός και εξασθενήσει κοινωνικά και οικονομικά η χώρα. Οι ελληνικές κυβερνήσεις πάντως πρωτοασχολήθηκαν με το θέμα το 1906 και το 1912 συστήνοντας ειδικές επιτροπές για την εξέταση των μέτρων για την προστασία των μεταναστών στις ΗΠΑ και κατέληγε υποστηρίζοντας ότι το ελληνικό κράτος όφειλε να παρακολουθεί και να ρυθμίζει τη μετανάστευση². Επρόκειτο λοιπόν για το πρώτο δείγμα της επιθυμίας ελέγχου της μεταναστευτικής ροής, αλλά και των κοινο-

1. Ch. Moskos, "The Greeks in the United States", R. Clogg (επιμ.), *The Greek diaspora in the twentieth century*, Λονδίνο, Macmillan Press, 1999, σ. 105.

2. Το 1906 κατατίθεται στη Βουλή πρόταση νόμου για τη μετανάστευση: *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις. Η έκθεσις της επιτροπής της Βουλής και η σχετική πρότασις νόμου*, Αθήνα 1906. Για το ίδιο θέμα ετοίμασε και υπέβαλε σχέδιο νόμου το 1912 και ο υπ. Εσωτερικών της κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου Εμμ. Ρέπουλης: *Νομοσχέδιον περί μεταναστεύσεως υποβληθέν υπό Εμμ. Ρεπούλη, υπουργού επί των εσωτερικών*, Αθήνα 1912. Ο νόμος περί μεταναστεύσεως ψηφίστηκε τελικά το 1920: Ε.τ.Κ., Α', 224, 17.9.1920. Βλ. Α. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 146-149.

τήτων του εξωτερικού που είχαν συγκροτηθεί πρόσφατα, εκ μέρους του ελληνικού κράτους. Τα γεγονότα που ακολούθησαν, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος, η Μικρασιατική Καταστροφή και η εισροή των προσφύγων στην ηττημένη Ελλάδα, σε συνάρτηση με τα μέτρα που θεσμοθετήθηκαν στις ΗΠΑ το 1924 για τον περιορισμό της εισόδου μεταναστών από τις χώρες της Νότιας και της Ανατολικής Ευρώπης, επέβαλαν άλλες προτεραιότητες. Παρ' όλο που πραγματοποιήθηκαν ορισμένες μελέτες³, η οξυύτητα των πολιτικών συγκρούσεων, οι επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Εμφύλιος και ο πολύ μικρός αριθμός αποδημιών έθεσαν το ζήτημα της μετανάστευσης στο περιθώριο της πολιτικής ζωής και των ιδεολογικών συζητήσεων έως τη δεκαετία του 1950.

Από το 1955 έως το 1973 οι αποδημίες αυξήθηκαν ραγδαία και πάλι, με αποτελέσματα το μεταπολεμικό μεταναστευτικό ρεύμα να γίνει πιο μαζικό από αυτό των αρχών του αιώνα. Σύμφωνα με τις πιο έγκυρες εκτιμήσεις, ο αριθμός των μεταναστών ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο. Το 61% κινήθηκε προς τις χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης, και κυρίως τη Δυτική Γερμανία, ενώ οι υπόλοιποι προς τις υπερπόντιες χώρες. Σε απόλυτα μεγέθη οι Έλληνες μετανάστες ήταν πάντα ολιγάριθμοι· αναλογικά ωστόσο με τον εκάστοτε πληθυσμό της χώρας, η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών με τα σημαντικότερα μεταναστευτικά ρεύματα⁴.

Η απότομη αύξηση των εκροών μετά την υπογραφή της ελληνογερμανικής συμφωνίας μετανάστευσης το 1960, σε συνδυασμό με τα πρώτα βήματα ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών στη μεταπολεμική Ελλάδα (το 1959

3. Ενδεικτικά αναφέρω: α' Ο καθηγητής της οικονομίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Α. Ανδρεάδης ανέθεσε στους φοιτητές του εργασίες σχετικά με την ελληνική μετανάστευση σε μια περίοδο που η αποδημία προς τις ΗΠΑ αποτελούσε σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο: *Η ελληνική μετανάστευση. Μελέται δευτεροετών φοιτητών. Μετά προλόγου Α. Ανδρεάδου, Αθήνα 1917*. β' Ι. Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι, Αθήνα 1923*. γ' Δ. Μιχαλόπουλος, *Η πολιτική της αποδημίας εις την ορθήν θέσιν της, Αθήνα 1938*. δ' το 1947, ο Ν. Πολύζος εκδίδει σχετική διατριβή στο Παρίσι: Ν. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque. Étude démographique, économique et sociale*, Παρίσι, Sirey, 1947.

4. V. Kotzamanis, *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre. Antécédents migratoires, mécanismes "libérateurs" et conditions permissives au départ durant les années cinquante/soixante-dix*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris X, Nanterre, 1987, σ. 92, 96, 110 και Ι. Χασιώτης, «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος Έλληνας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ. ΙΣΤ'*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 526-545.

είχε ιδρυθεί το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών), οδήγησαν σύντομα στην εκπόνηση ή δημοσίευση των πρώτων εμπειρικών ερευνών γύρω από την ελληνική αποδημία⁵. Από την εποχή αυτή κι ύστερα η μετανάστευση αποτέλεσε κατά καιρούς σημαντικό πολιτικό και οικονομικό διακύβευμα με αποτέλεσμα πολιτικοί, συνδικαλιστές, οικονομικοί παράγοντες, εφημερίδες και περιοδικά να γίνουν φορείς και δίαυλοι διάδοσης αντιτιθέμενων αντιλήψεων για το φαινόμενο αυτό, που όμως συχνά υπέκρυπταν κοινές αφετηρίες και παραδοχές⁶.

Η εξέταση της αλλαγής των τρόπων προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου και της νεοελληνικής διασποράς στη μεταπολεμική Ελλάδα φανερώνει, εκτός από τη συχνά άμεση συνάφειά τους με τα δυτικοευρωπαϊκά επι-

5. Το Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών ιδρύθηκε το 1959 και λειτούργησε έως το 1967· το 1968 επανιδρύθηκε ως Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Για το ενδιαφέρον των ερευνητών του ΚΚΕΑ για την εσωτερική και την εξωτερική μετανάστευση βλ. Ε. Αργυριάδου, «Ερευνητές, έρευνες και οργάνωση στο Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (1959-1967)», Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Κοινωνικές επιστήμες και πρωτοπορία στην Ελλάδα 1950-1967. Ένα αφιέρωμα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ - Gutenberg, 2003, σ. 239-304. Ενδεικτικά αναφέρονται τα βιβλία με στοιχεία για την εξωτερική μετανάστευση που εκδόθηκαν από το ΚΚΕΑ και το ΕΚΚΕ έως τη Μεταπολίτευση: Ε. Vlachos, *An annotated bibliography on Greek migration*, Αθήνα, Social Sciences Centre, 1966· Α. Angelopoulos, J. Christodoulidis et al., *Essays on Greek migration*, Αθήνα, Social Sciences Centre, 1967· Ε. Vlachos, *The assimilation of Greeks in the United States*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1968· Ε. Dimitras, *Enquêtes sociologiques sur les émigrants grecs*, τ. Α' - Β', Αθήνα, CNRS-EΚΚΕ, 1971· G. A. Kourvetaris, *First and second generation Greeks in Chicago: An inquiry into their stratification and mobility patterns*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1971· Ε. Vlachos, Ε. Dimitras, *Sociological surveys on Greek emigrants*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1971· ΕΚΚΕ, *Απόδημοί Έλληνες*, Αθήνα 1972· Ν. Tavuchis, *Family and mobility among Greek-Americans*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1972· G. Gize-lis, *Narrative rhetorical devices of persuasion*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974.

6. Ενδεικτικά: «Μετανάστευσις εργατών. Η Ελλάς δεν αντιδρά εις την απώλειαν των ειδικευμένων» και Α. Ρουσσόπουλου, «Η τύχη των Ελλήνων μεταναστών εις τους τόπους εισδοχής», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 385 (31.8.1961), 8-9· Σ. Βαλσαμίδης, «Μετανάστευσις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 453 (20.12.1962), 9· Β. Νικολόπουλος, «Μετανάστευσις», *Ελληνικά Θέματα* 8 (1963), 72-75, 123-124, 216-219, 235· Δ. Τραχανής, «Η μετανάστευσις», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 6 (1963), 582-586· Β. Φύλιας, «Το πρόβλημα της μετανάστευσεως εις την γεωργίαν», *Νέα Οικονομία* XVII (1963), 99-103· Μ. Νικολινάκος, «Η ροπή προς μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών-εργατών», *Νέα Οικονομία* XVII (1964), 240-241· Σ. Βαλσαμίδης, «Η μετανάστευσις. Φαινόμενον και πρόβλημα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 544 (17.9.1964)· Β. Φύλιας, «Μετανάστευσις: Αίτια και συνέπειες», *Σύγχρονα Θέματα* IV, τχ. 20 (1966), 194-210 και *Έθνος*, 6-9 Αυγούστου 1956· *Μακεδονία*, 28, 30, 31 Οκτωβρίου, 1, 2, 4, 7 Νοεμβρίου 1956· *Το Βήμα*, 8.5.1964.

στημολογικά παραδείγματα, τη συνολικότερη στενή διασύνδεση της γνώσης που αναπτύσσεται από τις κοινωνικές επιστήμες με τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες διαμόρφωσης, αναπαραγωγής και μετασχηματισμού των λόγων περί έθνους και μετανάστευσης από και προς τις εθνικές εστίες⁷. Η γνώση αυτή παράγεται μέσα από την αλληλόδραση και την επικοινωνία πολιτικών, επιστημόνων και διαμορφωτών της κοινής γνώμης, σε συνάρτηση πάντα με τα εκάστοτε υλικά και συμβολικά διακυβεύματα, καθώς και τις άνιστες σχέσεις στο διεθνή χώρο και στο εσωτερικό των εθνικών κρατών⁸.

Στο πλαίσιο αυτό επέλεξα να παρουσιάσω –με αρκετές σχηματοποιήσεις και απλουστεύσεις λόγω του περιορισμένου χώρου– δύο παραδόσεις στη μελέτη του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου που αναπτύχθηκαν μεταπολεμικά σε δύο ριζικά διαφορετικούς κοινωνικούς και επιστημονικούς χώρους: απ' ενός, την παράδοση που διαμορφώθηκε στη χώρα μας⁹, δηλαδή

7. Οι αντιδράσεις που σημειώθηκαν σε δημοσιεύματα καθημερινής αθηναϊκής εφημερίδας το 1998, στα οποία γινόταν λόγος για την εγκληματικότητα των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ των αρχών του 20ού αιώνα και συγκρινόταν η αντιμετώπισή τους από την αμερικανική κοινωνία με την υποδοχή των Αλβανών μεταναστών στη σύγχρονη Ελλάδα, αποτελούν ένα παράδειγμα της δύναμης των λόγων αυτών, ενώ ταυτόχρονα φανερώνουν την άγνοια για τη ζωή των Ελλήνων μεταναστών. Η αντιστροφή των θέσεων με την τοποθέτηση της σημερινής πλειονότητας σε αυτήν μιας –έστω και παρελθούσης– μειονότητας, η αναίρεση του στερεότυπου του συμπατριώτη που διαπρέπει στο εξωτερικό και του μύθου της «ιδιαιτερότητας» των Ελλήνων προκάλεσαν οξύτερες αντιπαραθέσεις, καταδεικνύοντας ότι το παρελθόν και η γνώση του αποτελούν διακυβεύματα στη σύγχρονη πολεμική για τη μετανάστευση αλλά και για την «αυτότητα του Έλληνα». Τα άρθρα τα οποία πυροδότησαν τις αντιδράσεις δημοσιεύτηκαν στην *Ελευθεροτυπία* (με συντάκτες τον «Ιό της Κυριακής») στις 21.3.1998, 28.3.1998, 11.4.1998, 14.6.1998· οι αντίθετες απόψεις στα εξής έντυπα: *Ελεύθερος Τύπος*, 27.3.1998, 30.3.1998, 3.4.1998· *Τύπος της Κυριακής*, 29.3.1998, 13.4.1998· *Αδέσμευτος Τύπος*, 6.4.1998· *Βραδυνή*, 6.4.1998· *Πολιτικά Θέματα*, 3.4.1998· *Ελληνικές Γραμμές*, αρ. φ. 11 (Αύγουστος 1998).

8. Για την προβληματική αυτή βλ. A. Singleton, P. Barbesino, "The production and reproduction of knowledge on international migration in Europe: The social embeddedness of social knowledge", F. Anthias, G. Lazaridis (επιμ.), *Into the margins: Migration and exclusion in Southern Europe*, Aldershot, Ashgate, 1999, σ. 13–33.

9. Για το ζήτημα των μελετών περί μετανάστευσης στην Ελλάδα βλ.: K. Kassimati, "Greece", M. Oriol, *Report on studies of the human and cultural aspects of migrations in Western Europe (1918-1979)*, Στρασβούργο, European Science Foundation, 1981, σ. 64–68· L. M. Moussourou, "La sociologie de la migration en Grèce depuis 1960", *Current Sociology* 32, τχ. 2 (1984), 89–121· V. Kotzamanis, "Les migrations du bassin Méditerranéen vers l'Europe industrielle et les Pays d'Outre-mer : le cas de l'emigration Grecque de l'après-guerre", δακτυλόγραφη μορφή ανακοίνωσης στο *European Population Conference*,

ένα, έως πρόσφατα, κράτος αποστολής, και αφ' ετέρου, αυτήν που δημιουργήθηκε στους κόλπους της ελληνοαμερικανικής κοινότητας.

Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μετά την εμμονή στις δημογραφικές επιπτώσεις που χαρακτήριζε τα πρώτα κείμενα με θέμα τη μετανάστευση¹⁰, σταδιακά, κατά τη δεκαετία του 1960, επικράτησε, στο πλαίσιο των αναζητήσεων γύρω από τους τρόπους σύμπλευσης της Ελλάδας με το πρότυπο της καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης της Δύσης, η οικονομική ανάπτυξη του φαινομένου. Στις περισσότερες μελέτες της περιόδου αυτής η μετανάστευση θεωρήθηκε αποτέλεσμα της σύγκλισης των στόχων ανέργων ή υποαπασχολούμενων και εργοδοτών, οι οποίοι οδηγούνται στη λήψη αποφάσεων σχετικά με την αποδημία και την πρόσληψη ξένης εργατικής δύναμης αντίστοιχα, αφού ζυγίσουν ορθολογικά το κόστος και το όφελος. Σχεδόν όλες οι έρευνες, με προεξάρχουσα αυτήν του Ξ. Ζολώτα, επικεντρώθηκαν στη μελέτη των επιπτώσεων της μετανάστευσης στη χώρα αποστολής, του κόστους και του οφέλους της αποδημίας για την ελληνική οικονομία¹¹. Στο κλίμα αυτό, το περιοδικό *Εποχές* φιλοξένησε το 1965 εκτεταμένη αρθρογραφία επιστημόνων, πολιτικών, συνδικαλιστών και οικονομικών παραγόντων με τον εύγλωττο τίτλο «Μετανάστευση: Ευλογία ή κατάρρα;»¹².

Session 21: International labour migration, 1987· D. Papadopoulou, "La recherche sur les migrations en Grèce", *Revue Européenne des Migrations Internationales* 7, τχ. 1 (1991), 171-180· Α. Ι. Κόντης, «Η έρευνα στην Ελλάδα για τον Ελληνισμό της διασποράς», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 92-93, τχ. Α'-Β' (1997), 63-91. Για τα ζητήματα της διασποράς βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* τχ. 62 (Σεπτέμβριος 1983), 28-34.

10. Ν. Polyzos, ό.π.: Ν. Ραφαήλ, *Η μετανάστευσις. Μελέτη των ευρωπαϊκών και ελληνικών δεδομένων*, Αθήνα 1954.

11. Ξ. Ζολώτας, *Μετανάστευσις και οικονομική ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 1966. Βλ. και Σ. Βαλσαμίδης, «Μετανάστευσις και οικονομική ανάπτυξις», *Ναυτεμπορική*, 13.7.1964, σ. 23-28· Α. Angelopoulos, J. Christodoulidis et al., ό.π.: Π. Δ. Μερλόπουλος, «Η μεταπολεμική μας μετανάστευση», *Νέα Οικονομία* XIX (1965), 979-984. Κριτική στην προβληματική αυτή στο V. Kotzamanis, *Le mouvement migratoire...*, σ. 157. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου, όπως και οι διαφοροποιήσεις των αναλύσεων στο χρόνο που θα θιγούν πιο κάτω, επικρατούσαν κατά τις ίδιες περίπου χρονικές στιγμές και στις χώρες υποδοχής και σε άλλες χώρες αποστολής. Βλ. ενδεικτικά: το αφιέρωμα του περιοδικού *Current Sociology* 32, τχ. 2 (1984) στη μελέτη της μετανάστευσης σε διάφορες χώρες καθώς και R. Hettlage, "Migrations et recherches en Allemagne Fédérale", *Revue Européenne des Migrations Internationales* 2, τχ. 2 (1986), 171· P. Corti, "L'émigration italienne: historiographie, anthropologie et recherché comparatiste", *Revue Européenne des Migrations Internationales* 11, τχ. 3 (1995), 6.

12. «Η μετανάστευσις: Ευλογία ή κατάρρα;», *Εποχές* 21 (1965), 3-21· 22 (1965), 32-

Στην αποτίμηση των οικονομικών επιπτώσεων της αποδημίας επέμειναν και οι αναλυτές που υιοθετούσαν μαρξιστικές προσεγγίσεις, όπως ο Μ. Νικολινάκος, οι οποίοι άσκησαν σημαντική επίδραση κατά τη Μεταπολίτευση. Στις αναλύσεις αυτές όμως η μετακίνηση εργατών παρουσιαζόταν ως δομικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνιών, ως αποτέλεσμα γενικότερων καθορισμών και όχι ατομικών αποφάσεων· το ελληνικό παράδειγμα εντασσόταν σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο και αναδεικνύονταν οι ανισότητες της διεθνούς αγοράς εργασίας και των σχέσεων κέντρου και περιφέρειας¹³.

Η Μεταπολίτευση συνέπεσε με την πετρελαϊκή κρίση του 1973-1974, με τη συνακόλουθη διακοπή της ζήτησης ξένου εργατικού δυναμικού από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, την αντιστροφή της κατεύθυνσης του μεταναστευτικού ρεύματος και την αύξηση των παλιννοστίσεων. Όπως ήταν αναμενόμενο, το ενδιαφέρον των ερευνητών μετατέθηκε πλέον προς την παλιννόστηση και προς τα κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι μετανάστες τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και κατά την επανένταξή τους στην ελληνική οικονομία και κοινωνία¹⁴. Σύντομα τα εκπαιδευτικά,

47·23 (1965), 38-57·24 (1965), 10-16. Για τις απόψεις πολιτικών και οικονομικών παραγόντων, των κομμάτων και του Τύπου στην Ελλάδα για τη μετανάστευση (1955-1975), βλ. Α. Βεντούρα, *Ελληνες μετανάστες στο Βέλγιο, Αθήνα, Νεφέλη, 1999*, σ. 86-101.

13. Μ. Νικολινάκος, *Καπιταλισμός και μετανάστευση. Πολιτική οικονομία του προβλήματος των ξένων εργατών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1974· Ο ίδιος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος, 1974· Μ. Nikolinakos, "Notes towards a general theory of migration in late capitalism", *Race and Class* XVII, τχ. 1 (1975), 83-95. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αναλυτές που εμπνέονταν από το μαρξισμό ήταν αυτοί που πρώτοι επισήμαναν, ήδη από το 1973, ότι η Ελλάδα μετατρέπεται σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Βλ. τις εισηγήσεις του Θ. Πάγκαλου, «Μερικές υποθέσεις για τη μελέτη του προβλήματος της μετανάστευσης Ελλήνων εργατών στη Δυτική Ευρώπη και εργατών από την περιφέρεια στην Ελλάδα», και του Μ. Νικολινάκου, «Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και μετανάστευση», στο σεμινάριο που οργανώθηκε το 1973 στο Παρίσι από την Ένωση Ελλήνων Πανεπιστημιακών Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες συμπεριελήφθησαν στο Μ. Νικολινάκος (επιμ.), *Οικονομική ανάπτυξη...*, σ. 63-77 και 78-97 αντίστοιχα.

14. Βλ. ενδεικτικά: Ε. Vlachos, Ε. Dimitras, *Sociological surveys... I. Λαμπιέρη-Δημάκη, Μετανάστευση και ελληνική οικογένεια*, Αθήνα, Διεθνής Κοινωνική Υπηρεσία - Τμήμα Ελλάδος, 1977· Π. Τερλεξής, «Μετανάστευση και επαναπατριsmός: η πρόκληση του '80», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1 (1979), 31-42· Τ. Α. Κολλάρου, Α. Ν. Μουσουρού, *Παλιννόστηση*, Αθήνα, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών, 1980· Κέντρο Συμπαράστασης Παλιννοστούντων Μεταναστών, *Η ελληνική παλιννόστηση*, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, ΚΣΠΜ, 1982· G. Siampos, L. M. Moussourou, "Socio-

γλωσσικά και άλλα πολιτισμικά προβλήματα της δεύτερης γενιάς αναδείχθηκαν σε σημαντικά ζητήματα προς διερεύνηση¹⁵. Η συσσώρευση των στοιχείων και η διεύρυνση των προσεγγίσεων του μεταναστευτικού φαινομένου προς τα μέσα της δεκαετίας του 1980 διαμόρφωσαν πάντως τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την έκδοση μιας μελέτης –αυτής της Η. Έμκε-Πουλοπούλου– που αποτελεί σταθμό στις αναλύσεις της ελληνικής αποδημίας. Το έργο αυτό προσέγγιζε την προπολεμική και μεταπολεμική υπερπόντια και ενδοευρωπαϊκή εκροή συνολικά και σε συνάρτηση με την παλιννόστηση, συνυπολόγιζε τα δημογραφικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα και ενέτασσε στην οπτική του πολλά στοιχεία από τις διενεχθείσες θεωρητικές συζητήσεις της εποχής¹⁶.

Το 1974 αποτέλεσε τομή στην αντιμετώπιση της μετανάστευσης και για έναν ακόμη λόγο. Η συγκυριακά αποτελεσματική παρέμβαση του ελληνικού λόμπι των ΗΠΑ στη διαμόρφωση της αμερικανικής πολιτικής στο Κυπριακό¹⁷ και η συνολικότερη κινητοποίηση των αποδήμων, σε συνάρτηση βέβαια και με άλλους παράγοντες, οδήγησαν στη σταδιακή μεταστροφή της πολιτικής του ελληνικού κράτους απέναντί τους¹⁸. Ένας από τους πιο σημαντικούς σταθμούς σε αυτή την πορεία αναπροσανατολισμού της κρατικής πολιτικής υπήρξε η ίδρυση το 1983 της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελλη-

---

cultural integration in Germany and reintegration of the migrants returning home”, *European Science Foundation*, 1982, σ. 177-187.

15. Ενδεικτικά: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, *Μετανάστευση της δεύτερης γενιάς. Συμπόσιο 1-3.10.1980*, Δελφοί 1980· Κ. Κασιμάτη, *Μετανάστευση-παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1984· Γ. Μάρκου, Θ. Γκότοβος, *Για τη σχολική επανένταξη των μαθητών: προβλήματα και προοπτικές*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ/UNESCO, 1984.

16. Η. Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ, 1986.

17. Α. Kitroeff, “The transformation of Homeland–Diaspora relations: The Greek case in the 19th-20th centuries”, J. M. Fossey (επιμ.), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora*, τ. Β', Άμστερνταμ 1991, σ. 233-250 και ανακοίνωση του ίδιου με τίτλο: “Homeland-Diaspora relations: The Greek-Americans and Greece in the 20th century” στο Συνέδριο που οργανώθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 2001 με θέμα “Arméniens et Grecs en Diaspora : Approches comparatives”.

18. Α. Μ. Μουσούρου, «Το ελληνικό κράτος και ο Ελληνισμός του εξωτερικού», Δ. Τσακούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Βιβλιπωλείον της «Εστίας», 1983, σ. 165-179· Π. Καζάκος, «Απόδημος Ελληνισμός και εθνικά θέματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 3 (1994), 103-134.

νισμού (ΓΓΑΕ). Ο κυβερνητικός αυτός φορέας από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 άρχισε να χρηματοδοτεί την εκπόνηση μεγάλων ερευνητικών προγραμμάτων με αντικείμενο την περιγραφή των απόδημων πληθυσμών και των οργανώσεών τους ανά ηπείρους και κράτη, την κοινωνική κινητικότητα τους, τα χαρακτηριστικά των παλινοστούδτων και, τέλος, μετά τη μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών, την ένταξη των Ρωσοπόντων στην ελληνική οικονομική και κοινωνική ζωή¹⁹.

Με τις ανατροπές που επέφερε το 1989 στο διεθνές πεδίο, και ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη και στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ, καθώς και με την εντεινόμενη αποκρατάλλωση οικονομικών κυρίως τάσεων που καθιερώθηκε να αποδίδονται με τον όρο «παγκοσμιοποίηση», διεθνώς αλλά και στη χώρα μας, άρχισε να αποκτά νέα βαρύτητα και άλλο νόημα η έννοια της διασποράς²⁰. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, αφ' ενός, «ανακάλυψαν» τους «ομογενείς» πληθυσμούς των Βαλκανίων και της πρώην ΕΣΣΔ, οργάνωσαν προγράμματα «παλινοστήσης» τους, όπως τα ονόμασαν, και, με δεδομένη τη νέα θέση της χώρας στο διεθνές προσκήνιο μετά την ένταξή της στην ΕΕ, επανεκτίμησαν τον οικονομικό και πολιτικό ρόλο που μπορεί να παίξει η Ελλάδα στον ευρύτερο αυτό χώρο²¹. Συνετέλεσαν, αφ' ετέρου, στην κινητο-

19. ΓΓΑΕ, *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλινοστήσης του ελληνικού πληθυσμού*, τ. Α': *Εισαγωγικές παρατηρήσεις*, Αθήνα 1990· Ν. Πετρόπουλος, *Κοινωνικοοικονομική κινητικότητα των απόδημων Ελλήνων*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1991· ΓΓΑΕ, *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλινοστήσης του ελληνικού πληθυσμού*, τ. Β': *Παλινοστήση 1971-1986: Αποτελέσματα από τη μικροαπογραφή 1985-1986*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1992· Κ. Κασιμάτη κ.ά., *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, ΓΓΑΕ-ΚΕΚΜΟΚΟΠ, 1992· Π. Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος: Λατινική Αμερική*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1994· Π. Καζάκος κ.ά., *Ο Ελληνισμός στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1995· Σ. Κάτσικας κ.ά., *Ο Απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος: Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδά, Νέα Ζηλανδία*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1995· Π. Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος Ελληνισμός στις χώρες της Αφρικής*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1998· Π. Καζάκος κ.ά., *Ο απόδημος Ελληνισμός στις Σκανδιναβικές χώρες (Σουηδία, Φινλανδία) και στην Κεντρική Ευρώπη (Ουγγαρία, Τσεχία, Σλοβακία, Πολωνία και Αυστρία)*, Αθήνα, ΓΓΑΕ, 1999.

20. Ν. Κοτζιάς, «Η θεωρία της διασποράς και της μετανάστευσης (ενοιολογική αποσαφήνιση) και η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Ο Ελληνισμός της διασποράς. Προβλήματα και προοπτικές. Διεθνές επιστημονικό συνέδριο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, 1998, σ. 19 και F. Anthias, "Evaluating 'diaspora': Beyond ethnicity?", *Sociology* 32, τχ. 3 (1998), 557.

21. Κατά τον υφυπουργό Εξωτερικών Γ. Νιώτη: «Οι περιοχές αυτές [η ζώνη του Καυκάσου, της Μαύρης Θάλασσας και της Κεντρικής Ασίας] [...], σήμερα αποτελούν τη φυσί-

ποίηση των αποδήμων για την αρωγή των «αδελφών» που εξακολουθούν να παραμένουν στις περιοχές αυτές, αλλά και για το «Μακεδονικό Ζήτημα». Στο πλαίσιο της προσαρμογής της ελληνικής πολιτικής στα νέα παγκόσμια δεδομένα και της νέας στρατηγικής της, η πολιτεία υλοποίησε το 1995 την ιδέα της ίδρυσης του Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού (ΣΑΕ) στη Θεσσαλονίκη με στόχο την περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων εθνικού κέντρου και διασποράς και το συντονισμό των ενεργειών τους²². Την ίδια περίοδο, ολοένα και περισσότεροι ερευνητές στράφηκαν προς τη συγγραφή έργων για την ιστορία των ελληνορθόδοξων πληθυσμών των πρώην «λαϊκών δημοκρατιών»²³. Παράλληλα, με την εθνικιστική έξαρση της δεκαετίας του 1990 μετατοπίστηκαν βαθμιαία και τα ερωτήματα στα οποία προσπαθούσαν να απαντήσουν οι ερευνητές και πολλά συνέδρια και αρκετές μελέτες αφιερώθηκαν στις σχέσεις εθνικού κέντρου, Ορθοδοξίας και διασποράς καθώς και στο ρόλο της διασποράς στα λεγόμενα «εθνικά θέματα»²⁴.

κή ζώνη επέκτασης της Ευρώπης. Είναι αδύνατο για την Ελλάδα να δει τα πλεονεκτήματά της να μειώνονται [...] στην περιοχή που θα παίξει σημαντικό ρόλο στη νέα εποχή», Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά των συζητήσεων της Διαρκούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας και Εξωτερικών Υποθέσεων στο σχέδιο νόμου του Υπουργείου Εξωτερικών «Αποκατάσταση των παλινοστούτων ομογενών από την τέως Σοβιετική Ένωση και άλλες διατάξεις»*, Περίοδος Θ' - Σύνοδος Δ', 21.12.1999, σ. 4. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο πρόεδρος του ΣΑΕ - Περιφέρειας Ευρώπης, Α. Ασλανίδης, στην ομιλία του στη Συνδιάσκεψη του ΣΑΕ - Περιφέρεια Ευρώπης που έλαβε χώρα στη Φρανκφούρτη στις 12-14 Οκτωβρίου 2000: «Ο μετασχηματισμός που γίνεται στα Βαλκάνια και οι ιστορικές και φιλικές σχέσεις που έχει η Ελλάδα με τις χώρες αυτές αλλά και η οικονομική και στρατιωτική της ισχύς, της δίνει το πλεονέκτημα να έχει πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική τους ανάπτυξη αλλά και στη θεσμική τους εξέλιξη», http://europe.sae.gr/sae_europe_synedria_files/sae_europe_syndiaskepsi.htm, Πρώτο μέρος, σ. 18.

22. Τυπικά το ΣΑΕ είχε ιδρυθεί το 1989 με διάταξη του ν. 1867, *Ε.τ.Κ.*, 227 Α', 9.10.89.

23. Ενδεικτικά: Βλ. Αγτζίδης, *Ποντιακός Ελληνισμός: Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περσεστρόικα*, Θεσσαλονίκη, Αρσί Κυριακίδη, 1990· Κ. Φωτιάδης, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας, Μαριούπολη, δικαίωμα στη μνήμη*, Αθήνα 1990· Κ. Τσαλαχούρης, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης, 1750-1939*, Αθήνα 1991· Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993· Θ. Βερέμης, Θ. Κουλουμπής, Η. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1995· Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετωικιστές και εκτοπισμένοι. Οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1997· Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.

24. D. C. Constatas, A. G. Platias (επιμ.), *Diasporas in world politics. The Greeks in*

Σε ένα από τα πρώτα συνέδρια με θέμα την ελληνική διασπορά από την αρχαιότητα έως σήμερα, το οποίο οργανώθηκε το 1988 υπό την αιγίδα του τότε προέδρου της Δημοκρατίας Χρ. Σαρτζετάκη, τονίστηκε από πολλούς η διαχρονική συνέχισή της²⁵. Λίγα χρόνια αργότερα, εκδόθηκαν δύο βιβλία για την ιστορία της διασποράς – του Ι. Χασιώτη το 1993 και ένα με επιμέλεια του R. Clogg το 1999 – τα οποία απαντούσαν στην ανιστορική θεώρησή της ως ενιαίου φαινομένου από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στις δύο αυτές μελέτες διαφοροποιούνται αφ' ενός οι αρχαίες και μεσαιωνικές μετοικεσίες από το φαινόμενο της διασποράς που ακολούθησε την πτώση της Κωνσταντινούπολης, και, αφ' ετέρου, οι ελληνικοί πληθυσμοί της «καθ' ημάς Ανατολής» από τους Έλληνες της διασποράς. Αντιθέτως, οι Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ και όσοι εγκαταστάθηκαν μεταπολεμικά στην Αυστραλία, τον Καναδά ή σε χώρες της Βορειοδυτικής Ευρώπης εντάσσονται οργανικά στο φαινόμενο της νεοελληνικής διασποράς που εκτείνεται, σύμφωνα με τις δύο αυτές μελέτες, από το 15ο έως τα τέλη του 20ού αιώνα²⁶.

Η συμβολή των έργων του Ι. Χασιώτη και του R. Clogg στη συνολική επισκόπηση του ελληνικού φαινομένου της διασποράς και στην εξέταση δημογραφικών, οργανωτικών και άλλων εκφάνσεών του είναι αναμφισβήτητη. Ωστόσο, συγκροτώντας την έννοια της διασποράς γύρω από τη διάσταση της κοινής καταγωγής, παρουσιάζοντάς την να διατηρεί το ίδιο νόημα και περιεχόμενο και να περιγράφει τις ίδιες πραγματικότητες από το 15ο αιώνα έως σήμερα υποβαθμίζουν, αν και όχι στον ίδιο βαθμό, τις βαθύτατες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές καθώς και την ετερογένεια των πληθυσμιακών ομάδων και των πολιτισμικών τους συστημάτων, αναπαράγοντας την εικόνα ενός ενιαίου και συνεκτικού νεοελληνικού πολιτισμού, του οποίου η σχέση με την Ορθοδοξία

---

comparative perspective, Λονδίνο, Macmillan Press, 1993· G. Prévelakis, “Les espaces de la diaspora hellénique et le territoire de l’État grec” και M. Prévelakis, “L’Orthodoxie comme lien culturel”, G. Prévelakis (επιμ.), *Les réseaux des diaspora*, Λευκωσία, ΚΥΚΕΜ, 1996, σ. 53-68 και 215-222 αντίστοιχα· Βλ. Αγτζίδης (επιμ.), «Η οικονομία του απόδημου Ελληνισμού», αφιέρωμα στον *Οικονομικό Τραχυδρόμο*, 27.11.1997· Π. Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, *Δίκτυα και πολιτική οργάνωση του οικουμενικού Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη, 1998· Χ. Παπασωτηρίου, *Διασπορά και εθνική στρατηγική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000· Βλ. Αγτζίδης, *Η ιστορία του απόδημου Ελληνισμού – Ατλας της ελληνικής διασποράς*, Αθήνα, Αλέξανδρος, 2001.

25. J. M. Fossey (επιμ.), *Proceedings of the first international congress on the Hellenic diaspora from Antiquity to Modern Times*, Άμστερνταμ, Gieben, 1991.

26. Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993 και R. Clogg (επιμ.), *The Greek diaspora in the twentieth century*, ό.π., βλ. ιδιαίτερα την εισαγωγή στο βιβλίο του R. Clogg, σ. 1-23.

είναι αμετάβλητη²⁷. Η αναφορά όμως σε μια κοινή καταγωγή – η οποία έτσι κι αλλιώς νοηματοδοτείται διαφορετικά στο χρόνο και από τις ποικίλες κοινωνικοπολιτισμικές ομάδες – δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να θεωρηθεί ότι οι διάφορες «κοινοτήτες της διασποράς» όλων αυτών των αιώνων ανήκουν σε μια ενιαία κατηγορία, στο βαθμό, κυρίως, που δεν αναλύονται τα πολλαπλά θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα και δεν αναδεικνύονται με τεκμήρια τα κοινά τους σημεία. Οι ποικίλες ορθόδοξες ή ελληνικές πληθυσμιακές ομάδες που μετακινήθηκαν κατά τους αιώνες αυτούς παρουσιάζουν τόσες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, αλλά και στο εσωτερικό τους, όσες μπορούν να επισημανθούν και μεταξύ διαφορετικών εθνικών, για παράδειγμα, ομάδων.

Προχωράμε τώρα στην εξέταση της παράδοσης που αναπτύχθηκε από τους Ελληνοαμερικανούς ερευνητές στην άλλη όχθη του Ατλαντικού κατά την περίοδο οικονομικής ευμάρειας που ακολούθησε το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μεταστροφή της αμερικανικής κοινής γνώμης υπέρ των ελληνικής καταγωγής κατοίκων των ΗΠΑ χάρη στη συμμετοχή της Ελλάδας στον αγώνα εναντίον του Άξονα²⁸. Το 1964 ο Θεόδωρος Σαλούτος, παιδί Ελλήνων μεταναστών, καθηγητής αγροτικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο UCLA των ΗΠΑ, εξέδωσε, στον ιδιαίτερο κύρος οίκου Harvard University Press, την πρώτη γενική ιστορία των Ελλήνων της Αμερικής που βασιζόταν σε πηγές και ακολουθεί επιστημονική μεθοδολογία²⁹. Στο έργο αυτό, το οποίο

27. Βλ., για παράδειγμα, στο βιβλίο του Ι. Χασιώτη, *Επισκόπηση...*, σ. 19: «Οι εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα του Εξωτερικού απόδημοι συναποτελούν – άσχετα από την αριθμητική τους δύναμη – χωριστές κοινωνικές ομάδες, που αντλούν την ιδιαιτερότητά τους έναντι του κοινωνικού περιγύρου από την κοινή γεωγραφική και εθνική τους προέλευση» και σ. 29 τον ορισμό και τα χαρακτηριστικά του ελληνισμού της «καθ' ημάς Ανατολής». Βλ. την εισαγωγή του R. Clogg στο βιβλίο που επιμελείται, ό.π., σ. 1: «Like the Jews and Armenians, the Greeks are pre-eminently a diaspora people» και σ. 17: «The history of the Greek people, irrespective of the way in which national boundaries have been drawn, should be seen as part of a seamless entity». Ο R. Clogg πάντως θίγει το ζήτημα του ορισμού του Έλληνα (σ. 15-16).

28. Για τον εντοπισμό των προγενέστερων της εξεταζόμενης εδώ περιόδου έργων περί των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ βλ. J. G. Zenelis, «A bibliographic guide on Greek Americans», Η. Psomiades – Α. Scourby (επιμ.), *The Greek American community in transition*, Νέα Υόρκη, Pella, 1982, σ. 231-272.

29. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, Καμπριτζ Μασσ., Harvard University Press, 1964. Η επιστημονική θεμελίωση του βιβλίου και η σημασία του στην εδραίωση και νομιμοποίηση των ελληνοαμερικανικών σπουδών τονίζεται σε όλα τα μεταγενέστερα κείμενα Ελληνοαμερικανών ερευνητών. Βλ. ενδεικτικά: τα όσα υποστηρίζει σχετικά ο κατά τα άλλα επικριτικός στο έργο του Σαλούτος D. Georgakas, «Response to

εδραίωσε και νομιμοποίησε τις ελληνοαμερικανικές σπουδές³⁰, ο Σαλούτος –ενσάρκωση ο ίδιος της πολιτισμικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής κινητικότητας– εξέτασε τη διαμόρφωση της ελληνοαμερικανικής κοινότητας και της ταυτότητάς της πλάθοντας ένα αφήγημα μιας ομοιογενούς ομάδας που ακολουθεί πορεία κοινωνικής ανόδου και αφομοιώνεται ομαλά και νομοτελειακά στην αμερικανική κοινωνία³¹. Η κοινωνική κινητικότητα των μεταναστών εμφανιζόταν, βάσει του ιδεολογήματος του «αμερικάνικου ονείρου» και του «αυτοδημιούργητου ανθρώπου», να εξαρτάται από τη συμμόρφωση της συμπεριφοράς του μετανάστη προς τα κυρίαρχα πρότυπα, την εργατικότητα και την προσωπική του αξία. Η αφομοίωση, εξάλλου, σύμφωνα με τον Σαλούτος, είχε επιτευχθεί χάρη ακριβώς στη σύγκλιση των ατομικών γνωρισμάτων των μεταναστών πριν ακόμη αποδημήσουν με το αμερικανικό πρότυπο, χάρη δηλαδή στο επιχειρηματικό πνεύμα, τη φιλοδοξία και τον ατομικισμό των ανθρώπων που ξεκίνησαν για το Νέο Κόσμο με το όραμα του πλουτισμού και της κοινωνικής ανόδου³².

Ο Σαλούτος διερεύνησε τους μετασχηματισμούς του πολιτισμικού συστήματος και των θεσμών των μεταναστών με τη βαθμιαία, όπως την αντιλαμβάνονταν, αφομοίωση του ενιαίου, κατ' αυτόν, αμερικανικού τρόπου ζωής και των αξιών της κοινωνίας υποδοχής, έχοντας ενστερνισθεί την αντίληψη του ευθύγραμμου περάσματος από την παράδοση στη νεωτερικότητα και το αξίωμα περί της πολιτισμικής ανωτερότητας των ΗΠΑ. Στο σχήμα αυτό η

Charles C. Moskos", *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, τχ. 1-2 (1987), 63. Παλαιότερα ο Σαλούτος είχε εκδώσει ένα βιβλίο για τους παλινοστούντες από τις ΗΠΑ: Th. Saloutos, *They remember America: The story of the repatriated Greek Americans*, Μπέρκλεϋ 1956.

30. Y. Kalogeras, "Narrating an ethnic group", *Journal of the Hellenic Diaspora* 18, τχ. 2 (1992), 15 και D. Georgakas, "The Greeks in America", *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, τχ. 1-2 (1987), 5.

31. Th. Saloutos, *The Greeks... Βλ. τις κριτικές στο έργο του Σαλούτος στα: Ch. Moskos, "Georgakas on Greek Americans: A response", *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, τχ. 1-2 (1987), 55-61· Y. Kalogeras, "Narrating an ethnic group", ό.π., σ. 13-34· Y. D. Kalogeras, "Ethnic heterotopias of crisis and the American 'new thing': Theodore Saloutos and the construction of Greek American identity", Σ. Πατσάλιδης (επιμ.), *Hellenism and the U.S. Constructions, deconstructions*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994, σ. 185-192· I. Lalioutou, *Migrating Greece: Historical enactments of migration in the culture of the nation*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Department of History and Civilization, European University Institute, Φλωρεντία 1998, σ. 212-214.*

32. Ch. Moskos, "Georgakas on Greek Americans: A response", ό.π., σ. 55· Y. Kalogeras, "Narrating an ethnic group", ό.π.· Y. D. Kalogeras, "Ethnic heterotopias of crisis and the American 'new thing'...", ό.π., σ. 187.

εθνοτική ταυτότητα των Ελληνοαμερικανών δεν αποτελούσε ένδειξη αντίστασης, αλλά απεναντίας εμφανιζόταν να συμβαδίζει με την κυρίαρχη την εποχή εκείνη άποψη (είμαστε ένα έθνος μεταναστών), ενώ η ιδιαίτερη θρησκευτική πίστη, από τη στιγμή που είχε αναγνωριστεί επισήμως από την πολιτεία, μετατρεπόταν σε πηγή νομιμοποίησης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής³³.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, οπότε και εκδίδεται το έργο του Σαλούτος, με την έξαρση των συγκρούσεων για τα δικαιώματα των Αφροαμερικανών και της εθνοτικής συνείδησης των μειονοτήτων άρχισε στις ΗΠΑ μια ριζική αμφισβήτηση του αξιώματος της αφομοιωτικής ευημερίας και του μύθου του “melting-pot”. Παράλληλα, με την κατάρρευση της αποικιοκρατίας και την ανάπτυξη ποικίλων κινημάτων αμφισβήτησης στο δυτικό κόσμο, άρχισε να βρίσκει απήχηση ο πολιτισμικός σχετικισμός. Σύμφωνα με τη νέα θεώρηση που διαδόθηκε στις ΗΠΑ την εποχή αυτή, οι μετανάστες προσαρμόστηκαν στην αμερικανική κοινωνία, αλλά δεν αφομοιώθηκαν, δεν εγκατέλειψαν δηλαδή την παράδοση και την ομαδική ζωή των εθνοτικών κοινοτήτων και δεν απώλεσαν τις ιδιαίτερες ταυτότητές τους. Το αφομοιωτικό σχήμα ανάληψης των μεταναστευτικών ομάδων αντικαταστάθηκε λοιπόν από το «πλουραλιστικό»³⁴. Πύκνωσαν έκτοτε και οι μελέτες που διερευνούσαν την εθνοτική ταυτότητα των Ελληνοαμερικανών και το μετασχηματισμό της στο χρόνο προς μια κατ’ εξοχήν θρησκευτική ταυτότητα³⁵.

33. Y. Kalogeras, “Narrating an ethnic group”, ό.π.: Γ. Καλογεράς, «Εθνοτικές γεωγραφίες: Ο Θήοντορ Σαλούτος και η επινόηση της ελληνοαμερικανικής ταυτότητας», *Σημείο* 2 (1993-1994), 131-140· Y. D. Kalogeras, “Ethnic heterotopias of crisis and the American ‘new thing’...”, ό.π.: I. Laliotou, ό.π.

34. Για τις τάσεις της αμερικανικής κοινωνιολογίας και ιστορίας της μετανάστευσης κατά τη μεταπολεμική εποχή βλ. παρουσίαση στα ελληνικά και βιβλιογραφία στο Λ. Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, ΕΜΝΕ – Μνήμων, 1994, σ. 21-29 και 97-109.

35. Βλ. ενδεικτικά: Ch. Constantakos, “Ethnic language as a variable in subcultural continuity”, H. Psomiades – A. Scourby (επιμ.), ό.π., σ. 137-170· A. Scourby, *The Greek Americans*, Βοστώνη, Twayne Publ., 1984· S. Constantinou – M. E. Harvey, “Basic dimensional structure and intergenerational differences in Greek American ethnicity”, *Sociology and Social Research* 68 (1985), 234-254· V. Demos, “Maintenance and loss of traditional gender: Boundaries in two Greek Orthodox Communities”, *Journal of the Hellenic Diaspora* 16, τχ. 1-4 (1989), 77-93· G. A. Kourvetaris, “The Greek American experience and the futuristics of Greek American ethnicity”, Σ. Πατσάλιδης (επιμ.), ό.π., σ. 199-214.

Κατά τη δεκαετία του 1980 ισχυροποιήθηκε μια τρίτη τάση που συνέδεε την εθνοτική ομάδα με την κοινωνική τάξη και τις σχετικές και μεταβαλλόμενες δυνατότητες κοινωνικής ανόδου. Η διατήρηση ή η απώλεια των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων συναρτήθηκε με τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ της κυρίαρχης εθνοτικής ομάδας και των μειονοτήτων καθώς και με την άνιση πρόσβασή τους στα υλικά και συμβολικά αγαθά, δηλαδή με κοινωνικούς-ιστορικά μεταβλητούς- παράγοντες, ενώ διερευνήθηκαν και οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων φυλετικών και εθνοτικών ομάδων.

Σε αυτό το πλαίσιο, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ξεκίνησε μια ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με τους Ελληνοαμερικανούς και την ιστορία τους μεταξύ του κοινωνιολόγου, μαθητή και συνεχιστή του έργου του Σαλούτος Τσαρλς Μόσκος³⁶ και του ιστορικού του εργατικού κινήματος Νταν Γεωργακάς³⁷. Ο Γεωργακάς, χωρίς να παραγνωρίζει το μέγεθος της συμβολής του Σαλούτος και του Μόσκος στις ελληνοαμερικανικές σπουδές, υπογράμμισε ότι η πορεία ενσωμάτωσης των εμπορών και όλων όσων πλαισίωσαν την Αρχιεπισκοπή στην κοινωνία υποδοχής δεν μπορούσε να υποκαταστήσει την ιστορία του συνόλου των μεταναστών και των απογόνων τους. Επεσήμανε δηλαδή ότι αποκλείστηκε από το κυρίαρχο αφήγημα η ιστορία των Ελληνοαμερικανών που παρεξέκλιναν από το πρότυπο του κοινωνικά και οικονομικά επιτυχημένου οικογενειάρχη και αφομοιωμένου πολίτη των ΗΠΑ, ότι παραμελήθηκε δηλαδή η ιστορία όλων όσων παρέμειναν εργάτες ή εγκατέλειψαν τη

36. Ο Μόσκος, ο οποίος είχε γίνει γνωστός με το βιβλίο του *Greek Americans: Struggle and success*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1980, είχε ήδη παρουσιάσει λίγα χρόνια νωρίτερα μια κριτική επισκόπηση των ελληνοαμερικανικών σπουδών: Ch. C. Moskos, "Greek American Studies", H. J. Psomiades – A. Scourby (επιμ.), ό.π., σ. 17-63.

37. Η συζήτηση αυτή δημοσιεύθηκε στο *Journal of the Hellenic Diaspora*: D. Georgakas, "The Greeks in America", ό.π.· Ch. Moskos, "Georgakas on Greek Americans: A response", ό.π.· D. Georgakas, "Response to Charles C. Moskos", ό.π.· A. Kitroeff, "The Moskos – Georgakas debate: A rejoinder", *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, τχ. 1-2 (1987), 73-77. Ο κύκλος των συνομιλητών διευρύνθηκε και ο διάλογος εμπλουτίστηκε με νέες παραμέτρους και άγνωστα έως τότε δεδομένα, ενώ τα επόμενα χρόνια σε συνέδρια, περιοδικά και εκδόσεις επισημάνθηκαν τα κενά στη γνώση της ιστορίας των Ελληνοαμερικανών. Βλ. D. Georgakas, "Toward Greek American studies", *Journal of the Hellenic Diaspora* 16, τχ. 1-4 (1989), 9-15· D. Georgakas – Ch. Moskos (επιμ.), "Introduction", *New directions in Greek American studies*, Νέα Υόρκη, Pella, 1991, σ. 9-15. Ένα από τα πιο σημαντικά συνέδρια ήταν αυτό με θέμα "The Greek American experience: A conference on the state of scholarship and an agenda for the future", που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Minnesota το Μάιο του 1989. Τα Πρακτικά του Συνεδρίου δημοσιεύθηκαν στο D. Georgakas – Ch. Moskos (επιμ.), ό.π.

χώρα. Τόνισε, επίσης, ότι αγνοήθηκε η εχθρότητα που αντιμετώπισαν οι μετανάστες από τμήματα της αμερικανικής κοινωνίας έως τη δεκαετία του 1940. Σημείωσε, τέλος, ότι στο κλίμα που διαμορφώθηκε με την αμερικανική παρέμβαση στην Ελλάδα από τον Εμφύλιο και ύστερα και λόγω της δίωξης της Αριστεράς κατά την περίοδο του μακαρισμού, οι ερευνητές είχαν υποτιμήσει τη συμμετοχή των Ελλήνων μεταναστών σε εργατικά σωματεία, απεργιακές κινητοποιήσεις και οργανώσεις της Αριστεράς έως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο³⁸.

Παρά τις διαφορές μεταξύ τους πάντως, οι περισσότεροι κοινωνικοί επιστήμονες που διερεύνησαν την εμπειρία των Ελληνοαμερικανών συμφωνούσαν έως πρόσφατα σε ένα τουλάχιστον σημείο: ότι η ελληνοαμερικανική κοινότητα δεν αποτελεί προέκταση της Ελλάδας, ότι δεν μπορεί να μελετηθεί ως μέρος της ελληνικής διασποράς· αντιλαμβάνομενοι, αντιθέτως, τους Ελληνοαμερικανούς ως μία από τις πολλές εθνοτικές ομάδες των ΗΠΑ που ανέπτυξαν δικές τους παραδόσεις και θεσμούς, θεώρησαν ότι η ιστορία τους όφειλε να εξετάζεται παράλληλα με αυτήν των υπόλοιπων εθνοτικών και άλλων κοινωνικών ομαδοποιήσεων που συνυπήρχαν στην αμερικανική κοινωνία³⁹.

Στις ΗΠΑ λοιπόν, όπως και σε άλλες χώρες εγκατάστασης, η κουλτούρα και η ταυτότητα των μεταναστών και των απογόνων τους μελετήθηκαν σε στενή συνάρτηση με –επιλεγμένα πάντως– χαρακτηριστικά της κοινωνίας υποδοχής. Οι περισσότεροι από τους ως επί το πλείστον ελληνικής καταγωγής ερευνητές, υιοθετώντας το εκάστοτε κυρίαρχο επιστημολογικό παράδειγμα και πολλά από τα αυτονόητα της κοινωνίας στην οποία μεγάλωσαν, παρακολουθούσαν έως πρόσφατα την απαγκίστρωση των μεταναστών και των παιδιών τους από το παρελθόν τους και την εμβάπτισή τους στη νεωτερι-

38. Στην κατεύθυνση της ανάδειξης μιας αποσιωπημένης όψης της ελληνοαμερικανικής ιστορίας, αυτής δηλαδή των εργατών που συμμετείχαν στο εργατικό κίνημα κ.λπ., βλ. D. Georgakas, "Greek-American radicalism: The Twentieth century", *Journal of the Hellenic Diaspora* 20, τχ. 1 (1994), 7-34 και, κυρίως, τα παλαιότερα: H. Z. Papanikolas, *Toil and rage in a new land: The Greek immigrants of Utah*, Σαλτ Λέικ Σίτυ, Utah State Historical Society, 1974 (πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Utah Historical Quarterly* 38, τχ. 2 (1970), 97-203) και Zeese Papanikolas, *Buried unsung: Louis Tikas and the Ludlow Massacre*, Σαλτ Λέικ Σίτυ, University of Utah Press, 1982· πρόσφατα το βιβλίο κυκλοφόρησε και στα ελληνικά, σε μετάφραση της Π. Μαρκέτου: *Αμοιρολόιτος. Ο Λούις Τίκας και η σφαγή στο Λάντλου, Αθήνα, Κατάρτι, 2002*.

39. Ch. C. Moskos, "Greek American Studies", H. J. Psomiades – A. Scourby (επιμ.), ό.π., σ. 58-63· Ch. Moskos, "Georgakas on Greek Americans: A response", ό.π.· D. Georgakas, "Toward Greek American studies", ό.π.· D. Georgakas – Ch. Moskos (επιμ.), "Introduction", ό.π.

κόττητα. Με την ανάπτυξη του αφηγήματος της εξελικτικής διαμόρφωσης Αμερικανών πολιτών ελληνικής καταγωγής μέσω της κοινωνικής ανόδου και της αφομοίωσης ενός ανώτερου και ενιαίου πολιτισμικού προτύπου, η ιστορία των Ελληνοαμερικανών αποσυνδέθηκε από εκείνη των άλλων ελληνορθόδοξων πληθυσμών, χωρίς ωστόσο να έχει διερευνηθεί η φανταστική ή πραγματική σχέση τους με την Ελλάδα⁴⁰. Οι εμπειρίες, συνεπώς, των Ελληνοαμερικανών και η ιστορία τους προσεγγίστηκαν και εδώ, όπως και στην Ελλάδα, από μια μονομερή και εθνοκεντρική οπτική γωνία.

Μόλις κατά την τελευταία δεκαετία, εμφανίστηκαν κείμενα που αμφισβητούν τον αμερικανοκεντρισμό των προηγούμενων μελετών, σημειώνοντας ότι οι δύο προσεγγίσεις –αυτή της ελληνικής διασποράς και εκείνη της αμερικανικής εθνοτικής ομάδας– είναι συμπληρωματικές. Η μεταβολή αυτή σχετίζεται με μια συνολικότερη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς τις σχέσεις των μεταναστευτικών πληθυσμών με τις χώρες καταγωγής καθώς και με την προβολή –λόγω της νέας διεθνούς συγκυρίας– των λεγόμενων *diaspora studies* στις ΗΠΑ. Στη χώρα αυτή η έννοια της διασποράς αναδείχθηκε –μαζί με εκείνη της υβριδικότητας– μέσα από μια παράδοση αμφισβήτησης της ουσιοκρατίας και κριτικής των θεωρήσεων περί της «καθαρότητας» των πολιτισμών, ταυτόχρονα με τη συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση ή την οικονομική και πολιτική αποδυνάμωση των εθνικών κρατών. Σε αυτό το πλαίσιο επισημάνθηκε ότι έχουν υποτιμηθεί οι σχέσεις που διατήρησαν οι Ελληνοαμερικανοί με στοιχεία μιας πολιτισμικής παράδοσης που έλκει, ή θεωρείται ότι έλκει, την αφετηρία της από την κοινωνία αποστολής καθώς και η σημασία των οικονομικών και άλλων δικτύων μεταξύ αυτών που αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες είτε ζουν στην Ελλάδα είτε σε άλλες χώρες⁴¹.

Στην Ελλάδα, από την άλλη, όπως και σε άλλες χώρες αποστολής, για δεκαετίες διερευνήθηκαν αποκλειστικά οι αιτίες και οι επιπτώσεις των μεταναστευτικών εκροών του 20ού αιώνα. Μολονότι πύκνωσαν οι καθιερωμένοι μεθοδολογικά έρευνες για τις κοινότητες των εμπορικών παροικιών στην Αίγυπτο και την Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1980, η ιστορία των

40. Ch. Moskos, "Georgakas on Greek Americans: A response", ό.π., σ. 55· D. Georgakas, "Response to Charles C. Moskos", ό.π., σ. 67· D. Georgakas, "Toward Greek American Studies", ό.π., σ. 11· D. Georgakas – Ch. Moskos (επιμ.), "Introduction", ό.π., σ. 13-15.

41. Βλ. τη συζήτηση για τις δύο προσεγγίσεις, δηλαδή αυτήν της ελληνικής διασποράς και αυτήν της αμερικανικής εθνοτικής ομάδας: Ch. C. Moskos, "Greek American Studies", H. J. Psomiades – A. Scourby (επιμ.), ό.π., σ. 58-63 και D. Georgakas – Ch. Moskos (επιμ.), "Introduction", ό.π., σ. 9-15· καθώς και την κριτική των προηγούμενων απόψεων στο G. Jusdanis, "Greek Americans and the diaspora", *Diaspora* 1, τχ. 2 (1991), 209-223.

κοινοτήτων που διαμορφώθηκαν μετά τις αποδημίες του 20ού αιώνα και οι εμπειρίες των μεταναστών και των παιδιών τους απουσιάζουν ακόμη και σήμερα από τα περισσότερα έργα που εκδίδονται στην Ελλάδα⁴². Όπου υπάρχουν αναφορές στη ζωή τους και στις αλλαγές της μέσα στο χρόνο, η κουλτούρα και η ταυτότητά τους συσχετίζονται συνήθως σχεδόν αποκλειστικά με τον τόπο καταγωγής, χωρίς να εξεταστεί η διαπλοκή τους με τα υλικά δεδομένα, τις κοινωνικές και τις πολιτικές σχέσεις και τις πολιτισμικές διεργασίες των χωρών υποδοχής.

Πολλές μελέτες περιορίζονται στη μονομερή παρουσίαση της εμπειρίας των αποδήμων ως μιας πορείας κοινωνικής ανόδου και επιτυχίας, αποσιωπώντας τις ταξικές, τις έμφυλες και άλλες ανισότητες. Αγνοείται δηλαδή το γεγονός ότι οι μεταναστευτικές κοινότητες δεν είναι ενιαίες, ότι στους κόλπους τους αναπτύσσονται κοινωνικές ιεραρχίες και συγκρούονται μερίδες αποσκοπώντας στην πολιτική και την ιδεολογική κυριαρχία· όταν πάλι δεν αποκρύπτονται πλήρως οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των απόδημων πληθυσμών και της ελληνικής κοινωνίας, επικρίνεται η διχόνοια και η «εξαγωγή» της στις κοινότητες του εξωτερικού⁴³.

Κατά τη δεκαετία του 1990, την ώρα που οι εκπρόσωποι μιας ισχυρής σχολής στις κοινωνικές επιστήμες προσέγγιζαν το εθνικό φαινόμενο, και τα ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας γενικότερα, υπό το πρίσμα της θεω-

42. Για τις εμπορικές παροικίες βλ. ενδεικτικά: Ch. Hadjiiosif, *La colonie grecque en Egypte, 1833-1856*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université Paris IV, Παρίσι, 1981· Ο. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργεστής (1751-1830)*, 2 τ., Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1986· Α. Kitroeff, *The Greeks in Egypt, 1919-1937. Ethnicity and class*, Λονδίνο 1989. Για τις μελέτες για τις υπερπόντιες μεταναστευτικές κοινότητες που δημοσιεύθηκαν στα ελληνικά βλ. υποσ. 5 καθώς και τη βιβλιογραφία στο βιβλίο του Ι. Χασιώτη, *Επισκόπηση...* Για τους Έλληνες στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης βλ. ενδεικτικά: Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, Αθήνα, Gutenberg, 21974· Ε. Kolodny, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκαρα*. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1985· Γ. Ξ. Ματζουράνης, *Τα παιδιά του Νότου*, Αθήνα, Gutenberg, 1990· Η. Vermeulen, M. Van Attekum, T. Pennings, F. Lindo, *Έλληνες στην Ολλανδία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1990· Α. Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, ό.π.

43. Για τη μετανάστευση ως πορεία επιτυχίας βλ., παραδείγματος χάριν, Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση...*, σ. 176-178 και Ο ίδιος, «Η μεταπολεμική μετανάστευση...», σ. 541. Η Μ. Πρεβελάκη υποστηρίζει ότι η οργάνωση των κοινοτήτων του εξωτερικού σε βάση λαϊκή είναι καταδικασμένη να αποτύχει επειδή μεταφέρει η διχόνοια που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική ζωή, ενώ, αντιθέτως, ο ρόλος της Εκκλησίας είναι ενοποιητικός. Μ. Πρεβελάκη, «L'Orthodoxie comme lien culturel», G. Prévélakis (επιμ.), ό.π., σ. 215-222.

ρίας περί κατασκευής⁴⁴, πολλά έργα για τη μετανάστευση και τη διασπορά υιοθετούν μια εν πολλοίς ουσιοκρατική αντίληψη του έθνους και του πολιτισμού υποβαθμίζοντας τη σημασία των πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών μεταλλαγών στο χρόνο και εμμένοντας στο σχήμα της συνέχειας⁴⁵. Τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των αποδήμων εξακολουθούν συχνά να αντιμετωπίζονται ως δείγματα της αντίστασης της «ενιαίας» ελληνικής ταυτότητας και του «αιώνιου» ελληνικού πολιτισμού σε προσπάθειες να αφομοιωθούν ή να αλλοιωθούν. Στη θεώρηση αυτή, σε αντίθεση με τη χρήση της έννοιας στις ΗΠΑ, η διασπορά επεκτείνει νοερά στον παρελθόντα χρόνο και στο χώρο τη σημασία της σημερινής επικράτειας του έθνους-κράτους και επιβεβαιώνει την αέναη πολιτισμική ιδιαιτερότητα του «ελληνισμού». Αναπαράγονται έτσι, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, εθνοκεντρικά σχήματα, τα οποία δεν λαμβάνουν υπόψη τους τους συνολικούς μετασχηματισμούς που επέφεραν η ανάδυση των εθνικών κρατών, ο μεταβαλλόμενος στο χρόνο ρόλος τους και η σημερινή υπονόμηση της οικονομικής και πολιτικής ισχύος τους⁴⁶.

Η έναρξη ενός ακαδημαϊκού διαλόγου στο πλαίσιο ενός διεθνούς δικτύου ερευνητών του ελληνικού μεταναστευτικού και διασπορικού παραδείγματος θα μπορούσε να συμβάλει στην υπέρβαση αυτών των μονομερειών, αλλά και πιο γενικά: 1. στον αυστηρό ορισμό των χρησιμοποιούμενων εννοιών, όπως αυτή της διασποράς, 2. στην πληρέστερη διερεύνηση των οικονομικών και πολιτικών διακυβευμάτων που συνδέονται με την ανάδειξη και τις διαφοροποιημένες χρήσεις των εννοιών αυτών, 3. στη μελέτη των ποικίλων νοημάτων που αποδίδονται στην έννοια της «ελληνικότητας» από διάφορες κοινωνικές ομάδες, είτε είναι εγκατεστημένες στην Ελλάδα είτε αλλού, και των μεταλλαγών τους στο χρόνο, 4. στην ανάδειξη των ρητών ή άρρητων ιεραρχήσεων που απορρέουν από τη χρήση αντιθετικών εννοιών και σχημάτων όπως παράδοση-νεωτερικότητα, πολιτισμική συνέχεια-αφομοίωση, 5. στην

44. Α. Λιάκος, «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (2001), 87-91.

45. G. Prévelakis, «Les espaces de la diaspora hellénique et le territoire de l'État grec» και M. Prévelakis, «L'Orthodoxie comme lien culturel», ό.π., σ. 53-68 και 215-222 αντίστοιχα. Ο Γ. Πρεβελάκης υποστηρίζει ότι ενώ τα κράτη είναι παροδικά, ο πολιτισμικός χώρος του ελληνισμού παραμένει σταθερός: τελευταία όμως, κατά το συγγραφέα, το ελληνικό έθνος θυσίασε στο βωμό του εκσυγχρονισμού τα στοιχεία που του επέτρεψαν να επιβιώσει 3.000 χρόνια χωρίς να χάσει την ταυτότητά του (δηλαδή τη γλώσσα και τη θρησκεία του).

46. Βλ. τη σχετική κριτική στο βιβλίο του Ι. Κ. Χασιώτη, *Επισκόπηση...*, στο Ν. Κοτζιάς, «Η θεωρία της διασποράς...», σ. 20-21 και στο Α. Λιάκος, ό.π., σ. 87-91.

προσέγγιση των κοινωνικών αποστολής και υποδοχής, αλλά και των ίδιων των «διασπορικών» κοινοτήτων, στην περιπλοκότητά τους, λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις και συγκρούσεις στη συγχρονία και στη διαχρονία, και, β. στη σύνδεση των μεταβολών στις σχέσεις των μεταναστευτικών κοινοτήτων—τόσο μεταξύ τους όσο και με τις κοινωνίες αποστολής και υποδοχής— με τους συνολικότερους μετασχηματισμούς στην ισχύ των εθνικών κρατών, στις διεθνείς σχέσεις, στην οικονομία, την τεχνολογία και την επικοινωνία καθώς και στην πυκνότητα, την ταχύτητα, το περιεχόμενο και το κύρος των πολιτισμικών ροών.

Lina Ventura

POST-WORLD WAR II APPROACHES
TO GREEK MIGRATION

(SUMMARY)

This article follows social-science approaches to Greek emigration and migrants both in Greece –the sending country– and in the USA –as one of the main host countries– in the period after World War II, and attempts to relate them to wider issues with varying economic, social, political and symbolic implications.

In Greece during the 1960s the emphasis was on discussing the reasons of emigration and its consequences. When the recruitment of foreign labour stopped in 1973-1974, social scientists started looking into return migration. At the same time the state policy vis-à-vis Greek communities abroad changed due, amongst other factors, to the role played by the Greek lobby in influencing USA policy in Cyprus in 1974. After the shifts in international political and economic relations which followed 1989, governments and researchers “discovered” the “Greeks” of the former communist countries and reviewed the role Greece could play in the wider region. With the simultaneous revival of Greek nationalism, the role of the diaspora in solving Greece’s “national questions” was reconsidered.

In the USA, narratives of Greek-Americans’ success and assimilation were dominant up to the 1970s. However, with the revival of ethnic consciousness, the very notion of assimilation was criticised. In the 1980s connections between ethnic group and class were re-examined: an academic discussion about Greek-American history raised issues like that of the Greek working class and militant unionism.

In Greece the history of the diaspora was examined exclusively in relation to the homeland, while migrants’ cultures were analysed as a static replica of a uniform, age-old Greek culture. In the USA all researchers, in an equally ethnocentric way, shared the view that Greek-Americans should be studied solely as part of American society. It is only recently that “diaspora studies”, flourishing in the context of globalisation, have argued that elements from and relations with both the homeland and the host society must be taken into consideration when dealing with migrants and their offspring. The article ends with a series of questions that have to be clarified by research on Greek emigration and migrants, no matter where it is implemented and which group or period it focuses on.

Κοινωνική ιστορία
Εθνοπολιτισμικές ομάδες

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ:
ΣΥΓΚΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ

Στη μνήμη του Λένου Μαυρομαμάτη

Οι διακρίσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες κάθε κοινωνίας μπορούν να αναλυθούν και να κατανοηθούν ως αποτέλεσμα σύνθετων ιστορικών παραγόντων και σύστοιχων ιδεολογικο-πολιτικών κατασκευών. Ασχολήθηκα αρχικά με τον όρο «διάκρίσις» και το σχετικό ιστορικό φαινόμενο στον ύστερο Μεσαίωνα ειδικά στα Βαλκάνια, με την ευκαιρία του Συμποσίου *Ανοχή και καταστολή στο Μεσαίωνα* (Νοέμβριος 2000). Στην ανακοίνωση αυτή, που είναι συνέχεια της προβληματικής πάνω στο γενικότερο φαινόμενο των κοινωνικών διακρίσεων, δεν σκοπεύω να αφηγηθώ πώς μεταβλήθηκαν οι κυρίαρχες μεσαιωνικές θρησκευτικές διακρίσεις σε κοσμικές ούτε να αναζητήσω το περιεχόμενο που οι τελευταίες πήραν έκτοτε. Έχοντας στο νου πώς σε κάθε κοινωνία οι κατηγοριοποιήσεις είναι ιστορικά προσδιορισμένα φαινόμενα, που συμπυκνώνουν πολύπλοκες κοινωνικο-πολιτικές διεργασίες, θα επιχειρήσω να συγκρίνω τους λόγους γύρω από δύο κοσμικές διακρίσεις, τις εθνικές και τις εθνοτικές, οι οποίες τείνουν να κυριαρχήσουν στις σύγχρονες βαλκανικές κοινωνίες.

Πιο συγκεκριμένα, για να μιλήσουμε με τους όρους των αντίστοιχων περιόδων στη διάρκεια των οποίων η κάθε μία εμφανίστηκε, μας ενδιαφέρει η εθνική συνείδηση (*national consciousness*) και η εθνοτική ταυτότητα (*ethnic identity*) και οι λόγοι που αναπτύσσονται για να τις περιγράψουν, να τις ιδιοποιηθούν ή να τις αμφισβητήσουν¹. Είναι φανερό, από τα διαφορετικά επί-

---

1. Για τις φιλοσοφικές αφετηρίες των όρων συνείδηση και ταυτότητα στη νεότερη ευρωπαϊκή σκέψη βλ. John Locke, *Identité et différence. L'invention de la conscience. An Essay concerning Human Understanding II*, xxvii, *Of Identity and Diversity*, παρουσίαση, μτφρ., σχόλια E. Balibar, δίγλωσση έκδοση, Παρίσι 1998. Για τον όρο ταυτότητα έχουν διατυπωθεί αντιρρήσεις και επιφυλάξεις, R. Handler, "Is 'identity' a useful cross-cultural concept?", *Commemorations, The Politics of National Identity*, J. R. Gillis (επιμ.), Πρίνστον, New Jersey 1994, σ. 27-40. Για την ιστορία και τη γεωπολιτική σημασία του όρου, Π. Μπουρντιέ, «Η ταυτότητα και η αναπαράσταση. Στοιχεία για ένα κριτικό διαλογισμό πάνω στην ιδέα της περιφέρειας», *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, [1980], Αθήνα 1994, σ. 107-

θετα που συνοδεύουν τη συνείδηση και την ταυτότητα, ότι αυτά τα «λεκτικά παιχνίδια»² παραπέμπουν σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, στην περίοδο της συγκρότησης των εθνικών κρατών και σ' εκείνη της μεταψυχροπολεμικής συγκυρίας. Παρόμοια και οι φιλοσοφικές και επιστημολογικές αφηγήσεις από τις οποίες εκκινούν οι αντίστοιχες «λεκτικές» κινήσεις) παραπέμπουν σε διαφορετικά πολιτικά συστήματα και κοσμοαντιλήψεις: ο θετικισμός και η νομοτελειακή αντίληψη για την εξέλιξη των κοινωνιών από τη μια, με το αστικό πολιτικό μοντέλο της «Ευρώπης των εθνικοτήτων» του 19ου αι. ως πολιτική του έκφραση, πρόβαλε ακριβώς την ιδέα του έθνους ως την κινητήρια ιδέα της ιστορίας. Ο ιστορισμός, συνεπικουρούμενος από τη θεωρία του φυλετισμού και του γεωγραφικού ντετερμινισμού, ευθυγραμμίστηκε με τα αιτήματα για διεύρυνση του εθνικού κράτους και αποτέλεσε την πιο κατάλληλη θεωρία για τη νομιμοποίηση των εθνικών δικαιών.

Μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ και της Γιουγκοσλαβίας νέα εθνικά κράτη αναδύθηκαν, ενώ τα παλαιά μετασχηματίζονται. Ο επαναπροσδιορισμός των παλαιών και των νέων κρατών –αποτέλεσμα των διαδικασιών της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης και της προοπτικής για την ενοποίηση και διεύρυνση της Ευρώπης– συνέπεσε με την αμφισβήτηση της ομογενοποίησης που αυτά επιχειρήσαν για δεκαετίες και με την ανάδυση στο εσωτερικό τους των εθνοτικών ομάδων (ethnic group) με διακριτή πολιτιστική ταυτότητα η κάθε μία. Η πρόσφατη διττή πολιτική εξέλιξη, που επιβεβαίωσε το τέλος της ψυχροπολεμικής ισορροπίας και τη μονοκρατορία των ΗΠΑ, προκαλεί κλυδωνισμούς που οδήγησαν ήδη σε αιματηρές συγκρούσεις και σε «ανθρωπιστική επέμβαση» για την υπεράσπιση 'εθνοτικών δικαιωμάτων', με αμφίσημα και τραγικά, όπως αποδείχτηκε, αποτελέσματα. Η εθνοτική ταυτότητα, σ' αυτή τη συγκυρία, προσεγγίζεται μέσα από το στρουκτουραλισμό και τις λεγόμενες μεταμοντέρνες αντιλήψεις. Ειδικότερα οι ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του πολιτιστικού χαρακτήρα της αναζητούν περισσότερο τις ψυχολογικές παρά τις ιστορικές διαστάσεις της.

Θα επικεντρωθώ λοιπόν στη διερεύνηση των δύο λόγων, του εθνικού και του εθνοτικού, όπως αυτός εκφράζεται από διανοούμενους (ιστορικούς, ανθρωπολόγους, πολιτικούς επιστήμονες κ.ά.) και θα προσπαθήσω, χωρίς

30· R. Brubaker, "Au-delà de l' "identité" ", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 139 (Σεπτέμβριος 2001), 66-85.

2. Ζ.-Φρ. Λυστάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα 1988, σ. 45-6: «[...] μιλάει μάχονται, με την έννοια του παίζω, και τα λεκτικά ενεργήματα έχουν να κάνουν με μια γενική αγωνιστική. [...] ο ορατός κοινωνικός δεσμός απαρτίζεται από τις 'λεκτικές' κινήσεις».

βέβαια να θεωρήσω τα εν λόγω (λεκτικά ενεργήματα) αυτονομημένα προϊόντα, που εξέφρασαν τη μία ή την άλλη «διάκριση», να ανιχνεύσω τις ομοιότητες και τις διαφορές τους³. Καθώς πρόκειται για κειμενικές εκφράσεις που δεν διαφέρουν ριζικά (παραδοσιακός εθνικός/νεωτερικός εθνοτικός λόγος) αλλά που εκκινούν από ορισμένες κοινές αρχές και αλληλοπροσδιορίζονται, η συγκριτική μελέτη τους φωτίζει πολλαπλά τη σύνθετη βαλκανική πραγματικότητα και την αναπαράστασή της.

Στη φάση της συγκρότησης του εθνικού κράτους στην Ελλάδα, όπως στη Δύση, το έθνος έγινε αντιληπτό ως κινητήρια ιδέα της ιστορίας. Ο Σπ. Ζαμπέλιος επινόησε τον όρο «ιστοριονομία» το 1859, για να εκφράσει τη νομοτελειακή αντίληψη για την εξέλιξη των κοινωνιών καθώς και την ανάγκη για μια ιστορικοιστική προσέγγιση, και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αναζήτησε κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα του ιστορικού θετικισμού (Th. B. Macaulay, J. G. Droysen κ.ά.) «ιστορικούς νόμους» που διέπουν από αιώνες «τον πολιτικών και κοινωνικών βίον των εθνών»⁴. Σ' αυτή την πολιτικο-ιδεολογική βάση αναπτύχθηκε ο εθνισμός, «του εσωτερικού αισθήματος μάλλον δηλωτικός»⁵, και ταυτίστηκε με τον πατριωτισμό (patriotisme), δηλαδή τον αντιδεσποτισμό και το ρεπουμπλικανισμό. Έκτοτε, όμως, «πατρίς» δεν είναι, όπως πριν, η γενέτειρα, ο τόπος της (πατρικής) καταγωγής (fatherland, Heimat/Vaterland, otečestvo, rodina, tatkovina). Πρόκειται τώρα για έναν ευρύτερο και φορτισμένο με πολιτικό νόημα γεωγραφικό χώρο, την επικράτεια, που αποτελεί συλλογική πατρίδα των πολιτών/πατριωτών. Πάνω σ' αυτή την ενιαία «σκηνή» θα αναπαρασταθούν νομοτελειακά οι αγώνες του έθνους και οι προσδοκίες του για την υλοποίηση των υποτιθέμενων κοινών συμφερόντων. Μέσα από αυτή την αναγωγή ο πολίτης/πατριώτης (patriote) ταυτίζεται με την 'πατρίδα του' και «εμψυχώνεται» από τον «ένθερμον εκείνον ζήλον ον αισθάνονται οι άνθρωποι διά τα αληθή συμφέροντα της πατρίδος». Έτσι, ως συλλογική «συνείδησις» και δεσμός, ο πατριωτισμός υπερβαίνει τα

3. Απαιτεί συστηματική 'ανάλυση περιεχομένου' και γι' αυτό αποτελεί αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης ο λόγος των υποκειμένων που ανήκουν σε εθνοτικές ομάδες. Σ' ό,τι αφορά τους Σλαβομακεδόνες ο Α. Α. Χοτζίδης, «Άρθρωση και δομή του μειονοτικού λόγου: Το παράδειγμα των Μογλενών και της Ζόρα», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, επιμ. Β. Κ. Γούναρης κ.ά., Αθήνα 1997, σ. 143-69, δεν προσεγγίζει επιστημονικά το θέμα.

4. «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν», *Άμυνα*, 4.2.1872, ανατυπώθηκε στο Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986, σ. 263 κ.ε.

5. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, [1900], ανατύπωση με προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1980, εθνικότης.

ατομικά/οικογενειακά πλαίσια και αποτελεί τρόπο πολιτικής κοινωνικοποίησης, αφού ο άνθρωπος «άνευ πατριωτισμού (είναι) ανάξιος κοινωνικότητας»⁶.

Προς το τέλος του 19ου αι. τα πολιτικά προγράμματα και τα πατριωτικά αισθήματα αναπροσδιορίστηκαν με τον αυξανόμενο ανταγωνισμό ανάμεσα στα κράτη για την υλοποίηση μιας Μεγάλης Ιδέας από το καθένα. Έτσι ο πατριωτισμός από συλλογικό αίσθημα του συνανήκειν καταλήγει να γίνεται «πατριωτίτις νόσος!», ο πατριώτης “patriotard” ή «πλιατσικολόγος πατριώτης» (*Πρωϊά*, 18.3.1899) και ο εθνισμός εθνικισμός και σοβινισμός (chauvinisme), «λέξις πάντα τυφλόν και υπερβολικόν πατριωτισμόν εμφανίονσα»⁷. Οι δύο τελευταίοι νεολογισμοί αποτυπώνουν αλυτρωτικά πολιτικά προγράμματα, που εφαρμόζονται για την κατάκτηση της πολιτικο-ιδεολογικής ηγεμονίας στο εσωτερικό και επέκτασή του «ζωτικού χώρου» του εθνικού κράτους στο εξωτερικό. Στη βάση του «δόγματος της γλώσσης» ή της «εθνικής συνειδήσεως» –εδώ υπονοείται η γερμανική και η γαλλική εθνική (πολιτική) ιδεολογία αντίστοιχα– ο ανταγωνισμός δεν άργησε να εξελιχθεί σε ένοπλο αγώνα (Μακεδονικός Αγώνας, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Πρώτος Παγκόσμιος). Η ‘εξιδανικευμένη’ αποτύπωσή του δίνεται με φράσεις όπως «τα αληθή συμφέροντα της πατρίδος» και «σφοδρός φυλετικός αγών». Πολιτικοί, ιστορικοί –συχνά τα ίδια πρόσωπα είχαν και τις δύο ιδιότητες– και άλλοι διανοούμενοι, στη βάση ενός ιστορικού ετεροχρονισμού, αντιλήφθηκαν ο καθένας το παρελθόν του έθνους του ή καλύτερα του εθνικού κράτους του ως εθνική «προϊστορία» (βλ. υποσ. 57). Στο εξής η ιστοριογραφία, στενά εναγκαλισμέ-

6. «Περί Πατριωτισμού Εκ της περί ανατροφής των νεωτέρων Ελλήνων συγγραφής του Κ. Α. Παππαζαφειροπούλου», *Πανδώρα* Ε', φ. 112 (15.11.1854), 366-8.

7. Κουμανούδης, *Συναγωγή*, ό.π., εθνικότης και πατριωτίτις (*Εφημερίς*, 12.5.1889). Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κουμανούδης διακρίνει έμμεσα τον εθνισμό από τον εθνικισμό, με το παραπάνω σχόλιο, αλλά δεν έχει συλλάβει την ταύτιση του τελευταίου με τον σοβινισμό, λέξη εξάλλου που δεν συμπεριλαμβάνει στη *Συναγωγή* του. Ο όρος σοβινισμός ωστόσο έχει ήδη περάσει στα ελληνικά όπως και σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, των σλαβικών συμπεριλαμβανομένων, βλ. εκτενές σχόλιο «Ετυμολογικά, Chauvinisme», *Έσπερος* Β' (Λειψία 1/13.6.1882), 47, (ονομίζομεν, εάν δεν απατά η μνήμη, ότι απηγήσαμεν την λέξιν Σωβινισμός και εν ελληνικαίς εφημερίσιν, αλλ' ομολογούμεν ότι δεν εύρομεν αυτήν καταλήλωσ εφημεροσμένην). Βλ. και G. de Puymège, *Chauvin, le soldat-laboureur. Contribution à l'étude des nationalismes*, Παρίσι 1993. Για τη «μετεξέλιξη του εθνικισμού», E. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα 1990, σ. 144 κ.ε. και κυρίως 146: “Patriotard (1904), qui affecte un patriotisme exagéré, [...] chauvin”, P. Robert, *Dictionnaire de la Langue Française*, Παρίσι 1979. Πβ. N. Gerov, *Rečnik na Bălgarskija ezik*, Γ', Φιλιππούλη 1899 (ανατύπωση Σόφια 1977), «έθνος (narod) κάτοικοι ενός τόπου, ενός κράτους που μιλάνε μια γλώσσα».

νη από την πολιτική, ευθυγραμμίστηκε στη βάση της αρχής «ό,τι είναι εθνικό είναι αληθινό» και αποτέλεσε τον προνομιακό γνωστικό κλάδο, από κοινού με τη γεωγραφία και τη λαογραφία, που ανέλαβε να επινοήσει επιχειρήματα για τη νομιμοποίηση συχνά αντικρουόμενων εθνικών αιτημάτων για διεύρυνση του εθνικού κράτους.

Η εννοιολογική και χρονική διαφορά των όρων εθνισμός και εθνικισμός/σοβινισμός, οι οποίοι δεν θα ήταν σωστό να νοηθούν αντιδιασταλτικά ή να περιοδολογηθούν αυστηρά, εντοπίζεται στον εθνικό λόγο με ενάρχεια μέσα από το αφηγηματικό ύφος που επέβαλε η τάση του ιστορισμού. Ως αντιπροσωπευτικό έργο στη φάση της συγκρότησης της εθνικής συνείδησης θα μπορούσε να αναφερθεί το *Δοκίμιον περί Πατριωτισμού*⁸, που είναι εμπνευσμένο από τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Για τους Βουλγάρους, τηρουμένων των αναλογιών, την ίδια θέση έχουν π.χ. τα κείμενα του P. R. Slavejkov (1827-1895) για την εθνικότητα (*narodnost*) και την εθνική ιδέα (*narodno mnenie*), όπου γίνεται λόγος για την πολιτική συγκρότηση και την κοινωνική συνοχή στο όνομα της κοινής πατρίδας. Παρόμοια το έργο του Σ. Φράσσαρη (1850-1904) *Η Αλβανία* συγκροτεί την εικόνα των Αλβανών ως έθνους το οποίο υπήρχε ανέκαθεν πέρα από θρησκευτικές διακρίσεις⁹. Αντίθετα, στη μεταγενέστερη φάση σε όλες τις βαλκανικές χώρες ξεχωρίζουν μισαλλόδοξα κείμενα, όπως εκείνο του «κήρυκα του εθνικού μίσους» Ν. Καζάζη, που τιτλοφορείται «Φανατισθώμεν», στα οποία τα έθνη αναπαριστώνται ως ζωντανά οργανισμοί σε φυλετικό ανταγωνισμό μεταξύ τους για τη διεκδίκηση 'ζωτικού χώρου', τον οποίο ο καθένας θεωρεί από τη φύση και την ιστορία δικό του¹⁰.

8. *Δοκίμιον περί Πατριωτισμού προς τους κατοίκους των Ιονικών επτά νήσων Απριερωθέν υπό Ε.Φ.* έκδ. δευτέρα, εν Φιλαδέλφεια, εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου 1817, ανατύπωση Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήναι 1972. Στο τέλος *Είδησις* του εκδότη Ν. Γ.: «ο Συγγραφεύς του παρόντος Δοκιμίου είναι ο Κος Νικόλαος Σκούφης, [...]». Σταχυολογείται στην *Εστία Β'* (19.12.1876), 811-4.

9. P. R. Slavejkov, *Sădinenija* τ. 5 και 6, *Publicistika*, [1867], Σόφια 1980, σ. 405-13 και 7-11· Σάμη-Βέη Φράσσαρη, *Η Αλβανία Τί ήτο, τί είναι και τί πρέπει να είναι; Σκέψεις προς απελευθέρωσιν της πατρίδος από τους περικυκλόντας αυτήν κινδύνους, Μετενεχθείσαι εκ του αλβανικού υπό του Γέροντος της Νεμέρτζκας, Σόφια 1907*, κυρίως σ. 37 κ.ε. για «τα απαιτούμενα εις εν έθνος» και για τη διατήρηση στο μακράνιο παρελθόν της αλβανικής «εθνικότητας και της γλώσσης». Η πολιτική χρήση, ο έλεγχος και η κοινωνική διάσταση των εθνικών αλβανικών μύθων ανιχνεύονται στο συλλογικό τόμο *Albanian Identities. Myth and History*, St. Schwandner-Sievers, B. J. Fischer (επιμ.), Λονδίνο 2002.

10. *Ελληνισμός* (Ιανουάριος 1903), 67-68 (από τη *Θεσσαλία*), διάλεξη για «την ιδέαν της ανάγκης εθνικού φανατισμού παρ' ημίν». Πρόσφατα ο διεθνολόγος Κρ. Ιωάννου,

Τα εθνικά αιτήματα και ο αλυτρωτισμός στηρίζονται στην πολιτικοποίηση των (εθνικών) χαρακτηριστικών (φυλή, γλώσσα, θρησκεία, ήθη και έθιμα) και συμπίπτουν με οικονομικο-κοινωνικές και δημογραφικές εξελίξεις (αύξηση και εξαστισμός του χριστιανικού πληθυσμού, ανάπτυξη του εμπορίου κ.λπ.), που οδηγούν όλο και περισσότερους έξω από την πατριαρχική οικογένεια. Στη διάρκεια της περιόδου των μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ, 1830-75) γίνεται φανερό –σε διαφορετικό βαθμό στην πόλη και στην ύπαιθρο– ότι η κοινωνική ανέλιξη συναρτάται με την ιδιότητα του πολίτη, δηλαδή με τις πολιτικές εξουσίες των νέων κρατών και την ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η συλλογική διαδικασία βιώνεται από τα άτομα με διαφορετικό τρόπο, καθώς προϋποθέτει την ανακάλυψη από μέρους τους ομοιοτήτων και διαφορών με καθεμιά από αυτές, διατηρώντας ή διαρρηγνύοντας τη σχέση τους με την παράδοση (γλώσσα, εκκλησιαστική εξάρτηση από το Πατριαρχείο). Η μεγάλη μάζα κυρίως των αγροτών γινόταν έτσι στόχος «των πολυωνύμων Μακεδονικών κομιτάτων» κι οι συνειδήσεις τους, στραμμένες σε μια παραδοσιακή χριστιανική οικουμένη –‘αδιαμόρφωτες’ τις χαρακτηρίζουν όσοι σκέφτονται με εθνικούς όρους–, αποτελούσαν τώρα στόχο και πεδίο ανταγωνισμού για την ενίσχυση και επικράτηση αυτού ή εκείνου του «εθνικού φρονήματος». Γι’ αυτό οι διάφοροι υπερπατριώτες επιχειρούσαν, υπό την απειλή των όπλων, όλο και πιο συντονισμένα τον «εκβιασμό των συνειδήσεων» των υπηκόων του σουλτάνου, υποστηρίζοντας ότι οι τελευταίοι είχαν ανέκαθεν «εθνική συνείδηση», αλλά σε λανθάνουσα κατάσταση και γι’ αυτό «ρευστήν». Είναι πλέον φανερό ότι μέσα από τις διαπλοκές της οικονομίας και των ιδεολογιών του εθνικισμού και του σοσιαλισμού των αρχών του 20ού αι. –τις οποίες εκκρεμεί να διερευνήσουμε έξω από τις επιταγές της εθνικής ιστοριογραφίας αλλά και χωρίς να παγιδευτούμε στο δίλημμα πολιτιστικό-εθνικό– το νέο ανταγωνιστικό πλέγμα των βαλκανικών εξουσιών μαζί με τις οικογενειακές στρατηγικές δεν ‘αφύπνιζε’ μια προϋπάρχουσα και για αιώνες σε ‘λήθαργο’ εθνική συνείδηση, αλλά εξωθούσε τη συγκρότησή της μέσα από υλικές και συμβολικές προσ-

---

«Από τα δικαιώματα των μειονοτήτων στα δικαιώματα των λαών: Η φαινομενολογία των εθνικισμών στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο», *Τα δικαιώματα των λαών και των μειονοτήτων. Μια προβληματική σε εξέλιξη*, επιμ. Στ. Ε. Περράκης, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 27, διακρίνει «μια σταθερή μάλλον τάση μετασχηματισμού των εθνικισμών εθνικής απελευθέρωσης σε εθνικισμούς κυριαρχίας, [...]». Πβ. μια ριζική διχοτομία «από τον γνήσιο και εθνικά απαραίτητο εθνισμό ή πατριωτισμό μέχρι τον ακραίο και εθνικά επίζημο εθνικισμό», διατυπωμένη στην πρόσφατη περίοδο του άκρατου εθνικισμού, Γ. Μπαμπινιώτης, «Ανιχνεύοντας τις λέξεις», *Το Βήμα*, 17.4.94.

δοκίες όλων όσα προϋπέθετε η απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη. Οι εθνικές συσπειρώσεις που προέκυπταν δεν μπορούσαν παρά να πάρουν τη μορφή πολιτικών κομμάτων, γι' αυτό η πολιτική/εθνική έκφραση και ένταξη, αν και ασταθής ακόμα εξαιτίας της ταραγμένης συγκυρίας, όχι μόνο δεν είναι «φαινομενική», αλλά αντίθετα αποτελεί την ενιαία μορφή συμπίκνωσης και έκφρασης ατομικών και συλλογικών κοινωνικο-οικονομικών και ιδεολογικών επιλογών σ' ένα πρώτο στάδιο 'εθνικοποίησης'¹¹.

Οι κοσμικές διακρίσεις δεν πολιτικοποιούνται, βέβαια, τώρα για πρώτη φορά. Ποτέ, ωστόσο, πριν η κυριαρχία μιας κοινωνικής ομάδας δεν συσχετίστηκε με μια υποτιθέμενη υπαρκτή –αλλά στην πραγματικότητα υπό κατασκευή– εθνική ομοιογένεια, εφικτή μόνο μέσω της εφαρμογής του εθνικού προγράμματος και της διάχυσης της εθνικής πολιτικής ιδεολογίας. Απόδειξη ότι για την επίτευξή της ασκήθηκε εκ των άνω οργανωμένη βία, που οδηγούσε αναγκαστικά στην εμφάνιση αντίπαλων μετώπων. Στις νέες ομαδοποιήσεις δύσκολα ανιχνεύονται τα όρια της συνειδητής «βούλησης» –του κυριότερου συστατικού της εθνικής ιδέας για τον Ε. Renan¹²– από το αποτέλεσμα του τρόπου, γιατί όπως ο χώρος (ίδιος και αλλότριος) έτσι κι οι επιλογές των ανθρώπων (η «εξωνημένη συνείδησις», η «εθνομαρτυρική αυταπάρνησις», τα «φρονήματα» κ.λπ.) στιγματίζονται ή επιβραβεύονται από τον εκάστοτε ισχυρό. Αυτό το πλέγμα σχέσεων, που συμπυκνώνει πολλαπλά βιώματα και προκαλεί απανωτές αναθεωρήσεις σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, μπορεί να εξηγήσει, νομίζω, την ευκολία με την οποία τα «εθνικά φρονήματα» ολόκληρων ομάδων μεταστρέφονται περιοδικά ή ακόμα τους λόγους για τους οποίους μέλη της ίδιας οικογένειας προσχωρούσαν σε διαφορετικά και αντιτιθέμενα στρατόπεδα. Η σφοδρότητα επίσης του

11. Ο Β. Κ. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις. Εθνοτικές ταυτότητες και μειονοτικά δικαιώματα στη Μακεδονία», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 33, δεν βλέπει μόνο ως «αμόρφωτη (τη) μακεδονική κοινωνία των αρχών του αιώνα» [«αδιαμόρφωτοι Ρωμιοί», σ. 55 κ.λπ.] αλλά υποστηρίζει ότι «η διάσπαση των πολύγλωσσων Χριστιανών της Μακεδονίας προχώρησε μόνο φαινομενικά» και αντιδιαστέλλει το πολιτικό από το εθνοτικό πεδίο, σ. 46: «Στην ουσία Εξαρχικοί και Πατριαρχικοί αποτελούσαν πολιτικές παρατάξεις παρά διαμορφωμένες εθνοτικές ομάδες, [...]». Όσο για τη μελέτη της οικονομίας, υιοθετεί την ορολογία «πολιτισμική κατανομή (ή διάκριση) της εργασίας». Πανομοιότητες και οι θέσεις του G. Agelopoulos, «Perceptions, Construction, and Definition of Greek National Identity in Late Nineteenth-Early Twentieth Century Macedonia», *Balkan Studies* 36, τχ. 2 (1995), 247-63. Βλ. και πιο κάτω, υποσ. 69.

12. «Τί είναι έθνος», *Ο Πολίτης* τχ. 121 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993), 38: [1882] «η ύπαρξη ενός έθνους είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα όπως η ύπαρξη του ατόμου είναι μια διαρκής κατάφαση ζωής» (η έμφαση του συγγραφέα). Βλ. και πιο κάτω, υποσ. 25.

ανταγωνισμού των κρατών μπορεί να εξηγήσει γιατί κάποιοι από τους διγλωσσους της «μακεδονικής Βαβυλωνιάς», στην περίοδο του ένοπλου αγώνα, «δεν εδίσταζαν να δηλώσωσιν ότι είναι γύφτοι [...], ισχυριζόμενοι ότι αν δηλώσουν ότι ανήκουν εις ωρισμένην εθνικότητα θα έλθουν οι ανταγωνισταί να τους τιμωρήσουν απηνώς»¹³.

Τα αποτελέσματα των αιματηρών αυτών ανταγωνισμών, αν και αποτυπώθηκαν στη συνείδηση των ανθρώπων που τα βίωσαν, επικαλύφθηκαν από την παγιωμένη μορφή των εθνικών ή ομοσπονδιακών κρατών, χωρίς ωστόσο να επουλωθούν μακροπρόθεσμα και τα τραύματα. Από τη δεκαετία του 1980 ωστόσο σε όλες ανεξαιρέτως τις βαλκανικές χώρες για διαφορετικούς λόγους στην κάθε μία, έγινε εμφανής η καλλιέργεια εθνικιστικών τάσεων. Στη Γιουγκοσλαβία π.χ. η αρχόμενη μετατιτοϊκή φάση (Μάιος 1980 κ.ε.), που συνέπεσε με περίοδο οικονομικής κρίσης, σφραγίστηκε από συγκεντρωτικές πολιτικές επιλογές (κατάργηση της αυτονομίας του Κοσόβου, 1987) και από την έξαρση εθνικιστικών και χωριστικών τάσεων, αποκαλύπτοντας την αδύναμη συνοχή του ομοσπονδιακού σχήματος. Ιδιαίτερα στην τότε Δημοκρατία της Μακεδονίας η εθνική και αλτρωτική ιδεολογία, κατ'εξάιρεση ανάμεσα στις άλλες Δημοκρατίες, αποτελούσε την κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Έτσι, όταν αυτή η τάση γενικεύτηκε σε όλες τις Δημοκρατίες και τις εθνικές ομάδες στη δεκαετία του 1980, ο μακεδονικός εθνικισμός πυροδότησε τον αλβανικό, με αποτέλεσμα η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας να θέσει σε κίνδυνο τη συνοχή της Μακεδονίας. Παρόμοια και στη Βουλγαρία παρατηρείται στροφή προς ένα 'σοσιαλισμό με εθνικά χρώματα', πολιτική επιλογή που οδήγησε στη διάδοση εθνικιστικών συμπεριφορών (υπερτονισμός της εθνικής υπερηφάνειας με τον πληθωρικό εορτασμό το 1981 των 1300 χρόνων βουλγαρικού κράτους και το 1985 των 100 από την ένωση με την Ανατολική Ρωμυλία) και την καλλιέργεια εθνικιστικού κλίματος (σκληρύνηση της αφομοιωτικής πολιτικής απέναντι στην τουρκική μειονότητα από το 1984).

13. Δ. Ν. Κάκκαβος (αντιστράτηγος υπεύθυνος στο Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1904-9), *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 61 κ.ε. Από την πλούσια περιγραφή του εθνικού φαινομένου που επιχειρεί αντήσαμε τους περισσότερους όρους για την παραπάνω περιγραφή. Βλ. και «Εκ Μοναστηρίου», *Πρωϊά*, 29.8.1904, «[...] ο εκβιασμός των συνειδήσεων ου μόνον δεν έπαυσεν, αλλ' εξακολούθει επιτελούμενος μετά μείζονος έτι θράσους. [...] Ή αλλάσσετε εθνικότητα ή σας εξολοθρεύμεν όλως». Γ. Μόδης, «Άλλος 'ντρώμος», *Μακεδονικές Ιστορίες 'Ντόκτωρ Γιάννη*, Αθήνα 1957, σ. 40-5.

Την ίδια περίοδο και στην Ελλάδα το εθνικιστικό και λαϊκιστικό φαινόμενο, στη βάση της εθνικής ιδεολογίας και της 'τοπικότητας', τροφοδοτήθηκε με εκδηλώσεις για τις 'χαμένες πατρίδες', τον εορτασμό των 80 χρόνων από το Μακεδονικό Αγώνα (1984), τα 2300 χρόνια ιστορίας της Θεσσαλονίκης¹⁴ και τέλος, όταν η Διασπορά έμπαινε στην εθνική ατζέντα, με το Μακεδονικό, που μεταφέρθηκε στην Αυστραλία (Α' Διεθνές Συνέδριο Μακεδονικών Σπουδών, Φεβρουάριος 1988) κι από κει 'επανεκάμφε δριμύτερο' κ.λπ. Όπως άνοιξε η δεκαετία, έτσι και έκλεισε, με την ίδρυση δύο Μουσείων Μακεδονικού Αγώνα, στη Θεσσαλονίκη (1981) και στο Χρώμιο Κοζάνης (1989). Η δημιουργία ανεξάρτητων Δημοκρατιών μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας συνέπεσε με τη δημοσίευση της Έκθεσης του State Department των ΗΠΑ (1.2.1991), στην οποία αναφερόταν ότι στην Ελλάδα παραβιάζονται τα δικαιώματα των Σλαβομακεδόνων. Έτσι, τέθηκαν ταυτόχρονα ζητήματα εθνικιστικών και εθνοτικών διεκδικήσεων, που είχαν ήδη αναφανεί και στα Βαλκάνια, μέσα στο μεταψυχροπολεμικό πολιτικό σκηνικό, και πυροδότησαν εθνικιστικές εξάρσεις. Αποτέλεσμα ήταν να συσκοτιστούν τα ποικίλα κοινωνικο-πολιτικά διακυβεύματα που αυτές οι διεκδικήσεις έθεταν και να συγκαλυφθούν κάτω από έναν εθνικιστικό λόγο, ανάλογο με εκείνο της περιόδου του Μακεδονικού Αγώνα, οι πολύπλοκες εσωτερικές και εξωτερικές πολιτικο-ιδεολογικές ανακατατάξεις στην Ελλάδα και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Τα συλλαλητήρια που οργάνωσαν τότε σύσσωμα τα πολιτικά κόμματα, με εξαίρεση το ΚΚΕ, η διδασκαλία των «Εθνικών Θεμάτων» στη Γ' Γυμνασίου¹⁵ κ.λπ. έδειξαν για μια ακόμα φορά την απήχηση του εθνικισμού ως λαϊκής ιδεολογίας και την ευρεία χρήση της από τις πολιτικές δυνάμεις

14. Θυμίζω τον τόμο *Θεσσαλονίκη 2300 χρόνια, Δήμος Θεσσαλονίκης*, 1985, ο οποίος, ενώ παρουσιάστηκε σε πανηγυρική εκδήλωση (*Τα Νέα*, 11.7.86), με την απόφαση 500/87 (δημαρχία Σ. Κούβελα) αποσύρθηκε από την κυκλοφορία. Ακολούθησε γενική κατακραυγή, *Ριζοσπάστης*, 21.6, *Η Αυγή*, 23 και 26.5, *Ελευθεροτυπία*, 6.6, *Εξόρμηση*, 7.6, *Ποντίκι*, 3.7.87. Η υπόθεση οδηγήθηκε στα δικαστήρια (*Τα Νέα*, 2.5.89 και 19.1.90).

15. *Ελευθεροτυπία*, 8.6.92. Από αυτή την κυβερνητική πρωτοβουλία προέκυψε μια αφήγηση των 'εθνικών θεμάτων' προορισμένη για σχολικό και οικογενειακό ανάγνωσμα: *Μακεδονία Ιστορία και πολιτική*, πρόλογος υπουργού Παιδείας Γ. Σουφλιά, ΟΕΔΒ, 1992 (α' έκδ. 400.000 και γ' 100.000 αντίτυπα), που προστέθηκε σε πάμπολλα άλλα δημοσιεύματα γραμμένα ad hoc. Το πόνημα σχολιάστηκε εκτενέστατα, π.χ. «Η 'μακεδονική σαλάτα' του υπ. Παιδείας», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Ο ίός της Κυριακής*, 6.2.92 και απάντηση Γ. Σουφλιά, 8.2.92· Χ. Τσιντζιλώνης, «Παρατηρήσεις στο 'Ενημερωτικό έντυπο' του υπ. Παιδείας 'Μακεδονία'», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάρτιος-Απρίλιος 1992, 76-9· «Μακεδονία: Ιστορία και πολιτική», *Η Καθημερινή*, 22.4.92· Μ. Μαχά, «Όταν η πολιτική (δια)γράφει την Ιστορία [...]', *Πριν*, 3.5.92.

για εσωτερική κατανάλωση. Ακόμα περισσότερο, με την ποινικοποίηση της διαφωνίας αντιεθνικιστών και αργότερα του εθνοτικού αντίλογου πολιτικών κομμάτων όπως το «Ουράνιο τόξο» στην Ελλάδα και το VMRO στη Βουλγαρία, δοκιμάστηκαν οι αντοχές των δημοκρατικών θεσμών¹⁶.

Οι πολιτικές εξελίξεις, που αναπροσδιόρισαν τη σχέση της Μακεδονίας με τα Βαλκάνια αλλά και με το εθνικό κέντρο, δεν άργησαν να επηρεάσουν την ερμηνεία του παρελθόντος της. Μια διαφορετική εικόνα συγκροτήθηκε για τη θέση και το ρόλο της στην ευρύτερη Βαλκανική: από «καρδιά της Ελλάδας» και αναπόσπαστο τμήμα της αναπαρίσταται τώρα ως «ατμομηχανή των Βαλκανίων» και αντίστοιχα η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται «βαλκανική μητρόπολη» και σε ανταγωνιστικές σχέσεις με το «αθηναιοκεντρικό κράτος»¹⁷. Η εθνικιστική έξαρση ξεφούσκωσε απότομα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990 με την αλλαγή της ελληνικής πολιτικής απέναντι στην ΠΓΔΜ. Η μετάπτωση από την εθνικιστική υστερία στην εθνική 'άμβλυση' ήταν εντυπωσιακή. Ως βαρόμετρο μπορεί να αναφερθεί από τη μια η ιερή αγανάκτηση πολλών «patriotards» εναντίον της Α. Καρακασίδου, όταν υποστήριξε τη διακρίβη της *Fields of Wheat, Hills of Blood Passages to Nationhood in Greek Macedonia 1870-1990* και πολύ περισσότερο όταν αυτή τυπώθηκε, κι από την άλλη η απουσία ενδιαφέροντος από τους ίδιους κύκλους, όταν κυκλοφόρησε στα ελληνικά¹⁸. Η μεταψυχροπολεμική στροφή στο θεσμικό

16. Στην Ελλάδα έγιναν οι πρώτες δίκες γνώμης μετά το 1974, Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Η ελευθερία της έκφρασης επί 'εθνικών θεμάτων'», *Η Αυγή*, 25.3.95. Στην κατάδικη από το Πλημμελειοδικείο Αθηνών τεσσάρων μελών της «Αντιεθνικιστικής Αντιπολεμικής Συσπείρωσης» αντιτάχθηκαν 169 και στη συνέχεια περισσότεροι πολίτες, που συντάχθηκαν με το κείμενο της ΑΑΣ προκαλώντας έτσι τις εισαγγελικές αρχές: «Προς κάθε αρμόδιο εισαγγελέα, Αθήνα 11.5.92». *Ελευθεροτυπία*, 7 και 21.5.92. Από αυτούς επιλέχθηκαν τέσσερις και διώχθηκαν. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, ένθετο *Ο ιός της Κυριακής*, 21.6.92· «641 πανεπιστημιακοί κατά των 169», στο *ίδιο*, 1.6.92· και Κ. Πίττας (επιμ.), *Η κρίση στα Βαλκάνια, το Μακεδονικό και η εργατική τάξη*, [Φιλεβέρης 1992], Αθήνα 1995· *Η Ελλάδα κατά της Μακεδονικής Μειονότητας. Η δίκη του «Ουράνιου Τόξου»*, Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι, ελληνο-αγγλική έκδοση, Αθήνα 1998· G. Nakratas, *Political activity of Rainbow (The political party of the ethnic Macedonians). Political activity of the ethnic Turks. An Anthology of interviews, letters, and articles*, Θεσσαλονίκη 2000.

17. Μια προσέγγιση του θέματος επιχειρήσα στο «Οι μεταμορφώσεις του λόγου περί Μακεδονίας», *Η εποχή*, 9.1.1994.

18. Λονδίνο, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1997. *Είχε δημιουργηθεί τόσο έντονο κλίμα οργής, που ο εκδ. οίκος Cambridge University Press αρνήθηκε να την εκδώσει για να μην 'πέσουν' οι πωλήσεις των εγχειριδίων της αγγλικής γλώσσας στην Ελλά-*

πεδίο –σταθμό αποτελεί το κείμενο της ΔΑΣΕ για την «Ανθρώπινη διάσταση», Κοπεγχάγη 1990– και οι ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις που συσσωρεύτηκαν άνοιξαν νέους ορίζοντες και στην έρευνα για το εθνικό και εθνοτικό φαινόμενο. Κριτικές προσεγγίσεις είδαν επίσης το φως της δημοσιότητας σε όλες τις βαλκανικές χώρες, που έκαναν πιο κατανοητή τη λειτουργία των μηχανισμών των εθνικών κρατών για την υλοποίηση της περιπόθητης εθνικής ομοιογένειας¹⁹. Δημιουργήθηκε όμως ταυτόχρονα και σύγχυση, όπως θα δούμε πιο κάτω, γύρω από το περιεχόμενο του νεολογισμού («εθνοτικός»), και τον επαναπροσδιορισμό των μειονοτικών/εθνοτικών ομάδων, με την απουσία δημόσιας κριτικής συζήτησης – δεν ήταν λίγες οι φορές που ματαιώθηκαν δημόσιες εκδηλώσεις για παρόμοια θέματα στην Ελλάδα²⁰. Έτσι, το ακριβές περιεχόμενο του όρου είτε διέφυγε της προσοχής ορισμένων μελετητών²¹ είτε, όπως θα δούμε πιο κάτω, χρησιμοποιήθηκε αναχρονιστικά.

Για την κατανόηση των πρόσφατων εξελίξεων ενδιαφέρει ασφαλώς η διερεύνηση του περιεχομένου του όρου μειονότητας. Πρόκειται για όρο που, μέσα από έναν ανιστόρητο ετεροχρονισμό, χρησιμοποιείται τελευταία για τη μελέτη και παλαιότερων πολυεθνικών κοινωνιών²², στις οποίες ωστόσο μάταια θα αναζητήσουμε 'μειονότητες υπηκόων'. Αντίθετα, στη συνθήκη του

δα, *Ελευθεροτυπία*, 2.2.96 και *Η Καθημερινή*, 11.2.96. Ελλην. μετάφραση, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη 1870-1990*, Αθήνα 2000, επίμετρο σ. 385-97. Το βιβλίο αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, παράδειγμα γόνιμης συνάντησης της ιστορίας με την ανθρωπολογία. Η Α. Καρακασίδου κατάφερε, όπως η ίδια αναφέρει (25), «να εκθέσει», χωρίς να αφήσει εκτεθειμένο, «το εθνογραφικό νησί στα ρεύματα της ιστορίας» κι όχι σ' εκείνα της πολιτικής, με την οποία αντίθετα θα ευθυγραμμιστούν οι περισσότερες ανθρωπολογικές μελέτες στη συνέχεια.

19. Από τις πιο αποκαλυπτικές μελέτες στην Ελλάδα το βιβλίο του Τ. Κωστόπουλου, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα 2000, σ. 328 κ.ε. για τη δεκαετία του 1990.

20. Βλ. π.χ. «Εκλείσει τις πόρτες στην εταιρεία για τις μειονότητες» (*η ΕΣΗΕΑ*), *Ελευθεροτυπία*, 30.1.92 και τη μελέτη μου «Ιστοριογραφικά ζητήματα στη σημερινή βαλκανική συγκυρία», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 50-51 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1994), 11-23.

21. Π.χ. ο Π. Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992, σ. 102 κ.ε., βλέπει στο «γαλλικό νεολογισμό ethnie» «ασαφείς και δυνάμει αποπροσανατολιστικές υποδηλώσεις» και στο ίδιο² 1996, τον θεωρεί «όρο passe-partout».

22. Για μια δια- ή μάλλον α-χρονική προσέγγιση του ζητήματος των μειονοτήτων βλ. Χρ. Ροζάκης, «Εισαγωγή», *Το Μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, επιμ. Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, Αθήνα 1997.

Βερολίνου (1878), με την αυτονομία της Βουλγαρίας και την ανεξαρτησία του Μαυροβουνίου και της Σερβίας, αποτρέπεται η «διάκρισις θρησκευτικών πεποιθήσεων [...] ως αίτιον αποκλεισμού ή ανικανότητος εις την απόλαυσιν των πολιτικών και αστυκών δικαίων» (§35), και με ασαφείς ακόμα όρους προστατεύονται από τις Μεγάλες Δυνάμεις οι «μεικτοί πληθυσμοί» στη Βαλκανική. Στις επόμενες δεκαετίες εντάθηκαν οι διαδικασίες για τη συγκρότηση εθνικών κρατών στη βάση της εθνικής ομοιογένειας και της κυριαρχίας μιας εθνικής ομάδας. Το ζήτημα μειονοτικής ταξινόμησης προέκυψε με τη σύνταξη Οργανικού Κανονισμού που προέβλεπε η ίδια συνθήκη: «Η Υψ. Πύλη θα επιφορτίση ειδικάς επιτροπάς, εν αις το ιθαγενές στοιχείον ευρέως θα αντιπροσωπεύηται, όπως συντάξωσι τας λεπτομερείας των νέων τούτων κανονισμών εν εκάστη επαρχία» (§23). Δεν είναι τυχαίο ότι στη διάρκεια των σχετικών συζητήσεων εμφανίζονται οι νεολογισμοί «μειονότης» (βλ. Κουμανούδης, *Συναγωγή*) και «μειονοψηφία» στην αρθρογραφία της εποχής, στην οποία ακριβώς επισημαίνεται η πολιτική σπουδαιότητα του θέματος και η σκόπιμη ασάφεια της διατύπωσης που επιτείνει τον ανταγωνισμό για τον προσεταιρισμό «του ιθαγενούς στοιχείου» από το κάθε κράτος. Εξ αρχής, λοιπόν, στη συγκυρία 'απο-οθωμανοποίησης' και 'εθνικοποίησης' του κεντρικού τμήματος της Βαλκανικής, αποτυπώνεται η 'ρευστή' θέση και η εξάρτηση του αντίστοιχου πληθυσμού από την ευμετάβλητη πολιτική ισορροπία ανάμεσα στα ευρωπαϊκά και τα βαλκανικά κράτη, αφού, σύμφωνα με κείμενο της εποχής, «αι μειονοψηφίαι» με την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να μετατραπούν σε «τεχνητήν πλειοψηφίαν»²³. Δεν θα αργήσει η πολιτική αμφιταλάντευση των δυνάμεων που διεκδικούσαν το γεωγραφικό αυτό τμήμα να αποτυπωθεί ως «ρευστότητα», χαρακτηριστικό που αποδίδεται στον ίδιο πληθυσμό, ο οποίος, όπως σημειώσαμε, είχε περιέλθει σε καταστάσεις και πρακτικές «εκβιασμού συνειδήσεων». Συνεπώς δεν είναι παράδοξο που οι «μεικτοί πληθυσμοί» με τις 'ρευστές συνειδήσεις' αποτυπώθηκαν σε γεωγραφικές ζώνες και σε στατιστικούς πίνακες, ανάλογα με την πυκνότητα που οι 'οργανικοί διανοούμενοι' των εθνικών κρατών (ανάμεσά τους οι ιστορικοί Κ. Παπαρρηγόπουλος και Μ. Drinov) διέκριναν με βάση τις πολιτικές ιδεολογίες του κράτους τους, δηλαδή τους ίδιους πολιτικούς πόθους, παρά με βάση μια παγιωμένη πραγματικότητα.

Εν τέλει, κυρίως με τη συνθήκη της Λωζάννης, ορισμένες μειονότητες αναγνωρίστηκαν ως συλλογικές οντότητες από τα εθνικά κράτη και μ' αυτή την προϋπόθεση προβλέφθηκαν μέτρα για την προστασία τους, τα οποία βρίσκονταν σε πλήρη ανακολουθία με την ομογενοποιητική πολιτική και

23. «Το 23ον άρθρον της Βερολινείου Συνθήκης», *Πρωτά*, 4.3.1895.

υλοποιούνταν σε συσχετισμούς που υπερέβαιναν τα εθνικά κράτη (ΝΑΤΟ, Σύμφωνο Βαρσοβίας). Σε ολόκληρη ωστόσο τη μεταπολεμική περίοδο και κυρίως από τη δεκαετία του 1980 η ανοχή στη 'διαφορά' άρχισε να αξιολογείται θετικά και να αποτελεί δείκτη δημοκρατίας²⁴. Ακόμα περισσότερο, ο σεβασμός και η προστασία της ορίζονται ως καθήκον των εθνικών κρατών, τα οποία ως τότε μπορούσαν να εφαρμόζουν βίαιες ή 'ήπιες' ομογενοποιητικές μεθόδους. Στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, εκδηλώθηκε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη σύσταση ενός διεθνοποιημένου θεσμικού πλαισίου, που θα υποχρέωνε τα εθνικά κράτη στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των μειονοτήτων ειδικότερα, δηλαδή αυτών που από το 1990 αναδύονται στον ευρωπαϊκό πολιτικό και ιστοριογραφικό λόγο ως εθνοτικές ομάδες με διακριτές ταυτότητες. Η ειδοποιός διαφορά τους από τις εθνικές μειονότητες, με τις οποίες συχνά ταυτίζονται, είναι ότι τώρα προκρίνεται ως κριτήριο του ανήκειν -όχι δεσμός²⁵- η «ατομική βούλησις» ("individual choice" σύμφωνα με το παραπάνω κείμενο της ΔΑΣΕ §32)²⁶, το οποίο τις αποδεσμεύει από το γεωγραφικό χώρο εγκατάστασής τους, στοιχείο σύμφυτο μόνο με τις προγενέστερες μειονοτικές ομάδες.

24. Π.χ. ο Σπ. Α. Δοξιάδης, πρώην υπουργός, «Για μια νέα πορεία του ανθρώπου. Το δικαίωμα να είσαι διαφορετικός. Η ποιότητα της ζωής είναι στενά δεμένη με το δικαίωμα να γίνεται σεβαστή η μοναδική ατομικότητά μας», *Η Καθημερινή*, 7-8.2.82 β' μέρος, διέκρινε τρεις κατηγορίες πολιτών: τον «υποταγμένο, που είναι ο ιδανικός για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, τον πολιτικά ελεύθερο, που ζει στα δημοκρατικά καθεστώτα και τον προσωπικά ελεύθερο που όλοι θέλουν να καταπνίξουν».

25. Στη γνωστή διάλεξή του ο E. Renan θεωρούσε ως εθνικό δεσμό σπουδαιότερο από τη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία, την κοινότητα συμφερόντων και τη γεωγραφία, «την από κοινού κατοχή ενός πλούσιου κληροδοτήματος αναμνήσεων» [...] τη συναίνεση, την επιθυμία για συμβίωση, τη βούληση να διαιωνίζεται στο χρόνο αυτή η αδιαίρετη κληρονομιά», «Τί είναι έθνος;», ό.π., σ. 37.

26. Αυτό το κριτήριο είχε συζητηθεί από το τέλος του πολέμου αλλά είχε απορριφθεί. Βλ. Εμπιστευτική Έκθεση «Εθνικές διεκδικήσεις. Το Καθεστώς των μειονοτήτων», συνημμένη σε επιστολή από το Κάιρο 12.8.1944 (Αρχείο Φ. Δραγούμη 1, 68. 1, σ. 1 και 3, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) του τότε καθηγητή της Παντείου Σχολής Σ. Καλογεροπούλου-Στράτη: «Αι μειονότητες είναι 'ομάδες προσώπων κεκτημένων μεν την ιθαγένειαν του κράτους, ενός του οποίου βιούν, αλλ' εχόντων την συνείδησιν, ως εκ της φυλής, του θρησκευάματος και της γλώσσης αυτών, ότι ανήκουν εις άλλο έθνος'. [...] Αι προστατευόμεναι μειονότητες ανήκουν εις τρεις κατηγορίας, ήτοι μειονότητας φυλής, θρησκευάματος και γλώσσης. Υπεστηρίχθη ότι υπάρχει και τετάρτη κατηγορία, μειονότητος της συνειδήσεως, η άποψις όμως αύτη δεν έγινε αποδεκτή καθόσον η ρευστότης της εννοίας της συνειδήσεως θα ήτο αφορμή συνεχών ανωμαλιών ιδίως εις αμαθείς πληθυσμούς, ως εν

Ο όρος εθνότητα (ethnicity, ethnité) είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται από τη δεκαετία του 1950 σε αγγλοσαξονικές ανθρωπολογικές μελέτες²⁷. Την επόμενη δεκαετία ο όρος ταυτότητα, από το ψυχαναλυτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είχε επινοηθεί, πέρασε στις κοινωνιολογικές μελέτες που είχαν ήδη θέσει ως ερευνητικό αντικείμενο τους ρόλους και τη διάδραση ανάμεσα στα άτομα ομάδων. Ο Fr. Barth συνδυάζοντας τους παραπάνω προβληματισμούς με τον μιχγεβιορισμό και επιχειρώντας να «αναπαραστήσει» τις «γενικές αρχές της πολιτισμικής εξέλιξης», μετατόπισε το ενδιαφέρον του από το ουσιοκρατικό περιεχόμενο που η εθνοτική ταυτότητα είχε ως τότε (κοινή καταγωγή, κοινές πολιτιστικές αξίες, γλώσσα, διακριτό χαρακτήρα) στα «πολιτισμικά όρια» (cultural boundaries), τα εμφανή δηλαδή «διακριτικά» (diacritica), που εντοπίζονται στη δια-σύνδεση (του κοινωνικού συστήματος και της πραγματιστικής συμπεριφοράς). Αυτή η προσέγγιση, που βασίζεται στην αναπαραστάση της εθνοτικής ως πολιτισμικά διακριτής ομάδας και ως «κατηγορίας χαρακτηρισμού και ταύτισης από τα ίδια τα δρώντα άτομα», άσκησε τεράστια επίδραση στους ερευνητές, οι οποίοι αναλαμβάνουν σήμερα με διαφορετικές στοχεύσεις να διαχειριστούν ζητήματα αιχμής (δια-πολιτισμική εκπαίδευση στο κράτος και στη διασπορά, μειονοτικές/εθνοτικές ομάδες, διδασκαλία της

πολλούς αι προστατευόμενοι μειονότητες. Η βούλησις ενός ατόμου δεν είναι αρκετή όπως καθορίση την θέσιν αυτού εντός μιας μειονότητας. Εάν άτομον τι ανήκει ή όχι εις ωρισμένην μειονότητα είναι ζήτημα πραγματικόν, το οποίον χρήζει εξετάσεως και όχι απλώς ζήτημα βουλήσεως (Σύμφωνος γνώμη του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης απόφ. υπ' αριθ. 12)».

27. Η βιβλιογραφία είναι απέραντη: για τον όρο, R. Breton, *Les Ethnies*, Παρίσι 1981· J. Hutchinson, A. D. Smith (επιμ.), *Ethnicity*, Oxford University Press 1996, σ. 3-5· J.-Fr. Gossiaux, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Παρίσι 2002. Για τις κοινωνικές διαστάσεις του εθνοτικού φαινομένου, M. Hechter, M. Levi, "Ethno-regional Movements in the West", J. Hutchinson, A. D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, [1979], Oxford University Press, 1994, σ. 184-95· E. Μπαλιμπάρ, Ιμ. Βαλλερστάιν, Φυλή, έθνος, τάξη. *Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, [1988], Αθήνα 1991. Από ανθρωπολογική άποψη, Th. H. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism Anthropological Perspectives*, Λονδίνο 1993. Γενικά απουσιάζει από τα σύγχρονα λεξικά στα οποία, αντίθετα, καταχωρίζεται ο όρος έθνος (nation). Εξαιρέση αποτελεί το *Dictionnaire de Géopolitique*, Yv. Lacoste (επιμ.), [1993], édition mise à jour, Παρίσι 1995, ethnité, ethnocide et ethnogenèse, minorité ethnique ou nationale? Για τις απαρχές του όρου ενδεικτικό είναι ότι στην *Encyclopédie* υπάρχει μόνο ο αρχαίος όρος "ethnarque" (τ. 2, 1776 και 6, 1761), αντίθετα ο όρος nation το 1780 έχει πάρει τη νεωτερική του σημασία (τ. 2 supplément). Για εθνοτικές ομάδες έκανε λόγο ο M. Weber, *Économie et Société*, 2, Παρίσι 1971. Από το β' μέρος μεταφράστηκαν το δ' και το η' κεφ: *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, Αθήνα 1997 (1919).

ιστορίας) για τον αναπροσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων μέσα στα μετασχηματιζόμενα εθνικά κράτη²⁸. Η θεωρία της διάδρασης ανάμεσα στα άτομα της εθνοτικής ομάδας και των ορίων των εθνοτικών ταυτοτήτων δεν κυριάρχησε βέβαια απόλυτα στη διερεύνηση των σχετικών θεμάτων, γιατί η ουσιοκρατική αντίληψη για την ύπαρξη δοσμένων εθνοτικών χαρακτηριστικών (γλώσσα, θρησκεία, κοινή καταγωγή και παράδοση, ήθη και έθιμα), που αποτελεί επιβίωση μιας από τις βασικές αντιλήψεις για το έθνος –αφού στο πλαίσιο των εθνικών ιδεολογιών ‘ανακαλύφθηκε η παράδοση’– υπεισέρχεται συχνά στον εθνοτικό αυτοπροσδιορισμό αλλά και στην αντίληψη ερευνητών²⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα παραπάνω σημεία αναφοράς του εθνικού λόγου, η κοινή καταγωγή και κατ’ επέκταση ‘ο φυλετικός χαρακτήρας’, επιβιώνει σήμερα στον προσδιορισμό εθνοτικών ομάδων, διαιωνίζοντας παλαιές προκαταλήψεις οι οποίες δείχνουν τη μικρή σχετικά απόσταση που χωρίζει τους δύο λόγους – η περίπτωση του αλβανικού Συντάγματος είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη³⁰. Κατά δεύτερο λόγο η θεωρία του Barth αμφι-

28. Fr. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Universitetsforlaget 1969, εισαγωγή. Την άποψή του δέχονται ρητά ο L. M. Danforth, *Η Μακεδονική διαμάχη. Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο*, [1995], Αθήνα 1999, σ. 19 κ.ε. και οι P. Mackridge, E. Yannakakis (επιμ.), *Ourselves and Others. The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 1997, σ. 3. Από τη θεωρητική αυτή αφετηρία φαίνεται να εκκινεί ο επιμελητής του τόμου *Παιδεία ομογενών. Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*, Συνολική έκθεση-μελέτη του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2001, σ. 41 κ.ε. και υπεύθυνος του προγράμματος για την εκπαίδευση των ομογενών Μ. Δαμανάκης. Βλ. και υποσ. 41, 82 και 83.

29. Τα κριτήρια που είχαν ήδη διατυπωθεί από τον A. D. Smith, *The ethnic Origins of Nations*, [1986], Οξφόρδη 1989, γίνονται αποδεκτά και σήμερα π.χ. *Denying ethnic Identity. The Macedonians of Greece*, Human Rights Watch/Ελσίνκι, 1994, σ. 14: “Ethnicity –the combination of language, religion, stories of one’s ancestors, customs, songs and dances– is a powerful force”. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 35-7, 39-40, 41 κ.ε.· Φ. Παιονίδη, «Εξιστοικός φιλελευθερισμός και προστασία των μειονοτήτων», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 231-2 και 233 όπου αναφορά στον Smith καθώς και στο *Σχέδιο ευρωπαϊκής συμβάσεως για την προστασία των μειονοτήτων του Συμβουλίου της Ευρώπης*, 1991. Ο συγγραφέας διατείνεται ότι «η επιχειρηματολογία (του) έχει αμιγώς φιλοσοφικό χαρακτήρα». Βλ. και σ. 307.

30. Π.χ. Σπ. Σφέτας, Κ. Κεντρωτής, *Οι Αλβανοί των Σκοπίων. Θέματα εθνοτικής συνύπαρξης*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1995, σ. 20, «οι Αλβανοί ήταν εκ φύσεως αδύνατο να εκσερβιστούν» και 38 «[...] ως μη Σλάβοι, ήταν πολύ δύσκολο να ενταχθούν οργανικά στο γιουγκοσλαβικό κράτος». Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 34. Πβ. Brubaker, “Au-delà de l’identité”, ό.π., σ. 70, 74· Λ. Μπαλτσώτης κ.ά., «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 78-79 (Δεκέμβριος 2001), 35 και 36.

σβητήθηκε, εξαιτίας της ατομικής επιλογής την οποία προκρίνει ως κριτήριο για τον προσδιορισμό της ομάδας³¹.

Αυτές οι εξελίξεις αποδεικνύονται πιο αντιφατικές στη Βαλκανική, όπου όλοι βρέθηκαν μέσα στους νέους συσχετισμούς να συμβιώνουν με περισσότερους «διαφορετικούς» –όχι αναγκαστικά μειονοτικούς–, παρ' όλο που οι δημογραφικές συνθήκες δεν είχαν μεταβληθεί³². Εθνοτικές ομάδες προέκυψαν από την ανάδυση νέων και από τον κατακερματισμό των ήδη αναγνωρισμένων μειονοτήτων: στην Αλβανία, στην ελληνική και τη σλαβική μειονότητα, προστέθηκαν η μαυροβουνιώτικη και η γλωσσική μειονότητα των Βλάχων με τρεις διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό της (ελληνο-, ρουμανο-, αλβανο-βλαχική)³³. Βλαχική ως διακριτή ομάδα αναγνωρίστηκε επίσης στην πΓΔΜ και στη Βουλγαρία, ενώ στην Ελλάδα οι απόψεις των ίδιων των Βλάχων και της πολιτικής ηγεσίας δίστανται. Στην Ελλάδα, επίσης, από το 1991 όσο γνωρίζω³⁴, εκτός από τους «ανύπαρκτους» Σλαβομακεδόνες, από την άλλοτε ενιαία «μουσουλμανική μειονότητα» της Θράκης αναδύθηκαν τρεις εθνοτικές ομάδες (Πομάκοι, Τσιγγάνοι ή Ρομά και «τουρκογενείς»).

Στην περίοδο λοιπόν της ευρωπαϊκής διεύρυνσης από τη μια και της διάκρισης σε εθνοτικές ομάδες από την άλλη, με τη θεσμοθέτηση του αποφασι-

31. Για τον Gossiaux, *Pouvoirs ethniques*, ό.π., σ. 13, η προσέγγιση αυτή («τυπικά εγγείρει ένα μεθοδολογικό ατομοκεντρισμό»). Βλ. και Handler, "Is 'identity' a useful cross-cultural concept?", ό.π. Μπουρντιέ, «Η ταυτότητα και η αναπαράσταση», ό.π. Brubaker, "Au-delà de l'identité", ό.π. Για μια γενικότερη κριτική του μεταμοντερνισμού Fr. Jameson, *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, Αθήνα (1999). Περισσότερα κείμενα βλ. K. Jenkins (επιμ.), *The Postmodern History Reader*, Λονδίνο 1997.

32. Εντυπωσιακή είναι η μεταβολή στην προσέγγιση του ζητήματος των μειονοτήτων πριν και μετά το 1989, βλ. H. Poulton, *The Balkan Minorities and States in conflict*, Λονδίνο, Minority Rights Publications, 1991· Vl. Ortakovski, *Minorities in the Balkans. Malcinstvata na Balkanot*, δόγλωση έκδ., Σκόπια 1998.

33. Μπαλτσιώτης κ.ά., «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας», ό.π., σ. 27 κ.ε. και 37 για την ύπαρξη «βλαχόμετρου» για τη χορήγηση βίζας. Και το 19ο αι. η γλώσσα αποτελούσε για ορισμένους «εθνόμετρον προς εξέλεξι του εθνισμού», «Λαοί της Μακεδονίας», *Σαββατιάδα επιθεώρησις* 23 (13/25.5.1878), σ. 355. Για την ιδιαιτερότητα των Βλάχων σε σχέση με την οικονομία και την πολιτική, M. D. Schein, "When is an Ethnic Group? Ecology and Class Structure in Northern Greece", *Ethnology* 14, τχ. 1 (1975), 83-97· Gossiaux, *Pouvoirs ethniques*, ό.π., σ. 133 κ.ε.

34. Βλ. την επιστολή του αμερικανού πρόσβη M. Σωτήρχου της 1.2.1991, *Ποντίκι*, 22.2.91, σ. 10. Έκτοτε η κινδυνολογία και η συνωμοσιολογία κέρδιζαν όλο και περισσότερο έδαφος, π.χ. M. Δράκος, «Η νέα συνωμοσία σε βάρος της Ελλάδας», *Νίκη της Κυριακής*, 24.2.91.

στικού ρόλου των περιφερειών (Μάαστριχτ 1992), ο (γεω)πολιτικός ρόλος του κράτους αναπροσδιορίζεται στο πεδίο της 'τοπικότητας', δηλαδή των αντίστοιχων ομάδων. Έτσι, η εθνική, δηλαδή η συλλογική, συνείδηση ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων χάνει την παλαιότερη συνοχή της και τη σχέση της με την πατρίδα. Με τη διαδικασία για την κατάρτιση ενός ευρωπαϊκού Συντάγματος θα αναπροσδιοριστεί και το πολιτικό περιεχόμενο του πατριωτισμού και ένας «συνταγματικός πατριωτισμός» – όρος που έχει προταθεί από τον γερμανό φιλόσοφο J. Habermas από το 1986– έρχεται να αντικαταστήσει τον εθνικό. Σ' αυτό το πλαίσιο το ατομικό δικαίωμα προϋποθέτει μια «κοινωνία πολιτισμικής πολλαπλότητας» και απορρέει από «δικαιικές αξιώσεις» μέσα σε μια «διαδικαστική αντίληψη περί δικαίου»³⁵. Η «επικοινωνιακή» και «διαδικαστική» αυτή δικαιοκή αντίληψη μετά την πτώση των μονοκομματικών κυβερνήσεων και εν όψει της ευρωπαϊκής προοπτικής έγινε άμεσα αποδεκτή από τις βαλκανικές πολιτικές δυνάμεις, σε ό,τι αφορά τη συνταγματική θέση των εθνοτικών ομάδων. Παραμένει ωστόσο άγνωστο το σπουδαιότερο πλέον διακύβευμα, πόσο δηλαδή εξασφαλίζονται και οι όροι ισονομίας με τις νέες εκ των άνω ταξινομήσεις.

Μπορούμε ασφαλώς να υποθέσουμε ότι ένα ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο διασφαλίζει τώρα περισσότερο τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτό ωστόσο δεν εμποδίζει τη δημιουργία νέων μετώπων και αντιπαλοτήτων, με αποτέλεσμα να υποκαθίσταται ο παλιός εθνικισμός από πολλούς τοπικούς³⁶. Οι νέες αυτές συγκρουσιακές σχέσεις ανάμεσα στις νεοφανείς ομάδες και τα εθνικά κέντρα αποτυπώνουν εν πολλοίς τις παλαιές περιφερειακές κοινωνικές ανισότητες μέσα σ' αυτά. Μια ορισμένη, ωστόσο, πολυπολιτισμική πολιτική επιχειρεί, χωρίς να τις ερμηνεύσει, να τις «διευθετήσει», αναπαριστώντας τις ως πολιτι-

35. Βλ. το έργο του Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου, Αθήνα 1994, σ. 58, 79-80, 87.

36. Μπούτρος Μπούτρος Γκάι, «Πολυεθνική συνεννόηση στον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών. Η θεραπεία για τους εθνικισμούς», *Το Βήμα*, 29.8.93 (από τη *Le Monde*), όπου επισημαίνεται η εμφάνιση «δύο ειδών εθνικισμού με την κακή έννοια: του υπερ-εθνικισμού και του μικρο-εθνικισμού», και «Το Συμβούλιο της Ευρώπης βήμα των μειονοτήτων», *Ποντίκι*, 3.4.91. Ενδιαφέρουσες οι σκέψεις του Φρ. Μιτερράν, ο οποίος «έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου», *Η Καθημερινή*, 13.4.91 (από τη *Libération*). Για τις συγκρούσεις σε τοπική κλίμακα συσσωρεύεται τεράστια βιβλιογραφία, βλ. π.χ. E. Hobsbawm, «Qu'est-ce qu'un conflit ethnique?», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 100 (Δεκέμβριος 1993), 51-7. Από διαφορετική αφετηρία, M. Maleska, *Etničkiot konflikt i prilagoduvanjeto Makedonija 1991-1997*, Σκόπια, Open Society Institute Macedonia, 1997, με περιλήψη στα αγγλικά. Αξίζει να σημειωθεί ο σχηματισμός στις ευρωπαϊκές χώρες αστυνομικών σωμάτων σε δήμους και μεγάλες πόλεις.

σικά, ψυχοπαθολογικά ή ηθικά προβλήματα που εμποδίζουν τη συνύπαρξη και την ανοχή στη διαφορά³⁷. Τα πρόσφατα κρούσματα π.χ. βεντέτας στην Αλβανία³⁸, αν νοηθούν ως πολιτισμικές διαφορές, καταλήγουν να στηρίζουν ένα είδος πολιτισμικού ρατσισμού. Αν από την άλλη μεριά ερμηνευτούν με βάση γενικά τον «ανθρώπινο παράγοντα» ή την ύπαρξη ενός συλλογικού υποσυνειδήτου («ως αυτοτροφοδοτούμενοι κυκλώνες αρχέγονης δυσάρεσκειας») (βλ. υποσ. 56), ελάχιστα συνεισφέρουν στην κατανόηση της ιδιαιτερότητας της αλβανικής κοινωνίας. Μπορούμε αντίθετα να τα κατανοήσουμε ως παραδοσιακές κοινωνικές δομές, που επιβίωσαν μέσα από τις ασταθείς πολιτικές ισορροπίες και εξαρτήσεις του Μεσοπολέμου και τις αυταρχικές δομές του αλβανικού κράτους της μεταπολεμικής περιόδου, η οποία εξάλλου ήταν και η μόνη φάση κρατικής οργάνωσης για το λαό αυτό των άλλοτε επαγγελματιών στρατιωτών. Από αυτό και από άλλα βαλκανικά παραδείγματα φαίνεται ότι όσο οι κοινωνικο-οικονομικές και γεωπολιτικές ανισότητες διογκώνονται, ιδιαίτερα σε χώρες χωρίς δημοκρατική παράδοση, η τάση ανάδυσης διακριτών τοπικών πολιτισμικών ταυτοτήτων λειτουργεί αμφίσημα, απελευθερωτικά για τις ομάδες που έχουν πολλαπλά καταπιεστεί και ταυτόχρονα χωριστικά, με κίνδυνο να πυροδοτηθούν τοπικές εξάρσεις εθνικιστικού τύπου³⁹.

Η αποσιώπηση κοινωνικο-οικονομικών κριτηρίων στις πολιτικές και τις αντίστοιχες θεωρήσεις για εθνοτικές/πολιτισμικές ομάδες σχετίζεται ασα-

37. Δ. Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Αθήνα 2002, σ. 98: «Ο μειονοτικός λόγος, μέσω της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης ηθικοποιείται» (η έμφαση του συγγραφέα). Για το πολιτισμικό περιεχόμενο της ταυτότητας σε θεσμικά κείμενα, *Différence et cultures en Europe*, επιμ. C. Camilleri, Les éditions du Conseil de l'Europe, 1995 κυρίως το γ' μέρος: *Particularismes et universalisme : la problématique des identités. Rapport du séminaire de Klingenthal (France), 23-25 juin 1994*, επιμ. Conseil de l'Europe, 1995.

38. Βλ. π.χ. «20.000 όμηροι στον νόμο του αίματος. Στην Αλβανία του 21ου αιώνα το 'Κανόν' – η ανελέητη βεντέτα μεταξύ οικογενειών– έχει εκτοπίσει κάθε έννοια δικαίου» και «Η βεντέτα του Μπερατιού. Μια άγρια παράδοση από το 16ο αιώνα [...]», *Η Καθημερινή*, 20.5.01: «Ζωή εν τάφω στη 'γειτονιά του αίματος'», στο ίδιο, 22.5.01.

39. Βλ. το παράδειγμα των Βλάχων, *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*, επιμ. Λ. Εμπειρίκος κ.ά., Αθήνα, ΚΕΜΟ, 2001. Για τον τεμαχισμό σε διακριτές εθνοτικές ή τοπικές («ταυτότητες») σε μικρή κλίμακα, βλ. την περίπτωση των κατοίκων της Χιμάρας, όπως καταγράφεται από το Παρατηρητήριο του Ελσίνκι, Μπαλτσιώτης κ.ά., «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας», ό.π., σ. 30. Η άποψη αυτή συναντάται και σε ευρείας κυκλοφορίας έντυπα: για τη («μικρή γεωγραφική ενότητα») και («πολιτισμική ταυτότητα των Κατσάνων») στην Ήπειρο, «Χειμερινές αποδράσεις», *Το Βήμα*, ένθετο *BHM*Agazino, 24.11.02, σ. 124.

λώς με μια ομόλογη αποσιώπηση σαφών κριτηρίων –εξαιτίας της ασυμφο-
νίας που θα προέκυπτε ανάμεσα στα κράτη– για τον προσδιορισμό των μειο-
νοτήτων/εθνοτικών ομάδων στα επίσημα κείμενα ως σήμερα⁴⁰. Έτσι, στη
μεταβατική περίοδο που διανύουμε, άλλες ομάδες θεωρούνται ως αυτονόητα
υπαρκτές ταξινομήσεις και άλλες βρίσκονται (υπό διαπραγματεύση)⁴¹ –
ενδεικτικό είναι ότι η ταυτότητα προσδιορίζεται ως ρευστή, διφορούμενη,
εικονική, αμφισβητούμενη, αμφίρροπη κ.τ.ό. Το πολιτικό ζήτημα που προ-
κύπτει από αυτή την τελευταία αντιμετώπιση και απασχολεί τους πολιτικούς
και διανοούμενους ‘διαχειριστές ταυτοτήτων’ συνδέεται με τις μορφές μετα-
σχηματισμού του εθνικού κράτους, οι οποίες πρωτίστως βρίσκονται (υπό
διαπραγματεύση), και τις νέες συσσωματώσεις που προκύπτουν από αυτόν.

Προτάσεις για τους όρους της “διαπραγματεύσης” ή της “διαχείρισης”
δεν θα διατυπωθούν βέβαια εδώ για λογαριασμό ούτε των εθνικών κέντρων
ούτε των εθνοτικών ομάδων. Το θέμα μάς ενδιαφέρει στο μέτρο που φωτίζει
τα σημεία σύγκλισης του σύγχρονου ιστοριογραφικού λόγου (εθνοτικού και
εθνικού) και πιο συγκεκριμένα το σπουδαιότερο από αυτά, το γεγονός δηλα-
δή ότι οι σύγχρονες «κατηγορίες κοινωνικής και πολιτικής πρακτικής»
εφαρμόζονται ως πολιτισμικές «κατηγορίες κοινωνικής και πολιτικής ανά-

40. Council of Europe, “Introduction to the Framework Convention for the Protection of national Minorities”, Οκτώβριος 2000, σ. 2: “The CAHMIN decided to adopt a pragmatic approach and not to include a definition of the notion of a ‘national minority’ in the Framework Convention as, at this stage, it was impossible to arrive at a definition capable of mustering general support of all Council of Europe member States”. Πιο εντυπωσιακή είναι η άποψη του Ολλανδού πρωθυπουργού Max van der Stoep, High Commissioner on National Minorities (1992-2001), ο οποίος, αφού παραπέμψει στη Διάσκεψη της Κοπεγχάγης του 1990, συμπληρώνει: “I would dare to say that I know a minority when I see one. First of all, a minority is a group with linguistic, ethnic or cultural characteristics, which distinguish it from the majority. Secondly, a minority is a group which usually not only seeks to maintain its identity but also tries to give stronger expression to that identity”, OSCE online Structures & Institutions.

41. Ο Αθ. Γκότοβος, «Η κοινωνική κατασκευή μειονοτικής ταυτότητας», *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2002, σ. 184, διακρίνει («εθνοτικά» και «πολιτισμικά κελύφη»), στα οποία ταξινομούνται οι εθνότητες. Γι’ αυτόν οι «Ρόμηδες [...] αυτή τη στιγμή εντάσσονται και στις δύο κατηγορίες, ανάλογα με το ποιος επιχειρεί την ταξινόμηση. Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος για τον οποίο η ρόμικη ταυτότητα σήμερα στην Ελλάδα είναι μια ταυτότητα υπό διαπραγματεύση» βλ. και σ. 194-5. Σημειωτέον ότι σ’ αυτή τη “διαπραγματεύση” πρωταγωνιστεί ο ίδιος, έχοντας αναλάβει το πρόγραμμα του ΥΠΕΠΘ «Εκπαίδευση Τσιγγανοπαίδων». Βλ. και υποσ. 82 και 83.

λυσης» για τη 'διαχείριση ταυτοτήτων'⁴². Πρόκειται με άλλα λόγια για τον γνωστό ασφυκτικό εναγκαλισμό του επιστημονικού και ειδικότερα ιστορικού λόγου από την πολιτική, που παρατηρείται και το 19ο αι. με την κυριαρχία του ιστορισμού και του πολιτικού μοντέλου της «Ευρώπης των εθνικοτήτων». Με βάση αυτόν οι κοινωνικές επιστήμες, και κυρίως η ιστορία, αντιλαμβάνονταν το έθνος ως 'φυσική' και αυτονόητη κοινωνικο-πολιτική ταξινόμηση στο παρόν και γι' αυτό την εφάρμοζαν ως αδιαμφισβήτητη αναλυτική κατηγορία για τη μελέτη του παρελθόντος. Έτσι δεν είναι παράδοξο που απέδιδαν το κυριότερο χαρακτηριστικό της πολιτικής κατάστασης, τη ρευστότητα, στη συνείδηση των ομάδων που ήταν (υπό διαπραγμάτευση) από τα επεκτεινόμενα εθνικά κράτη. Εξαιτίας όμως αυτής της ταύτισης οι αναλυτικές κατηγορίες καταλήγουν να γίνονται απλουστευτικές και χειραγωγήσιμες από την πολιτική και να συσκοτίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές κατηγοριοποιήσεις και σχέσεις, με τον ίδιο τρόπο που αυτό επιτυγχάνονταν και από τον εθνικό λόγο. Εκτός όμως από τον πολιτικό προσδιορισμό του εθνοτικού λόγου κάποια αναλογία εντοπίζεται και σε ό,τι αφορά στην έκταση που πήρε το εθνοτικό φαινόμενο σήμερα. Την τελευταία δηλαδή δεκαετία του 20ού αι. συμβαίνει διεθνώς αυτό που είχε διατυπωθεί λίγο παραλλαγμένα στην περίοδο του ανερχόμενου εθνικισμού για τους Έλληνες: «η περί της ταυτότητος μονομανία έφθασεν εις το μη περαιτέρω» (1856)⁴³.

Αλλά το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο για τις εθνοτικές ομάδες δεν υποδεικνύει τα εννοιολογικά εργαλεία για την ανάλυση μόνο του σύγχρονου εθνοτικού φαινομένου. Οι όροι εθνοτικές ομάδες, εθνοτικές και πολιτισμικές ταυτότητες κ.λπ. εισέβαλαν στον ιστορικό λόγο, ιδιαίτερα σε μελέτες για το εθνικό φαινόμενο, υποκαθιστώντας τους όρους εθνικές ομάδες, συνειδήσεις κ.τ.ό. Μ' αυτό τον τρόπο οι εθνικιστικές αντιπαλότητες του παρελθόντος

42. Brubaker, "Au-delà de l'identité", ό.π., σ. 69 κ.ε.

43. «Η περί της (εθνικής) ενότητος μονομανία...», Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 423, από την Αθηνά, 12.6.1856. Για σήμερα βλ. Th. Meyer, *Identity Mania. Fundamentalism and the Politicization of Cultural differences*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2001. Ο Ρ. Cartledge, *Οι Έλληνες, Εικόνες του εαυτού και των άλλων*, [1993], Αθήνα 2002, συσχετίζει μια «εν υπνώσει» «έννοια της 'ετερότητας'», που είχε για πολλά χρόνια, με τον «εμφύλιο πόλεμο που μαίνεται» στη Βοσνία «όπου η πλειονότητα του πληθυσμού θεωρεί τον εαυτό της ριζικά διαφοροποιημένη εθνότητα από τους πολιτικά κυρίαρχους Σέρβους». Βλ. και υποσ. 1. Για τον Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, επανεντύπωση με διορθώσεις και βελτιώσεις*, Αθήνα 1998, η χρήση της λέξης εθνοτικός παραμένει καταχρηστική! Πβ. το εμπειριστατωμένο λήμμα στο *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, ΙΕΓ', 1998*.

μεταμφιέστηκαν σε «εθνοτική διαπάλη»⁴⁴, μόλο που απουσίαζε τότε ο όρος «εθνοτικός» και ενώ «ταυτότητα» σήμαινε κάτι εντελώς άσχετο με το εθνικό φαινόμενο, απλώς την «ταυτοποίηση» προσώπου⁴⁵. Ακόμα περισσότερο, εξαιτίας αφ' ενός της άγνοιας των ιστορικών όρων, με τους οποίους διατυπώθηκε το εθνικό φαινόμενο του 19ου αι., και των διαφορετικών ιστορικών του φάσεων και αφ' ετέρου της ετεροχρονισμένης χρήσης των σύγχρονών μας εθνοτικών/πολιτισμικών ταξινομήσεων δημιουργεί ακόμα μεγαλύτερη σύγχυση, αφού στους δύο λόγους συμπλέκονται ετερόκλητα μοτίβα, που μεταμφιέζουν κατάλληλα και το παλαιότερο εθνικιστικό φαινόμενο και το νεότερο πολυπολιτισμικό.

Οι παραπάνω μεταστροφές υποδεικνύουν πολλαπλές ιστοριογραφικές αναθεωρήσεις και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Και σ' αυτές, όπως το 19ο αι. έτσι και πρόσφατα, γενικά ευθυγραμμίστηκε, επί το «ευρωπαϊκότερο» με ιδιοτυπίες στην κάθε μία, η ιστοριογραφία με την πολιτική ιδεολογία. Αυτό δεν συνέβη, βέβαια, στη διάρκεια της πολιτικο-ιδεολογικής «αναδόμησης» (perestrojka), οπότε αμφισβητήθηκαν οι κρατικές ισορροπίες και η επιχειρηματολογία που τις νομιμοποιούσε. Τότε κυριάρχησαν παραδοσιακά

44. Για να περιοριστούμε στον ακαδημαϊκό χώρο, Β. Κ. Γούναρης, «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών πολέμων 1910-1914*, Αθήνα, ΕΑΙΑ, 1993, σ. 189-202· Σφέτας, Κεντρωτής, *Οι Αλβανοί των Σκοπίων*, ό.π., όπου γεγοντολογική αφήγηση προσαρμοσμένη στα ψυχροπολεμικά και ελληνικά δεδομένα για τους Αλβανούς της Γιουγκοσλαβίας από το 1921 κ.ε. Ο αναχρονισμός εφαρμόζεται επιλεκτικά: «Εθνοτική ομάδα» θεωρούνται μόνο οι Αλβανοί (σ. 18, 109, 126, 145), ενώ ο, σύμφωνα με το Σύνταγμα, «μακεδονικός λαός» βαφτίζεται «κυρίαρχη (σλαβο)μακεδονική κοινότητα» (σ. 109, 110, 120 κ.ά.) και μόνο μία φορά αναφέρεται «σλαβομακεδονική εθνική ομάδα» (σ. 120). Απλούστερη οδό «εκσυγχρονισμού» ακολούθησε ο Κ. Απ. Βακαλόπουλος: δεν μπήκε στον κόπο να «ξαναγράψει» την ιστορία του Μακεδονικού Αγώνα, ανατύπωσε αυτούσιο το βιβλίο του *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986, αλλάζοντας τίτλο: *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία (1894-1904)*, Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού αγώνα, Θεσσαλονίκη 1999.

45. Ο Β. G. Gounaris, "Social Cleavages and National 'Awakening' in Ottoman Macedonia", *East European Quarterly* 29, τχ. 4 (1996), 420, υποσ. 64, μεταφράζει "identity" αντί consciousness τον όρο «συνείδηση» από το βιβλίο του Δ. Κάκκαβου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 63. Η ετεροχρονισμένη δηλαδή ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* εμπόδισε τον Β. Γούναρη να αντιληφθεί όχι μόνο το εθνικό περιεχόμενο των όρων «συνείδησις», «φρόνημα» κ.ά. αλλά και να εντοπίσει την άσχετη με το εθνικό φαινόμενο σημασία του όρου «ταυτότητα» στο ίδιο έργο: «εξακριβώσις της ταυτότητος και του σκοπού του υπόπτου» (σ. 60).

αιτήματα που αποδέσμευσαν εν τέλει έναν εθνικιστικό λόγο. Οι εθνοτικές ταυτότητες ως ερευνητικό αντικείμενο θα εισβάλουν στην ιστορία, την ανθρωπολογία (πρώην «εθνογραφία») και τις πολιτικές επιστήμες, αφού καταρρεύσει πλήρως το σύστημα, πραγματοποιηθούν οι συνταγματικές αλλαγές εν όψει της ευρωπαϊκής προοπτικής, ιδρυθεί η Open Society του γνωστού μεγαλοεπενδυτή G. Soros και, τέλος, αφού με ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις συσταθούν νέα ερευνητικά κέντρα για τη μελέτη των μειονοτήτων με βάση το παραπάνω κείμενο της ΔΑΣΕ. Έτσι, στη Βουλγαρία π.χ. ο παλαιός όρος *narod* (έθνος) αντικαταστάθηκε από τον ευρωπαϊκό *nacija*⁴⁶. Το βουλγαρικό έθνος προσδιορίζεται τώρα κυρίως από εθνοπολιτισμικά (*etnokulturni*) κριτήρια, με αποτέλεσμα να ανασηματοδοτηθούν και οι ταυτότητες των διακριτών ομάδων (Τούρκοι, Τσιγγάνοι κ.ά.), που υπήρχαν από παλαιά στους κόλπους του, αλλά να αναδυθούν και νέες γλωσσικές και θρησκευτικές εθνοτικές ομάδες, με βάση πολιτισμικά και ψυχολογικά κριτήρια («αρχέτυπα»), που παραπέμπουν στην ευρεία πατριαρχική οικογένεια (*pater familias*) ή τη θρησκευτική απόκλιση (αιρετικοί)⁴⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα παρόμοιας ιστοριογραφικής αυθαιρεσίας, με την οποία χρησιμοποιούνται τα εθνικά χαρακτηριστικά ή τα «αρχέτυπα» στον εθνικό και τον εθνοτικό λόγο αντίστοιχα, αποτελεί το θέμα των υποτιθέμενων απογόνων των Παυλικιανών, των δυϊστών αιρετικών του Μεσαίωνα, που είχαν απασχολήσει και στην αρχή του 20ού αι. τη βουλγαρική επιστήμη της «εθνογραφίας». Τότε, παρά τη διαφορά που παρατηρήθηκε στα έθιμά τους, υποστηρίχτηκε ότι δεν αποτελούν διακριτή ομάδα και ότι επρόκειτο για «καθαρούς Βουλγάρους»⁴⁸. Το αντίθετο διέγνωσαν πρόσφατα ανθρωπολόγοι που αρέσκονται να ανιχνεύουν στο συλλογικό υποσυνείδητο των ομάδων τα δαιδαλώδη και προαιώνια σημάδια των «εθνοτικών πυρήνων». Εντυπωσιακό είναι ότι ανάμεσα στα επιχειρήματά τους για τη διακριτή εθνοτική ταυτότητα των Παυλικιανών δεν είναι η διαφορά των ηθών και εθίμων, κάτι που είχε επισημανθεί από παλιότερα, αλλά η θρησκευτική τους «απόκλιση» η οποία

46. V. Todorov, *Etnos, nacija, nacionalizâm. Aspekti na teorijata i praktikata*, Σόφια 2000.

47. N. Bogomilova, «Religija i kulturni arhetipove», A. Krásteva et al. (επιμ.), *Identičnosti, Σόφια, Meždunaroden Centâr po Problemita na Malcinstvata i Kulturnite Vzajmodejstvija*, 1995, σ. 69-109· L. Mestan, *Balkanski identičnosti v bálgarska kultura ot modernata epoha (XIX-XX vek)*, Σόφια, Institut za izsledvane na integracijata, 2001. Πβ. J. Eller, R. Coughlan, «The Poverty of Primordialism», *Ethnicity*, ό.π., [1993], σ. 45-51. Βλ. και πιο κάτω σ. 298.

48. Βλ. τη μελέτη μου «Βαλκανική ιστοριογραφία χτες-σήμερα», *Τα Βαλκάνια χτες-σήμερα*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2000, σ. 127-8, όπου βιβλιογραφία.

παραπέμπει στο θρησκευτικό «αρχέτυπο», συστατικό χαρακτηριστικό, όπως ήδη αναφέραμε, της εθνοτικής ομάδας. Ανάλογες αναγωγές σε α-χρονικούς «πυρήνες», διερευνήσιμους μόνο μέσα από προσεγγίσεις που υπέδειξε η Ψυχολογία του όχλου στο μεταίχμιο του 19ου-20ού αι. ή ο K. Jung στο Μεσοπόλεμο, συναντά κανείς, όπως διαπιστώσαμε πιο πάνω, σε πρόσφατες μελέτες για τον προσδιορισμό της «βουλγαρικής πολιτισμικής ταυτότητας». Σ' αυτές η γλώσσα και η θρησκεία εντοπίζονται στον «πυρήνα της εθνικής ταυτότητας» σε ένα μείγμα ιδεαλισμού με στοιχεία από βιολογίζουσες νιτσεικές και ρατσιστικές αντιλήψεις του 19ου αι. Εντύπωση προκαλεί ότι σε ορισμένες μελέτες στοιχεία από τον ιρασιοναλισμό και το σχετικισμό του Μεσοπολέμου συνυφαίνονται με την εξιδανίκευση του κοινοτισμού και των πατριαρχικών δομών και την ιεροποίηση της γης και της πατρίδας.

Στην α-χρονική κατασκευή ορισμένων νέων βουλγάρων ανθρωπολόγων για τον προσδιορισμό των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων με βάση τις πιο μυστικιστικές καταβολές της εθνικιστικής ιστοριογραφίας και της φιλοσοφικής σκέψης του 19ου αι. και του Μεσοπολέμου, φυσικό είναι να επανέρχονται γνωστοί μύθοι των εθνικών ιστοριογραφιών⁴⁹. Σαφέστατη εθνικιστική στροφή ανιχνεύεται και στα νέα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Βουλγαρίας, αν και για κάποιους, που ταυτίζουν τη μαρξιστική ιδεολογία με την ιδεολογία γενικά, αυτά έχουν «εκσυγχρονιστεί και απο-ιδεολογικοποιηθεί»⁵⁰. Στην ουσία πρόκειται για εθνικισμό οξύτερο από εκείνον που καλλιεργήθηκε συστηματικά στις προηγούμενες δεκαετίες, ο οποίος όμως πρόσφατα απέβαλε το μαρξιστικό του κάλυμμα. Στο πλαίσιο ωστόσο της ιστοριογραφικής αναθεώρησης στη Βουλγαρία δεν έλειψαν και μελέτες με αντικείμενο τη συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων, δηλαδή διερευνήσεις γύρω από το φαινόμενο του θρησκευτικού και πολιτισμικού συγχρητισμού πριν και μετά την οθωμανική κατάκτηση, μια ιστορική πτυχή εξαιρετικά ενδιαφέρουσα,

49. Όπως ο μύθος για το βουνό ως χώρο ελευθερίας στην περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, A. Krasteva, «Η Βουλγαρική Πολιτισμική Ταυτότητα», «Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά., Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1999, σ. 203-13. Επίσης N. Danova, R. Zaimova, N. Černokožev, *Da mislim drugoto Obrazi Stereotipi Krizi XVIII-XX vek*, Σόφια 2001.

50. Είναι προφανές ότι με τον όρο «απο-ιδεολογικοποίηση» εννοείται η απόρριψη της επίσημης κομμουνιστικής ιδεολογίας, A. Kalionski, V. Kolev, "Multiethnic Empires, National Rivalry and religion in Bulgarian History Textbooks", *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, Chr. Koulouri (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2002, σ. 118. Μεταφρασμένα δείγματα σχολικής ιστοριογραφίας βλ. Σ. Βούρη, *Τα σλαβικά εγχειρίδια ιστορίας της Βαλκανικής (1991-1993), Τα έθνη σε πόλεμο*, Αθήνα 1997, Ανθολόγιο, σ. 154 για το «πανεθνικό στερεότυπο» στο σχηματισμό της βουλγαρικής εθνότητας το Μεσαίωνα.

που είχε συστηματικά υποβαθμιστεί από τις εθνικές ιστοριογραφίες. Αντίθετα από τις παραπάνω προσεγγίσεις, που προϋποθέτουν την ύπαρξη πρωταρχικών δομών στο συλλογικό υποσυνείδητο, η τελευταία είναι γόνιμη, γιατί ανασυνθέτει πιστότερα και χωρίς ετεροχρονισμούς τις βαλκανικές πολυεθνικές κοινωνίες στη διάρκεια του Μεσαίωνα και της οθωμανικής κατάρκτησης⁵¹.

Κάτι παρόμοιο συνέβη και στην ΠΓΔΜ, όπου συνυπάρχουν και εναλλάσσονται οι όροι εθνικός και εθνοτικός. Συγκεκριμένα, για τον προσδιορισμό του εθνικού χαρακτήρα των κατοίκων στο Σύνταγμα (*Ustav na Republika Makedonija*, 1991) εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ο παλιός όρος *narod* (*makedonskiot narod*= το μακεδονικό έθνος), ενώ οι άλλες ομάδες (Αλβανοί, Τούρκοι, Βλάχοι, Ρομά κ.ά.) αποκαλούνται εθνότητες (*nacionalnosti* αντί *narodnosti* όπως χαρακτηρίζονταν από το 1974). Όταν γίνεται ειδικότερα λόγος για τα δικαιώματα των τελευταίων, χρησιμοποιείται ο όρος «εθνοτική ταυτότητα»: «Η Δημοκρατία εγγύεται την προστασία της εθνοτικής (*etničkiot*), πολιτιστικής, γλωσσικής και θρησκευτικής ταυτότητας των εθνοτήτων (*nacionalnostite*)» (§48). Στη διάρκεια ωστόσο της ίδιας δεκαετίας η επίσημη ιστοριογραφία, υιοθετώντας σχεδόν αποκλειστικά τη νέα ορολογία, αφηγείται εκ νέου την ιστορία του μακεδονικού έθνους (*nacija* και όχι πλέον *narod*). Ο 'εξευρωπαϊσμός' δεν περιορίζεται βέβαια στην ορολογία. Για τον προσδιορισμό του μακεδονικού έθνους, τα παραδοσιακά ιστορικά κριτήρια, που έδιναν έμφαση στο αρχαίο μακεδονικό παρελθόν, έχουν υποχωρήσει αισθητά. Στη θέση τους τονίζονται τώρα τα «εθνοπολιτισμικά», δηλαδή το χριστιανικό μεσαιωνικό παρελθόν των Σλάβων και η κυριλλο-μεθοδιανή παράδοση, δοσμένα σε αντιδιαστολή με τη μεσαιωνική ιστορία των Βουλγάρων και κυρίως τις ασιατικές και ειδωλοατρικές ρίζες τους⁵².

Η εικόνα, συνεπώς, 'συγκοινωνούντων δοχείων', που παρατηρείται σε μελέτες για το εθνικό φαινόμενο παλαιότερων περιόδων με τη χρήση σύγχρονης ορολογίας από μελέτες για το εθνοτικό φαινόμενο, δεν εγείρει απλώς ένα μεθοδολογικό πρόβλημα. Θέτει το ζήτημα της ουσιαστικής κατανόησης των ιστορικών όρων μέσα από τους οποίους εκδηλώθηκαν οι εθνικιστικές αντιπαλότητες και ο ένοπλος αγώνας των εθνικών κρατών για την ενσωμάτωση του οθωμανοκρατούμενου τμήματος της κεντρικής Βαλκανικής, ένα διακύβευμα

51. Π.χ. η συλλογή μελετών *Mjussjulganskata kultura po balgarskite zemi Izsvdanija*, R. Gradeva, Sv. Ivanova, Σόφια, MСPMKV, 1998.

52. Bl. Ristovski, *Istorija na Makedonskata nacija*, Σκόπια, Makedonska Akademija na Naukite i Umetnostite, 1999, κυρίως κεφ. I: "Makedoncite kako etno-istoriski subjekt". Πβ. την τρίτομη *Istorija na Makedonskiot narod*, Σκόπια, Instituta za nacionalna Istorija, 1969.

προσδιορισμένο από τη συγκεκριμένη συγκυρία της ευρωπαϊκής επέκτασης και της συγκρότησης των εθνικών κρατών στη Βαλκανική. Το ιστορικό αυτό διακύβευμα, η 'εθνικοποίηση' της Μακεδονίας, της οποίας το δημογραφικό μείγμα μπορούσε να περιγραφεί μόνο με όρο παρμένο από τη χημεία, «εθνοχημική αλλοίωση» –για να ξαναθυμηθούμε τον Στ. Κουμανούδη–, διατυπώθηκε με τον ακραίο εθνικιστικό λόγο που καταγράψαμε στην αρχή. Πρόκειται για μια μοναδική συγκυρία, η οποία δεν ταυτίζεται με κανένα άλλο προ- ή μεταγενέστερο βαλκανικό ιστορικό φαινόμενο και γι' αυτό δεν μπορεί παρά να κατανοηθεί μέσα από το δικό του εννοιολογικό πλέγμα εκφοράς.

Πρόκειται για τις αναντικατάστατες, για τη μελέτη παλαιότερων κοινοτήτων και ειδικότερα της περιόδου στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αι. έννοιες κλειδιά εθνικισμός, σοβινισμός, εθνική συνείδησις κ.τ.ό. (βλ. πιο πάνω). Έτσι, δεν πείθουν φορμαλιστικές δηλώσεις ότι οι όροι εθνοτική ομάδα, εθνοτική ταυτότητα κ.λπ. υιοθετήθηκαν (κυρίως για λόγους συμβατότητας με την ορολογία της σύγχρονης διεθνούς βιβλιογραφίας, χωρίς σε καμία περίπτωση να αγνοούνται τα όρια, η ιστορικότητα και η σχετικότητα τους)⁵³, γιατί τότε θα προέκυπτε το αυτονόητο ερώτημα γιατί δεν προκρίθηκε η ανάγκη για «συμβατότητα» με την ορολογία της υπό εξέταση εποχής, οπότε δεν θα ετίθετο ζήτημα (ιστορικότητας και σχετικότητάς τους) ούτε βέβαια «ορίων» – κριτήριο που εισήγαγε αποκλειστικά για τον προσδιορισμό των εθνοτικών ταυτοτήτων ο Fr. Barth μόλις το 1969. Μ' άλλα λόγια, αν θέλουμε να κάνουμε κατανοητό το παρελθόν και όχι να το χρησιμοποιήσουμε για τη νομιμοποίηση σημερινών πολιτικών θέσεων, δεν μπορούμε να δεχτούμε μια ετεροχρονισμένη «συμβατότητα», αφού είναι πλέον γνωστή μια από τις μεθοδολογικές και θεωρητικές κατακτήσεις της νέας ιστορίας, ότι δηλαδή «η πιο συνηθισμένη ιδεολογική κατάχρηση της ιστορίας βασίζεται στον αναχρονισμό και όχι στα ψέματα»⁵⁴.

53. Β. Κ. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 13: «η χρήση των όρων αυτών (εθνοτική ομάδα, εθνοτική ταυτότητα) υιοθετήθηκε κυρίως για λόγους συμβατότητας με την ορολογία της σύγχρονης διεθνούς βιβλιογραφίας». Οι Mackridge, Yannakakis, *Ourselves and Others*, ό.π., δίνουν έμφαση στην πολιτισμική διάσταση της ταυτότητας, με την έννοια που προσδιόρισε ανάμεσα σε άλλους ο Barth, και στην πολιτική της χρήση για την περίοδο μετά το 1912. Έτσι προσδιορισμένη η έννοια της ταυτότητας μεταφέρεται στην «ευρύτερη Μακεδονία» της περιόδου του Μακεδονικού Αγώνα: "It is this latter definition of cultural identity as a process rather than as a fixed state of reality that fully explains what happened in the area of greater Macedonia at the beginning of the twentieth century, in a period and a place where in the absence of national allegiances it was culture that united people, as the individual chapters of this volume aspire to show" (σ. 4).

54. E. Hobsbawm, «Η νέα απειλή κατά της Ιστορίας», *Η εποχή*, 27.2.1994 (διάλεξη

Ο παραπάνω ωστόσο ετεροχρονισμός, που θέλει να αγνοεί τα εργαλεία με τα οποία μας όπλισε η κριτική ιστορική σκέψη του 20ού αι., δεν αποτελεί τυχαία επιλογή. Προϋποθέτει την αποδοχή της βασικής θέσης της αγγλοσαξονικής βιβλιογραφίας, ότι σε πρώιμες φάσεις του έθνους, πριν από τη δημιουργία του κράτους, υπάρχει ένας «αρχέγονος», ή καλύτερα «αρχέτυπος» (primordial) εθνοτικός πυρήνας (ethnic core)⁵⁵. Για να κατανοήσει κανείς τις επιστημολογικές και θεωρητικές απολήξεις παρόμοιων προσεγγίσεων, χρειάζεται να πάρει υπόψη του ότι, με τον αναπροσδιορισμό των όρων μειονότητα και εθνοτική ταυτότητα, το ατομοκεντρικό κριτήριο του ανήκειν και η έμφαση στον αρχέγονο πολιτισμικό χαρακτήρα των εθνοτικών ομάδων, με τις ψυχολογίζουσες συνδηλώσεις τους, υποδεικνύουν ως πιο κατάλληλη την ανθρωπολογική προσέγγιση, που είναι συγχρονική και δι-ατομική και ανάγεται στην ακινησία των αρχέγονων δομών ή στον εξίσου αφηρημένο και γι' αυτό α-ιστορικό «ανθρώπινο παράγοντα».

Με βάση λοιπόν την αντίληψη για την ύπαρξη ενός «εθνοτικού πυρήνα» ειδικότερα ο μακεδονικός «εθνοτικός εθνικισμός» αναπαραστάθηκε, ανεξάρτητα αν αναγνωρίζεται σ' αυτόν ιστορικό βάθος ή όχι, με δύο διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι, όχι παράδοξα, υποδεικνύουν δύο διακριτές πολιτικές απόψεις για τα σημερινά μακεδονικά ζητήματα. Συγκεκριμένα, παρουσιάστηκε αρχικά «ως 'αυτοτροφοδοτούμενοι κυκλώνες αρχέγονης δυσαρέσκειας' οι οποίοι στροβιλίζονται γύρω από τα νεοαναδυόμενα κράτη»⁵⁶, δηλαδή με μία παραστατική εικόνα από το χώρο της ψυχο(παθο)λογίας, που δεν συμβάλλει, κατά τη γνώμη μου, στην κατανόηση των σύνθετων προβλημάτων που ανέκυψαν ειδικά στη συγκυρία της συγκρότησης των εθνικών κρατών και της αλυτρωτικής τους πολιτικής, όπως επιχειρήσαμε να την ανασυνθέσουμε σύντομα στην αρχή. Οι «εθνοτικοί πυρήνες», που ανασύρει στην επικαιρότητα από τα βάθη του χρόνου ο εθνοτικός λόγος, θυμίζουν τον ακίνητο χρόνο από

στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης, από τη *New York Review*, 15.12.1993).

55. Από την τεράστια βιβλιογραφία βλ. M. Nash, "The core element in Ethnicity", *Ethnicity*, J. Hutchinson, A. D. Smith (επιμ.), [1989], Οξφόρδη, Νέα Υόρκη 1996, σ. 24-8, όπου και άλλα κείμενα: A. D. Smith, *The ethnic Origins of Nations*, 1986 και Ο ίδιος, *Εθνική ταυτότητα*, [1991], Αθήνα 2000. Ο B. Gounaris, "Social Cleavages...", ό.π., 412, υποσ. 17, υιοθετώντας την 'a posteriori' χρήση του εθνοτικού λόγου, που ενδημεί στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία, αναγνωρίζει στο 19ο αι. όχι απουσία διάκρισης ανάμεσα στο εθνοτικό και εθνικό, αλλά «γλωσσική έλλειψη» ("linguistic deficiency") στην ελληνική γλώσσα! Βλ. και υποσ. 61.

56. Danforth, *Η Μακεδονική διαμάχη*, ό.π., σ. 18 και 264, «αρχέγονα συναισθήματα» (και οι δύο αναφορές από Cl. Geertz, "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη 1973).

τον οποίο οι εθνικοί ιστοριογράφοι ανέσυραν τη «λαϊκή ψυχή» για να την «αφυπνίσουν» εν όψει της συγκρότησης και ομοιογένειας του εθνικού κράτους. Η ακινησία ωστόσο των α-χρονικών δομών, τις οποίες εντοπίζει κανείς στον «αρχέγονο πυρήνα» και στη «λαϊκή ψυχή», δεν αποτελεί το μόνο κοινό στοιχείο των δύο λόγων.

Σημαντικότερη, νομίζω, είναι η αναπαραγωγική και νομιμοποιητική χρήση του απώτερου, απροσδιόριστου χρονικά και ακίνητου αυτού παρελθόντος, του εθνοτικού πυρήνα ή της λαϊκής ψυχής, που υπονοείται στον εθνοτικό «[...] το κράτος, έγραφε ο Χέγκελ, ο κατ' εξοχήν εκφραστής του ιστορισμού, προσφέρει ένα περιεχόμενο που όχι μόνο είναι κατάλληλο για την πρόζα της ιστορίας, αλλά συμβάλλει στην παραγωγή της»⁵⁷. Αντίστοιχα θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι ισχύει με τον εθνοτικό λόγο –το «αφήγημα της ιστορίας» θα έλεγαν οι μεταμοντέρνοι– ό,τι με «την πρόζα της ιστορίας»: το κράτος αποτελεί, αν και υπόρρητα, το «περιεχόμενο» του εθνοτικού λόγου και σε τελευταία ανάλυση συμβάλλει στην αναπαραγωγή του. Από αυτή την άποψη οι σύγχρονοι «identity-builders» (ανθρωπολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες κ.ά. με φιλοδοξίες ιστορικού ή συνεπικουρούμενοι από ιστορικούς) προσεγγίζουν τις σημερινές κοινωνικο-οικονομικές διακρίσεις ως εθνοτικές διακρίσεις ή «εθνοτικό εθνικισμό» (ethnic nationalism) και, αναπαράγοντας τις αντίστοιχες σημερινές πολιτικές πρακτικές, ανιχνεύουν τρόπους «διευθέτησης ταυτότητων» για την απρόσκοπτη ανάπτυξη του σημερινού «υπερεθνικού κόσμου» (transnational world) και για το μετασχηματισμό του εθνικού κράτους. Εργάζονται δηλαδή με τον ίδιο τρόπο που οι «nation-builders», ταυτισμένοι με εθνικιστικές πολιτικές, ανέτρεχαν σ' αυτό το απώτερο παρελθόν, στην «προϊστορία» του εθνικού κράτους –σύμφωνα με τον Χέγκελ (βλ. υποσ. 57)–, για να νομιμοποιήσουν τα εθνικά τους αιτήματα στην «Ευρώπη των εθνικοτήτων».

Οι πρώτοι από τους «διαχειριστές ταυτότητων» απορρίπτουν τους παλαιούς εθνικισμούς όπως και τον σύγχρονο εθνοτικό εθνικισμό και προσεγγίζουν το ζήτημα της εθνικότητας και των πολιτισμών «από μια παγκόσμια προοπτική». Θεωρούν ότι σήμερα, με τη «διεθνοποίηση της εργασίας και τα κύματα εργατικής μετανάστευσης», «συγκροτούνται 'φαντασιακά' με νέο τρόπο» και κατασκευάζονται (υπερεθνικές εθνικές κοινότητες) με τα «αρχέγονα αισθηματά» της περιοχής, του εθνοτισμού, της γλώσσας και της θρησκείας (που)

57. G. W. F. Hegel, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μτφρ. Αιμ. Μανούση, Αθήνα 1980, σ. 78. Για την περίοδο πριν από τη διαμόρφωση του (εθνικού) κράτους, που ο Χέγκελ αποκάλεσε «προϊστορία», σ. 77 και 79 – η έμφαση του συγγραφέα: Ο ίδιος, *Introduction to the Philosophy of History*, μτφρ.-εισαγ. L. Rauch, Ιντιανάπολις, Καίμπριτζ 1988, σ. 64-5.

παγκοσμιοποιήθηκαν και τώρα εξαπλώνονται στα πέρατα του κόσμου [...]). Αυτό που προτείνουν είναι η αποδοχή πολλών και ταυτόχρονων σημασιών για κάθε σύμβολο και όνομα, που θα προκύψουν από τον ατομικό αυτοπροσδιορισμό των εθνοτικά διαφορετικών⁵⁸. Οι δεύτεροι επιχειρούν μια διεύρυνση της σημασίας της εθνικής ταυτότητας, ώστε να 'χωρέσει' αλλόγλωσσους και ετερόδοξους. Οι πρώτοι, αν και γνωρίζουν τη γιουγκοσλαβική αιματηρή εμπειρία, φαντάζονται τους διεθνείς οργανισμούς ως «την ' τρίτη κουλτούρα' [...] (που) έχει ως κεντρικές αξίες τις οικουμενικές έννοιες –εν τέλει δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης– της ισότητας των ατόμων, της ελευθερίας των προσώπων και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και εναποθέτουν σ' αυτούς την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, χωρίς να παίρνουν υπόψη τους ότι και αυτοί, καθώς έχουν προκύψει από την επέκταση σε παγκόσμια κλίμακα του καπιταλισμού και χωρίς την ύπαρξη αντίπαλου δέους, λειτουργούν πλέον κυριαρχικά ή με κίνδυνο να αποδυναμωθούν πλήρως⁵⁹. Με τον ίδιο τρόπο οι δεύτεροι εναποθέτουν στο εθνικό κράτος, που ως τώρα ασκούσε πολιτικές ομογενοποίησης, την πραγματώση πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Στην πρώτη εκδοχή του εθνοτικού λόγου διακρίνει κανείς τη γνωστή «ιδεολογία ή ρητορική της διαφοράς», το αίτημα δηλαδή της αέναης αναπαραγωγής και ανασηματοδότησης των ταυτοτήτων μέσα σε ένα φιλελεύθερο consensus για την αποδοχή της διαφοράς. Αυτή η προσέγγιση, που μεταφέρει τη διαφορά και την ταυτότητα σε ένα αφηρημένο, γεμάτο από πολλαπλές σημασιοδοτήσεις, υπερεθνικό επίπεδο, χωρίς κοινωνικούς και ιστορικούς προσδιορισμούς, γίνεται σαφέστερη στη μεταμοντέρνα αφήγηση 'της μακεδονικής διαμάχης', όπου πλήθος ατομικές βιωματικές ιστορίες κατοίκων της Μακεδονίας, διασκορπισμένων τώρα στα πέρατα της οικουμένης, συντίθενται για να αναπαραστήσουν μια μακεδονική ταυτότητα υπερεθνική και αλληλοσυμπληρούμενη με τοπικούς και εθνικούς ταυτόχρονα προσδιορισμούς. Από αυτή προκύπτουν 'Ελληνες Μακεδόνες «με την τοπική έννοια» και μη 'Ελληνες Μακεδόνες «με την εθνική έννοια»⁶⁰.

58. Danforth, *Η Μακεδονική διαμάχη*, ό.π., σ. 88, 264 κ.ά.

59. Στο ίδιο, σ. 118.

60. Στο ίδιο, σ. 264. Την έννοια της διαφοράς ο Jameson, *Το μεταμοντέρνο*, ό.π., κυρίως σ. 160 κ.ε., τη θεωρεί «αναρκοθετημένη», αφού «η ανοχή της διαφοράς, ως κοινωνικό γεγονός, είναι ίσως το αποτέλεσμα της κοινωνικής ομοιογένειας και τυποποίησης και προϋποθέτει, εξ ορισμού, την εξαίρεση της αυθεντικής διαφοράς». Και συνεχίζει για την εθνότητα ή όπως ο ίδιος την αποκαλεί «νεοεθνότητα»: «Και η διαλεκτική της 'νεοεθνότητας' ασφαλώς εδώ εντάσσεται, καθ' ό,τι, όπως είναι φανερό, 'διαφέρει' το να είναι κανείς καταδικασμένος να ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη ομάδα από το να έχει την ευχέρεια επιλογής της ιδιότητας του μέλους μιας ομάδας, της οποίας η κουλτούρα έχει κοινωνικά αξιολογηθεί θετικά».

Στη δεύτερη εκδοχή του εθνοτικού λόγου η ταυτότητα διευθετείται κατ'άλληλα με βάση και την ετεροχρονισμένη αναπαράστασή της, ώστε να ευθυγραμμιστεί με σημερινά πολιτικά αιτήματα. Αυτή ακριβώς η λειτουργική της σχέση με τα σύγχρονα ζητήματα του μετασχηματισμού του εθνικού κράτους την καθιστά εγγύτερη προς τον εθνικό λόγο, γι' αυτό και θα μας απασχολήσει περισσότερο. Δεν είναι π.χ. τυχαίο ότι για ορισμένους από αυτούς που δέχονται την ύπαρξη «εθνοτικών πυρήνων» –για να ξαναγυρίσουμε στην κοινή αφετηρία του σημερινού εθνοτικού λόγου– προκύπτει ένα είδος κατάταξης των εθνών ανάλογης με τη διάκριση που προτάθηκε το 19ο αι. για τους λαούς με ή χωρίς ιστορία ή, με άλλα λόγια, με ή χωρίς κράτος, άποψη που υποδείκνυε και νομιμοποιούσε ανάλογες πολιτικές προτάσεις για το παρόν: θεωρούν δηλαδή «γεγονός ότι τα πιο ισχυρά και ανθεκτικά έθνη προέρχονται από προϋπάρχοντες εθνοτικούς πυρήνες»⁶¹. Από αυτή την όχι δυσδιάκριτη γεγκελιανή αφετηρία ήταν επόμενο να ξανατεθούν με φαινομενικά νέους αλλά όχι ιστορικούς όρους όλα εκείνα τα ζητήματα που χαρακτηρίσαμε πιο πάνω ως σπουδαιότερα πολιτικά διακυβεύματα στη σημερινή συγκυρία: συγκρότηση του εθνικού κράτους⁶², αναπροσδιορισμός της σχέσης κέντρου–περιφερειών, θέση των διαφόρων ομάδων κ.ά. Ακριβώς, από την ανθρωπολογική οπτική, η οποία, όπως αναφέραμε, έχει προκριθεί σήμερα σχεδόν αποκλειστικά για την προσέγγιση παρόμοιων θεμάτων, είναι φυσικό να διαφεύγουν οι συγκεκριμένες ιστορικές διαπλοκές πολιτικο–κοινωνικών και ιδεολογικών παραγόντων. Επισημαίνουμε εδώ την υποτίμηση της σημασίας της ιστορικής διάστασης, όχι βέβαια στο όνομα κάποιου απαρέγκλιτου ιστορικισμού, αλλά γιατί θεωρούμε ότι οι ‘διακρίσεις’ είναι από εκείνα τα κοινωνικά φαινόμενα που προκύπτουν και φορτίζονται από σύνθετες ιστορικές συνδηλώσεις. Αυτές αναπροσδιορίζουν αδιάκοπα και το περιεχόμενο και την κοινωνική σημασία τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να γίνουν κατανοητές παρά μόνο μέσα από μια σύνθετη ιστορικότητα που διαπερνά και τα άτομα και τις ομάδες. Έξω από τη σύν-

61. Γούναρης, «Εθνοτικές ομάδες», ό.π., σ. 191-2, όπου δύσκολα γίνεται κατανοητό πώς «οι εθνικιστές χρησιμοποίησαν το ‘εθνοτικό μοντέλο’ για να δημιουργήσουν έθνη εκεί όπου η πολιτική δεν το είχε ως τότε καθορώσει» ή πώς αυτή η «θεώρηση των πραγμάτων (είναι) απόρροια των θεωριών του Παπαρρηγόπουλου και της γενιάς του», αφού ούτε ο εθνικός ιστοριογράφος ούτε η γενιά του μπορούσαν να έχουν διαβάσει τα έργα του εισηγητή της θεώρησης αυτής Fr. Barth. Βλ. και υποσ. 55.

62. Βλ. π.χ. Α. Pollis, «Ελλάδα: ένα προβληματικό κοσμικό κράτος», *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, επιμ. Δ. Χριστόπουλος, Αθήνα, ΚΕΜΟ, 1999, σ. 168, «εθνοτικοεθνική (ethnonational) ταυτότητα».

θετη ιστορικότητα, σε αφηρημένες αναγωγές και α-ιστορικές κοινοτοπίες περί «ανθρώπινου παράγοντα», χάνεται άλλωστε και η εξαιρετική σημασία των ατομικών περιπτώσεων, των συναισθημάτων και των επιλογών –για τις οποίες επιδεικνύεται σήμερα ζωηρό ενδιαφέρον να φωτιστούν–, γιατί δεν κατανοούμε πότε αυτά μετατρέπονται σε συλλογικότητες και πότε δεν καταλήγουν να συγκροτήσουν κοινωνικά, δηλαδή ιστορικά φαινόμενα, όπως ο «Μακεδονισμός».

Φαίνεται πως εδώ εντοπίζεται το λεπτό σημείο που επιτρέπει την κατανόηση της δεύτερης προσέγγισης από την οποία απουσιάζει το ενδιαφέρον για σύνθετη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος. Σε σύγχρονες δηλαδή διεπιστημονικές μελέτες υιοθετείται απαξιωτική στάση απέναντι στα «ιστορικά, εθνογραφικά, πολιτικά και γλωσσολογικά κριτήρια, που έχουν χρησιμοποιηθεί έως σήμερα»⁶³ – προφανώς εννοείται η θετικιστική εκδοχή της ιστοριογραφίας και αγνοείται η νέα, δηλαδή η κοινωνική ιστορία ή ακόμα πρόσφατες εκδοχές της διεπιστημονικής συνάντησης ιστορίας και ανθρωπολογίας (βλ. υποσ. 18). Αυτή είναι η αφετηρία από την οποία εκκινεί το συλλογικό «πόνημα» Ταυτότητες στη Μακεδονία, που εκπορεύεται από το Ερευνητικό Κέντρο του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα με τις ευλογίες του Υπουργείου Εξωτερικών⁶⁴. Η «εναλλακτική όψη της Μακεδονίας» υπαγορεύεται από τη ρητή σκοποθεσία του πονήματος. Αντιγράφω από το οπισθόφυλλο:

Στόχος της (της μελέτης) είναι να αποδείξει ότι τα ιστορικά, εθνογραφικά, πολιτικά και γλωσσολογικά κριτήρια, που έχουν χρησιμοποιηθεί έως σήμερα, δεν φωτίζουν ιδιαίτερα την πορεία της μακεδονικής εθνογένεσης, αφ' ετέρου να υποδείξει ως καθοριστικότερο παράγοντα διαφοροποίησης το άτομο και τις προσωπικές του επιλογές.

Η διατυμπανιζόμενη «εναλλακτική οπτική γωνία θεώρησης» μέσα από μια «ανθρωπολογική προσέγγιση» –«προϊόν επιστημονικών προγραμμάτων»– και η πρόκριση του ατομικού/προσωπικού παράγοντα σε συνάρτηση με την επιλεκτική ιστορική τεκμηρίωση, την εμμονή στην ‘αποδεικτική’ λειτουργία των υπό επεξεργασία δεδομένων και τη μονομέρεια που επιβάλλει ο ομολογημένος αναχρονισμός με τη χρήση της σύγχρονης ορολογίας (βλ.

63. Και Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 15: «Οι εργασίες του τόμου αυτού σκοπό έχουν να τονίσουν τη σημασία του προσωπικού και ατομικού παράγοντα στην κατανόηση της ανάπτυξης του μακεδονικού εθνικισμού, χωρίς όμως να στερούνται μιας ευρύτερης ερμηνευτικής θεώρησης». Μάταια ωστόσο αναζητάει ο αναγνώστης «την ευρύτερη ερμηνευτική θεώρηση».

64. Ο Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 350, αναφέρει ότι πρόκειται για τα πρακτικά ημερίδας στο Υπ. Εξ. στις 20.12.95 και το συνδέει με μια «καθοριστική στιγμή στην αναδιάταξη της εθνικής επιχειρηματολογίας».

υποσ. 53) οδηγούν σε μια διαστρεβλωμένη «εναλλακτική όψη της Μακεδονίας», στην οποία οι εθνικιστικές βιαιότητες των κρατών βαφτίζονται απλώς «προστριβές»⁶⁵. Η απαξιοτική στάση απέναντι στα «ιστορικά κριτήρια» –εδώ θα περίμενε κανείς τη διάκριση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο αυτά χρησιμοποιήθηκαν από τις εθνικές ιστοριογραφίες και από τη νέα (κοινωνική) ιστορία αντίστοιχα– που διατρέχει τον εν λόγω τόμο οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα με την ελαχιστοποίηση της ιστορικής σημασίας του φαινομένου του «Μακεδονισμού», ο οποίος παρουσιάζεται ως «μια αρτισύστατη ιδεολογία, που στηρίχθηκε και στηρίζεται ακόμη περισσότερο στα συναισθήματα συσπείρωσης [...]» (σ. 14).

Στην «εναλλακτική» αυτή προσέγγιση αμφισβητείται η «αντίληψη για αιώνιες εθνικές ταυτότητες στο χώρο της Μακεδονίας»⁶⁶ –που έτσι κι αλλιώς δεν γνωρίζω να υπάρχουν πουθενά–, ταυτόχρονα ωστόσο απομονώνεται από το ιστορικό του βάθος το πολυδιάστατο και σύμφυτο με τρεις εθνικισμούς φαινόμενο του τέλους του 19ου αι. Κι αυτό γιατί αποσιωπάται από τη μια η ιδεολογικο-πολιτική προέλευση του «Μακεδονισμού» –σερβική αρχικά (ο ιστορικός και πολιτικός St. Novaković διατύπωσε τον όρο στη δεκαετία του 1880), βουλγαρική και ελληνική στη συνέχεια– κι από την άλλη η πολύπλοκη και αμφίσημη αλλά σαφέστατη σχέση του με το σοσιαλιστικό κίνημα⁶⁷. Επιχειρώντας να παρακολουθήσει κανείς τις παραπάνω αβάσιμες «εναλλακτικές θεωρήσεις», διαπιστώνει ακόμα ότι η («συναισθηματική» συσπείρωση), συνωθούμενη στο «σλαβομακεδονικό εθνικό πυρήνα», «εργαλειοποιείται» με εξαιρετική πρωτοτυπία, για να εξηγήσει και την «υπονόμηση της παγίωσης ενός σύγχρονου εθνικού κράτους» και τον εγχώριο «μακεδονικό εθνικισμό», ιστορικές δηλαδή διαδικασίες ανόμοιες και κατ'

65. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 14 και 12: «[...] οι εθνικές διαφορές δεν ήταν μέρος της καθημερινής κοινωνικής ζωής τουλάχιστον μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου, παρά τις προστριβές που εμφανίσθηκαν και εντάθηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα».

66. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 60.

67. Ο όρος εξέφρασε αρχικά τη σερβική πολιτική για την ανάδειξη της μακεδονικής γλώσσας ως διακριτής ανάμεσα στις άλλες νοτιοσλαβικές, βλ. πρόχειρα έγγραφο του St. Novaković του 1887 προς τον Σέρβο υπουργό Παιδείας, *Macedonia Documents and Material*, Σόφια, BAN, 1978, σ. 407 και D. Djordjević, «Stojan Novaković: Historian, Politician, Diplomat», *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*, D. Deletant, H. Hanak (επιμ.), Λονδίνο 1988, σ. 51-69. «Μακεδονιστάι οι εν Σοφία επί των ημερών μας», αποθησαύρισε ο Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή*, ό.π., από την *Πρωία*, 21.9.1896. Αυτά απουσιάζουν και από το άρθρο του Βλ. Βλασιδή, «Η αυτονομία της Μακεδονίας. Από τη θεωρία στην πράξη», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 63-87.

εξοχήν συλλογικές και σύνθετες⁶⁸. Η πρόκριση γενικά «του ανθρώπινου παράγοντα» (απροσωπική επιλογή, προσωπικό συμφέρον, συναίσθημα, συγγένεια, εντοπιότητα) και του ατομικού οδηγεί την ιστορική ανάλυση έξω από τη σφαίρα της πολιτικο-κοινωνικής διαπάλης, καθώς το πολιτικό παρουσιάζεται ως έλασσον ζήτημα πολιτικών διευθετήσεων και διαφορετικό από το εθνικό. Πολύ περισσότερο, οι «μακεδονικές ταυτότητες» τελικά 'απο-εθνικοποιούνται'⁶⁹, απογυμνώνονται δηλαδή από τις πολλαπλές πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές σημασιοδοτήσεις, γιατί βέβαια πολιτικό και εθνικό αποτελούν στην ουσία το ενιαίο πεδίο συμπίκνωσης πολλαπλών κοινωνικο-οικονομικών και ιδεολογικών παραγόντων. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί άλλωστε το γεγονός ότι σε μια πρώτη φάση η σημασία των νεολογισμών μειονότητας και μειονοψηφία συνέπιπτε (βλ. και πιο πάνω σ. 279, υποσ. 11 και σ. 283 κ.ε.).

Η μονοδιάστατη προσέγγιση και διάκριση του πολιτικού από το εθνικό πεδίο επιτυγχάνεται με βάση μια δοκιμασμένη από το 19ο αι. ιστοριογραφική τεχνική, την κατάλληλη επιλογή της «ιστορικής ύλης»: εκτός από τα παραπάνω στοιχεία, που θα φώτιζαν το φαινόμενο του Μακεδονισμού, απουσιάζουν πλήθος άλλα που θα οδηγούσαν σε διαφορετικά ερωτήματα και ερμηνείες, όπως π.χ. ο χάρτης της Βαλκανικής του 1890, στον οποίο αποτυπώνονται, για πρώτη φορά με διαφορετικό χρώμα, οι Σλαβομακεδόνες. Μ' αυτό τον τρόπο παρακάμπτεται –ως πολιτικά ασύμφορη– η διερεύνηση των

68. «Η συσπείρωση λοιπόν αυτή στο σλαβομακεδονικό εθνικό πυρήνα αποτρέπει την ανάπτυξη οριζόντιων κοινωνικών δεσμών μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων της γείτονος χώρας και υπονομεύει την παγίωση ενός σύγχρονου εθνικού κράτους». Και συνεχίζει: «Η διαπίστωση αυτή είναι εξαιρετικά σημαντική για τα ελληνικά μακεδονικά εδάφη [...]», Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 14-5.

69. Στο ίδιο, σ. 22: «Η αναγωγή των συγχρόνων ταυτοτήτων (εθνικών και εθνοτικών) στο παρελθόν είναι λανθασμένη και παραπλανητική. Εξίσου παραπλανητική είναι η τεκμηρίωση αυτών των ταυτοτήτων του παρελθόντος με την επιλεκτική επίκληση της ιστορίας και της γλωσσολογίας, με την προκρούστεια χρήση των εθνογραφικών και δημογραφικών δεδομένων και της εκλογικής συμπεριφοράς. Με δυο λέξεις η πολιτισμική ταυτότητα δεν πρέπει να εξισώνεται στην περίπτωση της Μακεδονίας [μόνο αυτής:] ούτε με την εθνοτική ούτε με την εθνική. Μια τέτοια εξίσωση είναι ιστορικά λανθασμένη, κοινωνικά αβάσιμη και πολιτικά επικίνδυνη» πβ. σ. 16 «[...] η κατάδειξη της εθνοτικής ιδιαιτερότητας και διαχρονικότητας αποκτά νόημα μόνο σε αναφορά με τα πολιτικά δικαιώματα και πλεονεκτήματα που αυτή συνεπάγεται για την οικοδόμηση του έθνους και για τη νομιμοποίηση των εκτός των ορίων του μειονοτήτων». Παρόμοια ο Βλασίδης, «Η αυτονόμηση της Μακεδονίας», ό.π., σ. 86, προσεγγίζει το πολιτικό πεδίο μονοδιάστατα και από την ψυχροπολεμική ιστοριογραφική οπτική.

σχέσεων ανάμεσα στην αντίληψη για την εθνική (όχι εθνοτική) ιδιαιτερότητα τους και τις πολιτικές για τη διεκδίκηση αυτονομίας της Μακεδονίας. Ο χάρτης υπάρχει (εκτός αν αγνοείται η ύπαρξή του από τους σύγχρονους ερευνητές του μακεδονισμού) και απαιτεί σχολιασμό: «για επιστημονική πλάνη ή για πολιτική σκοπιμότητα»⁷⁰ μπορούν να κατηγορηθούν μόνο όσοι δεν μνημονεύουν αυτόν ή άλλα ανάλογα δεδομένα.

Με τη χρονική λειψόν 'συμπίσση' του φαινομένου του Μακεδονισμού, την ατομοκεντρική του 'διάλυση' και την απο-εθνικοποίησή του δεν μπορούν βέβαια να ερμηνευτούν ιστορικά ερωτήματα όπως η περιδολογήσή του, η σχέση του με συγκεκριμένες ελίτ ή κοινωνικές ομάδες, το περιεχόμενο που προσλάμβανε από τους ανταγωνιστικούς εθνικισμούς κ.λπ. Προκύπτει ωστόσο το επιζητούμενο συμπέρασμα, ότι προβληματικό είναι τελικά ένα «βραχύ χρονικό διάστημα», δηλαδή από «όταν οι εντόπιοι ήρθαν μαζικά σε επαφή με τους επήλυδες», «από την όξυνση των προστριβών μεταξύ των χριστιανικών 'ομογενών' πληθυσμών της Μακεδονίας μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο»⁷¹. Κοντολογίς επιζητείται «να αποδειχθεί» ότι η σλαβομακεδονική ως εθνοτική ομάδα μπορεί να θεωρηθεί υπαρκτή μόνο στη μεσοπολεμική περίοδο, αφού τότε «πλήθος μαρτυριών, προπολεμικών κατά κανόνα, πιστοποιούν την οργάνωση και την πολιτικοποίηση των πολιτισμικών τους διαφορών, δηλαδή την εκκίνηση μιας διαδικασίας εθνοτικής διαφοροποίησης των δύο ομάδων (Σλαβομακεδόνων-προσφύγων)»⁷². Με την παρουσίαση της συνάντησης Σλαβομακεδόνων και προσφύγων ως αποκλειστικής αιτίας που έθεσε σε διαδικασία τη διαμόρφωση των εθνοτικών τους ταυτοτήτων, πρώτα απ' όλα παρασιωπώνται όσα δυσάρεστα συνεπαγόταν η σλαβομακεδονική ιδιότητα αλλά και η προνομιακή αντιμετώπιση των προσφύγων ως προς τη διανομή γαιών. Κατά δεύτερο λόγο σχετικοποιείται η περίφημη «εθνοτική διαφοροποίηση» των Σλαβομακεδόνων –κι αυτό επιχειρείται για πρώτη φορά απ' όσο ξέρω– ως προς την αντίστοιχη των προ-

70. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας παραδόσεις», ό.π., σ. 35.

71. Το ίδιο υποστηρίζει και ο Ι. Κ. Μιχαηλίδης, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 124: «η οικονομική δυσάρεσκα των Σλαβοφώνων από τη συνολική διαχείριση του αγροτικού ζητήματος τη δεκαετία του 1920 και του 1930 υποδαύλισε και επανέφερε στο προσκήνιο παλαιότερες αντιθέσεις των αρχών του αιώνα και εξέθρεψε νέες, κυρίως την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου, οι οποίες εκδηλώθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο».

72. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 44, επίσης 35 και 37-9. Παρόμοια ο Μιχαηλίδης, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες», ό.π., σ. 140, κάνοντας λόγο για το ίδιο διάστημα, καταλήγει: «[...] θεωρητικά τουλάχιστον, δεν πρέπει να αποκλείεται η μελλοντική μετεξέλιξη της αρχικής σύγκρουσης Προσφύγων και Εντοπίων σε εθνοτική».

σφύγων. Και οι δύο ως ομοειδείς πλέον, εξομοιωμένες δηλαδή χρονικά και ειδολογικά, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, μπορούν να συγκαταλεχθούν στις απο-εθνικοποιημένες 'ταυτότητες στη Μακεδονία'.

Στην 'αναθεωρητική' εκδοχή του εθνοτικού λόγου, που διαχέεται όλο και περισσότερο τελευταία, παρατηρείται ένα ακόμα σημείο που φωτίζει την εγγύτητά του με τον εθνικό λόγο: οι αφοπλιστικές δηλώσεις περί αντικειμενικότητας. Τα παραπάνω παραδείγματα κατάλληλης διευθέτησης της «ιστορικής ύλης» προεξαγγέλλονται ως «σωστά αρθρωμένη και κατανοητή ανάλυση, χωρίς περιστροφές και τεχνάσματα»⁷³. Είναι συχνές παρόμοιες δηλώσεις. Σε μελέτη π.χ. για τις λιγότερο διαδεδομένες γλώσσες διαβάζουμε:

[...] είναι μάλλον η πρώτη φορά που η έρευνα γύρω από τις λιγότερο διαδεδομένες γλώσσες που μιλιούνται στην Ελλάδα αποπολιτικοποιείται από τα λεγόμενα 'εθνικά ζητήματα' και καθίσταται, υπό την ακαδημαϊκή έννοια, διεπιστημονικό γνωστικό αντικείμενο [...] που έλκει την καταγωγή του από τη βούληση [εννοείται της Ευρώπης] προστασίας των λιγότερο διαδεδομένων γλωσσών σε μια Ευρώπη που, εδώ και μια δεκαετία, βλέπει στην πολυγλωσσία της ένα θεμελιώδες στοιχείο παραγωγής της πολιτισμικής και ιστορικής της κληρονομιάς και μία από τις συνιστώσες της μοναδικότητάς της.

Αναρωτιέται κανείς πώς μπορεί να αντιμετωπίζεται ως «αποπολιτικοποιημένο από τα 'εθνικά ζητήματα' γνωστικό αντικείμενο», όταν αυτό έχει άμεση σχέση, σύμφωνα με το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο, και με τον πολιτισμικό χαρακτήρα της Ευρώπης –αφού η γλώσσα συμπυκνώνει τον πολιτισμό– και με τον αναπροσδιορισμό των εθνικών κρατών (κυριαρχία της επίσημης εθνικής γλώσσας κ.λπ.). Αν οι συγγραφείς είχαν συνείδηση της ταύτισης των ευρωπαϊκών πολιτικών και των αναλυτικών τους κατηγοριών, θα υιοθετούσαν ίσως μια κριτική στάση, που θα τους επέτρεπε ενδεχομένως να πλουτίσουν τις ευρωπαϊκές προσεγγίσεις με τις ιδιόζουστες περιπτώσεις των λιγότερο διαδεδομένων γλωσσών στην Ελλάδα. Αντ' αυτού η επίκληση στην «ακαδημαϊκή έννοια» και στον «επιστημονικό λόγο (που) αυτονομείται» μένει μετέωρη, αν δεν υπονομεύεται κιόλας από την έμμεση μνεία του πολιτικού φορέα που 'βούλεται' την προστασία των λιγότερο διαδεδομένων γλωσσών⁷⁴. Παρόμοια, φράσεις του τύπου «επιχειρημα-

73. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 12.

74. Κ. Τσιτσελίκης, Δ. Χριστόπουλος, «Πρόλογος», *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*, επιμ. Α. Εμπειρίκος κ.ά., Αθήνα, ΚΕΜΟ, 2001, σ. 12: Οι ίδιοι, *Η συνάντηση των Δελφών και η δράση του Κέντρου Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων*, Αθήνα 2000, σ. 55-7 (έτος ίδρυσης του ΚΕΜΟ, 1996). Πβ. την κριτική άποψη του J.-Fr. Gossiaux, *Pouvoirs ethniques*, ό.π., κυρίως κεφ. "L'ethnisation du pouvoir".

τολογία) με «αμιγώς φιλοσοφικό χαρακτήρα» (βλ. υποσ. 29), «αυτονομημένος επιστημονικός λόγος», ή ακόμα περισσότερο η 'ηθικοποίηση' «του μειονοτικού λόγου» και του πλουραλισμού (βλ. υποσ. 37 και 82) δεν εγγυώνται, φυσικά, την κριτική στάση στην παραγωγή σύστοιχου επιστημονικού λόγου. Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι σύγχρονοι 'διαχειριστές ταυτότητας' σε γενικές γραμμές δεν συμμετέχουν στη γόνιμη κριτική της νέας ιστορίας αλλά περιορίζονται να προσαρμόζουν, όπως οι θετικιστές ιστορικοί, την «ιστορική ύλη» στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο. Εθνικοί και εθνοτικοί λοιπόν ιστοριογράφοι φροντίζουν να δηλώνουν την αντικειμενικότητά τους, την ίδια στιγμή που επεξεργάζονται εθν(ο)τικά ζητήματα για να δικαιώσουν σιωπηρά τρέχουσες θέσεις της πολιτικής ιδεολογίας. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι και οι δύο, προς επίρρωση των επιχειρημάτων τους, χρησιμοποιούν για τις εθν(ο)τικές αναπαράστασεις ορολογία δανεισμένη από τις υποτιθέμενες αντικειμενικές θετικές επιστήμες. Έτσι, για τη συγκρότηση της εθν(ο)τικής ομάδας χρησιμοποιούνται οι ίδιοι σχεδόν όροι: «(συμ)-παγίωσις», «παγίωση», «σύμπληξη» και «μετάλλαξη». Πρόκειται για περιγραφή που παραπέμπει από τη μια στη φυσική νομοτέλεια, από την οποία οι θετικιστές ιστορικοί αντλούσαν το κύρος των επιχειρημάτων τους, κι από την άλλη στη σύγχρονη γενετική, η οποία προσδίδει το νεωτερικό ένδυμα του «επιστημονισμού» – για να μην αναφερθούμε στους ιατρικούς όρους, οι οποίοι προσφέρθηκαν ως επιστημονικό κάλυμμα για την έκφραση της αποδοκimasίας τους προς ορισμένες ομάδες⁷⁵.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι τα δημοσιεύματα (περί της θρυλούμενης 'μακεδονικής' ή άλλως πως καλουμένης μειονότητας στην Ελλάδα) και ο 'αντιρρητικός' τόμος *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, που κυκλο-

75. Βλ. π.χ. Αν. Κουλουριώτης, εφημ. *Φωνή της Αλβανίας*, Οκτώβριος 1878, σ. 1 και Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 12· Ο ίδιος, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 47 «μεταλλασσόμενοι ραγιάδες 'ομογενείς'», σ. 49 «εθνοτικές μεταλλάξεις». Περισσότερα βλ. στο Rapport που παρουσιάσα στο Huitième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen, Bucarest, 24-28 août 1999 και δημοσιεύτηκε με τίτλο της οργανωτικής επιτροπής "South-East European Identities: An Anthropological perspective", *Bulletin Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen* 30 (2000), 264. Ορολογία επίσης από την ιατρική χρησιμοποιήθηκε στην πρόσφατη περίοδο του ανερχόμενου εθνικισμού, για να περιγραφούν οι γείτονες Σλαβομακεδόνες, π.χ. Ev. Kofos, "The Macedonian Question: The Politics of Mutation", *Balkan Studies* 27, τχ. 1 (1986), 159: "a surgical-type operation for the mutation of the indigenous Slavic inhabitants and their transformation into ethnic 'Macedonians'". Κ. Βακαλόπουλος, «Η μακεδονική λύση ή το τέλος του κύκλου των χαμένων ευκαιριών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19.4.92, «το εξάμβλωμα των Σκοπίων», «το καρκίνωμα πρέπει να εκλείψει και να εξαφανιστεί».

φόρησε με «αφορμή» τα πρώτα⁷⁶, καθώς και οι άλλες εκδοχές του εθνοτικού λόγου κατά βάση εκκινούν από κοινές επιστημολογικές αφητηρίες και έχουν πολιτική διάσταση, άσχετα αν οι πολιτικές τους προτάσεις αποκλίνουν. Είναι σαφές με άλλα λόγια ότι, για τους συγγραφείς τους, προκρίνεται μάλλον το πολιτικό παρόν από την κατανόηση του παρελθόντος κι αυτό δεν είναι άσχετο με την κοινωνική λειτουργία που έρχονται να επιτελέσουν, δηλαδή τη 'διαχείριση ταυτοτήτων', στη συγκυρία αναπροσδιορισμού της Ευρώπης και του εθνικού κράτους. Οι παραπάνω λοιπόν προκατασκευασμένες κυρίως «ανθρωπολογικοί» τύπου αναπαραστάσεις πολυσήμαντων ταυτοτήτων στη βάση του ατομικού αυτοκαθορισμού, αφηρημένα του «ανθρώπινου παράγοντα» ή «προσωπικών επιλογών και κριτηρίων», διάσπαρτες στα παραπάνω έργα, ελάχιστα συμβάλλουν στην κατανόηση των νέων διακρίσεων όχι μόνο στους κόλπους της βαλκανικής και της "transnational" («Μακεδονικής Βαβυλωνίας») αλλά και γενικότερα (μετανάστες, διογκούμενοι πληθυσμοί σε κατάσταση έσχατης φτώχειας). Αντίθετα δίνουν μια σαφέστατη ιδέα από τη μια για την κυριαρχία της ατομοκεντρικής και ψυχολογίζουσας, δηλαδή πολιτισμικής, σύλληψης του μεταψυχροπολεμικού «υπερεθνικού κόσμου» και από την άλλη για τη σπουδή να «ανακαινίσουν» το ελληνικό «ιδεολογικό τους οπλοστάσιο», εν όψει της ευρωπαϊκής ενοποίησης και προς όφελος του εθνικού κράτους⁷⁷.

Η πολλαπλότητα λοιπόν των σημερινών προσεγγίσεων του θέματος της εθ(ο)τικής ταυτότητας προϋποθέτει την υιοθέτηση στα Βαλκάνια των ευρωπαϊκών θεσμικών αρχών και τον πολλαπλασιασμό των κέντρων διάχυσης και διάδοσής τους. Σημαιοδοτεί επίσης την ανατροπή σε μεγάλο βαθμό των ιστοριογραφικών προτύπων της ψυχροπολεμικής περιόδου και το πέρασμα από την κυριαρχία του ιστορισμού 'με εθνικά χρώματα' και μαρξιστικό μανδύα ή, για την Ελλάδα, από τον εθνικιστικό λόγο στον επαναπροσδιορισμό του ιστοριογραφικού λόγου με βάση τη διάκριση ethnic core-nation, στηριγμένη συχνά σε ιρασιοναλιστικές και σχετικιστικές προσεγγίσεις. Αυτή η θεματική δεν είναι τυχαίο ότι αρθρώνεται συμπληρωματικά μέσα από διεπι-

76. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 11-2: «Αφορμή για το παρόν πόνημα υπήρξε ο καταγιγισμός εκθέσεων, άρθρων και βιβλίων περί της θρυλούμενης 'μακεδονικής' ή άλλως πως καλούμενης μειονότητας στην Ελλάδα. Καθίσταται έτσι επιτακτική η ανάγκη ανάπτυξης μιας σωστά αρθρωμένης και κατανοητής ανάλυσης, χωρίς περιστροφές και τεχνάσματα, περί των 'διγλώσσων' της Αυτικής Μακεδονίας». Ο ίδιος, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», ό.π., σ. 31-2, υποσ. 16.

77. Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», ό.π., σ. 25: «[...] το ιδεολογικό μας οπλοστάσιο χρειάζεται άμεση ανακίνηση, αν βέβαια στόχος μας παραμείνει η συνοδοιπορία με τους δυτικούς εταίρους μας».

στημονικές προσεγγίσεις κυρίως ανθρωπολόγων και πολιτικών επιστημόνων, έτσι ώστε η συγχρονική και διαχρονική προσέγγιση των κοινωνιών να συμπίπτει με το θεσμικό ευρωπαϊκό πλαίσιο περί εθνοτικών ομάδων, όπως αυτές συγκροτούνται στη βάση του ατομικού αυτοπροσδιορισμού. Για να αντιληφθεί κανείς την πολιτική διάσταση αυτών των ερευνητικών 'δράσεων', οφείλει να σημειώσει ότι αυτή η επιστημολογική σύζευξη συγχρονίζεται με πλήθος άλλες, που οργανώνονται από ετερόκλητους φορείς – καλοπροαίρετες όλες, κυμαίνονται από ανθρωπιστικές μέχρι εθνοφελείς και θεάρεστες. Από κοινού συμβάλλουν στην επεξεργασία πολιτικών πρακτικών σε σχέση με τα νέα διακυβεύματα μέσα και έξω από το εθνικό κράτος, στην ευρεία γεωγραφική έκταση όπου απλώνονται οι 'ομογενείς' και στο ανάλογο βάθος χρόνου, το οποίο η αναθεωρημένη εθνική ιστορία μπορεί να υποδείξει: η διασπορά, η δια-πολιτισμική εκπαίδευση, τα εγχειρίδια ιστορίας αποτελούν ακριβώς τα μείζονα ερευνητικά ζητήματα για την Ευρώπη, για τα εθνικά κράτη και για ιδιωτικούς φορείς. Το πεδίο είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και ολισθηρό, ιδιαίτερα για όποιον διαφωνεί και με τις εθνικιστικές και με τις μεταμοντέρνες θεωρήσεις. Από την παραπάνω ωστόσο συνοπτική ανάλυση μπορεί να διακρίνει κανείς τρεις προσεγγίσεις των εθνοτικών θεμάτων ανάλογα με τη διαπλοκή τους με τα εθνικά ή υπερεθνικά προτάγματα:

–Από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς οι «παραδοσιακοί» (κρατικοί φορείς, Εκκλησία κ.ά.) εργάζονται για να ενισχύσουν τις ριζωμένες εθνικιστικές υποδοχές. Στο λόγο τους, που μας έχει απασχολήσει παλαιότερα, αναμειγνύονται τα πιο παραδοσιακά εθνικιστικά μοτίβα με κραυγές για την ανάγκη να διατηρηθεί η παραδοσιακή ελληνική ταυτότητα. Ανάμεσα σ' αυτούς κάποιοι ενδιαφέρονται και για τη διατήρηση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των εθνοτικών ομάδων. Οι Πομάκοι π.χ. απόκτησαν ξαφνικά και στην Ελλάδα πολλούς υπερασπιστές, που ξιφουλκούν για την προστασία της γλώσσας και των 'ορφικών' παραδόσεών τους, με απώτερο στόχο την «αρμονική ενσωμάτωσή (τους) στην ελληνική επικράτεια»⁷⁸.

–Οι δεύτεροι, «οι προστάτες των μειονοτικών δικαιωμάτων», όπως τους αποκαλούν ορισμένοι⁷⁹, ετερόκλητοι φορείς, ιδιώτες, ένα πυκνό δίκτυο νεοφανών συλλόγων και πάμπολλες μη κερδοσκοπικές και μη κυβερνητικές, αλλά συνεργαζόμενες με υπουργεία, οργανώσεις –στη Βουλγαρία π.χ. δραστηριοποιούνται περισσότερες από 260– εργάζονται από την αρχή της δεκαετίας του 1990 για την εκλαΐκευση και τη διάχυση των νέων ευρωπαϊκών

78. Έ. Χόρτη, «Οι Πομάκοι της Θράκης. Αλλοτρίωση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών», *Ελλοπία* 62 (2002), 24.

79. Γούναρης, «Ανακυκλώνοντας τις παραδόσεις», *ό.π.*, σ. 32.

ιδεών και πολιτικών πρακτικών για πολυπολιτισμό, σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ικανοποίηση εθνοτικών αιτημάτων, στη βάση πάντα του ατομικού αυτοπροσδιορισμού, κ.λπ.⁸⁰ Από γεωπολιτική άποψη η διαδικασία αυτή είναι σύνθετη και πιο αντιφατική από ό,τι φαίνεται, καθώς οι κατασκευαζόμενες εθνοτικές ομάδες και οι υποτιθέμενες διακριτές πολιτιστικές ταυτότητές τους αποτελούν, στη σημερινή δύσκολη συγκυρία για τους λαούς των πρώην σοσιαλιστικών κρατών, έκφραση πολιτικών διακυβευμάτων, που σχετίζονται με το μετασχηματισμό των κρατών στη συγκυρία της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης και συσκοτίζουν τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των εθνοτικών ομάδων και τις σχέσεις ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες και στην κυρίαρχη εθνική ομάδα. Οι νέες ταξινομήσεις εμφανίζονται να λειτουργούν προληπτικά για την αντιμετώπιση εθνοτικών συγκρούσεων. Δεν είναι ωστόσο βέβαιο αν έτσι τείνουν να μεταμορφώσουν σε εθνοτικές τις ήδη οξυμμένες οικονομικο-κοινωνικές αντιπαλότητες.

—Τέλος, 'οι ανακαινιστές του ιδεολογικού οπλοστασίου μας', στο πλαίσιο συνήθως κρατικών μηχανισμών, συχνά μέλη των νεοϊδρυμένων 'δεξαμενών σκέψης' (think tanks), κρατώντας αποστάσεις από τους πρώτους, «την υπερσυντηρητική πολιτική κουλτούρα», αλλά κυρίως από τους δεύτερους, από το «φονταμενταλισμό των λεγκαλιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» όπως το διατυπώνει ένας από αυτούς, και αναγνωρίζοντας «την ύπαρξη του εθνικού κράτους ως αξία»⁸¹, προτείνουν τη διεύρυνση των 'στενών' ορίων της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, με στόχο τη διατήρηση της εθνικής συνοχής, αφού έτσι θα μπορέσουν να «χωρέσουν» σ' αυτή αλλόδοξες και ετερόγλωσσες ομάδες (Τσιγγάνοι, Βλάχοι κ.ά.)⁸². Είναι ενδιαφέρον ότι, για την κατασκευή αυτής της «πιο φιλόξενης ταυτότητας» και για «την οριστική

80. K. Snively, L. Chakarova, "Confronting ethnic issues: The Role of Nonprofit Organizations in Bulgaria", *East European Quarterly* 31, τχ. 3 (1997), 319. Μια πιο κριτική προσέγγιση για την Αλβανία, N. Mia, "Youth NGOs in Albania", *Albanian Identities. Myth and History*, ό.π., σ. 215-25. Γενικότερη κριτική θεώρηση του θέματος βλ. στους Yv. Dezalay, Br. Garth, "Droits de l'Homme et Philanthropie hégémonique", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 121/122 (Μάρτιος 1998), 23-41.

81. Αθ. Γκότοβος, «Η κοινωνική κατασκευή μειονοτικών ταυτότητας», ό.π., σ. 204, υποσ. 68 και 206.

82. Βλ. χαιρετισμό του αναπληρωτή τότε υπουργού Εξωτερικών Γ. Παπανδρέου στη διημερίδα «Γλώσσες και διαφορά», Αθήνα 29.10.98, *Γλωσσική ετερότητα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 276: «[...] θα ήθελα να υπογραμμίσω [...] την ηθική δυναμική της πολιτιστικής πολλαπλότητας. Η έννοια και το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας 'χωράει' και άλλες γλώσσες, θρησκείες και πολιτισμούς, που δεν την εξασθενούν αλλά αντίθετα την ενδυναμώνουν». Βλ. και Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 351 για το κλίμα της περιόδου.

έξοδό) μας (ως έθνους) «από τη στενόκαρδη κρατική αντίληψη του ψυχρού πολέμου», αντλούνται υλικά από «τις γενναιόδωρες απόψεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, που άλλωστε υπήρξε γνώμονας του ελληνικού πολιτισμού μέσα στους αιώνες»⁸³, με άλλα λόγια από τα ανεξάντλητα και πάντα επίκαιρα μοτίβα του εθνικού λόγου, παρουσιασμένου όμως τώρα με ευρωπαϊκό ένδυμα. Οι εν λόγω συγγραφείς, οικειοποιούμενοι τον ευρωπαϊκό εθνοτικό λόγο, αναδομούν την «ιστορικήν ύλην» και αναλόγως κατασκευάζουν απο-εθνικοποιημένες ταυτότητες για να «χωρέσουν» σε διευρυμένες εθνικές ταυτότητες. Μ' αυτό τον τρόπο επιχειρούν να απαντήσουν στον επαπειλούμενο κατακερματισμό ή μετασχηματισμό των εθνικών κρατών σε έναν «υπερεθνικό κόσμο». Η 'ανάθεωρητική' αυτή εκδοχή του εθνοτικού λόγου εμφανίστηκε ως απάντηση στις αιτιάσεις για μη σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οπότε και έληξε η περίοδος της πολιτικής εσωστρέφειας. Τότε η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι ΗΠΑ έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην Ανατολική Ευρώπη και τις πηγές ενέργειας στην περιοχή του Καυκάσου⁸⁴. Η διεθνής αυτή στροφή συνέβαλε στην αλλαγή και της ελληνικής πολιτικής για τα Βαλκάνια το φθινόπωρο του 1995 (άρση του embargo, υπογραφή της Ενδιάμεσης Συμφωνίας με την πΓΔΜ και πάγωμα της συζήτησης για το όνομα)⁸⁵. Μέσα στο πλαίσιο αυτό δεν άργησαν να διατυπωθούν και υποδεί-

83. Θ. Βερέμης, «Πρόλογος», *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 9 και Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», σ. 24, που αποδέχεται τα περί «πιο φιλόζωνης ταυτότητας» και επαυξάνει. Παρόμοια Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας*, ό.π., σ. 110· Γ. Μπαμπινιώτης, «Πολιτισμικός εθνισμός και διεθνισμός», *Το Βήμα της Κυριακής*, 7.6.92. Βλ. και πιο πάνω υποσ. 41 και για τη Βουλγαρία σ. 294 κ.ε.

84. Βλ. π.χ. Κ. Ιορδανίδης, «Νέα δεδομένα στη Βαλκανική», *Η Καθημερινή*, 26.2.95· Ο ίδιος, «Η νέα ευρωπαϊκή πολιτική και η Ελλάδα», *Η Καθημερινή*, 5.3.95· Ανυπόγραφο, «Σχεδιασμοί. Νέα τακτική για τα Βαλκάνια», *Το Βήμα*, 2.7.95.

85. Στην Ελλάδα το 1995 παρατηρείται ζοηρή διαβαλκανική κινητικότητα, δημόσιες συγκεντρώσεις και δηλώσεις πολιτικών για τα βαλκανικά θέματα. Βλ. ορισμένα άρθρα ενδεικτικά της αυξανόμενης τάσης για δημόσια αυτομαστίγωση: Γ. Βαλινάκης, «Θα αποφιγούμε την περιθωριοποίηση;», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 8.2· Α. Δ. Θεοδωράκης (γενικός γραμματέας του Υπ.Εξ.), «Τα Βαλκάνια και η Ευρώπη», *Το Βήμα*, 23.4· Θ. Α. Κουλουμπής, «Από τον εθνικισμό στον ρεαλισμό», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 30.4· Χ. Παπασωτηρίου, «Άτακτη προέλαση στην εξωτ. πολιτική», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6.8· Κ. Ι. Σταυρόπουλος (ειδ. σύμβουλος του υφυπ. Εξ.), «Ελληνισμός και ευρωπαϊκή ενσωματωτική διαδικασία», 17.8· συνέντευξη Ευ. Κωφού, «Μακεδονικό: 'Δεν μπηγάμε στην ουσία'», *Η Καθημερινή*, 17.9· Ο ίδιος, «Το Μακεδονικό και οι μυθοπλάστες», *Το Βήμα*, 24.9· Τ. Τρίκας, «Η αμερικανική 'μπουλντόζα' και τα εθνικά μας συμφέροντα»,

ξεις για «σωστή χρήση, όχι κατάχρηση» της ιστορίας⁸⁶. Προς το τέλος της δεκαετίας η πολιτική για μια «πιο φιλόξενη ταυτότητα» (βλ. υποσ. 83) άρχισε κιόλας να εφαρμόζεται, αν κρίνουμε από την αύξηση του αριθμού των «ελληνοποιήσεων» και την «απλόχερη» απονομή ελληνικής ιθαγένειας σε Βλάχους της Αλβανίας⁸⁷.

Ο λόγος των παραπάνω ομάδων διανοουμένων δεν διαφέρει ριζικά μεταξύ τους, γιατί και οι τρεις, εκτός από κάποιους που εμμένουν στα παλαιά εθνικιστικά σχήματα με ανανεωμένο ή μη λεξιλόγιο, 'μεταφράζουν' τις νέες υπό διαμόρφωση εξουσιαστικές σχέσεις με πολιτισμικούς όρους. Οι περισσότεροι δηλαδή αντιλαμβάνονται το λόγο του ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου όχι ως έκφραση και αποτέλεσμα πολιτικών ισορροπιών αλλά ως πραγματικότητα υπό υλοποίηση, δηλαδή ως μονόδρομο. Γι' αυτό εργάζονται για την εφαρμογή ή τη 'δieuθέτησή' νέων εθνοτικών ταξινομήσεων και την επίλυση των συνακόλουθων εθνοτικών προβλημάτων, τα οποία, όχι παράδοξα, όταν δεν θεωρούνται ενδογενές στοιχείο της βαλκανικής 'παθογένειας'⁸⁸, προσεγγίζονται μέσα από το λόγο περί δια-πολιτισμού και ατομοκεντρικών κριτηρίων. Παρόμοιες «εναλλακτικές» προσεγγίσεις είτε επικαιροποιούν παλαιές προκαταλήψεις και στερεότυπα για τα Βαλκάνια είτε επιχειρούν να τα ερμηνεύσουν, ανάγοντάς τα στον «ανθρώπινο παράγοντα», κάνουν δυσδιάκριτες τις νέες κοινωνικές σχέσεις και τα νέα διακυβεύματα, συμβάλλοντας έτσι στη νομιμοποίηση των σύγχρονων πολιτικών για τις εθνοτικές ταξινομήσεις και για τις λεγόμενες «ανθρωπιστικές επεμβάσεις». Τελικά θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι ο εθνικός και ο εθνοτικός λόγος, ιδιαίτερα

Η Αυγή, 22.10· παρουσίαση συζήτησης 'Η αναζήτηση Βαλκανικής πολιτικής', «Ανοιχτοί δρόμοι στα Βαλκάνια», *Η Καθημερινή*, 12.11· Θ. Βερέμης, «Για μια ελληνική πολιτική στη νοτιοανατολική Ευρώπη», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 26.11. Για την οικονομία, «Επιχειρήσεις και πολιτική μαζί στα Βαλκάνια», *Το Βήμα*, 19.2.

86. Βλ. π.χ. άρθρο μ' αυτό τον τίτλο του Π. Κ. Ιωακείμδη, *Τα Νέα*, 25.11.95.

87. Α. Μπαλτσιώτη, «Η πολύτιμη ελληνική ιθαγένεια», *Η Αυγή*, 1.2.2003.

88. Βλ. π.χ. R. D. Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, [1993], Αθήνα 2002 και το άρθρο του συγγραφέα του βιβλίου *Οι πρόθυμοι εκτελεστές του Χίτλερ*, D. Goldhagen, «Το γερμανικό παράδειγμα και η Σερβία», *Η Καθημερινή*, 30.4.1999 (από την *Guardian*) στο οποίο εξίσωσαν τους Σέρβους, που εκείνες τις μέρες δέχονταν επίθεση με τις 'έξυπνες βόμβες' του NATO, με τους Γερμανούς του Χίτλερ. Η Μ. Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press 1997 (ο τίτλος της ελλην. μετάφρασης, *Βαλκάνια. Η Δυτική φαντασίωση*, μάλλον είναι ατυχής, αφού δικαιώνει αντιλήψεις περί συλλογικού υποσυνείδητου που δεν εκφράζουν τη συγγραφέα) και η V. Goldsworthy, *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press 1998 έθεσαν μέσα από ένα γόνιμο ιστορικό προβληματισμό το ζήτημα της ευρωπαϊκής εικόνας για τα Βαλκάνια.

η 'αναθεωρητική' εκδοχή του, δεν διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους. Από αυτή την άποψη ο δεύτερος όχι μόνο δεν αποτελεί την αποδόμηση του πρώτου, κάτι που επιχειρεί η μεταμοντέρνα εκδοχή του εθνοτικού λόγου, αλλά εκφράζει και νομιμοποιεί μια από τις σύγχρονες μορφές αναδίπλωσης του εθνικού κράτους.

Η προηγούμενη σύγκριση του εθνικού και εθνοτικού λόγου μπορεί να μας οδηγήσει σε μερικές σκέψεις και ερωτήματα για την κοινωνική χρήση της ιστορίας στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια σήμερα, για τις διεπιστημονικές μας συνεργασίες και για την ατομική, βιωματική μνήμη που καλλιεργείται σήμερα ως νέο είδος συλλογικής μνήμης. Ο λόγος των 'διαχειριστών των ταυτοτήτων' έχει πολλά κοινά σημεία με το λόγο των θετικιστών "nation builders", αν και εκκινεί από μεταμοντέρνες θεωρητικές και επιστημολογικές αφηγήσεις. Αυτό δεν οφείλεται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς, οι σύγχρονοι όπως άλλωστε και οι παλαιότεροι εθνικοί ιστοριογράφοι, καταπαίανονται με έργο «εθνικής σημασίας»⁸⁹, δηλαδή την ίδια την ύπαρξη και το μετασχηματισμό του εθνικού κράτους. Είναι πολιτικά προσδιορισμένοι, γιατί ταυτίζουν τις σύγχρονες τους πρακτικές πολιτικές κατηγορίες με τις αναλυτικές, ευθυγραμμίζοντας έτσι τα ερευνητικά αντικείμενά τους με ανάλογες πολιτικές πρακτικές που επιζητούν νομιμοποίηση. Δεν είναι τυχαίο που η εθνοτική ταυτότητα, θεωρούμενη σήμερα ως «σχυρή δύναμη» (βλ. υποσ. 29) για την υλοποίηση νέων ταξινομήσεων, αυθεντική και "primordial" στα Βαλκάνια όσο πουθενά αλλού, έχει αναχθεί σε μια προσοδοφόρα (γεω)πολιτική ιδεολογία για τους περιζήτητους πλέον 'εμπειρογνώμονες' και τους «γεωπολιτικούς 'επενδυτές'»⁹⁰, οι οποίοι στοχεύουν στην «ανακαίνιση» εθνικών ή υπερεθνικών «οπλοστασίων». Εκκινώντας από την πολιτική παραδοχή όσο περισσότερες εθνότητες τόσο περισσότεροι πλουραλισμός, ο εθνοτικός λόγος συμβάλλει στην κατασκευή εθνοτικών ταξινομήσεων, ως αυτονόητων πολιτισμικών διακρίσεων, στο όνομα του πλουραλισμού και πολυπολιτισμού, όπως και ο εθνικός παλαιότερα κατασκεύαζε εθνικά κράτη στο όνομα του έθνους.

89. Βλ. τις προγραμματικές δηλώσεις των θετικιστών ιστορικών G. Monod, G. Fagniez, "Avant propos", *Revue historique* 1 (1876), 4.

90. Ο όρος στο I. Dichev, "The Eros of Identity", *Balkan as Metaphor Between Globalization and Fragmentation*, D. I. Bjelić, O. Savić (επιμ.), Καίμπριτζ Μασσ., Λονδίνο 2002, σ. 246.

Angeliki Konstantakopoulou

DISCOURS NATIONAL ET ETHNIQUE :
CONVERGENCES ET DIVERGENCES

(RÉSUMÉ)

Le renversement de status quo de la guerre froide et le redécoupage de la carte de l'Europe et plus particulièrement des Balkans pose une fois de plus la question des catégories sociales, nationales et ethniques. La Conférence sur la Sécurité et la Coopération en Europe constitue une étape cruciale dans ce processus, car le texte ratifié sur la "dimension humaine" (Copenhague, juin 1990) redéfinit entre autres le contenu des termes d'ethnie, de minorité etc.

Tout en considérant la nouvelle conjoncture socio-politique européenne, dans cette communication j'essaie de rechercher, dans le champ de l'histoire et de l'historiographie, le contenu des termes ci-dessus mentionnés mais aussi d'examiner les définitions qui s'ensuivent du concept des termes connus depuis le XIXème siècle, comme nation, patriotisme etc., souvent approchés avec confusion ou encore sous de critères actuels.

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Μια βιαστική ματιά θα έδινε την εντύπωση ότι στη δεκαετία του 1990 η ιστορία των Εβραίων κέρδισε μια θέση στην ελληνική ιστοριογραφία. Ένα πρωτοπόρο Συνέδριο της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού το 1991¹, ένα ενδιαφέρον αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα*, το 1994², ένα διεθνές Συνέδριο του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, το 1992³, και ένα δεύτερο στο Τελ Αβίβ το 1995⁴ –με αναφορά και τα δύο τον βαλκανικό χώρο– και ένα επισημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη το 1998⁵, μαζί με τις τρεις μονογραφίες της Μ. Ευθυμίου για τη Ρόδο⁶, της Ρ. Μόλχο για τη Θεσσαλονίκη⁷, του Μπ. Πιερόν για τις σχέσεις Εβραίων–χριστιανών από το 1821 έως το 1945⁸, το πρόσφατο ιστορικό λεξικό των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας⁹ και τέλος τα ξεχωριστά έργα που αφορούν στην τύχη

1. Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, επιμ. Ε. Αβδελά – Ο. Βαρών, Αθήνα 1995.

2. «Εβραίοι στην Ελλάδα. Προσεγγίσεις σε μια ιστορία των νεοελληνικών μειονοτήτων», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 52-53 (1994).

3. *Οι εβραϊκές κοινότητες της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης από τον 15ο αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1997.

4. Μ. Rosen (επιμ.), *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, Τελ-Αβίβ 2002.

5. *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη, 1999.

6. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρατούμενα Νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου. Οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992.

7. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα 2001.

8. Bernard Pierron, *Juifs et Chrétiens de la Grèce Moderne. Histoire des Relations Intercommunautaires de 1821 à 1845*, Παρίσι, L'Harmattan, 1996, ελλ. μτφρ. υπό έκδοση, Αθήνα, Πόλις, 2003.

9. Pinkas Hakehillot. *Encyclopedia of Jewish Communities from their Foundation till*

των Εβραίων στην Κατοχή¹⁰ και στα οποία δεν θα αναφερθώ λόγω του χρονικού περιορισμού.

Μολαταύτα, και παρά την αξία επί μέρους συμβολών, κατά ένα μεγάλο μέρος οι συλλογικές αυτές εκδόσεις εκφράζουν ένα συγκυριακό φαινόμενο, με τη δική του βέβαια ιστορική σημασία και την ιδιαίτερη πολιτική του αξία. Η ιστορική έρευνα για τους Εβραίους της Ελλάδας δεν έχει ενταχθεί οργανικά στη νεότερη κοινωνική ιστορία και παραμένει δέσμια μιας σειράς παραγόντων¹¹. Οι κυριότεροι ανάμεσά τους είναι, νομίζω, οι σημαντικές δυσκολίες στην αναμέτρηση με πηγές που απαιτούν γλωσσικές γνώσεις και εξοικείωση με τα θεματικά και μεθοδολογικά χαρακτηριστικά της εβραϊκής ιστοριογραφίας και η απροθυμία αποστασιοποίησης από το εμπειρικό υλικό ή από ιδεολογήματα και θεωρητικές κατασκευές που πολύ συχνά επέχουν θέση τεκμηρίων – και αυτό αφορά κυρίως αλλά όχι μόνο στην «επίσημη ιστορία»¹². Από την άλλη πλευρά, δεν έχουν συζητηθεί ικανοποιητικά οι υπάρχουσες μονογραφίες. Στη σημερινή μου ανακοίνωση επιχειρώ να αναγνωρίσω το είδος της ιστοριογραφίας που αυτές αντιπροσωπεύουν, τις οφειλές τους, τις ρητές ή άρρητες θεωρητικές τους υποθέσεις, πιστεύοντας ότι κάτι τέτοιο μπορεί να

---

after the Holocaust. Greece, Br. Rivlin (επιμ.), Ιερουσαλήμ, Yad Vashem, 1998 (στα εβραϊκά, εισαγωγή στα αγγλικά).

10. Βλ. κυρίως κεφάλαια που αφιερώνουν στις μελέτες τους ο Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τ. 2, Αθήνα χ.χ. [1986], σ. 296-348 και ο Μαρκ Ματζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994 [1993], σ. 263-293. Βλ. επίσης *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμ. Ρ. Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη 1998 και Ρίκα Μπενβενίστε, «Η ιστοριογραφία για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα: Μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (2001), 104-109, καθώς και τη σημαντική συλλογή προφορικών μαρτυριών Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο – Α. Ναρ, *Προφορικές Μαρτυρίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμέλεια και επίμετρο Φ. Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1998, όπου και βιβλιογραφία.

11. Σχετικά με τις σιωπές της ελληνικής ιστοριογραφίας βλ. τις παρατηρήσεις του Σπύρου Μαρκέτου, «Έθνος χωρίς εβραίους: απόψεις της ιστοριογραφικής κατασκευής του ελληνισμού», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 52-53 (1994), 52-69.

12. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας να «γραφεί» μια τέτοια «επίσημη ιστορία» αποτελεί η έκδοση του Υπουργείου Εξωτερικών: Ministry of Foreign Affairs – University of Athens, *Documents on the History of Greek Jews: Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, επιμ. Φ. Κωνσταντοπούλου και Θ. Βερέμης, Αθήνα, Καστανιώτης, 1998. Ο τόμος εκδόθηκε πρόσφατα και στα ελληνικά. Για μια κριτική παρουσίαση του έργου και της υποδοχής του βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, «Περί Αρχαίων, Εβραίων, Ιστορίας και Πολιτικής», εφημ. *Η Αυγή*, 14.1.2001.

συμβάλει στην ανανέωση, και ενδεχομένως και στον αναπροσανατολισμό, της έρευνας.

Οποιαδήποτε συζήτηση για τη μελέτη των Εβραίων στον ελληνικό χώρο δεν μπορεί παρά να ξεκινά από το μνημειώδες έργο του Θεσσαλονικιού Ζοζέφ Νεχαμά (1880-1971). Τις περισσότερες όμως φορές η αναφορά σε αυτό περιορίστηκε στην άντληση («πληροφοριών») από το επτάτομο έργο για την *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*¹³, που εκδίδεται μεταξύ 1935-1978 και καλύπτει την περίοδο από την αρχαιότητα έως την πυρκαγιά του 1917. Με το φιλόδοξο αυτό έργο, που μαρτυρεί τη λογιосύνη του συγγραφέα, την ικανότητά του να δαμάζει ένα τεράστιο υλικό και να συνθέτει σε γλαφυρή γαλλική γλώσσα μιαν αφήγηση που συνδέει με τρόπο χαρακτηριστικά («μοντέρνο») το κοινωνικό με το οικονομικό, το πνευματικό και ό,τι ο ίδιος αποκαλεί «ήθη», ο Νεχαμά υπερβαίνει τον χαρακτηρισμό του τοπικού λογίου. Η αποτίμηση και αξιοποίηση του έργου του προϋποθέτει την εκ νέου κριτική του ανάγνωστη. Τούτο μπορεί να σημαίνει την επανεκτίμηση ή τη συμπλήρωση των πηγών που ο ίδιος χρησιμοποίησε, κατεύθυνση την οποία επεδίεξαν με παραδειγματικό τρόπο, μεταξύ άλλων, η Μ. Rosen – με αφορμή εβραϊκές πηγές για τη φορολογία των κοινοτήτων τον 16ο αιώνα¹⁴ – και ο G. Veinstein – με αφορμή τη μελέτη των τουρκικών καταστίχων για τη μελέτη της υφαντουργίας τον 16ο αιώνα¹⁵. Μια άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση αφορά ό,τι θα αποκαλούσαμε την ιστορική βιογραφία του Νεχαμά, ο οποίος υπήρξε επίσης συγγραφέας του σημαντικού λεξικού για τα ισπανοεβραϊκά¹⁶ και μιας συναρπαστικής σύντομης ιστορίας της Θεσσαλονίκης ως «περιπόθητης πόλης»¹⁷, αλλά και διευθυντής του σχολείου της Alliance Israélite Universelle (AIU), ενεργός διανοούμενος και πληθωρικός επιστολογράφος, στοιχεία που ανέδειξε εν μέρει ο P. Dumont,

13. Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. I, II, Θεσσαλονίκη-Παρίσι 1935, τ. III, IV, Θεσσαλονίκη-Παρίσι 1936, τ. V, Θεσσαλονίκη 1959, και τ. VI-VII, Θεσσαλονίκη 1978. Η ελληνική μετάφραση του έργου εκδόθηκε σε τρεις τόμους στη Θεσσαλονίκη το 2000, παρουσιάζει όμως αρκετά προβλήματα. Στο εξής οι παραπομπές γίνονται στο γαλλικό κείμενο και σε δική μου μετάφραση.

14. M. Rosen, "The Corvée to Operate the Mines in Siderokapisi and its effects on the Jewish Community of Thessaloniki in the 16th century", *Οι εβραϊκές κοινότητες της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης από τον 15ο αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο...*, ό.π., σ. 453-471.

15. G. Veinstein, "La draperie juive de Salonique. Une relecture critique de Joseph Nehama", *Οι εβραϊκές κοινότητες της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης από τον 15ο αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο...*, ό.π., σ. 579-589.

16. Joseph Nehama, *Dictionnaire du judéo-espagnol*, Μαδρίτη 1977.

17. Paul Risal [J. Nehama], *La ville convoitée*, Παρίσι 1917, ελλ. μτφρ. από τον Β. Τομανά, *Θεσσαλονίκη η περιπόθητη πόλη*, Σκόπελος, Νησίδης, 1977.

υποδεικνύοντας το μεγάλο ενδιαφέρον που έχει η μελέτη της πνευματικής πορείας και της ιδεολογικής συγκρότησης του ανδρός¹⁸.

Υπάρχει όμως και μια τρίτη διάσταση, αναξιοποίητη εξ όσων γνωρίζω, η οποία συνδέεται με την ένταξη του έργου στο ιστοριογραφικό και ιδεολογικό κλίμα της εποχής του. Ο Νεχμαμά υπήρξε ένας κοσμοπολίτης διανοούμενος, αλλά το ιστοριογραφικό του πρόγραμμα συνδέεται πρωτίστως με την εβραϊκή ιστοριογραφία. Εξαρχής, στην εισαγωγή του β' τόμου δηλώνει τις οφειλές του σε λόγιους Εβραίους και ιστορικούς των Εβραίων της Ιβηρικής, της Ιεράς Εξέτασης, της Τουρκίας, της Ανατολής αλλά και στους μεγάλους ιστορικούς του ιουδαϊσμού όπως ο Zunz και ο Graetz¹⁹. Τα ονόματα παραπέμπουν ακριβώς στη «γένεση της Εβραϊκής ιστορίας», στη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, στη Γερμανία, στους κύκλους της Wissenschaft des Judentums²⁰. Η ιστορία τους διαμορφώνεται ως αντίστιξη στις εθνικές ιστοριογραφίες και καλλιέργει, παρόμοια με αυτές, την κριτική ανάγνωση των κειμένων και την αναζήτηση του ιστορικού γεγονότος. Απέναντι σε στερεότυπες αρνητικές αναπαραστάσεις αναδεικνύει το λαμπρό παρελθόν των εβραϊκών κοινοτήτων. Επιχειρώντας να καταδείξει τη συνεισφορά τους στην ευρύτερη κοινωνία και να δικαιώσει έτσι τη χειραφέτησή και την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων από τους Εβραίους της Ευρώπης, γίνεται συχνά απολογητική. Αυτές τις γενικές κατευθύνσεις ακολουθεί και ο Νεχμαμά. Με συνέπεια και επιμονή αναδεικνύει τις οργανωτικές αρετές της εβραϊκής κοινότητας, που υπό την καθοδήγηση φωτισμένων λογίων επιλύει προβλήματα της καθημερινότητας, προσαρμόζεται αλλά και λαμβάνει πρωτοβουλίες, δημιουργεί την υλική υποδομή που θα επιτρέψει τη λαμπρή και επωφελή για την όλη ανάπτυξη του 16ου αιώνα. Θαυμάζει τις ηγεσίες που δρουν με γνώμονα το κοινό αγαθό και μεριμνούν για θεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης και ενώ αξιολογεί τις διαφορές στην καταγωγή, υποβαθμίζει τις ταξικές αντιθέσεις. Ως ένθερμος υποστηρικτής της χειραφέτησης των Εβραίων τονίζει τις πλευρές της αρμονικής συνύπαρξης ανάμεσα σε Εβραίους, χριστιανούς και μουσουλμάνους κατά τον 18ο αιώνα και, ακολουθώντας ίσως το παράδειγμα που εισήγαγε ο Γκρετς, δίνει μια ρομαντική εικόνα της εβραϊκής ζωής ανάμεσα στους μουσουλμάνους:

18. P. Dumont, "La correspondance de Joseph Nehama avec l'Alliance Israélite Universelle", *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια...*, ό.π., σ. 131-150.

19. *Histoire des Israélites de Salonique...*, ό.π., τ. 2, σ. 5-6.

20. Βλ. μεταξύ άλλων Ismar Schorsch, *From Text to Context. The turn to History in Modern Judaism*, Hanover και Λονδίνο 1994. Για τη ζωή και το έργο του Γκρετς βλ. την έκδοση του *The Structure of Jewish History*, από τον I. Schorsch, Νέα Υόρκη 1975.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους εβραίους και τους συμπολίτες τους ορθόδοξους και μουσουλμάνους είναι εν γένει εξαιρετικές [...] πρόκειται για γειτονικά έθνη που αναμετρώνται μεταξύ τους εν είδει παιγνίου, ακολουθώντας τους νόμους του πολέμου και τους κανόνες μιας ανώδυνης στρατηγικής. Κάθε ομάδα επιθυμεί να διακηρύξει την ανωτερότητά της [...] ο ορθόδοξος κλήρος τρέφει αγαθά αισθήματα για τους εβραίους [...] ακολουθώντας το παράδειγμα του Πατριάρχη [...].

Γειτνίαση δεν σημαίνει και ανάμειξη:

[...] τα έθνη κατοικούν πλάι-πλάι, χωρίς σχέση αναμεταξύ τους, χωρίς ελπίδα να συνενωθούν. Καθένα ακολουθεί τον δρόμο του και τη μοίρα του. Παραμένουν ξέχωρα [...] ζουν τη δική τους ζωή που την κρατούν αποκλειστικά δική τους²¹.

Στη μέθοδο του ο Νεχαμά αναφέρεται ρητά στην εισαγωγή του ζ' τόμου:

Πιστοί στη συμβουλή του Thiers, υιοθετήσαμε το αφηγηματικό ύφος, αποφεύγοντας να αφεθούμε στην κυριαρχία του λογοτεχνικού δαίμονα. Ακολουθώντας τη μέθοδο του Dubnov, δεν θα περιοριστούμε στο θρησκευτικό πνεύμα και στην παρουσίαση ενός μακροσκελούς μαρτυρολογίου. Προσπαθήσαμε να διευρύνουμε τη σύνθεσή μας και να την εκκοσμικεύσουμε εισάγοντας σε κάθε στάδιο πίνακες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, παρέχοντας λεπτομέρειες για την εστία, τα ήθη, τους νόμους. Τα βάσανα και τις αναταραχές που οφείλονταν στους πολέμους και στις κακοκαιρίες, στις επιδημίες. Στις χαρές, τις απολύσεις και τις γιορτές. Τις ιδέες, τις προσδοκίες, τις ελπίδες και τους φόβους.

Ο S. Dubnov υπήρξε ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της εβραϊκής ιστοριογραφίας στην Ανατολική Ευρώπη, αποκατέστησε την αξία της διασποράς και της κοσμικής ιστορίας, ανέδειξε την αξία της αυτοδιοικούμενης κοινότητας, τον πολιτικό της χαρακτήρα, τις συναλλαγές με τους γείτονες και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων²². Η αναφορά λοιπόν στο όνομά του είναι δηλωτική του προγράμματος του Νεχαμά. Όπως και ο Dubnov επιχειρεί τη σύνθεση ανάμεσα στη θεσμική και την πνευματική δημιουργία της κοινότητας. Όσο για την αποφυγή του «λογοτεχνικού δαίμονα», η παρατήρηση μοιάζει περισσότερο με προτροπή για αυτοσυγκράτηση: στην επόμενη κιόλας σελίδα ο ιστορικός παραπέμπει στον Αλμπέρ Κοέν, ενώ αυτή ακριβώς η λογοτεχνική κλίση του Νεχαμά μας χαρίζει απαράμιλλες σελίδες, όπως εκείνες στις οποίες

21. *Histoire des Israélites de Salonique...*, ό.π., τ. 6, σ. 32 κ.ε.

22. Simon Dubnov, *Weltgeschichte des Jüdischen Volkes von seinen Uranfagen bis zur Gegenwart*, Βερολίνο 1927-1930. Βλ. επίσης Sofia Dubnova-Erlikh, *The Life and Work of S. M. Dubnov: Diaspora Nationalism and Jewish History*, Bloomington, Indiana 1991 και D. Biale, "Modern Jewish Ideology and the Historiography of Jewish Politics", *Reshaping the Past. Jewish History and the Historians*, <Studies in Contemporary Jewry, τ. X>, J. Frankel (επιμ.), Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1994, σ. 3-16.

περιγράφεται η Θεσσαλονίκη που αντικρίζουν όταν αποβιβάζονται οι νεοφερμένοι πρόσφυγες από την Ισπανία. Υπό μία έννοια εμφανίζεται ως πρόδρομος του Μπρωντέλ όταν στρέφει το ενδιαφέρον του στις παροιμίες, την ένδωση, την κατοικία, τη διατροφή ή ακόμη και τα παιχνίδια των παιδιών²³, όταν περιγράφει με λεπτομέρειες πώς παντρεύονται, πώς γιορτάζουν, πώς τσακώνονται για την μπουγάδα²⁴. Δηλώνει μάλιστα ρητά: «Θελήσαμε να ανασυνθέσουμε κατά κάποιον τρόπο την κοινωνική ατμόσφαιρα, το 'κλίμα' στο οποίο κινήθηκε ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης [...] [και έπειτα] τα γεγονότα, στην ιστορική τους διαδοχή και αν είναι δυνατό κατά τη λογική τους ακολουθία»²⁵. Βέβαια, οι παρατηρήσεις αυτές καταλήγουν σε μια «εθνική ψυχογραφία» και σε ένα ενδιαφέρον πορτρέτο του «σφαραδίτη της Ανατολής»: «[...] χωρίς να χάνει τον ουρανό από τα μάτια, δεν αφήνει τη γη να φύγει από τα πόδια του. Διατηρεί κριτικό πνεύμα απέναντι στην τυφλή υποταγή σε κάθε φθαρτή εξουσία [...]»²⁶ Ως συνεπής οπαδός των ιδεών του Διαφωτισμού, ο Νεχαμά αναφέρεται ρητά στον Μέντελσον, θα κάνει πράξη τα ιδεώδη του με την προσωπική του εμπλοκή στον παιδαγωγικό εκσυγχρονισμό της κοινότητάς και στην «Ιστορία» του θα υμνήσει τη νέα κοινοτική ζωή «ενάντια στον φανατισμό των ραβίνων»²⁷, αφού «Το Ισραήλ αγνοεί τον ζυγό του κληρικαλισμού»²⁸. Αποτιμά αρνητικά το μυστικιστικό κίνημα του Σαμπετάι Σεβή και θεωρεί τον 17ο αιώνα εποχή «θλιβερή για τη Θεσσαλονίκη»²⁹, αφού τότε ο εβραϊσμός οδηγήθηκε στην αναδίπλωση στον εαυτό του, στην πνευματική και οικονομική παρακμή, στο στένεμα των πνευματικών οριζώντων, την ίδια μάλιστα εποχή που ο ορθολογισμός κέρδιζε έδαφος στην Ευρώπη. Ο Νεχαμά αποτιμά θετικά όλα τα ανοίγματα της κοινότητας, όλες τις επαφές με το εξωτερικό: τη Βενετία, τους Marranos –τους οποίους θεωρεί κρυπτο-εβραϊούς³⁰–, το σύγχρονο δυτικό πνεύμα. Όταν φθάνει στην εξιστόρηση των σύγχρονών του γεγονότων και των εντάσεων που χωρίζουν τους παραδοσιακούς από τους εκσυγχρονιστές, το βάρος της αφήγησης πέφτει στην κοινότητα ως θεσμό, οι ταξικές αντιθέσεις αποσιωπώνται, και τα προβλήματα των σχέ-

23. *Histoire des Israélites de Salonique...*, ό.π., τ. 2.

24. Ο.π., τ. 7, σ. 65 κ.ε.

25. Ο.π., τ. 2, σ. 125.

26. Ο.π., τ. 6, σ. 41.

27. Ο.π., τ. 7, σ. 661.

28. Ο.π., τ. 2, σ. 72.

29. Ο.π., τ. 6.

30. Σχετικά με τις νεότερες θεωρήσεις του ζητήματος των *marranos* βλ. μεταξύ άλλων το πρόσφατο άρθρο του M. Kriegel, "Le marranisme. Histoire intelligible et mémoire vivante", *Annales HSS* 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 2002), σ. 323-334.

σεων με το νέο ελληνικό κράτος παρουσιάζονται μάλλον ελλειπτικά. Το βιβλίο καταλήγει σε έναν ύμνο υπέρ της ενσωμάτωσης των Εβραίων μέσα σε μια εκκοσμικευμένη κοινωνία, ενσωμάτωση που ο ίδιος την ορίζει ως: «πίστη στη θρησκευτική παράδοση – που είναι η τιμή τους απέναντι στην ιστορία – και πλήρη θηκική αφομοίωση ως προς τους συμπολίτες τους που ανήκουν σε άλλα δόγματα»³¹. Για τον Ντουμπνόνβ, η θρησκεία είχε αποτελέσει αμυντικό μηχανισμό επιβίωσης στην προβιομηχανική εποχή, ο ρόλος της παύει να υπάρχει μετά τη χειραφέτηση. Ο Νεχαμά εκφράζει έναν ανάλογο σεβασμό στον ιστορικό της ρόλο. Οι τελευταίες φράσεις του βιβλίου μοιάζουν απαύγασμα της θεωρίας του για την ιστορία που αφηγήθηκε αλλά και πολιτικό μήνυμα στους ιθύνοντες: «[...] υπάρχουν πολλές πνευματικές επαρχίες στη χώρα και η εθνική ενότητα δεν απειλείται από την ποικιλία των τόνων και των αποχρώσεων». Οι θέσεις του Νεχαμά θυμίζουν εκείνες του σύγχρονου του Cecil Roth, ο οποίος πάσχιζε να δείξει ότι ο κοσμοπολιτικός ιταλικός εβραϊσμός κρατούσε μια δημιουργική ισορροπία ανάμεσα στη θρησκευτική και πολιτισμική του κληρονομιά από τη μια και την περιβάλλουσα κοινωνία από την άλλη³².

Θεώρησα σκόπιμη την αναφορά στις μεθοδολογικές και ιδεολογικές συνιστώσες του παραδείγματος του Νεχαμά και της Θεσσαλονίκης, διότι πιστεύω ότι έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τις συνέχειες και τις αποκλίσεις (ρητές ή άρρητες, συνειδητές ή ασυνείδητες), στη μεταγενέστερη ελληνική ιστοριογραφία.

Σχεδόν είκοσι πέντε χρόνια μετά την έκδοση του 7ου τόμου του Νεχαμά, το 2001 δημοσιεύεται στα ελληνικά η διατριβή της Ρ. Μόλχο για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης από το 1856 έως το 1919³³. Η συγγραφέας στηρίχθηκε σε τεκμηριωτικό υλικό εντοπισμένο σε ένα ευρύ φάσμα εβραϊκών και ελληνικών αρχείων για να συνθέσει μια δυναμική εικόνα της οργάνωσης και της λειτουργίας της κοινότητας με έμφαση στους διοικητικούς θεσμούς, τα εξαρτώμενα ιδρύματα αλληλοβοήθειας και εκπαίδευσης και την απόκριση της κοινότητας

31. *Histoire des Israélites de Salonique...*, ό.π., τ. 7, σ. 806-807.

32. Cecil Roth, *The Jews in the Renaissance*, Φιλαδέλφεια 1959. Βλ. επίσης D. B. Ruderman, "Cecil Roth, Historian of Italian Jewry: A Reassessment", *The Jewish Past Revisited. Reflections on Modern Jewish Historians*, D. N. Myers – D. B. Ruderman (επιμ.), New Haven-Λονδίνο 1998, σ. 128-142. Για την κριτική που συνστά το έργο του R. Bonfil στο παράδειγμα που εισήγαγε ο Roth βλ. A. Molho, "Robert Bonfil: A 'Modern' Historian's Moral Imperative", *Jewish History* 9, τχ. 2 (1995), 113-118.

33. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, ό.π.

τητας στις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, στις πυρκαγιές, στα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης προσφέρεται για να διερευνηθεί ένα μείζον ζήτημα της εβραϊκής ιστοριογραφίας, η διαδικασία της χειραφέτησης των Εβραίων. Στο σημείο αυτό ας κάνουμε δύο παρατηρήσεις. α' Η Ρ. Μόλχο ακολουθεί την παράδοση του Νεχαμά, στη θετικιστική επιμονή στις θεσμικές όψεις της οργάνωσης της κοινότητας, και μάλιστα στις ενδιαφέρουσες αρθρώσεις τους με τις πνευματικές και οικονομικές όψεις, και στον θαυμασμό αφ' ενός για το επίτευγμα της ανασυγκρότησης, π.χ. μετά την πυρκαγιά³⁴, και αφ' ετέρου για τον εβραϊκό και οικουμενικό χαρακτήρα της παιδείας. Αποτέλεσμα αυτής της έμφασης, αλλά ίσως και του χαρακτήρα των διαθέσιμων πηγών, είναι να χάνονται συχνά οι εντάσεις, οι αντιθέσεις, οι συγκρούσεις που χαρακτήριζαν έναν πληθυσμό ετερογενή ως προς την καταγωγή, την τάξη, τις ιδεολογικές – πολιτικές και θρησκευτικές – επιλογές: οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης – άνδρες, γυναίκες, νέοι – χάνονται πίσω από την κοινότητά τους. β' Η συγγραφέας δεν προχωρά περισσότερο στη θεωρητική επεξεργασία της ιστορικής διαδικασίας της χειραφέτησης. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει υιοθετώντας μια αυστηρή συγκριτική μέθοδο (αναφορικά με την Αλλιάνς λ.χ.), και θα ενίσχυε, ίσως, τη θέση της για την «ιδιαιτερότητα της κοινότητας» που κατά την άποψή της είναι «αποτέλεσμα της διαφορετικής αντίληψης της χειραφέτησης λόγω της πληθυσμιακής τους υπεροχής και της οικονομικής και πολιτιστικής τους παρουσίας»³⁵.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου της Μόλχο είναι ίσως και το πιο συναρπαστικό και εξετάζει την ενσωμάτωση της κοινότητας στο ελληνικό κράτος, τις πολιτικές εξελίξεις και την κυβερνητική στάση, αλλά και την ενεργή δυναμική απόκριση των Εβραίων απέναντι στα γεγονότα. Εδώ η Ρ. Μόλχο καινοτομεί, ξεπερνά τον διαχωρισμό «εξωτερικής» και «εσωτερικής» ιστορίας, τοποθετεί την εξέλιξη της κοινότητας στο γενικό πλαίσιο της ιστορίας της «περιπόθητης πόλης» και διερευνά το «ιδιαίτερο» πρότυπο της προσαρμογής των Εβραίων στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης στις πιο πολυτάραχες στιγμές της. Μολονότι δεν έχουμε ρητές αναφορές μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις οφειλές της ιστοριογραφικής αυτής προσέγγισης στον S. Baron³⁶: μελέτη της φύσης και των συνεπειών της χειραφέτησης των Εβραίων, θεώ-

34. Ο.π., σ. 134.

35. Ο.π., σ. 216.

36. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 18 τ., Νέα Υόρκη 1957-1983 και Ο ίδιος, "Ghetto and Emancipation", *Menorah Journal* 14 (1928), 515-526 και "Changing Patterns of Antisemitism: A Survey", *Jewish Social Studies* 38 (1976), 5-38. Βλ. επίσης R. Liberles, *Saló Wittmayer Baron: Architect of Jewish History*, Νέα Υόρκη 1995.

ρηση των σχέσεων της κοινότητας με το μη εβραϊκό περιβάλλον, αναφορά σε δημογραφικούς και οικονομικούς παράγοντες και τέλος απόρριψη αυτού που ο Baron αποκάλεσε «δακρύβρεχτη όψη της εβραϊκής ιστορίας», καταδεικνύοντας ότι οι σχέσεις των Εβραίων με τους χριστιανούς ή τους μουσουλμάνους δεν ανάγονται σε σχέσεις θυμάτων-καταπιεστών.

Στο βιβλίο διατυπώνονται με έμφαση τα επιχειρήματα που στηρίζουν τη θέση της συγγραφέως για την «ιδιαιτερότητα της κοινότητας». Τα επιχειρήματα αυτά δεν θεμελιώνονται πάντοτε επαρκώς και για τον λόγο αυτό θα μπορούσαν να θεωρηθούν ερωτήματα προς περαιτέρω διερεύνηση. Τρία παραδείγματα: α' Κατά τη συγγραφέα, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης –σε αντίθεση με τα περισσότερα ευρωπαϊκά και βαλκανικά κράτη– δεν αφομοιώθηκαν («υποτακτικά») στο νέο ελληνικό κράτος, επέβραλαν την πολιτιστική τους ταυτότητα και μια νέα άποψη απέναντι στις μειονότητες³⁷. β' Ο αντισημιτισμός οφειλόταν σε οικονομικούς ανταγωνισμούς. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια αναγωγική ερμηνεία ενός σύνθετου φαινομένου, με σοβαρές πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις, και στο σημείο αυτό θα επανέλθω και γ' στη Θεσσαλονίκη, το σιωνιστικό κίνημα αναπτύχθηκε ως απάντηση στον αντισημιτισμό³⁸. Και το σημείο αυτό απαιτεί βαθύτερη διερεύνηση, με αναφορά σε ιδεολογικές παραμέτρους, στη μετανάστευση, στους κοινωνικούς χώρους που κερδίζει το σιωνιστικό κίνημα.

Η κριτική δεν αναιρεί τον πλούτο και τη σημασία της μονογραφίας της Ρ. Μόλχο. Η πιο σημαντική της συνεισφορά έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στην ανάδειξη του ρόλου του κοινοτικού θεσμού στη μεταβίβαση των θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων, στη διαμόρφωση της εβραϊκής πολιτικής και πολιτισμικής έκφρασης. Και εδώ φαίνεται άξια («μαθήτριά») του Νεχαμά³⁹, αλλά και της «σχολής της Ιερουσαλήμ» στην κριτική της στροφή προς τις υλικές συνθήκες της εβραϊκής ιστορίας⁴⁰.

Τα βιβλία της Μ. Ευθυμίου για τη Ρόδο⁴¹ και του Β. Pierron για το ελληνικό κράτος⁴² διερευνούν τις σχέσεις ανάμεσα σε Εβραίους και χριστιανούς. Ο τελευταίος

37. Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, σ. 289.

38. *Ο.π.*, σ. 234.

39. Η πραγματέυση ενός παλαιότερου ιστορικού οδηγεί τον ερευνητή να ακολουθεί τα ενδιαφέροντά του, τις ιεραρχήσεις του, τα δυνατά του σημεία, γράφει ο Α. Grafton στο ενδιαφέρον δοκίμιο "Jacob Bernays, Joseph Scalinger and Others", *The Jewish Past Revisited...*, σ. 38.

40. D. N. Myers, *Re-inventing the Jewish Past. European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1995.

41. Μαρία Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα Τουρκοκρατούμενα...*

42. Bernard Pierron, *Juifs et Chrétiens de la Grèce Moderne...*

εισάγει τον ενδιαφέροντα όρο του «πολιτισμικού αποκλεισμού», στον οποίο συμπεριλαμβάνει τις συνιστώσες του αντισημιτισμού (οικονομική, θρησκευτική, πολιτική), που αν και προκαθορίστηκε από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αποτέλεσε τη βάση και του ελληνικού εθνικισμού, από την εποχή της γέννησης της Μεγάλης Ιδέας μέχρι την Καταστροφή του 1922, επηρεάζοντας τις σχέσεις Εβραίων και χριστιανών έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιδέα αυτή είναι, πιστεύω, ενδιαφέρουσα, και εν μέρει συναντά και εμβαθύνει τη θεώρηση της Μ. Ευθυμίου, η οποία κάνει λόγο για «παγιωμένα αντιεβραϊκά αισθήματα» που ταύτιζαν τους Εβραίους με τους Οθωμανούς, τους καθιστούσαν υπόπτους προδοσίας, αλλά μορφοποιήθηκαν σε επιθετικότητα τον 19ο αιώνα, στο πλαίσιο του σκληρότερου οικονομικού ανταγωνισμού που επιβαρύνθηκε από τη δανειοδοτική δραστηριότητα των Εβραίων. Σε ένα νεότερο κείμενό της⁴³ η Μ. Ευθυμίου αρνείται τη χρήση του όρου «αντισημιτισμός» ως μη γόνιμου για τους ερευνητικούς της στόχους, συλλαμβάνει εύστοχα το επικαιρικό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο των βιαιοτήτων κατά των Εβραίων στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Ωστόσο, διαφεύγουν από την ανάλυσή της το πολιτισμικό (θρησκευτικό ιδιαίτερα) υπόβαθρο, στη μακρά του διάρκεια και μένουν ασχολίαστες η ζωηρή εικονοποιία και οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των πηγών⁴⁴. Η έννοια του «πολιτισμικού αποκλεισμού» στις ιστορικές της συνάψεις, τις συναρμογές της, με τον αντισημιτισμό, τον εθνικισμό, τους οικονομικούς ανταγωνισμούς, την πολιτική συγκυρία και τη θρησκευτικότητα μπορεί να αποτελέσει εργαλείο για να εμβαθύνουμε περαιτέρω στην ιστορία του ελληνικού αντισημιτισμού.

Γνωρίζουμε πλέον αρκετά τόσο για τα γεγονότα όσο και για τη λειτουργία και τον ρόλο των κοινοτήτων. Η ιστοριογραφία για τους Εβραίους της Ελλάδας καλείται τώρα να αποδώσει ιστορικό νόημα στις όψεις της ανθρώπινης δραστηριότητας που εκτείνονται έξω από το πεδίο δράσης των πνευματικών και πολιτικών ελίτ. Θεσμοί και κινήματα πρέπει να πάρουν «σάρκα και οστά» και να μας οδηγήσουν ενδεχομένως να επανεξετάσουμε κατά τόπο και χρόνο τους ορισμούς («κοινότητα») και («κοινωνία»). Ποιοι σιωνιστές, σοσιαλιστές, πλούσιοι, λόγιοι,

43. Μ. Ευθυμίου, «Official ideology and Lay Mentality during the Greek Revolution: Attitudes towards the Jews», *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans...*, σ. 33-43.

44. Βλ. μεταξύ άλλων Φ. Αμπατζοπούλου, *Ο άλλος ενδιωγμός. Η εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία. Ζητήματα Ιστορίας και Μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998 και Ευτυχία Αμυλήτου, «Έρωτας και Θάνατος στο γκέτο. Η άλλη Ζάκυνθος του Γρηγορίου Ξενοπούλου», *Νέα Εστία* 1738 (2001), 403-445.

εργάτες, άνδρες, γυναίκες συμμετείχαν στην «κοινότητα» και στην «κοινωνία». Μέλημα μιας τέτοιας κοινωνικής ιστορίας είναι η ένταξη των «κοινωνών ανθρώπων» στην ιστορική αφήγηση, αφ' ενός στο πλαίσιο ευρύτερων δομικών παραγόντων (όπως η δημογραφία, η οικονομία) και αφ' ετέρου ανακαλύπτοντας εκ νέου τις φωνές των υποκειμένων στην ιστορία των εργατών, των γυναικών, της οικογένειας κ.ο.κ. Σε μια ιστορία «υποκειμένων» η έμφαση βρίσκεται στην ποικιλία των εβραϊκών αποκρίσεων στα κοινωνικά δεδομένα, η ποικιλία σχέσεων και ανταλλαγών: υπήρξαν τόποι και χώροι συνεύρεσης, σύγκρουσης αλλά και ανταλλαχτών φαινομένων ή «υπόγειων». Παραδοσιακά το σοσιαλιστικό κίνημα αναφέρεται ως τέτοιος χώρος αλλά δεν ήταν ο μοναδικός⁴⁵. Πότε, ποιοι, ποιες, και πώς συναντήθηκαν για να ανταλλάξουν ιδέες και μουσικές;

Για τη νεότερη ιστορία, η χειραφέτηση των Εβραίων της Ευρώπης και τα διαφορετικά της πρότυπα παραμένουν κεντρικό ζήτημα με αναφορά στο οποίο μπορούν να προσεγγιστούν οι σχέσεις τους με τους χριστιανούς. Η «αφομοίωση» ιστορικά δεν αντίκειται στη διατήρηση μιας εβραϊκής ταυτότητας και μπορεί να αποκατασταθεί ως ενδιαφέρουσα αναλυτική κατηγορία που αναφέρεται τόσο στην υιοθέτηση πολιτισμικών αξιών και προτύπων συμπεριφοράς όσο και στην ενσωμάτωση στους ευρύτερους κοινωνικούς θεσμούς. Η χειραφέτηση των Εβραίων της Ευρώπης⁴⁶, η μαζικοποίηση της επιρροής της στην κοινωνικο-οικονομική τους συμπεριφορά, στη θεσμική τους οργάνωση, στην κουλτούρα και στον αυτοπροσδιορισμό τους, αλλά και οι τρομερές εντάσεις που έφεραν αντιμέτωπες διαφορετικές ομάδες στο εσωτερικό των κοινοτήτων⁴⁷, παραμένουν κεντρικά ζητήματα στις σχέσεις τους με τους χριστιανούς. Οι σχέσεις αυτές συμμετέχουν στην οργάνωση, στη δόμηση του πολιτισμού τους, στην κοινή και στην ξέχωρη ιστορία τους. Τα μοντέλα της αφομοίωσης και της κινητικότητας (κοινωνικής ή γεωγραφικής, δηλαδή μετανάστευσης) θα πρέπει να ιδωθούν παράλληλα με το ζήτημα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης μέσα στις κοινότητες και με τις διαφορετικές μορφές προσαρμογής που αυτή επισύρει –ανάλογα με την ταξική αναφορά– στη νεότερη ελληνική κοινωνία.

45. Βλ. μεταξύ άλλων, Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, Θεσσαλονίκη 1985 και Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των Άλλων»: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετασοβιετική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* τχ. 18-19 (1993), 171-204.

46. Βλ. μεταξύ άλλων τους φιλοσοφικο-ιστορικούς στοχασμούς του Amos Funkenstein, «The Threshold of Modernity», *Perceptions of Jewish History*, Μπέκλεϋ-Λος Άντζελες 1993, σ. 220-256 και τα έργα του Jacob Katz, *Out of the Ghetto*, Καίμπριτζ, Μασσ. 1973 και Ο ίδιος, *Emancipation and Assimilation*, Westmead England 1972.

47. Στοιχείο που εύστοχα αναδεικνύει ο Antony Molho, «The Jewish Community of Salonika: The End of a Long History», *Diaspora* (Ανοιξη 1991), 100-122.

Βασική προϋπόθεση μιας τέτοιας κοινωνικής ιστορίας των υποκειμένων είναι η καινούρια ματιά στις γνωστές πηγές και η κινητοποίηση νέων. Προτιμώ δηλαδή να ξαναδιαβάσουμε τα γνωστά αρχεία (AIU, σιωνιστικό αρχείο κ.λπ.) αναζητώντας πίσω από τις φωνές των υποκειμένων προθέσεις, δεσμεύσεις, επιδιώξεις. Να οργανώσουμε και να διαβάσουμε ξανά ένα σώμα πηγών όπως οι *responsas*, στοχεύοντας όχι στη φιλολογική, θεολογική, δικαιοκή τους διάσταση, αλλά στη δυνατότητα που μας παρέχουν να κάνουμε κοινωνική ή οικονομική ιστορία. Να εκμεταλλευτούμε, τέλος, αρχεία που πρόσφατα ανακαλύφθηκαν, όπως αυτό της Θεσσαλονίκης (που πρόσφατα ταξινομήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Τελ Αβίβ), για να λύσουμε απορίες σχετικά με την οικονομία, τη διαστρωμάτωση, τη μετανάστευση⁴⁸.

Συνοψίζοντας: Για πολύ καιρό η ιστοριογραφία για τους Εβραίους της Ελλάδας έμενε δέσμια απολογητικών ερμηνειών, έτοιμων σχημάτων, μιας διάκρισης εσωτερικής/εξωτερικής ιστορίας που άφηνε έξω τις σχέσεις ανάμεσα σε Εβραίους και μη Εβραίους. Έγιναν τα πρώτα σημαντικά βήματα που χαρτογράφησαν πολλά από τα προβλήματα του ερευνητικού πεδίου και τεκμηρίωσαν τις γνώσεις μας για τους κοινοτικούς θεσμούς, τον πολιτικό και τον πολιτισμικό τους ρόλο. Μένει τώρα το δύσκολο έργο της ανάδειξης των εντάσεων, των ιδεολογικών και ταξικών αναφορών, του ρόλου των οικογενειών και των φύλων, με άλλα λόγια μένει να γραφεί μια κοινωνική ιστορία των υποκειμένων, των σχέσεών τους και των τρόπων με τους οποίους τις αντιλαμβάνονται και τις αναπαριστούν⁴⁹.

Η ποικιλία των ιστορικών εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας, το ευρύτερο βαλκανικό ή μεσογειακό πλαίσιο, αλλά και εκείνο της εβραϊκής ιστορίας, ή των ιστοριών, στη διασπορά καθιστούν αναγκαία τη συγκριτική προσέγγιση. Όχι για «ταξινομητικούς» λόγους, αλλά για να αμφισβητήσουμε ψευδείς ομοιότητες και εδραιωμένες αντιλήψεις. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να τροφοδοτήσει και να τροφοδοτηθεί από τα κεκτημένα και τα αιτούμενα της κοινωνικής ιστορίας στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα.

48. Mina Rosen, "The Archives of the Salonika Community as a Key to the Economic Life of the Jews of Salonika between the two World Wars. Desiderata, possibilities and Constraints", I. K. Χασιώτης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Επαγγέλματα, Παραγωγή-Εμπόριο, Κοινωνική ζωή, 18ος-20ός αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 121-126.

49. Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις της Sylvie Anne Goldberg στο αφιέρωμα των *Annales HSS* με θέμα: "Histoire juive, Histoire des Juifs: d'autres approches", 5 (1994), 1019-1029, καθώς και τη συμβολή της P. E. Hyman, "The ideological Transformation of Modern Jewish Historiography", *The State of Jewish Studies*, J. D. Cohen - E. L. Greenstein, Νη-τρύτη 1990, σ. 143-157 και Η ίδια, "The Dynamics of Social History", *Reshaping the Past...*, σ. 93-111.

Rika Benveniste

ON THE HISTORY OF THE JEWS OF GREECE

(SUMMARY)

The growth of publications concerning the history of the Jews of Greece in the 1990s cannot hide the fact that historical research concerning Jews of Greece has not been profitably integrated into Modern Greek history and the existing contributions have not been discussed. This paper deals with the most elaborated and complete monographs on this subject, examines the historiographical characteristics of these works, tries to identify their explicit or implicit theoretical assumptions and the directions of their findings.

J. Nehama's classical work, the multi-volume history on the Jews of Salonica (1935-1978), has not been fully appreciated in the direction of its dialogue with the characteristics of Jewish history and the resonance of the ideological environment of his time: Following the line of the "Wissenschaft des Judentums" cycle and historians such as H. Graetz or L. Zunz, Nehama adopts an apologetic tone that aims to show Jewish contribution to the cultural life of the city, justify the Jewish emancipation and the conquest of political rights. Following S. Dubnov's method he insists in the value of the self-governed community as well as the ties between institutional and intellectual life, and he calls for the integration of Jews to a secular society, meaning observation of the religious tradition but moral assimilation.

R. Molho's recent important book on the Jewish community of Salonica follows Nehama in bringing a dynamic image of the organization and the functioning of the community, the administration and the depending educational and cultural institutions. She innovates the examining of the problems resulting from the annexation of the city in 1912 and the study of the relationships between the community and its social environment. M. Efthymiou's work focuses on the relationships between Jews and Christians in Rhodes, while B. Pierron's book on these relationships in the context of the Greek state explores Greek anti-Semitism and introduces in its study the interesting term of "cultural exclusiveness".

The historiographical approach to these major contributions leads us to the following conclusions: We already know many things about the past, the functioning and the role of the Jewish communities. Despite this knowledge, historical research has not yet incorporated many aspects beyond the history of the

social and intellectual elites. Voices of historical subjects such as women and workers, problems such as the history of the families or the ideological choices and conflicts inside the communities have been neglected. Places and modes of coexistence, conflict and exchange with the Christian fellow citizens, related to important historical questions such as the processes of emancipation or assimilation or the migration movements, have to be integrated in the historical narration. Already known sources –along with the recently discovered– can be reconsidered and will probably provide answers to questions about the economic life, the social stratification and the intellectual movements in the Jewish communities. The comparative approach taking into consideration the Balkan, Mediterranean or European context of Jewish histories could renovate historical research on the Jews of Greece and integrate this aspect in the modern and contemporary Greek history.

Οικονομική ιστορία

Οικονομία και οικονομική ιστορία:
μείζονες υποθέσεις και τεχνικές

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΜΕΝΩΝ

Οικονομική ιστορία ή συλλήβδην ιστορία των κατακτημένων: η διατύπωση αυτή έχει ως προϋπόθεση ότι οι κατακτημένοι μπορούν να αναχθούν σε υποκείμενα της ιστορίας, σε υποκείμενα οικονομικά στην οπτική της οικονομικής ιστορίας. Ωστόσο οι κατακτημένοι της δικής μας περίπτωσης δεν ασκούν οικονομικούς ρόλους χάρη στην ιδιότητά τους αυτή, ρόλους διακριτούς από τους αντίστοιχους των κατακτητών. Γιατί λοιπόν μια ιστορία, οικονομική ή άλλη, των κατακτημένων; Θα έλεγα απλούστατα γιατί, ακριβώς λόγω της ιδιότητάς τους, δεν μπορούν παρά μέσω της καταστροφής της συνολικής τους ταυτότητας να ενσωματωθούν σε όλα τα επίπεδα του εξουσιαστικού συστήματος στο οποίο ανήκουν. Τούτο είναι απολύτως εμφανές στην περίπτωση των κατακτημένων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: οι κατακτητές αποτελούν ένα σύνολο, μια κατακτητική κοινωνία αδιάβροχη για όλους όσους δεν συμμετέχουν στην πολιτισμική της ταυτότητα, δηλαδή τη θρησκευτική. Το γεγονός αυτό έχει την επίπτωσή του σε όσες κοινωνικές κινητικότητες, περισσότερο οριζόντιες παρά κάθετες, μπορούν να συμβούν και προδιαγράφει τα όριά τους, τα όρια των κοινωνικών κινητικότητων. Αναφέρθηκα στην ενιαία θρησκευτική ταυτότητα: εξυπακούεται ότι από μόνη της δεν σημαίνει πολλά πράγματα. Σημαίνει ωστόσο πολλά πράγματα από τη στιγμή όπου γίνεται η αναγκαία προϋπόθεση της συγκρότησης ενός εξουσιαστικού συστήματος που περιέχει μια ολόκληρη κοινωνία, την ισλαμική. Στην περίπτωση των δυτικών κυριαρχιών τα πράγματα, μολονότι διαφορετικά, δεν αναιρούν τη βασική διάκριση ανάμεσα σε κατακτητές και κατακτημένους. Περιττό να υπενθυμίσω ότι η κατάκτηση γίνεται με διαφορετικές μεθόδους και στη μια και στην άλλη περίπτωση και ότι, ανάλογα με τη μέθοδο, η επίπτωσή της στους όρους της ζωής των κατακτημένων δεν είναι ενιαία. Στο μέτρο πάντως όπου η κατάκτηση εδραιώνει μορφές κυριαρχίας άμεσα συνδεδεμένες με την ιδιοποίηση των προϊόντων της οικονομίας, οι μορφές αυτές τόσο στην οθωμανική όσο και στη δυτική κατάκτηση παρουσιάζουν αξιοσημείωτη σύγκλιση: πρόκειται για τα τιμάρια και τα

φέουδα. Μολονότι δεν είναι ταυτόσημοι θεσμοί, έχουν ομοιότητες ως προς τη βασική οικονομική τους λειτουργία, την ιδιοποίηση του πλεονάσματος. Αυτά ως προς τους κατακτημένους, χωρίς να υπεισέλθω εδώ στις ποικιλόμορφες αποχρώσεις ή τις πολλές διαφορές.

Οι οικονομίες αυτού του κατακτημένου κόσμου έγιναν αντικείμενο παρατήρησης από την ιστορία που γεννιέται κατά κύριο λόγο τον 19ο αιώνα: δίπλα στις οικονομίες, οι φορείς τους, οι ανθρώπινοί τους φορείς στο μέτρο όπου αυτοί ανάγονταν σε κοινωνικές αυθεντίες περισσότερο παρά σε οικονομικούς συντελεστές. Ωστόσο, η αναφορά στο οικονομικό δεν είναι συνώνυμη με την οικονομική ιστορία. Η τελευταία εμψιλοχωρεί σε γενικές ιστορικές συνθέσεις που αφορούν στους κατακτημένους, αργά όμως αυτονομείται σε επιστημονικό κλάδο και κυρίως κατά οικονομικά πεδία: οι συστηματικές διερευνήσεις της οικονομίας των κατακτημένων γίνονται στα εξής πεδία:

α' στα δημόσια οικονομικά, στο βαθμό όπου οι κατακτημένοι είναι σε θέση να έχουν δημόσια οικονομικά:

β' στους οικονομικούς θεσμούς, είτε αυτοί είναι επαγγελματικές συσσωματώσεις είτε αφορούν στους τρόπους κατοχής του εδάφους ή τους τρόπους με τους οποίους οργανώνονται οι συναλλαγές:

γ' στην εμπορική και ναυτική διακίνηση, κυρίως τη θαλάσσια και λιγότερο τη χερσαία. Εξέχουσα, αν όχι χαρακτηριστική, οπτική των διερευνήσεων αυτών είναι η νομική. Τούτο δεν είναι τυχαίο: το ενδιαφέρον για την οικονομία συνδέεται με προβλήματα που ανακύπτουν όταν στο ελληνικό βασίλειο θα χρειαστεί να διασαφηνισθεί ο χαρακτήρας των εγγείων σχέσεων που κληρονόμησε.

Αλλά τούτο δεν αποτελεί το μοναδικό λόγο: η αγροτική μεταρρύθμιση και πριν απ' αυτήν οι αγώνες των αγροτιστών ήταν επόμενο να αναζητήσουν ιστορικά στηρίγματα, ικανά να εδραιώσουν την επιχειρηματολογία τους, πολύ περισσότερο οι κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις. Στο μέτρο όπου οι τελευταίες συνδέονται με την επαναστατική ιδεολογία, μάλιστα τη μαρξιστική, ήταν επόμενο να έρθει στο προσκήνιο η οικονομία στην ιστορική της διάσταση: αναζητώντας να καθορίσει το συγχρονικό της τρόπο παραγωγής και τις συγχρονικές της παραγωγικές σχέσεις, ήταν αυτονόητο ότι η μαρξιστική σκέψη θα οδηγούσε στην ιστορικοποίηση του συγχρονικού οικονομικού. Δίπλα στις αιτίες αυτές υπήρξαν και άλλες, λιγότερο συνδεδεμένες με άμεσα προβλήματα της στιγμής: ο πρωτεύων, για παράδειγμα, ρόλος του ναυτικού κατά την Επανάσταση του 1821 δημιούργησε ένα είδος ιστοριογραφικής συνέχειας ανάμεσα στα απομνημονεύματα και τις πρώτες ιστορίες του Αγώνα και στην αυτονομημένη ιστορία του ναυτικού. Στα μέσα του 20ού αιώνα, η ιστορία αυτή θα γίνει ιστορία οικονομική με τον Σεραφείμ

Μάξιμο (1940). Τα σύγχρονα οικονομικά προβλήματα, με εκπρεπές παράδειγμα το σταφιδικό, θα ανοίξουν θεματικά πεδία οικονομικής ιστορίας τόσο στο ερμηνευτικό όσο και στο τεκμηριωτικό επίπεδο. Πολύ περισσότερο, το πρόβλημα της γης.

Οι επί μέρους θεματικές της ενότητας για την οικονομική ιστορία θα καλύψουν πεδία στα οποία θα αναφερθώ όσο γίνεται με τον πιο σύντομο τρόπο. Πριν προχωρήσω, ας μου επιτρέψετε να θυμίσω το πασίγνωστο, ότι οι κατακτημένοι, με την εξαίρεση των Επτανησίων, δεν άρθρωσαν, όπως οι κυρίαρχοί τους, οικονομικό λόγο· είπαμε ήδη ότι έχουν κάμει αναφορά στο οικονομικό: σημαδιακή, αν όχι εναρκτήρια, αναφορά έχουμε το 1803 στο Υπόμνημα του Κοραή, αλλά όχι στην οπτική μιας πολιτικής οικονομίας που θα προανήγγελλε μίαν οικονομική ιστορία. Θα μπορούσε κανείς να θυμίσει τις αναφορές του Κούμα και ακόμη τις εκτός ιστοριογραφικού πεδίου αναφορές στο οικονομικό, αλλά, επαναλαμβάνουμε, όλα αυτά δεν συνιστούν οικονομική ιστορία. Ωστόσο, διαθέτουμε για την οικονομία των ελληνικών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον λήγοντα 18ο αιώνα ένα σχετικώς πρώιμο σχήμα που επηρέασε την οικονομική μας ιστορία: πρόκειται για το έργο του Μπωζούρ (1800).

Οι πρόδρομες μορφές οικονομικής ιστορίας θα χρονολογούνταν στις αρχές του 20ού αιώνα: ο λόγος πάντα για την ιστορία των κατακτημένων. Αναφέρθηκα ήδη στην ιστορία των δημοσίων οικονομικών και φυσικά ο εισηγητής και συστηματικός ερευνητής τους είναι ο Ανδρέας Ανδρεάδης (1912, 1914, 1938): με το έργο του για τα δημόσια οικονομικά της Επτανήσου παρέχει τα στοιχεία και ανοίγει το δρόμο για μια οικονομική ιστορία των νησιών. Στην ουσία πρόκειται για ένα έργο με πεδίο αναφοράς τη φορολογία: καθώς όμως ασχολείται με τις πηγές της φορολογίας, μας παρουσιάζει μια πλατεία επισκόπηση της οικονομίας, μάλιστα του αγροτικού της τομέα. Το ίδιο ισχύει και για τις εργασίες του που αφορούν στις περιοχές που ανήκουν στο κύκλωμα της οθωμανικής επικράτειας. Συνειρμικά θα αναφερόμαστε και στον Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη (1940): στο έργο του για το εμπόριο της Βενετίας με την Ανατολή, μολοντί δεν είναι τίποτε περισσότερο από αναδιατύπωση πληροφοριών του 16ου αιώνα. Το αγροτικό ζήτημα, όπως εξειδικεύεται στη Θεσσαλία, στάθηκε η αφορμή για τη σύνταξη ενός έργου (Δ. Τσοποτός, 1912) για τις αγροτικές σχέσεις στην περιοχή αυτή πριν από την προσάρτηση. Η προσφορά του συνίσταται, ανεξάρτητα από τις ερμηνείες που δίνει, στο ότι αντιμετωπίζει το ζήτημα της δημιουργίας της μεγάλης ιδιοκτησίας. Οι απόψεις των αγροτιστών ως προς το ίδιο ζήτημα δεν είναι χωρίς βαρύνουσα σημασία. Το έργο του Δημητρίου Ζωγράφου (1921-1924) είναι περισσότερο μια πολύτιμη συναγωγή πληροφοριών για την αγροτική οικονομία παρά μια ανάλυση των

μηχανισμών της. Τούτο δεν σημαίνει ότι τόσο στο έργο αυτό όσο και στο άλλο, για την προϊστορία της Εθνικής Τράπεζας (1925, 1927), δεν υπάρχουν και-ριες παρατηρήσεις, οι παρατηρήσεις όμως αυτές, όπως και το αποθησαυριζό-μενο περιγραφικό υλικό, δεν αρθρώνονται σε ένα ιστορικό πρόβλημα. Φυσικά δεν λείπουν οι απόπειρες σύνθεσης: Ραπτάρχης (1935, 1937), Ευελπίδης (1944, 1950). Μένοντας στον τομέα της αγροτικής οικονομίας, θα πρέπει να θυμίσου-με τα μοντέλα που προτάθηκαν από μια έρευνα που ασχολούνταν με συγχρο-νικά και όχι διαχρονικά ζητήματα: για τη Θεσσαλία το έργο του Πάππου (1907), για άλλες περιοχές του Αναγνωστόπουλου· θα ήταν χρησιμοποίησιμα, με την ανασηματοδότησή τους, δηλαδή την απαλλαγή τους από την αναγωγή σε χρηματικές αξίες, για την έρευνα της αγροτικής οικονομίας των προγενέ-στερων εποχών. Το ίδιο ισχύει και για τα αντίστοιχα του Γρηγορίου Παλαιο-λόγου (1833).

Το αγροτικό ζήτημα, καθώς λέγαμε, έδωσε το έναυσμα για την έρευνα της αγροτικής ιστορίας: με εξαίρεση το έργο του Τσοποτού, οι διερευνήσεις μένουν στον αστερισμό της νομικής επιχειρηματολογίας· ποιοι δικαιούνται να είναι οι κάτοχοι της γης; Το ζήτημα τίθεται για τις νέες επαρχίες του ελληνικού κράτους: Επτανήσα, Ήπειρος, Θεσσαλία. Πώς μεταφράζονται με όρους του ρωμαϊκού δικαίου καταστάσεις που ανήκαν στο φεουδαλικό σύστημα ή στον τρόπο νομής στην οθωμανική επικράτεια; Οι απαντήσεις εμμέσως συνέβαλλαν στη γνώση των σχέσεων παραγωγής, η γνώση όμως αυτή, σημαντική για μας, ήταν για τους σύγχρονους δεδομένη. Γι' αυτούς οι σχέσεις παραγωγής είχαν σημασία για να εδραιωθούν δικαιώματα κυριότη-τας στη γη: η θεμελιώσή τους θα συνεπαγόταν την ανατροπή αυτών των σχέσεων προς όφελος είτε των καλλιεργητών είτε των φερομένων ως κυρίων της γης. Οι πρώτοι βρήκαν έναν υστερόχρονο συνήγορο στο πρόσωπο του Νικολάου Πανταζόπουλου, που με τις εργασίες του προσπάθησε να δείξει, και κατ' εμέ έδειξε, την ύπαρξη ενός δικαίου που δεν εγκλωβιζόταν στις αρχές του ρωμαϊκού. Οι Επτανήσιοι, παρά τα φαινόμενα, έλυσαν τα ζητή-ματα της κυριότητας στη γη με ρεαλιστικότερο και συνάμα πιο σύμφωνο με την ιστορία τρόπο, παρά το γεγονός ότι κι αυτοί πέρασαν από την ατραπό της νομικής επιχειρηματολογίας: καθώς οι φορείς των φεουδαλικών δικαι-ωμάτων είχαν εξασθενήσει ως κοινωνική δύναμη και καθώς πολύ πριν από τον 17ο αιώνα τα φεουδαλικά δικαιώματα είχαν εκχωρήσει τη θέση τους στις εμφυτευτικές σχέσεις, αυτές οι τελευταίες με την προσάρτηση καθόρι-σαν τους βαθμούς ιδιοκτησίας στη γη, μάλιστα στο πιο επίδικο σημείο της, την ελαιοκαλλιέργεια. Χωρίς να έχουν άλλες αξιώσεις ιστοριογραφικές, μια σειρά μελετών από τον Σαντόριο ως τον Μιχαήλ Πολυλά και από τον Δαμα-σκηνό και τον Ιωάννη Τυπάλδο ως τον Γερακάρη έθεσαν τις βάσεις για την

οικονομική ιστορία του φεουδαλισμού, πράγμα που δεν συνέβηκε για τις δυτικές κτήσεις που πέρασαν στην οθωμανική κυριαρχία, για παράδειγμα η Κρήτη. Θα ήταν ατέλειωτη η αναφορά σε τέτοιου είδους ερμηνευτικές συμβολές με τις έμμεσες ή πιθανές τους εκβολές σε μια οικονομική ιστορία των κατακτημένων. Δεν αποτελούν πάντως μια αγροτική οικονομική ιστορία, γιατί δεν έχουν λόγους να ενδιαφερθούν για την πραγματικότητα της αγροτικής παραγωγής και για την ένταξή της στη γενικότερη οικονομία. Για να συμβεί αυτό θα χρειαζούν άλλου τύπου προσπελάσεις. Θα αναφερθούμε αργότερα σ' αυτές.

Δεν πρόκειται να εξαντληθώ σε άλλα παραδείγματα της προϊστορίας της οικονομικής ιστορίας.

Καταλύτης για την οικονομική ιστορία υπήρξε η μαρξιστική ερμηνεία της Επανάστασης του 1821: τόσο τον Σκληρό (1907) όσο και τον Κορδάτο (1930) τους ενδιέφερε η φυσιογνωμία και οι ιστορικοί ρόλοι της ελληνικής αστικής τάξης της εποχής τους· αυτό τους το ενδιαφέρον τους έφερε να ιδούν ποιους ήταν ο ταξικός χαρακτήρας της Επανάστασης του 1821, για να αποφανούν ότι ήταν αστικός αλλά ανολοκλήρωτος, ιδίως για τον δεύτερο. Αυτή την αστική τάξη την έβλεπαν στους εμπόρους, όχι στην επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Παρά ταύτα, ο Σκληρός μιλούσε για φεουδαρχικές σχέσεις που έπρεπε να τις διαλύσει η αστική επανάσταση. Με περισσότερη νηφαλιότητα ο Κορδάτος μιλούσε το 1930 για εμπορευματικό καπιταλισμό, αλλά αυτή του η θέση δεν έτυχε καμιάς εμβάθυνσης στα υπόλοιπα έργα του. Πάντως, με τη μαρξιστική ερμηνεία ήρθε στο προσκήνιο η οικονομική ιστορία, μια ιστορία επικεντρωμένη στον τρόπο παραγωγής και στις παραγωγικές σχέσεις. Από τώρα και στο εξής η οικονομία έμπαινε ως εξηγητικό ή συνεξηγητικό στοιχείο σε μια ιστορία που ήθελε να έχει συνολική ερμηνευτική εμβέλεια. Συγχρόνως η οικονομία έπρεπε να είναι ο μέγιστος ή ο μέτριος συντελεστής μιας επανάστασης που από εθνική θα έπρεπε να γίνει κοινωνική ή εθνική διά του κοινωνικού, όπως το τελευταίο το καθόριζε η οικονομία. Οι αντιδράσεις, όπως ξέρουμε, ήταν βίαιες και ποικιλόμορφες. Η πιο ενδιαφέρουσα από την άποψη της οικονομικής ιστορίας ήταν εκείνη του Μιχαήλ Σακελλαρίου (1939). Νέος και προικισμένος ιστορικός, παρουσιάζει μια διδακτορική διατριβή που προσέκρουσε στην πνευματική μετριότητα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με την οποία ανάμεσα στα άλλα έδειχνε ότι η κοιτίδα της επανάστασης, η Πελοπόννησος, κυριαρχούνταν από την αγροτική οικονομία και συνεπώς η επανάστασή της δεν μπορούσε να είναι αστική. Μια βαθύτερη ανάγνωση του Κορδάτου θα έδειχνε ότι η επανάσταση αυτή ήταν ιδεολογικά αστική και όχι αποτέλεσμα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής,

αλλά τίποτε δεν δικαιολογεί τη μεταφορά των δικών μας αντιλήψεων σε ένα νέο άνθρωπο του 1939: ούτε καν ο κοινός τόπος ότι η ύπαρξη εμπορίου δεν συνεπάγεται γενίκευση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο σύνολο της οικονομίας.

Η ερμηνευτική πρόταση του Κορδάτου κληροδότησε στη μαρξιστική ιστοριογραφία μια τάρα: ότι έπρεπε να δειχθεί ο επαναστατικός ρόλος της αστικής, δηλαδή εμπορικής, τάξης, μιας τάξης που, στα καθ' ημάς, όφειλε την ύπαρξή της ακριβώς στην απουσία των καπιταλιστικών σχέσεων στον κυρίαρχο τομέα της οικονομίας, τον αγροτικό. Μαζί με την τάρα ο Κορδάτος επέβαλε ένα πρόσθετο κατηγορήμα: να γνωρίσουμε αυτή την αστική τάξη. Αντιδρώντας ο Σακελλαρίου πρόσφερε κάτι σημαντικό, τη στροφή προς την έρευνα της αγροτικής κυρίως οικονομίας μέσω των εμπειρικών μεθόδων του ιστορικού. Δύο μαρξιστές, ο ένας οικονομικής και ο άλλος ιστορικής διαμόρφωσης, ο Σεραφεΐμ Μάξιμος και ο Νίκος Σβορώνος (αντιστόχως 1940, 1946 και 1956), θα διερευνήσουν το χαρακτήρα και τους ρόλους των εμπόρων μέσω της μελέτης του εξωτερικού εμπορίου κατά τον 18ο αιώνα: και οι δυο τους έχοντας στο στόχαστρο την επανάσταση, με μεγαλύτερη συνείδηση του διαμεσολαβήσεων ο δεύτερος και ακαδημαϊκή αρτιότητα. Ως προς το ερμηνευτικό τους σχήμα δεν αποκλίνουν, ενώ και οι δυο τους είναι υπόφοροι στο σχήμα του Φελίξ Μπωζούρ. Με το έργο όμως του Σβορώνου εγκαινιάζεται η οικονομική ιστορία των κατακτημένων και περνάμε από μια ιστορία στηριζόμενη σε ποιοτικές μαρτυρίες σε μια ιστορία στηριγμένη σε αριθμητικά μεγέθη που αποδεικνύουν τις αμέσως ή μάλλον εμμέσως διατυπούμενες ερευνητικές υποθέσεις. Έτσι από την ιστορία των οικονομικών θεσμών περνάμε στην οικονομική ιστορία που αποδεσμεύεται από το κυρίαρχό της πρότυπο, τον Πωλ Μασόν. Αντί μιας ιστορίας του γαλλικού εμπορίου στην Ανατολή, φτάνουμε σε μια ελληνική ιστορία που, παρά την επικέντρωσή της στο εξωτερικό εμπόριο, γίνεται μια γενικότερη οικονομική ιστορία που υποδεικνύει τους όρους της παραγωγής και, κυρίως, τους όρους της ανταλλαγής, της άνισης ανταλλαγής. Το σχήμα του Μπωζούρ ανατρέπεται καθώς αλλάζει η οπτική γωνία και από τα συμφέροντα της Μασσαλίας περνάμε στα συμφέροντα των κατακτημένων πελατών και τροφοδοτών της. Το έργο του Σβορώνου είχε τη συνέχειά του: ως προς την ίδια τη Θεσσαλονίκη στη διδακτορική διατριβή της Αιμιλίας Θεμοπούλου (1994) και της Μερόπης Αναστασιάδου (1997) σε άλλη κλίμακα: πολύ πιο πριν στις εργασίες του Βασίλη Κρεμμυδά για το εμπόριο στην Πελοπόννησο κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα ή σε περαιτέρω διερευνήσεις με πεδίο αναφοράς τη ναυτιλία, τα εμπορικά δίκτυα, τις εμπορικές στρατηγικές μέσω της μελέτης προσωπικών παραδειγμάτων (1977, 1973, 1975, 1979, 1986, 1993, 1996)· στην εργασία της Έλενας Φραγκιά-

κη για το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1992), της Γιολάντας Τριανταφυλλίδου-Μπαλαντιέ για την Κρήτη (1988), στην οποία δίνεται επίσης έμφαση στους τοπικούς όρους παραγωγής. Με δυο λόγια, από το 1970 και ύστερα εδραιώνεται η οικονομική ιστορία των κατακτημένων. Είναι πάντα υπόφορη σε ένα εξωτερικό βλέμμα, εκείνο των ξένων, κυρίως Γάλλων, προξένων. Θα σταματήσω εδώ με τις αναφορές στην ιστορία του εξωτερικού εμπορίου. Δεν εξαντλείται σ' αυτό η θεματική της οικονομικής ιστορίας, όπως διαμορφώνεται την τελευταία 30ετία του 20ού αιώνα.

Από τη δεκαετία του 1970, μάλιστα του 1980 και ύστερα παρατηρείται μια στροφή όχι τόσο προς νέα θεματικά πεδία όσο ως προς τη μέθοδο, τη χρήση του τεκμηρίου και την όλη προβληματική: πρόκειται για ιστορικές έρευνες που θέλουν να καταλήξουν σε ιστοριογραφικά αποτελέσματα παραδειγματικής εμβέλειας. Διασαφηνίζω από τώρα ότι το παράδειγμα δεν είναι συνώνυμο του δείγματος και συνεπώς περιττεύει κάθε συζήτηση ως προς την αντιπροσωπευτικότητα, με όρους στατιστικής, του περιγραφικού υλικού. Με δυο λόγια, η ιστοριογραφία που υπαινίσσομαι στηρίζεται στην αυτονόητη αρχή ότι ορισμένου τύπου τεκμήρια αποτελούν σύνολα με κοινό παρονομαστή την αριθμητικότητα και ότι τα σύνολα αυτά εικονογραφούν με τον τρόπο τους συνολικές καταστάσεις. Μολονότι δεν χρειάζεται, διασαφηνίζω ότι δεν πρόκειται για κατασκευή χρονολογικών σειρών. Από τη φύση τους τα σύνολα αυτά είναι στατικά, εκφράζουν όμως καταστάσεις διαχρονικής εμβέλειας: υπόθεση του χρήστη τους να αναδιατάξει τα στοιχεία τους και να τα καταστήσει ικανά να ανταποκριθούν στα ζητούμενα μιας οικονομικής ιστορίας. Είναι αυτονόητο ότι έχουμε να κάνουμε με δομιστικού τύπου ιστοριογραφικές κατασκευές, ανοιχτές ωστόσο στις διαφοροποιητικές χρονικότητες. Τα αριθμητικά στοιχεία που περιέχουν αυτά τα τεκμηριωτικά σύνολα, στην περίπτωση μας οθωμανικές και κοινοτικές ή βενετικές καταστάσεις, δεν είναι μονοσήμαντα: καθένα τους συνέλκει και συνεκφράζει καταστάσεις εν ταυτώ δημογραφικές, οικονομικές και ορισμένα τους επίσης χωρικές. Στο μέτρο όπου δεν διασπώνται, υπερκεράζουν τους θετικιστικούς ζήλους για ακρίβεια και αντιπροσωπευτικότητα. Θα πήγαινε μακριά η έκθεση της επιχειρηματολογίας για την αποδεικτική αξία αυτών των τεκμηρίων. Αρκούμαι να τονίσω ότι η προσφυής χρήση τους μας έχει δώσει αποτελέσματα ως προς τη δομή της αγροτικής οικονομίας μέσω της τοπικής παρατήρησης. Τα πεδία παρατήρησης είναι ο στεριανός και ο νησιωτικός χώρος κατά τον φθινόγοντα 15ο, τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Αντίθετα από πολλούς ομιλητές θα αναφέρω όσο γίνεται περισσότερα ονόματα. Αν ο ίδιος έχω σε κάτι συμβάλει, ας το πουν άλλοι: εδώ θα αναφερθώ σε εκείνους που συμμετείχαν στην ερμηνευτική για την οποία έκαμα λόγο: σε χρονολογική σειρά, Ευαγγελία Μπαλά

(1987, 1995, 1995, 1997, 2000), Ευτυχία Λιάτα (1987, 1996), Σεβαστή Λάζαρη (1989, 1991-3), Ελευθερία Ζέη (1994, 2001), Μάρθα Πύλια (2000, 2001), Γιώργος Νικολάου (1997, 2001): ενδιάμεσως Στάθης Τσοτσόρος (1986) και μετά Σωκράτης Πετμεζάς (1989, 1991, 1996).

Υπάρχει ακόμη και μια διαφορετική χρήση άλλων πηγών εν όψει μιας οικονομικής ιστορίας: θα αναφερθώ σε μια μόνο κατηγορία και σε ένα μόνο όνομα: στα συμβόλαια και στην Έφη Αργυρού (1993, 1995), που μας έδωσε μια εξονυχιστική αλλά σταθμισμένη τυπολογία των αγροτικών σχέσεων με πεδίο παρατήρησης τη Λευκάδα τον 18ο αιώνα. Υπάρχουν ακόμη θεματικά πεδία που μολονότι είχαν από νωρίς μπει στο επίκεντρο του ιστορικού προβληματισμού, σ' εμάς δεν είχαν προκαλέσει ερευνητικά ενδιαφέροντα, αν και ο Νίκος Σβορώνος τα είχε επισημάνει: κίνηση των τιμών αλλά σε συνάρτηση με την αρνητική κλιματολογική και την πολιτική συγκυρία (Κώστας Κωστής, 1993), νομισματικές αντιστοιχίες και κυκλοφορία των νομισμάτων (Ευτυχία Λιάτα). Σε άλλες θεματικές ενότητες έγινε ή θα γίνει λόγος για την ανασηματοδότηση, από την οπτική γωνία της οικονομικής ιστορίας, άλλων πεδίων: κοινότητες, συντεχνίες, ναυτιλία. Υπενθυμίζω την αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για την ανασύνθεση των καλλιιεργειών σε συνάρτηση με την εξωτερική ζήτηση: επανησιακή σταφίδα (Μαρία Φουζάρο 1996, Θανάσης Καλαφάτης 1986, 1990). Υπενθυμίζω ακόμη την ανασηματοδότηση των ερευνών, μέσω της αναγωγής στην πρωτο-εχβιομηχάνιση, για τις βιοτεχνίες της Θεσσαλίας (Μαρία Σταματογιαννοπούλου 1981, 1984, Σωκράτης Πετμεζάς).

Δεν θα καταχραστώ το χρόνο και αναγκαστικά δεν θα μνημονεύσω άλλα τιμητικά παραδείγματα: θα επισημάνω μόνο το γεγονός ότι δίπλα στις συστηματικότερες μονογραφικού τύπου διαπραγματεύσεις υπάρχουν και-ριες συμβολές και κυρίως άνοιγμα νέων προβλημάτων: αναφέρομαι στο συνολικό σχήμα της οικονομίας κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας που συνοπτικά και συνεκτικά μας έχει δώσει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, στις γεωγραφικές όψεις της διαφοροποίησης των καλλιεργειών, στη δύναμη απορρόφησης, όπως την ονομάζει, του εργατικού δυναμικού από τη μεγάλη σταθερά της αγροτικής οικονομίας (1993, 1984, 1979) και στο πολυθεματικό έργο του για την Πελοπόννησο (1985). Θα ξαναθυμίσω ακόμη ότι εργασίες που δεν αφορούν στους κατακτημένους εκβάλλουν σ' αυτούς, γιατί ανακαλούν τους μηχανισμούς που διείπαν τη δική τους αγροτική οικονομία. Μένω ενδεικτικώς σε λίγα ονόματα: Βαγγέλης Πρόντζας (1992), Θανάσης Καλαφάτης (1990), Αμαλία Χιωτάκη. Δεν είναι λίγες οι οικονομικές ιστορίες με τοπικό εντοπισμό που έχουν υποστηριχθεί ως διδακτορικές διατριβές και δεν έχουν δει ακόμη το φως της δημοσιότητας. Ήδη υπαινίχθηκα αρκετές,

για να προσθέσω δύο ακόμη: τη ρωμαλέα σύνθεση του Άγγελου Χόρτη (1992) για την οικονομία της Λευκάδας τον 18ο αιώνα και την αντίστοιχη για την τοκογλυφία στην Κέρκυρα του Αντώνη Προγουλάκη (1999). Ο Βασίλης Κρεμμυδάς και η Τζελίνα Χαρλαύτη θα μας μιλήσουν για όσα δεν ανέφερα κάνοντας λόγο για το εμπόριο και τη ναυτική διακίνηση. Τελειώνω τη συνοπτική μου αναφορά στην οικονομική ιστορία των κατακτημένων με δυο παρατηρήσεις, αφού προηγουμένως επισημάνω το γεγονός ότι οι συναφείς έρευνες ανανεώνουν, κοντά στα άλλα, τις ιστορικές σπουδές στον τομέα αυτής της ιστορίας σε ένα νησιωτικό χώρο με μεγάλη ιστοριογραφική παράδοση: τα Επτάνησα. Οι παρατηρήσεις τώρα.

Η πρώτη είναι αυτονόητη: η οικονομική ιστορία των κατακτημένων διαθέτει πλέον ένα ανανεωμένο θεματικώς, μεθοδολογικώς και ερμηνευτικώς σώμα. Είναι ανοιχτή σε καινούριες ιστοριογραφικές οπτικές, αλλά με το παράδειγμά της έχει επιβάλει και την προϋπόθεσή της: την κατανόηση των πραγμάτων.

Η δεύτερη παρατήρηση: σε όλη τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου γίνεται πολύς λόγος για τη λεγόμενη Σχολή των *Annales* και την επίπτωσή της στη διαμόρφωση της νέας ιστοριογραφίας μας. Στην περίπτωση της οικονομικής ιστορίας, στην οποία αναφέρομαι, δεν βλέπω καμιά σοβαρή επίπτωση, γιατί δεν θεωρώ σοβαρή επίπτωση την πνευματική διεύρυνση που προκαλεί η ανάγνωση των έργων του Φερνάν Μπρωντέλ ή των άρθρων οικονομικής ιστορίας που δημοσιεύθηκαν στη φάση του περιοδικού όταν βρισκόταν ακόμη στον αστερισμό της οικονομικής ιστορίας. Νομίζω περισσότερο ότι η νεότερη οικονομική μας ιστορία είναι μια ελεύθερη ανάγνωση του μαρξισμού «εργαλειοποιημένη», όπως λένε, μέσω του απόηχου του Λαμπρούς που μεταφέρει ο Νίκος Σβορώνος. Έμμεσες είναι οι σχέσεις με έναν άλλο μαρξισμό, όπως εκείνον του Βίτολντ Κούλα. Σε ορισμένους αμεσότερη ήταν η σύνδεση με τους ιστορικούς της πρωτο-εχβιομηχάνισης. Γι' αυτόν που σας μιλάει, αν υπάρχει μια οφειλή αυτή πιστώνεται στον Ρουτζέρο Ρομάνο. Μου το είχε ήδη υπαινιχθεί σε μία από τις ελάχιστες και φευγαλέες συναντήσεις μας τη δεκαετία του 1970 ο Φερνάν Μπρωντέλ. Addio, caro Ruggiero.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Για τους κατακτημένους ως οικονομικά υποκείμενα ας μου επιτραπεί να υπομνήσω επίσης όσα έχω προτάξει στο βιβλίο: Σπ. Ι. Ασδραχάς με τη συνεργασία των Ν. Ε. Καραπιδάκη, Όλγας Κατσιαρδής-Hering, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Άνας Ματθαίου, Michel Sivignon, Traian Stoianovich, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. 1 και 2 (Τεχνήνια με την επιμέλεια της Ευτυχίας Δ. Λιάτα), Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003 (1, σ. 23-34). Τα έργα των συγγραφέων που μνημονεύονται στην ανακοίνωσή μου τα βρίσκει κανείς στη Βιβλιογραφία (1, σ. 675-748) της *Ελληνικής οικονομικής ιστορίας*. Ειδικά για τα δημοσιεύματα που προκάλεσε το αγροτικό ζήτημα στα Επτάνησα μετά την Ένωση, Ανδρέας Ανδρεάδης, «Η Ένωση της Επτανήσου και η Διοίκησης της Προστασίας» [= Έργα, 1, Αθήνα 1938, σ. 788-790]· Ν. Πανταζόπουλος, «Γιμνασιωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, 2, Αθήνα 1969, σ. 155-195 και πιο πρόσφατα, Δ. Ανωγάτης-Pelé, Ε. Πρόντζας, *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2002, σ. 137-251 (όπου και αναδημοσίευση 5 βασικών κειμένων), σ. 513-514. Από τα συγχρονικά κείμενα που αφορούν στη μεγάλη ιδιοκτησία στην Ήπειρο και Θεσσαλία μνημονεύω ως προς την Ήπειρο εκείνα των Γ. Παχύ (1882), Κ. Καραπάνου (1882), Γ. Οικονομίδη (συνταγμένο το 1918) [τώρα σε φωτοανατύπωση: *Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Ντοκουμέντα*, Αθήνα 1981] και ως προς τη Θεσσαλία, Γεώργιος Χρηστάκης-Ζωγράφος, *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911 και Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλήγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, Βόλος 1906 (Αθήνα 21974). Παραθέτω ορισμένους τίτλους που δεν αναγράφονται στη Βιβλιογραφία της *Ελληνικής οικονομικής ιστορίας*: Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, Αθήνα 1907 (Αθήνα 21971)· Γ. Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα 1930 (με επανεκδόσεις)· Ν. Δ. Πάππος, *Ζητήματα αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1907· Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης*, 1-2, Αθήνα 1925, 1927· Π. Ραπτάρης, *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος*, 1-2, Αθήνα 1935· Ο ίδιος, *Η δημοσιονομική και οικονομική πολιτεία των μοναρχικών Κυβερνήσεων του Όθωνος, 1833-1848*, Αθήνα 1937· Χ. Ευελπίδης, *Η γεωργία της Ελλάδος*, Αθήνα 1944· Ο ίδιος, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950.

Για το είδος των περιφερειακών μελετών που εγκαινίασε ο Ν. Αναγνωστόπουλος, Ékatèrini Brégianni, *Les Banques, l'Agriculture et l'État. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, Septentrion, 2001, σ. 447-459. Προσθέτω ακόμη: Αμαλία

Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθессαλίας στην Ήπειρο*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, δύο πιο πρόσφατες μονογραφίες, Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αι. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, 2002 και Η ίδια, *Αργεία γη. Από το περιτόριο στο βιλαέτι (τέλη 17ου αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003 και Nükhet Adıyeye – Nuri Adıyeye – Evangelia Balta, “The pol tax in the years of the Cretan War: symbol of submission and mechanism of avoidance”, *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 323-359.

Εξυπακούεται ότι πρόθεσή μου δεν ήταν να προβώ σε μια λεπτομερή βιβλιογραφική επισκόπηση, αλλά να αναφερθώ σε αντιπροσωπευτικές συμβολές στη θεματική της ανακoinώσής μου με όσες ενδεικτικές αναδρομές αυτή συνεπάγεται.

Spyros I. Asdrachas

DE LA RÉFÉRENCE À L'ÉCONOMIQUE VERS UNE HISTOIRE ÉCONOMIQUE DES CONQUIS

(RÉSUMÉ)

Après avoir esquissé le profil économique des populations soumises tant dans le cadre de l'Empire ottoman que dans celui des colonies vénitiennes et présenté certains exemples précoces d'insertion de l'économie dans le récit historique, l'auteur insiste sur les points suivants : 1) Les conditions socio-politiques qui ont provoqué l'intérêt pour l'histoire économique, voire pour ses aspects institutionnels, et influé sur son contenu et les méthodes d'approche. 2) L'incidence du marxisme sur la mise en évidence de l'économie comme prémisses de l'explication historique. 3) L'émergence d'une histoire économique en tant que discipline, caractérisée par l'extension des terrains d'observation et la différenciation des méthodes et techniques. Produit du XXème siècle, l'histoire économique grecque, intéressée pour la place que les conquis occupent dans un contexte économique d'ensemble, s'affirme pendant la deuxième moitié du siècle avec points forts la fin des années 1950, les années 1970 et surtout les années 1980 : un de ses traits caractéristiques, la mise en valeur de sources rarement utilisées auparavant, la révalorisation des thématiques et, avant tout, la formulation d'hypothèses de recherche qui, surpassant leurs précédents, ont modifié et transformé les perspectives de la recherche historique ; qui plus est, elles ont ouvert les voies multiples de la compréhension des sociétés comme sujets et objets de l'économie à laquelle, par médiations différentes et échanges inégaux, appartenaient et par laquelle ont été façonnées leurs personnalités économiques.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Το ζήτημα των *μειζόνων υποθέσεων και τεχνικών στην οικονομία και την οικονομική ιστορία* στη σύγχρονη ελληνική οικονομικο-ιστορική σκέψη αντιμετωπίζεται, κατά τη γνώμη μας, με τη συστηματική προσέγγιση του παραγόμενου ερευνητικού και ακαδημαϊκού έργου της, λαμβάνοντας υπόψη την προβληματοθεσία που αναπτύσσεται στις σχέσεις της οικονομίας και της ιστορίας με την οικονομική ιστορία, τον τρόπο σύνδεσης αυτής με το ύψος, τις μεθόδους ανάλυσης και τη μεθοδολογία της οικονομικο-ιστορικής παραγωγής από ανεξάρτητους ερευνητές¹, πρωτίτως όμως, από τη δημιουργία ερευνητικών θεσμών, σε εθνικούς και διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς, με τη συμβολή της παραγωγής τους σε κρίρια προβλήματα της, κατά στάδιο εξέλιξης, εθνικής και διεθνούς οικονομίας.

Η διείσδυση, κατ' αρχήν, στη σχέση οικονομίας, ιστορίας και οικονομικής ιστορίας απαιτεί την ανά ζεύγος θεώρησή τους². Ερωτήματα στο επίκεντρο της συζήτησης είναι ο τρόπος εφαρμογής των ιδεών του πυρήνα και των μεθόδων των οικονομικών σε μία ευρεία σειρά ιστορικών ζητημάτων. Εξίσου κρίριο είναι το ερώτημα πώς συμβάλλει ο ιστορικός λ.χ. στα οικονομικά της δημόσιας επιλογής ή πώς κατασκευάζεται το παράθυρο διαλόγου μεταξύ κλειομετρικής

---

1. Η διάκριση μεθόδου και μεθοδολογίας βασίζεται στην ικανότητα της πρώτης να δείξει τις αρχές και τους κανόνες βάσει των οποίων τελεσφορεί ένα ερευνητικό σχέδιο με στόχο την ανάπτυξη θεωρίας και να υποστηριχθεί το έργο αυτό από επιλεγμένες προτάσεις ή/και θεωρίες ώστε να συγκροτηθεί η μεθοδολογία. *Inter alia*, M. Blaug, *The Methodology of Economics: or how economics explain*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, *passim*. Πβ. Α. Καραγιάννης, *infra*. Η υπογράμμιση αυτή έχει σκοπό να υπομνηματίσει τη διάκριση η οποία όμως συμμειγνύεται στην παρακολούθηση της οικονομικο-ιστορικής εργογραφίας.

2. Πβ. το συλλογικό έργο του T. G. Rawski (επιμ.), *Economics and the Historian*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1996, *passim* όπου και σχετική βιβλιογραφία.

και κοινωνικο-ιστορικής ανάλυσης ώστε να τονισθούν οι ιστορικές δυνατότητες, για παράδειγμα, των οικονομικών της εργασίας ή ακόμη πώς να καθοδηγηθεί ο αμύητος στα θεσμικά οικονομικά του νοικοκυριού, του αγροκτήματος ή της επιχείρησης ή τέλος αν και πώς ενσωματώνεται από τον ιστορικό η μετάβαση από το παγκόσμιο πρόβλημα, σε «προγονικό» επίπεδο, της οικονομικής ανάπτυξης, στη σύγχρονη εκδοχή της με τη θεωρία της οικονομικής μεγέθυνσης³. Τα ερωτήματα γεννά ο τρόπος με τον οποίο ο ιστορικός-αντιμετωπίζοντας τα προβλήματα στις σχέσεις του με τον οικονομολόγο-επιβάλλεται να κινηθεί, το ίδιο άνετα, ανάμεσα στη θεματογραφία των *Annales* και σε αυτή του *Journal of Economic History* ή του *Explorations in Economic*, χωρίς δηλαδή να αποκλείει ένα είδος πληροφοριών και έναν τρόπο μελέτης του παρελθόντος⁴. Το τελευταίο ζήτημα ισχύει και με την αντίστροφη διατύπωσή του: οι οικονομολόγοι που ειδικεύονται στην οικονομική ιστορία, λ.χ. του κύκλου της *Clio*, πόσο εύκολα κατανόησαν τις δομιστικές και υλιστικές της συλλήψεις του θεματολογίου της κοινωνικής ιστορίας, και μάλιστα στην κατεύθυνση της γλωσσολογικά εμπνευσμένης πολιτισμικής ιστορίας;

Το χάσμα το οποίο έχει επισημανθεί μεταξύ ιστορίας και οικονομικών αναζητείται πρωτίστως στη δυνατότητα πρόσβασης του ιστορικού στην οικονομία καθώς ο τρόπος έκφρασης του δεύτερου με τις θεμελιώδεις έννοιες των οικονομικών συνιστά την «ξένη γλώσσα» μίας μελαγχολικής επιστήμης που χρειάζεται τη λογοτεχνική διατύπωσή της, η οποία όμως είναι ελάχιστα

---

3. Οι πρώτες, χωρίς απαιτήσεις ακρίβειας, χαρακτηρίζονται από τη συμπλεγμένη διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης με πολιτικούς, κοινωνιολογικούς ή ψυχολογικούς παράγοντες (πβ. λ.χ. το έργο του Rostow ή του Hicks, καθένας από τους οποίους έχει συμβάλει στην αναγνώριση της οικονομικής ιστορίας) και οι δεύτερες -κυρίως εμπνευσμένες από την κενσιανή επανάσταση- περιορίζονται σε ένα μικρό αριθμό οικονομικών μεταβλητών η ακρίβεια των οποίων καθιστά ικανή την κατασκευή ενός φορμαλιστικού υποδείγματος για μία από τις όψεις της διαδικασίας της οικονομικής μεγέθυνσης. Τα δύο πεδία χωρίζουν, όπως σημειώνει ο H. G. Jones (= Εισαγωγή στις σύγχρονες θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης, ελλ. μτφρ., Αθήνα, Κριτική, σ. 18-20), το ύψος και η μέθοδος ανάλυσης. Τη διάσταση αυτή εντοπίζουμε στη διάκριση του ρεύματος των οικονομικών ιστορικών των *Cliometricians*, οι οποίοι συνάγουν τις αιτίες συγκεκριμένων οικονομικών γεγονότων έναντι του παραδοσιακότερου οικονομικού ιστορικού που στρέφεται στην περιγραφή των γεγονότων.

4. Η γνώση των συντελεστών συσχέτισης, των γραμμών παλινδρόμησης, ο έλεγχος στατιστικών υποθέσεων, βασικά εργαλεία της οικονομικής ιστορίας, ασφαλώς δεν αρκούν για την προσπέλαση από τη μία επιστημονική επιθεώρηση στην άλλη, πραγματικότητα η οποία «αποκλείει» τη διεξόδυση σε κάποια τουλάχιστον θέματα της οικονομικής ιστορίας. Πβ. το σχόλιο T. G. Rawski (επιμ.), ό.π., σ. 239.

συμπαθής και κατανοητή σε μερίδα ιστορικών⁵, ακόμη δε περισσότερο φαίνεται ικανή να εμπνεύσει το παράθυρο διαλόγου μεταξύ ιστορικών και οικονομολόγων⁶.

Κατά δεύτερον, η έντονη και μακρά συζήτηση για τη μέθοδο και τη μεθοδολογία της οικονομίας και της ιστορίας συνέβαλαν στον τρόπο της εμφάνισης του σύγχρονου σταδίου της οικονομικής ιστορίας, στην ενίσχυση του περιεχομένου ανάλυσης και των αντικειμένων της οικονομικής ιστορίας, στη μεταβολή των συνόρων ανάμεσα στην οικονομική ιστορία και τις άλλες κατευθύνσεις μελέτης των οικονομικών γεγονότων και ακόμη στο νέο πνεύμα που προώθησαν ερευνητές που προέρχονται από άλλες επιστημονικές πειθαρχίες επηρεασμένοι από τις προκλήσεις της οικονομικής ιστορίας⁷.

---

5. Τα όρια που έχουν επιβληθεί στην εισαγωγή των οικονομικών στους ιστορικούς οφείλουν στο σημερινό στάδιο της οικονομικής ιστορίας να επανεξεταθούν στο πεδίο διδασκαλίας και έρευνας της ιστορίας και των οικονομιών, και αυτό τουλάχιστον δείχνει η διδασκαλία της (οικονομετρία, μικρο-μακρο ανάλυση, διεθνή οικονομικά, οικονομικές ιδέες κ.λπ.) σε βασικές και μεταπτυχιακές σπουδές οικονομικής ιστορίας (βλ. λ.χ. το βασικό πρόγραμμα σπουδών στο LSE).

6. T. G. Rawski (επιμ.), *ό.π.*, σ. viii. Η επιτυχημένη συνομιλία οικονομικών ιστορικών με μη οικονομικούς ιστορικούς και η αποδοχή των δεύτερων από τους πρώτους στην έρευνα του παρελθόντος προϋποθέτει την εξοικείωση των μη οικονομικών ιστορικών με την επανάσταση που έχει τελεσθεί στη μέθοδο και τη μεθοδολογία της οικονομικής ιστορίας (Στο ίδιο). Τα ζητήματα των σχέσεων της εθνικής με τη διεθνή οικονομικο-ιστορική παραγωγή, η «ισχνή εθνική παρουσία» στο διεθνή χώρο αποτελεί δευτερογενές ζήτημα του οποίου η αλλαγή της θέσης με το προηγούμενο συγκαλύπτει την πραγματική αδυναμία για την κατανόηση των ανατροπών που συμβαίνουν στην οικονομική ιστορία.

7. Ειδικότερα ως προς την οριοθέτηση της οικονομικής ιστορίας έναντι της οικονομικής επιστήμης είναι αλήθεια ότι στις αρχές του 20ού αιώνα τονίζεται, με αφορμή τη μελέτη των «μεταμορφώσεων του δημοσίου πλούτου», η διάκρισή της από το αντικείμενο της δημόσιας οικονομίας (πβ. L. Cossa, *Πρώτα στοιχεία της Δημόσιας Οικονομίας*, ελλ. μτφρ., Αθήνα, Ελευθεροδράκης, 1925, σ. 12), το πρόβλημα λ.χ. για την ανισότητα του πλούτου και των εισοδημάτων διασταυρώνεται με μακροχρόνιες αναλύσεις στις οποίες όμως είναι κρίσιμη η επιλογή, η διάκριση και η μέθοδος ανάλυσης των οικονομικών μεταβλητών (πβ. S. Kuznets, "Economic Growth and Economic Inequality", *American Economic Review* 45 (1955), 1-28· T. Piketty, *L'économie des inégalités*, Παρίσι, La Decouverte, 2001). Το ζήτημα των οικονομικών μεταβλητών και η ικανότητά τους να δείξουν με ακρίβεια αλλά μετά από επιλογή πότε μία παραδοχή είναι διαφωτιστική και πότε παραπλανητική στις βασικές τους σχέσεις διεισδύει στη διάκριση ιστορικών των οικονομικών γεγονότων που προέρχονται από την οικονομία έναντι άλλων επιστημονικών πειθαρχιών. Η κατεύθυνση, παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται σε πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών, μόνον μερικώς έχει αντιμετωπισθεί από την ερευνητική κοινότητα.

Η εμφάνιση του απαιτητικού ρεύματος της νέας οικονομικής ιστορίας προσήλθε με σκοπό να υποδηλώσει τη διαφορετική αντιμετώπιση των σχέσεων οικονομίας και ιστορίας, τις προσαρμογές της έρευνας στα καθέκαστα της οικονομικής θεωρίας και των οικονομικών γεγονότων. Ο επιτυχημένος συνδυασμός θεωρίας και γεγονότων κατέστησε, στη σχετική συζήτηση, αμεσότερη την απάντηση για την προβολή της οικονομικής ιστορίας στη μελέτη κρίσιμων εθνικών και διεθνών ζητημάτων, εμποδώνοντας το ρόλο της⁸.

Ένα από τα κλασικά προβλήματα, στο γόνιμο αυτό πεδίο, είναι η αντιμετώπιση από την οικονομική ιστορία της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης με τη συγκέντρωση αποτελεσμάτων που παρέχουν μια συνοπτική και περιεκτική επισκόπηση για τη φύση της μακροπρόθεσμης σύγχρονης οικονομικής μεγέθυνσης, όπως αποκαλύφθηκε από την εμπειρική μελέτη. Το παράδειγμα είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο για τη θεωρητική πορεία και τη χρησιμότητα της οικονομικής ιστορίας: η σύγχρονη οικονομική μεγέθυνση στην κληρονομιά ενός ισχυρού μυαλού που καθοδηγήθηκε από τα ενδιαφέροντά του, όπως η σκέψη του Kuznets, στηρίχθηκε για τις γενικεύσεις σε ιστορικές χρονολογικές σειρές με στόχο οι μελέτες για την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτιστική αλλαγή να περιλάβουν διεθνή συγκριτικά τομεακά στοιχεία⁹. Το αποτέλεσμα της κατεύθυνσης αυτής αποτυπώνει η συστη-

8. Πβ. λ.χ. τη σημασία των αποκλίσεων στη σύλληψη των μακροχρόνιων διεθνών οικονομικών διαφορών μεταξύ P. Bairoch και A. Maddison. P. Simonnot, "Braudel s'est trompé de cinq siècles", εφημ. *Le Monde*, 27.11.2003, σ. vi.

9. Η τάση αυτή θα βρει την καλύτερη έκφραση της στις αρχές της δεκαετίας του 1970, χάρη στη μακρά προετοιμασία και τη συμβολή θεωρητικών για τη μελέτη των οικονομικών κύκλων –όπως ο W. C. Mitchell– ή οικονομολόγων στατιστικών –του πνευματικού μεγέθους του S. Kuznets στο πλαίσιο του National Bureau of Economic Research–, δηλαδή την απόρριψη της διάκρισης που κυριαρχεί μέχρι τότε, ιδίως στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ότι τα δύο σκέλη της οικονομίας είναι η οικονομική θεωρία και η οικονομική ιστορία. R. Rollinat, *La nouvelle histoire économique*, Παρίσι, Liris, 1997, σ. 10-11. Γενικότερα W. C. Wright, *Economic History of the United States*, Νέα Υόρκη, McGraw-Hill, 1949. Η ποσοτική ανάλυση εν προκειμένω δεν αφορά πλέον στη χρήση των ποσοτικών δεδομένων –τεκμήρια τα οποία ασφαλώς δεν ήταν άγνωστα στην πορεία της οικονομικής ιστορίας– με στόχο η νέα ποσοτική ιστορία να αναπτύσσεται με όρους αιτιακών σχέσεων καθώς βασίζεται στη σύγκριση και διάκριση των οικονομικών μεταβλητών –εξωγενείς/ενδογενείς, απόθεμα/χρονορροές– συγκεκριμένων προβλημάτων και όχι στη στατιστική περιγραφή τους. Αξίζει να υπομνηματισθεί εν προκειμένω ότι μετά την εμφάνιση των πρόσφατα ανεξάρτητων εθνών του Τρίτου Κόσμου, το πρόβλημα της οικονομικής μεγέθυνσης ήρθε στο προσκήνιο. Στην πρόκληση αυτή που αποκλήθηκε διαδικασικά ελεγχόμενης επανάστασης, ανταποκρίθηκαν οι οικονομικοί ιστορικοί και υποστήριξαν

ματική υιοθέτηση οικονομικών και κοινωνικών δεικτών από διεθνείς οικονομικούς θεσμούς και η συναρμογή τους με σκοπό τη μακροχρόνια έρευνα (που φθάνει τη χιλιετία) του εθνικού προϊόντος, το οποίο αποτελεί πλέον μέτρο της επίδοσης των εθνικών οικονομιών και της διεθνούς οικονομίας – αλλά και της οικονομικής ιστορίας¹⁰.

Κατά τρίτον, είναι αλήθεια ότι κάθε περίοδος έχει δείξει στην οικονομική ιστορία τα δικά της κρίσιμα οικονομικά γεγονότα και τον ανταγωνισμό μεθόδων και ερμηνειών που επηρεάζουν τη θέση των πεδίων οικονομίας και ιστορίας. Η διάχυση ενός οικονομικού θέματος από τα εξειδικευμένα πλαίσια της ακαδημαϊκής αντιμετώπισής του στη δημόσια κριτική συνιστά ένδειξη πρωταρχικού ενδιαφέροντος και ταυτοχρόνως αποτελεί τεκμήριο για τη μετάθεση στο χρόνο του κοινωνικού προβληματισμού για τα προέχοντα θέματα ή προβλήματα της οικονομίας. Η περιοδολόγηση των παραδειγμάτων είναι χαρακτηριστική: το ελεύθερο εμπόριο κατ' αντιδιαστολή προς τον προστατευτισμό, η πρωταρχία της βιομηχανικής ισχύος έναντι της αγροτικής, η διαμάχη για το χρυσό κανόνα, το ζήτημα της ενιαίας κεντρικής τράπεζας έναντι των πολλών εκδοτικών τραπεζών, οι οικονομικές κρίσεις είναι γνωστό ότι απασχόλησαν την εθνική και διεθνή οικονομία κατά καιρούς και στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων με απήχηση στην

την εκβιομηχάνιση και τις συναρτημένες με αυτήν τομεακές μεταβολές στην εθνική οικονομία. «Αυτή η σύγχρονη οικονομική μεγέθυνση πρέπει να υποστηριχθεί», σημειώνει ο S. Kuznets (= *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, New Haven και Λονδίνο, Yale University Press, 1966, σ. 252), «με την αποδοχή των αρχικών συγκρούσεων που παράγονται συνεχώς από τις γρήγορες αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική δομή, μπορεί δε να περιγραφεί ως διαδικασία της ελεγχόμενης επανάστασης».

10. Το ζήτημα της επίδοσης των εθνικών οικονομιών, σημαντική αιχμή στη συζήτηση για τη θέση της οικονομικής ιστορίας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, συνδέεται με σημαντικούς θεσμούς. Η Διεθνής Τράπεζα μελετά τους οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες για περισσότερες από 200 χώρες (βλ. World Bank, *World Development Indicators*, Ουάσινγκτον 2001 και την ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.worldbank.org/data>) στην παράδοση που δημιουργούν τα έργα των S. Kuznets, ό.π., ή του A. Maddison, *Monitoring the World Economy, 1820-1992*, Παρίσι, OECD, 1995. Σε αυτό το βηματισμό πβ. επίσης τη συγκρότηση των στοιχείων από το 1950 μέχρι το 2000, σε περισσότερες από 150 χώρες, για το εθνικό προϊόν και τα συστατικά του στοιχεία ως και τις διεθνείς διαφορές μεταξύ χωρών στο Penn World Table (πβ. R. Summers, A. Heston, "The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons, 1950-1988", *Quarterly Journal of Economics* 106, τχ. 2 (1991), 327-368). Ένα ακόμη παράδειγμα για τη μέτρηση των επιδόσεων αποτελούν οι ιστορικές στατιστικές σειρές του U. S. Bureau of Census (= *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*).

πολιτική, στην οργάνωση των ακαδημαϊκών προγραμμάτων, στη λογοτεχνία, στη δημιουργία («σχολών») ή ακόμη στην τέχνη. Η απαρίθμηση κατευθύνει τη σκέψη στις σχέσεις οικονομίας και ιστορίας, και την προβολή τους παρατηρούμε στην πορεία της οικονομικής ιστορίας έναντι της οικονομίας και της ιστορίας. Πρόκειται για σχέσεις και προβολές πλήρεις από μεθοδολογικές εντάσεις, θεωρητικές συγκρούσεις, διαφορετικές στρατηγικές και ακαδημαϊκές ρήξεις, οι οποίες αποτυπώνονται στις προϋποθέσεις αντιμετώπισης της οικονομικής ιστορίας από οικονομολόγους ή/και ιστορικούς¹¹. Έτσι φθάνουμε σε υψηλότερα επίπεδα γενίκευσης και σύμπλεξης με άλλες επιστημονικές πειθαρχίες αλλά και των ενστάσεων με διαφορετική πρόελευση και στόχο: η ατμόσφαιρα αντιμετώπισης της οικονομικής ιστορίας από την πλευρά των οικονομολόγων γίνεται στο πνεύμα της αξιωματικής διατύπωσης των υποθέσεών τους, της μαθηματικοποίησης, της οικονομετρικής ενίοτε δε και της σοφιστικής διερεύνησης γεωστογραφικών επεισοδίων από την άλλη, οι ιστορικοί διαμορφώνουν την πρόταση άρθρωσης της έρευνας της οικονομίας με την πολιτική, την κοινωνία ή την ιδεολογία και ιδίως με το άνοιγμα σε νέα πεδία έρευνας.

Οι προηγούμενοι προβληματισμοί από τη δεκαετία του 1960 συνέβαλαν στη σχηματοποίηση και ερμηνεία των συνόρων μεταξύ οικονομίας και ιστορίας¹². Η μετατόπισή τους, στο σχήμα των Palmade-Boyer, εντοπίζεται αρχικά στη στενή γειτνίαση που προσέφερε η επαφή της κλασικής οικονομικής θεωρίας με τη χρονολόγηση των ιστορικών γεγονότων, ακολούθως δε στη μερική επικάλυψη στην οποία εντάχθηκε η οικονομική ιστορία προσήλθε η εξάρτηση οικονομικής θεωρίας και οικονομικής ιστορίας· θα ακολουθήσει η υπερεϊδίκευση που γέννησε η έννοια της ισορροπίας στην οικονομία και η έννοια του ορθολογισμού στην ιστορία και την πολιτική επιστήμη· τέλος την εσωτερική αιτιότητα της μετάβασης από την ιστορία των τεχνικών και την κοινωνική ιστορία στην οικονομική ιστορία θα διαδεχθεί η αλληλεπίδραση ιστορικών της οικονομίας και θεωρητικών. Η συμβιωτική διαντίδρα-

---

11. Το ερώτημα επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας και ερμηνευτικής πρότασεων υποκειμένων στην εμπειρική επαλήθευση. Ο τρόπος απάντησής τους επηρεάζει την ακαδημαϊκή διδασκαλία της οικονομικής ιστορίας με τρόπο ώστε να υφίσταται σε ορισμένα τμήματα οικονομικής ιστορίας η διάκριση της οικονομικής ιστορίας με οικονομική θεωρία ή δημογραφία, για οικονομολόγους ή για ιστορικούς.

12. Την πενταμερή τυπολογική ανάπτυξη των σχέσεων ιστορικής και οικονομικής έρευνας του G. Palmade (= *L'économie dans les sciences humaines*, Παρίσι 1967) επεξεργάζεται ο R. Boyer, "Économie et Histoire : vers de nouvelles alliances", *Annales ESC* 6 (1989), 1397-1426, ειδ. 1399. Μία παρουσίαση πβ., ας μου επιτραπεί, Ε. Πρόντζας, *Οικονομική ιστορία. Ζητήματα μεθόδου και περιχομένου*, Αθήνα, ΑΤΕ, 1997, σ. 47-55.

ση οικονομίας και ιστορίας συνιστά το νεότερο και πιο απαιτητικό σημείο για την οικονομική ιστορία. Το σημείο επιτυγχάνεται τότε μόνον όταν οι έννοιες και οι μέθοδοι εναλλάσσονται περιοδικά και αναπροσδιορίζονται στο φως των αδυναμιών που αναδεικνύουν ιστορικά γεγονότα ή λογικές συναρμογές· η οικονομία και η ιστορία αλληλεπιδρούν ώστε να μορφοποιήσουν την προβληματοθεσία και το αποτέλεσμα ενός ερευνητικού προγράμματος που απομακρύνεται από τη σταθερότητα και στρέφεται στην κατανόηση των περιστάσεων και στις συνθήκες μεταβολής¹³, πρόταση-μέτρο κάθε ανάλογου εγχειρήματος στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας.

Οι θεσμοί υπεράσπισης της οικονομικής ιστορίας είναι ένα άλλο σοβαρό ζήτημα. Μέχρι την εμπέδωση του ρόλου και τις κατακτήσεις της νέας οικονομικής ιστορίας¹⁴, οι σχέσεις οικονομίας και ιστορίας σε κάθε μεγάλη σχολή έδειξαν τις επιδόσεις των ρευμάτων και των θεσμών που υπερασπίζονται την οικονομική ιστορία. Κάθε σχολή ιστοριογραφίας στην οποία το οικονομικό κατέχει διακριτή θέση κατανοείται μέσα από την κριτική της και το περιρρέον κλίμα μέσα στο οποίο κατοχυρώθηκαν τα επιτεύγματα και αναδείχθηκαν οι αδυναμίες της. Τα κενά της γαλλικής οικονομικής ιστοριογραφίας εντοπίζονται, παραδείγματος χάρη, στην έμφαση που δίνεται στα θέματα της γαλλικής οικονομίας του 19ου αιώνα, στην άγνοια των οικονομικών και κοινωνικών πραγματικοτήτων του βιομηχανικού καπιταλισμού, στη μειωμένη γνώση για τη συγκέντρωση των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων στο 19ο και τον 20ό αιώνα, στην παράβλεψη του ρόλου του κράτους στην ανάπτυξη του καπιταλισμού και στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας¹⁵. Από διαφορετική οπτική, οι απαιτήσεις της αγγλοσαξονικής σχολής, από τη δεκαετία του 1960, αφορούν στη μεγαλύτερη έμφαση στη χρήση από την οικονομική ιστορία της οικο-

13. R. Boyer, *ό.π.*, σ. 1401.

14. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εντάξουμε και την απόδοση τιμής, διεθνούς αναγνώρισης, όπως είναι η κατάκτηση του βραβείου Νόμπελ Οικονομίας, το 1993, σε δύο ιστορικούς της οικονομίας, τον R. Fogel και τον D. North. A. Lindbeck, "The Sveriges Riksbank (Bank of Sweden) Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 1969-1998", *Institute for International Economic Studies, Στοκχόλμη*, University of Stockholm, 1999. Η αναγνώριση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως αποτέλεσμα μιας πορείας ενός ρεύματος οικονομικο-ιστορικής σκέψης το οποίο γεννήθηκε το 1957 με το Συνέδριο της αμερικανικής οικονομικής ένωσης στο πλαίσιο του NBER και με αντικείμενο την εξέλιξη και διανομή εισοδήματος και πλούτου στις ΗΠΑ.

15. Το θεματολόγιό της, σύμφωνα με τον J. Bouvier, αφορά στην ιστορία των γαλλικών τραπεζών στο 19ο και 20ο αιώνα κυρίως υπό τη μορφή της ιστορίας της επιχείρησής και της ανάλυσης του τραπεζικού τομέα, την ιστορία της εκβιομηχάνισης είτε στο πλαίσιο της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης είτε των βιομηχανικών τομέων στο 19ο

νομικής θεωρίας, η οποία εκτιμάται ότι φωτίζει μόνο σχετικά τα προβλήματα της ιστορίας καθώς εμμένει σε ένα από τα προβλήματα και επιλέγει τις παραμέτρους ερμηνείας του οικονομικού φαινομένου. Πρόκειται για βηματισμό στον ορίζοντα της οικονομικής ιστορίας ο οποίος διαμορφώθηκε από την ανάλυση των εθνικών λογαριασμών, δείκτες τιμών και χρηματοδοτικών μηχανισμών, την προσφορά εργασίας και την τεχνολογία, το εξωτερικό εμπόριο και τις αγορές χρήματος¹⁶. Ένας περιπτωσιακός ορίζοντας με ποικιλία θεωρητικών προσεγγίσεων, στις οποίες διακρίνονται οι εφαρμογές των μοντέλων γενικής και μερικής ισορροπίας, απόμακρος για άλλες εθνικές οικονομικο-ιστορικές ερευνητικές τάσεις, ερμητικά αφοσιωμένες προσεγγίσεις και παραδομένες μόνο στα προγράμματα σπουδών των οικονομικών σχολών¹⁷.

Οι σχέψεις που προηγήθηκαν υπό τη μορφή προοιμίου συνιστούν το πλαίσιο για να αντιμετωπίσουμε την πορεία των σχέσεων οικονομίας και ιστορίας η οποία τροφοδοτεί τις μεταξύ οικονομολόγων και ιστορικών σχέσεις και επηρεάζει, όπως δείχνει η ερευνητική παραγωγή, το πλαίσιο και τα αναλυτικά εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούν οι μεν έναντι των δε' συνιστά όμως και τη διόδο για να παρακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η επανεμφάνιση, πρωτίστως δε η θεματική και θεσμική διεύρυνση και διερεύνηση της ελληνικής οικονομικής ιστορίας. Η άποψη, κατ' ακολουθία, ότι οι σχέσεις τους ήταν –και εξακολουθούν να είναι– στην ελληνική οικονομική ιστοριογραφία περιστασιακές θα πρέπει να ελεγχθεί ως προς τις συνθήκες για τη θεωρητική συνύπαρξη ιστορικών και οικονομολόγων –ειδικώς τη σχέση θεωρίας και υποδειγμάτων¹⁸–, τη θέση της οικονομικής ιστορίας μεταξύ ιστορίας και οικονομίας, την αναζήτηση των μονο-

---

αίωνα, την ιστορία των μέσων μεταφοράς τόσο των σιδηροδρόμων όσο και της αυτοκινητοβιομηχανίας, την ιστορία των διεθνών οικονομικών σχέσεων και την ειδίκευση σε ζητήματα βιομηχανικής ανάπτυξης. H. Coutay-Bégarie, *Le phénomène Nouvelle Histoire, Grandeur et décadence de l'école des Annales*, Παρίσι, Economica, 1989, σ. 133-134.

16. Βλ. τη σχετική αποδελτίωση, μέχρι τη δεκαετία του 1980, από τους D. N. McCloskey, G. K. Hersch, *A Bibliography of Historical Economics to 1980*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1990.

17. Η αλλοίωση αυτών των αντιλήψεων θα επιτευχθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με την καινοτόμο εισαγωγή οικονομικών μαθημάτων σε φωτισμένα προγράμματα ιστορικών σπουδών από οικονομολόγους ιστορικούς (βλ. G. R. Hawke, *Economics for Historians*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, passim).

18. Στην οικονομική ιστορία περισσότερο από την οικονομία σπανίως γίνεται η διάκριση θεωρίας και υποδειγμάτων. Η αντιστοιχία αυτή θα πρέπει να κάνει ιδιαίτερα προσεκτικούς όλους όσοι θεραπεύουν το αντικείμενο της οικονομικής ιστορίας. Αν μία ακολουθία ιδεατών μοντέλων, τα οποία επιδιώκουν να εκφράσουν σε απλή μορφή διάφορες

μειρών του ιστορισμού αλλά και της ιστορικής ένδειας ρευμάτων των οικονομικών ιδεών.

Το κλίμα μέσα στο οποίο εξελίσσεται η συζήτηση για την επίδοση της ελληνικής οικονομικής ιστορίας εμπεριέχει το γεγονός ότι για μία σημαντική περίοδο –στην τελευταία εικοσαετία του 20ού αιώνα– και σε έναν τουλάχιστον θεσμικά οργανωμένο χώρο –ο οποίος εξακολουθεί να παράγει, με διαφορετικό ρυθμό, μεζονος σημασίας έργο– υποκινήθηκαν ερευνητικά ενδιαφέροντα, καλλιιεργήθηκαν δε ικανότητες επιστημονικής συγκρότησης οικονομικών ιστορικών οι οποίοι με σεβασμό στο συμπτωματικό δεν αγνόησαν τη σημασία που έχει για την οικονομική ιστορία το συστηματικό, και στο παραχθέν έργο τους ελέγχθηκε η δυνατότητα για τη μετάβαση «από το τυχαίο στο πιο γενικό και τυπικό»¹⁹, χωρίς να επιδοθούν σε θεωρητικές ακρότητες για καθολική ερμηνεία των οικονομικο-ιστορικών φαινομένων²⁰. Τις σκέψεις αυτές η εισήγηση επιχειρεί να εντάξει στη σχετική προβληματο-

---

πλευρές μίας όλο και περισσότερο περίπλοκης πραγματικότητας, συγκροτεί την οικονομική θεωρία, συχνά σε αυτήν εναλλάσσονται οι έννοιες θεωρία και υπόδειγμα. Η εναλλαγή γίνεται με τρόπο ώστε η θεωρία να χρησιμοποιείται για «σαφείς ανακινείσμες αποφάνσεις που αναφέρονται σε σύνθετες αλληλεξαρτήσεις» του οικονομικού βίου και το υπόδειγμα-μοντέλο να χρησιμοποιείται για το αφηρημένο και συχνά μαθηματικοποιημένο κατασκευάσμα το οποίο έχει σκοπό να επεξεργασθεί μία (θεωρία) ή να παραγάγει μία θεωρητική απόφαση βάσει αρχικών αξιωμάτων. Πβ. H. G. Jones, *ό.π.*, σ. 17.

19. Σύμφωνα με τη δάναεια διατύπωση που απευθύνει στους οικονομολόγους ο T. C. Koopmans (= *Three Essays on the State of Economic Science*, Νέα Υόρκη, McGraw-Hill, 1957, σ. 130-131) και τη λανθάνουσα αντίδρασή του στο έργο οικονομολόγων με μεθοδολογική πρόταση τον επαγωγισμό και τις ποσοτικές μετρήσεις –όπως λ.χ. του W. C. Mitchell– της προήγησης μιας θεωρίας ως προς τη συγκέντρωση και ερμηνεία των δεδομένων για τη διασύνδεση των μεταβλητών ενός οικονομικού φαινομένου. Ο ίδιος, “Measurement without Theory”, *The Review of Economics and Statistics* XXIX, τχ. 3 (1947), 163-172. Βλ. και επόμενη υποσημ.

20. Ο έλεγχος και η εμπειρική διόρθωση των θεωριών συνοδεύει τη μη αισιόδοξη άποψη του W. C. Mitchell (= *The Backward Art of Spending Money and other Essays*, A. M. Kelley, 2^η 1950) για τη διατύπωση μίας γενικής θεωρίας για την ερμηνεία των οικονομικών φαινομένων. Τη θέση της θα καταλάβουν θεωρίες οι οποίες αφού δειχθούν ικανές να ερμηνεύουν επί μέρους φαινόμενα διά της επαγωγικής μεθόδου και του εμπειρισμού, τότε μπορεί να επιχειρηθεί ο συνδυασμός τους σε μία θεωρητική ολότητα (πβ. Α. Καραγιάννης, *Οικονομική Μεθοδολογία. Ιστορική ανάλυση*, Αθήνα, Κριτική, 2001, σ. 228 κ.ε.). Στην αντίληψη αυτή του W. C. Mitchell εντάσσεται η προήγηση της μελέτης διαφόρων θεσμών οι οποίοι επιδρούν στην οικονομική συμπεριφορά, τροφοδότησαν δε, παραλλήλως με την ποσοτική ανάλυση στην οικονομική ιστορία, το ρεύμα της θεσμικής ιστορίας. Στο πνεύμα αυτό θα πρέπει να συγκρατήσουμε από τη συμβολή του Kuznets τη

θεσία που αναζητεί ο αναγνώστης στον τιτλοφορούμενο στόχο της. Η πρόταξη της έννοιας προβλήματα ως προς την έννοια ανάλυση στον υπότιτλο της εισήγησης οφείλεται στην υπέρπουσα υπόθεση ότι, κατά τη δεκαετία του 1980, η ερευνητική και παραλλήλως –αν και με κάποια χρονική υστέρηση– ακαδημαϊκή θέση της οικονομικής ιστορίας ενισχύεται με τρόπο ώστε η διαφοροποίηση από τη μέχρι τότε αντιμετώπισή της να δικαιολογεί την απαίτηση της μετατόπισης από την περί σταδίων οικονομικο-ιστορική ανάλυση, στο πνεύμα των θεωριών οικονομικής ανάπτυξης, στις ακριβείς θεωρίες της οικονομικής μεγέθυνσης.

Το πεδίο παρατήρησης αποτελείται από τις συνθήκες και το παραχθέν έργο ενός βασικού θεσμού παραγωγής οικονομικο-ιστορικού έργου, του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας²¹.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΕΤΕ: ΘΕΣΜΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Η προσοχή μας λοιπόν επικεντρώνεται στην οικονομικοϊστορική παραγωγή, η οποία επιτεύχθηκε από τον ερευνητικό χώρο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας στην περίοδο 1980-1997. Εν προκειμένω, δεν θα ασχοληθώ με την όμορη ιστοριογραφική παραγωγή της ίδιας περιόδου, όπως ήταν του Ιδρύματος Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, και με παράλληλα αποτελέσματα από τραπεζικά κυρίως πολιτιστικά ιδρύματα ή ινστιτούτα, όπως της ΕΤΒΑ ή της Αγροτικής Τράπεζας²². Η προή-

---

μεγαλύτερη εμπιστοσύνη του στη χρήση οικονομικής θεωρίας και τη δυσπιστία στα μαθηματικά και οικονομετρικά μοντέλα, θέση η οποία οφείλεται όχι στην απόρριψη της θεωρίας αλλά στην ανησυχία του για την ιστορική σχετικότητα της επικρατούσας οικονομικής θεωρίας.

21. Τη γένεση και εξέλιξη του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας βλ. στα δύο τουλάχιστον τεύχη της ειδικής περιοδικής έκδοσης της ΕΤΕ *Εμείς και η Τράπεζα* 7 (1992) και 21 (2001), από την οποία προκύπτει ο χρόνος εμφάνισης των διαφόρων μελών στην Επιτροπή Ιστορίας, η πορεία της ανάθεσης μελετών και τα στάδια υλοποιητικής υποδομής των υπηρεσιών του Ιστορικού Αρχείου.

22. Η ενίσχυση της οικονομικής ιστοριογραφίας και της τεκμηρίωσης ως και η επέκταση των ενδιαφερόντων των τραπεζικών ιδρυμάτων στην κατεύθυνση που χάραξε η Επιτροπή Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας συνιστά πρόσθετη κατάκτηση των εμπνευστών της και απόδειξη της επιρροής την οποία άσκησε σε παράλληλους θεσμούς της ελληνικής οικονομίας η κατοχύρωση της οικονομικής ιστορίας. Οι θεσμικές πρωτοβουλίες που σημειώθηκαν στη λειτουργία τους όχι μόνον δεν αλλοιώνουν το πνεύμα αντιμετώπισης της αλλά ενίσχυσαν την ακαδημαϊκή και ερευνητική θέση της.

γηση του ιστοριογραφικού προϊόντος της Εθνικής Τράπεζας διά του Μορφωτικού Ιδρύματος δικαιολογείται από τον ισχυρό, δυναμικό και σταθερό πυρήνα της οικονομικής ιστορίας σε ολόκληρη τη «γραμμή παραγωγής», ο οποίος για πρώτη φορά, εκτός της επίσημης έρευνας και παιδείας, συγκρότησε οργανωμένη αρχειακή υποστήριξη (πρωτογενής έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ), προσωρινή κοινολόγηση αποτελεσμάτων (πλέον της εκατοντάδας οι εισηγήσεις με τακτική συμμετοχή και καταγραφή τους), ανατροφοδότηση συμπερασμάτων και έρευνας (προσωρινή δημοσίευση και άρθρα σε επιστημονικές επιθεωρήσεις), διοικητική παρακολούθηση, εποπτεία και εξελιγμένη τεχνολογική στήριξη, δυνατότητα ταύτισης του ερευνητικού προϊόντος με τη μεταπτυχιακή ή μεταδιδακτορική έρευνα και τέλος δημοσίευση στην κατάλληλη εκδοτική σειρά του Ιδρύματος. Τα πρόσωπα, ο σχεδιασμός της έρευνας, το κλίμα της ερευνητικής παραγωγής και υποστήριξης της οικονομικής ιστορίας αποτελούν ένα αρθρωμένο σύνολο με επιπτώσεις στον ερευνητικό και ακαδημαϊκό σχεδιασμό της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 20ού αιώνα.

Η σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή στο πλαίσιο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας σχεδιάσθηκε και υλοποιήθηκε από την Επιτροπή Ιστορίας, υποστηρίχθηκε δε από τις ειδικευμένες εκδόσεις των Μελετών Οικονομικής Ιστορίας. Η αποτύπωση της υλοποίησης αυτής εμφανίζεται τόσο σε πρακτικό αλλά και –περισσότερο ή λιγότερο συγκαλυμμένα– θεωρητικό επίπεδο. Αυτό ανιχνεύεται σε σειρά εκδόσεων, με την υιοθέτηση κριτηρίων τα οποία λαμβάνουν στους 1940 δημοσιευμένους, στις δεκαετίες 1980 και 1990, τίτλους των ενοτήτων των Πηγών Οικονομικής Ιστορίας, των Επεξεργασμένων Στοιχείων Οικονομικής Ιστορίας και των Αναλυτικών Ευρετηρίων από το Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΤΕ. Μέχρι το 1991 στο εσώφυλλο των εκδόσεων εμφανίζεται η διοικητική και η επιστημονική συγκρότησή του²³: ο διοικητής ή/και υποδιοικητής της τράπεζας Γ-Α. Μαγκάκης, Γ. Μίρκος, Δ. Γερμίδης, Π. Τζαννετάκης και τα μέλη Γ. Δερτιλής, Φ. Ηλιού, Ε. Κάσδαγλης, Β. Κουγέας, Γ. Λεονταρίτης, Γ. Λιβιεράτος, Γ. Νοταράς, Γ. Σπυρόπουλος, Ε. Τσιγαρίδας. Τη διεύθυνση ερευνών που προγραμματίζονται στο πλαίσιο του Ιστορικού Αρχείου αναλαμβάνει ο Σ. Ι. Ασδραχάς.

Προγραμματική διακήρυξη και τρόπος υλοποίησης αποτελούν κεντρικό ζήτημα στη νέα πορεία έρευνας και διδασκαλίας της οικονομικής ιστορίας. Η διαπραγματευτική πρόκληση με τη μορφή της οικονομικοϊστορικής μονογραφίας παράλληλα με την καθαρά αρχειακή εργασία εκκινεί από την

23. Στις εκδόσεις οι οποίες ακολουθούν δεν θα εμφανίζονται τα ονόματα των μελών της Επιτροπής Ιστορίας.

ιστορία της Εθνικής Τράπεζας²⁴, χωρίς όμως μεροληπτικές υποδουλώσεις. Επαναφέρουμε την έννοια της εκκίνησης λαμβάνοντας υπόψη μας την επικρατούσα μέχρι τη δεκαετία του 1970 αντίληψη περί της οικονομικής ιστορίας ή της ιστορίας των οικονομικών θεωριών και το περιεχόμενο που σηματοδοτεί η οικονομική ιστορία, κατ' αντιδιαστολή προς την ιστορία των οικονομικών θεωριών και την ιστορία του οικονομικού βίου²⁵, στο προγραμματικό κείμενο που δημοσιεύει ο Σ. Ι. Ασδραχάς το 1980. Με την ιδιότητα του διευθυντή του προγράμματος ερευνών υπογραμμίζει, στη φωτοαντύπωση της *Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας* που είχε συντάξει ο Ι. Βαλαωρίτης, την έμφαση στην οικονομική ιστορία στην κατεύθυνση συμβολών οι οποίες οφείλουν να εκβάλλουν στη διατύπωση εξηγητικών σχημάτων ανοιχτών με στόχο τον περαιτέρω εμπλουτισμό του οικονομικού φαινομένου²⁶. Ο ίδιος θα επισημάνει αναφορικά με τις σχέσεις οικονομίας και ιστορίας ότι ο ιστορικός αποκαθιστά τη χρονικότητα και προσφέρει τα διανοητικά εναύσματα ή τα εμπειρικά δεδομένα στον οικονομολόγο ο οποίος διαμορφώνει μία θεωρία²⁷. Η γενικευτική αξία των ερμηνειών που διατυπώνονται από τον οικονομολόγο και τον οικονομικό ιστορικό, στο κοινό πεδίο παρατήρησή τους,

24. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, τ. Α. 1, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος, 1842-1902*, Αθήνα 1902 (φωτοαντύπωση 1980).

25. Το πνεύμα διδασκαλίας –όχι όμως και έρευνας– της οικονομικής ιστορίας στο ελληνικό πανεπιστήμιο, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1970, αντλείται από την παραδοσιακή κατεύθυνση ακαδημαϊκών κυρίως οικονομολόγων, δηλαδή τον κατά στάδια προσανατολισμό στη μελέτη της οικονομικής εξέλιξης, τη μη αναγκαία χρήση της τεκμηρίωσης και της στήριξής τους στην υποθετικο-επαγωγική μέθοδο της οικονομικής ανάλυσης. Η ακαδημαϊκή πορεία της οικονομικής ιστορίας είναι ιστορία του οικονομικού βίου με έμφαση στην ιστορία των οικονομικών θεωριών. Η κληρονομιά της γερμανικής ιστορικής σχολής και η μετέπειτα κατά Rostow ανάλυση περί των σταδίων οικονομικής ανάπτυξης είναι οι δύο συντεταγμένες που ρυθμίζουν και νομιμοποιούν τη θέση της οικονομικής ιστορίας στα προγράμματα σπουδών οικονομικής επιστήμης. Πβ. την Ιστορία του οικονομικού βίου και την Ιστορία των οικονομικών θεωριών στα παραδοσιακά Τμήματα Οικονομικών Επιστημών του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΑΣΟΕΕ), του Πανεπιστημίου Πειραιώς (ΑΒΣΠ), του Πανεπιστημίου Αθηνών (ΠΟΕ) κ.λπ.

26. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», ό.π.

27. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Η Οικονομική Ιστορία και ο σύγχρονος Οικονομολόγος. Οικονομική θεωρία και σύγχρονος ιστορικός», εισήγηση στο Συνέδριο *Οικονομική Θεωρία και Οικονομική Ιστορία: νέες τάσεις – ομοιότητες – διαφορές*, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, 8-9 Νοεμβρίου 2002 [= *Η Αυγή*, *Ενθέματα*, 17 Νοεμβρίου 2002, σ. 21].

δεν είναι συνέκδρομο των οικονομικών θεωριών και συνεπώς «για τον οικονομικό ιστορικό το πεδίο του είναι η οικονομική ιστορία και όχι η ιστορία της οικονομίας, δηλαδή η κατανόηση της ιστορίας μέσω ή και μέσω του οικονομικού»²⁸. Αυτή η ιστορία σε καμία περίπτωση, στην οπτική του Σ. Ι. Ασδραχά, δεν περιορίζεται στην εξέταση της διαχρονικότητας των συνθετικών στοιχείων καθώς ο περιορισμός αυτός δεν την καθιστά ερμηνευτική, αναγνώσιμη σε ιστορικοκρατούμενη οικονομική θεωρία, ικανή να απαντήσει σε γενικευτικά ερωτήματα, όπως είναι –σύμφωνα με τον W. Kula– η ικανότητα της «οικονομικής θεωρίας καθενός συστήματος να απαντήσει στη διατύπωση νόμων που ρυθμίζουν τον όγκο του οικονομικού πλεονάσματος και τη χρήση του στο βραχύ και μακρό χρόνο»²⁹.

Η προτεινόμενη άρθρωση υπομνηματίζει την πρόταση ότι «κάθε επιστημονικό σχέδιο είναι αδιαχώρητο από ένα σχέδιο ισχύος»³⁰. Η άλλοτε διατυπωθείσα προκλητική και ενδεχομένως αμφιλεγόμενη σκέψη, στην περίπτωση παραγωγής της οικονομικής ιστορίας στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, δείχνει τη θετική αξιολόγησή της καθώς η παραγωγή της αρθρώνεται υπό την πίεση δύο δυνάμεων: η μία είναι επιστημολογικού χαρακτήρα καθώς ορίζεται το ικανό πλαίσιο εξόδου της ιστορίας από τις σκληρόνσεις της και η άλλη στρατηγικού χαρακτήρα για την ανανέωση της ιστορίας και την έρευνα των σταδίων οικονομικής ανάπτυξης. Η διττή αυτή πίεση συλλαμβάνεται μέσα από έρευνα στην «ΐδια την οικονομία της νεότερης Ελλάδας, συνεκτικά δεμένης με τις επιλογές και δραστηριότητες της Εθνικής Τράπεζας»³¹.

Η ανάπτυξη της οικονομικής ιστορικής έρευνας και παραγωγής στο Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ θα επιτρέψει σε αριθμό ερευνητών, συχνότερα με οικονομικές σπουδές, να προωθήσουν τις νέες αρχές στην ιστορία. Τις αρχές αυτές δεν τις συμμερίζονται στον ίδιο βαθμό όλοι όσοι αποδέχονται την προγραμματική ερευνητική διακήρυξη. Ανάμεσα στους λόγους αυτούς ο σκεπτικισμός οικονομικών επιστημόνων για την υπερ-ειδίκευση της επιστήμης τους και συνάμα το ενδιαφέρον επιστημόνων από γειτονικές σε αυτήν επιστημονικές πειθαρχίες (πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία, νομικά) ώθησε ερευνητές με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα να αναζητήσουν στις νέες απαιτήσεις της ιστορίας το γόνιμο πεδίο αναλυτικών θεμελιώσεων, θεματολογίου και ερευνητικών αποτελεσμάτων που προσφέρει η οικονομική ιστο-

28. Στο ίδιο.

29. Στο ίδιο.

30. A. Burguière, "Histoire d'une histoire : la naissance des Annales", *Annales ESC* 6 (1979), 1353.

31. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», ό.π.

ρία. Ο ρόλος της Εθνικής Τράπεζας σε σχέση με τη βιομηχανία, τους σιδηροδρόμους, τη ναυτιλία, η πολιτική της τράπεζας απέναντι στην αγροτική οικονομία, το εκδοτικό της δικαίωμα και οι σχέσεις με άλλες εκδοτικές τράπεζες, η κίνηση και τα μεγέθη της βραχυπρόθεσμης πίστης, τα δάνεια είναι οι πρώτες ωθήσεις αυτού του σχεδίου³². Στο σχεδιασμό αυτό θα προστεθεί η αμφίδρομη σχέση μελέτης, πηγών και επεξεργασμένων στοιχείων οικονομικής ιστορίας, ανταποκρινόμενη στη σύζευξη προσωπικής προβληματικής, επιστημονικής κατεύθυνσης και προσαρμογής στους άξονες του προγράμματος, η οποία συμπλέχθηκε με την κατάταξη, καταλογογράφηση και ευρετηρίαση των αρχειακών τεκμηρίων διά της μονότομης ή πολύτομης παραγωγής στις τέσσερις και πλέον δεκάδες έργων από είκοσι περίπου συγγραφείς. Οι μισοί από τους συγγραφείς είναι οικονομολόγοι και οι άλλοι μισοί κοινωνικοί και θετικοί επιστήμονες χωρίς, ούτε από τους μεν ούτε από τους δε, να απουσιάζει η *ιδιάζουσα αίσθηση της λειτουργίας του χρόνου*.

Τα νέα ιστοριογραφικά προβλήματα και η ανάγκη για την επανερμήνευση της ιστορίας με τη συνδρομή άγνωστου ή ελάχιστα προσβάσιμου τεκμηριωτικού υλικού θα επαναφέρει, στο θεσμικό περιβάλλον αυτής της περιόδου, την επανεξέταση των σχέσεων της οικονομικής ερμηνείας της ιστορίας με την οικονομική ιστορία: αν η οικονομική ιστορία μπορεί να στηριχθεί στην οικονομική ερμηνεία της ιστορίας, η οικονομική ερμηνεία της ιστορίας δεν έχει ανάγκη της οικονομική ιστορία για να υπάρξει. Η επανεξέταση δεν οδηγεί στην έκπτωση της μιας σε βάρος της άλλης στην έρευνα οικονομικών παραγόντων αλλά στην ικανότητα της διάκρισης, θεωρητικής επεξεργασίας και κατανόησης των δομικών και συγκυριακών χαρακτηριστικών της οικονομικής εξέλιξης του ελληνικού κράτους. Επί πλέον, την αποσύνδεση που διαγράφεται συνοδεύει η συστηματική αντιμετώπιση της αντιστοίχισης υλικό=οικονομικό³³, διάκριση η οποία θα ενισχύσει τη διεύθυνση στον σκληρό πυρήνα των μικροοικονομικών και μακροοικονομικών αναλύσεων για την ανάπτυξη του διαλόγου με την οικονομική ιστορία.

Στην πολυσήμαντη πορεία της ελληνικής οικονομικής ιστορίας κατά την περίοδο αυτή μπορούμε να ανιχνεύσουμε τρεις γενικότερους παράγοντες για τον προσδιορισμό του σταδίου της. Ο πρώτος ορίζεται από τον προωθούμε-

32. Στο ίδιο.

33. Πβ. τη σχετική πρόωγη θετικιστική διάκριση και στο πνεύμα της ουδετερότητας σε θέματα ηθικής αξιολόγησης που εμφανίζεται στην ελληνική οικονομική σκέψη με τη μετάφραση του έργου του L. Robbins, *Δοκίμιον περί της φύσεως και σημασίας της Οικονομικής επιστήμης*, Αθήνα 1943, σ. 3 [ανάτυπο από *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* 22 (1942)].

νο συνδυασμό της ποσοτικής με την ιστορική ανάλυση. Ο συνδυασμός δεν αμβλύνει την ικανότητα του ιστορικού στην επιλογή των τεκμηρίων ούτε βεβαίως αποθαρρύνει τη χρήση των ποσοτικών μεθόδων. Ο δεύτερος παράγων οφείλεται στην κατάσταση της οικονομικής επιστήμης. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η οικονομική επιστήμη δυσκολεύεται να προτείνει ένα ενιαίο αναλυτικό πλαίσιο (είναι ενδεικτικό ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1990 πυκνώνουν οι αναφορές για τη βαλκανοποίηση της οικονομικής επιστήμης)³⁴. Η έμφαση στις μεθόδους επιτρέπει σε έναν αριθμό ερευνητών, συχνότερα εκείνων με οικονομικές σπουδές, να εφαρμόσουν τις νέες αρχές στην ιστορία. Ο τρίτος παράγων –συνδεδεμένος με τον αμέσως προηγούμενο– αφορά στην οικονομική φάση στην οποία έχει εισέλθει η ελληνική οικονομία και διαγράφεται η επιρροή της οικονομικής ιστορίας στην ερμηνεία των παραγόντων οικονομικής εξέλιξης. Την περίοδο 1980-1995 η κάμψη της ελληνικής οικονομίας φθάνει μέχρι την ολοκλήρωση της κυκλικής ύφεσης³⁵, γεγονός που ενισχύει τη μακροχρόνια αντιμετώπιση της σχέσης που συνδέει την οικονομική αποτελεσματικότητα με την κοινωνική δικαιοσύνη.

Η ισχύς ενός ερευνητικού οικονομικο-ιστορικού προγράμματος δεν αρκεί να κατοχυρωθεί από την πρόθεση των συντακτών του και την ικανότητά του να συμφιλωθεί, διά της οικονομικής ιστορίας, η οικονομία με την ιστορία ούτε αρκεί η αναγνώριση και διάχυση μεθόδων, θεμάτων και αποτελεσμάτων της οικονομικής ιστορίας. Χρειάζεται η ευσταθής αντιμετώπισή τους, η οποία επιτυγχάνεται από το είδος της «παραγωγής οικονομικο-ιστορικού έργου» που είναι το μόνο ικανό να εξηγήσει «τη διαίωση οικονομικών μορφωμάτων» και ακόμη περισσότερο να ερμηνεύσει «ποια ήταν η λειτουργία τους μέσα στις κατέκαστα οικονομικές και χρονικές ποιότητες»³⁶. Η σύμπλεξη της έρευνας με τη διδασκαλία αντιστοιχεί στην έρευνα και διδασκαλία της οικονομικής ιστορίας ρυθμίζεται από τις σχέσεις μεταξύ οικονομικών γεγονότων και ιστορικής παιδείας, ενοείται δε από το περιρρέον κλίμα κριτικής των σχέσεων οικονομικής αποτελεσματικότητας και προβληματισμού περί την κοινωνική δικαιοσύνη, ιδίως σε περιόδους αιχμής όπως είναι αυτή της μεταπολιτευτικής περιόδου

34. Σειρά εβδομαδιαίων άρθρων στην εφημερίδα *Le Monde* (1991-92).

35. Ορίζεται δηλαδή από το διάστημα ανάμεσα στη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και τα προγράμματα οικονομικής σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας. Βλ. Κ. Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της Ελληνικής Οικονομίας (1945-1995)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 88 κ.ε.· R. C. Bryan, Ν. Γ. Γκαργκάνας, Γ. Τάβλας, «Εισαγωγή», *Οικονομικές επιδόσεις και προοπτικές της Ελλάδος*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος – The Brookings Institution, 2002, σ. 1-54.

36. Σ. Ι. Ασδραχάς, «Η Οικονομική Ιστορία και ο σύγχρονος Οικονομολόγος...», ό.π.

στην Ελλάδα. Σε αυτό το περιβάλλον, από το τέλος της δεκαετίας του 1970, κλίμα η οικονομική ιστορία και, σε ένα βαθμό, τα συγγενή με αυτήν αντικείμενα, λ.χ. ιστορία των επιχειρήσεων, ναυτιλιακή ιστορία, ιστορία των νομισματικών θεσμών και των τραπεζών, αναδεικνύονται στα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα σε αντικείμενα διδασκαλίας· η θέση της εμπεδώνεται στα οικονομικά τμήματα και καταλαμβάνει σημαντική θέση σε ιστορικά, κοινωνιολογικά ή άλλων ανθρωπιστικών επιστημών τμήματα. Η εμφάνιση του κύματος συμπίπτει με την ικανότητα οικονομολόγων ιστορικών να διδάσκουν («καθαρά») οικονομικά αντικείμενα αλλά και κοινωνιολογικής και πολιτικής κατεύθυνσης ακαδημαϊκά αντικείμενα –τεκμήριο της ικανότητάς τους να διαχειρίζονται ευρύτερα ζητήματα στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών– ή ακόμη με την αντίληψη περί της συμβολής της οικονομικής ιστορίας στο ειδικό αντικείμενο που θεραπεύουν διάφορα ακαδημαϊκά τμήματα (οικονομίας, ιστορίας, κοινωνιολογίας κ.λπ.) – εν τούτοις μέχρι σήμερα η οικονομική ιστορία δεν αναδείχθηκε σε αυτόνομο επιστημονικό πεδίο προπτυχιακών αλλά και των προγραμματιζόμενων μεταπτυχιακών σπουδών. Παρά ταύτα, τα προβλήματα και η ανάλυση της οικονομικής ιστορίας ασφαλώς δεν εξαντλούνται στη δυναμική που αναπτύσσει η ελληνική κοινωνία, το ίδιο όμως αληθές είναι ότι η πορεία της δεν συνιστά συγκυριακή ερευνητική συμπεριφορά.

ΤΟ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ

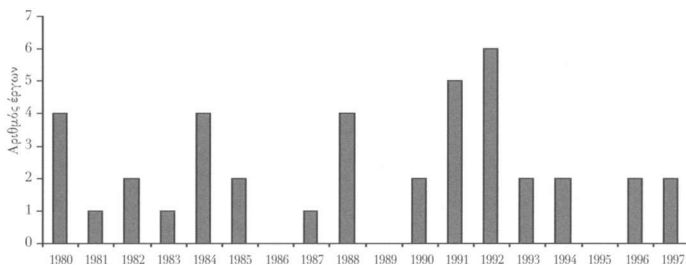
Σημαντικό μέρος των Μελετών Οικονομικής Ιστορίας του Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΤΕ προσανατολίσθηκαν, χωρίς σοβαρές αποκλίσεις, στην προγραμματική αρχή της Επιτροπής Ιστορίας. Οι αποχωρήσεις στη μεθοδολογική πρόσβαση του οικονομικού γεγονότος εμπλούτισαν το εργογραφικό αποτέλεσμα και το θεματικό εύρος ανέδειξε –όταν δεν εμπλούτιζε– άγνωστα στην ιστοριογραφία ζητήματα.

Η ποσοτική ανάλυση είναι ένας από τους άξονες γειννίας της οικονομίας με την ιστορία. Η μέτρηση, είναι αλήθεια, σε αριθμό μελετών του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, ενσωματώνεται στο ερευνητέο ως πινακοθέτηση αριθμητικών πληροφοριών, περιγραφικών στατιστικών μέτρων ή γραφική επεξεργασία δεδομένων· εξίσου όμως αληθές είναι ότι σε άλλες, η στατιστικομαθηματική επεξεργασία λαμβάνει εξαιρετικά απαιτητικές μορφές, γεγονός που τις καθιστά πλησιόχωρες και ενίοτε τις τοποθετεί στο κέντρο της ποσοτικής ανάλυσης στο πνεύμα της νέας οικονομικής ιστορίας. Ο αριθμός τους είναι λιγότερο σημαντικός από την αξία του εγχειρήματος και την κατανομή της συνολικής παραγωγής στην περίοδο 1980-1997, ένδειξη του ρυθμού παραγωγής (διάγραμμα 1). Στο πνεύμα αυτό αντιμετώπισθηκαν λ.χ. οι συνθήκες του

επηρεάσαν και τελικά διαμόρφωσαν τους όρους δημόσιας χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας μεταξύ 1844-1869³⁷. Ο Π. Πετράκης στηρίχθηκε και πρόβαλε με απαιτητικό τρόπο και για πρώτη φορά στην ελληνική οικονομική ιστοριογραφία την εφαρμογή της αναδρομικής οικονομετρίας. Το έργο του προσφέρει το πρώτο δείγμα κλειομετρικής εφαρμογής με πεδίο της την παραγοντική ανάλυση. Σύμφωνα με αυτήν στόχος είναι να μειωθεί το σύνολο των προς ανάλυση δεδομένων, ώστε αφ' ενός να καταστήσει ευκολότερο τον τρόπο «(που διατηρείται το μεγαλύτερο δυνατό μέρος των αρχικών πληροφοριών και αφ' ετέρου να προβάλλει το σύνολο αυτό τις ουσιώδεις συσχετίσεις που καλύπτουν τις μεταβλητές που διαθέτουμε)». Στην ίδια κατεύθυνση εντάχθηκε και η συνεργασία του για τα σημεία καμπής της ελληνικής οικονομίας στη μελέτη των οικονομικών κύκλων³⁸, στη συνέχεια δε θα δούμε μία ακόμη συμβολή από τον Σ. Θωμαδάκη³⁹.

Το άλλο μεθοδολογικό άκρο, η απουσία δηλαδή τεχνικών υψηλής ειδίκευσης στη μελέτη ενός οικονομικού φαινομένου, δημιουργεί τη δημοσιονομική ανάλυση στην ιστορία του ελληνικού κράτους με την ενστάλαξη σε αυτήν των νέων προσλήψεων της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας. Τα παραδείγματα κλιμα-

Διάγραμμα 1
Ετήσια εργογραφική παραγωγή (1980-1997)
(1980-1997)

37. Π. Πετράκης, *Η τραπεζική χρηματοδότηση του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα (1844-1869)*, Αθήνα 1985.

38. Π. Πετράκης (με τη συνεργασία Χ. Πανώριου), *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992.

39. Σ. Θωμαδάκης, *infra*.

κώνουν το επίπεδο ανάλυσης. Εδώ αναζητούνται οι νόμοι της κοινωνικής ύπαρξης και του κοινωνικού γίνεσθαι, με βαθιά επίγνωση των κινητηρίων δυνάμεων ενός έθνους αλλά και του τρόπου με τον οποίο συγκεκριμένες συνθήκες και ιδιαίτερα οργανικές μορφές έρχονται και παρέχονται. Η οικονομικοϊστορική παραγωγή του Ιστορικού Αρχείου αναδεικνύει μία άλλη κατεύθυνση η οποία προέρχεται από την κλασική δημοσιονομική σκέψη και ανάλυση. Το «ζήτημα των τραπέζων» του Γ. Δερτιλή διαμορφώνει στη σχετική σειρά τις όψεις δημοσιονομικής διαχείρισης μέσα από τον ανταγωνισμό για την κατάκτηση εκδοτικού προνομίου και επαναφέρει στο προσκήνιο την έρευνα των δημοσίων χρηματοδοτήσεων, την καλύτερη αφετηρία για μία έρευνα της κοινωνίας, ειδικά αν όχι αποκλειστικά της πολιτικής ζωής⁴⁰. Ο Θ. Βερέμης, με αφορμή την έρευνα της παγκαλικής δικτατορίας, αναδεικνύει τους δημοσιονομικούς και νομισματικούς χειρισμούς της κυβέρνησης σε αντιδιαστολή με τις υπάρχουσες δομές και διαδικασίες εξέλιξης ενός ευρύτερου ιστορικού πλαισίου, το οποίο με διαλεκτικό τρόπο προβάλλει η ανάλυσή του για τη σχέση δομικών και συγκυριακών παραγόντων⁴¹. Ένα ακόμη παράδειγμα: η ανασύσταση από τον Ν. Παντελάκη ενός στρατηγικού τομέα της ελληνικής οικονομίας, της ηλεκτρικής ενέργειας, με την αξιοποίηση εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πόρων, την ενοποίηση της παραγωγής και τη δημιουργία ενιαίου φορέα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας αντιμετωπίζεται στο πνεύμα της δημοσιονομικής ανάλυσης προς τη δημιουργία κρατικού μονοπωλίου, ανάλογου δε περιοχόμενου και στοχοθεσίας δημοσιονομική προσέγγιση είναι η ανάλυσή του για τις σχέσεις ελληνικού δημοσίου και Εθνικής Τράπεζας με αφορμή τις συμμαχικές πιστώσεις μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο⁴².

Ο ενδιάμεσος χώρος των μεθόδων ανάλυσης και της μεθοδολογίας με κλιμάκωση των αποχρώσεων στη χρήση της ποσοτικής οικονομικής ανάλυσης και της κοινωνικής-πολιτικής ιστορίας διαμορφώνεται από μελέτες οι οποίες, με την ίδια μεθοδολογική άνεση, στηρίζουν το σχεδιασμό της οικονομικοϊστορικής έρευνας του οικονομικού γεγονότος παραλλήλως με την τεκμηρίωσή του. Ειδικότερα.

40. Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπέζων (1871-1873)*, Αθήνα 1980.

41. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία (Η συγκυρία 1925-1926)*, Αθήνα 1982. Στο ανάλογο μεθοδολογικό πνεύμα βλ. και τη συνέχισή Θ. Βερέμης, Κ. Κωστής, *Η Εθνική Τράπεζα στη Μικρά Ασία (1919-1922)*, Αθήνα 1984.

42. Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδος (Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο, 1889-1956)*, Αθήνα 1991. Ο ίδιος θα επεκτείνει με ανάλογο τρόπο μεθόδου και μεθοδολογίας τον ερευνητικό του ορίζοντα σε ζητήματα του δημόσιου τομέα, βλ. *Συμμαχικές πιστώσεις, κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, Αθήνα 1988.

Η οικονομική θεωρία στην ιστορική ανάλυση: Η επίδραση των αυξομειώσεων της προσφοράς και της ζήτησης μέσω για τη διενέργεια διεθνών πληρωμών στις μεταβολές του εξωτερικού εμπορίου, της προσφοράς και ζήτησης υπηρεσιών από το εξωτερικό, της ροής εισοδημάτων και της κίνησης κεφαλαίων κατευθύνουν το περιεχόμενο των οικονομικοϊστορικών αναλύσεων σε διαφορετικό, για κάθε ανάλυση, πεδίο: η διαχείριση της νομισματικής πολιτικής και ο εκχρηματισμός της ελληνικής οικονομίας κατευθύνουν το είδος της μελέτης που συνδέει την πραγματική με τη νομισματική σφαίρα της οικονομίας. Η υποδειγματική ανάλυση του ισοζυγίου πληρωμών στα μέσα του 19ου αιώνα και η υπόθεση του Ν. Κουγέα ότι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας

[...] στη διαμόρφωση του ισοζυγίου πληρωμών αποτελούσε το εισόδημα που παράγονταν από την οικονομική δραστηριότητα στα αστικά κέντρα, στα εμπορικά λιμάνια και στις περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή, σε μεγάλο βαθμό εξωστρεφής, αυξανόταν με ταχύ ρυθμό⁴³,

διασταυρώνεται με την ανάλυση των μορφών εισόδου ή μη του αυξανόμενου γεωργικού προϊόντος στην εμπορευματική κυκλοφορία και ειδικώς την εξωτερική ζήτηση, στη μελέτη του Θ. Καλαφάτη. Για αυτόν το αναπτυξιακό μέτρο του εκχρηματισμού της οικονομίας επεκτείνεται από τη θεωρητική αναφορά για να εισαχθεί στην ιστορική δοκιμασία με την αποτυχία του ανα λειτουργήσει μέσω του συστήματος διάθεσης παραγωγικών αποταμιεύσεων⁴⁴. Η κλασική ανάλυση των δύο τομέων (αγροτικής-τραπεζικής) και η δοκιμασία του θεωρητικού μοντέλου της οικονομικής ανάπτυξης «που στηρίζεται στην υπόθεση ότι η παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας δεν μπορεί να αυξηθεί παρά μόνο με τη συνδρομή κεφαλαίων που δεν προέρχονται από τον αγροτικό χώρο» εφαρμόζεται με επιτυχημένο τρόπο από τον Κ. Κωστή στη μεσοπολεμική ανάλυση της ελληνικής οικονομίας σε τρία επίπεδα: τη διείσδυση του τραπεζικού κεφαλαίου στην αγροτική οικονομία, τις μεταβολές του τραπεζικού συστήματος και την εξειδίκευση του ιδρύματος αγροτικής πίστης⁴⁵.

43. Ν. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα 1992.

44. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγαίολία τέλη 19ου αιώνα*, τ. Α', *Αγροτική πίστη και παραγωγή*, Αθήνα 1990, τ. Β', *Χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού μετασχηματισμού*, Αθήνα 1991, τ. Γ', *Πιστωτικό σύστημα, οικονομία και κοινωνία*, Αθήνα 1992.

45. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

Το πεδίο αυτό των σχέσεων οικονομικής ανάλυσης και οικονομικής ιστορίας κρυσταλλώνεται με τα ζητήματα του προεξοφλητικού δανεισμού στη διαδικασία ανάπτυξης των πιστωτικών σχέσεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στην οποία κυριαρχεί η αγροτική μικροκαλλιέργεια, η χειροτεχνία και η βιοτεχνία. Ο Σ. Θωμαδάκης δοκιμάζει υποδειγματικά και προβάλλει τη θεωρία της προεξοφλητικής αξίας με τρόπο ώστε να ενσωματώνει στην αξία αυτή την έννοια του χρηματοδοτικού κινδύνου και των αποζημιώσεων σε μία κρίσιμα μεταβατική περίοδο για τη χρηματοδότηση του ιδιωτικού τομέα στην ελληνική οικονομία αυτού του αιώνα⁴⁶.

Οι τιμές, το επίπεδο ζωής και η αναδιανομή του πλούτου: Το ζήτημα των τιμών δεν αποτέλεσε στην ερευνητική αυτή παραγωγή μόνον το άνοιγμα της σκέψης στην οικονομική επιστήμη και ειδικώς στη θεωρία της αξίας, αλλά έγινε η πρόκληση για τη βραχυχρόνια και μακροχρόνια μέτρηση του επιπέδου ζωής και των συνεπειών από τους αναδιανεμητικούς μηχανισμούς οι οποίοι αναπτύχθηκαν στην ελληνική οικονομία: η άρθρωση γίνεται με τρόπο ώστε η κίνηση των τιμών να συλλαμβάνει τις ανά οικονομικό τομέα εξελίξεις και τα είδη διατροφής, τα ημερομίσθια και τους μισθούς στο χρονολογικό και γεωγραφικό τους πλαίσιο. Ο Π. Πιζάνιας και ο Γ. Μητροφάνης⁴⁷ από κοινού συγκρότησαν τις σειρές από τιμές εμπορευμάτων και αυτόνομα πρόβαλαν, ο πρώτος, τη σύνδεση των τιμών με τη διάρθρωση της αγοράς, το διεθνές εμπόριο και την κρατική παρέμβαση, ο δε δεύτερος την κοινωνική διάσταση της αμοιβής εργασίας στην περίπτωση του τραπεζικού συστήματος⁴⁸.

Δύο εργασίες με όμοιο τίτλο αλλά διαφορετικό χρονικό ορίζοντα και πληροφοριακή διαθεσιμότητα ενισχύουν την ερευνητική κατεύθυνση και τη διαιλεκτική σχέση με το ρόλο των τιμών στην οικονομία: η Ευτυχία Λιάτα υποδεικνύει μέσα από ένα εμπορικό κατάστιχο στη «νεφελώδη εικόνα της Αθήνας» ότι ο γενικός δείκτης των τιμών των οικονομολόγων δεν αρκεί στην ανάλυση της μακροχρόνιας σχέσης καταναλωτή-αγαθού και αυτή η σχέση εμπεριέχει κατάλοιπα συμπεριφορών καθορισμένων από τη μικρόχρονη σχέση καταναλωτή-αγαθού στην οποία συμβάλλουν κοινωνικοί καταναγκα-

46. Σ. Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Αθήνα 1981.

47. Π. Πιζάνιας, Γ. Μητροφάνης, *Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα (19^{ος}-αρχές 20^{ου} αι.)*. Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα, 2 τ., Αθήνα 1991.

48. Γ. Μητροφάνης, *Η κίνηση των τιμών του σταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Αθήνα 1991 και Π. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985.

σμοί και ψυχολογικά κίνητρα⁴⁹. Ο Σ. Παπαγεωργίου και η Ι. Μίνογλου στη δική τους βραχυχρόνια ανάλυση προβάλλουν μία δομή δαπανών υπαγορευμένη από κοινωνικά χαρακτηριστικά, απομακρύνονται από κάποιες χαλύβδινες οικονομικές λογικές και αποδεικνύουν πως η συμπεριφορά δεν είναι απαραίτητως τυχαία στη δεδομένη αγορά⁵⁰. Επισημάνσεις οι οποίες επαναφέρουν από την πλευρά της οικονομικής ιστορίας τη σημασία της ορθολογικής οικονομίας – μία ακόμη συμβολή των ερευνών του Ιστορικού Αρχείου κατά πρωτοποριακό τρόπο τόσο στη σύλληψη των μεταβολών στις αγορές όσο και των υιοθετούμενων δεικτών.

Οικονομικός εκσυγχρονισμός. Το μέζον ζήτημα: ο εκσυγχρονισμός των μεταφορών και της παραγωγικής υποδομής ως αναγκαία συνθήκη για την οικονομική ανάπτυξη συνδέθηκε με τη ζήτηση του μεταφορικού μέσου στην ξηρά και τη θάλασσα. Η ανατιστοιχία στη διεύρυνση της αγοράς και στην κοινωνικοοικονομική στενότητα που αυξάνει την ευαισθησία της εγχώριας παραγωγής απέναντι στα εισαγόμενα προϊόντα προβάλλεται στην υπόθεση εργασίας για την επέκταση των σιδηροδρόμων στην ελληνική οικονομία. Ο Α. Παπαγιαννάκης υφείη την ανάλυσή του στην ανάπτυξη των μεταφορών, τη φυσική και ανθρώπινη γεωγραφία της χώρας, η οποία όμως, στο τέλος του 19ου αιώνα, δεν συμπορεύεται με το βιομηχανικό ξέσπασμα⁵¹. Στον ανάλογο βηματισμό για την κατάσταση της θαλάσσιας επικοινωνίας και των θεσμών προώθησής της, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ο Κ. Παπαθανασόπουλος⁵² με δύο επάλληλες δημοσιεύσεις δείχνει τον τρόπο με τον οποίο οι μέτοχοι των εταιρειών που δημιουργούνται και οι μεγάλεμποροι των εμπορικών προνομιακών περιοχών επωφελούνται από τη συγκυρία, αλλά, αδυνατούν με τις επιλογές τους να ωθήσουν την ελληνική οικονομία να «διαφύγει από τη δομή στην οποία ανήκει». Ο σημαντικός αυτός θεματικός βηματισμός βρίσκει τη συνέχειά του στην έρευνα για τις συνθήκες, τους όρους και τα αποτελέσματα της ελληνικής συμπλοκιοκτησίας κατά τη διάρ-

49. Ε. Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846). Μια μαρτυρία από το Κατάστιχο του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου*, Αθήνα 1984.

50. Σ. Παπαγεωργίου, Ι. Πεπελάση-Μίνογλου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Αθήνα 1988.

51. Α. Παπαγιαννάκης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα 1982.

52. Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983· Ο ίδιος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα 1988.

κεια του Μεσοπολέμου του Κ. Χλωμούδη⁵³. Από τη δική του δε πλευρά, ο Β. Καρδάσης στρέφεται στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού ναυτικού λαμβάνοντας υπόψη του την εξέλιξη του διαμετακομιστικού εμπορίου, από την επομένη της σύστασης του νεοελληνικού κράτους μέχρι το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, στην πύλη διείσδυσης των βιομηχανικών προϊόντων από τη Δύση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Σύρο⁵⁴.

Στην εκπονή του 19ου αιώνα, με την αντιπληθωριστική και αντιαναπτυξιακή πολιτική οι θέσεις του αυτόχθονος εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου δεν αφήνουν παρά «μηδαμινά περιθώρια» για τη βιομηχανία αναπαράγοντας την κλασική αλύσωση, για τον Σ. Τσοτσρό: «δημόσια δάνεια – τράπεζες – μεταλλεία – σιδηρόδρομοι – ενέργεια»⁵⁵. Οι συνθήκες της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα θα δώσουν τη μεγάλη βιομηχανία, αλλά «η θερμοκηπιακή πολιτική εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο της κατεύθυνσης υποκατάστασης των εισαγωγών ενίσχυσε τις τάσεις τεχνολογικής καθυστέρησης». Η Μ. Δρίτσα επισημαίνει ότι αναδεικνύονται τομείς στους οποίους εμφανίζεται μία ικανοποιητική συγκέντρωση, τονίζει την αλλαγή του προσανατολισμού της ΕΤΕ στη χρηματοδότηση του βιομηχανικού τομέα αλλά η ελληνική βιομηχανία δεν φαίνεται να μπορεί να απαλλαγεί από τις μικρές επιχειρήσεις⁵⁶.

Το αγροτικό ζήτημα: Στο πνεύμα του προγραμματικού κειμένου της Επιτροπής Ιστορίας, η έγγειος πρόσδοδος και οι συνθήκες δημιουργίας της αναλύθηκαν, *stricto sensu*⁵⁷, σε δύο ομόλογες περιπτώσεις στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα: η Θεσσαλία από τον Ε. Πρόντζα και η Ήπειρος από την Α. Χιωτάκη⁵⁸. Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη μελέτη ο τρόπος σχηματισμού του οικονομικού πλεονά-

53. Κ. Χλωμούδης, *Συνεργασία και συμπλοιοκτησία στην Ελληνική φορτηγοναυτιλία: η περίοδος του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996.

54. Β. Καρδάσης, *Σύρος: Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα 1987.

55. Σ. Τσοτσρός, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα*, τ. Α', *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Αθήνα 1993, τ. Β', *Οι ανώνυμες εταιρείες*, Αθήνα 1994.

56. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990.

57. Υπό την έννοια ότι σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις η δομή της αγροτικής οικονομίας ερευνάται σε συνάρτηση με το ζήτημα των μηχανισμών εκχρηματισμού. Βλ. Θ. Καλαφάτης, *ό.π.*, Κ. Κωστής, *ό.π.*

58. Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα 1992 και Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19' αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα 1994.

σματος και οι μηχανισμοί αναδιανομής του συντήρησαν τη συζήτηση για την πολυσημία της έννοιας και έδειξαν σε ποιο βαθμό αφαίρεσης είναι δυνατό να μιλάμε για οικονομία σε μεταβλητές οικονομίες.

Στις σαράντα και πλέον μελέτες της περιόδου προστίθενται και ορισμένες άλλες, από τις οποίες δύο μελέτες, αν και εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, για διαφορετικούς λόγους εκδόθηκαν εκτός Μορφωτικού Ιδρύματος. Ως αντικείμενο η μία έχει τις οικονομικές κρίσεις στην Ελλάδα και η άλλη αναλύει το πορτρέτο των ελλήνων επιχειρηματιών⁵⁹. Μία ακόμη μελέτη για την ελληνική οικονομία στο 19ο αιώνα αποτέλεσε καίριο ζήτημα ειδικών συναντήσεων και συζητήσεων⁶⁰: τέλος ένας αριθμός μελετών που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του Ιστορικού Αρχείου οδεύουν προς δημοσίευση.

Η εργογραφική παραγωγή, σε συνάρτηση με την πρωταρχία των προβλημάτων και το ερευνητικό ενδιαφέρον στην περίοδο 1980-1997 και κριτήρια την περίοδο μελέτης, το κεντρικό θέμα και τις ειδικεύσεις του σε σχέση με τον ερευνητή, μπορεί να καταταχθεί με τον τρόπο που παρουσιάζεται στον Πίνακα της σ. 366.

Postscriptum: Η αφετηρία στον τρόπο προσέγγισης της οικονομικής ιστορίας διά της αναφοράς στις μεταβαλλόμενες σχέσεις οικονομίας και ιστορίας αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, κρίσιμο ζήτημα για την κατανόηση του σημερινού σταδίου που βρίσκεται η ελληνική οικονομική ιστορία. Κρίσιμο ζήτημα αποτελεί επίσης το πεδίο ανάλυσης και η συμβολή της σε μείζονα οικονομικά προβλήματα της εθνικής και διεθνούς οικονομίας, χωρίς αυτή η θέση της οικονομικής ιστορίας να συνδέεται με την οικονομική ερμηνεία της ιστορίας και να στηρίζει την υπέρβαση των μεθόδων και της μεθοδολογίας για τη μικρο/μακρο-οικονομική και -κοινωνική ανάλυση. Οι θεσμοί τέλος υπεράσπισης του αντικειμένου της και συνάμα της προώθησής της κατοχυρώνονται τότε μόνον όταν η διάχυση του περιεχομένου της υποστηρίζεται από την ακαδημαϊκή παιδεία στον ίδιο βαθμό δεξίωσής της στην κοινωνία από την αντιμετώπιση και ερμηνεία οικονομικών γεγονότων.

Η προγραμματική κατεύθυνση της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας, η συγκέντρωση πλέον της μιας εικοσάδας ερευνητών οι οποίοι παρήγαγαν αριθμητικά διπλάσιο έργο, η συμμετοχή στο έργο του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ δύο και πλέον εκατοντάδων ερευνητών κατά τη διάρκεια των συναντήσεων -διάλογου και προσωρινού κειμένου- για την πορεία του

59. Η πρώτη έχει συγγραφά τον Θ. Σακελλαρόπουλο και τιτλοφορείται *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, 1835-1857*, Αθήνα, Κριτική, 1995 και η δεύτερη συντάχθηκε από την Α. Βαξεβάνογλου με τίτλο *Οι έλληνες επιχειρηματίες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998.

60. Γ. Δερτιλής, *Η Ελληνική Οικονομία στο 19ο αιώνα*, Αθήνα, Σάκουλας, 1991.

*Βασική ομάδα θεμάτων και συγγραφείς της οικονομικο-ιστορικής παραγωγής
(1980-1997)*

Εξεταζόμενη περίοδος	Ειδίκευση	Ερευνητής - Συγγραφέας
<i>1870-1928: Αγροτική οικονομία</i>		
1870-1900	Πελοπόννησος	Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ
1881-1900	Ήπειρος	Α. ΧΙΩΤΑΚΗ
1881-1912	Θεσσαλία	Ε. ΠΡΟΝΤΖΑΣ
1919-1928	Ελληνικό κράτος	Κ. ΚΩΣΤΗΣ
<i>1882-1956: Βιομηχανία - Έργα υποδομής</i>		
1882-1910	Σιδηρόδρομοι	Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
1889-1956	Βιομηχανία - Ενέργεια	Ν. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ
1898-1939	Βιομηχανία	Σ. ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ
1914-1939		Μ. ΔΡΙΤΣΑ
<i>1840-1926: Δημόσιος τομέας</i>		
1840-1913	Οικονομικές διακινήσεις	Π. ΠΕΤΡΑΚΗΣ
1844-1869	Χρηματοδότηση	
1871-1873	Εκδοτικό δικαίωμα	Π. ΠΕΤΡΑΚΗΣ
1917-1928		Γ. ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ
1925-1926	Δημοσιοοικονομία	Ν. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ
<i>1832-1900: Ναυτιλία</i>		
1832-1857	Εμπόριο	Β. ΚΑΡΔΑΣΗΣ
1833-1872	Εταιρείες	Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ
1850-1900	Εταιρικές συμφωνίες	Γ. ΧΛΩΜΟΥΔΗΣ
<i>1834-1923: Τιμές - Μισθοί</i>		
1834-1846	Αγαθά	Ε. ΛΙΑΤΑ, Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ -Ι. ΠΕΠΕΛΑΣΗ-ΜΙΝΟΓΛΟΥ
1843-1879	Συνάλλαγμα	Ν. ΚΟΤΤΕΑΣ, Μ. ΡΗΓΙΝΟΣ
1860-1912	Προϊόντα	Γ. ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ - Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ
1842-1923	Μισθοί	Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ
<i>1860-1922: Τραπεζικό δίκτυο</i>		
1860-1900	Εθνικό	Σ. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ
1919-1922	Μικρά Ασία	Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ - Κ. ΚΩΣΤΗΣ

προγραμματισμένου επιστημονικού προϊόντος, ο εγκοινωνισμός στην οικονομική ιστορία με τη μορφή πυρήνα οικονομολόγων, ιστορικών, κοινωνιολόγων, πολιτικών επιστημόνων ή από άλλες επιστημονικές πειθαρχίες, όπως μηχανικοί, η ακαδημαϊκή, πρωτίστως, πορεία ενός εκάστου ερευνητή σε ανώτατα ακαδημαϊκά ιδρύματα με τη διδασκαλία της οικονομικής ιστορίας ή την εκδίπλωσή της σε ακαδημαϊκά αντικείμενα τα οποία υποστηρίζονται από την έννοια του χρόνου είναι ανάμεσα στους παράγοντες της εμπέδωσης της οικονομικής ιστορίας μέσα και έξω από την επιστημονική κοινότητα στο τέλος του 20ού αιώνα, δείχνουν ότι ο επιστημονικός σχεδιασμός δεν ήταν απόμακρος ενός σχεδίου ισχύος και ότι ο προγραμματικός ορίζοντας του ερευνητικού προϊόντος εμπεδώθηκε αλλά η κατοχύρωσή του απαιτεί την ευρύτερη συνδρομή.

Η σύμπλεξη, εμπέδωση και κατοχύρωση της οικονομικής ιστορίας δεν μπορεί να τελεσφορήσει μόνο από τη σχέση επιστημονικού σχεδιασμού και ισχύος. Εν προκειμένω, συναρτήθηκε με το ερευνητικό αποτέλεσμα και το ρόλο που ανέλαβε η Εθνική Τράπεζα να υποστηρίξει τη διάχυσή του με την κατανομή των εκδόσεων μεταξύ μελέτης και υποστηρικτικού υλικού σε κρίσιμα ζητήματα της ελληνικής οικονομίας: η αγροτική οικονομία, η βιομηχανία, το τραπεζικό δίκτυο, η ενέργεια, οι τιμές, οι μισθοί, η ναυτιλία, οι σιδηρόδρομοι, ο δημόσιος τομέας είναι ζητήματα τα οποία περισσότερο ή λιγότερο είχαν απασχολήσει την ελληνική οικονομική σκέψη κατά περίοδο· για πρώτη φορά όμως η ειδικευση της έρευνας με προβολή των μεθόδων και της μεθοδολογίας υποστηρίχθηκε από την οργανική σύνδεση του εξειδικευμένου και τεχνικά επεξεργασμένου τεκμηριωτικού υλικού με στόχο την «ένταξη» τους στους μηχανισμούς προώθησης ή/και υστέρησης της ελληνικής οικονομίας. Στο πρώτο αυτό επίπεδο δικαίωσης της οικονομικής ιστορίας προστίθεται η περιοδολόγηση των θεμάτων της, από την επομένη της σύστασης του ελληνικού κράτους μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, με τη διείσδυση στις πιο σκιασμένες περιόδους εξέλιξης του ελληνικού κράτους, όπως ήταν οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Σε δεύτερο επίπεδο θα προσέλθει η επικοινωνία με την ένταξη των ερευνητέων ζητημάτων στην προοπτική μιας «αναπτυξιακής» οικονομικής ιστορίας, υπό την έννοια της δοκιμασίας υποθέσεων εργασίας στην κατεύθυνση των θεμάτων για τη στήριξη της οικονομικής ανάπτυξης. Έννοιες όπως η εκβιομηχάνιση, το κόστος λειτουργίας των αγορών, ο εκχρηματισμός, η πιστοληπτική ηθική εντάχθηκαν στη λογική της διαδικασίας για την ελεγχόμενη, τελεσφόρα ή όχι, μεταβολή ή επανάσταση στις δομές της εθνικής οικονομίας. Ο βηματισμός αυτός ελάχιστα έχει στερηθεί για να δημιουργηθεί ίδια σχολή οικονομικο-ιστορικής σκέψης και σε τίποτα δεν καθυστέρησε ως προς το θεματολόγιο και τις μεθόδους της.

Στο εγχείρημα αυτό δεν απομονώθηκε η εθνική πορεία της οικονομικής ιστορίας από τη γνώση και ενσωμάτωση των ευρύτερων εξελίξεων που εμφανίζονται στα ρεύματα σκέψης της οικονομίας και της ιστορίας και τη θέση που καταλαμβάνει σε αυτά η οικονομική ιστορία. Η διατύπωση νέων υποθέσεων εργασίας με τη βοήθεια οικονομικών μεταβλητών-κλειδιά στη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού κράτους δεν αποτέλεσε πρόβλημα του σταδίου της οικονομικής ιστορίας στην ελληνική εκδοχή του. Η έμφαση όμως των οικονομολόγων στη διατύπωση οικονομικών υποδειγμάτων ανταποκρινόμενων στην πολυμορφία της εθνικής οικονομίας και στον ανταγωνισμό τους να επεξεργάζονται διαφορετικές παραδοχές σε διαφορετικά ερωτήματα και ο σκεπτικισμός – αν όχι η άρνηση και καχυποψία – των ιστορικών να προωθήσουν και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να κατακυρώσουν στη μελέτη της ιστορίας κρίσιμες έννοιες (όπως είναι το κόστος μεταβίβασης ή τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα), αναλυτικά εργαλεία της οικονομικής θεωρίας (λ.χ. τη νεοκλασική θεωρία) για τη μελέτη της αποτελεσματικότητας των θεσμών και τη λειτουργία των αγορών (όπως συμβαίνει με την ανάλυση της ασύμμετρης πληροφόρησης), συντηρεί ένα συγκαλυμμένο κλίμα αμφιλογίας για την πορεία της οικονομικής ιστορίας. Την αμφιλογία αυτή διατηρούν ερευνητικές και ακαδημαϊκές ωθήσεις σε νεωτερικά πεδία της ιστορίας τα οποία δείχνουν να είναι, ως προς τη νέα οικονομική ιστορία, πλέον ικανά να δαμάσουν την κοινωνικοπολιτισμική ανάλυση στην οποία αφομοιώνονται φιλοσοφικές ερμηνείες της ιστορίας: στην περιθωριακή ερευνητική μέριμνα για τις σχέσεις οικονομικής ιστορίας και οικονομικής πολιτικής με συνέπεια την εκχώρηση της τελευταίας στην ιστορία των οικονομικών ιδεών· στην έκπτωση της ιστορίας περιφερειών σε «τοπική» ιστορία που προκαλεί η παραμέληση της ιστορίας των θεσμών, και ιδίως των μηχανισμών διαπεριφερειακής σύμπλεξης που οδηγούν στη γενίκευση του οικονομικού γεγονότος· στην αναμικτή παρουσία της οικονομικής ιστορίας στον 20ό αιώνα, η οποία απαιτεί πλέον ισχυρά μεθοδολογικά εργαλεία και ανανέωση του θεματικού ορίζοντα, των εννοιών, του υποστηρικτικού υλικού και των εργαλείων επεξεργασίας τους· στην επιφυλακτικότητα για τη μελέτη του νεωτερισμού με την έξοδο της οικονομικής ιστορίας – από το πεδίο της ιστορίας των επιχειρήσεων – στην ιστορία των επιστημών και των τεχνικών.

Πρόκειται για θεματικές διαφυγές οι οποίες δείχνουν, με διαφορετικό τρόπο, τον απόηχο του προγραμματικού τολμήματος για τη θέση της οικονομικής ιστορίας και ταυτοχρόνως συνιστούν μέτρο για την επίτευξη της συμβιωτικής διαντίδρασης μεταξύ οικονομίας και ιστορίας, με τελικό και εφικτό στόχο την αυτοδύναμη συμβολή της οικονομικής ιστορίας στην έρευνα και πρόωθηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Evangelos D. Prontzas

ÉCONOMIE, HISTOIRE ET HISTOIRE ÉCONOMIQUE
DES QUESTIONS ET DES INSTRUMENTS D'ANALYSE SPECIFIQUES

(RÉSUMÉ)

Jusqu'aux années 1970, la recherche et la situation de l'histoire économique dans les programmes universitaires et de la recherche de la Grèce n'est qu'un secteur marginal largement dédaigné par les historiens positivistes. Le premier point à débattre serait celui de la situation de l'histoire économique, celui de son importance, de sa place dans l'histoire et dans l'économie. Dans le débat du XIXème au XXème siècle sur le développement de la Grèce –qui agite beaucoup les historiens– les causes économiques et sociales occupent une large place.

Les choses changent dans les années 1980. Une évolution sensible s'est produite dans la façon d'étudier, d'enseigner et surtout de la recherche de l'histoire économique. L'histoire économique acquiert sa légitimité dans les programmes des départements de l'Histoire, de l'Économie, de la Sociologie et surtout dans les programmes de recherche des banques. Depuis la seconde moitié de la décennie 1970, à travers une série de rencontres successives entre l'économie politique, la sociologie, le droit, l'histoire, l'histoire économique apparaît par degrés. De nouvelles approches modifient, enrichissent, bouleversent les secteurs traditionnels de l'histoire et de l'économie. De nouveaux objets apparaissent dans la champ de méthodes de l'histoire.

Le programme de recherche, selon le directeur S. Asdrachas et de puissantes performances –servies par une équipe scientifique dans les Archives de la Banque Nationale de la Grèce–, s'oriente à combiner l'utilisation des sources d'archives et l'érudition traditionnelle avec une solide culture économique et le recours à des méthodes mathématiques. Des questions et des instruments d'analyse spécifiques de l'histoire économique vont lui donner les directives qui commanderont son développement ultérieur : les techniques de la banque et du trafic de l'argent, l'histoire des prix, les échanges, l'histoire rurale, la question de l'industrialisation, le développement économique régional, l'histoire des moyens des transports, l'histoire des entreprises, l'histoire des rapports économiques avec l'extérieur.

Οικονομική ιστορία
Αγροτική οικονομία

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Εις ελάχιστα πεδία της εθνικής μας οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας η ρυθμιστική παρέμβασις του Κράτους εξεδηλώθη τόσον έντονος, όσον εις το πεδίον της Γεωργικής Οικονομίας και της Αγροτικής Πολιτικής [...] Και μόνον το γεγονός ότι συνεπεία της εποικιστικής πολιτικής του Κράτους τα 40% του γεωργικού εδάφους της χώρας κατετμήθησαν και διανεμήθησαν εντός ελαχίστων ετών εις πλέον των 250 χιλιάδων νέων ιδιοκτητών θα ήτο αρκετόν να προξενήση σοβαράν διαταραχήν της προ του πολέμου εν τη ελληνική γεωργία υφισταμένης τάξεως [...]

γράφει ο Μπάμπης Αλιβιζάτος το 1935¹ και νομίζω ότι δίνει πολύ καθαρά το στίγμα της πολιτικής που ασκήθηκε στον αγροτικό χώρο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

A. ΟΙ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1920-1940

Στο διάστημα 1920-1940 δημοσιεύεται μια σειρά από μελέτες με αντικείμενο το σταφιδικό ζήτημα, την αγροτική πίστη, τον καπνό, τη σιτοκαλλιέργεια και τη σιτάρκεια, το αγροτικό ζήτημα και φυσικά την αγροτική μεταρρύθμιση, δηλαδή όλα τα ζητήματα της αγροτικής πολιτικής και αγροτικής οικονομίας της χώρας. Όσοι από τους σύγχρονους της αγροτικής μεταρρύθμισης ανέλυσαν και παρουσίασαν τα αποτελέσματα από την εφαρμογή της, όπως ο Μπάμπης Αλιβιζάτος, ο Αριστοτέλης Σίδερης, ο Ξενοφών Ζολώτας και ο Γιάννης Κορδάτος, εκφράζουν τις διαφορετικές απόψεις με τις οποίες αντιμετώπιστηκε η μεγάλη αυτή αλλαγή στον αγροτικό κόσμο. Σε μερικούς από αυτούς τους μελετητές μάλιστα δεν απουσιάζει η ιστορική θεώρηση και μας διαβεβαιώνουν ότι υπήρχε ανάγκη για την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης². Κατ' αρχάς ας δούμε με χρονολογική σειρά τις δημοσιεύσεις τους, καθώς και τα σημεία στα οποία εστίασαν την κριτική τους.

1. Μπάμπης Αλιβιζάτος, *Η μεταπολεμική εξέλιξις της ελληνικής γεωργικής οικονομίας*, Αθήνα 1935, σ. γ'.

2. Με το ν.δ. της 15ης Φεβρουαρίου του 1923 περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλ-

1. Από αυτούς πρώτος δημοσίευσε σειρά άρθρων ο Γιάννης Κορδάτος, από το 1919 έως το 1927, τα οποία στη συνέχεια συγκεντρώθηκαν στο βιβλίο του *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*³.

Στις παραμονές του Β' Συνεδρίου του Σοσιαλεργατικού Κόμματος (1920), κυριαρχούσαν στο εσωτερικό του δύο απόψεις σχετικά με τον τρόπο που έπρεπε να πραγματοποιηθεί η αγροτική μεταρρύθμιση: η μία, με εκπρόσωπο τον Γιάννη Κορδάτο, τασσόταν υπέρ της ολοκληρωτικής απαλλοτρίωσης «όλων τωντσιφλικιών (μοναστηριακών, ιδιωτικών κ.λπ.) χωρίς καμιά απολύτως αποζημίωση» και η άλλη, με εκφραστές τον Π. Δημητράτο και τον Αριστ. Σίδερι, βουλευτή του Σοσιαλεργατικού Κόμματος, υποστήριζε ότι έπρεπε να εθνικοποιηθεί όλη η μεγάλη ιδιοκτησία, με την ταυτόχρονη καταβολή κάποιας αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες της. Την τελευταία άποψη στήριζε η πλειοψηφία των συνεδρών. Μόνο αργότερα όμως, με τις αποφάσεις του Γ' Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς⁴, οι οποίες τόνιζαν ως υποχρέωση στα κομμουνιστικά κόμματα να αγωνιστούν για την ολοκληρωτική και χωρίς αποζημίωση απαλλοτρίωση τωντσιφλικιών, οι θέσεις αυτές υιοθετήθηκαν και από το Σοσιαλεργατικό Κόμμα της Ελλάδας⁵.

Είναι αρκετά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι κομμουνιστές της Τρίτης Διεθνούς είχαν προβεί σε κοινωνικοοικονομική ανάλυση του αγροτικού κόσμου και είχαν αναφερθεί στις αποφάσεις τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση στο εσωτερικό του χωριού, αποφεύγοντας τις απλουστεύσεις περί μιας ενοποιημένης αγροτιάς, κάτι που δεκαετίες αργότε-

---

λιεργητών ορίζεται η αναγκαστική απαλλοτρίωση των ιδιωτικών κτημάτων και ως αποζημίωση «η προπολεμική (πενταετία προ του 1914) τοιαύτη, εξειρισκομένη υπό Εκτιμητικής Επιτροπής κατά περιφέρειας [...] του Πρωτοδικείου ορίζοντος την καταβλητέαν αποζημίωσιν, ήτις εξ ολοκλήρου καταβαλλομένη εις ομολογίας του Κράτους των 100 δρ. εκάστη 30ετούς εξοφλήσεως και τόκου 6% κατατίθεται υπό του Υπουργού Γεωργίας υπέρ του ιδιοκτήτου. Το Κράτος εισπράττει παρά των αποκαθισταμένων το καταβληθέν τίμημα (προπολεμική τιμή), μετά την αποπληρωμήν του οποίου καθίστανται ούτοι πλήρεις κύριοι του απαλλοτριωθέντος κτήματος», Αριστοτέλης Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξανσα εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα 1935, σ. 178-179. Είναι προφανές ότι μεγάλο τμήμα αυτών των αποζημιώσεων εξανεμίστηκαν λόγω της υποτίμησης του νομίσματος που είχε αρχίσει ήδη από το 1921 και, εξαιρώντας την περίοδο 1926-1932, διήρκεσε όλο το Μεσοπόλεμο.

3. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973.

4. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 134.

5. Στο Έκτακτο Συνέδριο του 1920: *Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, Αθήνα 32001, σ. 115.

ρα δεν κατάφεραν να αποφύγουν νεότεροι μελετητές⁶, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ο Κορδάτος, λοιπόν, δηλώνει πως δεν υπάρχει παρά «μία και μόνη λύση του αγροτικού ζητήματος: άμεση παραχώρηση τωντσιφλικιών εις τους καλλιεργητάς» και με την αρθρογραφία του μεταφέρει στο ελληνικό κοινό τις απόψεις της Τρίτης Διεθνούς για το αγροτικό ζήτημα, επιμένοντας στις τρεις κατηγορίες των αγροτών που αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού στην ύπαιθρο και την οποία εκμεταλλεύονται οι γαιοκτήμονες: το αγροτικό προλεταριάτο, το ημιπρολεταριάτο (ή χωρικοί) και τους μικροϊδιοκτήτες (πτωχοί χωρικοί). Οι μεσαίοι χωρικοί, αντίθετα, θεωρούνται «μικροϊδιοκτήτες που δημιουργούν και κομπόδεμα», και άρα «ευνοϊκοί προς την αστικήν τάξιν διότι το πνεύμα της ατομικής ιδιοκτησίας παίζει εις αυτήν τον κύριον λόγον»⁷.

Στη συνέχεια έρχεται να υπερασπίσει τη μικροϊδιοκτησία και να κάνει κριτική στο κράτος, για τις κατά τη γνώμη του μεγάλες φορολογικές επιβαρύνσεις που εξουδετερώνουν τα όποια θετικά αποτελέσματα από την αγροτική μεταρρύθμιση:

[...] η νέα σχηματισθείσα αγροτική μικροϊδιοκτησία επεβαρύνθη και επιβαρύνεται με τόσα βάρη (αποζημιώσειςτσιφλικούχων, χρέη, φόρους, κ.λπ.) ώστε να μη δύναται ν' αποβή βιώσιμος. Οι φόροι κυρίως έχουν γονατίσει οικονομικούς τους αγρότας [...]⁸.

Με δυο λόγια, αφού η κυβέρνηση ακολούθησε την πολιτική της απαλλοτρίωσης με αποζημίωση, οι νέοι μικροϊδιοκτήτες βρέθηκαν με μεγάλα χρέη και φορολογικές επιβαρύνσεις, με αποτέλεσμα να μη βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση τους.

2. Ο Μπάμπης Αλιβιζάτος με το έργο του *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, το 1932⁹, γίνεται ίσως ο σημαντικότερος εκφραστής της γεωργικής πολιτικής της δεκαετίας του 1930, καθώς διετέλεσε υφυπουργός Συνεταιρισμών όλο το διάστημα 1931-1941, αλλά και υποδιοικητής της ΑΤΕ από το 1936 έως το 1941 (δικτατορία Ι. Μεταξά). Υπο-

6. Γι' αυτά τα ζητήματα: Ν. Πουλαντζάς, *Φασισμός και Δικτατορία. Η Γ' Διεθνής αντιμετώπιση με τον Φασισμό*, Αθήνα 1975, Κεφ. VI, «Φασισμός και Ύπαιθρος». Οι απόψεις του ΚΚΕ αναπτύσσονται εκτενέστερα στις «Προγραμματικές Θέσεις για το Αγροτικό Ζήτημα» που εκδόθηκαν το 1925: *Δοκίμιο...*, σ. 165.

7. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 270-276.

8. Γιάννης Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 285.

9. Babis Basile Alivisatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et social*, Παρίσι, Recueil Sirey, 1932. Εξελέγη βουλευτής Κεφαλληνίας με το Λαϊκό Κόμμα το 1946.

στηρίζει ότι η αγροτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα δεν πραγματοποιήθηκε κάτω από την επίδραση ξεκάθαρων κοινωνικών αντιλήψεων. Μέχρι το 1916 αποφεύχθηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση και, καθώς η πολιτική του κράτους ήταν επηρεασμένη από την αγροτική μεταρρύθμιση στη Ρουμανία και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, θεωρήθηκε πως η καλύτερη λύση στο πρόβλημα ήταν η οικονομική βοήθεια προς τους αγρότες για την εξαγορά τωντσιφλικιών¹⁰.

Η απάντησή του στην κριτική σύμφωνα με την οποία η αγροτική μεταρρύθμιση είχε αποτέλεσμα τη μείωση των αποδόσεων εστιάζεται κυρίως στο γεγονός της επέκτασης των καλλιεργειών σε νέα και, προφανώς, λιγότερο εύφορα εδάφη.

Ένα ακόμη αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης, κατά το συγγραφέα, είναι η ενίσχυση του ρόλου του κράτους και η μεγαλύτερη ανάμιξή του στην οικονομική ζωή της χώρας, μέσω της ίδρυσης οργανισμών υπό τον έλεγχό του. Χάρη στο συνδυασμό αγροτικής μεταρρύθμισης και κρατικής παρέμβασης, η Ελλάδα έγινε χώρα των μικρών ιδιοκτητών και κατάφερε να αντισταθεί στις μεγάλες κοινωνικές αναταραχές της δεκαετίας του 1930. Τέλος, οι αγροτικές μάζες, απελευθερωμένες οικονομικά, απελευθερώθηκαν συγχρόνως από την πολιτική και κοινωνική εξουσία των μεγάλων γαιοκτημόνων. Έτσι επηρέαζαν όλο και περισσότερο την πολιτική ζωή του τόπου και έγιναν από τους καλύτερους υποστηρικτές του δημοκρατικού πολιτεύματος¹¹.

10. Babis Basile Alivisatos, *ό.π.*, σ. 203.

11. Βλ. Babis Basile Alivisatos, *ό.π.*, σ. 308-310. Στο επόμενο έργο του Μπάμπη Βασ. Αλιβιζάτου, *Η μεταπολεμική εξέλιξη της ελληνικής γεωργικής οικονομίας*, Αθήνα 1935, η κριτική του στους πολέμιους της αγροτικής μεταρρύθμισης είναι πιο αιχμηρή: «Εις την σκέψιν πολλών επικρατεί η αντίληψις ότι η κυριωτέρα αιτία της μειώσεως των στρεμματικών αποδόσεων δέον ν' αναζητηθή εις την από δεκαπενταετίας ακολουθηθείσαν αγροτικήν πολιτικήν και ειδικώτερον εις την εφαρμοσθείσαν αγροτικήν μεταρρύθμισιν. Η αντίληψις αύτη, εκτραφέισα αρχικώς εις τους πνευματικούς κόλπους ενδιαφερομένων και σοβαρώς θιγέντων εκ των ληφθέντων μέτρων κύκλων, εύρεν ευνοϊκήν απήχησιν εις τας τάξεις ωρισμένων 'ειδικών' επιστημόνων, ιδίως γεωπόνων, οι οποίοι, ωρμώμενοι εξ ωρισμένων τυχόν μερικωτέρων παρατηρήσεων, παρεσύρθησαν εις την γενίκευσιν των επί μέρους συμπερασμάτων των. Τοιουτοτρόπως, η εξήγησις αύτη εγένετο ολίγον κατ' ολίγον ασπαστή από ευρύτερα στρώματα, πολλάκις δε την βλέπομεν, είτε ρητώς αναπτυσσομένην, είτε εξυπακουομένην, εις τους λόγους πολιτικών ανδρών της χώρας και εις επισήμους ακόμη εκθέσεις κρατικών υπηρεσιών. Η γενική επωδός εις παρομοίας συζητήσεις είναι ότι: 'η αγροτική μεταρρύθμισις ήτο ίσως κοινωνικώς απαράιτητος, αλλ' οικονομικώς και παραγωγικώς βλαβερά'», σ. 15.

3. Ο Ξενοφών Ζολώτας, στο έργο του *Αγροτική Πολιτική*¹², υποστηρίζει:

[...] θα ειδύνατο τις να αναμμένη ευνοϊκότερα αποτελέσματα, καθόσον η αγροτική αποκατάστασις δεν επέφερεν ανατροπάς, αι οποίαι θα ηδύναντο να προκαλέσουν δυσμενείς συνεπειάς επί της παραγωγής, ως συνέβη εις άλλας χώρας, καθόσον εις τα μεγάλα αγροκτήματα εκυριάρχει, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, η μικρά καλλιέργεια και μάλιστα υπό την μορφήν της μορτής, ήτις αποτελεί έν των χειροτέρων συστημάτων διά την γεωργικήν παραγωγήν. Το γεγονός ότι οι επίμορτοι αγρόται έγιναν ιδιοκτήται του υπ' αυτών καλλιεργουμένου εδάφους έπρεπε να επιδράση ευνοϊκώς επί της παραγωγής, εάν δε η πραγματικότητα δεν εδικαίωσε τας προβλέψεις ταύτας, τούτο δεν οφείλεται εις την αγροτικήν μεταρρύθμισιν, αλλ' εις άλλους λόγους [...]¹³

οι κυριότεροι από τους οποίους είναι η επέκταση των σιτηρών σε πιο άγονα και μη καλλιεργούμενα προηγούμενων εδάφη, καθώς και το γεγονός ότι οι αποκατασταθέντες αγρότες δεν είχαν εφοδιαστεί με τα αναγκαία κεφάλαια για την προμήθεια γεωργικών εργαλείων και κτηνών και τη διενέργεια γεωργικών βελτιώσεων.

Στη συνέχεια ο Ξ. Ζολώτας ασκεί κριτική στην προστατευτική πολιτική έναντι των σιτοκαλλιεργητών. Το ύψος της δασμολογικής προστασίας του σταριού ανερχόταν στο 24% επί της αξίας του εισαγόμενου, σημειώνει, και έφτασε στο 63% το 1930. Ο θεσμός της συγκέντρωσης του σίτου, σε ισχύ από το 1927, απέβη πολύτιμος για τον Έλληνα σιτοπαραγωγό από το 1929. Από το 1930 η ΚΕΠΕΣ εξάγόραζε το εγχώριο στάρι και κριθάρι σε τιμές ανώτερες από το εθνικοποιηθέν αλλοδαπό στάρι, παραχωρούσε δηλαδή στους καλλιεργητές «πρόσθετον προστατευτικόν περιθώριον» μιας δραχμής περίπου ανά εξαγοραζόμενο κιλό εγχώριου σταριού. Αυτό έγινε λόγω της μεγάλης μείωσης των τιμών του αλλοδαπού σταριού και των μη ικανοποιητικών για τον Έλληνα παραγωγό τιμών εξαγοράς που θα προέκυπταν μόνο από την τιμή εισαγωγής συν το δασμό. Έτσι:

[...] η προστασία του εγχωρίου σίτου έφτασε να υπερβή και τα 200% επί της τιμής τσιφ του αλλοδαπού σίτου, αναλόγως δηλαδή των εκάστοτε διακυμάνσεων της τιμής ταύτης. Η εκ της προστασίας ταύτης προκύπτουσα επιβάρυνσις κατανέμεται επί της καταναλώσεως και δη διά της επιβολής προσθέτου φορολογίας επί εκάστου χιλιογράμμου εισαγομένου αλλοδαπού σίτου [...]. Η εκ των δασμών σίτου και του θεσμού της συγκεντρώσεως προερχομένη επιβάρυνσις της καταναλώσεως είναι σημαντικωτάτη, δίδουσα 9-12% των τακτικών εσόδων του κρατικού προϋπολογισμού, επιπίπτουσα δε κυρίως επί των ευρυτέρων λαϊκών μαζών¹⁴.

12. Ξενοφ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα 1934.

13. Ξενοφ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 104-105.

14. Ξενοφ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 279-280.

Τέλος, θεωρεί δικαιολογημένη την ισχυρή προστασία των σιτοκαλλιεργητών την περίοδο της μεγάλης πτώσης των τιμών και των κακών εσοδειών των ετών 1929, 1930 και 1931, αλλά υποστηρίζει ότι η υπέρογκη δασμολογική προστασία μπορεί να περιοριστεί με τη βελτίωση της καλλιέργειας και τις μεγαλύτερες αποδόσεις.

4. Από τα παραπάνω διαφοροποιείται ο Αριστοτέλης Σίδερης¹⁵, το 1935, με το έργο του *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, και μιλάει για επαναστατική λύση του αγροτικού ζητήματος μέσω της παρεμβατικής πολιτικής του κράτους. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο ίδιος: «[σήμερα] ο οικονομικός φιλελευθερισμός εκτοπίζεται παντού από έναν οικονομικόν Κρατισμόν, ο οικονομικός κοσμοπολιτισμός από έναν οικονομικόν εθνικισμόν»¹⁶.

Αναφερόμενος στα αποτελέσματα της αγροτικής μεταρρύθμισης, ο Σίδερης ανασκουάζει τις κατηγορίες που εκφράστηκαν από τον Ν. Αναγνωστόπουλο, το 1929, και τον Κ. Καραβίδα¹⁷, το 1931, σύμφωνα με τις οποίες η αγροτική μεταρρύθμιση επέφερε μείωση της παραγωγής εξαιτίας της διάλυσης των μεγάλων γεωργικών επιχειρήσεων. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί δύο επιχειρήματα: πρώτον επικαλείται τον κοινωνικό ρόλο της μεταρρύθμισης «περί απελευθέρωσης δούλων και ανυψώσεως αυτών εις ανεξαρτήτους ιδιοκτήτας» και δεύτερον επισημαίνει, αφ' ενός, ότι τα τσιφλίκια δεν αποτελούσαν μεγάλες επιχειρήσεις, αλλά το σύνολό τους αποτελούνταν από μικροκαλλιέργειες με το σύστημα της μορτής, και, αφ' ετέρου, ότι η μεγάλη ιδιοκτησία των τσιφλικιών ουδέποτε αποτέλεσε αποδοτικότερο σύστημα καλλιέργειας. Στη συνέχεια ασχολείται εκτενώς με την ανασκευή της άποψης περί της μείωσης της παραγωγής μετά τη μεταρρύθμιση. Διαπιστώνει, λοιπόν, ότι:

[...] εις περιφερείας, εις ας κυρίως έλαβε χώραν η απαλλοτρίωσις των μεγάλων ιδιοκτησιών και η διανομή αυτών εις τους καλλιεργητάς, αντί μείωσεως της παρα-

15. Εξελέγη βουλευτής Θεσσαλονίκης το 1915 και το 1920 εκπροσωπώντας το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ), διετέλεσε υφυπουργός Οικονομικών στη σύντομη κυβέρνηση Παπαναστασίου το 1932, γερούσιαστής το 1934 και καθηγητής της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής.

16. Αριστοτέλης Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα 1935, σ. 11.

17. Ο Καραβίδας εναντιώθηκε στη μικροϊδιοκτησία και υποστήριξε ότι ο μόνος τρόπος για την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας που υπονομεύταν από την κακή άσκηση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα ήταν η ενίσχυση των αγροτικών κοινοτήτων που θα λειτουργούσαν στη βάση της αυτοδιοίκησης και της αυτοδιαχείρισης.

γωγής παρατηρείται επέκτασις της καλλιεργείας, πολλαχού και εις ποσοστόν ανώτερον της κατά μέσον όρον γενικής καθ' όλην την χώραν αυξήσεως, καλλιεργηθεισών αίτινες κατά το πρόηον σιφλικικόν καθεστώς έμμενον ακαλλιεργητοι¹⁸.

Πάντως, όταν ξέσπασε ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος δεν φαίνεται να υπήρχαν στον αγροτικό χώρο έντονες κοινωνικές αντιθέσεις που να τον συνταράζουν. Έτσι, στο διάγγελμα του ΕΑΜ, στις 10 Οκτωβρίου 1941, η αναφορά στους αγρότες περιορίζεται στα σχετικά με την υπεράσπιση των περιουσιακών τους στοιχείων έναντι των κατακτητών¹⁹. Και τον Δημήτρη Γληνό, στην μπροσούρα του «Τί είναι και τί θέλει το ΕΑΜ», αυτό που τον απασχολεί είναι να απαλύνει την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στους αστικούς και τους αγροτικούς πληθυσμούς, εξαιτίας του επισιτιστικού προβλήματος που δημιούργησε η Κατοχή, ενώ δεν κάνει καμία αναφορά στην ανάγκη διεκδίκησης κτημάτων από τους φτωχούς αγρότες, γιατί απλούστατα (με την εξαίρεση της εκκλησιαστικής περιουσίας) μεγάλα κτήματα δεν υπάρχουν.

B. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η όποια συζήτηση γύρω από την αγροτική μεταρρύθμιση σταμάτησε με την έναρξη του πολέμου και τα γεγονότα που ακολούθησαν. Οι ανατροπές που επέφεραν το κίνημα της Αντίστασης, ο Εμφύλιος αλλά και η επαναφορά, στη συνέχεια, των συντηρητικότερων πολιτικών δυνάμεων στην εξουσία είχαν αποτέλεσμα την επιβολή της σιωπής και στο ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης, της μεγαλύτερης που γνώρισε η μη-κομμουνιστική Ευρώπη. Θα χρειαστεί να περιμένουμε την εμφάνιση, το 1955, του βιβλίου του Κώστα Δαφνή για την Ελλάδα μεταξύ των δύο πολέμων²⁰, ώστε να γίνει μια πρώτη αποτίμηση, καθαρά πολιτική, από τις θέσεις του αριστερού Βενιζελισμού. Η μεταρρύθμιση μαζί με άλλα μέτρα που είχαν στόχο την ενίσχυση του παραγωγού (δασμοί επί των εισαγόμενων σιτηρών, συγκέντρωση της παραγωγής από κρατικούς οργανισμούς, αλλά και αντικατάσταση -χάρη στην κρατική παρέμβαση- του μέχρι τότε χρησιμοποιούμενου εκφυλισμένου σπόρου) είχαν αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής. Το τελικό συμπέρασμα:

18. Α. Δ. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 184-185.

19. «Έλληνες αγρότες! Κρύψτε την παραγωγή σας απ' τους καταχτητές και την κυβέρνηση των προδοτών λαχέδων που παραδίνει ό,τι συγκεντρώνει στους Γερμανούς. Πουλάτε τα προϊόντα σας μόνο στους κατοίκους των πόλεων. Έλληνες πολίτες! Ούτε ένα κουί στάρι, ούτε μια σταγόνα λάδι στους καταχτητές, οσαδήποτε λεφτά κι αν σας προσφέρουν. Υπερασπίστε το βιος σας με όλα τα μέσα».

20. Κ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα 1955.

Θα ήτο άδικο αν ελέγετο ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν εμερίμνησεν υπέρ των [αγροτών] προσφύγων [Όμως] εάν συνετελείτο η προσφυγική αποκατάσταση [και στις πόλεις] δεν θα αντιμετωπιζαμε σήμερα το θέμα της μεταβολής των προσφυγικών συνοικισμών εις πυρήνας του Κομμουνιστικού Κόμματος²¹.

καταλήγει ο συγγραφέας, μέσα στο ιδεολογικό κλίμα που επικρατούσε τότε.

2. Αυτό το ιδεολογικό κλίμα κατέρρευσε το 1974 μαζί με την πτώση της δικτατορίας και το μετεμφυλιακό «κράτος των εθνικοφρόνων». Για τις περιπέτειες της ελληνικής ιστοριογραφίας από τη Μεταπολίτευση και δώθε έχουν γίνει κάμποσες συζητήσεις και απολογισμοί²² που δεν χρειάζεται, βέβαια, να τις αναπαραγάγουμε εδώ. Μένοντας σε ό,τι μας αφορά θα σταθούμε στο βιβλίο του Κώστα Βεργόπουλου για το *Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, που εκδόθηκε το 1975, και που για σειρά ετών παρέμενε –ίσως να παραμένει ακόμη, όπως δείχνουν οι συνεχείς επανεκδόσεις του– το κλασικό εγχειρίδιο για όλους όσους θέλουν να ασχοληθούν με τα ζητήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Να θυμίσω το βασικό ερμηνευτικό του σχήμα: η αγροτική μεταρρύθμιση, από τις ριζοσπαστικότερες στην Ευρώπη, δεν αποτελεί παρά μια πτυχή της διαδικασίας ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού:

Η μεταρρύθμιση, ενοποιώντας τις ιδιότητες του καλλιεργητή και του ιδιοκτήτη, επί ενός και του αυτού προσώπου, επεδίωξε να επιφέρει την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και, συνεπώς, την μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, μέχρι την εξάλειψη όλης της εγγείου προσόδου και, ενδεχομένως, ακόμη και του επιχειρηματικού κέρδους²³.

Με τον τρόπο αυτό, «η αγροτική μεταρρύθμιση εγκαθίδρυσε τις προϋποθέσεις που εξασφάλιζαν την 'μη-καπιταλιστικού' τύπου συμπεριφορά των γεωργικών εκμεταλλεύσεων»²⁴, προς όφελος του αναπτυσσόμενου βιομηχανικού κεφαλαίου. Σε αυτό συνέβαλε, εξάλλου, και η (άνευ προηγουμένου) αύξηση της φορολογίας επί της αγροτικής παραγωγής [με αποτέλεσμα] τη μεταβίβαση οικονομικών πόρων από την γεωργία προς τους αστικούς τομείς που ευνόησε την εκβιομηχάνιση»²⁵.

Όμως το τυπικό αυτό μαρξιστικό σχήμα που προτείνει ο Κ. Βεργόπουλος, η επίθεση δηλαδή των βιομηχάνων εναντίον της γαιοπροσόδου και των

21. Ο.π., τ. Β', σ. 96.

22. Π.χ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-37 (1988), «Σύγχρονα Ρεύματα Στην Ιστοριογραφία Του Νέου Ελληνισμού». Ιδιαίτερα, για τα ζητήματα της οικονομικής ιστορίας, βλ. τις συνεντεύξεις των Σπ. Ασδραχά, Γ. Δερτιλή και Β. Κρεμμυδά.

23. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 168.

24. Ο.π., σ. 189.

25. Ο.π., σ. 195-196.

γαιοκτημόνων, ως τάξης που οικειοποιείται ένα τμήμα του κοινωνικού πλεονάσματος, στην περίπτωση μας δεν φαίνεται να ισχύει. Το κατέδειξε ο Mark Mazower αναφερόμενος στην απαξιοτική στάση των Ελλήνων πολιτικών απέναντι στο πρόβλημα της εκβιομηχάνισης, πρόβλημα που μέχρι το 1933 δεν τους απασχολούσε καν²⁶. Το έδειξε, επίσης, με τις μετρήσεις του ο Γ. Δερτιλής: οι άμεσοι φόροι επί της παραγωγής της υπαίθρου πέφτουν από 10% στο 3,5% μεταξύ του 1910 και του 1930. Οι άμεσοι, αντίθετα, επί της παραγωγής των πόλεων αυξάνονται στο ίδιο διάστημα από 9,5% στο 14,5%²⁷.

Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα των κυρίαρχων ομάδων της χώρας εκείνη την περίοδο φαίνεται πως ήταν αλλού: στον περιορισμό της δράσης των –ανεξέλεγκτων– ιδιωτικών εμπορικών δικτύων στην ύπαιθρο και στην αντικατάστασή τους από κρατικά ελεγχόμενους οργανισμούς, στους οποίους δεσπόζουσα θέση κατέχει η Αγροτική Τράπεζα, που ιδρύεται το 1929, με στόχο όχι την απόσπαση του πλεονάσματος των αγροτικών νοικοκυριών, αλλά αντίθετα την ενίσχυση της οικονομικής τους θέσης. Άλλωστε, η παγκόσμια οικονομική κρίση και η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων επιβάλλουν την άμεση κρατική παρέμβαση στα χρηματικά κυκλώματα της αγροτικής οικονομίας, προκειμένου να αποφευχθεί η κατάρρευση της μικρής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και οι πολιτικές συνέπειες που θα είχε κάτι τέτοιο. Όπως επισημαίνει ο Κώστας Κωστής, αντίθετα με το ερμηνευτικό σχήμα του Κ. Βεργόπουλου²⁸, καθώς φτάνουμε στη δεκαετία του 1930 ο αγροτικός τομέας της οικονομίας ενισχύεται σε βάρος της υπόλοιπης οικονομίας, μέσα από ένα σύστημα δασμών και επιδοτήσεων που έχουν στόχο τη στήριξη της μικρής ιδιοκτησίας²⁹.

3. Την ίδια περίοδο, ο Άγγελος Ελεφάντης δημοσιεύει την εργασία του με θέμα την πολιτική του ΚΚΕ στο Μεσοπόλεμο³⁰. Πολιτική που δεν είναι δυνατή να αποτιμηθεί χωρίς μια ακροθιγή, έστω, αναφορά στις κοινωνικές σχέ-

26. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπόλεμου*, Αθήνα 2002, σ. 131-134.

27. Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993, σ. 29.

28. Που επαναλαμβάνεται στο δοκίμιο του «Η οικονομική ανάπτυξη», *Εθνικισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα 1978, σ. 17-100.

29. Κ. Κωστής, «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη», Γ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 155· πβ. Ευγ. Μπουρνόβα – Γ. Προγουλάκης, «Ο αγροτικός κόσμος, 1830-1940», Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999.

30. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα 1976.

σεις που επικρατούσαν τότε στη χώρα και φυσικά στον αγροτικό χώρο, όπου απασχολούνταν, επίσημα, το μισό περίπου του ενεργού πληθυσμού. Αν και σε επί μέρους στοιχεία της προβληματικής του αναφέρεται στην «υψηλή αποζημίωση που δόθηκε στους τσιφλικιάδες» για την απαλλοτρίωση των γαιών τους –γεγονός που όπως είδαμε δεν επαληθεύεται από τα υπάρχοντα στοιχεία– ή στη «διατήρηση των φεουδαρχικών σχέσεων της εμφύτευσης και επικαρπίας» (φρασεολογία που φέρνει στο νου μας τις αντίστοιχες αναλύσεις του ΚΚΕ για τη διατήρηση «μισοφεουδαρχικών σχέσεων» στην ύπαιθρο³¹), τελικά αναγνωρίζει ότι «το κράτος βοήθησε στη διαμόρφωση ενός ευρύτατου στρώματος κληρούχων γεωργών»³², ενώ:

[...] η αγροτική μεταρρύθμιση, έργο των φιλελευθέρων πριν και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, παρά τις φοβερές οικονομικές δουλειές που συνεπαγόταν για τους γεωργούς, τροφοδότησε την αμέριστη εμπιστοσύνη των προσφύγων στις πολιτικές δυνάμεις που την πραγματοποίησαν³³.

Ας αφήσουμε τις «φοβερές δουλειές των γεωργών» κατά μέρος και ας εστιάσουμε στο κύριο ζήτημα όπως κάνει και ο Α. Ελεφάντης: στην προσπάθεια, δηλαδή, εξήγησης της κοινωνικής σταθερότητας³⁴ στη διάρκεια του Μεσοπολέμου (παρά τις συνεχείς ανατροπές στην πολιτική σκηνή) με τη δημιουργία και σταθεροποίηση ενός ευρύτατου στρώματος κληρούχων αγροτών που προώθησαν οι κοινοβουλευτικές δυνάμεις της χώρας και που λειτούργησε τελικά ως ανάχωμα τόσο στις προσπάθειες εκφασισμού³⁵ (με κυριότερο εκπρόσωπο τον Κουνδύλη) όσο και στις απόπειρες του ΚΚΕ να αποκτήσει αξιόλογα ερείσματα στην ύπαιθρο³⁶.

31. Απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, 1934. Η σημερινή εκτίμηση είναι πάντως διαφορετική: «Η αγροτική μεταρρύθμιση, με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών [...] έλυσε βέβαια σε μεγάλο βαθμό το αγροτικό ζήτημα, το ζήτημα της γης, περιόρισε τις μισοφεουδαρχικές σχέσεις, επιτάχυνε τη διεύθυνση του καπιταλισμού στην αγροτική οικονομία [...]», *Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 257.

32. Α. Ελεφάντης, ό.π., σ. 207.

33. Ο.π., σ. 349.

34. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι συγκρούσεις απουσιάζουν: το 1925 στα Τρίκαλα, αγροτικό συλλαλητήριο διαλύεται από το στρατό αφήνοντας πίσω του οκτώ νεκρούς, ενώ το 1935 η διάλυση της συγκέντρωσης των σταφιδοπαραγωγών του Ηρακλείου είχε ως αποτέλεσμα έξι νεκρούς μέσα στην πόλη: *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 164 και 287.

35. «Αν και το καθεστώς [του Μεταξά] χρησιμοποίησε το φασιστικό χαιρετισμό και μερικές φορές τον όρο ολοκληρωτικός, δεν ήταν ούτε τυπικά φασιστικό ούτε δομικά ολοκληρωτικό. Η απουσία μιας θεωρίας περί επικείμενης επανάστασης, ενός επαναστατικού δόγματος ή πολιτικής κινητοποίησης των μαζών το καθιστούσαν μάλλον ένα γραφειοκρατικό αυταρχικό καθεστώς», St. Payne, *Η Ιστορία του Φασισμού*, Αθήνα 2000, σ. 448.

36. «Ακόμα μικρότερος ήταν ο ρόλος του κόμματος στο αγροτικό κίνημα, όπου οι

4. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και ο Άλκης Ρήγος, μια δεκαετία αργότερα, στην εργασία του για τη Β' Ελληνική Δημοκρατία:

[...] η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών-παραγωγών αισθάνεται ότι βρίσκεται αντιμετώπιη όχι μ' ένα εχθρικό-ταξικό κράτος καπιταλιστών, αλλά μ' έναν κρατικό μηχανισμό με τον οποίο συνδέονταν με τους παραδοσιακούς όρους πελατείας, και αποτελούσε την εγγύηση της ιδιοκτησίας γης που το ίδιο είχε (προσφέρει) [...] ³⁷.

Και στο βιβλίο αυτό πάντως (όπως και στην εργασία του Α. Ελεφάντη), βιβλίο αναφοράς για τη συνολική εξέταση του ελληνικού Μεσοπολέμου, το βασικό συμπέρασμα, αν και αναφέρεται με σαφήνεια, μοιάζει να γίνεται αποδεκτό με δυσκολία από τον ίδιο το συγγραφέα:

[...] η ριζικότερη αγροτική μεταρρύθμιση που συντελείται στη μεσοπολεμική περίοδο σ' όλο τον ευρωπαϊκό χώρο [...] πραγματοποιείται από τη μια με μεγάλες αποζημιώσεις προς τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών και από την άλλη με οικονομικούς όρους δυσβάστακτους για τους νέους ιδιοκτήτες ³⁸.

Η επισήμανση του Θάνου Βερέμη ότι «η αποζημίωση [προς τους γαιοκτήμονες των οποίων η γη απαλλοτριώθηκε] δόθηκε σε κρατικές ομολογίες (με τόκο 6%), η αξία των οποίων εξανεμίστηκε ώσπου να ωριμάσουν» ³⁹ αποσιωπάται από τον συγγραφέα.

5. Στον αντίποδα των παραπάνω ερευνητικών προσπαθειών βρίσκεται η εργασία του Νίκου Μουζέλη για τη Νεοελληνική Κοινωνία ⁴⁰. Εδώ, τα πραγματικά γεγονότα και τα στατιστικά δεδομένα της αγροτικής οικονομίας απλώς δεν λαμβάνονται υπόψη, προκειμένου η κοινωνική δυναμική να υπακούσει στο ερμηνευτικό σχήμα του συγγραφέα:

[...] η αγροτική μεταρρύθμιση διέλυσε [βέβαια] την μεγάλη ιδιοκτησία. Το κράτος [όμως], αφού μοίρασε τη γη, «ένιψε τας χείρας του» για τα υπόλοιπα προβλήματα και άφησε τους μικροϊδιοκτήτες-αγρότες να αντιμετωπίσουν τη μοίρα τους. Πάντως [:] η διάλυση των τσιφλικιών συνέβαλε στην μεγαλύτερη εμπορευματοποίηση της ελληνικής γεωργίας και, έμμεσα, έδωσε μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού ⁴¹.

μεγαλύτερες κινητοποιήσεις έγιναν με πρωτοβουλία των αγανακτισμένων αγροτών ή καθοδηγήθηκαν από το μικροαστικό Αγροτικό Κόμμα), *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 217.

37. Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988, σ. 157.

38. Α. Ρήγος, ό.π., σ. 40.

39. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία, Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σ. 42.

40. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978.

41. Ν. Μουζέλης, ό.π., σ. 47.

Η ανάλυση συμπληρώνεται με μια σύγκριση του ελληνικού και του βουλγαρικού αγροτικού κινήματος: και εκεί είχε πραγματοποιηθεί η αγροτική μεταρρύθμιση, όμως, μόνο «στην Ελλάδα οι κυρίαρχες τάξεις κατάφεραν να συγκρατήσουν τη δυσανεξία των αγροτών και να τους εγκλωβίσουν μέσα στα ασφαλή όρια της αστικής πολιτικής διαμάχης»⁴². Το γεγονός ότι «στην Ελλάδα διανεμήθηκε στους χωρικούς το 39% του συνόλου των καλλιεργούμενων γαιών, ενώ στη Βουλγαρία το 2%»⁴³ δεν φαίνεται να απασχολεί το συγγραφέα.

6. Η εργασία του Κώστα Κωστή για τη γεωργική οικονομία της περιόδου 1919-1928⁴⁴ αποτελεί αναμφίβολα την πληρέστερη ανάλυση του θέματος που εξετάζουμε εδώ. Μακριά από προκατασκευασμένα θεωρητικά σχήματα και ερμηνείες, εκμεταλλεύεται ένα πλήθος δημοσιευμένα και αδημοσίευτα στοιχεία με σκοπό να αναδείξει τα μεγέθη της αγροτικής παραγωγής: οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, τα προϊόντα, η κίνηση των τιμών, η διείσδυση του εμπορικού κεφαλαίου στο μικρόκοσμο του χωριού, η εξάρθρωση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, ως αποτέλεσμα της πολιτικής κατάτμησης του βαλκανικού χώρου, μας δίνουν μια σχεδόν πλήρη εικόνα του αγροτικού τοπίου και των συντελούμενων αλλαγών. Η πλέον σημαντική, φυσικά, είναι η αγροτική μεταρρύθμιση. Ξαναπιάνοντας τη συζήτηση των οικονομολόγων και των ιστορικών της δεκαετίας του 1930 θα δεχτεί ότι αυτή «ιδεόπλασε τις φυσικές και οικονομικές ισορροπίες του σιφλικιού και δεν τις αντικατέστησε παρά με την ασταθή ισορροπία της μικρής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας»⁴⁵: η μείωση όμως των στρεμματικών αποδόσεων μετά τον

42. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 219.

43. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό...*, σ. 179, πβ. Αναστ. Βαρβαρέσος, *Η ολοκληρωσις της αγροτικής μεταρρυθμίσεως*, Αθήνα 1949, σ. 10: «Έναντι του συνόλου των καλλιεργουμένων εδαφών της χώρας ανερχομένων εις 32.741.312 στρεμμάτων διετέθησαν προς αποκατάστασιν ακτημόνων αγροτών 11.847.697 στρέμματα, δηλαδή τα 36,2% [...] το σύνολο των αποκατασταθέντων ανέρχεται εις 310.227 οικογενείας, δηλαδή εις 1.500.000 περίπου άτομα (σ. 10). Το ποσοστό αυτό κατατάσσει την Ελλάδα από απόψεως εφαρμογής της αγροτικής μεταρρυθμίσεως εις την δευτέραν θέσιν μεταξύ όλων των ευρωπαϊκών χωρών (πλην της Ρωσίας). Η αναλογία εις τας διαφόρους αυτάς χώρας των καλλιεργησίμων εδαφών τα οποία διανεμήθησαν με την αγροτικήν μεταρρύθμισιν, έναντι του συνόλου της καλλιεργησίμου επιφανείας των, έχει ως εξής: Λεττονία 42,4%, Ελλάς 36,2%, Ρουμανία 29,7%, Εσθονία 25,8%, Λιθουανία 17,5%, Τσεχοσλοβακία 14,1%, Ουγγαρία 9,7%, Πολωνία 6%, Γιουγκοσλαβία 4,6% και Φινλανδία 2,1%».

44. Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Οψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987.

45. Κ. Κωστής, *ό.π.*, τ. Α', σ. 111.

πόλεμο «παρατηρείται τόσο στις παλιές όσο και στις νέες περιοχές του ελληνικού κράτους»⁴⁶ και άρα δεν συνδέεται με τη μεταρρύθμιση⁴⁷. Από την άλλη, η ανάκαμψη των αποδόσεων που παρατηρείται από το 1933 και ύστερα αποδεικνύει ότι οι «δυνάμεις της αγοράς» δεν αφέθηκαν ανεξέλεγκτες αλλά –με καθυστέρηση βέβαια μιας δεκαετίας– περιορίστηκαν από τις διάφορες κρατικές παρεμβάσεις.

7. Ο Mark Mazower, στο βιβλίο του στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, κάνει ίσως την περισσότερο νηφάλια αποτίμηση των επιπτώσεων της μεταρρύθμισης τόσο στην οικονομία όσο και στη γενικότερη κοινωνική διαμόρφωση της χώρας κατά το Μεσοπόλεμο. Η αγροτική μεταρρύθμιση, παρά τις προθέσεις των πολιτικών που την πραγματοποίησαν, εξαιτίας του πληθωρισμού μετατράπηκε ουσιαστικά σε δήμευση των μεγάλων αγροτικών περιουσιών⁴⁸· σε συνδυασμό με την πολιτική προστασίας της αγροτικής παραγωγής, και ιδιαίτερα των σιτηρών⁴⁹, «μετέτρεψε την Ελλάδα σε έθνος μικροϊδιοκτητών»⁵⁰ και «ενίσχυσε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο τον αγροτικό συντηρητισμό»⁵¹.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως αν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες η καπιταλιστική ανάπτυξη αποδιάρθρωσε τις αγροτικές κοινότητες αναγκάζοντας τον «γυμνό εργαζόμενο» να καταφύγει στο εργοστάσιο για να επιβιώσει⁵², αντίθετα στην Ελλάδα, η πολιτική εξουσία, μακριά από το να λειτουργεί ως οργανωτής των συλλογικών συμφερόντων του βιομηχανικού κεφαλαίου, στήριξε ή και δημιούργησε καινούριες, μέσω του εποικισμού, χωρικές κοινότητες, ενώ το ενδιαφέρον της για το δευτερογενή τομέα υπήρξε μάλλον υποτονικό⁵³. Αν, όμως, αυτό είναι το κατ' αρχήν μείζον συμπέρασμα από την επισκόπηση που πραγματοποιήσαμε, ζητήματα γύρω από τις επί μέρους

46. Ο.π., τ. Α', σ. 48.

47. Η πτώση των αποδόσεων στη δεκαετία του 1920 εξηγείται, τουλάχιστον εν μέρει, από την επέκταση των αποδόσεων σε ορεινά και άρα λιγότερο εύφορα εδάφη, όπως δέχεται και ο Κωστής: «Αγροτική μεταρρύθμιση...», σ. 153.

48. Mark Mazower, ό.π., σ. 108-109.

49. «Το 1931 οι δασμοί έφταναν το 73% σε σχέση με τις τιμές εισαγωγής»: ό.π., σ. 127.

50. Ο.π., σ. 111.

51. Ο.π., σ. 56.

52. K. Polanyi, *La Grande Transformation*, Παρίσι 1983.

53. «Ολόκληρος ο πολιτικός κόσμος αντιμετώπισε την βιομηχανία με δυσπιστία. Από το ΚΚΕ μέχρι τους αυταρχικούς οπαδούς της αγροτικής αυτάρκειας, όπως ο Μεταξάς και ο Κονδύλης που νοσταλγούσαν την ήρεμη ζωή της παλαιάς Ελλάδας»: Mark Mazower, ό.π., σ. 131.

επιπτώσεις της μεγαλύτερης κοινωνικής μεταβολής στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπως η αποτελεσματικότητα της αγροτικής μεταρρύθμισης στο οικονομικό επίπεδο ή η επίδρασή της στις εθνολογικές μεταβολές, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα, παραμένουν ανοιχτά.

Eugenia Bournova

L'HISTORIOGRAPHIE GRECQUE FACE À LA RÉFORME AGRAIRE
DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES

(RÉSUMÉ)

La réforme agraire qui a été réalisée dans le pays juste après la Catastrophe d'Asie Mineure, et bien-sûr, en partie, à cause d'elle, fut la plus radicale en Europe et, poursuivant la politique qu'à partir de sa naissance a suivi l'état grec, elle a définitivement établi en province la petite propriété. Cet événement, l'acte politique le plus important de l'entre-deux-guerres, a été envisagé avec gêne par la plus grande partie des historiens grecs ainsi que sa signification pour l'interprétation des événements politiques qui, alors, mais également par la suite, a été sous-évaluée. Ici, on essaie de présenter un bilan de la production historiographique, mais aussi une première réévaluation de la signification de la même réforme en ce qui concerne la formation de la configuration sociale grecque pendant l'entre-deux-guerres.

Οικονομική ιστορία
Εμπόριο και διακίνηση

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ

Ήδη το 1803 ο Αδαμάντιος Κοραής είχε μπορέσει να συλλάβει την άμεση και αιτιακή σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου των Ελλήνων, και την αύξηση του αριθμού των σχολείων και των εκδόσεων και την ευρεία υποδοχή των μηνυμάτων του Διαφωτισμού· και, κινούμενος σε ένα ερμηνευτικό κλίμα πρώιμου ρομαντισμού, μπόρεσε να δείξει τη συγκεκριμένη σχέση ως την οδό προς την ελευθερία του έθνους και να χαρακτηρίσει μάλιστα τις αλλαγές που συνέβαιναν στους κόλπους του, υπόδουλου κυρίως, ελληνισμού ως *révolution*¹.

Εν τούτοις, εκατόν ογδόντα σχεδόν χρόνια αργότερα, ο Απόστολος Βακαλόπουλος, στον Ε' τόμο της *Ιστορίας* του (1980), όπου εξετάζει τις προϋποθέσεις και τις βάσεις του Εικοσιένα, από τις 850 σελίδες, στο υποκεφάλαιο «Οι επιδράσεις του εμπορίου και της ναυτιλίας στη δομή της ελληνικής κοινωνίας» θα αφιερώσει δύο μισι· σ' αυτές το νόημα είναι το εξής: οι «θαρραλέοι και ατίθασοι» έλληνες ναυτικοί έπαιξαν έναν επαναστατικό ρόλο, επειδή αυτοί πρώτοι, μαζί με τους νέους που σπούδαζαν «έξω», γνώριζαν «τον τρόπο ζωής των κατοίκων των ξένων χωρών, τα πολιτεύματα, τις ιδέες τους» και αντιλαμβάνονταν πόσο αντίθετα ήταν όλα αυτά με όσα συνέβαιναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· «δυνάμωναν την ψυχή και το σώμα τους» παλεύοντας με τις δυσκολίες του θαλάσσιου ταξιδιού και με τους «άσπλαχνους» πειρατές, επέστρεφαν γεμάτοι αυτοπεποίθηση στις πατρίδες τους, «αλλά εκεί τους περίμενε το ποτήρι με το δηλητήριο της σκλαβιάς που τους έκαie τα σπλάχνα τους [...]». Αυτοί λοιπόν, φέρνοντας πίσω χρήματα και επαναστατικές ιδέες, προκαλούσαν ρήγματα στην «ανεξέλικτη δομή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»².

1. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803), par CORAY, docteur de Médecine et membre de la dite Société*, σ. 33, 43, 44, 59, *passim*.

2. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', («Η μεγάλη

Πρόκειται εδώ για το σχήμα της ηθικής και ηρωικής ερμηνείας της ιστορίας, κανόνα της σχολικής ιστορικής παιδείας μας: ο έξυπνος και ηρωικός Νεοέλληνας που γνώρισε «έξω» το καλό και, επειδή ήταν καλό για την ηθική εθνική του υπόσταση, το μιμήθηκε. Αυτά το 1980· λίγο πριν, το 1973, στον προηγούμενο τόμο του έργου του, ο Απ. Βακαλόπουλος είχε ενδιαφερθεί και για την οργάνωση της προεπαναστατικής ναυτιλίας, μια δουλειά εύκολη, αφού απλώς υιοθέτησε το σχήμα του Boulanger για συνεταιριστική λειτουργία της³.

Έκανα αυτό το χρονολογικό άλμα, από τον Κοραή στον Βακαλόπουλο ή από το 1803 στο 1973 και 1980, για να δείξω πόσο στρεβλώθηκε στο μακρό χρόνο που μεσολάβησε η σχέση που ανέδειξε ο πρώτος· κυρίως όμως πώς, ακόμη και στις μέρες μας, το 1980, μια επαγγελματική ιστοριογραφία, η πανεπιστημιακή (χωρίς να είναι η μόνη), κατόρθωσε να απογυμνώνει ένα οικονομικό γεγονός, να το αποψιλώνει από τα οικονομικά και κοινωνικά, δηλαδή τα πολιτισμικά του, συμφραζόμενα και να το μεταμφιέζει σε ηθικό και ηρωικό· να το παραποιεί.

Ας δούμε τώρα τα πράγματα στη χρονική τους τάξη· θα αντιληφθούμε, έτσι, πώς διαμορφώθηκαν τα διάφορα ερμηνευτικά σχήματα. Η ιστορία του προεπαναστατικού εμπορίου και της ναυτιλίας άρχισε να γράφεται αμέσως μετά το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων του Εικοσιένα από «ανεχόμενους»⁴ και στα δύο, και στην εξέλιξη των εμποροναυτιλιακών δραστηριοτήτων και στην Επανάσταση· πρόκειται για κείμενα («ιστορίες» και υπομνήματα, προς το κράτος πλέον) που συντάχθηκαν για να αναδείξουν τον ιδιαι-

---

ελληνική επανάσταση, 1821-1829· οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της 1813-1822)), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 42.

3. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Δ' («Τουρκοκρατία 1669-1812· η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους»), Θεσσαλονίκη 1973, σ. 487-488: «Τα κέρδη και τις ζημιές τα μοιράζονταν» οι πρόκριτοι και οι ναυοκυραίοι των τριών νησιών, που συνήθως ήταν οι ίδιοι κεφαλαίουχοι και πλοιοκτήτες, «με τα πληρώματα, που συνήθως τ' αποτελούσαν φτωχοί συγγενείς τους. Επομένως, κάθε καράβι αποτελούσε μια εταιρεία με συνεταίρους τους πλοιοκτήτες, τον πλοίαρχο και το πλήρωμα [...]. Μια γενική εικόνα του συνεταιρισμού των ναυτικών μάς δίνει ο Boulanger [...]». Το έργο του F. Boulanger, όπου διατυπώθηκε το συγκεκριμένο σχήμα, όχημα για ιδεολογική και κυρίως πολιτική χρήση του γεγονότος από την ελληνική ιστοριογραφία, έχει τον τίτλο *Ambélaquia ou les associations et les municipalités helléniques...* και κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1875· ακριβώς στο κέντρο του κατ' εξοχήν μυθολογικού δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

4. Ο ρόλος των συγγραφέων στα γεγονότα έχει, για τις ανάγκες αυτής της ανακοίνωσης, περιορισμένη σημασία· ενδιαφέρει ότι συναποτελούν συγκεκριμένη κατηγορία («αυτοπτών») ιστοριογράφων.

τερο και περίπου πρωταγωνιστικό ρόλο κάθε νησιού στην οικονομική ανάπτυξη και στην επιτυχία της Επανάστασης, με τελικό στόχο την έμμεση πίεση προς το κράτος για τη συγκρότηση κατάλληλης πολιτικής και την καταβολή των αποζημιώσεων⁵. Ένας λαθάνων ανταγωνιστικός τοπικισμός δεν είναι δυσδιάκριτος⁶. Με αυτά τα αντικείμενα κατασκευάστηκε το πρώτο ερμηνευτικό σχήμα ως εξής: α' μια μικρή ναυτιλία άρχισε να δημιουργείται από τα μέσα του 18ου αιώνα· β' η πρώτη ώθηση ήρθε από τη μικρή πολιτική συγκυρία – τους πελοποννήσιους εμπόρους και άλλους που πιεζόμενοι από την εξέλιξη των Ορλωφικών μετανάστευσαν στα κοντινά τους νησιά· γ' η μεγάλη πολιτική συγκυρία (Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1768-1774, συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή του 1774 με προστασία των υπόδουλων ορθοδόξων από τη Ρωσία και δυνατότητα στα ελληνικά πλοία να ταξιδεύουν με ρωσική σημαία, ανεξαρτητοποίηση της Κριμαίας, Γαλλική Επανάσταση και πόλεμοι του Ναπολέοντα, αποκλεισμός της Ισπανίας το 1807 κ.λπ.) έκανε και την ελληνική ναυτιλία μεγάλη και προσκόμισε στα χέρια των ελλήνων εμποροεφοπλιστών τεράστιο πλούτο, από το σιτεμπόριο κυρίως· και δ' τα ελληνικά πλοία, όλο και μεγαλύτερα, και εξοπλισμένα ήταν για να αντιμετωπίζουν τους πειρατές, και ετοιμοπόλεμους, για τον ίδιο λόγο, ναυτικούς διέθεταν, ώστε στο ξεκίνημά της η Επανάσταση βρέθηκε με έναν ισχυρό πολεμικό στόλο και με τον πλούτο των εφοπλιστών στη διάθεσή της.

Ο λόγος για τον οποίο συντάχθηκαν αυτά τα πρώτα κείμενα ήταν στην ουσία πολιτικός και γι' αυτό η ανάλυση του οικονομικού γεγονότος παρείληκε· και όπου έγινε περιορίστηκε στο σύστημα διανομής των κερδών, το περιβόητο ζήτημα των «μεριδίων», το οποίο εξετάστηκε ως μηχανισμός για την εξασφάλιση καλύτερης κερδοφορίας⁶.

Η αναζήτηση και ιεράρχηση των μηχανισμών και των συνολικών σχέσεων που οδήγησαν στο Εικοσιένα είναι μια ιστοριογραφική κανονικότητα και με τα

5. Πρόκειται για τα ακόλουθα: Ομηρίδης Π. Σκυλίτσης, *Συνοπτική Ιστορία των τριών ναυτικών νήσων Ύδρας, Σπετσών και Ψαρών, καθ' όσον συνέπραξαν υπέρ της ελευθερίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Ναύπλιο 1831· Αντώνιος Μικαύλης, *Υπόμνημα περί της νήσου Ύδρας...*, Αθήνα 1864 (σημειώνεται όμως ως χρονολογία σύνταξής του «Εν Ύδρα, την 20 Ιουνίου 1829»)· Γεώργιος Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας...*, Εν Πάτραις 1860· Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα περί της νήσου Ψαρών*, τ. 1-2, Αθήνησι 1662· και Αναστάσιος Ορλάνδος, *Περί της νήσου Πέτσας ή Σπετσών*, Εν Αθήναις 1878. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά χρησιμοποιήθηκαν αρμοδίως πολύ πριν από την έντυπη έκδοσή τους.

6. Για παράδειγμα, Αντ. Μικαύλης, *ό.π.*, σ. 33: «Ο σκοπός, δι' ον προβάλλετο ένας τοιούτος μοιρασμός, ήτο να βάλλουν εις ενοχόν ομοίως το πλήρωμα εις τα του ταξιδιού συμβάντα».

πρώτα αυτά κείμενα κάτι παρόμοιο επιχειρείται παρά την προσπάθεια για προβολή τόπων, προσώπων και πράξεων.

Την ηθική ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος, μέσω μιας ηρωολατρικής ανάγνωσης, εισηγήθηκε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος· ο οποίος επίσης κατασκεύασε και κύρωσε τον μεγαλύτερο, προκειμένου για τα οικονομικά, ιστορικό μύθο⁷. Η ηθική είναι κεντρικό χαρακτηριστικό της ιστοριογραφίας της εποχής⁸· η ηρωοποίηση και η μυθοποίηση όμως υπακούουν σε όρους εθνικού και ταξικού συμφέροντος: ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διεκδικεί την πατρότητα και των δύο.

Το αρχικό ερώτημα που έθεσε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος για να μελετηθεί τη ναυτιλία ήταν «Πώς οργανώθη επί τουρκοκρατίας η ναυτική της Επανάστασεως δύναμις;»⁹ και το σχήμα της απάντησής του έχει δύο σκέλη: τα γνωστά για την πολιτική συγκυρία (Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, πόλεμοι Ναπολέοντα κ.λπ.), που επέτρεψε στον ελληνικό «στόλο» να καταλάβει όλο το εμπόριο δημητριακών «άνευ διαγωνισμού»¹⁰ και να εξοπλιστεί για να αντιμετωπίσει την «κολοσσιαία» πειρατεία· και τη δική του ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία το ελληνικό ναυτικό δεν θα είχε ωφεληθεί τόσο πολύ από τα εξωτερικά γεγονότα «άνευ του επιτηδαιοτάτου αυτού οργανισμού, όστις ηρείδeto επί των αυτών απαράλλακτως αρχών του συνεταιρισμού του κεφαλαίου και της εργασίας» – «έκαστος ναύτης είχε εταιρική μερίδα επί του πλοίου ή του φορτίου» και γι' αυτό «απέβαιεν προσεκτικός, άγρυπνος, οικονομός, εξεταστικός»· και όχι μόνον αυτό, «αλλ' η αδελφική αυτή σύμπραξις της ευπορίας και της απορίας δεν ήτο δυνατόν να μη συνεπαγάγη την ηθικήν του ατόμου ανύψωσιν»¹¹.

7. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 5β («Από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι της Επανάστασεως του 1821»)· Χρησιμοποίηω την όγδοη έκδοση, Αθήνα, Ελευθεροδράκης, [1963].

8. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – η ζωή του* – το έργο του, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 23-24, 46, 54-62, 282-283.

9. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 147.

10. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 149.

11. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 153. Προηγουμένως (σ. 150), ο Παπαρρηγόπουλος, μιλώντας για τη διάσπαση του αγγλικού αποκλεισμού από τα ελληνικά πλοία, πρόβαλε συγχρόνως ηρωολατρεία και αγγλοφιλία: αν ο αγγλικός πολεμικός στόλος ήθελε να εμποδίσει τα ελληνικά πλοία, θα το επιτύγχανε ανετότατα· συμπεριφέρθηκε όμως «φιλικώς», και μάλιστα, όταν συνόδευε αγγλικά εμπορικά πλοία για να τα προστατεύσει από τους πειρατές, συμπεριλάμβανε υπό την προστασία του και τα ελληνικά, γιατί οι Άγγλοι «αείποτε, ετίμησαν την δεξιοτήτα και την τόλμη» του ελληνικού ναυτικού.

Έτσι κατασκευάστηκε ο μύθος για δοτή εταιρική σχέση του ναύτη με το κεφάλαιο του φορτίου, ακόμη και με τη συμπλοιοκτησία, και κατέλαβε τη θέση του πραγματικού γεγονότος που εξικνείται στη μεριδιακή κατανομή καθαρών κερδών και ζημιών. Ο Παπαρρηγόπουλος, εν τούτοις, γνώριζε ακριβώς τί συνέβαινε, είχε μελετήσει τους ναυτικούς νόμους – τους έχει αναφέρει αναλυτικά. Εκτός όμως από την κατασκευή του μύθου, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνολική προσέγγιση: στο ερμηνευτικό σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου ο έμπορος, αυτός «ο ήρωας των νεότερων χρόνων» κατά μία επιτυχή διατύπωση, απουσιάζει· η οργάνωση, η συμπεριφορά και οι πρακτικές των κεφαλαίων δεν είναι κλειδί για την κατανόηση των γεγονότων· και ο ναύτης, ο εργάτης, είναι το κεντρικό ερμηνευτικό εργαλείο, γιατί από τη συνεργασία του με το κεφάλαιο εξαρτάται η επιτυχία της οικονομικής πράξης και η ηθική «ανύψωση» όλων. Είναι εδώ, εκτός των άλλων, η χρήση της ιστορίας για τη διδασκαλία του πολιτικώς, δηλαδή κοινωνικώς και εθνικώς, πρέποντος¹².

Την πλήρη ιδεολογικοποίηση της ιστορίας της προεπαναστατικής ναυτιλίας για πολιτική χρήση την πραγματοποίησε, συστηματοποιώντας την, στις αρχές του 20ού αιώνα ο Ανδρέας Ανδρεάδης: υιοθετώντας πλήρως τις θέσεις του F. Boulanger και διατυπώνοντας καταλλήλότερα για τις ανάγκες της εποχής του τις μυθοποιημένες θέσεις του Κ. Παπαρρηγόπουλου, κύρωσε, και λόγω της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ισχύος του, το μύθο που έκτοτε εξυπηρέτησε οικονομικές και συνολικότερες πολιτικές, προβαλλόμενος με ηθικούς όρους, ως «συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας». Δεν παρέλειψε μάλιστα να προβάλει ένα ανύπαρκτο εταιρικό σχήμα πλοιοκτησίας, και αυτό εφεύρημα του F. Boulanger, σύμφωνα με το οποίο την εταιρεία της πλοιοκτησίας συγκροτούσαν, εκτός από τον κεφαλαιούχο, τον καπετάνιο και τους εργαζομένους, οι προμηθευτές των υλικών κατασκευής του πλοίου, οι τεχνίτες-ναυπηγοί και οι ιδιοκτήτες του ναυπηγείου· το ηθικό δίδαγμα για τον Α. Ανδρεάδη είναι αναμφισβήτητο: συμβολή και αλληλεγγύη όλων, κυρίως του εργατικού δυναμικού, στην προσπάθεια του κεφαλαίου να δημιουργήσει γενική ευμάρεια, γιατί, αν μεγαλούργησε η προεπαναστατική ναυτιλία, αυτό έγινε χάρη στο πνεύμα εργατικότητας και οικονομίας που διέκρινε τον έλληνα ναυτικό, ο οποίος εργαζόταν όσο μπορούσε περισσότερο και ακούονταν σε όσο γινόταν λιγότερα¹³. Είναι η εποχή όπου, με την πίεση του

12. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 283.

13. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, τ. 2, Αθήνα, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 1939. Το άρθρο με τον τίτλο “La marine marchande grecque” (σ. 229-272) πρωτοδημοσιεύθηκε στο *Journal des économistes* στις 15 Σεπτεμβρίου και 15 Οκτωβρίου 1913.

μαρξισμού, το οικονομικό αρχίζει να αποκτά προτεραιότητα στη μελέτη των γεγονότων, κάτι που εκδηλώθηκε, στα καθ' ημάς, αρχικά με την αναζήτηση οργανωτικών σχημάτων παραγωγής (συνεταιριστικές τάσεις, κοινοτισμός κ.λπ.) με αναφορές στον, ήδη παλαιό, ουτοπικό σοσιαλισμό¹⁴.

Ο Α. Ανδρεάδης δεν ήταν μόνος· στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, μια δεκαετία κρίσιμη ως μεταβατική, τα ζητήματα της επιχειρηματικής αλληλεγγύης και της συνεργασίας κεφαλαίου και εργασίας σε ένα πνεύμα συνεταιριστικής οργάνωσης της βιομηχανικής παραγωγής και των εμπορικών και ναυτιλιακών δραστηριοτήτων είχαν τεθεί και από άλλους, με κυριότερο τον και υπουργό της Οικονομίας Γεώργιο Ν. Φιλάρετο, τον έλληνα F. Boulanger¹⁵: το ιδεολόγημα και η στόχευσή του, διατυπωμένα από τον F. Boulanger το 1847, τα μετέφερε επί λέξει ο Γ. Φιλάρετος πολλές δεκαετίες αργότερα: οι Έλληνες είναι λάθος «τείνων να χειραφετήσει τους εργαζομένους εκ της μισθοληψίας. Διά τρόπον τοιούτου θέλει επιτευχθή η εξασφάλις των νομίμων του κεφαλαίου δικαιωμάτων, άτινα είναι απαραίτητα και αείποτε έσονται η ασφαλεστέρα κρηπίς παντός συνεταιρισμού»¹⁶. Εκεί λοιπόν μέσα στις κοινωνικές και πολιτικές αναταράξεις των πρώτων δύο δεκαετιών του περασμένου αιώνα, μέσα στις φλόγες ατέλειωτων πολέμων η

Αργότερα, ο Α. Ανδρεάδης δημοσίευσε στο περιοδικό *L'Acropole* (αρ. 1 και 2, Οκτώβριος και Νοέμβριος 1920) ένα μικρότερο άρθρο με τον τίτλο "La marine marchande hellénique" (*Έργα*, 2, σ. 257-289)· κατά την αναδημοσίευση του άρθρου αυτού στα *Έργα* προστέθηκαν στατιστικά στοιχεία των ετών 1921 και 1922. Η περίοδος συγγραφής των άρθρων για την προεπαναστατική ναυτιλία από τον Α. Ανδρεάδη είναι η ίδια με την περίοδο που ο ελληνικός εμπορικός στόλος αναδιοργανώνεται και εισέρχεται στη δεύτερη χρυσή εποχή του· η ιστορικοποίηση κάποιων ιδεών από τον Α. Ανδρεάδη απέβλεπε στην ενίσχυση της συγκεκριμένης προσπάθειας των κεφαλαίων και είχε πολλούς αποδέκτες, από τους ναυτικούς έως το κράτος.

14. Ο Ανδρεάδης είναι ο πρώτος που, πρώιμα για τα ελληνικά ιστοριογραφικά πράγματα, ανέφερε τον όρο «οικονομική ιστορία», χωρίς, ωστόσο, να χρησιμοποιήσει τα εργαλεία της στις μελέτες του για τη ναυτιλία.

15. Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Συνεργατικοί συνεταιρισμοί Αμπελακίων, Ύδρας-Σπυτσών-Ψαρών*, Αθήνα 1927. Θαυμαστής και μεταφραστής του F. Boulanger, ο Γ. Φιλάρετος είχε αρχίσει να δημοσιοποιεί τις δικές του θέσεις από το 1900. Για την οργάνωση της προεπαναστατικής πλοιοκτησίας υιοθέτησε το μύθο ότι «συνεταιρίστησαν θαλασσινοί, ναυπηγοί, έμποροι ζωοτροφών [...] ξυλουργοί, σχοινοποιοί, ξυλέμποροι, πωληταί άλλων ναυπηγησίων υλών [...]» (σ. 37). Όλες αυτές οι «θεωρίες» έχουν και μια άλλη προβολή: αφήνουν να εννοήσουμε την απουσία κεφαλαίων, κάτι που αφαιρεί από τη ναυτιλία τον οικονομικό της χαρακτήρα και την αναπέμπει σε προκαπιταλιστικές σχέσεις.

16. Γ. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 40.

ιστορία «κατασκευάζεται», προκειμένου να υπηρετήσει το επιχειρηματικό κεφάλαιο με κύριο βαλλόμενο τη μισθωτή εργασία.

Αν η πεμπτοσύα του μαρξισμού ως ερμηνευτικού εργαλείου μπορεί να εκφραστεί συμπυκνωμένη στη λέξη σχέσεις, η έλευσή της στην ελληνική ιστοριογραφία έγινε με τις πρώτες μελέτες του Γιάννη Κορδάτου¹⁷.

Η έλευση του μαρξισμού στην ελληνική ιστοριογραφία ανέτρεψε εγκαθιδρυμένη ιστορική γνώση, κλόνισε κατεστημένη ιστοριογραφική παράδοση και αναστάτωσε ιστοριογραφικές και κοινωνικές συνειδήσεις – ήταν και η στιγμή κατάλληλη, μετά από μια δεκαετία πολέμων, μια μεγάλη καταστροφή και μια, πρωτόγνωρη στην Ελλάδα, κοινωνική σύνθεση. Τώρα, η ιστοριογραφία αρχίζει να κοιτάζει το παρελθόν από αλλού: οι σχέσεις, δειλά ακόμη, αρχίζουν να μετατρέπονται σε απαραίτητο κλειδί για την κατανόησή του: το επίπεδο ανάπτυξης και ο τύπος των οικονομικών σχέσεων καθοδηγούν τις αντίστοιχες κοινωνικές και διαμορφώνουν τις κοινωνικές τάξεις και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Στα ελληνικά πράγματα, μια μεγάλη Επανάσταση, το Εικοσιένα, που οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου κράτους, ήταν πολύ κατάλληλο πεδίο για να δοκιμαστεί η αντοχή ερωτημάτων, όπως πώς φτάσαμε έως την Επανάσταση και το νέο κράτος, μέσα από ποιες σχέσεις, ποια κοινωνική τάξη επρωτοπόρησε. Τέθηκε δηλαδή αμέσως και για πρώτη φορά το ζήτημα της διαμόρφωσης αστικής τάξης πριν από το Εικοσιένα και του επαναστατικού ρόλου της σ' αυτό.

Ο Γιάννης Κορδάτος εγκαινίασε την ιστοριογραφική παρέμβαση μιας σειράς κομμουνιστών διανοουμένων, ώστε να μπορούμε να μιλούμε για κομμουνιστική ιστοριογραφία¹⁸. Και στην περίπτωση της κομμουνιστικής ιστοριογραφίας τα οικονομικά γεγονότα προσεγγίζονται κατ' αρχήν με πολιτικούς όρους, παρά την τοποθέτηση των κοινωνικών σχέσεων στο κέντρο της ανάλυσης¹⁹⁻²³: δεν αντιμετωπίζονται πρωτίστως ως τέτοια, ούτε με βάση

17. Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924· *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα 1930. Και πολύ αργότερα: *Τ' Αμπελάκια και ο μύθος για το συνεταιρισμό τους. Συμβολή στην οικονομικοκοινωνική ιστορία της Αν. Θεσσαλίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1955· και *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τόμος πρώτος (Τουρκοκρατία)*, Αθήνα, 20ός αιώνας, 1957.

18. Προτιμώ αυτήν την ονομασία από το μαρξιστική ιστοριογραφία, γιατί αν εξετάσει κανείς τα έργα των Κορδάτου, Ρούσου, Στρέιγκου, Ζεύγου κ.ά. ως σύνολο δύσκολα θα τα χαρακτηρίσει μαρξιστικά.

19. Οι οικονομικές σχέσεις, ολόκληρη η ιστορία ερμηνεύτηκε σύμφωνα με τις γενικές θέσεις του Λένιν, του Ένγκελς, του Στάλιν –περιέργως: ελάχιστα του Μαρξ– και, φυσικά, του ΚΚΕ. Είναι ιστοριογραφία που υπακούει στις ανάγκες του Κόμματος ή στις σχέσεις

πρωτογενή τεκμηρίωση²⁴ κυρίως, δεν αντιμετωπίζονται ως μέρος ενός συνόλου, όπως είναι εύλογο να περιμένει κανείς.

Έτσι, η ναυτιλία και το εμπόριο που αυτή ασκούσε εξετάζονται ωσάν να λειτουργήσαν εν κενώ, ωσάν να μην αναπτυσσόταν άλλο εμπόριο, ελληνικό

του ιστοριογράφου με το Κόμμα: αν η πολιτική του Κόμματος απαιτούσε τον «αστικοδημοκρατικό» μετασχηματισμό της κοινωνίας, δεν είναι αυτονόητο ότι ο ιστορικός «του», όφειλε να αποδείξει ότι ούτε αστικός ούτε δημοκρατικός μετασχηματισμός είχε υπάρξει κατά το παρελθόν: Οπότε, η μεγάλη ανάπτυξη της ναυτιλίας δεν συνοδεύτηκε από ανάπτυξη της βιομηχανίας και γι' αυτό «ο αστισμός ήταν μονόπλευρος», μόνον έμποροι και εφοπλιστές δηλαδή²⁰· καθώς το εμπορικό κεφάλαιο από μόνο του δεν μπορεί να «υποτάξει» την παραγωγή, να οδηγήσει δηλαδή από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο, ο ρόλος του ελληνικού καπιταλισμού, ως «εμπορομεσσιτικός» ήταν «παρασιτικός, μέσα στη συνολική λειτουργία του διεθνούς καπιταλισμού»²¹: το εμπορικό κεφάλαιο «με τις μεταβολές που συνεπιφέρει [...] παίζει προοδευτικότερο ρόλο σ' όλη αυτήν την ιστορική περίοδο», και εκμεταλλεύτηκε τα πλούσια έσοδα του κλήρου και του Πατριαρχείου, από τα μοναστηριακά και εκκλησιαστικά κτήματα, για να τα μεταφέρει στην αγορά²². Αλλά επίσης, οι νέες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν το 18ο αιώνα «έφεραν στη ζωή μια νέα αστική τάξη που ενδιαφερόταν να αποχτήσει δική της εθνική αγορά», αφού από τα τέλη του αιώνα το ελληνικό εμπορικό και εμποροεφοπλιστικό κεφάλαιο έχει δεσποζούσα θέση στο εμπόριο της Ανατολής και «οι αντικειμενικές ανάγκες σπρώχνουν την τάξη των ρωμιώνπραματευτάδων στην κατάκτηση ελεύθερης εθνικής αγοράς»²³.

20. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία...*, σ. 93. Αλλού όμως (σ. 106) λέγεται ότι «υπήρχαν μεγάλα ναυπηγεία, απασχολούντα σημαντικό αριθμόν τεχνιτών και εργατών»· αυτή η εικόνα του εργοστασίου-ναυπηγείου, που ακόμη και σήμερα δεν την έχουμε τεκμηριώσει, δεν αντιστοιχεί, για τον Κορδάτο και την ιστοριογραφία που εκπροσωπεί, σε βιομηχανική παραγωγή· γι' αυτήν, βιομηχανία θα πει υφαντουργία και, πάντως, συνεχής εργοστασιακή παραγωγή.

21. Γ. Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν...*, σ. 37 και 50. Ο Κορδάτος θεωρούσε ότι μόνον το βιομηχανικό κεφάλαιο μπορεί να αλλάξει τον τρόπο παραγωγής και ότι η αστική τάξη είναι επαναστατική εκεί όπου υπάρχουν οι δυνατότητες για ανάπτυξη της βιομηχανίας, δηλαδή εκεί όπου υπάρχουν πρώτες ύλες.

22. Γιάννης Ζεύγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας*. Η δεύτερη έκδοση έχει Πρόλογο του ίδιου του Ζεύγου, χρονολογημένο «15 Μάη 1945»· εδώ χρησιμοποιείται η σελιδαρίθμηση της τρίτης έκδοσης με Πρόλογο της Καίτης Ζεύγου, του 1964· τα παραπάνω, στη σ. 18.

23. Πέτρος Ρούσος, *Ζητήματα της Ιστορίας μας. Διαμόρφωση του ελληνικού έθνους*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1955, σ. 130-132.

24. Είχαν οστόσο εκδοθεί μεγάλα αρχαιολογικά σώματα, το *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας* του Αντ. Λιγνού, τα *Σπετσιωτικά* του Αν. Χατζηαναργύρου, και ιστορίες της ναυτιλίας, όπως του Τρ. Κωνσταντινίδη, και νησιών, όπως, αργότερα, η *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, του Αντ. Λιγνού πάλι.

και ξένο, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στον ελληνικό χώρο· τα μεγέθη, οι αριθμοί, περίττευαν· οι μηχανισμοί, τα οργανωτικά και λειτουργικά σχήματα ελάχιστα ενδιέφεραν, με εξαίρεση τη σχέση κεφάλαιο-εργασία, όπου, όμως, άλλος βλέπετε καταταλιστικού και άλλος φεουδαρχικού τύπου διαδικασίες²⁵. Και γι' αυτήν την ιστοριογραφία η ανάλυση των προϋποθέσεων ανάπτυξης της οικονομίας, εν προκειμένω του εμπορίου και της ναυτιλίας, ήταν ζητούμενο δευτερεύον²⁶· προείχε η παραγωγή ιδέας, η κατασκευη θεωρίας για τη μορφή και το χαρακτήρα της προεπαναστατικής αστικής τάξης και το ρόλο της στο Εικοσιένα²⁷. Η ώρα του τεκμηρίου δεν είχε σημάνει ακόμη.

Και όμως, μια έκλαμψη, μια εξαίρεση από τον κανόνα αυτής της ιστοριογραφικής κατηγορίας ήρθε να προτείνει έναν διαφορετικό δρόμο: ο Σεραφείμ Μάξιμος²⁸ χρησιμοποίησε οικονομικά αρχεία²⁹ και διατύπωσε -είναι η

25. Ο Γιάννης Ζεύγος, *ό.π.*, σ. 36, στην οργάνωση των θαλάσσιων ταξιδιών βλέπει κάποιο «συνεταιριστικό» χαρακτήρα, κάτι που θυμίζει, λέει, πιο πολύ την οργάνωση του εμπορίου την εποχή της φεουδαρχίας· αντίθετα, ο Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, *ό.π.*, σ. 280, ισχυρίστηκε ότι «τα πληρώματα των καραβιών ήταν μισθωτοί» και μόνον σε δύσκολες περιόδους (πόλεμοι, έξαρση της πειρατείας), επειδή δεν βρίσκονταν ναύτες να διακινδυνεύουν τη ζωή τους οι πλοιοκτήτες τους παραχωρούσαν ποσοστό επί του κέρδους του ταξιδιού.

26. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις 600 σελίδες του πρώτου τόμου («Τουρκοκρατία») της *Ιστορίας* του Γιάννη Κορδάτου το κεφάλαιο «Η αυγή του ελληνικού καταταλισμού» έχει καταλάβει μόλις 15 (274-288), δηλαδή το 2,5%. Ο ίδιος πάλι, *ό.π.*, σ. 280, 281 και 288, είδε την προεπαναστατική ελληνική ναυτιλία να «έχει την καταγωγή της στην πειρατεία» και «το χρέμα που μαζεύτηκε από τις πειρατικές επιδρομές» να είναι «το προζύμι του εφοπλιστικού κεφαλαίου» και την άνησσή της, όπως και του ελληνικού εμπορίου, να οφείλεται στην αγγλογαλλική σύγκρουση· και ισχυρίστηκε ότι δεν πρέπει να «μεγαλοποιούμε» τις νέες οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τα μέσα του 18ου αιώνα, γιατί το ελληνικό κεφάλαιο βρισκόταν ακόμη στη φάση της ανάπτυξής του και η αστική τάξη δεν είχε ολοκληρώσει την ανάπτυξη και εξέλιξή της.

Ας σημειωθεί πάντως, παρεμπιπτόντως, ότι όλη η έως τη δεκαετία του 1970 ιστοριογραφία αντιμετώπισε τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή ως το κλειδί για την κατανόηση της ανάπτυξης των εμποροναυτιλιακών δραστηριοτήτων.

27. Την απάντηση για την ύπαρξη ελληνικής αστικής τάξης πριν από το Εικοσιένα έδωσαν στην κομμουνιστική ιστοριογραφία οι λεγόμενοι αστοί ιστορικοί, με κυριότερους εκπροσώπους τον Απ. Δασκαλάκη και τον Μιχ. Σακελλαρίου· το έργο τους, να αρνηθούν ότι δημιουργήθηκε τότε αστική τάξη, δεν ήταν δύσκολο γιατί και η «αντίπαλη» επιχειρηματολογία εμφανιζόταν να παραπαίει.

28. Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Αθήνα 1940 (με το ψευδώνυμο Σ. Βόρειος - εδώ χρησιμοποιείται η δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Στοχαστής, 1976)· Ο ίδιος, *Η αυγή του ελληνικού καταταλισμού. Τουρκοκρατία, 1685-*

πρώτη φορά- παρατηρήσεις που βασίζονταν σε αρχαιακό υλικό- όπως είναι η πρώτη φορά που λέγεται ότι «[...] μια ιστορία του ελληνικού εμπορίου [...] θα ήτανε, κατά ένα μεγάλο μέρος η ίδια η ιστορία μας, όπως το αυτό θα συνέβαινε και με μια ειδική ιστορία σχετική με το νεώτερο εμπορικό ναυτικό μας»³⁰.

Ο Σ. Μάξιμος είναι, σε αυτόν τον κύκλο της ιστοριογραφίας που την ονόμασα κομμουνιστική, αυτός που ανετότερα μπορεί να χαρακτηριστεί μαρξιστής³¹ και ίσως γι' αυτό μπόρεσε, χρησιμοποιώντας αρχαιακό υλικό -το επαναλαμβάνω-, να οργανώσει ένα, για την εποχή του, ιστοριογραφικό επαρκές σχήμα για την προεπαναστατική ναυτιλία και να προτείνει τη μελέτη των εμποροναυτιλιακών δραστηριοτήτων ως μέρος ενός συνόλου, του ευρωπαϊκού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο³²⁻³⁴. Μπόρεσε επίσης

1789, Αθήνα 1945 (και αυτής της μελέτης χρησιμοποίηώ την έκδοση του Στοχαστή, που είναι η τρίτη, Αθήνα 1973).

29. Κυρίως στατιστικούς πίνακες του γαλλικού εμπορίου σε ελληνικές περιοχές και αλληλογραφία του γάλλου προξένου στην Άρτα- το υλικό που μελέτησε και δημοσίευσε είναι πολύ περιορισμένο και σε περιεχόμενο και σε χρονική έκταση (μερικές χρονιές του 18ου αι.), κάτι όμως που δεν εμπόδισε να δείξει έναν δρόμο διαφορετικό: εκεί όπου τον είχε καθοδηγήσει, όπως και τον Ν. Σβορώνο αργότερα, ο Ernest Labrousse.

30. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή...*, ό.π., σ. 4. Συμπληρώνει μάλιστα αυτήν του την παρατήρηση λέγοντας ότι «αν αυτές οι εργασίες είχαν γίνει, το νεοελληνικό σχήμα θα έβρισκε μέσα μας μια πληρότητα, ενώ τώρα διαφεύγει από τους περισσότερούς μας το ουσιαστικό γεγονός ότι, πριν ακόμα υψωθεί η σημαία της ανεξαρτησίας, το ελληνικό στοιχείο είχε κατακτήσει την υπεροχή στο εμπόριο και τις μεταφορές, σαν στοιχείο με ιδιαίτερο εθνικό χαρακτήρα [...]».

31. Ο Σ. Μάξιμος είχε συνείδηση ότι δεν απαντούσε στα κοινωνικά αιτήματα της εποχής του για γνώση του παρελθόντος της, ιδιαίτερα του επαναστατικού, και πρότεινε το δρόμο των πηγών, χωρίς να είναι επαγγελματίας ιστορικός, όπως δεν ήταν και κανένας της κατηγορίας του ή από όσους είχαν έως τότε ασχοληθεί κάπως περισσότερο με το εμπόριο και τη ναυτιλία.

32. Σύμφωνα μ' αυτό, η ελληνική ναυτιλία γεννήθηκε στη δυτική Ελλάδα κάπου στα 1740 (κάτι που πρώτος είχε προτείνει ο Κ. Σάββας) ως προϊόν του διεθνούς εμπορικού ανταγωνισμού στην Ανατολική Μεσόγειο, όπου οι ανταγωνιστικές δυνάμεις, προκειμένου να εξασφαλίσουν, μέσω των ελληνων εμπόρων, καλύτερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων τους, επέτρεψαν έναν καταμερισμό των κερδών, κάτι που οδήγησε σε σχετική συσσώρευση κεφαλαίου στο ντόπιο εμπόριο- απ' αυτό, το ντόπιο εμπόριο μπόρεσε να οργανώσει επιχειρήσεις θαλάσσιων μεταφορών και να χρηματοδοτήσει τη ναυπήγηση ή την αγορά πλοίων, ικανών να ανταγωνιστούν τα ξένα³³. Η γενική οικονομική ακμή του ελληνικού στοιχείου, στην οποία οδήγησε το αναλυόμενο σχήμα, οφειλόταν στην ενσωμάτωσή του στην όλη ευρωπαϊκή εξέλιξη και, με κριτήρια οικονομικής ιστορίας, συνέ-

να αναϊεραρχήσει τα ερωτήματα της εποχής του για το παρελθόν, χωρίς όμως να μπορέσει να απορρίψει τη γνωστή οικονομιστική προσέγγιση ότι το ελληνικό κεφάλαιο, μολοντί κυριάρχησε και στην εσωτερική αγορά και στις εξωτερικές συναλλαγές, «δεν άλλαξε παρά σ' έναν περιορισμένο βαθμό την οικονομική διάρθρωση του τόπου μας»³⁵.

Το έργο του Νίκου Σβορώνου για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης³⁶ είναι η έως τότε πιο σημαντική τομή στην ιστοριογραφία του εμπορίου και της διακίνησης· ο Ν. Σβορώνος έδειξε –και απέδειξε– πρώτος ότι τον 18ο αιώνα στις υπόδουλες ελληνικές περιοχές και σε περιοχές, υπόδουλες και μη, όπου δραστηριοποιούνταν έλληνες έμποροι, διεξαγόταν, με όλο και πιο εντεινόμενους ρυθμούς, ένα διεθνές εμπόριο, από το οποίο ο τόπος και οι άνθρωποι του καλούνταν να επωφεληθούν· μας έδειξε ότι αυτό το εμπόριο ήταν μετρήσιμο, υπέκειτο σε κυμάνσεις και λειτουργούσε με όρους καπιταλιστικής αγοράς· ότι ήταν μέρος ενός συνολικού πλέγματος οικονομικών σχέσεων, στο χώρο και στο χρόνο, με άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις στην κοινωνική κινητικότητα. Αυτά, ως συνολική τομή στα ιστοριογραφικά μας πράγματα· θα επιμείνω και σε άλλες επί μέρους, με μεγάλη όμως αξία: η επιχειρηματολογία για τη μετατόπιση, τον 18ο αιώνα, του άξονα του ανατολικομεσογειακού εμπορίου βορειότερα, ώστε να εντάξει στον ίδιο χώρο το Αιγαίο, τη Μικρά Ασία και τμήμα της Βαλκανικής, έθετε αμέσως και για πρώτη φορά στο κέντρο των ερμηνειών το ζήτημα του ιστορικού χώρου – στην Ευρώπη η ώρα του F. Braudel είχε φτάσει προ πολλού· η σύνδεση του οικονομικού με την πολιτική συγκυρία τον οδήγησε στην παρατήρηση για την αποφασιστική επίδραση της δεύτερης στην κίνηση του εμπορίου· τέλος, η επεξεργασία των ποσοτικών στοιχείων από τα γαλλικά αρχεία τον οδήγησε στη σύνταξη στατιστικών πινάκων και στη συναγωγή συμπερασμάτων απ' αυτούς, κυρίως

πεσε με την επικράτηση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου με βάση το μερκαντιλισμό και την πρόωθησή των εμπορικών και ναυτιλιακών μονοπωλίων³⁴.

33. Σ. Βόρειος (=Σ. Μάξιμος), *Το... ναυτικό...*, ό.π., σ. 40.

34. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή...*, ό.π., σ. 17 και 28.

35. Σ. Μάξιμος, ό.π., σ. 28.

36. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ελλ. μτφρ., Αθήνα, Θεμέλιο, 21996. Πρώτη έκδοση: Ν. G. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1956. Το έργο αυτό είναι το πρώτο για το εμπόριο σε ελληνική περιοχή από επαγγελματία ιστορικό και, μαζί με ελάχιστα ακόμη, μικρότερα, τα μόνα σε αυτήν την περιοχή έρευνας· ο Ν. Σβορώνος ήταν κατά κύριο λόγο μεσαιωνολόγος-βυζαντινολόγος και μετά το 1955 περίπου πρωτογενή έρευνα για το εμπόριο δεν έκανε. Όπως δεν ερεύνησε ποτέ πρωτογενώς τις ελληνικές προαναστατικές εμποροναυτιλιακές δραστηριότητες.

όμως στην προβολή της έννοιας –και του πράγματος– των κυμάτων ως αναλυτικού εργαλείου για την κατανόηση των οικονομικών εξελίξεων. Ήταν και της ποσοτικής ιστορίας η ώρα, όχι ακόμη της σειραϊκής.

Παρά τις επάλληλες και παράλληλες τομές που πρόσφερε η «Θεσσαλονίκη»³⁷ και το σχήμα που οργάνωσε για τις επιπτώσεις του εμπορίου στην υπόδουλη κοινωνία³⁸, ο Ν. Σβορώνος δεν μπόρεσε να ξεφύγει από κάποιες εμμονές της εθνικής ιστοριογραφικής μας παράδοσης ή των αγκυλώσεων της κομμουνιστικής ιστοριογραφίας, όπως γι' αυτήν την περιβόητη «ζηλότυπη πλεονεξία» των τούρκων πασάδων («που υποχρέωνε τους μεγαλεμπόρους να εγκαταλείψουν») τα υπόδουλα εδάφη και να εγκαθίστανται στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ευρώπης³⁹ ή την, με εθνική υπερηφάνεια προβαλλόμενη ως «ανάμεσα στις πρώτες στην ευρωπαϊκή οικονομία», «αρχή της συνεργασίας του κεφαλαίου και της εργασίας», στις, ωστόσο, «αληθινές μετοχικές εταιρείες» και τη δημιουργία «συνεργατικών μορφών [...] που προκάλεσαν το θαυμασμό των συγχρόνων»⁴⁰.

Καθώς με τη «Salonique» και την *Histoire* του Ν. Σβορώνου συμπληρώνουμε, χονδρικά, έναν αιώνα επαγγελματικής, ημιεπαγγελματικής και ερασιτεχνικής ιστοριογραφίας και καθώς ο Ν. Σβορώνος με τα συγκεκριμένα

37. Τίθεται βέβαια εδώ ένα πολύ σημαντικό ζήτημα: πόσο έτοιμες ήταν η ελληνική ιστοριογραφία και η ελληνική Αριστερά να υποδεχτούν και να κατανοήσουν τις ανατρεπτικές σε ένα βαθμό, προτάσεις του Ν. Σβορώνου –και του Σ. Μάξιμου, να μην τον λησμονούμε–, πώς, αλλιώς, δρούσαν αυτές στην ιστορική έρευνα και στην κοινωνική θεωρία; Το λιγότερο που μπορώ να πω: με πολύ μεγάλη καθυστέρηση. Από τον Σ. Μάξιμο η Αριστερά, εγκλωβισμένη σε ένα πλαίσιο συνωμοτικής αντίληψης για την ιστορία, δεν μπόρεσε να συγκρατήσει, παραμορφώνοντάς την μάλιστα, παρά την παρατήρηση για την ένταξη των νέων ελληνικών οικονομικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο της ξένης εμπορικής παρέμβασης και της συνάρτησής τους μ' αυτήν. Τη «Θεσσαλονίκη» του Ν. Σβορώνου δεν ήταν δυνατόν να την αξιοποιήσει στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1950, και λόγω της γαλλικής γλώσσας, παρά μια περιορισμένη ακαδημαϊκή ιστοριογραφική elite η οποία όμως είχε απορρίψει τον συγγραφέα εξαρχής, είτε ήταν συντηρητική, είτε φιλελεύθερη.

38. Μιλώ για το άρθρο του «Σκέψεις για μια Εισαγωγή στη νεοελληνική Ιστορία», *Επιθεώρηση Τέχνης* τχ. 3 (25 Μαρτίου 1955), 208–212.

39. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σ. 185.

40. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976, σ. 52. Πρόκειται για τη μετάφραση, με την προσθήκη μεγάλου Προλόγου για την ελληνική έκδοση, της κλασικής και πρωτοποριακής *Histoire de la Grèce moderne*, Παρίσι, PUF (σειρά Que sais-je), 1953. Οι «συνεργατικές μορφές [...]» αφορούν στα Μαδεμοχώρια και τα Αμπελάκια. Με τις παρατηρήσεις του αυτές ο Ν. Σβορώνος μοιάζει να απορρίπτει πλήρως την ερμηνεία του Γ. Κορδάτου και να έλκει περισσότερο από τον F. Boulanger.

έργα εισηγήθηκε και νέες ατραπούς για την ερευνητική πρόσβαση και την ερμηνευτική κατανόηση των ζητημάτων που θέτει η ανάπτυξη του προεπαναστατικού –και μετεπαναστατικού– εμπορίου, μας χρειάζεται ένας απολογισμός: οι εισφορές της, τα στάδια των αλλαγών, έχουν ήδη επισημανθεί: ας δούμε τα ελλείμματα, τις αγκυλώσεις, τις εμμονές, τις αρνήσεις. Η ανάπτυξη του εμπορίου των Ελλήνων ως συνέπεια και σε συνάρτηση με την ευρωπαϊκή εμπορική παρέμβαση στην Ανατολική Μεσόγειο, δηλαδή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανοίγει δύο προσβάσεις για τη μελέτη του: ή τοποθετούμε το παρατηρητήριό μας «εντός» των λειτουργιών του, ώστε απ' αυτές να διακρίνουμε το βάρος των εξαρτήσεων, ή περιοριζόμαστε στους αρχικούς όρους γέννησής του, δηλαδή στην εξάρτησή του από το ευρωπαϊκό εμπόριο, την οποία δαιμονοποιούμε αρνούμενοι να ερευνήσουμε διάρκειες και εξελίξεις. Σ' αυτόν λοιπόν τον αιώνα ελληνικής ιστοριογραφίας, λιγότερο ή περισσότερο από τον έναν ιστορικό στον άλλον, έγινε το δεύτερο σχεδόν αποκλειστικά – στις εντελώς περιοριστικές και περιορισμένες ματιές στα «εντός» της λειτουργίας του ελληνικού εμπορίου η ιστοριογραφία δεν κατάφερε παρά να παραγάγει έναν χονδροειδή ιστορικό μύθο, αυτόν για τη «συνεργασία κεφαλαίου και εργασίας», και να τον αναπαράγει. Ανάλογες μυθοποιήσεις έγιναν και προκειμένου για τις επενδύσεις στα καράβια και στα φορτία, χωρίς ούτε ιδέα για τη μοντέρνα εταιρική σχέση που τις καθοδηγούσε, όπως άλλωστε, και στις ευρωπαϊκές ναυτιλίες, με φαντασία, αντίθετα, για έλλειψη ισχυρού κεφαλαίου, λες και είχε διατυπωθεί ποτέ το αίτημα ένας πλοιοκτήτης να έχει ένα καράβι ολόκληρο δικό του.

Και μετά τον Ν. Σβορώνο το πεδίο για τη μελέτη του ελληνικού εμπορίου και της ελληνικής ναυτιλίας παρέμεινε ελεύθερο: οι εκκρεμότητες θα αναδειχθούν 10-15 χρόνια αργότερα – τότε επρόκειτο να προβάλουν τα ερωτήματα για τα «εντός» τους: πώς παράγονταν και, κυρίως, πώς αναπαράγονταν τα επενδύσιμα στο εμπόριο και στις θαλάσσιες μεταφορές κεφάλαια; σε ποιους όρους υπάκουαν οι συμπεριφορές, οι πρακτικές και οι στρατηγικές τους; πώς διαμορφωνόταν η σχέση με το εσωτερικό εμπόριο, με την παραγωγή και με το καθεστώς γαιοκτησίας – στο χώρο και στο χρόνο; πώς επιλέγονταν τα σχήματα της επιχειρηματικής οργάνωσης και οι προσβάσεις στη μεγέθυνση των αποδόσεων; πώς συγκροτούνταν, επιτέλους, το υποκείμενο όλων αυτών, ο έμπορος, «ο ήρωας» που σημείωσα πριν. Με δυο λόγια, έμενε να μελετήσουμε τους μηχανισμούς και πώς οι συγκεκριμένες λειτουργίες εντάσσονταν στα σύνολα, ντόπια και ευρύτερα.

Για να έχουμε μελέτες που έθεταν ως κεντρικές ερευνητικές ζητήσεις τα παραπάνω, κάτι απ' αυτά, χρειάστηκε να φτάσουμε στη δεκαετία του 1970: όταν οι ιστοριογραφικές κανονικότητες άρχισαν να αποκτούν άκαμπτο επι-

στημονικό επαγγελματισμό, ώστε μπόρεσαν, μολονότι στα πρώτα βήματά τους, να αντιμετωπίσουν, χωρίς να αποπροσανατολιστούν, νέοφερτες θεωρίες, αυτήν για «καπιταλιστικό κέντρο και καπιταλιστική περιφέρεια» και την άλλη για την άνιση ανταλλαγή.

Τότε, η έκδοση ενός συλλογικού τόμου, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*⁴¹, έδωσε την ευκαιρία στον Σπ. Ασδραχά, στο εκτενές «Εισαγωγικό σημείωμά» του, να θέσει συμπυκνωμένα και διεισδυτικά ένα πλήθος από ερευνητικά ζητήματα, σαν αυτές τις εκκρεμότητες που έλεγα πριν, για τη δομή της ελληνικής οικονομίας⁴²: την ηγεμονία του εμπορικού κεφαλαίου, την επιλογή του να ενταχθεί στο κύκλωμα της κυκλοφορίας, τους φορείς του εμπορίου κ.ά.⁴³ Είναι προβληματισμοί τους οποίους επεξεργάστηκε και τεκμηρίωσε περαιτέρω: ο έμπορος ως κεντρικό υποκείμενο στις οικονομικές εξελίξεις⁴⁴: οι προϋποθέσεις και τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας αγοράς⁴⁴. Περπατούσαμε πια σε διαφορετικά μονοπάτια.

41. Αθήνα, Μέλισσα, 1979. Περιλαμβάνει άρθρα πρωτότυπα, μεταφρασμένα ή και αναδημοσιευόμενα.

42. Ήδη, με το βιβλίο του *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (15'-18' αιώνας)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978, ο Σπ. Ι. Ασδραχάς, και με μόνη τη λέξη «μηχανισμοί», είχε θέσει και αναλύσει ένα κεντρικό ζητούμενο, κι ας ήταν για την αγροτική οικονομία.

43. Σπ. Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή...*, ό.π., σ. 20, 29, 32, 35, *passim*.

44. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 38, 68, 77· Ο ίδιος, *Ιστορικά απεικασμάτα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 91, 93-96.

Vassilis Kremmydas

LE NOM DES RUPTURES

(RÉSUMÉ)

L'essor du commerce des Grecs, de la marine marchande grecque et du commerce dans les pays grecs pendant les 60 à 70 ans avant le commencement de la guerre pour l'indépendance grecque (début 1821) a connu un parcours historiographique qui ne manque pas d'intérêt. Si Coray déjà en 1803 traitait ce phénomène en tant que fondement de l'essor de l'ensemble de l'hellénisme portant les caractéristiques d'une véritable croissance, l'historiographie néohellénique de la période après la fondation de l'état grec en 1832 ne l'a employé, pendant plus de 150 ans, que pour soutenir les besoins politiques, idéologiques et économiques courants ; les conséquences en furent la diminution de son importance d'une part et la déformation des événements de l'autre. En 1980 encore, Apostolos Vacalopoulos n'a pu consacrer à l'essor en question que deux pages et demi des 850 constituant son œuvre sur l'histoire néohellénique de 1813 à 1822 et ceci pour l'attribuer à l'héroïsme des marins au cours de voyages périlleux : il s'agit là de l'interprétation morale et héroïque de l'histoire.

De Coray à Vacalopoulos l'historiographie n'avait étudié que le commerce maritime grec et ignoré le reste des activités commerciales. Au niveau de l'historiographie officielle, l'historien Constantin Paparrigopoulos fut l'initiateur d'un schéma moral et héroïque appliqué à l'interprétation de l'événement. Il fut aussi l'inventeur du premier grand mythe historique : celui de la collaboration entre capital et travail – C. Paparrigopoulos revendique ainsi la paternité d'une interprétation de l'histoire en termes d'intérêt de classe sociale et d'intérêt national.

Le mythe "construit" par C. Paparrigopoulos a été repris et élaboré par Andréas Andréadès, économiste et historien des finances publiques : au début du XXème siècle la marine marchande grecque connaissait un nouvel essor dynamique et A. Andréadès ne manqua pas de rappeler qu'avant la Révolution de 1821 (guerre pour l'indépendance grecque), le développement de la marine avait été lié à la collaboration entre travail et capital ; il a essayé de propager l'idée de la contribution et de la solidarité de tous, mais surtout de la main-d'œuvre, envers l'effort du capital de créer les conditions d'un bien-être pour tous. Andréadès a étudié l'événement

historique en tant que valeur morale, dans le but de soutenir politiquement le capital.

Une autre voix a commencé à se faire entendre dans les années 1920, celle de Yannis Cordatos, rapidement suivi par d'autres historiens communistes. Cependant, ici aussi, cette nouvelle optique s'est limitée à l'étude du commerce maritime grec en négligeant les autres facettes de l'activité commerciales entreprises par des Grecs ou sur des territoires helléniques. D'ailleurs, une des principales caractéristiques de l'historiographie grecque sur le commerce et la marine est l'absence de recours aux archives ; à une seule exception : Sérapheim Maximos a publié deux courtes études basées sur des documents tirés dans les Archives Françaises.

L'œuvre de Nicolas Svoronos sur le commerce de Salonique au XVIIIème siècle (Paris 1956) constitue la plus importante rupture dans l'historiographie de l'économie d'échange et de circulation. En utilisant pour sources exclusivement des archives, N. Svoronos a su prouver qu'au XVIIIème siècle, dans les régions privilégiées du commerce grec, soient-elles situées sur territoire grec ou non, avait lieu un négoce international intense, dont la région dans son ensemble et ses populations grecques en particulier étaient appelées à profiter ; que ce négoce fut mesurable et qu'il fonctionnait suivant les règles du marché capitaliste. C'est avec N. Svoronos que l'historiographie grecque traitant de ces thèmes s'est professionnalisée tout en se conformant aux normes de l'historiographie européenne. Même après N. Svoronos, les questions sur le mode de fonctionnement du commerce et de la marine avant 1821 restaient ouvertes. Ce n'est que dans les années 1970 et 1980 qu'elles ont été traitées et Spyros Asdrachas compte parmi les premiers à les avoir posées de façon explicite.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΤΩΑΝΝΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΜΙΑΣ ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ:
ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ (18ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ)

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ

Το εμπόριο αποτελεί μια οικονομική δραστηριότητα που οδήγησε μια πλειάδα τοπικών εμπορών και εμπόρων-μεταναστών από τον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και αργότερα του ελληνικού κράτους, στις διεθνικές συναλλαγές. Οι ίδιες οι εμπορικές συναλλαγές αποτελούν το πεδίο συνάντησης εμπορών διαφορετικής καταγωγής και εθνικότητας, σε διαφορετικούς τόπους: από τις ελληνικές εμπορικές παροικίες ως τη Θεσσαλονίκη, τη Σύρο, την Πάτρα κ.ά. Από τον 18ο αιώνα έως και την ίδρυση του ελληνικού κράτους αναγνωρίζουμε στις ιστορικές μαρτυρίες τον έμπορο ως κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτισμικό πρότυπο της κοινωνίας του υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικού χώρου, όπως και των κοινοτήτων της διασποράς. Οι έμποροι διαμορφώνουν την οικονομία της αγοράς που διέθετε χαρακτηριστικά τα οποία ενίοτε και υπό όρους συγκροτούσαν μια ενιαία οικονομική κοινότητα¹.

Η συγκριτική μελέτη της οικονομικής συμπεριφοράς εμπορών που δραστηριοποιήθηκαν σε διαφορετικές εποχές και τόπους αναδεικνύει κοινά χαρακτηριστικά και πρακτικές. Για παράδειγμα οι Ολλανδοί έμποροι Jansen και Bernard Van den Broecke στο Λιβόρνο το πρώτο μισό του 17ου αι., ο Δημήτριος Κουρμούλης στη Βενετία το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και οι Γερούση στην Τεργέστη το πρώτο μισό του 19ου αιώνα έχουν κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά, παρουσιάζουν συγκρίσιμη επιχειρηματική στρατηγική προσαρμογής και ανάπτυξης στο πεδίο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων, καθώς μοιράζονται μια μεταναστευτική εμπειρία στο πολιτισμικό πλαίσιο μεγάλων αυτοκρατοριών, της ολλανδικής, της βενετικής, της οθωμανικής.

---

1. Η πρώτη διαπραγμάτευση του θέματος στην Εισαγωγή του έργου: Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003.

Οι μελέτες της δεκαετίας του 1990 για την αποικιοκρατία και ιδιαίτερα για τη μετα-αποικιοκρατία (postcolonialism), παρ' όλο που αναφέρονται σε μεγάλα μεγέθη πληθυσμιακών μετακινήσεων και εμπορικών συναλλαγών, έχουν εμπλουτίσει τη συζήτηση του εμπορικού καπιταλισμού των προηγούμενων δεκαετιών σε ζητήματα όπως η ιδεολογία, η υποκειμενικότητα, η γλώσσα, η έννοια του υβριδισμού και τείνουν προς την καθιέρωση μιας νέας ορολογίας και την επαναδιαπραγμάτευση του θέματος των εμπορικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν ως μεσάζοντες-ενδιάμεσοι στο χώρο μεγάλων οικονομικών και πολιτισμικών αυτοκρατοριών².

Το αποικιοκρατικό εμπόριο ή το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δεν απασχόλησε την ελληνική ιστοριογραφία, όχι μόνο στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας, αλλά ούτε στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών και των νοοτροπιών. Οι μελέτες που αναφέρονται στην Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (VOC) και την Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών (East India Company) αναλύουν πλήθος ζητημάτων γύρω από την οργάνωση των πολυμετοχικών εταιρειών, τις οικονομικές συναλλαγές, τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραμέτρους των πολυεθνικών ανταλλαγών. Είναι γνωστό εξάλλου ότι επώνυμοι και ανώνυμοι πρωταγωνιστές του αποικιοκρατικού εμπορίου βρέθηκαν και στο προσκήνιο της ελληνικής ζωής. Για παράδειγμα ο γνωστός από την Ελληνική Επανάσταση L. Stanhope ήταν ένας επαγγελματίας στρατιωτικός, που έφερε στην επαναστατημένη Ελλάδα το 1823 τα τυπογραφικά πιστηρία. Ο ίδιος ήταν ένας «αποικιοκράτης» που είχε υποστηρίξει την ελευθεροτυπία και στην Ινδία και είχε αποδώσει «ασιατικό» χαρακτήρα στους Έλληνες³. Ο Βρετανός πρωτεργάτης της ελευθεροτυπίας στην Ελλάδα αποτελούσε οργανικό κομμάτι του αγγλοσαξονικού πνεύματος που προωθούσε η Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών εκείνη την εποχή στην Ινδία, εμφορούμενη από τις ιδέες των ευαγγελιστών, των ωφελμιστών, καθώς και των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου. Η συμπεριφορά των Βρετανών στις αποικίες κάθε άλλο παρά γραμμική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί. Η βρετανική αποικιοκρατική πολιτική είχε υποστεί δριμύτατη κριτική από τον κύριο πολιτικό στοχαστή του ελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδ. Κοραή:

[οι Άγγλοι] Πλουτίζουνται καθ' ημέραν από τους ιδρώτας των Ινδιών με τόσην αναισχυντίαν, όση καταισχύνη είναι εις τους Ινδούς να τους χύνωσι διά την τρυφήν

2. Ania Loomba, *Colonialism/postcolonialism*, Routledge–The New Critical Idiom, 1998, σ. xiv–xviii· R. Young, *Postcolonialism. An Historical introduction*, Blackwell publ., 2001.

3. F. Rosen, *Ο ελληνικός εθνικισμός και ο βρετανικός φιλελευθερισμός*, Ετήσια διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά ΚΝΕ/ΕΙΕ 1997, Αθήνα 1998, σ. 34–37.

αλλοφύλου έθνους, στερούμενοι πολλάκις και αυτήν την αναγκαίαν τροφήν οι ταλαίπωροι. Την αυτήν, μην αμφιβάλλης, και όχι διάφορον τύχην, ήθελαν πάθει και οι Γραικοί, εάν κατά δυστυχίαν εκυρίευσεν οι Άγγλοι την Ελλάδα ποτέ⁴.

Το απόσπασμα του Κοραή μπορεί να αιτιολογηθεί όχι μόνο υπό το πρίσμα της γνωστής γαλλοφιλίας του, αλλά και μέσα από την κριτική της αποικιοκρατικής βρετανικής πολιτικής. Την εποχή της έκδοσης του «Διαλόγου δύο Γραικών» το 1805, η Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών λειτουργούσε υπό το πνεύμα του οριενταλισμού, προστατεύοντας και ενίοτε θαυμάζοντας την ινδική κουλτούρα, η κριτική λοιπόν του Κοραή στόχευε στο οικονομικό σκέλος της βρετανικής αποικιοκρατικής πολιτικής. Αντίθετα οι απόψεις του Stanhope φαίνεται να ευθυγραμμίζονται με την πολιτική της αγγλικής εθνικής παρέμβασης στις «ασιατικές» χώρες μέσα από την παιδεία και τη γλώσσα⁵. Η συσχέτιση ιδεολογικών ζητημάτων με την εξάπλωση των εμπορικών δικτύων και την ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών προσφέρουν ένα ιδιαίτερα ευρύ πεδίο ιστοριογραφικών ερευνών.

Η κύρια θεματολογία της σχετικής με το εμπόριο του 18ου και 19ου αιώνα ελληνικής βιβλιογραφίας αφορά στο εξωτερικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο, ενώ η φυσιογνωμία του εμπόρου απεικονίζεται συχνά μέσα από τη μελέτη των ελληνικών παροικιών. Παρ' όλο που πρόκειται για μια κατ' εξοχήν διεθνοποιημένη δραστηριότητα που οδήγησε στις διεθνικές και διακρατικές συναλλαγές μια πλειάδα εμπόρων, η απουσία σχετικών συγκριτικών μελετών είναι εμφανής. Δίπλα στις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις για το ελληνικό εμπόριο μπορούμε να εντοπίσουμε και τις αναφορές στον Έλληνα έμπορο. Τα ερμηνευτικά σχήματα που επικράτησαν στη σχετική ελληνική ιστοριογραφία από το 1970 τουλάχιστον ήταν: η κυριαρχία της ελληνικής εμπορικής τάξης μετά το 1780 και η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ένα ερμηνευτικό δίπολο που αξιοποίησε την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος από την οικονομική θεωρία⁶.

4. Αδ. Κοραής, *Διάλογος δύο Γραικών*, Βενετία 1805, από την ανατυπωμένη σειρά: *Πολιτικά φυλλάδια (1798-1831)* του Αδ. Κοραή, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983, σ. 7-8.

5. Πρόκειται για την πολιτική που βασιζόταν στην προσωπικότητα του Thomas Babington Macaulay και προωθούσε την εισαγωγή της αγγλικής γλώσσας στην Ινδία τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στις εμπορικές συναλλαγές, βλ. Ph. Lawson, *The East India Company: A History*, Longman, 1998, σ. 149-153.

6. Η έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος χρησιμοποιείται από τον D. Ricardo για να περιγράψει τη στροφή μιας οικονομικής δύναμης σε τόπους με χαμηλούς συντελεστές κόστους (factor costs), οπότε αντίστοιχα και αυτές οι περιοχές ωφελούνται από τη συμμε-

Η ιστοριογραφική άποψη της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έχει στηριχτεί στη διαφθορά και αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης, στην αποδυνάμωση του τιμαριωτικού συστήματος, καθώς και της ίδιας της εξουσίας του σουλτάνου, συμπτώματα που εντοπίστηκαν μετά το τέλος του χρυσού αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή. Μια θέση που έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στις αφηγήσεις των εθνικών ιστοριών, αφού θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τη γένεση των νέων κρατών στον 19ο αιώνα. Επίσης, η παρακμή της Αυτοκρατορίας έχει συνδεθεί με την τάση της αποκέντρωσης που παρατηρείται στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα.

Παράλληλα δημιουργήθηκε ένας κοινός τόπος αναφοράς, ότι το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μια υπόθεση των ξένων εμπόρων και των μειονοτήτων. Η αντιπαράθεση μεταξύ των ξένων εμπόρων και της κυρίαρχης οθωμανικής ομάδας εντοπίστηκε από τον 17ο αιώνα, κατά την εποχή της κρίσης. Η άποψη όμως ότι το εμπόριο ήταν μια λειτουργία που διακανονίστηκε από έξω, από τη δυτική οικονομία, δεν ερμηνεύει την επιδίωξη του οθωμανικού κράτους να καλλιεργεί ευνοϊκό κλίμα για να ελέγχει τις εμπορικές δραστηριότητες και να επιτυγχάνει την ομαλή φορολογική λειτουργία. Ένα από τα καίρια σχετικά ζητήματα που έχουν τεθεί είναι το ερώτημα κατά πόσο το εμπόριο έδωσε τη δυνατότητα της κοινωνικής διαφοροποίησης και της συγκέντρωσης κεφαλαίου, δεδομένα που επέτρεψαν τη συνοχή του οθωμανικού κράτους και της κοινωνίας του⁷. Εξάλλου, η μελέτη του εξωτερικού οθωμανικού εμπορίου παραμέλησε συχνά την εσωτερική δυναμική, καθώς και τους παράγοντες της συνέχειας της οθωμανικής οικονομικής ζωής, ιδιαίτερα στον 19ο αιώνα. Η παρουσία των εσωτερικών αγορών ήταν συνεχής και ζωντανή ακόμη και μετά την εσωμάτωση της οθωμανικής στην παγκόσμια οικονομία, αφού κατά μία άποψη οι Οθωμανοί παρέμειναν οι καλύτεροι πελάτες του εαυτού τους με το «δι-αυτοκρατορικό» εμπόριο⁸.

τοχή τους σε ευρύτερες εμπορικές ή πολιτισμικές ζώνες. Το θέμα διαπραγματεύεται ο J. K. J. Thomson, *Decline in History. The European Experience*, Polity Press, 1998, σ. 3. Ο ίδιος στηρίζεται στην κοινωνιολογική ερμηνεία του M. Mann, "The Sources of Social Power", *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, τ. 1, Καίμπριτζ 1986.

7. Για μια γενική διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Suraiya Faruqi, "Crisis and Change, 1590-1699", H. Inalcik, D. Quataert (εκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994, σ. 467-8, 474. Για την οθωμανική κρίση σε σχέση με το Πατριαρχείο, βλ. Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ιστ' αιώνα και το οικουμενικό πατριαρχείο», *Τα Ιστορικά* 3 (1985), 45-76.

8. C. Keyder, Y. E. Ozveren, D. Quataert, "Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* XVI, τχ. 4 (1993), 528-529.

Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή που έχει ως αντικείμενο το εξωτερικό εμπόριο του οθωμανικού και του ελληνικού χώρου επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην εκμετάλλευση του αγροτικού πλεονάσματος, τη διαμετακομιστική δραστηριότητα που στηρίζεται σε πόλεις-λιμάνια καθώς και στην εμπορική ναυτιλία. Αυτή η θεματική, που αποτελεί οργανικό κομμάτι της ελληνικής οικονομικής ιστορίας, ξεκινά ουσιαστικά με το έργο του Μ. Σακελλαρίου για την Πελοπόννησο (1939) και του Ν. Σβορώνου για τη Θεσσαλονίκη (γαλλικά 1956, ελληνικά 1996)⁹. Το ιστοριογραφικό νήμα ξεδιπλώνεται με τον Β. Κρεμμυδά για την Πελοπόννησο (1972, 1980), τον Β. Καρδάση για τη Σύρο (1987), τη Γιολάντα Τριανταφυλίδου-Baladié για την Κρήτη (1988), και την Έλενα Φραγκάκη-Syrett για τη Σμύρνη (1992)¹⁰. Οι εκδεδωμένες αυτοτελείς μελέτες, που επιλεκτικά αναφέρονται εδώ στις τρεις δεκαετίες (1970-1990), καλύπτουν τον χώρο του μεσογειακού εμπορίου. Ουσιαστικά πρόκειται για τη γαλλική εμπορική εξάπλωση στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον 18ο αιώνα, καθώς και τη συστηματική γαλλική προξενική τεκμηρίωση αυτής της δραστηριότητας τον 19ο αιώνα. Η επάρκεια των εμπορικών πληροφοριών που προσέφεραν οι Γάλλοι έμποροι-πρόξενοι, η πρωτόγνωρη για τα ελληνικά δεδομένα οργάνωση των γαλλικών αρχείων και η μακρόχρονη προσήλωση των Ελλήνων ιστορικών στη γαλλική κουλτούρα είναι οι βασικές παράμετροι που προσδιόρισαν τη σχετική με το εμπόριο

9. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατία (1715-1821)*, [1939], (ανατύπωση) Αθήνα, Ερμής, 1978· Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, [1956], (ελλ. μτφρ.) Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

10. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου το 18ο αιώνα (1715-1792)*, με βάση τα γαλλικά αρχεία, Αθήνα 1972· Ο ίδιος, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1792-1821)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980· Β. Α. Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987· Γιολάντα Τριανταφυλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795)*, Ηράκλειο 1988· Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1992. Παράλληλα, εκδόθηκαν και οι μελέτες για το γαλλικό εμπόριο στην Ήπειρο: Γ. Σιρόκας, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1788)*, Ιωάννινα 1981· Ελένη Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*. *Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου, Αθήνα, 1987. Ξεχωριστή προβληματική και οργάνωση είχε η ανέκδοτη διατριβή: Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle, d'après des registres de Pothitos Xenos*, Παρίσι 1972.

ιστοριογραφική παραγωγή¹¹. Με αυτές τις μελέτες εισάγεται επίσης, έστω και λανθάνοντως, ένας ιδιότυπος διπολισμός με ποικίλες προεκτάσεις. Από τη μια πλευρά αναπτύσσεται η ιστορία της εμπορικής οικονομίας του ελληνικού αιγαιακού και του ελληνικού δυτικού χώρου, όπου το ενοποιητικό στοιχείο είναι ο γεωγραφικός χώρος της Μεσογείου, και από την άλλη κυριαρχεί η δραστηριότητα του Βαλκάνιου ορθόδοξου ή Έλληνα εμπόρου με ενοποιητικό στοιχείο τη χρονική περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας¹².

Ο Β. Κρεμμυδάς εισάγει τη μελέτη του εμπορικού οίκου, ως αυθύπαρκτου ιστορικού αντικειμένου με ελληνική βιβλιογραφική ταυτότητα, επικεντρώνοντας στον Τσάκωνα Χατζηπαναγιώτη (1973), στη συνέχεια στον εμπορικό οίκο της Βενετίας «Σελέκης και Σάρος» (1975) και τέλος στα κυκλαδίτικα δίκτυα (1993, 1996)¹³. Με το πρώτο παράδειγμα αναδεικνύεται η συμμετοχή του μικρού εταιρικού κεφαλαίου στο θαλάσσιο εμπόριο, η «σερμακιά», που θα οδηγήσει αργότερα τον ιστορικό στην έννοια «το καράβι-έμπορος».

11. Οι σπουδές που στηρίζονται στις γαλλικές πηγές περί εμπορίου στον 20^ο αιώνα ενισχύονται και από τη σχέση του ελληνικού Διαφωτισμού και των σχετικών μελετών με τη γαλλική παιδεία.

12. Η οικονομία της Μεσογείου, που στηρίζεται στις θαλάσσιες εμπορικές συναλλαγές, αποτελεί το προσφιλέστερο θέμα της σχετικής βιβλιογραφίας, ενώ οι διαβαλκανικές εμπορικές σχέσεις των χερσαίων διαδρομών προβάλλουν την ελληνικότητα του εμπόρου-πρωταγωνιστή του οθωμανικού χώρου. Ο κλάδος σπουδών της «βορειοελληνικής ιστορίας» που συγκροτείται γύρω από τον Κ. Μέρτζιο, τον Ι. Βασδραβέλλη, τον Απ. Βακαλόπουλο συσχετίζεται με τη Βαλκανική Χερσόνησο, όπου κυριαρχεί ο Έλληνας έμπορος-πάροικος στη Βόρεια Βαλκανική και στην Κεντρική Ευρώπη. Ο Τρ. Stoianovich, "The Conquering Balcan Orthodox Merchand", *Journal of Economic History* 20 (1960), 234-313 μεταφράστηκε στα ελληνικά στο: Σπ. Ασδραχάς, *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αιώνες)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, και εμπλουτισμένο ξαναδημοσιεύτηκε στο: *Between East and West, The Balkans and the Mediterranean Worlds, Economics and Societies. Traders, Towns, and Households*, Ν. Υόρκη, Α. Caratzas, 1992.

13. Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*, τ. Α', Χατζηπαναγιώτης - Πολίτης, Αθήνα 1973· Ο ίδιος, «Η εμπορική αλληλογραφία του Κώστα Χατζηπαναγιώτη (1821-1831)», *Χρονικά των Τσακωνών* 4 (1974), 33-67· Ο ίδιος, «Ιστορία του ελληνικού εμπορικού οίκου της Βενετίας Σελέκη και Σάρου. Μια στατιστική προσέγγιση», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 171-199· Ο ίδιος, «Η εμπορική αλληλογραφία του Κώστα Χατζηπαναγιώτη (1831-1836)», *Χρονικά των Τσακωνών* 5 (1980), 33-43· Ο ίδιος, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1993· Ο ίδιος, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του εικοσιένα (1820-1835)*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996.

Η μελέτη εμπορικών οίκων με γνώμονα τη δικτυακή οργάνωση επικράτησε στη διεθνή βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1980 καλύπτοντας ακόμη και μεσαιωνικές επιχειρήσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια του δικτύου συνάντησε απερίσπαστη στη χρήση της από τον κύκλο των Ελλήνων ιστορικών· χρησιμοποιήθηκε κυρίως στη δεκαετία του 1990 από ιστορικούς με καταγωγή από τις οικονομικές επιστήμες¹⁴. Η χρήση των ορισμών «ομάδα Ελλήνων εμπόρων με κοινή τοπική καταγωγή» και «εμπορικό κύκλωμα» απαντά στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Όμως η έννοια του δικτύου προσδιόρισε και άλλα δομικά χαρακτηριστικά των εμπορικών συναλλαγών. Έτσι στα κυκλαδίτικα δίκτυα του Καλογερά και του Δεμάθα αντιδιαστέλλεται με υπερβολική αυστηρότητα, για τα δεδομένα της εποχής (1820-1835), η έννοια του ελληνικού εμπορικού δικτύου από αυτή της εταιρείας. Τα πολυάριθμα εταιρικά σχήματα σύντομης χρονικής διάρκειας, που κυριαρχούν στο θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο, μπορούν να χαρακτηριστούν ως δίκτυο. Ένα εταιρικό σχήμα μπορούσε να ανήκει παράλληλα σε ένα οικογενειακό και σε ένα εθνοτοπικό δίκτυο. Μια πιο αποτελεσματική οδός για την αναλυτική μελέτη ενός δικτύου, στις πρώιμες εποχές, μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από τις εταιρικές και τις δανειστικές σχέσεις που αυτό αναπτύσσει, και όχι από τα δομικά χαρακτηριστικά του¹⁵.

ΟΙ ΑΞΙΟΝΕΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Δύο κύριοι ιστοριογραφικοί δίαυλοι που αναφέρονται στο εμπόριο συνθέτουν αδρομερώς και αναδεικνύουν την εικόνα του εμπόρου στη νεοελληνική ιστοριογραφία του 20ού αιώνα. Αυτές οι δύο ιστοριογραφικές απόψεις έχουν διαμορφωθεί ερήμην σχεδόν της οικονομικής ιστορίας και παρουσιάζονται εδώ σχηματικά:

Α' Στην πρώτη ιστοριογραφική πρόσληψη επισημαίνουμε την κυριαρχία του εθνικού χαρακτήρα επί του οικονομικού ζητήματος: η θετική στάση απέναντι στο εμπόριο και τον έμπορο στη νεοελληνική ιστοριογραφία, που

14. Για τα ελληνικά εμποροναυτιλιακά δίκτυα και για τα δίκτυα της διασποράς, βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001 (αγγλική έκδοση Routledge, 1996)· Ioanna Pepelassis-Minoglou, Helen Louri, "Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917", *The Journal of European Economic History* 26, τχ. 1 (1997), 69-104.

15. Βλ. το παράδειγμα ανάλυσης των νοτιο-ασιατικών εμπορικών δικτύων, Cl. Markovits, *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947. Traders of Sind from Bukhara to Panama*, Cambridge University Press, 2000, σ. 24-31.

έχει τις ρίζες της στην προετοιμασία της Επανάστασης του 1821 και στο φαινόμενο του ευεργετισμού. Πρόκειται για την εικόνα του εμπόρου, που εμφανίζεται χωρίς οικονομικές δραστηριότητες, πριν και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης: το έθνος και οι απόστολοί του, οι έμποροι.

Ο Ν. Παπαδόπουλος στο πολύτομο προεπαναστατικό εμπορικό εγχειρίδιό του, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ανέφερε στα Προλεγόμενα του Α' τόμου: «Όλοι όσοι συντρέχουν τον φωτισμόν της Ελλάδας ήσαν Έμποροι: Καραϊωάνναι, Μαρούτζαι, Ζωσιμάδες, Καπλάνες, Κυδωνιείς, Χίοι, Σμυρνιοί»¹⁶ και εννοεί έμποροι και ευεργέτες μαζί ως κύριοι υποστηρικτές του Διαφωτισμού των Ελλήνων: μια θέση που στη συνέχεια υποστηρίχτηκε με βάση το διαφωτιστικό έργο του Κοραή, κύριου εκπροσώπου της ομάδας των Χίων και Σμυρνίων εμπόρων που συνέδραμαν στην ιδέα της εθνικής παιδείας. Η οικονομικά ισχυρή τάξη των εμπόρων, προσανατολισμένη στη Δύση, εξέφραζε το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας μέσα από τις φιλελεύθερες γραμμές του Διαφωτισμού¹⁷. Έτσι η διεθνοποιημένη «συντροφία» των Ελλήνων εμπόρων προετοιμάζει τον Αγώνα της Εθνικής Ανεξαρτησίας. Η συμμετοχή τους, αναγνωρισμένη από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές του Αγώνα, όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης και ο Ν. Κασμούλης, θα εκφραστεί ιστοριογραφικά και από τον Άλκη Αγγέλου στο ζεύγμα «λόγιοι-έμποροι»¹⁸.

Αυτός ο ιστοριογραφικός διάυλος ποιοτικών και επεξηγηματικών κρίσεων, που εξαίρει το εθνικό έργο των εμπόρων, δεν φαίνεται να στηρίζεται στις απόψεις που ο Άνταμ Σμιθ διακήρυσσε στο έργο του *Ο πλούτος των εθνών* (*Wealth of Nations*) στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., ότι, δηλαδή, η ανεξαρτησία του πνεύματος αποτελεί συνέπεια, αλλά και αναγκαία συνθήκη της εμπορικής ευημερίας. Η διαπλοκή της οικονομικής και της πολιτικής σχέσης ήταν εμφανής στον θεωρητικό λόγο του Άνταμ Σμιθ και του Κοντοροσέ, που θεωρούσαν ότι η διάδοση του Διαφωτισμού ήταν προϋπόθεση ανάπτυξης της ελεύθερης οικονομικά τάξης¹⁹. Είναι το γνωστό θέμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων που είχε οδηγήσει σε μια μεγάλη συζήτηση την πολι-

16. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώος, ήτοι Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1-4, Βενετία 1815-17 [ανατύπωση Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1989], τ. Α', 1815, σ. ε'.

17. Αυτό το αίτημα θα μείνει εκκρεμές με την ανάσχεση του Διαφωτισμού και την επικράτηση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στο ελληνικό κράτος: Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 27-28· Α. Πολίτης, «Ένας κόσμος γεννιέται», βιβλιοκριτική στο Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα, Ερμής, 1977), *Η Αυγή*, Κυριακή 27.8.1978.

18. Άλκη Αγγέλου, *Οι Λόγιοι και ο Αγώνας*, Αθήνα, ΣΩΒ, 1971, σ. 20-22.

19. Emma Rothchild, *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*, Harvard University Press, 2002, σ. 10.

τική οικονομία και τη φιλοσοφική σκέψη²⁰, δίχως όμως να μολοιάζει τον σχετικό ελληνικό ιστοριογραφικό λόγο.

Β' Η δεύτερη ιστοριογραφική άποψη διαπνέεται από την πολιτική-ιδεολογική επιβάρυνση της ιστορικής ερμηνείας. Πρόκειται για μια αρνητική στάση απέναντι στο εμπόριο και τον έμπορο η οποία στηρίζεται σε μαρξιστικές ή μαρξίζουσες αναλύσεις διατυπωμένες κυρίως σε μελέτες που αφορούσαν στη συνολική εξιστόρηση της πορείας του ελληνικού κράτους. Ουσιαστικά τίθεται το ζήτημα του εμπορικού καπιταλισμού που έρχεται αντιμέτωπος με τη βιομηχανική ανάπτυξη, ή αναλύεται η δομή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και το θέμα της ταξικής κυριαρχίας²¹.

Από την εποχή της έκδοσης του βιβλίου του Μ. Dobb για την εξέλιξη του καπιταλισμού (1946) και της συζήτησης που προκάλεσε αυτό το έργο²², η ιστορική περίοδος 1775-1875 είχε χαρακτηριστεί ως ο αιώνας της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Πρόκειται για βασικό θέμα-αναφορά στη δυτική συζήτηση σχετικά με τη μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό και τα συνακόλουθα προβλήματα της εκχρηματισμένης οικονομίας. Η γαλλική έκδοση της Μεσογείου του Μπρωντέλ και στη συνέχεια η έκδοση της τριλογίας του Υλικού πολιτισμού έφερε έντονα το εμπόριο και τον έμπορο στο ιστορικό προσκήνιο μέσα από τους μηχανισμούς: του υλικού πολιτισμού, της αγοράς και του καπιταλισμού²³. Ο Μπρωντέλ εισάγει στο έργο του μια ιεραρχημένη δομή της παγκόσμιας οικονομίας κυριαρχούμενης από πόλεις που καθορίζουν γεωγραφικά τμήματα. Οι παγκόσμιες οικονομίες διέθεταν ένα μόνο οικονομικό κέντρο, ενώ ο πολυκεντρισμός αναδεικνυόταν ως ένδειξη μιας ανώριμης ή παρακμάζουσας οικονομίας. Καθοριστικό ρόλο παίζουν

20. Ο Καντ είχε επεξεργαστεί τις προϋποθέσεις που στήριζαν τις κοινωνικές σχέσεις των ελεύθερα ανταγωνιζομένων κατόχων εμπορευμάτων. Για την πλασματική υπόθεση δικαιοσύνης που ενυπήρχε στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων και προσδιόριζε τον χαρακτήρα του αस्तού βλ. J. Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας, Αθήνα, Νήσος, 1997, σ. 180-183.

21. Συνοπτική προσέγγιση: Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 22 (1984), 13-29.

22. Maurice Herbert Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, [Λονδίνο 1946] αναθεωρημένη έκδοση Routledge & K. Paul, 1963. Βλ. ελληνικά: *Η μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

23. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι 1949 και ²1966· Ο ίδιος, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle*, τ. I, *Le possible et l'impossible*, τ. II, *Les jeux de l'échange*, τ. III, *Les temps du monde*, Παρίσι 1979.

εδώ τα εμπορικά δίκτυα που καθιστούν δυνατή τη σύνδεση τοπικών και περιφερειακών αγορών. Έτσι ο Μπρωντέλ ήταν ένας ουσιαστικός μελετητής της δικτυακής οργάνωσης κατά την προβιομηχανική περίοδο²⁴.

Η επίδραση του έργου του Μπρωντέλ στις ελληνικές ιστορικές σπουδές είναι ένα μεγάλο κεφάλαιο, όπως και η ανακλούθη χρονικά εμφάνιση του Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν στις ελληνικές εκδόσεις²⁵, παρ' όλο που η μετάφραση ενός έργου δεν είναι το μοναδικό κριτήριο που καθορίζει την ιστοριογραφική επιρροή στον χώρο του.

Η χρήση της θεωρίας «κέντρο-περιφέρεια» στη δεκαετία του 1970 ήταν σημαντική²⁶. Σύμφωνα με τον Βάλλερσταϊν το ιστορικό γεγονός μπορεί να ερμηνευθεί αν εξεταστεί επαρκώς, υπό το πρίσμα του συνόλου στο οποίο ανήκει. Έχει υποστηριχθεί ότι η μεθοδολογική πρόταση «παγκόσμια οικονομία» εισήγαγε μια σχέση αντιστοιχίας προς τις «παγκόσμιες αυτοκρατορίες»²⁷, μόνο που ενώ στις τελευταίες το στοιχείο που εξασφαλίζει την ενότητα και την κυριαρχία είναι μια κεντρική πολιτική δύναμη, στο σχήμα «παγκόσμια οικονομία» το ενοποιητικό στοιχείο είναι η αγορά. Αυτή η ανταγωνιστική σχέση στην περίπτωση της Ευρώπης έκλινε υπέρ του σχήματος «παγκόσμια

24. Σε αυτό το ζήτημα ήταν αφιερωμένη πρόσφατη συνάντηση του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου στη Φλωρεντία, βλ. D. R. Curto, A. Molho (επιμ.), *Commercial Networks in the Early modern World*, EUI Working Papers, HEC no. 2002/2, σ. 3-8.

25. Μια «επιτομή» του τρίτου έργου του που ολοκληρώθηκε μεταξύ 1974-1989 με τον τίτλο: *The Modern World System*, τ. I, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the 16th century*, τ. II, *Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*, τ. III, *The Second Era of Great Expansion and the Capitalist World Economy, 1730-1840* ήταν η μελέτη: Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, [1983], Αθήνα, Θεμέλιο, 1987. Η ιταλική μετάφραση της ίδιας μελέτης που είχε κυκλοφορήσει λίγο νωρίτερα περιελάμβανε και το λήμμα «Οικονομικός χώρος» του ίδιου συγγραφέα από την Εγκυκλοπαίδεια Einaudi, τ. 8, Τορίνο 1981, όπου σημείωνε τη διαλεκτική σχέση του οικονομικού χώρου και του χρόνου, με αναφορά στην εξωτερική έννοια του ορίου στην «παγκόσμια οικονομία» και στις «παγκόσμιες αυτοκρατορίες», I. Wallerstein, *Il Capitalismo storico. Economia, politica e cultura di un sistema-mondo*, Τορίνο, Einaudi, 1985, σ. 91-107.

26. Η υπερπολιτικοποίηση της ιστορίας και η απαξίωση του μεταπρατισμού επισήμανθηκαν από τον Π. Πιζάνια, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του 'καπιταλιστικού κέντρου' και της 'υποανάπτυκτης περιφέρειας' στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), 255-286.

27. Ο όρος "World-economy" αποδίδεται ως «παγκόσμια οικονομία», ενώ έχει μεταφραστεί μάλλον αδόκιμα ως «κοσμοοικονομία», και αντίστοιχα οι όροι "world-system" ως «κοσμοσύστημα», αντί «παγκόσμιο σύστημα», και "world empire" ως «κοσμοαυτοκρατορία», αντί «παγκόσμια αυτοκρατορία».

οικονομία» εξαιτίας ακριβώς της δυναμικής που επέδειξαν οι «τεχνικές του καπιταλισμού» και η «τεχνολογία της σύγχρονης επιστήμης». Η «εμπορευματοποίηση των πάντων» αποτέλεσε ένα δομικό εργαλείο στην προσέγγιση των «κοινωνικών συστημάτων», και τελικά ο Βάλλερσταϊν οδήγησε τον συλλογισμό του σε πολιτική πρόταση²⁸.

Η αναζήτηση ερμηνευτικού σχήματος για τη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας κυρίως από τους πολιτικούς επιστήμονες και τους κοινωνιολόγους οδήγησε στον εντοπισμό των επεξηγηματικών αιτιών της κοινωνικής καθυστέρησης και της οικονομικής υπανάπτυξης στο ελληνικό κράτος. Μια ισχυρή τροχοπέδη λοιπόν εντοπίζεται στον μεταπρατικό ρόλο του εμπόρου, όταν το όραμα της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας ήταν ακόμη ζωντανό, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης (1975-1985), εν πολλοίς στηριγμένο στις μεταπολεμικές ιδέες εκβιομηχάνισης της χώρας²⁹. Έτσι φορτίστηκε ιδεολογικά η εμπροχική δραστηριότητα και φτάσαμε στην έμμεση ή άμεση ιδεολογική απόρριψη των εμπόρων-μεταπρατών³⁰.

Η πολιτική-ιδεολογική επιβάρυνση της ιστορικής ερμηνείας φτάνει στο αποκορύφωμά της με τη θέση: «Ο ελληνισμός μεταβάλλεται σταδιακά από την κατ' εξοχήν εμπορευματική κλάση της Ανατολικής Μεσογείου, από nation-*classe* σε πράκτορα της οικονομίας της Ευρώπης», όπου το φαινόμενο της νεοελληνικής κοινωνικής εξέλιξης αναλύεται με πολιτικά κριτήρια. Καταγγέλλεται ο «φραγκοφορεμένος φιλελεύθερος μεταπρατικός κόσμος», που ουσιαστικά διαχειρίστηκε την ελληνική οικονομία μέσα από την «κερδοσκοπία και την τοκογλυφία»³¹. Οι ιστοριογραφικές χρήσεις και ερμηνείες

28. J. K. J. Thomson, *Decline in History. The European Experience*, Polity Press, 1998, σ. 18-20. Η άποψη Βάλλερσταϊν για τον ορισμό του καπιταλισμού υποστηρίχτηκε προηγουμένως και από τον Gunder Frank, ενώ διαφορετική άποψη δίνει ο Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην περιφέρεια Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 17-18.

29. Κύριοι υποστηρικτές της εκβιομηχάνισης (βαριά βιομηχανία) ως κύριου μέσου για την εθνική και κοινωνική απελευθέρωση της χώρας ήταν οι μαρξιστές Ν. Κιτσίκης και Δ. Μπάτσος, βλ. ενδεικτικά: Φ. Ηλιού, «Ένα περιοδικό και μια εποχή: τα κοινωνικά συμφραζόμενα του Ανταίου», *Ο Πολίτης* τχ. 107 (Ιανουάριος 2003), 31-34.

30. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, [1975], Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 338 κ.ε.· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, [1977], Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 102-103· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υποανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 35-36.

31. Κ. Μοσχάφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, [1972], Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 244-246. Με

του σχήματος «εμπορευματικές σχέσεις και εθνική υποδούλωση στον δυτικό καπιταλισμό» είναι αρκετές³².

Η αρνητική ιστοριογραφική στάση απέναντι στους εμπόρους μπορεί να ανιχνευθεί και σε κάποιες μαρξιστικές τοποθετήσεις για την Επανάσταση του 1821, που δεν πηγάζουν από επιστημονική διαπραγμάτευση αλλά από μια γενική αρνητική τοποθέτηση απέναντι στον εμπορικό πλουτισμό, ή καλύτερα εδράζονται σε μια ηθική κριτική απέναντι σ' αυτόν, και ανήκουν στη συγγραφική παραγωγή των χρόνων της Εθνικής Αντίστασης. Οι «λαϊκοί αγωνιστές του '21» αντιπαρατίθενται στους «κοτζαμπάσηδες», και στους τελευταίους συχνά περιλαμβάνονται και οι έμποροι, με εξαίρεση κάποτε τους Φιλικούς³³.

Μια αναλυτικότερη προσέγγιση της εθνικής φυσιογνωμίας του Έλληνα εμπόρου αποκαλύπτει αντιφάσεις στην ιστοριογραφική σύνθεση. Ο ρόλος των εμπόρων στην εθνεγερσία αναδεικνύεται πλήρως μέσα από την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας. Οι πρώτες μαρτυρίες για τη μυστική εταιρεία που προετοίμασε τον Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας εντοπίζονται στα απομνημονεύματα ενός εμπόρου-πρωταγωνιστή, του Εμμ. Ξάνθου (*Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, 1845), ενώ ένα από τα πρώτα δημοσιεύματα, *Η Φιλική Εταιρεία*, του Σακ. Σακελλαρίου, εκδίδεται το 1909 στον τόπο ίδρυσης της εταιρείας, στην Οδησό. Ακολουθούν δύο ακόμη δημοσιεύματα στο Μεσοπόλεμο, του Τ. Κανδηλώρου και του Βαλ. Μέξα³⁴. Στο τελευταίο δημοσιεύεται και ο κατάλογος των μελών της Εταιρείας από το αρχείο του φιλικού Σέκερη, όπου αποδεικνύεται ότι οι έμποροι αποτελούσαν την πλειονότητα των μελών.

αφορμή το έργο του Κ. Μοσχώφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912: Τομή της μεταπρατικής πόλης*, βλ. Ευ. Χειμόγλου, «Ο Κωστής Μοσχώφ και οι ουτοπίες του 19ου αιώνα», *Θεσσαλονικέων πόλις τχ.* 9 (Δεκέμβριος 2002), 47-52.

32. Για παράδειγμα βλ. Κωνστ. Βακαλόπουλος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», ανάπτυπο από *Μακεδονικά ΙΣΤ'* (1976), 73-172, και το δεύτερο παραπέμπει απευθείας στον Ψυρούκη και τον Τσουκαλά, Κωνστ. Βακαλόπουλος, *Οικονομική λειτουργία του Μακεδονικού και Θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα, στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 18-19.

33. Για τη θετική παρέμβαση του Σκουφά, του Ξάνθου και του Αναγνωστόπουλου στον Αγώνα του 1821 βλ. Γ. Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα. Ιστορικές μονογραφίες*, [1945], Αθήνα, Καστανιώτης, 2002.

34. Τ. Κανδηλώρος, *Η Φιλική Εταιρεία (1814-1821)*, Αθήνα 1926· Βαλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 1937.

Με την πρώτη επέτειο των 150 χρόνων της σύστασης της Φιλικής Εταιρείας (1814-1964) έχουμε δύο σχετικά ιστορικά δημοσιεύματα: το πρώτο είναι η έκδοση από τους Α. Βρανούση – Ν. Καμαριάνο των κειμένων του μεγαλεμπόρου στη Βεσσαραβία, από τη Βυτίνα της Γορτυνίας, Αθανασίου Ξοδύλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*³⁵. Το δεύτερο προέρχεται από την Ακαδημία Αθηνών και τον διευθυντή των ΓΑΚ, Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*³⁶. Στην έκδοση των Α. Βρανούση – Ν. Καμαριάνο δημοσιεύεται και το κρυπτογραφικό λεξικό της Φιλικής Εταιρείας, ένα λεξικό με συνθηματικές λέξεις, όπου το σημαίνον και το σημαίνόμενο αυτών των λέξεων είναι αποκαλυπτικό, αφού οι συνθηματικές λέξεις δηλώνουν ουσιαστικά το κοινό ή μεταφορικό χαρακτηριστικό της λέξης που υποκρύπτουν. Για παράδειγμα οι ποιμένες είναι οι Βλάχοι, οι πλούσιοι είναι οι Αρμένιοι, η κάμηλος είναι το καράβι εμπορικών και με το επίθετο πλεονέκται δηλώνονται οι έμποροι Γραικοί³⁷. Έτσι οι Έλληνες έμποροι αποκτούν έναν ηθικό απαξιωτικό προσδιορισμό μέσα στο ίδιο το λεξικό της Φιλικής Εταιρείας, που ωστόσο είναι και ο κατ' εξοχήν χώρος θετικής αναφοράς στα άτομα και τη δραστηριότητά τους.

Η ανάδειξη των «φιλογενών εμπόρων» και του εθνεγερτήριου ρόλου τους στην Ελληνική Επανάσταση συντελείται πλήρως στο έργο του Εμμ. Πρωτοψάλτη – μία άποψη που επρόκειτο να αναπαραχθεί ευρέως και στα σχολικά εγχειρίδια. Ο καμβάς όπου υφαίνεται η ιστορία είναι οι παροικίες του Λιβόρνου και της Οδησού που σ' αυτές είχαν τη δυνατότητα να προπαρασκευαστούν οι έμποροι. Οι τρεις «φιλογενείς έμποροι», ο Ν. Σκουφάς, ο Αθ. Τσακάλωφ, ο Εμμ. Ξάνθος, παρουσιάζονται με κάποιες βιογραφικές πληροφορίες, και η εμπορική τους δραστηριότητα ουσιαστικά υπομνηματίζει συνωμοτικές κινήσεις. Οι αναφορές στις οικονομικές τους δραστηριότητες απουσιάζουν. Για παράδειγμα, για την εμπορική χρεωκοπία του Σκουφά στη Μόσχα –ένα γεγονός που αποτελούσε μέρος της εμπορικής πραγματικότητας της εποχής– σημειώνεται:

[...] η χρεωκοπία αυτή –αήθης διά τους Έλληνες εμπόρους της Ρωσίας– υπήρξε πλήγμα όχι μόνον διά τον Σκουφάν αλλά και διά την νεοσύστατον εταιρείαν, διότι από-

35. Α. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός (εκδ.), Αθανασίου Ξοδύλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, Αθήνα 1964.

36. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964.

37. Α. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός (εκδ.), Αθανασίου Ξοδύλου, *Η Εταιρεία των Φιλικών...*, σ. 107 κ.ε.

λεσε την εκτίμησιν και την εμπιστοσύνην των εμπόρων της Μόσχας και της Οδησού. Εκείνων ακριβώς προς τους οποίους θ' αποταθή εντός ολίγου, διά να πυκνώση τας τάξεις της Φιλικής Εταιρείας και να λύση το οικονομικόν της πρόβλημα.

Είναι φανερό ότι στις γραμμές της Φιλικής Εταιρείας καταχωρίστηκαν «οι επιφανέστεροι έμποροι», όσοι ανταποκρίνονταν στην εικόνα του επιτυχημένου οικονομικά εμπόρου των ελληνικών παροικιών, που μετείχε στην προετοιμασία του Αγώνα³⁸.

Λίγα χρόνια μετά την επετειακή αυτή έκδοση έρχεται μια νέα, στην επέτειο των 150 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση (1821-1971), και ο ίδιος συγγραφέας τυπώνει με τη συνδρομή του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών το έργο *Ο ρόλος των εμπόρων εις την Επανάστασιν του 1821. Μνήμη Φιλικής Εταιρείας*, με τη συνεργασία και του Ευαγγ. Φωτιάδη³⁹. Σε αυτό, εκτός από την αναφορά στον γνωστό ρόλο των εμπόρων της Φιλικής Εταιρείας παρατίθεται κείμενο με τίτλο «Στον αστερισμό των εμπόρων», που αναφέρεται στους εμπόρους-ευεργέτες: τους αδελφούς Ριζάρη και τον Ιω. Βαρβάκη. Το δημοσίευμα εντάσσεται επίσης στην πληθώρα των μελετών της δεκαετίας του 1960 με θέμα την Ελληνική Επανάσταση. Αυτά τα κείμενα που τονίζουν τον εθνεγερτήριο ρόλο των εμπόρων στον Αγώνα διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό μια συγκεκριμένη εικόνα που είχε εκπονηθεί και εικαστικά: πρόκειται για το έργο του Δ. Τσόκου ο «Όρκος του Φιλικού» (1849), και πολύ αργότερα για τη λιθογραφία του Β. Φαληρέα με τους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας. Ο λόγος αυτών των επετειακών έργων του 1964 και του 1972 συνέπεσε με την επιστημονική άποψη της σχολής του ελληνικού Διαφωτισμού στη θετική αποτίμησή του ρόλου του εμπόρου κατά την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης.

Με άξονα τον Διαφωτισμό και την αναγνώριση της προσφοράς των εμπορικών παροικιών στον φωτισμό του έθνους και στον Αγώνα εκδίδονται μελέτες στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 με κύριο θέμα τις ελληνικές παροικίες της Βενετίας και της Τεργέστης⁴⁰. Μια σειρά αυτοτελών δημοσιευμάτων και

38. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία...*, σ. 27 και 71.

39. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ο ρόλος των εμπόρων εις την Επανάστασιν του 1821. Μνήμη Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1972.

40. Η μελέτη αναφοράς εδώ είναι Ν. Τωμαδάκης, *Η συμβολή των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού εις τον αγώνα της ελευθερίας*, Αθήνα 1953· Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1978· Όλγα Κατσαυρή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, τ. I-II, <Βιβλιοθήκη Σαριπόλου, αρ. 52>, Αθήνα 1986. Βλ. επίσης τις προηγούμενες χρονικά μελέτες

άρθρων στηρίζουν την ελληνικότητα αυτών των εμπορικών παροικιών που άνησαν τον 18ο και τον 19ο αιώνα σε πεδία διεθνούς οικονομικού ανταγωνισμού. Παράλληλα, μελέτες βασισμένες στην αρχειακή μαρτυρία μεμονωμένων εμπόρων των ελληνικών παροικιών επιλέγουν, στη δεκαετία του 1970, να τονίσουν τη διακίνηση του ελληνικού εντύπου, τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας, ή ανιχνεύουν την προετοιμασία επαναστατικών κινήσεων⁴¹.

Ουσιαστικά πρόκειται για δύο επεξηγηματικές προτάσεις στο θέμα εμποριο-έμποροι. Από τη μια η ιστοριογραφική αποδοχή της ενδυνάμωσης αυτής της δραστηριότητας *per se* μετά από πολιτικά ή διπλωματικά γεγονότα, που αναδεικνύει από το 1780 περίπου μια ελληνική εμπορική τάξη, μια κοινωνική ελίτ έξω από τα σημερινά σύνορα του ελληνικού κράτους. Μια κοινωνική ομάδα που συνέδραμε, τροφοδότησε, προετοίμασε τον ελληνικό Αγώνα της εθνικής ανεξαρτησίας μέσα στο κλίμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού σε άμεση συνάρτηση με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Και από την άλλη η απαξίωση της μεταπρατικής δραστηριότητας και των φορέων της, που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την ανάσχεση του κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Η αντίθεση έτσι όπως εκφράστηκε, ιδιαίτερα στη δεκαετία 1975-1985, δεν οφείλεται τόσο σε διαφορετικά ιστοριογραφικά ρεύματα, αλλά σε διαφορετικές πολιτικές τοποθετήσεις απέναντι στα θέματα της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης και σε ερμηνευτικά σχήματα ολιστικού χαρακτήρα.

του Γ. Λάιου για τη Βιέννη (1962) και του Μ. Μανούσκα και του Αθ. Καραθανάση (1975) για τη Βενετία.

41. Για παράδειγμα, το πρώτο δημοσίευμα από το εμπορικό αρχείο Γερούση: Αγγελική Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά, «Μεταβίβαση κυριότητας και εμπορική επέκταση του τυπογραφείου Γλυκού», *Ο Ερασιστής* 8 (1970), 146-150 και από το εμπορικό αρχείο Περούλη, Π. Μιχαηλάρης, «Ανέκδοτες επιστολές (1695-1696) του Μιχ. Ν. Γλυκού στον Μιχ. Σταμ. Περούλη», *Θησαυρίσματα* 11 (1976), 245-257.

Maria Christina Chatziioannou

GREEK HISTORIOGRAPHIC APPROACHES OF AN
INTERNATIONALISED ACTIVITY:
COMMERCE (18th-19th CENTURY)

(SUMMARY)

Commerce is an economic activity that led a good number of local and migrant merchants, operating within the Ottoman Empire and later the Greek State, into international trading. The commercial transactions themselves constitute the platform where merchants of different origin and nationality meet in various locations: from the early Greek merchant communities in western and central Europe, Asia Minor and Russia, to the Greek ports of Thessaloniki, Syros, Patras, and so on. From the 18th century until the establishment of the Modern Greek State we find historic testimonies that identify the merchant as the dominant cultural and social figure of the communities in the areas then under Ottoman occupation as well as in the Greek migrant communities. Merchants and their activities formulated the economy of the market, which had characteristics that at times and under certain conditions constituted a uniformed economic culture.

Historiographic production in Greece, as regards international commercial activity in the Ottoman and Greek zone, focuses on activities such as the exploitation of the farming surplus, the transportation of goods amongst major Mediterranean port cities, as well as shipping activities. These themes are an integral part of Greek economic history. The history of the merchant is often reflected through the study of Greek communities abroad. Although commerce is a very internationalised activity that attracted many merchants into international and cross-border transactions, the absence of relative comparative studies is evident.

Two main historiographic channels referring to commercial activities outline and promote the image of the merchant in Greek historiography.

A' The first historiographic approach highlights the prevalence of a nationalistic view of economic issues: the positive attitude towards commerce and merchants in modern Greek historiography stems from their contribution in the preparation of the revolution in 1821 and the phenomenon of benefactors. Here we have the merchant who appears without any real commercial activity before and during the Greek revolution.

B' The second historiographic approach is driven by the political-ideological burden of historical interpretation. Such approach forms a negative stand against commerce and the merchant, which is founded on Marxist or relevant analysis and is found mainly in political, or sociological studies concerning the complete detailed account of the historic course of the Greek state. Actually, the issue emerging here is that of commercial capitalism against industrial development or the analysis of the social structure in Greek society and the prevailing class issues.

Η ΝΑΥΤΙΑΙΑΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ «ΕΝ ΠΛΩ ΚΑΙ ΥΠ' ΑΤΜΟΝ»

Τί σημαίνει ναυτιλιακή ιστορία; Πώς εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο των εξελίξεων της διεθνούς και ελληνικής ιστοριογραφίας; Σε τί μπορεί να εξυπηρετεί αυτοί του είδους η ειδίκευση, η περαιτέρω διαίρεση της μίας, της συνολικής ιστορίας; Έχει άραγε τίποτα να προσθέσει στην ελληνική ιστορική επιστήμη των νεότερων χρόνων; Γιατί ναυτιλιακή ιστορία; Επιλέγω δύο από τους λόγους.

Ο πρώτος είναι ότι για λόγους ευκολίας και τεχνικής αναγκαιότητας οι ιστορικοί τείνουν να ειδικεύονται σε ορισμένα θέματα ή περιόδους. Αυτό διαπιστώνει και ο άγγλος ιστορικός Eric Hobsbawm: «Όλοι οι ιστορικοί είναι ειδικευμένοι (ή για να το θέσουμε διαφορετικά, περισσότερο αδαείς) σε ορισμένα θέματα απ' ό,τι σε άλλα»¹. Η δημιουργία του κλάδου της ναυτιλιακής ιστορίας στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα συμπλέει με αυτή τη διεθνή τάση για ειδίκευση.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι η ναυτιλιακή ιστορία ανοίγει το δρόμο για τη συγκριτική ιστορία και συνομιλία στο διεθνή χώρο. Μία άλλη μεγάλη αδυναμία της ελληνικής ιστοριογραφίας είναι ότι λόγω της γλωσσικής της απομόνωσης δεν συμμετέχει στο βαθμό που θα μπορούσε στη διεθνή συζήτηση. Η ναυτιλία αποτελεί έναν κατ' εξοχήν διεθνοποιημένο κλάδο κάθε οικονομίας και οι δραστηριότητες των Ελλήνων, τους τελευταίους τρεις αιώνες τουλάχιστον, ήταν πάντα εκτός των συνόρων του κράτους στο οποίο διέμεναν. Οι μικρές κοινωνίες των ανθρώπων στη θάλασσα υπήρξαν πραγματικά μια διεθνής κοινωνία, και ο χώρος των πλοίων ο περισσότερο παγκόσμιος και ομογενής χώρος εργασίας. Ο υφαντουργός στην Κίνα τον 17ο αιώνα θα έβρισκε μεγάλες δυσκολίες να δουλέψει στις υφαντουργίες του Άμστερνταμ ή τις ηηματοουργίες των Αμπελακίων της Θεσσαλίας. Ο κινέζος ναυτικός, όμως, δεν θα έβρισκε καμία δυσκολία να δουλέψει είτε σε ολλανδικά είτε σε

1. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Επανάστασεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 10.

χιώτικα ή κεφαλονίτικα ιστιοφόρα. Ο άνεμος, η θάλασσα, τα πανιά και τα κατάρτια μιλούσαν την ίδια γλώσσα είτε ήταν στη θάλασσα της Κίνας, είτε ήταν στον Κόλπο του Μεξικού, είτε στη θάλασσα του Αιγαίου.

Η «γένεση» του κλάδου της ναυτιλιακής ιστορίας ξεκινάει σχεδόν ταυτόχρονα τη δεκαετία του 1950, σε πιο έντονους ρυθμούς στη Γαλλία και σε πιο αργούς στην Αγγλία. «Η ευρωπαϊκή ναυτιλιακή οικονομία, με τον μοναδικό διεθνή της χαρακτήρα, αντικατοπτρίζει αναμφισβήτητα την παραγωγική και την κυκλοφορία των αγαθών, δηλαδή την ενιαία ιστορία»², έγραφε ο πρώτος πρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής Ναυτιλιακής Ιστορίας Michel Mollat, το 1962. «Η ναυτιλιακή ιστορία είναι το κλειδί της ενιαίας ιστορίας»³, ανέφερε ο Jean Meuret, διευθυντής σπουδών της École Pratique des Hautes Études, (VI section), την ίδια εποχή⁴. Από την άλλη πλευρά του «Καναλιού» της Μάγχης, η Αγγλία, σε χαμηλότερους τόνους, συμπορεύεται με τη Γαλλία στον χώρο της ναυτιλιακής ιστορίας μέσα από την άνθηση της οικονομικής ιστορίας στα προοδευτικά προπύργια του London School of Economics και του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ. Άλλωστε και από τις δύο πλευρές συμμετείχαν καθηγητές και στις πέντε συναντήσεις του Groupe de Travail d'Histoire Maritime που έγιναν τη δεκαετία του 1950 και οδήγησαν στη δημιουργία της Διεθνούς Επιτροπής Ναυτιλιακής Ιστορίας, το 1962. Συγκοινωνούντα ήταν τα δοχεία της ιστορίας των Γάλλων και των Άγγλων: η *histoire économique et sociale* της Γαλλίας είχε έναν ανοιχτό διάλογο με την *economic and social history* της Αγγλίας⁵.

Η ναυτιλιακή ιστορία όπως έχει εξελιχθεί τα τελευταία 50 χρόνια στο διεθνή χώρο αποτελεί οργανικό κομμάτι της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας⁶. Διακρίνουμε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος, που αρχίζει από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και διαρκεί ως τα μέσα της δεκαετίας του

2. "L'économie maritime européenne, par son caractère spécifiquement international, est un reflet indiscutable de la production et de la circulation, donc de l'économie générale": Michel Mollat, "Les Sources de l'Histoire Maritime en Europe, du Moyen Age au XVIIIe siècle", *Actes du Quatrième Colloque International d'Histoire Maritime, tenu à Paris du 20 au 23 mai 1959*, Παρίσι 1962.

3. "L'histoire maritime est un clé de l'histoire générale": Michel Mollat, *ό.π.*, Παρίσι 1962.

4. *Ο.π.*, Annexe I, σ. X.

5. Eric Hobsbawm, «Η Βρετανική Ιστορία και τα *Annales*: Μια Σημείωση», *Για την Ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998, σ. 220-221.

6. Για λεπτομερή ανάλυση της πορείας και της οργάνωσης της ναυτιλιακής ιστορίας στον διεθνή χώρο, βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Περί ιστορίας και ναυτιλίας», *Η ίδια (επιμ.)*, *Ιστορία και Ναυτιλία, 16ος-20ός αι.*, Αθήνα, Στάχυ, 2001.

1970, διατηρεί έντονη την υπεροχή της Σχολής των *Annales*, επικεντρώνει το ερευνητικό ενδιαφέρον στην περίοδο από τον 15ο έως τον 18ο αιώνα και συγκεντρώνει σχεδόν αποκλειστικά ευρωπαϊούς ερευνητές. Στη δεύτερη περίοδο, που ξεκινά από τη δεκαετία του 1970, η σκυτάλη περνά σε ένα παγκόσμιο δίκτυο αγγλόφωνων ναυτιλιακών ιστορικών, επικεντρώνει το ερευνητικό ενδιαφέρον στο διάστημα από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα και συγκεντρώνει ναυτιλιακούς ιστορικούς που καλύπτουν γεωγραφικά όλον τον κόσμο. Στην Ελλάδα, η ναυτιλιακή ιστορία ως ξεχωριστό πανεπιστημιακό μάθημα πρωτοδιδάχθηκε στο Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιώς το 1990⁷. Από το 1998 διδάσκεται στη Χίο, στο Τμήμα Ναυτιλίας και Εμπορίου του Πανεπιστημίου Αιγαίου, και από το 2003 διδάσκεται στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Τί ορίζουμε λοιπόν ως ναυτιλιακή ιστορία; Ως αντικείμενο της ναυτιλιακής ιστορίας ορίζουμε τη σχέση με τη θάλασσα. Στον πυρήνα αυτής της προσέγγισης βρίσκεται ο ρόλος της θάλασσας στην παγκόσμια ιστορία από τους μέσους μέχρι και τους νεότερους χρόνους: ρόλος κεντρικός που εξετάζει την επιφάνεια της θάλασσας, το θαλάσσιο πλούτο, τις παράκτιες ζώνες κ.ά. Το πιο περιεκτικό και πιο ακριβές εννοιολογικό πλαίσιο για τη θεώρηση της ναυτιλιακής ιστορίας, βασισμένο στους διάφορους τρόπους με τους οποίους οι λαοί αξιοποιούν τη θάλασσα, το έχει δώσει ο καθηγητής Frank Broeze⁸. Κυρίαρχα στοιχεία της προσέγγισής του, όπως άλλωστε και όλων των κορυφαίων ιστορικών της ναυτιλιακής ιστορίας, είναι η ευρύτητα, η σύγκριση και η διεπιστημονικότητα. «Είναι δύσκολο να σκεφτεί κανείς άλλο οικονομικό κλάδο πιο διεθνή από τη ναυτιλία», γράφουν οι Lewis R.

7. Το Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών ίδρυσε ο καθηγητής Βασίλης Μεταξάς, ο ίδιος από παλιά κεφαλονίτικα οικογένεια караβοκύρηδων και εφοπλιστών με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια της Νέας Υόρκης και στο London School of Economics. Ανάμεσα στα βιβλία του: Basil Metaxas, *The Economics of Tramp Shipping*, Λονδίνο, Athlone, επανέκδοση 1981· Ο ίδιος, *Flags of convenience*, Λονδίνο, Gower, 1985.

8. Frank Broeze, «Από την περιφέρεια στο κέντρο: η πρόκληση της ναυτιλιακής ιστορίας της Αυστραλίας», Τζελίνα Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και Ναυτιλία*, ό.π. Το κείμενο αυτό έχει δημοσιευθεί με τον τίτλο «From the Periphery to the Mainstream: The Challenge of Australia's Maritime History», *The Great Circle* 11, τχ. 1 (1989). Ο Frank Broeze αναδείχθηκε σε κορυφαία μορφή της ναυτιλιακής ιστορίας τα τελευταία 20 χρόνια. Απόφοιτος του Πανεπιστημίου του Leiden της Ολλανδίας με ευκολία χειρισμού τεσσάρων γλωσσών, συνδύαζε όλο το βάθος της γερμανόφωνης και γαλλόφωνης παιδείας της Ευρώπης με την ευρύτητα του αγγλόφωνου χώρου. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Δυτικής Αυστραλίας από τη δεκαετία του 1970 και δυστυχώς έφυγε από τη ζωή τον Απρίλιο του 2000, σε ηλικία 56 χρόνων.

Fischer και Helge Nordvik, «το μεγαλύτερο μέρος όμως της ναυτιλιακής ιστορίας έχει γραφτεί μέσα από το τοπικό, περιφερειακό και εθνικό σχήμα [...]». Η απάντηση στα πιο σημαντικά ερωτήματα της ναυτιλιακής ιστορίας δίνεται από μια συγκριτική οπτική»⁹.

Ο Broeze διακρίνει έξι κατηγορίες χρήσης της θάλασσας από τον άνθρωπο. Η πρώτη αφορά στην αξιοποίηση του θαλάσσιου πλούτου και περιλαμβάνει τις αλιευτικές δραστηριότητες (αλιείες και αλιευτικές κοινότητες) καθώς και την εκμετάλλευση του θαλάσσιου υπεδάφους. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει την επιφάνεια της θάλασσας ως χώρο διακίνησης, συναλλαγών και επικοινωνιών. Η θάλασσα ως επιφάνεια μεταφορών, η θάλασσα που δεν χωρίζει αλλά τελικά ενώνει όπως υποστηρίζει ο Fernand Braudel, η θάλασσα που διαμορφώνει την κοινωνία των ανθρώπων στην ξηρά. Η τρίτη αυτή περιλαμβάνει το θαλάσσιο εμπόριο, τα πλοία και τη ναυσιπλοΐα, τη ναυτική εργασία, τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις, τη ναυτιλιακή πολιτική των κρατών. Στις παράκτιες ζώνες η αλληλεπίδραση της θάλασσας με την ξηρά εντοπίζεται στην ανάπτυξη των πόλεων-λιμανιών, σε σχέση με την ενδοχώρα, καθώς και τη διαμόρφωση των νησιωτικών και παραθαλάσσιων κοινοτήτων, και μέσα σε αυτές των γυναικείων κοινοτήτων. Μέχρι την ανακάλυψη των τηλεπικοινωνιών, η επικοινωνία του κόσμου, των ηπείρων, των παράκτιων οικισμών και των νησιών ήταν εξαρτημένη από τη θάλασσα, που εξασφάλιζε τη μοναδική δίοδο επικοινωνίας. Αυτό σχετίζεται με την «επικοινωνία» με μια ευρύτερη έννοια: μεταφορά ειδήσεων και απόψεων, προσωπικών γραμμάτων και επιχειρηματικών εγγράφων, που περιλάμβανε συναλλαγματικές και εφημερίδες, καθώς και πολιτική αλληλογραφία των μεγάλων ναυτιλιακών αυτοκρατοριών.

Τρίτον, η θάλασσα έχει χρησιμοποιηθεί για εξασφάλιση ισχύος. Αυτός ο παράγοντας επικεντρώνεται, κυρίως, στην ισχύ του Πολεμικού Ναυτικού, τη στρατηγική, την τεχνολογία και παρόμοια θέματα, παρ' όλο που και οι εμπορικοί και οι αλιευτικοί στόλοι, σ' ένα βαθμό, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για παρόμοιους σκοπούς. Ο πρωταρχικός ρόλος του Πολεμικού Ναυτικού εστιάζεται στην προστασία του εμπορικού στόλου ενός κράτους και του υπερπόντιου εμπορίου του, αλλά περιλαμβάνει επίσης και τον θαλάσσιο επεκτατισμό και την αναγνώριση μιας «αμιγούς» στρατιωτικής δύναμης, αποτελώντας έτσι καθοριστικό παράγοντα της εξωτερικής πολιτικής και της επίδειξης δυνάμεως ενός κράτους. Ο μεσογειακός («κούρσο») μαζί με τις καταδρομικές επιχειρήσεις των Βορειοευρωπαίων στις θάλασσες του κόσμου, αχρο-

9. Lewis R. Fischer και Helge W. Nordvik, "Editorial", *International Journal of Maritime History* 1, τχ. 1 (Ιούνιος 1989).

βατώντας στα όρια της νομιμότητας και της παρανομίας, αποτέλεσαν άλλη μια μορφή βίας στη θάλασσα για την εξασφάλιση ισχύος και οικονομικών απολαβών.

Η τέταρτη κατηγορία είναι η παρατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος για επιστημονική έρευνα. Στο τέλος του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, σημειώθηκε σημαντική ώθηση των επιστημονικών αναζητήσεων και από τότε πραγματοποιήθηκαν πολυάριθμες αποστολές, καθαρά επιστημονικού χαρακτήρα, σχετιζόμενες με όλα τα επιστημονικά αντικείμενα και τις μεθόδους. Το θαλάσσιο περιβάλλον παραπέμπει στα επιστημονικά πεδία της ωκεανογραφίας και μετεωρολογίας, όπως αυτά έχουν επηρεαστεί από τις εκάστοτε κυβερνητικές επιλογές για τις επιστήμες της θάλασσας, πάντοτε μέσα από την ιστορική προοπτική. Η πέμπτη κατηγορία αφορά στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου: η θάλασσα και οι ακτές εξετάζονται ως χώρος αναψυχής, ψυχαγωγίας, περιήγησης και αθλοπαιδιών. Πολύ πριν διαμορφωθεί η νέα νοοτροπία για τον ελεύθερο χρόνο και τον τουρισμό, οι θαλάσσιες ακτές και ο θαλασσίνας αέρας θεωρούνταν υγιεινό και αναζωογονητικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα να έχουν δημιουργηθεί θαλασσινά θέρετρα (διαφόρων ειδών) από τον 19ο αιώνα. Όμως, είναι στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα που διαπιστώθηκε μια πραγματική έκρηξη του τουρισμού σε παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, με ιδιαίτερα σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Και η έκτη κατηγορία εξετάζει την επίδραση του θαλάσσιου χώρου στην κουλτούρα και την «ιδεολογία» μιας χώρας: η πρόσληψη της θάλασσας ως πηγής έμπνευσης για τη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες και τη μουσική, καθώς και ως όρου διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας.

Αν και στο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης δεσμεύομαι να αναφερθώ στην ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, δηλαδή τη «νέα ιστορία» που γιγαντώθηκε με πυρήνα την οικονομική και κοινωνική ιστορία και καλύπτει την περίοδο από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα, θεωρώ σημαντικό να επισημάνω ότι ένας από τους ιστορικούς της «παραδοσιακής» ιστορίας που έγραψαν για τη σχέση των Ελλήνων με τη θάλασσα ανοίγοντας νέα πεδία προς έρευνα είναι ο Βασίλης Σφυρόερας, του οποίου οι μελέτες, είτε πρόκειται για τους δραγομάνους του στόλου και τα ελληνικά πληρώματα του οθωμανικού στόλου, είτε για τη ναυτιλία της Επτανήσου, είτε για λήμματα νησιών ή παραθαλάσσιων πόλεων του Αιγαίου και του Ιονίου σε εγκυκλοπαίδεια, διακρίνονται για την έντονη αίσθηση της θάλασσας και της επίδρασής της στην ελληνική ιστορία¹⁰. Και ίσως είναι ακόμα πιο σημαντικό

---

10. Βασίλης Σφυρόερας, *Οι Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965 [= *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών* 14 (1964), 1-192]. Βλ. επί-

ότι ο Βασίλης Σφυρόερας, ένας από τους πανεπιστημιακούς δασκάλους που «παρήγαγε» ολόκληρη γενιά ιστορικών –πολλοί από τους οποίους είναι σημερινοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι–, κατάφερε να μεταδώσει αυτή τη σημασία της θάλασσας, της θαλάσσιας ισχύος, των θαλάσσιων δρόμων και ανταλλαγών από τα πανεπιστημιακά έδρανα.

Τρεις είναι οι κατηγορίες εκείνων που έγραψαν ναυτιλιακή ιστορία τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Πρώτον, εκείνοι που προέρχονται από τον χώρο των ναυτιλιακών επιχειρήσεων, δεύτερον τοπικοί ιστορικοί των νησιών με άλλη επαγγελματική ενασχόληση και, τρίτον, οι επαγγελματίες ιστορικοί που εργάζονται σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα. Για τις ανάγκες της σημερινής παρουσίας θα ασχοληθώ κυρίως με την τελευταία κατηγορία, αν και θα αναφέρω τους σημαντικότερους εκπροσώπους των δύο προηγούμενων.

Την έναρξη για τη ναυτιλιακή ιστορία τη δεκαετία του 1970 έκανε ο τόμος για την ιστορία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας που εξέδωσε η Εθνική Τράπεζα υπό τη διεύθυνση του Στέλιου Παπαδόπουλου, το 1972. Περιείχε τη μοναδική για χρόνια συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ναυτιλίας την περίοδο της Τουρκοκρατίας από τον Γιώργο Λεονταρίτη, αλλά επί πλέον έδινε και μια σφαιρική γνώση για τα πλοία, τους ναυτικούς και τη σχέση με τη θάλασσα εν γένει μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα¹¹. Άλλωστε ένα σημαντικό τμήμα της νέας ελληνικής ιστοριογραφίας με αρχή τη δεκαετία του 1970 ξεκίνησε πάνω σε «πλοία». Οι πρώτες μελέτες που δημοσιεύθηκαν ερευνούσαν την ελληνική ναυτιλία στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της οικονομίας και της κοινωνίας του προεπαναστατικού και μετεπαναστατικού ελληνικού κράτους: οι Βασίλης Κρεμμυδάς και Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος αποτελούν σημεία αναφοράς¹².

Δεν είναι τυχαίο που οι περισσότεροι συγγραφείς που έγραψαν για το εμπόριο έγραψαν και για τη ναυτιλία. Η ναυτιλία αποτελεί το νήμα που δένει την ιστορία των εμπορικών παροικιών με εκείνο του κεντρικού ελληνικού

σης Βασίλης Σφυρόερας, Άννα Αβραμέα και Σπύρος Ασδραχάς, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, καθώς και πληθώρα λημμάτων για την ιστορία των ελληνικών νησιών και παραθαλάσσιων λιμανιών κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse-Britannica*.

11. Στέλιος Παπαδόπουλος (επιμ.), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1972.

12. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή*, Αθήνα 1983· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ελληνική ναυτιλία, 1776-1835. Οψείς μεσογειακής ναυσιπλοΐας*, 2 τ., Αθήνα 1985-1986.

χώρου και είναι άρρηκτα δεμένη με την ανάπτυξη του εμπορίου των Ελλήνων και των εμπορικών ανταλλαγών με τη Δύση το 18ο και 19ο αιώνα. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς είχε γράψει για το εμπόριο της Πελοποννήσου πριν γράψει για την ελληνική ναυτιλία¹³. Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, που έγραψε για την εμπορική παροιμία της Αλεξάνδρειας, μας έδωσε αξιόλογες μελέτες για τις διάφορες όψεις της ελληνικής ναυτιλίας¹⁴, η Όλγα Κατσιαρδή-Hering ασχολήθηκε όχι μόνο με την Τεργέστη και τη Σενιγάλια αλλά και με τη ναυτιλία της Αδριατικής¹⁵, ο Βασίλης Καρδάσης δεν έγραψε μόνο για το πρώτο ελληνικό ναυτιλιακό κέντρο της εποχής, τη Σύρο, και για την ελληνική εμπορική ναυτιλία την περίοδο της αναπροσαρμογής στον ατμό, αλλά και για τους έλληνες εμπόρους της Ρωσίας¹⁶. Μελέτες επίσης έχουν γραφτεί για τις δραστηριότητες των Ελλήνων στη ναυτιλία στον Δούναβη, καθώς επίσης και για τις εμπορικές δραστηριότητές τους στη Σμύρνη, τη Μασσαλία και το Λιβόρνο¹⁷. Η μελέτη των εμπορικών κοινοτήτων της Μεσογείου,

13. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αιώνα, 1715-1792*, Αθήνα 1972, και *Συγκυρία και εμπόριο στην προ-επαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, Αθήνα 1980.

14. Christos Hadziiosif, *La colonie grecque en Égypte, (1833-1856)*, Doctorat de troisième cycle, Université de Paris-Sorbonne, École Pratique des Hautes Études, IVe section, 1980· Ο ίδιος, "Constructions navales et constructeurs de navires en Grèce. De l'indépendance à l'introduction de la navigation à vapeur (1833-1856)", *Navigations et Gens de Mer en Méditerranée*, Παρίσι 1980· Ο ίδιος, "Conjectural Crisis and Structural Problems in the Greek Merchant Marine in the Nineteenth Century: Reaction of the State and Private Interests", *Journal of Hellenic Diaspora* 12, τχ. 4 (χειμώνας 1985)· Ο ίδιος, "Social Values and Business Strategies in the naming of Ships in Greece, 18th-20th centuries", Spyros Vryonis Jr (επιμ.), *The Greeks and the Sea, Νέα Υόρκη*, A. D. Karatzas, 1992.

15. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική κοινότητα της Τεργέστης, 1751-1830*, 2 τ., Αθήνα 1986· Η ίδια, *Αησιονημένοι Ορίζοντες Ελλήνων Εμπόρων: Το πανηγύρι της Σενιγάλια*, Αθήνα 1989· Η ίδια, «Η αυστριακή πολιτική και η ελληνική ναυσιπλοία, 1750-1800», *Παρουσία Ε'* (1987), 445-537.

16. Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987· Ο ίδιος, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1993· Ο ίδιος, *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, Αθήνα, Μίλητος, 1997· Ο ίδιος, *Έλληνες ομογενείς στη Νότιο Ρωσία τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.

17. Σπυρίδων Φωκάς, *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοία του Δουνάβεως*, Θεσσαλονίκη 1975· Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1988· Άννα Μανδυλαρά, "The Greeks in Marseille, 1816-1900: Resources and strategies of a business Community", Ph. D. Thesis Faculty of History and Civilization, European University Institute, Φλωρεντία 1999· Δέσποινα Βλάμη, *Το φοριό-*

της Μαύρης Θάλασσας και της Βορείου Ευρώπης είναι απαραίτητες για την κατανόηση των δικτύων του θαλάσσιου εμπορίου, για να μην αναφέρουμε την ύπαρξη σημαντικών ελληνικών εμπορικών παροικιών εκτός ευρωπαϊκού και μεσογειακού χώρου, όπως στον Ινδικό ωκεανό¹⁸. Η επιχειρηματική οργάνωση και οι μέθοδοι των ελλήνων εμπόρων και πλοιοκτητών της διασποράς του 18ου και 19ου αιώνα έθεσαν τα θεμέλια για τους εφοπλιστικούς ομίλους του 20ού αιώνα.

Κλειδί για την κατανόηση και ερμηνεία του εμπορίου και της ναυτιλίας της εποχής εκείνης είναι η χρήση της έννοιας των δικτύων. Πρόκειται για επιχειρηματικά δίκτυα, δηλαδή σχέσεις ανθρώπων με κοινά οικονομικά συμφέροντα. Η πιο ολοκληρωμένη θεωρητική –και όχι μόνο– ανάλυση του δικτύου των ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων της διασποράς έχει γίνει από τον Χρήστο Χατζηρωσήφ, στη δυστυχώς ακόμη αδημοσίευτη μελέτη του για την ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Νίκος Σβορώνος, «δεν είναι κατανοητή η ελληνική ιστορία σαν ιστορία του ελληνικού κράτους, αλλά μόνο σαν ιστορία του ελληνισμού»¹⁹. Δεν είναι δυνατή η προσέγγιση της ελληνικής ναυτιλιακής ιστορίας παρά μόνο ως ιστορίας των Ελλήνων, διασκορπισμένων σε διάφορες πόλεις-λιμάνια, κομβικά σημεία του διεθνούς εμπορίου. Ο εμπορικός στόλος των Ελλήνων βασίστηκε σε εμπορικά και ναυτιλιακά δίκτυα, που εδραιώθηκαν στη Μεσόγειο και τη Βόρεια Ευρώπη μετά το 1830. Μετεξελίχθηκε σ' ένα στόλο ελεύθερων φορτηγών πλοίων, που μετέφερε χύδην φτηνά φορτία για λογαριασμό τρίτων χωρών, ανταποκρινόμενος, μ' αυτόν τον τρόπο, στη ζήτηση για θαλάσσιες μεταφορές μίας όλο και περισσότερο ενιαίας διεθνούς οικονομίας στη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα. Η ιστορία της ελληνικής ναυτιλίας και της απογείωσής της σε διεθνές επίπεδο στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο με τη χρήση της έννοιας των δικτύων, ενός συνεκτικού πλέγματος σχέσεων βασισμένων στην κοινή γλώσσα, θρησκεία και κουλτούρα²⁰.

νι, το σιτάρι και η οδός Κήπου. *Ελληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1768*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2000.

18. Εντυπωσιακή είναι η πληροφόρηση που παρέχεται από το βιβλίο της Διώνης Μάρκου-Ντόντη, *Το Χρονικό των Ελλήνων στις Ινδίες, 1750-1950*, Αθήνα, Δωδώνη, 2002.

19. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 36.

20. Για συνολικές θεωρήσεις και για τα διεθνή επιχειρηματικά δίκτυα της ελληνικής ναυτιλίας τον 19ο και 20ό αι. βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αι.*, Αθήνα 2001, το οποίο είναι διευρυμένη και συμπληρωμένη έκδοση του Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an Inter-*

Αν λοιπόν το θαλάσσιο εμπόριο του 19ου και 20ού αιώνα και οι εμπορικές παροικίες, καθώς και η συνολική θεώρηση του στόλου και οι επιπτώσεις του στον οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό της χώρας απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος της νέας ιστοριογραφίας, η ναυσιπλοΐα, τα πλοία και η τεχνολογία τους καθώς και η ναυτιλιακή υποδομή αποτέλεσαν επίσης κέντρο ενδιαφέροντος ιδίως για τις εκδόσεις της ΕΤΒΑ²¹. Το πλούσιο έργο του Α. Ι. Τζαμτζή, που προέρχεται από τον χώρο των αξιωματικών της εμπορικής ναυτιλίας, αξίζει ειδικής μνείας για τη συνέπεια και την αρτιότητά του²². Μοναδική στο είδος της είναι και η εξάριετα σχολιασμένη έκδοση ημερολογίων εμπορικών ιστιοφόρων από τον Γιάννη Σ. Βλασσόπουλο, που προέρχεται από τον εφοπλιστικό χώρο²³.

national Tramp Fleet, 1830 to the present day, Λονδίνο 1996. Επίσης για τη μεταπολεμική ναυτιλία και τις επιπτώσεις στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας βλ. Gelina Harlaftis, *Greek Shipowners and Greece, 1945-1975. From Separate Development to Mutual Independence*, Λονδίνο 1993. Για τον Μεσοπόλεμο επίσης βλ. Κωνσταντίνος Χλωμούδης, *Συνεργασία και Συμπλοικησία στην Ελληνική Φορητή Ναυτιλία*, Αθήνα, MIET, 1996.

21. Βλ. τη μελέτη της Μαρίας Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1989 και της Εύας Παπαγιαννοπούλου, *Η Διώρυγα της Κορίνθου*, Αθήνα 1989, για τη δημιουργία ναυτιλιακής υποδομής στο ελληνικό κράτος. Για την ελληνική ναυπηγική μοναδική είναι η μελέτη του Κώστα Δαμιανίδη, *Ελληνική παραδοσιακή ναυπηγική*, Αθήνα 1996, όπως επίσης και αυτή των Κώστα Δαμιανίδη και Τάσου Λεοντίδη, *Τα ελληνικά ιστιοφόρα καιβία του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1993 (1992). Για τα ναυπηγεία βλ. Αιχ. Μπεκιάρογλου-Εξεδρακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη της Ελένης Γιαννακοπούλου για το εμπόριο ξυλείας για ναυπηγική από τα ελληνικά δάση, *Γαλλο-ελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα 1987.

22. Βλ. Α. Ι. Τζαμτζή, *Τα Λίμπερτυ και οι Έλληνες*, Αθήνα 1984, επανέκδοση, 2001· Ο ίδιος, *Τα Ελληνικά Υπερωκεάνια, 1907-1977. Το Χρονικό μιας Εποχής που έκλεισε οριστικά*, Αθήνα 1996· Ο ίδιος, *Ελληνική Επιβατική Ακτοπλοΐα. Η πρώτη περίοδος, 1830-1840*, Αθήνα, Finatex-Multimedia, 1999. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το έργο του λιμενικού αξιωματικού Χρήστου Ντούνη, που έχει ασχοληθεί με τα ναύαγια των ελληνικών πλοίων. Βλ. Χρήστος Ντούνης, *Ελληνική Ναυτιλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1991· Ο ίδιος, *Εις μνήμην... Ναυτικοί και Πλοία που χάθηκαν στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, (1939-1945)*, Αθήνα 1997· Ο ίδιος, *Τα Ναύαγια στις ελληνικές θάλασσες, 1900-1950*, τ. Α', *Τα Ναύαγια στις ελληνικές θάλασσες, 1951-2000*, τ. Β', Αθήνα 2001. Για απώλειες κατά τη διάρκεια του πολέμου βλ. επίσης Ι. Θ. Μαλακάσσης, *Το Ναυτικό στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συνολική προσφορά της Ελληνικής Εμπορικής Ναυτιλίας (Ιστιοφόρου και Ατμοπλόου), 1940-1945*, 2 τ., Ιωάννινα 1995.

23. Γιάννης Βλασσόπουλος, *Οδυσσέας: ένα καράβι της 10άκης, 1837-1841*, Αθήνα

Η ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού, αυτό που οι Βρετανοί αποκαλούν “naval history”, έχει επικεντρωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, παρ’ όλο που υπάρχουν ορισμένες μελέτες για τους παγκόσμιους πολέμους του 20ού αιώνα. Σημαντικές και ελάχιστες είναι οι δημοσιεύσεις ημερολογίων πολεμικών πλοίων²⁴. Τα τελευταία τριάντα χρόνια η ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού έχει γραφτεί σχεδόν εξ ολοκλήρου από απόστρατους αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού, είτε μέσω των μουσείων που χρηματοδοτούνται εν μέρει από το Υπουργείο Αμύνης (Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος και Πολεμικό Μουσείο), είτε μέσα από την Ιστορική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού²⁵. Όμως, είναι από την εποχή του ναυάρχου Δημητρίου Φωκά, τη δεκαετία του 1950, που έχει να γραφτεί μία συνολική, βασισμένη σε αρχειακό υλικό επιχειρησιακή θεώρηση του ελληνι-

---

1995· Ο ίδιος, *Φουρτούνες και μπουνάτσες. Τα καράβια μας στη Μεσόγειο το 19ο αιώνα. Ανέκδοτα ημερολόγια τριών εμπορικών καραβιών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2003.

24. Γεωργία Κουλικούρδη, *Ο «Αλέξανδρος» του Χατζή Αλεξάνδρη. Ένα πολεμικό καράβι των Ψαρών. Ημερολόγιο και δράση (1821-1838)*, Αθήνα 1972· Δημήτρης Σατρανίδης (επιμ.), *Γεωργίου Σαχτούρη, Ημερολόγιο του πολεμικού ιστιοφόρου «Αθηνά», 1821-1824*, Αθήνα 1997.

25. Οι υπηρεσίες αυτές εκδίδουν και αντίστοιχα περιοδικά, *Περίπλους και Ναυτική Επιθεώρηση*, τα οποία περιέχουν δημοσιεύσεις για την ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα. Ο εκλιπών Κωστής Βάρφης υπήρξε τις δύο τελευταίες δεκαετίες ένας από τους άριτους μελετητές της δραστηριότητας του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού τον 19ο αιώνα, ενώ ο επίσης πρόσφατα εκλιπών ναύαρχος Παΐζης-Παραδέλλης, εκτός της δικής του συγγραφικής δραστηριότητας, υπήρξε κύριος υποστηρικτής της ναυτικής ιστορίας. Βλ. Κωστής Βάρφης, *Πόρος 1831. Το κίνημα – οι πρωταγωνιστές*, Αθήνα 1986· Ο ίδιος, *Το Ελληνικό Ναυτικό κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Τα χρόνια της προσαρμογής*, Αθήνα 1994· Ο ίδιος, *Η Κύπρος και τα νησιά του Αιγαίου. Ο στόχος της Λεοπολδινής Αποικιακής Πολιτικής*, Αθήνα 1985· Ο ίδιος, *Βενετοτουρκοί και Ρωσοτουρκοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες, 1453-1821*, Αθήνα 1995. Ανάμεσα στους αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού που έχουν γράψει ιστορία είναι οι Π. Ε. Κώνστας, *Ναυτική Εποποιία του 1821*, Αθήνα 1971 και Κωνστ. Μεταλληνός, *«Βασίλισσα Ολγα», Ένα αντιτορπιλικό στη δίνη του πολέμου*, Πειραιάς 1996. Ο ναύαρχος Μεταλληνός έγραψε την ιστορία του «Βασίλισσα Ολγα» βασιζόμενος στα ημερολόγια του πλοίου, που βρίσκονται στην Ιστορική Υπηρεσία του Πολεμικού Ναυτικού αλλά και στα Ναυτικά Αρχεία της Βρετανίας, Ιταλίας και Γερμανίας, εφ’ όσον το «Βασίλισσα Ολγα» πήρε μέρος σε πολλές νηοπομπές στη Μεσόγειο πριν τη βύθισή του από γερμανικά βομβαρδιστικά. Ο ναύαρχος Μ. Γ. Σίμφας έγραψε το πολύτομο έργο για την ιστορία του ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού από την αρχαιότητα έως σήμερα, με το μεγάλο μειονέκτημα της έλλειψης υπομνηματισμού στην πλούσια πληροφόρηση που παρέχει.

κού Πολεμικού Ναυτικού κατά τη διάρκεια των μεγάλων πολέμων του 20ού αιώνα²⁶.

Οι κουρσάροι και πειρατές στις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου, παρ' όλη την απήχηση που είχαν στη λαϊκή φαντασία και παράδοση και την επιρροή που έχουν εξασκήσει στη Δύση μέσω της ρομαντικής ποίησης του λόρδου Βύρωνα, των βιβλίων των Στήβενσον και Ιουλίου Βερν στο 19ο αιώνα, καθώς και των κινηματογραφικών παραγωγών του Χόλυγουντ τον 20ό αιώνα, δεν έχουν πυροδοτήσει ευρύτερο ιστορικό ενδιαφέρον στην Ελλάδα· είναι ίσως το μεγάλο πρόβλημα των πηγών και του συνδυασμού της πληροφόρησης από αρχαία διαφόρων κρατών της Μεσογείου. Πρωτοπόρα και μοναδική παρέμεινε η εργασία της Δέσποινας Κατηφόρη για τα πρώτα ελληνικά λειοδικαία της καποδιστριακής περιόδου²⁷, ενώ ελάχιστοι είναι οι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με την πειρατεία και τον κούρσο μέσα από μια συγκριτική διάσταση στον μεσογειακό χώρο²⁸. Πάντως έχει ήδη γίνει μια πρώτη καταγραφή κουρσάρικων και πειρατικών επιθέσεων στην Ανατολική Μεσόγειο²⁹.

26. Η πρόσφατα ολοκληρωθείσα μελέτη του νέου ιστορικού Ζήση Φωτάκη με τίτλο *Η Ελλάδα, το Πολεμικό Ναυτικό της και ο ξένος παράγοντας* αποτελεί ίσως το έναυσμα μιας νέας εποχής. Βλ. Zisis Fotakis, *Greece, its Navy and the Foreign Factor, Nov. 1910-March 1919*, D. Phil. Faculty of History, University of Oxford, Οξφόρδη 2003. Η μελέτη του Ζ. Φωτάκη εξετάζει την ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού της Ελλάδας τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα, κατά την οποία αυξήθηκε η γεωγραφική σημασία της χώρας και οι δυνατότητες του πολεμικού της στόλου. Καλύπτει τη χρονική περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων και του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και θεωρεί τη ναυτική στρατηγική του ελληνικού κράτους σε σχέση με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, τη Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Γερμανία και μέσα στο πλαίσιο των τουρκο-ελληνικών σχέσεων.

27. Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριο κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον, 1828-29, τ. Α'-Β', Αθήνα 1973*. Η ίδια, «Αι αποφάσεις του Θαλάσσιου Δικαστηρίου, 1828-1829», *ανάτ. από την Επετηρίδα του Κέντρου Ερευνής του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 20-21 (1973-1974).

28. Βλ. Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Μύθος και Ιστορία. Ο Λάμπρος Κατσώνης, οι χρηματοδότες του και η πολιτική τακτική», *Ροδωνιά, Τιμή στον Ν. Μανούσακα*, τ. Α', Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1994, σ. 195-214, καθώς και Απόστολος Βακαλόπουλος, *Η πειρατεία στα παράλια της Χαλκιδικής γύρω στα 1830*, Θεσσαλονίκη 1987· Ο ίδιος, *Η πειρατεία κατά τα τελευταία του πολέμου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 1988. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα οπτική του Νίκου Μπελαβίλα, *Λιμάνια και Οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1997.

29. Βλ. το τρίτομο έργο της Αλεξάνδρας Κραντονέλλη, *Η Ιστορία της Πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1390-1538)*, Αθήνα 1985· Η ίδια, *Η Ιστορία της Πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1538-1699)*, Αθήνα 1991· Η

Παρ' όλη τη σημαντική έρευνα που έχει γίνει μέχρι τώρα ιδίως στις βενετοκρατούμενες περιοχές, θολή παραμένει ακόμα η εικόνα για τις δραστηριότητες των Ελλήνων στις θάλασσες της Ανατολικής Μεσογείου κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας³⁰. Θαλάσσιο εμπόριο, ναυτιλία, σκλαβεμπόριο, νησιωτικές κοινότητες και ενδοεπικοινωνία, η οικονομική σχέση με τη θάλασσα στην Ανατολική Μεσόγειο, και όχι μόνο των Ελλήνων, είναι ακόμα θέματα που περιμένουν να διερευνηθούν από πληθώρα αρχείων όχι μόνο της Δυτικής Μεσογείου, αλλά και των τοπικών κοινοτήτων των νησιών. Είναι παρήγορο ότι η νέα γενιά φαίνεται να έχει στραφεί σε παλαιότερες και λιγότερο γνωστές περιόδους³¹.

Άλλη σημαντική θεματική ενότητα αποτελεί η ιστοριογραφία για τις πόλεις-λιμάνια των ηπειρωτικών ακτών και των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους. Ο Σπύρος Ασδραχάς έχει προσεγγίσει αυτόν τον χώρο με τον μοναδικό του τρόπο από τη δεκαετία του 1970 κι έχει προβάλει την έννοια του «νησιωτισμού» και της πρόσληψης της θάλασσας από τις αγροτικές κοινωνίες των νησιών και των ηπειρωτικών ακτών, δίνοντας το έναυσμα για τη μελέτη των ελληνικών νησιών, μέσα από τη δική του συμβολή

ΐδια, *Ελληνική Πειρατεία και Κούρσος τον ΙΗ' αιώνα και μέχρι την ελληνική επανάσταση*, Αθήνα 1998.

30. Να αναφέρουμε ενδεικτικώς τις δημοσιεύσεις των Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Έλληνες πλοιοκτήτες και ναυτικοί από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 308-328, Γεώργιου Σ. Πλουμίδα, *Οι βενετοκρατούμενες Ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, της Χρύσας Μαλτέζου, «Τα πλοία της Μονής Πάτμου, 16ος-17ος αιώνας», *Πρακτικά Ι. Μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Εννιακόσια χρόνια ιστορικής μαρτυρίας, Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, και της Αλίκης Νικηφόρου, «Η διακίνηση του εμπορίου στο λιμάνι της Κέρκυρας κατά τον 17ο αιώνα», Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, Κέρκυρα 1998, σ. 81-100. Για μια πλήρη θεώρηση της βιβλιογραφίας αυτής της εποχής βλ. Gerassimos D. Pagratis, "Greek Commercial Shipping (Fifteenth to Seventeenth Centuries). Literature Review and Research Perspectives", *Journal of Mediterranean History*, Mediterranean Institute, University of Malta, 2, τχ. 2 (2002).

31. Ο Γεράσιμος Παγκράτης έδωσε νέα διάσταση στη συνέχεια του εμπορίου και της ναυτιλίας των Ελλήνων με τη μελέτη του για τις συντροφίες, συμπλοιοκτησίες και εν γένει ναυτιλιακές δραστηριότητες των Κερκυραίων στο βενετικό αποικιακό κράτος στα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα. Βλ. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Θαλάσσιο Εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1496-1538)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001.

και στη μεγάλη «παραγωγή» νέων ιστορικών³². Οι μελέτες για τη Σύρο και τον Πειραιά είναι ίσως οι πιο ολοκληρωμένες για την ανάδειξη των εμπορικών δραστηριοτήτων των λιμανιών σε σχέση με τη ναυτιλία και την τοπική βιομηχανία³³. Υπάρχει όμως μεγάλο κενό για όλους τους υπόλοιπους ναυτότοπους της Ελλάδας. Τα *Ιστιοφόρα της Άνδρου του Δημήτρη Πολέμη* αξιόζουν ειδικής μνείας ως παράδειγμα στέρεας συγγραφής τοπικής ιστορίας της ναυτιλίας βασισμένης σε πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό³⁴. Πολύτομες μελέτες έχουν επίσης γίνει για τη ναυτιλία των Ιονίων νήσων και εκείνη του Γαλαξιδίου³⁵.

Υπάρχουν βεβαίως ακόμα πολλά θέματα προς διερεύνηση. Για να μη μιλήσω για τον 20ό αιώνα, κατά τον οποίο υιοθετήθηκε ευρύτατα ο διαχωρισμός της εθνικότητας της ιδιοκτησίας και της εθνικότητας της σημαίας του πλοίου με τη χρήση των λεγόμενων «σημαίων ευκαιρίας»³⁶. Όταν θέλουμε να μελετήσουμε την «ελληνική» εμπορική ναυτιλία του 18ου και 19ου αιώνα, ποια ναυτιλία θα θεωρήσουμε «ελληνική»; Οι νησιώτες είχαν μάθει να δουλεύουν σε μια θάλασσα ενιαία που δεν είχε σύνορα, όπου στο διπλανό νησί ή στην απέναντι ακτή υπήρχαν ομότεχνοι και ομόδοξοι ναυτικοί, караβιοαραγκοί, εμποροτραπεζίτες. Το 1850 ο χιώτης καπετάνιος νηολογούσε το πλοίο του στη Ζάκυνθο αν τον βόλευε να πλεύσει με ιονική σημαία, στη Σαντορίνη αν ήθελε να αναρτήσει την ελληνική σημαία, και στο νησί του αν ήθελε να πλεύσει με την οθωμανική σημαία. Ο ιθακήςιος καπετάνιος ναυπηγούσε το πλοίο του στη Σάμο, ή ακόμα στο Καστελόριζο ή την Κάσο και υιοθετούσε τότε την ιονική και τότε τη βρετανική σημαία, ή νηολογούσε το

32. Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979· Ο ίδιος, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Ερμής 1988. Μελέτες για τα ελληνικά νησιά βλ. ενδεικτικά, Eleftheria Zei, *Paros dans l'Archipel grec, 17e-18e siècles : les multiples visages de l'insularité*, Paris I, Panthéon-Sorbonne, Παρίσι 2001· Γιώργος Τόλιας, *Τα νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002.

33. Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι...*, ό.π., και Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1875. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, και Β. Τσοκόπουλος στο Κ. Τσούνη (επιμ.), *Πειραιάς. Ιστορία και πολιτισμός*, Πειραιάς 2001.

34. Δημήτριος Πολέμης, *Τα ιστιοφόρα της Άνδρου*, Άνδρος, Κάβειρος Βιβλιοθήκη, 1992.

35. Νίκος Βλασσόπουλος, *Η Ναυτιλία των Ιονίων Νήσων*, Ευρωεκδοτική 1996. Ιδιαιτέρως αξιόλογο είναι και το τρίτομο έργο του τοπικού ιστορικού Ευθύμιου Γουργουρή, *Το Γαλαξίδι στον καιρό των караβιων*, Αθήνα 1983.

36. Gelina Harlaftis, "Greek Shipowners and State Intervention in the 1940s: A Formal Justification for the Resort to Flags-of-Convenience?", *International Journal of Maritime History* I, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1989), 37-63.

πλοίο του στη Σύρο και αναρτούσε την ελληνική σημαία. Κι όταν ήρθε ο ατμός ασθμαίνων, ο κασιώτης πλοίαρχος και εφοπλιστής δεν ανήρτησε στα ατμόπλοιά του την ιταλική σημαία, γιατί το νησί του ήταν κάτω από ιταλική κατοχή, αλλά ήρθε και εγκαταστάθηκε στον Πειραιά. Άρα, θεωρούμε «ελληνική», «ελληνόκτητη» και ενιαία τη ναυτιλία των ελληνικών πληθυσμών των νησιών και λιμανιών του Ιονίου και Αιγαίου πελάγους.

Το τεράστιο κενό όμως στην ελληνική ιστοριογραφία δημιουργείται από την έλλειψη μελετών για τους έλληνες ναυτικούς. Το γεγονός είναι εντυπωσιακό αν σκεφτεί κανείς ότι εφαλτήριο για την ανάπτυξη της ναυτιλιακής ιστορίας στον αγγλοσαξονικό χώρο την τελευταία 30ετία ήταν η μελέτη των ναυτικών. Σημαντικό τμήμα της γενιάς των ιστορικών που ασχολήθηκαν με τη ναυτιλιακή ιστορία ξεκίνησε από τη μελέτη των ναυτολογίων του στόλου της βρετανικής αυτοκρατορίας, αρχειακό υλικό που καλύπτει «δέκα μίλια σε ράφια» και που από τα βρετανικά PRO (Γενικά Αρχεία του Κράτους της Βρετανίας) στεγάστηκαν στο Πανεπιστήμιο της Νέας Γης στον Καναδά. Τα αρχεία αυτά πρόσφεραν μοναδική τεκμηρίωση για τη μελέτη των ναυτικών, των πλοίων, των φορτίων, των ναύλων, των θαλάσσιων διαδρομών και των ναυτιλιακών επιχειρήσεων³⁷. Με σκοπό την αξιοποίηση του τεράστιου αυτού στατιστικού υλικού για τους ναυτικούς δημιουργήθηκε το περίφημο Ναυτιλιακό Πρόγραμμα του Ατλαντικού Καναδά το 1977, και από αυτό το φυτώριο βγήκε ο άλλος πυλώνας της ναυτιλιακής ιστορίας, ο καθηγητής Lewis Fischer, καθώς και μια ολόκληρη γενιά ιστορικών της ναυτιλίας. Και στην Ελλάδα διαθέτουμε σημαντικά αρχεία για τους ναυτικούς, ιδιαίτερα στο NAT και το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, αλλά μοναδική επιστημονική μελέτη για τους ναυτικούς παρέμεινε μέχρι πρόσφατα άρθρο του Αλέξανδρου Κιτρόφ από τη δεκαετία του 1980³⁸.

37. Βλ. Lewis R. Fischer και Eric W. Sager, "An Approach to the Quantitative Analysis of British Shipping Records", *Business History* XXII, τχ. 2 (Ιούλιος 1980), 135-151.

38. Alexander Kitroeff, "The Greek Seamen's Movement, 1940-1944", *Journal of Hellenic Diaspora* 7 (φθινόπωρο-χειμώνας 1980). Βλ. επίσης την πρόσφατη εργασία του Κωνσταντίνου Γ. Τσουμάνη, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία και το ναυτεργατικό κίνημα (1939-1945)*, Αθήνα 2001. Πολύτιμες είναι οι μαρτυρίες των ναυτικών που γράφουν τις αναμνήσεις τους. Αναφέρω ενδεικτικά Γιάννης Παΐζης, *Θαλασσινές Αναμνήσεις, 1939-1956*, Αθήνα 1996· Μανώλης Ροδανάκης, *Υπέρ Πλέοντων*, Πειραιάς 1996· Ο ίδιος, *Οι δρόμοι της θάλασσας*, Αθήνα 1998· Κώστας Στεφανάτος, *Το ελληνικό ναυτεργατικό κίνημα*, Αθήνα 1978· Ανδρέας Τσεσμελής, *Το Οδοιπορικό ενός παλιού ναυτικού, του καπετάν Ανδρέα Τσεσμελή*, Αθήνα 1994· Νικόλαος Ι. Φύκαρης, *Το Ναυτικό των Καρδαμύλων στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945)*, Χίος 2002· Σταύρος Γ. Μιχαηλίδης, *Η συνέχεια του ταξιδιού. Στιγμές από τη θαλασινή ζωή Χίων ναυτικών*, Χίος 2002.

Και κρατώ τελευταίο το τμήμα για την ιστορία των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων. Ως πρωτεργάτης μπορεί να θεωρηθεί ο Βασίλης Κρεμμυδάς, που έχει επανειλημμένως μελετήσει τις δραστηριότητες, την οργάνωση και τη λειτουργία εμποροναυτιλιακών οίκων της προεπαναστατικής περιόδου. Αν επέλεγα ένα βιβλίο που έδωσε το εναρκτήριο λάκτισμα στην ελληνική ιστορία των επιχειρήσεων τα τελευταία 30 χρόνια, αυτό θα ήταν το βιβλίο για τον Χατζηπαναγιώτη Πολίτη, που δημοσιεύθηκε το 1973. Γραμμένο σε μια εποχή που δεν υπήρχε τίποτε ανάλογο, παραμένει μοναδική δημοσιευμένη μελέτη για τη δομή, οργάνωση και λειτουργία της τυπικής ελληνικής οικογενειακής επιχείρησης με διεθνή προσανατολισμό που λειτουργεί μέσα από το τρίπτυχο: εμπόριο, ναυτιλία και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Από την Τσακωνιά, στις ακτές της ανατολικής Πελοποννήσου, ο Χατζηπαναγιώτης Πολίτης λειτουργώντας ως ο επενδυτής-κεφαλαιούχος έμπορος και πλοιοκτήτης έδρασε σε άμεση συνάρτηση και συνεργασία με τους σπετσιώτες καραβοκύρηδες στην απέναντι ακτή, αποτελώντας την ηγετική μορφή του «πελοποννησιακο-σπετσιώτικου» εμπορικού και ναυτιλιακού δικτύου στη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων και του ηπειρωτικού αποκλεισμού³⁹.

Τρίαντα χρόνια μετά τη συγγραφή αυτού του έργου, ακόμη αναζητούμε τον πυρήνα της ναυτιλιακής δράσης, την επιχείρηση. Ίσως γιατί η ιστορία των επιχειρήσεων δεν εντάχθηκε ποτέ στα ζητούμενα της νέας εκείνης ιστοριογραφίας⁴⁰. Ίσως γιατί η ναυτιλία, ως υπηρεσία, δεν θεωρήθηκε ποτέ μοχλός ανάπτυξης από τους θεωρητικούς του καπιταλισμού ή σοσιαλισμού και στη συνείδηση όλων παρέμεινε ο δευτερογενής τομέας, η βιομηχανία, ως ο «σωστός» ηγετικός τομέας. Αυτή η πεποίθηση αντανακλάται και στην επιλογή των σημερινών ενοτήτων. Ενώ υπάρχει ειδική ενότητα «εμβιομηχάνιση», η λέξη «ναυτιλία» δεν αναφέρεται στο πρόγραμμα παρά μόνο στον τίτλο της ανακοίνωσής μου. Σε μια χώρα όπου είναι πλέον αποδεδειγμένο ότι ο τριτογενής τομέας άγει, όπου η ναυτιλία και οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες (για να μην αναφέρω και τον τομέα του τουρισμού των νησιών και των παραλιών της χώρας στη μεταπολεμική Ελλάδα) είχαν τους ταχύτερους ρυθμούς μεγέθυνσης, μήπως χρειάζεται να αναθεωρήσουμε;

39. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηπαναγιώτη*, Αθήνα 1972.

40. Η Μαργαρίτα Δρίτσα είναι η πρώτη που εντάχθηκε στο διεθνές κύκλωμα της ιστορίας των επιχειρήσεων και οργάνωσε στην Ελλάδα σημαντικά διεθνή συνέδρια στη δεκαετία του 1990. Βλ. Alice Teichova, Hakan Lingren, Margarita Dritsas, *L'Entreprise en Grèce et en Europe, XIXe-XXe siècles*, Αθήνα 1991· Margarita Dritsas και Terry Gourvish, *European Enterprise. Strategies of Adaptation and Renewal in the Twentieth Century*, Αθήνα, Τροχαλία, 1997.

Μήπως χρειάζεται να αποσαφηνίσουμε τί υπήρξε σημαντικό σε αυτό το τμήμα του κόσμου και να μην περιορίζουμε τη συζήτηση στο τί έπρεπε να είναι, όπως μας το έχουν επιβάλει οι θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί για άλλες περιοχές και άλλα δεδομένα; Διαβάζω από την εξαιρετική «Μπελ επόκ του κεφαλαίου», στον τόμο για την *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* του Χρήστου Χατζηιωσήφ:

Η μελέτη του τριτογενούς τομέα της οικονομίας είναι απαραίτητη για την κατανόηση της λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας και της θέσης της στον διεθνή καταμερισμό εργασίας στις αρχές του αιώνα, αφορά όμως δεδομένα και καταστάσεις που, με εξαίρεση τη ναυτιλία, δεν είχαν συνέχεια, μετά τις αλλαγές που επέφερε στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Η εμμονή στο μοντέλο της βιομηχανικής ανάπτυξης παραμένει. Η ταύτιση του εκσυγχρονισμού στον δευτερογενή τομέα με εκείνον στον τριτογενή οδηγεί κατά τη γνώμη μου σε λάθος συμπεράσματα. Διαβάζω από το ίδιο κείμενο:

Στο μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας της ναυτιλίας, η επιβίωση και η επιτυχία των ελληνών πλοιοκτητών βασίστηκε στα αρχαϊκά στοιχεία της οργάνωσής τους. Τα περίφημα δίκτυα και η υψηλή παραγωγικότητα του έλληνα ναυτικού, που αποτελούν για πολλούς ιστορικούς τη βάση της θεαματικής επιτυχίας της ελληνικής ναυτιλίας, θα μπορούσαν και πρέπει να αναγνωσθούν ως η συνέπεια της αδύνατης τεχνολογικής και κεφαλαιακής της βάσης και της δυσκολίας να εφαρμοσθούν σε αυτή σύγχρονες μορφές οργάνωσης⁴¹.

Η εμμονή των ελληνών εφοπλιστών στην οικογενειακή μορφή επιχείρησης θεωρείται αδυναμία προσαρμογής στις σύγχρονες μορφές οργάνωσης, καθυστέρηση και αποτυχία και αναφέρονται ως «αρχαϊκά στοιχεία οργάνωσης» που βασίζονται σε «αδύνατη τεχνολογική βάση». Όμως κάπου εδώ πρέπει να υπάρχει κάποιο λάθος. Οι κορυφαίοι ελληνικοί εφοπλιστικοί όμιλοι του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα απογειώθηκαν κυριολεκτικά όχι λόγω της «αδύνατης τεχνολογικής βάσης» αλλά λόγω της έγκαιρης υιοθέτησης των τεχνολογικών καινοτομιών, τις οποίες πολλές φορές οι ίδιοι εισήγαγαν, σε νέες ναυπηγήσεις στη Γερμανία, Αμερική και Ιαπωνία, όχι μόνο στον χώρο των δεξαμενοπλοίων αλλά και σε εκείνων των πλοίων χύδην ξηρών φορτίων (μπαλκ κάριερ)⁴². Οι οικογενειακές ναυτιλιακές επιχειρήσεις από

41. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 335.

42. Στον χώρο των δεξαμενοπλοίων, για παράδειγμα, οι Έλληνες ήταν πρωτοπόροι

τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου πελάγους και τα «αρχαϊκά πρότυπα οργάνωσης» αποτελούν παγκόσμιο υπόδειγμα επιχειρηματικής επιτυχίας⁴³.

Η μελέτη της επιχείρησης, η οποία προ 30ετίας θεωρούνταν εμπειρικός χώρος ανάλυσης χωρίς επιστημονικό ενδιαφέρον, έχει αναχθεί σε αντικείμενο μελέτης των ιστορικών σε διεθνές επίπεδο. Θέτοντας την επιχείρηση ως πυρήνα της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης του 19ου και 20ού αιώνα, έχει αναπτυχθεί ολόκληρη συζήτηση για την εμμονή του «οικογενειακού» καπιταλισμού σε μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων του 20ού αιώνα, όπου η τάση είναι προς τον «διευθυντικό» καπιταλισμό, δηλαδή προς τον διαχωρισμό της ιδιοκτησίας και της διαχείρισης⁴⁴. Η οικογενειακή μορφή επιχειρήσεων επέζησε της πρώτης και της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης που ξεκίνησε. Οι οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούν σήμερα πάνω από το 75% όλων των επιχειρήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴⁵ ακόμα και στις ΗΠΑ το ένα τρίτο των 500 μεγαλύτερων εταιρειών της χώρας είναι οικογενειακές επιχειρήσεις. Και βεβαίως στον μη δυτικό κόσμο –με εξαίρεση την Ιαπωνία– η οικογενειακή επιχείρηση αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση⁴⁶. Έχει, δε, αποδειχθεί σε διεθνές επίπεδο ότι στον δυτικό κόσμο η οικογενειακού τύπου οργάνωση προεξάρχει στον χώρο των υπηρεσιών: ιδιαίτερα στο εμπόριο και τη ναυτιλία⁴⁶.

Μεγάλο τμήμα του υλικού που τεκμηριώνει την επιτυχία της ελληνικής ναυτιλίας κατά τη διάρκεια των περασμένων δύο αιώνων αποτελεί μέρος της ιστορίας των οικογενειών που ασχολήθηκαν με τη ναυτιλία και ουσιαστικά είναι ιδιωτικά οικογενειακά αρχεία. Επειδή υπάρχει καχυποψία για τους ερευνητές και μια παράδοση μυστικοπάθειας στους εφοπλιστικούς κύκλους στην Ελλάδα και το εξωτερικό, ο χώρος της ιστορίας των ελληνικών ναυτι-

σε τεχνολογικές καινοτομίες στις παραγγελίες νεοαυτήγητων πλοίων. Βλ. Γιάννης Θεοτοκάς και Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ευρόπη, Ελληνικές Ναυτιλιακές Επιχειρήσεις 1945-2000. Οργάνωση και στρατηγική*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2004.

43. Gelina Harlaftis – John Theotokas, “European family firms in international business: British and Greek tramp-shipping firms”, *Business History*, Απρίλιος 1994, υπό έκδοση.

44. Alfred D. Chandler, *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Harvard University Press, 151999 και William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2001.

45. Geoffrey Jones και Mary Rose, “Family Capitalism”, Geoffrey Jones και Mary Rose (επιμ.), *Family Capitalism*, Frank Cass 1993.

46. Geoffrey Jones, *Merchants to Multinationals. British Trading Companies in the 19th and 20th centuries*, Οξφόρδη 2000.

λιακών επιχειρήσεων έχει παραμείνει *terra incognita*. Μόνο τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να διατίθενται σε ερευνητές ιδιωτικά αρχεία και έχουν δημοσιευθεί ορισμένες μελέτες. Η εταιρεία που τράβηξε το ενδιαφέρον των ιστορικών, λόγω της ύπαρξης μεγάλου όγκου αρχειακού υλικού αλλά και λόγω της χρηματοδότησης που παρείχε το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπεζής στα τότε ερευνητικά προγράμματα, είναι η Ελληνική Ατμοπλοία, που ιδρύθηκε το 1856 και λειτούργησε μέχρι σχεδόν το τέλος του 19ου αιώνα. Αλλά η έρευνα σε μια μόνο εταιρεία, η οποία άλλωστε ήταν και ακτοποϊκή, δεν επαρκεί βεβαίως για να αποκαλύψει τις επιχειρηματικές στρατηγικές, την οργάνωση, τις επενδύσεις και εν γένει τις δραστηριότητες των εκατοντάδων ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων του 19ου και 20ού αιώνα⁴⁷.

47. Για ιστορία ναυτιλιακών επιχειρήσεων βλ. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοίας (1855-1872). Τα αδιέξοδα του προστατευτισμού*, Αθήνα 1988· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Μυκονιάτες Έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1993· Ο ίδιος, *Έμποροι και Εμπορικά Δίκτυα στα Χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835). Κυκλαδίτες Έμποροι και Πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1996· Vassilis Kardasis, "Greek Steam Liner Companies, 1858-1914", *International Journal of Maritime History*, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1997), 107-127· Ο ίδιος, "International Trends and Greek Shipping: The Business Strategy of Demetrios Moraitis, 1893-1908", David Starkey και Gelina Harlaftis (επιμ.), *Global Markets: The Internationalization of Sea Transport Industries since 1850s*, St. John's Newfoundland 1998· John Theotokas, "Organizational and Managerial Patterns of Greek-owned Shipping Enterprises and the Internationalization Process from the Interwar Period to 1990", David Starkey και Gelina Harlaftis (επιμ.), *Global Markets*, ό.π.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι βιογραφίες, αναμνήσεις και τοπικές ιστορίες από μέλη εφοπλιστικών οικογενειών και του ναυτιλιακού κυκλώματος. Πολυγραφώτατος υπήρξε ο Ανδρέας Λαιμός και ο Μανώλης Κουλουκουντής, μία από τις ηγετικές μορφές του ελληνικού εφοπλισμού στον 20ό αιώνα. Βλ. Ανδρέας Λαιμός, *Το ναυτικό του γένους των Ελλήνων*, Αθήνα 1968· Ο ίδιος, *Νεοέλληνες Αειναύται*, Αθήνα 1976· Andreas Lemos, *The Greeks and the Sea. A People's Seafaring Achievements from Ancient Times to the Present Day*, Λονδίνο 1976· Μανώλης Κουλουκουντής, *Ships Loved and Painted*, Λονδίνο, Krikos, 1978· Manuel Kulukundis, *Voyages on my Father's ships and others*, Πειραιάς 1986· Ο ίδιος, *Εις την υπηρεσίαν της Ναυτιλίας. 1960-1984*, Πειραιάς 1984. Βλ. επίσης Ιωάννης Κ. Χατζηπατέρας (επιμ.), *Αυτοβιογραφία Κωνσταντίνου Ιωάννου Χατζηπατέρας*, Λονδίνο 1963· Ο ίδιος, *Γράμματα στα παιδιά του*, Αθήνα 1994. Πολυγραφώτατος έχει αποδειχθεί και ο Ευστάθιος Μπάτσης, ένας από τους εγκυρότερους ναυτιλιακούς δημοσιογράφους του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Βλ. Ευστάθιος Μπάτσης, *Πορτραίτα σε Μπλε Φόντο. Πρόσωπα που έγραψαν Ιστορία στη Ναυτιλία του 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999, καθώς και το δίτομο πόνημα *Εκ της Θαλάσσης τα Κρείττω*, Αθήνα 2001, που αναφέρεται στις αγαθοεργίες των εφοπλιστών στην Ελλάδα τον περασμένο αιώνα.

Χρόνια πριν, είχαμε παρατηρήσει ότι ο μεγάλος σκόπελος που αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν όλοι οι ιστορικοί για την ανάληψη της πορείας της ελληνόκτητης ναυτιλίας του 19ου και 20ού αιώνα είναι τα προβλήματα που ενσκήπτουν από τη μεγάλη έλλειψη συστηματικών σειρών ναυτιλιακών στατιστικών, καθώς και οι ύφαλοι που υποβόσκουν στην ερμηνεία αυτών που υπάρχουν· προβλήματα που διατηρήθηκαν αμείωτα σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα και υπάρχουν μέχρι τις μέρες μας⁴⁸. Αυτό το μεγάλο κενό ήρθε να συμπληρώσει ο ιστορικός νηογνώμονας Ποντοπόρεια που δημοσιεύθηκε πρόσφατα⁴⁹. Βαφτίσαμε με το όνομα της Νηρηίδας, προστάτιδας των ναυτικών σε μακρινά ταξίδια τους, τη βάση δεδομένων των 20.000 πλοίων του ελληνόκτητου στόλου από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αντλήσαμε τα δεδομένα της από δώδεκα πηγές από το εξωτερικό και την Ελλάδα: από νηογνώμονες, τελωνειακά αρχεία, νηολόγια, εμποροναυτιλιακές εφημερίδες και άλλα, σε μία δεκάχρονη πορεία συλλογής πληροφοριών. Και εκείνα μας έδωσαν κι άλλη πληροφόρηση: ποιοι και πόσοι ήταν που ασχολήθηκαν με τα πλοία, πού βρίσκονταν αυτοί, πόσα και τί είδους πλοία ήταν αυτά, πού τα ναυπηγούσαν, πού τα νηολογούσαν, σε ποια λιμάνια τα έστελναν⁵⁰. Η συνέχιση των ναυτιλιακών επιχειρήσεων στη θάλασσα μέχρι σήμερα, η δραστηριοποίηση πέντε, έξι, επτά γενεών μιας οικογένειας στη θάλασσα δίνει τεράστιο πλούτο και υλικό όχι μόνο για την ανάπτυξη της ιστορίας των επιχειρήσεων αλλά και εκείνης των νησιών από τα οποία προέρχονταν⁵¹.

48. Gelina Harlaftis, *A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο, Routledge, 1996, σ. 106-112.

49. Τζελίνα Χαρλαύτη – Νίκος Βλασσόπουλος, *Ποντοπόρεια. Ποντοπόρα ιστοφόρα και ατμόπλοια, 1830-1939*, Αθήνα 2002.

50. Αντλήσαμε πολύτιμη πληροφόρηση και από τον δεύτερο –αγκέδοτο– τόμο της Ποντοπόρειας, που θα καλύψει την άγνωστη ακόμα περίοδο της δράσης της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 1700-1829. Από τη μέχρι τώρα έρευνα έχουμε «ανακαλύψει» 3.500 ιστοφόρα αυτής της περιόδου, από τα τοπικά ελληνικά ιστορικά αρχεία κυρίως των Ιόνιων νησιών, καθώς επίσης και από τα αρχεία της Βενετίας, Μάλτας, Φλωρεντίας και Μασσαλίας.

51. Η Ποντοπόρεια 1830-1939 «γέννησε» τον δεύτερο τόμο για την ιστορία των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων, την Πλωτώ· βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη – Μάνος Χαριτάτος – Ελένη Μπενέκη, Πλωτώ. Έλληνες караβοκύρηδες και εφοπλιστές από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, Αθήνα, ΕΑΙΑ, 2002. Με βάση τις στατιστικές που παρείχε η Ποντοπόρεια, στην Πλωτώ επιλέχθηκαν οι μεγαλύτερες ναυτιλιακές οικογένειες ανά νησί στις έξι θαλάσσιες περιοχές του Ιονίου και του Αιγαίου. Η τριλογία για την ιστορία των ναυτιλιακών επιχειρήσεων ολοκληρώνεται με την Ευτόμη, την τρίτη από τις Νηρηίδες προστάτιδες των ναυτικών στα ποντοπόρα ταξίδια, η οποία

Κι η ιστορία της θάλασσας δεν έχει ακόμα γραφτεί από την πλευρά των αφανών, των γυναικών, που διαχειρίζονταν οικογένεια και περιουσία πίσω στο νησί. Η ελληνική ναυτιλία μυρίζει θάλασσα του Αιγαίου και του Ιονίου και η ψυχή της είναι γένους θηλυκού. Για αυτό ίσως αναπαράγεται και πληθύνεται χρόνια τώρα και μεταβιβάζει την τεχνογνωσία για την εργασία στη θάλασσα, από γενιά σε γενιά.

παρουσιάζει τις 150 μακροβιότερες εφοπλιστικές επιχειρήσεις στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα· βλ. Γιάννης Θεοτοκάς και Τζελίνα Χαρλαύτη, *Ευπόμπη. Ελληνικές Ναυτιλιακές Επιχειρήσεις 1945-2000. Οργάνωση και στρατηγική*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2004. Η *Ευπόμπη* έχει στηριχτεί σε μια τρίτη τράπεζα πληροφοριών 25.000 πλοίων –αδημοσίευτη έρευνα, ΕΛΙΑ– της «Ποντοπόρειας 1947-2000», η οποία εμπεριέχει λεπτομερή πληροφόρηση για όλα τα ελληνόκτητα πλοία ανά πενταετία από το 1947 μέχρι το 2000.

Gelina Harlaftis

MARITIME HISTORY STEAMING AHEAD

(SUMMARY)

This paper covers the Greek maritime historiography over the last 30 years. It introduces maritime history as a distinct part of history and argues its importance for bringing Greek historiography from the “periphery to the centre”, through comparative and fruitful discussion in mainstream international historiography. It defines maritime history and traces its development since the early 1950s to the 1970s, led by French, German, Italian, Spanish and Portuguese historians and then from the 1980s to the present day by the British, Scandinavian, Canadian and Australian historians. The development of Greek maritime history since World War II has been influenced by three groups of writers. The first stemmed from the Greek shipping circles, the second from local island historians and the third from academics. In the academic world, maritime history has followed the trends of Greek historiography in general. Until the late 1970s the most influential academics in or outside Greece were not interested in shipping *per se* but in its effects on Greek political and social development. The fall of the dictatorship in 1974 was accompanied by an upsurge of historical publications which, along with the return from exile of a number of prominent scholars educated mainly in France and England, gave a great spur to the development of economic and social history in Greece. In fact the mid-1970s is regarded as the beginning of what has been called the “new” Greek historiography. Along these lines, all studies that have been written over the past 30 years on Greek merchant fleet, sea-trade and sea-routes, commercial and maritime networks, shipping companies, island communities, seamen, naval action and war at sea, corsairs and pirates, development of port-cities histories are analysed through this perspective. Moreover, main areas for further archival research are identified.

Οικονομική ιστορία
Αγορές και στρατηγική κεφαλαίων

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ:
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΚΑΙ
ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

I. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η αποτύπωση μιας ιστορίας ερωτημάτων που αφορούν στην εξέλιξη των οικονομικών μηχανισμών αποτελεί τον στόχο αυτού του κειμένου. Ερωτήματα που διατρέχουν την εξέλιξη του ελληνικού κράτους και που διατυπώνονται άλλοτε συγχρονικά με τα οικονομικά φαινόμενα, άλλοτε –συχνότερα– μετά τη μεσολάβηση ενός μικρού ή μεγάλου χρονικού διαστήματος. Σε μια τέτοιου είδους προσέγγιση υπονοείται ότι η διατύπωση υποθέσεων εργασίας για παλαιότερα οικονομικά φαινόμενα συνέπλευσε με μια φανταστική αναζήτηση δρόμων ανάπτυξης¹ αναζήτηση η οποία καθορίστηκε εν μέρει από την προσπάθεια εντοπισμού των δομικών χαρακτηριστικών του ελληνικού καπιταλισμού. Μια ιστορία ερωτημάτων που καταλήγει να είναι και μια ιστορία της κοινωνίας που θέτει τα ερωτήματα.

Κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα συγκροτείται σταδιακά (αλλά και με διαφορετικές σε κάθε τομέα οικονομικές ετοιμότητες) η εθνική αγορά, καθώς οι τοπικές οικονομίες εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εκχρηματισμένων και μη σχέσεων. Η εννοιολόγηση του φαινομένου της αγοράς προσδιορίζεται μερικώς και από τον χρονικό ορίζοντα στο ανάπτυγμα του οποίου εντάσσεται η εδώ επιχειρούμενη ανάλυση. Ο 19ος αιώνας, πέρα από τη συγκρότηση των εθνικών κρατών¹ –αλλά και σε συναρμογή με τις εθνικές διεκδικήσεις– θα οριοθετήσει επί πλέον τις επί μέρους αγορές, όπως και το πλέγμα του μεταξύ τους ανταγωνισμού. Στα τέλη του αιώνα η παραπληρωματικότητα μεταξύ βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου² αλλά και η διεύρυνση του

---

1. Η γενίκευση δεν έχει εδώ παρά «χρηστικό» χαρακτήρα. Φυσικά η οικοδόμηση του έθνους-κράτους κατά τον φιλελεύθερο 19ο αιώνα δεν ίσχυσε παρά για μερικά μόνο έθνη. Βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1870 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, μτφρ. Χρ. Νάντρις, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1994, σ. 65-66.

2. Ενδεικτικά, για τη βιομηχανική ανάπτυξη κατά τον ύστερο 19ο αιώνα, βλ. P. Bairoch, *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du XVIe siècle à nos jours*, τ. Β', *Les pays*

διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου πριμοδοτούν το μετασχηματισμό των καπιταλιστικών μηχανισμών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ παρατηρείται η τάση για ενσωμάτωση των μη ευρωπαϊκών οικονομιών στις ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες. Οι γενικευμένες διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας – η νομισματική κρίση στα τέλη της δεκαετίας του 1870 και η στασιμότητα των αγορών στη δεκαετία του 1880³ – εκφράζουν αλλά και παγιώνουν τη διεθνοποίηση των οικονομικών δομών. Στις παρυφές των ευρωπαϊκών οικονομιών το ελληνικό κράτος μοιάζει να αναζητά μονοπάτια για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού υποδείγματος ανάπτυξης παράλληλα με τις εκφάνσεις μιας υπαρξιακής σχεδόν αγωνίας για («εθνική ολοκλήρωση»).

Η εκ των υστέρων γενικευτική ανάγνωση των οικονομικών μηχανισμών δεν αναιρεί φυσικά την ανομοιογένεια της οικονομικής ανάπτυξης, ούτε εκλαμβάνει ως νομοτελειακή την ικανότητα μιας κοινωνίας να μεταβάλλει τη σχέση μεταξύ τεχνολογικής υποδομής και επενδύσεων⁴. Μια συνολικότερη οπτική αποσκοπεί, ωστόσο, στην ιεραρχημένη οργάνωση του αντικειμένου της έρευνας, προκειμένου να καταδειχθεί η πολυσυλλεκτικότητα του φαινομένου της αγοράς. Ορίζοντας τη λέξη, τα ερωτήματα παραπέμπουν σε ευρύτερα θεωρητικά, αλλά και μεθοδολογικά ζητούμενα. Τί είναι, λοιπόν, αγορά; Πώς την τοποθετούμε στο πλαίσιο μιας ανάλυσης με ιστοριογραφικό πρωτίστως άξονα; Καθώς ο F. Braudel δεν διστάζει να σημειώσει ότι το εγχείρημα ενέχει δυσκολίες λόγω της πολυσημίας του όρου, είναι προφανές ότι η απάντηση δεν είναι αυτονόητη. Η αγορά αφορά σε συναλλαγές σε χρήμα, κυκλοφορία νομίσματος και εμπορευμάτων και μεγαλύτερες ή μικρότερες οικονομικές επιφάνειες: τα επί μέρους σημεινόμενα αποτελούν μια πρώτη σύμβαση. Από τη συμβολική χροιά των συναλλαγών και τα ιεραρχημένα επιφανόμενα που προσδίδουν οι ανθρωπολόγοι στην αγορά, και – ακόμη πιο πίσω στο χρόνο – από το ριζώμα στο τελετουργικό τυπικό της ανταλλαγής δώρων μιας ανταλλακτικής οικονομίας⁵, η πορεία προς την καπιταλιστική αγορά δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε γραμμική.

développés au XIXe siècle (1815-1914), Παρίσι, Gallimard, 2001, σ. 37-71· Ο ίδιος, *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*, μτφρ. A. Saint-Girons, επιλ. J.-C. Asselain, Παρίσι, La Découverte, 21999, σ. 31-79· Fr. Caron, *Les deux révolutions industrielles du XXe siècle*, Παρίσι, Albin Michel, 1997, σ. 39-78.

3. J. Bouvier, *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporaines (XIXe-XXe siècles)*, Παρίσι, SEDES, 41993, σ. 34 και P. Villar, *Or et monnaie dans l'histoire*, Παρίσι, Flammarion, 1974, σ. 422-424.

4. Βλ. D. North, *Δομή και μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφρ. Α. Αλεξιάδη, εισ. Θ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, Κριτική, 2000, σ. 266.

5. M. Mauss, *Sociologie et anthropologie*, εισ. Cl. Levi-Strauss, Παρίσι, PUF, 61978, σ. 199.

Η λέξη καταγράφει ένα ευρύ φάσμα συναλλαγών, ένα σύστημα το οποίο καλείται «οικονομία της αγοράς»⁶. Η έμφαση δίνεται επομένως στην κίνηση κεφαλαίων, στη στρατηγική των επενδύσεων, στη δημιουργία και την εξέλιξη τελικά του χρηματοπιστωτικού τομέα. Για την οικονομική ιστορία, το 19ο αιώνα η αγορά τείνει να διαμορφωθεί, σύμφωνα και με όσα σημειώθηκαν παραπάνω, σε αγορά χρήματος, καθώς σ' αυτήν διασταυρώνονται η προσφορά και η ζήτηση κεφαλαίων⁷, παράλληλα με τη σταδιακή ενδυνάμωση του τραπεζικού τομέα. Εξάλλου η παγίωση του θεσμού της κεντρικής τράπεζας φαίνεται να ανταποκρίνεται στα αιτήματα της αγοράς περισσότερο παρά να αποτελεί αμιγώς κρατικό δημιούργημα⁸ (με κύριο παράδειγμα την Τράπεζα της Αγγλίας).

Στο επίπεδο της οικονομικής σκέψης και πράξης, η αυτορυθμιζόμενη αγορά των κλασικών και των νεοφιλελευθέρων θα δώσει τη θέση της στον κρατικό προστατευτισμό της λίστιας οικονομίας και αργότερα στους ρυθμιστικούς όρους του μεσοπολεμικού οικονομικού εθνικισμού, για να αναφερθούν πρόχειρα τα πλέον παραστατικά παραδείγματα. Ο μηχανισμός της αγοράς δεν αποτελεί φυσικά μια στατική παράμετρο των οικονομιών, αλλά μεταλλάσσεται από τη μια χρονική περίοδο στην άλλη, όντας υπόφορος αλλά ταυτόχρονα και φορέας της ιστορικής συγκυρίας. Άλλωστε, στη διάρθωση των οικονομικών φαινομένων, επί μέρους δείκτες, όπως τα ημερομίσθια ή οι τιμές των αγαθών, δεν εξηγούν την οικονομία της αγοράς και τους μηχανισμούς της. Αντίθετα πρέπει να εξηγηθούν από αυτήν⁹. Η εννοιολόγηση του όρου, τέλος, δεν μπορεί παρά να συμπεριλάβει τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής που εμπλέκονται με το εξελικτικό σύστημα που περιγράφει. Στο μεθοδολογικό οπλοστάσιο του ιστορικού της οικονομίας συγκαταλέγονται, επομένως, πολυπτυχή εργαλεία που εκβάλλουν στη χωροθέτηση της συνολικής ιστορίας¹⁰. Πόσο μακριά από την οικονομική θεωρία βρίσκεται άλλωστε η εθνολογική διατύπωση ότι οι αγορές (με την πρώτη έννοια του όρου) «χωροθετούνται στα σύνορα ανάμεσα σε δύο εχθρικές

6. F. Braudel, *Civilisation matérielle. Économie et capitalisme*, τ. Β', Παρίσι 1979, σ. 192 (ελλ. έκδ. ΜΙΑΤΕ, 1998).

7. J.-P. Patat, *Monnaie, système financier et politique économique*, Παρίσι, *Economica*, 62002, σ. 13.

8. M. Aglietta, "Genèse des banques centrales et légitimité de la monnaie", *Annales ESC* (Μάιος-Ιούνιος 1992), 677.

9. Σπ. Ασδραχάς, «Η κίνηση των τιμών, ημερομισθίων και μισθών (1832-1912). Συζήτηση γύρω από μια έρευνα», *Ο ίδιος, Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 21999, σ. 179.

10. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 32.

φυλές»¹¹; Υπειρέχεται, λοιπόν, πέρα από τους οικονομικούς μηχανισμούς, ο λόγος για τους οικονομικούς μηχανισμούς, οι αναπαραστές τους¹², η μετωνυμία τελικά του οικονομικού.

II. ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ

Με βάση τις παραπάνω δεσμεύσεις, θα γίνει προσπάθεια να αποτυπωθεί—από την ιστοριογραφική οπτική—η διαμόρφωση της αγοράς και η στρατηγική των κεφαλαίων στον ελληνικό χώρο. Η δημιουργία του εθνικού κράτους δεν συνεπάγεται βεβαίως καμιά παρθενόγενεση, όσον αφορά στα υπό εξέταση οικονομικά φαινόμενα. Στη διαμόρφωση της αγοράς λειτουργούν υποστηρικτικά παραδοσιακοί μηχανισμοί, γεννημένοι στο οθωμανικό περιβάλλον. Η γεωγραφική κανονικότητα των μηχανισμών αυτών κρυσταλλώνει την ύπαρξη τοπικών θυλάκων εκχρηματισμού σε συναρμογή με τις διαθεσιμότητες του οθωμανικού περιβάλλοντος, αλλά και με αιχμή τη μεταπρατική δραστηριότητα. Η συγχρονική καταγραφή της τελευταίας¹³ χωροθετεί τη Μακεδονία ως το πέρασμα των σημαντικών εμπορικών δρόμων προς την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, στο μεταίχμιο του 18ου προς το 19ο αιώνα. Η εξαγωγική δραστηριότητα επικεντρώνεται σε ορισμένα προϊόντα (σταφίδα, καπνό, ελαιόλαδο) που και αργότερα—στο πλαίσιο της εθνικής πια αγοράς—θα αποτελέσουν τοπικές μονοκαλλιέργειες. Το υπόδειγμα μιας μεταπρατικής πόλης, της Θεσσαλονίκης, αναδεικνύει τους όρους διεξαγωγής του διαμετακομιστικού εμπορίου¹⁴ αλλά και υπονοεί την ύπαρξη του μεσολαβητικού οικονομικού

11. E. Durkheim, *Textes*, τ. Γ', *Fonctions sociales et institutions*, Παρίσι, Les éditions de Minuit, 1975, σ. 336.

12. Γίνεται χρήση του όρου «αναπαράσταση» με τη δέσμευση ότι σηματοδοτεί ταυτόχρονα μια αποσία (καθώς παίρνει τη θέση της πραγματικότητας που αναπαριστά) και μια παρουσία (καθώς καθιστά ορατή την πραγματικότητα που αναπαριστά). Βλ. C. Ginsburg, *À distance. Neuf essais sur le point de vue en histoire*, μτφρ. P.-A. Fabre, Παρίσι, Gallimard, 1998, σ. 73.

13. Φ. Μωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μτφρ. Ε. Γαρίδη, εισ. – επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1974 (Παρίσι 11800).

14. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, προλ. Ε. Labrousse, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996 (γαλλ. έκδ. Παρίσι, PUF, 1956). Ειδικότερα για το θέμα που θίγεται εδώ, βλ. κυρίως τα κεφάλαια: «Το εξωτερικό εμπόριο» και «Οι διακυμάνσεις του εξωτερικού εμπορίου». Επίσης, Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1974.

μορφώματος των Βαλκανίων¹⁵. Η διεύρυνση των μηχανισμών της αγοράς περιλαμβάνει τη ναυτιλιακή «τροφοδοτική» δραστηριότητα στα σημαντικά λιμάνια της Ανατολικής και Δυτικής Μεσογείου, καθώς και της Μαύρης Θάλασσας¹⁶. Εμπόριο και ναυτιλία μετακινούνται στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού οικονομικού καταμερισμού, εκτός από προϊόντα, και πρότυπα οικονομικής συμπεριφοράς. Η διαπίστωση δεν σημαίνει ότι βρίσκεται εδώ η αρχαιολογία μιας υποτιθέμενης αντίστιξης μεταξύ ενός ανεπτυγμένου (δυτικοευρωπαϊκού) κέντρου και μιας υπανάπτυκτης (βαλκανικής) περιφέρειας.

Είναι, ωστόσο, προφανές ότι η οικονομική δραστηριότητα του υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνισμού ξεδιπλώνεται ακολουθώντας τους μηχανισμούς της ευρωπαϊκής οικονομίας, με άξονα το μεταπρατικό εμπόριο. Καθώς το ατομικό μεταλλάσσεται σε συλλογικό και αντιστρόφως, ιχνηλατείται και η πορεία προς τη συγκρότηση εθνικής αγοράς. Απαντώντας σε κοινωνικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της εποχής, «η γενεαλογία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας»¹⁷ συντάσσεται στα κρίσιμα μεσοπολεμικά χρόνια από τους Μάξιμο και Κορδάτο¹⁸. Η μελέτη της εξέλιξης του τρόπου παραγωγής αναδεικνύεται σε σημαντική ιστοριογραφική συνιστώσα¹⁹, ενώ η ρήξη με την αφηγηματική ιστορία του 19ου αιώνα σηματοδοτείται και από την εμφατική διατύπωση των κοινωνικών συσχετισμών. Η προβληματική που εισάγει η ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα φαίνεται να ανταποκρίνεται στη σχηματοποίηση ότι πρώτα αναπτύσσεται η παραγωγική δύναμη και οι σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε αυτήν και σε μια δεύτερη φάση τα παράγωγα ιδεολογικά μορφώματα²⁰. Μια προσπάθεια γενικής αποτίμησής,

15. G. Da Silva, «Ο ρόλος των διαμεσολαβητών στις σχέσεις της Δύσης, της Μεσογείου και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης», *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 31-42.

16. Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, τ. Α', *Όψεις της Μεσογειακής Ναυσιπλοΐας*, τ. Β', *Οι μηχανισμοί*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, 1985, 1986.

17. Σπ. Ασδραχάς, «Ο Σεραφείμ Μάξιμος ως ιστορικός της γενεαλογίας της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας», *Αρχειοτάξιο 3* (Μάιος 2001), 60-64. Στο συγκεκριμένο τεύχος ο αναγνώστης θα βρει αναλυτικό αφιέρωμα στην πολιτική σκέψη του Σ. Μάξιμου.

18. Σ. Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εισ. - επιμ. Λ. Αζελός, Αθήνα, Στοχαστής, 31973 (Αθήνα 1945) και Ι. Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα 1930.

19. Σύμφωνα και με τις επιστημονικές στη συνέντευξη των Σπ. Ασδραχά - Φ. Ηλιού στον Άγγ. Ελεφάντη, *Η Αυγή*, 27.10.2002.

20. Για μια θεωρητική ματιά στον ιστορικό υλισμό, βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και Μέθοδος*, Αθήνα, Σμίλη, 1994, σ. 175.

ωστόσο, της επιστημονικής συνεισφοράς της συγκεκριμένης ιστοριογραφικής τάσης δεν μπορεί παρά να συμπεριλάβει ειδικότερες μεθοδολογικές αναφορές. Έτσι, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένη η διαπίστωση ότι οι μελέτες του Σεραφείμ Μάξιμου αποτελούν μια πρώτη εκδοχή για την ενσωμάτωση της ελληνικής ιστοριογραφίας σε νεότερικά υποδείγματα: συστηματική αρχαιακή έρευνα, χρήση στατιστικής, μεθοδική οικονομική σκέψη συνιστούν μερικά από τα εργαλεία του Μάξιμου στην προσπάθειά του να καταγράψει την ιστορία των οικονομικών γεγονότων²¹ και να συγκροτήσει τη γραμμική εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό χώρο. Η περισσότερο ή λιγότερο απομακρυσμένη στο χρόνο ιστοριογραφική προσέγγιση στην αυγή του ελληνικού καπιταλισμού θα βρει δεξίωση στην πρόσφατη διατύπωση του Paul Bairoch ότι η ανάδυση του εμπορίου είναι υποκείμενη στον περιρρέοντα οικονομικό χώρο, και όχι το αντίθετο²².

Η μεταφορά του οικονομικού μηχανισμού σε πολιτικό δεν είναι ωστόσο απαγορευτική όσον αφορά στην εξέταση της αντίθετης κατεύθυνσης, δηλαδή του πολιτικού σε οικονομικό. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα οι προσανατολισμοί σχετικά με την οικονομική συγκρότηση του ελληνισμού μοιάζουν να συμπορεύονται με τις πολιτικές αναζητήσεις, καθώς η πριμοδότηση του οικονομικού φιλελευθερισμού από ένα κομμάτι του Διαφωτισμού συμπλέει με το αίτημα δημιουργίας εθνικού κράτους²³. Σπέρματα εξάλλου της κλασικής οικονομικής θεωρίας θα συναντήσουμε στην κοραϊκή επιστολογραφία, ενώ οι προσλήψεις της οικονομικής δραστηριότητας από τον Κοραή εδράζονται στην αναζήτηση της ορθολογικής δημοσιονομικής διαχείρισης στο πλαίσιο της μελλοντικής κρατικής οργάνωσης του έθνους. Άλλωστε, η νεανική εμπορική δραστηριότητα του Κοραή, κατά την περίοδο της παραμονής του στο Άμστερνταμ, έρχεται σε ρήξη με τον παραδοσιακό διαμεσολαβητικό ρόλο των ελλήνων εμπόρων, ενώ τόσο τα καθαρά εμπορικά, όσο και τα κατασκευαστικά εγχειρήματά του καταγράφουν μια σταδιακή προσαρμογή σε ευρωπαϊκά ορθολογικά πρότυπα οικονομικής συμπεριφοράς²⁴. Σε αυτές τις ρίζες θα πρέπει να εντοπιστεί το ενδιαφέρον του Κοραή

21. Σπ. Ασδραχάς, «Ο Σεραφείμ Μάξιμος...», σ. 63.

22. P. Bairoch, *Mythes et paradoxes de l'histoire économique...*, σ. 188 κ.ε.

23. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα», Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, σ. 27.

24. Φ. Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: η μαρτυρία ενός παραγίου», Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φ. Ηλιού, Αθήνα, Εστία, 1976 (και ανατύπωση, Αθήνα 2002), σ. νε'-νη'.

για την κλασική οικονομική θεωρία, ενδιαφέρον αλληλένδετο με τον πολιτικό φιλελευθερισμό του λογίου.

Η δημιουργία του κράτους αποτελεί και το αναγκαίο πλαίσιο για τη διεύρυνση της αγοράς, καθώς οριοθετεί το χώρο δράσης του εντός των συνόρων ελληνοτισμού. Οι οικονομικές λειτουργίες αποτυπώνονται πλέον και πολιτικά, ενώ οι ατομικές εξαιρέσεις δεν αναιρούν τη συνέχεια του παραδοσιακού μεταπρατικού συστήματος. Με τη συγκρότηση του ελληνικού βασιλείου, η λειτουργία της αγοράς εμφολωρεί σε τοπικούς θύλακες: η τοπική διάσταση του οικονομικού αναδεικνύεται από τη μεταπρατική τομή συγκεκριμένων αστικών θύλακων, όπως αυτού της Σύρου²⁵. Η παρείσφρηση του εκχρηματισμού στις τοπικές κοινωνίες θα πραγματοποιηθεί μέσα από την υπέρβαση μιας καθαρά διαμεσολαβητικής χωροθέτησης, είτε προς την κατεύθυνση ανάπτυξης του κατασκευαστικού τομέα, όπως είναι η περίπτωση του Πειραιά, είτε προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης ανεπίσημης αγοράς κεφαλαίων. Ένα τμήμα της ιστοριογραφικής παραγωγής της δεκαετίας του 1980 κατέγραψε τις διαφορετικές εκφάνσεις του εκχρηματισμού, ενώ η διεύρυνση του πεδίου έρευνας για την οικονομική ιστορία ανέδειξε διαφορετικού είδους μεθοδολογικές αναγνώσεις, είτε αυτές αφορούν στη διερεύνηση του οικονομικού παραδείγματος μέσα από χρήση αρχαικών τεκμηρίων είτε στη χρήση ποσοτικών μεθόδων²⁶. Εξάλλου, η συγκρότηση αστικού ιστού αποτελεί ένα ακόμη πεδίο παρατήρησης αναφορικά με την τυπολογία μιας πρώιμης αγοράς, καθώς η αρχιτεκτονική φόρμα απεικάζει την εξέλιξη του υλικού πολιτισμού και των τεχνολογικών μέσων²⁷. Περισσότερο γνωστό πεδίο για την ελληνική ιστοριογραφία, τα εμπορευματικά αγροτικά προϊόντα λειτουργούν ως αιχμή του δόρατος για τη στρατηγική των κεφαλαίων που βρίσκονται εντός των στενών εθνικών ορίων. Με βάση το εμπόριο της σταφίδας, αναπτύσσεται περί τα μέσα του 19ου αιώνα στην Πελοπόννησο μια κατά συνθήκη αγορά, όχι μόνο στο επίπεδο των οικονομικών

25. Β. Καρδάσης, *Σύρος: Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987.

26. Για την καταγραφή οικονομικών συμπεριφορών μέσω αρχαικών τεκμηρίων: Ε. Λιάτα, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1839-1846). Μια μαρτυρία από το Κατάστιχο του εμπόρου Χριστόδουλου Ευθυμίου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984· Στ. Παπαγεωργίου - Ιω. Πεπελάση-Μίνου, *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά και οικονομικός ορθολογισμός της οικογένειας Βάσου Μαυροβουνιώτη*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988. Για ένα παράδειγμα ποσοτικής έρευνας: Π. Πιζάνιας, Γ. Ν. Μητροπάνη, *Κίνηση των τιμών στην Ελλάδα (19^{ος}-αρχές 2^{ου} αιώνα)*. Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα, 2 τ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991.

27. Για παράδειγμα, όσον αφορά στη θεωρητική διαπραγμάτευση της παραπάνω σχέσης: Μ. Tafouri, *Projet et utopie : de l'avant garde à la métropole*, μτφρ. Fr. Brun, Παρίσι, Dunod, 1979.

συναλλαγών αλλά και των ριζοσπαστικών πολιτικών ιδεών. Η κεντρική θέση του προϊόντος στο εξαγωγικό εμπόριο θα μεγεθύνει αργότερα και τις, τόσο οικονομικές όσο και κοινωνικές, συνέπειες της σταφιδικής κρίσης²⁸. Διαδοχικά οι πόλεις-κέντρα εμπορίας αλλά και μονοκαλλιέργειας του προϊόντος (η Καλαμάτα, ο Πύργος, η Πάτρα) θα ακμάσουν και θα παρακμάσουν, υποκείμενες σε κρίσεις που έχουν να κάνουν με την υπαγωγή της σταφίδας στις δομές του ευρωπαϊκού εμπορίου.

Κατά την πρώιμη φάση του νεοελληνικού κράτους, καθοριστική είναι η συμβολή της Εθνικής Τράπεζας, όσον αφορά στην ανάπτυξη τόσο του εμπορίου όσο και της αγοράς κεφαλαίων. Το 1885 ο Αθανάσιος Βερναρδάκης σημειώνει σχετικά με τον ουσιαστικό ρόλο που αποδίδεται στην ΕΤΕ, εκείνον του μοναδικού ουσιαστικού άξονα του ελληνικού τραπεζικού συστήματος μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου: «[...] ομολογητέον δε ότι η Εθνική Τράπεζα πρώτιστα και μάλιστα συνετέλεσεν εις την διαπαιδαγώγησιν της αγοράς»²⁹. Η σύνδεση του τραπεζικού κεφαλαίου με τη δημιουργία μηχανισμών εκχρηματισμού δεν είναι βέβαια μια ιδέα που έλκει την καταγωγή της από τα εθνικά κράτη του 19ου αιώνα. Κατά τους πρώιμους νέους χρόνους, ένα κομμάτι της μερκαντιλιστικής σκέψης, στις απαρχές της διαπραγματεύσεως της ποσοτικής πλευράς των οικονομικών φαινομένων, θα τονίσει την τεράστια σημασία του δανειακού κεφαλαίου και την ειδική μορφή κέρδους που αντιπροσωπεύει ο τόκος³⁰. Το γεγονός ότι κατά το 17ο αιώνα συγκροτείται η «γραμματική» της πολιτικής οικονομίας, καθώς μελετούνται στρωματοποιημένες σε επί μέρους αντικείμενα οι έννοιες της αξίας, των διεθνών συναλλαγών, της νομισματικής κυκλοφορίας³¹, που μελλοντικά θα αποτελέσουν τη βασική θεματική της κλασικής οικονομικής σκέψης, συνιστά έναν επιστημολογικό άξονα της εννοιολόγησης της αγοράς που εδώ επιχειρείται.

Πέρα από τους ποιοτικούς και οριοθετημένους πυρήνες, ενδείξεις για το υπό εξέταση θέμα παρέχει και η δημοσιονομική πολιτική του οθωνικού βασι-

28. Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της σταφίδας 1851-1912*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1988.

29. Α. Βερναρδάκης, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, εισ. - ευρ. Χρ. Μπαλόγλου, φωτοανατύπωση της έκδ. 1885, Αθήνα, Ν. Καραβίας, 1990, σ. 216.

30. I. I. Rubin, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, μτφρ. Χρ. Βαλλιάνος, επιμ. Γ. Μηλιός, Αθήνα, Κριτική, 1994, σ. 97. Ο William Petty ήδη από τα τέλη του 17ου στην ερώτηση "What remedy is there if we have a little money?" θα απαντήσει: "we must erect a Bank". Braudel, *Civilisation materielle...*, τ. Α', σ. 515. Για το ρόλο των τραπεζών ως βασικών προγόνων του χρήματος (με την έννοια που του δίνουμε σήμερα), βλ. επίσης J. K. Galbraith, *To χρήμα*, μτφρ. Σπ. Θεοδωρόπουλος, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976, σ. 24-34.

31. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Παρίσι, Gallimard, 1966, σ. 177-179.

λείου. Η εισπρακτική πολιτική και, ειδικότερα, η καταβολή του εγγείου φόρου σε είδος, καταδεικνύουν τις δεσμεύσεις όσον αφορά στη δημιουργία αγοράς. Ο Εντμόντ Αμπού θα σημειώσει παραστατικά: «Θα είναι αδύνατο το Κράτος να εισπράξει τον έγγειο φόρο σε χρήμα, εφόσον τα μετρητά θα εξακολουθούν να είναι τόσο σπάνια στον τόπο»³². Η συζήτηση αργότερα στη Βουλή νομοσχεδίων για την κατάργηση της δεκάτης και την αντικατάστασή της με τελωνειακή φορολογία απεικάζει το ρόλο του συγκεκριμένου φόρου, που επιδρά ανασταλτικά στην επένδυση κεφαλαίων στον αγροτικό χώρο³³. Από την άλλη πλευρά, οι δαπάνες του κρατικού μηχανισμού κατά την εξεταζόμενη περίοδο καταδεικνύουν την ανισοβαρή κατανομή υπέρ των «πολεμικών υπηρεσιών». Προφανή είναι τα δυσάρεστα επακόλουθα για την ανάπτυξη στρατηγικής επενδύσεων τόσο της εισπρακτικής αναποτελεσματικότητας όσο και της κακοδιαχείρισης των εξόδων του κράτους³⁴.

III. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ:

Η βασιλεία του Γεωργίου Α' θα δώσει μορφή στη μετάβαση από τις τοπικές, επί μέρους αγορές στην εθνική αγορά. Η διαδικασία είναι επίπονη και οι αντιφάσεις δεν θα αποφευχθούν. Στην καμπή του 19ου αιώνα (1860), ο παραδοσιακός ρόλος των μεγαλεμπόρων της διασποράς αντιστρέφεται: ο μετασχηματισμός, η παγκοσμιοποίηση θα λέγαμε των δομών του διεθνούς εμπορίου, συρρικνώνει το διαμεσολαβητικό ρόλο των ελληνικών εμπορικών δικτύων³⁵. Δεν γίνεται, ωστόσο, από όλους κατανοητή η ανάγκη εξορθολο-

32. Εντ. Αμπού, *Η Ελλάδα του Οθωνος*, μτφρ. Α. Σπήλιος, εισ. - επιμ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1974 (Παρίσι 1854), σ. 203-204. Το έργο του Αμπού παρέχει ικανές ενδείξεις για το θέμα που εδώ μας απασχολεί. Ο γάλλος περιηγητής επιστημαίνει την ανυπαρξία κεφαλαίων καθώς και το γεγονός ότι όλα τα βιομηχανικά προϊόντα που καταναλώνονται στο κράτος εισάγονται.

33. Σπ. Ασδραχάς, «Η κίνηση των τιμών, ημερομισθίων και μισθών (1832-1912). Συζήτηση γύρω από μια έρευνα», *Ο ίδιος, Ζητήματα Ιστορίας*, ό.π., σ. 194-195.

34. Για μια πρόσφατη ποσοτική επεξεργασία των απολογιστικών στοιχείων του ελληνικού κράτους όσον αφορά στη δημοσιονομική του πολιτική, βλ. Ε. Πρόντζας (διευθ.), *Τα Δημόσια Έσοδα (1830-1939)*, υπό έκδοση· Α. Αντωνίου (διευθ.), *Τα Δημόσια Έξοδα (1830-1939)*, υπό έκδοση. Όσον αφορά στην εισπρακτική πολιτική, επίσης Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993. Για μια θεωρητική διαπραγμάτευση της ελληνικής δημοσιονομικής πολιτικής στη διαχρονική της διάσταση, βλ. Ε. Πρόντζας, «Ζητήματα δημόσιας οικονομικής», *Τα Ιστορικά* τχ. 37 (Δεκέμβριος 2002), 355-376.

35. Βλ. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, εισ. - επιμ. Α. Αγγέλου, Μ. Χ. Χατζηγιάν-

γισμού της οικονομικής συμπεριφοράς (ή ακόμη και αμυντικής αναδίπλωσης), καθώς οι θεωρήσεις του υποκειμένου είναι δέσμιες –πέραν των οικονομικών– και των ψυχολογικών ετοιμοτήτων. Οι παραδοσιακές νοοτροπίες υπεισέρχονται, άλλωστε, και στη δυστοκία των οικονομικών συμπεριφορών. Ο Ανδρέας Συγγρός, επικριτικός για όλους όσους δεν αναγνωρίζουν τα σημεία των καιρών, θα σημειώσει: «[...] ακόμη και εν Ελλάδι ηδύνατο να εύρωσι τα κεφάλαια των εν Λονδίνο σπουδαίων κεφαλαιούχων Ελλήνων ενασχόλησιν, και αυτοί οι Έλληνες στάδιον δράσεως και ενεργείας τετιμημένης»³⁶. Να λοιπόν, ο οικονομικός στίβος ως πεδίο για την αναίρεση του διαχωρισμού Ελλαδιτών και ομογενών, ή καλύτερα το χρήμα ως ενδιάμεσο για την αποκαθήλωση των ιδεαλιστικών ψευδαισθήσεων, *désillusionnés* κατά την ωραία διατύπωση της Έλλης Σκοπετέα³⁷. Η πραγματικότητα θα ακυρώσει αργότερα και την οροθετημένη υπέρβαση που αντιπροσωπεύει η επιχειρηματική ουτοπία.

Λίγο αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, θα πραγματοποιηθεί η κάθοδος των «σαρκοβόρων ομογενών», κατά τη ροϊδία έκφραση³⁸. Παρενετικά ως επισημανθεί εδώ η χρήση των ποιοτικών πηγών του 19ου αιώνα για τη μαρτυρία του οικονομικού³⁹. Πέρα από τα ποσοτικά στοιχεία και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, το καλειδοσκόπιο της λογοτεχνίας καταγράφει συλλογικές οικονομικές συμπεριφορές καθώς και τις αντιστάσεις στον εκχρηματισμό, φωτίζοντας τις σκιές των οικονομικών μηχανισμών που δεν διαπερνούν τις πρωτογενείς πηγές ή αναδεικνύοντας τα οικονομικά επιφαινόμενα. Για να περιορισθούμε στα προφανή, αναφέρουμε τις λογοτεχνικές καταγραφές μιας οικονομικής νοοτροπίας από τον Εμμανουήλ Ροΐδη, τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τον Άγγελο Βλάχο. Για παράδειγμα, στα συριανά διηγήματα του Ροΐδη κρυσταλλώνεται η αύξηση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων (και ειδικότερα πολυτελών γυναικείων ενδυμά-

νου, φωτοανατύπωση της έκδ. του 1908, Αθήνα, Εστία, 1998, τ. Α', σ. 67*. Για την πρόσληψη της παθητικότητας του διαμετακομιστικού εμπορίου, ήδη από τη δεκαετία του 1860, από τον ίδιο τον Συγγρό, βλ. στο ίδιο, τ. Β', σ. 269.

36. Στο ίδιο, σ. 272.

37. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1988, σ. 7. Η μελέτη, πέρα από την ανάλυση των αντιθετικών ζευγών ετερόχθονες-αυτόχθονες και ομογενείς-γηγενείς, αναδεικνύει και το σημαντικότερο ζήτημα της αυτοαντίληψης των Ελλήνων ύστερα από την Επανάσταση.

38. [Εμμ. Ροΐδης], «Σκνίπες», *Ασμοδαίος*, 2.2.1875, Α. Αγγέλου (επιμ.), *Εμμανουήλ Ροΐδης*. Άπαντα, τ. Β', 1868-1879, Αθήνα, Ερμής, 1978, σ. 114.

39. Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα...*, σ. 183.

των⁴⁰), πράγμα που, φυσικά, συνδέεται με την τοπική πρόωμη αστικοποίηση και καταδεικνύει την υιοθέτηση δυτικών προτύπων καταναλωτικής συμπεριφοράς: οι εκφάνσεις και το εξωτερικό περίβλημα μιας κοινωνίας –πέρα από την κατασκευή και παγίωση κοινωνικών στερεοτύπων και τη συγκρότηση ενός (αεξιολογίου κοινωνικών συμπεριφορών)– απεικάζουν τη δημιουργία μιας αγοράς με τοπικό χαρακτήρα, με τάσεις ωστόσο χωροθετικής διεύρυνσης μέσω της μετακίνησης καταναλωτικών προτύπων⁴¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο –που μόνο επιγραμματικά είναι δυνατόν να αναφερθεί στο πλαίσιο αυτού του κειμένου– οι λογοτεχνικές πηγές μπορούν να συνεισφέρουν στην κατανόηση του οικονομικού, όχι μόνο μέσα από τη λειτουργία τους ως δευτερογενούς υλικού, αλλά και λόγω του διαμεσολαβημένου χαρακτήρα τους: το ενδιάμεσο του διηγηματογράφου ή του μυθιστοριογράφου περιλαμβάνει επίσης την κοινωνική οπτική, την έξωθεν μαρτυρία για την εμπέδεια, την κατίσχυση και την ευρύτερη δεξίωση συγκεκριμένων καταναλωτικών συμπεριφορών.

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα των ομογενών, που δεν είναι εξάλλου εντελώς διαφορετικό από την υιοθέτηση συγκεκριμένων (και ευρύτερων από αυτές που παραπάνω υπαινιχθήκαμε) καταναλωτικών συμπεριφορών από τους αυτόχθονες πολίτες του ελληνικού βασιλείου, επισημαίνεται ότι η διεύρυνση των ομογενειακών κεφαλαίων συνιστά μια όψη της απόπειρας να επιταχυνθεί η αναπτυξιακή διαδικασία. Από την άλλη πλευρά, οι απαρχές ευρύτερων χρηματοοικονομικών συναλλαγών σηματοδοτούν την έξοδο της οικονομίας από μια σχεδόν εμβρυακή φάση. Αυτή είναι και η ιστοριογραφική οπτική με την οποία αντιμετωπίστηκε –κατά τον φθίνοντα 20^ο αιώνα– το ζήτημα. Ο προσανατολισμός των ομογενειακών κεφαλαίων σχεδόν αποκλειστικά προς τον χρηματοπιστωτικό τομέα αποκρυσταλλώνεται στα ποικίλα σχέδια, επιτυχημένα ή αποτυχημένα, για ίδρυση νέων τραπεζών, σχέδια που προέρχονται από αντιμαχόμενους μεταξύ τους κύκλους της διασποράς και που από κοινού αντιπαράθθενται στο τραπεζικό μονοπώλιο της Εθνικής Τράπεζας, με έμφαση εδώ στο εκδοτικό της προνόμιο. Η οικονομική διαμάχη δεν κρύβει πολύ επιμελώς τα πολιτικά της ερείσματα, καθώς οι ελληνικές κυβερνήσεις της δεκαετίας του 1870 είναι φορείς αλλά και υπόφοροι των ομογενειακών επιχειρηματικών προτάσεων⁴². Στη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας φαίνεται, άλλωστε, να εδρά-

40. Ενδεικτικά, βλ. «Ψυχολογία Συριανού συζύγου», Α. Αγγέλου (επιμ.), *Εμμανουήλ Ροΐδης*. Απαντα, ό.π., τ. Ε', 1894-1904, σ. 37-55.

41. Για μια σχετική ανάλυση αναφορικά με την αύξηση ενδυματολογικής ζήτησης και την επίδρασή της στη δημιουργία αγοράς κατά το 18^ο αιώνα βλ. D. Roche, *La culture des apparences*, Παρίσι, Fayard, 1988.

42. Το ζήτημα αναλύθηκε τόσο από την οικονομική όσο και από την πολιτική πλευ-

ζεται και ο διαχωρισμός μεταξύ Ελλαδιτών και ομογενών, χωρίς η διαπίστωση να αναιρεί το γεγονός ότι η αρνητική απεικόνιση των τελευταίων στο συλλογικό ασυνείδητο πηγάζει και από τα οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα που εισάγουν οι Έλληνες της διασποράς: πρότυπα που δεν εντάσσονται στις μέχρι τότε κανονικότητες του ελληνικού βασιλείου. Υπό αυτή την οπτική πάντως, η πορεία προς τη συγκρότηση της εθνικής αγοράς συμβαδίζει με την οιοσέο οικονομική πρόοδο, αλλά και διευρύνει την κλίμακα πάνω στην οποία λειτουργήσει η ελληνική κοινωνία. Η μετάβαση συντελείται μέσα από μια κρίση, με την έννοια της στιγμιαίας αρνητικής ρήξης⁴³: η περιπέτεια των Λαυρεωτικών με τις γνωστές τραυματικές επιπτώσεις θα εικονογραφήσει οριστικά τους ομογενείς με μια κερδοσκοπική και καιροσκοπική εικόνα⁴⁴. Θα σημαίνει ωστόσο και τις απαρχές της χρηματιστηριακής αγοράς των Αθηνών. Αν και η σφοδρότητα της κρίσης προετοιμάστηκε από τις προσδοκίες που επενδύθηκαν στο «θησαυρό» του Λαυρίου, οι νέες επενδυτικές προοπτικές αλλά και η ενσάρκωση (μέσα από το λαυρεωτικό δράμα) της ανάγκης για θεσμοθετημένο ρυθμιστικό πλαίσιο οδήγησαν στην επίσημη ίδρυση του Χρηματιστηρίου Αθηνών με νομοθετικό διάταγμα της 30ής Σεπτεμβρίου 1876⁴⁵. Εν κατακλείδι, η οικονομική επέκταση της Αθήνας, σε βάρος τόσο της Σύρου όσο και του Πειραιά, πόλεων με πρωιμότερη αγορά κεφαλαίων, υπαγορεύει το σχηματισμό της εθνικής αγοράς με άξονα την ελληνική πρωτεύουσα.

Θα ήταν ωστόσο ελλιπής, αν όχι λανθασμένη, η προσέγγιση της έννοιας της αγοράς μόνο από τη σκοπιά της αστικής οικονομίας, σε μια περίοδο

ρά στη μελέτη: Γ. Β. Δερτιλής, *Το ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873). Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, πρόλ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 21989.

43. Για τον ιστορικό της οικονομίας η κρίση αναπαριστά μια φάση ρήξης, αρνητικής και στιγμιαίας, αλλά και το αργόσυρτο, και γι' αυτό επίπονο, ανάπτυγμα μιας στρατηγικής επενδύσεων. Βλ. Em. Le Roy Ladurie, "La crise et l'historien", *Le territoire de l'historien*, Παρίσι, Gallimard, 1978, τ. Β', σ. 429. Για την έννοια της κρίσης στον ελληνικό 19ο αιώνα, βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Αθήνα, Κριτική, 1994, 2 τ.

44. Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο»...*, σ. 83.

45. Σχετικά με το ζήτημα της ίδρυσης του Χρηματιστηρίου Αθηνών: Κ. Μπρέζιαννη, «Προς τη διαμόρφωση των οικονομικών μηχανισμών. Το παράδειγμα της χρηματιστηριακής αγοράς», *Δελτίο Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών* τχ. 21-22 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2000), 109-123· Η ίδια, «Χρηματιστήριο Αθηνών. Μια προσπάθεια ιστορικής ανάγνωσης», *Δελτίο ΕΕΤ* (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000), 167-179. Αναφέρουμε, επίσης, το σχετικό αφιέρωμα της *Καθημερινής* στο ένθετο *Επτά Ημέρες*, «Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών», 9.12.2001.

όπου η κυριαρχία του γεωργικού τομέα καταγράφεται τόσο από τα στατιστικά στοιχεία και τα αρχαιικά τεκμήρια όσο και από τις δευτερογενείς πηγές⁴⁶. Εν τέλει, τόσο η συγχρονική παρατήρηση όσο και η ιστοριογραφική ανάλυση καταγράφουν τον πρωτίστως αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας κατά το 19ο αιώνα. Εξάλλου γόνιμη είναι η ευρύτερη ιστοριογραφική προβληματική που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια όσον αφορά στη μελέτη του αγροτικού χώρου⁴⁷. Η ενσωμάτωση των ελληνικών στις διεθνείς σπουδές δεν μπορεί παρά να λάβει υπόψη της τον εμπλουτισμό των αντικειμένων της αγροτικής ιστορίας, στο βαθμό που η οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους τέμνεται εν πολλοίς με μια ευρυγώνια ανάγνωση των γεωργικών δομών της χώρας.

Η ενσωμάτωση του αγροτικού χώρου στην εθνική οικονομία αποτελεί μια από τις αιχμές της οικονομικής πολιτικής κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870, έστω και σε διερευνητικό επίπεδο. Το 1871 η τελική απόφαση για διανομή των εθνικών γαιών από την κυβέρνηση του φιλελεύθερου Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, πέρα από τη λύση ενός κοινωνικού προβλήματος και μια πρώτη προσπάθεια διευθέτησης του ζητήματος της εγγείου ιδιοκτησίας⁴⁸, έχει ως στόχο τη μετατροπή του αγροτικού πληθυσμού σε διακριτή κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία. Λαμβάνοντας υπόψη την προκαπιταλιστική λειτουργία του φόρου επικαρπίας στον οποίο ήταν υπόχρεοι οι καλλιεργητές των εθνικών γαιών⁴⁹, η προσπάθεια μετασχηματισμού της γεωρ-

46. Όσον αφορά στις συγχρονικές έρευνες, σημειώνονται ενδεικτικά: Αλ. Μανσόλας, *Πολιτογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, επιμ. Θ. Βερέμη, Σ. Παπαγεωργίου, Κ. Παπαθανασόπουλου, φωτοανατύπωση της έκδ. 1867, Αθήνα, Ν. Καραβιάς· Ρ. Moraitinis, *La Grèce telle qu'elle est*, Παρίσι, Firmin Didot, 1877· Αλ. Tompasis, *La Grèce du point de vue agricole*, Αθήνα, Imprimerie de l'Indépendance Hellénique, 1878.

47. Βλ. Em. Le Roy Ladurie, *L'historien, le chiffre et le texte*, Παρίσι, Fayard, κεφ. "Voies nouvelles pour l'histoire rurale (XVII-XVIII siècles)", σ. 233-250.

48. Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση πραγματοποιείται με το νόμο ΥΛΑ/24.3.1871. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Πανταζόπουλο, ο Αλ. Κουμουνδούρος είναι ο συνεχιστής της εποικιστικής πολιτικής του Καποδίστρια, εφαρμόζοντας συνεπή φιλαγροτική πολιτική: Ν. Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσπολέμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 202.

49. Για την προκαπιταλιστική λειτουργία του φόρου επικαρπίας, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 108. Επίσης, το ζήτημα των φορολογικών αξιώσεων του νεοελληνικού κράτους αναλύεται από τον Δ. Ψυχογιό (*Το ζήτημα των αγροτικών γαιών*, Αθήνα, ΑΤΕ, 1994,

γικής οικονομίας βασίζεται στη δημιουργία της μικρής ιδιοκτησίας. Η διαπίστωση του Κ. Καραβίδα, ο οποίος θα επισημάνει ήδη κατά τη μεσοπολεμική περίοδο τη συνάφεια του πολιτικού φιλελευθερισμού με την εδραίωση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, φαίνεται να ισχύει τόσο για την πρώτη όσο και για τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση⁵⁰. Επί πλέον, η διανομή των εθνικών γαιών εμπλέκεται με τα δίχτυα πολιτικής και τοπικής εξουσίας, μέσω των διεκδικήσεων που προβάλλουν τα αστικά στρώματα σχετικά με το δικαίωμα στην εξαγορά γαιών⁵¹. Εξάλλου, σημαντική παράμετρο της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 αποτελεί το γεγονός ότι δόθηκε δικαίωμα εξαγοράς όχι μόνο στους καλλιεργητές των εθνικών γαιών αλλά σε κάθε έλληνα πολίτη⁵².

Η με κρατική παρέμβαση δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας συμβαδίζει χρονολογικά με τις πρώτες προσπάθειες για την άσκηση της κτηματικής πίστης, καταδεικνύοντας έτσι την προοπτική διεύρυνσης των

σ. 25-27). Κατά μία έννοια, ο φόρος επικαρπίας έρχεται να αντικαταστήσει τις φεουδαλικές προσόδους που καταβάλλονταν επί οθωμανικής κυριαρχίας από τους καλλιεργητές των τιμαριών στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό και τη γαιοπρόσοδο που καταβαλλόταν στον τιμαριούχο. Για το φορολογικό καθεστώς της γης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 21999, σ. 84-106· Ο ίδιος, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία. ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα, Ερμής, 21988, σ. 79-95. Ο ρόλος του νεοελληνικού κράτους ως «αναχρονιστικού» γαιοκτήμονα σταθμίζεται και από το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των εθνικών γαιών παρέμειναν χέρσες. Βλ. μεταξύ άλλων Γκ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, εισ.-επιμ. Γ. Βουρνάς, μτφρ. Ο. Ρομπάκη, Αθήνα, Αφοί Τολιδή, 1976, (Χαϊδεβέργη 11835), σ. 586.

50. Κ. Καραβίδα, *Αγροτικά*, προλ. Ιω. Πεσμαζόγλου, εισ. Ν. Μουζέλη, αναστ. ανατ. της έκδ. του 1931, Αθήνα, Παπαζήσης, 1978, σ. 433-434.

51. Σχετικά με τις διεκδικήσεις των αστικών στρωμάτων στην εξαγορά εθνικών γαιών, βλ. G. Dertilis, "Terres, paysans et pouvoir économique en Grèce, XVIIIe-XXe siècles", *Annales ESC* 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 1992), 281 κ.ε.

52. Για τις θεσμικές τομές στο καθεστώς των εθνικών γαιών που επέφερε ο νόμος ΥΑΑ, βλ. W. McGrew, *Land and revolution in modern Greece. The transition in the tenure and exploitation of land from ottoman rule to independence*, Κεντ, Οχάιο, The Kent State University Press, 1985, σ. 210-211. Σύμφωνα με τον Αριστείδη Σίδερη, η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση ήταν αποτυχημένη καθώς οδήγησε σε κατάτμηση των εθνικών γαιών (Α. Δ. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία, (1833-1933)*, Αθήνα 1934, σ. 56-57). Στις ρίζες αυτής της μεταρρυθμιστικής πολιτικής συναντάται αφ' ενός η προώθηση μιας μικρής, περίπου ισοκατανεμημένης, αγροτικής ιδιοκτησίας, αφ' ετέρου ο κατακερματισμός των εθνικών γαιών που συνιστά παράγοντα καθυστέρησης των παραγωγικών δομών.

μηχανισμών της αγοράς. Προτάσεις προερχόμενες από κύκλους της διασποράς για ίδρυση κτηματικής τράπεζας συγκαταλέγονται στην ευρύτερη ομογενειακή επενδυτική στρατηγική, για την οποία έγινε παραπάνω υπαινιγμός, ενώ το ζήτημα εμπλέκεται—φυσικά—με τη μονοπώληση του τραπεζικού τομέα από την Εθνική Τράπεζα. Ανάλογα σχέδια του Κουμουνδούρου για σύσταση κτηματικής τράπεζας με ημιδημόσιο χαρακτήρα ενσαρκώνουν μια πρώτη εκδήλωση κρατικής «παρέμβασης». Όπως έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί σε ευρύτερη μελέτη, οι προτάσεις για την οργάνωση της κτηματικής και αγροτικής πίστης κατά το 19ο αιώνα κάνουν χρήση περισσότερων του ενός υποδειγμάτων, διακλαδιζόμενες από το αποκεντρωτικό μοντέλο στα σοσιαλίζοντα σχέδια ή στις λανθάνουσες συνεργατικές ενώσεις⁵³. Παρ' όλα αυτά, οι προσπάθειες για δημιουργία ενός νέου δικτύου κυκλοφορίας κεφαλαίων σε συνάρτηση με την άσκηση της αγροτικής πίστης δεν θα ανατρέψουν τη μέχρι το 1870 ιεράρχηση, καθώς εξακολουθεί να προκρίνεται η χορήγηση τριτεγγυημένων αγροτικών δανείων από την Εθνική, η οποία και επιβεβαιώνει τον ηγετικό της ρόλο στη διαμόρφωση της εγχώριας αγοράς⁵⁴.

Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι παρ' όλο που η αγροτική και η κτηματική πίστη αντιμετωπίστηκαν ενιαία κατά το 19ο αιώνα, δεν έλειψε ωστόσο η προβληματική που συνέδεσε τις αγροτικές χορηγήσεις (τη χορήγηση δηλαδή δανείων με προσωπική εγγύηση) με την ουσιαστική προσπάθεια εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόκριση της χορηγήσεως από την ΕΤΕ τριτεγγυημένων αγροτικών δανείων, σύμφωνα με τη σχετική Σύμβαση του Δεκεμβρίου 1861, σηματοδοτεί την αναπαραγωγή τόσο των δομών ιδιοκτησίας όσο και των κοινωνικών εξαρτήσεων. Το αυστηρά ιεραρχημένο σύστημα της πίστης, επίσημης και ανεπίσημης, καταδεικνύει εξάλ-

53. Για τις προτάσεις σχετικά με την οργάνωση της αγροτικής και κτηματικής πίστης, βλ. C. Brégianni, *Les banques, l'agriculture et l'État. Stratégies de crédit et politique agraire en Grèce de 1861 à 1940*, πρόλ. Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Presses Universitaires de Septentrion, 2002, σ. 29-88. Για τη μελέτη μιας ειδικής περίπτωσης, της άσκησης της αγροτικής πίστης από το Κοινοφελές Ταμείο Κρήτης, βλ. E. Bournova, "Évolution des systèmes de crédit en Méditerranée : le cas de la Crète, 1870-1914", *Histoire & Mesure* X, τχ. 1, 2 (1995), ειδ. τχ., "Économie et société grecques, XIXe-XXe siècles", σ. 25-45.

54. Για τις συνθήκες άσκησης της αγροτικής πίστης από την Εθνική Τράπεζα, βλ. επίσης Th. Kalafatis, "Politique bancaire et crédit agricole en Grèce (1861-1901)", *Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications. XIIe-XIXe siècles, Actes du IIe Colloque International d'Histoire, Athènes, 18-25 septembre 1983*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1986, τ. 2, σ. 395-406. Επίσης, Brégianni, *Les banques...*, σ. 89-108. Για μια συγχρονική σχεδόν ανάλυση των δομών της αγροτικής πίστης, βλ. Ξ. Ζολώτας, *Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα, Τζάκας/Δελαγραμμάτικας, 1934, σ. 171 κ.ε.

λου την υπαγωγή των επί μέρους τραπεζικών μηχανισμών στην κυρίαρχη οικονομία αλλά και τις μεταλλάξεις της τελευταίας⁵⁵. Η χρονική σύμπτωση της διανομής των εθνικών γαιών και η πρώιμη φάση στην άσκηση της αγροτικής πίστης καταγράφει νέες στρατηγικές των κεφαλαίων με κατεύθυνση, θεωρητικά τουλάχιστον, τον αγροτικό χώρο. Σε τοπικό επίπεδο το άμισο αυτό σχήμα ενσαρκώνεται στη δημιουργία δικτύων εκχρηματισμού με άξονα τη μικρή ιδιοκτησία και την καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων⁵⁶.

Η προσάρτηση νέων επαρχιών το 1881 επαναφέρει το σημαντικό πρόβλημα της εγγείου πολιτικής, ενώ, σύμφωνα με τον Αριστείδη Σίδηρη, η μετάβαση από το οθωμανικό στο ρωμαϊκό δίκαιο «ετόνωσε τη θέση των τσιφλικούχων»⁵⁷. Τη στιγμή λοιπόν που ενσαρκώνεται στην παλαιά Ελλάδα η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, σχηματίζεται στη Θεσσαλική επαρχία το μόρφωμα που σε άλλη συγκυρία ή στην ιστορία μιας άλλης χώρας θα μπορούσε να αποτελέσει τον ανταγωνιστή του συστήματος. Στη μεγάλη ιδιοκτησία της Θεσσαλίας ιχνηλατείται η βιωματική σχέση της παραδοσιακής οικονομικής συμπεριφοράς, καθώς οι γαιοκτήμονες είναι στην πλειοψηφία τους οι *homini economici* της διασποράς, οι οποίοι μετέχουν στους μηχανισμούς της αγοράς, έστω και σε δευτερεύοντες ή παραπληρωματικούς ρόλους, μέσω των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων. Το τσιφλίκι του Συγγρού, του Στεφάνοβικ και άλλων θα αναπαραγάγουν τις οθωμανικές αγροληπτικές σχέσεις⁵⁸, θα βασι-

55. Για την ανάλυση των τραπεζικών δικτύων στη μακρά διάρκεια, βλ. G. B. Dertilis, "Réseaux de crédit et stratégies du capital", Ο ίδιος (επιμ.), *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930*, Παρίσι, Fondation des Treilles/La Découverte, 1988, σ. 49-81.

56. Η άμιση κατανομή αυτού του είδους των χορηγήσεων καταγράφεται, επίσης, από την απορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους των βραχυπρόθεσμων αγροτικών δανείων από τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές έως και τα τέλη του 19ου αιώνα. Για τα τοπικά δίκτυα εκχρηματισμού με βάση τις εμπορευματικές καλλιέργειες, βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Α', *Αγροτική πίστη και παραγωγή*, τ. Γ', *Πιστωτικό σύστημα, οικονομία και κοινωνία*, Αθήνα, MIET, 1990.

57. Σίδηρης, *Η γεωργική πολιτική...*, σ. 71.

58. Βέβαια, το ελληνικό κράτος ενίσχυσε τα δικαιώματα των γαιοκτημόνων σε σχέση με το προηγούμενο οθωμανικό δίκαιο, το οποίο δεν αναγνώριζε το δικαίωμα ιδιοκτησίας αλλά μόνο κατοχής της γης. Σύμφωνα με τον Πανταζόπουλο, το νομικό καθεστώς των κολίγων έγινε σκληρότερο μετά τη Θεσσαλική ενσωμάτωση, διότι ο ιδιοκτήτης της γης αποκτούσε πλέον το δικαίωμα να εξώσει οριστικά τον καλλιεργητή (Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί...», σ. 219). Για το ζήτημα της αναγνώρισης πλήρους κυριότητας επί των οθωμανικών γαιών τη στιγμή της προσάρτησης, βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1974, (1912), σ. 251-253.

στούν στην εκτατική καλλιέργεια του σιταριού, θα χειροτερεύσουν –σύμφωνα με τον Κορδάτο– τη θέση των κολίγων⁵⁹. Οι εξαιρέσεις που αφορούν στη συγκρότηση μικρών βιομηχανικών μονάδων σε κάποια από τα εν λόγω τσιφλίκια δεν θα ανατρέψουν τον συντηρητικό οικονομικό ρόλο της μεγάλης γαιοκτησίας, άποψη που υποστηρίχθηκε και από τους αγροτιστές του Μεσοπολέμου⁶⁰. Δίπλα, λοιπόν, στα τοπικά δίκτυα εκχρηματισμού, μια άλλου τύπου οικονομία μοιάζει να εμφιλοχωρεί στη θεσσαλική επαρχία⁶¹, η οποία αναπαράγει προκαπιταλιστικούς μηχανισμούς κατανομής του αγροτικού πλεονάσματος. Πρόκειται για μια αντινομία που ενυπάρχει στον οικονομικό ρόλο των ομογενών ή για την προσαρμογή των επιχειρηματικών σχεδίων μέρους εξ αυτών στην εκάστοτε συγκυρία; Το ερώτημα έχει μάλλον ρητορικό χαρακτήρα, καθώς η μεγάλη θεσσαλική γαιοκτησία δεν φαίνεται να προώθησε την ανάπτυξη του μηχανισμού της αγοράς⁶².

Δεν αποτελεί βέβαια πρωτοτυπία η διαπίστωση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ της ανάπτυξης των οικονομικών μηχανισμών κατά τον 19ο αιώνα και της τεχνολογικής εξέλιξης⁶³. Στον ευρωπαϊκό και υπερατλαντικό χώρο, η εξάπλωση των αγορών κεφαλαίου συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη των σιδηροδρομικών δικτύων⁶⁴. Στην Ελλάδα η κατασκευή των σιδηροδρόμων

59. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 61973, σ. 116. Ανάλογες είναι οι απόψεις του Σ. Τριανταφυλλίδη, δικηγόρου και υποστηρικτή του αιτήματος για απαλλοτρίωση. Βλ. Σ. Τριανταφυλλίδη, *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1974, (1906), σ. 28 και 35.

60. Β. Alivizatos, *La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale*, Παρίσι, Librairie du Recueil Sirey, 1932, σ. 192.

61. Βλ. Ε. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, 2 τ.

62. Είναι γνωστή η θεωρητική άποψη ότι η μεγάλη ιδιοκτησία είναι η κλασική οδός προς την καπιταλιστική ανάπτυξη της υπαίθρου, καθώς επιδιώκει την αύξηση της παραγωγικότητας εκμηχανίζοντας και εκσυγχρονίζοντας τον τρόπο παραγωγής. Βλ. Κ. Kautsky, *La question agraire. Étude sur les tendances de l'agriculture moderne*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι, Maspéro, 1979, σ. 138-196.

63. Ενδεικτικά για τη συμβολή της ανάπτυξης των σιδηροδρομικών δικτύων στη μαζική εκβιομηχάνιση της Δυτικής Ευρώπης: Ε. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επανάστασεων, 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 65-68.

64. Ενδεικτικά παραδείγματα για την ενεργή συμβολή του σιδηροδρόμου στη βιομηχανική ανάπτυξη αποτελούν οι μελέτες Fr. Dobbin, *Forging industrial policy. The United States, Britain, and France in the railway age*, Νέα Υόρκη/Μελβούρνη, Cambridge University Press, 21997· Al. Martin, *Railroads triumphant. The growth, rejection, and rebirth of a vital american force*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη, Oxford University Press, 1992· R. M. Haywood, *Russia enters the railway age, 1842-1855*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1998.

Πελοποννήσου, Στερεάς και Θεσσαλίας κατά τις δεκαετίες 1880 και 1890⁶⁵ όχι μόνο συνέτεινε στην επιτάχυνση των εμπορικών πράξεων, αλλά και προέβαλε την έννοια του κοινού οικονομικού χώρου. Οι μακρές κοινοβουλευτικές συζητήσεις αλλά και η συσχέτιση των ψηφισθέντων ή προταθέντων νομοσχεδίων με τις γραμμές που τελικά κατασκευάστηκαν αποτελούν μια ένδειξη για την οικονομική και κοινωνική διάσταση της γένεσης των σιδηροδρομικών δικτύων κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Ωστόσο, οι τεχνολογικές μεταβάσεις δεν ανατρέπουν την αργόσυρτη εξέλιξη των νοοτροπιών, οι οποίες στη συγκεκριμένη περίπτωση ενισχύονται λόγω του ιδιωτικού χαρακτήρα των εταιρειών που αναλαμβάνουν την κατασκευή και εκμετάλλευση των δικτύων. Από την άλλη πλευρά, η δεξίωση στο συλλογικό ασυνείδητο της τεχνολογικής καινοτομίας που αντιπροσωπεύει ο σιδηρόδρομος καταγράφεται και μέσα από τις αναπαραστάσεις του στη λαϊκή τέχνη και στην επίσημη λογοτεχνία, αλλά και στα αυτοαναφορικά κείμενα. Τέλος, η γλισχρότητα που καταγράφουν τα στοιχεία του Χρυσού Ευελπίδη⁶⁶ για το οδικό δίκτυο του 19ου αιώνα μοιάζει να επιβεβαιώνεται και από τη νεότερη έρευνα. Η εμφαντική και κυρίαρχη θέση της θαλάσσιας συγκοινωνίας εξηγείται και από το γεγονός ότι σε ορισμένα από τα λιμάνια της χώρας συγκεντρωνόταν το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας⁶⁷.

Η μετάβαση στη χρηματική οικονομία ανιχνεύεται στην κυκλοφορία του νομίσματος: άλλωστε, κατά το 19ο αιώνα το νόμισμα δεν παίζει πλέον αποκλειστικά το ρόλο εμπορεύματος που με τη μορφή πολύτιμου ή μη μετάλλου διαμεσολαβεί στις ανταλλαγές των αγαθών⁶⁸. Η ανάπτυξη των τραπεζικών μηχανισμών, η έκδοση τραπεζογραμματίων με μεταλλικό κάλυμμα και η διευρυμένη πλέον χρήση του monnaie scripturale απεικονίζουν την αυτοτελή του αξία. Η πρόσληψη του νομίσματος ως κύριου εργαλείου για τη λάξευση

65. Κύρια αναφορά στο ζήτημα αποτελεί η μελέτη: Α. Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, 1882-1910. Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.

66. C. Evelpidi, *Les États Balkaniques. Étude comparée, politique, sociale, économique et financière*, Παρίσι, A. Rousseau, 1930, σ. 152-164.

67. Μ. Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα. 1830-1880*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1989.

68. Βλ. J. K. Galbraith, *L'économie en perspective. Une histoire critique*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι, Seuil, 1989, σ. 134. Η συζήτηση για το αν το νόμισμα αποτελεί μονάχα ένα σύμβολο ή αν συνιστά το ίδιο μια πραγματική αξία έχει ιστορική διάρκεια, ενώ διαπερνά τη θεωρία του χρήματος και της αξίας. Για τη φιλοσοφική διάσταση της νομισματικής θεωρίας, βλ. G. Simmel, *Philosophie de l'argent*, μτφρ. S. Cornille, P. Ivernel, Παρίσι, PUF, 2^η 1999, κεφ. "La valeur-substance de l'argent", σ. 125-233.

κοινού οικονομικού χώρου ανάγει τις θεσμικές απαγορεύσεις αναφορικά με την κυκλοφορία ξένων νομισμάτων σε ενδείξεις για τη συγκρότηση εθνικής αγοράς⁶⁹. Στην Ελλάδα οι περιορισμένες νομισματικές κοπές αλλά και η εσωμάτωση νέων επαρχιών το 1881⁷⁰ καθιστούν αναγκαία την κυκλοφορία ξένων νομισμάτων σε πολύτιμο μέταλλο –συνήθως υπερτιμημένων– όπως και τουρκικών στις νεοπροσαρτηθείσες επαρχίες. Από την άλλη πλευρά, η συμμετοχή της χώρας σε υπερεθνικούς νομισματικούς θεσμούς, και η αναφορά εδώ είναι στη Λατινική Νομισματική Ένωση, τί άλλο προεξοφλεί παρά την αναζήτηση οριοθέτησης της εθνικής αγοράς⁷¹; Η νομισματική ένωση του 19ου αιώνα αντανάκλα την ευρωπαϊκή νομιμότητα της μεταλλικής κυκλοφορίας, στην οποία επιδιώκει να έχει συμμετοχή και η Ελλάδα παρά τη συχνή ανάγκη καταφυγής στο ταμειακό μέσο της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Από την άλλη πλευρά, στη διαμάχη μονομεταλλισμού και διμεταλλισμού⁷² η ΛΝΕ δίνει μια πρόσκαιρη απάντηση με την παγίωση σταθερής ισοτιμίας μεταξύ χρυσού και αργύρου, πράγμα που θα την καταστήσει ιδιαίτερα ευάλωτη στις επιπτώσεις των κρίσεων της δεκαετίας του 1870. Μέσω της συμμετοχής της στην Ένωση, η Ελλάδα θα ενταχθεί στις δομές

69. Ε. Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων (1885-1910)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1995, σ. 87-97.

70. Γίνεται προσπάθεια μιας συνοπτικής επεξεργασίας των νομισματικών πραγμάτων του ελληνικού κράτους στη σειρά άρθρων: Κ. Μπρέγιαννη, «Νόμισμα και νομισματικές κρίσεις στην Ελλάδα (1828-1952)», *Δελτίο ΕΕΤ* τχ. 25, κ.ε.

71. Για την πολιτική διάσταση του ζητήματος της ελληνικής συμμετοχής στη ΛΝΕ σε σχέση και με την εσωτερική πολιτική των κυβερνήσεων βλ. Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα, 1830-1910*, Αθήνα, ΕΕΤ/Αλεξάνδρεια, 1999, σ. 195-210. Για τη διαμάχη των δυο νομισματικών συστημάτων (διμεταλλικού ή μονομεταλλικού) σε σχέση φυσικά με τη ΛΝΕ, βλ. Μ. Dritsas, "Monetary modernisation in Greece: bimetalism or the Gold Standard (1833-1920)", *The Journal of Economic History* 28, τχ. 1 (1999), 19-38, και για το ίδιο θέμα σε συνάφεια με τις νομισματικές κρίσεις, βλ. Ζ. Δεμαθάς, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, (1880-1930)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991. Σχετικά με την ποσοτική αποτίμηση της προσφοράς χρήματος και τα προβλήματα της νομισματικής κυκλοφορίας κατά το 19ο και ως το τέλος του Μεσοπολέμου, βλ. G. Kostelenos, *Money and output in Modern Greece: 1858-1938*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1995, σ. 337-372.

72. Πρόκειται για «νομισματικούς πολέμους», σύμφωνα με μια έκφραση. Βλ. J. Day (διευθ.), *Études d'Histoire Monétaire*, Αύλη, Presses Universitaires de Lille, χ.χ., σ. 9. Η μάχη είναι εκ των προτέρων κερδισμένη από το χρυσό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η φροϋδική διατύπωση ότι η προσκόλληση στο χρυσό είναι βαθιά ριζωμένη στο ανθρώπινο συνείδητο κι ότι δεν θα μπορούσε να ανατραπεί ακόμη κι αν το χρυσό ήταν υπεράφθονο. Για την επισήμανση, βλ. J. K. Galbraith, *Το χρήμα...*, σ. 50.

μιας ευρύτερης αγοράς, ενώ η διεθνοποίηση του νομισματικού της συστήματος εισάγει τα έντονα συμπτώματα των νομισματικών κρίσεων.

Στο βαθμό που η αγορά συναλλάγματος κατοπτρίζει την εμπορική ζωή μιας πόλης, οι διακυμάνσεις της συναλλαγματικής ισοτιμίας γίνονται συχνά φορείς σε τοπικό επίπεδο νομισματικών κρίσεων, ενώ αυτονόητη είναι η σχέση μεταξύ τιμών συναλλάγματος και κρατικής νομισματικής πολιτικής⁷³. Η καταφυγή στην αναγκαστική κυκλοφορία τραπεζογραμματίων, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η ένδεια σε μεταλλικό κάλυμμα και η διαρροή των μεταλλικών διαθεσίμων, εμπλέκεται φυσικά με τη διαμάχη των τραπεζών, όπως ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα υπαινίσσεται ο Γεώργιος Κατσελίδης στην κλασική μελέτη του για το νόμισμα⁷⁴. Επισφραγίζεται η κυριαρχία της Εθνικής Τράπεζας και όσον αφορά στη δυναμική παρέμβασή της στην κυκλοφορία των κεφαλαίων, ζήτημα πρωταρχικής σημασίας για τον εκχρηματισμό της οικονομίας, όπως επιβεβαιώνει η ποσοτική διερεύνηση του θέματος⁷⁵.

Επιστημάνθηκε ο ρόλος της εσωτερικής αγοράς, υπονοήθηκαν οι σχέσεις της με τον περιρρέοντα οικονομικό χώρο, δεν έγινε, ωστόσο, παρά περιφερειακή αναφορά στην ένταξη της χώρας στα υπερεθνικά δίκτυα κίνησης κεφαλαίων. Το σημείο είναι κομβικό για την κατανόηση των οικονομικών μηχανισμών του φθίνοντος 19ου αιώνα. Το 1878 οι διεθνείς αγορές ξανανοίγουν για την Ελλάδα. Την αμέσως επόμενη δεκαετία ο δημόσιος εξωτερικός δανεισμός θα χρηματοδοτήσει τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της τριτοπικτής πολιτικής, αλλά σύμφωνα με τον Ανδρέα Ανδρεάδη θα φέρει την οικονομία σε απελπιστική κατάσταση⁷⁶. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1880, η κύρια λειτουργία των δανείων, εξωτερικών και εσωτερικών, είναι η ανατροφοδότηση του δημοσίου χρέους. Η πτώχευση του 1893, η επιβολή του Διεθνούς Ελέγχου το 1897, η επανάληψη των πληρωμών μετά την αναγκαία παρέμβαση των τριών Δυνάμεων προκειμένου αυτές να εγγυηθούν το δάνειο της πολεμικής αποζημίωσης προς την Τουρκία δεν θα απο-

73. Ν. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.

74. Γ. Κατσελίδης, *Το νόμισμα*, φωτοαντύπωση της έκδ. 1902, Αθήνα, ΕΕΤ/Αλεξάνδρεια, 1997.

75. Στ. Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα (1860-1900)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1981.

76. Α. Ανδρεάδης, «Εθνικά δάνεια και Ελληνική Δημόσια Οικονομία», Ο ίδιος, Έργα, επιμ. Κ. Βαρβαρέσου, Γ. Πετρόπουλου, Ι. Πίντου, Αθήνα, Νομική Σχολή, 1939, τ. Β', σ. 370 κ.ε. Καθοριστική, ακόμη και σήμερα, είναι για την ιστορική έρευνα της ελληνικής δημοσιονομικής πολιτικής η συμβολή των μελετών του Α. Ανδρεάδη.

τελέσουν μόνο μελανά σημεία στην ιστορία της ελληνικής οικονομίας, για να συνοψισθούν σε μια φράση νηφάλιες συγχρονικές αποτιμήσεις⁷⁷. Θα αποτελέσουν επίσης τη βάση για τη νομισματική εξυγίανση των αρχών του 20ού αιώνα και θα σημαίνουν τη στροφή της χώρας προς το μονομεταλλισμό, με ό,τι αυτό σημαίνει για τη θέση της στο ευρωπαϊκό νομισματικό σύστημα και τη διεθνή αγορά κεφαλαίων.

Η έρευνα επί των παραγώγων του κοινοβουλευτικού έργου⁷⁸ κατέγραψε τον οικονομικά φιλελεύθερο προσανατολισμό του ελληνικού κράτους, ο οποίος σφράγισε κατά κάποιον τρόπο την πολιτική πρακτική των κυβερνήσεων έως σχεδόν τη δύση του 19ου αιώνα. Εν προκειμένω, η συμμόρφωση με τα διεθνώς κρατούντα στο χώρο της οικονομικής σκέψης φάνταζε ως η ασφαλέστερη οδός για την καθοδήγηση της χώρας⁷⁹. Με σημείο τομής την αναθεώρηση του τελωνειακού δασμολογίου στα 1871, η κατάφαση στο φιλελευθερισμό εμπερικλείει, ωστόσο, ευκαιριακά προστατευτικά μέτρα υπέρ της νηπιακής βιομηχανίας, καθώς (προστατευτισμός και δασμολογικές απαλλαγές αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοανακρούονται)⁸⁰. Σύμφυτες με την κρατική διγλωσσία, οι συχνές επικλήσεις για προστασία του βιοτεχνικού και βιομηχανικού τομέα θα καταδείξουν την ανεπάρκεια των παρεμβάσεων και την παλινδρόμηση των ρυθμίσεων. Επιλεκτικές περιπτώσεις, τόσο επιχειρησιακών⁸¹ όσο και τραπεζικών στρατηγικών, καταδεικνύουν τη σταδιακή μετάβαση από την ιδιωτική πρωτοβουλία του 19ου αιώνα στον παρεμβατισμό του Μεσοπολέμου. Εξάλλου, η διερεύνηση της συμμετοχής της Εθνικής Τράπεζας στη διαδικασία εκβιομηχάνισης⁸² επα-

77. Εμ. Τσουδερός, «Ο Στέφανος Στρέιτ, τα δημόσια οικονομικά μας και η Εθνική Τράπεζα κατά την περίοδο σταυρώσεως, ήτοι από το 1897-1911», Γ', *Εργασία*, 14.5.1939, σ. 471. Επίσης: Α. Δ. Κυρκιλιτσης, *Αι Τράπεζαι εν Ελλάδι*, πρόλ. Γ. Χαριτάκης, Αθήνα 1934, σ. 9· Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (1842-1902)*, φωτοαντύπωση της εκδόσεως 1902, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 136 κ.ε.

78. Βλ. Κ. Μπρέγιαννη, «Ευρετήριο Κοινοβουλευτικών Συζητήσεων: τα δημόσια οικονομικά στα παράγωγα του κοινοβουλευτικού έργου», Ε. Πρόντζας (διευθ.), *Τα δημόσια έσοδα (1830-1939)*.

79. Μ. Φαλιδιόπουλος (εισ.-επιμ.), *Κείμενα για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1994, σ. 13.

80. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σ. 218.

81. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του εξηλεκτρισμού. Βλ. Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο, 1889-1956*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991.

82. Σχετικά με την εκβιομηχάνιση κατά το 19ο αιώνα, αναφέρουμε ενδεικτικά τις

ναφέρει την ήδη διατυπωμένη παρατήρηση για τη συναρμογή βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου. Υπό το πρίσμα άλλης οπτικής, οι προσπάθειες εκχρηματισμού του αγροτικού τομέα με αφετηρία τη δεκαετία του 1870 ή καλύτερα η εγνωσμένη ανάγκη για εξορθολογισμό των αγροτικών δομών συνάδει με το προστατευτικό πλαίσιο που σιγά σιγά διαμορφώνεται για τη βιομηχανία.

Η κυκλοτερής ανάλυση που εδώ επιχειρήθηκε επιτρέπει τη χρονολογική ταύτιση της ανάπτυξης των επί μέρους μηχανισμών που τελικά τείνουν στη διαμόρφωση της εθνικής αγοράς. Απλουστεύοντας την οπτική, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι γύρω στη δεκαετία του 1870 παρατηρείται η εισροή του ομογενειακού κεφαλαίου, η προοπτική ενσωμάτωσης του αγροτικού χώρου, οι απαρχές βελτίωσης της τεχνολογικής υποδομής, οι προσπάθειες νομισματικής εξυγίανσης και η εισροή στη χώρα διεθνών κεφαλαίων με τη μορφή εξωτερικού δανεισμού. Είναι προφανές ότι οι επί μέρους μηχανισμοί βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης, πράγμα που επιβεβαιώνεται από τα ερωτήματα που τέθηκαν τόσο από την ιστορική έρευνα όσο και από τη συγχρονική ανάλυση σε σχέση με τη φύση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Παρά τον ιστοριογραφικό χαρακτήρα της ανακοίνωσης, το αντικείμενο της έρευνας κατέστησε αναγκαία, εκτός από τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση, τη χρήση –σε ένα δεύτερο, αφανές εδώ, επίπεδο– πρωτογενών πηγών. Ο αναγνώστης είναι κοινωνός ενός τρέχοντος προβληματισμού: εκτός από το ό,τι γράφηκε, έγινε υπαινιγμός σε ό,τι δεν έχει γραφεί ή, καλύτερα, σε ό,τι αποτελεί τα ξέφτια του ιστοριογραφικού πεδίου, καθώς η αναφορά στα γνωσιολογικά κενά αποτελεί τμήμα της ιστοριογραφίας. Τέλος, μια αποσπασματική του ελληνικού παραδείγματος επιχειρήθηκε με την αναφορά σε αλλογενή υποδείγματα.

μελέτες: Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993· Χρ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, 1986.

Katerina Bregianni

19th CENTURY ECONOMIC HISTORY:
THE NOTIONS OF THE MARKET AND CAPITAL STRATEGY

(SUMMARY)

In the present paper it is attempted to serve two objectives: on one side emphasis was given in the progressive development of mechanisms of the market at the 19th century, conversely the historiographical approach on more distinctive issues of economic expansion was recorded. The reference in synchronical analysis with the under examination economical phenomena and in the historiographical imprinting of the same issues aims in the construction of a history of questions, which comes back recording reflections on the forms of economic modernization.

In this context, our analysis followed thematic axes that branch away chronologically. Defining the concept of the market, the reference in the emergence of Greek capitalism at the 18th century until the foundation of the state was considered necessary. Accordingly, emphasis was given in the passage from the local markets to the national market and to the relating forms of monetization. In this process, the investment activity of Diaspora's members directed towards the financial sector will play decisive –although ambiguous– role. The efforts to improve the technological infrastructure and extended public debt contribute to the support of the modernizing activity but they also lead to the successive monetary crises. These aspects constituted interrelated phenomena that affect –either positively or negatively– the evolution of the market. Beyond the above mentioned factors, the effort of integration of the agricultural sector in the national economy is examined extensively, as during the declining 19th century the domination of small agricultural property is built. It is obvious that the interpretation of these questions incorporates the historiographical optic.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ
ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΟΛΕΜΩΝ

1. Το 1926, τέσσερα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, την έλευση των προσφύγων και την οριστική –τουλάχιστον έτσι φαινόταν τότε– διαμόρφωση των συνόρων του ελληνικού κράτους, το ζήτημα της εκβιομηχάνισης της χώρας άρχισε να τίθεται με την έκδοση στα ελληνικά του βιβλίου του Ξενοφώντος Ζολώτα *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*: «ανευρίσκομεν ως κυρίαν αιτίαν της μέχρι τούδε καθυστερήσεως την σημαντικήν στενότητα του κεφαλαίου και την έλλειψιν τεχνικών γνώσεων βιομηχάνων και εργατών, επ' αυτού δε ακριβώς στηρίζομεν το όλον έργον», θα γράψει στον πρόλογό του¹. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1930, ο Γιάννης Κορδάτος, στην *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* θα βρει τα επιχειρήματα αυτά «πολύ απλοϊκά. Δεν έχουμε βιομηχανία γιατί πρώτ' απ' όλα δεν έχει ο τόπος μας πρώτες ύλες. Αυτός είναι ο πιο βασικός, ο πιο σπουδαίος λόγος. Τ' άλλα είναι παραμύθια»².

Λείπει το κεφάλαιο, λείπουν οι ειδικευμένοι εργάτες, λείπουν οι πρώτες ύλες. Το μέλλον της όποιας βιομηχανίας υπήρχε ήδη, γιατί κάποιες μορφές βιομηχανία υπήρχε βέβαια, ήταν μάλλον ζοφερό. Η κερδοφορία της οφειλόταν στις έκτακτες πολεμικές συνθήκες των προηγούμενων χρόνων, σύμφωνα με τον Ζολώτα· στο ανάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες και στις ανάγκες διατροφής και στέγασής τους, «όροι εφήμεροι», φυσικά, κατά τον Κορδάτο. Κανείς από τους δύο δεν θεωρεί ότι οι πρόσφυγες, η αναγκαία εργατική δύναμη που μέχρι τότε έλειπε από τις ελληνικές πόλεις, θα συντελούσε στην εκβιομηχάνιση με τη μια ή την άλλη μορφή της: είτε ωθώντας τους κεφαλαιούχους στη δημιουργία σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών μονάδων, είτε ωθώντας τους ίδιους τους πρόσφυγες στη δημιουργία εργαστηρίων της πιο παραδοσιακής μορφής που θα στηρίζονταν όχι στο χρημα-

1. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926, σ. 7.

2. Γιάννης Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα 1989, σ. 115 (Αθήνα 1930).

τικό κεφάλαιο και τα μηχανήματα, αλλά στην εργασία του μάστορα, της οικογένειάς του, στην κακά αμειβόμενη αλλά (και γι' αυτό) άφθονα προσφερόμενη παιδική εργασία και, δευτερευόντως, στην επίσημη αγορά εργασίας με τις ρυθμίσεις και τους καταναγκασμούς της. Τα ίδια και από άλλον ένα διανοητή του Μεσοπολέμου, τον Σεραφείμ Μάξιμο: οι πρόσφυγες;

*Ένας πληθυσμός υπολογίσιμος στην οικονομία μόνο για την κατανάλωση. Χωρικοί δίχως γη και εργαλεία, επαγγελματίες δίχως επάγγελμα, εργάτες δίχως δουλειά, πληθυσμός ανάμικτος, αρπαγμένος με τη βία από μια ορισμένη κατάσταση κοινωνικών σχέσεων, κατάπληκτος για ό,τι είχε συμβεί [...]*³.

Η εκβιομηχάνιση έμοιαζε αδύνατη.

Έμοιαζε αδύνατη, εκείνη την εποχή, και για την πολιτική ηγεσία της χώρας, όπως μας δείχνουν ο Χρήστος Χατζηιωσήφ και ο Mark Mazower: ο Καφραντάρης, στα 1927, δήλωνε πως η μόνη χρησιμότητα της βιομηχανίας είναι ότι «συντελεί εις την ύπαρξιν ενός δασμολογίου συλλέγοντος το ήμισυ των εσόδων του προϋπολογισμού»⁴. Θα χρειαστεί να περιμένουμε μέχρι το 1933, για να ακούσουμε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να δηλώνει ότι η βιομηχανία είναι εκείνη που μπορεί να συμβάλει στην έξοδο από την κρίση και να εξασφαλίσει νέες θέσεις εργασίας στον αυξανόμενο πληθυσμό.

Έπρεπε πάντως να προηγηθεί ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι ιδεολογικές ανατροπές που αυτός προκάλεσε ώστε το ζήτημα της εκβιομηχάνισης να τεθεί όχι στο περιθώριο, αλλά στο κέντρο της συζήτησης για την οικονομική πολιτική της χώρας. Το 1947, ο κομμουνιστής Δημήτρης Μπάτσας, σε ένα εντυπωσιακό –όχι μόνο για τον όγκο του– βιβλίο, τη *Βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, θα προσπαθήσει να τεκμηριώσει την άποψη ότι η δημιουργία βιομηχανίας μέσω παραγωγής είναι εφικτή, αρκεί βεβαίως η άρχουσα τάξη να πάψει να είναι οικονομικά και πολιτικά υπόδουλη στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, αυτοπεριοριζόμενη σε εκείνα τα πεδία των οικονομικών δραστηριοτήτων όπου οι τελευταίες την αφήνουν να αναπτυχθεί⁵. Ο ίδιος θα εκτελεστεί το 1952, νωρίτερα όμως, όπως σημειώνει ο Γιώργος Σταθάκης, «η Αριστερά έχασε το μονοπώλιο των ιδεών για την εκβιομηχάνιση» με την παρέμβαση της αμερικανικής οικονομικής αποστολής και την Έκθεση Porter που ακολούθησε, σύμφωνα με την οποία η ανάπτυξη του δευ-

3. Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 21975, σ. 42 (Θεσσαλονίκη 11930).

4. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπόλεμου*, Αθήνα 2002, σ. 134.

5. Δημ. Μπάτσας, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 21977, σ. 35 (Αθήνα 11947).

τερογενούς τομέα αποτελούσε τη μόνη διέξοδο για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων της χώρας⁶. Η παρέμβαση αυτή ήταν απαραίτητη προκειμένου να αντιμετωπιστούν αντιλήψεις που, κυριολεκτικά αεροβατώντας, την επαύριο ακόμα του τελευταίου πολέμου, έβλεπαν ως μόνη λύση στα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας την εδαφική επέκταση.

2. Μια σύνοψη των απόψεων των σύγχρονων ελλήνων ιστορικών, σχετικά με τις αιτίες που εξηγούν τον χαμηλό βαθμό εκβιομηχάνισης της χώρας, μας δίνει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, το 1993, στο βιβλίο του για την ελληνική βιομηχανία κατά την περίοδο 1840-1940⁷. Μεταφέρω, απλοποιώντας, και άρα αδικώντας, τις αντίστοιχες προβληματικές:

α) Η οθωμανική περίοδος και ένα από τα παρεπόμενά της, η χαμηλή συσσώρευση κεφαλαίου, φαίνεται να αποτελούν μια κρίσιμη παράμετρο σύμφωνα με τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο. Στο πυκνογραμμένο κείμενο του τελευταίου, κείμενο του 1980, στο οποίο αναφέρεται ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, πάντως, γίνονται δύο ακόμα σημαντικές επισημάνσεις: η πρώτη έχει να κάνει με «την διάχυση των δραστηριοτήτων της ελληνικής αστικής τάξης στον ευρύτερο οικονομικό γεωγραφικό χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας» και η δεύτερη με την ευνοϊκή συγκυρία για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, που παρατηρείται την περίοδο 1830-1870⁸. Αυτή η αντιπαράθεση ανάμεσα στη βιομηχανική και την αγροτική ανάπτυξη θα γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, μερικά χρόνια αργότερα, από τη Χριστίνα Αγκριαντώνη σε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο της με τον τίτλο: «Μεσογειακά αγροτικά προϊόντα: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας»⁹.

β) Η ανεπάρκεια εργατικού δυναμικού, κυρίως, αλλά και κεφαλαίων, καθώς και η δυνατότητα, των όποιων χρηματικών διαθέσιμων υπήρχαν, για επικερδή απασχόληση με λιγότερους κινδύνους για το δημόσιο χρέος βρίσκονται στο επίκεντρο της προβληματικής του Γιώργου Δερτιλή¹⁰. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι σε αυτό το επίπεδο, των διαφορικών δηλαδή ποσοστών κέρδους ανάλογα με τις επενδυτικές επιλογές, οι συστηματικές

6. Γ. Σταθάκης, «Η διαμόρφωση του μεταπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης», *Τα Ιστορικά* τχ. 12-13 (1990), 66.

7. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993.

8. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα. 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1980, σ. 221.

9. *Τα Ιστορικά* τχ. 8 (1988).

10. Γ. Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1984.

μετρήσεις μάς λείπουν, τόσο για την προ του 1922, όσο και για τη μεσοπολεμική περίοδο.

γ) Η Χριστίνα Αγριαντώνη, στην κλασική μελέτη της για την ελληνική βιομηχανία τον 19ο αιώνα, θα χρονολογήσει τη γέννησή της τη δεκαετία του 1870, θα μιλήσει για «απαρχές εκβιομηχάνισης» εκείνη την περίοδο και θα επιμείνει στον κατακεραματισμό της εγχώριας αγοράς, ως παράγοντα που ανέστειλε τις πρωτοβουλίες που εκδηλώθηκαν τότε¹¹.

δ) Ο ίδιος ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, τέλος, θα μας θυμίσει ότι το κεφάλαιο είναι μια κοινωνική σχέση και θα θεωρήσει ως μείζον πρόβλημα την έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών. Για να το θέσουμε με μαρξιστική ορολογία, ο «γυμνός εργαζόμενος» δεν βρέθηκε, τουλάχιστον μέχρι το 1940, αντιμετώπιος με τον κάτοχο χρηματικού κεφαλαίου. Οι κεφαλαιούχοι μάλιστα, όπως δείχνουν τα παραδείγματα των τραπεζών («Αθηνών») και «Ανατολής», διοχετεύουν τα κεφάλαιά τους στις παροικίες του εξωτερικού¹². Πρόκειται, βέβαια, για την πλήρη αναστροφή του γνωστού μας σχήματος περί φτώχης σε κεφάλαια Ελλάδας, αν και, όπως επισημαίνει η Αγριαντώνη, «ο απολογισμός [και σ' αυτόν] τον τομέα σε μακροπρόθεσμη βάση μένει να γίνει»¹³.

Ασφαλώς δεν έχουμε να κάνουμε με μια συζήτηση που πρόκειται να τελειώσει, τουλάχιστον όχι σύντομα, καθώς οι διαφορετικές οπτικές σχετίζονται με την εκάστοτε περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Διαβάζοντας ή ξαναδιαβάζοντας, πάντως, για τις ανάγκες αυτής της ανακοίνωσης, τα διάφορα κείμενα σχημάτισα την εντύπωση ότι, αν μέχρι τη δεκαετία του 1960 η Ελλάδα σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί βιομηχανική χώρα, καπιταλιστικοί θύλακες σε διάφορες εποχές και διαφορετικούς τομείς της παραγωγής υπάρχουν. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς, για παράδειγμα, μιλά για τη «Ναυπηγική Βιομηχανία» της περιόδου 1775-1835¹⁴. Στο γιατί οι θύλακες αυτοί δεν κατάφεραν να έχουν σημαντικές πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις στην οικονομία ανατρέποντας τους προϋπάρχοντες τρόπους παραγωγής δεν μπορεί, νομίζω, να δοθεί μονοσήμαντη απάντηση. Και από τη σκοπιά αυτή,

11. Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 117.

12. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*

13. Χ. Αγριαντώνη, «Οικονομία και Εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα», Β. Κρεμμυδάς (διευθύνση), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 1999, σ. 161.

14. Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, τ. β', *Οι Μηχανισμοί*, Αθήνα 1986.

παρά τους όποιους σκεπτικισμούς πιθανώς υπάρχουν, η εργασία της Χριστίνας Αγριαντώνη παραμένει υποδειγματική.

3. Διαθέτουμε δύο συνολικές μελέτες για τη βιομηχανία μεταξύ των δύο πολέμων: η εργασία του Μιχάλη Ρηγίνου *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα*¹⁵ προηγείται χρονολογικά και αποτελεί τη βάση για παραπέρα ανάπτυξη επί μέρους ζητημάτων, αφού έχουν αξιοποιηθεί στο έπακρο τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για την περίοδο 1909-1936. Από την άποψη αυτή μας επιτρέπει να συγκρίνουμε το πριν και το μετά της πολεμικής περιόδου και να σταθμίσουμε τις μεταβολές που συνέβησαν, αφήνει όμως απ' έξω την τετραετία της μεταξικής δικτατορίας και τις αλλαγές που τη μικρή αυτή αλλά ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδο πιθανώς συνέβησαν, καθώς όλες οι ευρωπαϊκές οικονομίες ανασυντάσσονταν εν όψει του επικείμενου πολέμου. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της βιομηχανίας που εξετάζεται; Η ποσοτική ανάπτυξη δεν αμφισβητείται, πρόκειται όμως για μια ανάπτυξη συγκριτική, αποτέλεσμα των πολέμων και της πτώσης του εμπορίου που δημιούργησε μια ατελείωτη σειρά από μικρές μονάδες με στοιχειώδη εξοπλισμό. Οι μονάδες αυτές, οικογενειακές επιχειρήσεις οι περισσότερες, που εργάζονται εποχικά, βρίσκονται συγκεντρωμένες στους κλάδους των τροφίμων και της μηχανουργίας και καταφέρνουν να επιβιώνουν χάρη στα προστατευτικά μέτρα του κράτους, τον υψηλό πληθωρισμό και τα χαμηλά μεροκάματα: σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, «το 1935 το κόστος ζωής ήταν 22 φορές υψηλότερο απ' ό,τι το 1914, ενώ την ίδια χρονική περίοδο το μέσο ανδρικό ημερομίσθιο είχε αυξηθεί κατά 16 φορές περίπου»¹⁶.

Οι πρόσφυγες, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν το απαραίτητο εργατικό δυναμικό για μια σύγχρονου τύπου βιομηχανική ανάπτυξη, αφού παρέμεναν για όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα στα εργοστάσια, εξαιτίας των χαμηλών μισθών και της έλλειψης ασφάλειας, προτιμούσαν να μπουκ στην περιπέτεια να ανοίξουν ένα δικό τους εργαστήριο, περιπέτεια που κάποτε πετυχαίνει και κάποτε όχι. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα συνεχές πηγαινέλα όπου το ίδιο πρόσωπο άλλοτε εμφανίζεται ως αυτοαπασχολούμενος, άλλοτε ως μικροεργοδότης, άλλοτε ως εργάτης και συχνά απλώς υποαπασχολείται κάνοντας δουλειές του ποδαριού.

Οι γυναίκες θα δουλέψουν στο εργοστάσιο μέχρι να παντρευτούν. Στη συνέχεια θα συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα κάνοντας στο σπίτι δουλειές που αμείβονται με το κομμάτι.

---

15. Αθήνα 1987.

16. Ο.π., σ. 150.

Ο Στάθης Τσοτσόρος, συγγραφέας της δεύτερης μελέτης, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στους ισολογισμούς των εταιρειών προκειμένου να διερευνήσει τη *Συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα*¹⁷ κατά την περίοδο από το 1898 (χρονιά που επιβάλλεται ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος) έως το 1939. Αυτή η «εκ των έσω» εξέταση, μέσω των ενοποιημένων ισολογισμών, δεν καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα από αυτά του Ρηγίνου, θέτει όμως το κέντρο βάρους στο ερώτημα πώς οι μικρές μονάδες κατάφεραν να αντέξουν τον ανταγωνισμό των μεγάλων επιχειρήσεων, με όρους τρόπων παραγωγής:

[...] οι μεγάλες μονάδες με κακής ποιότητας εξοπλισμό, [και] περιορισμένα διαθέσιμα κεφάλαια [...] δεν άντεξαν τον ανταγωνισμό των μονάδων-νάνων με ελάχιστο κόστος παραγωγής, μηδενικές απαιτήσεις κέρδους και δυνατότητα διάθεσης των κακής ποιότητας προϊόντων σε μια περιορισμένων δυνατοτήτων και χωρίς ποιοτικές απαιτήσεις καταναλωτική αγορά. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο οι μονάδες της απλής εμπορευματικής παραγωγής να είναι ανταγωνιστικές και να κυριαρχούν στην αγορά απέναντι σε μονάδες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹⁸.

Οι μεγάλες επιχειρήσεις υπάρχουν εκεί που ένα ελάχιστο μέγεθος είναι απαραίτητο για να αρχίσει η παραγωγική διαδικασία: στα τσιμέντα, για παράδειγμα, στα λιπάσματα ή στην πολεμική βιομηχανία. Εκεί, δημιουργούνται μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές καταστάσεις, οι διαχειριστές αυτών των κεφαλαίων δημιουργούν πραγματικούς ομίλους επιχειρήσεων και βρίσκονται σε στενή σχέση με την εκάστοτε πολιτική εξουσία: «[...] η χώρα στις αρχές του 1940 μπορεί να μην διέθετε βιομηχανία. Διέθετε όμως μια περιορισμένη ομάδα 'βιομηχάνων' με συνειδητοποιημένα συμφέροντα και σημαντικές διασυνδέσεις στον τραπεζικό και πολιτικό χώρο»¹⁹.

Η διαθέσιμη φτηνή εργατική δύναμη τονίζεται και στις δύο μελέτες – και όχι μόνο σ' αυτές. Αποτελεί τελικά το κομβικό σημείο λειτουργώντας, όπως επισημαίνει ο Αντώνης Λιάκος, αποτρεπτικά για τον εκσυγχρονισμό των μεγάλων επιχειρήσεων, όταν αυτές δεν αντιμετωπίζουν τον εξωτερικό ανταγωνισμό, και επιτρέπει με τον τρόπο αυτό στις μικροβιοτεχνίες να επιβιώσουν²⁰.

4. Εκτός από τις παραπάνω γενικές, διαθέτουμε και μια σειρά από μελέτες που εστιάζουν σε μερικότερες πλευρές της διαδικασίας της εκβιομηχάνισης:

17. Αθήνα 1994.

18. Ο.π., τ. Α', σ. 20.

19. Ο.π., τ. Α', σ. 253.

20. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπόλεμου*, Αθήνα 1993, σ. 75.

α) Η Αλίκη Βαξεβάνογλου επικεντρώνει την προσοχή της στους έλληνες κεφαλαιούχους ανάμεσα στο 1900-1940²¹. Αντίθετα από την αρκετά διαδεδομένη, σχεδόν αγιογραφική, άποψη που τους θεωρεί αυτοδημιούργητους, φορείς του οικονομικού εκσυγχρονισμού και περίπου ως τους σύγχρονους ήρωες της πατρίδας, η Βαξεβάνογλου τονίζει το γεγονός ότι η μεγάλη τους πλειονότητα προέρχεται από οικογένειες εμπόρων ή βιομηχάνων, διαθέτουν ένα πολύ αξιόλογο πολιτιστικό κεφάλαιο και διατηρούν στενές σχέσεις με την πολιτική εξουσία, έχοντας κατά καιρούς διατελέσει άλλωστε και οι ίδιοι βουλευτές ή υπουργοί. Αυτά, από τους αριθμούς, γιατί οι ίδιοι οι κεφαλαιούχοι, με σάρκα και οστά, ως κοινωνικές φιγούρες δηλαδή, ίσως δεν μας παρουσιάζονται όσο θα ήθελε ο αναγνώστης. Ποιοι ήταν τελικά οι Κανελλόπουλοι, ο Μποδοσάκης, οι Παπαστράτοι ή ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος; Αλλιώς: πώς να ξεφεύγουμε από την παγίδα των «ιδιαιτεροτήτων» της προσωπογραφίας χωρίς να πέσουμε στους απρόσωπους αριθμούς της στατιστικής; Οι παραδειγματικές αναφορές, εδώ, νομίζω πως θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες.

β) Η Μαργαρίτα Δρίτσα διερευνά τη σχέση ανάμεσα στην Εθνική Τράπεζα και τη βιομηχανία²². Η Εθνική δεν φαίνεται να πίστεψε στο χαρτί της βιομηχανίας, την αντιμετώπισε με δυσπιστία, δέσμια καθώς ήταν των εκάστοτε πολιτικών επιλογών: αμέσως μετά την έλευση των προσφύγων τούς χρηματοδοτεί για τη σύσταση εργαστηρίων, για να στρέψει τα κεφάλαιά της στη βιομηχανία των λιπασμάτων στη συνέχεια, καθώς το κράτος προσπαθεί να στηρίξει την αγροτική μεταρρύθμιση, στην ΠΥΡΚΑΑ, τέλος, όσο τα σύννεφα του πολέμου πλησιάζουν. Η τράπεζα και το πλήθος των μικρών βιομηχανικών μονάδων δεν συναντιούνται την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το είχε ήδη επισημάνει ο Μπάτσης: το 1940, τρεις μόνο βιομηχανίες απορροφούσαν το 30% των συνολικών τραπεζικών πιστώσεων²³.

γ) Ο Νίκος Παντελάκης μελετά τον *Εξηλεκτρισμό της Ελλάδας και στο πρώιμο* (του 1981) βιβλίο του²⁴ μας δείχνει ανάγλυφα τις αδυναμίες προσαρμογής της χώρας, και σ' αυτόν τον τομέα, στις σύγχρονες παραγωγικές μορφές μέχρι το 1950. Κατακερματισμός της παραγωγής, ηλεκτροδότηση περιορισμένη στις μεγάλες πόλεις (πρακτικά στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη), εξάρτηση από πρώτες ύλες του εξωτερικού, και τελικά

21. Α. Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940*, Αθήνα 1994.

22. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990.

23. Ο.π., σ. 472.

24. Ν. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*, Αθήνα 1981.

ανάθεση του εγχειρήματος στο ξένο –αγγλικό– κεφάλαιο. Γιατί το ελληνικό αδυνατεί να οργανώσει την παρέμβασή του ακόμα και σ' αυτόν τον ιδιαίτερα προστατευόμενο από το κράτος τομέα.

Τελικά, για να ξαναγυρίσω στη Μαργαρίτα Δρίτσα, δεν είναι μόνο η Εθνική Τράπεζα, αλλά και οι ίδιοι οι έλληνες κεφαλαιούχοι που δυσπιστούν απέναντι στο μέγεθος του εγχειρήματος της εκβιομηχάνισης. Την ίδια ώρα βέβαια, προτιμούν να δανείζουν το ελληνικό δημόσιο, σε ξένο συνάλλαγμα, οχυρωμένοι πίσω από την αωνυμία και την ασφάλεια των πιστωτικών αγορών του εξωτερικού²⁵.

Μπορεί οι αστοί κεφαλαιούχοι να εισήγαγαν τον εξηλεκτρισμό στην Ελλάδα, όπως δείχνει η Αλίχη Βαξεβάνογλου στη μελέτη της για τον *Εξηλεκτρισμό στον Μεσοπόλεμο*²⁶, αποδείχθηκε όμως, με βάση τις διεθνείς συγκρίσεις, ότι δεν ήταν ικανοί να ολοκληρώσουν τη διαδικασία.

δ) Ο Πέτρος Πιζάνιας αναφέρεται στους φτωχούς των πόλεων για τους οποίους «[...] η βιομηχανία ήταν μια ευκαιρία τριτεύουσας σημασίας για κάποια μεροκάματα. Για τους μεροκαματιάρηδες, ιδίως τους εποχικούς, βασικό συμπλήρωμα σε κενές από άλλες εργασίες περιόδους»²⁷. Η προσέγγισή του στηρίζεται εν μέρει σε καταγεγραμμένες μαρτυρίες, σε «διαδρομές», όπως τις αποκαλεί, που, πάντως, είναι ούτως ή άλλως επιλεκτικές και παρουσιάζουν τα γνωστά προβλήματα των προφορικών πηγών.

ε) Ο Μιχάλης Ρηγίνος, εκτός από την εργασία του στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, διερευνά τις *Μορφές της παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία*, κατά την περίοδο 1870-1940²⁸. Πρόκειται για δύο εν μέρει διαφορετικές διαδικασίες. Η ένταξη του παιδιού στο βιοτεχνικό εργαστήριο μπορεί να οφείλεται τόσο στην αναγκαιότητα της εκμάθησης μιας τέχνης όσο και στην οικονομική ανέχεια της οικογένειάς του, και τα όρια εδώ είναι δυσδιάκριτα. Αντίθετα, η παιδική εργασία στη βιομηχανία οφείλεται αποκλειστικά στη φτώχεια της οικογένειας, στην ανάγκη της για συμπληρωματικά εισοδήματα γιατί ο μισθός δεν επαρκεί. Η κατάσταση είναι ανεξέλεγκτη καθώς οι υπάρχοντες νόμοι δεν εφαρμόζονται και οι έλεγχοι είναι ανεπαρκείς, όπως παραδέχεται η αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή.

5. Ένα ιδιαίτερο ζήτημα αποτελεί η μεταφορά της κρίσης του 1929 στην

25. M. Mazower, *ό.π.*, σ. 386.

26. Α. Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική αποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1996.

27. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα 1993, σ. 159.

28. Αθήνα 1995.

ελληνική οικονομία. Σύμφωνα με τον Κώστα Βεργόπουλο, «λόγω της διεθνούς κρίσης [και των προστατευτικών μέτρων που πάρθηκαν τότε], κάνει την εμφάνισή του το φαινόμενο ενός ελληνικού καπιταλιστικού συστήματος»²⁹. Το τεκμηριωτικό υλικό, πάντως, που θα αναδείκνυε τη σχέση αιτίου-αιτιατού, όπως την αντιλαμβάνεται ο Βεργόπουλος, είναι εξαιρετικά αδύναμο και ο βιομηχανικός τομέας της οικονομίας εξετάζεται επί τροχάδην σε πέντε μόλις σελίδες, όπως επισημαίνει ο Κώστας Κωστής³⁰. Γεγονός πάντως είναι ότι σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα, το 1932 «η Ελλάδα αποτελεί τη μόνη περίπτωση χώρας του δυτικού κόσμου στην οποία η βιομηχανική παραγωγή ξεπερνά το επίπεδο του 1929», καταλήγει ο Κωστής, στο περιθώριο της μελέτης του για τις «Τράπεζες και την κρίση»³¹.

Τη συνολική αντίδραση της οικονομίας στην κρίση εξετάζει ο Mark Mazower στο βιβλίο του στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπόλεμου*. Για να περιοριστούμε στη βιομηχανία, και αυτός θα συμφωνήσει ότι ανέκαμψε γρήγορα, αυξάνοντας μάλιστα τόσο την παραγωγή και υποκαθιστώντας τις εισαγωγές, όσο και τα κέρδη. «Είναι όμως μάλλον απίθανο», συνεχίζει, «να επανεπενδύθηκε ένα υψηλό ποσοστό αυτών των κερδών με σκοπό τον εκσυγχρονισμό ή την επέκταση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων»³². Με τον τρόπο αυτό όμως, το βιομηχανικό κεφάλαιο αυτοακυρώνεται, προφανώς γιατί, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, παρουσιάζονται άλλες, περισσότερο προσοδοφόρες διέξοδοι για την αξιοποίησή του.

Η κρίση τέλος θα δείξει και την ένδεια των ελληνων οικονομολόγων που αδυνατούν όχι μόνο να παρέμβουν στη διεθνή συζήτηση που ανοίγεται, αλλά και να την παρακολουθήσουν ακόμα, όπως δείχνει ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος: «Ο Κεϋνσιανισμός, το New Deal, η γερμανική οικονομική πολιτική, δεν αναλύονται σε βάθος»³³. Η αδυναμία του κοινωνικού προβληματισμού στη χώρα μας, κατά τον Μεσοπόλεμο, δεν μπορούσε παρά να εκδηλωθεί και σ' αυτόν τον τομέα.

6. Ο Αντώνης Λιάκος³⁴ θα επικεντρώσει την προσοχή του στην κρατική παρέμβαση στις εργασιακές σχέσεις, παράλληλα όμως θίγει και μια σειρά

29. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα 1978, σ. 39.

30. Κ. Κωστής, *Οι τράπεζες και η κρίση, 1929-32*, Αθήνα 1986.

31. Ο.π., σ. 22.

32. Ο.π., σ. 328.

33. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, Αθήνα 1989, σ. 352.

34. *Εργασία και πολιτική...*, ό.π.

από παρεμφερή ζητήματα. Αποδέχεται τη ρευστότητα των κοινωνικών κατηγοριών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, επισημαίνει όμως ότι «ρευστότητα [στην περίπτωση μας] σημαίνει όχι ανοδική εξέλιξη αλλά μετάβαση και περιοδική ανακύκλωση των ιδιοτήτων του εργάτη, του τεχνίτη, του βιοτέχνη, του εργαζόμενου για τον εαυτό του ή με μισθό, του πλανόδιου έμπορα»³⁵. Αυτή η ρευστότητα είναι ένας από τους παράγοντες που εξηγούν τις αδυναμίες του ελληνικού εργατικού κινήματος. Η ίδρυση της ΓΣΕΕ ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα κυβερνητικών χειρισμών, τα έσοδά της προέρχονταν κυρίως από το υπουργείο, τις τράπεζες και την εργοδοσία, τα μέλη της ήταν λιγιστά. Ένα ισχυρό εργατικό κίνημα, που σε καμιά περίπτωση δεν απέτελεσε το αντίπαλο δέος στην αστική κυριαρχία: όχι μόνο δεν θα μπορούσε να οργανώσει την ανατροπή της, αλλά ούτε να επιβάλλει έναν καινούριο κοινωνικό συμβιβασμό, όπως το έκαναν τα σοσιαλιστικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη αμέσως μετά τον πόλεμο.

7. Μένει να εξηγηθεί το μέγεθος της καταστολής των όποιων αντιστάσεων εκδηλώθηκαν. Γιατί καταστολή υπήρξε, και μάλιστα άγρια, όπως δείχνουν οι 11 νεκροί εργάτες στον Πειραιά τον Αύγουστο του 1923. Υπάρχει βέβαια η συνολική ανασφάλεια των κυρίαρχων στρωμάτων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: συνέπειά της, όπως γράφει ο Θάνος Βερέμης, ήταν η κοινοβουλευτική αστάθεια που ακολούθησε και οδήγησε, εν τέλει, στην κατάρρευση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας³⁶. Υπάρχουν, ακόμα, όλοι αυτοί «οι πέριξ των πόλεων συνοικισμοί μικροαστικής εγκαταστάσεως [οι οποίοι] θα αποτελέσουν μετά δεκαετίαν, ενωρίτερα ή αργότερα, τον πυρήνα των αριστερότερων ροπών», όπως γράφει προφητικά, το 1930, ο Αχιλλέας Καλεούρας στο βιβλίο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Αστυφιλία, παρασιτισμός και μικροαστική εγκατάστασις*³⁷. Υπάρχει όμως, επίσης, το ΚΚΕ και η θέση του για το Μακεδονικό. Αν δεν λάβουμε υπόψη και αυτόν τον παράγοντα, όπως γράφει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, «δεν είναι πλήρης η ερμηνεία ούτε της θέσπισης του ιδιώνυμου ούτε της κατάχρησής του για τη βίαιη καταστολή των εργατικών αγώνων»³⁸.

Θα 'θελα να τελειώσω με μία ακόμα παρατήρηση. Το ζήτημα της εκβιομηχάνισης στο Μεσοπόλεμο φαίνεται πως είναι, ή ήταν, μέχρι πριν από λίγα

35. Ο.π., σ. 101.

36. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, Αθήνα 1982.

37. Αναφέρεται από τον Α. Λιάχο, *ό.π.*, σ. 42.

38. Γ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1992, σ. 17.

χρόνια, ένα από τα αγαπημένα θέματα των ελλήνων ιστορικών. Το λόγο ύπαρξης πολλών από τις μελέτες στις οποίες αναφέρθηκα τον επισημαίνει κάπου στο βιβλίο του ο Αντώνης Λιάκος, όταν γράφει ότι «[...] η κοινωνική ρήξη της κατοχής και του εμφυλίου δεν μπορεί να εξηγηθεί αν δεν ανατρέξουμε στην εποχή του μεσοπολέμου». Κάποιες απαντήσεις έχουν ήδη δοθεί, και με επάρκεια. Άλλα πάλι ερωτήματα, που σχετίζονται κυρίως με τη διαφοροποίηση των ποσοστών του κέρδους και τη δυνατότητα αναπαραγωγής του χρηματικού κεφαλαίου, έξω από τη σφαίρα της παραγωγής, μένουν ακόμα προς διερεύνηση.

Georges Progoulakis

LES HISTORIENS GRECS ET LE PROBLÈME
DE L'INDUSTRIALISATION
ENTRE LES DEUX GUERRES

(RÉSUMÉ)

L'industrie grecque apparaît, au fond, dans le paysage social du pays pendant la décennie 1912-1922, décennie des guerres et des conditions particulières que celles-ci ont créées. Elle a été envisagée avec méfiance par ses historiens contemporains et des économistes mais aussi par la classe politique dans son ensemble, alors que les exigences de son développement, c'est-à-dire le capital financier et la main-d'œuvre bon marché (grâce aux réfugiés), étaient présentes. Au cours des dernières décennies, des études d'ensemble ou en partie nous montrent avec assez de clarté l'étendue et les limites de l'industrialisation qui a eu lieu alors, tandis que d'autres focalisent leur attention sur la création, mais aussi les particularités d'un nouveau (pour la Grèce) sujet social, celui de l'ouvrier industriel. Dans cet article on procède à un rapide examen des principaux travaux autour de ce sujet.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΜΙΑΣ ΑΠΟΤΥΧΗΜΕΝΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΣ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Από όλους τους τομείς της ελληνικής ιστοριογραφίας, η ιστορία των τραπεζών είναι ασφαλώς εκείνος που μετά τη Μεταπολίτευση βρέθηκε, και μάλιστα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, σε συνθήκες που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ιδανικές για την ανάπτυξή του. Το πρόγραμμα που συγκρότησε η Επιτροπή Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αρχές της δεκαετίας του 1980, αποτέλεσε χωρίς καμιά αμφιβολία βασικό κινητήριο μοχλό για την ανάπτυξη των ερευνών στον χώρο της ιστορίας των τραπεζών, παρά το γεγονός ότι οι στόχοι του δεν περιορίζονταν μόνο σε αυτό το πεδίο, αλλά φιλοδοξούσαν να καλύψουν ολόκληρο τον χώρο της οικονομικής ιστορίας¹.

Φάνηκε λοιπόν τότε η δυνατότητα να γεφυρωθεί το χάσμα με τον Μεσοπολέμο, στη διάρκεια του οποίου έχουμε μία πραγματική άνθηση των σπουδών της οικονομικής ιστορίας, και της ιστορίας των τραπεζών ειδικότερα, συχνά αυτόνομα, στις περισσότερες περιπτώσεις ωστόσο ως συνισταμένης της ανάλυσης των Ελλήνων οικονομολόγων, οι περισσότεροι από τους οποίους βιάζαν πάνω στα χνάρια της γερμανικής παράδοσης, αλλά και, ως ένα βαθμό, της κληρονομιάς του Ανδρέα Ανδρεάδη².

---

1. Για τη θέση που κατείχε η οικονομική ιστορία στην «επανάσταση» της ελληνικής ιστοριογραφίας, η οποία είχε τις απαρχές της τη δεκαετία του 1970, εξαιρετικά κατατοπιστικό είναι το κείμενο του Αλ. Κιτροπέφ, «Συνέχεια και αλλαγή στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία», Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 271-321.

2. Σχετικά μπορεί να συμβουλευθεί κανείς τον Μ. Ψαλιδόπουλο, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1989 και Ο ίδιος, «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-1940», στο βιβλίο του, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 119-167.

Όστούο περίπου είκοσι χρόνια μετά τις πρώτες δημοσιεύσεις του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ, τα αποτελέσματα θα πρέπει να χαρακτηρισθούν ισχνά. Όχι με βάση το έργο που παρήχθη στα χρόνια αυτά, το οποίο ασφαλώς υπήρξε και πλούσιο αλλά και σημαντικό, αλλά κυρίως εξαιτίας της κληρονομιάς του. Τα ερευνητικά προγράμματα έχουν εγκαταλειφθεί³ και το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας δημοσιεύει πλέον κείμενα αυτοεγκωμισιαστικού χαρακτήρα και ασφαλώς περιορισμένης επιστημονικής εμβέλειας⁴. Έτσι, το εκδοτικό έργο του Ιστορικού Αρχείου φαίνεται να εντάσσεται όλο και πιο πολύ στην πολιτική δημοσίων σχέσεων της Τράπεζας. Παράλληλα, οι οικονομικοί ιστορικοί που απομένουν είναι ελάχιστοι, τα δε έργα τους δεν νομίζω ότι δημιουργούν προσδοκίες για ένα λαμπρό μέλλον στην ανάπτυξη των σπουδών αυτής της κατηγορίας. Με διαφορετικά λόγια είμαστε μάρτυρες της αδυναμίας διαμόρφωσης του πεδίου της οικονομικής ιστορίας, παρά τις λαμπρές προοπτικές που υπήρχαν πριν από είκοσι χρόνια⁵.

Θα άξιζε τον κόπο να παρακολουθήσει κανείς την παράλληλη εξέλιξη της οικονομικής ιστορίας σε μια χώρα όπως η Ισπανία. Οι αφετηρίες ήσαν περίπου οι ίδιες, οι πορείες όμως υπήρξαν αποκλίνουσες. Έτσι, σήμερα, ενώ στην Ελλάδα η τραπεζική ιστορία φθίνει σε επετειακά δημοσιεύματα, πολλά από τα οποία στερούνται ακόμη και στοιχειώδους σοβαρότητας, στην Ισπανία εξακολουθεί, παρά τα προβλήματα που αντιμετωπίζει, να ανθεί. Οι διαφορετικές πορείες κατά τη γνώμη μου μπορούν να αποδοθούν μόνο σε έναν λόγο: στο διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο συγκρότησης, οργάνωσης και ανάπτυξης των σπουδών. Στη μεν Ισπανία, η οικονομική ιστορία υπήρξε δημιούργημα των πανεπιστημίων και σε μεγάλη συνάφεια με τα Τμήματα Οικονομικών Επιστημών, στην Ελλάδα τίποτε αντίστοιχο δεν μπόρεσε να δημιουργηθεί. Στην Ισπανία, οι ιστορικοί των τραπεζών και της οικονομίας

3. Αν και απομένουν να κυκλοφορήσουν ορισμένα δημοσιεύματα από παλαιότερα προγράμματα, δεν φαίνεται αυτή τη στιγμή να υφίσταται κάποιο ερευνητικό πρόγραμμα που να «τρέχει» ή να είναι έτοιμο να ξεκινήσει.

4. Νομίζω ότι στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να ενταχθούν τα, κατά τα άλλα όμορφα, δημοσιεύματα για διάφορους διοικητές της Τράπεζας, ή ακόμη και η πρόσφατη έκδοση ενός χρονολογίου για την ιστορία της καθώς επίσης και ένα αφιέρωμα στο κτίριο της Διοίκησής της.

5. Στοιχειώδες τεκμήριο της συγκρότησης ενός χώρου οικονομικής ιστορίας θα ήταν αν όχι η ύπαρξη ενός περιοδικού, πράγμα μάλλον δύσκολο με βάση τα μεγέθη της ελληνικής αγοράς, τουλάχιστον η στοιχειώδης συνεδριακή υποστήριξη του γνωστικού αντικείμενου, ενώ δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι οι ποικίλες Εταιρείες Οικονομικής Ιστορίας που ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980 βρίσκονται σήμερα σε αδράνεια, γεγονός μάλλον μοναδικό με βάση τα ευρωπαϊκά δεδομένα.

γενικότερα είναι στις περισσότερες περιπτώσεις οικονομολόγοι, στην Ελλάδα η γέννηση της οικονομικής ιστορίας δεν είχε σχέση με την οικονομική επιστήμη και παρά τις κάποιες προσπάθειες που έγιναν για να συγκροτηθεί μια τέτοια σχέση, τα αποτελέσματα υπήρξαν πενιχρά. Ο λόγος νομίζω πως δεν ήταν άλλος από την απουσία του θεσμικού πλαισίου εντός του οποίου θα μπορούσαν να δημιουργηθούν οι απαραίτητες αμοιβαιότητες για την ανάπτυξη μιας οικονομικής ιστορίας που να σέβεται και την οικονομία αλλά και την ιστορία. Και αυτό το θεσμικό πλαίσιο μόνο το πανεπιστήμιο θα μπορούσε να το είχε προσφέρει.

Σε αντίθεση επομένως με ό,τι συνέβη στην Ισπανία, στην Ελλάδα η ιστορία των τραπεζών, αλλά και γενικότερα η οικονομική ιστορία, βρίσκεται απομονωμένη από την οικονομική επιστήμη, στην πραγματικότητα δεν την παρακολουθεί καθόλου και το αποτέλεσμα στις περισσότερες περιπτώσεις είναι μια απλή αναφορά στο οικονομικό συμβάν, κυρίως με τον τρόπο που το μεταφέρουν οι πηγές. Δεν υφίσταται με άλλα λόγια κανένας προβληματισμός για το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου εγγράφονται αυτά τα γεγονότα, ούτε προσπάθεια ερμηνείας τους με βάση τα σύγχρονα θεωρητικά πρότυπα, ενώ παραγνωρίζεται πλήρως η σύγχρονη βιβλιογραφία. Δεν είναι δε λίγες οι φορές που σε εργασίες εμφανίζεται μια πλήρης παρανόηση ακόμη και της στοιχειώδους ορολογίας, με κωμικοτραγικά αποτελέσματα. Αρκούμαι να αναφέρω εδώ την πλήρη σύγχυση που επικρατεί ακόμη και σήμερα σε σχέση με τη χρήση των όρων κεντρική και εκδοτική τράπεζα. Με βάση τα δεδομένα αυτά, δεν είναι αφύσικο το γεγονός ότι η ελληνική οικονομική ιστορία δεν είναι σε θέση να παρακολουθήσει τις συζητήσεις που γίνονται διεθνώς, αλλά ούτε και να εντάξει το ελληνικό παράδειγμα στις διεθνείς συγκρίσεις.

Φοβούμαι δε πως εξιδανίκευση αυτής της εξέλιξης αποτελεί και η άποψη που διατύπωσε πρόσφατα ο Σπύρος Ασδραχάς και σύμφωνα με την οποία υπάρχει, σε τελική ανάλυση πάντα, μια οικονομική ιστορία που απευθύνεται στους οικονομολόγους και μια ιστορία του οικονομικού βίου που αποτελεί κεκτημένο των ιστορικών. Ο λόγος της υιοθέτησης μιας τέτοιας διαφοροποίησης, κατά τον ίδιο, είναι απλός: «Αν η οικονομική ιστορία δεν ήταν παρά εκείνη που θα είχε ως πεδίο παρατήρησης την καπιταλιστική οικονομία, είναι αυτονόητο ότι θα είχε την πνευματική σκευή ενός οικονομολόγου με την πνευματική σκευή του ιστορικού»⁶, κάτι που προφανώς δεν ισχύει για τις περιπτώσεις των μη καπιταλιστικών οικονομιών. Ωστόσο σε αυτή την αντίληψη δεν μπορεί να δει κανείς παρά μία απόπειρα συρρίκνωσης του

6. Σπ. Ασδραχάς, «Αναδρομή στα γνωστά. Οικονομική θεωρία και οικονομική ιστορία», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 17.11.2002, σ. 21.

οικονομικού πεδίου στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, κάτι που νομίζω δεν ευσταθεί. Είτε το πρόβλημα που εξετάζει ο οικονομικός ιστορικός αφορά στην προ-βιομηχανική κοινωνία είτε στη βιομηχανική-καπιταλιστική, η μεθοδολογία που θα χρησιμοποιήσει είναι ενιαία, τα εργαλεία και οι έννοιες μπορεί να διαφέρουν αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να βρεθούν έξω από το πλαίσιο μιας οικονομικής θεωρίας. Στην αντίθετη περίπτωση θα έχουμε να κάνουμε με μία κλασική γεγονοτολογική ιστορία. Βρίσκω ότι είναι μάλλον περιττή η αναφορά ονομάτων από τον χώρο των αγροτικών οικονομολόγων ή των οικονομικών ανθρωπολόγων για να ενισχύσω το επιχειρήμά μου. Εξάλλου, δύσκολα θα μπορούσε να συναντήσει κανείς σήμερα ακόμη και οικονομολόγους που να υποστηρίζουν την άποψη αυτή⁷. Ο χώρος της οικονομικής επιστήμης τα τελευταία χρόνια έχει γνωρίσει τόσο σημαντικές αλλαγές, από τις οποίες στην Ελλάδα είναι γνωστό μόνο το μέρος εκείνο που οι Έλληνες ιστορικοί αρέσκονται να «καταγγέλλουν» ως ανιστορικό, έτσι ώστε να μπορεί εύκολα να παρακαμφθεί η κριτική αυτού του τύπου⁸.

Όπως ανέφερα ο βασικός λόγος αυτής της αποκλίνουσας πορείας μεταξύ της ελληνικής και της διεθνούς οικονομικής ιστορίας δεν είναι άλλος από την αδυναμία των Ελλήνων οικονομικών ιστορικών να μιλήσουν για το οικονομικό φαινόμενο με οικονομικούς όρους⁹, κάτι που θα μπορούσε να συμβεί μόνο αν η οικονομική ιστορία διαμορφωνόταν ως πεδίο στο πλαίσιο Τμημάτων Οικονομικής Επιστήμης ή τουλάχιστον σε άμεση συνεργασία με αυτά¹⁰. Δεν είναι συμπτωματικό, όπως ανέφερα και προηγουμένως, ότι το πιο συγκροτημένο σώμα εργασιών για την ιστορία των τραπεζών, αλλά και την οικονομική

7. Για το θέμα αυτό βλ. Th. G. Rawski et al., *Economics and the historian*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες 1996.

8. Ένα τυπικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο των οικονομολόγων G. Walton, H. Rockoff, *History of the American Economy*, Ορλάντο ⁸1998, στο οποίο η προκαπιταλιστική όσο και η καπιταλιστική περίοδος στην ιστορία των ΗΠΑ καλύπτονται με τρόπο υποδειγματικό.

9. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να μιλήσουν αποκλειστικά με οικονομικούς όρους. Αλλά όπως για να μιλήσει κανείς για ένα κοινωνικό φαινόμενο αναγκαστικά θα προσφύγει στην κοινωνική θεωρία, νομίζω ότι είναι αυτονόητο ότι προκειμένου να γίνει λόγος για ένα οικονομικό φαινόμενο απαιτείται μία, έστω και στοιχειώδης, ευαισθησία προς την οικονομική θεωρία.

10. Βέβαια στον παράγοντα αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η πλήρης άρνηση που διακατέχει τον ακαδημαϊκό χώρο απέναντι σε οποιαδήποτε κριτική, στοιχείο που σφαλώς αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της αδυναμίας συγκρότησης ενός ερευνητικού πεδίου με όρους «επιστημονικούς».

ιστορία γενικότερα, προέρχεται από τον Μεσοπόλεμο, οπότε οι γερμανικής προέλευσης οικονομολόγοι καταγίνονται με την οικονομική ιστορία, ως φυσιολογικό επόμενο του τύπου της προσέγγισής τους. Η επικράτηση της νεοκλασικής σκέψης μετά τον πόλεμο οδήγησε και σε πλήρη απομόνωση του ιστορικού φαινομένου στην οικονομία, χωρίς ωστόσο να αντισταθμιστεί η υποχώρηση αυτή εκ μέρους των ιστορικών, οι οποίοι συνήθως περιορίζονται σε παρατηρήσεις για την αδυναμία των οικονομολόγων να λάβουν υπόψη τους τον ιστορικό παράγοντα.

Ο απολογισμός επομένως μιας εικοσαετίας ερευνών στην ιστορία των τραπεζών θα μας έδειχνε ότι τα καλύτερα προϊόντα που έχουμε δεν είναι άλλα από την *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης* του Ι. Βαλαωρίτη¹¹, τη *Συμβολή στην Ιστορία της Τραπέζης της Ελλάδος* του Γ. Πύρσου¹² και τα *Πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*¹³, επετειακή έκδοση που κυκλοφόρησε το 1978. Δηλαδή πρόκειται για τρία έργα που κυκλοφόρησαν πριν από την περίοδο που αρχίζει η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομικής ιστορίας. Και αν και για τα τρία μπορεί κανείς να προβάλει ενστάσεις για τη μεροληψία που συχνά τα διακρίνει, αντιθέτως δεν μπορεί να μην τους αποδώσει και εύσημα για τη συνοχή τους ή γιατί απλά γνωρίζουν τί λένε, έστω και αν θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει μαζί τους.

Το πρώτο κύμα ανάπτυξης της ιστορίας των τραπεζών, διεθνώς, παρατηρείται κατά τη δεκαετία του 1960. Τότε ακριβώς οι οικονομολόγοι αρχίζουν να δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τις σχέσεις οικονομικής ανάπτυξης και τραπεζικού συστήματος και το ενδιαφέρον αυτό μεταφέρεται και σε πολλούς ιστορικούς: σημειώνω εδώ τρεις, τον Jean Bouvier, τον Alexander Gerschenkron και τον Rondo Cameron, για να μην αναφερθώ και στις ιστορικές εργασίες των οικονομολόγων, με εξέχουσες περιπτώσεις τους J. Gurley και E. Shaw, που έθεσαν το ζήτημα των χρηματοοικονομικών πτυχών της οικονομικής ανάπτυξης, τον Raymond Goldsmith, οι δουλειές του οποίου για τις σχέσεις χρηματοοικονομικής διαμεσολάβησης και οικονομικής ανάπτυξης έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στις προσεγγίσεις των ιστορικών, αλλά και τους Milton Friedman και Anna Schwarz¹⁴. Έκτοτε τα

11. Ι. Α. Βαλαωρίτης, *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος 1842-1902*, τ. Α', Αθήνα 1902.

12. Γ. Α. Πύρσος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Τραπέζης της Ελλάδος*, 2 τ., Αθήνα 1936 και 1946.

13. Α. Ζητρίδης (επιμ.), *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα 1978.

14. Για το πώς ετίθετο το πρόβλημα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 βλ. Η.

θέματα αυτά έχουν συζητηθεί πολύ, και ως ένα βαθμό σήμερα είναι εκτός μόδας. Ωστόσο στην Ελλάδα δεν διαθέτουμε καμία αντίστοιχη προσέγγιση, παρά το γεγονός ότι δεν μας λείπουν τα απαραίτητα στοιχεία. Διαθέτουμε μόνο θεωρητικές γενικεύσεις από πολύ ισχνά στοιχεία που οδηγούν ως επί το πλείστον σε αρνητικές τοποθετήσεις για το ρόλο των τραπεζών και των τραπεζιτών. Συχνά μάλιστα οι απόψεις αυτές γίνονται με το πρόσχημα μιας κοινωνικής προσέγγισης του φαινομένου.

Θα αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: σε μια πρόσφατη, καθ' όλα ενδιαφέρουσα, εργασία η πολιτική που ακολούθησε η Εθνική Τράπεζα απέναντι στη βιομηχανία κατά τα τέλη του Μεσοπολέμου φαίνεται να καθορίζεται από τις προσωπικές επιλογές και κοινωνικές καταβολές του διοικητή της Ι. Δροσόπουλου, ο οποίος καθορίζει τις χρηματοδοτικές επιλογές του ιδρύματός του με βάση εξωοικονομικά κριτήρια¹⁵. Στη λογική αυτή το συμπέρασμα ότι η Εθνική Τράπεζα δεν διαθέτει βιομηχανική πολιτική ίσως να φαίνεται απολύτως φυσιολογικό, εξάλλου οι απόψεις αυτές είχαν διατυπωθεί ξανά και στον Μεσοπόλεμο, αλλά κυρίως κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης. Ωστόσο, αν διαβάσει κανείς τη διεθνή βιβλιογραφία για την ίδια περίοδο θα διαπιστώσει ότι ανάλογα φαινόμενα προνομιακών σχέσεων μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας παρατηρούνται σε όλο τον κόσμο και μάλιστα αυτό ισχύει και για τις μεγαλύτερες τράπεζες, όπως επί παραδείγματι η Deutsche Bank. Αλλά και σε πιο πρόσφατες περιόδους, η ιαπωνική εμπειρία θα μπορούσε να αποτελέσει ένα καλό παράδειγμα για να δημιουργήσει σκεπτικισμό τουλάχιστον ως προς το κατά πόσον οι χρηματοδοτικές επιλογές της Εθνικής Τράπεζας, όπως επίσης και όλων των υπολοίπων ελληνικών τραπεζών της εποχής, ήσαν ιδιοσυγκρασιακού χαρακτήρα¹⁶. Προφανώς το πρόβλημα δεν βρίσκεται στην ανικανότητα ή τις προτιμήσεις των διοικητών ή γενικών διευθυντών των τραπεζών να καθορίσουν μια πολιτική απέναντι στη βιομηχανία, αλλά στην προσπάθειά τους να επεκταθούν σε μία ρηχή αγορά με περιορισμένες δυνατότητες απορρόφησης δανει-

T. Patrick, "Financial development and economic growth in underdeveloped countries", *Economic Development and Cultural Change* XIV, τχ. 2 (Ιανουάριος 1966), 174-189.

15. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 404.

16. Από μία πολύ μεγάλη βιβλιογραφία για το θέμα αυτό περιορίζομαι να αναφέρω H. M. Neuburger, H. H. Stokes, "German banking and Japanese banking: a comparative analysis", *The Journal of Economic History* XXXV, τχ. 1 (Μάρτιος 1975), 238-252 και W. Lazonick, M. O' Sullivan, "Finance and industrial development", μέρος 1: "The United States and the United Kingdom", μέρος 2: "Japan and Germany", *Financial History Review* 4 (1997), 7-29 και 117-138.

ακών κεφαλαίων και συνάμα να ελαχιστοποιήσουν τους κινδύνους της ασύμμετρης πληροφόρησης για την επιχείρησή τους¹⁷.

Αυτά όλα γράφονταν στα τέλη του 20ού αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή κατά την οποία η οικονομική της πληροφόρησης έχει ήδη γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη διεθνώς και έχει επηρεάσει καθοριστικά τη δουλειά των ιστορικών των τραπεζών. Ωστόσο στην Ελλάδα, οι ιστορικοί αγνοούν πλήρως αυτές τις εξελίξεις και στην προσπάθειά τους να φανούν συνεπείς σε ένα θεωρητικό υπόδειγμα, όπως το έχουν συλλάβει οι ίδιοι, προτιμούν να καταγίνονται με ηθικολογικές προσεγγίσεις ή πάλι αναλώνονται στην παράθεση ασύνδετων μεταξύ τους γεγονότων. Ίσως δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι, από όσο έχω υπόψη μου, σε καμία έρευνα για την ιστορία των τραπεζών δεν έχουν αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα οι ισολογισμοί και οι λογαριασμοί κερδοζημιών των επιχειρήσεων, που συνήθως στη διεθνή βιβλιογραφία αποτελούν το πρώτο βήμα για την προσέγγιση ενός τραπεζικού ιδρύματος. Πιθανολογώ ότι αυτό οφείλεται στην αδυναμία των ιστορικών να διαβάσουν τους ισολογισμούς¹⁸, αλλά είναι απορίας άξιο πώς είναι δυνατόν να κατανοήσει κανείς τη συμπεριφορά μιας επιχείρησης χωρίς να γνωρίζει σε τί κατάσταση βρίσκεται από άποψη κερδοφορίας.

Βεβαίως, τα προβλήματα δεν βρίσκονται μόνο από την πλευρά των ιστορικών. Θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει αντίστοιχες αδυναμίες και στα έργα των λίγων εκείνων οικονομολόγων που έχουν κάνει τον κόπο να προ-

17. Βεβαίως θα μπορούσε κανείς, αφού όμως λάβει υπόψη του όλες αυτές τις απόψεις, να καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Χρ. Χατζημωσήφ. Αλλά θα έπρεπε προηγουμένως να διερευνήσει τις εναλλακτικές δυνατότητες έτσι όπως διατυπώνονται διεθνώς πριν τις απορρίψει.

18. Η Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990, αποδύθηκε σε σωρεία αριθμητικών υπολογισμών που θα μπορούσαν να είναι εξαιρετικά χρήσιμοι αν σέβονταν τις βασικές λογιστικές κατηγορίες. Η συγγραφέας ωστόσο προτίμησε να δημιουργήσει δικές της κατηγορίες, οι οποίες όμως αποδεικνύονται εντελώς άχρηστες και παραπλανητικές. Έτσι, προκειμένου να εκτιμήσει το βαθμό αυτοχρηματοδότησης μιας επιχείρησης συνυπολογίζει και «την εξωτερική από τρίτους χρηματοδότηση, που, αν και προέρχεται από μηχανισμούς της αγοράς, δεν είναι τραπεζική». Σε αυτήν ανήκουν τα δάνεια ιδιωτών, οι καταθέσεις ιδιωτών και τα ομολογιακά δάνεια», βλ. σ. 341-342. Η συγγραφέας δε επιμένει ότι πηγή αυτοχρηματοδότησης ήταν και οι καταθέσεις που οι επιχειρήσεις δέχονταν ή τα δάνεια που συνάπτανε με διάφορους μετόχους ή τρίτους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με πλήρη παρανόηση των θεμελιωδών λογιστικών και οικονομικών κατηγοριών, που εκ προσομίου θα οδηγήσουν σε λανθασμένα συμπεράσματα, και προφανώς τα αποτελέσματα της έρευνας δεν μας δείχνουν τίποτα για το βαθμό αυτοχρηματοδότησης της βιομηχανίας.

σπαθήσουν να δώσουν μια ιστορική διάσταση στη δουλειά τους¹⁹. Επισημαίνω στο σημείο αυτό ότι σε αντίθεση με τους Αγγλοσάξονες οικονομολόγους, από τους οποίους αντλούν τα παραδείγματά τους, οι Έλληνες οικονομολόγοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ουδέποτε προσπάθησαν να στραφούν προς την ιστορία για να επιβεβαιώσουν ή να απορρίψουν τα υποδείγματα των οποίων την ορθότητα πρεσβεύουν²⁰.

Όπως ανέφερα και προηγουμένως δεν είμαστε σε θέση ακόμη και σήμερα, σε πείσμα όλων όσα γράφονται, να κάνουμε στα σοβαρά λόγο για τις σχέσεις οικονομικής ανάπτυξης και τραπεζικής διαμεσολάβησης. Και όπως σωστά έχει παρατηρήσει με άλλη ευκαιρία ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, η εικόνα που έχουμε για την εξέλιξη του ελληνικού τραπεζικού χώρου έχει προσδιοριστεί σε πολύ μεγάλο βαθμό από την εικόνα που επέβαλε, μέσα από μία μακρόχρονη πολιτική, η Εθνική Τράπεζα σε μια προσπάθεια να αναβαθμίσει με τον τρόπο αυτό το ρόλο της. Για να μπορέσουμε όμως να ξεφύγουμε από την εικόνα αυτή δεν αρκούν οι υποθέσεις, αλλά χρειάζεται έρευνα κυρίως στον τομέα των ασφαλιστικών εταιρειών που δείχνουν να έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1870. Εάν μπορέσουμε να αποσαφηνίσουμε το πρόβλημα αυτό, τότε μόνο νομίζω ότι θα μπορούμε να κατανοήσουμε τη σημασία της τραπεζικής πίστης για την ελληνική οικονομία και του κατά πόσο η χρηματοοικονομική διαμεσολάβηση υπήρξε προηγούμενο ή επόμενο της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά ακόμη και να σταθμίσουμε το βάρος της Εθνικής Τράπεζας στην οικονομία.

Στην ίδια οπτική εξακολουθούμε να έχουμε ανοικτά τα ερωτήματα της χρηματοδότησης της βιομηχανίας αλλά και της αγροτικής οικονομίας και ως επί το πλείστον οι απαντήσεις που δίνονται αποτελούν απλή αναπαράγωγή των αρνητικών, κυρίως, σχολίων των πηγών για την πολιτική της Εθνικής Τράπεζας. Ωστόσο, πριν καταλήξουμε σε τέτοια συμπεράσματα θα έπρεπε να είχαμε εξασφαλίσει ερευνητικά την έλλειψη δανειακών κεφαλαίων τόσο από την πλευρά της βιομηχανίας όσο και του αγροτικού χώρου. Και για κάτι τέτοιο δεν αρκούν οι διαπιστώσεις για την ύπαρξη υψηλών επι-

---

19. Θα πρέπει ωστόσο να προστεθεί στο σημείο αυτό ότι μεταξύ των καλύτερων εργασιών οικονομικής ιστορίας που διαθέτουμε, ορισμένες οφείλονται σε οικονομολόγους, όπως για παράδειγμα στον Στ. Θωμάδακη, Ν. Κουγέα και Π. Πετράκη.

20. Αρκούμαι ως προς το σημείο αυτό να παραπέμψω στον Β. Eichengreen, "Economics and Culture in the writing of Financial History", Ph. Cottrell & J. Reis (επιμ.), *Finance and the making of the modern capitalist world, 1750-1931, Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress*, Β9, Σεβίλλη 1998, σ. 121-128.

τοκίων, αλλά έρευνες τόσο στον χώρο των βιομηχανικών επιχειρήσεων όσο και στον αγροτικό χώρο. Κατά τον ίδιο τρόπο πριν προχωρήσουμε σε διαπιστώσεις για ύπαρξη νομισματικής στενότητας ή για την εκδήλωση νομισματικών κρίσεων, θα πρέπει να προηγηθούν μελέτες υποδείγματα των οποίων μπορεί να συναντήσει κανείς σε όλα τα διεθνή περιοδικά.

Η ανασκόπηση της ιστοριογραφίας του ελληνικού χρηματοοικονομικού χώρου επομένως δεν πρόκειται να δημιουργήσει αισθήματα ικανοποίησης ως προς το έργο το οποίο έχει επιτελεσθεί. Σημαντικές θεματικές που είναι αποφασιστικές για την κατανόηση της συμπεριφοράς των δρώντων υποκειμένων παραμένουν ανεξερεύνητες και συχνά έχουν ως μόνο σημείο αναφοράς τον Ανδρέα Ανδρεάδη. Το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε καμιά σοβαρή εργασία για τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, η σημασία του οποίου για τη συγκρότηση του ελληνικού τραπεζικού χώρου υπήρξε καταλυτική, ή για την κερδοφορία των ελληνικών ανωνύμων τραπεζικών ιδρυμάτων ή ακόμη για τις κοινωνικές διαστάσεις της λειτουργίας των τραπεζών όπως αυτές θα εμφανίζονταν μέσα από τη συγκρότηση των Διοικητικών τους Συμβουλίων απλώς υποδεικνύει σε πόσο πρωτόγονο στάδιο βρίσκεται η έρευνα για την ιστορία των τραπεζών στην Ελλάδα.

Δεν είναι ασφαλώς στις προθέσεις μου να προτείνω ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την ιστορία του χρηματοοικονομικού χώρου στην Ελλάδα. Η μοναδική παρατήρηση που θα είχα να κάνω τελειώνοντας την ανακοίνωσή μου είναι ότι εξακολουθώντας να βαδίζει προς την ίδια κατεύθυνση με αυτήν που έχει σήμερα, η ιστοριογραφία των τραπεζών, αλλά φοβάμαι ότι αυτό ισχύει γενικότερα για την ελληνική ιστοριογραφία, δεν πρόκειται ποτέ να αποκτήσει μία στοιχειώδη παρουσία στο διεθνή χώρο. Και είναι μόνο αυτή η παρουσία που καθορίζει το κατά πόσον μία ιστοριογραφία προοδεύει ή όχι και αν το έργο της έχει μια κοινωνική σημασία ή όχι.

Kostas Kostis

CHRONICLING A FAILED PROJECT:
BANK HISTORY IN GREECE

(SUMMARY)

Greek economic history went through a phase of early development from the beginning of the 20th century to the end of the Interwar period. The eclecticism of A. Andreadis and then the importance assumed by the various currents of the German historical school could not fail to have influenced Greek economists, especially those who included the dimension of history in their methodology. The dominance of the neoclassical school, however, led to the elimination of economic history after World War II. It reappeared in Greece after the fall of the junta in 1974 and developed rapidly owing both to the political conjuncture of the times and to the interest shown by major banks in supporting research programmes in economic history. But the moment these programmes were discontinued, the fate of economic history was preordained since, with a few minor exceptions, it had not succeeded in being included among university courses, particularly in the curricula of economics departments. Today, in the best possible case, economic history in Greece comprises a history of economic events that has little or nothing to do with economic theory. This is one fundamental reason why the Greek paradigm cannot be incorporated into the international literature.

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Όταν η ελληνική κυβέρνηση, με το νόμο της 8ης (20ής) Φεβρουαρίου του 1833, αποφάσιζε να καθιερώσει τη δραχμή ως επίσημο συναλλακτικό μέσο του ελληνικού βασιλείου, δημιουργούσε ουσιαστικά ένα εθνικό νόμισμα κατ' εικόνα και ομοίωση της εθνικής οικονομίας· μιας οικονομίας που ζούσε με δανεικά, επένδυε στη συγκυρία και ήταν επιρρεπής σε κερδοσκοπικά παιχνίδια.

Στα 169 χρόνια της ιστορίας της δραχμής, ελάχιστες ήταν οι περίοδοι όπου το πρώην εθνικό μας νόμισμα παρέμεινε ένα μέσο συναλλαγών με σταθερή εσωτερική και εξωτερική αξία, ανεπηρέαστο από παντός είδους διαταραχές τόσο σε εσωτερικό επίπεδο όσο και σε διεθνές. Έτσι, ο ερευνητής που αποπειράται να μελετήσει τα φαινόμενα που σχετίζονται με όλο το φάσμα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας μας μέχρι και το πολύ πρόσφατο παρελθόν βρίσκεται αναπόφευκτα αντιμέτωπος με το νομισματικό πρόβλημα σε όλες του τις εκφάνσεις.

Η ανακοίνωση αυτή επιχειρεί να εξετάσει τις ιστοριογραφικές απόπειρες που είχαν ως αντικείμενο την καταγραφή και την ερμηνεία των νομισματικών φαινομένων στο ελληνικό κράτος κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Παράλληλα θα προσπαθήσει να αντιμετωπίσει τις μελέτες αυτές ως αντικείμενα της ιστορικής έρευνας, επιχειρώντας να τα εντάξει στο ιστορικό περιβάλλον το οποίο τις εξέθρεψε.

Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε μονογραφίες οικονομολόγων και ιστορικών οι οποίοι είτε αντιμετωπίζουν τα νομισματικά φαινόμενα ως αντικείμενο ιστορικής έρευνας είτε χρησιμοποιούν την ιστορική τους προσέγγιση για να ερμηνεύσουν σύγχρονα σε αυτούς νομισματικά προβλήματα, προτείνοντας παράλληλα και πολιτικές για την αντιμετώπισή τους.

Η πρώτη μονογραφία εκδόθηκε το 1875 και η τελευταία το 2000. Οι μελέτες αυτές δεν είναι διάσπαρτες στην περίοδο των 125 χρόνων αλλά μπορούν, με βάση το έτος έκδοσής τους, να ταξινομηθούν σε 6 χρονολογικές ομάδες, οι

περισσότερες από τις οποίες ταυτίζονται με κρίσιμες περιόδους της νομισματικής ιστορίας της χώρας.

Το έτος 1875, οπότε ο Ευθύμιος Κεχαγιάς εκδίδει την πρώτη μονογραφία¹, έχει ήδη δρομολογηθεί η ένταξη της Ελλάδος στη Λατινική Νομισματική Ένωση και ο συγγραφέας τυχάνει να είναι από τους κυριότερους υποστηρικτές της. Ο υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας προσέγγιζε τα προβλήματα της οθωνικής δραχμής και τις επιπτώσεις που προκαλούσε στην τιμή του συναλλάγματος η σχεδόν αποκλειστική κυκλοφορία των ξένων νομισμάτων στις ελληνικές αγορές.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, τα βασικά μειονεκτήματα του οθωνικού νομισματικού συστήματος ήταν ότι κατά τον καθορισμό των ισοτιμιών, πρώτον, δεν είχε συνυπολογιστεί το κόστος εκτύπωσης του εθνικού νομίσματος και, δεύτερον, δεν είχε συμπεριληφθεί η φθορά που είχαν υποστεί τα ξένα νομίσματα από την πολύχρονη χρήση τους με αποτέλεσμα να προσδίδεται σ' αυτά μεγαλύτερη αξία από την κανονική². Η ελεύθερη κυκλοφορία των ξένων νομισμάτων «επί τη βάσει πλημμελούς διατίμησης» προκάλεσε

[...] την φυγάδευσιν ολοκλήρου σχεδόν του εκ του δανείου του 1833 εκκοπέντος εθνικού νομίσματος και την αναχώνουσιν αυτού εις τα νομισματοκοπεία της Ευρώπης [...]. Ούτω η δραχμή δεν υφίσταται πλέον πράγματι, αλλά κατέστη νόμισμα ιδανικόν, χρησιμεύον απλώς ως μέσον λογιστικής αναγωγής των τε ξένων νομισμάτων και της των πραγμάτων αξίας³.

Στην πραγματικότητα οι εγχώριες συναλλαγές γίνονταν από λιποβαρή ασημένια νομίσματα, όπως τα γερμανικά, αμερικανικά ή τα τουρκικά τάλιρα, αλλά κυρίως την σβάντζικα (γερμανικό εικοσάρι), με συνέπεια την υπερτίμηση του ξένου συναλλάγματος⁴. Ο συγγραφέας, παρ' όλο που αναδεικνύει ορισμένες πλευρές του νομισματικού προβλήματος στην Ελλάδα, χρησιμοποιοεί την ιστορία για να πετύχει ένα συγκεκριμένο πολιτικό στόχο: να πείσει για την αναγκαιότητα της νομισματικής μεταρρύθμισης, η οποία θα προκύψει από την είσοδο της Ελλάδος στη Λατινική Νομισματική Ένωση. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο ανώνυμος αρθρογράφος της εφημερίδας *Πατρίς*, σκοπός της «διατριβής» ήταν, αφ' ενός, να αποδείξει τα πλεονεκτήματα του νέου συστήματος και, αφ' ετέρου, να αναιρέσει τα αποδιδόμενα σε αυτό μειονεκτήματα⁵.

1. Ε. Κεχαγιάς, *Το νέον νομισματικόν σύστημα*, Αθήνα 1875.

2. Ο.π., σ. 9.

3. Ανώνυμος, «Το νέον Νομισματικόν Σύστημα», *Πατρίς* αρ. 498 (29.10.1875).

4. Ε. Κεχαγιάς, *ό.π.*, σ. 9.

5. Ανώνυμος, «Το νέον Νομισματικόν Σύστημα», *ό.π.*

Στα έτη 1902-1905 εκδίδονται δύο μονογραφίες. Κατά την περίοδο αυτή η Ελλάδα βρίσκεται υπό την εποπτεία του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, και η οικονομία της αντιμετωπίζει έντονο πρόβλημα νομισματικής ρευστότητας. Παράλληλα υπάρχει έντονη συζήτηση γύρω από την ανάγκη μεταρρύθμισης του νομισματικού συστήματος και τη σκοπιμότητα ή μη να αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής.

Το 1902 κυκλοφορεί το βιβλίο του Γεωργίου Κατσελίδη για το νόμισμα⁶. Η μελέτη του ιδρυτή και εκδότη της *Οικονομικής Ελλάδας* έχει ως πρόθεση να συμβάλει στη θεωρητική ανάλυση του νομισματικού ζητήματος και να προτείνει λύσεις για τα νομισματικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα στις αρχές του 20ού αιώνα. Ωστόσο δύο κεφάλαια είναι αφιερωμένα στην ιστορία του νομίσματος στην Ελλάδα. Πρόκειται για την πρώτη ερμηνευτική ιστορική προσέγγιση των νομισματικών διαταραχών που ανέκυψαν κατά την περίοδο 1877-1898 και των επιπτώσεών τους στην τιμή του συναλλάγματος. Ο συντάκτης παρατηρεί ότι, κατά την περίοδο 1877-1885, η τιμή του συναλλάγματος παρέμεινε σε λογικά επίπεδα, παρά την αυξανόμενη κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων και την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου. Το γεγονός αυτό το αποδίδει στον εξωτερικό δανεισμό μέσω του οποίου η κυβέρνηση προμήθευε την αγορά με εξωτερικό συνάλλαγμα. Όπως ορθώς επισημαίνεται, τα εξωτερικά δάνεια παρεξέκλιναν του σκοπού για τον οποίον συνάπτονταν και χρησιμοποιούνταν για να καλύψουν τα τακτικά και έκτακτα ελλείμματα του προϋπολογισμού⁷. Θεωρεί δε ότι, λόγω της προβληματικής δημοσιονομικής διαχείρισης των κυβερνήσεων την περίοδο αυτή «ετέθησαν τα θεμέλια του εις κατόπιν χρόνους ακλονήτου οικοδομήματος της αναγκαστικής κυκλοφορίας»⁸. Περιγράφει τα προβλήματα που συνάντησε η ολιγόμηνη άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας και διαπιστώνει ότι

[...] η δανειστική ανάγκη του κράτους, ένεκα των εκτάκτων περιστάσεων (*Ανατολική Ρωμυλία*), παρουσιάσθη ως ο από μηχανής θεός προς εύσχημον επαναφοράν της Αναγκαστικής [...]. Η αληθής αιτία της μόλις μετά εννέα μήνας επανόδου της αναγκαστικής ουδέν άλλο ήτο ή η αδυναμία της χώρας όπως βιώση άνευ του πιστωτικού νομίσματος· εντός και προτού ενσκήψη έτι η πολιτική αναστάσις, τα μεταλλικά αποταμιεύματα των Τραπεζών ήρχισαν να εξαντλώνται⁹.

Την ήπια υποτίμηση της δραχμής της περιόδου 1886-1891 ο συγγραφέας την αποδίδει στον συνεχιζόμενο εξωτερικό δανεισμό από το κράτος και στην

6. Γ. Κατσελίδης, *Το νόμισμα*, Αθήνα 1902.

7. Ο.π., σ. 287-288.

8. Ο.π., σ. 288, 289.

9. Ο.π., σ. 290, 288.

εισαγωγή κεφαλαίων για την εκτέλεση των μεγάλων έργων της εποχής. Η επόμενη περίοδος, 1892-1896, χαρακτηρίζεται από την εκρηκτική άνοδο του συναλλάγματος. Είναι η εποχή που, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, παύει ο εξωτερικός δανεισμός, και το κράτος είναι αναγκασμένο να προστρέξει στην εσωτερική αγορά για να αγοράσει το απαραίτητο για την εξυπηρέτηση του χρέους συνάλλαγμα.

Εν κατακλείδι, ο έμπειρος δημοσιογράφος και πρακτικός οικονομολόγος θεωρεί ότι η προβληματική δημοσιονομική διαχείριση των κυβερνήσεων της εποχής, σε συνδυασμό με το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, την εμπορική και τη σταφιδική κρίση αποτελούν τις αιτίες των νομισματικών αναταράξεων της συγκεκριμένης περιόδου. Θα προσθέταμε ότι οι υποθέσεις αυτές, με εξαίρεση τον παράγοντα της κερδοσκοπίας, ο οποίος αποσιωπάται από τον συγγραφέα, ελάχιστα αναιρούνται στην ουσία τους από τις ογκωδέστερες και λεπτομερέστερες νεότερες μελέτες.

Το 1905 ο Ιωάννης Σημαντήρας, δικηγόρος και υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, δημοσιεύει την πραγματεία του για την αναγκαστική κυκλοφορία¹⁰. Είναι μια οικονομολογική μελέτη η οποία χρησιμοποιεί την ιστορική προσέγγιση ως μέσο για την επαλήθευση της νομισματικής θεωρίας. Ο συγγραφέας επιχειρεί με τη μελέτη αυτή να συμβάλει στη συζήτηση της εποχής για τη λύση του νομισματικού προβλήματος, προτείνοντας την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η ιστορική αναδρομή χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο επιχειρείται μια περιγραφή των νομισματικών γεγονότων και των επιπτώσεών τους στην τιμή του συναλλάγματος κατά την περίοδο 1877-1898. Ο συγγραφέας αναδεικνύει την κερδοσκοπία ως έναν από τους σημαντικούς παράγοντες που επηρέασαν την τιμή του συναλλάγματος κατά την περίοδο 1893-1897. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, «η επήρεια της κερδοσκοπίας κατά τας ανωμάλους ιδία εποχάς, κατά τας εποχάς των πολιτικών και οικονομικών κρίσεων είναι κατάδηλος»¹¹. Παράλληλα θεωρεί ότι ο αγροτικός χαρακτήρας των ελληνικών εξαγωγών και το σημαντικό ποσό που δαπανάται για εισαγωγή σιταριού (28% του ποσού των εισαγωγών) αποτελούν παράγοντες που τροφοδοτούν την κερδοσκοπία στο συνάλλαγμα. «Η προσδοκία (καλής ή κακής εσοδείας) προκειμένου περί γεωργικών προϊόντων, δεν είναι σταθερά μεταβαλλόμενη από ημέρας εις ημέραν. Είναι δε ευνόητον, ότι η κερδοσκοπία δεν ήθελε παραλείπει και του ασθενούς τούτου σημείου την εκμετάλλευσιν»¹². Στο δεύτερο και πιο ενδια-

10. Ιωάν. Σημαντήρας, *Το ζήτημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας*, Αθήνα 1905.

11. Ο.π., σ. 80.

12. Ο.π., σ. 81.

φέρον μέρος, ο συγγραφέας επιχειρεί για πρώτη φορά μια, πρωτόλεια έστω, ανάλυση της κίνησης των τιμών και των ημερομισθίων του Πειραιά κατά την περίοδο 1885-1903. Όπως όμως παραδέχεται ο ίδιος, τα συλλεχθέντα από αυτόν στοιχεία είναι ατελέστατα. Ωστόσο είναι η πρώτη φορά που δημοσιεύονται επεξεργασμένες χρονολογικές σειρές τιμών καταναλωτικών προϊόντων και βιομηχανικών ημερομισθίων. Από αυτή την άποψη, η συμβολή της μελέτης στην ελληνική οικονομική ιστορία είναι σημαντική.

Οι τρεις προαναφερθείσες μονογραφίες δεν αποτελούν καθαυτό ιστοριογραφικές προσεγγίσεις των νομισματικών και συναλλαγματικών φαινομένων, αλλά η ιστορική προσέγγιση αποτελεί μέρος της επιχειρηματολογίας των συγγραφέων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νομισματικές ασθένειες της εποχής τους και να προτείνουν πολιτικές για τη θεραπεία τους.

Την τρίτη περίοδο, 1920-1921, εκδίδονται δύο μελέτες. Την εποχή αυτή η μεταπολεμική Ευρώπη αντιμετωπίζει σημαντική νομισματική και συναλλαγματική κρίση, που οφείλεται στην υπερβολική αύξηση της κυκλοφορίας χαρτονομίσματος. Η Ελλάδα βεβαίως δεν αποτελεί εξαίρεση.

Το 1920 εκδίδεται το τρίτομο έργο του C. J. Damiris¹³. Ο συγγραφέας, μέσα από την παρουσίαση του νόμου ΓΧΜΒ και των θετικών του αποτελεσμάτων στη νομισματική κυκλοφορία και την τιμή του συναλλάγματος, προσπαθεί να συμβάλει στη συζήτηση που διεξάγεται εκείνη την εποχή, σε διεθνές επίπεδο, για το νομισματικό πρόβλημα. Στον πρώτο τόμο της μελέτης επιχειρείται μια εκτεταμένη ιστορική ανασκόπηση των νομισματικών φαινομένων της περιόδου 1833-1910 και των επιπτώσεών τους στην τιμή του συναλλάγματος.

Με τη μελέτη του 1921 για τα εξωτερικά συναλλάγματα, ο Ευάγγελος Φαρμακίδης¹⁴, εκκινώντας από μια επισκόπηση της νομισματικής κατάστασης στην Ελλάδα πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, προχωρά σε λεπτομερή περιγραφή των νομισματικών και συναλλαγματικών φαινομένων κατά την περίοδο 1914-1920.

Η περίοδος 1928-1934 σηματοδοτεί μια κρίσιμη περίοδο για την εθνική αλλά και τη διεθνή νομισματική ιστορία. Από τη σταθεροποίηση της δραχμής, το 1928, περνάμε στη νομισματική ανισορροπία που δημιουργεί η παγκόσμια ύφεση. Την περίοδο αυτή κάνουν την εμφάνισή τους και οι πρώτες ιστοριογραφικές απόπειρες των νομισματικών και συναλλαγματικών

13. C. J. Damiris, *Le système monétaire grec et le change*, 3 τ., Παρίσι 1920.

14. Ε. Φαρμακίδης, *Τα εξωτερικά συναλλάγματα κατά και μετά τον Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1921. Η μελέτη αυτή προσφέρει μια θεώρηση της συναλλαγματικής συμπεριφοράς των κυριότερων νομισμάτων κατά την περίοδο 1914-1920.

φαινομένων. Δημοσιεύονται πέντε μελέτες που πραγματεύονται διάφορες όψεις της ιστορίας της δραχμής.

Η πρώτη, η μονογραφία του Ξενοφώντος Ζολώτα¹⁵, που εκδίδεται το 1928, είναι αφιερωμένη «εις την σπουδήν και ερμηνείαν των νομισματικών και συναλλαγματικών προβλημάτων» την περίοδο 1910-1924. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας, δίνοντας και το στίγμα της αντίληψής του για την ιστορία, «απαραίτητος καθίσταται η γνώσις του παρελθόντος και η μελέτη των σφαλμάτων εις τα οποία υποπέσαμε, ίνα εκ τούτων διδασχθώμεν διά το μέλλον»¹⁶. Στην ουσία δεν πρόκειται για ιστορική μελέτη, αλλά για προσπάθεια εμπειρικής επαλήθευσης της ποσοτικής θεωρίας στην ελληνική πραγματικότητα της συγκεκριμένης περιόδου. Αρχικά εξετάζει την εξέλιξη αγοραστικής δύναμης, δηλαδή του γενικού επιπέδου των τιμών, με βάση τους τρεις προσδιοριστικούς παράγοντες της ποσοτικής θεωρίας: του συνόλου των εμπορευμάτων στην αγορά, της ποσότητας της νομισματικής κυκλοφορίας και της ταχύτητας της νομισματικής κυκλοφορίας. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι τα ποσοτικά μεγέθη στα οποία βασίζει την ανάλυσή του δεν είναι ασφαλή και επηρεάζονται από παράγοντες οι οποίοι δεν είναι στατιστικώς μετρήσιμοι. Για παράδειγμα,

[...] η ποσότης της νομισματικής κυκλοφορίας κατά τον παγκόσμιον πόλεμον και τινα έτη μετ' αυτόν υπήρξε πολύ μικροτέρα της εμφανιζομένης διά των αριθμών της Εθνικής Τραπέζης αφ' ενός μεν λόγω της αυξηθείσης τάσεως αποθησαυρίσεως αφ' ετέρου δε διά της εξαγωγής ικανών εκατομμυρίων δραχμών εις χαρτονόμισμα¹⁷.

Επίσης, όσον αφορά στον τιμάριθμο ειδών λιανικής πωλήσεως, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι αυτός δεν αντανακλά τις πραγματικές αυξήσεις του επιπέδου των τιμών γιατί βασίζεται στις διατιμήσεις και δεν λαμβάνονται υπόψη οι τιμές του λαθρεμπορίου¹⁸. Έτσι τα προβλήματα που παρουσιάζουν τα στατιστικά στοιχεία δεν επιτρέπουν την επαλήθευση της ποσοτικής θεωρίας. Συμπερασματικά, η μελέτη του Ξ. Ζολώτα απηχεί την άποψη των οικονομολόγων ότι η ιστορία αποτελεί πεδίο επαλήθευσης της οικονομικής θεωρίας. Παρ' όλα αυτά ο συγγραφέας, σε αντίθεση με αρκετούς σύγχρονους ερευνητές, έχει επίγνωση των προβλημάτων που δημιουργεί στην ποσοτική προσέγγιση του παρελθόντος η ανεπάρκεια και κυρίως ο επισφαλής χαρακτήρας των στατιστικών δεδομένων.

15. Ξ. Ζολώτας, *Νομισματικά και συναλλαγματικά φαινόμενα εν Ελλάδι (1910-1927)*, Αθήνα 1928.

16. Ο.π., σ. 5.

17. Ο.π., σ. 134.

18. Ο.π., σ. 133.

Δύο μελέτες είναι αφιερωμένες στα συναλλαγματικά φαινόμενα. Η πρώτη, από τον τμηματάρχη του εξωτερικού συναλλάγματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος Κωνσταντίνο Τσαλίκη¹⁹, εξετάζει τις διακυμάνσεις του εξωτερικού συναλλάγματος κατά την περίοδο 1898-1928. Όπως σημειώνει και ο ίδιος στην εισαγωγή του βιβλίου, περιόρισε το πόνημα «[...] εις την ξηράν αφήγησιν γεγονότων και την παράθεσιν αριθμών, ων η ευγλωττία είναι πολλάκις μείζων άλλης κριτικής. Ως εκ τούτου αποτελεί μάλλον χρονικόν, εφ' όσον ελλείπουσιν οι κρίσεις επί των οικονομικών γεγονότων»²⁰.

Η δεύτερη μελέτη, του Ιωάννη Χασαπόπουλου²¹, γραμμένη στα γερμανικά, πραγματεύεται την εξέλιξη των συναλλαγματικών ισοτιμιών κατά την περίοδο 1877-1928. Πρόκειται στην ουσία για την πρώτη ιστοριογραφική απόπειρα προσέγγισης των συναλλαγματικών φαινομένων από την επιβολή της τρίτης αναγκαστικής κυκλοφορίας μέχρι τη σταθεροποίηση της δραχμής.

Η ιστορία του νομισματικού συστήματος κατά την περίοδο 1828-1885 μέσα από τα νομοθετικά διατάγματα αποτελεί το θέμα μιας ακόμη μονογραφίας, που εκδίδεται από τον Λ. Παλαμά στην αγγλική γλώσσα²².

Τέλος, την ιστοριογραφική παραγωγή της περιόδου αυτής συμπληρώνει μια μικρή μελέτη του Διονυσίου Καλογερόπουλου²³, που αναφέρεται στα πρώτα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής το 1842 και στην πρώτη παραποίηση τραπεζογραμμάτων το 1852.

Την ίδια εποχή, εκτός από τις μελέτες που προαναφέρθηκαν, έχουμε και μια έκδοση του Υπουργείου Οικονομικών με την κωδικοποίηση των διαταγμάτων που αφορούν στην έκδοση και κυκλοφορία των νομισμάτων στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1828-1932²⁴. Επίσης η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος δημοσιεύει ένα φυλλάδιο, υπό την επιμέλεια του Ν. Πράτσικα, με στατιστικές πληροφορίες για τα μεταλλικά νομίσματα της περιόδου 1828-1928²⁵.

19. Κ. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν συναλλάγμα εν τη οικονομική ιστορία της Ελλάδος κατά την τριακονταετίαν 1898-1928*, Αθήνα 1929.

20. Ο.π., σ. 4.

21. J. Chassapopoulos, *Die Entwicklung der ausländischen Wechselkurse in Griechenland von 1877 bis 1929, Versuch einer Analyse*, Αθήνα 1934.

22. L. C. Palamas, *History of Monetary Enactments in Greece, Part I (1828-1885)*, Αθήνα, Εστία, 1930.

23. Δ. Π. Καλογερόπουλος, *Τα πρώτα της Εθνικής Τραπέζης γραμμάτια του 1842, τα Δεκάδραχμα του 1849 και η πρώτη εν Ελλάδι τω 1851 γενομένη παραποίησης των τραπεζικών γραμμάτων*, Αθήνα 1930.

24. Υπουργείον Οικονομικών, *Τα ελληνικά Νομίσματα*, Αθήνα 1932.

25. Ν. Π. Πράτσικας (επιμ.), *Στατιστικά τινές πληροφορίες και σημειώσεις περι*

Τρεις μελέτες βλέπουν το φως της δημοσιότητας το διάστημα 1946-1959. Πρόκειται για μια ιστορική περίοδο με δύο όψεις: από το νομισματικό χάος της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου περνάμε στην εικοσαετή νομισματική σταθερότητα των αρχών του Bretton-Woods. Είναι η μοναδική φορά στην ιστορία της δραχμής που η συναλλαγματική της ισοτιμία διατηρήθηκε σταθερή για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Η πρώτη μελέτη του Δημητρίου Δελιβάνη²⁶, που εκδόθηκε μετά την απελευθέρωση, ασχολείται με τη νομισματική ιστορία της Ελλάδος την περίοδο 1939-1944. Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκαν και τα «Ελληνικά Νομίσματα» του τέως, πλέον, διευθυντή του Τμήματος Στατιστικής και Μελετών της ΕΤΕ και της Τράπεζας της Ελλάδος (ΤΤΕ) Ν. Πράτσικα²⁷. Όπως αναφέρει και ο ίδιος ο συγγραφέας

[...] και κατωτέρω παρατιθέμεναι βραχεία νομισματικά σημειώσεις δεν αποτελούσι πλήρη ιστορίαν των συγχρόνων ελληνικών νομισμάτων, αλλ' απλώς προσάθειαν συγκεντρώσεως των παντοίων περί τούτων πληροφοριών, από της εμφανίσεως του πρώτου ελληνικού νομίσματος μέχρι των ημερών²⁸.

Το χαρακτηριστικό της βραχείας, αλλά αξιόλογης για την ιστορία του ελληνικού νομίσματος μελέτης, είναι ότι χρησιμοποιείται πρωτογενές υλικό όπως νόμοι, διατάγματα, εισηγητικές εκθέσεις, καθώς και πληροφορίες από τα αρχεία της Εθνικής Τράπεζας. Η εργασία του Βασιλείου Δαμαλά που κυκλοφόρησε το 1959 αποτελεί την πρώτη σύντομη, περιγραφική έστω, ιστορία της δραχμής.

Το 1983 εκδίδεται από τον Νίκο Βασιλόπουλο η ιστορία της δραχμής όπως προκύπτει από τη μελέτη των σχετικών νομισμάτων κερμάτων και κερματικών γραμματίων²⁹. Η πρώτη, στην ουσία, μελέτη της ιστορίας των ελληνικών νομισμάτων στηρίχθηκε στο υλικό της εποχής και σε νέα στοιχεία που προέκυψαν από έρευνες στα νομισματοκοπεία του Παρισιού και του Μονάχου. Από την άλλη το ιστορικό πλαίσιο καθώς και οι πολλαπλές

των ελληνικών μεταλλικών νομισμάτων (1828-1928), Αθήνα, ΕΤΕ, Υπηρεσία Μελετών και Στατιστικής, 1929.

26. Δ. Δελιβάνης, *Η δραχμή από του φθινοπώρου του 1939 μέχρι της νομισματικής διαρρυθμίσεως της 25ης Ιανουαρίου 1946 και τα πρώτα αποτελέσματα αυτής*, Αθήνα 1946.

27. Ν. Π. Πράτσικας, «*Ελληνικά Νομίσματα*» (1828-1944). *Συμβολή εις την νεότεραν νομισματικήν και οικονομικήν ιστορίαν της Ελλάδος*, Αθήνα 1946. Στην ουσία πρόκειται για το φυλλάδιο της Εθνικής Τράπεζας του 1929, το οποίο έχει εμπλουτισθεί ως το 1944 και εκδόθηκε από τον ίδιο το συγγραφέα.

28. Ο.π., σ. 3.

29. Νίκος Βασιλόπουλος, *Η νομισματική ιστορία της δραχμής: 150 χρόνια δραχμής*, Αθήνα 1983.

όψεις των νομισματικών φαινομένων καλύπτονται μέσα από την παράθεση δευτερογενών πηγών.

Στην τελευταία, σύγχρονή μας περίοδο (1991-2000) παράγονται επτά μονογραφίες. Είναι η περίοδος κατά την οποία η ιστοριογραφία στην Ελλάδα ξεφεύγει από την καταγραφή των γεγονότων και ανοίγεται στα νέα θεματικά αντικείμενα της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, υιοθετώντας νέα ερμηνευτικά σχήματα και μεθοδολογικά εργαλεία. Οι περισσότερες από αυτές τις συμβολές εκκολάφθηκαν στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (ΙΑ/ΕΤΕ) και αντανακλούν το πνεύμα των συζητήσεων και των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των σεμιναρίων που διοργάνωνε το ΙΑ/ΕΤΕ τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Ο ερευνητικός προσανατολισμός των σύγχρονων ερευνητών της στα νομισματικά ζητήματα τη συγκεκριμένη περίοδο υπαγορεύτηκε κυρίως από τις διαθέσιμότητες των αρχειακών πηγών και κυρίως από το πρωτογενές υλικό του ΙΑ/ΕΤΕ. Έτσι στην πλειονότητά τους οι μονογραφίες που εκδόθηκαν την περίοδο 1991-2000 επικεντρώνουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στον 19ο αιώνα και στην πρώτη δεκαετία του 20ού, και αντιμετωπίζουν το ζήτημα στο μακροοικονομικό επίπεδο της τραπεζικής-νομισματικής πολιτικής και του συναλλάγματος. Η περίοδος 1981-2000, κατά την οποία εκπονείται και εκδίδεται η ομάδα αυτή των μονογραφιών, χαρακτηρίζεται από σημαντικές στιγμές της νομισματικής μας ιστορίας (υποτιμήσεις και διολίσθηση της δραχμής που συνδυάστηκαν με κερδοσκοπικές επιθέσεις στο εθνικό μας νόμισμα).

Η πρώτη μονογραφία, των Ζαχαρία Δεμαθά, Θανάση Καλαφάτη και Θόδωρου Σακελλαρόπουλου³⁰, δεν συνιστά μια καθαυτό ιστοριογραφική μελέτη, αλλά συγκεντρώνει σειρά συζητήσεων και σχολίων για τις νομισματικές κρίσεις στην Ελλάδα την περίοδο 1880-1930. Η βασική υπόθεση της μελέτης είναι ότι οι νομισματικές κρίσεις στην Ελλάδα από το 1880 έως το 1923 «είναι κρίσεις πιστωτικού χρήματος»³¹. Πιο συγκεκριμένα, πήραν τη μορφή σωρευτικά ή διαδοχικά α' μείωσης του μεταλλικού, β' μείωσης της χρηματικής κυκλοφορίας, γ' μεγάλης υπερτίμησης του συναλλάγματος. Το 1885 αμφισβητήθηκε προσωρινά η αναγκαστική κυκλοφορία. Τα έτη 1898-1910 υποβαθμίστηκε κατόπιν εξωτερικών πιέσεων η σημασία του πιστωτικού χρήματος, με την προοδευτική μείωση της χρηματικής κυκλοφορίας. Τέλος το 1918-1923, με τις αυξημένες εκδόσεις χαρτονομίσματος, ξεπεράστηκαν τα όρια κυκλοφορίας που φυσιολογικά επιβάλλουν οι συναλλαγές.

30. Ζ. Δεμαθάς, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα, 1880-1930*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

31. Ο.π., σ. 74.

Και αυτό έγινε για εξωοικονομικούς λόγους, δηλαδή για κρατικές δαπάνες και για χρηματοδότηση της αποκατάστασης των προσφύγων.

Οι προβληματισμοί, που αντανακλούν και το πνεύμα της εποχής στο οποίο διατυπώθηκαν, κινούνται στο επίπεδο των γενικών διαπιστώσεων και δεν υποστηρίζονται από επαρκή πραγματολογικά στοιχεία.

Ακολουθεί χρονολογικά η μελέτη του Νίκου Κουγέα³², η οποία στηριζόμενη στο πρωτογενές υλικό του ΙΑ/ΕΤΕ εξετάζει την εξέλιξη της τιμής του συναλλάγματος σε σχέση με τη «νομισματική πολιτική» την περίοδο 1843-1879. Η στενότητα χρήματος ήταν το βασικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους. Το πολυεθνικό νομισματικό σύστημα του 1833, που στηριζόταν στην ιδεατή δραχμή, σε συνδυασμό με την κυκλοφορία του τραπεζογραμματίου της Εθνικής οδήγησαν στη βελτίωση των συνθηκών στις ελληνικές αγορές χρήματος. Ωστόσο το σύστημα αυτό, που στηριζόταν στην ελεύθερη κυκλοφορία των ξένων, συχνότατα φθαρμένων και λιποβαρών, ασημένιων νομισμάτων, ευνόησε όπως ήταν φυσικό την κερδοσκοπία. Η κερδοσκοπική δραστηριότητα οδήγησε σε διορθωτική υποτίμηση της δραχμής-τραπεζογραμματίου της Εθνικής Τράπεζας, η οποία ανταλλασσόταν με ένα καλάθι νομισμάτων, μεταξύ των οποίων και πολλά μειωμένης αξίας. Ωστόσο η υποτίμηση αυτή παρουσίαζε μικρή μεταβολή από χρόνο σε χρόνο και είναι επουσιώδης, αν συγκριθεί με την περιοριστική επίπτωση που θα είχε μια προσπάθεια αντιμετώπισής της³³.

Τη δεκαετία του 1860 οι ανάγκες του δημοσίου, έκτακτες στην αρχή, διαρθρωτικές στη συνέχεια, οδήγησαν σε αύξηση του εσωτερικού δανεισμού και στην επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, η ανάπτυξη του εσωτερικού δανεισμού μέσα από το σύστημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας στην ουσία ισοδυναμούσε με την αλλαγή του διαύλου μέσα από τον οποίο διοχετεύονταν τα κεφάλαια της τράπεζας στην οικονομία. Και μπορούσε να εξουδετερώσει ένα αρκετά μεγάλο μέρος από τις αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη που προέρχονταν από τη συχνή εφαρμογή περιοριστικής πολιτικής στον τομέα των βραχυπρόθεσμων πιστώσεων σε ιδιώτες³⁴.

Δύο κριτικές παρατηρήσεις, στη μελέτη του Ν. Κουγέα. Πρώτον, η προσέγγιση που επιχειρεί ο συγγραφέας με τη χρήση μαθηματικοποιημένων εργαλείων, δανεισμένων από την οικονομική ανάλυση, ενδιαφέρουσα αυτή

---

32. Ν. Κουγέας, *Η τιμή του συναλλάγματος και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.

33. *Ο.π.*, σ. 303.

34. *Ο.π.*, σ. 314-316.

καθ' εαυτήν, ελάχιστα συνεισφέρει στην κατανόηση των οικονομικών και νομισματικών φαινομένων της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Η εν λόγω ανάλυση, όπως άλλωστε αναγνωρίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας, προσκρούει τόσο στις ιδιομορφίες του κατακερματισμένου ελλαδικού οικονομικού χώρου όσο και στην έλλειψη στατιστικών δεδομένων που αφορούν στο σύνολο σχεδόν των οικονομικών μεγεθών. Δεύτερον, πρέπει να σημειωθεί η αναδρομική χρήση όρων, όπως «νομισματική πολιτική»· όρος μάλλον ξένος τόσο ως προς τη θεωρία όσο και ως προς την πολιτική της εποχής. Γιατί θα ήταν παράξενο, μέσα στο κυρίαρχο ακόμη κλίμα του οικονομικού φιλελευθερισμού, ένα κράτος να παρεμβαίνει στην οικονομία, και μάλιστα χρησιμοποιώντας εργαλεία της νομισματικής πολιτικής όπως είναι ο έλεγχος της νομισματικής κυκλοφορίας και τα επιτόκια. Στην προκειμένη περίπτωση, πίσω από τον όρο νομισματική πολιτική θα πρέπει να διακρίνουμε την εκδοτική και πιστωτική πολιτική της τράπεζας και τις επιπτώσεις που έχει στην κυκλοφορία τραπεζογραμμάτων η δημοσιονομική πολιτική. Επιπροσθέτως πρόκειται για ένα βιβλίο οικονομικής ιστορίας γραμμένο από έναν οικονομολόγο ειδικευμένο στα νομισματικά, και αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην προσπάθεια κατανόησης των νομισματικών και συναλλαγματικών φαινομένων στη Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Η εργασία του Γιώργου Κωστελένου³⁵ που εκδόθηκε το 1995 αποτελεί μια «άσκηψη στην Ποσοτική Οικονομική Ιστορία»³⁶ και μόνο ως τέτοια μπορεί να αντιμετωπισθεί. Στο τρίτο μέρος της εργασίας του ο συγγραφέας προσπαθεί να υπολογίσει τη συνολική προσφορά χρήματος κατά την περίοδο 1858-1938. Για το σκοπό αυτό επιχειρεί να κατασκευάσει χρονολογικές σειρές με τη νομισματική κυκλοφορία –μεταλλικού χρήματος και τραπεζογραμμάτων– και τις αποταμιεύσεις για την περίοδο των 80 χρόνων. Τα στοιχεία που χρησιμοποιεί, ειδικότερα για την περίοδο του 19ου αιώνα, τα αντλεί από δευτερογενείς κυρίως πηγές, ενώ θεωρεί ότι η περαιτέρω έρευνα σε αρχεία δεν έχει να προσθέσει τίποτα στις στατιστικές του επεξεργασίες και ως εκ τούτου δεν αξίζει τον κόπο³⁷. Με λίγα λόγια ο συγγραφέας επιχειρεί κάτι αντίστοιχο με αυτό που είχε κάνει ο Ξ. Ζολώτας το 1928³⁸, χωρίς να διαθέτει την ευαισθησία του τελευταίου για τα προβλήματα που δημιουργεί στην ποσοτική προσέγγι-

35. G. C. Kostelenos, *Money and Output in Modern Greece: 1858-1938*, <Studies 44>, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1995.

36. Ο.π., προλογικό σημείωμα του Β. Δρουκόπουλου, σ. 11.

37. Ο.π., σ. 369.

38. Ξ. Ζολώτας, *Νομισματικά...*, ό.π. Παραδόξως το βιβλίο αυτό απουσιάζει από τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί ο Γ. Κωστελένος.

ση του παρελθόντος η ανεπάρκεια και κυρίως η αναξιοπιστία των στατιστικών δεδομένων. Εν κατακλείδι οι ποσοτικές μέθοδοι δεν είναι παρά εργαλεία έρευνας. Τα αποτελέσματά τους θα πρέπει να θεωρούνται ενδείξεις που μας παραπέμπουν σε μια σύνθετη ιστορική πραγματικότητα. Ωστόσο υπάρχει ο κίνδυνος οι ποσοτικές μέθοδοι να αυτονομηθούν και να μας δώσουν τα δικά τους αποτελέσματα – σωστά ή λάθος, ανάλογα αν εφαρμόζουμε τα κατάλληλα στατιστικά κριτήρια – τα οποία αντί να αποκαλύπτουν, συσκοτίζουν τους μηχανισμούς που διαμορφώνουν το ιστορικό γίγνεσθαι.

Το 1997 εκδόθηκε μονογραφία για την κίνηση των συναλλαγματών και των νομισμάτων την περίοδο 1856-1912³⁹. Η μελέτη επιχειρεί την κατασκευή και την επεξεργασία χρονολογικών σειρών μέσω των οποίων παρακολουθεί τις τιμές των κυριότερων συναλλαγματών και νομισμάτων που κυκλοφορούσαν στις ελληνικές αγορές την περίοδο 1856-1912. Αυτές οι οικονομικού χαρακτήρα πληροφορίες αποβλέπουν στη βελτίωση των μεθοδολογικών εργαλείων με τα οποία προσεγγίζουμε την ελληνική οικονομία του 19ου και 20ού αιώνα. Οι δυσκολίες του εγχειρήματος συνδέονται με την έλλειψη ενιαίων σειρών, οι σειρές απαρτίζονται από στοιχεία διαφορετικών πηγών, οι αναπτύξεις των στοιχείων κατά τοπική αγορά είναι άνισες αντανακλώντας την ανεπάρκεια των στοιχείων· ενώ οι μέσες τιμές έχουν υπολογισθεί με τη μέθοδο του απλού αριθμητικού μέσου. Έτσι οι εκτιμήσεις έχουν δοκιμαστικό χαρακτήρα⁴⁰.

Η αυθεντία του νομίσματος και οι αμφισβητήσεις της, δηλαδή η δύσκολη και γεμάτη διαταραχές προσπάθεια της συμβολικής εδραίωσης της κυκλοφορίας των πιστωτικών συναλλακτικών μέσων στις νέες κυρίως επαρχίες του ελληνικού κράτους, αποτελεί το θέμα της μονογραφίας του Βαγγέλη Πρόντζα⁴¹. Η συγκρότηση του μηχανισμού της αγοράς στην Ελλάδα συμπίπτει με τη συνεχή εδαφική επέκταση του κράτους και την προσπάθειά του να επιβάλει τη νομισματική του κυριαρχία στις νέες περιοχές. Η νομισματική στενότητα, που αποτελεί διαρκή συνισταμένη της ελληνικής οικονομίας, εμφανίζεται με μεγαλύτερη ένταση κατά τις περιόδους συγκρότησης και επέκτασης των εθνικών συνόρων. Έτσι τα εξαιρετικά γεγονότα αναδεικνύονται σε παράγοντα παραγωγής νομισματικών διαταραχών. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται,

[...] η μεταβολή των εθνικών συνόρων συνιστά το προέχον γεγονός. Ο κλονισμός του «προηγούμενου» μηχανισμού της πίστης, όπως είχε εξελιχθεί στη μακρά διάρ-

39. Μ. Ρηγίνος, *Η κίνηση των συναλλαγματών και των νομισμάτων στις ελληνικές αγορές, 1856-1912*, ΜΙΕΤ, 1997.

40. Ο.π., προλογικό σημείωμα του Θ. Καλαφάτη, σ. 8.

41. Ε. Πρόντζας, *Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η περίοδος των διατακτικών κερμάτων, 1885-1910*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1995.

κεια της οθωμανικής διοίκησης, η μετανάστευση λιλιπούτειων οθωμανών αγροτών, πλούσιων γαιοκτημόνων, η μεταβολή της παραγωγικής δομής της αγροτικής κοινωνίας, οι ανατροπές στην κυκλοφορία ανθράκων, ζώων και εμπορευμάτων ή ο συναλλακτικός εθισμός στα νομισματικά μέσα του χρυσού κανόνα, προκάλεσαν στους διαδοχικούς καθορισμούς των εθνικών συνόρων ή των επιδιώξεων για την επέκτασή τους – 1828, 1864, 1881, 1899, 1912 και 1919 – ισάριθμες ελλείψεις συναλλακτικών μέσων αποτυπωμένες στην υπερτίμηση των «παλαιών» νομισμάτων και σε συνθήκες όξυνσης του παιγνίου του συναλλάγματος⁴².

Οι αντιστάσεις της τοπικής κοινωνίας στις νέες μορφές κυκλοφορίας της πίστης συνιστούν ένα επαναλαμβανόμενο φαινόμενο και μια σταθερά του νομισματικού συστήματος συνδεδεμένη με την κρατική υπόσταση της νεοελληνικής κοινωνίας. Η κάμψη των αντιστάσεων θα επανέλθει μέσα από τις επιταχυνόμενες προκλήσεις των αγορών, κυρίως δε μέσα από το μιμητικό αποτέλεσμα από τη χρήση των νέων συναλλακτικών μέσων⁴³.

Τη μελέτη των νομισματικών φαινομένων υπό το πρίσμα των πολιτικών αντιπαραθέσεων στην Ελλάδα την περίοδο 1830-1910 επιχειρεί ο Γιάννης Κοκκινάκης⁴⁴ με το βιβλίο του που εκδόθηκε το 1999. Το βασικό επιχείρημα της μελέτης είναι ότι

[...] οι νομισματικές περιπέτειες του ελληνικού κράτους είναι συνυφασμένες με τις επιλογές των κυβερνήσεων και ότι η «νομισματική πολιτική» [...] αποτελεί πεδίο σφοδρών συγκρούσεων, τα αποτελέσματα των οποίων δεν επηρεάζουν μόνο την οικονομία αλλά και το πολιτικό και κοινωνικό οικοδόμημα⁴⁵.

Το πολυεθνικό μεταλλικό νόμισμα που καθιερώθηκε με το σύστημα του 1833 συμπυκνώνει δύο βασικές αντιθέσεις που καθόρισαν τις επιλογές των κυβερνήσεων μέχρι το 1877. Από τη μια είναι αποτέλεσμα μιας φιλελεύθερης πολιτικής, που επιτρέπει την εκμετάλλευση των παγκοσμίων μεταλλικών ρευμάτων και τη θέση της χώρας ως εμπορικού διαμεσολαβητή στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (αφορά στην Ερμούπολη). Από την άλλη, αντιμετωπίζει τη νομισματική στενότητα της ελληνικής κοινωνίας με τίμημα την καθήλωση των παραγωγικών δυνάμεων και τον κατακερματισμό των κοινωνικών πόρων⁴⁶. Η κυκλοφορία των ξένων αργυρών νομισμάτων χαρακτηρίζεται ως ένα ιδιότυπο καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας, που

42. Ο.π., σ. 26.

43. Ο.π., σ. 38.

44. Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα, 1830-1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1999.

45. Ο.π., σ. 17.

46. Ο.π., σ. 560. Σε άλλο όμως σημείο του βιβλίου του αναφέρει ότι η κυκλοφορία των

αντιπροσωπεύει μια μεταλλική αξία η οποία, παρά την υποτίμηση του αργύρου, θεωρείτο λιγότερο επισφαλής από το χαρτονόμισμα της αναγκαστικής κυκλοφορίας⁴⁷.

Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές της νομισματικής μεταρρύθμισης συνέδεσαν την επιδίωξη αυτή με μια φιλελεύθερη αντίληψη για την οικονομική ανάπτυξη. Επιθυμούσαν τη σύνδεση με την παγκόσμια αγορά, όχι μέσω της ελεύθερης κυκλοφορίας των ξένων νομισματικών συμβόλων, αλλά με την προνομιακή συμμετοχή στη ΛΝΕ και την εμπέδωση του τραπεζογραμματίου στην εσωτερική αγορά⁴⁸.

Ωστόσο οι νέες δημοσιονομικές συνθήκες που επικρατούν τη δεκαετία του 1870 επιβάλλουν τη συμβίωση των προσπαθειών για νομισματική μεταρρύθμιση με την αναγκαστική κυκλοφορία. Όπως η οθωνική δραχμή αποτέλεσε ένα ιδεατό νομισματικό σύστημα που παραχώρησε τη θέση του στα ξένα αργυρά νομίσματα, έτσι και η νέα δραχμή εξελίσσεται σε ένα λογιστικό μέτρο των αξιών που ανοίγει το δρόμο στο χάρτινο νόμισμα της Εθνικής.

Το πέρασμα από το πολυεθνικό νομισματικό σύστημα στην κυριαρχία του τραπεζογραμματίου της Εθνικής Τράπεζας συνέπεσε με τη μετάβαση από τις ισχνές και αναποτελεσματικές κυβερνήσεις της οθωνικής και μεταπολιτευτικής περιόδου στις ισχυρές κυβερνήσεις των επόμενων δεκαετιών⁴⁹.

Τερματίζοντας την περιήγησή μας στο βιβλίο του Ι. Κοκκινάκη θεωρούμε ότι η εργασία αυτή συνιστά μια πολύτιμη απεικόνιση των σχέσεων του νομισματικού πεδίου με την πολιτική ζωή της χώρας στη διάρκεια των πρώτων 80 χρόνων του ελληνικού κράτους, που προέκυψε από μια εξαντλητική έρευνα των αρχειακών πηγών και του Τύπου της εποχής⁵⁰.

Η μελέτη του Γιώργου Στασινόπουλου⁵¹ που εκδόθηκε το 2000 επιχειρεί να αποκαταστήσει την αφύδρομη σχέση και αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις

ξένων νομισμάτων ευνόησε την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς που επιζητούσαν οι εθνικές βιομηχανίες, βλ. σ. 148.

47. Ο.π., σ. 148.

48. Ο.π., σ. 560.

49. Ο.π., σ. 560.

50. Ο μελετητής δεν αποφεύγει πάντως τη χρήση αδόκιμων για την εποχή οικονομικών όρων, όπως νομισματική ή αντιπληθωριστική πολιτική, που μάλλον διαστρεβλώνουν την ιστορική πραγματικότητα και εμποδίζουν την κατανόησή της. Επίσης πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο μεγαλύτερο μέρος της μελέτης ο συγγραφέας πελαγοδρομεί μέσα στην πληθώρα των ιστορικών πληροφοριών που παραθέτει, χάνοντας πολλές φορές το ερευνητικό του ζητούμενο.

51. Γ. Στασινόπουλος, *Νομισματική Θεωρία και Πολιτική στην Ελλάδα τον 19ο Αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000.

διαμάχες μεταξύ των ελλήνων οικονομολόγων κατά τον 19ο αιώνα, σχετικά με τη νομισματική θεωρία, και τις οικονομικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, «[...] οι έλληνες οικονομολόγοι δεν ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τη θεωρητική ανάπτυξη των νομισματικών ζητημάτων, αλλά η ενασχόλησή τους με την ευρωπαϊκή βιβλιογραφία ικανοποιούσε κυρίως τρέχουσες ιδεολογικές ανάγκες»⁵². Η θεωρία της τραπεζικής αρχής που επικράτησε στην ελληνική οικονομική σκέψη, χάρη στην καταλυτική παρουσία του Ιωάννη Σούτσου, ήταν αυτή που ταίριαζε στις συνθήκες της ελληνικής οικονομικής πραγματικότητας: πενιχρή οικονομική βάση, περιορισμένος εκχρηματισμός των συναλλαγών και έλλειψη σύγχρονης γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής⁵³.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια συνδυαστική μελέτη της ιστορίας των οικονομικών ιδεών και της οικονομικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα: μελέτη που προέκυψε από εκτεταμένη έρευνα σε πρωτογενείς, ανέκδοτες και δημοσιευμένες, αρχειακές πηγές καθώς και στον Τύπο της εποχής.

Για το τέλος αφήσαμε το βιβλίο του Γιώργου Αλογοσκούφη και της Σοφίας Λαζαρέτου για τα νομισματικά καθεστώτα και τις δημοσιονομικές διαταραχές στη νεότερη Ελλάδα⁵⁴. Γραμμένο από δύο οικονομολόγους με μικρή γνώση της ιστορικής πραγματικότητας⁵⁵, το βιβλίο αυτό περιορίζεται σε μια περιγραφική ιστορία της δραχμής, εμπλουτισμένη με τεχνοκρατικού ύφους αναλύσεις, βασισμένη σε δευτερογενείς κυρίως πηγές⁵⁶. Οι συγγραφείς φαίνεται να αγνοούν την ιστορικότητα των οικονομικών φαινομένων, ειδικότερα όταν επιχειρούν να αναλύσουν τους οικονομικούς μηχανισμούς του 19ου αιώνα με εργαλεία της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης. Έτσι μας εξηγούν ότι οι δημοσιονομικές διαταραχές λόγω της Κρητικής Επανάστασης του 1868 οδήγησαν σε εγκατάλειψη των αντιπληθωριστικών νομισματικών καθεστώτων⁵⁷. Επίσης θεωρούν ότι

52. Ο.π., σ. 21.

53. Ο.π., σ. 37-58.

54. Γ. Αλογοσκούφης - Σ. Λαζαρέτου, *Η δραχμή. Νομισματικά καθεστώτα και δημοσιονομικές διαταραχές στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθηναϊκή Οικονομική, 1997.

55. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι «ο πόλεμος του 1877 έδωσε στην Ελλάδα την ευκαιρία να απελευθερώσει τη Θεσσαλία και την Ήπειρο από την τουρκική κατοχή», σ. 57.

56. Ωστόσο οι συγγραφείς ευχαριστούν τα διάφορα αρχεία και τις βιβλιοθήκες για τις διευκολύνσεις που τους παρείχαν «κατά τις πολύωρες αναζητήσεις του απαραίτητου ιστορικού υλικού», η προέλευση του οποίου όμως σπανίως αναφέρεται στις υποσημειώσεις του βιβλίου.

57. Ο.π., σ. 63.

[...] η χαώδης κατάσταση των δημοσίων οικονομικών και η πλήρης απώλεια της αξιοπιστίας της χώρας μετά την κήρυξη της πτώχευσης (1893) ώθησαν τις οικονομικές αρχές να καταφύγουν στον πληθωρισμό ως μόνο μέσο άντλησης εσόδων και κάλυψης των επειγουσών πολεμικών δαπανών⁵⁸.

Η βασική υπόθεση στην οποία στηρίζεται το πόνημα είναι ότι

[...] τόσο στο 19ο αιώνα όσο και στον 20ό αιώνα, όποτε αποσταθεροποιήθηκε το νομισματικό σύστημα, αυτό ήταν είτε λόγω διεθνών νομισματικών διαταραχών είτε λόγω διατάραξης της δημοσιονομικής ισορροπίας από γεγονότα όπως οι εξοπλισμοί και οι πόλεμοι. Η μόνη εξαίρεση ήταν η δεκαετία του 1980, όταν η δημοσιονομική διαταραχή δεν ήταν αμυντικού χαρακτήρα, αλλά σχετιζόταν περισσότερο με μια αναποτελεσματική προσπάθεια αναδιανομής του εισοδήματος⁵⁹.

Στην ανακοίνωση αυτή επιχειρήθηκε η καταγραφή και μια σύντομη παρουσίαση της ιστοριογραφικής παραγωγής που ασχολείται με τη μελέτη της ελληνικής νομισματικής ιστορίας. Παράλληλα οι μελέτες εντάχθηκαν στην ιστορική περίοδο όπου γεννήθηκαν. Έτσι το ιστοριογραφικό έργο μετατράπηκε το ίδιο σε αντικείμενο ιστορικής έρευνας, προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Υπ' αυτή την έννοια είναι αποτέλεσμα επιστημονικών αιτημάτων και αναζητήσεων, ιδεολογικών συγκρούσεων αλλά και της ιστοριογραφικής μόδας της εποχής. Επίσης καθορίζεται από τις διαθεσιμότητες του πραγματολογικού υλικού, σε συνάρτηση με το βαθμό οργάνωσης των αρχείων και των βιβλιοθηκών, το επίπεδο της χρηματοδότησης των ερευνών, το επίπεδο της τεχνολογίας κ.ά.

Όπως είδαμε, η ιστοριογραφία έχει να επιδείξει σημαντικές συμβολές στη μελέτη των νομισματικών ζητημάτων, οι οποίες ωστόσο δεν καλύπτουν όλο το θεματολογικό και χρονικό φάσμα της ιστορίας του πρώην εθνικού μας νομίσματος. Σημαντικές όψεις των νομισματικών φαινομένων του 19ου αιώνα εξακολουθούν να μένουν στη σκιά, ενώ η περίοδος 1910-2000, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, περιμένει τον ερευνητή της. Η ιστοριογραφική πρόκληση είναι μεγάλη. Ο σύγχρονος ιστορικός καλείται να ασχοληθεί όχι μόνο με παλιά αλλά αναπάντητα ακόμη ερωτήματα των νομισματικών φαινομένων, αλλά επί πλέον να θέσει καινούρια που απορρέουν από τα σύγχρονα αιτήματα της ιστοριογραφίας.

Το 2000 μπορεί να σήμανε το τέλος της ιστορίας της δραχμής, ωστόσο η ιστοριογραφία της έχει πολύ δρόμο ακόμη.

58. Ο.π., σ. 69.

59. Ο.π., σ. i.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΔΡΑΧΜΗΣ

- 1833: Η ελληνική κυβέρνηση με το νόμο της 8ης (20ής) Φεβρουαρίου καθιερώνει τη δραχμή ως το επίσημο νόμισμα του ελληνικού βασιλείου.
- 1842: Παραχωρείται το εκδοτικό προνόμιο του τραπεζογραμματίου στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- 4.4.1848: Πρώτη αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής (διάρκεια 8 μήνες και 12 ημέρες).
- 1867: Νόμος ΣΔ' 10.4.1867 «περί νομισματικού συστήματος». Καθιερώνεται η νέα δραχμή που αντιστοιχούσε σε 1,12 παλαιές. Η έναρξη του νέου συστήματος ορίστηκε για την 1.1.1869, αλλά αναβλήθηκε.
- 1868: Προσχώρηση της Ελλάδος στη Λατινική Νομισματική Ένωση (νόμος ΣΠ' 5.11.1868). 1.1.1869: Δεύτερη αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής με τη σύμβαση της 29.12.1868 (διάρκεια 1 έτος, 2 μήνες, 2 ημέρες).
- 20.6.1877: Τρίτη αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής (θα διαρκέσει έως την 31.12.1884).
- 1.11.1882: Εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος (ΒΔ 29.10.1882).
- 1.1.1885: Άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας (ΒΔ 31.12.1884).
- 20.9.1885: Επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας της δραχμής. Η αναγκαστική κυκλοφορία του τραπεζογραμματίου θα αποτελέσει στο εξής μόνιμο συστατικό της οικονομικής ζωής της χώρας. Εμφάνιση κερδοσκοπικών φαινομένων στο συνάλλαγμα και σταδιακή υποτίμηση της δραχμής.
- Οκτ. 1893: Ο Τριούπης κηρύσσει την πτώχευση του ελληνικού κράτους. Νόμος 10.12.1893, με τον οποίο αναστέλλεται η κανονική εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους. Ραγδαία υποτίμηση της δραχμής.
- 1898: Επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Σταδιακή ανατίμηση της δραχμής μετά το 1903.
- 1910: Νόμος ΓΧΜΒ'. Η δραχμή φτάνει την άρτια τιμή της σε σχέση με το γαλλικό φράγκο, την οποία θα διατηρήσει μέχρι το 1918. Πρώτη περίοδος συναλλαγματικής σταθερότητας.
- 25.3.1922: Πρώτο αναγκαστικό δάνειο (διχοτόμηση της δραχμής).
- 24.1.1926: Δεύτερο αναγκαστικό δάνειο. Η αξία των χαρτονομισμάτων μειώθηκε κατά 25%.

- 10.11.1927: Ίδρυση Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία θα λειτουργούσε αποκλειστικά ως εκδοτικό ίδρυμα. Ο ιδρυτικός της νόμος 3424/7.12.1927 κύρωσε το νομοθετικό διάταγμα της 10.11.1926.
- 14.5.1928: Έναρξη λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος. Η δραχμή εισέρχεται σε καθεστώς σταθεροποίησης με βάση τον κανόνα συναλλάγματος χρυσού (Gold exchange standard). Δεύτερη περίοδος συναλλαγματικής σταθερότητας.
- 26.4.1932: Εγκατάλειψη χρυσής βάσης.
- 1940-1944: Κατοχή. Υπερπληθωρισμός.
- 11.11.1944: Εισάγεται η νέα δραχμή.
- 9.4.1953: Υποτίμηση της δραχμής κατά 50%. (1 δολάριο αντιστοιχεί με 30.000 δραχμές.)
- 1.5.1954: Περικρίπτονται 3 μηδενικά από χαρτονομίσματα. (1 δολάριο αντιστοιχεί πλέον με 30 δραχμές· η ισοτιμία αυτή θα διατηρηθεί μέχρι τον Οκτώβριο του 1973.) Τρίτη περίοδος συναλλαγματικής σταθερότητας.
- 15.8.1971: Εγκαταλείπεται η μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό.
- 17.12.1971: Αναπροσαρμογή των διεθνών συναλλαγματικών ισοτιμιών. Τα περισσότερα ευρωπαϊκά νομίσματα ανατιμώνται σε σχέση με το δολάριο κατά 8%. Αντίθετα, η ισοτιμία της δραχμής με το δολάριο παραμένει σταθερή και κατά συνέπεια υποτιμάται ως προς τα άλλα νομίσματα.
- 12.2.1973: Δεύτερη υποτίμηση δολαρίου έναντι χρυσού και των ευρωπαϊκών νομισμάτων (τα οποία είχαν εγκαταλείψει το σύστημα σταθερών ισοτιμιών) κατά 10%. Η δραχμή, που εξακολουθεί να διατηρεί αμετάβλητη την ισοτιμία της με το δολάριο, υποτιμάται και αυτή.
- 20.10.1973: Η δραχμή αποδεσμεύεται από το δολάριο και ανατιμάται κατά 10%. Ωστόσο στις αρχές του 1974 επανήλθε στην ισοτιμία των 30 δραχμών ανά δολάριο. Μέχρι τις 8.3.1975 η τιμή αυτή έμεινε αμετάβλητη, και η ισοτιμία της δραχμής με τα άλλα νομίσματα ακολουθούσε τις αυξομειώσεις του δολαρίου.
- 8.3.1975: Η δραχμή αποδεσμεύεται οριστικά από το δολάριο. Η Τράπεζα της Ελλάδος άρχισε να καθορίζει τις συναλλαγματικές αξίες της δραχμής με βάση το μέσο όρο των τιμών μιας δέσμης από τα κυριότερα ξένα νομίσματα, μεταξύ των οποίων και το δολάριο.

- Ιαν. 1983: Υποτίμηση της δραχμής κατά 16% ως προς το δολάριο και κατά 15% ως προς το ECU.
- 11.10.1985: Υποτίμηση της δραχμής κατά 15%.
- 13.3.1998: Υποτίμηση της δραχμής κατά 12,3% και ένταξή της στο μηχανισμό σταθερών ισοτιμιών.
- 21.6.2000: Η ισοτιμία του ευρώ σε σχέση με τη δραχμή ορίζεται σε 1 προς 340,75.
- 1.1.2001: Το ευρώ καθιερώνεται ως εθνικό νόμισμα.
- 1.1.2002: Παράλληλη κυκλοφορία ευρώ και δραχμής.
- 1.3.2002: Η δραχμή αποσύρεται από την κυκλοφορία και οι συναλλαγές γίνονται μόνο σε ευρώ.

Ιστοριογραφία της δραχμής, 1875-2000

- 1875 Ε. Κεχαγιιάς, *Το νέο νομισματικών σύστημα*, Αθήνα 1875.
- 1901-1905 Γ. Κατσέλλιδης, *Το νόμισμα*, Αθήνα 1902 (ΕΙΕΤ, 1936).
- 1919-1923 Ε. Φαρμακίδης, *Τι εξώτερικά και μετά τον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1921.
- 1928-1934 Ε. Ζολώτας, *Νομισματικά και συναλλαγματικά και συναλλαγματική φερόμενα εν Ελλάδι (1910-1927)*, Αθήνα 1928.
- 1946-1983 Δ. Δελιβάνης, *Η δραχμή 1928-1934*, Αθήνα 1946.
- 1991-2000 Α. Δελιβάνης, *Η δραχμή 1934-1991*, Αθήνα 1991.
- Ε. Κεχαγιιάς, *Το ζήτημα της αναγκαστικής κυκλοφορίας*, Αθήνα 1905.
- Ε. Φαρμακίδης, *Τι εξώτερικά και μετά τον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1921.
- Ν. Π. Πράτσακας, «Ελλάς 1928-1946», *Συναλλάγματα και η νομισματική πολιτική στην Ελλάδα (1843-1879)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982.
- Ε. Πρόντζας, *Η κλιθετία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία. Η ιστορία της δραχμής (από του 1833 μέχρι του 1953)*, εκδόσεις του Κεραμεικού Σπουδαίου της ΑΒΣ, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1995.
- Ν. Π. Πράτσακας (επιμ.), *Στατιστικά τινές πληροφορία και σημειώσεις περί των ελληνικών μεταλλικών νομισμάτων (1828-1928)*, Αθήνα, ΕΤΕ, Υπηρεσία Μελετών και Στατιστικής, 1929.
- Β. Δαμιλάς, *Σύντομος Ιστορία της ελληνικής οικονομίας (από του 1833 μέχρι του 1953)*, εκδόσεις του Κεραμεικού Σπουδαίου της ΑΒΣ, Αθήνα 1959.
- Β. Δαμιλάς, *Σύντομος Ιστορία της ελληνικής οικονομίας (από του 1833 μέχρι του 1953)*, εκδόσεις του Κεραμεικού Σπουδαίου της ΑΒΣ, Αθήνα 1959.
- Γ. Κостеленос, *Money and Output in Modern Greece: 1858-1938*, Αθήνα, ΚΕΠΕ, 1985.
- Δ. Π. Καλογερόπουλος, *Η νομισματική ιστορία της δραχμής: 150 χρόνια οικονομικής κυκλοφορίας του 1848*, Αθήνα 1930.

- Δ. Π. Καλογροπούλου,
Τα πρώτα της Εθνικής
Τραπεζής γραμμάτια του
1842, τα Δεκάδραχμα
του 1849 και η πρώτη εν
Ελλάδι το 1851 γενομένη
παραποίηση των κρατε-
ρικών γραμματίων, Αθή-
να 1930.
- L. C. Palamas, *History of
Monetary Enactments in
Greece, Part I (1828-1885)*,
Αθήνα, Εστία, 1930.
- Υπουργείον Οικονομι-
κών, *Τα ελληνικά Νομί-
σματα*, Αθήνα 1932.
- J. Chassapopoulos, *Die
Entwicklung der auslan-
dischen Wechselkurse in
Griechenland von 1877
bis 1929, Versuch einer
Analyse*, Αθήνα 1934.
- Μ. Ρηγάτος, *Η κρίση των
συναλλαγματίων και των
νομισμάτων στις ελλη-
νικές αγορές, 1850-1912*,
Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997.
- Γ. Αλογοσκούφης - Σ.
Λαζαρέτου, *Η δραχμή,
Νομισματικά καθίστωτα
και δημοσιονομικές δια-
ταραχές στη Νεώτερη
Ελλάδα*, Αθηνάϊκή Οικονο-
μική, 1997.
- Ι. Κοκκινάκης, *Νόμισμα
και πολιτική στην Ελλά-
δα, 1830-1910*, Αθήνα,
Αλεξάνδρεια, 1999.
- Γ. Στασινοπούλος, *Νο-
μισματική Θεωρία και
Πολιτική στην Ελλάδα
τον 19ο Αιώνα*, Αθήνα,
Τυποθήκη, 2000.

Michalis Riginos

LES AVENTURES DE LA DRACHME ET L'HISTORIOGRAPHIE

(RÉSUMÉ)

Cette communication vise à examiner les tentatives historiographiques qui ont eu comme objet la description et l'interprétation des phénomènes monétaires dans l'état grec au cours du XIXème et du XXème siècle. Parallèlement, elle essaie d'envisager ces études comme objets de la recherche historique en tentant de les intégrer dans leur contexte historique.

Ainsi l'œuvre historiographique, produit de conditions historiques particulières, s'est transformé en objet de recherche historique. L'intérêt s'est porté sur des monographies d'économistes et d'historiens lesquels ont envisagé les phénomènes monétaires comme un objet de recherche historique ou ils ont utilisé leur approche historique pour interpréter des problèmes monétaires contemporaines.

Comme il apparaît d'après l'analyse, les études historiographiques étaient le résultat de discussions scientifiques, des débats politiques et idéologiques tout comme la mode historiographique de l'époque. Parallèlement, elles ont été fixées par les disponibilités des archives, le degré d'organisation des archives et des bibliothèques, le niveau de financement des recherches et le niveau de la technologie.

En fin de compte, l'historiographie grecque a à montrer des apports importants dans l'étude des questions monétaires sans, toutefois, couvrir tous les thèmes et toute la période de l'histoire de notre ex-monnaie nationale. Des aspects importants des phénomènes monétaires du XIXème siècle continuent à rester dans l'ombre tandis que la période 1910-2000, sauf quelques exceptions, attend son chercheur.

Οικονομική ιστορία
Εκβιομηχάνιση

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ – ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ,
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΑΝΟΙΧΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από την επαφή των ελλήνων ιστορικών με τη γαλλική ιστοριογραφία, υποχωρεί σήμερα στο πλαίσιο των αναπροσανατολισμών και διεργασιών που διατρέχουν τη διεθνή ιστοριογραφία¹. Είναι μια καλή ευκαιρία για τους ιστορικούς να μετατρέψουν τις ενδο-επαγγελματικές τους εμπειρίες σε εργαστήριο παρατήρησης in vivo των ευρύτερων αλλαγών που συντελούνται. Για να συμβάλουμε στη συζήτηση αυτή, προτείνουμε τρεις σύντομες παρατηρήσεις –ή μάλλον υπενθυμίσεις– οι οποίες συγχρόνως επιδιώκουν να νομιμοποιήσουν τις ενστάσεις που συχνά διατυπώνονται απέναντι στις συντελούμενες αλλαγές, όχι τόσο ως άγνοιο πόλεμο οπισθοφυλακής αλλά ως αναγκαίο ερέθισμα για μια ζωντανή πάλη των ιδεών².

---

1. Μερικά ενδεικτικά στοιχεία: τα δημοσιεύματα της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τραπέζης, εκδόσεις του ΜΙΕΤ, που κυρίως υπηρέτησαν το είδος αυτό, αριθμούν τριάντα τίτλους οικονομικής ιστορίας (συμπεριλαμβανομένων των ευρετηρίων και τεκμηρίων) που εκδόθηκαν την περίοδο 1980-1997. Από αυτά τα έργα, τα 27 κυκλοφόρησαν ως το 1992 και μόνο τρία στα επόμενα χρόνια. Στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, οι σχετικές θεματικές την περίοδο 1983-1989 απασχολούσαν περίπου το 35% των άρθρων, ενώ στην επόμενη πενταετία το αντίστοιχο ποσοστό έπεσε στα 20%. Η Γαλλία ήταν και παραμένει ο κατ' εξοχήν χώρος ανανέωσης του δυναμικού: η έρευνά μας σε κατάλογους διδακτορικών διατριβών [Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών και UMI Pro Quest Digital Dissertations] που εκπονήθηκαν από Έλληνες στην Ελλάδα, στις ΗΠΑ, τον Καναδά, τη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία (εδώ περιλαμβάνονται όσες είναι κατατεθειμένες στο ΚΝΕ/ΕΙΕ) εντόπισε 40 διατριβές με θέματα αμιγώς οικονομικής ιστορίας την περίοδο 1980-2002. Πάνω από τις μισές (το 55%) εκπονήθηκαν στη Γαλλία, το 30% στην Ελλάδα (Πάντειο, Πανεπιστήμια Αθηνών και Κρήτης), το 7,5% στην Αγγλία, 5% στην Ιταλία και 2,5% στις ΗΠΑ.

2. Για μια παλαιότερη, και από άλλες αφορμές, τοποθέτηση στη συζήτηση γύρω από

Πρώτη υπενθύμιση, οι στροφές στην ιστοριογραφία σχετίζονται πάντα με ευρύτερες αλλαγές στο περιβάλλον –το γεωπολιτικό, το οικονομικό/κοινωνικό– και δεν είναι υπόθεση μιας στεγανής ιστορίας των ιδεών. Κλασικό παράδειγμα στο σημείο αυτό είναι η ανάδυση των εθνικών ιστοριογραφιών τον 19ο αιώνα, που παρακολούθει την ανάδειξη και εδραίωση των κρατών-εθνών. Αλλά και η εμφάνιση των *Annales* σχετίζεται με τις συνθήκες του Μεσοπολέμου και το «κλίμα των '30», ενώ ο γαλλο-γερμανικός ανταγωνισμός έχει ενδεχομένως τη θέση του ανάμεσα στους συντελεστές των διεργασιών που είχαν προηγηθεί, από το τέλος του 19ου αιώνα ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, και είχαν οδηγήσει στην απαξίωση του γερμανικού ιστορικισμού. Στο ίδιο πνεύμα, σχετικά με τη σημερινή «στροφή», και σε μια λίγο εργαλειωτική, ομολογούμενως, οπτική, θα μπορούσε να αναζητήσει κανείς πιο συστηματικά –και πιο «καχύποπτα»– τις πηγές και κυρίως τους μηχανισμούς αναμετάδοσης της πρόσφατης κριτικής εναντίον του γαλλικού ιστοριογραφικού παραδείγματος (που φαίνεται να είναι μάλλον αμερικανικής προέλευσης³).

Δεύτερη υπενθύμιση, οι κοινωνιολογικού χαρακτήρα εξελίξεις στον επαγγελματικό χώρο των ίδιων των ιστορικών (και των άλλων κοινωνικών επιστημόνων) δεν είναι άμοιρες των εξελίξεων της επιστήμης τους. Θυμίζουμε ότι η κωδικοποίηση των κανόνων του επαγγέλματος σχετίζεται με την προϊούσα επαγγελματικοποίηση των ιστορικών τον 19ο αιώνα, ότι οι αμφισβητησιακές

την ιστοριογραφία, βλ. Χριστίνα Αγγριαντώνη, «Η κατασκευή του ιστοριογραφικού έργου: πραγματικότητα, εξιστόρηση και κατανόηση», *Εκ των υστέρων* (ψυχχαναλυτικό περιοδικό) τχ. 1 (Σεπτέμβριος 1997), 183-197. Ιδιαίτερα χρήσιμα για τα σημεία που θίγονται εδώ είναι το έργο του Gérard Noiriel, *Sur la "crise" de l'histoire*, (χ.τ.έ.), εκδ. Belin, 1997, το αφιέρωμα των *Annales ESC* τχ. 6 (1989): "Histoire et Sciences Sociales, un tournant critique" και, από τα διαθέσιμα στην ελληνική, το έργο του François Dosse, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1993, και εκείνο του Georg Iggers, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.

3. Παρ' όλο που, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, οι πηγές έμπνευσής του είναι οι γάλλοι στοχαστές (R. Barthes, M. Foucault, Cl. Levi-Strauss κ.ά), ο αμερικανός Hayden White είναι αναμφίβολα εκείνος που συστηματοποίησε το έργο της αποκαθίλωσης της ιστοριογραφίας και της (απαξιώτικης) κριτικής κατά των "Annalists", βλ. κυρίως την "Introduction: The Poetics of History" στο παλαιότερο έργο του *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, John Hopkins U.P., 1974, σ. 1-42 και το άρθρο του "The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory" [= αναδημοσίευση από το *History and Theory* 1 (1984)] στην πιο πρόσφατη συλλογή κειμένων του *The Content of the Form. Narrative Discourse and the Historical Representation*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1987, σ. 26-57.

όψεις του γαλλικού ιστοριογραφικού υποδείγματος, απέναντι στο σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ελκυστικός τρόπος αντιπαράθεσης με το κατεστημένο των φιλοσοφικών σχολών του ελληνικού πανεπιστημίου, και ακόμη ότι σήμερα, η μαζικοποίηση του επαγγέλματος στην Ελλάδα και οι συνθήκες της παγκοσμιοποίησης καθιστούν την επικοινωνία με τα διεθνή πνευματικά ρεύματα νέο ζητούμενο αλλά και εργαλείο διάκρισης. Θυμίζουμε ακόμη τις στρατηγικές ηγεμόνευσης στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών, ξεκινώντας από τον γνωστό (ιμπεριαλισμό) του Μπρωντέλ⁴ ως τη σημερινή *Offre Publique d'Achat* που έχουν ρίξει στο παγκόσμιο τραπέζι οι αμερικανικές *Cultural Studies*⁵.

Τρίτη και τελευταία υπενθύμιση, σε κάθε τέτοια «στροφή» και αναπροσανατολισμό του επιστημονικού πεδίου πάντα κάτι χάνεται – και φυσικά κάτι κερδίζεται, αλλά εδώ ας μείνουμε στις απώλειες. Στο πέρασμα από το παράδειγμα του Ράνκε στο παράδειγμα των *Annales*, στην Ελλάδα τουλάχιστον, χάθηκε, ή πήγε να χαθεί, μεταξύ άλλων, η ευρυμάθεια (*érudition*), ενώ στο πέρασμα από την οικονομική και κοινωνική ιστορία στην πολιτισμική ιστορία, κινδυνεύει να χαθεί η εγγρήγορη για το οικονομικό/πολιτικό και τους δικούς του καταναγκασμούς.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν στις καταβολές της πρόσφατης μόνο ελληνικής οικονομικής ιστορίας: δεν θα μας απασχολήσουν εδώ οι πρώτες σχετικές απόπειρες που έγιναν από τους γερμανομαθείς έλληνες οικονομολόγους του Μεσοπολέμου και από τον κάπως έκκεντρα τοποθετημένο γαλλοαγγλοτραφή Ανδρέα Ανδρεάδη. Αυτή η πρόσφατη, λοιπόν, ελληνική οικονομι-

4. Ο οποίος υλοποιούσε βέβαια το όραμα των ιδρυτών των *Annales* για μια ενοποιημένη κοινωνική επιστήμη υπό την ηγεμονία της ιστορίας. Είναι χαρακτηριστικός ο υπότιτλος του αφιερώματος του περιοδικού *Espaces Temps* τχ. 34/35 (1986), στον Μπρωντέλ: “Braudel dans tous ses états. La vie quotidienne des sciences sociales sous l’empire de l’histoire”. Καλή σύνοψη της γνωστής συζήτησης με τον Claude Lévi-Strauss στο κείμενο του François Dosse, “Les habits neufs du président Braudel”, στο αφιέρωμα αυτό, σ. 83-93. Βλ. και André Burguière, “Histoire d’une histoire : la naissance des *Annales*”, *Annales ESC* 6 (1979), 1347-1359.

5. Σχετικά ζητήματα πραγματεύεται σε άρθρο που κυκλοφόρησε μετά τη διεξαγωγή του Συνεδρίου ο Αριστείδης Μπαλτάς, «‘Η ιστορία και η Φιλοσοφία της επιστήμης’ απέναντι στις ‘σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας’». Πορεία, δεσμοί και αντιξοότητες», *Ο Πολίτης* τχ. 107, I (2003), 44-59.

κή ιστορία γονιμοποιήθηκε από την επαφή των ιστορικών με το σύνολο της γαλλικής ιστοριογραφίας – και όχι υποχρεωτικά με τη Σχολή των *Annales*, όπως έχει σχηματικά καθιερωθεί να λέγεται, σχολή η οποία, εξάλλου, χωρούσε πλέον αρκετά διαφορετικά πράγματα κατά τη δεκαετία του 1970⁶. Για παράδειγμα, το λαμπρουσιανό υπόδειγμα, που είχε κατά κύριο λόγο εμπνεύσει τον Νίκο Σβορώνο, είχε ήδη εγκαταλειφθεί την εποχή εκείνη προς όφελος του μπρωντελικού υποδείγματος, που ενσωματώνει εξω-οικονομικές διαστάσεις στη μελέτη της οικονομίας και εγκαταλείπει τον πειραματικό χαρακτήρα του πρώτου (ας θυμίσουμε επίσης ότι ο Λαμπρούς ήταν οικονομολόγος).

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά στις σχέσεις της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση του 1974, οι μελετητές που αλλέυαν στα θολά, ακόμη, νερά της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας ήταν ποικίλης προέλευσης (προέρχονταν από την κοινωνιολογία και τις πολιτικές επιστήμες κυρίως)⁷. Αυτοί οι μελετητές, οι στοχαστές, ήταν που πρότειναν κάποια «σχήματα» για τη νεοελληνική ιστορία, και όχι οι ιστορικοί⁸. Η ιστοριογραφία έπαιρνε τους δικούς της δρόμους, δεν συνομιλούσε προνομιακά με τα σχήματα αυτά και στην πράξη γρήγορα τα ξεπέρασε, χωρίς και να τοποθετηθεί όμως με σαφήνεια απέναντί τους: είχε άλλους στόχους και άλλα μέτωπα, καθώς συγκροτούσε τότε το δικό της πεδίο και τον δικό της λόγο, σε αντιπαράθεση, αν και όχι ρητή, με την ιστοριογραφία της τρισεχλιετούς συνέχειας. Διατηρούμε κάποιες αμφιβολίες για το κατά πόσο υπήρξε μια πραγματική «συνάντηση» της ιστορίας με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες την εποχή εκείνη: μήπως, αντίθετα, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για τις απαρχές της απόκλισης της «ιστορίας των ιστορικών» από τη δημόσια ιστορική κουλτούρα⁹; Διότι συνέβη το εξής παράδοξο: ενώ τα έργα αυτά των άλλων κοινωνικών επιστημόνων δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικής κριτικής (ή διαλόγου) από την ιστοριογραφία¹⁰,

6. Βλ. Jacques Revel, "Les paradigmes des *Annales*", *Annales ESC* 6 (1979), 1360-1376, και ανάλογες παρατηρήσεις του Χρήστου Χατζημωσήφ στην εισήγησή του στο παρόν Συνέδριο.

7. Αναφερόμαστε στις σημαντικές, για την εποχή τους, συμβολές κυρίως των Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, Κωνσταντίνου Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975 και Νίκου Μουζέλη, *Νεοελληνική Κοινωνία. Οφείες υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978.

8. Κάτι τέτοιο μοιάζει να προτείνει ο Αντώνης Λιάκος, «Η Νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 76-77 (2001), 72-91.

9. Βλ. τις παρατηρήσεις του Αντώνη Λιάκου για τη δημόσια ιστορική κουλτούρα στην εισήγησή του στο παρόν Συνέδριο.

10. Από τις ελάχιστες συμβολές σε μια τέτοια προοπτική (αρκετά μεταγενέστερη,

στην πράξη, και ελλείψει εναλλακτικών λύσεων, έπαιξαν επί χρόνια τον ρόλο βασικού εγχειριδίου ιστορίας στα πανεπιστήμια και συνεπώς τα δικά τους σχήματα συνέβαλαν στη διάπλαση της δημόσιας ιστορικής κουλτούρας.

Ειδικότερα για τη συνομιλία με τους οικονομολόγους, που αφορά κυρίως στην οικονομική ιστορία και ήταν ένα από τα ζητούμενα του συγκεκριμένου ιστοριογραφικού χώρου, οι συναντήσεις που οργανώνονταν στο πλαίσιο των πάλαι ποτέ ιδρυμάτων των τραπεζών¹¹ πρόσφεραν ασφαλώς το αναγκαίο πλαίσιο, σε μια εποχή που το πανεπιστήμιο βρισκόταν ακόμη μακριά από τα νέα ιστοριογραφικά ρεύματα και άλλωστε δεν υπήρχαν ακόμη θεσμικά οργανωμένες μεταπτυχιακές σπουδές. Αλλά η συνομιλία αυτή δεν φαίνεται να άντεξε στον χρόνο. Πουθενά δεν υπήρξε εύκολη υπόθεση η επικοινωνία αυτών των επιστημονικών κλάδων, αλλά στην Ελλάδα κατέληξαν μάλλον να αγνοούνται αμοιβαία, με λίγες, ασφαλώς, εξαιρέσεις. Οι οικονομολόγοι φαίνεται να έχασαν το ενδιαφέρον τους για την οικονομική ιστορία του 19ου-20ού αιώνα και περιορίζονται στην πρόσφατη μεταπολεμική περίοδο. Από την πλευρά των ιστορικών, η ποσοτικοποίηση υπήρξε περισσότερο εργαλείο περιγραφής και λιγότερο ερμηνευτική μέθοδος¹², ενώ από καμιά πλευρά δεν έχουν γίνει συστηματικές απόπειρες εφαρμογής οικονομικών μοντέλων στην ελληνική περίπτωση, κάτι που δεν ευνοεί, είναι αλήθεια, η πενιρότητα των διαθέσιμων (και έγκυρων) πληροφοριών. Από την άλλη, στα ιστορικά έργα των οικονομολόγων της εποχής εκείνης, είτε η μελέτη των οικονομικών δεικτών αυτονομήθηκε από τα ιστορικά της συμφραζόμενα, είτε πάλι, η αναφορά στα ιστορικά συμφραζόμενα έπαιρνε τη μορφή της διαθέσιμης κωδικοποίησης, χωρίς αλληλεπιδράσεις με το υπό διαπραγμάτευση οικονομικό μάρφωμα, ή, τέλος, επιχειρούνταν θεωρητικές συνθέσεις τόσο γενικές που ακύρωναν την ιδιαιτερότητα της συμβολής του οικονομικού¹³.

βέβαια, από την εποχή στην οποία αναφερόμαστε εδώ), το βιβλιοκριτικό άρθρο του Πέτρου Πιζάνια, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του 'καπιταλιστικού κέντρου' και της 'υπανάπτυκτης περιφέρειας' στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων* 11 (1987), 255-286.

11. Αναφερόμαστε στο πρόγραμμα ερευνών της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας, που διηύθυνε ο Σπύρος Ασδραχάς (1977-1990), και στο Ίδρυμα Παιδείας-Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, που διηύθυνε ο Γιώργος Δερτιλής. Εκτός από τις εκδόσεις, και τα δύο οργάνωναν τακτικές επιστημονικές συναντήσεις.

12. Κάτι που δεν συμβαίνει μόνο στην Ελλάδα, βλ. σχετικά Jean Yves Grenier, «Η οικονομική ιστορία στη Γαλλία: μια κριτική προσέγγιση», *Τα Ιστορικά* τχ. 14/15 (1991), 45-72.

13. Αντιπροσωπευτικά ιστορικά έργα οικονομολόγων, Σταύρος Θωμαδάκης, *Πίστη και εκχρηματισμός της οικονομίας. Προεξοφλητικός δανεισμός και Εθνική Τράπεζα*

Η παραγωγή στο πεδίο της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας –η οποία, πράγματι, υπήρξε κυρίως οικονομική σε εκείνη την πρώτη φάση, αν και ανάμεσα στα πρώτα δημοσιευμένα έργα συγκαταλέγονται μελέτες πόλεων που επιχειρούσαν πιο συνθετικές προσεγγίσεις και που προήλθαν επίσης από γαλλικό περιβάλλον– έχει κληροδοτήσει στην ελληνική ιστοριογραφία ένα στέρεο σώμα μελετών επικεντρωμένο κυρίως στον 19ο και τον 20ό αιώνα, μια και οι συνθήκες διαμόρφωσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας φαίνεται να αποτελούσαν το κεντρικό ερώτημα-κίνητρο των σχετικών ερευνών¹⁴. Η ποικιλία της θεματικής δεν επιτρέπει εύκολα συνθέσεις. Μπορεί όμως να διακρίνει κανείς δύο μεγάλα ρεύματα, ή τάσεις, που κατά τη γνώμη μας είναι αρκετά ευδιάκριτα, όπως και οι επιρροές τους. Το πρώτο είναι περισσότερο ευαίσθητο στις «αδράνειες», τις «μεγάλες διάρκειες» και τις «κανονικότητες», είναι στραμμένο προνομιακά προς τον αγροτικό χώρο –αλλά όχι μόνο– και δεν βλέπει σημαντικές αλλαγές στην ελληνική οικονομία και κοινωνία ως τον προχωρημένο 20ό αιώνα. Το δεύτερο αναζητά επίμονα τις αλλαγές, κάποτε με υπερβάλλοντα ζήλο, είναι πάντως στραμμένο στον αστικό χώρο, τον επιχειρηματικό κόσμο –του εμπορίου, των τραπεζών, της ναυτιλίας– και στην εκβιομηχάνιση. Οι δύο απόψεις ελάχιστα συνομιλίζουν δημοσίως, ούτε έχει υπάρξει κάποια ρητή σύγκλιση ή σύνθεση.

Τελικά, η αποσπασματικότητα και το μεγάλο θεματικό άνοιγμα της οικονομικής ιστορίας δεν κατέστη δυνατό να δώσουν κρίσιμες πυκνώσεις,

---

(1860-1900), Αθήνα 1981· Παναγιώτης Πετράκης με τη συνεργασία του Χ. Πανώριου, *Τα σημεία καμπής στη δραστηριότητα της ελληνικής οικονομίας (1840-1913)*, Αθήνα 1992· Ζαχαρίας Δεμαθάς – Θανάσης Καλαφάτης – Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα 1880-1930*, Αθήνα 1992.

14. Δεν είναι δυνατόν να γίνουν εδώ εξαντλητικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Όλες οι βιβλιογραφικές αναφορές μας στο τμήμα αυτό της εισήγησης είναι μόνον ενδεικτικές. Εξάλλου, για λόγους ευνοήτους, παραλείπονται οι προσωπικές συμβολές των συγγραφέων του άρθρου αυτού. Μνημονεύουμε μόνο (προσπερνώντας τους εισηγητές του είδους, Σπύρο Ασδραχά, Βασίλη Κρεμμυδά και Βασίλη Παναγιωτόπουλο) τους ιστορικούς που έχουν συμβάλει, με έργα τους της περιόδου, χονδρικά, 1975-1990, στο πεδίο αυτό της οικονομικής ιστορίας του νεοελληνικού κράτους: Γιώργος Δερτιλής, Μαργαρίτα Δρίτσα, Χάρης Εξερχτόγλου, Παναγιώτα Καλόγρη, Βασίλης Καρδάσης, Κώστας Κωστής, Ευτυχία Λιάτα, Νίκος Μέλιος, Γιώργος Μητροφάνης, Ιωάννα Μίνουγλου, Νίκος Μπακουνάκης, Γιάννης Μπαφούνης, Ευγενία Μπουρόβα, Νίκος Παντελάκης, Στέφανος Παπαγεωργίου, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, Σωκράτης Πετμεζάς, Πέτρος Πιζάνιας, Βαγγέλης Πρόντζας, Μιχάλης Ρηγίνος, Μαρία Συναρέλλη, Βάσιας Τσοκόπουλος, Στάθης Τσοτσρός, Αλέξης Φραγκιάδης, Τζελίνα Χαρχαυτή, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Αμαλία Χιωτάκη κ.ά.

που θα άνοιγαν τον δρόμο για έργα πιο συνθετικά, με μεγαλύτερο χρονικό ανάπτυγμα. Στην προσπάθειά τους να καλύψουν ποικίλες πτυχές και περιόδους της νεότερης ιστορίας, και με περιορισμένους πόρους, ορισμένα από τα ερευνητικά προγράμματα των τραπεζικών ιδρυμάτων συχνά προιμοδότησαν τις μικρές διάρκειες και τις συγκυρίες, κάτι που επέτεινε τη διασπορά. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η κατεύθυνση αυτή των ιστορικών σπουδών δεν εξασφάλισε εγκαίρως τους όρους της αναπαραγωγής της στα πανεπιστήμια: οι ιστορικοί του πεδίου, σκορπισμένοι συνήθως σε τμήματα άλλων κοινωνικών επιστημών, και όχι ιστορίας, περισσότερο συνέβαλαν, ενδεχομένως, στη διεύθυνση της ιστορικής συνείδησης στις άλλες επιστήμες παρά στην ενσωμάτωση του οικονομικού στις ιστορικές σπουδές.

ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗΣ

Είναι ευνόητο ότι το πεδίο της ιστορίας της εκβιομηχάνισης ή, σε στενότερη εκδοχή, της ιστορίας της βιομηχανίας, δεν έχει πολύ μακρινούς προγόνους στην ελληνική ιστοριογραφία. Στον Μεσοπόλεμο επιχειρείται για πρώτη φορά να δοθεί κάποιο ιστορικό βάθος στον ελληνικό βιομηχανικό τομέα με το γνωστό έργο του Ξενοφώντα Ζολώτα, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως* (1926), έργο που εγκαινιάζει και τον όρο και φυσικά την ευρεία προοπτική που του αντιστοιχεί. Μολονότι ο ίδιος δεν αναφέρει διόλου στην ιστορία (στον πρόλογο του βιβλίου του, το χαρακτηρίζει «εισφορά εις την οικονομικήν επιστήμην»), ο Ζολώτας προτείνει ένα ιστορικό σχήμα για την εξέλιξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα με βάση τη θεωρία των σταδίων των Karl Bucher και Gustav von Schmoller: πρόκειται, συνεπώς, για μια άμεση επιρροή της γερμανικής ιστορικής οικονομικής σχολής. Λίγο αργότερα, το 1930, ο Γιάννης Κορδάτος, στην *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εγκαινιάζει την εκδοχή της Αριστεράς, που θα συναρτά την εκβιομηχάνιση με τη συμπεριφορά και τους συσχετισμούς των διαφόρων μερίδων του κεφαλαίου και, φυσικά, με την αναφορά στη θεωρία των τάξεων.

Δεν έχουμε σκοπό να αναφερθούμε εδώ στην παραγωγή που ακολούθησε τα έργα αυτά, πρέπει μόνο να τονιστεί η σημαντική δυσκολία ιστορικοποίησης του πεδίου. Η επικαιρότητα/συγχρονικότητα, τα άμεσα διακινυβέματα και η κομβική θέση που κατέχει το ζήτημα της βιομηχανίας στις αντιλήψεις και τις διαμάχες για το παρόν και το μέλλον της χώρας ασφαλώς δυσκολεύουν την τήρηση των αναγκαίων αποστάσεων, προϋπόθεση της ιστορικής διαπραγματεύσεως, ενώ καθιστούν την ιστορία της βιομηχανίας ευάλωτο πεδίο άντλησης επιχειρημάτων προς εξυπηρέτηση αλλότριων –πολιτικών κατά

βάση-σκοπών¹⁵. Είναι βέβαια περιττό να διευκρινιστεί, σε αυτή τη συνάφεια, πόσο υποταγμένες είναι αυτού του είδους οι αποσπασματικές ιστορικές αναφορές στο εκάστοτε «διά ταύτα», δηλαδή σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής ή κομματικής στρατηγικής. Πιστεύουμε ωστόσο ότι δεν αρκεί αυτή η κατεύθυνση ως ερμηνεία. Πρόκειται, ίσως, για μια βαθύτερη αμηχανία. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, και μέσα από τις συζητήσεις που εντάθηκαν ιδίως την περίοδο του Μεσοπολέμου και στην αμέσως μεταπολεμική εποχή, η θετική οπτική για την ελληνική βιομηχανία έχασε τελικά το παιχνίδι. Ένα ιδεολογικό μόρφωμα απόθησης, απογοήτευσης και εν τέλει απόρριψης του βιομηχανικού προσώπου της χώρας μοιάζει να αποκρυσταλλώνεται με τον καιρό, μόρφωμα που συναρτάται με τη διαχείριση των νέων διαιρέσεων και αντιθέσεων που φέρνει στην ελληνική κοινωνία ο χώρος αυτός. Η δυσκολία της ιστοριοποίησης φαίνεται και από την ανυπαρξία κάποιου συνθετικού ιστοριογραφικού διαβήματος – με συνέπεια να καταλαμβάνεται το κενό από δημοσιογραφικού χαρακτήρα δημοσιεύματα, είτε αυτά είναι συλλογές αποκομμάτων από τον Τύπο, είτε είναι συλλογές βιογραφιών¹⁶.

Στην πραγματικότητα, η απουσία συνθετικών προσεγγίσεων αντισταθμίζεται, τα τελευταία χρόνια, από την έκρηξη των ενδιαφερόντων προς όλες τις κατευθύνσεις, μια αισθητή διεύρυνση του πεδίου της ιστορίας της εκβιομηχάνισης που εμπλουτίζεται από νέες ευαισθησίες και ποικίλες συμβολές, ανοίγοντας μάλιστα και νέα μέτωπα για την ελληνική ιστοριογραφία. Η ιστορία των τεχνικών και της τεχνολογίας, για παράδειγμα, που παλαιότερα αντλούσε από το πλούσιο απόθεμα των λαογραφικών/εθνογραφικών ερευνών για τις παραδοσιακές τεχνικές και τα επαγγέλματα, πρόσφατα άρχισε να στρέφεται στις βιομηχανικές τεχνολογίες¹⁷. Μια ιδιαίτερη κατηγορία μελετών που στεγάζεται κάτω από τον τίτλο της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχει γνωρίσει

15. Για το «άρωμα κοχυοψίλας» που περιβάλλει αυτομάτως κάθε μελέτη σύγχρονης ιστορίας και που δεν είναι, ούτε αυτό, ελληνική αποκλειστικότητα, βλ. François Hartog, «Note de conjonction historiographique», François Hartog – Jacques Revel, *Les usages politiques du passé*, Παρίσι, EHESS, 2001, σ. 13-24.

16. Σε αυτή την κατηγορία, βλ. τα έργα των Γ. Αναστασοπούλου, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, 3 τ., Αθήνα 1947 και Κ. και Σ. Βοβολίνη, *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, 5 τ., χ.χ. [1958-1963]. Από την πλευρά της ιστορίας, η μόνη συνθετική προσέγγιση έχει κατατεθεί από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα 1993.

17. Το ιδιαίτερο πεδίο των προ-βιομηχανικών, κυρίως, τεχνικών το υπηρέτησε συστηματικά από το 1990 η σειρά των Συναντήσεων Εργασίας και των αντίστοιχων εκδόσεων του Πολιτιστικού-Τεχνολογικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ (σήμερα Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς) με θέματα ιστορίας της τεχνολογίας. Από τις πρόσφατες εργασίες

ξεχωριστή ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια, καθώς εγγράφηκε στο αναδυόμενο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς και των σχετικών διασωστικών προταγμάτων της και περιέλαβε επιστήμονες από ποικίλους κλάδους, ιδίως μηχανικούς. Η συμβολή των σχετικών μελετών έγκειται κυρίως στο ότι έχουν εμπλουτίσει το σώμα των τεκμηρίων, των υλικών καταλοίπων, από τα οποία αρδεύεται η βιομηχανική ιστορία, και έχουν συμβάλει στην αποκατάσταση και διάδοση, στο ευρύτερο κοινό, εικόνων, παραστάσεων από τον κόσμο της βιομηχανίας, έναν κόσμο αθέατο ως χτες, ο οποίος αποτράπηκε έτσι μια νέα υλικότητα¹⁸.

Την ιστορία της βιομηχανίας την εμπλουτίζει κυρίως το ανανεωμένο πρόσωπο της κοινωνικής ιστορίας, που μοιάζει να αντιπαρέρχεται την άγρονη διαμάχη γύρω από το αν υπήρξε ή όχι εργατική τάξη στην Ελλάδα¹⁹ και προσεγγίζει με νέο ερωτηματολόγιο τα εργατικά και λαϊκά στρώματα, τον συνδικαλισμό, τις εργασιακές σχέσεις και την κοινωνική διαμαρτυρία, ενεργοποιώντας και τις οπτικές και θεωρίες της ανάλυσης κειμένων, του κοινωνικού φύλου και της ιστορίας της εργασίας²⁰. Κοινωνιολογικές-ιστορικές μελέτες για τα εύπορα στρώματα, όπως και οι πρώτες απόπειρες ιστορίας επιχειρή-

---

για την ιστορία της τεχνολογίας, βλ. τη διατριβή: Aristotelis Tympas, *The Computer and the Analyst: Computing and Power, 1880s-1960s*, Georgia Institute of Technology, 2001.

18. The Industrial Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, 10th International Conference, Transactions June 1997, *Maritime Technologies. Mining Landscapes, Αθήνα 2000*: ΤΙΣΙΗ Ελληνικό τμήμα, *Τεκμήρια Βιομηχανικής Ιστορίας. Πρακτικά Γ' Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης (Ερμούπολη, 20-22 Οκτωβρίου 2000)*, Αθήνα 2002. Από τα έργα καταγραφής και μελέτης εγκαταστάσεων, που τα τελευταία χρόνια πληθθαίνουν, βλ. ενδεικτικά ένα από τα παλαιότερα: Κωνσταντίνου Δεμίρη, *Τα ελληνικά κλωστοϋφαντουργεία*, Αθήνα, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1991. Από τις ιστορικές προσεγγίσεις μεμονωμένων βιομηχανιών και βιομηχανικών εγκαταστάσεων, Βάσω Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή 1994.

19. Βλ. την πρόσφατη εκδοχή της διαμάχης αυτής στη συζήτηση μεταξύ Πέτρου Πιζάνια και Σεραφείμ Σεφεριάδη στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), 7 (Μάρτιος 1996) και 8 (Νοέμβριος 1996).

20. Πάντοτε ενδεικτικά, βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993· Έφη Αβδελά, «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αι.)», *Τα Ιστορικά* τχ. 11 (1989), 339-360 καθώς και τις διατριβές: Ευγενία Κρεμμυδά, *Achille Coupas & Cie, Histoire d'un constructeur mécanique du Pirée, 1882-1940*, EHESS, 2001· Λήδα Παπαστεφανάνη, «Ανδρες, γυναίκες, παίδες και παιδίσκαι...» *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2002· Σεραφείμ Σεφεριάδη, Κώστα Φουντανόπουλου κ.ά.

σεων έχουν αρχίσει να ρίχνουν φως στη (θολή) εικόνα του έλληνα βιομήχανου/επιχειρηματία²¹.

Με την αφορμή αυτή θα πρέπει να πούμε ότι η βιομηχανική ιστορία προχωρά με δυσκολία στη συγκρότηση του ειδικευμένου σώματος των πηγών/τεκμηρίων που θα της επιτρέψουν να προχωρήσει σε περισσότερο εκλεπτυσμένες προσεγγίσεις. Τα βιομηχανικά αρχεία, νέου τύπου πηγές για την ελληνική ιστοριογραφία, όσα βρέθηκαν και διασώθηκαν, παραμένουν ιδιαίτερα προβληματικά όσον αφορά στη διαχείριση και δύσκολα στη γνωστική προσπέλαση²², ενώ άλλες βασικές πηγές, όπως για παράδειγμα τα αρχεία του Υπουργείου Βιομηχανίας που απόκεινται στα ΓΑΚ από το 1993, δεν είναι ακόμη προσπελάσιμες.

Υπάρχουν κεκτημένα στην ιδιαίτερη αυτή περιοχή της ιστοριογραφίας; Πιστεύουμε ότι σε μερικά κεντρικά ζητήματα έχουν γίνει επαρκείς επεξεργασίες και διαφαίνονται συγχλίσεις: οι μεγάλοι βηματισμοί της εκβιομηχάνισης, η κεντρικότητα του ζητήματος της αγοράς, η κινητικότητα/παλινδρόμηση του εργατικού δυναμικού, καιρίες στάσεις και κρατικές πολιτικές απέναντι στο φαινόμενο σε κρίσιμες καμπές, όπως ο Μεσοπόλεμος και η αμέσως μεταπολεμική περίοδος. Στα ζητούμενα παραμένουν μείζονα θέματα για τη σύγχρονη ιστορία: ρυθμοί συσσώρευσης, κατανομή των πλεονασμάτων (σχέσεις ημερομισθίων/κερδών) – οι αναφορές είναι ενδεικτικές.

Νομίζουμε πάντως ότι η αργή αλλά σταθερή συγκρότηση και ανάδυση του πεδίου αυτού έχει σε μεγάλο βαθμό ανατρέψει τις παλαιότερες αντιλήψεις για την ελληνική κοινωνία, που ήταν συντριπτικά κυρίαρχες όταν το 1973 ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος πρωτομίλησε περί πιθανότητας εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, στο γνωστό, προδρομικό άρθρο του²³.

Εξάλλου η σημερινή οπτική αναδεικνύει τη στενότητα του εθνικού πλαισίου, προκειμένου για τη μελέτη του βιομηχανικού φαινομένου. Πρόκειται για φαινόμενο που εξ ορισμού εντάσσεται σε υπερ-εθνικούς κυματισμούς

21. Αλίκη Βαξεβάνογλου, Νίκος Μέλιος – Λίτσα Μπαφούνη, και οι διατριβές των: Ιωάννη Γιαντισιώτη, *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2001, και Αίγλης Δημόγλου, *Πόλη και τοπική αυτοδιοίκηση. Η περίπτωση του Δήμου Παχασών 1881-1944*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 2003.

22. Βλ. «Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 21 (1998) και Βασιλική Θεοδώρου – Χρήστος Λούκος, *Το αρχείο της Βιομηχανίας Κλωστήριών και Υφαντηρίων Ε. Λαδόπουλου Γιών εν Σύρω, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1996.*

23. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αι.*, Αθήνα 1980, σ. 216-235.

και εξαρτήσεις που συμβαδίζουν με φαινόμενα πολώσεων και άνισης ανάπτυξης σε περιφερειακή κλίμακα. Η λογική του συμψηφισμού στο πλαίσιο της εθνικής οικονομίας δεν έχει πολύ νόημα στην περίπτωση αυτή²⁴. Ο Πειραιάς, η Ερμούπολη, η Θεσσαλονίκη, βρίσκουν καλύτερα τη θέση τους σαν μέρη μιας αλυσίδας βιομηχανικών πόλεων-λιμανιών στη Μεσόγειο παρά σαν εξαιρέσεις μέσα σε μια αγροτική οικονομία. Σήμερα επίσης έχει εκπέσει η σύγκριση με τα κυρίαρχα μοντέλα, όπως, στην περίπτωση της εκβιομηχάνισης, το αγγλικό – ένα μοντέλο, εξάλλου, του οποίου επίσης ελέγχεται η περιχαράκωση στα εθνικά σύνορα²⁵.

Καταλήγοντας, επιστρέφουμε στις ανησυχίες που υπαινιχθήκαμε στην αρχή, σχετικά με τις «στροφές» στην ιστοριογραφία, για να επικαλεστούμε την αναγκαιότητα της καθολικής ιστορίας (*histoire totale*) ως αδιαπραγμάτευτο ορίζοντα επιδιώξεων για τους ιστορικούς, κι ας ξεμακραίνει διαρκώς. Πιστεύουμε ότι η ελληνική ιστοριογραφία διαθέτει αρκετά δείγματα συνδυαστικής ικανότητας και πυκνής διαπραγμάτευσης που βρίσκονται στον αντίποδα των μερικεύσεων και της περιχαράκωσης στις ιστοριογραφικές ταξινομήσεις.

24. Βλ. François Crouzet, *Histoire de l'économie européenne*, Παρίσι 2000· Tom Kemp, *Industrialisation in Nineteenth-Century Europe*, Λονδίνο 21985 και Dominique Barjot, Alan Beltran, Michel Hau, Isabelle Lescent, Michèle Merger, Suzy Pasleau, Guy Vanthemsche, *Industrialisation et Sociétés en Europe Occidentale du début des années 1880 à la fin des années 1960. France, Allemagne-RFA, Italie, Royaume-Uni et Benelux*, Παρίσι 1997. Είναι ενδεικτικό ότι και στον τόμο αυτό απουσιάζουν τα στοιχεία για την ελληνική βιομηχανία.

25. Στον βαθμό που οι έρευνες αναδεικνύουν τις αλληλεξαρτήσεις με τις απέναντι ακτές όπως και τη σημασία των μεταναστευτικών κινήσεων. Για τη μετανάστευση φλαμανδών τεχνιτών του μαλλιού, για παράδειγμα, στην Αγγλία από τον 14ο αιώνα είχε ήδη κάνει λόγο στο θεμελιακό για την ιστορία της βιομηχανικής επανάστασης έργο του ο Paul Mantoux, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1973 (το έργο προέρχεται από τη διατριβή του συγγραφέα το 1905). Βλ. επίσης και την πρόσφατη συγκριτική μελέτη για τη βρετανική και αμερικανική κλωστοϋφαντουργία, Mary B. Rose, *Firms, Networks and Business Values. The British and American Cotton Industries since 1750*, Καίμπριτζ 2000, ενώ στο θεμελιώδες έργο του για τις βρετανικές επιχειρήσεις ο Stanley Chapman, *Merchant Enterprise in Britain. From the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, αναδεικνύει τον ρόλο των αλλοεθνών εμπορικών κοινοτήτων στην ανάπτυξη της βρετανικής επιχείρησης. Για την εκβιομηχάνιση σε προοπτική Μεσογείου, βλ. Gérard Chastagnaret, "La Méditerranée ou l'industrialisation masquée", *Alliages* 24-25, σ. 5-12.

Christine Agriantoni – Evidiki Sifneos

ECONOMIC AND SOCIAL HISTORY:
OPEN PATHWAYS

(SUMMARY)

The paper firstly notes the recession of scholarly output in the field of Greek economic and social history during the 1990s and considers that the dialogue between history and the other social sciences and with economic and political studies initiated in the 1970s and 1980s rather failed than succeeded. The next part offers a short comment on recent trends in historiography suggesting that they should be analyzed in the broader context of changing world power balance, socio-political changes and inter-professional conflicts in the interior of the Academy.

Referring to the history of Greek industrialization and the new pathways that recent studies have opened, the paper reports on the significant contributions in the field of the history of technology and techniques as well as in the fields of industrial archaeology, social and labour history. The different phases of the industrial process have been grouped together, around the central focus provided by the growth of the internal market and the mobility (alternating mobility) of the working force. Other subjects such as the study of the accumulation process and the distribution of the surplus need further refinements.

Greece as a latecomer to the industrial world can be better understood outside the framework set by national readings of the industrial phenomenon, mainly through studies that promote a comparative perspective upon the social and economic history of the major Mediterranean port-cities.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους
Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους
Η ιστορία των κοινοτήτων

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ (17ος-19ος ΑΙ.):
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ
 ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΟΠΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ
 ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΩΝ

Τα κοινοτικά μορφώματα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας θα δώσουν στα πρώτα κρατικά μορφώματα (τοπικά πολιτεύματα Σάμου, Καλτεζών, Πελοποννήσου, Μεσολογγίου κ.ά.¹) το διοικητικό τους κέλυφος αλλά και το σύστημα ιεραρχιών, που τα ίδια είχαν προηγουμένως διαμορφώσει. Λίγο αργότερα, με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, ήταν επόμενο οι κληρονομημένοι αυτοί διοικητικοί σχηματισμοί και ο ρόλος που διαδραμάτισαν οι τοπικοί φορείς –εκπρόσωποι των «ραχιιάδων»– να αποτελέσουν αντικείμενο ιστορικής μελέτης και να διαμορφώσουν μια νομικοκρατούμενη σχολή ιστορίας των θεσμών. Ας παρακολουθήσουμε την τροχιά της ελληνικής ιστοριογραφίας στο πεδίο αυτό.

Η ανάγκη για εύνομη διοίκηση του νεοσύστατου κράτους, ώστε να συντηρηθεί η αποκτηθείσα ελευθερία και να ευτυχήσει το έθνος, θα οδηγήσει πολύ πρώιμα τον Ιωάννη Κοκκώνη στη συγγραφή του έργου του *Περί Πολιτειών*, ύστερα από τη διαπίστωση ότι ένα τέτοιο έργο, που θα βοηθούσε τους –ολιγογράμματους μάλιστα– κυβερνώντες, έλειπε, με εξαίρεση μόνο όσα ο Αδ. Κοραής έγραψε στα προλεγόμενά του². Η αναφορά του Κοκκώνη στο έργο του

---

1. Μέσα από τα νομοθετήματα της πρώτης αυτής μεταεπαναστατικής περιόδου διαφαίνεται η προσπάθεια να εφαρμοστεί στο αναζητούμενο και υπό διαμόρφωση πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας το παλαιό αντιπροσωπευτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας, αναπροσαρμοζόμενο φυσικά στη νέα πραγματικότητα. Θεωρώντας το υλικό χρήσιμο για το έργο των μελλοντικών νομοθετών, τα πρώτα αυτά νομοθετικά κείμενα συγκέντρωσε σε πολύτομο έργο ο Ανδρ. Μάμουκας, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 1-11, Πειραιάς-Αθήνα 1839-1852.

2. «Ἡθέλησα να συνάψω εις ενός' αποβλέπουσι την σύνταξιν των πολιτειών [...] επ' αγαθός της συνθεώς αναζώσεως Ελλάδος και χάριν των καταγινομένων εις την κυβέρνησιν αυτής· εκείνων μάλιστα, όσοι δεν δύνανται εις πολυειδή αλλόγλωσσα βιβλία να μάθωσι τα δέοντα. [...] Κανέν σύγγραμμα δεν έχομεν την σήμερον διαλαμβάνον περί των τοιούτων· ουδ' άλλα έχουν ν' αναγνώσωσιν οι κατά την Ελλάδα, εμιά όσα ο αναγεννητής των Ελλήνων, σοφός μας γέρον Κοραής, έγραψεν εις τα προλεγόμενα των οποίων εξέδωκε

Κοραή είναι ασφαλώς γενικότερη· αξίζει όμως να παραθέσουμε το συγκεκριμένο χωρίο με τις απόψεις του για τα Κοινά της εποχής του ως πρόδρομο της νεότερης ελληνικής ιστοριογραφίας περι αυτών:

Πάσα πόλις της Ελλάδος έχει το Κοινόν της· αλλ' ολίγα τινές (μεταξύ των οποίων έχει τα πρωτεία η φίλη μου πατρίς, η Χίος) εξεύρουνσι, ότι το όνομα ΚΟΙΝΟΝ υποθέτει ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων, ότι το Κοινόν πρέπει να ήναι αληθινή αδελφότης, ήτις εκλέγει δύο ή τρεις, να διοικήσι προς διωρισμένον καιρόν, ως πατέρες, την κοινότητα, και όχι να την καταδυναστεύωσιν ως τύραννοι. Εις τας περισσότεράς το Κοινόν δεν ήτον έως τώρα πλην κενόν και μάταιον όνομα· δύο ή τρεις δυνατοί της πόλεως εκυβέρνην τα της πόλεως αυτογνωμόνως, χωρίς να υπόκεινται εις ευθύνην ή εξέτασιν της κυβερνήσεως αυτών καμμίαν· και εις τους λοιπούς πολίτας έμενε εκείνη μόνο ήτις θεωρείται και εις τας αγέλας των τετραπόδων κοινότης. Τοιαύτα ψευδώνυμα Κοινά, ούτε τας ίδίας πόλεις, ούτε κοινώς την κοινήν πατρίδα, την Ελλάδα, να ωφελήσωσιν, είναι καλά. Εις Κοινόν, όπου δεν είναι και τα βάρη και αι απολαύσεις κοινά, αληθής ζήλος υπέρ του κοινού καλού να γεννηθή είναι των αδυνάτων³.

Καθώς θα διαπιστώσουμε μάλιστα, την καυστικότητα των απόψεων του Κοραή για το κοινοτικό σύστημα θα ξαναβρούμε ένα και πλέον αιώνα αργότερα στα απόψεις του Γ. Κορδάτου (βλ. παρακάτω σ. 539).

Το αντιπροσωπευτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας, έκφραση του κοινοτισμού, αναδύθηκε και συζητήθηκε από ντόπιους και ξένους νομομαθείς και στην περίοδο της Αντιβασιλείας σε μια προσπάθεια συγκερασμού του γηγενούς παλαιού με τον προσανατολισμό στα ξένα σύγχρονα πολιτειακά πρότυπα (συνταγματική μοναρχία), προκειμένου να εξευρεθεί το πλέον ενδεδειγμένο σύστημα για τη διοικητική οργάνωση του κράτους. Οι απόψεις του Μάουρερ, πρωτεργάτη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής της Αντιβασιλείας, όπως θα διατυπωθούν στο σύγγραμμά του για τον «Ελληνικό Λόο», θα είναι θετικές για τον ρόλο των κοινοτήτων στη διατήρηση της ελληνικής εθνότητας, «αποτέλεσμα των ελαττωμάτων του οθωμανικού καθεστώτος»· μοιλονότι δεν θα τον απασχολήσει ιδιαίτερα το θέμα της προέλευσης του θεσμού, εν τούτοις θα απορρίψει τη ρωμαιοβυζαντινή ή τη βενετική τους καταγωγή, βρίσκοντας μεγαλύτερη συνάφεια των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας με τις αγροτικές κοινότητες των γερμανικών φύλων του Μεσαίωνα⁴. Η ιστορικότητα, λοιπόν, του κοινοτισμού και η ιδεολογική του χρήση

προγονικών συγγραμμάτων μετά την ανάστασιν της Ελλάδος». Ι. Π. Κοκκώνης, *Περί Πολιτειών*, τ. 1, Παρίσι 1828, σ. 8'.

3. Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 345.

4. Το έργο του Μάουρερ εκδόθηκε στα γερμανικά το 1835: G. L. v. Maurer, *Das Grie-*

αναδεικνύονται όντως πολύ πρώιμα και αναγνωρίζεται η χρησιμότητα του θεσμού «για να στραγγαλιστεί επιδέξια» όμως, σύμφωνα με την άποψη του Ν. Πανταζόπουλου, καθώς προσέκρουε στην κυβερνητική βούληση για την οργάνωση κράτους δυτικού τύπου⁵.

Έκτοτε, το θέμα της προέλευσης και λειτουργίας του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης θα απασχολήσει διαχρονικά την ιστορική επιστήμη και κυρίως την ιστορία του δικαίου, παρουσιάζοντας εξάρσεις σε περιόδους κατά τις οποίες το θέμα της οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης θα έρχεται στην επιφάνεια και θα απασχολεί νομοθετικά την πολιτεία. Τότε, πρόσωπα κυρίως από το χώρο της νομικής ή της πολιτικής επιστήμης, συχνά ενεχόμενα στα πράγματα της διοίκησης, και ελάχιστα ή καθόλου από το χώρο της ιστορίας, επιχειρούν να ιστορήσουν το θεσμό σε μια ωφελμιστική χρήση που θα οδηγήσει σε στρεβλώσεις, προκειμένου να υποστηριχτεί η μια ή η άλλη θέση για την εξυπηρέτηση πολιτικών σχεδιασμών. Έτσι, όλο τον 19ο αιώνα η ενασχόληση νομικών και ιστορικών με το θέμα των κοινοτήτων επικεντρώνεται κατ' εξοχήν στην προέλευση του θεσμού και δευτερευόντως στη λειτουργία του. Είναι ανάγκη, λοιπόν, να διατρέξουμε επί τροχάδην τη διαδρομή της ιστοριογραφίας τον 19ο αι., για να δούμε τις εκπρεπέστερες απόψεις που διατυπώθηκαν, από εκπροσώπους του νομικού κυρίως χώρου, για το θέμα του κοινοτισμού, πάντα κάτω από το πρίσμα της εξυπηρέτησης των εκάστοτε διαμορφούμενων και προτεινόμενων πολιτικών συστημάτων για την τοπική αυτοδιοίκηση.

Ο Σπυρίδων Αντωνιάδης στο σύγγραμμά του *Τα Δημοτικά*...⁶ είναι ο πρώτος που επιχειρεί μια σοβαρή προσέγγιση της ιστορίας του θεσμού, στην προσπάθειά του να στηρίξει την οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών αρχών της εποχής του. Απορρίπτει το τότε επικρατέστερο σχήμα για τη δια-

chische Volk, τ. 1-3, Χαϊδελβέργη 1835· στα ελληνικά μεταφράστηκε το 1943 από τους Ε. Καραστάθη και Χρ. Πράτσικα. Γεωργίου Λουδοβίκου φον Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, μτφρ. Ε. Καραστάθη, τ. 1, Αθήνα 1943, σ. 23.

5. Το νομοθετικό έργο του Μάουρερ στην περίοδο της Αντιβασιλείας αναλύει ο Νικ. Ι. Πανταζόπουλος, «Georg Ludwig von Maurer. Η προς ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της νεοελληνικής νομοθεσίας», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 13 (1968), 1345 [171]-1506 [332]· ειδικότερα για το θέμα της διοικητικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους βλ. σ. 1420 [246]-1450 [276].

6. Σπυρίδων Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά*, ήτοι βιβλίο περιέχον τον δημοτικόν νόμον εξηγημένον..., τ. 1, Αθήνα 1842, σ. 133-136· το επαρχιακό και δημοτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας αναπτύσσεται στις σ. 118-136. Η αναφορά γίνεται στο έργο του Ούρχαρτ που κυκλοφόρησε το 1830 και σε γαλλική μετάφραση το 1836· D. Urquhart, *La Turquie. Ses ressources son organisation municipale, son commerce*, τ. 2, μέρος πρώτο, Παρίσι 1836.

δοχική εξέλιξη του θεσμού, Αρχαιότητα-Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία-Τουρκοκρατία, καθώς και την άποψη του άγγλου διπλωμάτη-περιηγητή Ούρχαρτ—στον οποίο αποδίδει φιλοτουρκική διάθεση— ότι οι κοινότητες είναι δημιούργημα της Τουρκοκρατίας, αντιπροτάσσοντας τη δική του άποψη, σύμφωνα με την οποία οι κοινοτικοί θεσμοί διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα με τον καιρό, όταν αυτή έχασε την αυτονομία της και μολονότι στην περίοδο της φράγκικης και βενετικής κυριαρχίας υπέστησαν αλλοιώσεις και τροποποιήσεις, όχι μόνο δεν εξαφανίστηκαν, αλλά κάτω από την οθωμανική κυριαρχία απέκτησαν την παλαιά τους ισχύ και αίγλη. Οι Τούρκοι, μην έχοντας δικό τους δημοτικό σύστημα να προτείνουν, διατήρησαν το υπάρχον, επειδή αυτό εξυπηρετούσε το φορολογικό τους σύστημα.

Ο Περικλής Αργυρόπουλος στο έργο του *Δημοτική διοίκησης εν Ελλάδι*⁷ συμπλέει με την άποψη Ούρχαρτ, ότι δηλαδή οι κοινότητες είναι κατ' εξοχήν δημιούργημα της Τουρκοκρατίας· ελάχιστα κοινά σημεία έχουν με τις ρωμαϊκές κοινότητες και μόνο χάρη στο πολιτειακό σύστημα των Οθωμανών επιτεύχθηκε η ισχυροποίησή τους. Και εδώ η ιστορική αναδρομή στο θεσμό και την προέλευσή του γίνεται για να τεθεί στην υπηρεσία της πολιτικής σκοπιμότητας, για τη στήριξη του συστήματος αυτοδιοίκησης που εφάρμοσε η Αντιβασιλεία.

Προς το τέλος του 19ου αι. ένας άλλος νομικός, ο Νικόλαος Μοσχοβάκης, στη διατριβή του επί υφηγεία για *Το εν Ελλάδι δημόσιον Δίκαιον της τουρκοκρατίας*⁸, αναφερόμενος στο σύστημα αυτοδιοίκησης θα υπογραμμίσει την ανάγκη σαφούς ορισμού της ιστορικής καταγωγής των κοινοτήτων, που υπήρξαν η βάση της αυτοδιοίκησης, επειδή «η ιστορική αυτών έρευνα σπουδαίως θέλει συμβάλει εις την ορθήν εκτίμησιν της αξίας και χρησιμότητος και αυτών ιδιαίτέρως και του συστήματος καθόλου». Κάνοντας μεθοδική χρήση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, παρουσιάζει κριτικά τις προγενέστερες απόψεις για την καταγωγή του θεσμού και εκθέτει τη δική του, που

7. Ο Αργυρόπουλος θα συμπεριλάβει στους συνδετικούς δεσμούς των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατία, που διατήρησαν το γένος ζωντανό και το οδήγησαν στην αναγέννηση, εκτός από τη θρησκεία και τη γλώσσα, τους δημοτικούς και τους επαρχιακούς θεσμούς. Στην προσπάθεια ιστορικής προσέγγισης του θέματος προβαίνει σε γενική περιγραφή του τρόπου εκλογής των κοινοτικών αρχόντων και των καθηκόντων τους· επισημαίνει και αυτός τις κατά τόπους διαφορές του κοινοτικού συστήματος και καταλήγει ότι θα πρέπει ίσως να οφείλουμε ευγνωμοσύνη στην οθωμανική διοίκηση, επειδή δεν επιχείρησε να επιβάλει ενόθητα και ομοιομορφία στο σύστημα αυτοδιοίκησης των κατακτημένων. Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοίκησης εν Ελλάδι*, Αθήνα 1843.

8. Νικ. Γ. Μοσχοβάκης, *Το εν Ελλάδι δημόσιον Δίκαιον της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1882· ειδικότερα για το κοινοτικό σύστημα σ. 68-148.

συγκλίνει προς εκείνη του Αντωνιάδη, ότι δηλαδή οι κοινότητες έχουν βυζαντινή μεν προέλευση –και μάλιστα τον 9ο αι. κατά τη διακυβέρνηση της Μακεδονικής δυναστείας– καθώς και πολυμορφία ως προς τη λειτουργία τους, άποψη που θα υποστηρίξει παρουσιάζοντας αναλυτικά την εφαρμογή του θεσμού κατά περιοχές και επισημαίνοντας τις κατά τόπους ιδιαιτερότητες.

Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η θέση του άγγλου ιστορικού George Finley (1864), ο οποίος θεωρεί την κοινοτική οργάνωση ιδιάζον συστατικό της νεοελληνικής κοινωνίας και αποδίδει μεγάλη σημασία στο αποκεντρωτικό σύστημα της τοπικής αυτοδιοίκησης, στο οποίο αντιπαραθέτει τη συγκεντρωτική φυσιογνωμία του κράτους⁹. Οι αγγλοσαξονικής προέλευσης φιλελεύθερες απόψεις του Finley, έτσι κι αλλιώς, ελάχιστα επηρέασαν την ελληνική ιστοριογραφία, σύγχρονη και μεταγενέστερη, η οποία συνέχισε να αναπαράγει τα γνωστά στερεότυπα και να ανατροφοδοτεί το ιδεολόγημα ενισχύοντάς το με νέες συγκλίνουσες φωνές.

Καθοριστικής σημασίας για την ελληνική ιστοριογραφία υπήρξε η θέση του «εθνικού» ιστορικού του 19ου αι. Κων. Παπαρρηγόπουλου, πάνω στο γνωστό τρίσημο σχήμα της εξέλιξης της ελληνικής ιστορίας και στον αντίποδα Ούρχαρτ–Αργυρόπουλου· άποψη που από νωρίς υποστήριξε και επανέλαβε αργότερα (1886) στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, στο κεφάλαιο για την Τουρκοκρατία¹⁰: «Αι κοινότητες αύται δεν ήσαν θεσμός νέος, υπήρχον επί των μεσαιωνικών χρόνων, και ουδέν άλλο ήσαν ειμή τροπολογία τις των έτι αρχαιότερων αυτονόμων αστικών πολιτευμάτων, αλλοιωθέντων φυσικώ τω λόγω πολυειδώς και πολυτρόπως διά του μακρού χρόνου και της ποικίλης των εκάστοτε περιστάσεων επιδράσεως». Στην περίοδο μάλιστα της τουρκικής κατάκτησης όχι μόνο δεν αποδιοργανώθηκαν, αλλά «κάλλιστα διαρρυθμισθείσαι ανέδειξαν, αι πλείσταις τουλάχιστον, εξάίρετον δραστηριότητα και θαυμαστήν κοινοπραξίαν επιτηδειότητα».

Έτσι, μέσα στο πρώτο κιόλας μισό του 19ου αι. θα διαμορφωθούν οι τρεις διαφορετικές θεωρίες για τη γενεαλογία του θεσμού, τις οποίες θα ακολουθήσει –επαναλαμβάνοντας κατά κανόνα άκριτα δίχως να ενισχύει με νέα επιχειρήματα– η μεταγενέστερη ελληνική ιστοριογραφία, επιλέγοντας τη μια ή την άλλη ανάλογα με την ιδεολογική σκευή του καθενός και την πολιτική συγκυρία της εποχής: προεξάρχουσα, βεβαίως, θέση και φανατικούς υποστηρικτές

9. George Finlay, *History of the Greek Revolution and of the King Otho*, Λονδίνο 1971, σ. 231-232.

10. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, Αθήνα, Γαλαξίας, 1972, σ. 394.

θα έχει για λόγους ευνόητους η παπαρρηγοπούλεια άποψη, αυτούσια ή συνειδητά παραλλαγμένη και προσαρμοσμένη στις περιστάσεις.

Η ιστοριογραφία του 19ου αι. για τον κοινοτισμό στηρίχτηκε κατ'εξοχήν σε περιηγητικές μαρτυρίες, μολοντί δεν αγνοήθηκαν εντελώς παράλληλα με τα επίσημα κείμενα και τα αρχαιικά εκείνα τεκμήρια που θα μπορούσαν να θεωρηθούν γραπτά χνάρια, ταπεινά, της καθημερινής ζωής, με προέλευση και αναφορά τα υποκείμενα της μικροϊστορίας. Η αξιοποίηση αυτού του υλικού καταλήγει σε αποσπασματικές, τυχαίες, σύντομες δημοσιεύσεις σε τοπικά κατά κανόνα έντυπα ή σε μονογραφίες τοπικής ιστορίας, λιγότερο ή περισσότερο ενδιαφέρουσες και αξιόπιστες, ανάλογα με την περιοχή, το διαθέσιμο υλικό και τη διαχείρισή του από τον ερευνητή, ιστορικό, τοπικό λόγιο ή ιστοριοδίφη.

Στις αρχές του 20ού αι. με την ελληνική κοινωνία να προσπαθεί να ξεπεράσει την τραυματική εμπειρία της ήττας του 1897, το σάλπισμα του Ίωνα Δραγούμη υπέρ του κοινοτισμού¹¹ θα ηχήσει ευχάριστα σε πολλούς, καθώς εξυπηρετούσε την πολιτική τους στόχευση, που ήταν ο υποβιβασμός και η εγκατάλειψη του δυτικού τύπου κράτους και η αντικατάστασή του από ένα αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων. Η όντως ειλικρινής και αρχαϊκή αυτή πίστη του Δραγούμη, ότι στην αποκέντρωση και ενίσχυση της κοινοτικής ζωής βρίσκεται το μυστικό για την αναζωογόνηση του ελληνισμού, θα γίνει αργότερα αντικείμενο στρεβλής χρήσης των ιδεών του από φανατικούς εθνικιστές και θα οδηγήσει σε ακραία φαινόμενα πολιτικού αυταρχισμού και κοινωνικού συντηρητισμού.

Την ίδια εποχή, στη γραμμή του συμβατικού ιστορισμού εμφανίζονται και τα συνθετικά έργα του Γ. Φιλάρετου για την καταγωγή της τοπικής αυτοδιοίκησης¹², δίχως να διαφοροποιούν το ιστοριογραφικό τοπίο.

11. Μολοντί διάσπαρτες στα έργα του, οι σχετικές με τον κοινοτισμό απόψεις του Δραγούμη εκφράζονται με σαφήνεια κυρίως στην προκήρυξη του *Η μικρή πατρίδα*, Αθήνα 1908, σ. 14-15: «Πρέπει στην Ελλάδα ν' αφήσουν ελεύθερα ξανά τις κοινότητες να φυτρώσουν. Με την τοπική αυτοδιοίκηση, όπου ο καθένας θα κυβερνά το χωριό του και στο κράτος μονάχα θα πληρώνει τους φόρους [...]. Ο Ελληνισμός είναι μια οικογένεια από Ελληνικές κοινότητες. Αυτό πρέπει να το ιδούμε ξάστερα όλοι [...]. Το έθνος μας ολάνοχο πάλι με κοινότητες πρέπει να κυβερνηθεί, και μόνο με κοινότητες θα προκόψει». Στο έργο του, εξάλλου, *Έθνος και Κράτος*, Αθήνα 1916, σ. 9, θα επαναλάβει την πίστη του στο αποκεντρωτικό σύστημα διοίκησης: «Εκτός δε της τοιαύτης αποκεντρώσεως θα υπάρχει και κοινοτική αυτοδιοικήσις. Το γνησιώτερον κύτταρον της Ελληνικής κοινωνίας μετά την οικογένειαν είναι η κοινότης ή ο δήμος. Επί της κοινότητος ως θεμελίον έπρεπεν εξ αρχής να κτισθή το οικοδόμημα του κράτους».

12. Γ. Φιλάρετος, *Πολιτεία και κοινότητες. Κοινά και ομοσπονδία*, Αθήνα 1902· Ο

Αντίθετα, στην κρατούσα θετική γνώμη για τον ρόλο των κοινοτήτων και την εικόνα των κοινοτικών αρχόντων της Τουρκοκρατίας, έρχεται για πρώτη φορά (1912) να αντιπαρατεθεί η αντιρρητική άποψη του Δ. Τσοποτού. Εξειδικεύοντας τη μελέτη του στην περιοχή της Θεσσαλίας¹³, όπου παρατηρεί τα φαινόμενα στην έξαρσή τους, δεν διστάζει, εν τούτοις, να προβεί σε γενικεύσεις, παρουσιάζοντας την ανατρεπτική άποψη για τον ολέθριο ρόλο των κοινοτήτων, οφειλόμενο στο άτυχο φορολογικό σύστημα (διανεμητικό) των Οθωμανών και στον άχαρο ρόλο των δημογερόντων, αιτίες που προκαλούσαν τα δεινά και τον αλληλοσπαραγμό των μελών των κοινοτήτων, διατηρώντας ακοίμητο τον δαίμονα της διχνοίας και καθυστερώντας την εθνική αφύπνιση. Ως προς την προέλευση «ο θεσμός της αυτοδιοικήσεως των κοινοτήτων είναι λείψανον των αρχαίων αυτοτελών πολιτειών, πολλάί των οποίων δεν υπερέβαιναν κατά την έκτασιν και σπουδαιότητα τους σημερινούς δήμους».

Ο Τσοποτός θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για τον Γιάννη Κορδάτο, ο οποίος θα προβάλει τον αρνητικό ρόλο των κοινοτικών αρχόντων σκιαγραφώντας μια αμαυρωμένη εικόνα της τοπικής αυτοδιοικήσεως, χαρακτηρίζοντάς την ως «κακοδιοίκηση». Οι ιδέες του Κορδάτου¹⁴, μολονότι ξάφνιασαν και συζητήθηκαν, εν τούτοις ελάχιστα –έως καθόλου– επηρέασαν την ελληνική ιστοριογραφία, καθώς ήταν απόρροια αφ' ενός έντονης ιδεολογικής φόρτισης και αφ' ετέρου ανιστορικών μεθόδων, αφού ως πηγή για το κοινοτικό σύστημα ο Κορδάτος επικαλείται κατά κύριο λόγο τις «στοματικές παραδόσεις κάθε χωριού» και δευτερευόντως «κάποιες γραφτές μαρτυρίες» στην αξιοσημείωτη κατά τ' άλλα ιστορική μελέτη του για την επαρχία Βόλου και Αγιάς¹⁵.

Όμως, η ιστορική έρευνα για τις κοινότητες, με έμφαση πλέον στη λειτουργία του θεσμού, είναι φαινόμενο του 20ού αι. με πύκνωση των δημοσιεύσεων που στηρίζονται στην αξιοποίηση αρχειακού υλικού, σειριακού ή θεματικά επιλεγμένου, άλλοτε in extenso εκδομένου ή με στοιχειώδη σχολιασμό κι

ίδιος, *Ελληνικά πολιτεία μέχρι της Ρωμαϊκής κυριαρχίας. Καταγωγή κοινοτήτων, δήμων και ομοσπονδίας*, Αθήνα 1914.

13. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 2^η 1974, σ. 230-237.

14. Τις απόψεις του για το κοινοτικό σύστημα της Τουρκοκρατίας και τον ρόλο των προχόντων διατυπώνει ο Γιάννης Κορδάτος κυρίως στα έργα του: *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Αθήνα 1924 και *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. 1, Αθήνα 1925. Πβ. και τις απόψεις του Αδ. Κοραή για τα «ψευδώνυμα Κοινά» εδώ στη σ. 534.

15. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σ. 207-208.

άλλοτε με ερμηνευτική προσέγγιση και ένταξη σε γενικότερα θεωρητικά σχήματα, κινούμενες ανάμεσα στην περίπτωση και στη γενίκευση, στην εξειδίκευση και στη σύνθεση. Ως τα μέσα περίπου του 20ού αι. μελέτες και δημοσιεύσεις αυτού του τύπου θα διαμορφώσουν τη φυσιογνωμία της ελληνικής ιστοριογραφίας για τις κοινότητες της Τουρκοκρατίας: Ανδρ. Βουρδουμπάκης (1912), Χρ. Μαυρόπουλος (1920), Περ. Ζερλέντης (1924), Περ. Βιζουκίδης (1927), Α. Βρέκοσης (1928), Α. Σιγάλας (1930), Κ. Άμαντος (1936), Κ. Λαμέρας (1940), Φάνης Μιχαλόπουλος (1941), Ιάκ. Βισβίτζης (1945), Δ. Πασχάλης (1948), Ι. Βασδραβέλλης (1949-1955), Ι. Λυκούρης (1954), Γ. Πετρόπουλος (1956, 1960) και όχι μόνον αυτοί, φυσικά.

Εκπρεπέστερη περίπτωση στη χορεία των ιστορικών της περιόδου, εκείνη του Μιχαήλ Σακελλαρίου. Έχει ήδη αρχίσει αμυδρά να εγκαταλείπεται η αποκλειστική σχεδόν ενασχόληση και ο μονομερής (και εν πολλοίς άγονος) προβληματισμός για την καταγωγή του κοινοτικού θεσμού και η ιστορική έρευνα στρέφεται πλέον στην κατανόηση της λειτουργίας του και στις τοπικές ιδιαιτερότητές του. Έτσι, ο Μ. Σακελλαρίου, στη μελέτη του για την Πελοπόννησο στη δεύτερη Τουρκοκρατία¹⁶, θα αναπτύξει με τρόπο αποτελεσματικό, αξιοποιώντας πηγές και βιβλιογραφία, το θεσμό της αυτοδιοίκησης στην περιοχή αυτή, επισημαίνοντας την ιδιαιτερότητά του ως προς τον υπόλοιπο ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο και θα αποφύγει τα στερεότυπα για την προέλευση και τις γενικεύσεις για τη λειτουργία του θεσμού. Τούτο καθιστά τη μελέτη του πρότυπο ιστορικής προσέγγισης με διαχρονική αξία.

Υπέρμαχος του κοινοτισμού, ο νομικός Κώστας Καραβίδας σε μελέτες και άρθρα του δημοσιευμένα κυρίως στη δεκαετία του 1930¹⁷, προσεγγίζο-

16. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939· για τον θεσμό της αυτοδιοίκησης ειδικότερα στις σ. 87-98.

17. Οι αντιλήψεις του Κ. Δ. Καραβίδα για τον κοινοτισμό αναπτύσσονται στα έργα του: *Σοσιαλισμός και κοινοτισμός*, Αθήνα 1930· Ο ίδιος, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβονικαίς χώραις*, Αθήνα 1931, ειδικότερα για τη μορφή της αγροτικής κοινότητας στις σ. 613-636 και της μεικτής αστοχωρικής στις σ. 515-519· Ο ίδιος, *Η τοπική αυτοδιοίκησης και ο επιχώριος εν Ελλάδι οικονομικός ρεζιοναλισμός*, Αθήνα 1936. Εδώ θα πρέπει να αναφερθούν και οι ενδιαφέρουσες -συγκλίνουσες με την άποψη Καραβίδα- κοινωνιολογικές αντιλήψεις του Δημ. Δανιηλίδη για τις κοινότητες, όπως διατυπώνονται στο έργο του *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1934, ειδικότερα στις σ. 126-141. Ο Δανιηλίδης παραδέχεται την παλαιότητα του θεσμού και αναγνωρίζει την επιβίωση ορισμένων στοιχείων του από την Αρχαιότητα, όμως θα φυτοζωούσε και θα χανότανε σαν ιδέα γενική έξω τύπου και χρόνου, ή σαν θεσμός νεκρός, αν δεν έσμιγε με την τοπική πραγματικότητα

ντας το θέμα από τη σκοπιά των αγροτιστών, θα υποστηρίξει και θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι «η κοινότητα είναι το κύριο πεδίο και όργανο της ατομικής, της οικονομικής, της κοινωνικής και της πολιτικής αγωγής και το κύριο δυναμικό κίτταρο της χώρας».

Νέα άποψη στις θεωρίες για την καταγωγή του θεσμού θα έρθει να προσθήσει ο Διονύσιος Ζακυθηνός, αρνούμενος κατηγορηματικά και τεκμηριωμένα την αναγωγή τους σε αρχαία πρότυπα, αποδεχόμενος την πολυμορφία του θεσμού και για τούτο προτείνοντας ως προς τις απλούστερες μορφές κοινοτικών οργανώσεων της Τουρκοκρατίας συγκεκριμένο βυζαντινό πρότυπο, εκείνο της κοινότητας του χωριού και της ομάδας του χωριού, που απέβλεπαν σε εξυπηρέτηση σκοπών φορολογικών¹⁸. Η άποψη του Ζακυθηνού θα βρει σοβαρούς υποστηρικτές στο χώρο των υπηρετών της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας.

Ένας άλλος νομικός, ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, θα αφιερώσει μεγάλο μέρος του έργου του σε μια μακρά χρονική διάρκεια (από τη δεκαετία του 1950 έως τη δεκαετία του 1980)¹⁹ στην έρευνα για την προέλευση, τη λειτουργία, τη

διαφοροποιούμενος από τη μια γωνιά στην άλλη, μια που βρισκότανε μέσα στη μικρή Ελλάδα των μεγάλων γεωοικονομικών αντιθέσεων». Αποδίδει στην κοινότητα δράση πολιτική, με την ευρύτερη έννοια, καθώς οι «κοινοτικές λειτουργίες δεν περιοριζότανε στην είσπραξη των κρατικών φόρων και την εκτέλεση των κρατικών διαταγών ή την αντιπροσώπεια της κεντρικής εξουσίας. Ήσαν πολύ ευρύτερες». Ο.π., σ. 130-131.

18. D. A. Zakythinos, *La Commune Grecque. Les Conditions Historiques d'une decentralisation administrative*, ανάτ. από *L'Hellénisme Contemporain*, Αθήνα 1948, σ. 23-27. Την άποψη για τη βυζαντινή καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων που είχε διατυπώσει στη μελέτη του αυτή θα επαναδιατυπώσει με μεγαλύτερη σαφήνεια μερικά χρόνια αργότερα στο έργο του *Η Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1957, σ. 34-35: «[...] εν τη πραγματικότητα δεν έχουμε μίαν κοινότητα, αλλά πλείονας μορφάς κοινοτήτων, επομένως δε αύται ανατρέχουν εις διαφόρους πηγάς της ιστορικής παραδόσεως. Αι απλούστεραι μορφάι της κοινότητος της Τουρκοκρατίας, αι υποτυπώδεις και αφανείς, περί ων δεν υπάρχει γραπτή ή κατά παράδοσιν αναγνώρισις του κατακτητού, πρέπει να αναχθί εις συγκεκριμένον βυζαντινόν πρότυπον, εννοούμεν την κοινότητα του χωριού και την ομάδα του χωριού, αι οποίαι απέβλεπον εις σκοπούς φορολογικούς [...] Αι Ελληνικάι κοινότητες της Τουρκοκρατίας δεν απέρρευσαν εκ των αρχαίων προτύπων υπήρξαν γέννημα της ανάγκης και αποτελέσμα της ραστώνης και της διοικητικής ανεπαρκείας του κατακτητού».

19. Από το πλούσιο έργο του Νικ. Πανταζόπουλου για την ιστορία των θεσμών σε ζητήματα κοινοτισμού αναφέρονται κυρίως τα: «Ελλάγησιν συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν», περ. *Γνώσεις*, Αθήνα 1958 [= *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών. Αντιχάρισμα στον Νικ. Ι. Πανταζόπουλο*, τ. 19, τχ. Γ' (1986), 93-113]. Ο ίδιος, «Κοινοτικός βίος εις την Θεσσαλομακεδονίαν επί Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστη-*

νομική φυσιογνωμία και το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Τουρκοκρατία, προς την κατεύθυνση της ανάδειξης του κοινοτικού συστήματος ως θεσμού καταλυτικού για τη συσπείρωση, κοινωνική συνοχή και επιβίωση του ελληνισμού: «[...] στην τουρκοκρατία ο κοινοτισμός διανύει την χρυσή του περίοδο, αφού γίνεται η βιωτός διαφυλάξεως της πολιτιστικής παραδόσεως σ' όλους τους τομείς». Αποδέχεται την τελειότητα του αποκεντρωτικού συστήματος στην τριπλή του διαβάθμιση (κοινότητα-επαρχία-νομός), οπότε και εμφανίζεται σαν ένα «οργανωμένο παρακράτος»²⁰, χαρακτηρισμός οπωσδήποτε συζητήσιμος. Βέβαια, τόσο ο Πανταζόπουλος όσο και άλλοι νομικοί, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να αναφερθούν χαρακτηριστικά οι Λυκούρης και Σεβαστάκης, διερευνούν τις κοινότητες όχι μόνο σε γενικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο βάσει γραπτών τεκμηρίων του τόπου.

Στα πλαίσια της παραδοσιακής ιστοριογραφίας κινούμενος ο Απόστολος Βακαλόπουλος στο θέμα των κοινοτήτων δεν θα προτείνει νέα δική του άποψη, αλλά στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (α' έκδ. 1964)²¹ θα παρουσιάσει συστηματικά όλες τις παλαιότερες απόψεις για τη γενεαλογία του θεσμού. Ο ίδιος δέχεται μάλλον το παπαρρηγοπούλειο σχήμα, όπως όμως υποστηρίχθηκε ενισχυμένο και επεξεργασμένο από τον Louis Bréhier (1947), της διαίωνης δηλαδή του θεσμού από την Αρχαιότητα και το Βυζάντιο, με την απαραίτητη όμως προσαρμογή (και άρα αλλοίωση) στις ειδικές τοπικές ή γενικές συνθήκες της νέας πολιτικής κατάστασης. Όσον αφορά στην οργάνωση και σύνθεση των κοινοτήτων διαφοροποιεί αυτές της ηπειρωτικής Ελλάδας από εκείνες του νησιωτικού αιγαιοπελαγίτικου χώρου και βλέπει σ' αυτές τις τελευταίες ισχυρότερους τους δεσμούς των κοινοτικών θεσμών της Τουρκοκρατίας με τους αντίστοιχους του Βυζαντίου και της Αρχαιότητας. Ο Βακαλόπουλος δεν χρησιμοποιεί εδώ πρωτογενείς πηγές, αλλά στηρίζεται στην ειδική βιβλιογραφία και κυρίως σε μελέτες ή μονογραφίες τοπικής ιστορίας.

Μια νέα παράμετρο στο θέμα του κοινοτισμού θα αναδείξει ο Ιωάννης Γιαννόπουλος στη διδακτορική διατριβή του για τη διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδας²²: πρόκειται για το καθεστώς της έγγειας κτήσης που

μόν, τ. 14, τχ. Γ' (1967) [= Ο.π., σ. 351-445]. Ο ίδιος, «Τα προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων», ό.π., 9 (1975) [= Ο.π., σ. 23-90]. Ο ίδιος, *Ο Ελληνικός Κοινοτισμός και η Νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, ανάτ. από *Όψεις Νεοελληνικού Βίου*, Θεσσαλονίκη 1985 [= Ο.π., τ. 19, τχ. Δ', σ. 579-614].

20. Νικ. Πανταζόπουλος, «Ο Ελληνικός Κοινοτισμός...», σ. 587.

21. Απόστ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453-1669*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1976 και ειδικότερα για τις κοινότητες, σ. 325-364.

22. Ιωαν. Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971.

επικρατούσε σε κάθε περιοχή, και το οποίο επέτρεψε ή επέτρεψε την εμφάνιση και τον διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης του θεσμού από τόπο σε τόπο. Όσο για τον ρόλο των τοπικών αρχόντων, αυτός δεν ήταν μηχανιστικός, αλλά ανάλογα με τις περιστάσεις υπήρξε θετικός ή αρνητικός.

Το διδακτικό και ερευνητικό-συγγραφικό έργο του ιστορικού Βασίλη Σφυρβέρα θα κινηθεί στα γνωστά ιστοριογραφικά μονοπάτια και με την ανάδειξη νέων τεκμηρίων θα εμπλουτίσει το γνωσιολογικό πεδίο σε θέματα οργάνωσης και λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Από κοντά το συγγραφικό έργο της Ελένης Κούκκου όσον αφορά στον κοινοτισμό θα επικεντρωθεί κυρίως στην απόδειξη της διαφορετικής μορφής και του βαθμού οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης ανάμεσα στα μικρά και στα μεγάλα νησιά, αξιοποιώντας το πλούσιο τεκμηριωτικό υλικό των αιγαιοπελαγίτικων αρχείων²³. Αποδεχόμενη, ως προς τη νομική πλευρά του θέματος, την άποψη (Πετρόπουλου, Ζέπου) ότι οι κοινότητες αποτελούν συλλογικά όργανα και όχι αυτοτελή νομικά πρόσωπα ανεξάρτητα της τουρκικής εξουσίας, θα επιδιώξει μέσα από τις εργασίες της όχι μόνο τη θεωρητική αλλά και την πραγματολογική υποστήριξη της άποψης αυτής με την παρουσίαση νέων στοιχείων.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 από το χώρο της πολιτικής επιστήμης ο Γ. Κοντογιώργης με το ογκώδες σύγγραμμά του *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση*²⁴ θα επιλέξει ως πεδίο παρατήρησης και προβληματισμού τις ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας, αντλώντας τα στοιχεία του από άμεσες πηγές, και θα επιχειρήσει να ιχνηλατήσει «τη μορφολογία και τη δυναμική του κοινοτικού συστήματος, αλλά και την αλληλενέργεια ανάμεσα στην κοινοτική και στην ευρύτερη πολιτική διαδικασία». Με την προσέγγισή του –στη γραμμή Πανταζόπουλου– θα ενισχύσει παλαιότερες απόψεις για την πολυμορφία του συστήματος υπογραμμίζοντας ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο της κοινότητας, η οποία «ως θεσμός υποκατάστασης της κρατικής εξουσίας έπαιξε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του οθωμανικού πολιτικού συστήματος στο σύνολό του», για να καταλήξει ότι «η κοινότητα της τουρκοκρατίας προσιδιάζει περισσότερο σε ένα κρατικό πολιτικό οργανισμό παρά σε μια βαθμίδα της διοικητικής πυραμίδας».

23. Ελένη Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980.

24. Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982· οι αναφορές εδώ στις σ. 10-11, 417.

Από τη συζήτηση για την ιστορική προέλευση του κοινοτισμού δεν θα λείψουν και οι φωνές θεολόγων και ιστορικών από το χώρο της Ορθοδοξίας, οι οποίοι τονίζουν τον πρωταρχικό ρόλο των εκκλησιαστικών θεσμών στη διαμόρφωση των κοινωνικών διαστρωματώσεων και βρίσκουν στην παραδοσιακή κοινοτική-κοινοβιακή δομή της ορθόδοξης κοινωνίας το πρότυπο της διοικητικής αποκέντρωσης. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο κοινοτικός θεσμός αναπτύχθηκε μόνο σε ορθόδοξα περιβάλλοντα και για τούτο «ο κοινοτισμός είναι ο τρόπος κοινωνικής παρουσίας του Γένους ως συνέπεια της Ορθοδοξίας τους»²⁵. Ο ίδιος ιδεολογικός χώρος, εξάλλου, βλέπει στις θρησκευτικές αδελφότητες το υποκατάστατο –κατά κάποιο τρόπο– της ενοριακής-κοινοτικής οργάνωσης, αποδίδοντας στα αδελφάτα σημαντική κοινωνική δράση. Με τέτοιου τύπου τοποθετήσεις, όμως, μιλάμε πλέον για καθαρή ιδεολογική χρήση της ιστορίας και όχι για ιστορική προσέγγιση.

Κάπου εδώ, άλλωστε, στη δεκαετία του 1980 δηλαδή, θα κορυφωθεί, δίχως όμως και να σταματήσει τελειωτικά, η τροχιά του ιδεολογήματος της απόλυτα θετικής δημοκρατικής και διαχρονικής εικόνας του κοινοτισμού της Τουρκοκρατίας –δημιούργημα και θρέμμα κυρίως των νομικών και πολιτικών επιστημόνων του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα– και θα ακουστούν οι πρώτες σοβαρές, έντονες, έστω και περιορισμένες, αντιρρητικές κριτικές φωνές²⁶, αλλά η ουσιαστική αλλαγή και απαλλαγή από το ιδεολόγημα θα επέλθει με την εμφάνιση νέων υποθέσεων εργασίας, την επιστράτευση εξειδικευμένων νοητικών εργαλείων και την εφαρμογή πρωτοποριακών μεθόδων έρευνας από ιστορικούς με νεωτερικές αντιλήψεις και διαφορετική θεώρηση του παρελθόντος, δηλαδή της ιστορίας.

Με αφετηριακό ορόσημο τις εργασίες του Σπύρου Ασδραχά στη μεταπολιτευτική περίοδο, αλλά κυρίως στη δεκαετία του 1980²⁷, η προβληματική

25. Π. Γεώργιος Δ. Μεταλλινός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην οθωμανική αυτοκρατορία*, Αθήνα 1988· για τον κοινοτισμό, σ. 113-121. Ενδεικτικά από τις μελέτες για τη σχέση Εκκλησίας-κοινοτήτας, το βαθμό εξάρτησης της μιας από την άλλη, καθώς και το ρόλο των αδελφάτων αναφέρει: Ιωάν. Οικονομίδης, «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην αυτοδιοίκηση των ελληνικών κοινοτήτων κατά την Τουρκοκρατία», *Τρίπτυχο* τχ. 6 (Απρίλιος 1989), 22-26· Νικ. Ζαχαρόπουλος, «Κοινότητα και Εκκλησία. Η δυναμική παρουσία της κοινότητας στον εκκλησιαστικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Αναφορά εις μήνην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. 2, Γενεύη 1989, σ. 199-214.

26. Π. Κιτρομηλίδης, «Δημοκρατικές προσδοκίες και ιδεολογικές μυθοποιήσεις. Η προσγραφή ιστορικής γενεαλογίας στο αίτημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», *Πολιτική. Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 5 (1984), 32-48.

27. Τα πρώτα δείγματα της προβληματικής αυτής θα διατυπωθούν πολύ νωρίτερα στο Συνέδριο της AIESEE στη Βενετία (1971), στην ανακοίνωσή του για τις παραδοσιακές δομές

της ελληνικής ιστοριογραφίας για τον κοινοτισμό θα ανανεωθεί και θα κινηθεί σε δύο βασικούς άξονες μελέτης: τον οικονομικό και τον κοινωνικό ρόλο των κοινοτικών μορφωμάτων της Τουρκοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο ότι η ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας και στον τομέα αυτό θα συντελεστεί έξω από την Ελλάδα, κυρίως στη Γαλλία, όπου η πολιτική συγκυρία είχε οδηγήσει πολλούς νέους επιστήμονες· η εκεί μαθητεία και θητεία τους στα πεδία των δημογραφικών και οικονομικών ιστορικών αναζητήσεων θα καθορίσουν τη στροφή τους προς νέα ζητούμενα στο χώρο της ελληνικής ιστοριογραφίας, τα οποία και θα εισαγάγουν στην Ελλάδα.

Στο γενικότερο ανανεωτικό αυτό πλαίσιο της ελληνικής ιστοριογραφίας, η κοινότητα ως πολιτικό-κοινωνικό μόρφωμα της Τουρκοκρατίας θα μπει στο μικροσκόπιο του ιστορικού σε μια διαδικασία ανάλυσης, αποδόμησης της μοριακής της σύνθεσης, προκειμένου να διερευνηθούν σε βάθος και σε έκταση οι επί μέρους λειτουργίες της.

Είναι αυτονόητο ότι για μια τέτοια προσέγγιση έπρεπε να χρησιμοποιηθούν τα κατάλληλα εργαλεία, να αναζητηθεί και να αξιοποιηθεί εκείνο το τεκμηριωτικό υλικό που θα τροφοδοτούσε και θα υποστήριζε τις σχετικές υποθέσεις έρευνας. Αν ώς τότε οι λεγόμενες ποιοτικές μαρτυρίες (επίσημα έγγραφα των κυβερνητικών αρχών, συμβολαιογραφικές πράξεις, χρονικά κάθε τύπου, αλληλογραφίες εμπορικές και άλλες, κανονιστικές ρυθμίσεις, αφηγήσεις...) ήταν ο κανόνας να αποτελούν τις μοναδικές (ή τις κατ' εξοχήν) πηγές για την προσέγγιση και τη γνώση του ιστορικού παρελθόντος, τα νέα—για την οπτική

και τη νεωτερικότητα στην οικονομία των Αμπελακίων. Sp. Asdrachas, "Traditionalisme et ouvertures : Le cas d'Ampelakia en Thessalie", *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-Est Européennes et Adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*, Βουκουρέστι 1975, σ. 215-223. Ο προσανατολισμός των ερευνών του όμως και η πύκνωση των δημοσιεύσεών του με αντικείμενο τις οικονομικές και κοινωνικές δομές των ελληνικών κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας, εκκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, θα κορυφωθούν στη δεκαετία του 1980: Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία* (ιε'-ιστ' αι.), Αθήνα, Θεμέλιο, 1978· Ο ίδιος, «Κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας: το παράδειγμα της Πάτρας», *Ο Ερασιστής* 17 (1981), 1-12· Ο ίδιος, «Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των Βαλκανικών χωρών», *Μνήμων* 8 (1980), 1-8· Ο ίδιος, «Φορολογικοί μηχανισμοί και οικονομία στο πλαίσιο των ελληνικών κοινοτήτων (ιζ'-ιθ' αιώνα)», *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 235-253· Ο ίδιος, «Εισοδηματικά όρια στις αγροτικές οικονομίες, ιε'-ιστ' αι.», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 307-321· Ο ίδιος, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* τχ. 5 (1986), 45-62· Ο ίδιος, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες (I)-(II)», *Τα Ιστορικά* τχ. 8 (Ιούνιος 1988), 3-36 και τχ. 9 (Δεκέμβριος 1988), 229-258.

της ιστοριογραφίας- τεκμήρια, ποσοτικά αυτά και μάλιστα κάποτε υπερβολικά λιτά (φορολογικά και κάθε άλλου τύπου οικονομικά κατάστιχα), αναδεικνύονται κάτω από τα καίρια ερωτήματα του ιστορικού, αν όχι σε φλύαρους, πάντως σε επαρκείς μάρτυρες και -γιατί όχι;- μπροστά στον επίμονο, απαιτητικό και ευφάνταστο ερευνητή σε «δωρικούς» αφηγητές του παρελθόντος. Για πρώτη φορά τέτοιου τύπου τεκμήρια επιστρατεύονται για να σπάσουν τις σιωπές της ιστορίας και να «μιλήσουν» για τα ζωντανά υποκείμενα της ιστορίας στην οικονομική και κοινωνική τους διάσταση.

Αιτούμενο θα είναι η ανίχνευση του ρόλου των πολιτειακών κοινοτικών μορφωμάτων, που αναδείχτηκαν και λειτούργησαν σε συνθήκες κατάκτησης, όπου και μετρήθηκε ο βαθμός δημοκρατικότητας, αυτονομίας και ανεξαρτησίας τους από το κυρίαρχο πολιτικό καθεστώς. Με τη μελέτη του παρεμβατικού ρόλου της κοινότητας και των αλληλεγγυοτήτων που ενεργοποιούνταν στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, αποσκοπείται όχι να υποστηριχθεί μια νοητική κατασκευή για τη φυσιογνωμία των κοινών, αλλά να καταδειχθεί, πέρα από τον θεσμικό ρόλο των κοινοτικών αρχών και την υπόστασή τους ως πολιτειακών μορφωμάτων, η εσωτερική ζωή των κοινοτήτων όχι μόνον ως συλλήβδην ομοειδών φορολογικών συνόλων ενός απρόσωπου εξουσιαστικού συστήματος, αλλά ως ξεχωριστών, ζώντων κυττάρων μιας κοινωνίας με θρησκευτική, φυλετική, κοινωνική, οικονομική διαστρωμάτωση, παραγωγών αγαθών (αγροτικών και βιοτεχνικών), μιας κοινωνίας που μεριμνά για την επιβίωσή της (βιολογική και κοινωνική) με το να διατηρεί τις ισορροπίες, ανταποκρινόμενη στις οικονομικές επιβαρύνσεις που επιβάλλει η κεντρική εξουσία και επαυξάνουν οι τοπικές αρχές με πρόσθετα δασύματα, έξοδα λειτουργίας της κοινότητας.

Μέσα από το ερευνητικό τρίπολο: μεταπτυχιακές σπουδές στο Paris I - Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας - ερευνητικό πρόγραμμα στο ΚΝΕ/ΕΙΕ, που λειτούργησαν ως συγχωινούνται δοχεία με τη διεύθυνση, τον συντονισμό και τη συνεργασία του Σπύρου Ασδραχά, μια γενιά νέων ιστορικών γαλουχήθηκε και προσανατόλισε τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα στις παραπάνω κατευθύνσεις²⁸.

28. Ευνοημένος, εξαιτίας του διασωζόμενου τεκμηριωτικού υλικού, εμφανίστηκε ο αιγαιοπελαγίτικος νησιωτικός χώρος σε σχέση με τον ηπειρωτικό και χρονικά ο 18ος αιώνας με τις χρονικές του εκφάνσεις σε βάθος λίγων δεκαετιών στον 17ο και 19ο αιώνα. Αρκετές από τις έρευνες που έγιναν και τις μελέτες που εκπονήθηκαν πήραν τη μορφή διδακτορικών διατριβών. Ο αριθμός τόσο των προσώπων όσο και των δημοσιευμάτων δεν είναι καθόλου ευάριθμος, για τούτο και η εδώ αναφορά δεν μπορεί να είναι εξαντλητική παρά μόνο ενδεικτική: Άλκηστη Αθανασοπούλου (Υδρα), Λίνα Δεμαθά (Σίφνος),

Παράλληλα με την ομάδα αυτών των ερευνητών, που τα ιστοριοδιφικά τους όρια ήταν έτσι κι αλλιώς πεπερασμένα εξαιτίας της χρήσης συγκεκριμένων πηγών, ελληνόγλωσσων μόνο, που καθόριζαν και περιόριζαν τον ερευνητικό τους ορίζοντα, μια άλλη ομάδα Ελλήνων ιστορικών με επί πλέον εφόδιο τη γνώση της οθωμανικής γλώσσας έστρεψε άλλοτε αποκλειστικά και άλλοτε σχετικά τις έρευνές της προς τις ίδιες θεματικές κατευθύνσεις, διεισδύοντας στα δυσπρόσιτα οθωμανικά αρχεία και αξιοποιώντας ιστοριογραφικά τον πλούτο των τεκμηρίων τους²⁹. Χωρίς καθορισμό εκ των προτέρων αυστηρού ερευνητικού πλαισίου και σαφώς οριζόμενης συνεργασίας, συχνά η συμπόρευση ή η ανεξάρτητη αλλά παράλληλη πορεία των δύο αυτών ομάδων κατέληξε σε ανάλογα ή συμπληρωματικά ερευνητικά αποτελέσματα, έστω και αν αφετηριακά η εκκίνηση υπαγορευόταν από διαφορετικές υποθέσεις εργασίας. Οι περισσότεροι εξειδικευμένες μελέτες των οθωμανολόγων ιστορικών αναμφισβήτητα συνέβαλαν ουσιαστικά στη διεύρυνση των γνωστικών μας οριζώντων τόσο σε ζητήματα θεσμικά, όσο και οικονομικής λειτουργίας των κοινοτήτων και βοήθησαν στην αναθεώρηση παλαιών απόψεων και την επαναδιατύπωση θεωριών απαλλαγμένων από ιδεολογικές αγκυλώσεις.

Κι ενώ η έρευνα για την ιστορία των θεσμών προς την κατεύθυνση αυτή θα συνεχίσει αμείωτα ως σήμερα να ενισχύεται με νέους ιστορικούς και θα διευρύνεται η θεματική της εμβέλεια, δεν θα λείψουν παράλληλα –σποραδικά πάντως– και οι μελέτες, ακόμα και διδακτορικές διατριβές³⁰, στις οποίες οι

Δημήτρης Δημητρόπουλος (Μύκονος), Ελευθερία Ζέη (Πάρος), Σεβαστή Λάζαρη (Μύκονος), Ευτυχία Λιάτα (Σέριφος, Άργος), Ευαγγελία Μπαλτά (Εύβοια, Θάσος, Σάμος, Σαντορίνη), Εύη Ολυμπίου (Πάτμος), Σωκράτης Πετμεζάς (Πελοπόννησος), Μάρθα Πύλια (Πελοπόννησος), Μαρία Σπηλιωτοπούλου (Σαντορίνη), Αθην. Φωτόπουλος (Πελοπόννησος).

29. Εκτός από τις εργασίες της Ευαγγελίας Μπαλτά, στην οποία έγινε ήδη αναφορά, το έργο των Βασίλη Δημητριάδη και Ελισάβετ Ζαχαριάδου εντάσσεται κατά κύριο λόγο στην κατηγορία αυτή.

30. Θεοδ. Ε. Θεοδώρου, *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση. Τόμος πρώτος. Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση κατά την τουρκοκρατία και την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1996· είναι η ελληνική μετάφραση διδακτορικής διατριβής που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Humboldt του Βερολίνου. Αθην. Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*, διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, 1997. Συμβολή στη μελέτη των θεσμών της Τουρκοκρατίας, εξάλλου, καθώς εμπλουτίζουν το θέμα με νέο τεκμηριωτικό υλικό, αποτελούν οι μελέτες: Δημ. Θ. Σιάτρας, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την τουρκοκρατία*, Βόλος 1997 και Ξεν. Α. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος στην τουρκοκρατία. Κοινωνία-Διοίκηση-Δικαιοσύνη*, Αθήνα 1997.

συγγραφείς τους (κατά κανόνα όχι ιστορικοί) θα επιμείνουν στη συμβατική ιστορική εξιστόρηση του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης «φιλοδοξώντας να καλύψουν ένα σημαντικό κενό, αυτό δηλαδή της έρευνας για την ιστορική εξέλιξη της δημόσιας διοίκησης και μάλιστα από την εθνική παλιγγενεσία έως τις μέρες μας»³¹.

Το Συμπόσιο, εξάλλου, που οργανώθηκε το 1988 στη Θεσσαλονίκη με αφορμή το επετειακό γεγονός της συμπλήρωσης 75 χρόνων από την απελευθέρωση της πόλης³² απηχεί κατά βάση προσεγγίσεις της παλαιότερης ιστοριογραφίας για την τοπική αυτοδιοίκηση με αιτούμενο να αποδειχθεί η δυναμική του θεσμού μέσω της ιστορικότητάς του. Με τη διαφορετική προσέγγιση, επανατοποθέτηση και προβληματική σε παλαιά ζητήματα, αλλά και με την προσκόμιση νέων στοιχείων βάσει νέων τεκμηρίων εμπλουτίζεται το ιστοριογραφικό πεδίο στη συγκεκριμένη θεματική. Στα συμπεράσματα του Συμποσίου επισημαίνεται η συμβολή του κοινοτικού θεσμού στη συσπείρωση, διαίωνιση και ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας μέσα από αντίζους ιστορικές συνθήκες· στις προοπτικές εξάλλου –πάντα η χρήση του ιστορικού παρελθόντος στην υπηρεσία του σήμερα και σε προβολή στο μέλλον– τονίζεται ότι ο κοινοτικός θεσμός στην Ελλάδα είναι προορισμένος να εξελιχθεί σε αυτοδύναμο και πραγματικά αυτοδιοικούμενο κέντρο εξουσίας για την επίλυση των τοπικών υποθέσεων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η μελέτη των κοινοτήτων, με την εμπειριστατωμένη ανάδειξη και ιστοριογραφική θεμελίωση των οικονομικών –κατά κύριο λόγο φορολογικών– λειτουργιών τους έγινε ένα παραδειγματικό πεδίο για την ερμηνεία των μηχανισμών της κατάκτησης· προσδιορίστηκε ακόμα σε ικανοποιητικό βαθμό ο εξισοροπητικός ρόλος των κοινοτικών μορφωμάτων μέσα στο σύστημα αυτό, φωτίστηκε ο τρόπος με τον οποίο ασκούσαν τον έλεγχό τους στο χώρο και στα άτομα, αλλά και υποδείχθηκαν οι συντηρητικές και περιοριστικές λειτουργίες τους καθώς και τα όρια των προσαρμοστικών τους ικανοτήτων. Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί, μολονότι γι' αυτό θα γίνει λόγος σε άλλη ανακοίνωση της θεματικής αυτής, ότι παράλληλα ανανεώθηκε το ενδιαφέρον για την κατανόηση άλλων θεσμικών μορφωμάτων, των αστικών συμβουλίων των βενετοκρατούμενων περιοχών· έτσι προτάθηκαν νέα ερμηνευτικά σχήματα, αναθεωρήθηκαν κρατούσες απόψεις για την ταξική διαστρωμάτωση των πόλεων και ανοίχτηκαν νέα πεδία έρευνας.

31. Βασ. Ανδρονόπουλος – Μίνωας Μαθιουδάκης, *Νεοελληνική διοικητική ιστορία. Περιφερειακή διοίκηση-τοπική αυτοδιοίκηση*, Αθήνα 1988, σ. 13.

32. *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1991.*

Με άλλα λόγια, η νεότερη ιστορική έρευνα έδειξε πως «των Ελλήνων οι κοινότητες», κύτταρα αυτόνομα και ξεχωριστά, καθεμιά διαφορετική από την άλλη κι όλες μαζί ως σύστημα πολιτειακό, σχημάτισαν παρ' όλα αυτά, μέσα στο κατακτητικό στερέωμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον δικό τους ανεξάρτητο, αυτόφωτο και ζωογόνο κοινωνικό γαλαξία.

Eftichia D. Liata

LES COMMUNES GRECQUES (XVIIème-XIXème SIÈCLES) :
DE L'HISTOIRE DES INSTITUTIONS À L'HISTOIRE DES SOCIÉTÉS
ET ÉCONOMIES LOCALES

(RÉSUMÉ)

Les formations communales pendant la domination ottomane sont devenues de bonne heure un des sujets préférés de l'historiographie grecque et ceci parce que le souci d'établir une administration conforme au droit dans un état récemment constitué a incité les juristes, grecs et étrangers, à étudier les origines ainsi que les formes de l'administration locale indépendante, qui avaient déjà existé. C'est ainsi qu'à la première moitié du XIXème siècle trois théories différentes se trouvent formulées par rapport à la genèse de l'institution et sur lesquelles sera appuyée l'historiographie grecque tout le XIXème et les premières décennies du XXème siècle. La recherche historique qui privilégie, au contraire, la mise en évidence des fonctions de cette institution voit le jour la première moitié du XXème siècle ; les études qui en résultent font appel aux documents d'archive et les mettent en valeur.

Aux années qui ont suivi la chute de la Dictature (1967-1974) et qui sont caractérisées d'un renouvellement et d'une actualisation de la recherche historique, l'historiographie commence à se dissocier de la fiction apparemment idéologique qui faisait des communes de l'époque ottomane une formation à la fois démocratique et diachronique ; elle est désormais orientée vers deux axes majeurs : ils se réfèrent aux fonctions économiques et fiscales des formations communales ainsi qu'aux rôles sociaux qu'elles assumaient tout au long de la domination ottomane. Cette orientation de la recherche sur les institutions communales, bien enrichie dans sa démarche d'acquis tant factuels que théoriques et méthodologiques, est suivie et appliquée jusqu'à nos jours.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους
Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους
Υπό τις δυτικές κυριαρχίες

Η ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΟΓΟ ΑΝΤΙΑΠΗΦΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η καταγραφή της Βενετοκρατίας στον ιστοριογραφικό λόγο είναι συνυφασμένη με σύνθετο πλέγμα αντιλήψεων και αυτοπροσδιορισμών της νεοελληνικής κοινωνίας, στο διάλογο με το ιστορικό παρελθόν. Προσεγγίζοντας το ζήτημα, ως δεδομένο εκλαμβάνεται ότι η ιστορική αυτή περίοδος δεν έχει ενσωματωθεί ακόμη πλήρως και οργανικά στον κορμό της εθνικής ιστοριογραφίας, ενώ πραγματολογικές-ερμηνευτικές πλευρές της συνιστούν ακόμη ερευνητικά ζητούμενα¹. Σε πρώτο επίπεδο, η οριοθέτηση της θεματικής εμφανίζεται σαφής: η Βενετοκρατία αντιστοιχεί στη μακράιωνη βενετική κυριαρχία στον

Η εργασία αυτή, στις γενικές γραμμές της, βασίζεται σε ανακοίνωση στην ιταλική γλώσσα στο διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε στη Βενετία το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, η οποία δημοσιεύθηκε στα «Πρακτικά» του (βλ. Anastasia Papadia-Lala, "La venetocrazia nel pensiero greco. Storicità, realtà, prospettive", *Italia - Grecia: temi e storiografie a confronto. Atti del convegno di studi organizzato in collaborazione con il Dipartimento di Studi Storici dell'Università Ca' Foscari di Venezia, Venezia, 20-21 ottobre 2000*, επιμ. Cryssa A. Maltezos και Gherardo Ortalli, «Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegno-1», Βενετία 2001, σ. 61-70).

1. Βλ. σχετικά και Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Προλογικό σημείωμα», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιικά τεκμήρια, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 9-12· Η ίδια, «Graeco-latinitas Nostra: Ζητήματα και προοπτικές», *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας-αρ. 19», Βενετία 1998, σ. 11-15. Ως προς την πρόοδο της έρευνας της περιόδου βλ. Μ. Balard, «État de la recherche sur la latinocratie en Méditerranée Orientale», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, ό.π., σ. 17-36. Ειδικά για τις σχετικές με τη βενετοκρατούμενη Κρήτη ερευνητικές προοπτικές βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης: Ζητήματα έρευνας», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 6-7, τχ. 11-14 (1994-1995), Ρέθυμνο 1995, σ. 537-548.

παραδοσιακό ελληνικό χώρο², που εγκαθιδρύεται το 1204, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, και λήγει το 1797, με τη γαλλική κατάληψη της ίδιας της Βενετίας και, ακολούθως, των Ιόνιων Νήσων, τελευταίων ερεισμάτων της στην Ανατολή. Ωστόσο, στον παραπάνω επιγραμματικό, κοινά αποδεκτό ορισμό της Βενετοκρατίας ελλοχεύουν καιρία προβλήματα, χώρου, χρόνου και χαρακτήρα, που, με τη σειρά τους, αποτυπώθηκαν στην ιστοριογραφική της απεικόνιση.

Το βενετικό κράτος στην Ανατολή περιέλαβε κατά καιρούς μεγάλο μέρος της νησιωτικής και παράκτιας ηπειρωτικής Ελλάδας. Στους έξι αιώνες της ιστορίας του δεν υπήρξε ενιαίο και τα εδαφικά όρια του μεταβλήθηκαν επανειλημμένα ως απόρροια των συγκρούσεων της Βενετίας με άλλες δυνάμεις του χώρου: την ανασυστημένη, κατά ένα τμήμα της, μετά το 1261 Βυζαντινή Αυτοκρατορία, διάφορα φραγκικά κράτη στην Ανατολή, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, από τα μέσα του 14ου αιώνα και στο εξής. Συνακολούθως, στο πλαίσιο της («ελληνικής Βενετοκρατίας») αναδεικνύονται οι μικρές, τοπικές «Βενετοκρατίες», έτσι ώστε σχεδόν η κάθε βενετοκρατούμενη περιοχή εμφανίζει διαφορετικά χρονικά, αρχικά και καταληκτικά, όρια και συχνά ιδιαίτερα ιστορικά γνωρίσματα. Χαρακτηριστικά είναι τα ακραία παραδείγματα της Κρήτης (1204-1669) και της Λευκάδας (1684-1797)³.

Ο κατακερματισμός της Βενετοκρατίας στο χώρο και στο χρόνο αποτέλεσε κύριο άξονα, γύρω από τον οποίο αρθρώθηκε ο ιστοριογραφικός λόγος. Δεύτερος άξονας υπήρξε η αμφίσημη σύλληψη από τις δύο εθνικές πλευρές που τη συναπαρτίζουν, βενετική-ιταλική και ελληνική. Πρόκειται για δύο παραμέτρους που καθόρισαν την πλούσια, και επίσης κατακερματισμένη, ιστοριογραφική παραγωγή. Η αναλυτική καταγραφή αυτής υπάρχει σε πρόσφατα συνθετικά έργα, ενώ ειδικές μελέτες έχουν αφιερωθεί στην παρουσίαση και την κριτική αποτίμηση των σχετικών με μεμονωμένες περιοχές, όπως η Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά, δημοσιεύσεων⁴. Με αφετηρία τη σημαντική αυτή βιβλιογρα-

2. Σχετικά με τη χρήση του όρου «παραδοσιακός ελληνικός χώρος» βλ. Β. Βλ. Σφυρόρα, «Επισκόπηση του Ελληνισμού κατά περιοχές», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 1Α', *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 189· Ο ίδιος, *Επισκόπηση οικονομική και δημογραφική του τουρκοκρατούμενου ελληνικού χώρου (1669-1821)*, Αθήνα 1979, σ. 3.

3. Σχετικά με την ιστορική εξέλιξη του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου βλ. πρόχειρα Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού...*, σ. 177-185.

4. Για τη γενική, παλαιότερη και πρόσφατη, βιβλιογραφία της περιόδου κατά θεματικές ενότητες βλ. *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού...* Βλ. ακόμη,

φική υποδομή, η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στην ανασυγκρότηση του ιστοριογραφικού τοπίου στα ιστορικά-ιδεολογικά του συμφραζόμενα.

Επιχειρώντας μια τυπολογική προσέγγιση της βιβλιογραφίας, σε βασική συνιστώσα αναδεικνύεται η χρονική κατάταξή της σε εκείνη που παρήχθη εντός της Βενετοκρατίας, έως δηλαδή το 1797, και στη μεταγενέστερη αυτής. Η πρώτη συνιστά κείμενο ερευνητικό πεδίο της πνευματικής ιστορίας, με δυο επί μέρους όψεις: πρόκειται αφ' ενός για έργα σχετικά με την ιστορία, ειρηνική και, κυρίως, πολεμική, των βενετικών κτήσεων, που έχουν συνταχθεί στο μητροπολιτικό χώρο και εντάσσονται στην ισχυρή παράδοση της «επίσημης ιστοριογραφίας» (*pubblica storiografia*), βασικού συντελεστή στην ανάδειξη του «μύθου της Βενετίας» και στην εμπέδωση της κυρίαρχης ιδεολογίας της⁵ και αφ' ετέρου, για έργα φιλοβενετικών, κατά κύριο λόγο, προσανατολισμών, που η σύνθεσή τους πραγματοποιήθηκε στις ίδιες τις κτήσεις από κοινωνικά επιφανείς κατοίκους τους, ελληνικής ή βενετικής καταγωγής. Στην περίπτωση αυτή, ο τοπικός χαρακτήρας των έργων και η προέλευση των συγγραφέων τους τους επιτρέπουν να συμπεριληφθούν στην πρώιμη ελληνική ιστοριογραφία, παράλληλα με τη βενετική. Ενδεικτικά μνημονεύονται οι ανέκδοτες ιστορίες της Κρήτης των Αντωνίου Καλλέργη και Ανδρέα Κορνάρου⁶, καθώς

M. Balard, "État de la recherche sur la latinocratie en Méditerranée Orientale", ό.π. Για την πλήρη βιβλιογραφία της ιστορίας της βενετοκρατούμενης Κρήτης, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, βλ. Μ. Ι. Μανούσασκας, «Σύντομος επισκόπησης των περί την βενετοκρατούμενην Κρήτην ερευνητών», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 245-308. Για τη σχετική με τη βενετοκρατούμενη Κρήτη ελληνική βιβλιογραφία βλ. την πρόσφατη μελέτη της Aspasia Papadaki, "La storia di Creta sotto il dominio veneto: il punto di vista della storiografia greca", *Italia - Grecia: temi e storiografie a confronto*, ό.π., σ. 71-82. Κατ' αναλογία, για τη βιβλιογραφία των βενετοκρατούμενων Ιόνιων Νήσων, όπου και τυπολογική κατάταξη της επτανησιακής ιστοριογραφίας, βλ. D. Arvanitakis, "Un viaggio nella storiografia neogreca. Immagini della Dominante e degli ordini sociali delle città Ionie (secoli XVI-XVIII)", *Italia - Grecia: temi e storiografie a confronto*, ό.π., σ. 91-111.

5. Για το ζήτημα βλ. και Αναστασία Αλ. Στουραϊτή, «Αφηγηματικότητα και ιστορία. Ο Πόλεμος του Μοριά (1684-1699) στο έργο του ιστορικού Pietro Garzoni», *Θησαυρισματα* 29 (1999), 335-381, κυρίως σ. 345-349, όπου και σχετική ιταλική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης στην ιταλική μορφή της ίδιας μελέτης: Anastasia Stouraiti, "La Guerra di Morea (1684-1699). Forma e ideologia di una narrazione", *Studi Veneziani* 41 (2001), 259-280, κυρίως σ. 269-270.

6. Για αυτά τα δυο σημαντικά έργα, που παραμένουν ανέκδοτα σε πολλά χειρόγραφα, σε βενετικές και άλλες ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες, βλ. πρόχειρα Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Έρευνα εν Βενετία», *Θησαυρισματα* 5 (1968), 48-49, 53, 59, 67-72. Γενικά για την ιστοριογραφική παραγωγή στην Κρήτη, κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, βλ. Μανούσασκας, «Σύντομος επισκόπησης...», σ. 248-251.

και η «Ιστορία της Κέρκυρας» του Ανδρέα Μάρμορα, του 16ου και 17ου αιώνα αντιστοίχως⁷.

Η δεύτερη ιστοριογραφική κατηγορία αναπτύσσεται από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα και στο εξής, όταν η Βενετοκρατία λειτουργεί πλέον ως ιστορικό παρελθόν. Στα τελευταία αυτά 150 έτη έχει σχηματισθεί ογκώδης και πολύπλευρη βιβλιογραφία⁸. Η ιστορική αφήγηση καθορίστηκε από τα μεγάλα διεθνή ιστοριογραφικά ρεύματα, στη μετάβαση από τον ιστορισμό σε σύγχρονες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, αλλά και από τις συγκυρίες του ιστορικού παρόντος, στα όρια του οποίου εξελίχθηκε. Ειδικότερα, η ελληνική περί τη Βενετοκρατία ιστοριογραφία εγγράφεται στο ευρύτερο ιστοριογραφικό περιβάλλον, με τομή τη μετά το 1974 περίοδο. Από την άλλη, με αυτόνομα κριτήρια, ο ερευνητικός αυτός χώρος συστηματοποιείται και αναδεικνύεται σε συγκροτημένο επιστημονικό πεδίο μετά την ίδρυση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, στη δεκαετία του 1950, σύμφωνα και με τις κατευθυντήριες γραμμές των τεσσάρων έως σήμερα διευθυντών του, Σοφίας Αντωνιάδη (1955-1966), Μανούσου Μανούσακα (1966-1982), Νικολάου Παναγιωτάκη (1989-1997), Χρύσας Μαλτέζου (1998-)⁹.

7. A. Marmora, *Della Historia di Corfù*, Βενετία 1672, σ. 228 κ.ε. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την περίπτωση του Ανδρέα Μάρμορα, στα κοινωνικά της συμπεραζόμενα, έχουν διατυπωθεί σε πρόσφατες μελέτες του Ν. Καραπιδάκη. Βλ. ενδεικτικά Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Αντί του έθνους η πόλη: Η ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Ερασιστής* 21 (1997) - *Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*, 19-30.

8. Για την πρόσφατη βιβλιογραφία του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου, όπου και παλαιότερες γενικές βιβλιογραφίες, βλ. υποσ. 4.

9. Από την πλούσια βιβλιογραφία, τη σχετική με την ιστορία και το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου, στο πλαίσιο και της ιστορικής παρουσίας των Ελλήνων στη Βενετία βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Επισκόπηση της ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά* 6, τχ. 11 (1989), 243-264· Μ. Ι. Manoussakas, "The History of the Greek Confraternity (1498-1953) and the Activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)", *Modern Greek Studies Yearbook* 5 (1989), 321-394, καθώς και την πρόσφατη μνημειώδη έκδοση, σε ελληνική και αγγλική γλώσσα, όπου και βιβλιογραφία: Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Η Βενετία των Ελλήνων - Venice of the Greeks*, Αθήνα, Μήλιτος-Εκδόσεις, [2000]. Ειδικότερα, βλ. στις σχετικές «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας», στο περιοδικό *Θησαυρισμάτα*, και από το έτος 1999 και στο εξής σε ανεξάρτητα τομίδια: *Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Δεκέμβριος 1999-Δεκέμβριος 2000*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 2000· *Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Δεκέμβριος 2000-Δεκέμβριος 2001*, επιμ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Βενετία 2001.

Η χρονική έκταση της Βενετοκρατίας στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο (13ος-18ος αιώνας) δυσχέρανε την αυτόνομη, συνολική εξέτασή της, στο πλαίσιο ευρύτερων ιδεολογημάτων. Στο κυρίαρχο, από το 19ο ήδη αιώνα, τριμερές σχήμα της ενότητας και συνέχειας στο χωρόχρονο, που συνέθεσε την ελληνική ιστορία σε αρχαία, βυζαντινή και νεοελληνική, η Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, έχει παγιωθεί ως η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του Μεσαιωνικού και του Νέου Ελληνισμού¹⁰. Συνακολούθως, η ενιαία ιστορική περίοδος της Βενετοκρατίας διασπάται σε δύο μέρη, το βυζαντινό και το μεταβυζαντινό-νεοελληνικό, υπακούοντας στη σημαντική, αλλά με έμμεσες μόνο συνέπειες στην εξέλιξή της, γεγονοτολογική τομή του 1453¹¹. Συνήθως δε, δεν εξετάζεται παρά ως περιθωριακό σκέλος-παρέκκλιση δυο εμπεδωμένων ως «υπέρτερων» ιστορικών περιόδων, της Ύστερης Βυζαντινής και της «Τουρκοκρατίας». Το πνεύμα αυτό απαντά στον πιο επίσημο ελληνικό ιστοριογραφικό λόγο, όπως εκφράζεται στα σχολικά εγχειρίδια¹². Ανάλογα προσλαμβάνεται η Βενετοκρατία σε μη ελληνικές συνθετικές ιστορίες, με γνώμονα το πέρασμα από τον μεσαιωνικό στον νέο ευρωπαϊκό κόσμο. Τόσο η κλασική μελέτη του William Miller, σχετικά με την ιστορία της φραγκικής κυριαρχίας¹³, όσο και το νεότερο, αξιόπεραστο ακόμη έργο του Freddy Thiriet, για την ιστορία της βενετικής κυριαρχίας¹⁴, περιορίζονται στην εξέταση της έως το 16ο αιώνα περίοδου, αφήνοντας ανολοκλήρωτη την ιστορία βενετοκρατούμενων περιοχών, α-

10. Ως προς το σχήμα της «συνέχειας» της ελληνικής ιστορίας βλ. στο θεμελιώδες έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, τ. 1-5, Αθήνα 1885-1887 (έκδοση δεύτερα επιθεωρηθείσα). Βλ. σχετικά και Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986.

11. Για την ένταξη της περιόδου της Βενετοκρατίας στον κορμό της ελληνικής ιστορίας βλ. χαρακτηριστικά τα σχετικά, διάσπαρτα κεφάλαια στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', *Βυζαντινός Ελληνισμός. Μεσοβυζαντινοί Χρόνοι (1071-1204)*. Ύστεροβυζαντινοί Χρόνοι (1204-1453), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 261-270, 275-278. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669)*. Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 188-229. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', ό.π., σ. 206-209, 212-218.

12. Από τα νεότερα σχολικά εγχειρίδια βλ. ενδεικτικά Β. Βλ. Σφυρόερας, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, Γ' Γυμνασίου, Αθήνα, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων [1991], σ. 106-110, 135, 141, 144.

13. W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο, John Murray, 1908.

14. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι, Éditions E. de Boccard, 21975.

πό τις οποίες αρκετές αποσπώνται αργότερα από το βενετικό κράτος, ενώ άλλες, την ίδια εποχή, δεν έχουν καν ενταχθεί στα όριά του.

Νοητή ενότητα αποκτά η εξέταση της Βενετοκρατίας μέσα από το πρίσμα άλλων θεωρήσεων της νεοελληνικής ταυτότητας. Στην ελληνική ιστοριογραφία ισχυρούς υποστηρικτές έχει η άποψη ότι οι απαρχές του Νέου Ελληνισμού ανιχνεύονται στην περί τις αρχές του 13ου αιώνα περίοδο, που συμπίπτει και με την έναρξη της Βενετοκρατίας. Η θέση αυτή στηρίζεται σε επιχειρήματα πολιτικά-γεωγραφικά, καθώς στα 1204 η Βυζαντινή Αυτοκρατορία καταλύεται για πρώτη φορά και, στη συνέχεια, ουδέποτε ανασυγκροτείται στα προγενέστερα όριά της. Και, επί πλέον, εσωτερικά-ιδεολογικά: κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες είχαν ήδη εκδηλωθεί οι ιδιαίτερες συνειδήσεις των λαών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατείχαν οι Έλληνες. Τα γεγονότα του 1204 κατέστησαν καθαρότερα τα ζητήματα του «συνανήκειν» στις νέες κοινωνίες των εντάξεων και των αποκλεισμών που είχαν προκύψει. Στο κλίμα αυτό, ελληνικοί πληθυσμοί διάφορων περιοχών, υπό διάφορες κυριαρχίες, χωρίς πλέον ενιαίο πολιτικό κέντρο, εμπέδωναν τις μεταξύ τους κοινότητες αλλά και τις ετερότητες απέναντι στους άλλους, με βάση τα στοιχεία της γλώσσας, του δόγματος-θρησκείματος, των πολιτισμικών αξιών, της σχέσης με το παρελθόν¹⁵. Έτσι, η περίοδος της Βενετοκρατίας αναδεικνύεται σε ένα από τα κύρια πλαίσια ανάπτυξης της νεοελληνικής συνείδησης¹⁶ και αποκτά συνολικότητα, που επιτρέπει τη διαχρονική, σφαιρική εξέτασή της. Το στοιχείο αυτό αποτυπώθηκε στο πρόσφατο, συνθετικό έργο *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, με την επιμέλεια της Χρύσας Μάλτζου, όπου για πρώτη φορά επιχειρείται η ενιαία προβολή της περιόδου κατά θεματικές ενότητες, σε όλη τη γεωγραφική και χρονική έκτασή της¹⁷.

15. Πρόκειται για θέση που απαντά ήδη στο έργο του Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...*, τ. 5, Αθήνα 1887 (έκδοση δεύτερα επιθεωρηθείσα). Ακόμη, βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α'. Αρχές και διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη 1974 (έκδοση Β'. Συμπληρωμένη και ενημερωμένη), σ. 15-111, όπου αναλυτική επιχειρηματολογία και συστηματική καταγραφή της σχετικής βιβλιογραφίας.

16. Βλ. και Ν. Panayotakis, "Premessa", *Venezia e Creta, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997*, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998, σ. 1-8.

17. *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού...* Σε ανάλογη εξέταση ολόκληρου του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου, αλλά για το μικρό χρονικό διάστημα των ετών 1503-1537, είχε προβεί παλαιότερα ο Γ. Σ. Πλουμίδης, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 4>, Ιωάννινα 1974.

Οι προβληματισμοί που εξετέθησαν προϋποθέτουν τη θεώρηση της Βενετοκρατίας μέσα από την ελληνική οπτική και ελάχιστα αφορούν στη βενετική πλευρά. Αν για την ελληνική ιστορία η Βενετοκρατία αποτελεί τμήμα του υπό ξένη κυριαρχία ελληνισμού, στη βενετική ιστορία δεν συνιστά παρά όψη της βενετικής παρουσίας, του βενετικού Stato da Mar, στην Ανατολή¹⁸. Η στάση αυτή αναδεικνύεται και με τη χρήση όρων, όπως «βενετική Ρωμανία»¹⁹ ή «βενετική Ανατολή» (Levante Veneziano)²⁰, καίτοι συνολικά οι δηλωτικοί, άμεσα και έμμεσα, της κατάκτησης όροι, όπως «βενετικές αποικίες»²¹ ή «βενετική κυριαρχία» (dominio veneto/veneziano)²², επικρατούν. Από την άλλη, έλληνες ιστορικοί υπογραμμίζουν την ελληνική διάσταση, είτε συνολικά είτε κατά περιοχές. Δημοσιεύσεις πηγών από βενετικές αρχαιακές σειρές, που αναφέρονται στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, εκλαμβάνονται αυτονόητα ως αντικείμενο της ελληνικής ιστορίας, σύμφωνα και με τις εκδοτικές σειρές όπου εντάσσονται: *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας των Κωνσταντίνου Σάθα και Σπυρίδωνος Θεοτόκη*²³, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας του Στέργιου Σπανάκη*²⁴, *Μνημεία της Μακεδονικής Ιστορίας του Κωνσταντίνου Μέρ-*

18. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία, Giunti Martello, 1981· G. Cozzi – M. Knapton, *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517 – Storia d'Italia*, 12/1, Τορίνο, UTET, 1992, σε πολλά μέρη.

19. Βλ. ενδεικτικά Thiriet, *La Romanie Vénitienne...*

20. Βλ. ενδεικτικά το συλλογικό τόμο, προϋόν ελληνοϊταλικής επιστημονικής συνεργασίας, *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, a cura di Massimo Costantini – Alikì Nikiforou, <Quaderni di Cheiron 2>, Ρώμη, Bulzone Editore, 1996.

21. Βλ. ενδεικτικά S. Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Νάπολη 1966· Christine A. Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1200-1400*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο 1974.

22. Από τα πολυάριθμα παραδείγματα βλ. ενδεικτικά E. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Βενετία, Edizioni Altino, 1956· S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νάπολη, Fausto Fiorentino Editore, 1963.

23. Κ. Σάθας, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, <Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τ. 1-9>, Παρίσι 1880-1890· Σπ. Μ. Θεοτόκης, *Αποφάσεις Μελέζονος Συμβουλίου Βενετίας. 1255-1669. Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας*, <Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών, τ. Α', τχ. 2>, Αθήνα 1933· Ο ίδιος, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας. 1281-1385. Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του Αρχείου της Βενετίας*, <Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών, τ. Β', τχ. 2>, Αθήνα 1937.

24. Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, I (Έκθεση του Zuanne Mocenigo, provveditore generale del Regno di Candia, 1589), Ηράκλειο 1940· Ο ίδιος,

τζιου²⁵. Επί πλέον, στο 19ο αιώνα, στο κλίμα των τότε πολιτικών-ιδεολογικών συγκυριών, των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων και της Μεγάλης Ιδέας²⁶, στην ιστορική προσέγγιση της Βενετοκρατίας κυριαρχεί η αντιπαράθεση των δύο εθνοτικοθηρησκευτικών πλευρών, των εξουσιαστών Βενετών και των υποτελών ελληνορθοδόξων. Το στοιχείο της «ξένης κυριαρχίας» στην ορολογία εξελίσσεται σε «κατάκτηση» – «υποδούλωση», σε διαβαθμισμένες κλίμακες. Χαρακτηριστικά, στα Ιόνια Νησιά, που δεν γνώρισαν την οθωμανική επιβολή, στην ιστορική καταγραφή της Βενετοκρατίας κυριαρχούν οι θεσμικές εξελίξεις και οι κοινωνικές αντιθέσεις, που, ενίοτε, προσλαμβάνουν και εθνοτικοθηρησκευτικά χαρακτηριστικά. Την ίδια περίοδο, η «τοπική» και επτανησιακή ιστοριογραφική σχολή σταδιακά μετεξελίσσεται σε «εθνική» και εγκολπώνεται τους επίκαιρους προβληματισμούς της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας περί την «ιστορική συνέχεια». Στη διαμόρφωση του σύνθετου αυτού ιστοριογραφικού τοπίου αποφασιστική επίδραση άσκησαν ο κοσμοπολιτισμός και οι ευρωπαϊκοί προσανατολισμοί, η πολιτική παιδεία και η κοινωνική ευαισθησία επιφανών μελετητών, όπως οι Ερμάννος Λούντζης, Παναγιώτης Χιώτης, Κωνσταντίνος Λομβάρδος²⁷. Το σύστημα της «κατάκτησης» – «υποτέ-

---

Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, II (Έκθεση του Francesco Moresini, provveditor generale et ingegner nel Regno di Candia, 1629), Ηράκλειο 1950· Ο ίδιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, III (Έκθεση του Filippo Pasqualigo, capitano di Candia e provveditor della Canea, 1594), Ηράκλειο 1953· Ο ίδιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, IV (Έκθεση του Benetto Moro, provveditore generale del Regno di Candia, 1602), Ηράκλειο 1958· Ο ίδιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, V (Έκθεση του Francesco Basilicata, 1630), Ηράκλειο 1969· Ο ίδιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, VI (I. Έκθεση του Antonio Priuli, provveditor generale delle armi in Candia, 1667 – II. Έκθεση του Antonio Barbaro, provveditor generale delle armi in Candia, 1667), Ηράκλειο 1976.

25. Κ. Δ. Μέρτζις, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, <Μακεδονική Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 7>, Θεσσαλονίκη 1947.

26. Α. Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα. 1859-1862*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985· Δημαράς, Κ. Παπαρηγόπουλος... Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Οψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

27. Βλ. τις βασικές μελέτες της επτανησιακής ιστοριογραφίας: Ε. Λούντζης, *Η Βενετοκρατία στα Εφτάνησα*, Αθήνα, Κάλβος, 1969 (ανατύπωση του πρωτοτύπου, με τίτλο: *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856)· Π. Χιώτης, *Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων*, τ. 3, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου*, Κέρκυρα 1863 (φωτ. ανατύπωση: Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1979)· Κ. Λομβάρδος, *Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της περί απελευθερώσεως της Επτανήσου ιστορίας*, Ζάκυνθος 1871. Για συνθετική παρουσίαση και τυπολογική κατάταξη της επτανησιακής ιστοριογραφίας βλ. Arvanitakis, "Un viaggio nella storiografia neograica", ό.π.

λειας» υποδηλώνεται και στην περίπτωση της Πελοποννήσου, κατά τη λεγόμενη «δεύτερη Βενετοκρατία» (1685-1715), ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα²⁸. Ωστόσο, με έμφαση αναδείχθηκε στην περίπτωση της Κρήτης, στον ευαίσθητο αυτό πολιτικά χώρο, που έως τις αρχές του 20ού αιώνα είχε να επιδείξει μακρά ιστορία εθνικών, αντιτουρκικών αγώνων. Μυθιστορηματικά έργα, όπως οι *Κρητικοί Γάμοι* του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου, και έγκυρες επιστημονικές μελέτες, με κορυφαία την ιστορία του Στέφανου Ξανθουδίδη, έθεσαν στο κέντρο της αφήγησης τις αντιβενετικές κινήσεις των Κρητικών, μεταφέροντας το εξεγερτικό πνεύμα του 19ου αιώνα στα σύνθετα επαναστατικά φαινόμενα του 13ου και του 14ου αιώνα²⁹. Πρόκειται για τάση που εδραιώνεται στον 20ό αιώνα και διατρέχει την πλούσια περί τη βενετοκρατούμενη Κρήτη βιβλιογραφία³⁰. Στο κλίμα αυτό, η βενετική περίοδος της ελληνικής ιστορίας σε όλο το χωροχρονικό ανάπτυγμά της παγιώνεται στην τιτλοφορία της ως *Βενετοκρατίας*, κατ' αντιστοιχία με τη χρονικά σχεδόν παράλληλη και εμπειδωμένη στην ελληνική συνείδηση ως «κατάκτηση» *Τουρκοκρατία*³¹. Η Βενετοκρατία, ειδικότερα, συλλαμβάνεται ως υποσυνείδητο της ιστορίας των δυτικών κυριαρχιών στον ελληνικό χώρο, που έχει, επίσης, καθιερωθεί στον επι-

28. Ενδεικτική είναι η ελληνική μετάφραση της κλασικής μελέτης του L. Ranke, "Die Venezianer in Morea" ως «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας». Βλ., αναλυτικά, L. von Ranke, "Die Venezianer in Morea. 1685-1715", *Historisch-Politische Zeitschrift* 2 (1834), 405-502 / Α. Ράνκιος, «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας (1685-1715)», μτφρ. Π. Καλλιγιάς, *Πανδώρα* 12 (1861-1862), 553-562, 577-585, 13 (1862-1863), 1-9, 25-34 [=Π. Καλλιγιάς, *Μελέται νομικαί, πολιτικά, οικονομολογικά, ιστορικά, φιλολογικά κλπ. και Λόγοι*, τ. 2, Αθήνα 1898, σ. 58-141].

29. Βλ. αντιστοίχως Σ. Ζαμπέλιος, *Οι Κρητικοί Γάμοι. Ανέκδοτον επεισόδιον της κρητικής ιστορίας επί Βενετών (1570)*, Αθήνα 1963 (φωτ. ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, Τορίνο 1871), και Στ. Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, εξεδόθη επιμελεία Ιωάννου Καλιτσουνάκη, Αθήνα 1939, κυρίως σ. 27-124. Βλ. και Ν. Σβορώνος, «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι.», *Σύμμεικτα* 8 (1989), 1-14, όπου νέα «ανάγνωση» των επαναστατικών κινήσεων· Γ. Ν. Λεοντίνης, «Επαναστατικό φαινόμενο και ιδεολογία στην Κρήτη, την Κύπρο και τα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 423-437.

30. Για την ελληνική και ξένη περί τη βενετοκρατούμενη Κρήτη βιβλιογραφία βλ. υποσ. 4.

31. Σχετικά με την πρόωμη χρήση του όρου «Τουρκοκρατία» και «τουρκοκρατούμενη Ελλάδα» στην ελληνική ιστοριογραφία βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...*, τ. 5, σ. 471· Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορικών δοκίμιων περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869.

στημονικό λόγο ως «Φραγκοκρατία»³² ή, κατά τον πρόσφατο, ακριβέστερο αλλά του ίδιου πνεύματος όρο, «Λατινοκρατία»³³.

Σε μια εκ νέου αντιστροφή των αντιλήψεων, στην ελληνική ιστοριογραφία η Βενετία-κατακτητής λειτουργεί παράλληλα ως ο ιδεολογικός-πολιτικός σύμμαχος των Ελλήνων στους αντιτουρκικούς αγώνες. Επί πλέον, μέσω των μεθοδολογικών εργαλείων της φιλολογίας, της τέχνης και της μουσικής προβλήθηκε μια νέα διάσταση στις ελληνοβενετικές σχέσεις, αυτή της ώσμωσης. Πριν από τη συμβατική ιστορική έρευνα, είχαν τονισθεί τα επιτεύγματα του κοινού ελληνοβενετικού πολιτισμού, που παρήγαγε στην Κρήτη, την Κύπρο, τα Ιόνια Νησιά σημαντικά λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά έργα, προϊόντα γόνιμης σύζευξης εγχώριων και δυτικών στοιχείων³⁴. Πρόσφατες, ενδελεχείς

32. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*, μτφρ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, τ. 1-2 (μετά προσθηκών και βελτιώσεων), Αθήνα, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1909-1910· Ο ίδιος, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μτφρ. - εισαγωγή - σημειώσεις Άγγελου Φουριώτη, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1960.

33. Σχετικά με τη χρήση του όρου «Λατινοκρατία», «λατινοκρατούμενη Ελλάδα» και «λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες» βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Θ', ό.π., σ. 244, και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', ό.π., σ. 188.

34. Συνθετικά, για τη φιλολογική-λογοτεχνική δραστηριότητα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, στα κοινωνικά της συμφραζόμενα, βλ. τη θεμελιώδη μελέτη του Στ. Αλεξίου, «Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954), 76-108. Βλ. επίσης D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δελγηγιαννάκη, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997. Για τη σχέση τέχνης και αγοραστικού κοινού βλ. Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Οι κρητικοί ζωγράφοι και το κοινό τους: Η αντιμετώπιση της τέχνης τους στη βενετοκρατία», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 246-261. Από τις νεότερες μελέτες, για τον πνευματικό περίγυρο, τη λογοτεχνία, την τέχνη και τη μουσική, βλ. επίσης συνθετικά, Τατιάνα Μαρκάκη, «Παιδεία, Μουσική», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού...*, σ. 375-383· A. van Gemert, «Λογοτεχνία», Στο ίδιο, σ. 383-404· Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Η συμβολή των αρχαικών πηγών στην ιστορία της τέχνης: Ζωγραφική, Γλυπτική, Αρχιτεκτονική», Στο ίδιο, σ. 435-454. Σημαντική προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε η συμβολή του Νίκου Παναγιωτάκη. Βλ. ενδεικτικά για τη λογοτεχνία, την τέχνη και τη μουσική, Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου» και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, <Βιβλιολήκη-Φιλολογικές και Ιστορικές Σπουδές (8)>, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου, 1989· Ο ίδιος, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομηνικού Θεοδοκοπούλου*, Αθήνα 1986, και Ο ίδιος, *Τα νεανικά χρόνια του Δομηνικού Θεοδοκοπούλου*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999· Ο ίδιος, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης. Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δέκατου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, <Βιβλιολήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας-αρ. 12>, Βενετία 1990. Σημαντικές όψεις των βενετικών επιρροών στην αισθητική του

έρευνες ανέδειξαν τις κοινωνικές παραμέτρους του ζητήματος στοιχειοθετώντας το αυτονόητο, ότι δηλαδή τα έργα του κοινού πολιτισμού ήταν έργα μιας κοινωνίας συναίρεσεων. Έτσι, στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, εκτός από το στοιχείο των συγκρούσεων αναδύεται και ένας κόσμος συμβίωσης με πολλαπλές ταυτότητες, προσκαλλημένος στις αγκυλώσεις της εποχής του αλλά και ανοιχτός σε διαφορετικότητες που αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητας: βενετικής προέλευσης κάτοικοι της Κρήτης, που έγραφαν στην ελληνική γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες και θεωρούσαν εαυτούς Κρητικούς· Έλληνες ορθόδοξοι, αλλά και καθολικοί ή ουνίτες, με την υπερηφάνεια της ελληνικής καταγωγής και της βενετικής υπηκοότητας. Στο καίριο ζήτημα της πολιτικής κυριαρχίας, είναι αυταπόδεικτο ότι η Βενετία επέβαλε στις τοπικές κοινωνίες δικούς της κανόνες διακυβέρνησης και καθιέρωσε ερήμην των εγχωρίων νέα θέσμια. Παράλληλα, από τα ισχυρά πλέγματα της αυτοδιοίκησης πιστοποιείται η ισότιμη συμμετοχή στα διοικητικά πράγματα ευάριθμων, έστω, ελληνορθοδόξων, που συγκροτούσαν νέες, υπερεθνοτικές, προνομιούχες κοινωνικές ομάδες, με κοινή ιδεολογία και συχνά κοινή αντιτιτική στάση κατά του υπόλοιπου, επίσης ελληνορθόδοξου, πληθυσμού³⁵.

Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι η επιστημονική κατανόηση της ιστορικής περιόδου της Βενετοκρατίας στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο μπορεί να επιτευχθεί και ως προϊόν ελληνοβενετικής σύζευξης. Πρόκειται για θέση που συνιστά πλέον στην ελληνική ιστοριογραφία κύρια μεθοδολογική κατεύθυνση, συμβάλλοντας στην ανατροπή ισχυρών στερεοτύπων του παρελθόντος. Παραδειγματικά αναφέρεται η συνολική «επανανάγνωση» του κοινωνικού-διοικητικού τοπίου, που έχει συντελεσθεί, μέσα από πρόσφατες μελέτες, με άξονα το δυτικό θεσμό των αστικών κοινοτήτων³⁶. Στην περίπτωση αυτή, σε ένα νέο

ελληνικού κόσμου αναδείχθηκαν στο πρόσφατο Συνέδριο *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVII sec.)*, *Atti del Convegno, Venezia, 2-3 giugno 2000*, επιμ. Chryssa A. Maltezou, Istituito Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Convegni-2», Βενετία 2001.

35. Σχετικά με την Κρήτη βλ. συνθετικά Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, επιστημονική επιμ.: Ν. Μ. Παναγιωτάκης, εκδοτική φροντίδα: «Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 150-156· Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του Ερωτοκρίτου», *Πεπραχμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976*, τ. 2, Αθήνα 1981, σ. 331-338 [= Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου» και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, ό.π., 12, σ. 259-266]. Γενικά για τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές βλ. Παπαδία-Λάλα, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα...», σ. 181-185.

36. Μεταξύ πολλών άλλων βλ. σχετικά, για το Ρέθυμνο, Κ. Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία*

σχήμα που, πάντως, δεν αναιρεί συνολικά την παραδοσιακή εθνική διάσταση, η ιστορία της Βενετοκρατίας ερμηνεύεται και μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών αντιθέσεων, με τους όρους του βενετικού κοινωνικού συστήματος. Το ζήτημα αποκτά σημασία, με δεδομένη την υποβαθμισμένη συμβολή της μαρξιστικής σχολής στην ιστοριογραφία της περιόδου, είτε λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος είτε λόγω άκαμπτων θέσεων που έχει διατυπώσει για μεμονωμένα γεγονότα, όπως το «Ρεμπελιό των Ποπολάρων» στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο του 17ου αιώνα³⁷.

Η ιστορική προσέγγιση της Βενετοκρατίας κυριαρχείται από μια δεύτερη συνιστώσα, που, καθ' υπέρβαση των διαφορετικών πολιτικών κυριαρχιών,

---

και διαίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 1999· για την Κέρκυρα, Ν. Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1992· για την Κεφαλονιά, Ν. Γ. Μοσχόνας, «Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητας Κεφαλονιάς, Βιβλίο Α' (19 Μαρτίου-19 Απριλίου 1593)», *Σύμμεικτα* 3 (1979), 265-350· Ο ίδιος, «Το Συμβούλιο της Κοινότητας της Κεφαλονιάς (1593). Ποσοτική ανάλυση», *Δίπτυχα* 2 (1980-81), 300-314· Δέσποινα Ερ. Βλάσση, «Ένταξη νέων μελών στο Συμβούλιο της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή της Θάλασσας Francesco Grimani (1760)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986) – *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Διονύσιο Α. Ζακυνθινό*, 74-127· Η ίδια, «Η αναμόρφωση του Συμβουλίου της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή τη Θάλασσας Giovanni Battista Vitturi (1751)», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. Β', Αθήνα 2001, σ. 321-335· Η ίδια, «Η σύνθεση του εκλεκτορικού σώματος (Regola) και του Συμβουλίου των 150 της Κεφαλονιάς το 1751», *Δάφνη. Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Αθήνα 2001, σ. 49-63· για τη Ζάκυνθο, Δ. Δ. Αρβανιτάκης, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*, Αθήνα, Μουσείον Μπενάκη – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2001· για την Πελοπόννησο, Φανή Μαυροειδή, «Δύο αστικές πελοποννησιακές κοινότητες της δεύτερης βενετοκρατίας», *Δωδώνη* 16, τχ. 1 (1987) – *Αφιέρωμα στον καθηγητή Στέφανο Ι. Παπαδόπουλο*, 439-444· Κ. Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγχαρείες του Δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000), 243-281· Α. Μ. Μάλλιχαρης, *Η συγκρότηση του κοινωνικού χώρου στη Β.Δ. Πελοπόννησο την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1687-1715). Μετανάστευση και εγκατάσταση πληθυσμιακών ομάδων στα διαμερίσματα Πατρών και Γαστούνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2001, κυρίως σ. 221-242. Γενικά, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Συλλογικότητες και πόλη: ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας», υπό έκδοση στα *Πρακτικά του Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002*.

37. Αρβανιτάκης, *Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων*, ό.π., σ. 338-369, σε πολλά σημεία, όπου οι θέσεις της ιστοριογραφίας –και της μαρξιστικής– για το γεγονός του «Ρεμπελιού».

υπογραμμίζει τις κοινότητες του βενετοκρατούμενου με τον όμορο τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Ερευνητικά πεδία όπως οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και η οργάνωση του οικιστικού χάρτη, η εκκλησιαστική ιστορία, το εμπόριο και η ναυτιλία, η παιδεία και η διακίνηση των ιδεών δύσκολα στεγανοποιούνται στα στενά όρια της «Βενετοκρατίας» ή της «Τουρκοκρατίας» και αναδεικνύουν έναν ενιαίο νεοελληνικό κόσμο, που οδεύει, μέσα από σύνθετες διαδρομές, στη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης.

Παράλληλα, η μεγάλη παράδοση της «τοπικής ιστορίας», που χαρακτηρίζει την ιστοριογραφία της περιόδου της Βενετοκρατίας, συνεχίζεται με μελέτες συνθετικές³⁸ αλλά και ερευνητικές, εμπλουτισμένες με νέες θεματικές και αρχαιακή τεκμηρίωση³⁹. Επί πλέον, στις ιστοριογραφικές τάσεις της εποχής μας εγγράφεται η μετατόπιση των ερευνητικών ενδιαφερόντων από τη Βενετοκρατία, ως αυτόνομη ιστορική κατηγορία, στη λειτουργία της ως παραδειγματικού πεδίου εφαρμογής κυρίαρχων, σύγχρονων προβληματικών: την οργάνωση του αγροτικού χώρου⁴⁰, τις αστικές συσσωματώσεις, τη συγκρότηση των ταυτοτήτων και τα οικογενειακά δίκτυα⁴¹, το φύλο⁴² καθώς και την ηλι-

38. Ενδεικτικά, βλ. Κρήτη: *Ιστορία και Πολιτισμός*, ό.π., σ. 105-315· Θ. Ε. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 21990, σ. 163-270· Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ. Α', Από τα αρχαία χρόνια ως το 1797, Αθήνα 1985.

39. Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α' και Γ' βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών, αθημοσίτευτη διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1989· Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999.

40. Αικατερίνη Ασδραχά – Σπ. Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassali angararii*», *Τα Ιστορικά* 2, τχ. 3 (1985), 77-94· Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 2, τχ. 4 (1985), 371-386· Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, <Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες, 4>, Αθήνα 1997.

41. Για τις κοινωνικές συσσωματώσεις του αστικού χώρου, συμβουλία ευγενών και αστικές κοινότητες βλ., από την πρόσφατη βιβλιογραφία, τις μελέτες της υποσ. 36. Στις ίδιες μελέτες, σε πολλά σημεία, ευρείες αναφορές στα ζητήματα της συγκρότησης ταυτοτήτων και του ρόλου της οικογένειας. Για τις συντεχνιακές ενώσεις και τις θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου*, τ. Α'-Β', αθημοσίτευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2001. Ειδικά για τις αδελφότητες βλ. Ν. Γ. Μοσχόνας, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια Νησιά», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 193-204.

42. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79· Η ίδια, «Η γυναίκα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη με βάση τις νοταριακές πηγές», *Αρχαιολογία* 21 (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1986), 37-40.

κία⁴³, τις μειονοτικές ομάδες⁴⁴, τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς⁴⁵, την κοινωνική μέριμνα⁴⁶, το τελετουργικό και τη σημειολογία του⁴⁷, τη μικροϊστορία και την καθημερινότητα⁴⁸.

Τέλος, ειδική μνεία οφείλεται στη χρήση των πηγών, καθώς η επιστημονική προσέγγιση της Βενετοκρατίας καθορίστηκε αναφορικά με το πλούσιο αρχαιακό υλικό που διασώζεται και συχνά λανθάνει στα βενετικά και επτανησιακά αρχεία. Ακολουθώντας τη μεγάλη παράδοση των Tafel – Thomas⁴⁹,

43. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227· Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Παιδί και διοίκηση στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997, <Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 33>, Αθήνα 1998, σ. 173-180.

44. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας. Από την πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. την πρόσφατη συνθετική μελέτη: Κ. Γ. Τσιγκάνης, «Η εβραϊκή κοινότητα του Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα», *Άνθη Χαρίτων*, επιμ. Νικολάου Παναγιωτάκη/Στέφανου Κακλαμάνη, <Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας> αρ. 18>, Βενετία 1998, σ. 729-752, όπου πλήρης βιβλιογραφία.

45. Βλ. ενδεικτικά Κατερίνα Ζαρίδη, «Πληροφορίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα», *Εώα και Εσπέρια* 2 (1994-1996), 110-134· Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία – Εργογραφία. 1700-1754*, Αθήνα 1998, σε πολλά σημεία· Παναγιώτα Τζιβάρια, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κομοτηνή 2000.

46. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, *Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17ου αιώνα)*. Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, <Παράρτημα περ. Παρουσία, αρ. 2>, Αθήνα 1987· Η ίδια, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, <Ελληνολατινική Ανατολή – Oriens Graecolatina 4>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1996.

47. Ασπασία Παπαδάκη, *Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, <Παράρτημα περ. Νέα Χριστιανική Κρήτη, αρ. 1>, Ρέθυμνο 1995· Αλίκη Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. 14ος-18ος αι.*, Αθήνα, Θεμέλιο-Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1999.

48. Βλ. ενδεικτικά Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Όψεις της κοινωνίας τ' Αναπλιού στις αρχές του 18ου αιώνα. (Με αφορμή μια διαθήκη)», *Άνθη Χαρίτων*, ό.π., σ. 245-270.

49. G. L. Fr. Tafel und G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, τ. 1-3, Άμστερνταμ, Verlag Adolf M. Hakkert, 1964 (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, Βιέννη 1856-1857).

Lamansky⁵⁰, Noiret⁵¹ και, μεταγενέστερα, Thiriet⁵², ήδη από το 19ο αιώνα η διπλωματική ή περιληπτική δημοσίευση άγνωστων ιστορικών τεκμηρίων, που εμπλούτιζαν ή ανασκαίβαζαν τα εγνωσμένα, αντιμετωπίστηκε από την ελληνική ιστοριογραφία, στο κλίμα και του ρομαντικού κινήματος, ως τμήμα της πολιτισμικής κληρονομιάς, συνυφασμένο με τη συγκρότηση της εθνικής ιστορίας. Πρόκειται για διαδικασία με ποικίλες, αλλά συγκλίνουσες εκδοχές: τις προσωπικές αναζητήσεις του ακάματου Κωνσταντίνου Σάθα⁵³, την εκτεταμένη ερευνητική-εκδοτική δραστηριότητα του Σπυριδώνος Λάμπρου⁵⁴ αλλά και την ένταξη σε εθνικές στρατηγικές, με τη σχεδίαση επιστημονικών αποστολών στα βενετικά αρχεία κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου, περί το 1920, που, στον φορτισμένο πολιτικό περίγυρο της εποχής, υλοποιήθηκαν με εντολή επόμενων κυβερνήσεων από τον Σπυρίδωνα Θεοτόκη, όχι χωρίς μεθοδολογικά αβλεπτήματα⁵⁵. Στην ίδια λογική, μέσα από μοναχικές πορείες, σημειώνονται οι μεταγενέστερες αξιόλογες, αλλά συχνά επίσης αμέθοδες, εκδοτικές συμβολές των Στέργιου Σπανάκη⁵⁶

50. V. Lamansky, *Secrets d'État de Venise. Documents extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVIe et au XVIIe siècle*, τ. I-II, Νέα Υόρκη, Burt Franklin, 1968 (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, Αγία Πετρούπολη 1884).

51. H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise*, <Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 61>, Παρίσι, Thorin et Fils, Éditeurs, 1892.

52. F. Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. I (1329-1399), τ. II (1400-1430), τ. III (1431-1463), Παρίσι-Χάγη, Mouton et CO, 1958, 1959, 1961· Ο ίδιος, *Délibérations des Assemblées Vénitienes concernant la Romanie*, τ. I (1160-1363), τ. II (1364-1463), Παρίσι-Χάγη, Mouton et CO, 1966, 1971.

53. Βλ. και υποσ. 23.

54. Μεταξύ του τεράστιου εκδοτικού έργου του βλ. ενδεικτικά Σπ. Π. Λάμπρος, «Τα Αρχεία της Βενετίας και η περί Πελοποννήσου έκθεση του Μαρίνου Μικιέλ», *Ιστορικά Μελετήματα*, επανέκδοση με ευρετήριο, <Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών-136>, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1979 (α' έκδοση, Αθήνα 1884), σ. 173-220· Ο ίδιος, «Η περί Πελοποννήσου έκθεση του βενετού προνοητού Κορνέρ», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕ)* 2 (1885), 282-317· Ο ίδιος, «Η περί Πελοποννήσου έκθεση του βενετού προνοητού Γραδενίγου», *ΔΙΕΕ* 5 (1900), 228-251· Ο ίδιος, «Εκθέσεις των βενετών προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι», *ΔΙΕΕ* 5 (1900), 425-567, 605-823.

55. Για τις δημοσιεύσεις του Σπ. Θεοτόκη βλ. υποσ. 23. Για την εξέλιξη του ζητήματος των επιστημονικών αποστολών στη Βενετία βλ. Μαρούσσας, «Σύντομος επισκόπησης...», σ. 258-260.

56. Ενδεικτικά, βλ. υποσ. 24.

και Κωνσταντίνου Μέρτζιου⁵⁷. Μια νέα περίοδο σηματοδοτεί η διευθυντική θητεία στο Ελληνικό Ινστιτούτο του Μανούσου Μανούσακα (1966-1982)⁵⁸. Η αυστηρή επιστημονική, λεπτολόγος εκδοτική του μέθοδος σφράγισε τις σπουδές της Βενετοκρατίας και, παρά την κάποτε παρεξηγημένη εικόνα του αυτοσκοπού, συνέβαλε στη μετατροπή του μη συστηματικού, συχνά ιστοριοδιφικού λόγου, σε λόγο ιστορικό⁵⁹. Το Ελληνικό Ινστιτούτο, καθώς και άλλοι φορείς, συνεχίζουν την εκδοτική αυτή παράδοση, με νέους ερευνητικούς προσανατολισμούς⁶⁰. Η αναδίφηση στα βενετικά αρχεία αποτελεί πάντοτε την αφετηρία των μελετητών. Όμως, οι στόχοι φαίνεται να μετατοπίζονται από την ενθουσιώδη «ανακάλυψη» ανέκδοτου, εν πολλοίς αποσπασματικού αρχαιακού υλικού, που πρόβαλλε ακλόνητες «αλήθειες», στη δημοσίευση αρχαιακών ενοτήτων, με συνάφεια κατά τον τύπο⁶¹, τη θεματική⁶² ή τον τύπο των πηγών (νοταριακών –συμβολαιογραφικών– αρχείων⁶³, κοινοτικών πρεσβει-

57. Ενδεικτικά, βλ. υποσ. 25.

58. Για την επιστημονική και διοικητική δραστηριότητα του Μανούσου Μανούσακα κατά τα έτη της διευθυντικής θητείας του (1966-1982) βλ. αναλυτικά στο περιοδικό *Θησαυρίσματα των αντιστοιχών ετών, και ειδικότερα στις σχετικές «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας»*, στους παραπάνω τόμους.

59. Βλ. ενδεικτικά την υποδειγματική έκδοση, Μ. Ι. Μανούσακας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά Γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία Μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα*, <Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας–αρ. 3>, Βενετία 1968. Βλ. επίσης σειρά μελετών του ίδιου, δημοσιευμένων στο περιοδικό *Θησαυρίσματα*, κυρίως κατά την περίοδο της διευθυντικής θητείας του, ό.π.

60. Βλ. «Εκθέσεις Πεπραγμένων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας», εδώ υποσ. 9.

61. Βλ. ενδεικτικά Αικατερίνη Χ. Αριστίδου, *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας, τ. Α' (1474-1508)*, <Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών. Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, XVI>, Λευκωσία 1990· Η ίδια, *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τ. Β' (1509-1517)*, <Κέντρον Επιστημονικών Ερευνών. Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, XIX>, Λευκωσία 1994· Η ίδια, *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τ. Γ' (1518-1529)*, <Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών. Πηγάς και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας, XXX>, Λευκωσία 1999.

62. Ενδεικτικά, για την εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *«Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 23>, Ιωάννινα 1985.

63. Από τις πρόσφατες εκδόσεις συμβολαιογραφικών σειρών βλ. ενδεικτικά W. Bakker –

ών⁶⁴, «εντολών» προς νέους βενετούς αξιωματούχους⁶⁵, και «εκθέσεων» αυτών⁶⁶, ληξιαρχικών βιβλίων⁶⁷, πληθυσμιακών απογραφών και κτηματολο-

A. van Gemert, *Μανόλης Βαρούχας. Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1987· Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Ιωάννης Ολόκαλος. Νοτάριος Ιεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)*, <Ελληνολατινική Ανατολή – Oriens Graecolatinus I>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1994· Χ. Γάσπαρης, *Franciscus de Cruce. Νοτάριος στον Χάνδακα. 1338-1339*, <Graecolatinitas Nostra. Πηγές I>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 1999· Εμμ. Γ. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης, νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών 10. Σειρά: Πηγές Κυθηραϊκής Ιστορίας. Διεύθυνση Σειράς: Χρύσα Α. Μαλιτζού, Αθήνα 1999· Ν. Γ. Μοσχονάς (επιστημονική εποπτεία), Χρήστος Βαγιωνάκης – Όλγα Κατσιβαλέα – Δέσποινα Μιχάλαγα – Βάσω Μπελαβγένη – Μάριος Μπέτας (εκδίδουν), *Ανδρέας Αμάραντος. Νοταριακές Πράξεις. Αρακλί Κεφαλονιάς (1548-1562)*, <Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Πηγές 5>, Αθήνα 2001· Σταματούλα Ζαπάντη, *Γιάκουμος Σουριάνος. Νοτάριος Κάστρου. Κατάστιχο 1570-1598*, <Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας 14, Πηγές III>, Αργοστόλι 2001.

64. Από τις συγκεντρωτικές εκδόσεις πρεσβειών βλ. ενδεικτικά τις μεγάλες σειρές για την Κρήτη και την Κύπρο: Γ. Σ. Πλουμίδης, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 25>, Ιωάννινα 1986· Ο ίδιος, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640)*, τεύχος δεύτερο, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 25>, Ιωάννινα 1988· Ο ίδιος, *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522)*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 32>, Ιωάννινα 1987. Μεταξύ των πρόσφατων, μεμονωμένων εκδόσεων βλ. ενδεικτικά Έλλη Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, «Το πρόβλημα της ασφάλειας των κατοίκων του κερκυραϊκού Μπόργκου και η πρεσβεία του 1552», *Δελτίο Ανθρωπιστικής Εταιρείας Κερκύρας* 13 (1976), 169-222· Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα (1561)», *Παρουσία* 5 (1987), 355-397· Δέσποινα Βλάσση-Σρονζα, «Μια πρεσβεία της Κοινότητας της Κεφαλονιάς προς τη Βενετία (1634)», *Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόρα από τους μαθητές του*, Αθήνα 1992, σ. 97-117.

65. Χρύσα Α. Μαλιτζού (εκδ.), «*Ire debes in retorem Canea*». Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέτορα Χανίων. 1589, <Graecolatinitas Nostra. Πηγές 4>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2002.

66. Από τις πολυάριθμες εκδόσεις βενετικών εκθέσεων βλ. εκείνες του Στέργιου Σπανάκη, εδώ υποσ. 24. Βλ. ακόμη, πρόσφατα, Δ. Αρβανιτάκης (εκδ.), *Οι Αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, <Graecolatinitas Nostra. Πηγές 2>, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 2000.

67. Βλ. σχετικά Δήμητρα Σπίθα-Πιμπλή, *Τα ληξιαρχικά βιβλία γεννήσεων, βαπτίσεων και γάμων των βενετών ευγενών του διαμερίσματος Χανίων (1519-1640)*, Χανιά, Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, 1998· Η ίδια, *Συμβόλαια Γάμων, Προικοσύμφωνα των Ληξιαρχικών Βιβλίων Γεννήσεων, Βαπτίσεων και Γάμων των βενετών*

γίων⁶⁸), που υποβάλλονται στα ερευνητικά ερωτήματα μιας σύγχρονης προβληματικής.

Η ιστορία της Βενετοκρατίας, στην εποχή μας, συνιστά αναπτυσσόμενο επιστημονικό κλάδο, με αυξανόμενο ερευνητικό ενδιαφέρον. Η θεμελιωτική για την προαγωγή της λειτουργία του Ελληνικού Ινστιτούτου τα τελευταία χρόνια έχει σηματοδοτηθεί από εντατική εκδοτική δραστηριότητα, στο πλαίσιο ευρύτερων σχεδιασμών για τη διεθνή προβολή της ελληνικής επιστήμης⁶⁹, ενώ σε ελληνικά πανεπιστημιακά ιδρύματα διδάσκεται ως αυτόνομο προπτυχιακό και μεταπτυχιακό διδακτικό αντικείμενο⁷⁰. Οι σχετικές δημοσιεύσεις έχουν πολλαπλασια-

---

ευγενών του διαμερίσματος Χανίων 1519-1591, Χανιά 2000· Ασπασία Παπαδάκη (εκδ.), *Ληξιαρχικά βιβλία Κυθήρων. Ενορία Εσταυρωμένου Χώρας. 1671-1812*, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 12. Σειρά: Πηγές Κυθηραϊκής Ιστορίας, αρ. 3. Διεύθυνση σειράς: Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 2001.

68. Για τις πληθυσμιακές απογραφές βλ. ενδεικτικά *Απογραφές πληθυσμού Κυθήρων (18ος αι.)*, τ. Α', Β', Γ', προλογίζει η Χρύσα Α. Μαλτέζου, έκδ. και επιμ. Αντωνία Κ. Μαρμαρέλη, Μαρία Γ. Πατραμάνη, Εμμανουήλ Γ. Δρακάκης, <Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών [8]>, Αθήνα 1997. Συνθετικά, βλ. την υποδειγματική μελέτη, Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα, 1985. Από τις πρόσφατες μελέτες βλ. Κ. Κύμης, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας. 16ος-18ος αιώνας*, <Παράρτημα περ. Δωδώνη, αρ. 58>, Ιωάννινα 1999, καθώς και Efychia Kosmatou, *La population des Îles Ioniennes. XVIIIème-XIXème siècle*, t. I, II, III. Thèse de doctorat de l'Université de Paris I (Arrêtés du 23 novembre 1988 et 30 mars 1992). Discipline: Histoire. Directeur de la thèse: Spyros Asdrachas, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2000· Ν. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16ος-19ος αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002. Για τα κτηματολόγια βλ. Κ. Ντόκος – Γ. Παναγιώπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Πρόλογος: Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1993.

69. Εκτός από το περιοδικό *Θησαυρίσματα*, βλ. τις εκδοτικές σειρές «Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας», «Ελληνολατινική Ανατολή – Oriens Graecolatina», «Πηγές – Graecolatinitas Nostra», «Συνέδρια – Convegni», καθώς και σειρά μεμονωμένων εκδόσεων, που ήδη αριθμούν δεκάδες τόμους. Βλ. αναλυτικά, *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 465-468.

70. Βλ. τις υπό εκπόνηση μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές μεταπτυχιακών σπουδαστών και υποψήφιων διδασκόντων, με κέντρο την ιστορία των λατινοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, που παρουσιάστηκαν ως ανακοινώσεις στο επιστημονικό Συμπόσιο «Ελληνολατινική Ανατολή (13ος-18ος αι.)». Α' Επιστημονική Συνάντηση Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Ιστορίας, κατόπιν συνεργασίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, του Ιονίου Πανεπιστημίου και της «Εταιρείας Έρευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση» (Αθήνα, 28-30 Νοεμβρίου 1997), και δημοσιεύθηκαν

στεί⁷¹ και οι επιστημονικές συναντήσεις ευδοκιμούν⁷². Η Βενετοκρατία επαναορίζεται στις ιστορικές της συνάψεις, σε σχέση με μελλοντικές ερευνητικές προοπτικές. Αυτονόητη είναι η θέση ότι η ιστορική αφήγηση εκφράζει και το χρόνο του ιστορικού. Όπως συνοψίσθηκε σε πρόσφατο Συνέδριο για την ελληνοϊταλική ιστοριογραφία⁷³, η κατάστρωση κοινής γλώσσας, η ανάδειξη των συναντήσεων και η διασταύρωση της ελληνικής με τη μη ελληνική ιστοριογραφία εμφανίζονται πια ως προϋπόθεση εργασίας. Στο ίδιο ευρύτερο πνεύμα – και χωρίς να παραθεωρείται η ιστορική πραγματικότητα της ξένης πολιτικής κυριαρχίας– εγγράφεται, παράλληλα με τον παραδοσιακό όρο της «Βενετοκρατίας», ο προσδιορισμός του γνωστικού αυτού πεδίου και ως «ιστορία της ελληνολατινικής/ ελληνοβενετικής Ανατολής»⁷⁴. Πρόκειται για ζήτημα με πολλαπλές «αναγνώσεις», που, πάντως, προσφέρεται ως αφετηρία για γόνιμη επιστημονική συζήτηση.

στο περιοδικό *Εόα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 231-318. Σημειώνεται ότι αρκετές από τις –τότε υπό εκπόνηση– μελέτες έχουν ήδη ολοκληρωθεί. Βλ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π.: Αρβανιτάκης, *Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων*, ό.π.: Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο*, ό.π.: Kosmatou, *La population des Îles Ioniennes*, ό.π.: Photini Karlafti, *Les formes de travail à Corfou pendant la domination vénitienne*, Thèse de doctorat de l'Université de Paris I, sous la direction du Professeur Spyros Asdrachas, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2000· Μάλλιαρης, *Η συγκρότηση του κοινωνικού χώρου στη Β.Δ. Πελοπόννησο*, ό.π.: Στ. Μπίρταχας, *O Paolo Sarpi και οι ελληνορθόδοξοι Βενετοί υπήκοοι ανάμεσα στη Ρώμη και στη Βενετία*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001· Γ. Δ. Παγκράτης, *Θαλάσσιο εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1496-1538)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2001· Φ. Μπαρούτσος, *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φώρων στην Κρήτη του 16ου αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2002.

71. Βλ. εδwύ υποσ. 4.

72. Μεταξύ των διεθνών συνεδρίων που έχουν διεξαχθεί προσφάτως στην Ελλάδα, σημειώνονται τα ακόλουθα, με την επισήμανση ότι τα δυο πρώτα αναφέρονταν στην Κρήτη και την Κέρκυρα, ενώ το τρίτο στο σύνολο του ελληνικού χώρου: Venezia e Creta, ό.π.: Κέρκυρα, *μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος-19ος αι.*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα, 22-25 Μαΐου 1996, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Κέρκυρα, Πολιτιστικός Σύλλογος «Κόρυφα», 1998· Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής, ό.π.

73. Italia – Grecia: temi e storiografie a confronto, ό.π.

74. Για τη χρήση του όρου «ελληνολατινική Ανατολή»/«ελληνοβενετική Ανατολή», στην ελληνική και μη ελληνική γλώσσα, βλ. τις ομώνυμες εκδοτικές σειρές «Ελληνολατινική Ανατολή– Oriens Graecolatinus» και «Graecolatinitas Nostra» του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Βλ. επίσης, ενδεικτικά, στις ακόλουθες δημοσιεύσεις: F. Thiriet, *Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1977· Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής, ό.π.

Anastassia Papadia-Lala

THE PERIOD OF VENETIAN RULE (*VENETOKRATIA*)
IN GREEK HISTORICAL DISCOURSE
PERCEPTIONS AND INTERPRETATIONS

(SUMMARY)

This paper examines the place occupied by the period of Venetian rule (*Venetokratia*) in Greek historical discourse, and the manner in which this era is perceived by the Greeks. Drawing attention to the fact that this period has yet to be fully incorporated into the main body of Greek historical studies –and consequently of Greek history–, the paper reminds us that a good many facts, and their interpretation, have yet to be agreed upon. The term *Venetokratia* is used in Greek to refer to the Venetian rule of traditionally Greek areas between 1204 and 1797, and this concept was, until recently, approached by Greek historians as a series of separate and specific locations or eras within the conventional division of Greek history into Ancient, Byzantine and Modern Periods. A separate section of the paper deals with contemporary developments in the way Greek historians approach Venetian rule: many historical studies, tracing the beginnings of New Hellenism to *circa* 1204 on the basis of political and geographic criteria, as well as the emergence of a modern Greek identity, have led historians to perceive the period of Venetian rule as a single, autonomous historical period for the first time. The paper then moves on to examine the differences between Greek and Italian approaches to the history of the period, and to chart the way Greek historical writings on the era have changed in parallel with a succession of different ideological climates. Thus, while Venetian rule was once viewed as an era of enslavement, comparable to Ottoman rule, it later came to be seen as a productive period of cultural exchange between the Byzantine/Greek and Western traditions. Similarly, while the conflicts of the era were once seen as purely national, they came in time to acquire an additional social dimension. The work also contains a survey of the changes in methodology discernible in historical writing on the period, from the simple publication of archival material in past decades to recent studies which successfully combine documentary evidence with the theory required to process it. Finally, the paper notes the recent proliferation of academic research on the period – centred on the Hellenic Institute of Byzantine and Post Byzantine Studies in Venice, and manifesting itself in university courses, publications, and academic conferences, within the framework of a constantly evolving dialogue between Greek historiography and its counterparts in Italy and the rest of the world.

ΝΙΚΟΣ Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΩΝ:
Η ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ
Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΣΤΟΧΑΣΤΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΣ

Ο σημερινός ερευνητής, όχι χωρίς έκπληξη, ανακαλύπτει τη μέθοδο κατάταξης στην οποία εξετέθη ο Σπυρίδων Λάμπρος όταν συνέγραψε την περίφημη ανακοίνωσή του «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου»¹ και την οποία παρουσίασε στο πρώτο Πανιώνιο Συνέδριο το 1914.

Αφ' ενός απέκρυψε, αν και η αρχαία ιστορία τον ενδιέφερε, όλους περίπου τους αρχαιογνώστες που έδρασαν στα Επτάνησα κατά τον 18ο αιώνα και τις αρχές του 19ου, αφ' ετέρου δε παρέλειψε τα ίδια τα πορίσματα του Λαυρεντίου Βροκίνη, του οποίου το έργο γνώριζε², για μια ολόκληρη γενιά Επτανησίων και δη Κερκυραίων λογίων, συγγραφέων και αρχαιολόγων που εντρυφούν στα ιστορικά και κυριαρχούν την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα, σε ολόκληρη την καλλιεργημένη Ευρώπη³. Στην ανακοίνωση του Σπυρίδωνα Λάμπρου, δεν αξιούνται ούτε μιας γραμμής. Επειδή ίσως δεν

Οι παραπομπές στην *Ιονική Βιβλιογραφία* του Θωμά Παπαδόπουλου, Αθήνα 1998 και την *Bibliographie Ioniennne* του Émile Legrand υποδεικνύονται με τα αρχικά Β.Ι. για τη δεύτερη και Ι.Β. για την πρώτη, ακολουθούμενα από τον αριθμό καταχώρισης. Με όρθιες αγκύλες [...] σημειώνονται οι χρονολογίες ή οι τόποι έκδοσης, όταν δεν αναφέρονται με σαφήνεια στις βιβλιογραφικές καταχωρίσεις.

1. Σπυρ. Π. Λάμπρου, «Η Ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνημων* 12 (1915), 319-347. Η ανακοίνωση διαβάστηκε την 22α Μαΐου του 1914.

2. Ό.π., σ. 328, υποσ. 7, όπου ο Λάμπρος αναφέρεται μόνο στο Α' τεύχος των βιογραφικών σχεδαρίων του Βροκίνη, εκδομένων το 1877, και δεν αναφέρει το δεύτερο τεύχος του 1884. Αναφερόμαστε στο πολύ σημαντικό Λαυρ. Σ. Βροκίνη, *Βιογραφικά σχεδάρια των εν τοις γράμμασιν, ωραίαις τέχναις και άλλοις κλάδοις του κοινωνικού βίου διαλαμψάντων Κερκυραίων από των μέσων της παρελθούσης εκατονταετηρίδος μέχρι των αρχών της ενεστώσης, μετά προσθήκης πλείστων και ποικίλων σημειώσεων, και άλλων ειδήσεων περί της καταγωγής, του τε φιλολογικού και κοινωνικού αυτών βίου*, τχ. 1+2, Κέρκυρα 1877-1884, επανεκδόθηκαν με επιμέλεια του Κώστα Δαφνή, το 1972, ως 16ος (XVI) τόμος των *Κερκυραϊκών Χρονικών*, όπου και οι παραπομπές μας.

3. Βροκίνης, *ό.π.*, σ. 6-92.

έγραψαν ελληνικά. Αλλού όμως, ο Λάμπρος περιλαμβάνει και συγγραφείς που επίσης δεν έγραψαν ελληνικά. Ίσως επειδή, κατά την αντίληψή του, το έργο τους δεν ενέπιπτε σ' αυτό που εκείνος θεωρούσε ιστορία. Αλλού όμως, περιλαμβάνει στις δραστηριότητες του ιστορικού έργα στα οποία αυτοί είχαν διακριθεί. Στο ίδιο μάλιστα το προσίμιο της ανακοίνωσής του θεωρεί ότι, για την αρχαία τουλάχιστον ιστορία, «ιδιόσκειν ημάς αι σωζόμεναι ιστορικά και άλλα συγγραφαί και προς αυταίς τα ενεπίγραφα μνημεία». Πώς λοιπόν ανοίγει το έργο της Μαρίας Αναστασίας Πετρετίν⁴ αλλά και της Ισαβέλλας Θεοτόκη-Αλβρίτζη⁵, του Σπυρίδωνα Πετρετίν⁶, του Στυλιανού Πέτρου Δ. Προσαλένδη⁷ και πολλών άλλων⁸, όπως και του Ιωάννη Πετρετίν⁹, που είχαν μεταφράσει και σχολιάσει αρχαίους συγγραφείς αλλά και

4. Βροκίνης, ό.π., σ. 100-105. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Μαρία-Αναστασία Πετρετίν (1774-1851), εκτός από την αρχιμαθήτριά της, διακρίθηκε στη σύγχρονη βιογραφία, και ιδίως τη βιογραφία «γυναικών», κοντά στο είδος των πορτρέτων της Ισαβέλλας Θεοτόκη-Αλβρίτζη, εγκαινιάζοντας έτσι ένα είδος που δυστυχώς δεν έχει μελετηθεί.

5. Βροκίνης, ό.π., σ. 95-99. *Ritratti scritti da Isabella Theotochi Albrizzi*, [21808], B.I. 796, I.B. 1058.

6. Ο.π., σ. 106-111. Επίσης, *Le aringhe di C. Tacito, saggio di traduzione di P.C.S. [Spiridione Petretini Corcirese]*, [1806], B.I. 745, I.B. 924· *La Storia romana... tradotta da Spiridione Petretini*, [1813], B.I. 848, I.B. 1206· *Parinesi ai Greci delle Sette Isole dell'Jonio di S.P.C. [Spiridione Petretini Corcirese]*, [χ.τ.], [1814 ή 1815], I.B. 1244· *Delle opere scielte di Giuliano imperatore volgarizzate da Spiridione Petretini Corcirese*, [χ.τ.], [1821], B.I. 988, I.B. 1514· *Istoria Romana di Vellejo Patercolo... volgarizzata da Spiridione Petretini Corcirese* [χ.τ.], [1821].

7. Βροκίνης, ό.π., σ. 141-150. Επίσης, *Breve notizia intorno... monumenti... scoperti nel territorio della antica Corcira... [S.P. Doria Prossalendi]*, [1811], B.I. 821, I.B. 1117.

8. Περίπου όλους όσους αναφέρονται από τον Βροκίνη στον πρόλογο του. Βλ. επίσης *Memorie appartenenti alla storia... di Corfù raccolte da un Corfioto*, Κέρκυρα [1801], B.I. 595 και I.B. 731. Επίσης το ενδιαφέρον για την ιστορία της κριτικής των εγγράφων, *Della originalità nelle scritture... discorsi due di Mario Pieri*, [1810], B.I. 810, I.B. 1093· *Opuscolo intorno alcune iscrizioni lapidarie... rinvenute... a Corfù di Antonio Vraclioti corcirese...*, Κέρκυρα, [1813], B.I. 849, I.B. 1217· *Pareri intorno... della città d'Alcino...*, Κέρκυρα [1813], B.I. 851, I.B. 1220· *Saggio storico sulle prime età dell'isola di Leucadia... Demetrio Petrizzopulo*, [1814], B.I. 865, I.B. 1249· *Seguito delle medaglie Leucadie illustrate dal dottor Demetrio Petrizzopulo*, [χ.τ.], 1815, B.I. 879, I.B. 1276· *Sulla Feacia di Omero. Discorso di Marino Metaxà Cefaleno*, Κέρκυρα 1814, B.I. 866, I.B. 1250· *Saggio storico sull'età di Leucadia... compilato dal... Demetrio Petrizzopulo Leucadio*, [χ.τ.], [1824], B.I. 1050, I.B. 1678.

9. *Papiri Greco-Egizj ed altri Greci monumenti dell'I.R. Museo di Corte. Tradotti ed illustrati da Giovanni Petretini Corcirese imperiale regio ordinario professore di filosofia greca e latina presso l'università di Padova*, Βιέννη 1826.

εκτεθεί με διεθνή επιτυχία στις αρχαιογνωστικές και ιστορικές επιτευξεις του καιρού τους;

Κατά τρόπο ακόμα πιο αξιοπερίεργο, αποσιωπά σχεδόν εντελώς την ιστοριοδιφική, ιστοριογραφική και αρχαιογνωστική παραγωγή του 17ου και του 18ου αιώνα, αλλά ακόμα και τα ιστορικά αναγνώσματα που γνώρισαν επανειλημμένες εκδόσεις τον 18ο αιώνα και αν μη τι άλλο μαρτυρούσαν ένα διευρυμένο αναγνωστικό κοινό. Διόλου δεν τον απασχολεί η γέννηση της ιστοριοδιφίας τον 17ο αιώνα, σε έργα όπως το *Corsi di pena e catena*¹⁰, ή η γέννηση της αρχαιογνωσίας σε θεμελιώδη έργα όπως το *Primordia Corcyrae* του Angelo Maria Querini, έργο του 1738 που θεμελιώνει τη μελέτη των επτανησιακών αρχαιοτήτων. Όσο για την πολυδιαβασμένη ιστορία του βίου του Μεγάλου Πέτρου, του Αντώνιου Κατήφορου ή τα απομνημονεύματα φιλολογικής ιστορίας (*memorie per servire all'istoria letteraria*) του Άγγελου Καλογερά, που δημοσιεύονται από το 1753 έως το 1758, ως να μην αφορούσαν στην ιστορία, αγνοούνται εντελώς¹¹.

Ακόμα περισσότερο, ουδόλως συνδέεται η πυκνή παρουσία ιστορικών έργων, όσο προχωρά ο 18ος αιώνας, με την πυκνότερη ακόμα έκδοση ιστοριών φυσικής ιστορίας αλλά και μαθηματικών εργασιών. Αν και ο Σπ. Λάμπρος αναφέρεται σε υπομνημάτια στατιστικής, δεν διερωτάται ούτε μια στιγμή πώς οι συγγραφείς τους έφθασαν να χρησιμοποιήσουν αυτή την επιστήμη και αν αυτή είχε κάποια συνάφεια με την αντίληψη περί ιστορίας της εποχής της.

Με λίγα λόγια ο Λάμπρος θεώρησε την ιστοριογραφική παραγωγή με κριτήρια εξαιρετικής στενότητας, κοινωνικά και επιστημονικά, αφού αγνόησε την κοινωνική καταγωγή και τον κοινωνικό και άρα πολιτικό ρόλο των Επτανησίων ιστοριογράφων (δεν υπάρχει π.χ. ούτε μία αναφορά στην καταγωγή των συγγραφέων τους οποίους παρουσιάζει, αντίθετα με ό,τι πράττει ο αρχαιοφύλακας Λαυρέντιος Βροκίνης), καθώς αγνόησε και την ιστορία μέσα από την οποία παρήχθησαν αυτοί οι ιστοριογράφοι ως να δρούσαν από απλή περιέργεια χωρίς να έχουν κοινωνική προέλευση και κοινωνικές αξιώσεις. Επί πλέον απέφυγε να διασαφηνίσει τί εννοούσε γράφοντας ιστορική σχολή και άρα ιστορία. Και ωστόσο έγραφε το 1914¹².

10. *Corsi di pena e catena di materie sopra l'isola di Cefalonia di Andrea Morosini... provveditore*, [1628], B.I. 133, I.B. 65.

11. Βλ. παρακάτω υποσ. 35 και 36.

12. Εκπλήττει μάλιστα ακόμα περισσότερο η φράση που χρησιμοποιεί προοιμιακά ο Λάμπρος: «Ο μέγιστος των κατά τον δέκατο ένατον αιώνα ιστορικών της Γερμανίας Λεοπόλδος Ράνκε [...]» όταν η Γερμανία, το 1914, είχε ξεπεράσει κατά πολύ τον Ράνκε, αφού είχε ολοκληρωθεί η εμπειρία των *Monumenta Germaniae Historica*, ρεύμα που δεν

Καταδίκασε έτσι την πλουσιότερη ίσως ιστορική παραγωγή που είχε ποτέ επιτευχθεί από Έλληνες, σε μια κατάταξη στενής εθνικής καταγωγής, περνώντας π.χ. από τον Παχώμιο Ρουσάνο στον Ζαμπέλιο, ως εάν η επτανησιακή καταγωγή τους να μπορούσε να απαλείψει τις μεγάλες διαφορές χρόνου, αντιλήψεων και συγκρότησης που υπήρχαν στο έργο τους.

Η απήχηση της ελλιπούς θεώρησης του Λάμπρου έχει δυσμενέστατες συνέπειες έως σήμερα, αφού αγνοεί τις συνθήκες μέσα στις οποίες οι υπό δυτική κυριαρχία κοινωνίες διατύπωσαν τα ιστοριογραφικά τους προγράμματα, ανέπτυσαν το πάθος τους για την ιστορία και την ακρίβεια της ιστορικής γνώσης και παρήκμασαν όταν η συνολική τους αυτή προσπάθεια ήρθε να ενταφιασθεί ως απλή συνεισφορά στην απελευθέρωσή τους, δηλαδή την ενσωμάτωσή τους στο Βασίλειο της Ελλάδος.

Για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, ο Λάμπρος μελέτησε την ιστοριογραφική παραγωγή της Επτανήσου, ερήμην της ιστορίας που την είχε παραγάγει. Την μελέτησε ως αντικείμενο χωρίς εσωτερική συνοχή επιβάλλοντάς του μια εξωτερική κατάταξη κατά τόπο καταγωγής και χρονολογία των συγγραφέων της.

Ανάγκη είναι επομένως να περάσουμε στην πραγματική ιστορία της ιστορίας. Κατακτημένες χώρες τα Ιόνια νησιά, διαμερισματοποιημένες διοικητικά και πολιτικά, θα αρχίσουν να αποκτούν μια αίσθηση συνέχειας μέσα στο χρόνο, όταν είτε οι ηγεμονικές ομάδες των πόλεων είτε οι ηγεμονικές ομάδες του κατακτητή, δηλαδή οι άρχοντες, οι εκκλησίες ή οι Βενετοί αξιωματούχοι, αναζητήσουν τη θεμελίωση των δικαιωμάτων τους στον χρόνο. Αναδρομικά. Ο Μάρμορας ήθελε να τιμήσει την πόλη του δίνοντάς της αρχαιολογικό βάθος, γνωρίζοντας το πάθος του 17ου για τα δικαιώματα κάθε φύσεως που θεμελιώνονται στην αρχαιότητα¹³. Αλλά το αρχαιολογικό βάθος πρέπει να στηρίζεται σε ισχυρά στοιχεία, σε αποδείξεις, όπως τις εννοούσε μια κοινωνία εμποτισμένη σε όλα της τα επίπεδα από τις αμέτρητες δικαστικές διαμάχες της. Η απόδειξη και ο κριτικός έλεγχος των πηγών πριν συναντηθούν με την ιστορία, είχαν ευρύτατα χρησιμοποιηθεί στη δικαστική πρακτική και στις διάφορες διαδικασίες της. Μαρτυρούν αναλόγως τα πολυάριθμα έντυπα

διαχώριζε την ιστοριοδιφία από την ιστορία. Επίσης, αν και εγνώριζε το έργο του Λούντζη και του Ζαμπέλιου, δεν ασχολείται καθόλου με τις θεωρητικές προϋποθέσεις τους, που δεν ήταν άλλες από τις διάφορες παραλλαγές του κριτικού ιδεαλισμού (Herder, Fichte, Hegel, Humbolt κ.ά.).

13. Ν. Καραπιδάκη, «Αντί του Έθνους η πόλη: η Ιστορία πριν από τα Φώτα», *Ο Εραστής* 21 (1997), 19-30.

αποδεικτικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται στα δικαστήρια αλλά και σε άλλες χρήσεις, και κυκλοφορούν ευρύτατα στα Επτάνησα, γνωστά με το όνομα *Stampa*¹⁴. Η κριτική των πηγών, όπως θα τη γνωρίσουμε αργότερα ως προϋπόθεση της επιστημονικής ιστορίας, είχε γεννηθεί εκεί στις δικογραφίες, στην παράθεση παλαιών οικογενειακών τίτλων, γνησίων ή νόθων, που προσκομίζονταν στις δίκες και ετύγχαναν κριτικής εξέτασης, με ζωτικής σημασίας αποτελέσματα για τους χρήστες τους. Η χρήση αυτών των εντύπων ήταν ίσως εφήμερη και δεν έχουν διασωθεί όσα πραγματικά παρήχθησαν. Αλλά αν συνυπολογίσουμε και τα χειρόγραφα που συνήθως σώζονται στα δικαστικά αρχεία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια ευρύτατη παραγωγή πηγών δικαστικής χρήσης η οποία άνοιξε το δρόμο της εξοικείωσης με τα διπλωματικά τεκμήρια. Κοντά σ' αυτό το πάθος της διεκδικήσεως περιουσιακών δικαιωμάτων διά του γνησίου τίτλου, συναντάται και το πάθος διεκδικήσεως συμβολικών δικαιωμάτων, και πάντως συνοδευόμενων από υλικά ανταλλάγματα, που συγκροτεί μια ξεχωριστή ιστορική παραγωγή, και είναι αυτή της αγιολογίας. Κατά πολύ φυσικό τρόπο, ένα από τα παλαιότερα σχετικά πονήματα, του 1669, είναι βέβαια η *Vera relazione del thaumaturgo di Corfù Spiridione il Santo*¹⁵, που συντάσσει για λογαριασμό της διεκδικήτριας των λειψάνων του αγίου οικογένειάς του ο Νικόλαος Βούλγαρης και αφιερώνει στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο Λάμπια. Η ιστορία είναι ακόμα στενά συνδεδεμένη με το δικαίωμα εκμετάλλευσης του ιστορούμενου αντικειμένου¹⁶.

Το σύνολο αυτών των συμπεριφορών χαρακτηρίζει κοινωνίες που οι μικρομάδες τους συγκροούνται λυσσαλέα, όπως γνωρίζουμε από την έρευνα γύρω από τα δικαιώματά τους. Αν ο προαναφερθείς Μάρμορας χρησιμοποιεί από το 1672 τις αδέξιες αρχαιογνωστικές του γνώσεις για να κάνει την πόλη του ευγενέστερη και να τύχει και αυτός κάποιας ευμένειας εκ μέρους της, η ρωμαιοκαθολική προσπάθεια να ελέγξει τους ορθόδοξους πληθυσμούς των νήσων απαντά κατά το 1738¹⁷, με τη χρήση τώρα της αρχαιογνωσίας, μέσω

14. Στο ίδιο, σ. 29.

15. *Vera relatione del thaumaturgo di Corfù Spiridione il Santo... la famiglia Bulgari, consecrata all'... Carlo Labia... archivescovo di Corfù, da Nicolò Bulgari, dottor... Corcirese*, B.I. 198, I.B. 91.

16. Όλη αυτή η συζήτηση είναι ακατανόητη έξω από το περιβάλλον των συγκρούσεων γύρω από την εκμετάλλευση του ιερού σκηνώματος, που έφερε αντιμετώπους την πόλη και την οικογένεια στην οποία ανήκε το σκήνωμα, μια υποδιαίρεση των εν γένει θρησκευτικών αντιπαλοτήτων στην Κέρκυρα, βλ. Αλίκης Νικηφόρου, *Δημόσιες τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1999, κυρίως τις σ. 347-407.

17. *Primordia Corcyrae...* (Appendix sacra quaedam Corcyrae primordia), [Angelo Maria Querini], B.I. 237, I.B. 237. Ως προς την εν γένει στάση του σημαντικού αυτού λατινιστικού-

του θεμελιώδους έργου του λατινιστή Angelo-Maria Querini, όπου την αρχαιολογία της Κέρκυρας συνοδεύει και ένα παράρτημα εκκλησιαστικής ιστορίας των πρώτων χρόνων, επομένως εκείνων πριν τα σχίσματα, που βέβαια ενοποιεί την εκκλησιαστική ιστορία και άρα την εκκλησιαστική πραγματικότητα, ανεξαρτήτως της διοικητικής υπεροχής του ενός δόγματος επί του άλλου. Η δημοσίευση του έργου το 1738, και η άλλη αντίστοιχου έργου για τη Ζάκυνθο το 1756, επίσης εκ μέρους του εκεί λατινιστή Remondini¹⁸, δεν θα μείνει χωρίς απήχηση, σε μια κοινωνία όπου η Καθολική Εκκλησία βρισκόταν σε διαρκή ανταγωνισμό με την ορθόδοξη κοινότητα, την οποία σημειωτέον εκπροσωπούσε κυρίως το Συμβούλιο των Ευγενών. Πόλεμος που εκτός των άλλων μπορεί να διαβαστεί στη λειτουργία δύο σχολείων, ενός καθολικού και ενός ορθοδόξου. Ο υπόκωφος ανταγωνισμός μετετρέπη σε παρατεταμένο πόλεμο εξαιτίας της διαμάχης και της ανάμιξης των ρωμαιο-καθολικών στη λειτουργία του Κοινού Φροντιστηρίου, που προσπάθησαν άλλωστε να κλείσουν¹⁹. Η αρχαιότητα και η εκκλησιαστική ιστορία μετατρέπονται σε ένα εργαλείο ταυτότητας και εξουσίας των ομάδων που συγκροτούνται. Ας σημειωθεί ότι πολύ αργότερα, όταν ο Μουστοξύδης θα δημοσιεύσει το έργο του *Delle cose corciresi*, το 1848, ουσιαστικά θα ξαναγράψει την ιστορία της αρχαίας και πρωτοχριστιανικής Κέρκυρας, ως ορθόδοξη απάντηση στην, μοναδική έως τότε γραμμένη, ιστορία της χριστιανικής Κέρκυρας από τους ρωμαιοκαθολικούς²⁰, όπως έκανε και κατά τα πρώτα του έργα του 1804 και

που βλ. Νικηφόρου, *ό.π.*, *passim* και Αθ. Τσίτσα, «Angelus Maria Quirinus, λατινιστής Κορυφών, 1723-1727», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 8 (1971), 7-41.

18. *De Zacynthi antiquitatibus et fortuna commentarius* [Balthasar Marie Remondini], B.I. 354, I.B. 298. Το έργο αυτό δεν αγνοεί ο Λάμπρος, *ό.π.*, σ. 329-330. Αλλά τον προβληματίζει «Περίεργον μάλιστα είναι, ότι ο πρώτος τούτων δεν είναι επιχώριος ανήρ, αλλά παρεπίδημος ο Λατίνος επίσκοπος Ζακύνθου και Κεφαλληνίας[...]». Ο Remondini όμως ανήκε σ' ένα μεγάλο ρεύμα αρχαιολογίας του 18ου αιώνα, όπως και ο Montfaucon, του οποίου βέβαια το έργο γνωρίζει καλά ο Λάμπρος, όπως γνωρίζει και για τη διδασκαλία της παλαιογραφίας από τον Κωνσταντίνο Σακελλαρόπουλο στην Κέρκυρα. Για την ιστορία της αρχαιολογίας του 18ου αιώνα και τις τύχες της κατά τον επόμενο, βλ. Arn. Momigliano, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Παρίσι 1983. Για την εκκλησιαστική ιστοριογραφία, A. Dupront, *L. A. Muratori et la société européenne des pré-Lumières. Essai d'inventaire et de typologie*, <Biblioteca dell'edizione nazionale del carteggio di L.A. Muratori, IV>, Φλωρεντία 1976.

19. Για τις συγκρούσεις γύρω από τη λειτουργία διαφορετικών σχολείων και το ρόλο του συμβουλίου της πόλης, βλ. Παναγιώτας Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*. Συμβολή στην Ιστορία της εκπαίδευσης, διδακτορική διατριβή, Κομοτηνή 2000.

20. A. Mustoxidi, *Delle cose corciresi*, Αθήνα 2000, σ. 403.

του 1811-1814²¹. Η αρχαιότητα ήταν μια περιουσία που θεμελιώνει το δικαίωμα ύπαρξης και πολιτειακής διαπραγμάτευσης²² των Επτανήσιων, όπως η πρωτοχριστιανική Εκκλησία θεμελιώνει την παρουσία των ρωμαιοκαθολικών. Ας σημειωθεί δε ότι η γενιά των αρχαιογνωστών της Κέρκυρας, από την οποία προέρχεται και ο Μουστοξύδης ή εκείνοι από τους Κερκυραίους που έκαναν ανασκαφές στην Παλαιόπολη και δημοσίευαν τα ευρήματά τους, όπως ο άρχοντας Πέτρος Πολύκαρπος Βούλγαρης και οι Γκαγκάδης²³, έχουν στενές σχέσεις με τον θεσμό του Κοινού Φροντιστηρίου²⁴ και άρα με τους κύκλους της τοπικής Ορθοδοξίας, αφού πρόκειται για άρχοντες που οι οικογένειές τους το χρηματοδότησαν και το προικοδότησαν, χωρίς να επιμελούμε στην παρουσία σε αυτό του Νικηφόρου Θεοτόκη, ενός κατ' εξοχήν εκπροσώπου της αρχοντικής Κέρκυρας.

Η κριτική των πηγών γεννήθηκε όπως υποστηρίζαμε στα δικαστήρια²⁵, η αρχαιογνωσία αναπτύχθηκε ως απάντηση σε μια ρωμαιοκαθολική αξίωση, που δεν μπορούσε ν' αφήσει αδιάφορους τους διεκδικητικούς άρχοντες.

Θα ήταν παραγνώριση, αν επιμέναμε στα δύο αυτά ρεύματα, αντίληψης της ιστορίας, χωρίς να αναφερθούμε στις παράλληλες προόδους των φυσικών επιστημών²⁶. Προόδους που πρέπει να εννοήσουμε ως στροφή του κοινού και των

21. Για την εν γένει εργογραφία του Μουστοξύδη και ιδίως αυτήν της πρώτης περιόδου που συνδέεται με την πολιτειακή ιστορία της Ιονίου Πολιτείας, βλ. Ευ. Μανή, *Ανδρέας Μουστοξύδης, 1785-1860. Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, Αθήνα 1960, σ. 317 κ.ε.

22. Το πρόβλημα της θεμελίωσης μέσα από την αρχαιότητα προκάλεσε κι άλλες συζητήσεις ειδικά με τους Ισραηλίτες, βλ. *Saggio sugli Ebrei e sui Greci. Lettera Del Sig. Ab. Giuseppe Compagnoni A S.E. il Sig. Marchese Francesco Albergati Capacelli*, Βενετία 1792, μικροφωτογραφημένο αντίτυπο, Τριαντ. Σιλαβενίτης, *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 1 (1982), 51· *Lettera di un marchese Francesco Albergati Capacelli [=Jean Donas Paschalis, de Corfou] in apologia alla lettera del sig. Ab. Compagnoni... infra Ebrei e Greci* [1793], B.I. 520, I.B. 590.

23. *Archetypon Praeclari Monumenti... Corcyrens... in Paleopoleos rudibus reperti Victor et Antonius Frats: Gangadi* [1791], [Pietro & Policarpo Bulgari], I.B. 568.

24. Τζιβάρα, ό.π., σ. 156 κ.ε.

25. *Per S.E. Giustiniana Wynne Co: di Rosemberg Al Laudo* [χ.τ.], [1785], I.B. 513, που εκτός από ντοκουμέντα της περιόδου 1774-1785, αναφέρεται και στους Orsini, αυθέντες Κεφαλονιάς και Ζακύνθου, επί της Φραγκοκρατίας.

26. Βλ. ενδεικτικά I.B. τις καταχωρήσεις των ετών 1752, 1755, 1758, 1762, 1763, 1764, 1766, 1768, 1782, 1783, 1785, 1787, 1788, βλ. επίσης, για τη γενικότερη κίνηση των επιστημονικών ιδεών, *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18ος-19ος αι., Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1998.*

επιστημόνων σε ένα νέο πάθος, πέρα από αυτά της αρχαιότητας και των τίτλων, στο πάθος της καθολικής γνώσης. Μπορούμε να το παρακολουθήσουμε από τη «μανία» του 18ου αιώνα, να δημοσιεύει επιστημονικές ανακοινώσεις και να κάνει επιστημονικές διαλέξεις. Λόγια γεωγραφία, όπως στον Μάρκο-Αντώνιο Κατζαίτη²⁷, φυσική ιστορία όπως στον Γεώργιο Χωραφά²⁸, εντομολογία όπως στον Μάρκο Χαριπούρη²⁹, ιατρική στον Ζουλάτι, εφαρμοσμένα μαθηματικά στον Άγγελο Ντέλμα³⁰ και τον Αντώνιο Ρωμανό³¹, αλλά και ψυχολογία ή στροφή στη σύγχρονη ιστορία, αν σταθούμε στα έργα πάλι του γιατρού Giorgio-Francesco Zulatti, *Della forza della Musica nelle passioni, nei costumi*³², και στο έργο του Πέτρου Κουαρτάνου *Περί φυσιογνωμίας*³³ ή, για τη σύγχρονη ιστορία, στο έργο του Ευγενίου Βουλγάρεως, *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρισίμους καιρούς του Κράτους του Οθωμανικού*, του 1772, δημοσιευμένου ήδη στη γαλλική του έκδοση το 1771³⁴. Η στροφή άλλωστε προς τη νεότερη και τη σύγχρονη ιστορία συνόδευε τον αιώνα, αφού, όπως προαναφέραμε, κυκλοφόρησαν σε πολλαπλές εκδόσεις η ιστορία του Μεγάλου Πέτρου, του Αντώνιου Κατήφορου, ήδη σε δεύτερη έκδοση από το 1739³⁵, αλλά και τα φιλοσοφικά απομνημονεύματα του Angelo Calogera³⁶. Το ίδιο ενδιαφέρον για τα σύγχρονα γεγονότα θα ξαναβρούμε στα συνήθως αδημοσίευτα τότε αλλά πολυάριθμα απομνημονεύματα στα οποία καταγράφονται τα γεγονότα

27. *Geografia in dialogo con moltissime notizie storiche... di Marco Antonio Cazzaiti, nobile... di Corfù, Zante e Cefalonia*, [1738], B.I. 322, I.B. 236.

28. *Dissertazione storico-fisica della cause e delle effetti dell'eruzioni del monte Vesuvio negli anni 1751, e 1752. Del conte D. Giorgio Corafà...*, del Regimento R. Macedone, [1752], B.I. 341, I.B. 285.

29. *Lettera sopra una spezie d'insetto marino*, [Marco Carburi], [1757], B.I. 359, I.B. 302.

30. *Comitis Angeli Decima de trium corporum celeberrimo problemate mathematica inquisitio, ad... Gregorium Fontana*, [1780], B.I. 455, I.B. 474.

31. *Nuovo metodo di applicare alla Sintesi la soluzione analitica di qualunque problema... geometrico... di Antonio Romano*, [χ.τ.], [1793].

32. *Della forza della Musica nelle passioni, nei costumi... Discorso dell... Gio. Francesco Zulatti di Cefalonia*, [χ.τ.], [1787], B.I. 484, I.B. 531.

33. *Della fisionomia. Reflexioni e osservazioni. Scoltipo per le fronti era l'valore dell'onorata gente. Petr. Della Flama*, Λέυντεν 1792 [=Pietro Quartano, Corcirese], I.B. 577.

34. *Στοχασμοί εις τους παρόντας κρισίμους καιρούς, του Κράτους του Οθωμανικού*, [χ.τ., Πετρούπολη ή Λευψία] [1771-1772], I.B. 430. Για τη γαλλική έκδοση, I.B. 405.

35. *Vita di Pietro il Grande Imperador della Russia... dal ab. Antonio Catiforo*, [χ.τ.], [21739]. Το έργο γνώρισε κι άλλες εκδόσεις κατά τη διάρκεια αυτού του αιώνα.

36. *Memorie per servire all'istoria letteraria*, [Angelo Calogera], [χ.τ.], [1753-1758].

όπως εξελίσσονται όταν τρέχουν οι πολιτικές αλλαγές. Σ' αυτά τα ρεύματα σκέψης και η δημόσια υγεία³⁷, ο μαγνητισμός, η αστρονομία κ.ά. Συνοπτικά ένας ολοκληρωμένος διαφωτισμός που καθιστά κοινού και δημοσίου ενδιαφέροντος την επιστημονική σκέψη. Στις σχετικές προόδους, πρέπει να συνυπολογίσουμε τις διαλέξεις στην αγρονομική εταιρεία της Κεφαλονιάς³⁸, από το 1792, που εγγεγραμμένες στη διαφωτιστική παράδοση θέτουν τα προβλήματα κατανομής των καλλιεργούμενων επιφανειών ή της πολυδιάσπασης των μέτρων και των σταθμών³⁹ (1794). Όταν η στατιστική γίνει επίσημο αντικείμενο μελέτης της Ιονικής Ακαδημίας, θα έχει πολλούς ανθρώπους, προερχόμενους από αυτό το κλίμα, έτοιμους να την υπηρετήσουν⁴⁰.

Δύο μεγάλα ρεύματα ιστοριογραφίας λοιπόν, στο ένα να κυριαρχεί η απόδειξη διά ιστορικών στοιχείων και η αρχαιογνωσία, που τείνουν να υπηρετούν την καταγωγή και την αρχαιότητα μιας οικογένειας, ενός θεσμού, ενός πληθυσμού και να εξυπηρετούν τα δικαιώματά του, εξακτινώνοντάς τα στο παρελθόν, κυριαρχώντας έτσι σ' έναν αναδρομικά περαιτέρω χρόνο, στο άλλο να κυριαρχεί η θετική γνώση, συνυφασμένη με τη φυσική ιστορία και τα αίτια ή τις μετρήσεις των φαινομένων. Κοντά της και η στροφή προς τα σύγχρονα, πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα, συγκαταλέγοντας στα τελευταία και τα οικονομικά. Το ένα ρεύμα, το ιστοριοδιφικό/αρχαιογνωστικό υπηρετεί την πολιτική, δηλαδή τα συμβολικά δικαιώματα επί του χρόνου και του παρόντος. Το άλλο ρεύμα, αυτό της θετικής γνώσης, της στηριγμένης στην παρατήρηση, υπηρετεί την ανάγκη για μια αναδιοργάνωση της παραγωγής και σ' ένα βαθμό της κοινωνίας, επιτρέποντάς της να ελέγξει τις θνησιμότητές της, τις επάρκειές της, τη γενικότερη έκθεσή της στους φυσικούς κινδύνους. Και τα δύο ρεύματα εκπορεύονται από την ελίτ και θα εξυπηρετήσουν την ελίτ και δεν είναι στεγανά μεταξύ τους. Ας παρακολουθήσουμε δύο υλοποιήσεις τους.

Ο Στυλιανός Βλασσόπουλος γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1748. Ήταν εκ γεννήσεως και παρέμεινε ως το τέλος της ζωής του, το 1822, διακεκριμένο

37. *Dissertazione epistolare del dottore Dionisio Roidi... alle cause... a rendere insalubre la atmosfera... della villa di Littachià*, [χ.τ.], [1790], B.I. 494, I.B. 559.

38. Βλ. τις καταχωρίσεις αρ. 578, 579 στο έτος 1792 της I.B.

39. *Degli ostacoli che porta all'agricoltura di Cefalonia la dispersione delle terre, ricordo... del nob. Sig. Dottore Stefano Coidan*, [χ.τ.], [1794], B.I. 529, I.B. 599.

40. Έλλησ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Η επίδραση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα», *Κερκυραϊκά*, Αθήνα 1997, σ. 213 κ.ε. Όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης την αναφορά στις *Ricerche Statistiche intorno alla città e territorio di Prevesa*, του Καρόλου Αρμένη, Βροκίνης, *Σχεδάρια*, σ. 36.

μέλος της τοπικής εξουσίας. Μαθητής στο Κοινό Φροντιστήριο, σπουδαγμένος στην Πάντοβα, υπηρέτησε σε σημαντικότερα αξιώματα⁴¹. Το έργο του αναλύεται μεταξύ αρχαιογνωστικών ενδιαφερόντων, πολιτικής και νομικής σκέψης, δημόσιας διοίκησης, απομνημονευμάτων σύγχρονης ιστορίας, βελτίωσης της κτηνοτροφικής και της γεωργικής παραγωγής. Όταν περάσει στην ιστορία, για να γράψει την ιστορία της πόλης του, θα κάνει χωρίς περιστροφές κοινωνική και οικονομική ιστορία, αφήνοντας στην άκρη τις αρχαιογνωστικές του γνώσεις. Μέτρηση πληθυσμών, γεννητικότητα/θνησιμότητα, κριτική των δημογραφικών στοιχείων, πληθυσμιακές τάσεις σε ύπαιθρο και πόλη, λεπτομερής παρατήρηση και περιγραφή του αστικού τοπίου –και απ' αυτήν την άποψη είναι προδρομικός– δημόσια υγεία, αστικοί θεσμοί, εκκλησίες και λείψανα ως θεσμικά μορφώματα, ιστορία της παιδείας. Μια ιστορία με άλλα λόγια, που αποκόπτεται από τη διήγηση της συνέχειας, την οποία τέμνει για να μελετήσει ειδικώς το επιλεγμένο αντικείμενο: έναν κοινωνικό οργανισμό. Κι ωστόσο, μετά το σημαντικότερο αυτό έργο του, που πρέπει να ολοκληρώνει το 1813, συντηρητικοποιείται. Οι γόνιμες σκέψεις του, για την πολιτική, τη διοίκηση, τη μελέτη της κοινωνίας, φαίνονται να εξανεμίζονται όταν αναλαμβάνει να συντάξει, το 1819, μια *dottrina cristiana*, για σχολική μάλλον χρήση. Τον είχε επηρεάσει άραγε η αγγλική διοίκηση και η σαφώς συντηρητική στροφή που έφερε στα πράγματα; Φοβήθηκε; Ήθελε να κρατήσει τις δημόσιες θέσεις του; Το θέμα παραμένει ανοικτό και πάντως μένει το ερώτημα, κατά πόσο η βρετανική αλλαγή και το γενικότερο συντηρητικό κλίμα που ακολούθησε τη ναπολεόντεια ήττα δεν ανέκοψε ένα ολόκληρο κίνημα κοινωνικής σκέψης που είχε γεννηθεί τον 18ο αιώνα και κορυφώθηκε τα χρόνια μεταξύ του 1807 και του 1814.

Από αυτό το κίνημα κοινωνικής σκέψης, φαίνεται να διασώζονται μετά το 1820 μόνο οι συνταγματικές διεκδικήσεις που κι αυτές είχαν γεννηθεί τα χρόνια της βενετικής αποχώρησης.

Ο Ανδρέας Μουστοξύδης είναι συνδεδεμένος με αυτές. Ήταν άλλωστε σαράντα περίπου χρόνια νεότερος από τον Βλασσόπουλο. Ανήκε από την αρχή της σταδιοδρομίας του, περισσότερο στο ρεύμα των αρχαιογνωστών παρά των κοινωνιστών. Δούλεψε από πολύ νωρίς και χάρη στη θέση του ως ιστοριογράφου⁴², στη θεμελίωση των δικαιωμάτων επί του χρόνου, που είχε τόσο

41. Βροκίνης, ό.π., σ. 186-189· Αθ. Τσίτσα, «Στυλ. Βλασσόπουλου, Στατιστικά και Ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Χρονικά* XXI (1977), 1-144. Για το ανέκδοτο έργο του Σπ. Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομήμων* 9 (1912), 461-465.

42. Μανής, ό.π., σ. 17.

ανάγκη η νεαρή Ιόνιος Πολιτεία για να τύχει κάποιας συνταγματικής αναγνώρισης. Το έργο του εγγράφεται στην κοίτη των μεγάλων αρχαιογνωστών της κερκυραϊκής αριστοκρατίας⁴³ και των λογίων που συγκέντρωναν τίτλους επί ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, ώστε να ξεκαθαριστεί η φύση των κερκυραϊκών περιουσιών⁴⁴, ένα θέμα που θα αναστάτωνε την τοπική κοινωνία, αφού ήταν προϋπόθεση της κατάργησης των φεουδαρχικών υποχρεώσεων, και θα τροφοδοτήσει μια ξεχωριστή νομικο-ιστορική φιλολογία. Η κοινωνική προϋπόθεση θα υποχωρήσει μπροστά στη συνταγματική διεκδίκηση και τον προσδιορισμό της φύσεως του καθεστώτος. Σε αντίθεση με την προηγούμενη γενεά, το ιστορικό αντικείμενο, η κοινωνία, θα αντικατασταθεί οριστικά χάρη στο πιο αφηρημένο, που ήταν το έθνος. Σ' αυτήν την αντικατάσταση, τα αρχαιογνωστικά και νομικά εφόδια που θεμελιώναν δικαιώματα στο χρόνο και τα πράγματα ήταν πιο χρήσιμα από τις πληθυσμιακές τάσεις ή τις θεσμικές υλοποιήσεις.

Ήταν φυσικό για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο να αναγνωρίσει ως πρόγονό του τον Μουστοξύδη⁴⁵. Είχε θεμελιώσει τον τύπο ιστοριογραφίας που θεωρούσε ότι συνέχιζε ο ίδιος. Γνώριζε όμως, άραγε, ποια δυναμική είχε χαθεί όταν αναδυόταν ο Μουστοξύδης;

43. Το 1802, εκδίδει με τον Μάριο Πιέρρη, στην Κέρκυρα, την *Gazetta Urbana*. Τα επόμενα χρόνια κινείται στους κύκλους των περιοδικών και εφημερίδων, *Monitore Jonio* (1803-1811), *Mercurio letterario* (1802-1806) κ.ά. Στον τελευταίο συνεργάζεται με τον Εμμανουήλ Θεοτόκη (=Filergo Feace).

44. Βλ. π.χ. τη γνώση του για το θέμα, στη σύντομη επιστολή του στον Giovanni Querini Stampalia, Anastasia Stouraiti, *La Grecia nelle raccolte della fondazione Querini Stampalia*, Βενετία 2000, σ. 255, όπου αναφέρεται σε θέματα απαλλοτρίωσης της Βαρναίας Κορνέρ-Μπατάλια.

45. Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή...», σ. 322: «Την κριτικήν δ' εκείνην, ην μάτην ζητούμεν παρά τω Μαρμωρά, ευρίσκομεν αφθονούσαν εν τοις έργοις του ηγεμόνος των Επτανήσιων ιστοριογράφου και ιδρυτού της εν Κερκύρα ιστορικής σχολής του εκ Κύπρου έλκοντος το γένος Ανδρέου Μουστοξύδου». Για τις συνέχειες της επτανησιακής ιστοριογραφίας βλ. τον συλλογικό τόμο *Italia – Grecia: temi e storiografia a confronto*, <Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Convegno -1>, Βενετία 2001.

Nicos E. Karapidakis

L'HISTOIRE DES DOMINATIONS LATINES :
LA DÉVIATION DE L'HISTOIRE SOCIALE
VERS L'HISTOIRE NATIONALE
LA DISCORDANCE ENTRE LES PENSEURS ET
LES HISTORIOGRAPHES DE LA CONQUÊTE

(RÉSUMÉ)

La classification proposée par Spyridon Lambros dans sa célèbre communication (1914) concernant l'historiographie des Îles Ioniennes est inadéquate si l'on veut saisir la dynamique des courants historiographiques dans les sociétés de ces îles. Il est proposé de revenir dans les premières années du XVIIIème siècle pour suivre le développement de l'érudition d'abord, des curiosités historiques ensuite et l'esprit scientifique enfin, pour voir se dessiner un net courant vers ce qu'on pourrait appeler une histoire sociale, faisant ouvertement appel à la statistique, mobilisant des multiples curiosités et pour le faire, de multiples sources. Toutefois, en suivant le travail de deux historiens, celui de Stylianos Vlassopoulos et celui de Andreas Moustoxidis, il est à constater une affirmation de l'histoire érudite au détriment de l'histoire sociale, après la première décennie du XIXème siècle.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους
Εκκλησιαστικοί θεσμοί

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ:
ΔΙΑΦΟΡΕΣ, ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Α' ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Βασικό αντικείμενο του ενδιαφέροντός μου στην παρούσα ανακοίνωση είναι η θρησκεία και δη η Ορθοδοξία στον ελληνικό χώρο και η ιστορική τους προσέγγιση κυρίως κατά τους τελευταίους δύο αιώνες, στα πλαίσια μιας χαρτογράφησης της πορείας της ιστοριογραφίας κατά την περίοδο αυτή και των χαρακτηριστικών της. Τούτο συμβαίνει για το λόγο ότι η ιστορική έρευνα του ελληνικού χώρου δεν μπορεί παρά να στρέψει την προσοχή της και στο φαινόμενο «θρησκεία/Ορθοδοξία» καθώς και στο θεσμό «Εκκλησία της Ελλάδας», που έχουν επηρεάσει σε σημαντικότατο βαθμό τη διαμόρφωση και την εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας. Παράλληλα, είναι αναγκαίο να τονιστεί ευθύς εξαρχής ότι η θρησκεία και δη η Ορθοδοξία ως συγκεκριμένα αντικείμενα ιστορικής έρευνας έχουν πέσει στον ελληνικό χώρο θύματα διαφόρων ιδεολογικών και άλλων συγκρούσεων και επιλογών, για τις οποίες θα γίνει λόγος αναλυτικότερα στη συνέχεια. Δεδομένου δε ότι οι επιθετικοί προσδιορισμοί «εκκλησιαστική» και «θρησκευτική» ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας ενδέχεται να θεωρηθούν από πολλούς ταυτόσημοι, είναι χρήσιμο να γίνουν από την αρχή ορισμένες εννοιολογικές διευκρινίσεις. Βεβαίως, δεν πρόκειται για τελείως άσχετους μεταξύ τους, αλλά εν τούτοις για διαφορετικούς ερευνητικούς χώρους. Οι σημαντικές διαφορές μεταξύ τους μπορούν να συνοψιστούν ως ακολούθως:

1. *Διαφορά περιεχομένου*

Αρχικά, υπάρχει σαφής *διαφορά περιεχομένου*. Η μεν εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδας¹ επικεντρώνει το ερευνητικό της ενδιαφέρον στο θεσμό της

---

1. Ο όρος «εκκλησιαστική ιστορία», παρότι εστιάζεται εδώ στον ελληνικό χώρο, έχει φυσικά ευρύτερη σημασία και αφορά τόσο στη γενική εκκλησιαστική ιστορία όσο και στην εκκλησιαστική ιστορία άλλων επί μέρους ορθοδόξων περιοχών και λαών (π.χ. των

ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, με άλλα λόγια, στην κύρια θρησκευτική παράδοση της χώρας, και επίσης σε ό,τι σχετίζεται μαζί της (περισσότερο σε σχέση βεβαίως με το ιστορικό της παρελθόν, αλλά και με το παρόν). Η θρησκευτική ιστορία όμως εστιάζει την προσοχή της σ' έναν πολύ ευρύτερο χώρο, ο οποίος δεν περιορίζεται μόνο στην πρωτεύουσα και γενικώς επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά επεκτείνεται και στα υπόλοιπα θρησκευτά ή θρησκευτικές κινήσεις, έστω και μικρής εμβέλειας, που ενδέχεται να υπάρχουν στον ελληνικό χώρο (π.χ. νεοπαγανιστικές κινήσεις, «αιρέσεις» ή άλλα νοσηματοδοτικά συστήματα)². ακόμη δε σε διάφορες μειονοτικές ομάδες μέσα στον ίδιο τον ορθόδοξο χώρο, όπως π.χ. στους Παλαιοημερολογίτες, τις οποίες δεν θεωρεί μέσα από την προοπτική της επίσημης Εκκλησίας· τέλος δε, και σε μορφές κοσμικής θρησκευτικότητας, παραθρησκείες και ενδοκοσμικές λατρείες (π.χ. τις λατρευτικές εκδηλώσεις προς διάφορες προσωπικότητες από το χώρο της πολιτικής μέχρι αυτόν του θεάματος, ή τις κρυφές «θρησκευτικές» διαστάσεις μέσα στην ίδια την καθημερινή ζωή). Η θρησκευτική ιστορία δεν θεωρεί τα εμφανή ή αφανή αυτά φαινόμενα αμελητέας σημασίας σε αντιδιαστολή με την επικρατούσα Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά δίνει εν πολλοίς μεγαλύτερη προσοχή στη σημασία, το ρόλο και τις πιθανές επιπτώσεις των περιθωριακών αυτών κινήματων, ιδιαίτερα δε στις σχέσεις τους με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Τέτοια απόπειρα σύνθεσης της θρησκευτικής ιστορίας μιας μη ορθόδοξης κοινότητας στον ελληνικό χώρο έγινε πρόσφατα από τους Αντώνη Γ. Κάλφα και Πάρι Α. Παπαγεωργίου με τη μελέτη τους για το συνοικισμό Ευαγγελικών Κατερίνης, στην οποία καταγράφηκαν η καταγωγή, η πορεία και οι εκδόσεις τους³.

2. Διαφορά μεθόδου

Επί πλέον, υπάρχει καθαρή διαφορά μεθόδου, η οποία είναι και η σημαντικότερη στη συνάφειά μας, εφ' όσον στην εκκλησιαστική ιστορία υπάρχει

Σλάβων). Τα αναφερόμενα εδώ ειδικά χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδας βασικά ισχύουν και γενικώς.

2. Το σημείο αυτό είναι πολύ βασικό στην προσπάθεια άρθρωσης μιας συνολικής θρησκευτικής ιστορίας της Ευρώπης ή ευρωπαϊκής ιστορίας θρησκευμάτων, η οποία θα υπερβαίνει τα όρια του από κάποια χρονική στιγμή και μετά επικρατούντος χριστιανισμού και θα στρέψει την προσοχή της στο υπόλοιπο ευρύ φάσμα των ποικίλων θρησκειών, τόσο προχριστιανικών όσο και μεταχριστιανικών, του ευρωπαϊκού χώρου. Βλ. σχετικά Β. Gladigow, "Europäische Religionsgeschichte", H. G. Kippenberg – B. Luchesi (επιμ.), *Lokale Religionsgeschichte*, Marburg 1995, σ. 21-42.

3. Α. Γ. Κάλφας – Π. Α. Παπαγεωργίου, *Ο Συνοικισμός Ευαγγελικών της Κατερίνης (1923-2000). Τοπική Ιστορία και Κίνηση των Θρησκευτικών Ιδεών*, Κατερίνη 2001.

διαφορετική αντίληψη περί ιστορίας από αυτήν των θύραθεν ιστορικών. Η εκκλησιαστική ιστορία δεν είναι έτσι απλώς ιστορική έρευνα με την τρέχουσα έννοια, αλλά ουσιαστικά πρόκειται για την «Ιστορία της Θείας Οικονομίας» (Heilsgeschichte) με άλλα λόγια, πρόκειται για την ιστορική προσέγγιση του γεγονότος της θεϊκής επέμβασης για τη σωτηρία του ανθρωπίνου γένους διά μέσου της ενανθρώπισης του Ιησού Χριστού, της ίδρυσης της Εκκλησίας και της πορείας της ανά τους αιώνες. Κατά την ιστορική της έρευνα λοιπόν η εκκλησιαστική ιστορία δεν συμπεριλαμβάνει μόνο το θεμελιώδη παράγοντα «χριστιανική πίστη» ως απαραίτητη προϋπόθεση, αλλά εμφανίζει και έντονες μεταφυσικές διαστάσεις. Λόγου χάριν, δέχεται απερίφραστα και προϋποθέτει ανεπιφύλακτα τη συνεχή παρέμβαση του θείου παράγοντα στα ιστορικά δρώμενα και δη του ίδιου του Θεού ως ιδρυτού και κατευθύνοντος την πορεία της Εκκλησίας επί γης, πέρα από οποιεσδήποτε ανθρωπίνες βουλήσεις και αποφάσεις. Με τον τρόπο αυτό, η εκκλησιαστική ιστορία ακολουθεί μια συγκεκριμένη μέθοδο, η οποία –ασχέτως του αν είναι σωστή ή εσφαλμένη– παρουσιάζει ευθύς εξαρχής δυσκολίες αποδοχής και κατανόησης από τη θύραθεν ιστορική επιστήμη. Άλλωστε, δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί ιστορικοί τονίζουν ότι ο κλάδος τους υπερβαίνει τις θύραθεν ιστορικές προσεγγίσεις και ότι αυτός ανήκει πρωτίστως στο θεολογικό χώρο. Το ιδιάζον αυτό χαρακτηριστικό τονίζει καθαρά ένας παλαιότερος ιστορικός της Εκκλησίας της Ελλάδας, ο Γεράσιμος Ι. Κονιδάρης, ο οποίος δέχθηκε μεν την αναγκαία αλληλεπίδραση εκκλησιαστικής και κοσμικής ιστορίας, τόνισε όμως παράλληλα τις αρνητικές επιπτώσεις της ακράτου αποδοχής των ιδεών και των μεθόδων της κοσμικής ιστορίας κυρίως στην προτεσταντική ιστοριογραφία, οι οποίες επέφεραν τη διάλυση της έννοιας της Εκκλησίας, δηλαδή της ίδιας της απαραίτητης συνθετικής έννοιας της εκκλησιαστικής ιστορίας⁴.

Ο εκκλησιαστικός ιστορικός επιβάλλεται να σκέπτεται θεολογικώς: τούτο πρέπει να σημαίνει: ν' αναζητην εν τη εκκλησιαστική ιστορία το θεϊον σχέδιον της σωτηρίας και να εκθέτη την Εκκλησιαστικήν ιστορίαν και ως ιεράν ιστορίαν (*historia sacra*), όπως άλλοτε⁵.

Υπό την παραπάνω έννοια, η εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδας δεν διαφέρει μεν μεθοδολογικά από κάθε άλλο ιστορικό κλάδο,

εν τούτοις η θεολογική αυτής αντίληψις, δήλα δη η ερμηνεία της ιστορίας ταύτης ή η εύρεσις του νοήματος (*Sinn*) αυτής, εν τω οποίω εκφράζεται και η βαθυτέρα θεο-

4. Γ. Ι. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1954, σ. 107-108.

5. Ο.π., σ. 108.

λογική πίστις του ιστορικού συγγραφέως, φιλοσοφούντος επί των γεγονότων, φέρει ταύτην εις τον κύκλον των θεολογικών επιστημών⁶.

Επί πλέον, η εκκλησιαστική ιστορία αναπτύχθηκε βασικά κατά την περίοδο αυτή ως ενδοεκκλησιαστικός θεολογικός επιστημονικός κλάδος με σαφείς ομολογιακές περιχαρ ακώσεις, δηλαδή με προσπάθεια ιστορικής νομιμοποίησης των τοποθετήσεων της επίσημης Εκκλησίας⁷. Τούτο δε συνέβη παρά τη διαβεβαίωση πολλών εκκλησιαστικών ιστορικών περί της ανάγκης ανάπτυξης κριτικών τάσεων κατά την έρευνα⁸. Αυτό φαίνεται καθαρά αν συγκρίνει κανείς τις αξιολογήσεις ενός και του αυτού γεγονότος από ορθοδόξους, ρωμαιοκαθολικούς και προτεστάντες εκκλησιαστικούς ιστορικούς, δεδομένου ότι η κάθε πλευρά συντάσσεται συνήθως με τις κατευθύνσεις και επιλογές της αντίστοιχης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ως εκ τούτου, η εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδας παρουσιάζει έντονο κανονιστικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τον οποίο επιχειρείται άλλοτε μεν η απόρριψη, άλλοτε δε η αποδοχή ορισμένων στιγμών της μακραιώνης ορθόδοξης ιστορίας, πάντοτε βεβαίως μέσα από συγκεκριμένες οπτικές και αξιολογήσεις. Το γεγονός αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι η εκκλησιαστική ιστορία, ευρισκόμενη σε στενή συσχέτιση με το θεσμό «Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία», είναι επιρρεπής σε μυθολογία και ιδεολογικοποιήσεις⁹. Η προσαρμογή λοιπόν και η ενσωμάτωση του επιστημονικού αυτού κλάδου στις προποτικές, στις επιδιώξεις και στους σκοπούς του θεσμού «Εκκλησία» συνεπάγεται σε πολλές περιπτώσεις τον προκαθορισμό, ή έστω τον επηρεασμό των αποτελεσμάτων της ιστορικής έρευνας. Το ίδιο βεβαίως ισχύει και σε κάθε άλλη περίπτωση γενικά που η ιστορική έρευνα υποτάσσεται σε άλλες σκοπιμότητες εκτός από την εύρεση της «ιστορικής αλήθειας». Τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής ιστορίας φαίνονται καθαρά στον ορισμό της από έναν σύγχρονο εκπρόσωπό της στην Ελλάδα, τον Βλάσιο Ιω. Φειδά:

6. Ο.π., σ. 110. Πβ. και τις σχετικές απόψεις του Β. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία* I, Αθήνα 1977, σ. 8-9.

7. Αυτό έχει φυσικά επιπτώσεις σε πολλούς άλλους χώρους, όπως π.χ. στο μάθημα των Θρησκευτικών, το οποίο έχει σαφή ομολογιακό χαρακτήρα στην ελληνική εκπαίδευση. Βλ. σχετικά Δ. Κυρτάτας, «Το νόημα της ιστορίας στο μάθημα των Θρησκευτικών», *Η διδασκαλία της ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση. Διήμερο συζητήσεων*. Αθήνα, 9 και 10 Μαΐου 1986, Αθήνα 1988, σ. 92-97.

8. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 111.

9. Για ένα παράδειγμα, βλ. Β. Ν. Μακρίδης, «Ορθόδοξη Εκκλησία και Διαφωτισμός στη νεότερη Ελλάδα: Θρησκευτικές ιδεολογικοποιήσεις μιας αντιπαράθεσης», *Ιστορ* 12 (2001), 157-188.

[H] δι' αντικειμενικής εκτιμήσεως και δι' εκκλησιολογικής αξιολογήσεως των πηγών επιστημονική έκθεση του εν χώρω και χρόνω εσωτερικού και εξωτερικού ιστορικού βίου της Εκκλησίας και της αδιακόπου και αυθεντικής συνεχίσεως της ιστορικής της πορείας προς εκπλήρωσιν της εν τω κόσμω αποστολής της¹⁰.

Στη συνέχεια, χαρακτηριστικό είναι ότι η εκκλησιαστική ιστορία προβάλλει συνήθως την Ορθοδοξία ως ένα μέγεθος ουσιαστικώς υπερϊστορικό, δηλαδή αναλλοίωτο και αμετάβλητο στον πυρήνα του ανά τους αιώνες, παρά τις μεταβαλλόμενες κατά τόπον και κατά εποχήν συνθήκες¹¹. Η υποτιθέμενη αδιατάρακτη συνέχεια της ελληνικής Ορθοδοξίας σε στενή συνύφανση με το παρελθόν της οδηγεί όμως στην παράβλεψη των πολλών και σημαντικών διαφοροποιήσεων μέσα στον ορθόδοξο χώρο αυτόν καθ' εαυτόν. Για παράδειγμα, η παρουσίαση της ελληνικής Ορθοδοξίας ως ενός απόλυτα ομοιογενούς και συμπαγούς συνόλου παραβλέπει και δεν αξιολογεί ικανοποιητικά διάφορα ιστορικά μορφώματα στη βάση της, τα οποία χαρακτηρίζονται συχνά ως εξωεκκλησιαστικά, περιστασιακά και συμπτωματικά, δηλαδή ως μη έχοντα ουσιαστική σχέση με την «αυθεντική» ελληνική Ορθοδοξία. Ως εκ τούτου, η εκκλησιαστική ιστορία δεν αναπτύσσει επαρκώς την έννοια της «ιστορικότητας» των εξεταζομένων φαινομένων, με άλλα λόγια την ένταξη και τη θεώρηση των επί μέρους φάσεων εξέλιξης της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδας μέσα από το πρίσμα της αναπόφευκτης ιστορικής αλλαγής, δηλαδή μέσα στα εκάστοτε στενά ιστορικά τους πλαίσια και στις μεταξύ τους διαφορές¹². Εδώ δεν πρόκειται για την εισαγωγή μιας μορφής ιστοριοκρατίας (Historicismus), η οποία υποστηρίζει την παντοδυναμία και την απολυτότητα της ιστορικής παρατήρησης σε όλους γενικά τους τομείς καθώς και την έμφαση σε κάθε είδους λεπτομέρεια, αλλά για τη διαπίστωση ότι τα πάντα υπόκεινται αναπόφευκτα σε ιστορικές αλλαγές – αντίθετα με τις παλαιότερες απόψεις περί στατικών, αμετάβλητων, υπερϊστορικών και αιώνιων νόμων. Σημειωτέον βεβαίως ότι η ανάπτυξη της «ιστορικότητας» στο δυτικό χριστιανισμό και αρχικά στην προτεσταντική θεολογία, ιδίως από το

10. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 7.

11. Πβ. Φειδάς, ό.π., σ. 7-8.

12. Ας σημειωθεί εδώ ότι το πρόβλημα της ιστορικότητας για την ορθόδοξη θεολογία επεκτείνεται και σε πολλούς άλλους τομείς, όπως σ' αυτόν της σύγχρονης βιβλικής κριτικής, η οποία δεν έχει γίνει γενικώς δεκτή στον ορθόδοξο χώρο, γεγονός που οφείλεται σε πολλούς λόγους (π.χ. στο δεσμευτικό ρόλο της εκκλησιαστικής και δη πατερικής παράδοσης). Βλ. τις χρήσιμες παρατηρήσεις του Th. Stylianopoulos, "Historical Studies and Orthodox Theology or the Problem of History for Orthodoxy", *The Greek Orthodox Theological Review* 12 (1967), 394-419.

18ο αιώνα και μετά¹³, έδωσε σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων του ιστορικού παρελθόντος. Η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε μάλιστα στην καμπή του 19ου προς τον 20ό αιώνα το κύριο μέσο για την απομύθευση της παραδοσιακής εκκλησιαστικής ιστορίας και, σε ορισμένες περιπτώσεις, την προσπάθεια μετατροπής της σε μια μορφή θρησκευτικής ιστορίας *sui generis*¹⁴. Παράλληλα όμως, η εξέλιξη αυτή άνοιξε τους «ασκούς του Αιόλου», διότι έφερε μαζί της και το πρόβλημα της σχετικοποίησης και ακολουθού του αμφισβήτησης του περιεχομένου της χριστιανικής πίστης¹⁵, εφ' όσον παρουσιάστηκαν εξαιτίας της σοβαρές δυσχέρειες αναφορικά με τον κατάλληλο τρόπο θεμελίωσης των θρησκευτικών ιδεών και πολιτιστικών αξιών γενικά¹⁶.

Συνέπεια των παραπάνω ομολογιακών σκοπιμοτήτων είναι ότι η εκκλησιαστική ιστορία αναπτύσσει συχνά έντονες απολογητικές τάσεις υπέρ του θεσμού «Ορθόδοξη Εκκλησία» με κύριο σκοπό την υπεράσπιση της έναντι τόσο υπαρκτών όσο και φανταστικών εχθρών, προβάλλοντάς την συνήθως ως συνεχώς κινδυνεύουσα και αμυνομένη εναντίον τους. Επιδιώξι της είναι να παρουσιάζεται η Εκκλησία στην ιστορική της πορεία σχεδόν αλάνθαστη, απυρόβλητη και αλώβητη. Τοιουτοτρόπως όμως παραβλέπονται συνειδητά ή αξιολογούνται διαφορετικά οι «σκοτεινές πλευρές» της ιστορίας της, και έτσι προβάλλονται ενίοτε ιστορικά αβάσιμες απόψεις. Αυτό συνέβη, για παράδειγμα, με τη γνωστή αντιπαράθεση σχετικά με το «κρυφό σχολειό», η άρνηση της ύπαρξης του οποίου θεωρήθηκε καίριο πλήγμα κατά του ρόλου της Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία. Οι δε θύραθεν ιστορικοί που αμφισβήτησαν την ύπαρξή του¹⁷ έτυχαν εκκλησιαστικής κριτικής¹⁸. Σε μια άλλη

13. Βλ. W. Sparr, "Von der 'fides historica' zur 'historischen Religion'. Die Zweideutigkeit des Geschichtsbewußtseins der theologischen Aufklärung", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 8 (1985) 147-160.

14. Βλ. M. Murrmann-Kahl, *Die entzauberte Heilsgeschichte. Der Historismus erobert die Theologie 1880-1920*, Gütersloh 1992· U. Köpf, "Kirchengeschichte oder Religionsgeschichte des Christentums? Gedanken über Gegenstand und Aufgabe der Kirchengeschichte um 1900", F. W. Graf – H. M. Müller (επιμ.), *Der deutsche Protestantismus um 1900*, Gütersloh 1996, σ. 42-66. Βλ. επίσης F. W. Graf, "Ernst Troeltsch", N. Hammerstein (επιμ.), *Deutsche Geschichtswissenschaft um 1900*, Στουτγάρδη 1988, σ. 131-152.

15. Βλ. U. Köpf, "Theologische Wissenschaft und Frömmigkeit im Konflikt: Ferdinand Christian Baur und seine Schüler", *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 11 (1988), 169-177.

16. Βλ. σχετικά το χρήσιμο άρθρο του M. Mandelbaum, "Historicism", P. Edwards (επιμ.), *The Encyclopedia of Philosophy* 4 (1967), 22-25.

17. Βλ. Αλ. Αγγέλου, *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα 1997.

18. Βλ. ενδεικτικά N. B. Χρονοπούλου, *Η αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, Αθήνα 2002.

περίπτωση, ασκήθηκε έντονη κριτική στην ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικισμού κατά το 19ο αιώνα και στις επιπτώσεις του στον εκκλησιαστικό χώρο, ενώ δεν έγινε το ίδιο με τον εξίσου έντονο και διαδεδομένο ελληνικό εθνικισμό κατά την ίδια περίοδο¹⁹. Παρενθετικά ας αναφερθεί εδώ ότι στις θεολογικές σχολές –πέρα από την εκκλησιαστική ιστορία– διδάσκεται ανέκαθεν και το μάθημα της απολογητικής, η οποία διαμορφώνει την εκκλησιαστική άμυνα απέναντι στις όντως ή στις υποτιθέμενες αντιχριστιανικές απόψεις. Σημειωτέον πάντως εδώ ότι τέτοιες απολογητικές τάσεις ενισχύθηκαν κατά περιόδους ιδιαίτερα εξαιτίας της συχνά ιδεολογικά φορτισμένης πολεμικής που ασκήθηκε στην Ορθόδοξη Εκκλησία από διάφορους κύκλους διανοουμένων συμπεριλαμβανομένων και θύραθεν ιστορικών.

Τέλος, η εκκλησιαστική ιστορία εισάγει συχνά *sui generis* κριτήρια για την ορθότερη κατανόηση της ελληνικής Ορθοδοξίας, τα οποία δεν γίνονται κατανοητά και φυσικά αποδεκτά από τη θύραθεν ιστορική έρευνα, διότι θεωρούνται ως κατά βάση αντιεπιστημονικά. Αυτό αφορά αρχικά στην εισαγωγή μεταφυσικών ή άλλων σχετικών παραγόντων στην ιστορική της έρευνα (π.χ. η παρουσίαση της Εκκλησίας ως θείου και ανθρώπινου οργανισμού συνάμα²⁰), οι οποίοι όμως θεωρείται *a priori* από τους θύραθεν ιστορικούς ότι διαφεύγουν οιασδήποτε εμπειρικής προσέγγισης και έρευνας. Επίσης, τούτο αφορά στο επιχείρημα ότι μόνο ένας ορθόδοξος επιστήμονας, δηλαδή κάποιος που ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία, τη γνωρίζει εκ των έδων και έχει αναπτύξει ανάλογες ευαισθησίες, μπορεί να κατανοήσει σωστά την ιστορική της ανέλιξη πέραν των («αλών») και των («ακών») στιγμών της²¹. Κατά τον Γ. Ι. Κονιδάρη, «[...] η καλύτερα αυτής [της εκ-

19. Αυτό έδειξε –μεταξύ άλλων– πρόσφατα και ο Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002. Βλ. επίσης Π. Μ. Κυρομηλίδης, «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης», *Αμνηστός. Στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 486-507.

20. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 9. Πβ. και την παλαιότερη άποψη του Γεωργίου Βενδότη στην έκδοση της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Μελετίου, μητροπολίτου Αθηνών (τ. Α', Βιέννη 1783, σ. ιγ'): «Διά μέσου αυτής [της εκκλησιαστικής ιστορίας] μανθάνει ο άνθρωπος το πώς ο πολυεύσπλαχνος Πατήρ έπεμψε τον μονογενή του Υιόν επί γης, ίνα ζητήσει το πλανηθέν πρόβατον, τον άνθρωπον δηλαδή πλανηθέντα διά την αμαρτίαν».

21. Ανάλογα επιχειρήματα για την επιστημονική εξέταση των θρησκευτικών ως φαινομένων *sui generis* είχαν υποστηρίξει παλαιότερα διάφοροι θρησκευολόγοι (R. Otto, M. Eliade), τα οποία όμως δεν δέχεται γενικώς η σύγχρονη θρησκευολογία. Βλ. ενδεικτικά E. Thomas Lawson – Robert N. McCauley, *Rethinking Religion. Connecting Cognition and Culture*, Καίμπριτζ 1990, σ. 12-14.

κλησιαστικής ιστορίας] διαπραγματεύσεις είναι δυνατή εν τη Θεολογία, διότι ο θεολόγος ιστορικός, ο έχων τας θεολογικές προϋποθέσεις, κατανοεί πληρέστερον το αντικείμενον αυτής»²². Αν και βασικά η απαίτηση αυτή περιέχει κάποια δόση αληθείας, εν τούτοις ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται από εκκλησιαστικούς ιστορικούς αποκλείει a priori τους θύραθεν ιστορικούς από το να προσεγγίσουν την ελληνική Ορθοδοξία, και δη από το να την ερμηνεύσουν κατά κάποιον τρόπο σωστά. Έτσι όμως το υπό εξέταση φαινόμενο παραμένει αποκλειστικό προνόμιο μιας μόνο κάστας ερευνητών, οι οποίοι καθορίζουν κανονιστικά το πώς θα διεξαχθεί η οποιαδήποτε προσέγγιση και έρευνά του²³.

Προχωρώντας τώρα στη θρησκευτική ιστορία, όπως αυτή έχει ήδη αναπτυχθεί κυρίως στη διεθνή θύραθεν ιστορική κοινότητα²⁴, είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι αυτή δεν δεσμεύεται από κάποια (Ορθόδοξη) Εκκλησία και τοιουτοτρόπως δεν υπηρετεί τυχόν εκκλησιαστικές σκοπιμότητες, ούτε αξιώνει με απόλυτο τρόπο την εύρεση της («ιστορικής αλήθειας»). Παράλληλα, δεν κάνει λόγο για κάποια αδιατάρακτη και ομοιογενή Ορθοδοξία ανά τους αιώνες, αλλά προσπαθεί να εξετάσει ξεχωριστά τις διάφορες φάσεις της ιστορικής της ανέλιξης μέσα στα συγκεκριμένα κοινωνικο-ιστορικά τους πλαίσια καθώς και τις ποικίλες τους ιδιαιτερότητες. Με άλλα λόγια, τονίζει την «ιστορικότητα» των υπό εξέταση φαινομένων²⁵, προσπαθεί να δει την πολυμορφία μέσα στον ορθόδοξο χώρο και δίνει επομένως ιδιαίτερη προσοχή στις διαφορετικές φωνές που ενδέχεται να υπάρχουν στους κόλπους του χωρίς a priori αξιολογικές κρίσεις. Και τούτο γιατί γνωρίζει ότι στο επίπεδο της θρησκευτικής συμπεριφοράς η πραγματικότητα είναι συνήθως πολύ διαφορετική από τη γενικευτική, χωρίς διαφοροποιήσεις εικόνα που

22. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, β.π., σ. 111.

23. Οι παραπάνω κατευθύνσεις της εκκλησιαστικής ιστορίας δεν εκφέρονται μόνο γενικώς από τους εκπροσώπους του χώρου [βλ. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Η εκκλησιαστική ιστορία και η θέση της στην εκπαίδευση (Σχεδιάγραμμα κριτικού δοκιμίου)», Ο ίδιος, *Λόγος ως αντίλογος. Θεολογικά δοκίμια*, Αθήνα 1992, σ. 127-148], αλλά και από άλλους θεολόγους. Βλ. Π. Ν. Τρεμπέλας, *Εγκυκλοπαιδεία της Θεολογίας*, Αθήνα² 1980, σ. 271-282.

24. Η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έχει τύχει τόσο της προσοχής της διεθνούς ιστορικής κοινότητας όσο, για παράδειγμα, η ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, για την οποία υπάρχει πλήθος σημαντικών μελετών (π.χ. αυτές του Αμερικανού ιστορικού Gregory L. Freeze).

25. Βλ. γενικά M. Smith, "Historical Method in the Study of Religion", J. S. Hefner (επιμ.), *On Method in the History of Religions*, <History and Theory, Beiheft 8>, Middletown, CT 1968, σ. 8-16. Βλ. και διάφορα σχετικά άρθρα στο ειδικό τεύχος του περιοδικού *Historical Reflections/Reflexions historiques* 20, τχ. 3 (φθινόπωρο 1994).

συνήθως προβάλλεται από επίσημα χείλη. Ένα σημαντικό επίσης χαρακτηριστικό της είναι ότι –θεωρητικά τουλάχιστον– αυτή παραμένει ουδέτερη ως προς το εξεταζόμενο αντικείμενο χωρίς απολογητικές διαθέσεις. Τέλος, δεν θέτει οιοσδήποτε περιορισμούς στην έρευνα, εξετάζει τα πάντα με τα γενικώς καθιερωμένα εργαλεία της ιστορικής έρευνας και ευνοεί την ανάπτυξη κριτικών τάσεων χωρίς ωραιολογίες και διθυράμβους υπέρ της Ορθοδοξίας. Εν ολίγοις, δεν θεωρεί την Ορθοδοξία ως κάτι απροσπέλαστο και απρόσιτο στην επιστημονική έρευνα, αλλά ως φαινόμενο εντασσόμενο –μαζί με πολλά άλλα φαινόμενα– στη γενικότερη κοινωνικοϊστορική πραγματικότητα, η οποία προσεγγίζεται γενικώς με τα ίδια εργαλεία και τις ίδιες μεθόδους.

3. Διαφορά ιστορικής παρουσίας

Τέλος, υπάρχει και μία άλλη διαφορά μεταξύ εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ιστορίας, η οποία σχετίζεται με την ιστορική τους παρουσία στον ελληνικό χώρο. Η πρώτη –άλλωστε με την αρωγή της επίσημης Εκκλησίας– μονοπωλεί το χώρο, θεραπεύεται σε όλες τις βασικές επί μέρους πτυχές της και διδάσκεται ως θεμελιώδες μάθημα στις θεολογικές σχολές μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837, με πλειάδα εκπροσώπων μέχρι σήμερα (Κωνσταντίνος Κοντογόνης, Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός, Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Βασίλειος Στεφανίδης, Γεράσιμος Κονιδάρης, Βλάσιος Φειδάς, Εμμανουήλ Κωνσταντινίδης, Γεώργιος Μεταλληνός κ.ά.). Ειδικότερα δε, από το 1933 είχε ιδρυθεί στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών έκτακτη έδρα της «Ιστορίας των Ορθοδόξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών και ιδίως της Ελλάδος», ενώ από το 1938 η έδρα αυτή μετονομάστηκε σε «Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από της συστάσεως αυτής». Τα ίδια ισχύουν γενικώς και για τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου διδάσκονται η γενική εκκλησιαστική ιστορία και, ειδικότερα, η εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδας (από το 1946), με πλειάδα εκπροσώπων (Ι. Αναστασίου, Ν. Ζαχαρόπουλος, Α. Γλαβίνας, Α. Αγγελόπουλος, Γ. Στογιόγλου κ.ά.). Παρόμοια ισχύουν για τις ανώτερες εκκλησιαστικές σχολές και τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, όπου έχουν διδάξει αρκετοί εκκλησιαστικοί ιστορικοί (π.χ. Φιλάρετος Βαφειδής, Βασίλειος Σταυρίδης). Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι υπάρχει πλήθος εγχειριδίων εκκλησιαστικής ιστορίας για όλες τις επί μέρους περιόδους της και τις γεωγραφικές περιοχές, ενώ εκδίδονται συνεχώς και νεότερα έργα²⁶. Πρόκειται

26. Βλ. ενδεικτικά τους δύο ογκώδεις τόμους του Βλ. Ιω. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', Αθήνα 1992 και τ. Β', Αθήνα 2009, οι οποίοι θίγουν την περίοδο μέχρι τη Μεταρρύθμιση.

με άλλα λόγια για τον εκκλησιαστικώς και θεολογικώς επίσημο και θεσμοποιημένο χώρο ιστορικής έρευνας της Ορθοδοξίας στην Ελλάδα. Ας μη λησμονείται επίσης ότι η εκκλησιαστική ιστορία – με τη μία ή την άλλη μορφή – έχει μακρά παράδοση στο χριστιανικό χώρο από την περίοδο του Ευσεβίου Καισαρείας (4ος αιώνας). Επί πλέον δε, η ύπαρξή της στον ελληνικό χώρο δεν αποτελεί κάποια ιδιαιτερότητα, αφού ο επιστημονικός αυτός χώρος έχει μακρά παράδοση και είναι θεσμοποιημένος διεθνώς σε πλείστες όσες χώρες σε θεολογικά (ρωμαιοκαθολικά και προτεσταντικά) κυρίως πλαίσια²⁷.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, η κατάσταση της θρησκευτικής ιστορίας στην Ελλάδα είναι υποτυπώδης και μάλλον απογοητευτική. Τούτο συμβαίνει παρά το γεγονός ότι οι πρώτες τάσεις εκκοσμίκευσης της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης εμφανίστηκαν ήδη την περίοδο του Διαφωτισμού²⁸. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν τελείως παραμελημένο χώρο *in statu nascendi* στο περιθώριο της ιστορικής έρευνας και μη θεσμοποιημένο μέχρι στιγμής σε κάποιο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα ή ερευνητικό κέντρο της χώρας. Η έλλειψη θεσμοποίησής του οφείλεται βασικά στο γεγονός ότι η μη θεολογική, ήγουν καθαρά θρησκευολογική, έρευνα της θρησκείας δεν υφίσταται με θεσμοποιημένη μορφή ακόμη στην Ελλάδα σε κάποιο πανεπιστήμιο ή ερευνητικό κέντρο. Σε σχέση με τον ευρύτερο ιστορικό χώρο και τις ποικίλες επί μέρους ειδικεύσεις του, οι σχετικές έρευνες με κάπως συστηματικότερο τρόπο στο χώρο της θρησκευτικής ιστορίας είναι ελάχιστες. Χαρακτηριστική εξαίρεση αποτελεί εδώ το ερευνητικό πρόγραμμα «Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι.» στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (ΕΙΕ), υπό την καθοδήγησή του Δημήτρη Αποστολόπουλου, το οποίο έχει εστιάσει την προσοχή του –μεταξύ άλλων– στο θεσμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά την Τουρκοκρατία²⁹. Γενικά πάντως, ό,τι έχει γίνει μέχρι τούδε στον τομέα της θρησκευτικής ιστορίας στη χώρα μας έχει γίνει βασικά από θύραθεν ιστορικούς τελείως περιστασιακά. Με άλλα λόγια, το κύριο ενδιαφέρον των ερευνητών αυτών δεν ήταν συνήθως η θρη-

27. Βλ. ενδεικτικά R. Kottje (επιμ.), *Kirchengeschichte heute. Geschichtswissenschaft oder Theologie?*, Trier 1970· E. Iserloh, *Kirchengeschichte – Eine theologische Wissenschaft*, Βισμπάτεν 1982· H. R. Seeliger, *Kirchengeschichte – Geschichtswissenschaft – Geschichtswissenschaft. Analysen zur Wissenschaftstheorie und Theologie der katholischen Kirchengeschichtsschreibung*, Ντύσελντορφ 1981· C. Uhlig, *Funktion und Situation der Kirchengeschichte als theologischer Disziplin*, Φρανκφούρτη 1985.

28. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 83-124.

29. Βλ. σχετικά Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία 15ος-19ος αι. Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος, Αθήνα 2000.

σκέια και δη η Ορθοδοξία, αλλά κάτι άλλο. Η στενότερη διαπλοκή όμως της Ορθοδοξίας με μια πληθώρα μορφών του νεοελληνικού βίου τούς ανάγκασε κάποια στιγμή τρόπον τινά να ασχοληθούν και με το χώρο αυτό, όχι όμως συστηματικά και αποκλειστικά. Κάτι τέτοιο είναι ουσιαστικά αναπόφευκτο, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός και μόνο ότι η Εκκλησία ήταν ο κύριος δημιουργός αρχείων στον ελληνικό χώρο με το πλήθος μητροπολιτικών, μοναστηριακών και ενοριακών αρχείων που διασώζονται σήμερα³⁰. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι μέχρι σήμερα δεν έχουμε κάποιο, έστω και υποτυπώδες, εγχειρίδιο θρησκευτικής ιστορίας της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας ή κάποιο σχετικό άρθρο που να δίνει μια έποψη του όλου ερευνητικού χώρου³¹. Επί πλέον, κανένας από τους πολλούς θύραθεν ιστορικούς στη σύγχρονη Ελλάδα δεν θα (αυτο)χαρακτηριζόταν ως ιστορικός της θρησκείας, παρότι θα δεχόταν άνετα άλλους ειδικότερους (αυτο)χαρακτηρισμούς, όπως π.χ. κοινωνικός ιστορικός και ιστορικός των ιδεών ή των θεσμών του νεοελληνικού βίου. Στις πρόσφατες δε επισκοπήσεις για τη συνολική κατάσταση της ιστοριογραφίας της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας βρίσκει κανείς είτε παντελή έλλειψη σχετικού ενδιαφέροντος ή πολύ σύντομες και σκόρπιες αναφορές σε θέματα που ανήκουν στη θρησκευτική της ιστορία³², γεγονός που φανερώνει την παραπάνω σοβαρή έλλειψη υποδομής στο χώρο αυτό. Σε δύο δε τεύχη του περιοδικού *Σύγχρονα Θέματα* των ετών 1988 και 2001, αφιερωμένα στην ιστοριογραφική παραγωγή στον ελληνικό χώρο σε

30. Βλ. σχετικά Ε. Λυκούρη-Λαζάρου, *Τα αρχεία στο νεοελληνικό κράτος έως την ίδρυση των Γενικών Αρχείων (1821-1914)*, Αθήνα 1991, σ. 97-182.

31. Αναφορικά με τη θρησκευτική ιστορία γενικά, υπάρχει το έργο των Jacques Le Goff και Pierre Nora, *Faire de l'histoire* (3 τόμοι, Παρίσι, Gallimard, 1974 / Folio, 1986) σε ελληνική έκδοση με τίτλο *Το έργο της ιστορίας* (Αθήνα, Ράππας, 1981-1988), στο οποίο θίγονται σε δύο κεφάλαια η «θρησκευτική ανθρωπολογία» και η «θρησκευτική ιστορία» (ελληνική έκδοση, τ. 2, σ. 95-170). Εκεί γίνεται –μεταξύ άλλων– λόγος για τις σχέσεις ανάμεσα στα θρησκευτικά φαινόμενα, για τη θέση των ατόμων στην κοινωνία, για τους λατρευτικούς τόπους και τη σχέση τους με το περιβάλλον, για τις λαϊκές λατρείες, τα τοπωνύμια και τους παλιούς χάρτες, για τα ποσά που δαπανώνται για τις λατρείες από τα εκκλησιαστικά εισοδήματα, για τις ιεραποστολές, για τα προσκυνήματα και για τη σχέση του αριθμού των εκκλησιών με τον πληθυσμό. Από τον τρόπο προ-σέγγισης των παραπάνω θεμάτων φαίνεται καθαρά και η διαφορά που χωρίζει τη θρησκευτική από την εκκλησιαστική ιστορία.

32. Βλ. π.χ. Α. Kitroeff, "Continuity and Change in Contemporary Greek Historiography", *European History Quarterly* 19 (1989), 143-172, στις σ. 163-164, όπου γίνεται σύντομα λόγος για κάποιες ιστορικές έρευνες σε θέματα θρησκείας από το 1970 και μετά, μέσα στη γενικότερη ενόχληση για την ιστορία των ιδεών.

όλες τις βασικές επί μέρους ειδικεύσεις της, δεν γίνεται λόγος για την ύπαρξη κάποιας ξεχωριστής παράδοσης στον τομέα της θρησκευτικής ιστορίας, ενώ υπάρχουν ενίοτε κάποιες ελάχιστες, αλλά πάλι εντελώς σκόρπιες αναφορές σε θέματα που σχετίζονται κάπως μ' αυτήν.

Β' ΑΝΑΓΚΑΙΕΣ ΕΠΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

Οι παραπάνω παρατηρήσεις και εκτιμήσεις, ιδίως σε σχέση με την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής ιστορίας στον τόπο μας, δεν σημαίνουν αναγκαστικά ότι αυτή είναι στο σύνολό της απορριπτέα από τους θύραθεν ιστορικούς ως αντιεπιστημονική. Το αντίθετο μάλιστα. Η εκκλησιαστική ιστορία καλλιεργείται για μεγάλη περίοδο πάνω σε ισχυρές βάσεις, ενώ παράλληλα έχει κάθε δικαίωμα να υφίσταται και έχει ακολουθήσει τη δική της αυτόνομη πορεία, άσχετα από τις γνώμες και τις αξιολογήσεις των θύραθεν ιστορικών. Εξάλλου, τα αποτελέσματα της εκκλησιαστικής ιστορίας είναι σε πλείστες όσες περιπτώσεις χρήσιμα και αναντικατάστατα (π.χ. από τις κριτικές εκδόσεις πηγών και τους επισκοπικούς καταλόγους μέχρι την ιστορία ειδικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων), γι' αυτό και χρησιμοποιούνται άνετα από τους θύραθεν ιστορικούς όταν παραστεί ανάγκη. Πρόκειται συνήθως για μελέτες που πληρούν γενικούς τους όρους της ιστορικής έρευνας.

Τα βασικά προβλήματα που παραμένουν με την εκκλησιαστική ιστορία είναι κυρίως αυτά της *ιδιάζουσας σκοποθεσίας και αξιολόγησης* των δεδομένων προς έρευνα. Στο σημείο ακριβώς αυτό υπεισέρχονται οι ομολογιακές προτεραιότητες και σκοποθεσίες της εκκλησιαστικής ιστορίας, οι οποίες φυσικά και δίνουν άλλη εικόνα για τις εν λόγω μελέτες προς τα έξω. Το πρόβλημα βεβαίως αυτό καθ' εαυτό δεν εμποδίζει, όπως προαναφέρθηκε, πολλούς θύραθεν ιστορικούς να χρησιμοποιούν –επιλεκτικά βεβαίως– τα πορίσματα των μελετών διαφόρων εκκλησιαστικών ιστορικών, αποφεύγοντας παράλληλα τις ομολογιακές τους αξιολογήσεις. Ας μου επιτραπεί εδώ και μια προσωπική μαρτυρία. Κάποιος θύραθεν ιστορικός μου εδιηγείτο κάποτε ότι από τα κείμενα ενός σύγχρονου εκκλησιαστικού ιστορικού μελετούσε μόνο το κύριο και μεγαλύτερο μέρος, το οποίο έβρισκε πολύ χρήσιμο, ενώ απέφευγε σκοπίμως τον πρόλογο και τον επίλογο για τους ανωτέρω ευνοήτους λόγους. Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό και δείχνει το πώς αξιολογούνται τα πορίσματα της εκκλησιαστικής ιστορίας εκ των έξω. Στη διαπίστωση αυτή σκόπευε άλλωστε και η επισήμανση των προαναφερθεισών διαφορών μεταξύ εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ιστορίας. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι στο παρόν Συνέδριο δεν εκλήθη να μιλήσει κάποιος εκκλησιαστικός ιστορικός για να αναπτύξει, έστω και πληροφοριακά, τις απόψεις

του επί του θέματος, γεγονός που υπογραμμίζει το υπάρχον χάσμα μεταξύ των δύο χώρων. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί ότι οι οποιοσδήποτε εκτιμήσεις των θύραθεν ιστορικών δεν αποτελούν το κριτήριο για τη μελλοντική ανάπτυξη της εκκλησιαστικής ιστορίας, η οποία διαγράφει τη δική της πορεία μέσα στον ευρύτερο θεολογικό χώρο. Όσο δε και αν διαφωνεί κανείς με τη μέθοδο και τις κατευθύνσεις της εκκλησιαστικής ιστορίας, δεν μπορεί να παραβλέψει ότι αυτή δεν αποτελεί απλώς και μόνο μια ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά έναν διεθνώς θεσμοποιημένο χώρο με πληθώρα επιστημονικών οργάνωσεων και οργάνων διάδοσης των απόψεων και ερευνητικών του αποτελεσμάτων. Βεβαίως, στο εξωτερικό έχει παρατηρηθεί ενίοτε η μετάβαση από την παραδοσιακή εκκλησιαστική ιστορία σε μια πνευματική ιστορία του χριστιανισμού και σε μια ιστορία του θεσμού «Εκκλησία», στις οποίες τέθηκαν κατά κάποιον τρόπο στο περιθώριο οι παραδοσιακές αξιολογικές προϋποθέσεις και επιλογές της εκκλησιαστικής ιστορίας. Παρά την επιχειρηθείσα αυτήν αποδέσμευση όμως, ενυπάρχουν ακόμη στις προσπάθειες αυτές ορισμένες κρυφές ή φανερές σκοποθεσίες σε σχέση με τον εκκλησιαστικό χώρο και επομένως η εκκλησιαστική ιστορία υπό τη μορφή αυτή πάλι δεν ταυτίζεται ουσιαστικά με τη θρησκευτική ιστορία³³.

Οι προαναφερθείσες ιδιαιτερότητες σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία δεν σημαίνουν φυσικά ότι η θεώρηση του θρησκευτικού και δη του ορθόδοξου χώρου από τους θύραθεν ιστορικούς στην Ελλάδα έχει διεξαχθεί μέχρι σήμερα με ακραιφνείς ιστορικούς όρους και κριτήρια και χωρίς καθόλου ελλείψεις. Δεν αποτελεί υπερβολή να λεχθεί ότι η θρησκεία αποτελεί έναν κατ' εξοχήν παρεξηγημένο χώρο για τους θύραθεν ερευνητές γενικά στην Ελλάδα. Το βασικότερο πρόβλημα εδώ είναι η έντονη *ιδεολογικοποίηση* του όλου θέματος. Αντιδρώντας στις απολογητικές και λοιπές τάσεις της εκκλησιαστικής ιστορίας, οι περισσότεροι θύραθεν ιστορικοί (π.χ. Γ. Κορδάτος), όταν εξέταζαν περιστασιακά την Ορθοδοξία, ανέπτυσαν συνήθως αντικλησιαστικές τάσεις και προσπαθούσαν να αποδείξουν είτε τον αρνητικό της ρόλο στην πορεία του ελληνικού έθνους, είτε να φέρουν στο φως τις σκοτεινές πλευρές του παρελθόντος της. Αυτό οφειλόταν επίσης σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι μια μεγάλη μερίδα Ελλήνων ιστορικών δεν διατηρούσε καλές

33. Βλ. ενδεικτικά V. Conzemius, "Kirchengeschichte als 'nichttheologische' Disziplin. Thesen zu einer wissenschaftstheoretischen Standortbestimmung", *Theologische Quartalschrift* 155 (1975), 187-197. Βεβαίως, υπάρχει και ο γόνιμος διάλογος της εκκλησιαστικής ιστορίας με τη θύραθεν ιστορία γενικά με σκοπό τη στενότερη συσχέτισή τους. Βλ. διάφορα σχετικά άρθρα στο περιοδικό *Kirchliche Zeitgeschichte* 5 (1992) με γενικό θέμα "Zur Historik kirchlicher Zeitgeschichte".

σχέσεις με την Ορθόδοξη Εκκλησία και ανήκε συνήθως στο αντίπαλο πολιτικο-ιδεολογικό στρατόπεδο. Οι αντιθρησκευτικές τάσεις και οι αντίστοιχες προσωπικές πεποιθήσεις και τοποθετήσεις τέτοιων ιστορικών εκφράζονταν συχνά διά μέσου της ιστορικής τους έρευνας, η οποία έπεφτε και αυτή από την πλευρά της συχνά-πυκνά στην παγίδα της ιδεολογικοποίησης.

Από την άλλη πλευρά, οι ιστορικοί αυτοί παρέλειπαν να ασχοληθούν συστηματικότερα με την ελληνική Ορθοδοξία, θεωρώντας την έρευνά της κυρίως αποκλειστικό αντικείμενο των εκκλησιαστικών ιστορικών και ευρύτερα των θεολόγων. Το γεγονός αυτό συνέβαλλε ακόμη περισσότερο στην ενίσχυση των αποκλειστικών προνομίων των εκκλησιαστικών ιστορικών πάνω στο φαινόμενο «ελληνική Ορθοδοξία» και γενικότερα στην αξιολόγηση της θρησκείας στον ελληνικό χώρο. Όλα αυτά είχαν πολλές παράδοξες αλλά και αρνητικές συνέπειες για την ανάπτυξη της θρησκευτικής ιστορίας. Οποιος ιστορικός και ερευνητής γενικά από το θύραθεν χώρο ασχολούνταν συστηματικότερα με την Ορθοδοξία και τη θρησκεία δημιουργούσε a priori υποψίες στην αντίστοιχη επιστημονική του κοινότητα ότι ενδεχομένως πρέσβευε κρυπτοθεολογικές τάσεις και σκοπιμότητες. Για το λόγο αυτό, αντιμετωπιζόταν με επιφυλακτικότητα μέσα στον ίδιο του τον επιστημονικό χώρο. Κάθε συστηματικότερη ενασχόληση λοιπόν με τη θρησκεία φάνταζε ασυνήθιστη στα μάτια πολλών θύραθεν ερευνητών, γεγονός που καθιστούσε αυτό το αντικείμενο έρευνας εξ αρχής προβληματικό και ανεπιθύμητο. Το αναμενόμενο αποτέλεσμα μιας τέτοιας νοοτροπίας ήταν φυσικά η παραμέληση της έρευνας του θρησκευτικού χώρου. Παράλληλα, η έρευνα ενός θύραθεν ιστορικού πάνω στη θρησκεία δεν αντιμετώπιζε μόνο προβλήματα μέσα στην ίδια του την επιστημονική κοινότητα, αλλά συνήθως την αγνοούσαν και οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί, οι οποίοι την ελάμβαναν κυρίως υπόψη τους μόνο και μόνο για να της ασκήσουν κριτική στην προσπάθειά τους να την αναϊρέσουν. Επομένως, οι ασχολούμενοι με τη θρησκεία ιστορικοί από το θύραθεν χώρο αντιμετώπισαν συχνά προβλήματα και δυσκολίες κατανόησης, ενίοτε δε και εχθρότητα, και από τις δύο πλευρές. Δεν είναι παράδοξο άλλωστε ότι για το μεγαλύτερο διάστημα οι χώροι της εκκλησιαστικής και της θρησκευτικής ιστορίας στον τόπο μας αναπτύχθηκαν ο ένας ερήμην του άλλου και συχνά σε αντιπαράθεση.

Η γενικότερη αδιαφορία προς την έρευνα της θρησκείας στον ελληνικό χώρο δεν αποτελεί μόνο χαρακτηριστικό των θύραθεν ιστορικών, αλλά και πολλών άλλων επιστημονικών χώρων, όπως των κοινωνικών επιστημών. Χαρακτηριστικό είναι ότι μετά τη Μεταπολίτευση στο Εθνικό Ίδρυμα Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) τα ερευνητικά προγράμματα σχετικά με τη θρησκεία στον ελληνικό χώρο παραμελήθηκαν συστηματικά, με αποτέλεσμα να μην έχουν γίνει για μεγάλο διάστημα εμπειρικές έρευνες στο νευραλγικό

αυτόν τομέα³⁴. Αν αναλογιστεί δε κανείς τον τεράστιο φανερό και λανθάνοντα ρόλο της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, μια τέτοια παραμέληση ήταν, αν μη τι άλλο, επιστημονικά τουλάχιστον εγκληματική. Βεβαίως, η όλη αυτή προβληματική κατάσταση μετριάστηκε σε σημαντικό βαθμό από το γεγονός ότι πολλοί άλλοι θύραθεν ερευνητές από διαφόρους χώρους, Έλληνες και ξένοι (π.χ. κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, λαογράφοι, εθνολόγοι, κοινωνιολόγοι της θρησκείας, πολιτικοί επιστήμονες, ιστορικοί ιδεών, νομικοί), έθιξαν συστηματικά και μη-ενίοτε με επιτόπιες εμπειρικές έρευνες- το θέμα «θρησκεία/Ορθοδοξία» στον ελληνικό χώρο και παρήγαγαν σημαντικές μελέτες. Παρότι δε οι έρευνες αυτές διεξήχθησαν συνήθως ανεξάρτητα η μία από την άλλη και τα πορίσματά τους δεν ενσωματώθηκαν σε πιο συνολικές θεωρήσεις του θρησκευτικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο, οι εν λόγω προσπάθειες συνέβαλαν στη μεγαλύτερη επαφή της θύραθεν επιστημονικής κοινότητας γενικότερα με τη θρησκεία στον ελληνικό χώρο, πέραν των ομολογιακών θεολογικών θεωρήσεων.

Μεταξύ εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ιστορίας παρατηρείται λοιπόν παραδοσιακά ένα σημαντικό χάσμα, το οποίο όμως κατά τα τελευταία χρόνια τείνει να γεφυρωθεί σε κάποιο βαθμό. Αυτό οφείλεται εν πολλοίς και στο γενικότερο κλίμα των καιρών κατά τη δεκαετία του 1990, όταν εκδηλώθηκε μεγαλύτερο και γνησιότερο ενδιαφέρον για την Ορθοδοξία στην Ανατολική Ευρώπη, στον απόηχο των ριζικών εκεί κοινωνικοπολιτικών ανακατατάξεων³⁵. Συγκεκριμένα παρατηρούνται σήμερα κάποιοι δίαυλοι επικοινωνίας μεταξύ των δύο πλευρών, γεγονός που φαίνεται από την περιστασιακή παρουσία των μεν σε συνέδρια των δε και αντιστρόφως, καθώς και την επακόλουθη ανταλλαγή απόψεων³⁶. Παράλληλα, παρατηρείται μεγαλύτερη χρησιμοποίηση των πορισμάτων και των δύο πλευρών εκατέρωθεν, χωρίς αυτό φυσικά να σημαίνει την ουσιαστική αλλαγή των βασικών κατευθύνσεων και τοποθετήσεων των δύο αυτών επί μέρους χώρων. Εν τούτοις, διακρίνεται σίγουρα μια αλλαγή πορείας και κάποιος μετριασμός παλαιότερων οξύνσεων. Οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί δείχνουν μεγαλύτερη δεκτικότητα προς τις έρευνες των θύραθεν

34. Ενδεικτικά βλ. το ενημερωτικό τεύχος *Εθνικό Ίδρυμα Κοινωνικών Ερευνών 1959-1989*, Αθήνα 1989.

35. Βλ. ενδεικτικά P. M. Kitromilides – Th. Veremis (επιμ.), *The Orthodox Church in a Changing World*, Αθήνα 1998.

36. Βλ. για παράδειγμα Γ. Δ. Μεταλληνός, «Η δυναμική του Διαφωτισμού στη δράση των Κολλυβάδων», *Ο Ερασιστής* 21 (1997), 189-200· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος 1998, σ. 461-466.

ιστορικών, ενώ οι τελευταίοι αποφεύγουν τις παλαιότερες ιδεολογικά φορτισμένες αντικκλησιαστικές θέσεις. Πρόκειται σίγουρα για ευαίωτες εξελίξεις, οι οποίες θα αποδώσουν μελλοντικά καρπούς και θα συμβάλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη και των δύο χώρων. Ας αναφερθεί εδώ εν παρόδω και το γεγονός ότι διακεκριμένοι ξένοι ερευνητές του θύραθεν χώρου που ασχολήθηκαν με τη θρησκεία έχουν ασκήσει συχνά αυτοκριτική στον τρόπο με τον οποίο είχαν κατανοήσει παλαιότερα το εν λόγω φαινόμενο και τόνισαν την ανάγκη για μια πιο ευαισθητοποιημένη προσέγγισή του³⁷. Χαρακτηριστική είναι εδώ μια δήλωση του Émile Durkheim το 1915, ο οποίος τόνισε ότι η επιστημονική προσέγγιση και η μελέτη της θρησκείας προϋποθέτουν την ίδια πνευματική/διανοητική κατάσταση με αυτήν ενός πιστού καθώς και την ύπαρξη αναλόγων θρησκευτικών συναισθημάτων και ευαισθησιών. Ειδάλλως, ο ερευνητής μοιάζει με κάποιον εκ γενετής τυφλό που προσπαθεί να μιλήσει για την ποικιλία των χρωμάτων³⁸.

Ας μη λησμονείται, τέλος, ότι προβλήματα τέτοιου είδους δεν αποτελούν αποκλειστική ιδιαιτερότητα μόνο του ελληνικού χώρου, αλλά απαντώνται και σε χώρες όπου οι θρησκευολογικές σπουδές – διαφορετικής βεβαίως προέλευσης και απόχρωσης – έχουν σημαντική ανάπτυξη. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, υπάρχουν ακόμη ανάλογες δυσκολίες κατανόησης μεταξύ της εκκλησιαστικής (Kirchengeschichte) από τη μια πλευρά, και της θρησκευτικής ιστορίας (Religionsgeschichte) και γενικότερα της θύραθεν ιστορίας από την άλλη³⁹. Η θρησκευτική ιστορία δε έχει αρχίσει σταδιακά να αναπτύσσει

37. Ενδεικτικά αναφέρω εδώ τη σχετική μαρτυρία του γνωστού κοινωνικού ανθρωπολόγου Claude Lévi-Strauss: “Dans mon adolescence, j’étais très intolérant sur ce chapitre ; aujourd’hui, après avoir étudié et enseigné l’histoire des religions – toutes sortes de religions – je suis devenu plus respectueux que quand j’avais dix-huit ou vingt ans. Et puis, même si je reste sourd aux réponses religieuses, je suis de plus en plus pénétré du sentiment que le cosmos, et la place de l’homme dans l’univers, dépassent et dépasseront toujours notre compréhension. Il arrive que je m’entende mieux avec des croyants qu’avec des rationalistes à tous crins. Au moins les premiers ont le sens du mystère. Un mystère qu’à mes yeux, la pensée apparaît constitutionnellement impuissante à résoudre. Il faut se satisfaire du grignotage inlassable auquel la connaissance scientifique se livre sur ses bords. Mais je ne sais rien de plus stimulant, plus enrichissant pour l’esprit, que d’essayer de la suivre - en profane ; tout en restant conscient que chaque progrès fait surgir de nouveaux problèmes, et que la tâche n’a pas de fin” (Claude Lévi-Strauss – Didier Eribon, *De près et de loin, suivi d’un entretien inédit* “Deux ans après”, Παρίσι 1990, σ. 14).

38. É. Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, μτφρ. K. E. Fields, Νέα Υόρκη 1995 [1915], σ. xvii.

39. E. Saurer, “Kirchengeschichte als historische Disziplin?”, F. Engel-Janost – G. Klingener

ται περισσότερο⁴⁰, έχοντας μάλιστα θεσμοποιηθεί σε καθαρά θρησκευολογικά πλαίσια [π.χ. στο Universität Bremen ως «Ιστορία του Χριστιανισμού» (Christentumsgeschichte), σε αντιδιαστολή με την εκκλησιαστική ιστορία στις ρωμαιοκαθολικές και προτεσταντικές θεολογικές σχολές]. Στη Γαλλία επίσης η ιστορία του χριστιανισμού διακρίνεται από την εκκλησιαστική ιστορία⁴¹ και διδάσκεται σε θρησκευολογικές σχολές (Section des Sciences Religieuses της École Pratique des Hautes Études), ενώ παράλληλα υπάρχουν και αρκετές θρησκευτικές ιστορίες της Γαλλίας⁴².

Μέσα λοιπόν από την παραπάνω προοπτική, είναι δυνατόν να θεωρήσει κανείς τους χώρους της εκκλησιαστικής και θρησκευτικής ιστορίας όχι μόνο αντιθετικά, αλλά και συμπληρωματικά. Η οποιαδήποτε συσχέτισή τους βεβαίως δεν θα πρέπει να παραβλέπει τις πολλές προαναφερθείσες διαφορές τους, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να υπερβληθούν. Άλλωστε, κάτι τέτοιο δεν είναι καν απαραίτητο, δοθέντος ότι οι δύο αυτοί χώροι μπορούν να αναπτύσσονται αυτόνομα και να συνυπάρχουν κάλλιστα. Αυτό όμως που κρίνεται απολύτως αναγκαίο είναι αρχικά η ισόρροπη ανάπτυξή τους και έπειτα ο

---

stein – H. Lutz (επιμ.), *Denken über Geschichte*, Μόναχο 1974, σ. 157-169· M. Klöcker – F. Magen, *Zur Erforschung der Kirchen-und Religionsgeschichte. Begriffliche Grundüberlegungen*, Κολωνία 1981.

40. Βλ. ενδεικτικά G. Kehrer (επιμ.), *Zur Religionsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Μόναχο 1980· Ο ίδιος, “Religionsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert. Religionswissenschaftliche Überlegungen”, *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 1 (1993), 93-104· H. Cancik (επιμ.), *Religions-und Geistesgeschichte der Weimarer Republik*, Ντύσελντορφ 1982. Βλ. επίσης J. Sperber, “Kirchengeschichte or the Social and Cultural History of Religion?”, *Neue Politische Literatur* 43 (1998), 13-35.

41. Βλ. τον τόμο J.-M. Mayeur (επιμ.), *L'histoire religieuse de la France. 19e-20e siècle. Problèmes et méthodes*, Παρίσι 1975· C. Langlois, “Trente ans d'histoire religieuse : suggestions pour une future enquête”, *Archives de Sciences Sociales des Religions* 63 (1987), 85-114. Βλ. και M. Simon, “Histoire des religions, Histoire du christianisme, Histoire de l'église : réflexions méthodologiques”, *Liber Amicorum. Studies in Honour of Professor Dr. C. J. Bleeker*, Leiden 1969, σ. 194-207· J. Baubérot, “L'histoire religieuse contemporaine en France”, *Le Mouvement Social* 155 (1991), 3-5.

42. Βλ. G. Cholvy – Y.-M. Hilaire, *Histoire religieuse de la France contemporaine*, τ. 1-3, Τουλούζη 1985, 1986, 1988· G. Cholvy, *La religion en France de la fin du XVIIIe à nos jours*, Παρίσι 1991· J. Le Goff – R. Rémond, *Histoire de la France religieuse*, τ. 1-4, Παρίσι 1988, 1989, 1991, 1992. Βλ. επίσης τη μνημειώδη *Histoire du christianisme dès origines à nos jours*, 14 τ., Παρίσι 1990-2001. Βλ. και τα Πρακτικά του Συνεδρίου *Un siècle d'histoire du christianisme en France : bilan historiographique et perspectives* (Rennes, 15-17 septembre 1999), Παρίσι 2000.

μεταξύ τους διάλογος. Από όσα είδαμε προηγουμένως, η θρησκευτική ιστορία του ελληνικού χώρου υπολείπεται σημαντικά σε πολλά επίπεδα της καθιερωμένης πλέον για μεγάλο χρονικό διάστημα εκκλησιαστικής ιστορίας. Στο σημείο αυτό χρειάζεται επομένως η περαιτέρω ανάπτυξη και καθιέρωση της θρησκευτικής ιστορίας για να υπάρξει τρόπος τινά κάποιο αντίβαρο στο μονοπώλιο της εκκλησιαστικής ιστορίας. Η εξέλιξη αυτή αποτελεί την προϋπόθεση για να καταστεί δυνατός κάποιου είδους ισότιμος διάλογος μεταξύ τους, ο οποίος σίγουρα θα αποβεί από πολλές σκοπιές (π.χ. αναφορικά με τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους αντιστοίχως ή με τις διαφορετικές θεωρήσεις ενός και του αυτού γεγονότος ή προσώπου) ιδιαίτερα γόνιμος. Επομένως, οι παραπάνω διαφορές μεταξύ των δύο χώρων δεν αποτελούν αναγκαστικά πρόβλημα και ανασχηση της επιστημονικής προόδου, αλλά κάλλιστα μπορούν να αποβούν εφαλτήρια για περαιτέρω καρποφόρες εξελίξεις και διαντιδράσεις μεταξύ τους, χωρίς βεβαίως ο κάθε χώρος να απολέσει την αυτοτέλεια και την αυτοσυνειδησία του. Η πρόταση αυτή γίνεται παράλληλα ασχέτως από την πιθανότητα να συμβεί σε ορισμένες περιπτώσεις πέρασμα από τον ένα χώρο έρευνας στον άλλο. Κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε στη Δύση σε μια άλλη περίπτωση, συγκεκριμένα όταν από την εκκλησιαστική κοινωνιολογία, η οποία οφειλόταν εν πολλοίς στο πρακτικό ενδιαφέρον της Εκκλησίας για το πλήρωμά της, έγινε η μετάβαση στην αποδεσμευμένη εκκλησιαστικά κοινωνιολογία της θρησκείας⁴³, η οποία γνωρίζει τεράστια ανάπτυξη τις τελευταίες δεκαετίες. Το χαρακτηριστικό είναι όμως πάλι ότι μέχρι πρότινος και στην Ελλάδα καλλιεργούνταν (κυρίως στις θεολογικές σχολές) αυτού του είδους η εκκλησιαστική κοινωνιολογία, ενώ μόνο σχετικά πρόσφατα παρατηρήθηκε σημαντική ανάπτυξη στην κοινωνιολογία της θρησκείας⁴⁴.

Γ' Η ΘΥΡΑΘΕΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Όπως προελέχθη, η καλλιέργεια της θρησκευτικής ιστορίας με συστηματικό τρόπο βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα στην Ελλάδα σε αντίθεση με την εκκλη-

43. Βλ. T. Rendtorff, "Zur Säkularisierungsproblematik. Über die Weiterentwicklung der Kirchensoziologie zur Religionssoziologie", *Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie* 2 (1966), 51-72. Βλ. επίσης πολλά σχετικά άρθρα στο ειδικό τεύχος του περιοδικού *Sociological Analysis* 50, τχ. 4 (1989).

44. Βλ. σχετικά V. N. Makrides, "Ambiguous Reception and Troublesome Relationship: The Sociology of Religion in Eastern Orthodox Europe", L. Voyé - J. Billiet (επιμ.), *Sociology and Religion. An Ambiguous Relationship*, Leuven 1999, σ. 139-154.

σιαστική ιστορία, η οποία ανθεί στον εκκλησιαστικό και πανεπιστημιακό θεολογικό χώρο. Εν τούτοις, μια σύντομη ματιά στην παραγωγή των Ελλήνων θύραθεν ιστορικών δείχνει ότι θέματα σχετιζόμενα με τη θρησκεία/Ορθοδοξία στον ελληνικό χώρο έχουν αποτελέσει αντικείμενο της έρευνάς τους σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Αναφέρομαι εδώ σε θύραθεν ιστορικούς και άλλους ερευνητές οι οποίοι βεβαίως δεν έχουν επιλέξει ως κύριο αντικείμενο έρευνάς τους τη θρησκεία στην Ελλάδα, αλλά εν τούτοις έχουν ασχοληθεί με σχετικά θέματα. Αν ρίξει κανείς μια ματιά στα κυκλοφορούντα στην Ελλάδα σήμερα ιστορικά περιοδικά (π.χ. *Τα Ιστορικά*, *Μνήμων*, *Τστωρ*, *Historiein*), αλλά και στο διεθνή χώρο, θα διαπιστώσει την ύπαρξη πολλών άρθρων που θίγουν υπό τη μια ή την άλλη μορφή τέτοια θέματα, αν και σίγουρα οι συγγραφείς τους δεν θα τα τοποθετούσαν καθόλου ή έστω πρωτίστως στο χώρο της θρησκευτικής ιστορίας. Βεβαίως, σε πολλές τέτοιες μελέτες και άρθρα εξετάζονται –άλλοτε συστηματικότερα και άλλοτε πιο περιστασιακά– θέματα που ανήκουν στο χώρο της θρησκευτικής ιστορίας. Αλλά το γεγονός αυτό από μόνο του δεν αποτελεί το εχέγγυο για να αναπτυχθεί ο εν λόγω επιστημονικός χώρος, πράγμα που θα γίνει μόνο όταν η θρησκεία αποτελέσει κύριο άξονα έρευνας των εν λόγω ερευνητών. Τούτοτρόπως, η μέχρι τούδε παραγωγή στο χώρο αυτό, αν και αξια προσοχής, έχει γίνει περισσότερο περιστασιακά από ερευνητές οι οποίοι ούτε (αυτο)αποκαλούνται ιστορικοί της θρησκείας ούτε έχουν κάνει συνήθως ειδικές θρησκευσιολογικές σπουδές, αλλά προέρχονται κατά κανόνα από άλλους ιστορικούς κλάδους. Σχεδόν οι περισσότεροι ιστοριογραφικοί άξονες που θίγονται στο παρόν Συνέδριο (π.χ. ιστορία ιδεών, συλλογικών νοοτροπιών, συνειδήσεων και συμπεριφορών, ιστορία επιστημών και φιλοσοφίας, οικονομική και κοινωνική ιστορία) έχουν σχετιστεί κατά καιρούς και με το θρησκευτικό φαινόμενο στον ελληνικό χώρο, το οποίο έτυχε λοιπόν μελέτης και έρευνας από αρκούντως διαφορετικές σκοπιές. Συγκριτικά και ποσοτικά θεωρούμενη, η θύραθεν ιστορική παραγωγή πάνω σε θέματα θρησκείας για την περίοδο του Βυζαντίου και την Τουρκοκρατία (π.χ. αναφορικά με το θεσμό του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁴⁵) είναι σχετικά μεγαλύτερη σε αντίθεση με το ενδιαφέρον για τη θρησκεία στη σύγχρονη Ελλάδα. Το γεγονός αυτό οφείλεται

45. Εκτός από τις πολλές δημοσιεύσεις των Δημήτρη Αποστολόπουλου, Μάχης Παϊτζη-Αποστολοπούλου και Παναγιώτη Μεχαλάρη στα πλαίσια του προαναφερθέντος ερευνητικού προγράμματος «Θεσμοί και ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι.», αξίζει να αναφερθούν εδώ και οι μελέτες του Χρ. Γ. Πατρινέλη. Βλ. ενδεικτικά *Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνη Μηδείας και οι ανέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ιστορική πηγή περί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους μετά την Αλωσιν χρόνους*, Αθήνα 1966.

σε πολλούς λόγους, βάσιμους και μη. Ενδεχομένως θεωρείται ότι η θρησκεία και δη η Ορθοδοξία έπαιξε παλαιότερα πολύ μεγαλύτερο ρόλο στην κοινωνία απ' ό,τι στους σύγχρονους καιρούς, εκτίμηση βεβαίως που οφείλεται σε παρεξηγήσεις και είναι ολότελα εσφαλμένη. Ειδικεύοντας λοιπόν την προσοχή μου περισσότερο στην ιστοριογραφική παραγωγή (με την ευρεία έννοια του όρου) σε σχέση με τη θρησκεία στον ελληνικό χώρο από το 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, οι εν λόγω μελέτες έχουν θίξει –μεταξύ άλλων– τις ακόλουθες βασικές θεματικές ενότητες:

- τις σχέσεις εκκλησίας και κράτους από την εποχή της Επανάστασης του 1821 και της οθωνικής περιόδου μέχρι σήμερα⁴⁶.
- τις σχέσεις της Εκκλησίας της Ελλάδας και του ελληνικού κράτους με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως⁴⁷.
- την ιστορία διαφόρων μονών σε συνδυασμό με τοπική ιστορία⁴⁸.
- την ιστορία των κατά τόπους μητροπόλεων και της ιδιάζουσας θρησκευτικής τους ζωής και παράδοσης⁴⁹.
- διάφορα θρησκευτικο-κοινωνικά κινήματα⁵⁰.
- τα πολυπληθή μητροπολιτικά, ενοριακά και μοναστηριακά αρχεία⁵¹.
- ποικίλες κοινωνικο-ιδεολογικές συγκρούσεις και το ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁵².
- διάφορες περιθωριακές ομάδες μέσα στον ευρύτερο ορθόδοξο ελληνικό χώρο⁵³.

46. Βλ. ενδεικτικά Γ. Καργιάννης, *Η εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα 2001.

47. Βλ. ενδεικτικά Χρ. Καρδαράς, *Ιωακείμ Γ' – Χαρ. Τρικούπης. Η αντιπαράθεση. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Οικουμενικού Πατριάρχη (1878-1884)*, Αθήνα 1998.

48. Βλ. ενδεικτικά Μ.-Χ. Χατζηγιάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την Τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000.

49. Βλ. ενδεικτικά Μ. Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου*, Αθήνα 1992.

50. Βλ. ενδεικτικά Θ. Σταθοπούλου, *Το κίνημα του Παπουλάκου. Οι πολιτικές, κοινωνικές και θρησκευτικές διαστάσεις του, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο*, Αθήνα 1991.

51. Βλ. ενδεικτικά Φ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά έγγραφα Αγίου Όρους. Αρχείο Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου*, Αθήνα 1998.

52. Βλ. ενδεικτικά Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραιοισμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1989.

53. Βλ. ενδεικτικά Δ. Μαλέσης, «Το παλαιοημερολογητικό ζήτημα», *Μνήμων* 22 (2000), 135-169.

- τις στενές σχέσεις της ελληνικής Ορθοδοξίας με τον εθνικισμό⁵⁴.
- το ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην εκπαίδευση και στο γλωσσικό ζήτημα⁵⁵.
- τις σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας με το «γένος των Ρωμαίων» εκτός των ελλαδικών ορίων και το φαινόμενο του κοινοτισμού⁵⁶.
- τις πολυπληθείς σημαντικές μορφές από τον ευρύτερο εκκλησιαστικό χώρο και το έργο τους⁵⁷.
- τις ποικίλες μη ορθόδοξες κινήσεις και ξένες ιεραποστολές στον ελληνικό χώρο⁵⁸.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι η πιο διαδεδομένη προσέγγιση της θρησκείας/Ορθοδοξίας από τη θύραθεν ιστορική σκοπιά ήταν ανέκαθεν αυτή της κοινωνικής ιστορίας, η οποία πάλι καθιστά φανερό το χάσμα που υφίσταται μεταξύ των εκκλησιαστικών και των θύραθεν ιστορικών προσεγγίσεων. Ας αναφερθεί εδώ το ακόλουθο παράδειγμα, το οποίο συνοψίζει in nuce τα όσα προαναφέρθηκαν σχετικά με τις διαφορές των δύο χώρων. Το 1997 δημοσιεύτηκε η διδακτορική διατριβή του θεολόγου Λέοντος Μπραγκι *Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη* (Αθήνα, Αρμός), η οποία είχε εκπονηθεί στο χώρο της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδας υπό την επίβλεψη ενός εκκλησιαστικού ιστορικού (π. Γεώργιος Μεταλληνός) και η οποία είχε εγκριθεί από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ένας κοινωνικός και οικονομικός ιστορικός, ο Κώστας Κωστής, δημοσίευσε μια βιβλιοκρισία της διατριβής αυτής⁵⁹, στην οποία τόνισε αρχικά τα θετικά της σημεία και τη σημασία της, επικρίνοντας παράλληλα τους θύραθεν ιστορικούς για τη χαρακτηριστική τους αδιαφορία προς τέτοια θέματα. Εν τούτοις είναι ενδιαφέρον το πώς αξιολόγησε ο Κωστής την

54. Βλ. ενδεικτικά P. M. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, <Variorum Collected Studies Series 453>, Aldershot 1994.

55. Βλ. ενδεικτικά Ph. Carabott, "Politics, Orthodoxy and the Language Question in Greece. The Gospel Riots of November 1901", *Journal of Mediterranean Studies* 3 (1993), 117-138.

56. Βλ. ενδεικτικά Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997.

57. Βλ. ενδεικτικά Πανελλήνιο Συμπόσιο «Θεόφιλος Καΐρης», *Ανδρος, 6-9 Σεπτεμβρίου 1984. Πρακτικά*, επιμέλεια Γ. Καρά, Αθήνα 1988.

58. Βλ. ενδεικτικά Α. Παπαδάκη, «Η γερμανική προτεσταντική προπαγάνδα στην καθ' ημάς Ανατολή», *Ιστορ* 10 (1997), 35-89.

59. Κ. Κωστής, «Αιρετικές φωνές», *Το Βήμα της Κυριακής*, έθνετο Βιβλία, 14 Σεπτεμβρίου 1997, σ. 3.

εν λόγω διατριβή από τη θύραθεν ιστορική σκοπιά. Κατά τη γνώμη του, επρόκειτο μεν για μια εξονυχιστική μελέτη της σκέψης του Μακράκη από έναν ερευνητή καλά εξοικειωμένο με θέματα θεολογίας, αλλά για μια στην ουσία α-ιστορική προσέγγιση του όλου θέματος. «Στην πραγματικότητα δεν έχουμε να κάνουμε με ένα βιβλίο ιστορίας». Για ποιους όμως λόγους συγκεκριμένα; Αρχικά, διότι δεν ελήφθησαν υπόψη οι έρευνες για τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους και για τις ριζοσπαστικές αλλαγές στην Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Με άλλα λόγια, η σκέψη του Μακράκη εξετάστηκε στην εν λόγω διατριβή ερήμην του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου μέσα από το οποίο στην ουσία αυτή είχε προέλθει. Έπειτα, από τη διατριβή αυτή έλειπε κάποια εξέλιξη της ίδιας της σκέψης του Μακράκη σε σχέση με τις συνεχείς κοινωνικές αλλαγές και τις πιθανές επιδράσεις ή τα ερεθίσματα που αυτός είχε δεχθεί από το περιβάλλον του, αλλά παρουςιάστηκε ο Μακράκης ένας και ο αυτός καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. «Με άλλα λόγια, ο κ. Μπραγκ οδηγείται σε μια πολιτική και κοινωνική αποστέρωση της σκέψης του Μακράκη, με αποτέλεσμα να καταλήγει σε ένα προϊόν που είναι α-ιστορικό και αποπνέει έντονα ευρητηριακό πνεύμα». Τέλος, προβληματική κατά τη γνώμη του Κωστή ήταν και η τελική αξιολόγηση του Μακράκη στη διατριβή αυτή ως εισηγητού μιας αιρετικής παράδοσης στον ορθόδοξο χώρο, «άποψη που όμως πολύ δύσκολα μπορεί να ληφθεί στα σοβαρά υπόψη έξω από το χώρο της θεολογίας». Εδώ γίνεται φανερό το πρόβλημα αποδοχής των ειδικών αξιολογήσεων που επιχειρεί η εκκλησιαστική ιστορία από τους θύραθεν ιστορικούς. Η κριτική του Κωστή δείχνει καθαρά την ανάγκη συνεχούς συσχέτισης της θρησκείας με την κοινωνία ως όλο, με άλλα λόγια την ένταξη της θρησκευτικής ιστορίας σε πρώτο βαθμό στην ευρύτερη κοινωνική ιστορία. Η κατακλείδα της βιβλιοκρισίας είναι όχι μόνο ενδεικτική των κατευθύνσεων αυτών των θύραθεν ιστορικών, αλλά της απόστασης που τους χωρίζει από τις επιλογές των εκκλησιαστικών ιστορικών:

Νομίζω ότι κανείς ιστορικός σήμερα δεν θα υποστήριζε ότι οι ιδέες είναι ξεκομμένες από την κοινωνία, αλλά αντιθέτως θα επεδίωκε με κάθε τρόπο να αναζητήσει τις διασταυρούμενες συναρτήσεις μεταξύ του λόγου και της πρακτικής, κοινωνικής και πολιτικής. Την άποψη αυτή δεν συμμερίζεται ο κ. Μπραγκ καθώς επίσης και ο καθηγητής κ. Μεταλληνός. Συνειπώς μάλλον βρισκόμαστε ενώπιον διαφορετικών επιλογών όσον αφορά τον τρόπο κατανόησης της ιστορικής προσέγγισης. Κατά την άποψή μου όμως με το βιβλίο του κ. Μπραγκ δεν έχουμε να κάνουμε με μια εργασία ιστορίας, έστω και αν προσθέσουμε στο τέλος και τον όρο «ιδεών», αλλά με μια άσκηση δογματικής συνέπειας, όπου η απόκλιση από ένα μέτρο συνιστά και την ερμηνεία του φαινομένου.

Δ' ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Κλείνοντας το παρόν άρθρο, κρίνεται αναγκαίο να γίνουν ορισμένες προτάσεις για τη μελλοντική ανάπτυξη της θρησκευτικής ιστορίας στον ελληνικό χώρο και τον επιστημονικό χαρακτήρα που αυτή θα μπορούσε να λάβει:

Αρχικά, είναι αναγκαία η ένταξη ή έστω η στενότερη συσχέτιση της θρησκευτικής ιστορίας με την ευρύτερη θρησκειολογική έρευνα, στην οποία η ιστορία των θρησκειών/της θρησκείας (history of religions, Religionsgeschichte) αποτελούσε ανέκαθεν πρωτεύοντα χώρο ειδίκευσης, αν και όχι τόσο σε σχέση με το χριστιανισμό γενικά. Υπό τον όρο «θρησκειολογία» δεν κατανοείται εδώ η ενασχόληση με τις θρησκείες εκτός του χριστιανισμού, όπως παρεξηγημένα κατανοείται από πολλούς στον ελληνικό χώρο μέχρι σήμερα, αλλά η διεπιστημονική συγκριτική προσέγγιση όλων ανεξαιρέτως των ποικίλων θρησκευτικών φαινομένων (συμπεριλαμβανομένου και του χριστιανισμού) με τη βοήθεια ιστορικών και εμπειρικών μεθόδων καθώς και συγκεκριμένων εννοιολογικών εργαλείων. Η σύγχρονη θρησκειολογία μέσα από μια μακρά εξέλιξη έχει αναπτύξει ορισμένες τεχνικές προσέγγισης των ιδιαίτερων περιπλοκών και πολυδιάστατων θρησκευτικών φαινομένων, από τις οποίες μπορούμε να επωφεληθούμε όσοι επιστημονικοί κλάδοι έρχονται σε αναγκαστική επαφή με τα φαινόμενα αυτά. Επί πλέον, η θρησκεία δεν κατανοείται πλέον στατικά και αποσπασματικά, αλλά δυναμικά και σε συνεχή διαντίδραση με την περιρρέουσα κοινωνία και κουλτούρα συνολικά. Αυτό σημαίνει ότι και η ελληνική Ορθοδοξία ειδικότερα μπορεί να αποτελέσει κάλλιστα αντικείμενο όχι μόνο θεολογικής, αλλά και μιας τέτοιας θρησκειολογικής έρευνας, από την οποία μπορεί να αντλήσει πολλά στοιχεία η μελλοντική θρησκευτική ιστορία. Το βασικό πρόβλημα είναι εν προκειμένω για τον ελληνικό χώρο η έλλειψη θεσμοποιημένων θρησκειολογικών σπουδών πέραν των θεολογικών σχολών, γεγονός που επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τη γενικότερη έρευνα της θρησκείας. Εν τούτοις, σε πολλές χώρες του εξωτερικού έχει αναπτυχθεί και η θρησκευτική ιστορία ως ξεχωριστός χώρος έρευνας και δη από θύραθεν ιστορικούς, παρά την παράλληλη θεσμοποιημένη ύπαρξη της εκκλησιαστικής ιστορίας. Η συνύπαρξη αυτή των δύο επί μέρους ιστορικών κλάδων, παρά τις διαφορές τους, έχει τελικά αποβεί προς όφελος και των δύο, διότι έτσι έχουν αναθεωρηθεί πολλές παραδοσιακές απόψεις, υπάρχει μεγαλύτερος πλουραλισμός μεθόδων και έχουν ανοιχθεί νέες κατευθύνσεις στην έρευνα.

Ένα ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο είχε παλαιότερα ενταχθεί διεθνώς η θρησκευτική ιστορία ήταν αυτό της κοινωνικής ιστορίας (social history,

Sozialgeschichte)⁶⁰, το οποίο είχε θεωρηθεί άλλωστε ότι αποτελούσε και το βασικότερο νόμιμο πλαίσιο ένταξής της μέσα στις ιστορικές σπουδές. Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα ως ένα βαθμό. Η θρησκεία κατανοήθηκε εδώ όχι ως κάποια υποκειμενική εμπειρία του θείου/ιερού, αλλά βασικά ως κοινωνικό φαινόμενο, βασισμένο στην κοινωνική συμπεριφορά και δράση ανθρώπων και ομάδων και υποκείμενο σε εξέλιξη και αλλαγές, όπως οι ανθρώπινες κοινωνίες συνολικά. Η ιστορική έρευνα της θρησκείας επιδίωξε εδώ να εντοπίσει το ιστορικοκοινωνικό νόημα της διδασκαλίας της και των συμβόλων της καθώς και της κοινωνικής της λειτουργίας και του ρόλου της στις πολιτικοκοινωνικές διαδικασίες. Η θρησκευτική ιστορία αναπτύχθηκε λοιπόν μέχρις ενός σημείου ως κοινωνική ιστορία, αλλά και σε συσχέτιση με την κοινωνιολογία της θρησκείας, χωρίς όμως να ταυτίζεται μαζί της⁶¹.

Πέρα από το αρχικό αυτό πλαίσιο ένταξής της, ήδη από τη δεκαετία του 1960 και μετά συντελέστηκε –αρχικά στον αγγλοσαξονικό χώρο– η λεγόμενη «πολιτισμική στροφή» (cultural turn) σε πολλές επιστήμες, η οποία επηρέασε αργότερα σε σημαντικό βαθμό και τις κατευθύνσεις της θρησκευτολογίας⁶², όπου η θρησκεία κατανοήθηκε πλέον ως ένα ευρύτερο πολιτισμικό σύστημα⁶³. Το νέο αυτό πλαίσιο καθορίζει σε σημαντικό βαθμό τους προσα-

60. Βλ. σχετικά W. Schieder, "Religionsgeschichte als Sozialgeschichte. Einleitende Bemerkungen zur Forschungsproblematik", *Geschichte und Gesellschaft* 3 (1977), 291-298. Ο ίδιος, "Religion in the Social History of the Modern World: A German Perspective", *European Studies Review* 12 (1982), 289-299. Ο ίδιος, "Sozialgeschichte der Religion im 19. Jahrhundert. Bemerkungen zur Forschungslage", W. Schieder (επιμ.), *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1993, σ. 11-28. R. van Dülmen, "Religionsgeschichte in der historischen Sozialforschung", Ο ίδιος, *Religion und Gesellschaft. Beiträge zu einer Religionsgeschichte der Neuzeit*, Φρανκφούρτη 1989, σ. 215-240. Βλ. επίσης W. Reinhard, "Möglichkeiten und Grenzen der Verbindung von Kirchengeschichte mit Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", G. Klingenstein – H. Lutz (επιμ.), *Spezialforschung und "Gesamtgeschichte"*, Μόναχο 1982, σ. 243-278. R. von Thadden, "Kirchengeschichte als Gesellschaftsgeschichte", *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), 598-614.

61. Βλ. ενδεικτικά αναφορικά με τη θρησκεία στις ΗΠΑ D. G. Hackett, "Sociology of Religion and American Religious History: Retrospect and Prospect", *Journal for the Scientific Study of Religion* 27 (1988), 461-474.

62. Βλ. H. G. Kippenberg, "Was sucht die Religionswissenschaft unter den Kulturwissenschaften?", H. Appelsmeyer – E. Billmann-Malecha (επιμ.), *Kulturwissenschaften. Felder einer prozessorientierten wissenschaftlichen Praxis*, Weilerswist 2001, σ. 240-275.

63. Βλ. C. Geertz, "Religion as a Cultural System", Ο ίδιος, *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 87-125. R. Wuthnow, "Religion as Culture", D. G. Bromley (επιμ.), *Religion and Social Order*, τ. 1, Greenwich 1991, σ. 267-283.

νατολισμούς πολλών επιστημονικών κλάδων σήμερα σε διεπιστημονική βάση, το δε «πολιτισμικό παράδειγμα» χρησιμοποιείται σε πλείστες όσες περιπτώσεις (π.χ. ακόμη και στην περιβόητη θεωρία του S. Huntington για τη σύγκρουση των πολιτισμών, όπου η θρησκεία ως βασικό πολιτισμικό στοιχείο παίζει πρωτεύοντα ρόλο). Η σύγχρονη ανάπτυξη των επιστημών του πολιτισμού ή πολιτισμολογικών επιστημών (cultural studies, Kulturwissenschaften) χαρακτηρίζεται κυρίως από έναν πλουραλισμό στο επίπεδο των χρησιμοποιούμενων μεθόδων και θεωρήσεων. Αυτό γίνεται φανερό από το γεγονός ότι δεν γίνεται λόγος μόνο για ένα, αλλά για πολλά και αλληλοσυνδόμενα μεταξύ τους πολιτισμικά σύνολα. Η πολιτισμική σύγκριση αποτελεί λοιπόν βασικό εργαλείο, όπως επίσης και η κριτική εξέταση των πολιτισμικών φαινομένων κατά την εξάρτησή τους από τα εκάστοτε μεταβαλλόμενα πλαίσια και συνθήκες. Τοιουτοτρόπως, ο πολιτισμός στο σύνολό του αποτελεί τόσο το αντικείμενο όσο και το πλαίσιο διεξαγωγής της σύγχρονης πολιτισμολογικής έρευνας. Τέλος, σημαντικό πεδίο εξέτασης αποτελούν οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους τα μέλη μιας κοινωνίας συμπεριφέρονται σε σχέση με το πολιτισμικό τους παρελθόν (πβ. τις απόψεις για το “kulturelles Gedächtnis” του J. Assmann).

Ειδικότερα, η σύγχρονη πολιτισμική ιστορία (cultural history, Kulturgeschichte)⁶⁴ είναι ευρύτερη από την κοινωνική ιστορία, διότι προσπαθεί να εσωματώσει πολλούς επί μέρους χώρους όπως την ιστορική ανθρωπολογία, την ιστορία των νοοτροπιών, την ιστορία της καθημερινότητας, την ιστορία ιδεών, τη διανοητική ιστορία και άλλους κλάδους σε ένα πιο ευρύτερο πλαίσιο, σε στενή συσχέτιση πάντα με την κοινωνική και οικονομική ιστορία. Παράλληλα, δίνει ιδιαίτερη προσοχή σε φαινόμενα τα οποία είχαν μεν αποτελέσει αντικείμενα μεμονωμένης έρευνας από άλλους κλάδους στο παρελθόν, αλλά τώρα θεωρούνται μέσα από μια νέα συνολικότερη προοπτική (π.χ. την πολιτισμική ιστορία των διαφόρων επιστημονικών παραδόσεων/πλαίσια, της φύσης, της τεχνολογίας, των επικοινωνιακών μέσων και πρακτικών). Στη συνέχεια, δίνεται έμφαση όχι πλέον σε μια ομαλή καταγραφή

64. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η πολιτισμική ιστορία έχει και η ίδια ένα παλαιότερο ιστορικό υπόβαθρο και προηγούμενη ανάπτυξη στο 19ο και 20ο αιώνα (βλ. τα έργα του Jakob Burckhardt), παρά τις διαφορές που υπάρχουν στις επί μέρους φάσεις της ανάπτυξής της. Για παράδειγμα, η πολιτισμική ιστορία θεωρήθηκε παλαιότερα ως ασχολούμενη με την ιστορική εξέλιξη των λαών του παρελθόντος και του παρόντος που δεν είχαν γραπτές ιστορικές πηγές [βλ. J. H. Greenberg, “History IV: Culture History”, D. L. Sills (επιμ.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* 6 (1968), 448-455], αλλά η θεώρηση αυτή δεν γίνεται φυσικά δεκτή γενικώς σήμερα.

ιστορικών γεγονότων και σε μια γραμμική πορεία ανέλιξης «μιας» και μόνο ιστορίας, αλλά αντιθέτως γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η πολυμορφία, η αντιπαλότητα και η ετερότητα «πολλών» συνυπαρχουσών ιστοριών, από τις οποίες καμιά δεν καταλαμβάνει τελικά κάποια προνομιά ως «κύριο αφήγημα» (master narrative) στην ιστοριογραφική προσπάθεια (πβ. τις κατευθύνσεις του New Historicism του S. Greenblatt). Επί πλέον, το ενδιαφέρον στρέφεται όχι πια μόνο στο επίπεδο των κυρίαρχων τάξεων και των ηγετικών κοινωνικών στρωμάτων και στις αντίστοιχες νοοτροπίες τους, αλλά και σε απλά μέλη των κοινωνιών αυτών καθώς και στο λαϊκό πολιτισμό γενικά. Τούτο συμβαίνει διότι οι συχνά παραθεωρημένες αυτές πτυχές της ιστορίας μπορούν να δώσουν από τη σκοπιά μιας μικροκλίμακας πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Από την άλλη πλευρά, η σύγχρονη πολιτισμική ιστορία επιδιώκει να υπερβεί τα αδιέξοδα της παλαιότερης κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, η οποία είχε εν πολλοίς δώσει μεγαλύτερη προσοχή στους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες στη συγκρότηση των ανθρώπινων κοινωνιών και είχε θεωρήσει τον κόσμο των ιδεών τρόπον τινά ως εποικοδόμημα των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να παραθεωρηθεί σε σημαντικό βαθμό η αυτονομία των ανθρώπινων νοοτροπιών απέναντι στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και η ενίοτε διαμορφωτική τους επίδραση πάνω σ' αυτές και στην ανθρώπινη συμπεριφορά γενικότερα⁶⁵. Επί πλέον, ειδικά θέματα εξέτασης αποτελούν οι βιωμένες εμπειρίες των μελών μιας κοινωνίας, το φύλο, η εθνοτική/εθνική ομάδα και η θρησκεία, τα οποία έχουν τεράστια πολιτισμική σημασία, εφ' όσον είναι σε θέση να καθορίσουν τη σχέση των συγκεκριμένων ατόμων με τα αντίστοιχα κοινωνικά σύνολα και τους τρόπους με τους οποίους αυτά βιώνουν την κοινωνική πραγματικότητα. Χαρακτηριστική είναι εδώ η προσέγγιση του πολιτισμού ως ενός συστήματος σημείων που εκφράζονται συμβολικά, γεγονός που ισχύει κατ' εξοχήν για το χώρο της θρησκείας.

Μια επί πλέον σημαντική θεώρηση στη σύγχρονη πολιτισμική ιστορία είναι η αναβαθμισμένη προσοχή στο ρόλο της γλώσσας και της γλωσσικής πράξης σε όλες τις μορφές της, οι οποίες κατανοούνται όχι πλέον ως παθητικοί και ανενεργοί φορείς, αλλά ως παράγοντες που συμβάλλουν και αυτοί άμεσα στη διαμόρφωση του γνωστικού κεφαλαίου μιας κοινωνίας. Στο πλαίσιο

65. Στην περίπτωση της Σχολής των *Annales*, αυτό είχε αποφευχθεί σε σημαντικό βαθμό, και οι συγκεκριμένες προσεγγίσεις της παραμένουν πολύ χρήσιμες από τη σκοπιά μιας ειδικότερης θρησκευτικής ιστορίας. Βλ. σχετικά A. Ricks, "Die französische Sozial- und Mentalitätsgeschichte als Basis einer Geschichte der glaubenden Menschen", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 101 (1990), 58-79.

σιο αυτό, η κοινωνία, η κουλτούρα και ο κόσμος συνολικά κατανοούνται ως «κείμενα» που πρέπει να αναγνωσθούν ως συστήματα σημείων, ενώ οι συμβολικές πράξεις ως γλωσσικοί κώδικες που πρέπει να αποδομηθούν με σκοπό να εντοπιστεί το νόημά τους και το πώς «αναπαρίσταται» η κοινωνική πραγματικότητα (πβ. τη χαρακτηριστική επισήμανση των αναλογιών που υπάρχουν μεταξύ τελετουργικών και γλωσσικών δομών στη σύγχρονη θρησκευολογία). Τέλος, στα πλαίσια μιας μεταμοντέρνας ανάλυσης των «λόγων/αφηγήσεων» (discourses) ενός κοινωνικού συνόλου, δηλαδή του συνολικού του γνωστικού κεφαλαίου, δόθηκε έμφαση (υπό την επίδραση κυρίως του Μ. Foucault) όχι πλέον στην αυτονόητη αποδοχή τους ως δεδομένων συστημάτων γνώσης για την κατανόηση της εν λόγω κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά πολύ περισσότερο στις συνθήκες γένεσης, διαμόρφωσης, νομιμοποίησης και επιβολής τους, στις αντιπαράθεσεις μεταξύ διαφόρων και ανταγωνιζομένων τέτοιων («λόγων/αφηγήσεων») μέσα σε μια κοινωνία και ιδίως στις σχέσεις μεταξύ των («λόγων/αφηγήσεων») αυτών από τη μια πλευρά, και δομών ισχύος και εξουσίας κάθε είδους από την άλλη. Αυτό σημαίνει ότι οι οποιεσδήποτε πολιτισμικές θεωρήσεις και τοποθετήσεις διαμορφώνονται πάντοτε μέσα από συγκεκριμένες προοπτικές και καταλήγουν σε ορισμένα νοητικά σχήματα, τα οποία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ότι ισχύουν γενικά, κανονιστικά και διαπολιτισμικά. Αυτό κατέστη σαφές μέσα από πολλές μελέτες (π.χ. των E. Said, H. Wolff, M. Todorova), με τη συνειδητοποίηση του πώς η ευρωπαϊκή Δύση στα πλαίσια της πολιτικής, στρατιωτικής, οικονομικής και πολιτισμικής της ισχύος κατά την αποικιοκρατική της επέκταση δημιούργησε συγκεκριμένους, συνήθως υποτιμητικούς («λόγους/αφηγήσεις») για πολλά άλλα πολιτισμικά σύνολα, συμπεριλαμβανομένης μάλιστα και της Ανατολικής Ευρώπης. Με την έννοια αυτή, η σύγχρονη πολιτισμική ιστορία αποπύσσει και έντονα κριτικές διαθέσεις απέναντι σε κάθε είδους επιβεβλημένες και δήθεν αυτονόητες πολιτισμικές προσλήψεις, τις οποίες προσπαθεί τόσο να απομυθοποιήσει όσο και να σχετικοποιήσει.

Ειδικότερα αναφορικά με τη θρησκεία, η σύγχρονη πολιτισμική ιστορία επιχειρεί αρχικά να διευρύνει το κοινωνικό υπόβαθρο και τον κοινωνικό ρόλο της θρησκείας και να τα εντάξει σε μια συνολικότερη πολιτισμολογική θεώρηση με σκοπό να κατανοήσει τη θρησκεία κατά τη διαδικασία συγκρότησης, διατήρησης και αναμετάδοσης του πολιτισμού ως όλου, τόσο στις υλικές όσο και στις πνευματικές του μορφές, από τη μια γενιά στην άλλη. Παράλληλα, δίνει έμφαση τόσο στο περιεχόμενο της ίδιας της θρησκείας όσο και στο συγκεκριμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαμορφώνεται και αναπτύσσεται. Με άλλα λόγια, έχει διαπιστωθεί ότι η ίδια η επιστημονική έρευνα της θρησκείας επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο τη «συγκρότηση» του

ίδιου του αντικειμένου της, δηλαδή της θρησκείας/των θρησκειών, αλλά και τις πρακτικές που πηγάζουν από αυτό. Οι θρησκευολόγοι δεν θεωρούνται πλέον απλοί παρατηρητές θρησκευτικών φαινομένων, αλλά αντίθετα υποστηρίζεται ότι με τις νοητικές τους διεργασίες και τα ερευνητικά τους εργαλεία συμμετέχουν και αυτοί στο πώς διαμορφώνονται οι αντιλήψεις για το φαινόμενο «θρησκεία», τόσο ιδιωτικά όσο και στο δημόσιο χώρο⁶⁶. Σε τελική ανάλυση, η κατηγορία «θρησκεία» αυτή καθ' εαυτήν έχει συγκεκριμένο πολιτισμικό υπόβαθρο, το οποίο πρέπει να αναδεικνύεται μέσα από τις πολιτισμολογικές θεωρήσεις. Χαρακτηριστικές είναι εν προκειμένω οι έρευνες του J. Smith, κατά τον οποίο η έννοια της θρησκείας, όπως αυτή πρωτοαναπτύχθηκε στη Δύση, άρχισε να επεκτείνεται σταδιακά και σε πολλά άλλα πολιτισμικά σύνολα από το 16ο αιώνα και μετά, με αποτέλεσμα να θεωρείται σήμερα εσφαλμένα παγκόσμιο φαινόμενο και κάτι το αυτονόητο σε παγκόσμια κλίμακα⁶⁷. Ενδιαφέρον είναι πλέον ότι γίνεται λόγος από τους ερευνητές για την «εφεύρεση» και τη «φανταστική σύλληψη» της θρησκείας, στοιχεία που φανερώνουν καθαρά ότι η έρευνα της θρησκείας περιέχει πια αυτονόητα και την εξέταση των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες διεξάγεται η ίδια η θρησκευολογική έρευνα.

Μια τέτοια λοιπόν πολιτισμική στροφή στη θρησκευολογία σήμαινε φυσικά και το ριζικό αναπροσανατολισμό της αναφορικά με την κατανόηση της ίδιας της θρησκείας και του ρόλου της. Η θρησκευολογία δεν χρησιμοποιείται πλέον ως θεραπευτική της θεολογίας, ως φιλολογική επιστήμη (με την απλή έκδοση και το σχολιασμό πηγών και κειμένων των διαφόρων θρησκειών) ή έστω ως κοινωνική επιστήμη (με τον εντοπισμό των ενδεχομένων κοινωνικών λειτουργιών της θρησκείας). Το πέρασμα προς την κατεύθυνση των πολιτισμολογικών επιστημών έδωσε πρωτίστως έμφαση αρχικά στην πολιτισμική σημασία (*Kulturbedeutung*) όλων αυτών των επί μέρους στοιχείων και στη θεώρηση της θρησκείας, τόσο στο επίπεδο της πίστης όσο και των πρακτικών, ως βασικού παράγοντα συγκρότησης και κατανόησης της πραγματικότητας. Επί πλέον, τα αποτελέσματα της προσέγγισης αυτής δεν θεωρούνται πλέον με απόλυτο τρόπο, αλλά ότι βασίζονται πάλι σε εκάστοτε διαφορετικές και μεταβαλλόμενες πολιτισμικές συνθήκες. Στο πλαίσιο αυτό, μια θρησκευτική ιστορία του

66. Βλ. τις παρατηρήσεις του F. Tennbruck, "Religion im Maelstrom der Reflexion", J. Bergmann – A. Hahn – Th. Luckmann (επιμ.), *Religion und Kultur*, Opladen 1993, σ. 31-67.

67. Βλ. σχετικά J. Smith, *Imagining Religion. From Babylon to Jonestown*, Σικάγο/Λονδίνο 1982· Ο ίδιος, "Religion, Religions, Religious", M. C. Taylor (επιμ.), *Critical Terms for Religious Studies*, Σικάγο/Λονδίνο 1998, σ. 269-284.

ελληνικού χώρου δεν θα αποσκοπούσε μόνο στο να ανασυγκροτήσει τη θρησκευτική και θεολογική του εξέλιξη με μια απλή, έστω και λεπτομερή, καταγραφή, ταξινόμηση και παρουσίαση πηγών, κειμένων, γεγονότων, σχετικών πληροφοριών και άλλων στοιχείων. Αντιθέτως, θα έδινε πολύ μεγαλύτερη έμφαση, για παράδειγμα, στη συγκεκριμένη κοινωνική βάση της ελληνικής Ορθοδοξίας, στην εξελικτική της πορεία καθώς και στη θεσμική της οργάνωση και παρουσία ως παράγοντος ισχύος στο ελληνικό κοινωνικο-πολιτισμικό σύστημα συνολικά. Παράλληλα, θα έστρεφε την προσοχή της στις συνθήκες εκείνες που καθορίζουν και διαμορφώνουν τους συγκεκριμένους (λόγους/αφηγήσεις) της ελληνικής Ορθοδοξίας, τους τρόπους μετάδοσής τους και τις διαδικασίες αποδοχής τους από τους πιστούς. Σκοπός πάντοτε παραμένει η κατά το δυνατόν καλύτερη σύλληψη της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της ελληνικής Ορθοδοξίας ως ενός φαινομένου («μακράς διάρκειας») κατά τη διαμόρφωση της ελληνικής κουλτούρας συνολικά. Η οργανική λοιπόν ένταξη της θρησκευτικής ιστορίας στις πολιτισμολογικές επιστήμες θα συνέβαλλε στην αποδέσμευση της έρευνας της Ορθοδοξίας από τις ομολογιακές της αφετηρίες και κατευθύνσεις και στο διάλογο με πολλές άλλες επιστήμες που δείχνουν ανάλογες ευαισθησίες. Με τον τρόπο αυτό, θα ήταν δυνατόν να εντοπιστεί και να αναλυθεί καλύτερα η άμεση ή έμμεση επίδραση της Ορθοδοξίας πάνω στην άθρωση της ελληνικής ιδιάζουσας κουλτούρας και η συχνή μεταμόρφωση διαφόρων αρχικά καθαρώς θρησκευτικών καταβολών και κινήτρων σε τελειώς κοσμικά αργότερα. Τέτοια θέματα προς έρευνα στα πλαίσια μιας «γενεαλογίας» του ελληνικού κοινωνικο-πολιτισμικού συστήματος θα ήταν, για παράδειγμα, η ευρύτερη σημασία των ορθόδοξων παραδοσιαρχικών τάσεων, η μακρόχρονη αντιπαλότητα Ανατολής-Δύσης και οι μεταμορφώσεις της, η διαμόρφωση του ορθόδοξου κοινοτισμού ως ειδικού τρόπου ζωής και νοοτροπίας, καθώς και οι σημαντικές ιδιαιτερότητες του ορθόδοξου χώρου –σε αντιδιαστολή με τη Δύση– αναφορικά με φαινόμενα όπως η εκκοσμίκευση, ο αντικληρικαλισμός και ο εκσυγχρονισμός. Άνευ λοιπόν μιας συστηματικότερης θρησκευτικής ιστορίας του ελληνικού χώρου σε πολιτισμολογικά πλαίσια καθίσταται ελλιπής η συνολική μας γνώση για την υπό εξέταση κοινωνία και κουλτούρα.

Η διεύρυνση αυτή των οριζώντων της θρησκευτικής ιστορίας θα σήμαινε επίσης και τη διεύρυνση των ενδιαφερόντων και της ερευνητικής της εμβέλειας. Η θρησκευτική ιστορία δεν θα παρέμενε έτσι δεσμευμένη στις κανονιστικές θεωρήσεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και σε ό,τι η τελευταία θεωρεί αποδεκτό και θεμιτό. Αντιθέτως, θα εξέταζε τόσο τον επίσημο κανονιστικό εκκλησιαστικό λόγο όσο και το «αιρετικό περιθώριο», το οποίο ενδέχεται να παίζει σε πολλές περιπτώσεις λανθάνοντως πολύ σημαντικό ρόλο. Παράλληλα, θα έστρεφε την προσοχή της και σε διαστάσεις της θρησκευτικής ζωής

στα πλαίσια της προαναφερθείσας πολιτισμολογικής της ένταξης, οι οποίες βρίσκονται εκτός των ενδιαφερόντων της εκκλησιαστικής ιστορίας. Μερικά συγκεκριμένα παραδείγματα μπορούν να αποδείξουν του λόγου το αληθές:

Μια έρευνα του σημαντικότερου προσκυνήματος στον ελληνικό χώρο, της Παναχίας της Τήνου, από τη σκοπιά της θρησκευτικής ιστορίας δεν θα ενδιαφερόταν τόσο για μια εξιστόρηση των γεγονότων τα οποία οδήγησαν στη δημιουργία και καθιέρωσή του. Η έρευνα αυτή θα προσπαθούσε κυρίως να εξετάσει το πώς συγκεκριμένα εντάσσεται το προσκύνημα αυτό στην τοπική κοινωνία και κουλτούρα, αλλά και ευρύτερα στον ελληνικό χώρο, δίνοντας παράλληλα ιδιαίτερη έμφαση τόσο στις ακραϊφώνως θρησκευτικές όσο και στις («μη θρησκευτικές») πτυχές του όλου φαινομένου: για παράδειγμα, στον πολιτικό ρόλο του προσκυνήματος, στο συνεκτικό ή συγκρουσιακό του ρόλο για την τοπική κοινωνία, στο φαινόμενο του θρησκευτικού τουρισμού, στις οικονομικές διαστάσεις του προσκυνήματος –συμπεριλαμβανομένων και τυχόν ατασθαλιών και σκανδάλων και της σημασίας του ως πηγής πλουτισμού για συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα– και στις απόψεις της επίσημης Εκκλησίας σχετικά με τα παραπάνω θέματα και το υπόβαθρό τους. Η προσοχή λοιπόν σε ενδεχομένως περιθωριακές πτυχές του όλου θέματος θα συνέβαλλαν τελικά στην ανάδειξη των πολιτισμικών διαστάσεων του εν λόγω προσκυνήματος με έναν τρόπο με τον οποίο δεν θα προσέγγιζε το θέμα η συνήθης εκκλησιαστική ιστορία.

Περαιτέρω, η εξέταση των εικόνων, των κομβικών αυτών σημείων στην ορθόδοξη παράδοση γενικά, από τη σκοπιά της θρησκευτικής ιστορίας δεν θα παρέμενε μόνο στις επίσημες εκκλησιαστικές απόψεις σχετικά με το νόημα και τη σημασία των εικόνων στην ορθόδοξη λατρευτική ζωή, οι οποίες απόψεις βασίζονται στην πλούσια ορθόδοξη θεολογία της εικόνας του παρελθόντος αλλά και του παρόντος. Αντιθέτως, θα έδινε μεγαλύτερη προσοχή στην *πραγματική* θέση των εικόνων στην ορθόδοξη κουλτούρα, εξετάζοντας το πώς αυτές προσεγγίζονται στην ουσία από τους πιστούς, την ευρύτερη πολιτισμική τους σημασία, καθώς και τη συνήθη μαγική και δεισιδαιμονική τους χρήση. Οι περιπτώσεις αυτές δεν θα αξιολογηθούν *a priori* ως απομάκρυνση από τις παραδοσιακές ορθόδοξες θέσεις για τις εικόνες, αλλά θα καταβληθεί προσπάθεια συνολικότερης κατανόησης του όλου ζητήματος, στο πλαίσιο πάντοτε μιας θεώρησης των εικόνων ως βασικών προϋποθέσεων για τη σύλληψη της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της Ορθοδοξίας.

Το ίδιο αφορά και στη μελέτη της επίσημης και ανεπίσημης/λαϊκής θρησκευτικότητας στον ελληνικό χώρο, των οποίων η στενή διαπλοκή, αλλά ενίοτε και η διαπάλη αποτελούν σαφή πραγματικότητα. Η θρησκευτική ιστορία του ελληνικού χώρου θα δώσει λοιπόν έμφαση –χωρίς αξιολογικές

προτιμήσεις- στις ποικίλες μορφές λαϊκής και κάθε είδους περιθωριακής θρησκευτικότητας με σκοπό την πλήρη καταγραφή της στον εν λόγω γεωγραφικό χώρο, πράγμα που δεν πρόκειται να γίνει ποτέ σ' αυτήν τη βάση από την εκκλησιαστική ιστορία. Το ίδιο ισχύει και για τα φαινόμενα «ορθοδοξία» και «αίρεση» και τα σχετικά όρια διάκρισής τους σε πολλές περιπτώσεις. Η θρησκευτική ιστορία δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει τα κανονιστικά κριτήρια της εκκλησιαστικής ιστορίας για το τί αποτελεί ορθοδοξία και τί αίρεση, αλλά θα προσπαθήσει να αναδείξει όλες τις αντιτιθέμενες τάσεις στον ελληνικό χώρο, τις διαδικασίες επικράτησης της μιας πάνω στις άλλες και την υποκρυπτόμενη δυναμική πίσω από τις ζυμώσεις αυτές στην πολιτισμολογική της συνάφεια.

Η προσέγγιση των διαφόρων συλλογικών-συμβολικών πρακτικών (π.χ. θρησκευτικά τελετουργικά και πανηγύρεις), οι οποίες αφθονούν στον ορθόδοξο ελληνικό χώρο, μπορεί να αποβεί επίσης από τη σκοπιά της θρησκευτικής ιστορίας ιδιαίτερα αποκαλυπτική, διότι θα αναδείξει τις πολλές παραμελημένες πτυχές τους, όπως το πολιτισμικό τους υπόβαθρο, την κοινωνική διαστρωμάτωση και το ρόλο των φύλων στις επί μέρους φάσεις τους, τις βιωμένες εμπειρίες και τις επιπτώσεις τους στο κοινωνικό σύνολο, τις ποικίλες διαφορετικές, κρυφές ή φανερές, αξιολογήσεις τους καθώς και τη διαδικασία της πολιτισμικής μνήμης. Επίσης, μια θρησκευτική ιστορία θα μπορέσει με τον τρόπο αυτό να καταδείξει ότι αυτό που συχνά προβάλλεται από επίσημα εκκλησιαστικά χείλη ως διαχρονική, ανέπαφη και αναλλοίωτη παράδοση με κανονιστικές αξιώσεις παρουσιάζει από την πλευρά του μια σχετικότητα, η οποία οφείλεται στην κατά εποχές διαφορετική του πολιτισμική και λεκτική συγκρότηση. Μια τέτοια θεώρηση της εκκλησιαστικής παράδοσης γενικά δεν μπορεί όμως ποτέ να προβληθεί με τον τρόπο αυτό από την εκκλησιαστική ιστορία, η οποία την παρουσιάζει πολύ περισσότερο ως ομοιογενή και ομοιόμορφη με επακόλουθη δεσμευτική και απόλυτη ισχύ.

Η θρησκευτική ιστορία του ελληνικού χώρου οφείλει επίσης να εξετάσει τους τρόπους, τις μεθόδους και γενικότερα τις προϋποθέσεις με τις οποίες προσεγγίστηκε στο παρελθόν και προσεγγίζεται ακόμη σήμερα η θρησκεία/Ορθοδοξία στον ελληνικό χώρο, τόσο από Έλληνες όσο και από ξένους ερευνητές. Χωρίς λοιπόν να αξιώνει την πλήρη αντικειμενικότητα των αποτελεσμάτων της, η θρησκευτική ιστορία δεν θα στραφεί μόνο στην εξέταση του υποβάθρου των κυρίαρχων θρησκευτικών («λόγων/αφηγήσεων») στον ελληνικό χώρο, αλλά και σε μια αυτοεξέταση για να μπορέσει να διαπιστώσει τις εκάστοτε πολιτισμικές συνθήκες που καθορίζουν και διαμορφώνουν την ίδια της την έρευνα.

Τέλος, η θρησκευτική ιστορία θα δώσει έμφαση και θα μελετήσει θέματα που για πολλούς μεν δεν θεωρείται ότι έχουν άμεση σχέση με τη θρησκεία, αλλά εν τούτοις είναι στενά συνυφασμένα με τη θρησκεία, αν την εξετάσει και την εντάξει κανείς πολιτισμολογικά. Και τούτο διότι ακόμη και οι απλές πρακτικές που ανήκουν ή οφείλονται σε κάποιο ευρύτερο θρησκευτικό πλαίσιο μπορούν να αποκαλύψουν πολλά για τη θρησκεία ως πολιτισμική κατηγορία. Για παράδειγμα, αν λάβει κανείς υπόψη την «οικονομία της θρησκείας»⁶⁸, μπορεί να πληροφορηθεί πλείστα όσα για κάποια ενδεχομένως περιθωριακά θέματα, τα οποία όμως αποκαλύπτουν πολλά για το υπό εξέταση πολιτισμικό σύνολο. Πιο συγκεκριμένα: για το πόσο στοιχίζει μια θρησκεία στους πιστούς της (βάπτισμα, γάμος, μνημόσυνα, τρισάγια, κηδείες κ.ο.κ.), για την ανάπτυξη της θρησκευτικής παραοικονομίας με βάση τα αφορολόγητα εισοδήματα («τα τυχερά»), για τις συγκρούσεις μέσα στον κλήρο εξαιτίας οικονομικών και άλλων σχετικών θεμάτων (π.χ. την προτίμηση μιας πλουσιότερης ενορίας ή μητρόπολης), για την είσοδο ορισμένων ατόμων στις τάξεις του κλήρου εξαιτίας οικονομικών και άλλων κινήτρων, καθώς και για πολλά άλλα συναφή θέματα. Στην παραπάνω περίπτωση πρόκειται σαφώς για θέματα «επικίνδυνα», τα οποία δεν θα εξέταζε τόσο ευχάριστα η συνήθης εκκλησιαστική ιστορία.

Από τα λίγα αυτά παραδείγματα καθώς και από τα προλεχθέντα γενικότερα ελπίζεται ότι έγινε σαφές το πόσο αναγκαίο είναι να στραφούν οι θύραθεν ιστορικοί πολύ περισσότερο στο μέλλον στην ανάπτυξη της θρησκευτικής ιστορίας του ελληνικού χώρου, η οποία δεν θα αποτελέσει απλά και μόνο το αντίβαρο της εκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά θα συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της ίδιας της νεοελληνικής πραγματικότητας συνολικά.

68. Βλ. σχετικά Β. Gladigow, "Religionsökonomie – Zur Einführung in eine Subdisziplin der Religionswissenschaft", H. G. Kippenberg – B. Luchesi (επιμ.), *Lokale Religionsgeschichte*, Marburg 1995, σ. 253-258.

Vasilios N. Makrides

ECCLESIASTICAL AND RELIGIOUS HISTORY OF MODERN AND
CONTEMPORARY GREECE:
DIFFERENCES, IDIOSYNCRASIES,
AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT

(SUMMARY)

This paper gives an overview of the present situation in the fields of ecclesiastical and religious history of modern and contemporary Greece. Although both related to religion/Orthodoxy, there are several notable differences between them. Firstly, this pertains to their object of research. Ecclesiastical history concentrates on the predominant Greek Orthodoxy and again from a specific point of view, while religious history takes into consideration a wider spectrum of religious phenomena, even marginal ones within the Greek territory. Secondly and more importantly, this pertains to the research methods and agendas used by both disciplines. Ecclesiastical history is basically understood as a theological discipline with normative implications and many other particular presuppositions. It promotes a master narrative about Greek Orthodoxy and stays in close relationship to the Orthodox establishment in Greece, thus running the risk of instrumentalization for various purposes. Religious history, on the contrary, is understood as a profane discipline in the broader field of historical studies and considers religion/Orthodoxy as any other socio-cultural phenomenon. It is not allowed to make value judgements about historical processes in general, but it tries to describe and analyse them beyond the criteria of good and evil. Thirdly, a major difference can be located in the presence of both disciplines in Greece. Ecclesiastical history has been historically cultivated by many scholars within Orthodox theological schools and elsewhere, has strong footholds until today and is extensively exposed in many handbooks. By contrast, religious history remains a very marginal discipline within the Greek historical scene. Historians deal with the issue "religion" only occasionally and not in a systematic way, although they have examined so far quite a great variety of subjects related to religion/Orthodoxy. Further, there is still not even one handbook dealing with the religious history of modern and contemporary Greece. This can be partly explained by the lack of institutionalization of religious studies within Greek academia beyond the theological sphere. Yet this drawback is not only a Greek characteristic, but can be observed *mutatis mutandis* in several Western countries as well. The existing gap between ecclesiastical and religious history in Greece can be

largely attributed to the choices and the attitudes of both sides. For example, ecclesiastical historians were usually bound to the church's objectives and priorities, whereas profane historians had often exhibited strong anti-religious biases. In recent years though, there is a greater and more fruitful exchange between the two disciplines without renouncing their real and in a sense unbridgeable differences. As a result, emphasis has been placed not only on their traditional antitheses, but also on their mutual interaction by considering them as complementary too. Such an approach however will be more fruitful only if religious history becomes established in the future by attaining a more influential status within the wider community of Greek historians. Such a change will enable it to counterbalance in a way the overwhelming presence and influence of ecclesiastical history in the country. As far as the prospective development of religious history is concerned, it is advisable that it moves beyond the traditional perspectives of social history and that it situates itself within the broader context of modern cultural studies, which in recent decades have accomplished a major "cultural turn" in various scholarly domains.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους

Το ορθόδοξο μιλλέτ και τα ορθόδοξα κοινοτικά μορφώματα

Ο ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Οι ιστοριογραφικές τάσεις και συμπεριφορές κατά τον 19ο αιώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χαρακτηρίζονται από ιδιοτροπία και ιδιορρυθμία. Θα επιχειρήσω να αποτυπώσω ένα διάγραμμα της πορείας που διάνυσε η γραπτή κυρίως ελληνόφωνη εξιστόρηση στη χριστιανική Ανατολή – την Ανατολή των ορθόδοξων υπηκόων.

Προκαταρκτικά, αξίζει να υπογραμμιστούν ορισμένα στοιχεία:

Το πρώτο αναφέρεται στις κατευθύνσεις της ιστοριογραφίας στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Στον αιώνα του ιστορισμού αλλά και του εθνικισμού, η υπό διαμόρφωση επιστήμη της ιστορίας μεταβαίνει από το προεθνικό, θρησκευτικό στάδιο του οικουμενισμού προς την εκκοσμίκευση, την περίοδο διάδοσης της εθνικής ιδέας – ιδίως από τα μέσα του αιώνα και έπειτα.

Άλλο στοιχείο έχει να κάνει με τους όρους εξάπλωσης της ίδιας της συγγραφικής πρακτικής. Το εγχείρημα γραπτής ερμηνείας του παρελθόντος συναρτάται άμεσα με το γεγονός της σύστασης του νεοελληνικού κράτους και την επικοινωνία ανάμεσα στους δύο κόσμους. Αποτελεί φαινόμενο ευθέως ανάλογο με την εκστρατεία εξελληνισμού της χριστιανικής Ανατολής – με το ιδεώδες διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης στους αλλόγλωσσους ορθόδοξους πληθυσμούς: εγγράφεται στο πλαίσιο «της μεγάλης ταύτης ιδέας». Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και έπειτα, η θύραθεν ιστοριογραφία θα ενστερνιστεί την εθνική ιδέα – ή αλλιώς, επιγραμματικά: η γραπτή ιστορία ή θα είναι εθνική ή δεν θα υπάρξει.

Η πορεία της ιστοριογραφίας θα εξεταστεί μέσα από τρία ερωτήματα.

Το πρώτο είναι ποιοι γράφουν. Να προσδιοριστούν δηλαδή τα κάθε φορά

---

1. Το κείμενο διαβάστηκε σε πρωτογενή μορφή ως εισήγηση στο Σεμινάριο του Σπύρου Ασδραχά με θέμα την «Τοπική ιστορία» στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών τον Μάρτιο του 2001.

υποκείμενα της εκάστοτε συγγραφικής δραστηριότητας. Κληρικοί/λαϊκοί, ελληνόφωνοι/τουρκόφωνοι, ηγεμόνες/υπάλληλοι.

Το δεύτερο ερώτημα αναζητά το θεωρητικό υπόβαθρο, το κυρίαρχο μοντέλο με βάση το οποίο εκπονείται η ιστορική διαπραγμάτευση. Η ορθόδοξη Ανατολή καλείται να συντάξει τη δική της εξιστόρηση εντάσσοντας την όμως σε ένα επεισόκτο, ελλαδικής προέλευσης ιστοριογραφικό πρότυπο – ένα σχήμα δοτό.

Το τρίτο ερώτημα ερευνά τις ιστοριογραφικές τακτικές που επινοήθηκαν προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο στρατηγικός στόχος: η αναγωγή του συσσωρευμένου όγκου τεκμηρίων στον προτεινόμενο σχεδιασμό. Προκειμένου δηλαδή η ακατέργαστη ιστοριογραφική ύλη να συμμορφωθεί για να ανταποκριθεί σε ένα εγγενώς αντιφατικό ιστοριογραφικό εγχείρημα.

Τί εννοούμε «εγγενώς αντιφατικό εγχείρημα»; Τη σύντηξη δύο διαφορετικών ιστορικών χρόνων. Την απόπειρα να μεταμοσχευθεί στον προεθνικό, ετερόγλωσσο κόσμο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ένα νέο ιστοριογραφικό πρότυπο εθνοκεντρικής θεώρησης του παρελθόντος. Ένα σχήμα κατασκευασμένο μεν τού ελληνικού εθνικού κράτος από τον εθνικό ιστορικό στην ελληνική εθνική γλώσσα αλλά προορισμένο να μεταφερθεί εκεί όπου οι ταυτότητες συγκροτούνται στη βάση της θρησκείας και όχι του έθνους. Αντιφατικό εγχείρημα συνιστά με άλλα λόγια η έξωθεν και άνωθεν εξελληνιστική εκστρατεία η οποία εκτός από τη διδασκαλία της γλώσσας εισάγει τρόπους διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης στους χριστιανικούς ετερόγλωσσους πληθυσμούς. Δηλαδή στις ακμαίες και ενίοτε κυρίαρχες ορθόδοξες κοινότητες των τουρκόφωνων ορθοδόξων που διαβιούν υπό τη σκέπη του Πατριαρχείου, εγκατεστημένες όχι μόνον στο κέντρο, στην πρωτεύουσα, αλλά ιδίως στην περιφέρεια – την ενδοχώρα της Ανατολής. Διαθέτουν δίχτυα αλληλοϋποστήριξης, ενεργούς δικούς τους κώδικες επικοινωνίας, τυπογραφεία και βιβλία. Και δική τους γραφή – τα καραμανλίδικα. Πρόκειται για ένα αριθμητικά ικανό σύνολο, διόλου περιθωριακό, δυναμικό και αλληλοϋποστηριζόμενο και όχι πρόσφορο να αλωθεί ιδεολογικά. Όπως διαπιστώνουμε από βιβλιογραφικά τεκμήρια σύσσωμη η κοινότητα συμμετέχει στην εκδοτική παραγωγή. Την επεξεργασία, τα έξοδα, τα διαδοχικά στάδια της χειρωνακτικής εργασίας ενός τυπωμένου βιβλίου επωμίζονται οι απανταχού απόδημοι. Συχνά, τα τυχόν κέρδη ενός καραμανλίδικου εντύπου θεραπεύουν ζωτικές ανάγκες της περιφέρειας, εκπαιδευτικές και άλλες².

2. Διατηρείται ο ομφάλιος λώρος με τη γενέτειρα. Παράδειγμα: τα έσοδα από την πώληση μιας καραμανλίδικης μετάφρασης που φέρεται τυπωμένη στην Αθήνα, το 1869, σε τρεις χιλιάδες αντίτυπα, με καπαδόκη χορηγό και μεταφραστή, προορίζονται για εργα-

Παρακολουθούμε λοιπόν την ιστοριογραφική πορεία των χριστιανών της Ανατολής κατά τη μετάβαση από τον ετεροκαθορισμό στον αυτοκαθορισμό. Από την εκκλησιαστική στη θύραθεν θεματολογία, την εκκοσμίκευση. Από μια ιστοριογραφία των ηγετικών στρωμάτων, ιστοριογραφία των ολίγων –υψηλόβαθμων κληρικών και λαϊκών–, σε μια ιστοριογραφία «των μέσων όρων». Θα την ονομάτιζα «ιστοριογραφία των πολλών»: συντάσσεται κυρίως από λαϊκούς – εκπαιδευτικούς, υπαλλήλους, χαμηλόβαθμα στελέχη. Δηλαδή, από τα μέσα του αιώνα και ύστερα προσεγγίζουμε την αργή διαδικασία του «εκδημοκρατισμού της γραφής».

1. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΤΕΡΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΥ. ΠΑΡΑΤΗΡΟΥΜΕΝΟΙ ΓΗΓΕΝΕΙΣ, ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΕΣ ΑΛΛΟΓΕΝΕΙΣ

Στις αρχές του 19ου αιώνα, γύρω στον Αγώνα –με κορύφωση τη δεκαετία που προηγείται αλλά και τη δεκαετία που έπεται– οι γηγενείς χριστιανοί της Ανατολής διανύουν την «περίοδο του ετεροκαθορισμού». Ιστορικές πληροφορίες για τους ορθόδοξους θησαυρίζουν άτομα εκτός της θρησκευτικής και γλωσσικής κοινότητας. Η εποπτεία του χρόνου και η γνώση του χώρου προκύπτουν ερήμην των κατοίκων, από δυτικούς ταξιδιώτες, μέσα από τις σελίδες μιας ξενόγλωσσης περιηγητικής φιλολογίας που έλκεται από τους λαούς και πολιτισμούς της Ανατολής. Οι γηγενείς αφήνονται να τους ιστορούν κάποιοι άλλοι. Οι ίδιοι δεν συνιστούν υποκείμενα αλλά αντικείμενα της ιστορικής περιγραφής. Το δικό τους παρελθόν και παρόν καταγράφεται και ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα ενός αλλόγλωσσου, αλλόθρησκου και αλλογενούς απεσταλμένου – εντεταλμένου να συντάξει και να κοινοποιήσει μια έκθεση. Εκείνος κατέχει το προνόμιο της έκφρασης. Τα κείμενα αυτής της κατηγορίας στην ορθόδοξη Ανατολή θα αποτελέσουν αργότερα πρωτογενή πηγή, θα χρησιμεύσουν στη σύνταξη μιας εγχώριας εξιστόρησης. Σε κάθε περίπτωση ξενόγλωσσες πραγματείες από φιλόσοφους ερασιτέχνες ή και

σίες υδροδότησης της καππαδοκικής πόλης Νεβσεχίρ. Βλ. τώρα Φ. Ηλιού, «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. 1ος, 1801-1818, Αθήνα 1997, σ. κε 'Ξε', για τη θέση που κατέχει η καρμανλιδική γραμματεία στο σύνολο της βιβλιακής παραγωγής. Θεμελιακά εργαλεία με τα οποία το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών μας εφοδίασε παραμένουν η τρίτομη βιβλιογραφία *Karamanlidika των Severien Salaville – Eugène Dalleggio*, [1584-1900], Αθήνα 1958, 1966, 1974 αντίστοιχα, καθώς και η επίσης τρίτομη βιβλιογραφία της E. Balta, *Karamanlidika, Additions [1584-1900]*, *Karamanlidika XXème siècle*, και *Karamanlidika, Nouvelles Additions*, Αθήνα 1987, 1987, και 1997, αντίστοιχα.

επαγγελματίες ιστορικούς θα προκαλέσουν το ενδιαφέρον των γηγενών σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όσο το ρεύμα του ιστορισμού διαγράφει την ανιούσα καμπύλη του αναδεικνύοντας την παλαιότητα των τόπων³.

Η αρχαιογνωσία έχει και εκείνη λατινογενή προέλευση, φθάνει δηλαδή στους ορθοδόξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη διάρκεια του αιώνα από τους δρόμους της Δύσης – μέσα από συνάψεις και ανταλλαγές με την ξενόγλωσση παιδεία. Η προσοικείωση των γηγενών με τον ελληνικό παγκοσμικό κόσμο θα πραγματοποιηθεί μέσα από μεταφράσεις δυτικών κειμένων.

Τα έργα λοιπόν αυτά, είτε σε πρωτότυπη γλωσσική μορφή είτε στη νεοελληνική μεταφραστική εκδοχή τους, συγκροτούν μια εισαγόμενη γραμματεία, η οποία θα λειτουργήσει για πολλές δεκαετίες ως βάση δεδομένων⁴. Από τις ελληνικές μεταφράσεις που κυκλοφορούν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα, οικοδομείται ένα στέρεο σώμα πληροφοριών. Δυνητικοί δέκτες των ειδήσεων είναι οι υπό περιγραφήν γηγενείς και όχι μόνον το ευρωπαϊκό

3. Ήδη από τον 18ο αιώνα το ενδιαφέρον των συγγραφέων τοπογραφικών κειμένων που έχουν ως αντικείμενο την Οθωμανική Αυτοκρατορία επικεντρώνεται εκτός από την Αθήνα σε μια πόλη, την Κωνσταντινούπολη και σε μια περιοχή – την Τροία και τα περίχωρά της. Βλ. Γλία Χατζηπαναγιώτη, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής Φιλολογίας του 18ου αιώνα», *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 17 (1993), *Περιηγητικά Θέματα*, 65. Θα μπορούσαμε να στραφούμε και σε ένα άλλο είδος «γραφής», στις εικαστικές αναπαραστάσεις των τόπων και των άστων, όσες από τις χαλκογραφίες συνοδεύουν τις εκδόσεις των περιηγητών με προθέσεις ιστορικής τεκμηρίωσης.

4. Όσο αναπτύσσεται το φαινόμενο του εθνικισμού πυκνώνει το ενδιαφέρον για την ιστορία. Όταν τα μιλλέτια δηλώνουν την παρουσία τους στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων επισημαίνεται η σχέση κάποιων λογίων με τη δυτική γραμματεία μέσα από την τυπογραφία αλλά και μέσα από τη χειρόγραφη παράδοση. Περιφερειακοί λόγιοι μεταφράζουν σε τεφτέρια αποσπασματικά, κατ' επιλογήν, ξενόγλωσσα χωρία. Σταχυολογώ μεταφραστικά παραδείγματα σημειώνοντας ενδεικτικά τη χρονική απόκλιση του ελληνικού κειμένου από το δυτικό πρωτότυπο. Claude Denis Raffel, *Ιστορία των Νεωτέρων Ελλήνων από της Αλώσεως*, μτφρ. Κοσμά Κοκίδου, Αθήνα 1861. Το πρωτότυπο είναι του 1825. Την ίδια χρονιά, το 1861, η Χαρίκλεια Σταυράκη-Αναγνώστου μεταφράζει αποσπάσματα για τις Κυδωνίες από έργο του Raffel του 1822. Philippe Le Bas, *Ιστορία της Μικράς Ασίας από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι της εν Αγκύρα μάχης των 1402*, μτφρ. Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμής, Θ. Κτενάς, Σμύρνη 1881. Το πρωτότυπο είναι του 1863. Επίσης, η γερμανική *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* του Hammer-Purgstall, δεκάτομη, εκδίδεται στο διάστημα 1827-1835. Η μετάφραση του 1870-1874, εξάτομη, από τον Κωνσταντίνο Κροικιά, αν και δεν παράγεται επί οθωμανικού εδάφους, γίνεται κτήμα της λογιόσυνης και στην «καθ' ημάς Ανατολή», κύρια πηγή βιβλιογραφικών αναφορών για ορθοδόξους και μη βλ. Paul Wittek, *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ε. Μπαλλά, Αθήνα 1988, σ. 19.

κοινό: σε ένα ποσοστό η μετάφραση συντελεί στη διαδικασία εθνικής αυτοαναγνώρισης ερήμην βεβαίως του πρωτοτύπου. Τα φαινόμενα εγγράφονται σε ένα συνεχές, η μία περίοδος γεννάει την επόμενη, καθώς η λατινογενής γραμματεία θα χρησιμεύσει όχι μόνον ως έναυσμα αλλά και ως πρόπλασμα για τη συγκρότηση της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφίας. Το συναπάντημα Ανατολής και Δύσης μέσα από την παιδεία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ορίζει, θετικά ή αποθετικά, την αφετηρία για την παραγωγή μιας εγχώριας ιστοριογραφίας. Οι «κατηγοροί του γένους» θα προκαλέσουν τη στροφή της ιθαγενούς λογισσύνης στην παραγωγή ιστοριογραφικού έργου. Δηλαδή η «εξ Εσπερίας» κοινοποίηση ιδεών και απόψεων μέσα από την τυπογραφία και η ανάγκη ανασκευής τους θα γονιμοποιήσουν την κριτική, θα προκαλέσουν τον αντιρρητικό λόγο, θα στοιχειοθετήσουν τα επιχειρήματα. Τελικά, θα ωθήσουν στη γραφή. Ποιοι είναι εκείνοι οι «εξ Ανατολών» που θα επωμιστούν το συγκεκριμένο έργο; Δεν πρόκειται για επαγγελματίες ιστορικούς αλλά μάλλον για θεράποντες μιας στα σπάργανα ακόμη επιστήμης – της νεοελληνικής ιστορικής επιστήμης.

2. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΥΤΟΚΑΘΟΡΙΣΜΟΥ. Η ΓΗΓΕΝΗΣ ΛΟΓΙΟΣΥΝΗ «ΤΩΝ ΟΛΙΓΩΝ»

Από βιβλιογραφικά και εμπειρικά τεκμήρια διαπιστώνουμε ότι στην Ανατολή δεν υφίσταται παραγωγή ελληνόφωνης γηγενούς ιστοριογραφίας τουλάχιστον ως συλλογικό φαινόμενο. Οι ορθόδοξοι υπήκοοι θα προβούν όψιμα σε μια συνθετική ερμηνεία του παρελθόντος –έντυπη ή και χειρόγραφη– δυο και τρεις δεκαετίες μετά την Ελληνική Επανάσταση. Οι εμφανιζόμενες ιστορικές πραγματείες –όσες εκδόθηκαν ήδη από τα τέλη του 18ου στα ευάριθμα τυπογραφικά κέντρα, στις αστικοποιημένες ιδίως παράκτιες πόλεις, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Κυδωνίες– μπορούν να συγκαταλεχθούν στις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Οι πρώτες κινήσεις αυτοκαθορισμού επισημάνονται σε έργα εκπροσώπων του εκκλησιαστικού χώρου τα οποία, όμως, παρεκκλίνουν από τον αμιγή θεολογικό χαρακτήρα του παρελθόντος. Υψηλόβαθμοι κληρικοί, πατριάρχες, μητροπολίτες τείνουν προς διεύρυνση του θεματολογικού τους ορίζοντα και συνεπώς προς μια εν μέρει εκλαίκευση – και με τις δύο έννοιες. Οι τοπογραφίες που συντάσσουν εμφορούνται από οικουμενική, κάποτε διαφωτιστική και πάντως προεθνική ιστορική αντίληψη. Μέσα από τα έργα αυτά ο ορθόδοξος υπήκοος από ερμηνευόμενος μετατρέπεται βαθμιαία σε ερμηνευτή-δημιουργό και συντάκτη της γραπτής ιστορίας του.

Προς τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα μοιάζει να παγιώνεται η διαδικασία αυτονόμησης της ιστοριογραφίας από την Εκκλησία. Οι προερχόμενοι από

τις διευθυντικές τάξεις, ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί, οι ενδημούντες στις κοσμοπόλεις, στα μεγάλα κέντρα της εποχής, παίρνουν επάνω τους την υπόθεση μιας έντυπης εξιστόρησης που εγγράφεται στο πλαίσιο της εκκοσμίκευσης. Δεν πρόκειται πλέον για εκκλησιαστικούς λειτουργούς αλλά για μια λογιόσύνη αστών που όταν δεν αντιπροσωπεύει την εξουσία καθ' εαυτήν, κινείται στις παρυφές της. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ιστοριογραφική αυτή παραγωγή «των ολίγων» έχει χαρακτήρα προεθνικό, ή μάλλον υπερεθνικό: δεν απηχεί τον μικρόκοσμο, δεν εγγράφεται σε μια εντοπιότητα. Οι συγγραφείς δεν είναι οι εδραίοι κάτοικοι των σχηματιζόμενων πόλεων αλλά εκείνοι οι αέναα μετακινούμενοι σπουδασμένοι οι οποίοι στην Ανατολή συμπεριφέρονται ως υπήκοοι μιας αυτοκρατορίας, ενώ περιηγούνται τη Δύση ως πολίτες του κόσμου. Έχουν πρόσβαση στο επιστητό, δυνατότητα ανάγνωσης οθωμανικών εγγράφων και σύγκρισης πηγών, γλωσσομάθειαι: νεκρές και ζωντανές γλώσσες, ευρωπαϊκές και ασιατικές. Κατέχουν τη γνώση, αρθρώνουν λόγο περί του παρελθόντος, ενώ συγχρόνως επικυρώνουν μια κοσμική ισχύ. Η πράξη της γραφής θεωρείται και όντως είναι μια υπόθεση αριθμητικά πεπερασμένη, κλειστή. Πράγμα που όχι μόνον δεν συγχροείται, αλλά συνυφίνεται με την παραδοσιακή ιδεολογία του οθωμανικού κόσμου. Η ενασχόληση «των ολίγων» είναι, για την ώρα, κοινωνικά και όχι επαγγελματικά προσδιορισμένη.

3. Ο ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ «ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ». ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ

Η διαδικασία αυτοκαθορισμού και ιστορικής αυτοαναγνώρισης των ορθόδοξων στα μέσα του 19ου αιώνα δεν συντελείται εν κενώ αλλά σε διάλογο με τα μιλλέτια – τους υπόλοιπους ομόδοξους και ετερόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην περίοδο μάλιστα των μεταρρυθμίσεων που γίνονται στο όνομα «της προόδου των φώτων»⁵ κοινή είναι η πεποίθηση ότι οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Ανατολής αποτελούνται μεν από Έλληνες αλλά και σε μεγάλο ποσοστό από όλους όσους αποκαλούνται απλώς Έλληνες επειδή ακολουθούν το ελληνικό εκκλησιαστικό τυπικό, όπως θα σημειώσει το 1856 ο οξυδερκής Φαναριώτης Ιάκωβος Πιτζιπιός⁶.

5. Ζαφείριος Υπανδρευμένος, *Μετάφρασις του Υψηλού Αυτοκρατορικού Χάτι – Χουμαγιουνίου*, Σάμος 1856, σ. 8.

6. Το παράθεμα αναφέρει από μνήμης ο Bertrand Bareilles, *Constantinople, ses cites franques et levantines, Pera-Galata-Banlieue*, Παρίσι 1918, σ. 351-2. Για μια κατά προσέγγιση

Αν για το θέμα της έρευνάς μας η ίδρυση του ελληνικού κράτους έχει τεθεί ως μια τομή, δεύτερη συμβατική τομή μπορεί να θεωρηθεί το Τανζιμάτ – από εκεί και ύστερα αρχίζουν να δρουν στο προσκήνιο οι δυνάμεις ιστοριογράφοι. Διαπιστώνουμε ότι στη συγκεκριμένη περίοδο, η συρροή στις πόλεις και η άνοδος του αλφαριθμητισμού συνιστούν προϋπόθεση για τη διαμόρφωση των νέων στρωμάτων και την επώαση της λογοισύνης⁷. Οι διανοούμενοι γεννιούνται μαζί με τις πόλεις – για να θυμηθούμε και τη μεσαιωνική Δύση του Le Goff. Καθώς η βραδεία απόσχιση από τον κλήρο επιβάλλει την ανάγκη βιοπορισμού, όσοι σπουδάζουν τα γράμματα και δεν καταφεύγουν στους κόλπους της Εκκλησίας, όσοι είναι τρόφιμοι θεολογικών σχολών αλλά δεν σκοπεύουν να ιερωθούν –ποσοτικά ελάχιστες αλλά σημαίνουσες περιπτώσεις– υποχρεώνονται να βγουν στην αγορά εργασίας, να αποκτήσουν επαγγελματική υπόσταση. Γεγονός καθοριστικό, η ίδρυση πανεπιστημιακής έδρας στον ελλαδικό χώρο θα λειτουργήσει ως πόλος έλξης πραγματικός ή ιδεατός για έναν περιορισμένο αριθμό «ετεροχθόνων» οι οποίοι αποφοιτώντας διαθέτουν μια επιστημονική ειδικότητα. Μέσα από τις νέες συνθήκες προβάλλει αχνά η φυσιογνωμία του δυνάμει ιστοριογράφου.

για τη καύτιση βλ. την εισαγωγή του J. Pitzipio Bey, *L'Église Orientale, exposé historique*, Ρώμη 1855.

7. Η έλξη των πόλεων καλλιεργεί και το αντίθετο ρεύμα, το φόβο των πόλεων. Το δέος που προξενεί η εκκοσμίκευση, η ελευθερία και η νεωτερικότητα συνιστά κοινό τόπο στα κείμενα της εποχής και στην «καθ' ημάς Ανατολή». Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες προέρχονται από τις ορθόδοξες εστίες της τουρκόφωνης ενδοχώρας. Το έργο *Ταμασάι Δουινά (Le Spectacle du Monde)*, με τις αλληπάλληλες ανατυπώσεις, συνέθεσε στις αρχές της δεκαετίας του 1870 στα καραμανλίδικα ο Ε. Μισαηλίδης «για να προφυλάξει τους συμπατριώτες του από την διαφθορά των μεγαλουπόλεων». Από τη χειρόγραφη παράδοση ερανίζομαι μια μαρτυρία του Φιλίππου Παπαρηγορίου Αριστοβούλου στον Κώδικα *Επιστολών*, τ. 3, έτος 1886, αριθμοί επιστολών 1537-1553. Ο χριστιανός αυτός λόγιος, ο άλλοτε τρόφιμος της Θεολογικής Σχολής Χάλκης, ζει στην καππαδοκική ενδοχώρα, και στα μέσα της δεκαετίας του 1880 αλληλογραφεί σε εβδομαδιαία βάση με τον γιο του στην Πόλη για να του δώσει, μέσα στο ίδιο πνεύμα, συμβουλές. Ο εσμός των νέων κατοίκων, η μεταβολή της όψης των πόλεων θα προκαλέσει και την ανάγκη μιας εικαστικής ιστορικής αναπαράστασης. Από ντόπιους αυτήν τη φορά τεχνίτες που υπογράφουν τα έργα τους. Η συνέχιση της παλαιάς παράδοσης των θρησκευτικών χαρακτηρισμών με εκκοσμιευμένο αυτήν τη φορά θέμα φαίνεται καλά στην αποτύπωση πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –όπως για παράδειγμα στην παραγωγή του Κωνσταντίνου Π. Καλδή από τη Μυτιλήνη βλ. *Θεωρία Κωνσταντινουπόλεως*, 1851, χαλκογραφία επιζωγραφισμένη, Μουσείο Μπενάκη, αρ. 30411.

Στην Ανατολή ελλείπει ανωτάτου εκπαιδευτηρίου, κεντρικό προγραμματικό ρόλο διαδραμάτισε «Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος». Λειτουργήσε στη λογική δυο ταχυτήτων: αρχικά, η συντήρηση του υπάρχοντος δυναμικού, η κινητοποίηση μιας λογιόσύνης που εκπροσωπεί «το παλαιό καθεστώς», δηλαδή εκείνους που θήτευσαν στα διακεκριμένα, μεγάλα σχολεία της αυτοκρατορίας. Ιστοριοδίφες, φιλόσοφες, κυρίως αστοί με ερασιτεχνικού τύπου γνώση επί παντός του επιστητού. Ύστερα, η καιρία παρέμβαση: διάπλωση μιας λογιόσύνης νέας κοπής, με τη συσπείρωση αποφοίτων ανωτέρων και ανωτάτων σχολών, νέων επαγγελματιών που στέλνονται από τα διδασκαλεία και εργάζονται στις απόμακρες επαρχίες της αυτοκρατορίας – εδώ η ευρυμάθεια περιορίζεται προς όφελος της εξειδίκευσης. Ο συγκεκριμένος φορέας μπορεί να θεωρηθεί το κατ' εξοχήν παράδειγμα της πρώτης, εξωεκκλησιαστικής, θεσμικά οργανωμένης παρέμβασης στο πεδίο της ιδεολογίας, κύριος δίαυλος μεταφοράς της επιστημονικής θεωρίας και ιστορικής γνώσης στον συγκεκριμένο χώρο. Ήδη από τη δεκαετία του 1860, ο νεοπαγής σύλλογος, στο ομότιτλο περιοδικό σύγγραμμά, επικοινωνιακό όργανο μεγάλης γεωγραφικής εμβέλειας, τροφοδοτεί το αναγνωστικό κοινό με εθνικά ιδεολογικά και ιστοριογραφικά πρότυπα: η αναγωγή σε αρχαιοελληνικές καταβολές ή στη χριστιανική βυζαντινή κληρονομιά παρουσιάζουν επαναληπτικότητα ενώ απηχούν την πολλαπλότητα των τάσεων που συνυπάρχουν στο εσωτερικό του. Αρχικά επιχειρείται θεωρητική προσέγγιση της ιστορικής επιστήμης με διοργάνωση μαθημάτων-διαλέξεων από το βήμα του ιδρύματος⁸.

Με την πάροδο του χρόνου η ιστορία παύει να αντιμετωπίζεται «από καθέδρας», ως αφηρημένη ουδέτερη ακαδημαϊκή γνώση – εμβολιάζεται με την ιδέα του έθνους. Ακολουθούν οι επί μέρους εφευρεστές: άρθρα νομισματικής παλαιογραφίας, αρχαιολογίας, επιγραφικής επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην προοθωμανική περίοδο σκοπεύοντας να αναδείξουν την παρουσία του ελληνισμού στην Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο. Λόγιοι της πρωτεύουσας, μέλη του Συλλόγου, παίρνουν τα ηνία, συστρατεύονται σε μια κοινή υπόθεση. Η ιστορία οπλίζεται θεωρητικά, εξοπλίζεται μεθοδολογικά και κατευθύνεται προς την ελληνοκεντρική ερμηνεία του παρελθόντος.

Πρόχει η κατασκευή ενός μυθολογικού παραδείσου, κατά προτίμηση εικόνας που μπορούν να αναπαρασταθούν με λέξεις: «[...] ο Ολυμπος, η κατοικία των θεών, η Πιερία των Μουσών ενδιαίτημα, τα Ηλύσια Πεδία, ο τρομερός Αχέρων ένθα η κοιτίς των ημετέρων προγόνων Πελαγών, Γραικών, Ελλή-

8. Διδάσκονται: Εισαγωγή εις την γενικήν ιστορίαν, ορισμός, ύλη αυτής, συστατικά, βοηθητικά μέσα· βλ. *Περιοδικόν του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* [=στο εξής ΠΕΦΣΚ] Ε' (Μάιος 1870), Κωνσταντινουπόλη 1871, 86-87 και 99-101.

νων»⁹. Έπεται η περί ιστορίας ρητορεία, αλλά και η χάραξη κατευθυντήριων γραμμών: «Αφ' ου ο Φαλλμεράγιερ απέθανε και συνετάφη ταις ιδέαις αυτού αφού τέλος οι σήμερον Έλληνες γνήσιοι εισί των αρχαίων Ελλήνων απόγονοι, και η γλώσσα και οι μύθοι και τα άσματα, και οι χοροί και αι παροιμίαι και τα τοιαύτα», αναφωνεί ο εισηγητής στα μέσα της δεκαετίας του 1870, «ανάγκη πάσα ίνα μετά πολλής σπουδής και σπουδαιότητος συλλεγώσι πριν ή κατακλυσθώσι υπό του ευρωπαϊκού κατακλυσμού, προς ον πάντες πιθικίζοντες [...]», και τα λοιπά¹⁰. Τέλος, ο λόγος περί ιστορίας εμβολιάζεται με την «αρχιγένεθλο δύναμη της φυλής» από τον ηπειρώτη ιδρυτή Ηροκλή Βασιιάδη¹¹.

Η γεωγραφική παράμετρος είναι κύριο συστατικό των δραστηριοτήτων του Συλλόγου. Παρά την πρόσοψη μιας ομφαλοσκοπικής υπεροψίας, την οποία επιμελώς καλλιεργεί και συντηρεί, το ίδρυμα εξάγει ιδεολογία, πολιτισμό στο αναγνωστικό κοινό του «αλύτρωτου ελληνισμού», εγκατεσπαρμένο από τη Μακεδονία και την Ήπειρο έως την Κρήτη και το Ερζερούμ. Κινείται συγχρόνως από την κορυφή στη βάση αλλά και από το κέντρο στην περιφέρεια. Εγκαθιστά ένα τεράστιο βεληνεκούς επικοινωνιακό δίκτυο και μέσω αυτού με πυκνές ανταποκρίσεις, αλληλογραφία, συγκεντρώνει πληροφορίες, ελέγχει και ορίζει στρατηγικά το πεδίο.

Ο Σύλλογος συνιστά το κατ' εξοχήν δυτικό μόρφωμα της Βασιλεύουσας. Αν εξετάσει κανείς στη διαχρονία τον μακρύ κατάλογο των μελών του διαπιστώνει ότι ο υπερτονισμός των αστικών χαρακτηριστικών μιας λογιούσνης επιδεικτικά ευρωπαϊζουσας, προκλητικά ευρυμαθούς, αποτελεί το υπό οθωμανική κυριαρχία εξωτερικό μόνον ένδυμα που χρησιμεύει να μπει στα σκαριά το υπόρρητο, μεγαλόπνοο πρόγραμμα εξελληνισμού των απανταχού χριστιανών ορθοδόξων. Εκπέμπει ελληνικό πολιτισμό, διαδίδει την ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά γράμματα, ενώ συγχρόνως εκπέμπει με αντίστοιχη συχνότητα μηνύματα ελληνοφροσύνης προς το ορθόδοξο τουρκόφωνο κοινό της πρωτεύουσας – δηλαδή μια πολυεπίπεδη, πολύτροπη και πάντως πολυσύνθετη λειτουργία, που παραπέμπει στην εικόνα του δούρειου ίππου¹².

9. ΠΕΦΣΚ Γ' (1865-66-67), Κωνσταντινούπολη 1867, 32. Εισηγητής ο Σ. Αριστάρχης [1865].

10. ΠΕΦΣΚ Ι' (1875-76, 1875), Κωνσταντινούπολη, 200. Εισηγητής της Φιλολογικής Επιτροπής του Ζωγράφου Διαγωνίσματος, Ιω. Τέτσης [1875].

11. Ηροκλής Βασιιάδης, «Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του Ελληνικού Πολιτισμού και ίδια της Ελληνικής Παιδείας», ΠΕΦΣΚ ΙΣΤ' (1881-1882), Κωνσταντινούπολη 1884, 91. Η «Εισαγωγή» καταλαμβάνει 210 σελίδες.

12. Το 1872 καταγράφονται 31 διαλέξεις εις την ελληνικήν και 22 εις την τουρκικήν, ΠΕΦΣΚ ΣΤ' (1871-1872). Κωνσταντινούπολη 1872, 282, 283.

Κατά το σκεπτικό του ιδρυτικού πυρήνα η ιστοριογραφία μοιάζει να αποτελεί το όχημα για τη διάδοση της εθνικής ιδέας. Το αίτημα της σύνταξης ιστορίας θεσπίζεται εκ των άνω, με την οργάνωση διαγωνισμάτων, στο πλαίσιο ενός πολιτικού στόχου που προορίζεται να κατεβεί στη βάση¹³. Κατ' αρχήν το σύνθημα για τη συγγραφή ιστορίας και η ενεργοποίηση των υποψηφίων εθελοντών προωθούνται οργανωτικά μέσα από τη διεξαγωγή διαγωνισμάτων. Το αναγωνστικό κοινό δεν αντιμετωπίζεται μόνον ως αποδέκτης αλλά και ως πομπός ιστορικού υλικού – ήδη τη δεκαετία του 1860 καλείται να μετατραπεί από καταναλωτή σε δημιουργό, παραγωγό ιστορικής γνώσης. Μέσω των αθλοθετημένων αγώνων προτάσσεται η συγγραφή ελληνικής ιστορίας με χρηματικά βραβεία¹⁴. Ένα επί πλέον άραγε κίνητρο για την ένταξη; Να ασπασθεί κάποιος την εθνική ιδεολογία, να την υιοθετήσει ως ερμηνεία της ιστορίας και να τη διαδώσει μέσα από την τυπογραφία; Όμως, οι περί την ιστοριογραφία εξαγγελίες δεν βρίσκουν την αναμενόμενη ανταπόκριση από πλευράς εκείνων που καλούνται να εκτελέσουν το έργο. Διαπιστώνουμε ιστοριογραφική δυστοκία στους νεοφώτιστους εθελοντές παρά την αφανή αλλά και φανερή υποστήριξη της εντός και εκτός συνόρων ηγετικής ομάδας επαγγελματιών ιστορικών. Η καμπύλη είναι πτωτική και εκπτωτική¹⁵.

13. Εκδίδει κείμενα της ελληνικής γραμματικής και τα διαχωρίζει: διά την λογίαν τάξιν «έλληγνες ποιηταί και συγγραφείς» – και διά την λαϊκήν τάξιν «δημωδέστερον». Αν. Χρηστίδης, «Συμπληρωματικά Παρατηρήσεις επί του Προγράμματος της Ζωγραφείου Ελληνικής Βιβλιοθήκης», ΠΕΦΣΚ ΚΣΤ' (1894-95), Κωνσταντινούπολη 1896, 66.

14. Για το παράλληλο φαινόμενο των πανεπιστημιακών ποιητικών διαγωνισμών στον ελλαδικό χώρο: Panayotis Moullas, *Les Concours Poétiques de l'Université d'Athènes, 1851-1877*, Αθήνα 1989, σ. 34, 37. Για τους διαγωνισμούς στον ΕΦΣΚ βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολεως 1861-1912*, Αθήνα 1996, σ. 103-132.

15. Οι σχέσεις του Συλλόγου με το Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση Παπαρρηγόπουλου: οι παραπομπές στο έργο του κωνσταντινουπολίτη ιστορικού δεν λείπουν, αν και η πατρότητα των τριών βαθμίδων της ελληνικής ιστορίας κατά τη διεξαγωγή διαγωνισμάτων δεν κατονομάζεται. Σε άλλη περίπτωση, όταν ο Ματθαίος Παρανίκας υποστηρίζει από το βήμα ότι «Η ιστορία ούσα το καθολικόν ταμείον των πράξεων και του βίου των εθνών καθόλου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον», αναφέρεται ρητά στον Παπαρρηγόπουλο: βλ. ΠΕΦΣΚ Η' (1873-1874), Κωνσταντινούπολη 1874, 249. Ο εθνικός ιστορικός, επίτιμο μέλος του Συλλόγου, διορίζει αυτοπροσώπως έργα του στη Βιβλιοθήκη: «Προσφοραί βιβλίων. Τον Ε' τόμον και τον Επίλογον της του κ. Παπαρρηγοπούλου *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, προσνεχθέντα υπό του συγγραφέως [...]. Φυλλάδιον *Περί των περιπετειών της ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ' ημάς χρόνοις* υπό του κ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, προσνε-

Αξίζει να διερευνήσουμε την προσπάθεια με μεγεθυντικό φακό. Ο Σύλλογος προτάσσει εξαρχής μέσω των διαγωνισμάτων την εθνοκεντρική σύλληψη της ιστορίας: αντικείμενό τους ορίζεται η τοπογραφία των αλύτρωτων περιοχών.

Κίνηση πρώτη: το εναρκτήριο έτος 1863, ο εκ Βόλου ορμώμενος αρχιμανδρίτης Ευγένιος Ξηροποταμηνός αθλοθετεί διαγώνισμα με αντικείμενο την περιγραφή των περιοχών Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Θράκης, στο οποίο μάλιστα μνημονεύεται και η Γεωγραφία των Δημητριάδων¹⁶. Θα συμπεριληφθούν, χωριστά, η Ήπειρος και αργότερα ο Πόντος. Είναι προφανές ότι οι αγωνοθέτες εστιάζουν αποκλειστικά το ενδιαφέρον τους στην αντίστοιχη, ιδιαίτερη τους πατρίδα¹⁷. Στην πάροδο εξαετίας «ουδείς προσήλθεν αγωνιούμενος» και τελικά, με τον θάνατο του αγωνοθέτη, δεκατρία χρόνια από την προκήρυξή τους, τα διαγωνίσματα έμειναν ανεκτέλεστα.

Κίνηση δεύτερη: τη δεκαετία του 1880, επιχειρείται η μεταφορά ιστορικής θεωρίας σε άλλη βαθμίδα, μέσω της εκπαίδευσης. Ο «Καραπάνειος Αγών» καθορίζει το «Πρόγραμμα προς συγγραφήν ελληνικής ιστορίας αρχαίας μέσης και νεωτέρας προς χρήσιν των τριών ανωτέρων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου αμφοτέρων των φύλων». Η περιοδολόγηση είναι σαφής, η έμφαση δίνεται στο ενιαίο του χρόνου και όχι του χώρου. Προέχει το καθόλου, το σύνολο του έθνους, και όχι το καθέκαστο, το υπό κυριαρχία τμήμα του¹⁸. Η επιτροπή αναβάλλει κατ' εξακολούθησιν την απονομή του χρηματικού βραβείου «συγγραμμάτων τοιούτων μη επισταλέντων, υστερούντων εισέτι¹⁹». Στο τέλος της δεκαετίας του 1880 θα υπάρξει μερική

χθέν υπό του ίδιου»· βλ. ΠΕΦΣΚ ΙΓ' (1878-1979), Κωνσταντινούπολη 1880, 146-147. Ο Παπαρρηγόπουλος είναι «ένας δικός τους», ομογάλακτος, και η θεωρία του ένα πρότυπο το οποίο αδυνατούν να ακολουθήσουν ιστοριογραφικά· βλ. εδώ υποσ. 26. Σε αυτήν την οικείωση μπορεί να αποδοθεί και η παρουσία έργου ενός κατιόντος μέλους της οικογενείας στην τουρκόφωνη βιβλιοπαράγωγη: το βραβευμένο έργο *Περί των Καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου*, του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου, εντάσσεται το 1869 στην καρμανλίδικη γραμματεία με την έκδοση της μετάφρασης *Ισακινή Χριστιανίζα*, που ολοκληρώνεται στο Νεβσεχίρ της Καππαδοκίας και τυπώνεται στην Αθήνα.

16. Ο Ευγένιος συσσωρεύσει χρηματικά κεφάλαια στη Ρουμανία στο Ξηροποταμινό μετόχι· Δάγγου: «[...] ο πολυτάλαντος πλουσιώτατος καλόγηρος, σόβην επέστρεψε κάτοχος πολλής περιουσίας [...]»· βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913*, Αθήνα 1932, σ. 207-208 και λήμμα Ευγένιος, ΜΕΕ.

17. Κ. Χρηστάκης – Β. Ζωγράφος, «Τοπογραφία της Ηπείρου», ΠΕΦΣΚ Α' (1863), Κωνσταντινούπολη 1863, 285-287· «Διαγώνισμα Γεωργίου Συμβουλίδου. Συνεδρίασις 10 Μαρτίου 1869», ΠΕΦΣΚ Δ' (1865-70), Κωνσταντινούπολη 1871, 237-238.

18. ΠΕΦΣΚ ΙΔ' (1879-1880), Κωνσταντινούπολη 1884, 80, 90.

19. ΠΕΦΣΚ ΙΣΤ' (1881-1882), Κωνσταντινούπολη 1884, 374 (Συνεδρίαση 23 Απρι-

μόνον ανταπόκριση. Εγκαταλείπεται το μεγαλεπήβολο σχέδιο «των τριών βαθμίδων». Αντί της τρισχιλιετούς έκτασης στον χρόνο ο χρηματοδότης αρκείται στην αθλοθέτηση μιας απλής σχολικής γεωγραφίας καθώς και μιας χρηστομάθειας²⁰.

Κίνηση τρίτη: διαπιστώνεται δυστοκία ως προς τη δυνατότητα να πραγματοποιηθεί μια δημιουργική ιστορική σύνθεση. Καλείται η εκκολαπτόμενη λογιουσύνη να στραφεί στη συλλογή, αποθησαύριση, ταξινόμηση του γλωσσικού ιδίως πλούτου. Με την ανάπτυξη της λαογραφίας στον ελλαδικό χώρο κρίνεται προσφορότερη η ενασχόληση «Περί ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του Ελληνικού λαού²¹». Το ζητούμενο της ιστοριογραφίας παραμερίζεται. Ό,τι δεν στάθηκε δυνατό να οικοδομηθεί και να τεκμηριωθεί με τα λόγια κείμενα, επιχειρείται να αποδειχτεί με παραδείγματα από τον κόσμο της προφορικής λαϊκής δημιουργίας, τη διαχρονία της γλώσσας. Για να προσδώσει μάλιστα κύρος στη νέα τροπή, ο Σύλλογος προσφεύγει στην εμβληματική μορφή του Κοραή μνημονεύοντάς τον ως επίσης συλλογέα, ομότεχνο. Το πρόταγμα της λαογραφίας βρήκε ένθερμη αποδοχή στην επαρχία. Παρείχαν πλήθος γλωσσικής ύλης οι περιοχές ιδίως που παρέμεναν υπό οθωμανική κυριαρχία – ηπειρωτικές και νησιωτικές.

Τέταρτη και τελική κίνηση: «Το μέρος αντί του όλου» – με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να διατυπωθεί το τελικό αίτημα ενός απολογισμού σαράντα χρόνων. Ενώ στην εκκίνηση της δεκαετίας του 1860 τα ιστοριογραφικά αιτήματα ήσαν αυστηρά οροθετημένα, στην πορεία το ζήτημα οδηγήθηκε σε άλλες ατραπούς. Πάντως, η διολίσθηση στη λαογραφία συσώρευσε άφθονο υλικό, αν και, κάποτε, αμφίβολης αυθεντικότητας καθώς τα πειστήρια της ελληνικής συνέχειας δεν είχαν πάντοτε συλλεγεί «από το στόμα του λαού»²². Οι οραματισμοί για την πραγματοποίηση μιας ιστορικής σύνθεσης

λίου 1882) και στο ίδιο, 405 (Συνεδρίαση 11 Ιουνίου 1882) και 10' (1884-1985), Κωνσταντινούπολη 1888, 65 (Συνεδρίαση 18 Απριλίου 1884).

20. «Καραπάνειος Αγών, Έκδοση Μεθοδικών Διδακτικών Βιβλίων. Περί Συντάξεως Γεωγραφίας προς χρήσιν των Δημοτικών Σχολείων και των κατωτέρων τάξεων των ελληνικών. Βραβείον 500 φράγκα», ΠΕΦΣΚ ΙΣΤ' (1881-1882), Κωνσταντινούπολη 1884, 321-324.

21. «Σύλλογος Ζώντων μνημείων εν τη Γλώσση του Ελληνικού Λαού». Εισηγητής Θεμ. Σαλτέλης, ΠΕΦΣΚ ΙΔ' (1879-1880), Κωνσταντινούπολη 1884, 97-103.

22. Για τη συλλογή του Παχτίκου [1905] εκφράστηκαν ήδη από τότε ενστάσεις· βλ. Χρίστος Φεγγαράς [=Απόστολος Έξαρχος], *Το γλωσσικό ζήτημα και οι Γαζετατζήδες της Πόλης*, Κωνσταντινούπολη 1902, [φωτοανατύπωση], εισαγωγή Βαγγέλης Κεκριώτης, επιλεγόμενα Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, Αθήνα 2002, σ. 15, όπου καταγγέλλεται ότι ο Παχτίκος επιχειρεί να αποδείξει την ύπαρξη ελληνικών τραγουδιών σε τουρκόφω-

υψηλής αποδεικτικής –δηλαδή εθνικής– αξίας, υπό την αιγίδα του Συλλόγου, διαψεύσθηκαν οριστικά. Στις αρχές του 20ού αιώνα, τέθηκε τέρμα και στους οργανωτικούς περι την ιστοριογραφία σχεδιασμούς όταν ουδείς χορηγός παρουςιάστηκε από την πλευρά των φιλόμουσων αγωνοθετών²³.

Παρά την κατάργηση των διαγωνισμάτων υπήρξε γόνιμο αποτέλεσμα της ιστοριογραφικής εκστρατείας: φανερώθηκε με χρονική υστέρηση – κράτησε δικούς του ρυθμούς. Παρά τη διαπιστωμένη ιστοριογραφική δυστοκία η προκήρυξη διαγωνισμάτων μέσα από τον συγκεκριμένο φορέα της εκκοσμίκευσης, τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο, έδωσε την ώθηση, απελευθέρωσε δυνάμεις. Και παρά το γεγονός ότι κυρίως όχημα διάδοσης της εξελληνιστικής ιδεολογίας στάθηκε, όπως είδαμε, η λαογραφία και όχι η επιδιωκόμενη ιστοριογραφία, προσμετράται στα θετικά το γεγονός ότι το αναγνωστικό κοινό μέσα από τις σελίδες του περιοδικού τροφοδοτήθηκε με ιστορική ύλη, ευαισθητοποιήθηκε στην έννοια του εθνικού ιστορικού χρόνου. Για πρώτη φορά δοκιμάζεται να μεταμοσχευθεί μέσα από έναν συλλογικό φορέα στην «καθ' ημάς Ανατολή» των χριστιανών ορθοδόξων υπηκόων ένα κανονιστικό σχήμα που αποκαθιστά τον βυζαντινό Μεσαίωνα, ένα σχήμα προερχόμενο τελικά από την Αθήνα, από ένα πανεπιστημιακό εργαστήριο της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους. Μέσα από έναν θεσμό που εδρεύει στην Κωνσταντινούπολη και μπορεί να θεωρηθεί ο κύριος μετοχετευτής της ιστορικής αυτής ρομαντικής θεωρίας, η γραπτή εξιστόρηση του παρελθόντος αποκτά τη δυνατότητα αναγωγής σε ένα σχήμα και ακολουθεί, διαχρονικά, τη γραμμή του «ομόδοξου, ομόγλωσσου και όμαιμου» των πληθυσμών της «Ελλάσσοнос Ασίας», γραμμή που προορίζεται μάλιστα να κληροδοτηθεί στη νεότερη γενιά μέσα από τα διδακτικά βιβλία.

Οι αριθμητικά ακόμα ελάχιστοι επαγγελματίες ιστορικοί δεν επαρκούν για τη διάδοση της θεωρίας, για την παραγωγή ιστοριογραφικού έργου. Από τη στροφή στην «εξελληνιστική ερμηνεία» του παρελθόντος εντός αλλά και εκτός Συλλόγου προκύπτει ένα κενό. Διαπιστώνεται η χρεία πολλαπλάσιων εργατικών χεριών για συλλογή, ταξινόμηση, καταλογογράφηση της ακατέργαστης πρώτης ύλης – για την πρωτογενή συσώρευση. Στρατολογού-

νες περιοχές· βλ. επίσης Μάρκου Δραγούμη, *Η Συλλογή Παχτίκου και το πρόβλημα των μουσικών καταγραφών της*, <Η Παραδοσιακή μας μουσική, Συλλογή άρθρων, τ. 1>, Αθήνα 2003, σ. 52-60.

23. Έκτακτος Συνεδρίασις 28 Απριλίου 1906, «Ζωγράφειος Αγών των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού», Έκθεσις υπό Ανθίμου Μαζαράκη, ΠΕΦΣΚ Α' (Συλλογικά έτη ΜΕ' και ΜΣΤ'), Κωνσταντινούπολη 1908, 27.

νται εθελοντές για την εκτέλεση προπαρασκευαστικών εργασιών με απόλυτο στόχο την εκπόνηση της εθνικής ιστοριογραφίας.

Επιχειρείται μέσα από τις τάξεις του «Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» η συγκρότηση μιας ομάδας «οργανικών διανοουμένων». Μέσα από το ενοποιητικό όργανο, το περιοδικό, και ο πλέον ακραίος γεωγραφικά ελληνοδιδάσκαλος ή απομονωμένος ιστοριοδίφης χρίζεται δυνάμει ιστορικός. Η σκυτάλη θα μεταφερθεί βαθμιαία από τους εκκλησιαστικούς και κοσμικούς ταγούς στους δημόσιους λειτουργούς, τους υπαλλήλους, τα μεσαία στελέχη.

Εκείνο που ο ηγετικός πυρήνας της Εκκλησίας είχε έγκαιρα συλλάβει και επιχειρήσει να πραγματοποιήσει με την ίδρυση θεολογικών σχολών, η κοινωνία της εκκοσμίκευσης δοκιμάζει να το θεσμοποιήσει με απόλυση δυο δεκαετιών μέσα από έναν οιονεί φιλολογικό οργανισμό: πρόκειται για την ανάγκη στρατολόγησης στελεχών²⁴.

4. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ

Παρά το γεγονός ότι ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως δεν κατάφερε να καρπωθεί τα άμεσα αποτελέσματα της ιστοριογραφικής του εκστρατείας, εν τούτοις η ίδια ανερχόμενη δύναμη του εθνικισμού και του ιστορισμού είναι εκείνη που από ένα χρονικό σημείο και έπειτα θα στρέψει το συλλογικό σώμα στο αίτημα της συγγραφής ιστορίας – εκτός των τειχών του Συλλόγου και δίχως την οργανωτική του παρέμβαση. Ενώ το κανονιστικό πλαίσιο της ιστοριογραφίας παραμένει λίγο πολύ αμετάβλητο, η πράξη της γραφής αρχίζει σε κάποιο ποσοστό να αυτονομείται ή να διοχετεύεται μέσα

24. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μετά την Ελληνική Επανάσταση, προκειμένου να χαρακτηρίσει τους νεοσύλλεκτους-αποστέλους της χριστιανικής θρησκείας αλλά και της ελληνικής γλώσσας στην τουρκόφωνη οθωμανική επικράτεια, χρησιμοποιεί εξαρχής μια στρατιωτικήν ορολογία: *οπλίται/στρατιώται/και οπλιτοπάλοι* – λέξη του Αισχύλου για τους βαριά αρματωμένους πολεμιστές. Η Εκκλησία οργανώνεται προς αυτήν την κατεύθυνση μέσα από την ίδρυση σχολών – Χάλκη, Ριζάρειος, Ιεροσόλυμα. Η κινητοποίηση περιφερειακών στελεχών για την εκπόνηση ιστορίας, εκτός εκκλησιαστικών θεσμών, θα πραγματοποιηθεί με τη συμβολή του ΕΦΣΚ από λογίους του κέντρου δίχως διαμεσολάβηση – από ένα χρονικό σημείο και έπειτα – κάποιου επιτελικού κέντρου. Βλ. την εισαγωγή του κληρικού Π. Γερακάκη στη συμριναϊκή έκδοση του 1873, της *Περιγραφής της Μικράς Ασίας του Κάρολου Τεξιέ*, σ. [8]. Προς το τέλος του 19ου αιώνα αρχίζει και εμφανίζεται ο όρος *λόγιος* στον κατάλογο εγγεγραμμένων μελών του Συλλόγου όπου περιλαμβάνονται πλέον *διδάσκαλοι και δημοσιογράφοι*. Βλ. ενδεικτικά ΠΕΦΣΚΚ', Κωνσταντινούπολη 1891, γ', λα'.

από άλλους αγωγούς όπως για παράδειγμα τους τοπικούς συλλόγους. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, την αρχική δυστοκία διαδέχεται θεαματική αύξηση της ελληνόφωνης ιστοριογραφικής παραγωγής. Δεν διαθέτουμε, για την ώρα, ποσοτικά βιβλιογραφικά στοιχεία για το σύνολο των εκδόσεων. Οι κατά προσέγγιση εμπειρικές ή επί μέρους μετρήσεις επιβεβαιώνουν την άποψη ότι το γενεσιουργό αίτιο της ιστοριογραφικής απογείωσης στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο έχει σχέση ευθέως ανάλογη με την υιοθέτηση μιας εθνικής οπτικής στη θεώρηση του παρελθόντος. Οι πολιτικές περιπέτειες και διακυμάνσεις του εθνικού ζητήματος προκαλούν ένα ωστικό κύμα που οδηγεί στον «εκδημοκρατισμό της γραφής». Δεν είναι πια οι εκκλησιαστικοί ή οι κοσμικοί ηγεμόνες που νέμονται κατ' αποκλειστικότητα το δικαίωμα στην εξιστόρηση. Δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για σύνταξη και μαζικότερη παραγωγή ιστορίας. Η πρόσβαση στη συγγραφική διαδικασία γίνεται εφικτή για ακόμα περισσότερους και τελικά –θεωρητικά τουλάχιστον– για όλους, αλλά αυτό θα συμβεί πολύ αργότερα, όταν η οριστική έκβαση της ιστορίας επιλύει τα αδιέξοδα της ιστοριογραφίας. Αυτοκαθορισμός, εκκοσμίκευση, εθνικισμός: στοιχεία μιας σύνθεσης που πραγματοποιείται στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του οθωμανικού χώρου. Η διεύρυνση της κοινωνικής βάσης των νεοφώτιστων συγγραφέων θα επιβάλει νέες ιστοριογραφικές προσαρμογές. Απότοκο του εκδημοκρατισμού της γραφής μπορεί να θεωρηθεί ένα νέο φαινόμενο όπως η μερίκευση της θεματικής.

Οι γεωγραφικά έκκεντροι συγγραφείς διαθέτουν περιορισμένες δυνατότητες άντλησης γραπτών, έντυπων πηγών. Η κατάκτηση του ιστοριογραφικού αντικειμένου εξοικονομεί την ιστορική αφήγηση δίνοντάς της τελικά τη μορφή μιας τοπικά οριοθετημένης και τριμερώς –δηλαδή εθνοκεντρικά– διαρθρωμένης πραγματείας. Με την εμφάνιση πληθώρας τοπικών ιστοριών στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις απαρχές του 20ού, είναι ξεκάθαρο ότι βρισκόμαστε πολύ μακριά από τον κόσμο των Φαναριωτών, τον κόσμο εκείνων που από θέση υπεροχής επέπτευν τα εκτεταμένα γεωφυσικά σύνολα και τις μεγάλες περιόδους της ιστορίας. Πολύ μακριά από τους χρόνους που χρειάστηκε για να συνταχθεί η ιστοριογραφία της λογισμένης «των ολίγων», η πολύτομη *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων* του Κούμα στο πρώτο τρίτο του αιώνα, ή ακόμα η βασισμένη σε οθωμανικές πηγές *Histoire moderne de la Grèce* του Ιακωβάκη Ρίζου-Νεροπούλου, αλλά και η επόμενη *Κωνσταντινούπολη του Σαχαράτου Βυζαντίου*.

Ασφαλώς οι ιστορικές συνθήκες διαβίωσης των υπηκόων καθόρισαν τους ρυθμούς ανάπτυξης της ιστοριογραφίας αλλά και το είδος της συγκομιδής. Ο Σπύρος Ασδραχάς επισημαίνει ότι τοπική ιστορία γράφουν οι βαλκανικοί λαοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εφ' όσον και ενόσω εκκρεμεί η εθνική

τους αποκατάσταση. Η ιστοριογραφία έχει τοπικό χαρακτήρα καθώς οι ιστοριογράφοι προσβλέπουν στο όραμα της απελευθέρωσης²⁵.

Όπωςδήποτε, η πρόσληψη εθνοκεντρικής θεωρίας και η συγκρότηση ελληνικής ιστοριογραφίας υπό οθωμανικό καθεστώς φέρνει τους καθ' ύλην αρμοδίους –επαγγελματίες και μη– αντιμέτωπους με έναν δυσπερίλυτο κόμπο: το πρόβλημα της περιοδολόγησης – με άλλα λόγια την ιστοριογραφική διαχείριση της οθωμανικής κατάκτησης. Η προσπάθεια διάταξης του υλικού στον άξονα του χρόνου δυσχεραίνεται. Η αμηχανία του ιστοριογράφου προσανατολίζει την αφήγηση, μοιραία, στον άξονα του χώρου, δηλαδή σε μια γεωγραφική, αυτήν τη φορά, διάταξη²⁶.

Πώς δει την ιστορίαν συγγράφειν; Ιδού το ερώτημα. Σε πρώτο επίπεδο δυσπερίλυτο κόμπο συνιστά το οθωμανικό παρόν. Την περίοδο που οι συγγρα-

25. Δεν είναι η μοναδική φορά εδώ που η παραπομπή στο σεμινάριο του Σπύρου Ασδραχά για την τοπική ιστορία επιβάλλεται. Η συγκεκριμένη όμως διδαχτή λόγω του προφορικού της χαρακτήρα δεν προσφέρεται σε υπομνηματισμούς. Περιορίζομαι στο Σπ. Ασδραχά, *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα 1995, σ. 179 και πολλ.

26. Δυο παραδείγματα προέρχονται από τη Σινασό – πόλη της Καππαδοκίας πρώμα αστικοποιημένη και για τον λόγο αυτό πρώμα «εξελληνισμένη» μέσω ενός εκπαιδευτικού δικτύου το οποίο εγκαθιδρύεται ήδη πριν την Ελληνική Επανάσταση. Ο χειρισμός του ιστοριογραφικού αδιεξόδου στον Ν. Σ. Ρίζο, στο *Δοκίμιο ιστορικής περιγραφής της Αρχαίας Καππαδοκίας* του 1856, παίρνει διχοτομική μορφή. Ενώ στο πρώτο μέρος οργανώνει την ύλη του χρονολογικά με ήριο την υποταγή της Καππαδοκίας στους Οθωμανούς Τούρκους, το δεύτερο μέρος αποφεύγει τη συγκεκριμένη περίοδο, διατάσσοντας το περιεχόμενο γεωγραφικά, καταγράφει τα κατά τόπους χωριά με τον τρόπο του Κυρίλλου Ικονίου. Παρατηρούνται εξαρχαϊστικές τάσεις, εισαγωγή παραπομπών στον Ηρόδοτο και τον Στράβωνα, χρήση του όρου η *Ελλάσων Ασία*. Ο Ρίζος Ελευθεριάδης, *Συνασός ήτοι Μελέτη επί των ηθών και εθίμων αυτής*, Αθήνα 1879, αναφέρεται στο ρεύμα της εθνικής ημών ιστορίας στον ελλαδικό χώρο, παραπέμπει στον *Επιλογό της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, «[...] ο ημέτερος ιστορικός Παπαρρηγόπουλος προφέρεται το αδύνατον της εκχριστιανίσεως του Οθωμανικού λαού» [σ. 55]. Οι αναφορές στη δυτική παιδεία αφθονούν: Pascal, Bacon, Montaigne, Renan, Montesquieu, Marmontel, V. Hugo, St. Marc Girardin, «ο περιφανής Βολταίρος» [σ. 67], και παράθεμα «σοφού τινός εγκυκλοπαιδιστού» [σ. 71-72]. Παράλληλα αναζητά «Ομηρικά Έθιμα» στα πανηγύρια των τουρκοφώνων χωριών. Και τα δυο παραδείγματα στην κατασκευαστική τους αντικατοπτρίζουν μάλλον το σχήμα του Διαφοτισμού παρά το καινοφανές σχήμα του ημετέρου Παπαρρηγόπουλου. Ένας λόγιος όπως ο Ιωακείμ Βαλαβάνης κατορθώνει με τον δικό του τρόπο να ακολουθήσει το σχήμα, κερματίζοντας την εξιστόρηση. Στα *Μικρασιατικά* [1891], δεν συνθέτει, απλώς παραθέτει το υλικό σε θεματικές ενότητες, όπου η Αρχαιότητα, η χριστιανική εποχή και το οθωμανικό περιβάλλον εναλλάσσονται σε μικρά αφηγήματα, δγλώνοντας τη συνύπαρξη των τριών βαθμίδων αλλά όχι αναγκαστικά και την ιστορική συνέχεια.

φείς υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καλούνται να συντάξουν μια ελληνόφρονα ιστορία, στις ευρείες περιοχές της Ανατολής οι χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι έχουν ως μητρική γλώσσα την τουρκική. Η κατ' εξαίρεση παρουσία της ελληνοφωνίας ιδίως ως τα μέσα του αιώνα οφείλεται στον στοιχειώδη αλφαριθμητισμό, στην παιδεία «των ολίγων», ή σε εποικιστικά κύματα – πληθυσμούς από την κυρίως Ελλάδα. Σε δεύτερο επίπεδο, δυσεπίλυτο κόμπο συνιστά το παρελθόν – υφίσταται πρόβλημα στην ιστοριογραφική διαπραγμάτευση του οθωμανικού χρόνου αναδρομικά: οι εκκολαπτόμενοι συντάκτες μιας εθνοκεντρικής ιστορίας οφείλουν να αντιμετωπίσουν την από αιώνες παγιωμένη παρουσία τουρκοφώνων πληθυσμών της ενδοχώρας. Έτσι λοιπόν οι εθνικοί ιστοριογράφοι οφείλουν να εντάξουν το παρόν και παρελθόν, φαντασιακά, σε μια εξελληνιστική προοπτική χρονικού βάθους. Η ανάγνωση της ρομαντικής ιστοριογραφίας, η κατά Παπαρρηγόπουλο τρίσημη διαχρονία, η συνέχεια που οραματίστηκε ένας εν μέρει Κωνσταντινουπολίτης, ομογάλακτος, εξασφάλισε μια βασική προϋπόθεση: τον κάναβο για τη διάταξη του πρωτογενούς υλικού. Η απόπειρα μεταλαμπάδευσης του ελληνικού εθνικού μύθου στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως στρατηγικός στόχος της ιστοριογραφίας θα λειτουργήσει διπλά και αντιφατικά: από τη μια, ως καταλύτης στη χημική αντίδραση – επιταχύνοντας και πολλαπλασιάζοντας τη συγγραφική παραγωγή. Από την άλλη, ως κανονιστικό πλαίσιο – συχνά ασφικτικό: θα προκαλέσει, αναγκαστικά, ορισμένες ιστοριογραφικές προσαρμογές – κεντρομόλες ή φυγόκεντρες. Πράγμα ορατό και στο επίπεδο της γλώσσας, με τους νεολογισμούς: πλάθονται οι λέξεις *ελληνοχριστιανικός*, *ελληνορθόδοξος*, ενώ μία, η πατρότητα της οποίας αποδίδεται στον Παύλο Καρολίδη, θα αναδυθεί τη σωστή στιγμή: *ελληνοκαππαδοκικός*²⁷.

19ος ΑΙΩΝΑΣ. Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΑΚΤΙΚΗ

Όπως έχει διατυπωθεί, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραμένει, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, το μοναδικό κρατικό συγκρότημα στη νεότερη Ευρώπη συντιθέμενο από δύο κοινωνικούς σχηματισμούς. Περιλαμβάνει δύο κοινωνίες διαστρωματωμένες στο εσωτερικό τους αλλά και διατεταγμένες σε σχέση υποταγής μεταξύ τους, με κυρίαρχη την οθωμανική και υποτελή τη χριστιανική κοινωνία²⁸.

27. *Ελληνοχριστιανικός* 1854, *ελληνικότητα* 1856, *ελληνορθόδοξος* 1869, *ελληνοκαππαδοκικός* 1885, σημειώνει ο Στέφανος Α. Κουμανούδης στη *Συναγωγή Νέων Λέξεων*.

28. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1993, σ. 6 [ανάπτυξη από το περ. *Επιλογή*].

Μέσα σε αυτά τα όρια και με αυτούς τους όρους οι ιστοριογράφοι είναι αναγκασμένοι να περιχαρρακώσουν το πεδίο εκείνο στο οποίο θα ασκηθούν, να σχεδιάσουν την τακτική και στρατηγική τους. Προτείνω ως υπόθεση εργασίας ένα ταξινομικό σχήμα που καταγράφει σε αδρές γραμμές τα ιστοριογραφικά ρεύματα που προέκυψαν μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες δίχως να εμμένει στις τυχόν υποδιαίρεσεις. Από τα τέλη του 19ου αιώνα ιχνογραφούνται τέσσερα μεγάλα ιστοριογραφικά ρεύματα τα οποία προεικονίζουν και την πορεία που θα ακολουθήσει η γραπτή εξιστόρηση στον 20^ο αιώνα – ακόμα και μετά την τομή του 1922.

Α' Προχριστιανική εποχή. Αρχαία, αρχαιοελληνική περίοδος

Η ιστοριογραφική επιλογή της ειδωλολατρικής *Ελλάσσοнос Ασίας*, ενώ στην αφηγηρία της συνδέεται με τον Διαφωτισμό, καταλήγει μια στείρα ιδεολογική εστίαση στην απώτατη αρχαιότητα. Το κλέος των προϊστορικών κοιτίδων υποστηρίζεται με διάφορους τρόπους. Ένας τρόπος είναι η μεταφύτευση θεωριών όπως ο φυλετισμός του Gobineau, με κύριο αλλά όχι μοναδικό εκπρόσωπο τον Παύλο Καρολίδη²⁹.

---

29. Για το ζήτημα της εισαγωγής φυλετικών θεωριών βλ. Ιωάννας Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή – 19ος αιώνας», *Μνήμων* 23 (2001), 287. Ο Παύλος Καρολίδης, μέλος του ΕΦΣΚ από το 1875, δίνει διάλεξη *Περί Μικρασιατικής Ομοφυλίας* στην αίθουσα του Συλλόγου το 1885. Το επόμενο έτος την τυπώνει στην Αθήνα, ως Διατριβή επί Υψηγείας με μικρή προσθήκη στον τίτλο: *Περί Μικρασιατικής Αρίας Ομοφυλίας*, και τη χαρίζει στο Σύλλογο, ΠΕΦΣΚΚ' (1885-1887), Κωνσταντινούπολη, 224. Αρίας: η εισαγωγή της φυλετικής διάστασης συνιστά ένα ελληνικό διαβατήριο – συμπίπτει χρονικά με την αρχή της σταδιοδρομίας και εγκατάστασής του στον ελλαδικό χώρο το 1886. Το 1888 υποβάλλει στον Σύλλογο την πραγματεία *Η εν Καππαδοκία λαλουμένη ελληνική διάλεκτος*, στο Ζωγράφειο Διαγώνισμα, και επιδίδεται στην διά του Τύπου, ενιάσιας διάρκειας ανταλλαγή άρθρων με τον Παπαρρηγόπουλο. Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1896, σ. 407, υποσ. 488. Το 1889, κυκλοφορεί στην Αθήνα μια σχολιασμένη από τον ίδιον έκδοση των *Γεωγραφικών του Στράβωνος με χορηγό επίσης Καππαδόκη*. Ας υπογραμμιστεί εδώ η συμβολή του στην ερμηνεία «του ονόματος Μικρά Ασία ως γεωγραφικού όρου και περί της ιστορίας του ονόματος τούτου» [σ. στ'].

Η άκρατη αρχαιοπληξία, στον 20^ο πλέον αιώνα εκφράζεται σε τρία άρθρα του όπου –παρά τον υποσχόμενο τίτλο– δεν υπάρχει ούτε λέξη για τη νεότερη ιστορία. Βλ. Παύλου Καρολίδη, «Συνοπτική Ιστορία του Βιλαετίου των Αδάνων από των αρχαιστάτων μέχρι των νεωτάτων χρόνων», «Περί καταγωγής των Κιλικίων» και «Η Κιλικία κατά τους Ελληνομακεδονικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους», *Ημερολόγιον Αδελφότητος Ορθοδόξιας Μερσίνης*, χ.τ., 1909, σ. 45-68, 113-147, και 223-243 αντίστοιχα. Θα ήθελα να μνημονεύ-

Άλλος τρόπος, η επανεισαγωγή μεθόδων – όπως αυτή των παραπομπών.

Παρατηρούμε ότι με τον εκδημοκρατισμό της γραφής μετά τα μέσα του αιώνα, η γηγενής λογισύνη συγκροτεί την επιστημονική σκευή της. Ανάμεσα σε άλλες πρακτικές υιοθετεί τη χρήση υποσημείωσης, κριτικού υπομνήματος. Η μέθοδος δεν ήταν άγνωστη, φυσικά, στη νεοελληνική φιλολογική παράδοση. Από τη στιγμή όμως που πρυτανεύει η αντίληψη της αποδεικτικής λειτουργίας την οποία επωμίζεται μια ιστοριογραφία-θεραπείδα του εθνικού ζητήματος, η σχέση αντιστρέφεται και το υποσελίδιο κριτικό υπόμνημα γίνεται αυτοσκοπός, που οριακά υποκαθιστά το κυρίως σώμα, το κείμενο. Ανεξάρτητα από την αρχαία αφετηρία η πρακτική του υποσελιδίου σχολιασμού στην ιστοριογραφία της «καθ' ημάς Ανατολής» σημαίνει μεταφορά εργαλείων δυτικής προέλευσης, διαμεσολαβείται κυρίως από τη γερμανική πανεπιστημιακή παράδοση. Ιστορικές μελέτες, έντυπες ή και χειρόγραφες που συχνά παίρνουν τη μορφή προς έκδοση εντύπου, αλλά και άρθρα στον περιοδικό Τύπο, στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα βρίθουν παραπομπών στην αρχαία ελληνική, λατινική, ή και στη βυζαντινή γραμματεία. Την κατάχρηση των υποσημειώσεων ειδικά στην αρχαιολατρική προχριστιανική ιστοριογραφία ενισχύει η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών κλασικών σπουδών στο τέλος του αιώνα, το ανασκαφικό ενδιαφέρον των Δυτικών για τη συγκεκριμένη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, καθώς και τα πλούσια ευρήματα που έρχονται στο φως παρέχοντας πολύγλωσση βιβλιογραφική στήριξη. Η ολοσχερής αποσιώπηση του οθωμανικού παρελθόντος και παρόντος παραμένει καθεστώς: παρά το φορτίο του υπομνηματισμού, στα κείμενα της προχριστιανικής τάσης δεν υπάρχει καμία υποσημείωση στη μετέπειτα καραμανλίδικη ή οθωμανική γραμματεία. Για ανίρεση άλλωστε αυτής της οθωμανικής ιστορικής πραγματικότητας επιστρατεύεται και συνωστίζεται το πλήθος των υποσελιδίων αναγραφών: η παραληρηματική λατρεία της λεπτομέρειας και ο αγχώδης παραθεματισμός συμβαδίζουν με την αρχαιοπληξία και λειτουργούν προς την κατεύθυνση της συσκότισης μάλλον του περιεχομένου, επιτείνοντας και όχι επιλύοντας το ιστοριογραφικό αδιέξοδο.

σω εδώ την Έλλη Σκοπετέα – από τα τελευταία της δημοσιεύματα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922, Οι Απαρχές*, τ. Α', επιμ. Χρ. Χατζηγιωσήφ, Αθήνα 1999.

Παρά τη σημαντική ιστοριογραφική συμβολή των ιστορικών της μεταδικτατορικής γενιάς στην αξιολόγηση του «επιστήμονα και ιστορικού» Καρολίδη, η πλήρης αποκαθάλωση του είχε ήδη προ πολλού συντελεστεί: βλ. Μιχ. Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές, ιστορικό και κριτικό σχεδιάσμα», *Νέα Εστία* 33 (1943), 495 και ιδίως 615-618.

Β' Πρωτοχριστιανική περίοδος. Μεσαιωνική και βυζαντινή περίοδος

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου διαπιστώνεται ένα φαινόμενο παλινδρόμησης: ενώ η ιστοριογραφία στην πορεία χειραφετήσής της από τον κλήρο περνάει, βαθμιαία, στα χέρια της εξωεκκλησιαστικής λογισμύνης, τώρα κάποιοι θύραθεν ιστορικοί επαναφέρουν τη θρησκευτική θεματική. Οι πρωτοχριστιανικοί αιώνες ως ιστορικό πεδίο προσφέρονται σε μια εθνοκεντρική εξιστόρηση. Όχι μόνον γιατί εκ των πραγμάτων δεν περιέχουν την οθωμανική διάσταση, αλλά και επειδή εξασφαλίζουν το πιο πολύτιμο – το αποδεικτικό στοιχείο της γλώσσας: συνιστούν το προνομιακό πεδίο της ελληνομάθειας. Ένα στοιχείο που, σε συνδυασμό με την παρουσία της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού, κάνει πλέον εκ των υστέρων εφικτή και λειτουργική την ιστοριογραφική σύζευξη ελληνισμού-Ορθοδοξίας. Αποκαθίσταται η επιστημονικοφανής εξέλιξη: ύπαρξη ελληνικής γλώσσας άρα ύπαρξη ελληνικών πληθυσμών. Παραβλέπεται το γεγονός ότι τα ελληνικά ήσαν η γλώσσα ενός ηγεμονικού πολιτισμού, γλώσσα που κατείχαν οι πεπαιδευμένοι και όχι το σύνολο του πληθυσμού³⁰. Την ιστοριογραφική αυτή εκδοχή ενός συμπαγούς ανά τους αιώνες ελληνοχριστιανισμού θα επεξεργαστούν και θα διεκπεραιώσουν ερασιτέχνες, τοπικοί φιλόστορες και ιστοριοδίφες για να ιστορήσουν την εικόνα μιας ενδοχώρας-λίχνου της ελληνικής Ορθοδοξίας και, τελικά, να φιλοτεχνήσουν την πατρίδα των τριών Ιεραρχών. Ο Αναστάσιος Λεβίδης, τελειόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, εστιάζει την παραγωγή του στο ελληνοχριστιανικό παράδειγμα της γενέτειράς του Καππαδοκίας³¹. Αυ-

30. Γλώσσα που χρησιμοποιούσε μια περιπλανώμενη λογισμύνη χριστιανών της Ανατολής, οι οποίοι πολύ πριν την Άλωση είχαν στραφεί στη Δύση. Τεκμήρια για την προχριστιανική παρουσία Μικρασιατών στην Ευρώπη παρέχουν, για παράδειγμα, οι επιτύμβιες, στα ελληνικά, στήλες της Φλωρεντίας. Όσο για τη θέση που καταλάμβανε το ελληνικό στοιχείο στη φλωρεντίνικη χριστιανική κοινότητα, δυτικοί ιστορικοί βεβαιώνουν ότι: «Ακόμα και τον ενδέκατο αιώνα ο πρεσβύτερος (ρωτούσε κατά τη βάπτιση) σε ποια γλώσσα θέλει ο αναδεδκτός να ομολογήσει την πίστη του στον Χριστό, ενώ ένας ακόλουθος με ένα αγροάκι στα χέρια έψαλλε το σύμβολο της πίστεως στα λατινικά και ένας άλλος μ' ένα κορίτσι το έψαλλε ελληνικά», βλ. Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο Αστός, πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του Δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κ. Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998, σ. 222. Το παράθεμα ανήκει στον Davidsohn, *Geschichte von Florenz*, 1896, I, σ. 39 κ.ε.

31. Είναι προφανές ότι η τάση αυτή ενισχύθηκε και από τις αντίστοιχες επιστημονικές ζητήσεις στην Ευρώπη, την ανάπτυξη των μεσαιωνικών σπουδών αλλά και το ρεύμα της εθνογραφίας. Ο Λεβίδης, ιστοριοδίφης με μητρική γλώσσα τα τουρκικά, συντάσσει τη διαθήκη του στην καραμανλίδικη γραφή και συλλέγει λαογραφικό υλικό, άσματα με θέματα εκκλησιαστικά. Αναπτύσσει δεσμούς με τον R. M. Dawkins, ο οποίος στρέφεται

τός είναι ο ένας πόλος της χριστιανικής ιστοριογραφικής εκδοχής. Ο άλλος πόλος θα αναδείξει αποκλειστικά τη μεταγενέστερη περίοδο.

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, η ιστοριογραφία διευρύνεται χρονικά και προεκτείνεται από την αρχαία εποχή, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες προς το Βυζάντιο, προικίζεται με τον «ευρύνοτο μεσαιωνικό Ελληνισμό» του Παπαρρηγόπουλου. Όπως είδαμε, οι ιστοριογραφικές τάσεις και συμπεριφορές της ορθόδοξης Ανατολής δεν είναι αυτοφυείς, βρίσκονται σε επικοινωνία με τον ελλαδικό χώρο. Στο νέο ελληνικό κράτος, με την επιστράτευση της μεσαιωνικής ιστορίας στο εθνικό ζήτημα, με την εδραίωση του ενδιάμεσου κρίκου, του Βυζαντίου, στο τέλος του αιώνα, μέσα από ποικίλους νεότευκτους θεσμούς και καθιδρύματα, η χριστιανική αρχαιολογία μεταβάλλεται, επίσημα, σε βυζαντινή ιστορία και αρχαιολογία³². Η συγκρότηση της νεοελληνικής χριστιανικής αρχαιολογίας και το αίτημα της ιστορικής της καταγραφής θα εντάξει στο γνωστικό πεδίο των ελλαδικών για πρώτη φορά τα ορθόδοξα μνημεία της Μικράς Ασίας, που ως τότε παρέμεναν μια terra incognita. Από την Ελλάδα, την άλλη όχθη, θα εκδηλωθεί λοιπόν, έμπρακτα, το ενδιαφέρον με επιστημονικές αποστολές, επιτόπια έρευνα. Η απουσία επαγγελματιών ιστορικών της παλαιότερης γενιάς πληρώθηκε με την παρουσία ερευνητών θεολογικής κατάρτισης όπως του Γεωργίου Λαμπάκη και του Γεωργίου Σωτηρίου. Διαθέτουν ιδίου τύπου επιστημονικές αποσκευές: Ριζάρειος, Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, μεταπτυχιακά στη Γερμανία.

Όταν ο Λαμπάκης στις αρχές του 20ού αιώνα περιηγείται τη Μ. Ασία αναζητάει μέσα από τα θεολογικά πνευματικά του εφόδια το ενιαίο της φυλής. Η προφορική παράδοση διασώζει μια μαρτυρία από την πλευρά των γηγενών:

Το 1907 ήρθε στη Φιλαδέλφεια από την Αθήνα ο αρχαιολόγος Γ. Λαμπάκης που ήταν και γραμματέας της βασιλίσσας Ολγας. Θυμάμαι καλά την επίσκεψή του ήμου-

---

στα γλωσσικά τεκμήρια της ελληνικής Ορθοδοξίας και της λαϊκής λατρείας. Προμηθεύεται επί τόπου χειρόγραφο υλικό από τον ίδιο τον Λεβίδη στο Ζινζίντερε, πριν το 1922· βλ. Maurice Leroy, R. M. Dawkins, "Some Modern Greek Songs from Cappadocia", *Byzantion* XI (1936), 373-374· R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Καίμπριτζ 1916, σ. 1-38. Ο Λεβίδης θα συντάξει το *Αι εν Μονολίθους Μοναί*, το 1899, μελέτη για τα μοναστήρια της Καππαδοκίας, ως απάντηση σε πατριαρχική επιστολή, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται· βλ. Γ. Ασκητοπούλου, «Υπόμνημα περί της εν Φλαβιανούς Μονής του Τιμίμου Προδρόμου και του Αναστασίου Λεβίδου», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbucher* 13 (1937), 3η-οδ'.

32. Σημαντικό τεκμηριωτικό υλικό παρείχε προς αυτή την κατεύθυνση η Έκθεση που οργανώθηκε το 2002 από το Υπουργείο Πολιτισμού και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο με τίτλο *1884-1930, Από τη χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο*. Ο μεγάλος κατάλογός της δεν έχει ως τώρα εκδοθεί.

να 29 χρονών. Η Φιλαδέλφεια ήταν ένας από τους 7 Αστέρας που αναφέρει στην Αποκάλυψη του ο Ιωάννης Θεολόγος. Ο Λαμπάκης έκανε τότε περιοδεία στη Μικρασία για να βρει αν υπάρχουν βυζαντινές εκκλησιές στις εφτά πόλεις που αναφέρονται στην Αποκάλυψη. Είχε ένα βιβλίο στο χέρι του ο Λαμπάκης και διαβάζοντάς το έδινε οδηγίες να σκάψουν. Είχε την άδεια της τουρκικής κυβέρνησης. Μια μέρα πήγε στο σπίτι του τούρκου Χασάν. Στη μάντρα του υπήρχε ερειπωμένη εκκλησιά. Έκοψε κρομμύδια στη μέση και είπε στους μαστόρους να τρίψουν με προσοχή τον τοίχο. Κάτω από τους σουβάδες φάνηκε ο «Μυστικός Δείπνος». Γύριζε όλες τις εκκλησιές, έσκαβε κι' εύρισκε μάρμαρα με σταυρούς και επιγραφές. Και στο νεκροταφείο πήγαινε και έψαχνε πλάκες³³.

Και όταν ο Γεώργιος Σωτηρίου, την εποχή κατά την οποία το εθνικό ζήτημα βρίσκεται στην πλέον κρίσιμη φάση του, αντικρίζει επί τόπου τα σελτζουκικά και οθωμανικά μνημεία, θα τα ερμηνεύσει αποκλειστικά σε συνάρτηση με τον ελληνισμό και θα αποφανθεί, αξιωματικά, το 1920: «Η ανέγερσις τούτων οφείλεται κατά πλείστον εις τους ιθαγενείς έλληνας τεχνίτας εκ των οποίων οι πλείστοι έμειναν πιστοί εις την πάτριον θρησκείαν»³⁴.

Αλλά και στην ίδια την κοιτίδα, στο χώρο της ορθόδοξης Ανατολής, λίγο πριν την έλευση του 20ού αιώνα θα πυκνώσει η κίνηση για μια επιστημονική αποκατάσταση του βυζαντινού παρελθόντος. Το Πατριαρχείο στρέφεται στη βυζαντινή κληρονομιά και τότε ακριβώς οργανώνει την αρχαιολογική καταγραφή των μοναστηριών της Καππαδοκίας, απευθύνεται στις κατά τόπους μητροπόλεις, για συλλογή ιστορικού υλικού. Η προάσπιση του «ελληνικού χαρακτήρα» των χριστιανικών αρχαιολογικών ευρημάτων από το ενδιαφέρον των Δυτικών, η διαφύλαξη της ορθόδοξης παρουσίας από την επεκτεινόμενη δράση των ξένων αρχαιολογικών σχολών επείγει καθώς οι λατίνοι, δηλαδή καθολικοί το δόγμα ερευνητές, οι οποίοι μελετούν τα χριστιανικά μνημεία ήδη κάποιες δεκαετίες, προετοιμάζουν τις μνημειακές εκδόσεις τους. Στην ιστοριογραφία πολλαπλασιάζονται οι αναφορές στο θέμα της Άλωσης, τυπώνονται μεταφράσεις όσο προχωρούμε στην πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα, και εκδίδονται πρωτότυπα έργα³⁵.

33. Για το «ενιαίο της φυλής» βλ. Γ. Λαμπάκης, *Οι Επτά Αστέρες της Αποκαλύψεως*, Αθήνα 1909, σ. 194. Η μαρτυρία προέρχεται από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών [Φάκελος: Περιφέρεια Φιλαδέλφειας]. Διηγείται ο πρόσφυγας Λουκάς Λουκίδης, ετών 90, στον συνεργάτη του Κέντρου Ερμούλαο Ανδρέαδη [Μάρτιος 1968].

34. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικά Μνημεία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1920, σ. 59.

35. Ένα ζήτημα για τη νεοελληνική ιστορική έρευνα είναι το πότε και πώς το γεγονός της Άλωσης θα χρησιμεύσει ως ιστοριογραφική τομή στα έργα της γηγενούς λογιούσης των οθωμανών υπηκόων. Σε ποιο ποσοστό, η Άλωση, ως θέμα προς επεξεργασία, αποτε-

Μια παρένθεση: παρατηρούμε ότι τα ιστορικά τεκμήρια αναδεικνύονται στο φυσικό τους χώρο, μια νέα ιστορική συνείδηση προβάλλει, μια νέα κατανομή του ιστοριογραφικού πεδίου προκύπτει καθορισμένη από τη γεωγραφική προέλευση. Σε αντίθεση με την υπερθετική ιστοριογραφία των «ολίγων», τώρα τα έργα και οι δημιουργοί φέρουν έκτυπη τη σφραγίδα του δικού τους τόπου. Θα λέγαμε ότι συντελείται ένα είδος άτυπης χειροθεσίας, για να επαναλάβουμε τον Κωνσταντίνο Δημαρά: οι επαγγελματίες ιστορικοί, λόγιοι που έλκουν την καταγωγή από την Ανατολή και εμπνέονται από το εξελληνιστικό ιδεώδες, όσοι πανεπιστημιακοί σταδιοδρόμησαν εκτός της οθωμανικής επικράτειας, στα μεγάλα κέντρα, χειροτονούν τους νέους ιστοριογράφους, δηλαδή μη επαγγελματίες, εδραίους, επαρχιακούς ιστοριοδίφες. Κρυσταλλώνεται μια νέου τύπου «αίσθηση του ανήκειν»: ο Καρολίδης παίρνει το χρίσμα του ιστορικού από τον Παπαρρηγόπουλο λόγω κοινής μικρασιατικής προέλευσης, στο πνεύμα αλληλεγγύης των «ετεροχθόνων» έναντι των «αυτοχθόνων» του ελλαδικού πανεπιστημιακού κατεστημένου. Αλλά όταν ο Καρολίδης, με τη σειρά του, χειροτονεί τον Λεβίδη, η πράξη αυτή εγγράφεται πλέον σε ένα στενότερο τοπικό κύκλο, μιας ακόμα μικρότερης περιφέρειας, ανακαλώντας την κοινή καππαδοκική ρίζα. Η έμφαση του τοπικού αντανακλάται στο πεδίο της ιστοριογραφίας σε μια νέα κατανομή. Οι πρωτοχριστιανικοί αιώνες περιέρχονται στη δικαιοδοσία των ιστοριοδιφών της ενδοχώρας [η Καππαδοκία στους Καππαδόκες], τα βυζαντινά ανήκουν αδιαμφισβήτητα στους εγγράμματους της Βασιλεύουσας [το Βυζάντιο στους κατοίκους του] αλλά και τα μεσαιωνικά του Πόντου στη νέα λογιούνη της Τραπεζούντας [ο Πόντος στους Ποντίους]. Κλείνει η παρένθεση³⁶.

Στη χορεία των εγγραμμάτων της Πόλης, οι οποίοι πριν αλλά και μετά την Ανταλλαγή τονίζουν, κατά περίπτωση, τον ελληνικό, χριστιανικό, ή ελ-

λεί στην «ακθ' ημάς Ανατολή» προϊόν εισαγομένης γραμματείας: γνωρίζουμε πληθώρα ελληνικών μεταφράσεων στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα – αλλά και μια καραμανλιδική, στον 20ό. Τέλος, από τότε οι συγγραφείς συνθέτουν πρωτότυπες ιστοριογραφικές πραγματείες, και τότε το θέμα της Άλωσης αποβαίνει πλέον ένας ιστοριογραφικά κοινός τόπος. Για το ζήτημα της εθνικής πρόσληψης του Βυζαντίου βλ. Παναγιώτης Στάθης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ιστορίες για την Άλωση τον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου», Εισήγηση σε Συνέδριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, «1453, η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβασή από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους, Διεθνές Συμπόσιο», Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2002.

36. Μια πτυχή της οποίας είναι και η «ανακάλυψη» της χειρόγραφης παράδοσης για τον Διγενή Ακρίτα: βλ. P. M. Kitromilides, «Byzantine twilight or Belated Enlightenment in Asia Minor?», *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία*, Αθήνα, «Κέντρο για τη Μελέτη του Ελληνισμού Σπύρος Βασιλείος Βρυώνης», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1998, σ. 444.

ληνοχριστιανικό χαρακτήρα του Βυζαντίου, συγκαταλέγονται φυσιογνωμίες λογίων όπως ο γιατρός Αλέξανδρος Πασπάτης – η δημιουργική συνεισφορά του κάλυψε όλο το δεύτερο μισό του αιώνα. Οι ιστορικές μελέτες του αρχικά επικεντρώθηκαν στον Μεσαίωνα. Την ευρυγώνια πολυ-εθνική οπτική που περιελάμβανε και τον κόσμο των Τσιγγάνων διαδέχθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1870 η βυζαντινίζουσα προσέγγιση. Ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμέας, ο οποίος ως μεσαιωνολόγος αρχαιολόγος αποδύθηκε σε έρευνες και απογραφές βιβλιοθηκών και κωδίκων εντός και εκτός της κωνσταντινουπολίτικης περιμέτρου. Ο Βασίλειος Μυστακίδης, ο Β.Α.Μ., Μεγαλοσχολότης, στο γύρισμα του αιώνα εστίασε το αρχαιολογικό και γεωγραφικό του ενδιαφέρον στα χριστιανικά κειμήλια της *Ασιατικής Τουρκίας*. Μετά την τομή του 1924, ο Μιλτιάδης Νομίδης, ο Μισν, παρέμεινε στην Πόλη και συνέχισε τις ιστοριοδιφικές του ενασχολήσεις στην ίδια γραμμή, ως τη δεκαετία του 1950. Εγκύπτοντας στη μελέτη της βυζαντινής τοπογραφίας στράφηκε ειδικά στα βυζαντινά μνημεία, «το μόνον αψευδές και πολυτίμητον μαρτύριον υπερχλιετούς ενδόξου πολιτισμού». Συντήρησε τα ελληνικά γράμματα «ελαυνόμενος υπό του μεγαλειώδους οράματος του βυζαντινού παρελθόντος όπερ φυσικόν να εμπνέει πάντα ενθουσιώδη μελετητήν των πατρίων». Αυτά γράφονται το 1938, από τον Μισν, ο οποίος δηλώνει ως τόπο έκδοσης το περιφραστικό «Γαλατά, Μπαλουκ Παζάρ, Κουρσουλού Χαν αρ. 27-29» – αντί της λέξης *Ιστανμπούλ*³⁷.

Γ' Οθωμανική πατριαρχική, ελληνοοθωμανική, τουρκική περίοδος

Το παρελθόν, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα του Πατριαρχείου, εντάσσεται στον περιβάλλοντα ιστορικό του χώρο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διατηρώντας έντονα ορθόδοξο, οικουμενικό προεθνικό χαρακτήρα. Κατ' εξοχήν εκπρόσωπος της τάσης μπορεί να θεωρηθεί ο Μανουήλ Γεδεών, ο οποίος από τα πρώτα του δημοσιεύματα στην *Πανδώρα* και στην *Ομόνοια* στα 1870, όταν ήταν δεκαεννιά ετών, έως το ύστερο 1940-1941, δυο χρόνια πριν το θάνατό του, και ενώ παράγει περισσότερα από 730 δημοσιεύματα –δέκα δημοσιεύματα το χρόνο επί εβδομήντα συνεχή χρόνια– δεν παρεκκλίνει της πορείας του³⁸: ούτε και μετά την απώλεια κατά τη μετοικεσία του και τη μακρά παραμονή του στην Ελλάδα, δεν μετέβαλε την προεθνική, πατριαρχική προσέγγιση των γεγονότων μέχρι τέλους. Ένα ικανό σε όγκο κομμάτι

37. *Το Πετρίον του Κερατίου Κόλπου* υπό Μισν, <Σειρά Βυζαντινών Μελετών>, [Ιστανμπούλ] 1938, Προλεγόμενα, σ. 3-4.

38. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Αναλυτική Περιγραφή*, Αθήνα 1974.

του απαράμιλλου έργου, η ιστορική τετραλογία του, παρά το ότι συντάχθηκε και ολοκληρώθηκε μετά την Ανταλλαγή στην αθηναϊκή πρωτεύουσα, διαπνέεται από αναλλοίωτα, προεθνικά ιδεώδη. Άλλωστε «η θέση που κατείχε ο Άρχων Μανουήλ μέσα στο Πατριαρχείο, το ευρύτατο πλέγμα σχέσεων που είχε καλλιεργήσει με τα εκκλησιαστικά κέντρα της τέως 'καθ' ημάς Ανατολής' του επέτρεψαν μια σχετικά άνετη ερευνητική πρόσβαση σε χώρους που για πολλούς ήταν και είναι, ακόμα, άβατοι»³⁹.

Η οθωμανική, προεθνική πατριαρχική τάση, ως ιστοριογραφική τακτική του 19ου αιώνα, καλλιεργήθηκε από ορθοδόξους ευρυμαθείς λογίους, τους Ρωμιούς ορθοδόξους που εργάζονταν στο περιβάλλον της Υψηλής Πύλης, δίχως να καταλήξει σε μεγάλες συνθετικές θεωρήσεις⁴⁰. Δεν παρήγαγε σε γενικές γραμμές εργογραφία αλλά εξασφάλισε την υποδομή, τροφοδότησε τόσο τη νεοελληνική, ελληνοοθωμανική όσο και την καραμανλίδικη γραμματεία αποταμιεύοντας ένα ποσοτικά και ποιοτικά ανεπαρκή υλικό. Λεξικά, κώδικες, κατάλογοι, απογραφές, ταξινομήσεις, βιογραφίες και ευρητηριάσεις εν είδει λήμματος χαρακτηρίζουν ένα στάδιο «πρωτογενούς συσώρευσης». Θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ δειγματοληπτικά και άλλα έργα, επιβιώματα ενός πατριαρχικού/οθωμανικού ή απλώς φαναριώτικου κόσμου. Σε αυτό το κλίμα ανήκουν φύσει και θέσει ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης, ο Δημήτριος Νικολαΐδης, ο Ι. Χλωρός, ο Καλλίνικος Δελικάνης. Άτομα που λιγότερο ή περισσότερο σχετίζονταν με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ή σταδιοδρόμησαν απευθείας στην οθωμανική διοικητική μηχανή και για τον λόγο αυτόν όχι μόνον χειρίζονται αλλά και δημοσιεύουν εναλλάξ στις δυο γλώσσες. Στην ελληνική και στην παλαιά αραβική, οθωμανική γραφή – ενίοτε και στην καρμανλίδικη⁴¹.

39. Φίλιππος Ηλιού, «Μανουήλ Γεδεών: ένας πρόδρομος», *Μανουήλ Γεδεών, η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, εκδοτική φροντίδα Άλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. ια'.

40. Το ερμηνευτικό πλαίσιο για την παρουσία των Φαναριωτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία απασχόλησε την Εταιρεία Μελέτης της Καθ' ημάς Ανατολής. Βλ. *Πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας 13.1.2001, Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Αθήνα 2002, όπου βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», σ. 15-52 και Δημήτρης Αποστολόπουλος, «Ρωμηοί χριστιανοί με μπαράτια βασιλικά», σ. 67-86.

41. Επαμ. Σταματιάδη, *Βιογραφία των Μεγάλων Διεργημένων του Οθωμανικού κράτους*, Αθήνα 1865. Ως διευθυντής των ηγεμονικών γραφείων της Σάμου ο συγγραφέας ερευνά οθωμανικές πηγές από αυτοψία. Δημητρίου Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί Κώδικες μεταφρασθέντες εκ του τουρκικού και επί το συστηματικώτερον καταταχθέντες*, Κωνσταντινούπολη 1869-1890 [τρίτομ]. Ο Νικολαΐδης ήταν συγχρόνως διευθυντής δύο εφημερίδων, μιας ελληνόφωνης, της *Κωνσταντινουπόλεως*, και μιας τουρκόφωνης, της *Σερβέτ* [= Πλού-

Την οθωμανική διάσταση των μιλλετιών απηχεί το εννέατομο «Ιστορικό και γεωγραφικό Λεξικό» του Σ. Ι. Βουτυρά, που σκοπό είχε να αναδείξει το πολυμιγές των εθνοτήτων μάλλον παρά να θεμελιώσει μια ελληνοκεντρική ιστορία: «το λεξικόν είναι το μέγα κενοτάφιον εν ω υπάρχουν εγγεγραμμένα τα ονόματα και ο βίος πασών των χωρών, γαιών, πόλεων, ιστορικών γεγονότων, μεγάλων ανδρών ή θανόντων υπαρχάντων ή υπαρχόντων». Η συναγωγή βασίζεται σε γαλλικό πρότυπο, όπως δηλώνει, αλλά ερανίζεται πληροφορίες και από τα ελληνικά, την υπάρχουσα, ισχνή ακόμα, τοπική ιστοριογραφία. Προτίθεται να στρέψει τους αναγνώστες από την ανάγνωση ξένων μυθιστορημάτων σε συγγράμματα ελληνικά, «στην πάτριον ιστορίαν, [...] της ημετέρας Ανατολής και των εν αυτή οικούντων εθνών»⁴².

Στην κεμαλική Τουρκία, οι περί το Οικουμενικό Πατριαρχείο εναπομείναντες λόγιοι και κληρικοί καλλιέργησαν τα γράμματα – «*Ἐν Σταμπόλ*» – μέσα από μια παλαιού απογραφικού τύπου ιστοριοδιφία εκδίδοντας έργα εκκλησιαστικών ιστορίας – όπως για παράδειγμα ο μητροπολίτης Γεννάδιος Αραμπατζόγλου. Μέλος της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ήταν ο πρώτος που σκέφτηκε να συγγράψει την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου σε όλην την ιστορική του διαδρομή. Δημοσίευσε την *Φωτίειο Βιβλιοθήκη* στα μέσα της δεκαετίας του 1930, εκδίδοντας επίσημα

τος]. Ο Ι. Χλωρός, καθηγητής της οθωμανικής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, διευθυντής του Πατριαρχικού Οθωμανικού Γραφείου, συντάσσει οθωμανική γραμματική [1890] και έπειτα το δίτομο Τουρκο-Ελληνικό Λεξικό του 1899, πολυδάπανο έργο, για την έκδοση του οποίου οι κατά τόπους μητροπολίτες εγγράφουν συνδρομητές μέσω της *Εκκλησιαστικής Αληθείας*. Αν και λεξικογράφος δεν αξιώθηκε ενός λήμματος στα εγκυκλοπαιδικά λεξικά του χώρου υποδοχής. Ο Δελιάνης, ένας πρώην ουνίτης, ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, συνθέτει στις αρχές του 20ού αιώνα τον τρίτομο *Περιγραφικό Κατάλογο των εκκλησιαστικών Εγγράφων του Πατριαρχείου* [1902-1905].

42. Οι υπογραμμίσεις δικές μου. *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας διαλαμβάνον περιλήψιν της ιστορίας, φυσικήν και πολιτικήν χωρογραφίαν, τους βίους των μεγάλων ανδρών, τους μύθους και τας παραδόσεις Πάντων των Εθνών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν* υπό Σ. Ι. Βουτυρά, Γ. Α. Βρεττού, και Γ. Βαφειάδου, Κωνσταντινούπολη 1869, Πρόλογος, σ. 2, 4. Στη βιβλιογραφία του κάνει διάκριση σε πηγές ανατολικές και ευρωπαϊκές – από τον Μελέτιο Μήτρου και τον Σάθα έως τους Pouqueville, Perrot, Texier. Το εγκυκλοπαιδικό λεξικό, είδος ευρωπαϊκό, κυκλοφόρησε κυρίως σε μεταφραστική βλ. π.χ. το *Παράρτημα Λεξικού Εγκυκλοπαιδείας περιέχον τα κυριότερα των Επιστημών και τεχνών συγγραφέν μεν γαλλιστί υπό Εταιρείας σοφών ανθρώπων... επιστάσια του ιπότη του d'Alteau, μεταφρασθέν δε υπό Π. Γερακάκη, Σύμυρνη 1867. Το Λεξικό Βουτυρά δυο χρόνια μετά, αν και πρωτότυπο, βασίζεται στο έργο του Γάλλου Bouillet, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie*.*

και ιδιωτικά έγγραφα και μεταφράζοντας όχι μόνον φερμάνια οθωμανικά αλλά και τεκμηριωτικό υλικό από ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες, Λονδίνου, Παρισιού, Ρώμης και Οξφόρδης⁴³.

Άλλοι ορθόδοξοι «λόγιοι της μειονότητας», όπως ο νομικός Βλαδίμηρος Μιρμίρογλου, στράφηκαν στον πολιτισμό της αυτοκρατορίας που παρήλθε, της προκεμαλικής περιόδου, χρησιμοποιώντας και τις δύο γλώσσες, ελληνικά και εκλατινισμένα τουρκικά⁴⁴.

Ιστορία της οθωμανικής και τουρκικής περιόδου από επιστήμονα ιστορικό στον 20^ο αιώνα επιχειρήθηκε όταν η συνθήκη της Λωζάννης επισφράγιζε τις τύχες των ορθοδόξων χριστιανών, από τον Παντελή Κοντογιάννη, ο οποίος θεωρήθηκε στον ελλαδικό χώρο ο πρώτος επαρκής επιστήμονας νεοελληνιστής ιστορικός⁴⁵.

Δ' Η σιωπή των καραμανλίδικων

Επιλογή μιας ιστοριογραφικής συμπεριφοράς συνιστά και η σιωπή των καραμανλίδικων. Η ιστοριογραφική ακινησία των τουρκοφώνων χριστιανών σε όλο τον 19^ο αιώνα απέναντι σε μια εθνοκεντρική θεώρηση του παρελθόντος χρόνου μπορεί να ερμηνευθεί ως απορία, αν μάλιστα συνεξεταστεί με την ποσοτικά ανούσα καμπύλη της τουρκόφωνης, καραμανλίδικης εκδοτικής δραστηριότητας. Ενώ στο θρησκευτικό τουρκόφωνο βιβλίο η μεία των τόπων περνάει μέσα από τα προσκυνητήρια, και αργότερα, με την εκκοσμικευση στον 19^ο αιώνα, η αναδυόμενη συνείδηση της τοπικότητας αποτυπώ-

43. Γεννάδιος μητροπολίτης Ηλιουπόλεως [Αραμπατζόγλου], *Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αθήνα 1953. Βλ. «Βιβλιοκρισία. Η Φωτίειος Βιβλιοθήκη του μητροπολίτου Ηλιουπόλεως κ. Γενναδίου, κρινομένη υπό του καθηγητού της ιστορίας των Ανατολικών Εθνών εν τω Πανεπιστημίω της Σταμπούλ κ. Α. Galante», *Ορθοδοξία* Γ' (Ισταμπούλ, Ιανουάριος 1935), 101. Η ιστοριογραφική παραγωγή στο εκκλησιαστικό πλαίσιο δεν διακόπηκε: ο Βασίλειος Σταυρίδης, συνεχιστής της ημιτελούς ιστορίας του Γενναδίου Ηλιουπόλεως, δημοσίευσε την τρίτομη *Ιστορία της Θεολογικής Σχολής Χάλκας, Θεσσαλονίκη* 1973.

44. Νομικός, μέγας ρήτωρ της Μεγάλης Εκκλησίας, μέγας λογοθέτης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, μέλος του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βερολίνου. Στριγγμένος σε ανατολικές πηγές εκδίδει το 1940 στα ελληνικά μελέτη για τα μοναστικά τάγματα του ισλάμ, *Οι Δερβίσσαι*, ενώ παράλληλα δημοσιεύει και στα τουρκικά ιστορικά έγγραφα των χρόνων του Πορθητή, *VI. Mirmiroglu, Fatih Sultan Mehmet II Devrine ait Tarihi Vesikalar*, Ισταμπούλ 1945.

45. Π. Μ. Κοντογιάννης, *Τουρκία και Τούρκοι*, Αθήνα 1924. Περιλαμβάνει εκτός των άλλων –γεωφυσικών, πληθυσμιακών, θρησκευτικών, διοικητικών στοιχείων– από τα προ της Αλώσεως γεγονότα έως και τη συνθήκη της Λωζάννης.

νεται στα ολοένα και περισσότερα καταστατικά των επαρχιακών συλλόγων, στα καραμανλίδικα το τοπικό στοιχείο δεν κατορθώνει να συγκροτήσει ιστορικό λόγο με αφηγηματική ροή. «Η ιστοριογραφία ή θα είναι εθνική ή δεν θα υπάρξει». Η εμπλοκή είναι προφανής: ο τοπικός χαρακτήρας απορρέει από την εθνική ιδέα με την οποία εμβολιάστηκε και την αποδεικτική λειτουργία με την οποία επιφορτίστηκε η νέα ιστοριογραφία. Η καραμανλίδικη γραμματεία τίθεται, με αυτές τις προϋποθέσεις, εκτός πεδίου βολής.

Ακόμα και τα λίγα αυτά έργα που προσγράφονται στην «καραμανλίδικη ιστοριογραφία» καταχρηστικά περιλαμβάνονται στο είδος. Ποσοτικά δεν φτάνουν ούτε τους δεκαπέντε τίτλους αν συνοπολογίσουμε τα εκατό σχεδόν χρόνια από το 1833 ως την Ανταλλαγή, ενώ οι συγγραφείς πρωτοτύπων έργων –όχι οι μεταφραστές– μετρικούνται στα δάκτυλα του ενός χεριού. Η συγκεκριμένη ιστοριογραφική ένδεια σηματοδοτεί την ιδεολογική στάση μιας κοινωνίας η οποία αρνήθηκε να ευθυγραμμιστεί με το πρόταγμα της εθνικής ιστοριογραφίας. Αλλά και αντίστροφα: η καραμανλίδικη παραγωγή στάθηκε για εθνικούς λόγους αμελητέα στον χώρο υποδοχής – αν όχι οβελιστέα. Δεν ενσωματώθηκε στον κορμό νεοελληνικής φιλολογίας – πολύ περισσότερο της ιστοριογραφίας⁴⁶.

46. Πρέπει να σημειώσουμε ότι με μία επί τροχάδην επισκόπηση της καραμανλίδικης «ιστοριογραφίας» προκύπτει η εξής εικόνα: τα πρωτότυπα έργα ιστορίας είναι μετρημένα – οι περισσότεροι τίτλοι ιστορικών έργων αντιστοιχούν σε μεταφράσεις, οι συγγραφείς είναι και αυτοί ελάχιστοι: συχνά σε έναν συγγραφέα μεταφραστή ή συμπιλητή προσγράφονται τρία έργα. Ας δούμε αναλυτικά για ποιου είδους ιστοριογραφική παραγωγή πρόκειται. Τα έργα που μνημονεύονται εδώ είναι δείκτες τάσεων που δεν ολοκληρώθηκαν. Έχουν βιβλιογραφηθεί από τους Salaville – Dalleggio, *Karamanlidika*, [αριθμοί 141, 142, 143, 172, 199, 225, 259, 306, 318, 325], E. Balta, *Additions* 17, 100, 103, 122, και Η ίδια, *20ème siècle* [40, 51, 52].

Το παλαιότερο έργο είναι του 1843, και αναφέρεται στην αρχαία ιστορία, στον μονάρχη (Πατησάχ) Μέγα Αλέξανδρο. Πρόκειται για μετάφραση από τα ελληνικά, και εντάσσεται στη νεοελληνική τάση ελληνοποίησης των μακεδονικών χρόνων – θα ανατυπωθεί, καραμανλίδικα, το 1871. Ακολουθεί μια μυθολογία σχολική, εικονογραφημένη, το αντίτυπο λανθάνει, εκδόθηκε πριν το 1860. Το 1863 ένας τουρκόφωνος λόγιος από το Φερτέκι του Ικονίου, μέλος του ΕΦΣΚ, ο Σουλλιόγλου, μεταφραστής και συμπιλητής, σε συνεργασία με τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη, εκδίδει τρία βιβλία. Μια Γεωγραφία εκκλησιαστικού περιεχομένου, μια Παγκόσμιο Ιστορία, και τη Μετάφραση της Κωνσταντινάδος του Κωνσταντίνου από Σιναίου. Το 1877 η Βιβλική Εταιρεία τυπώνει Γεωγραφία για σχολική χρήση υπό μορφή ερωταποκρίσεων, ενώ το 1885 άλλος λόγιος από το Φερτέκι μεταφράζει μια Ιστορία της Αρχαίας Ρώμης. Ως εδώ δεν υπάρχει κανένα πρωτότυπο έργο που να μπορεί να θεωρηθεί σχετικό με το είδος «ιστοριογραφία». Η δεκαετία του

Διαπιστώνουμε ότι τα τρία αυτά ιστοριογραφικά ρεύματα κυριαρχούν από εκεί και ύστερα ως τον αρχόμενο 20^ο αιώνα. Στη ροή του χρόνου, διαφοροποιούνται ως προς τη θεολογία: ο χαρακτήρας της ιστοριογραφίας μεταβάλλεται από εθνικό σε εθνικιστικό. Παρατηρείται πόλωση των δύο άκρων των δύο εθνικισμών: τόσο του ελληνικού όσο και του οθωμανικού, μετέπειτα τουρκικού. Η ιστοριογραφία δεν διεξάγεται ως μια στοχαστική ενασχόληση – κάποιες φορές είναι ένα έργο που εκτελείται υπό το κράτος των πολεμικών επιχειρήσεων. Το ιδεώδες της τρισχιλιετούς συνέχειας θα δώσει πνοή στην τοπική ιστορία, την πατριδογνωσία. Κάθε περιοχή συγκροτεί τη δική της «μικρή εθνική παρακαταθήκη». Το σχήμα του ρομαντισμού αρχίζει να αναπτύσσει τη δυναμική του αν και με προσαρμογές αποσιώπησης ή επιλεκτικής χρήσης υλικού. Αυξάνονται οι εθελοντές-απόστολοι της εθνικής ιδέας, τα έργα πληθαίνουν, οι συγγραφικοί ρυθμοί επιταχύνονται, ιδίως μετά την κήρυξη του τουρκικού Συντάγματος και ενώ βαίνουμε προς το τέλος – την τομή του 1922. Παρ' όλα αυτά, δεν νομιμοποιούμαστε να ισχυριστούμε ότι αγγίζουμε το τέλος της ιστοριογραφίας.

1890 παρουσιάζεται διαφοροποιημένη. Το 1891 εκδίδεται ένας Κατάλογος Πατριαρχικών Πινάκων συγχρόνως με τον αντίστοιχο, στα ελληνικά, του Γεδεών. Το 1896 σημειώνεται μια στροφή. Εκδίδονται δυο πρωτότυπα έργα από τον Ιωάννη Ιωαννίδη, συγγραφέα. Ένα κοσμικό έργο, μία τοπική ιστορία της Καππαδοκίας που όμως κυκλοφόρησε με τίτλο εκκλησιαστικό, *Μητροπολίτες της Καισαρείας*, και μία δίτομη Εκκλησιαστική Ιστορία [1898-1899]. Συγχρόνως, ο λόγιος Ιωάννης Κάλφογλου συντάσσει το 1898 και 1899 αντίστοιχα, ένα έργο εκκλησιαστικού περιεχομένου, μια ιστορία της μονής Φλαβιανών, και ύστερα μια *Ιστορική Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*: μπορεί να θεωρηθεί το πρώτο ιστοριογραφικό έργο που παράγει η εκκοσμίκευση. [Βλ. τώρα στη σειρά εκδόσεων του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Ιωάννη Κάλφογλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου*, μτφρ. από τα καραμανλίδικα Στ. Ανεστίδης, Αθήνα 2003.]

Στον 20^ο αιώνα, μετά την κήρυξη του τουρκικού Συντάγματος, σημειώνεται ένα φαινόμενο αλυσιδωτών αντιδράσεων. Το 1909 εκδίδονται τρεις ιστοριογραφικές πραγματείες στα καραμανλίδικα: πρώτη, μια μετάφραση του κλασικού έργου του Μύρτμαν για την Άλωση – δεν είναι η πρώτη φορά που μεταφέρεται στην τουρκόφωνη γραμματεία αλλά η πρώτη φορά που εκδίδεται. Την ίδια χρονιά κυκλοφορεί μία από τις πολλές ελληνικές του επανεκδόσεις στη Σμύρνη. Τη δεύτερη πραγματεία συντάσσει ένας κληρικός, ο αρχιμανδρίτης Ικονίου Αναστάσιος Συμεωνίδης, και πάλι ένα έργο για την Άλωση – πρωτότυπο αυτήν τη φορά. Τέλος, πάντα το 1909 μια μετάφραση από τα νέα ελληνικά για την Ελληνική Επανάσταση – αξιοσημείωτο και ιστοριογραφικά αναξιοποίητο εκδοτικό γεγονός. Για το φαινόμενο της διπλής ή πολλαπλής ένταξης των συγγραφέων βλ. Ιωάννας Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 289-295.

ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟ 1922. ΤΑ ΕΚΤΟΣ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΧΡΟΝΟΥ

Ασφαλώς, το φαινόμενο εκδημοκρατισμού της γραφής αποδείχθηκε ανθεκτικό στο χρόνο. Η αφετηρία του, όπως είδαμε, ανάγεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αλλά η μέγιστη ακμή του σημειώνεται μετά την Ανταλλαγή. Η ιστορική προβολή της ελληνικής αρχαιότητας και του ελληνοχριστιανικού Βυζαντίου στον χώρο της Μικράς Ασίας αποκαθίσταται αναδρομικά. Το εθνικό ιστοριογραφικό πρότυπο θα εφαρμοστεί πλέον δίχως πολλές αντιστάσεις, εναρμονισμένο με την κατεστημένη ιδεολογία του εθνικού κράτους – του χώρου υποδοχής. Στις πραγματείες που συντάσσουν στην Ελλάδα για τη «Μικρά Ασία» οι απόδημοι, διασπιστόνουμε την περαιτέρω κατάτμηση του ιστοριογραφικού αντικειμένου. Από την ευρυχωρία της παλαιάς πολύτομης ιστορίας, τη θεώρηση της μεγάλης επικράτειας, η ιστοριογραφία θέτει ως αντικείμενό της τον μικρόκοσμο της γενέτειρας, της ιδιαίτερης πατρίδας. Με την αναγωγή στην οικιστική μονάδα, το χωριό, περιγράφεται η θεματική εμβέλεια, διευρύνεται όμως η κοινωνική βάση των συγγραφέων, καθώς στρατολογούνται όλο και περισσότεροι υποψήφιοι συντάκτες. Τα ιστορικά δρώμενα αρδεύουν τον κορμό της ιστοριογραφίας: ο εκπατρισμός, η απώλεια του σταθερού σημείου αναφοράς, της εστίας, και η ανάγκη αναπλήρωσης παρακινούν στην πράξη της εξιστόρησης, της γραφής.

Το συμπέρασμα είναι περίπου το εξής: η ορθόδοξη λογιολογία υπερβαίνοντας τις αδράνειες της κοινωνίας που την εξέθρεψε απάντησε με το δικό της ιδιότροπο και ιδιόρρυθμο τρόπο στα νέα αιτήματα. Η εθνική ιστοριογραφία των χριστιανών ορθοδόξων καρποφόρησε εκτός τόπου και εκτός χρόνου, στην εθνική γλώσσα. Γράφτηκε από τέως υπηκόους της αυτοκρατορίας, νυν εκπατρισμένους αλλά εσαεί πολίτες ενός εθνικού κράτους. Έγινε δυνατό να συνταχθεί με τη μορφή μονογραφίας δομημένης στο δάνειο αλλά υιοθετημένο και τελικά λειτουργικό σχήμα της ιστορίας: αρχαίος – μέσης – νεωτέρας.

Πρόκειται, ασφαλώς, για τον θρίαμβο του εκδημοκρατισμού της γραφής. Ιστορία δίχως διαμεσολάβηση χειρόγραφων πηγών, τυπωμένου εγχειριδίου, του όποιου γραπτού κειμένου ανάμεσα στον περιγράφοντα και στο υπό περιγραφήν αντικείμενο. Στην περίπτωση αυτήν, όλα – ή σχεδόν όλα – στηρίχθηκαν στη μνήμη των αποδήμων.

Ένα ιστοριογραφικό πείραμα δοκιμάζεται μεταπολεμικά, στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, όταν το ίδρυμα στρέφεται πιο εντατικά στην καταγραφή προσφυγικών μαρτυριών. Η αξιολόγηση της ιστορίας των κοινών ανθρώπων, «μια τόσο πρόσφατη μύδα», κατά τον Eric Hobsbaum⁴⁷, η

47. Eric Hobsbaum, *Για την Ιστορία*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα 1998, σ. 247 [το κεφάλαιο: «Για την ιστορία από τα κάτω», σ. 247-264].

τάση εφαρμογής «της ιστορίας από τα κάτω», ενός τέκνου της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και της γαλλικής ιστοριογραφικής παράδοσης, ενοφθαλμίζεται στην προβληματική της μικρασιολογικής έρευνας. Ο ηγετικός πυρήνας, η Μέλπω και ο Οκτάβιος Μερλιέ αντιπροσωπεύουν δύο ρεύματα ιδεών. Η μια παράδοση, η ευρωπαϊκή παιδεία και πιο ειδικά η αναπτυσσόμενη στη Δύση εθνογραφία στην οποία στηρίχθηκαν οι σκαπανείς για να μελετήσουν την Ανατολή, έρχεται να συναντήσει την εγχώρια «ιστορική ευαισθησία του Μεσοπολέμου», σύμφωνα με την οποία ο δημοτικισμός, η λαογραφία, η μακρυγיאλική γραφή ανάγονται σε πρότυπα προς μίμηση. Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών έχοντας διαμορφώσει ένα θεωρητικό σχήμα που χαρακτηρίζεται από συγκρητισμό, περιλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, και τις περί αγροτισμού ιδέες του Κ. Αμαντου και του Κ. Καραβίδα, προτρέπει και ενθαρρύνει στο μετεμφυλιακό κράτος τους εκπατρισμένους του 1922 να γράφουν οι ίδιοι ιστορία. Συγκεντρώνει τις χειρόγραφες πραγματείες τους ταξινομώντας τις γεωγραφικά. Το εγχείρημα είναι από κάθε άποψη ρηξικέλευθο. Ο θεσμός παρέχει «τα μέσα παραγωγής»: ένα τετράδιο και ένα μολύβι. Χορηγεί και ένα βοηθητικό, προαιρετικό, ερωτηματολόγιο. Απευθύνεται σε γυναίκες και άντρες πρόσφυγες που δεν διαθέτουν γνώσεις όλων των τάξεων του δημοτικού σχολείου, συλλαβίζουν όμως το αλφαβητάριο, κατέχουν γραφή και ανάγνωση, είναι λοιπόν σε θέση να συντάξουν τα στοιχειώδη. Στρατολογούνται αυτήν τη φορά άτομα που δεν έγραψαν ποτέ, δεν σκέφτηκαν ποτέ να γράψουν – ίσως ούτε και να εκφραστούν προφορικά, σε πρώτο πρόσωπο, πέρα από τον στενό οικογενειακό περίγυρο.

Και πάλι μέσα από έναν θεσμό, όπως σχεδόν έναν αιώνα πριν, κάτω από ολότελα διάφορες συνθήκες, το αίτημα της ιστοριογραφίας επανατίθεται. Κάποιοι θα σχεδιάσουν ένα πρόγραμμα για τη σύνταξη ιστορίας που άλλοι θα κληθούν να πραγματοποιήσουν. Από τον κόσμο του προφορικού λόγου ορισμένοι πραγματοποιούν τη διάβαση στον κόσμο του κειμένου, της γραπτής εξιστόρησης. Μέσα από έναν θεσμό, θα δοθεί ο λόγος, θα κατακτηθεί το δικαίωμα στην έκφραση. Αλλά και η συνείδηση αυτού του δικαιώματος: ορισμένοι αρχίζουν να γράφουν «από μόνοι τους». Τρεις και πάλι είναι οι βαθμίδες της αφήγησης, διαφορετικό το ιστορικό περιεχόμενο: Μικρά Ασία – Κατοχή – Εμφύλιος. Το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών δίνει επιστημονική προτεραιότητα αποκλειστικά στον πρώτο εκπατρισμό. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος αφήνονται στη δικαιοδοσία άλλων, έξω από τον κύκλο των συνεργατών⁴⁸.

48. Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε κατά πόσον το σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας, το σχήμα του ρομαντισμού, εσωτερικευμένο πλέον, αναπαράγεται από ανθρώπους που δεν έλαβαν καν την εγκύκλιο παιδεία, μέσα από αυτόν τον αποκαλούμενο «λαϊκό», αν και

Ο μεθοριακός αυτός λόγος, ο πέρα από τον εκδημοκρατισμό, εκεί όπου ο αλφαριθμητικός βρίσκεται στο ζωτικό ελάχιστο, σηματοδοτεί ένα νέο φαινόμενο «προλεταριοποίησης της γραφής». Άνθρωποι ως τότε «βουβοί για την ιστορία» απαθανατίζουν τον τόπο προέλευσης, επαναφέρουν στη μνήμη τη διαδικασία της εξόδου από τα εδάφη, αποτυπώνουν τη ζωή στον χώρο υποδοχής. Και γράφουν ιστορία. Έχουν και εκείνοι το μερίδιό τους, θα συνυπολογιστούν κάποτε στο μεγάλο ρεύμα της ιστοριογραφίας με την κατάθεση της δικής τους, ατομικής μαρτυρίας.

... Φουρνάρισσα, 1964 Νέα Ιωνία Βόλου / Εργατικός, Κορυδαλλός 1952 / Γεωργός, 1962 Χαλκιιάδες Φαρσάλων / Τσαγκάκης, 1959 Σκύδρα Εδέσσης / Αυγουλάς, 1960 Βριλήσσια / Γαλατάς, 1960 Νέα Σινασός Ιστιαίας...

γραπτό, και πάντως χειρόγραφο, λόγο – είδος μεικτό αλλά νόμιμο. Η ερασιτέχνης Έλλη Παπαδημητρίου, συνεργάτρια των Μερλιέ, πρωτοστάτησε στη συλλογή αυτού του τύπου των «μη λόγιων» μαρτυριών αλλά και επεξεργάστηκε –λόγια αυτή– το συγκεκριμένο υλικό. Δεν ακιέστηκε στον εκπατρισμό του 1924. Αντιμετώπισε την ιστορική περιπέτεια συνολικά, έξω από τα προδιαγεγραμμένα όρια που έθετε ένα ίδρυμα, και συγκέντρωσε τις προφορικές προσφυγικές μαρτυρίες εμμένοντας σε μια «άλλη συνέχεια» στις τρεις βαθμίδες της νεότερης ιστορίας, και τις ονομάτισε Μικρασία – Κατοχή – Εμφύλιος. Έτσι προέκυψε *Ο Κοινός Λόγος*.

Ioanna Petropoulou

THE DEMOCRATISATION OF WRITING

(SUMMARY)

This article is about the historiographical strategies developed in the Ottoman Empire especially by the Christians of the Levant during the 19th century.

First of all, I would like to emphasize three points.

1. The Orthodox subjects of the eastern Ottoman Empire were not always Greek-speaking. In a century dominated by the dissemination of the national idea, their historiography developed along specific lines: during the first half of the 19th century, the writing of history was characterized by the pre national/religious idea of “ecumenism”, whereas after 1850 it was interpreted in terms of a more secular language of the nation-states that were coming into being at that time.

2. My study focuses on the Hellenisation of the Christian East. At this particular place and time the effort to produce a written interpretation of the past, both as a collective demand and as a historiographical act, was directly related to the campaign to create a Greek national consciousness.

3. In the Christian East the secular local history written during the last decades of the 19th century either had a Greek national orientation or did not exist.

I will continue by posing three questions in relation to the act of producing printed history.

1. What was the prevailing model or paradigm on the basis of which history was written? The Orthodox East was called upon to relate its history by adapting it to a borrowed, theoretical/interpretative model drawn from mainland Greece.

2. Who was writing? That is, who were the subjects of this history writing activity? In relation to this question we observe that over time there develops a significant change in the social origins of the people writing history.

3. What historiographic strategies were devised during the 19th c. to classify and interpret the primary material? Since this material was treated in accordance with a given/borrowed paradigm, the writing process had to conform and respond to an intrinsically contradictory historiographic effort.

ΟΙ ΟΡΟΙ ΜΙΑΛΕΤ, ΓΕΝΟΣ, ΕΘΝΟΣ, ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ,
ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι όροι έθνος και γένος, όπως και μιλλέτ, αν και πιο σπάνιος αυτός ο τελευταίος, θεωρούνται όροι-κλειδιά στην ελληνική ιστοριογραφία. Σχεδόν πάντα συναντώνται με τους επιθετικούς προσδιορισμούς ελληνικό, αλύτρωτο, ορθόδοξο, ακόμα και πανελλήνιο έθνος και γένος. Εξίσου σημαντικοί είναι και κάποιοι άλλοι όροι, όπως οικουμενικότητα, αλυτρωτισμός, αλύτρωτο έθνος ή γένος. Οι αναγνώσεις και οι ερμηνείες των παραπάνω όρων στην ελληνική ιστοριογραφία είναι πολλές και ποικίλες και έχουν οδηγήσει σε διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της ιστορίας του ελληνικού έθνους· σε διαφορετικές επίσης αποτιμήσεις του ρόλου του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης –ρόλος εθναρχικός, ρόλος οικουμενικός– καθώς και σε διαφορετικές αποτιμήσεις του αλυτρωτικού ρόλου του ελληνικού κράτους· σε διαφορετικές τέλος αποτιμήσεις της σχέσης έθνους-θρησκείας στην ελληνική περίπτωση: σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, η ορθόδοξη θρησκεία θεωρείται ως φορέας και εγγυητής της ελληνικότητας, επομένως το ελληνικό έθνος είναι ιστορικά ένα ελληνορθόδοξο έθνος, ενώ, σύμφωνα με κάποιους άλλους, η θρησκεία αποτελεί ένα από τα πολλά στοιχεία της ελληνικότητας, επομένως το ελληνικό έθνος είναι κατ' αρχήν και κατ' εξοχήν ένα λαϊκό έθνος.

Σε αυτήν τη μελέτη θα προσπαθήσω να εντοπίσω όλους τους παραπάνω όρους στην ιστοριογραφία, αλλά και σε άλλα κείμενα, μιας πολύ συγκεκριμένης περιόδου, αυτής του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού (μεταξύ 1878-1910, περίπου). Ο χρονικός περιορισμός σε αυτήν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο οφείλεται κατ' αρχάς στο γεγονός ότι θεωρώ ότι η πολυπλοκότητα και η συνθετότητα των όρων εθναρχισμός, οικουμενικότητα, αλυτρωτισμός, έθνος, γένος, μιλλέτ τροφοδοτείται στο πλαίσιο κυρίως αυτής της ιστορικής πραγματικότητας. Μια ιστορική πραγματικότητα όπου, μεταξύ άλλων πολλών παραγόντων, κατ' εξοχήν κυριαρχεί από τη μια μεριά ο παράγοντας ελληνικό κράτος και από την άλλη ο παράγοντας οθωμανικό κράτος. Συνήθως στην ελληνική ιστοριογραφία, ακόμα και στις πιο πρόσφατες πολύ

σημαντικές ιστορικές μελέτες¹ που πραγματεύονται το μείζον ζήτημα της ιστορικής σχέσης έθνους-θρησκείας, καθώς και της ιστορικότητας των πιο πάνω όρων, υπάρχει μια κεφαλαιώδους σημασίας έλλειψη: λείπει εντελώς η οθωμανική πραγματικότητα ως ένα από τα κατ' εξοχήν σημεία αναφοράς για τη μελέτη όλων αυτών των ζητημάτων. Έτσι, όλες σχεδόν οι μελέτες, ακόμα και οι καλύτερες, εξετάζουν αυτά τα ιστορικά προβλήματα ως «ελληνικές ιδιαιτερότητες» ή ως ζητήματα της ελληνικής ιστορίας, ως ιστορικά παραδείγματα της ελληνικής οστώσο περίπτωσης. Όμως, όταν μελετάται η σχέση ελληνικού κράτους-Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, ο οθωμανικός παράγοντας είναι κυρίαρχος, αφού το Πατριαρχείο εντάσσεται κατά κύριο λόγο στην οθωμανική πραγματικότητα. Όταν μελετάται η ιστορικότητα των όρων μιλλέτ, εθνάρχης (απόδοση στα ελληνικά του όρου μιλλέτ μπασί), αλλά και γένος ή έθνος, και πάλι ο οθωμανικός παράγοντας είναι κυρίαρχος, αφού στο πλαίσιο της οθωμανικής πραγματικότητας κατ' εξοχήν και κατ' αρχήν τοποθετούνται αυτοί οι όροι.

Ο πολύπλοκος και πολυσύνθετος χαρακτήρας του περιεχομένου των παραπάνω όρων, καθώς και η πολυπλοκότητα της σχέσης ελληνικού κράτους-Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης τότε και έθνους-θρησκείας μέχρι σήμερα δεν αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, αποκλειστικά και ιδιαίτερα, ελληνικά ιστορικά προβλήματα, αντιθέτως αποτελούν την απόδοση και επεξεργασία στην ελληνική εθνική πραγματικότητα των ιστορικών προβλημάτων μιας ολόκληρης εποχής και μιας ολόκληρης περιοχής: των προβλημάτων του περάσματος ενός ολόκληρου κόσμου στην πραγματικότητα των εθνών-κρατών. Οι εθνικές ιδιαιτερότητες προκύπτουν ως συνέπεια της διαδικασίας μέσα από την οποία τα ίδια, για μια ολόκληρη περιοχή, προβλήματα ενσωματώθηκαν και αναπροσδιορίστηκαν σε κάθε εθνική πραγματικότητα. Με αυτήν την έννοια οι σχέσεις ελληνικού κράτους-Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης ή το περιεχόμενο των όρων έθνος, γένος, μιλλέτ, οικουμενικότητα στα τέλη του 19ου αιώνα δεν μπορούν να διαβαστούν μονοσήμαντα, στο πλαίσιο δηλαδή της ιστορίας του ελληνικού έθνους μόνο, αλλά πολυσήμαντα: ως αποτυπώσεις και εκφράσεις μιας πολύπλοκης σχέσης αλληλεξάρτησης, αλληλοτροφοδότησης αλλά και σύγκρουσης πολλών και σύνθετων υπό συγκρότηση εθνικών πραγματικοτήτων και εθνικιστικών-αλτρωτικών ιδεολογιών. Η επιλογή λοιπόν της συγκεκριμένης περιόδου υπαγορεύτηκε από τους εξής λόγους: α' η ιστορική πραγματικότητα της περιόδου παρOUSιαζΕΙ κάποιA σημαντικά

1. Μία από τις πιο πρόσφατες πολύ σημαντικές μελέτες είναι αυτή του Π. Ματάλα, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.

χαρακτηριστικά: κάμψη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ και απολυταρχική, πανισλαμιστική πολιτική του Αμπντούλ Χαμίντ, Επανάσταση των Νεότουρκων, στη συνέχεια' οριστική κατίσχυση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα, ένταξη και ενίσχυση της πολιτικής του ελληνικού κράτους ως κέντρου του αλύτρωτου ελληνισμού' ένταξη και ενίσχυση της πολιτικής του Πατριαρχείου ως οικουμενικού κέντρου των ορθοδόξων' τέλος, ενίσχυση των σχέσεων ελληνικού κράτους-Πατριαρχείου και άλλων ιεραρχών, σχέσεων αντιπαλότητας αλλά και σύμπραξης' β' οι λόγιοι-ιστορικοί της εποχής, σε στενή επαφή με τους πρωταγωνιστές, αποτυπώνουν μέσα από τη χρήση των όρων αυτών στα έργα τους τα προβλήματα της εποχής, ενώ συγχρόνως, υπέρμαχοι της μιας ή της άλλης πλευράς (ελληνικό κράτος/Πατριαρχείο), διαμορφώνουν οι ίδιοι την ιστορία.

Το ενδιαφέρον μου επικεντρώνεται στην εποχή του πατριάρχη Ιωακείμ Γ', με έμφαση στη δεύτερη πατριαρχία του (1901-1912)², με αναφορές σε ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα που συνδέονται με την πατριαρχία του – το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα Κύπρου (1900-1910). Ο Μανουήλ Γεδεών³, ο Κωνσταντίνος Σπανούδης⁴, οι Γεώργιος Μισαηλίδης και Βλαδίμηρος Μιχαηλίδης⁵, καθώς και κάποιοι λιγότερο γνωστοί, όπως ο Γεώργιος Φραγκούδης⁶, σύγχρονοι του Ιωακείμ και φανατικοί υπερασπιστές του οι πρώτοι, φανατικώς αντίπαλοί του ο τελευταίος, είναι αυτοί στα έργα των οποίων κατ' εξοχήν στηρίχτηκα. Άρθρα, κυρίως της Εκκλησιαστικής Αλήθειας, αλλά και η αλληλογραφία του Ιωακείμ Γ' με το ελληνικό κράτος ή άλλους ιεράρχες⁷ με βοήθησαν πολύ στην κατανόηση της εποχής.

2. Η πρώτη περίοδος πατριαρχίας του Ιωακείμ Γ' τοποθετείται μεταξύ 1878-1884 και σηματοδοτείται από τη σφοδρή σύγκρουσή του με τον πρωθυπουργό της Ελλάδας Χαρ. Τρικούπη, σύγκρουση που του στοιχίζει τον πατριαρχικό θρόνο. Γι' αυτή τη σύγκρουση, βλ., μεταξύ άλλων, Σία Αναγνωστοπούλου, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη – Ιωακείμ ΙΙΙ», Κ. Αρώνη-Τσίχλη, Α. Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα 2000, σ. 99-106.

3. Το κυριότερο έργο του Μανουήλ Γεδεών, στο οποίο στηρίχτηκε αυτή η μελέτη, είναι: *Μνεία των προ εμού. 1800-1863-1913*, Αθήνα 1934.

4. Κωνσταντίνος Σπανούδης, *Ιστορικά Σελίδες. Ιωακείμ ο Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1902.

5. Γεώργιος Μισαηλίδης και Βλαδίμηρος Μιχαηλίδης, *Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής Πατριάρχης*, Κωνσταντινούπολη 1901.

6. Γεώργιος Φραγκούδης, *Ιστορία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος Κύπρου*, Αλεξάνδρεια 1911.

7. Τα άρθρα της Εκκλησιαστικής Αλήθειας, καθώς και η αλληλογραφία Ιωακείμ Γ' –ελληνικού κράτους, στα οποία ανατρέχω, παρατίθενται στο Σία Αναγνωστοπούλου,

Α΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΓΕΝΟΣ/ΕΘΝΟΣ Ή ΑΛΥΤΡΩΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ; ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΣ

Η πρώτη σημαντική διαπίστωση που προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων της εποχής είναι η εξής: ενώ αμέσως εντοπίζεται η ύπαρξη δύο αντίπαλων στρατοπέδων (ελληνικό κράτος, Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης), αυτό δύσκολα αποτυπώνεται στους όρους: οι ίδιοι ακριβώς όροι χρησιμοποιούνται αδιαφοροποίητα από όλους – έθνος και γένος, ελληνικό έθνος ή γένος και ορθόδοξο γένος ή έθνος των Ρωμιών υπάρχουν παντού. Οι όροι, λοιπόν, από μόνοι τους δεν υποδεικνύουν την ύπαρξη δύο διαφορετικών ιδεολογιών: ας πούμε μιας εθνικής/αυτρωτικής και μιας οικουμενικής. Ωστόσο, η διαφορετική λειτουργικότητα που έχουν οι όροι αυτοί στο πλαίσιο του κάθε κειμένου μάς υποδεικνύει τη διεκδίκηση νομιμοποίησης δύο αντίπαλων νομιμοτήτων: μιας ελληνικής εθνικής νομιμότητας και μιας ελληνικής ή ορθόδοξης οικουμενικής. Τέλος, η διαφορετική λειτουργικότητα των ίδιων όρων μας υποχρεώνει να αναρωτηθούμε μήπως υπάρχει σε κάποια επίπεδα αλληλοτροφοδότηση των δύο αντίπαλων φαινομενικά νομιμοτήτων.

1. Ο οικουμενικός ελληνορθόδοξος εθνικισμός

Ας δούμε κατ' αρχάς σε τί παραπέμπουν οι όροι γένος/έθνος στο πατριαρχικό πλαίσιο αναφοράς τους, τί είδους νομιμότητα οικοδομείται πάνω σε αυτούς και ποιο ακριβώς είναι το περιεχόμενο της ιδεολογίας σε αυτό το πατριαρχικό πλαίσιο αναφοράς. Σε τί παραπέμπει τέλος και πώς ορίζεται η οικουμενικότητα.

Θα μπορούσαμε να πούμε, θεωρώντας τους όρους στατικούς και δεδομένους, ότι οι όροι γένος/έθνος, στο πατριαρχικό πλαίσιο αναφοράς, παραπέμπουν στο μιλλέτ των Ρωμιών, έτσι όπως αυτό ορίζεται στο πλαίσιο της αυτοκρατορίας. Ο Μανουήλ Γεδεών, άνθρωπος του στενού κύκλου του Πατριαρχείου, δίνει το περιεχόμενο του όρου: «Η λέξις έθνος μεταφράζει [...] την λέξιν μιλλέτ, ήτις ενανύθα έχει ρητήν διοικητικήν σημασίαν εμφανίνοσα ουχι πολιτικώς έθνος τι, αλλά κοινότητα χαρακτηριζομένην διά του θρησκευματος, έχουσαν [...], κύκλον ενεργείας ίδιον, και ανεγνωρισμένην ως αυτοτελές σώμα παρά της Υψ. Πύλης»⁸. Τα όρια της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου, σε αυτήν την περίπτωση, προσδιορίζονται από τα όρια της οθωμανικής πολιτικής

Μικρά Ασία. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος, 19ος αιώνας-1919, Αθήνα 1997, σ. 423-437.

8. Μανουήλ Γεδεών, Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873), Κωνσταντινούπολη 1908.

εξουσίας. Πρόκειται λοιπόν για ένα οθωμανορθόδοξο γένος/έθνος που νομιμοποιεί μια οθωμανορθόδοξη κατ' αρχήν οικουμενικότητα. Με αυτή την έννοια έχουμε, από τη μια πλευρά –του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης– ένα οθωμανορθόδοξο, ρωμεικό γένος/ έθνος και, από την άλλη μεριά –του ελληνικού κράτους– ένα ελληνικό αλύτρωτο έθνος/γένος, αντιστοίχως δε μια οθωμανορθόδοξη οικουμενικότητα και έναν ελληνικό αλυτρωτισμό. Η οθωμανορθόδοξη οικουμενικότητα λοιπόν, με κέντρο το Πατριαρχείο, απειλείται στα τέλη του 19ου αιώνα και αρχές του 20ού κατ' εξοχήν από τον ελληνικό αλυτρωτισμό, με κέντρο το ελληνικό κράτος. Στο πατριαρχικό πλαίσιο οι όροι γένος/έθνος ταυτίζονται με το μιλλέτ, στο ελληνικό αλυτρωτικό πλαίσιο οι ίδιοι όροι εμπεριέχουν και το μιλλέτ⁹.

Όμως, όπως είναι ευρέως γνωστό, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, της εκκοσμίκευσης και της ανάγκης νομιμοποίησης εξουσίας, σημειώνονται αλλαγές που ανατρέπουν οριστικά και αμετάκλητα τη λογική που διείπε, μέχρι το 19ο αιώνα, τη συγκρότηση του θεσμικού πλαισίου άσκησης της οθωμανικής εξουσίας¹⁰. Ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, όπως άλλωστε και όλοι οι θρησκευτικοί ηγέτες των μη μουσουλμάνων της αυτοκρατορίας, ενταγμένος στο οθωμανικό σύστημα άσκησης εξουσίας επί των ορθοδόξων, καθώς και οι θεσμοί του Πατριαρχείου, ενσωματωμένοι στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο, υπόκεινται στις αλλαγές που επιβάλλονται με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, ενώ η λειτουργία τους επαναπροσδιορίζεται στο μεταρρυθμιστικό οθωμανικό πλαίσιο¹¹. Ο πατριάρχης λοιπόν, στο 19ο αιώνα των οθωμανικών αλλαγών, δεν έχει μια δεδομένη εξουσία επί των ορθοδόξων, μια εξουσία ελέω Θεού και κατά παραχώρηση της οθωμανικής εξουσίας, όπως αυτό ίσχυε πριν από τις μεταρρυθμίσεις. Είναι γνωστό πλέον ότι θεσμοθετείται, κυρίως με το διά-

9. Χρησιμοποιώ εδώ τους όρους οικουμενικότητα, αλυτρωτισμός, κ.λπ. ως στατικούς και δεδομένους, για τις ανάγκες και μόνο της οριοθέτησης ενός συμβατικού πλαισίου ανάλυσής τους. Ωστόσο, τόσο η οικουμενικότητα όσο και ο αλυτρωτισμός είναι όροι με περιεχόμενο μονίμως μεταβλητό. Βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία...*, σ. 421-429.

10. Βλ. μεταξύ άλλων πολλών σημαντικών μελετών για αυτή την περίοδο I. Ortaylı, *Imparatorlugun En Uzun Yüzyili* (Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας), Κωνσταντινούπολη 1987· Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e. Yerel Yönetim Gelenegi* (Από το Τανζιμάτ στη Δημοκρατία. Η παράδοση της τοπικής διοίκησης), Κωνσταντινούπολη 1985· C. Küçük, "Millet Sistemi ve Tanzimat" (Το σύστημα Μιλλέτ και το Τανζιμάτ), *Mustafa Resit Paşa ve Dönemi Semineri. Bildinler, Ağycora, 13-14 Μαρτίου 1985*, Αγκυρα 1987.

11. Για όλες τις αλλαγές του πατριαρχικού θεσμικού πλαισίου, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία...*, σ. 276-307.

ταγμα του 1856, η διάκριση του οθωμανικού πληθυσμού σε μιλλέτ, είναι γνωστό επίσης ότι αναγνωρίζεται σε αυτά τα μιλλέτ το «δικαίωμα» εκλογής μιας λαϊκής εξουσίας που συνδιαχειρίζεται με τον πατριάρχη ορισμένα «προνόμια» του μιλλετιού. Είναι γνωστό δηλαδή ότι το οθωμανορθόδοξο μιλλέτ, όπως και όλα τα άλλα, λειτουργεί ως εθνοθρησκευτικό, πολιτικό σύνολο στον οθωμανικό χώρο, και όχι ως ποίμνιο πιστών¹². Ο πατριάρχης λοιπόν, παρά το γεγονός ότι εξακολουθεί κατά παραχώρηση της οθωμανικής εξουσίας να ορίζεται ως η κεφαλή του μιλλετιού, οφείλει πλέον να νομιμοποιεί την εξουσία του στο πλαίσιο αυτού του εθνοθρησκευτικού, πολιτικού συνόλου. Ο Ιωακείμ Γ' και οι σύγχρονοι και υπέρμαχοί του ιστορικοί έχουν να διαχειριστούν μια πραγματικότητα δύσκολη η οποία, εκτός από τους βαλκανικούς εθνικισμούς και τους αλυτρωτισμούς –ο σημαντικότερος, τουλάχιστον αυτήν την εποχή σε σχέση με το Πατριαρχείο, είναι ο ελληνικός αλυτρωτισμός– κυριαρχείται από τον εξελληνισμό του μιλλέτ και από την απονομιμοποίηση της, ελέω πολιτικής εξουσίας, οικομενικότητας του Πατριαρχείου. Η εκκοσμίκευση των θεσμών και οι λαϊκές «μιλλί» παιδείες που θεσμοθετούνται με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, η σταδιακή ανάδειξη στην ηγεσία του οθωμανορθόδοξο μιλλέτ μιας μέσης «ελληνικής» αστικής τάξης¹³, αλλά και η απόσχιση των άλλων ορθόδοξων από το οθωμανορθόδοξο μιλλέτ¹⁴ οδηγούν στο σταδιακό εξελληνισμό του μιλλέτ. Η υιοθέτηση από την «πατριαρχική» ιστοριογραφία της εποχής των εθνικών προσδιορισμών «ελληνικό», «πανελλήνιο», κ.λπ. στους όρους γένος/έθνος αποτυπώνει ακριβώς την ανάγκη νομιμοποίησης της πατριαρχικής εξουσίας, με πολιτικούς, εθνικούς όρους: «Το ελληνικό έθνος, το παλαιάτατον εν τη Αυτοκρατορία, και το Πατριαρχείον αυτού, [...]»¹⁵, είναι από τις διατυπώσεις που πυκνά πλέον εμφανίζονται. Σε αυτή την περίπτωση η πατριαρχική ιστοριογραφία και οι πρωταγωνιστές υιοθετούν την ελληνική εθνική ιδεολογία. Το πατριαρχικό έθνος/γένος ταυτίζεται με ένα ελληνορθόδοξο μιλλέτ που σαφέστατα ξεπερνά το οθωμανορθόδοξο, και του οποίου τα όρια

12. Ο.π.

13. Για τη δημιουργία αυτής της μέσης «ελληνικής» τάξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. ό.π., σ. 307-312.

14. Η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας με την έκδοση του φερμανιού του 1870 σηματοδοτεί την οριστική αμφισβήτηση της «ιεράς», υπερεθνικής οικομενικότητας του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Για το ιστορικό της ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας, καθώς και τις συνέπειες στην οικομενική ιδεολογία του Πατριαρχείου, βλ. Ματάλας, ό.π., σ. 211-247.

15. «Τακρίριον προς την Α. Υψ. τον Μ. Βεζύρη», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΚΗ' (1908), 466.

είναι πλέον διεκδικούμενα. Πράγματι, η ταυτόχρονη, και μάλλον πιο συχνή, χρήση της έκφρασης ορθόδοξο στο γένος/έθνος, αλλά και η συνεχής ενεργοποίηση του παραδοσιακού/θρησκευτικού πλαισίου –οικουμενικότητα– με εθνικούς όρους –πανελλήνιον– καταδεικνύει ότι το Πατριαρχείο διεκδικεί πλέον τα όρια της οικουμενικότητάς του. Το Πατριαρχείο ως «εθνικό» κέντρο των ορθόδοξων διεκδικεί την οικουμενικότητά του.

Το Εθνικόν Κέντρον [ενν. Πατριαρχείο] απαιτεί [...] νόμιμον ελευθερίαν [...]. Το Εθνικόν Κέντρον, [...] θεωρεί καθήκον αυτού εκ των ιερωτάτων, ίνα η φυλή η εκπροσωπούμενη υπ' αυτού, το ελληνικόν έθνος δηλονότι, ίσταται υπεράνω πάντων, διακρινομένη εν τη ευνομία και ισοπολιτεία [...]. [...], θα δείξη το ημέτερον έθνος διά τοιαύτης πολιτείας εαυτό άξιον παρρόντος και μέλλοντος λαμπρού, [...],

υπογραμμίζει ο ίδιος ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ¹⁶ σε μια εποχή –την πρώτη περίοδο των Νεότουρκων– που ο αλυτρωτισμός του ελληνικού κράτους¹⁷, από τη μια μεριά, η εκσυγχρονιστική πολιτική των Νεότουρκων¹⁸, από την άλλη, απειλούν δραματικά την οικουμενική, εθναρχική εξουσία του. Αυτή η αλληλοϋπονομευτική λειτουργία των εκφράσεων –εθνικό κέντρο ορθόδοξων/ελληνικού έθνους, οικουμενικότητα– που συνήθως δημιουργεί αμηχανία ή έστω μας ωθεί στην υπόθεση ότι οι «πατριαρχικοί» πρωταγωνιστές της εποχής μεταγράφουν τον ελληνικό αλυτρωτισμό στα πατριαρχικά συμφραζόμενα, με υποχρέωσε να διευρύνω το πεδίο ανάλυσης και σύγκρισης και να κάνω μια άλλη υπόθεση: μήπως οι πατριαρχικοί δεν μεταγράφουν τον ελληνικό εθνικισμό στα πατριαρχικά, «οικουμενικά» συμφραζόμενα, αλλά αντιθέτως συμεριζονται κατ' αρχήν μια οθωμανική/αυτοκρατορική ιδεολογία, την οποία και μεταγράφουν στα ορθόδοξα και στη συνέχεια στα ελληνικά συμφραζόμενα. Μήπως τελικά δεν υπάρχει ένας μονόδρομος αλληλεπιδράσεων –Πατριαρχείο, ελληνικό κράτος– αλλά ένας πολλών κατευθύνσεων δρόμος, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσονται πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις – οθωμανικός, αυτοκρατορικός εθνικισμός, ελληνορθόδοξος οικουμενικός εθνικισμός, ελληνικός αλυτρωτισμός κ.λπ. Μήπως δηλαδή το πρόβλημα της οικουμενικότητας και του αλυτρωτισμού αποτελεί ένα κοινό, πολυ-

16. «Αναγκαίαι οδηγίαι διδόμεναι εκ του Κέντρου ως εκ της σημερινής μεταβολής του πολιτεύματος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΛΒ' (1912), 20.

17. Για την αλυτρωτική πολιτική του ελληνικού κράτους, για την ανοιχτή, πολιτική του ανάμειξη στις υποθέσεις του ελληνορθόδοξου μιλλέτ, για τον εξελληνισμό των θεσμών του μιλλέτ, μεταξύ 1908-1912, βλ. Αναγνωστοπούλου, *Η Μικρά Ασία...*, σ. 467-503.

18. Για την εκσυγχρονιστική πολιτική των Νεότουρκων και τις συνέπειές της στην «οικουμενική» εξουσία του Πατριαρχείου, βλ. ό.π., σ. 456-466.

πλοκο, ιστορικό πρόβλημα μιας ολόκληρης περιοχής, το πολύπλοκο πρόβλημα του αλυτρωτισμού ή του αλυτρωτικής έμπνευσης εθνικισμού.

2. Το οικουμενικό ελληνορθόδοξο γένος/έθνος ως έκφραση στο πατριαρχικό πλαίσιο της οικουμενικής οθωμανικής ουμμά

Ας δούμε την ελληνορθόδοξη οικουμενικότητα του Ιωακείμ Γ' και της ιστοριογραφίας της εποχής στο πλαίσιο όχι πια αποκλειστικά του ελληνικού εθνικισμού, αλλά της οθωμανικής πανισλαμικότητας του Αμπντούλ Χαμίτ¹⁹ και των Οθωμανών λογίων. Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο της οθωμανικής εποχής του Αμπντούλ Χαμίτ είναι η προσπάθεια συγκρότησης ενός αυτοκρατορικού εθνικού λόγου, νομιμοποιημένου ωστόσο από την ύπαρξη της θρησκευτικής ισλαμικής κοινότητας. Είναι η εποχή κατά την οποία αναπτύσσεται ένας οθωμανικός ιερός εθνικός λόγος, ένας αυτοκρατορικός εθνικισμός, που στην πράξη αντιστοιχεί με εθνικοποίηση της ιερής κοινότητας, με οθωμανοποίηση της ουμμά, η οποία πρέπει να οριοθετηθεί κάτω από την εξουσία του χαλίφης, δηλαδή του Οθωμανού σουλτάνου. Το ουμμετί Οσμανιγέ (*ümmet-i Osmaniye*) των Νεοθωμανών και του Αμπντούλ Χαμίτ που παραπέμπει σε μια οθωμανική, «εθνική» ουμμά θεωρώ ότι βρίσκει ακριβώς τις αναλογίες της στο πανελλήνιο έθνος ή γένος των πατριαρχικών. Οι όροι που χρησιμοποιούνται από τους Οθωμανούς για την απόδοση αυτού του εθνικού θρησκευτικού σώματος είναι οι όροι μιλλέτ και ουμμά, αδιαφοροποίητα, όπως αδιαφοροποίητα χρησιμοποιούνται από τους πατριαρχικούς οι όροι έθνος (*millet*) και γένος (μια πανορθόδοξη *umma*). Ο οθωμανικός οικουμενισμός γίνεται η βάση για τη συγκρότηση μιας εθνικής ισλαμικής αλληλεγγύης μεταξύ των μουσουλμάνων, η βάση για την ανάπτυξη ενός οθωμανικού ισλαμικού πατριωτισμού.

Η οθωμανοποίηση της ουμμά στο πλαίσιο μιας αυτοκρατορικής εθνικιστικής αντίληψης περί έθνους μάς επιτρέπει να δούμε την ελληνοποίηση της

19. Την ιδέα να συγκρίνω την ελληνορθόδοξη οικουμενικότητα του Ιωακείμ Γ' με την οθωμανική πανισλαμικότητα του Αμπντούλ Χαμίτ την οφείλω κατ' εσχάτην στα: St. Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): S. Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdül Hamid II (1876-1909)", *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991), 345-359. Ο ίδιος, *The Well Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1878-1909*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998. C. V. Findley, "The advent of ideology in the Islamic Middle East", *Studia Islamica* IV (1982), 143-169. Όλες τις αναφορές στην οθωμανική πανισλαμικότητα, ως έκφραση ενός αυτοκρατορικού εθνικισμού, που κάνω σε αυτό το άρθρο, τις χρωστάω στις παραπάνω μελέτες.

οικουμενικότητας του πατριάρχη ως την ορθόδοξη εκδοχή αυτού του αυτοκρατορικού εθνικισμού. Η ενεργοποίηση στο 19ο αιώνα κλασικών παραδοσιακών όρων –ουμμά, οικουμένη– και η εθνικοποίησή τους ανταποκρίνονται κατά κύριο λόγο στην ανάγκη μιας πολυεθνικής, παραδοσιακής εξουσίας να οριοθετήσει και να διασφαλίσει τη συνοχή και την ομοιογένεια ενός σώματος, με όρους ωστόσο εθνοθηρησκευτικούς. Η ενεργοποίηση της ισλαμικής ουμμά ή της ορθόδοξης οικουμενικότητας σε εθνικό πλαίσιο, η εθνικοποίησή με λίγα λόγια της θρησκείας, επιτρέπει τη συγκρότηση ενός εθνικού, ιερού σώματος, το οποίο λειτουργεί κατ' αρχήν νομιμοποιητικά της ιερότητας της πολιτικής εξουσίας: του χαλίφη/σουλτάνου ή του πατριάρχη, εξουσίας που απειλείται βασικά από τους ομοθρήσκους τους (μουσουλμάνους και ορθόδοξους, αντιστοιχώς)²⁰. Διατυπώσεις όπως: «ασεβής ανταρσία κατά του Κέντρου της εθνικής ημών ενότητας, του Πατριαρχικού θρόνου Κωνσταντινουπόλεως»²¹ καταδεικνύουν την προσπάθεια νομιμοποίησης της ιερότητας του ενός και μοναδικού κέντρου.

Η αυτοκρατορική ιερή αντίληψη περί έθνους κατ' αρχήν αποδίδεται συμβολικά, και στην οθωμανική αλλά και στην ορθόδοξη περίπτωση, με την επαναφορά συμβόλων που παραπέμπουν σε μια κλασική περίοδο μεγάλης δόξας: με την προσπάθεια ενεργοποίησης των παραδοσιακών συμβόλων και συμβολισμών ως στοιχείων συνέχειας με μια μεγάλη αυτοκρατορική, ιερή παράδοση της οποίας εγγυητές συνέχειας είναι μόνο αυτές οι εξουσίες. Οι περιγραφές που ακολουθούν –οθωμανικού πανισλαμισμού η μία, πανελληνίας οικουμενικότητας η άλλη– καταδεικνύουν τις αναλογίες ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις.

α' οθωμανική περίπτωση:

Οι βοηθοί του σουλτάνου, που στέκονται από τη μια και την άλλη πλευρά του βασιλικού προσώπου, κρατούν ψηλά χρυσοποίκιλτα χειροποίητα υφάσματα. Όπως περνούν οι αξιωματούχοι, αντί να φιλούν τον ποδόγυρο της ενδυμασίας του, φιλούν ένα από αυτά και τα κρατάνε για τον επόμενο που ακολουθεί, ως χειρονομία υποταγής (*biat*). Ο σουλτάνος σγκώνεται μόνο για να δεχτεί τους χειρετισμούς των ουλεμά²².

20. Για την αμφισβήτηση της νομιμοποίησης του Οθωμανού σουλτάνου ως χαλίφη των μουσουλμάνων, βλ. U. Hararmann, "Ideology and Alterity; The Arab Image of the Turk", *International Journal of Middle East Studies* 20 (1988), 175-196. Για την αμφισβήτηση της νομιμοποίησης του πατριάρχη ως κεφαλής όλων των ορθόδοξων, βλ. ενδεικτικά Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία...*, σ. 426-428.

21. Γεδεών, *Μνεία...*, σ. 94.

22. Ali Said, *Saray Hatiralari: Sultan Ablülhamid'in Hayati* (Αναμνήσεις από το παλάτι: Η ζωή του Αμπντούλ Χαμίτ), Κωνσταντινούπολη 1993, σ. 49-50, παρατίθεται στο Deringil, *The Well Protected...*, σ. 25.

β' ορθόδοξη περίπτωση:

Το μεγαλείον δε της Εκκλησίας επιζητεί [ενν. ο Ιωακείμ Γ'] ακόμη και εν αυταίς ταις τελεταίς. Επανάφερε πατριαρχεύων, [...], τας αρχαίας συνηθείας και ηρέσκατο, [...] να ιεουρργή πομποδώς μετά πολυπληθούς ιερατείου. Τότε εφόρει κατά προτίμησιν ιστορικά και πολύτιμα άμφια και επεδείκνυε την προσιδιάζουσαν αυτώ ηγεμονικήν μεγαλοπρέπειαν, ιστάμενος επί του θρόνου ή λειτουργών²³.

Ο Ιωακείμ Γ' άλλωστε είναι ο πατριάρχης που μαζικοποιεί αυτήν την περίοδο τα αυτοκρατορικά βυζαντινά σύμβολα, ενώ συγχρόνως εξελληνίζει την αυτοκρατορική βυζαντινή παράδοση, αφού ενσωματώνει στην οικουμενικότητά του τους ήρωες-μάρτυρες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Ο απαγχονισμός (1821) του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' γίνεται το σύμβολο της νομιμοποίησης του Πατριαρχείου ως του πανελληνίου κέντρου, της νομιμοποίησης του Πατριαρχείου ως του μοναδικού εγγυητή της αδιάλειπτης συνέχειας του ορθόδοξου γένους:

Η προς τον δικέφαλον αετόν αγάπη του Ιωακείμ ήτο πολύ μεγάλη. Κατά την πρώτην ιερατείαν αυτού κατεσκεύασεν ένα μικρόν δικέφαλον ίσον προς ένα σπουργίτην, [...], και εκάρφωσεν αυτόν επί της πρώρας του ακατίου αυτού. Προέβη δε και περαιτέρω, κατασκευάσας κομψά γιλέκια [...] διά τους κακστήδες (κωπηλάτας) και διατάξας να κεντήσωσιν επί του οπισθίου μέρους [...] τον δικέφαλον. [...] Διέταξε να κατασκευασθή μικρός ανδριάς, ύψους 20 εκατοστών, του Γρηγορίου του Ε', μετά του εις τον λαϊμόν αυτού τυλισσομένου σχοινίου²⁴.

Μέσα από τη διαδικασία αποκατάστασης μιας μεγάλης αυτοκρατορικής πανισλαμικής ή πανορθόδοξης συνέχειας, όπου το κέντρο συνοχής είναι ο Οθωμανός σουλτάνος/χαλίφης ή ο πατριάρχης, εξασφαλίζονται δύο πράγματα: α' οθωμανοποιείται ή ελληνοποιείται αναδρομικά η μουσουλμανική ουμμά ή το ορθόδοξο γένος, και β' εθνικοποιείται αναδρομικά ο ρόλος του χαλίφη ή του πατριάρχη. Η διατύπωση του Γεδεών: «Ο αγρυπνότερος των φυλάκων της ιεράς πατρίου παρακαταθήκης», για τον Ιωακείμ Γ', θεωρώ ότι συμπυκνώνει με τον καλύτερο τρόπο τα όσα παραπάνω ανέφερα.

Στο πλαίσιο αυτής της αυτοκρατορικής αντίληψης περί ιερού έθνους αρχίζει και διαμορφώνεται η ιδιότυπη αντίληψη του «θρησκευτικού πολίτη», του μουσουλμάνου ή ορθόδοξου πολίτη, η αντίληψη ενός λαού, με την έννοια του εθνικοποιημένου και εκκοσμικευμένου ποιμνίου, ενός εκθρησκευμένου έθνους. Αυτή η αντίληψη του εθνικοποιημένου ποιμνίου συμπυκνώνει τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας εκλογικευμένης νομιμότητας, μιας

23. Σπανούδης, ό.π., σ. 399.

24. Γεδεών, *Μνεία...*, σ. 257.

μουσουλμανικής ή ορθόδοξης εθνικής νομιμότητας. Η αφοσίωση του λαού/ποιμνίου (η συναίνεση όλης της κοινότητας) είναι αυτή πάνω στην οποία οικοδομείται η οθωμανομουσουλμανική ή η ελληνορθόδοξη νομιμότητα, μια νομιμότητα ιερή αλλά λαϊκή και εθνική. Αυτή η αφοσίωση του λαού/ποιμνίου εξασφαλίζεται με τη διεύρυνση της βάσης για τη λήψη αποφάσεων ή τη διεύρυνση της συμβουλευτικής βάσης, με την αύξηση της εμπιστοσύνης στα συμβουλευτικά σώματα²⁵. «Καθ' όλον τον οκτώβριον και νοέμβριον έγγραψα σχεδόν εκατόν επιστολάς προς πολλούς αρχιερείς και φίλους μου και εις προκρίτους επαρχιών, προτρέπων να στέλλωσι προς τον Ιωακείμ Γ' κοινοτικάς εσφραγισμένας επιστολάς διαδηλώσας την προς τον πατριάρχην αφοσίωσιν του λαού των επαρχιών»²⁶, γράφει ο Γεδεών, όταν ξεσπάει αντίδραση κατά του Ιωακείμ Γ' το 1904. Η αφοσίωση του λαού/ποιμνίου, η ομόφωνη γνώμη της κοινότητας είναι αυτή που πλέον νομιμοποιεί τον πανισλαμικό ή τον πανορθόδοξο ρόλο του χαλίφη/σουλτάνου ή του πατριάρχη. Όταν, το 1904, ο μητροπολίτης Αγγιάλου, φανατικός αντίπαλος του Ιωακείμ Γ', ανέφερε ότι έχει στο πλευρό του «57 αρχιερείς ομοφρονούντας», το Πατριαρχείο, διά στόματος Γεδεών, ανταπαντά: «Γέροντά μου [...] κρατήσατε τους αρχιερείς· αλλά είναι σήμερον όλοι χωρίς σημασίας· διότι ημείς κρατούμεν τον λαόν τον υπό των 57 διοικούμενον»²⁷.

Οι λέξεις κλειδιά, τόσο στην πατριαρχική περίπτωση όσο και στην οθωμανική, που μονίμως επανέρχονται στα γραπτά των λογίων της εποχής είναι οι λέξεις: ενότητα και επιβίωση²⁸. Στην πατριαρχική περίπτωση μάλιστα η ενότητα αποτελεί τη *sine qua non* προϋπόθεση για την επιβίωση του Πατριαρχείου αλλά και του έθνους: «Το μεγαλείον της Εκκλησίας του Χριστού έγκειται εν τη ενώσει· όσοι δε ζητούσι την διαίρεσιν είναι εχθροί του Χριστού και της εκκλησίας αυτού»²⁹. Αν ο Οθωμανός σουλτάνος προκρίνει τον ρόλο του χαλίφη ως σύμβολο οθωμανικής όμως ενότητας των μουσουλμάνων, ο πατριάρχης προκρίνει τον οικουμενικό του ρόλο ως σύμβολο ελληνικής όμως ενότητας όλων των ορθοδόξων: «εν τη ενότητι και την ευθύνην του Προκαθημένου της ως διεκδικητού πάντων των επί της Κωνσταντινουπόλεως αξιώσεων και δικαίων των προ της αλώσεως Ελλήνων», αναφέρει ο

25. Βλ. Findley, ό.π., σ. 161.

26. Γεδεών, *Μνεία...*, σ. 244.

27. *Ο.π.*, σ. 243.

28. Duguid, ό.π., σ. 139.

29. [Μανουήλ Γεδεών], *Τα διορθωτέα και τα επείγοντα. Το μεγαλείον της Εκκλησίας του Χριστού έγκειται εν τη ενώσει· όσοι δε ζητούσι την διαίρεσιν είναι εχθροί του Χριστού και της εκκλησίας αυτού*, Κωνσταντινούπολη, χ.χ.

Γεδεών³⁰. Αυτή η εθνικοποιημένη ενότητα όμως παραπέμπει στην εκλογίκευση των οικουμενικών αρχών, στην εικοσμίκευσή τους και συνεπώς την εθνικοποίησή τους. Μέσα από την εθνικοποιημένη ενότητα των ορθόδοξων διεκδικείται ένας ορθόδοξος, πανελλήνιος πατριωτισμός, πατριωτισμός στο πρόσωπο του Πατριάρχη. Δεν είναι λίγες οι αναφορές σε ανθεθνικών αγώνα, ότα πρόκειται για πολέμιους του Ιωακείμ, ούτε περιορισμένη η χρήση της λέξης πατριώτες, ειρωνικά αναφερόμενη σε αυτούς που δεν αναγνωρίζουν την πρωτοκαθεδρία στα εθνικά θέματα της Μεγάλης Εκκλησίας. «[...] ο Ιωακείμ εκλήθη το δεύτερον ομοφώνως εις την διακυβέρνησιν της ημετέρας Εκκλησίας· εσίγησαν [...] οι πολέμιοι αυτού, κατόπιν όμως, ώρμησαν εις τον αντεθνικόν αγώνα της εκ νέου διαιρέσεως του ανά την τουρκικην αυτοκρατορίαν ελληνικού, [...]»³¹.

Αυτός ωστόσο ο ορθόδοξος ελληνικός πατριωτισμός, μέσα από τον οποίο γίνεται απόπειρα οριοθέτησης και συνοχής ενός ενιαίου και μεγάλου γένους ή έθνους, το οποίο ανεξαρτήτως πολιτικής εξουσίας έχει ως απόλυτο κέντρο αναφοράς το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, αποτελεί τη βάση νομιμοποίησης ενός ιδιότυπου αλυτρωτισμού, ενός ιερού αλυτρωτισμού: μιας ιερής πανελλήνιας αποστολής η οποία τροφοδοτείται αλλά και τροφοδοτεί, ιεροποιεί θα έλεγα, τον αλυτρωτισμό του ελληνικού κράτους. Οι πατριαρχικοί λόγιοι αυτής της περιόδου, πέρα από την εθνικοποίηση της οικουμενικότητας, εκφράζουν και έναν οικουμενικό αλυτρωτισμό, που τροφοδοτείται ως προς τα μοτίβα του από τον αλυτρωτισμό του ελληνικού κράτους: «Το ελληνικόν έθνος το παλαιάτατον εν τη Αυτοκρατορία και το Πατριαρχείο αυτού», αναφέρεται στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* του 1908, και μέσα από αυτό το παλαιάτο έθνος διεκδικείται η αποκατάσταση της οικουμενικότητας του πατριάρχη. Στο πλαίσιο αυτού του ιδιότυπου οικουμενικού αλυτρωτισμού το έθνος/γένος ξεπερνά κατά πολύ το μιλλέτ. Διεκδικείται ένα οικουμενικό έθνος στο οποίο περιλαμβάνεται και το ελληνικό έθνος – λυτρωμένο και αλύτρωτο. Διεκδικείται ένα ελληνικό «βασιλικόν γένος»³².

Β' ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΟΙΚΟΥΜΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΥ: ΚΥΠΡΟΣ

Με τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ' κορυφώνεται η αντιπαράθεση ανάμεσα στον

30. Μανουήλ Γεδεών, «Τα όνειρα του πατριάρχου Ιωακείμ Γ'», Ακρόπολις, 19.11. 1912, παρατίθεται στο Στ. Ανεστίδης, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Γεδεών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1993, σ. 73.

31. Γεδεών, *Μνεία...*, σ. 241.

32. Διατύπωση του μητροπολίτη Σύμυρνης Χρυσοστόμου. Ανεστίδης, *ό.π.*, σ. 143.

ελληνικό αλυτρωτισμό και τον οικουμενικό εθνικισμό, αντιπαράθεση που αποτυπώνεται κατά τον πλέον εναργή τρόπο στο παράδειγμα της Κύπρου, με την ευκαιρία του ξεσπάσματος του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος (1900-1910). Επέλεξε ιστοριογράφους με προφανή ή υπαινικτική εχθρότητα κατά της πολιτικής του Ιωακείμ σε σχέση με την Κύπρο, κάποιους που δρουν στο πλαίσιο του αλύτρωτου ή παροικιακού ελληνισμού – ο Φραγκούδης στην Αλεξάνδρεια, ο Καταλάνος³³ στην Κύπρο. Αυτοί καταδεικνύουν ότι η πανελλήνια οικουμενικότητα, με το Πατριαρχείο ως εθνικό κέντρο, είναι οριστικά προς το τέλος της, αδύναμη απέναντι στον ελληνικό αλυτρωτισμό, με κέντρο το ελληνικό κράτος. Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της περιφερειακής, αλυτρωτικής ιστοριογραφίας ενισχύεται μια άλλη διαδικασία: αυτή της αφομοίωσης από τον ελληνικό αλυτρωτισμό στοιχείων της αυτοκρατορικής αντίληψης περί έθνους.

Το παράδειγμα της Κύπρου μπορεί να θεωρηθεί ως η οριστικά τελευταία απόπειρα του Πατριαρχείου κατ' αρχήν: α' να ορίσει το χώρο κυριαρχίας της πανελληνίας οικουμενικότητάς του, απέναντι στον πανελλήνιο αλυτρωτισμό του ελληνικού κράτους· β' να συγκροτήσει μια πανελλήνια ορθόδοξη νομιμότητα, απέναντι στην πανελλήνια «ελληνική» νομιμότητα· γ' να συγκροτήσει μια πανελλήνια ορθόδοξη ενότητα, απέναντι στην ελληνική ενότητα. Αποτελεί ωστόσο και το παράδειγμα της αφομοίωσης, στην πράξη πλέον, στοιχείων του ορθόδοξου οικουμενισμού από τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Η πρώτη στην πράξη αφομοίωση από τον ελληνικό αλυτρωτισμό στοιχείων της αυτοκρατορικής αντίληψης περί έθνους, που σημαίνει ότι ο ελληνικός αλυτρωτισμός οικουμενοποιείται.

1. Οικουμενική πανελλήνια ενότητα εναντίον αλυτρωτικής ελληνικής ενότητας: Κύπρος

Η Κύπρος, ήδη στην κυριαρχία των Άγγλων (1878), δεν ανήκει στον οθωμανικό χώρο ούτε οι ορθόδοξοι του νησιού στο μιλλέτ των Ρωμιών, αφού η Εκκλησία της Κύπρου είναι ήδη από τη βυζαντινή εποχή αυτοκέφαλη. Είναι ένας οιονεί διεκδικούμενος χώρος, τόσο από τον οικουμενικό αλυτρωτισμό του Πατριαρχείου –ορθόδοξος χώρος– όσο και από τον ελληνικό αλυτρωτισμό – οιονεί ελληνικός χώρος. Η αφορμή για το ξέσπασμα του περιφρημού Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος (1900-1910) είναι η χηρεία του αρχιεπισκοπικού θρόνου Κύπρου και η αδυναμία εκλογής, για διάφορους λόγους, νέου αρχιεπισκόπου³⁴. Η αδυναμία εξεύρεσης λύσης οδηγεί στην ανάμιξη στο

33. Ν. Καταλάνος, *Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων*, έτος Α', 1914, Λευκωσία 1914.

34. Για το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα Κύπρου, βλ. Ν. Χριστοδούλου, *Το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου κατά τα έτη 1900-1910*, Λευκωσία 1999.

ζήτημα των Πατριαρχείων Κωνσταντινούπολης, Αλεξάνδρειας και Ιεροσολύμων, σε ρόλο διατηρητικό ανάμεσα στις αντιμαχόμενες κυπριακές ομάδες, ενώ στο όλο ζήτημα άμεσα –μέσω των διπλωματικών αρχών– ή έμμεσα –μέσω των φορέων της ιδεολογίας του ελληνικού αλυτρωτισμού– αναμειγνύεται το ελληνικό κράτος. Αυτό το φαινομενικά καθαρά εκκλησιαστικό πρόβλημα γρήγορα αναδεικνύεται σε μείζον ιδεολογικό και εθνικό πρόβλημα που οδηγεί σε σφοδρή σύγκρουση όχι μόνο τις δύο αντιπαρατιθέμενες ομάδες στην Κύπρο³⁵, αλλά και τα δύο μεγάλα μέτωπα: το οικουμενικό και το ελληνικό αλυτρωτικό. Η Κύπρος αναδεικνύεται στον κατ' εξοχήν χώρο από τον οποίο εξαρτάται η ιστορική νομιμοποίηση δύο εθνικών κέντρων: του πανελληνίου οικουμενικού (Πατριαρχείο) και του αλύτρωτου ελληνικού (ελληνικό κράτος).

Για τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ', όπως παραπάνω ανέφερα, η Κύπρος αποτελεί πράγματι την τελευταία ευκαιρία για τη συγκρότηση και νομιμοποίηση της πανελληνίας ορθόδοξης ενότητας στον ανατολικό μεσογειακό χώρο, με κέντρο το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Ήδη ο βαλκανικός χώρος, με τη δημιουργία των αυτοκέφαλων ορθόδοξων Εκκλησιών και την αλυτρωτική δράση του ελληνικού κράτους, έχει χαθεί σχεδόν οριστικά για το Πατριαρχείο, το οποίο στρέφει πλέον την προσοχή του στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Η πανελλήνια ορθόδοξη ενότητα ωστόσο που διεκδικεί σε αυτόν το χώρο απειλείται ήδη από την αραβοποίηση των ορθοδόξων –το Πατριαρχείο Αντίοχειας έχει ήδη αραβοποιηθεί την ορθοδοξία, με την εκλογή Άραβα πατριάρχη–, ενώ ο αλυτρωτισμός του ελληνικού κράτους έχει ήδη στη σφαίρα επιρροής του το Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας, το οποίο, στην προσπάθειά του να ξεφύγει από την κηδεμονία του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, «συμμαχεί» με το ελληνικό κράτος και ελληνοποιεί, κατά τα πρότυπα του ελληνικού αλυτρωτισμού, την ορθοδοξία του. Ο πατριάρχης Κωνσταντινούπολης προσπαθεί να νομιμοποιήσει μια πανελλήνια ορθόδοξη ενότητα απέναντι στην αλυτρωτική ελληνική ενότητα. Στο παρακάτω απόσπα-

35. Η πρώτη ομάδα, γνωστή με το όνομα Αδιάλλακτοι-Νέοι, που συσπειρώνεται γύρω από τον μητροπολίτη Κιτίου, έχει ιδεολογία εθνική, γίνεται φορέας λοιπόν στην Κύπρο της εθνικής ιδεολογίας του ελληνικού κράτους. Μέσα στο πνεύμα των νέων καιρών, της εκκοσμίκευσης των θεσμών και της εθνικοποίησης της θρησκείας, αυτή η ομάδα μέσω της Εκκλησίας προσπαθεί να εντάξει την Κύπρο στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο με κέντρο την Αθήνα. Η άλλη ομάδα, γνωστή με το όνομα Διαλλακτικοί-Παλιοί, που συσπειρώνεται γύρω από τον μητροπολίτη Κερύνειας, έχει ιδεολογία παραδοσιακή, δηλαδή ιδεολογία που θέλει την Εκκλησία ως τον απόλυτο και μοναδικό φορέα ιδεολογίας και πολιτικής για τους ορθοδόξους.

σμα, από ένα υπόμνημα που στέλνει το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης στο ελληνικό κράτος με την ευκαιρία του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος στην Κύπρο, αποτυπώνεται με χαρακτηριστικό τρόπο η διαμάχη της εποχής:

Η κανονική και η εκ παραδόσεων ενότης των τεσσάρων Πατριαρχικών θρόνων [εν. Πατριαρχεία Κωνσταντινούπολης, Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας, Ιεροσολύμων] ημέρα τη ημέρα εξαφανίζεται και αντικαθίσταται διά του καινοφανούς δόγματος ότι τα εθνικά συμφέροντα δέον ίνα τίθενται και ίστανται υπεράνω όλων των λοιπών. Ο μέγας της Ελλάδος πολιτικός έλεγε και έγραφεν [...] εις τα όργανα της Ελληνικής Κυβερνήσεως ότι η Συρία και η Παλαιστίνη κείνται εκτός της σφαιρας των Ελληνικών συμφερόντων. Μεταγενεστέρα σκέψεις και απόφασις [όμως], [...], απαιτεί ίνα άπασα των πατριαρχών και αρχιερέων εξουσία [...] να μετατεθή από τα ΠΧεία και τας μητροπόλεις εις την Πρεσβείαν και τα Προξενεία [...]. Η κυριώδης αύτη απαίτησις παραλύει [...] την [...] υπόστασιν πάσης της κατά την Ανατολήν ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας. [...] Κατά τας παρούσας δεινάς περιστάσεις, ας διέρχεται το Γένος και η Εκκλησία ημών, έδει ίνα η αδιάρρηκτος η ενότης των τεσσάρων ΠΧείων, συμπεριλαμβανομένων και των Εκκλησιών της Ελλάδος και της Κύπρου»³⁶.

Αυτό που αποκαλώ «παανελλήνια οικουμενικότητα» δεν είναι εν τέλει παρά η προσπάθεια αποκατάστασης της ενότητας των ορθοδόξων ως ενός εθνοθηρησκευτικού σώματος, στο όνομα μιας παράδοσης ενότητας, μιας «ορθόδοξης οικουμένης». Μόνο που στην παραδοσιακή της μορφή αυτή η ενότητα υπήρχε χάρη στον ενιαίο χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας. Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', εργαλαιοποιώντας αυτή την παράδοση, στο πλαίσιο όμως της νεωτερικότητας, διεκδικεί τη νομιμοποίηση μιας συγκεντρωτικής εξουσίας, μιας παράλληλης προς την πολιτική εξουσία πολιτικής, ελληνορθόδοξης εξουσίας. Και παρά το γεγονός ότι την εξουσία του την ορίζει ως «υπερεθνική», πρόκειται ωστόσο για μια εξουσία με αλυτρωτικές διεκδικήσεις, βασισμένη στα μοτίβα των εθνικιστικών αλυτρωτισμών. Για τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ', στην Κύπρο κρίνεται το κύρος της Κωνσταντινούπολης, το κύρος της εξουσίας του ως οικουμενικής. Για τούτο, όσο δεν επιλύεται το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου: «τιτρώσκειται εις τα καίρια η πατριαρχική αξία και δικαιοδοσία εν όλη τη Ανατολή και πέραν αυτής, [...]»³⁷. Η Κύπρος διεκδικείται ως μέρος του «οικουμενικού χώρου», πολύ περισσότερο που με την Κύπρο νομιμοποιούνται οι οικουμενικές διεκδικήσεις σε όλη την Ανατολή, στο όνομα της ιερής-εθνικής αποστολής του πατριάρχη: «Ομολογουμένως ο ιερός κλήρος, [...], μάλιστα δε ο ανώτερος,

36. «Υπόμνημα του Πατριάρχου», ΙΑΥΕ (1908), ΛΑ', 102, *Ελληνική Πρεσβεία εν Κωνσταντινουπόλει*, 7.10.1908.

37. Ζαννέτος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τ. Α'-Β'-Γ', Λάρνακα 1912, τ. Γ', σ. 393.

συνωδά τη θεϊότητα της αποστολής αυτού, δέον να ίσταται εις θέσιν υψηλοτέραν, όπερ ουχί μόνον υπό του απολύτου θρησκευτικού συμφέροντος της Εκκλησίας απαιτείται, αλλά και του Έθνους»³⁸.

Η μάχη είναι σκληρή, και τούτο διότι όχι μόνο το ελληνικό κράτος διεκδικεί, μέσω και της Κύπρου, τη νομιμοποίηση του δικού του «αλύτρωτου χώρου» στην Ανατολή, αλλά διότι κατ' εξαοχήν το Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας αλλά και η ομάδα των Κύπριων «αλυτρωτιστών» απονομιμοποιούν τον εθνικό ρόλο του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, το οποίο κατηγορείται για «την ενδοτική πολιτείαν» του εναντίον του «Ελληνικού Γένους»³⁹, ενώ συγχρόνως κατηγορείται ότι «αναίρει δικαιώματα λαού»⁴⁰. Σε αυτήν την τελευταία διατύπωση συμπυκνώνεται η ουσία ενός άλλου επιπέδου στο οποίο εγγράφεται η διαμάχη. Αν ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' διεκδικεί τον οικουμενικό του χώρο στο όνομα της παράδοσης ενότητας του πανελληνίου γένους/ποιμνίου και της απόφασης ενός ιερού σώματος (της Ιεράς Συνόδου), οι «αλυτρωτιστές» διεκδικούν έναν αλύτρωτο χώρο στο όνομα των δικαιωμάτων του αλύτρωτου έθνους/λαού.

2. Πανελλήνια ιερή νομιμότητα εναντίον ελληνικής λαϊκής νομιμότητας

Μέσα από το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα της Κύπρου συγκρούονται δύο ευρύτερες ιδεολογίες: η μία, της Κωνσταντινούπολης, σύμφωνα με την οποία η Εκκλησία με τη συναίνεση της πολιτικής εξουσίας είναι πάνω από τον λαό, πάνω από το έθνος, είναι η ίδια, ο πατριάρχης και η Ιερά Σύνοδος ο απόλυτος φορέας της λαϊκής και εθνικής θέλησης· η άλλη, των «αλυτρωτιστών», σύμφωνα με την οποία η Εκκλησία υπόκειται στη λαϊκή και εθνική θέληση έτσι όπως αυτή εκφράζεται από την πολιτική εξουσία που εκλέγεται από τον λαό. Το όλο πρόβλημα επικεντρώνεται, σε όλη τη διάρκεια των δέκα χρόνων του Αρχιεπισκοπικού Ζητήματος⁴¹, σε αυτό το επίπεδο: στο πρόβλημα του φορέα και εκφραστή της εθνικής νομιμότητας. Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ' διεκδικεί την ύπαρξη μιας ιερής ελληνικής θέλησης, της οποίας εκφραστής είναι ο θρησκευτικός ηγέτης και η Ιερά Σύνοδος. Στο ζήτημα της Κύπρου ο Ιωακείμ Γ' παίρνει το μέρος εκείνης της ομάδας –των Κερυνειακών– και του υποψηφίου της για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο –του μητροπολίτη Κερύνειας– η οποία, χωρίς να έχει την πλειοψηφία των ψήφων του λαού⁴², διεκδικεί τον αρχιεπισκοπικό θρόνο στο όνομα της Ιεράς Συνόδου,

38. Σπανούδης, ό.π., σ. 26.

39. Ζαννέτος, ό.π., σ. 432.

40. Φραγκούδης, ό.π., σ. 150.

41. Βλ. ό.π., σ. 190.

42. Στην Κύπρο, στην εκλογή του Αρχιεπισκόπου, όπως και όλης της εκκλησιαστικής

απόλυτου εκφραστή της ιερής, εθνικής νομιμότητας. Η θέληση της πλειοψηφίας του λαού, που την εκφράζει η ομάδα των Κιτιακών, με υποψήφιο τον μητροπολίτη Κιτίου, διεκδικεί τον αρχιεπισκοπικό θρόνο στο όνομα των δικαιωμάτων του λαού: «Οι μεν Κιτιακοί έλεγαν: 'Σας αναθέτομεν, Πατριάρχαι, την διαιτησίαν, αλλ' υπό τον όρον να φυλαχθούν τα δικαιώματα του κλήρου και του λαού της Νήσου', οι δε Κερυνειακοί: 'Σας αναθέτομεν, Πατριάρχαι, την διαιτησίαν υπό τον όρον να διαφυλαχθή η γνώμη και τα δικαιώματα της διοικούσης Ιεράς Συνόδου της Κύπρου'»⁴³.

Η διεκδίκηση μιας ιερής εθνικής νομιμότητας από τη μεριά του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης είναι ο μοναδικός τρόπος για να μπορέσει να εξουδετερώσει τη λαϊκή, εθνική θέληση των ορθοδόξων οι οποίοι, οι ίδιοι πλέον, θέλουν να εκλέγουν τις θρησκευτικές τους εξουσίες. Ο Ιωακείμ Γ' είναι πολύ αποκαλυπτικός ως προς την αμηχανία που δημιουργεί σε μια τέτοια παραδοσιακή εξουσία ο «νεωτερισμός» της λαϊκής θέλησης: «Αλλ' εάν υποχωρήσωμεν εις τον Κυπριακόν λαόν, πώς θα λύσωμεν το Αντιοχικόν ζήτημα; Εν ονόματι της θελήσεως του λαού οι Άραβες εξέλεξαν Άραβα Πατριάρχην και εξέδιδον τον Έλληνα. Τί θα κάμωμεν αύριον, εάν οι Άραβες της Παλαιστίνης αποδιώξουν τον Έλληνα Πατριάρχην; [...]»⁴⁴ Όμως στην περίπτωση της Κύπρου και οι δύο διεκδικητές του αρχιεπισκοπικού θρόνου είναι Έλληνες: ο Κιτίου, ο οποίος ωστόσο είναι εκφραστής μιας ελληνικής εθνικής νομιμότητας που, στο όνομα του αλύτρωτου έθνους των Ελλήνων της Κύπρου, διεκδικεί την ενότητα με τον ενιαίο ελληνικό χώρο, με κέντρο την Αθήνα και ο Κερύνειας, ο οποίος είναι εκφραστής μιας πανελληνίας οικουμενικής νομιμότητας που, στο όνομα του ελληνορθόδοξου λαού/ ποιμνίου, διεκδικεί την ενότητα με έναν ενιαίο οικουμενικό χώρο, με κέντρο την Κωνσταντινούπολη και το Φανάρι. Για τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ', αλλά και για την ιστοριογράφια της εποχής, υπάρχουν δύο ελληνικότητες, η μια ιερή και η άλλη όχι.

Για τους ιστοριογράφους ωστόσο της αλύτρωτης περιφέρειας, η πολιτική του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης συνιστά κατ' αρχήν αυθαιρεσία εναντίον της λαϊκής θέλησης, αφού νόμιμη ελληνικότητα είναι αυτή που βασίζεται στη λαϊκή θέληση και την οποία μπορεί να εκφράζει και η Εκκλησία. Δηλαδή η Εκκλησία έχει εθνικό ρόλο μόνο όταν υπόκειται στη θέληση του λαού, διαφορετικά αυθαιρετεί. Ιδού τί σημειώνει ο Φραγκούδης για την αυθαιρεσία του Ιωακείμ Γ': «Αλλ' ο Ιωακείμ ήθελε να με πείση ότι δεν πρέ-

κής ιεραρχίας, ψηφίζουν και λαϊκοί, διά αντιπροσώπων. Για τον τρόπο της διεξαγωγής των εκλογών των αντιπροσώπων, βλ. Φραγκούδης, *ό.π.*, σ. 54-63.

43. *Ο.π.*, σ. 120.

44. *Ο.π.*, σ. 190.

πει ο λαός να νικήση την Σύνοδον, [...]. Εδώ ήτο η μεγάλη πλάνη του Ιωακείμ, [...]. Να νομίζη ότι είναι δυνατόν σήμερα να υπάρξη Εκκλησία άνευ της θελήσεως του λαού»⁴⁵. Επί πλέον, η πολιτική του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης θεωρείται καταστροφική για τις εθνικές υποθέσεις. Και τούτο διότι: «έπρεπε να γνωρίζη ο Ιωακείμ, ο οποίος ήλθε διά του λαού εις τον θρόνον, ότι αφού τα Εκκλησιαστικά ημών πράγματα συνδέονται προς τα Εθνικά και επομένως προς τα πολιτικά, δεν ήτο δυνατόν παρά να επικρατήσῃ η θέλησις της πλειοψηφίας του λαού εις την εκλογήν του Αρχιεπισκόπου»⁴⁶. Ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', κατά τους πολέμιούς του, «δεν μπορεί να εκπροσωπήσει τα συμφέροντα του έθνους»⁴⁷.

Πέρα όμως από τα παραπάνω, στο παράδειγμα της Κύπρου, έτσι όπως αναδεικνύεται μέσα από την ιστοριογραφία της εποχής που ασχολείται με το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα, καταγράφεται μια άλλη πολύ σημαντική διαδικασία: αυτή της σταδιακής υιοθέτησης από τον αλυτρωτισμό του ελληνικού κράτους της λογικής του οικουμενικού εθνικισμού του Πατριαρχείου. Ο αλυτρωτισμός του ελληνικού κράτους διεκδικεί νομιμοποίηση στο όνομα της παράδοσης της οικουμενικής ενότητας του Πατριαρχείου, μιας ενότητας η οποία είναι υπό διεκδίκηση από το Πατριαρχείο. Με αυτή την έννοια, ο ελληνικός αλυτρωτισμός και η οικουμενική ενότητα δρουν συγχρόνως, αλληλοϋπονομιεύμενοι και αλληλοτροφοδοτούμενοι. Δηλαδή, όσο το Πατριαρχείο διεκδικεί στο όνομα της παράδοσης μια ελληνοποιημένη οικουμενική ενότητα, τόσο τροφοδοτεί τον αλυτρωτισμό του ελληνικού κράτους, το οποίο νομιμοποιεί διαχρονικά τις αλυτρωτικές του διεκδικήσεις. Από την άλλη μεριά, όσο το ελληνικό κράτος θεμελιώνει τον αλυτρωτισμό του στο ελληνοποιημένο ορθόδοξο ποίμνιο, τόσο νομιμοποιεί συγχρονικά την οικουμενική ενότητα του Πατριαρχείου, υπό τον όρο ότι το Πατριαρχείο θα γίνει φορέας του αλυτρωτισμού του ελληνικού κράτους. Οι ιστορικοί της εποχής –Φραγκούδης, Καταλάνας κ.λπ.–, υπέρμαχοι του ελληνικού αλυτρωτισμού, αλλά και οι πρωταγωνιστές της εποχής όπως ο πατριάρχης Αλεξάνδρειας Φώτιος ή ο μητροπολίτης Κιτίου Κύριλλος και βεβαίως το ελληνικό κράτος, με τον ίδιο τρόπο των αντιπάλων, διεκδικούν και αυτοί το γένος ή έθνος, το οποίο ωστόσο ορίζεται κατ' αρχήν και κατ' εξοχήν μέσα από την εκκλησιαστική παράδοση ενότητας. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος, το οποίο έχει σύμμαχο στενό της πολιτικής του στη Μέση Ανατολή τον πατριάρχη Αλεξάνδρειας,

45. Ομοίως.

46. Ο.π., σ. 158.

47. Ο.π., σ. 159.

αντίπαλο του πατριάρχη Ιωακείμ Γ', προσπαθεί να διατηρήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στα δύο Πατριαρχεία, προκειμένου να μη διαταράξει την «εθνική ενότητα». Το ελληνικό κράτος ιδιοποιείται σταδιακά την παράδοση ενότητας των Πατριαρχείων, μετατρέπει τα Πατριαρχεία σε «εθνικές δυνάμεις», με πολιτικό κέντρο το ίδιο. Η εξουσία επί των ορθοδόξων πλέον του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, όπως και αυτού της Αλεξάνδρειας ή του αρχιεπισκόπου Κύπρου εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο αυτοί μπορούν να ανταποκριθούν στο ρόλο της «εθνικής δύναμης». Από το βαθμό δηλαδή στον οποίο μπορούν να αναπαραγάγουν στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας τους τις αρχές και τις αξίες του ελληνικού κράτους. Ο συνεχιστής και εγγυητής της παράδοσης ενότητας ενός ολόκληρου κράτους είναι μόνο το ελληνικό κράτος, συνεχιστής και εγγυητής μιας πανελληνίας (λυτρωμένης και αλύτρωτης) ενότητας:

Εις Πατριάρχην [εν. Αλεξάνδρειας] απευθύνετε επιστολήν: Δι' αυτής να τω καθιστάτε γνωστόν, ότι η Β. Κυβέρνησις αποβλέπουσα εις την επιβαλλομένην ανάγκην, όπως όλαί αι εθνικαί δυνάμεις είναι συνασπισμέναί κατά τας χριστίους περιόδους, ας νυν διέρχεται ο Ελληνισμός, εις ιδίας ενεργείας προέβη εν Κωνσταντινούπολει προς εξεύρεσιν εδάφους συνεννοήσεως μεταξύ των δύο Πατριαρχείων⁴⁸.

Η διεκδίκηση από τον Ιωακείμ Γ' μιας πανελληνίας οικουμενικότητας ενισχύει και νομιμοποιεί εν τέλει τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Η Κύπρος το 1910, με την εκλογή του Κιτίου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, ενσωματώνεται στο ελληνικό αλύτρωτο έθνος, ολοκληρώνοντας μια διαδικασία πολύ σύνθετη: τη σταδιακή ταύτιση του αλύτρωτου έθνους με έναν πανελλήνιο οικουμενικό λαό, ο οποίος ανήκει στο αλύτρωτο έθνος επειδή κατ' αρχήν ανήκει στον πανελλήνιο οικουμενικό λαό. Η Κύπρος, μέσα από το Αρχιεπισκοπικό Ζήτημα, «ενισχύει την εθνική της ζωή» και αναδεικνύει στον δημόσιο εθνικό χώρο τους ήρωες-μάρτυρές της, αυτούς που έδωσαν τη ζωή τους για το έθνος την πιο κορυφαία στιγμή αυτού του έθνους, το 1821. Και αυτοί οι μάρτυρες είναι όλοι ιεράρχες:

[...] ο περί το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα αγών, όστις ήτο και αγών περί επικρατήσεως [...] θαρραλέας εθνικής πολιτικής, εξέηρε το εθνικό φρόνημα και προσέδωκεν εις την χώραν σφριγηλήν ζωήν εθνικήν. Οι μεγάλοι Εθνομάρτυρες της Κύπρου [εν. τον αρχιεπίσκοπο Κυπριανό, που απαγχονίστηκε το 1821], οι διά του τιμίου αίματος αυτών καθαγάσσαντες τον ιερόν υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα του Ελληνικού έθνους και [...] διά τω μαρτυρίου τους σφυρηλατήσαντες τους δεσμούς της μεμακρυσμένης Κύπρου μετά του εθνικού κορμού είχαν λησμονηθή⁴⁹.

48. «Κρυπτογραφικόν τηλεγράφημα του επί των Εξωτερικών Υπουργείου προς τον Γεν. Πρόξενον Αλεξάνδρειας, 27.10.1908», ΙΑΥΕ (1908), ΛΑ', 102.

49. Καταλόγος, ό.π., σ. 432.

Αξίζει να τονισθεί σε αυτό το σημείο ότι η ανάδειξη του απαγχονισθέντα, το 1821, Κύπριου αρχιεπισκόπου σε εθνικό σύμβολο, που τον ταυτίζει με το άλλο πανελλήνιο σύμβολο, τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε', ενσωματώνει την Κύπρο στο οικουμενικό πανελλήνιο έθνος, δηλαδή στο οικουμενικό αλύτρωτο ελληνικό έθνος.

Εν τέλει ο οικουμενικός Ιωακείμ Γ', ο κατ' εξοχήν «αντίπαλος» του ελληνικού κράτους, καθώς και οι ιστοριογράφοι της εποχής του, προσπαθούν να μεταγράψουν σε ένα παραδοσιακό πλαίσιο εξουσίας τους «νεωτερισμούς» μιας σύνθετης εποχής. Και μέσα από αυτήν τη μεταγραφή συναντώνται απολύτως με τις ανάγκες του ελληνικού κράτους. Η διατύπωση του Γεδεών για τον Ιωακείμ Γ' –«Ήτο Πατριάρχης Οικουμενικός ήτο Πατριάρχης Έλληνα»⁵⁰– είναι τόσο σύνθετη και πολύπλοκη όσο είναι όλη αυτή η εποχή.

---

50. Γεδεών, *Μνεία...*, σ. 263.

Sia Anagnostopoulou

LA NOTION DU MILLET
ET LA COMMUNITÉ RELIGIEUSE ORTHODOXE

(RÉSUMÉ)

Les termes *ethnos* (nation) et *genos* (“race” chrétienne orthodoxe), ainsi que le terme *millet* (communauté ethnoreligieuse) – bien que plus rare ce dernier – jouent un rôle primordial dans l’historiographie grecque. Ces termes sont presque toujours accompagnés par les termes “Grec”, “orthodoxe”, aussi bien que par le terme “Panhellène”. De la même importance sont également quelques autres, comme ceux d’*œcuménisme*, *irrédentisme*, et autres. Si nous focalisons notre intérêt sur ces termes, c’est parce que leur interprétation dans l’historiographie grecque est très variée et différenciée, ce qui explique la variation d’approches historiographiques concernant l’histoire de la nation grecque ainsi que l’évaluation différenciée du rôle aussi bien du patriarche œcuménique – rôle ethnarchique, rôle œcuménique – et du rôle irrédentiste de l’État grec.

Dans cette étude nous essayerons de suivre l’évolution de ces termes dans l’historiographie grecque pendant la période de la fin du XIXème-début du XXème siècle (c’est à dire entre 1878 et 1910). Notre intérêt est centré sur la période du patriarche Joakim III. Manuel Gédeon, Constantin Spanoudis, Georgios Misailidis et Vladimir Michailidis sont parmi les historiens dont l’œuvre historiographique sera à la base de notre étude.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους
Θεσμική συγκρότηση του κράτους
Πολιτειακή διαμόρφωση και εξέλιξη

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Στο πλαίσιο ενός Συνεδρίου με «προγραμματικές» φιλοδοξίες, η παρούσα εισήγηση αναφέρεται περισσότερο στις προοπτικές, στην ανάγκη δηλαδή να αναπροσανατολισθούν τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του κλάδου της συνταγματικής ιστορίας, παρά στο παρελθόν, δηλαδή στην αποτίμηση λιγότερο ή περισσότερο ευκρινών τάσεων στην επιστημονική παραγωγή της τελευταίας περιόδου. Και τούτο, όχι βεβαίως διότι τα έργα και οι ημέρες των συνταγματολόγων με ιστορικά ενδιαφέροντα δεν χρειάζονται τάχα απολογισμούς, όσο γιατί –όπως εγώ τουλάχιστον πιστεύω– η ιστορία των Συνταγμάτων στη χώρα μας έχει κατ' αρχήν κλείσει τον πρώτο, τον βασικό της κύκλο.

Με τον όρο «ιστορία των Συνταγμάτων» υπονοώ την κλασική, την καθιερωμένη συνταγματική ιστορία, τις νεότερες τάσεις της οποίας στη χώρα μας είχα επιχειρήσει να συνοψίσω, το 1988, στο γνωστό αφιέρωμα των Σύγχρονων Θεμάτων για την ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού: διεύρυνση του γνωστικού αντικειμένου της πέρα από την ιστορία των συνταγματικών κειμένων, στροφή προς τις πηγές –άμεσες και έμμεσες– νέες συνθέσεις και περιοδολογήσεις με κριτήριο την ουσιαστική εφαρμογή και όχι την τυπική ισχύ των Συνταγμάτων και, τέλος, ένταξη της συνταγματικής μας ιστορίας στον συγκριτικό της περίγυρο¹.

Έκτοτε, στα χρόνια που μεσολάβησαν, οι τάσεις αυτές μοιάζουν να επιβεβαιώνονται. Το αποδεικνύουν μερικές νεότερες εξελίξεις, όπως η συστηματική δημοσίευση δυσπρόσιτων κειμένων στη σειρά «Πηγές του Ελληνικού Συνταγματικού Δικαίου» του Ινστιτούτου Συνταγματικών Ερευνών (πρώην Ινστιτούτου Συνταγματικής Ιστορίας και Συνταγματικής Επιστήμης), το οποίο διευθύνει ο καθηγητής Γ. Κασιμάτης², η έκδοση δύο φιλόδοξων συλλογικών τόμων

1. Βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, «Η συνταγματική ιστορία. Μια δύσκολη αυτοεπιβεβαίωση ανάμεσα στον νομικό δογματισμό και την πολιτική ιστορία», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), 178-182.

2. Από τη σειρά αυτή, αξίζουν ιδιαίτερη μνεία οι τόμοι α' Αντ. Παντελή, Στ. Κουτσου-

από το ίδιο Ινστιτούτο, ο καθένας από τους οποίους περιλαμβάνει συμβολές Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, αφ' ενός μεν για τα 150 χρόνια του ελληνικού κοινοβουλευτισμού (1843-1993)³ και, αφ' ετέρου, για την 3η Σεπτεμβρίου 1843 και το Σύνταγμά της⁴, η έκδοση της πρώτης χρονολογικά ολοκληρωμένης ελληνικής πολιτικής και συνταγματικής ιστορίας από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γ. Αναστασιάδη⁵ και, τέλος, η δημοσίευση αρκετών πρωτότυπων άρθρων –και τουλάχιστον μιας μονογραφίας, αυτής του Γιάννη Δρόσου⁶– πάνω σε λιγότερο ή περισσότερο εντοπισμένα ζητήματα ελληνικής, ευρωπαϊκής αλλά και αμερικανικής συνταγματικής ιστορίας⁷.

Υποστηρίζοντας ότι η ιστορία των Συνταγμάτων έχει πλέον κλείσει τον πρώτο, τον βασικό κύκλο της, δεν διατείνομαι ότι εξάντλησε τη δυναμική

μπίνα, Τρ. Γεροζήση, *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α' (1821-1923), τ. Β' (1924-1974), Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993, β' Η της τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Πρακτικά (ανατύπωση, με θεματικό ευρετήριο και ευρετήριο ομιλητών κατά συνεδρίαση, δημοσιευόμενα για πρώτη φορά), Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993, και γ' Κωνστ. Ζώνη, Γ. Λασιθιωτάκη, Π. Γιαννόπουλου, *Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος (1822-1986)*, πρόλογος Αντ. Πατελή, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1998.

3. *150 χρόνια ελληνικού κοινοβουλευτικού βίου, 1844-1994, <Δίκαιο & Οικονομία>*, Αθήνα, Π. Ν. Σάκκουλας, 2000. Ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις σε διεθνές Συνέδριο που το Ινστιτούτο συνδιοργάνωσε με τη Βουλή των Ελλήνων για το ίδιο θέμα στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1995.

4. *Η 3η Σεπτεμβρίου 1843 και το Σύνταγμά της. Αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά, <Δίκαιο & Οικονομία>*, Αθήνα, Π. Ν. Σάκκουλας, 1999. Ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις σε διεθνές Συνέδριο που διοργάνωσε το Ινστιτούτο για το ίδιο θέμα στην Αθήνα, το φθινόπωρο του 1993.

5. Βλ. Γ. Αναστασιάδη, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας, 1821-1941*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2001. Του ίδιου, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2^η 1998. Ο ίδιος είχε δημοσιεύσει παλαιότερα και μιαν *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, με πρόλογο Δ. Τσάτσου, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1993.

6. *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996.

7. Βλ. έτσι για παράδειγμα, Ioannis A. Tassopoulos, *The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece*, πρόλογος George C. Christie, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Sakkoulas, 1993, και για το ζήτημα της μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία, G. Kaminis, *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, πρόλογος J. Gicquel, Παρίσι, LGDJ, 1993 και K. Mavrias, *Transition démocratique et changement constitutionnel en Europe du Sud, Espagne-Grèce-Portugal*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Sakkoulas, 1997.

της, ούτε πολύ λιγότερο ότι πραγματεύθηκε όλα τα θέματα που θα μπορούσε να θίξει. Ισχυρίζομαι απλώς ότι έχει διαμορφώσει το βασικό ερμηνευτικό σχήμα της, το οποίο –πλην δραματικού απρόοπτου– νομίζω ότι εφεξής θα είναι δύσκολο να ανατραπεί: προσπάθεια –που αποδείχθηκε εν τέλει επιτυχής– για την εμπέδωση ενός αρκετά προχωρημένου για την εποχή του συνταγματικού φιλελευθερισμού, κατά την πρώτη εκατονταετία της ελληνικής ανεξαρτησίας⁸· εξήντα χρόνια αλληπάλληλων κρίσεων του συνταγματικού αυτού φιλελευθερισμού, από το ξέσπασμα του εθνικού διχασμού, το 1914, έως την αποκατάσταση της δημοκρατίας, το 1974⁹ και, έκτοτε, επιτυχής κατ' αρχήν επάνοδος στο ευρωπαϊκό κοινοβουλευτικό πρότυπο.

Όσο και αν απομένουν ακόμη να γίνουν πολλά για να αναδειχθούν οι συνέχεις και οι τομές του τριμερούς αυτού σχήματος, για να φωτισθούν καλύτερα ορισμένες σκοτεινές πτυχές του και για να ερμηνευθούν κάποιες άλλες, οι οποίες παραμένουν δυσεξήγητες, θεωρώ μάλλον απίθανο το ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο να αναιρεθεί εκ βάθρων, τουλάχιστον στην πεμπτοσύία του: σε αντίθεση με άλλους τομείς του δημόσιου βίου της, η νεότερη Ελλάδα, σε επίπεδο συνταγματικών θεσμών, υπήρξε ευθύς εξαρχής εξαιρετικά ανοιχτή προς τα νέα ρεύματα, τα οποία, κατά κανόνα, τα αφομοίωσε με φαντασία και τα προσάρμοσε στις ιδιομορφίες της με δημιουργικότητα. Όσο για τις διαστρεβλώσεις και τις νοθεύσεις τις οποίες προκάλεσαν οι δύο διχασμοί κατά τη διάρκεια της εξηκονταετίας των κρίσεων, δεν νομίζω ότι αντανάκλούσαν μονιμότερες ροπές του συλλογικού μας υποσυνείδητου, αλλά φαινόμενα μάλλον συγκυριακά. Φαινόμενα, δηλαδή, που δεν συνδέονταν με κάποια βαθύτερα γνωρίσματα του νεοελληνικού χαρακτήρα, αλλά που είχαν να κάνουν πρώτα με τον απότομο διπλασιασμό της χώρας στους Βαλκανικούς Πολέμους⁸ και, στη συνέχεια, με την εξίσου αιφνίδια όσο και πρωτοφανή συγκέντρωση ολόκληρου σχεδόν του ελληνισμού στον ελλαδικό χώρο μετά το 1922, μια συγκέντρωση που, για να θυμηθούμε μια πικρή όσο και πικρόχολη αποστοφή του Γιώργου Σεφέρη, προκάλεσε «ψυχολογικά συμπτώματα πειναλέων ναυαγών σε μια ξυλάρμενη σχεδία».

Αν τα ανωτέρω ισχύουν, αν δηλαδή το ανωτέρω («τριμερές») ερμηνευτικό σχήμα για την κατανόηση της συνέχειας και των τομών της συνταγματικής μας ιστορίας κατ' αρχήν ισχύει, τότε έφθασε πιθανόν η ώρα να περάσουμε

8. Την άποψη αυτή, ως ερμηνευτικό σχήμα για να κατανοηθεί ο πρώτος –δηλαδή ο «εθνικός»– διχασμός πρωτίστως ως «κρίση εθνικής ολοκλήρωσης», την έχει υποστηρίξει με πειστικότητα ο Γ. Μαυρογορδάτος στη βραβευμένη, αλλά δυστυχώς αμετάφραστη ακόμη διδακτορική διατριβή του *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 1983.

από τα «μεγάλα» στα «μικρότερα», να προχωρήσουμε από την ιστορία των Συνταγμάτων στην ιστορία των θεσμών. Ήρθε, με άλλα λόγια, η στιγμή να μελετήσουμε συστηματικότερα τη διαμόρφωση των «επί μέρους», τα οποία συγκροτούν την εντύπωσή μας επί του «γενικού» – και τα οποία είτε την επιβεβαιώνουν είτε τη διαψεύδουν.

Πιο συγκεκριμένα, επιβάλλεται εν πρώτοις να τονισθεί κάτι το αυταπόδεικτο και προφανές: αρκετοί επί μέρους θεσμοί του νεότερου πολιτικού μας βίου έχουν ήδη μελετηθεί και μάλιστα διεξοδικά. Πρώτος από αυτούς είναι οι βουλευτικές εκλογές, από την «οκτωβριανή επανάσταση» του 1862 έως τις μέρες μας, τη διεξαγωγή των οποίων έχουν μελετήσει στις σημαντικότερες πτυχές τους ο Γιώργος Σωτηρέλης⁹, ο Ηλίας Νικολακόπουλος¹⁰, ο αείμνηστος Έν. Βολουδάκης¹¹, ο Richard Clogg¹² και ήδη η Νάση Μπάλτα¹³, για να μην αναφερθώ στο πάντοτε χρήσιμο αν και δημοσιογραφικό βιβλίο του Γιώργου Καρανικόλα¹⁴. Ακολουθούν τα πολιτικά κόμματα, για τα οποία τις πρωτοποριακές μελέτες του John Petropoulos¹⁵ και του Jean Meynaud¹⁶ ακολουθήσε μια πλειάδα σημαντικών ερευνητών, από τον Gunnar Hering¹⁷, έως τη νεότερη γενιά των ιστορικών και των πολιτικών μας επιστημόνων¹⁸. Τέλος, από τη

9. *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψήφοφορίας*, πρόλογος Αρ. Μάνεση, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

10. *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.

11. Βλ. την αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή του στο Πανεπιστήμιο Paris 2, *Recherche sur le suffrage politique en Grèce, 1910-1975*, πολυγραφημένη, τ. 2, 1977.

12. *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, Λονδίνο, C. Hurst & Co, 1987.

13. «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρ. Τρικούπη, 1881-1895*, πρόλογος Ηλ. Νικολακόπουλου, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.

14. *Νόθεσ εκλογές στην Ελλάδα (1844-1936)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 21973.

15. Βλ. ήδη την ελληνική μτφρ., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. 2, Αθήνα, MIET, 21997.

16. Με τη συνεργασία των Π. Μερλόπουλου & Γερ. Νοταρά, βλ. την ελληνική μτφρ. *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, <Σπουδές Πολιτικής Επιστήμης>*, [Αθήνα] 1966, και ήδη τ. 2, Αθήνα, Σαβάλας, 32003.

17. *Die politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, Μόναχο, R. Oldenbourg, 1992.

18. Πέραν της διδακτορικής διατριβής του Νικηφ. Διαμαντούρου, που μετάφρασή της στα ελληνικά κυκλοφόρησε τρεις σχεδόν δεκαετίες αφότου υποστηρίχθηκε (*Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα, MIET, 2002), βλ. τις αδημοσίευτες διδακτορικές διατριβές της Kat. Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885. Towards a Two-Party System*, King's College, Λονδίνο, 1988, και του Chr.

δεκαετία του 1970, και ο στρατός αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης¹⁹, καθώς και τα συνδικάτα²⁰.

Μεταξύ ιστορίας και πολιτικής επιστήμης, οι μελέτες των περισσότερων από τους ανωτέρω συγγραφείς στηρίζονται σε πρωτογενές υλικό, αναδεικνύουν τάσεις και προτείνουν ερμηνευτικά πλαίσια. Εν τούτοις, παρά τη φαινομενικά ευρεία θεματολογία τους, ανάγονται τελικά σχεδόν όλες στην ίδια θεματική μήτρα: αφετηρία και κατάληξη τους είναι, κατά κανόνα, οι περιπέτειες της ακρογωνιαίας αρχής κάθε δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή της αρχής λαϊκής κυριαρχίας, και η μελέτη του πώς αυτή παραβιάσθηκε. Κοντολογίς, ο θεματικός πυρήνας των περισσότερων από τις ανωτέρω μελέτες εντοπίζεται στη δημοκρατία και τις παρεκβάσεις της, στο ζήτημα δηλαδή που βρέθηκε στο επίκεντρο των έντονων αντιπαραθέσεων και των αιματηρών συγκρούσεων της εξηκονταετίας των κρίσεων (1914-1974) και που ήταν φυσιολογικό να απασχολεί τη γενιά των μελετητών που βίωσαν στο πετσί τους τις επιπτώσεις τους. Δεν επεκτάθηκε –ή, τουλάχιστον, δεν επεκτάθηκε μέχρι στιγμής– σε λιγότερο «προβλεβημένους» θεσμούς, όπως η Δικαιοσύνη και οι λειτουργοί της, η δημόσια διοίκηση και οι ΟΤΑ, ακόμη και η Εκκλησία, στους οποίους οι νεότεροι μελετητές –άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο– αρνηθήκαμε την όποια θεματική αυτοτέλεια θα «νομιμοποιούσε» μια συστηματική ενασχόληση μαζί τους. Έτσι, στους κύκλους των νομικών με πολιτικοϊστορικές ευαισθησίες, κάθε άλλο παρά

Lyrantzis, *Between Socialism and Populism. The Rise of the Panhellenic Socialist Movement*, LSE, Λονδίνο, 1983. Βλ. ακόμη τα βιβλία των Μ. Spourdalakis, *The Rise of the Greek Socialist Party*, Λονδίνο, Routledge, 1988, Takis S. Pappas, *Making Party Democracy in Greece*, Λονδίνο, Macmillan, 1999, και D. Sotiropoulos, *Populism and Bureaucracy. The Case of Greece under PASOK, 1981-1989*, Notre Dame & London, University of Notre Dame Press, 1996, καθώς και το βιβλιοκριτικό δοκίμιο των Χρ. Λυριτζή και Μιχ. Σπουρδαλάκη, «Περί λαϊκισμού: μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993), 133-162. Βλ. τέλος τη φιλόδοξη συνθετική θεώρηση των πολιτικών κομμάτων από την αποκατάσταση της δημοκρατίας του Γιάννη Βούλγαρη, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία, σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001.

19. Βλ. την κλασική μελέτη του Θ. Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2^η έκδοση, 1983 και, για έναν συνθετικό βιβλιογραφικό οδηγό στο θέμα, Th. Veremis, *The Military in Greek Politics. From Independence to Democracy*, Λονδίνο, Hurst & Co, 1997, σ. 189-195.

20. Βλ. ιδίως Γ. Κουκουλέ, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1983, και Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988.

ασυνήθεις είναι αφορισμοί τους είδους «[...] αφού τα δικαστήρια νομιμοποίησαν όλες τις αυθαιρεσίες των κυβερνώντων επί έξι δεκαετίες, δεν αξίζει τον κόπο να σχοληθεί κανείς μαζί τους». Τα ίδια περίπου λέγονται και για τη δημόσια διοίκηση και τους ΟΤΑ, αν και σε επίπεδο τοπικής ιστορίας οι τελευταίοι αποκλίνουν αρκετά συχνά από το γενικό περίγραμμα.

Στον κατάλογο των «παραμελημένων» θεσμών θα προσέθετα μάλιστα τη Βουλή, ακόμη και την ίδια την κυβέρνηση, οι οποίες, για τους ίδιους λίγο πολύ λόγους, δεν έχουν μέχρι στιγμής αποτελέσει αντικείμενο νηφάλιας, συστηματικής και εις βάθος μελέτης, ούτε από τη σκοπιά της συγκρότησης και της οργάνωσής τους²¹, ούτε από το πρίσμα του έργου που παρήγαγαν²². Λες και, όλα αυτά τα χρόνια, οι θεσμοί αυτοί έμειναν αναλλοίωτοι, λες και δεν σημειώθηκαν άλματα και πισωγυρίσματα στη λειτουργία τους, ενδεικτικά κάποιων βαθύτερων μεταβολών.

Για να δείξω τη σημασία της έλλειψης συστηματικής μελέτης των ανωτέρω θεσμών και της ιστορικής εξέλιξής τους, θα σταθώ σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: τον Μάιο του 2000, όταν ξέσπασε η «κρίση των ταυτοτήτων», κανένας—ούτε ιδιώτης ιστορικός ούτε πολύ λιγότερο κάποια κρατική υπηρεσία—δεν ήταν σε θέση να απαντήσει στο ερώτημα πότε ακριβώς και για ποιους λόγους καθιερώθηκε όχι απλώς η αναγραφή του θρησκευματος στην αστυνομική ταυτότητα, αλλά ο υποχρεωτικός εφοδιασμός όλων των Ελλήνων πολιτών με αυτήν. Η απουσία μιας στοιχειώδους ιστορίας της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, που να παρακολουθεί την ίδρυση των διαφόρων υπουργείων και που να καταγράφει τη συζήτηση η οποία συνόδευσε την εξέλιξη των αρμοδιοτήτων καθενός από αυτά, δυσχέρανε υπέρμετρα το έργο εκείνων που επιχείρησαν να απαντήσουν—όχι μόνον εν θερμώ—στους αβάσι-

21. Μόλις το 2003 εκδόθηκε ο πλήρης κατάλογος των βουλευτών και των ευρωβουλευτών της Μεταπολίτευσης, βλ. Γρ. Τζιοβάρα, Βασ. Χιώτη, *Ο πολιτικός χάρτης της μεταπολίτευσης, 1974-2004*, πρόλογος Απ. Κακλαμάνη και Ντ. Μπακογιάννη, Αθήνα, Λιβάνης, 2004. Όσο για την κυβέρνηση και ποιои τη συγκροτούσαν κάθε φορά, δεν έχει ακόμη επικαιροποιηθεί η πολύτιμη μελέτη του Αλκ. Προβατά, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδος, 1821-1980. Νομοθετικά και εκτελεστικά σώματα*, Αθήνα 1980.

22. Βλ. πάντως τη μετάφραση στα ελληνικά μιας παλαιότερης συμβολής μου σε συλλογικό τόμο για τις Βουλές της Ν. Ευρώπης (U. Liebert & M. Cotta, *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, Pinter, 1990), «Η Βουλή στην περίοδο της Δημοκρατικής σταθεροποίησης, 1974-1987», *Κοινοβουλευτική Επιθεώρηση* 23-24 (1995), 35-54. Όσο για την κυβέρνηση και τη λειτουργία της, βλ. Δημ. Σ. Αθανασόπουλου, *Κυβέρνηση και κυβερνητικά όργανα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1986.

μους ισχυρισμούς ορισμένων, ότι δήθεν οι Έλληνες ήμασταν εφοδιασμένοι με ταυτότητες περίπου από συστάσεως ελληνικού κράτους²³.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στη δικαστική ιστορία. Μια σειρά από προσωπικές μαρτυρίες—από αυτές του αείμνηστου Παύλου Δελαπόρτα, έως τις πιο πρόσφατες ορισμένων νεότερων δικαστών²⁴—δείχνουν ότι, ακόμη και την περίοδο των μεγάλων εκκαθαρίσεων του δικαστικού σώματος, υπήρχαν στον κλάδο και ανεξάρτητες φωνές. Όμως, οι μαρτυρίες αυτές παρέχουν περαιτέρω σημαντικό πληροφοριακό υλικό για την καθημερινή ζωή των λειτουργών της Θεμίδος, για τις αγωνίες και τα κίνητρά τους, στοιχεία δηλαδή πολύτιμα και κάποτε ιδιαίτερα διαφωτιστικά για να ερμηνεύσει κανείς τη στάση τους και, κυρίως, τις αποφάσεις που αυτοί εξέδιδαν πάνω σε θεμελιώδη ζητήματα όχι μόνον της πολιτικής, αλλά και της ηθικής ζωής της νεότερης Ελλάδας²⁵.

Θύματα του διάχτου έως πρόσφατα αναγκωισμού στα «θεμελιώδη», της παιδικής ασθένειας δηλαδή κάθε ιστοριογραφίας η οποία επιχειρεί περισσότερο να απαντήσει σε υπαρξιακής φύσεως ερωτήματα του τύπου «Γιατί φθάσαμε έως εδώ;», παρά να κατανοήσει βαθύτερες ροπές και τάσεις, οι θεσμοί αυτοί παραμελήθηκαν, όπως πιστεύω, και για έναν πρόσθετο λόγο, που έχει να κάνει με μια άλλη ελληνική κακοδαιμονία: τα στεγανά που εξακολουθούν να ορθώνονται ανάμεσα στους Έλληνες νομικούς αφ' ενός, και τους ιστορικούς, καθώς και τους πολιτικούς επιστήμονες, αφ' ετέρου. Επιβίωση παρωχημένων αντιλήψεων, η έλλειψη αυτή κάθε επικοινωνίας—και, κατ' επέκταση, ο εκ των προτέρων αποκλεισμός κάθε γόνιμης αλληλεπίδρασης—είναι σήμερα αδικαιολόγητη. Η παράτασή της κινδυνεύει να αφήσει εκτός του πεδίου της σύγχρονης ιστορικής έρευνας ένα αντικείμενο η μελέτη του οποίου θα μπορούσε να φωτίσει αρκετές άγνωστες πλευρές του νεότερου πολιτικού βίου μας.

23. Για το περιστατικό αυτό, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στην προσωπική μου εμπειρία, βλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*, Αθήνα, Πόλις, 2001, σ. 311-320.

24. Βλ. Π. Δελαπόρτα, *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978· Του ίδιου, *Το λιθάρι ενός Σισύφου*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979. Βλ. ακόμη Δημ. Μαργέλλου, *Η ελληνική δικαιοσύνη (Κατάστασις-προβλήματα)*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1981.

25. Ως δείγμα μιας πιθανής γραφής αυτού του είδους, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στην ακόλουθη μελέτη: Ν. C. Alivizatos & P. Nikiforos Diamantouros, "Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy", A. James McAdams (επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, Notre Dame and London, University of Notre Dame Press, 1999, σ. 27-60.

Nicos C. Alivizatos

FROM CONSTITUTIONS TO INSTITUTIONS

(SUMMARY)

From the beginning of her War of Independence, in 1821, Modern Greece has adopted no less than 13 Constitutions to ensure human rights and democratic governance. Although not all of these Constitutions have met with the same success, as a whole they make up a success story. The main feature of this story is the introduction of parliamentary government as early as the last quarter of the 19th century, combined with universal suffrage and freedom of speech. In the 20th century, due to this early apprenticeship with the rules of the democratic game, Greece was more successful than most of her Balkan and Southern European neighbours in facing the temptation of the extremes, that is fascism and communism. In the author's view, now that the main features of this success story have been generally recognized, time has come for historians to focus on the "specifics", that is to shift their academic interests from the history of the Constitutions to the history of particular institutions of the modern Greek State, such as public administration and the judiciary, which, to this day, have not been the object of systematic research.

Ιστορία των θεσμών
και του ελληνικού κράτους
Θεσμική συγκρότηση του κράτους
Κόμματα και παρατάξεις

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΗ ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ
ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

Τις παραμονές των εκλογών του Ιανουαρίου του 1899, την ώρα της συγκρότησης των εκλογικών συνδυασμών, η ένωση των συντεχνιών Αθήνας και Πειραιά πρότεινε στον ηγέτη της αντιπολίτευσης Θεόδωρο Δηλιγιάννη να περιλάβει δύο εκπροσώπους της ένωσης στον εκλογικό συνδυασμό της Αττικής. Ο βασιλιάς Γεώργιος αποδοκίμασε μια τέτοια πρωτοβουλία. Ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης το ίδιο. Η όλη διαδικασία δεν πήρε δημοσιότητα διότι εξελίχθηκε στο πολιτικό παρασκήνιο και ο Δηλιγιάννης συμμορφώθηκε. Το 1899 το πείραμα της ενσωμάτωσης εργατικών εκπροσώπων σε ένα από τα υπάρχοντα κόμματα έμεινε εκεί¹.

Το περιστατικό αυτό υποδηλώνει ότι, ακόμη και με δεδομένο το καθεστώς καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, η προσέγγιση του εύρους της πολιτικής συμμετοχής μπορεί να είναι ένα ανοικτό ιστοριογραφικό θέμα, το οποίο να πραγματεύεται τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας. Ανάμεσα σ' αυτά τα θέματα είναι όχι μόνο η πρόσβαση στη διαδικασία εκλογής και στους δημόσιους πόρους, αλλά και η δυνατότητα ενσωμάτωσης νέων κοινωνικών στρωμάτων στο ηγετικό πολιτικό σώμα. Το θέμα της πολιτικής συμμετοχής αναγνωρίζεται από τη βιβλιογραφία ως ζήτημα ειδικού ενδιαφέροντος για την ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι ορισμένοι ερευνητές επιστημαίνουν τη διαχρονική απουσία πολιτικών θεσμών βάσης στο τοπικό επίπεδο².

Η νεότερη πολιτική ιστορία έχει ένα μακρύ και προνομιακό παρελθόν στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Ιδιαίτερα η ιστορία της εθνικής συγκρότησης, αλλά και η ιστορία των διεθνών σχέσεων και εκείνη των εσωτερικών

---

1. Katerina Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885: Towards a Two-Party System*, Ph. D. diss., King's College, University of London, 1988, σ. 367.

2. P. Bialor, "Tensions Leading to Conflict and the Resolution and Avoidance of Conflict in a Greek Farming Community", *Contributions to Mediterranean Sociology*, επιμ. J. G. Peristiany, Παρίσι 1968, σ. 124.

πολιτικών ανταγωνισμών έχουν μελετηθεί σε μεγάλη έκταση. Η επιτυχία του ιστορικού αυτού είδους αντανακλά και ικανοποιεί την περιέργεια ενός ευρέος αναγνωστικού κοινού, που θεωρεί την πολιτική ιστορία ως την κατ'εξοχήν ιστορία, με τρόπο ώστε οι γενικές ιστορίες να είναι κατά βάση πολιτικές ιστορίες, όπως η ιστορία του Επαμεινώνδα Κυριακίδη, του Γεώργιου Ασπρέα και του Σπύρου Μαρκεζίνη, και να ενσωματώνουν και την ιστορία των κομματικών συγχρούσεων.

Ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης δημοσίευσε το πρωτοποριακό δίτομο έργο του *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού* το 1892 με το εξής σκεπτικό, όπως επισημαίνει στον πρόλογό του:

Η έλλειψις Ιστορίας του συγχρόνου Ελληνισμού τοσοῦτα μάλλον εγένετο τελευταίως αισθητή, ὅσω ανεφύησαν ἐν τῇ χερσονήσῳ του Αἰμου ζητήματα, προ των ὁποίων ἀνέτοιμος ευρέθη ὁ Ελληνισμός, προεκλήθη δε λυσσώδης διαφόρων φυλῶν ἀνταγωνισμός, ὅστις δὲν προεβλέπετο προ τριῶν ἢ τεσσάρων ἐκατονταετηρίδων.

Με σκοπό να αντιμετωπίσει τις αφορμές «των υπό συζήτησιν εθνολογικών ζητημάτων» εντάσσει στη μελέτη του και τη σύγχρονη ιστορία του εκτός ελληνικού βασιλείου ελληνισμού³.

Ο Γεώργιος Ασπρέας με τη σειρά του εκδίδει την τρίτομη *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* στο μέσο του εθνικού διχασμού με σκοπό, κατά δήλωσή του: «να αποδώσω ἐν τῷ μέτρῳ του δυνατοῦ διὰ τὴν ιστορικὴν ἀληθειαν τοὺς δίκαιον καὶ τοὺς ἀξίον»⁴. Ἄν ὁ Ασπρέας ἀντιπροσωπεύει τὴν ιστοριογραφία του Λαϊκοῦ Κόμματος, ο βενιζελικός του ομόλογος ήταν ο Γρηγόριος Δαφνής, του οποίου ὁμως ἡ νηφάλια δίτομη *Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, δημοσιεύτηκε μετά το πέρας του διχασμού, το 1955⁵. Ὅπως παρατηρούσε ὁ Ἄγγλος ιστορικός William Miller για τα ἄρθρα του Ασπρέα στον ημερήσιο Τύπο του Μεσοπολέμου: «Οἱ Ἕλληνες ἀγαποῦν νὰ διαβάσουν για τὴ Νεότερη Πολιτικὴ Ιστορία τους, ὅπως και για τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ζωὴ. Ἀνέκδοτα για τὸν Τρικούπη και για τὸν Δηλιγιάννη ἢ ἀκόμη για τὸν Βούλγαρη και τὸν Κουμουνδούρο βρίσκουν ἕνα πρόθυμο κοινόν»⁶. Ὑπῆρχαν

3. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού*, Αθήνα 1892, (ανατύπ. 1972), τ. Α', σ. 5.

4. Γ. Κ. Ασπρέας, *Πολιτικὴ Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, Αθήνα (1922-30), τ. Α', σ. γ.

5. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955. Στην εισαγωγή του μάλιστα ο συγγραφέας υπογραμμίζει τὴν τομὴ που επέφερε ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος.

6. William Miller, *Ελλάδα. 100 χρόνια ελεύθερου βίου*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρος, Αθήνα, Ειρμός, 1993, σ. 273.

άλλωστε τέτοια ιστορικά αναγνώσματα στον Τύπο και από τις δύο πλευρές του εθνικού διχασμού. Για την ελληνική κοινωνία λοιπόν η δημοτικότητα της πολιτικής ιστορίας θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τη δημοτικότητα της βιογραφίας ως ιστορικού αναγνώσματος στην Αγγλία.

Φυσικά, η πολιτική ιστορία έχει πληρώσει τίμημα για αυτή την επιτυχία. Το τίμημα αυτό είναι, πρώτον, ο κορεσμός και η δυσκολία της ανανέωσης μεθόδων και θεματολογίας, ο χαμηλός ρυθμός αναθεώρησης και ο επίσης σχετικά μικρής κλίμακας διάλογος με τη διεθνή επιστήμη, ιδίως πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σημαντικός βαθμός θεματικής, και όχι κατ' ανάγκη μεθοδολογικής, ανανέωσης παίρνει μάλλον προσθετικό χαρακτήρα, καθώς οφείλεται συχνότατα στην απελευθέρωση νέου, πιο πρόσφατου αρχαιακού υλικού.

Ένα δεύτερο τίμημα, ίσως σοβαρότερο, είναι ότι η πολιτική ιστορία δυσκολεύτηκε να απαλλαγεί όχι κατ' ανάγκη από τον ιδεολογικό και εν μέρει αξιολογικό της λόγο, αλλά από το πολεμικό και απολογητικό φορτίο που καταξίωνε μέρος της αρχικής παραγωγής.

Ένα τρίτο τίμημα, σχετιζόμενο με το προηγούμενο, ήταν ότι η πολιτική ιστορία γραφόταν σε διάλογο με την πολιτική πραγματικότητα. Πιθανές εξαιρέσεις αποτελούν οι ιστορίες του Κορδάτου, που είχαν οδηγή τον μαρξισμό του Μεσοπολέμου και το *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece* του Ν. Καλτσά, που αναδείκνυε ως καθοριστικό συντελεστή της εσωτερικής διαμάχης για την εξουσία την εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Το έργο αυτό δημοσιεύτηκε στη Νέα Υόρκη το 1940, προφανώς είχε γραφτεί και αυτό στο Μεσοπόλεμο, αλλά διαβάστηκε πολύ αργότερα⁷. Η νεότερη ιστορική παραγωγή προσπάθησε να ξεχρεώσει την πολιτική ιστορία από τις τρεις αυτές παλαιές εκκρεμότητες. Το σύνολο της νεότερης αυτής παραγωγής επηρεάστηκε αθροιστικά από ρεύματα της μεταπολεμικής, κυρίως, επιστήμης.

Στην ανάλυσή μου θα περιοριστώ στις μελέτες που είχαν ως αντικείμενο τον ελληνικό 19ο αιώνα και προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα θέματα της πολιτικής συμμετοχής. Επιλέγω την περίοδο αυτή γιατί ως ενότητα χαρακτηρίζεται από αρκετά πλατιά νομιμοποίηση και του εθνικού κράτους και του γενικότερου πολιτικού συστήματος. Αντίθετα οι μηχανισμοί πολιτικής συμμετοχής στάθηκαν ανεπαρκείς για την περίοδο που ακολούθησε, κυρίως την περίοδο του Μεσοπολέμου⁸. Στον επιστημονικό διάλογο για το θέμα μετείχαν

7. Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1940.

8. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 677.

πολιτικοί αναλυτές, μερικοί από τους οποίους ήσαν σύγχρονοι με τα γεγονότα, ιστορικοί και επιστήμονες άλλων κοινωνικών επιστημών, από τους οποίους προήλθε σημαντικός βαθμός ανανέωσης των αναλυτικών κατηγοριών.

Η καθολικότητα της ψήφου παράλληλα με την ύπαρξη ενός νομοθετικού σώματος είναι δυο θεσμοί που ικανοποιούσαν τους φιλελεύθερους Έλληνες πολιτικούς στοχαστές του 19ου αιώνα, όπως τον Αριστείδη Οικονόμου της *Οικονομικής Επιθεώρησης* και τον οικονομολόγο Ιωάννη Σούτσο στη δεκαετία του 1870⁹. Η απουσία τιμηματικής ψήφου και η απουσία Γερουσίας στο ελληνικό βασίλειο είναι σημεία σύγκρισης με το δυτικοευρωπαϊκό υπόδειγμα που κολάκευαν τους Έλληνες. Αντίστροφα, δύσκολες στιγμές του δημόσιου βίου προκαλούσαν ιστορικές αναδρομές στο πρόσφατο πολιτικό παρελθόν για την αναζήτηση υπευθύνων. Τέτοιες περιστάσεις ήσαν η κυβερνητική αστάθεια που έφερε τη συνταγματική κρίση του 1874 ή κρίσεις εθνικής αυτοεκτίμησης, όπως στα μέσα της δεκαετίας του 1890, όταν η χώρα υποχρεωνόταν να αντιμετωπίσει πρώτη φορά με όρους ισοτιμίας τα νέα ανεξάρτητα κράτη στις περιφερειακές συγκρούσεις. Η αρθρογραφία του Αλέξανδρου Βυζάντιου και του Δημήτριου Βερναρδάκη το 1874 και τίτλοι όπως *Η εν Ελλάδι κακοδιοίκησις και Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω ζωής και θανάτου* το 1898 των Σ. Ευλάμπιου και Α. Ευταξία αντίστοιχα, δηλαδή κατά την επόμενη περίοδο πολιτειακής κρίσης, κατέληγαν στην ενοχοποίηση του κοινοβουλευτισμού ως «αγγλικού πιθηκισμού» κατά τον Βερναρδάκη και, ως εκ τούτου, σε προτάσεις για τον περιορισμό της ψήφου ή για την εισαγωγή Γερουσίας¹⁰. Αυτές οι θέσεις, ο φόβος δηλαδή του δήμου, παρέμειναν ηχηρές παραφωνίες, διότι κανείς από τους φορείς που ήσαν σε θέση να ελέγξουν τους θεσμούς πολιτικής συμμετοχής δεν τις υιοθέτησε, και μάλιστα με δεδομένους τους κοινωνικούς συσχετισμούς. Το στέμμα, το οποίο άλλωστε ήταν ο θεματοφύλακας της διεθνούς νομιμότητας αλλά και της εσωτερικής τάξης, αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε αντιδραστικές και δημοκρατικές επιλογές και δεν διακινδύνευε να έχει την τύχη των προκατόχων του.

Η διαδικασία της εθνικής συγκρότησης με την έκκληση που πρόβαλλε για εθνική ενότητα έτεινε να ενοχοποιεί τις πολιτικές διαίρεσεις. Η πρώτη μελέτη που αποενοχοποιούσε το κομματικό φαινόμενο και το καθιστούσε αξιοπρεπές αυτοτελές αντικείμενο σπουδής είναι *Τα ελληνικά πολιτικά*

9. Αριστείδης Οικονόμος, «Διαικούσα εν Ελλάδι σχολή», *Οικονομική Επιθεώρησης* 7 (1879-1880), 358-59· Ιωάννης Α. Σούτσος, «Η εργασία», *Οικονομική Επιθεώρησης* 7 (1879-1880), 389-90.

10. Gardikas, *ό.π.*, σ. 53-55· Α. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω ζωής και θανάτου*, Αθήνα 1898· Σ. Ευλάμπιος, *Η εν Ελλάδι κακοδιοίκησις*, Αθήνα 1898.

κόμματα του Γρηγόρη Δαφνή, που κυκλοφόρησε το 1961, στου οποίου τον πρόλογο φαίνεται η επίδραση του Maurice Duverger¹¹. Ο Δαφνής υιοθετούσε την άποψη ότι τα κόμματα αποτελούν απαραίτητο συστατικό της δημοκρατίας, πεποίθηση άλλωστε και των φιλελεύθερων πολιτικών Κουμουνδούρου και Τρικούπη¹². Ως προς το ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής, θεωρούσε τα κόμματα του 19ου αιώνα, τόσο το πολιτικό τους προσωπικό όσο και την οργανωτική τους δομή, ως κόμματα στελεχών, απαλλάσσοντας έτσι την ταξινόμηση των κομμάτων από τους αξιολογικούς όρους («κόμματα αρχών» και «προσωπικά κόμματα»), που είχαν εισαχθεί από το 19ο αιώνα¹³. Σε ένα ενδιαφέρον σημείο του βιβλίου του αναλύει πώς οι πολιτικές συγκεντρώσεις των συντεχνιών της Αθήνας για την υποστήριξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909 οργανώθηκαν και περιφρουρήθηκαν από τον ίδιο το Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Επιχειρεί έτσι να υπονομεύσει τον μύθο περί λαϊκού ρεύματος πίσω από την κινητοποίηση των συντεχνιών¹⁴.

Στη συνέχεια την ιστοριογραφία περί πολιτικής συμμετοχής ήρθαν να επηρεάσουν επιστήμονες από άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών, ανθρωπολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες. Συγκεκριμένα ο Βρετανός κοινωνικός ανθρωπολόγος John Campbell με το βιβλίο του *Honour, Family and Patronage*, που κυκλοφόρησε το 1964, συνέβαλε στην κριτική αλλά όχι αξιολογική μελέτη των πελατειακών σχέσεων. Έχοντας μελετήσει μια κοινωνία που κυριαρχείται από υψηλό βαθμό ανασφάλειας, την ποιμενική κοινωνία των Σαρακατσάνων της Πίνδου, ενέταξε τις ισοροπίες με τις οποίες κατόρθωναν να επιβιώνουν σε ένα ευρύτερο σύστημα ανταλλαγών¹⁵. Η έννοια των πελατειακών σχέσεων υιοθετήθηκε, και πάντως συζητήθηκε, από την πλειονότητα των μελετών που ακολούθησαν, ως ο σημαντικότερος μηχανισμός πολιτικής συμμετοχής του 19ου αιώνα και κατέχει κεντρική θέση ως ερμηνευτικό εργαλείο στη μελέτη της Μαριέττας Οικονομοπούλου *Parties and Politics in Greece (1844-1855)*, μαθήτριάς του John Campbell¹⁶.

11. Το προηγούμενο έργο του Γρ. Δαφνή, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ό.π., δεν είναι μελέτη του κομματικού φαινομένου. Παρά δε τη νηφαλιότητά του, παρεισφρέρουν κρίσεις όπως ότι «η δίκη [των έξι] διεξήχθη απολύτως κανονικά. Οι κατηγορούμενοι είχαν πλήρη ελευθερία υπερασπίσεως». Βλ. τ. Α', σ. 17.

12. Gardikas, ό.π., σ. 312, υποσ. 35.

13. Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961, σ. 79-80.

14. Δαφνής, ό.π., σ. 95-98.

15. J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη 1964, σ. 259-62.

16. Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844-1855)*, [Αθήνα] 1984, σ. 272-73.

Το 1977 εμφανίστηκε το πρώτο βιβλίο του Γιώργου Δερτιλή, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, το οποίο δημοσιεύτηκε αναθεωρημένο το 1985. Ο Δερτιλής διατυπώνει κριτική της ερμηνευτικής αξίας των πελατειακών δικτύων, με ειδική εφαρμογή στην παρουσία του στρατού στην πολιτική, και υποδεικνύει ότι το κίνημά του το 1909 δεν είχε παρά τη σημασία καταλύτη για την ενεργοποίηση της αστικής τάξης¹⁷.

Σύγχρονη μαρξιστική κριτική στα όρια της εφαρμογής της πολιτικής πατρωνίας στην ανάλυση της πολιτικής συμμετοχής αποτελεί το άρθρο του Χρήστου Χατζηιωσήφ «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις» στο περιοδικό *Μνήμων* το 1994, με αφορμή τα βιβλία των Gunnar Hering, Γιώργου Δερτιλή και Γιώργου Σωτηρέλη¹⁸.

Αναμφισβήτητο ιστοριογραφικό σταθμό αποτέλεσε το έργο του John Petropoulos *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, που κυκλοφόρησε το 1968. Παρ' όλο που αναφέρεται, πρώτον, στην περίοδο της απολυταρχίας του Όθωνα και, δεύτερον, στην κρατική συγκρότηση, κατορθώνει να αναδειξει την εξωθεσμική κομματική διαπάλη ως κεντρικό του θέμα. Σ' αυτήν μετέχουν εντοπισμένες κοινωνικές ομάδες, τις οποίες συνέχουν ή διαιρούν ποιήματα χαρακτηριστικά (τόπου, απασχόλησης, ιδεολογίας) και ηγετικές φυσιογνωμίες που εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους σε ένα ρευστό εθνικό πεδίο. Υιοθετεί μια μεθοδολογία αγγλοσαξονικής προέλευσης, που ταιριάζει στην ανάλυση μη παγιωμένων κομμάτων. Κλασικές μελέτες αυτής της κατεύθυνσης μπορούν να θεωρηθούν εκείνες του Αμερικανού Charles Beard και του, πολιτογραφημένου Βρετανού, Πολωνού Lewis Namier. Και οι δύο ερευνούν τα κοινωνικο-οικονομικά κίνητρα της συμμετοχής και συμπεριφοράς των διακριτών κοινωνικών ομάδων, οικογενειών και ατόμων της αμερικανικής και αγγλικής ιστορίας αντίστοιχα του τέλους του 18ου αιώνα. Ο φιλελεύθερος ιστορικός Beard είναι γνωστός για το έργο του *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* (1913) και για τη συμμετοχή του στην ίδρυση

17. Γιώργος Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 31, 220-27.

18. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 16 (1994), 167-97. Πρόκειται για κριτική επισκόπηση των έργων Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland: 1821-1936*, Μόναχο 1992, Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τέλεισφοροι. Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993 και Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

του New School for Social Research στη Νέα Υόρκη το 1919. Ο Namier δημοσίευσε το *The Structure of Politics at the Accession of George III* το 1929¹⁹.

Για τον Πετρόπουλο στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας μόνο στο επαρχιακό επίπεδο συνεχίζεται ο παρατάξιακός ανταγωνισμός. Από το νόμο του 1835 και έως τη δυναστική μεταβολή του 1862, δηλαδή τόσο κατά την περίοδο της απολυταρχίας όσο και κατά την προσχηματική συνταγματική περίοδο που ακολούθησε, για την ανάδειξη δημοτικών αρχών ίσχυσε ένα τιμηματικό εκλογικό σύστημα στηριζόμενο σε ποσοστό των μάλλον φορολογουμένων πολιτών. Παρά το γεγονός αυτό και παρά τα συμπεράσματα του Πετρόπουλου, δεν έχουμε εμπειρικές μελέτες για τον πολιτικό αγώνα στο δημοτικό επίπεδο. Μέτρο της σημασίας του τιμηματικού συστήματος μας δίνει στην πράξη ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης το 1864. Όταν η Εθνοσυνέλευση επεκτείνει το καθολικό δικαίωμα ψήφου από τις βουλευτικές στις δημοτικές εκλογές, ο Δηλιγιάννης παραιτείται από το Υπουργείο Εξωτερικών διαφωνώντας, πρώτον, για την απώλεια του ελέγχου της εσωτερικής δημόσιας ασφάλειας της επικράτειας εκ μέρους των μάλλον φορολογουμένων πολιτών και, δεύτερον, για τον κίνδυνο μήπως επλήττετο ο όποιος μηχανισμός συγκέντρωσης φόρων. Είναι προφανές ότι η διασάλευση του φοροεισπρακτικού μηχανισμού θα αποτελούσε –στην πράξη αποτέλεσε– σοβαρή φθορά της κρατικής μηχανής μετά την αλλαγή της δυναστείας²⁰. Αυθεντικός εκπρόσωπος της παραδοσιακής ολιγαρχίας, φοβάται και αντιστέκεται, για λίγο, στη διεύρυνσή²¹.

Το υπόδειγμα του Πετρόπουλου ανέπτυξε για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης ο Νικηφόρος Διαμαντούρος. Ο συγγραφέας αυτός έδωσε έμφαση στη βασική διχοτομία μεταξύ εκσυγχρονιστών και παραδοσιακών, την οποία θεωρεί διαχρονική για όλη τη νεότερη ελληνική ιστορία. Παρατήρησε την πολυμορφία των κοινωνικών δυνάμεων των εξεγερμένων Ελλήνων και τη μεγάλη τους ικανότητα για αναδιατάξεις, προβληματικές για την τύχη της Επανάστασης²².

19. Charles Austin Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States*, Free Press, 1985· Lewis Namier, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, Λονδίνο, Macmillan, 1965.

20. Ευάγγελος Πρόντζας, «Δημοσιονομικές και δημοσιονομικές θεμελιώσεις της οθωνικής περιόδου», *Η Οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του Ελληνικού κράτους*, επιμ. Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς, Αθήνα, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Goethe Institut Athen, Οδυσσεύς, 2002, σ. 89-110.

21. Gardikas, *ό.π.*, σ. 291.

22. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, μετφ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.

Ο Διαμαντούρος και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος ανήκουν σε ένα μικρό σύνολο Ελλήνων πολιτικών επιστημόνων που ανανέωσαν την πολιτική ιστορία με τα εφόδια της αμερικανικής πολιτικής επιστήμης από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ο Μαυρογορδάτος στο *Stillborn Republic* (1983) ενδιαφέρεται, όπως λέει ο ίδιος, να αναλύσει τη συμπεριφορά της διαφοροποιημένης κοινωνικής βάσης και των επιδράσεων αυτής πάνω στις πολιτικές ηγεσίες – όχι της πολιτικής ηγεσίας (μέσω πελατειακών δικτύων). Γι' αυτό το σκοπό επιλέγει την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τον αναφέρω για τη γενικότερη επίδραση που είχε το βιβλίο του, μεταξύ των άλλων για τον τρόπο που αναλύει το εμπειρικό του υλικό με βάση μετρήσιμα κοινωνικά χαρακτηριστικά²³. Συγκεκριμένα, ενώ ο Μαυρογορδάτος βρίσκει ότι ορισμένα από τα κοινωνικά αυτά χαρακτηριστικά προσδιορίζουν τις πολιτικές επιλογές των εκλογέντων του Μεσοπολέμου, μια διερεύνηση για την εποχή του 1880 δείχνει ότι ανάλογα κοινωνικά χαρακτηριστικά προσδιορίζουν σε αρκετό βαθμό όχι πολιτικές επιλογές, αλλά μόνο το βαθμό συμμετοχής ή αποχής από την εκλογική διαδικασία²⁴.

Την ίδια εποχή, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, αποφοιτούσαμε από το Ιστορικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών μια σειρά από μαθητές του Βασίλειου Σφυρόερα, τους οποίους είχε ασκήσει για πρώτη φορά, όσο και αν αυτό φαίνεται τώρα παράξενο, στη θετική αντιμετώπιση του πραγματολογικού υλικού από τις πρωτογενείς πηγές της νεοελληνικής ιστορίας, δηλαδή στην έρευνα. Οι νέοι απόφοιτοι εκείνων των ετών δημιούργησαν ένα γενικότερο γόνιμο κλίμα μέσα στο οποίο ορισμένοι από εμάς (για παράδειγμα ο Χρήστος Λούκος²⁵, η Μαριέττα Οικονομοπούλου²⁶ και εγώ²⁷) στραφήκαμε στη μελέτη των πολιτικών συγκρούσεων και επηρεαστήκαμε από τα έργα και τους ανθρώπους που μόλις ανέφερα. Φέρουμε όμως την ευθύνη του χρονολογικού, μετά τον Πετρόπουλο, κατακερματισμού του αντικειμένου μας σε μονάδες διδακτορικών διατριβών.

Το 1984 η Δέσποινα Κατηφόρη, με το εκτενές άρθρο της «Οι Επτανήσιοι βουλευτές στην πρώτη δεκαετία από την Ένωση», αναλύει μια άλλη όψη του προβλήματος: πώς μια περιοχή με διακριτά κοινωνικά και πολιτιστικά χαρα-

23. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1983.

24. Gardikas, *ό.π.*, σ. 345.

25. Χρήστος Λούκος, *Η Αντιπολίτευση Κατά Του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

26. Economopoulou, *ό.π.*

27. Gardikas, *ό.π.*

κτηριστικά και τις δικές της πολιτικές διαφοροποιήσεις ενσωματώνεται στο εθνικό κράτος και χειραφετείται πολιτικά. Οι Επτανήσιοι βουλευτές επηρεάζουν το εθνικό κράτος ως προς ορισμένες επιλογές χάρη στις συστηματικότερα επεξεργασμένες φιλελεύθερες θέσεις που προσκομίζουν (συγκεκριμένα ως προς την καθολική ψήφοφορία και τη Γερουσία) και τελικά αφομοιώνονται από το επικρατούν σύστημα πολιτικής συμμετοχής²⁸.

Τέλος, το 1992 δημοσιεύτηκε το μνημειώδες έργο του Gunnar Hering *Die politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, το οποίο βασίζεται σε έναν τεράστιο όγκο πρωτογενούς υλικού και συστηματική ανάλυση των μεθοδολογικών ζητημάτων. Θα απομονώσω ένα σημείο το οποίο δεν καλύπτεται από τις άλλες μελέτες και που αναδεικνύει ο Hering: τη μαζική απήχηση που αποκτούν τα ελληνικά πολιτικά κόμματα από τη δεκαετία του 1880 και την αφετηρία της ριζοσπαστικοποίησης της ελληνικής πολιτικής, παρατηρήσεις με τις οποίες άλλωστε συμφωνώ²⁹.

Η συστηματική μελέτη των κομμάτων σε εθνική κλίμακα ανέδειξε την ανάγκη εστίασης μελετών σε τοπικό επίπεδο. Αυτή είναι η καινοτομία του βιβλίου του Χρήστου Λυριτζή *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα* (1991). Ο Λυριτζής παρακολουθεί τις σχέσεις κυριαρχίας πάνω στην αγροτική κοινωνία και τις μεταβολές στη δομή της τοπικής οικονομίας μέσα από τις μεταβολές και προσαρμογές στα ηγετικά πολιτικά στρώματα της περιοχής. Οι πελατειακές σχέσεις είναι επικουρικά εργαλεία της κυριαρχίας. Η ίδια η πολιτική ηγεσία συμμαχεί με τους οικονομικά ισχυρούς αστούς, διατηρώντας την εξειδίκευσή της. Σταδιακά όμως η πολιτική σκηνή αρχίζει να κυριαρχείται από δικηγόρους και επαγγελματίες, που τους υποκαθιστούν στον πολιτικό έλεγχο της περιοχής. Οι εξελίξεις προχωρούν χωρίς να σημειώνονται κοινωνικά ρήγματα. Ο Λυριτζής μιλάει για «ελεγχόμενη συσσωμάτωση των κατώτερων στρωμάτων»³⁰.

Οι μέχρι σήμερα εμπειρικές έρευνες για τον 19ο αιώνα έχουν κατά κύριο λόγο επιμένει να εμβαθύνουν στην ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης. Θα είχε όμως ενδιαφέρον μια εμπειρική μελέτη σχετική με το ζήτημα της διεύρυνσης της πολιτικής συμμετοχής που να συνέκρινε την Ελλάδα με την Ιταλία και με άλλες βαλκανικές χώρες. Ανάλογες συγκριτικές μελέτες με θέμα

28. Δέσποινα Κατηφόρη, «Οι Επτανήσιοι βουλευτές στην πρώτη δεκαετία από την Ένωση», *Το Ιόνιο. Περιβάλλον-Κοινωνία-Πολιτισμός*, Αθήνα, Κέντρο Μελετών Ιονίου, 1984, σ. 95-141.

29. Hering, *ό.π.*, τ. Α', σ. 595-96.

30. Χρήστος Λυριτζής, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 176.

την εθνική ιδεολογία στην Ιταλία και τη Σερβία αντίστοιχα βρίσκουμε σε έργα του Αντώνη Λιάκου και της Έλλης Σκοπετέα³¹. Μια συγκριτική μελέτη της πολιτικής συμμετοχής θα μπορούσε να αποτελέσει σε μικρότερη κλίμακα το ανάλογο του κλασικού *Social Origins of Dictatorship and Democracy* του Barrington Moore. Το έργο αυτό συγκρίνει τις κοινωνικές δομές διαφόρων χωρών της Ευρώπης και Ασίας, με βάση κυρίως τις δομές της γαιοκτηψίας. Τον χρησιμοποιεί άλλωστε και ο Λυριτζής στην ερμηνεία της διαμόρφωσης των κομματικών δομών στην Αχαΐα³². Στη δική μας περίπτωση η μελέτη που διατείνομαι ότι λείπει θα εξέταζε τις διαφορές στο κοινωνικό υπόβαθρο σε χώρες στις οποίες το 19ο αιώνα εγκαινιάστηκαν αντιπροσωπευτικοί θεσμοί μαζί με τις άλλες διεργασίες κρατικής συγκρότησης. Ωστόσο οι θεσμοί αυτοί ακολούθησαν διαφορετικές τύχες, επιβιώνοντας ή υποκύπτοντας κάτω από διαφορετικές κοινωνικές πιέσεις³³. Για το ελληνικό σκέλος της σύγκρισης θα πρόβαλλα την ατελώς διατυπωμένη υπόθεση ότι το οικονομικό κόστος της δημοκρατίας μπόρεσε να μετακυλισθεί. Αξίζει να διερευνηθεί αν και σε ποιο βαθμό η ανταπόδοση της εξάρτησης, του υπερδανεισμού και της υπό επιτήρηση κυριαρχίας ήταν να αναληφθεί μέρος αυτού του κόστους της δημοκρατίας από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες που είχαν επενδύσει γεωπολιτικούς υπολογισμούς στην περιοχή³⁴.

31. Έλλη Σκοπετέα, *Το απρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988· Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985.

32. Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Βοστώνη, Beacon Press, 1967.

33. Βλ. Ν. Ρ. Diamandouros και Stephen F. Larrabee, "Democratization in South-Eastern Europe: Theoretical Considerations and Evolving Trends", *Experimenting with Democracy in Southeastern Europe. Regime Change in the Balkans*, επιμ. Geoffrey Prindham και Tom Gallagher, Λονδίνο, Routledge, 2000, σ. 24-64, για μια σύγχρονη ανάλυση.

34. Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 407, υποδεικνύει ότι η οικονομική στασιμότητα στην Ελλάδα, η αποδοχή και η προσδοκία για βελτίωση ήταν το αντίδοτο για τον αποκλεισμό από τις οικονομικές και πολιτισμικές κατακτήσεις άλλων κοινωνιών, αλλά και το ανθρώπινο κόστος που εκείνες πλήρωσαν για αυτές).

Katerina Gardikas

HISTORIOGRAPHY OF THE REGULATED EXPANSION OF POLITICAL
PARTICIPATION IN 19th CENTURY GREECE

(SUMMARY)

The paper traces the literature on Greek party politics focusing on the liberalization of the Greek political system throughout the 19th century. It deals more with the sociological features of electoral participation and less with the development of liberal political institutions. It analyses how these features were perceived in works such as John Campbell's *Honour, Family and Patronage* (1964), John Petropulos's seminal *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843* (1968) and studies which subsequently emerged in their footsteps and looks into works providing a critique of the explanatory power of the concept of patronage. Finally it suggests lines for further research, whether at a sub-national, regional level or from a cross-national, comparative perspective.

ΚΟΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ

Ο όρος «κόμμα» σημαίνει ομάδα οργανωμένη για την κατάκτηση και την άσκηση της εξουσίας. Ο όρος «παράταξη» αναφέρεται σε σύνολο ευρύτερο και ενδεχομένως άμορφο. Μας χρειάζεται η έννοια αυτή σε τρεις κυρίως περιπτώσεις:

1. Όταν έχουμε παράταξη που δεν έχει οργανωθεί σε κόμμα. Οι οπαδοί του Διαφωτισμού και, στη συνέχεια, του εκσυγχρονισμού μπορούν να θεωρηθούν παράταξη. Το ίδιο και οι αντίπαλοί τους. Παρατάξεις ήσαν επίσης οι «αυτόχθονες» και οι «ετερόχθονες», ιδίως στην Εθνοσυνέλευση του 1843.

2. Όταν έχουμε παράταξη που περιλαμβάνει περισσότερα κόμματα, καθώς και κομματικά «ανένταχτους». Με αυτή την έννοια, ο Αντιβενιζελισμός υπήρξε εξαρχής παράταξη. Παράταξη έγινε και ο Βενιζελισμός μετά τη διάσπαση του Κόμματος Φιλελευθέρων το 1923. Παρατάξεις υπήρξαν κατ' εξοχήν οι βασιλόφρονες και οι λεγόμενοι «δημοκρατικοί», δηλ. οι υποστηρικτές αβασίλευτης πολιτείας. Δυστυχώς η συγκεκριμένη έννοια ποτέ δεν αποδόθηκε στη χώρα μας με το λατινογενές «ρεπουμπλικανόι», ώστε να αποφευχθεί η σκόπιμη σύγχυση και αμφισημία. Με αποτέλεσμα να ονομάζονται «δημοκρατικοί» ακόμη και οι οπαδοί δικτατορίας, αρκεί να είναι αντίθετοι με το βασιλικό θεσμό¹. Μεταπολεμικά, παρατάξεις αποτελούν βέβαια η Δεξιά, το Κέντρο και η Αριστερά.

3. Όταν έχουμε ασυνέχειες στη διαδοχή κομμάτων, που συνεχίζουν ωστόσο την ίδια παράταξη. Αυτό ακριβώς ισχύει και για τις τρεις μεταπολεμικές παρατάξεις.

Όπως ο όρος «παράταξη», έτσι και σε άλλες γλώσσες χρησιμοποιήθηκε όρος παρμένος από τον πόλεμο για να αποδοθεί η ίδια έννοια: το «στρατόπεδο» (Lager, camp κ.ο.κ.). Μόνο στα γαλλικά χρησιμοποιήθηκε ο όρος «πολιτικές οικογένειες» (familles politiques) που είναι, όμως, αθεράπευτα αμφίσημος.

---

1. Από την άποψη αυτή, σαφήνεια είχε μόνο ο βραχύβιος όρος «παλαιοδημοκρατικοί», που χρησιμοποιήθηκε το 1932-35 μετά την επίσημη αναγνώριση της αβασίλευτης δημοκρατίας από το Λαϊκό Κόμμα.

Το κομματικό φαινόμενο είναι πολυδιάστατο. Έχει τουλάχιστον πέντε διακριτές όψεις:

1. *Ηγεσία*. Εδώ ανήκει και η περίπτωση του χαρισματικού ηγέτη, που συνεισφέρει νομοτέλεια διαφορετική από εκείνη των άλλων ηγεσιών.

2. *Οργάνωση*. Υπάρχει ποικιλία τύπων και επιπέδων κομματικής οργάνωσης. Πάντοτε όμως έχει καθοριστική σημασία η διάκριση σε κεντρικό και τοπικό επίπεδο. Εδώ ανήκουν και οι σχέσεις πελατείας ως τύπος κομματικής οργάνωσης.

3. *Κοινωνικές δυνάμεις* που στηρίζουν το κόμμα ή, ισοδύναμα, *κοινωνικές αντιθέσεις* που αντιστοιχούν στην αντιπαράθεσή του με ένα ή περισσότερα αντίπαλα κόμματα. Τέτοιες αντιθέσεις δεν είναι μόνο οι ταξικές. Είναι π.χ. και οι εθνοτικές και οι θρησκευτικές. Στις ταξικές εξάλλου περιλαμβάνονται και οι αντιθέσεις μεταξύ μερίδων και στρωμάτων της ίδιας τάξης.

4. *Ταύτιση (identification)* στο μαζικό επίπεδο, κομματική ή παραταξιακή². Εδώ χρειάζεται προπαντός η έννοια της παράταξης, λόγω της ασυνέχειας των ελληνικών κομμάτων. Σημειώνω ενδεικτικά ότι κομματική ταύτιση πρωτοεμφανίζεται την εποχή του Τρικούπη. Εκατό χρόνια πριν αποκηρύσουμε τα περίφημα «πράσινα» και «γαλάζια» καφενεύα, μαρτυρούνται τρικουπικά και δηλιγιαννικά πανδοχεία.

5. *Πρόγραμμα*, διακηρυγμένο και εφαρμοσμένο, και γενικότερα κομματική ή παραταξιακή κοσμοθεωρία, ιδεολογία ή πάντως νοοτροπία, με προεκτάσεις στο πολιτισμικό επίπεδο: στη διανόηση, στην τέχνη, ακόμη και στην ίδια την ιστοριογραφία. Κλασικό είναι το παράδειγμα του ρεύματος της αγγλικής ιστοριογραφίας που ταυτίστηκε με το κόμμα των Whigs. Στην Ελλάδα, όποτε γίνεται λόγος για τον Παπαρρηγόπουλο η σκέψη πηγαίνει αυτόματα στον Κωλέττη.

Όπως γενικά για τον ιστορικό, έτσι και για τον ιστορικό των κομμάτων ισχύουν τέσσερις επιστημονικές υποχρεώσεις, που προσδιορίζουν αντίστοιχα κριτήρια αξιολόγησης:

1. Υποχρεωτική η συγκριτική προσέγγιση. Μέχρι σήμερα, η παντελής απουσία της παραμένει η παθολογία των περισσότερων ιστορικών που ασχολούνται με τη νεότερη Ελλάδα. Ακόμη και εκείνων που γράφουν τις διατριβές τους σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Ακόμη και εκείνων που

---

2. Σε παλαιότερο άρθρο μου, η ίδια έννοια είχε αποδοθεί με τον όρο «παραταξιακή συνείδηση». Βλ. «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: Παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο», Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμ. Γ. Κοντογιώργη, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 153-173.

καταγγέλλουν τα εθνικιστικά ιδεολογήματα περί μοναδικού ή περιούσιου λαού. Ο επαρχιωτισμός με τον οποίο προσεγγίζουν την ελληνική ιστορική εμπειρία, χωρίς να αισθάνονται την παραμικρή ανάγκη ενημέρωσης και σύγκρισης με άλλες εμπειρίες, επιβεβαιώνει, αναπαράγει και δικαιώνει στην πράξη τον εθνοκεντρισμό που αποκρούουν σε επίπεδο διακηρύξεων.

2. Υποχρεωτικός ο «εκλεκτικισμός» που υπαγορεύεται από το εκάστοτε ζήτημα. Αν θέλουμε να μελετήσουμε ηγέτες ή άλλες προσωπικότητες, θα προσφύγουμε κατ' αρχήν στην ψυχολογία ή και στην ψυχανάλυση. Αν θέλουμε να μελετήσουμε τα πελατειακά δίκτυα, θα προσφύγουμε στην κοινωνική ανθρωπολογία. Αν μας απασχολεί το φαινόμενο της κομματικής ταύτισης, θα προσφύγουμε στην κοινωνική ψυχολογία κ.ο.κ.

3. Υποχρεωτική η ποσοτική μέθοδος όποτε έχει νόημα, όποτε δηλ. τα δεδομένα προσφέρονται για μαθηματική και στατιστική ανάλυση. Στην οικονομική ιστορία, όπως και στην ιστορική δημογραφία, αυτό εξυπακούεται. Δυστυχώς δεν είναι ακόμη αυτόνοτο στην πολιτική ιστορία, μολονότι υπάρχει πλούτος δεδομένων που παραμένει ανεκμετάλλετος: συμμετοχή και κατανομή ψήφων σε εκλογές και δημοψηφίσματα, κατανομή σφαιριδίων και, στη συνέχεια, σταυρών προτίμησης, ψηφοφορίες σε αντιπροσωπευτικά σώματα (είτε νομοθετικά, είτε δημοτικά, είτε κομματικά), μέλη μαζικών κομμάτων, συσχέτιση εκλογικών ή άλλων πολιτικών δεδομένων με αντίστοιχα δεδομένα κοινωνικά, οικονομικά ή άλλα, ιδίως από τις απογραφές πληθυσμού. Από δύο δεκαετίες για την Ελλάδα, πρόσθετο πλούτο ιστορικών δεδομένων προσφέρουν και οι δημοσκοπήσεις. Ειδικά η κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς έχει συμπληρώσει 20ετία χρήσης στη χώρα μας και είναι πλέον υποχρεωτική στο ζήτημα της παραταξιακής ταύτισης³.

4. Υποχρεωτική η «ιστορική» αναδρομή σε κάθε επιστήμη και βέβαια στην ίδια την ιστορική έρευνα. Αρχίζουμε υποχρεωτικά από όσους προηγήθηκαν στην εξέταση του ίδιου ζητήματος. Διαλεγόμαστε έντιμα μαζί τους, είτε πρόκειται να επιβεβαιώσουμε τα πορίσματά τους είτε πρόκειται να τα απορρίψουμε με βάση τη δική μας μεταγενέστερη έρευνα. Δεν έχει καμία σημασία αν τους συμπαιθούμε ή τους αντιπαθούμε, προσωπικά ή ιδεολογικά. Το ζήτημα δεν περιορίζεται βέβαια στο επίπεδο της δεοντολογίας ή και γενικότερα της ηθικής. Χωρίς μία τέτοια στοιχειώδη επιστημονική νοοτροπία, είναι προφανές ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει «πρόοδος» σε κανένα επιστημονικό κλάδο, ούτε βέβαια στην ιστορία. Στη χώρα μας, όμως, παρατηρούνται παθολογικά φαινόμενα στην ακριβώς αντίστροφη κατεύθυνση.

3. Βλ. το άρθρο μου «Αριστερά, Δεξιά και Κέντρο στο χώρο του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τχ. 2 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1982), 115-134.

Πληθαίνουν οι ιστορικοί που αρνούνται εξαρχής και πανηγυρικά την ίδια την πεμπτοσύα της ιστορικής σκέψης, αφού, όπως δείχνουν, πιστεύουν ότι όλα αρχίζουν από τους ίδιους. Εξάλλου, η επιστημονική κριτική (π.χ. η βιβλιοκρισία) προσλαμβάνεται πρωταρχικά ή και αποκλειστικά ως έκφραση προσωπικής φιλίας ή έχθρας. Ως συμβολή στις προσωπικές και τις δημόσιες σχέσεις – όχι πάντως στην προαγωγή της επιστημονικής γνώσης.

Σε εφαρμογή όσων προανέφερα, μνημονεύω τους δύο κορυφαίους πρωτεργάτες της ιστοριογραφίας των πολιτικών κομμάτων στη νεώτερη Ελλάδα. Εν αρχή ην ο Γεώργιος Κ. Ασπρέας το 1924, με την *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1912*. Ακολούθησε ο Γρηγόριος Δαφνής. Δεν περιορίστηκε, όπως ο Ασπρέας, σε μία πολιτική ιστορία με διάσπαρτες διεισδυτικές παρατηρήσεις και αναλύσεις⁴. Έγραψε επίσης *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, πρώτη γενική ιστορική προσέγγιση με επιστημονικές αξιώσεις⁵. Έγραψε επίσης μία πολιτική βιογραφία υψηλών προδιαγραφών⁶.

Σχεδόν μισόν αιώνα αργότερα, μπορεί ν' αναρωτηθεί κανείς αν το ποτήρι είναι «μισοσάδειο» ή «μισογεμάτο». Ας αρχίσουμε από τα κενά, που είναι κραυγαλέα.

Πρώτη μορφή ιστοριογραφίας των κομμάτων υπήρξε παντού η πολιτική βιογραφία των ηγετών και στελεχών τους. Παντού και προπαντός στον αγγλοσαξονικό κόσμο, η πολιτική βιογραφία παραμένει καθιερωμένο είδος στο οποίο προσφεύγουν και σήμερα κορυφαίοι ιστορικοί. Για την Ελλάδα παραμένει ζητούμενο. Οι άξιες λόγου πολιτικές βιογραφίες μετριούνται στα δάχτυλα του ενός ή έστω των δύο χεριών. Από αυτές, ελάχιστες είναι πρόσφατες και από επαγγελματίες επιστήμονες ιστορικούς. Πάντως, για όλους σχεδόν τους σημαντικότερους ηγέτες κομμάτων, δεν υπάρχει ούτε μία ικανοποιητική και συνολική πολιτική βιογραφία.

Δεν υπάρχει ούτε μία κανονική ιστορία σημαντικού πολιτικού κόμματος, έστω ως συμβατική αφήγηση. Κατ' εξοχήν οξύμωρη παρουσιάζεται η κατάσταση ειδικά για το ΚΚΕ, για πολλούς ειδικούς λόγους. Υπάρχει πλήθος ιστορικών εκδόσεων από το ίδιο, με κορυφαία τα *Επίσημα Κείμενα*. Υπάρχει επίσης πλήθος μελετών για επί μέρους φάσεις της ιστορίας του. Δεν υπάρχει όμως ούτε μία συνολική και έγκυρη ιστορία του.

Για όλες τις άλλες όψεις του κομματικού φαινομένου που απαρίθμησα, υπάρχουν ελάχιστες, μεμονωμένες και διάσπαρτες ιστορικές μελέτες, που

4. *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955.

5. Αθήνα, Γαλαξίας, 1961.

6. *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος 1894-1964*, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.

αναφέρονται κατά κανόνα στο τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο. Ενδεικτικά μόνο μνημονεύω ορισμένες. Πρωτοποριακή ανάλυση της αντιστοιχίας παραταξιακών συγκρούσεων και κοινωνικών αντιθέσεων υπήρξε μία ανακοίνωση του Φίλιππου Ηλιού το 1971, που δημοσιεύτηκε αργότερα με τον τίτλο *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός: Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*⁷. Όπως φαίνεται, δεν είχε συνέχεια, ούτε βρήκε μιμητές. Το ίδιο συνέβη με τη μελέτη του Χρήστου Λυριντζή για την τοπική πολιτική ιστορία της Αχαΐας το 19ο αιώνα⁸. Ούτε αυτή βρήκε μιμητές. Πιο πρόσφατα, ο Νίκος Μαραντζίδης μελέτησε το φαινόμενο της παραταξιακής ταύτισης στη «μακρά διάρκεια» με βάση την τοπική ιστορία, πρώτα στο χώρο της Αριστεράς⁹, ύστερα σε εκείνον της Δεξιάς¹⁰. Παραπλήσιες μπορούν να θεωρηθούν μελέτες των ιστορικών που ασχολούνται συστηματικά με τις μακεδονικές ιδιαιτερότητες¹¹.

Κατά τα άλλα, σε αναρίθμητες μελέτες διπλωματικής ιστορίας η εξωτερική πολιτική εξετάζεται κατά κανόνα όχι ως κομματική, αλλά ως προσωπική πρωθυπουργών, υπουργών, διπλωματών κ.ο.κ. Το ίδιο παρατηρείται και στις περισσότερες μελέτες εσωτερικής πολιτικής: εκκλησιαστικής, εκπαιδευτικής, αγροτικής κ.ο.κ.

Οι παράγοντες που εμπόδισαν και εμποδίζουν την ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας με αντικείμενο τα κόμματα συνιστούν όψεις και εκφάνσεις ενός γενικότερου «αντικομματικού» συνδρόμου, με βαθιές πολιτισμικές ρίζες, μακρά διάρκεια, αλλά και διαδοχικές μεταλλαγές.

Παραμένει διάχυτη μέχρι σήμερα η αμφιθυμία απέναντι στην πολιτική, που προσλαμβάνεται ως οντολογικά «βρώμικη». Κατά συνέπεια, υπάρχει απροθυμία αναφοράς στο «διχαστικό» ρόλο των κομμάτων.

Αρνητικό ρόλο έπαιξε επίσης ένα ιδεολόγημα που διατυπώθηκε ειδικά κατά των ελληνικών κομμάτων. Σύμφωνα με τον όρο που επικράτησε στα τέλη του 19ου αιώνα και χρησιμοποιήθηκε μέχρι πρόσφατα, τα ελληνικά κόμματα δεν ήταν «κόμματα αρχών». Επρόκειτο εξ αρχής για άστοχο και πα-

7. Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1981.

8. *Το τέλος των «τςακιών»*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

9. *Οι μικρές Μόσχες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

10. *Γιασασίν Μιλλέτ-Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

11. Βλ. ιδίως Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης και Γιώργος Β. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997 και πρόσφατα Βασίλης Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

ραπλανητικό όρο, αφού αναφερόταν ουσιαστικά στην έλλειψη απρόσωπης οργάνωσης και όχι στην έλλειψη προγράμματος («αρχών»). Επί πλέον, ήταν προϊόν άγνοιας και εξιδανίκευσης της αντίστοιχης ευρωπαϊκής εμπειρίας.

Μετά την εμφάνιση του ΚΚΕ, σημειώθηκε μεταλλαγή του ιδεολογήματος σε βάρος όλων των άλλων κομμάτων (των «αστικών»). Το περίφημο «Τί Παπάγος, τί Πλαστήρας» είχε την αντιστοιχία του και στην ιστοριογραφία. Ήταν μάλιστα καταπληκτική στο σημείο αυτό η ομοφωνία οπαδών και αντιπάλων του ΚΚΕ. Σε αντιδιαστολή με το ΚΚΕ, τα άλλα κόμματα π.χ. «δεν είχαν οργάνωση». Για τους αριστερούς, ακόμη και τους ιστορικούς, παραμένει μέχρι σήμερα ορατή η ασύμμετρη προσέγγιση. Ενώ ασχολούνται κατά κόρον π.χ. με τον πολιτισμό «της Αριστεράς» στη διανοήση και την τέχνη, δεν διανοούνται καν ότι τα ίδια ακριβώς ισχύουν και για τις άλλες παρατάξεις.

Η τελευταία μεταλλαγή του ιδεολογήματος έγινε με την επιστημονική σφραγίδα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και με την «ανακάλυψη» των πελατειακών σχέσεων. Η αξεπέραστη ανάλυση του John K. Campbell των τους Σαρακατσάνους υπήρξε για πολλούς (και για τον γράφοντα) συγκλονιστική αποκάλυψη όλων όσα δεν έβλεπαν ή δεν ήθελαν να δουν (όπως ακριβώς ταιριάζει κατ' εξοχήν στην κοινωνική ανθρωπολογία)¹². Πρόσφερε ένα εργαλείο τόσο απλό και εύχρηστο ώστε οδήγησε σε ακατάσχετες γενικεύσεις. Έτσι, η επίδραση της κοινωνικής ανθρωπολογίας, με επίκεντρο το πελατειακό σύστημα, υπήρξε γενικά καταστρεπτική για την πολιτική ιστορία και ειδικά για την ιστοριογραφία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Έδωσε επιστημονικό κύρος στην παλιά προκατάληψη ότι δεν πρόκειται για «πραγματικά» κόμματα, δηλ. για «κόμματα αρχών», αλλά για απλές συμπράξεις προστατών επικεφαλής των πελατών τους. Πρόκειται για αντίληψη βαθύτατα ανιστορική και τελικά ανιστόρητη. Μόνο ο Πετρόπουλος αφομοίωσε δημιουργικά στην ιστορική έρευνα τα σχετικά με τις πελατειακές σχέσεις πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας¹³. Έδειξε αμέσως ότι τα πελατειακά δίκτυα ως αρχέγονη μορφή κομματικής οργάνωσης δεν εμποδίζουν τα κόμματα να έχουν ουσιαστικές προγραμματικές και άλλες διαφορές, ακόμη και στην κοινωνική τους βάση, αντάξιες της ονομασίας τους ως κομμάτων με την κυριολεξία του όρου.

12. *Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1964.

13. John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1968. Σε ελληνική μετάφραση, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

Τα χρόνια της τελευταίας δικτατορίας, το αντικομματικό ιδεολόγημα με την επιστημονική σφραγίδα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και αιχμή του δόρατος τις πελατειακές σχέσεις κατέληξε να συμβάλλει στη νομιμοποίηση του στρατιωτικού καθεστώτος. Από τις σχετικές μελέτες, αξίζει να αναφερθεί μόνο το βιβλίο του Keith R. Legg¹⁴. Πρόκειται για ευσυνείδητη μελέτη πολιτικής επιστήμης, πλούσια σε ορισμένες αναλύσεις, ιδίως ποσοτικές. Αλλά καταλήγει σε ένα καίριο συμπέρασμα: με εξαίρεση την Αριστερά, τα ελληνικά πολιτικά κόμματα δεν ήταν παρά εναλλακτικά πελατειακά δίκτυα. Για να αναδειχθεί η αντιστοιχία, χρειάζεται η υπενθύμιση ότι, σύμφωνα με την προπαγάνδα της δικτατορίας, αυτή επιβλήθηκε (για να σώσει την Ελλάδα από τη φαυλοκρατία και τον κομμουνισμό), δηλαδή από τα πελατειακά κόμματα και τη διαφορετικότητα της Αριστεράς. Στη συγκυρία ακριβώς αυτή γεννήθηκε το δικό μου εγχείρημα, ως αντίδραση και ως απάντηση, όπως ρητά δηλώνεται στον πρόλογο του βιβλίου¹⁵.

Θα αξίζει να εξεταστεί συστηματικά πώς επέδρασε η μεταγενέστερη συγκυρία της Μεταπολίτευσης ειδικά στην ιστοριογραφία των κομμάτων. Φαίνεται ότι επέδρασε αρνητικά, την ίδια ακριβώς ώρα που άρχιζε μία θεαματική ανάπτυξη της ιστοριογραφίας και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα. Επέδρασε αρνητικά ως πανηγυρικά νέο ξεκίνημα χωρίς αναδρομές στο παρελθόν. Οι μεταπολεμικές παρατάξεις μεταμορφώθηκαν με νέα κόμματα. Αρχικά ανομολόγητη υπήρξε η ακατανίκητη πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την οικειοποίηση του Κέντρου. Ωστόσο, περισσότερο αρνητική για την ιστοριογραφία εμφανίζεται η αντίρροπη πορεία της ΝΔ. Τώρα πλέον έχει γίνει πολιτικό της σύνθημα ότι δεν ενδιαφέρει καθόλου το διχαστικό παρελθόν – με άλλα λόγια κατ' εξοχήν η ιστορία των κομμάτων.

Ας δούμε τώρα το ποτήρι «μισογεμάτο». Για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ο Πετρόπουλος προσφέρει ένα συνεκτικό, περιεκτικό πλαίσιο, μία ολοκληρωμένη ερμηνεία. Κάτι ανάλογο θέλησα να προσφέρω με τη σειρά μου για την εποχή του Βενιζέλου. Είχαμε μάλιστα την ευκαιρία, σε ένα συλλογικό τόμο, να αναδείξουμε το Βενιζελισμό ως γενικότερο κίνημα, από την αγροτική πολιτική έως και τη μουσική σύνθεση¹⁶.

14. *Politics in Modern Greece*, Stanford, Stanford University Press, 1969.

15. George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Μπέριελϋ, University of California Press, 1983, σ. xiii-xiv.

16. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

Για το ενδιαμέσο διάστημα, δηλ. για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και προπαντός για την εποχή του Τρικούπη, η διατύπωση μίας ολοκληρωμένης ερμηνείας βρίσκεται μόλις στην αρχή της, με την αδημοσίευτη ακόμη διατριβή της Κατερίνας Γαρδικά¹⁷. Δυστυχώς κόβεται το 1885, όταν ακριβώς αρχίζει να λειτουργεί το δικομματικό σύστημα (όπως ο Πετρόπουλος κόβεται το 1844, όταν ακριβώς αποκτούν θεσμικό ρόλο τα κόμματα). Η ίδια ή άλλη/ος απομένει να συνεχίσει. Πάντως, την τελευταία λέξη για την ιστορία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων μέχρι το 1936 θέλησε να έχει ο Gunnar Hering, με το νημεριώδες δόσιμο έργο του¹⁸. Όταν μεταφραστεί και γίνει περισσότερο προσιτό, θα είμαστε σε καλύτερη θέση να κρίνουμε σε ποια έκταση πραγματοποιήσε τη φιλοδοξία του αυτή.

Ωστόσο, η περίπτωση του Πετρόπουλου αναδεικνύει με τον πιο εύγλωττο και εντυπωσιακό τρόπο την κακοδαιμονία που μαστίζει τη σημερινή ιστοριογραφία και δεν επιτρέπει αισιοδοξία για τις μελλοντικές προοπτικές της. Υπό κανονικές συνθήκες, θα περίμενε κανείς ότι ένα βιβλίο σαν αυτό του Πετρόπουλου θα άλλαζε οριστικά τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε και γράφουμε για την περίοδο με την οποία ασχολήθηκε, αλλά και γενικότερα για τα πολιτικά κόμματα στη νεότερη Ελλάδα. Θα περίμενε κανείς επίσης ότι μια ακολουθούσε μία γόνιμη «αλυσιδωτή αντίδραση», καθώς οι επόμενοι θα οικοδομούσαν πάνω στο έργο των προηγούμενων. Στην περίπτωση του Πετρόπουλου, άρχισε ακριβώς μία τέτοια διαδικασία, αλλά, όπως φαίνεται, διακόπηκε.

Στον Ασπρέα βρήκε ο Πετρόπουλος το ερμηνευτικό σχήμα μίας ριζικής αντίθεσης που διατρέχει τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, μεταξύ εκσυγχρονιστών και παραδοσιακών εγχώριων ηγετικών ομάδων. Τη θεμελιώδη αυτή σύγκρουση, που περιγράφει ο Πετρόπουλος σε λίγες μόνο σελίδες, τεκμηριώσε εξαντλητικά στη συνέχεια ο Νικηφόρος Διαμαντούρος¹⁹.

Ακολούθησαν όμως δύο διατριβές, μία στο Παρίσι και μία στην Οξφόρδη²⁰. Η πρώτη γράφτηκε σαν να μην υπήρχε το βιβλίο του Πετρόπουλου. Η

17. Katerina Gardikas, *Parties and Politics in Greece, 1875-1885: Towards a Two-Party System*, King's College London, 1988.

18. *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, Μόναχο, R. Oldenbourg, 1992.

19. *Political Modernization, Social Conflict, and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State 1821-1828*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Columbia University, Νέα Υόρκη, 1972. Σε ελληνική μετάφραση, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Αθήνα, MIET, 2002.

20. D. Michalopoulos, *Vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869*, Αθήνα 1981, και Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844-1855)*, Αθήνα 1984.

δεύτερη, ενώ θα μπορούσε να αποτελέσει συνέχεια και προέκτασή του, εμφανίζεται να τον χρησιμοποιεί μόνο ως μία επί πλέον πηγή πληροφοριών, που απλώς επαναλαμβάνει. Τέλος, δημοσιεύτηκε πρόσφατα ένα βιβλίο για τον Κωλέττη. Οι ελάχιστες αναφορές στον Πετρόπουλο προξενούν κατάπληξη – και ως περιεχόμενο και ως ύφος. Η πρώτη αποφαινεται ότι αγνοούσε μερικές επιστολές που δημοσιεύτηκαν το 1905 στην εφημερίδα *Πατρίς*. Η δεύτερη αποφαινεται ότι ο Πετρόπουλος «δεν μπόρεσε να αναδείξει τη δυναμική που εμφανίζεται κατά την πρώτη δεκαετία του ελληνικού βασιλείου στο επίπεδο της παραγωγής πολιτικής»²¹. Φαίνεται απίστευτο πώς μπορεί να καταλήξει κανείς σε τόσο αυθαίρετο και συνάμα κατηγορηματικό απόφθεγμα αν έχει διαβάσει το βιβλίο του Πετρόπουλου. Φαίνεται επίσης απίστευτο ότι η συνοπτική «αποκαθήλωση» του Πετρόπουλου ως ιστορικού επιχειρείται στο αταίριαστο πλαίσιο μίας έκδοσης που έχει όλα τα τυπικά γνωρίσματα παραδοσιακής φιλολογικής προσέγγισης. Περιορίζεται δηλαδή στη δημοσίευση και το σχολιασμό επιλεγμένων εγγράφων.

Γενικότερα, η απουσία πλήθους θεσμικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων δεν επιτρέπει αισιοδοξία για τις προοπτικές της ιστοριογραφίας των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και παρατάξεων. Αρκεί ένα μόνο παράδειγμα: δεν υπήρξε ούτε προβλέπεται ότι θα υπάρξει για την πολιτική ιστορία κάτι σαν το ΚΝΕ/ΕΙΕ ή σαν το Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ. Αλλά η σημερινή κοινωνία μας προφανώς δεν έχει ανάγκη από τέτοια ιστορική έρευνα. Έχει ανάγκη μόνο από χοντροκομμένους συναινετικούς μύθους και από ζόρι, όπως έχει καταντήσει ιδίως ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως μορφή και ως ονομασία.

---

21. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέττης: Τα χρόνια στο Παρίσι (1835-1843)*, Αθήνα, Δάρδανος, 2000, σ. 26 και 39.

George Th. Mavrogordatos

POLITICAL PARTIES AND CAMPS

(SUMMARY)

Because of the discontinuities of Greek parties and their labels, the complementary concept of political camps (such as Venizelism) is essential for historical research, since several parties may constitute at one time, or else continue over time, a single political camp. It is also essential to recognize at least five distinct facets of a party: leadership, organization, social base, mass identification, and program, ideology, or, in any event, mentality.

Enduring misconceptions have inhibited the historical study of Greek political parties, disparaged as interchangeable patron-client networks. Authoritative political biographies and party histories are lacking, while the few path-breaking studies on the local and regional level had no sequel. Nevertheless, comprehensive interpretations are available both for the early 19th century and for the early 20th century, while for the late 19th century a comparable synthesis is still in the making.

However, no demand for such historical research emanates from contemporary Greek society, which requires from the past only consensual symbols, rather than divisive party histories.

Στρογγυλή Τράπεζα
Ενσωμάτωση των ελληνικών ιστορικών
σπουδών στη διεθνή θέαση

RICHARD CLOGG

GREEKS BEARING CHAIRS: CHAIRS BEARING GREEKS

First of all may I say how much I have enjoyed and benefited from this conference. Lasting as it has for all of six days this must surely be one of the longest conferences, if not the longest, ever to be devoted to the historiography of a single country. It has proved an excellent opportunity to meet old friends and colleagues and to put faces to the names of many of those whose work over the years I have read with so much interest and profit. Developments in Greek historiography in the generation since the *metapolitefsi* of 1974 have indeed been remarkable.

There are three main points that I wish to make in remarks which will mainly be focused on developments in the English-speaking world. The first of these relates to the institutional framework within which modern Greek historical studies have been conducted. It is a disconcerting fact that, in the English-speaking world at least, many of the chairs, centres and departments devoted to the study of the modern history and culture of Greece have sooner or later imploded, more often than not sooner rather than later. This has led to a pattern of missed opportunities in promoting the study of the modern history of Greece in the wider world, not to mention the frittering away of large sums of money. There are, of course, some noteworthy exceptions, albeit relatively few, to this pattern of imploding chairs and self-destructing departments.

Much of the funding for these chairs, centres and departments derives from Greek sources and the return on the investment tends to be poor. I increasingly incline to the view that Greek donors wishing to promote the study of the history and culture of Greece in the wider world should limit their benefactions to books. Individuals, centres and departments can come and go, more usually the latter, but books have a comforting tendency to remain. I remember that in the early 1970s when I was a member of the Department of Byzantine and Modern Greek Studies at King's College London we were offered a gift of books for the library by the junta. The University of Birmingham, which was home to the only other similar department in the United Kingdom, took a principled decision to refuse to have anything to do with a donation from such a tainted source. I preferred, however,

to adopt the principle of *oikonomia* in the matter, arguing that even if the books were to prove propagandistic they were still part of the historical record and that we should add them to our already extensive collection. In what libraries, for instance, would one now begin to look for the (was it seven?) volumes of Papadopoulos's *To Pistevo Mas*? In the event, the books that we received from the junta were free of ideological taint and were a useful addition to our library.

This pattern of rapid implosion, not infrequently to the accompaniment of a great deal of rancour, was established with the creation in the immediate aftermath of the First World War of the mother and father of such chairs, namely the Koraeas Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature at King's College of the University of London. This is a chair which, as Antonis Liakos has reminded us in our discussions this week, has a blood-stained history. Within a short period of its establishment in 1919, with benefactions from rich Anglo-Greeks and the Greek government, it imploded in an *epeisodio* of such proportions that I was able to write an entire, although admittedly not very long, book about it. One reviewer described the book as "one of the fullest accounts in print of the making of any British university appointment". He might have added and of the "unmaking".

In the process of writing *Politics and the Academy: Arnold Toynbee and the Koraeas Chair* I learned that writing frankly about the history of the institution by which you are employed may not always be the smartest of career moves. I also discovered how secretive academic institutions can be about their own affairs. In the course of my research I needed to consult the minutes for the early 1920s of the Board of Studies in History of the University of London, papers which record the deliberations of the largest concentration of academic historians in the British Isles, only to discover that these were closed for 100 years, as long as the most secret of government records. It was, of course, manifestly absurd for historians of all people to be so protective of their own, in this case predictably banal and innocuous, records.

The Principal of King's College, Ronald Burrows, on whose initiative the Koraeas chair was founded, was a pioneer in the field of what we would now term "area studies". He was also an ardent philhellene and an enthusiastic admirer of Eleftherios Venizelos, in whose honour he once penned a poem the first verse of which reads:

Venizelos! Venizelos!
Do not fail us! Do not fail us!
Now is come for thee the hour,
To show forth thy master power.
Lord of all Hellenic men,
Make our country great again!

Burrows essentially envisaged that the Koraeis Chair would provide the academic underpinning for Venizelos's vision of a "Greater Greece" (for some reason we translate *Megali Ellas* into English not as "Great Greece" but as "Greater Greece", just as we translate *România Mare* as "Greater Romania" rather than "Great Romania", although we speak of Great, and not Greater, Britain). Such a project caught the imagination of the small but prosperous, and overwhelmingly Venizelist, Greek community in Britain. The Greek subscribers quickly raised the necessary endowment, while persuading the somewhat naïve Burrows to allow them to retain a degree of oversight over the chair, a concession which was to have dire consequences. One who, although approached, did not subscribe to the endowment was the enigmatic arms dealer, Sir Basil Zaharoff. This was not altogether surprising as within the space of a single year the hugely rich Zaharoff had personally endowed no fewer than five university chairs in Britain, France and Russia, which must be something of a record. Among his benefactions were the oddly named Marshal Foch Chair of French Literature at Oxford, a chair which continues to this day, and the equally improbably named Field Marshal Earl Haig Chair of English Literature at the Sorbonne.

The first Koraeis professor was the twenty-nine year old Arnold Toynbee, subsequently, of course, to become one of the 20th century's best known, and most controversial, historians. Like not a few British scholars nurtured from an early age on the classics and an idealised view of Periclean Athens, Toynbee had been affronted by the Greek reality that he had encountered during his post-graduation *Wanderjahr* in 1911-12. During his months in Greece he was to develop a strong prejudice against educated, Westernized Greek "black coats". Indeed, as he wrote to his mother, he had returned to Oxford determined to "religiously [to] preach mishellenism to any philhellene I come across". When I wrote my book I was unaware quite how strong this degree of prejudice was. For, at that time, the mid-1980s, the Toynbee archive was closed pending the writing by William Hardy McNeill of the authorised life of Toynbee, and I had access only to those files with a direct bearing on the controversy at King's College. Clearly someone so markedly out of sympathy with the people whose history he was supposed to profess should not have put himself forward as a candidate for the chair.

Toynbee's election more or less coincided with the Greek occupation of Smyrna and its hinterland in May 1919, and the new Koraeis professor rapidly developed a strong sympathy for the Turkish nationalist cause, which he felt was going by default in Britain and elsewhere. In his *Western Question in Greece and Turkey*, which many consider to be his best book and which was published just a few months before the debacle of September 1922, Toynbee argued, *inter alia*, that the Greeks were no more fitted to rule over populations of another religion than were

the Turks and that it would be a gross error of judgement to assume that the Turks were more unrighteous than the Greeks. Moreover, in earlier journalistic despatches for the *Manchester Guardian* he had drawn attention to atrocities committed by Greek forces in Asia Minor. Not surprisingly, the wealthy Greek donors, who had, in effect, been promised a chair of propaganda, were furious that the Koraes professor's academic and journalistic writings were giving aid and comfort to Greece's enemies at a time when, as one of Toynbee's antagonists among the King's College professoriate put it, the Greeks were facing their greatest threat since the time of Xerxes. The controversy that ensued was both furious and, latterly, very public.

The subscribers put great pressure on the college and university to remove Toynbee. He was not dismissed, but submitted what he himself termed his "involuntary resignation" at the end of the five year term to which he had initially been appointed, bearing out Sir Walter Raleigh's observation in his *History of the World*, written in 1614, that "whosoever, in writing a modern history, shall follow truth too near the heels, it may haply strike out his teeth". In a curious twist to the tale, no sooner had Toynbee's resignation become public knowledge than he was approached with the offer of a chair at the University of Istanbul. Toynbee was quite interested in the proposal, and sought to negotiate a salary almost twice that he had been receiving at King's College but, in the end, did not take up the offer. This initiative on the part of the Turks is an early example of the practice in the English-speaking world of endowing chairs in the academy with a view to fighting propaganda wars by proxy, a phenomenon which merits further study.

So shaken were the university and college authorities by the bitter and public nature of the controversy that they appointed as the next professor F. H. Marshall, a classical scholar with harmless Byzantine interests, secure in the knowledge that his academic concerns were unlikely to incur the wrath of the subscribers or attract adverse publicity in the press. The subscribers retained the right to have a role in the election until the early 1960s. Only in 1961 did the University and College become fully sovereign in the matter of appointment to the Koraes Chair, although elements in the Greek community in London have retained until the present a kind of proprietorial interest in the chair. At least one member of the community made representations to the Principal of the College about the future of the chair when it last became vacant in 1988, and it was rumoured that a committee had been established among the London Greeks to monitor developments.

If the university and college authorities hoped that by only appointing Byzantinists to the chair they would avoid controversy they were to be sadly mistaken. For Romilly Jenkins, Cyril Mango and Donald Nicol, the successors to Marshall in the Koraes chair, and all three of them Byzantinists, managed in

varying degrees to occasion upset in some Greek quarters. The degree to which the Koraeas chair had, since the ousting of Toynbee, come to be regarded as the “tsifliki” of the Byzantinists is demonstrated by the fact that when the chair was last filled, in 1988, the two “external experts”, from outwith the university, mandated by the statutes of the University of London to form part of the committee of electors, were not only both Byzantinists but were both Byzantine historians. Whether a modern historian bent, like Toynbee, on following “truth too near the heels” will ever again be appointed to the Koraeas chair remains to be seen.

Had the Koraeas chair been held, as Burrows and the donors clearly intended and indeed as its title suggests, by historians with primarily modern interests for the past eighty years, then how different the state of modern Greek historical studies in the United Kingdom might have been. But enough of the blood-stained history of the Koraeas chair, whose chequered story in the post-Toynbee era will form part of a book that I am currently writing.

The Seferis Chair of Modern Greek Studies at Harvard, established after the *metapolitefsi* with an endowment from the Greek government (the wife of the President of the Republic at the time was, conveniently, Seferis's sister) represents another lost opportunity for our field. Here again only those with “safe” literary interests have been appointed to the chair but had, say, John Petropoulos (not to mention historians fortunately still with us) been appointed to the chair when it was first established then how different the study of the modern history of the Greek world in the United States might have been. Characteristically, but unfortunately, the Seferis Chair is housed in the Department of Classics at Harvard, although it would seem inconceivable that, say, a chair of Modern Italian Studies would be so located. This has ensured its subjection to what Antonis Liakos has described in our deliberations as the yoke of the classicists. *Progonoplexia* and *archaiolatreia* are phenomena by no means restricted to Greece. As an instance of this I might point to the fact that in Oxford, where I am based, there were, when I last counted, twenty-three historians of the ancient world but only one of the modern Greek world, myself. Moreover, whereas the classicists have university positions, I do not, and neither did my predecessor at St Antony's College, John Campbell.

A third missed opportunity was the Alexander S. Onassis Center for Hellenic Studies, founded in 1988 at New York University with an endowment of fifteen million dollars provided by the Onassis Foundation. Like the Koraeas Chair, the Onassis Center collapsed within a few years of its establishment, while the Speros Basil Vryonis Center for the Study of Hellenism in Sacramento has likewise folded. When the Onassis Center was in the process of being established I was among those interviewed for the Directorship. Although the chances of my being

appointed were manifestly minimal, I was happy to lend some legitimacy to the search process in return for a trip to New York City. In my case, at least, the process of being interviewed for the directorship was perfunctory, albeit agreeable.

The main point that I tried to impress on the Search Committee was that it would be futile for the new centre to seek to cover the entire span of Greek culture from antiquity to the present. Even with an endowment of 15 million dollars New York University could never hope to compete with the long-established traditions in Classics and Byzantine studies in well-endowed universities such as Princeton, Yale and Harvard. Instead I suggested to the Search Committee that New York University should carve out a unique niche for itself by focusing its activities on the study of the Greek diaspora in modern times. Such a centre of diaspora studies did not at the time, and does not even now, exist even in Greece. (In parenthesis I should like to reinforce Lina Ventoura's plea earlier this week for such a centre to be established here in Greece.) New York City would have been a very good place to locate such a Centre. Moreover, the creation of such a Centre of Diaspora Studies would have constituted a particularly appropriate use of part of the Onassis fortune. For Onassis was of course an archetypal Greek of the Diaspora, retaining his Argentinian citizenship until his death.

Some fifteen years on I am even more convinced that my advice to the Search Committee was sound. Had it been followed then, who knows, the Onassis Center might still be with us. Inevitably, however, the imperatives of *progonoplexia* and *archaiolatreia* and the need to impress upon the barbarians the continuity of Greek culture triumphed, and the Onassis Center's resources were dissipated in seeking to cover the entire sweep from "Plato to Nato" as the saying goes, or as I would prefer it, in these politically correct times, from "Aspasia to Mimi". You will recall that Ms Liani is on record as saying that future generations of historians will look upon her as Aspasia to Andreas Papandreou's Pericles.

It is perhaps worth pointing out that the establishment of the short-lived Onassis Center at New York University prompted the almost simultaneous establishment of the identically named Centre for Hellenic Studies at King's College of the University of London. The hope (so far unrealised) was that the creation of such a centre likewise devoted to legitimising notions of "Hellenic continuity" would similarly attract a fat endowment from Greek sources. So great in fact was the zeal of the proponents of the scheme to demonstrate such continuity that it was initially proposed to bring about what in effect would have been the *Gleichschaltung* of the Departments of Classics and of Byzantine and Modern Greek Studies, the home of the Koraeas chair. This was rejected out of hand by the Classics Department, whose members clearly saw no future in having their fortunes linked with their poor relations in Byzantine and Modern Greek Studies.

Nonetheless a looser federation did come into being to co-ordinate all activities in the college that could be deemed to have "Hellenic" connotations. Inevitably, the history of modern Greece has been the loser in such an arrangement. It would be inconceivable to include the modern history of Italy in such a centre. Why should the modern history of Greece be lumped with the history of the ancient world?

One of the earliest manifestations of the Centre for Hellenic Studies at King's College was a conference entitled "Greece – A European Democracy between the Balkans and the Middle East", whose purpose appears to have been to depict Greece as a kind of Nagorno-Karabakh, an enclave of Western Europe that had somehow washed up in the Eastern Mediterranean, marooned between the turbulent Balkans and the volatile Middle East. Presumably the choice of such a singular title for the conference was likewise intended to appeal to potential Greek benefactors.

Yet another missed opportunity for our field is the recently established Venizelos Chair of Contemporary Greek Studies at the London School of Economics. Initially it was proposed to name this chair the Venizelos Chair of Contemporary Hellenic Studies in deference to the campaign to eschew the purportedly derogatory epithet Greek, but, as I pointed out to one of those involved in its establishment, whether we like it or not, the word "Hellenic" in English has connotations of antiquity. A Chair of Contemporary Hellenic Studies would sound almost as odd to the English ear as a Chair of Contemporary Viking or Contemporary Mayan studies. In the end wiser counsels prevailed. This chair, established in 1997, was funded largely with contributions from Greek banks, and, as in the case of the Koraes Chair and the Onassis Center, its early history was troubled.

It is interesting to note that from the outset the modern history of Greece was specifically excluded from the purview of the Venizelos chair. Instead its holder was expected to have interests in one or more of the fields of politics, economics, business studies, public policy, international relations or political economy. The decision, however, to exclude modern history from the remit of the chair did not prevent the London School of Economics from calling, when the chair was first advertised, on a professor of history (whose particular expertise lay in the modern history of Spain and Italy) to act as one of the two external experts on the appointments board. Moreover, this individual was not present at the interviews of the list of short-listed (and indeed the list was truly and puzzlingly short) candidates. So far as I have been able to determine only one member of the committee that made the initial appointment would have been able to read material submitted by applicants in Greek, and he was a specialist in modern Greek literature. The Venizelos Chair is closely linked with the strangely named Hellenic

Observatory at the London School of Economics which, we are told, is able to draw on “the active support of the wider Greek community” in London, estimated to number some 16,000. But London is home to some 100,000 Greek-speakers, the overwhelming majority of them Cypriots. Not for the first time the *Elladites* had forgotten about their Cypriot kith and kin.

In conclusion I should like to turn from some of the institutional difficulties besetting the study of the modern history of Greece in the English-speaking world and say a few words about another obstacle to the development of a wider knowledge of the modern history of Greece outside Greece itself – the problem of language. The precipitate decline in the study of ancient Greek in Europe and the US has had as one consequence that fewer and fewer historians are capable of reading material in modern Greek. It is true that the numbers of those capable of reading modern Greek has risen exponentially over the past thirty years or so, but too few of these individuals are historians and, in global terms, the number of non-Greek historians to whom historical works written in Greek are accessible is still very small.

I am struck by the fact that Benedict Anderson in his *Imagined Communities*, one of the most influential books on nationalism to be published in recent years, makes reference to what he terms the “stunningly modern” analysis of the sociological bases of Greek nationalism made by Adamantios Korais in his *Mémoire sur l'état présent de la civilisation dans la Grèce* published in Paris in 1803. This is indeed a remarkable document but it is accessible to non-Greek, or non-Greek-reading, scholars largely because it was originally published in French and has been translated into English by another highly influential student of nationalism, Elie Kedourie, who had a particular interest in its Greek variant. What might Anderson or Kedourie have made of what is perhaps an even more “stunning” nationalist tract, namely the *Elliniki Nomarkhia* of 1806?

To overcome, in part at least, the linguistic barrier to which I have referred I would hope that we might see the publication of scholarly, annotated translations of key texts. Stamatis Petrou's *Grammata apo to Amsterdam*, some of Rigas's writings, the *Elliniki Nomarkhia*, and Syngros's *Apomnimonevmata*, are among the many other texts that spring to mind. I should like to suggest that organisations such as the Morphotiko Idryma Ethnikis Trapezis go into partial reverse gear. Over the years MIET has sponsored among its many publications some excellent and well-produced translations of important historical texts by non-Greek authors. Might it not now consider sponsoring the translation of some of the most important works by Greek authors on the history of Greece and of the Greek world in modern times into English, together with some of the key documents throwing light on the historical experience of the Greeks in the post-Byzantine era?

Earlier this week there was considerable discussion of two histories of Greece in modern times, written from very different ideological perspectives, the one by Nikos Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, first published in France in 1953, and the other by Dionysios Zakythinos, *I politiki istoria tis neoteris Ellados*, published in Athens in 1965. Both have many merits but both are very short, little longer, in effect, than encyclopaedia articles. Moreover, both are now half a century old. There is surely a need for works of synthesis of the kind recently published in English by John Koliopoulos and Thanos Veremis, *Greece: the modern sequel. From 1831 to the present*, which appeared just a few weeks ago. A single volume survey in English, French or German on developments in the historiography of Greece over the past generation would likewise be most welcome. Similarly scholarly biographies of leading figures in the Greek world would attract a readership outside Greece. It is odd that there is no comprehensive, up-to-date, life of such a towering personality as Eleftherios Venizelos in Greek or, indeed, in any language.

Finally, a few words prompted by the recent opening of the new library in Alexandria, an attempt to replicate the famous library in the city in antiquity. This is a very impressive building but it apparently has little in the way of worthwhile books. This contrasts with the situation in Greece, where the *Ethniki Vivliothiki* has a magnificent collection of books but no adequate building. The late Antonis Tritsis was a great enthusiast for the Library of Alexandria, but it is a pity that no politician has taken up the cause of remedying the chaos that is the *Ethniki Vivliothiki*. Developments in information technology mean that the beginning of the 21st century would be an ideal time to embark on turning the *Ethniki Vivliothiki* into a model of a modern national library. Would it be that a tiny fraction of the money and energy that is being devoted to the 2004 Olympics and to the campaign for the restitution of the "Elgin" marbles might be diverted to the creation of a functioning National Library. It is tragic that in some cases irreplaceable material that represents in part the collective memory of the Greek people in modern times is literally crumbling to dust.

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Είμαι ευγνώμων στο φίλο μου Πασχάλη Κιτρομηλίδη για τη γενναιόδωρη πρόσκλησή του να συμμετάσχω σε αυτό το πλούσιο και γόνιμο Συνέδριο.

Το καθήκον που έχει ανατεθεί σ' εμάς, τα μέλη της στρογγυλής τράπεζας, είναι, στο βαθμό που μπορώ να το αντιληφθώ, να στοχασθούμε πάνω στη θέση της ιστοριογραφίας της νεώτερης Ελλάδος με βάση τη δική μας ακαδημαϊκή και διδακτική εμπειρία σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα εκτός Ελλάδος. Αυτό είναι κάτι που μπορώ να το κάνω με ευχαρίστηση. Γνωρίζω βέβαια ότι η δική μου οπτική γωνία είναι στην καλύτερη περίπτωση αποσπασματική. Τα σχόλιά μου αποδίδουν ένα μέρος μόνο μιας πιο σύνθετης και συναρπαστικής εικόνας, πολλές όψεις της οποίας αναδείχθηκαν κατά τις συνεδρίες των προηγούμενων ημερών. Αν το παρατηρητήριό μου βρισκόταν στη Βιέννη, στο Παρίσι ή στο Μπέρμινγχαμ, και όχι στη Φλωρεντία, η εικόνα θα μπορούσε να είναι διαφορετική. Αλλά αντι να προβώ σε γενικευτικές εικασίες, επιτρέψτε μου να αρχίσω με την εξέταση ορισμένων δεδομένων που έχω στη διάθεσή μου. Οι εικασίες, εάν προκύψουν, μπορούν να διατυπωθούν στο τέλος.

Τα τελευταία δύο χρόνια είχα την καλή τύχη να διδάξω στο Τμήμα Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου, με έδρα τη Φλωρεντία. Όπως ορισμένοι από εσάς γνωρίζετε, πρόκειται για ένα πανεπιστήμιο μεταπτυχιακών σπουδών στις κοινωνικές επιστήμες, το οποίο δημιουργήθηκε πριν από ένα τέταρτο του αιώνα και χρηματοδοτείται κυρίως από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το πανεπιστήμιο δέχεται φοιτητές από όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε κάθε μία από τις οποίες αντιστοιχεί συγκεκριμένος αριθμός θέσεων. Η Ελλάδα δικαιούται να στέλνει κάθε χρόνο πέντε νέους σπουδαστές, οι οποίοι κατανέμονται στα τέσσερα τμήματα του Ινστιτούτου, αυτό της Νομικής, των Πολιτικών Επιστημών, των Οικονομικών και, βεβαίως, της Ιστορίας. Μία πρόσθετη λεπτομέρεια όσον αφορά στο Τμήμα της Ιστορίας: όπως προβλέπεται από τον κανονισμό λειτουργίας του, το Τμήμα καλύπτει την ιστορία της Ευρώπης από την Αναγέννηση

μέχρι σήμερα, δηλαδή, σχηματικά, την περίοδο 1400-2000. Η αρχαία ιστορία και το μεγαλύτερο μέρος της μεσαιωνικής ιστορίας δεν εντάσσονται στο πλαίσιο των συλλογικών ερευνητικών και διδακτικών δραστηριοτήτων του Τμήματος. Όπως προκύπτει, κάθε χρόνο ένας τουλάχιστον Έλληνας σπουδαστής γίνεται δεκτός στο πρόγραμμα διδακτορικών σπουδών στην ιστορία, αν και σε ορισμένες σπάνιες και ευτυχείς για μας χρονιές ο αριθμός μπορεί να είναι μεγαλύτερος. Επομένως, τα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου βασίζονται στο μικρό αριθμό νέων ιστορικών που εισήλθαν στο Τμήμα μας τα τελευταία 15 πάνω-κάτω χρόνια.

Όπως μόρεσα, όσο το δυνατόν καλύτερα, να προσδιορίσω, ο πρώτος Έλληνας σπουδαστής στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα στην ιστορία το 1990. Τα σωζόμενα αρχεία του Ινστιτούτου δεν είναι ταξινομημένα. Για το λόγο αυτό, είναι δύσκολο να συγκροτηθεί ένας πλήρης κατάλογος όλων των Ελλήνων υποψηφίων, καθώς και του αριθμού και της ταυτότητας εκείνων που έγιναν δεκτοί στο πρόγραμμά μας, ορισμένοι από τους οποίους επέλεξαν για διάφορους λόγους να μην αποδεχθούν την προσφορά θέσης που τους έγινε. Ο μάλλον ισχνός πίνακας δεδομένων μου περιλαμβάνει ένα σύνολο 16 καταγεγραμμένων περιπτώσεων: 9 διατριβές που ολοκληρώθηκαν ανάμεσα στο 1990 και το 2001, δύο που ολοκληρώθηκαν και θα υποστηριχθούν το Δεκέμβριο του τρέχοντος έτους, και πέντε ακόμη που είναι σε εξέλιξη. Πέρα από αυτές τις 16 διατριβές (από τις οποίες οι 10 γράφτηκαν ή γράφονται από γυναίκες), υπήρξαν δύο τουλάχιστον διατριβές οι οποίες ξεκίνησαν αλλά δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ – επειδή οι συγγραφείς τους έστρεψαν για κάποιους λόγους αλλού το ενδιαφέρον τους.

Δύο πράγματα με εντυπωσιάζουν όσον αφορά σ' αυτόν τον κατάλογο. Πρώτον, από τους 16 Έλληνες σπουδαστές ο ένας εκπονεί διατριβή που εν μέρει εξετάζει ένα μη ελληνικό θέμα. Οι υπόλοιπες 15 διατριβές επικεντρώνονται αποκλειστικά σε όψεις της ελληνικής ιστορίας. Δεύτερον, από τις 16 διατριβές μόνο μία, και αυτή μερικώς, εξετάζει μία χρονική περίοδο πριν από το 1800. Για να το διατυπώσω διαφορετικά, το γεωγραφικό και χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το σύνολο σχεδόν των διατριβών που γράφονται από Έλληνες σπουδαστές στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο συμπίπτει σε γενικές γραμμές με αυτό του Συνεδρίου. Πριν επιχειρήσω να αναλύσω αυτές τις παρατηρήσεις μου, επιτρέψτε μου να προσθέσω ότι τα δύο αυτά ευρήματα διαφοροποιούν, και μάλιστα κατά τρόπο εξαιρετικά ευκρινή, τους Έλληνες σπουδαστές από τους συναδέλφους τους πολλών άλλων εθνικοτήτων οι οποίες αντιπροσωπεύονται στο Ινστιτούτο. Χρονολογικά, οι διατριβές του Τμήματος της Ιστορίας καλύπτουν ως σύνολο μία

πολύ μεγαλύτερη έκταση. Περίπου μία στις τρεις διατριβές ιστορίας στο Ινστιτούτο αφορά αποκλειστικά ή στο μεγαλύτερο μέρος της σε μία περίοδο πριν το έτος 1800. Οι σπουδαστές ιστορίας στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο έχουν επίσης μία εντονότερη τάση απ' ό,τι οι Έλληνες σπουδαστές μας να ενδιαφέρονται για τις ιστορίες άλλων χωρών εκτός της δικής τους. Από τις 195 συνολικά διατριβές που εκπονούνται αυτή τη στιγμή στο τμήμα μας 76 αφορούν στην ιστορία ενός χώρου (περιφέρεια, περιοχή, χώρα) ο οποίος διαφέρει από αυτόν του συγγραφέα. Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στους Ιταλούς, Γερμανούς, Γάλλους, Δανούς, Βρετανούς και Βέλγους σπουδαστές: περισσότεροι από τους μισούς εκπονούν διατριβές για θέματα που δεν συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την εθνική τους ιστορία. Στην περίπτωση των Σουηδών, Ιρλανδών και Αυστριακών η αναλογία είναι μία στις τρεις. Η παρατήρηση αυτή πρέπει βέβαια να σχετικοποιηθεί. Η Ευρώπη είναι ο τόπος καταγωγής όλων σχεδόν των σπουδαστών μας. Με την έννοια αυτή, η συντριπτική πλειοψηφία των διατριβών (γύρω στο 95%) αφορά σε κάποια όψη της ευρωπαϊκής ιστορίας. Το υπόλοιπο 5% ασχολείται, σχεδόν καθ' ολοκληρία, με τις υπερπόντιες αποικιακές κτήσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Θα μπορούσαν ίσως να γίνουν και άλλες παρατηρήσεις για αυτόν τον κατάλογο των 16 διατριβών. Όσον αφορά στα θέματά τους, θα ήταν δυνατόν να διακρίνει κανείς στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 τη μαρξίζουσα επιρροή του Νίκου Σβορώνου. Πιο πρόσφατα, φαίνεται να υπάρχει μία μεγαλύτερη θεματική ποικιλία, και ένα αδιαμφισβήτητο ενδιαφέρον των νέων Ελλήνων ερευνητών για την πολιτισμική ιστορία και για ιστορικά και μεθοδολογικά ζητήματα που εγείρει η μελέτη της μεταπολεμικής περιόδου. Όμως η βάση δεδομένων μου είναι όντως εξαιρετικά μικρή, και αναμφίβολα θα ήταν παρακινδυνευμένο να συναγάγει κανείς συμπεράσματα από αυτά τα στοιχεία. Ακόμη και έτσι όμως, οι δύο κύριες και νομίζω αδιαφιλονίκητες διαπιστώσεις έχουν να κάνουν με το χρονικό και γεωγραφικό εύρος, ή αν προτιμάτε, τους χρονικούς και γεωγραφικούς περιορισμούς του συνόλου των ερευνητικών ενδιαφερόντων των σπουδαστών μας.

Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, θα επιχειρήσω να θέσω ορισμένα ερωτήματα. Ερωτήματα που θα μπορούσαν ίσως να σχολιαστούν από τους υπόλοιπους συμμετέχοντες σε αυτό το στρογγυλό τραπέζι. Θα με ενδιέφερε ιδιαίτερα να μάθω αν τα ερωτήματα που πρόκειται να θέσω απασχολούν και άλλους συναδέλφους που διδάσκουν σε πανεπιστήμια εκτός Ελλάδος. Στην περίπτωση αυτή, ίσως να άξιζε να σκεφτεί κανείς, έστω και για λίγο, τί συνεπάγονται τα στοιχεία που παρουσίασα παραπάνω.

Προτού προχωρήσω, επιτρέψτε μου να τονίσω ότι οι Έλληνες σπουδαστές έχουν μία εξαιρετική φήμη στο Ινστιτούτο. Αυτό που προσπαθώ να πω είναι ότι οι επιλογές των θεμάτων που κάνουν δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο στα προσωπικά τους ενδιαφέροντα και ανησυχίες. Αντίθετα, θα επιθυμούσε κανείς να γνωρίζει περισσότερα τόσο για τη θετική όσο και για την αρνητική πλευρά των απαιτήσεων που έχει από αυτούς το ακαδημαϊκό σύστημα – μέλη του οποίου πολλοί ανάμεσά τους ελπίζουν κάποια μέρα να γίνουν. Ας γίνω περισσότερο σαφής: τα παραδοσιακά προγράμματα ιστορικών σπουδών στα ελληνικά πανεπιστήμια δεν αφήνουν χώρο για διδασκαλία και έρευνα σε μη ελληνικά θέματα. Σε μεγάλο βαθμό, το σύστημα αναπαρήγαγε τον εαυτό του κατά τις τελευταίες γενιές. Μόνο πολύ πρόσφατα παρατηρούνται κάποιες μικρές αλλαγές. Το ερώτημα που μπορεί επομένως να τεθεί είναι το εξής: Θέλει η κοινότητα των Ελλήνων ιστορικών να συνεχίσει να αναπαράγεται στη βάση όλων όσα την χαρακτηρίζουν στο παρελθόν; Αν ναι, τότε η περίπτωση των Ελλήνων σπουδαστών στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο μπορεί να θεωρηθεί τυπική και χωρίς ανάγκη σχολιασμού. Αν, ωστόσο, τα πρεσβύτερα μέλη της κοινότητας επιθυμούν να αλλάξουν τα πράγματα, αν θέλουν να διεθνοποιήσουν ή να εξευρωπαϊσουν το πρόγραμμα ιστορικών σπουδών στο πανεπιστημιακό επίπεδο, τότε η κατάσταση σε ένα Τμήμα Ιστορίας όπως αυτό στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο θα έπρεπε να τους προκαλέσει να εφεύρουν τρόπους να ενθαρρύνουν κατά τρόπο επαγγελματικά επωφελή και βιοποριστικά ικανοποιητικό τους νέους Έλληνες ιστορικούς να τολμήσουν να ασχοληθούν με πεδία τα οποία ως τώρα βρίσκονταν εκτός των ελληνικών προγραμμάτων σπουδών. Η εμπειρία μου με καθηγητές ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση από όλη την Ευρώπη μου δείχνει ότι σε αρκετές χώρες γίνεται προσπάθεια να μετατοπιστεί η εστίαση των προγραμμάτων διδασκαλίας της ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση από τις εθνικές ιστορίες στην ιστορία της Ευρώπης. Είναι αυτή μια ιδέα που ενδέχεται να παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον για τους ιστορικούς που εργάζονται στην Ελλάδα;

Το ζήτημα των χρονικών ορίων εντός των οποίων γίνεται ιστορική έρευνα από Έλληνες σπουδαστές στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο θέτει ανάλογα, αν και περισσότερο σύνθετα ζητήματα. Τα ίδια ζητήματα θα μπορούσαν να τεθούν κατά τρόπο γόνιμο και από τη θεματική δομή αυτού του Συνεδρίου. Γιατί, θα ήθελα να πληροφορηθώ, διακατέχονται οι Έλληνες ιστορικοί από την επιμονή να μάθουν κάθε δυνατή όψη της ιστορίας του εθνικού κράτους τους, ενώ φαίνεται να επιδεικνύουν πολύ λιγότερο ενθουσιασμό όσον αφορά στη μελέτη όψεων της ελληνικής ιστορίας πριν από την ύπαρξη ενός κράτους-έθνους; Γιατί δεν προσέλκυσε ούτε έναν σπουδαστή ιστορίας στο

Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο η οθωμανική περίοδος της ελληνικής ιστορίας; Και για ποιο λόγο μία τόσο επιβλητική συνάντηση όπως η δική μας, με διάρκεια μεγαλύτερη ακόμη και από αυτή των συναντήσεων της Διεθνούς Ιστορικής Ένωσης (International Historical Association), επιθυμεί να εστιάσει την προσοχή της σχεδόν αποκλειστικά στην ιστορία της Ελλάδος από το 1833 μέχρι σήμερα; Γιατί να μην ξεκινήσουμε από το 1453 ή το 1204; Γιατί να αφήσουμε να αιωρείται η εντύπωση ότι σε τελική ανάλυση οι ενοποιητικές έννοιες του έθνους και του κράτους παρέχουν τα σταθερά, αναλλοίωτα στοιχεία της ελληνικής ιστορίας; Μήπως το ζήτημα της ιστορίας του ελληνικού έθνους είναι πλέον ένα ερώτημα *mal posé*, όπως θα μπορούσε να αναρωτηθεί ο Lucien Febvre; Μήπως υπάρχουν καλύτερες οπτικές γωνίες για να προσεγγίσουμε την ιστορία της Ελλάδος, γωνίες που θα πρόσφεραν καλύτερες δυνατότητες σύνδεσης των απώτερων με τα πιο πρόσφατα παρελθόντα και όλα αυτά με το παρόν; Τί θα συνέβαινε αν η οργανωτική αρχή ενός μεγάλου αφηγήματος της ελληνικής ιστορίας ήταν όχι οι κεντρομόλες κατηγορίες του έθνους και του κράτους, αλλά αντίθετα, οι φυγόκεντρες, όπως της διασποράς ή της κοινωνικής ιστορίας ή και κάποιες άλλες αναλυτικές κατηγορίες που δίνουν λιγότερη έμφαση στην ενότητα και τη συνοχή και περισσότερη στις εντάσεις και τις αποκλίσεις που διακρίνουν την ελληνική ιστορία μέσα στο χρόνο; Και μια τελευταία ερώτηση; Μήπως θα ήταν ευκολότερο να συλλάβει κανείς αυτές τις εντάσεις και αποκλίσεις αν επεζέτεινε την ιστορική του προοπτική σε μια περίοδο που θα ήταν μεγαλύτερη από τα τελευταία 200 χρόνια της ιστορίας της Ελλάδος;

Στις προφορικές του οδηγίες προς εμένα, ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης μου συνέστησε να συντάξω ένα σχόλιο έκτασης περίπου τριών σελίδων. Έχω κατά πολύ υπερβεί το όριο και για το λόγο αυτό σταματώ εδώ. Αντιλαμβάνομαι ότι τα ζητήματα που έθεσα είναι σύνθετα, ορισμένοι δε μπορεί να τα θεωρήσουν συζητήσιμα. Αποτελούν ωστόσο ζητήματα που ίσως αξίζει να μας απασχολήσουν. Σας ευχαριστώ που με υπομείνατε.

L'HISTORIOGRAPHIE GRECQUE À UNE CROISÉE DE CHEMINS

On a nettement l'impression que l'historiographie grecque se trouve à une croisée de chemins. Le travail de Sisyphe sans cesse repris par chaque génération signifie une réflexion commune, dont devraient émerger un bilan et quelques directions d'études. L'occasion qui m'est donnée maintenant de mieux connaître l'histoire grecque et les historiens grecs me permet peut-être de comprendre mieux ce qui nous rapproche et ce qui nous éloigne dans la confrontation des expériences communes et des différences. Il eut fallu, certes, pour cela que je fusse présent dès le début de vos travaux et je vous prie de m'excuser si un programme particulièrement chargé m'a obligé de ne faire parmi vous qu'une apparition passagère. Si, toutefois, notre ami Paschalis Kitromilides a cru bon de m'inviter à cette table ronde rectangulaire, c'est qu'il espérait obtenir de moi un regard qui, en embrassant les domaines grec et roumain, soit également compréhensif comme étendue chronologique ; or, mon intérêt, après s'être longtemps porté sur les siècles de la Turcocratie, se dirige maintenant aussi vers l'époque contemporaine. Ce trajet me permet de réfléchir sur la variété des préoccupations ainsi que sur l'inégalité des résultats.

Il y a un très petit nombre de contributions grecques à l'étude des relations entre nos deux pays, tandis que les recherches entreprises du côté roumain sur le même sujet sont plus nombreuses, surtout grâce à leur ancienneté, sans que l'on puisse parler, ni en Roumanie, ni en Grèce, d'une véritable conscience de l'importance de cette aire culturelle.

Je prends, un peu au hasard, des travaux bibliographiques qui peuvent servir de guides et justifier les jugements, sévères ou favorables, que je vais porter sur l'activité des collègues grecs. Il y a une dizaine d'années, à l'occasion du congrès de Moscou, on a dressé la longue liste des publications des byzantinistes grecs. Les vocations auxquelles elles correspondent sont les éditions de documents, l'histoire politique, l'histoire des institutions (ce qui veut dire principalement l'histoire ecclésiastique, une histoire des synodes, des évêchés et des couvents), la géographie historique et, enfin, l'art (icônes, illustrations de manuscrits, broderies, biographies de peintres). La grande majorité de ces matériaux sont en grec, publiés dans des revues grecques.

Autant dire qu'on s'adresse exclusivement aux byzantinistes, supposés savoir le grec (ce n'est plus toujours le cas, je n'insiste pas), mais alors pourquoi se plaindre de la part, encore trop limitée, réservée à Byzance dans les histoires générales ? Les auteurs occidentaux, dont le grec n'est plus ce qu'il était, sont condamnés à s'inspirer d'ouvrages de vulgarisation et les histoires générales seront écrites, comme c'est souvent le cas, pour répéter ce que les générations précédentes avaient déjà appris. Il y a sans doute de nouvelles directions ; ethnologie, histoire sociale, échanges culturels avec les peuples au delà des frontières impériales (Bulgares, Russes, Turcs ou Arabes), mais il y a tant à faire encore ! L'isolement de l'historiographie grecque dans son hellénocentrisme n'est pas moins évident si l'on jette un coup d'œil sur le très utile volume de Michael Jeffreys et Viky Doulavera ; *Early Modern Greek Literature, General Bibliography 1100-1700*. Il y est question de manuscrits, de copistes, de structures narratives et stylistiques, de genres littéraires (le théâtre notamment fait l'objet de recherches très dynamiques) ainsi que des rapports entre l'oralité et l'écrit ou entre la langue classique et le vernaculaire. Mais il faut se rendre à l'évidence ; à part l'intérêt des Anglais pour la Crète et pour Chypre, les débuts de la littérature grecque n'intéressent que les Grecs et il en sera ainsi tant qu'ils écriront uniquement en grec. C'est un problème que je connais bien ; les chroniques roumaines n'ont jamais été traduites en une autre langue, sauf une traduction en français du 19e siècle, celle de Kogalniceanu, depuis longtemps introuvable, et une autre, de la même époque, qui est restée en manuscrit pour la bonne raison que nul éditeur n'éprouvait le moindre intérêt pour elle. Alors les érudits roumains ont beau s'escrimer entre eux pour la date de ces textes, pour leur paternité parfois incertaine ou pour remonter à l'origine de leur information, c'est un débat qui n'a jamais éveillé la curiosité de personne hors de ce cercle étroit, sauf s'il s'agit des rares étrangers qui connaissent la langue.

Quant à la Grèce moderne et contemporaine, à en juger d'après le programme de ce colloque et d'après ce que j'ai remarqué hier soir, il existe un intérêt pour quelques sujets peu explorés jusqu'à présent ; histoire de l'armée moderne, histoire de l'éducation, histoire de la presse, ainsi qu'une nouvelle ouverture vers l'histoire économique. Là, permettez-moi de le dire, vous nous avez précédés, car ce genre d'études, qui seraient tellement nécessaires en Roumanie, s'y font encore attendre. Tant que l'organisation du travail reste la même que dans le passé ou n'a été que superficiellement modifiée, l'histoire récente, dont le traitement n'exclut ni la mythologie, ni la propagande politique, ne peut être remodelée par l'application des méthodes modernes. Je le sais bien, pour avoir, depuis deux ans, dirigé l'activité d'un institut spécialement créé pour étudier l'histoire de la Roumanie à partir de 1930, donc une époque qui a encore ses témoins et, pour sa fin, un certain nombre de ses protagonistes ; cet institut s'efforce de maintenir son autonomie vis à vis du

gouvernement et de l'*establishment* académique au prix de difficultés financières menaçantes.

En ce qui concerne les études réciproques gréco-roumaines, elles ont connu, après une longue interruption, un faux départ qui, pourtant, avait suscité de grandes espérances. Je pense à ce symposium de Thessalonique dû à la bonne foi et au dynamisme amical de Basile Laourdas et de Cléobule Tsourkas. C'était en 1970 (Mme Droulia s'en souvient comme moi) et il nous a fallu attendre ensuite trente ans pour que l'initiative soit reprise à Athènes. Entre temps nous avons eu à regretter la disparition d'Ariadna Camariano-Cioran et de Cornelia Papacostea-Danielopolu qui, toutes les deux, avaient apporté à ce domaine une riche moisson documentaire dont elles possédaient la parfaite maîtrise. Un livre comme celui d'Ath. Karathanassis sur les lettrés grecs en Valachie et en Moldavie à la fin du 17e siècle aurait du ouvrir le chemin pour d'autres enquêtes tout aussi minutieuses et savantes. Parmi les publications plus récentes, je signale les travaux de M. D. Sturdza, un spécialiste de la prosopographie, auquel on doit un splendide volume sur les grandes familles grecques et qui annonce une encyclopédie de la noblesse roumaine, ce qui, pour toute l'époque phanariote et post-phanariote, doit regorger de documents inédits. Autre résultat notable des recherches d'archives ; Elena Siupiur est en train de publier les listes des étudiants provenant du Sud-Est européen qui, au 19e siècle, ont fréquenté les universités allemandes. Les Grecs et les Roumains s'y trouvaient ensemble, ce qui a contribué à l'assimilation des premiers s'ils se sont établis en Roumanie. La palme des découvertes de documents doit revenir à Stefan S. Gorovei pour avoir retrouvé à Athènes de considérables vestiges des archives du Metochion du Saint Sépulcre. Je n'ai garde d'oublier les documents gréco-roumains d'Athènes, le fonds Mourouzi, pas plus que le catalogue des archives Karadja dont nous sommes redevables à Lia Brad et Georgeta Penelea-Filitti. Les inventaires de documents de l'Athos, qui comptent jusqu'à présent trois volumes massifs, sont l'objectif sur lequel Florin Marinescu concentre son activité et ils rendent de grands services à nos deux historiographies. Qu'il me soit également permis de mentionner l'identification d'une chronique post-byzantine traduite en roumain au milieu du 17e siècle, la découverte d'une pièce de théâtre qui pourrait être l'œuvre de Rhigas lui-même et, toujours à propos de Rhigas, des détails biographiques inconnus racontés par un témoin français de sa vie à Bucarest ; tout ceci pour justifier ma présence ici.

Je suis heureux de pouvoir ajouter que depuis quelque temps, on traduit des œuvres pionnières des historiens grecs en roumain (il y a eu d'abord le livre de notre regretté Vranoussis sur Rhigas et, ensuite, celui de Paschalis Kitromilidès sur Joseph Mœsiodax). C'est dans le même sens qu'ont travaillé les traducteurs en grec et en français de livres roumains publiés à Athènes ou à Salonique : je pense aux

ouvrages d'Ariadna Camariano-Cioran et de Cornelia Papacostea-Danielopolu, dont les noms sont encore une fois associés par cette circonstance. Pour affronter la tâche commune qui incombe aux historiens grecs et roumains il serait également nécessaire de reprendre les éditions de textes du 18e siècle, matière où les erreurs de compréhension et d'interprétation sont encore fréquentes et graves.

Certes, beaucoup d'instruments de travail manquent encore, pour l'histoire moderne en particulier. Par exemple, ne devrait-on pas réunir des spécialistes grecs et roumains pour la rédaction d'un dictionnaire biographique où l'on trouverait les renseignements nécessaires sur tous les personnages, et ils sont nombreux, qui comptent dans l'histoire de nos deux pays ? Ou l'on pourrait se consacrer à un thème comme les racines historiques de la corruption, vaste programme : je suis persuadé qu'un tel sujet gagnerait à une étude comparative. Aux jeunes historiens grecs et roumains il reste une grande œuvre à accomplir.

Qu'est-ce que nous avons en commun ? Par les questions qu'on posait hier soir, j'ai pu comprendre que les préjugés idéologiques sont encore très forts. Edouard Driault et Michel Lhéritier, ces deux piliers de l'ancienne Sorbonne, parlaient il y a 80 ans de l'esprit de parti, "si fort chez les Grecs". On n'a pas l'impression qu'il soit disparu et, en fin de compte, c'est normal. Car l'occupation désormais s'éloigne, mais le régime de dictature militaire ne manque pas de témoins et les rancunes ne s'effacent pas en un quart de siècle. Pour la Roumanie, je ferai remarquer qu'il n'existe pas encore une véritable histoire de l'occupation durant la première guerre mondiale (seulement un livre sur la vie quotidienne à Bucarest de 1916 à 1918). Les interprétations des dictatures qui se sont succédées depuis 1938 varient selon les engagements politiques actuels et les responsabilités sont différemment distribuées pour la même raison.

Cependant, il me faut aussi remarquer la véritable passion pour l'histoire qui a retenu dans cette salle, jusqu'à la nuit tombée, un public extrêmement nombreux, tel qu'il eût été impossible d'en réunir ailleurs. J'y vois un bon augure. Le nombre de jeunes dans cette salle permet également de supposer que, lorsqu'il sera temps, la relève pourra être aisément assurée. Quels choix leur proposons-nous ? Cette ouverture que nous prêchons, cela vaut pour les Roumains aussi bien que pour les Grecs ; qu'ils écrivent davantage dans une autre langue que la leur et que les études qu'ils entreprennent ne soient plus limitées à l'espace national. Une connaissance du Sud-Est européen, notre aire culturelle commune, est nécessaire pour les uns autant que pour les autres. Ce n'est que lorsqu'on sera capable de comparer qu'on aura les moyens de bien comprendre sa propre histoire.

ΒΑΣΙΑΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΖΟΜΑΣΤΕ ΚΑΙ ΧΑΙΡΕΤΟΥΜΕ

Φτάσαμε λοιπόν στο τέλος. Να τονίσω πόσο δυσχερής και ευαίσθητος είναι ο ρόλος του απολογιζόμενου νομίζω ότι παρέλκει· αιτούμαι γι' αυτό την επείκειά σας για παραλείψεις μου, ανισολογισμούς ή και παραναγνώσεις, μολονότι αναπόφευκτες, στο βαθμό που δεν παραποιούν τη συνολική απόδοση του Συνεδρίου και δεν προσβάλλουν την κοινή γι' αυτό αντίληψη. Θεωρώ ότι το Συνέδριο λειτούργησε ως ενιαίο σώμα, ως ιστοριογραφικό σύνολο, το οποίο αποδέσμευσε ιστοριογραφικές πραγματικότητες. Επομένως, οι ατομικές συνεισφορές προβάλλονται ως ψηφίδες του ενιαίου μωσαϊκού.

Κυρίες και Κύριοι,

Από ένα τόσο μεγάλο Συνέδριο για την Ιστορία της Ιστοριογραφίας μας μόνον κέρδη μπορούμε να μετρούμε· ακόμη και αν χρειάζεται να καταμετρήσουμε και ζημιές: κέρδος είναι να γνωρίζουμε το μέγεθος και το είδος των ζημιών – δεν ζητώ συγγνώμη που μιλώ με όρους εμπορίου, μελετητής του εμπορίου είμαι.

Ένα Συνέδριο Ιστορίας της Ιστοριογραφίας αποτιμά εν όψει ανα-συγκρότησης και ανα-σημασιοδότησης της ιστοριογραφικής πολιτικής από και σε όλους τους χώρους καλλιέργειάς της· και εν όψει ανα-σημασιοδότησης της πολιτικής παρέμβασης της ιστοριογραφίας στην κοινωνία όμως. Αυτό υποδηλώνει και η παρουσία εδώ, επί έξι ολόκληρες ημέρες όλων των γενεών των ιστορικών και όλων των ιστοριογραφικών τάσεων. Και, αλλιώςίτικα, ως αναρωτηθούμε: η ιστοριογραφική πανδαισία που ζήσαμε αυτές τις μέρες ανέδειξε αναλογίες σε κοινωνικά ζητούμενα; Αποδείξαμε άραγε ότι το ζων ιστοριογραφικό υποκείμενο και τα πεπραγμένα του είναι σε θέση να τα ικανοποιήσουν; Πώς βιογραφήσαμε, εν τέλει, εαυτούς και αλλήλους εντός του ιστοριογραφικού μας είναι; Αναγάγαμε αυτά τα πεπραγμένα σε ιστοριογραφικό ερώτημα για αύριο;

Της κυριαρχίας του παπαρηγοπούλειου σχήματος και της αντίστοιχης ιδέας αναδείξαμε και άλλες όψεις και άλλους λόγους; τη σχέση του με τη στε-

ρέωση του έθνους-κράτους ως κανονιστικού σχήματος του εθνικού αυτοπροσδιορισμού· ο Παπαρρηγόπουλος αναδείχθηκε σε εθνικό ηγέτη, με την πολιτική έννοια του όρου, στήριγμα της εξωτερικής πολιτικής των εθνικών διεκδικήσεων και σε προικοδότη του έθνους με τριών χιλιάδων ετών ιστορία. Μόνο που το άλμα προς την ελληνική αρχαιότητα για τη σύνθεση του ζωντανού με το απώτερο νεκρό δεν το έκανε ο Παπαρρηγόπουλος, το είχε κάνει η αναδύομενη αστική παιδεία, ο Διαφωτισμός από το τέλος του 18ου αι. Ο Παπαρρηγόπουλος σ' αυτή τη σύνδεση έβαλε μεσολαβητή την Ορθοδοξία, που τότε αναδεικνυόταν σε εθνική εξουσία· ανέδειξε, μαζί και ο Ζαμπέλιος, τη σχέση της ιστορίας με την πολιτική· που οφείλει να είναι πρωτίστως διδακτική και να προβάλλει το ημέτερον έθνος ως ανώτερο των άλλων.

Το ζήτημα της συνέχειας έπαψε να απασχολεί την ιστοριογραφία μας γιατί σε κάποια στιγμή σημειώθηκε η στροφή: μελέτη της κοινωνίας, όχι του έθνους· του κράτους, όχι του έθνους· της ιδεολογίας. Σταματούμε λοιπόν να ερευνούμε το ζήτημα της συνέχειας, αλλά η ιδέα της υπάρχει· στον εκκλησιαστικό λόγο· στο λόγο της σύγχρονης ακόμη τέχνης. Όπως το έθνος έχει μεταλλαχθεί σε ρατσιστικό εθνικισμό – με την ώθηση του εκκλησιαστικού και πάλι λόγου.

Όταν η ιστοριογραφία μελετά σήμερα το βίο της των τελευταίων 170 χρόνων, βλέπει μια μακρά πορεία και καταγράφει με τη σημερινή γραφίδα της. Αν, για παράδειγμα, η κοινωνία δεν ανιχνεύεται στο βάθος της ανάλυσής μας, θα πει ότι έχουμε απολέσει τον ιστορικό χρόνο· αν η αστική τάξη των 170 χρόνων δεν ενδιαφέρει ως κοινωνικός χώρος παραγωγής ιστορίας και ιστοριογραφίας, θα πει ότι βρισκόμαστε εκτός πραγματικότητας· αν δεν οριοθετούμε στο χώρο και στο χρόνο ρόλους, ανθρώπους, σχέσεις, πράγματα, κλείνουμε το δρόμο σε νέα θεματολογικά και μεθοδολογικά πεδία· αν μελετούμε το λόγο περί πράγματος, αντί για το πράγμα πρώτα, έχουμε αποκλείσει κάθε δυνατότητα για ανασημασιοδότηση των γνώσεών μας και για την αναγνώριση της ιστορίας-πρόβλημα.

Στο βαθμό που καταγράψαμε με ακρίβεια τις ιστοριογραφικές μας πραγματικότητες, γνωρίζουμε τώρα τις συνέχειες, τις διακοπές, τις ανατροπές, τις σιωπές, τα ελλείμματα, τις εκκρεμότητες. Όπως και τις προτάσεις, τους τρόπους, τις θεωρίες· στην τελευταία θα επανέλθω. Καταγράψαμε και γνωρίζουμε. Αρκεί για να μπορούμε; Αυτή η δυναμική που προμηνύει ισχυρές αυριανές επιδόσεις αναδείχθηκε; Φοβούμαι να πω όχι! Εκτός από την προοπτική της αναίρεσης και της διαγραφής· αυτή, ναι, φάνηκε καθαρά· και σ' αυτό θα επανέλθω – είναι, άλλωστε, το ίδιο με το προηγούμενο.

Θέλω να πω: καταγράψαμε θεματολογικά πεδία σε φθίνουσα πορεία, άλλα να «διατηρούνται» σαν για παρηγοριά, άλλα εντελώς απαξιωμένα. Τί

γίνεται λοιπόν; Βαλτώσαμε; Και κάτι όμως που μου φαίνεται πιο σημαντικό κι απ' το προηγούμενο. Θα το πω ερωτηματικά και συγχωρέστε με: βρισκόμαστε μπροστά σε κρίση του κριτικού λόγου; Γιατί θα συμφωνήσετε, ελπίζω, μαζί μου ότι η αθρόα παράθεση ονομάτων, χωρίς αναφορά στην προσφορά του έργου τους, δεν λέγεται αποτίμηση ιστοριογραφικού έργου· χειρότερα: η προσπάθεια να μην κακοκαρδίσουμε κανέναν όχι μόνο δεν μπορεί να ονομαστεί αποτίμηση, αλλά και παραπέμπει σε απαισιόδοξες σκέψεις για τις προοπτικές του ιστοριογραφικού λόγου. Αυτός, αν δεν είναι κριτικός, προς κάθε κατεύθυνση, δεν είναι ούτε ιστοριογραφικός· δεν είναι επιστημονικός δηλαδή.

Το ζήτημα των πηγών τέθηκε εμμέσως και αμέσως· είναι αυτονόητο. Η πρωτογενής πηγή αυτού του Συνεδρίου –των θεμάτων του– είναι το ιστοριογραφικό έργο· είναι όμως και τα δημοσιεύματα του Τύπου, όταν δεν είναι από ιστορικό; Των νεοελληνιστών ιστορικών πηγή εκ των ων ουκ άνευ είναι τα αρχεία· αυτό δεν το αναδείξαμε. Μου ερχόταν αυτές τις μέρες στο νου κάτι που μου είπε, πριν λίγα χρόνια, νέος ιστορικός μισοαστειευόμενος: «Αρχεία; Τί αρχεία; Ποιος κοιτάζει πια αρχεία;» Μήπως δεν μισοαστειεύοταν; Τί σημαίνει άραγε να θεωρούμε κάθε κείμενο πηγή, ιστορική ή ιστοριογραφική; Μήπως ότι όλα είναι καλά, όλα αξίζουν το ίδιο, όλα την ίδια δουλειά κάνουν επομένως, όλα είναι ιστοριογραφία; Γιατί, συγχωρέστε με πάλι, ο δημοσιογραφικός λίβελλος, η εθνικιστική ή ρατσιστική προπαγάνδα είναι ιστοριογραφικό έργο; Δεν είναι ιστορική πηγή μόνον;

Επανερχομαι στις σημερινές ιστοριογραφικές πραγματικότητες. Το Συνεδρίο μας τις ανέδειξε με τον πιο εύγλωττο τρόπο: θεματολογικές και μεθοδολογικές στροφές, σιωπές, εκκρεμότητες· σε δύο πολύ κοντινά μεταξύ τους χρονικά σημεία, στην είσοδο της δεκαετίας του 1970 και είκοσι χρόνια αργότερα. Ό,τι συνέβη στη δεκαετία του 1970 ελάχιστα το τονίσαμε· ως ποσοτική περισσότερη αλλαγή· λιγότερο ως τομή συνολική στα ιστοριογραφικά μας πράγματα. Μήπως αυτός ο εντελώς νέος ιστοριογραφικός λόγος, η αλλαγή της σχέσης μας με το παρελθόν πρέπει να λησμονηθεί; Μήπως σήμερα «βλάπτει», μήπως εμποδίζει; Τότε να τον φονεύσουμε· με όπλο όμως.

Η δεκαετία του 1990 προβάλλει αλλιώς: με στροφή προς την πολιτική ιστορία, παλαιότερο αίτημα, σε συνδυασμό με τη στροφή προς τη σύγχρονη ιστορία (20ός αιώνας), με λίγα νέα ιστοριογραφικά πεδία, με παρακμή άλλων, με την επιμονή παλαιότερων σιωπών και εκκρεμοτήτων. Κυρίως όμως με δραματική αλλαγή της οπτικής – για να πω μια λέξη που ακούστηκε: ο ιστοριογραφικός λόγος περί ιστοριογραφικού λόγου. Αν η ιστοριογραφία έχει ταχθεί να τέμνει οριζοντίως και καθέτως το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων στο χώρο και στο χρόνο μέσω των καταλελειμμένων από τις ίδιες

τεκμηρίων, η επίδοσή της στη μελέτη του περί ιστορίας λόγου, αντί της ίδιας της ιστορίας, η ανάδειξη της προτεραιότητας του φαίνεται έναντι του είναι, αναστέλλει, αν δεν ακυρώνει, τις δυνατότητες για αναγνώριση του σημερινού μας κόσμου.

Το Συνέδριό μας επέμεινε ιδιαίτερα στις ιστοριογραφικές σιωπές και πρόβαλε με έμφαση τις εκκρεμότητες. Ας αναφέρω ενδεικτικά και από κοινού: μια ανασηματοδοτημένη ιστορία της Επανάστασης του 1821· μια ιστορία των τριτοβάθμιων θεσμών (νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, στρατός, κόμματα)· μια ιστορία των πληθυσμικών μετακινήσεων· η έρευνα για την ιστορικότητα σε όλα τα ερευνητικά πεδία· η ιστορικοποίηση των συγγενικών επιστημών. Και σε ένα άλλο επίπεδο: η σχεδόν παντελής απουσία της αδελφής επιστήμης, της γεωγραφίας, είναι μια όλο και πιο επιδεινούμενη αναπηρία. Τέλος, και πάλι από μια άλλη άποψη: η αστική τάξη, ως κοινωνικός χώρος (δηλαδή πολιτικός και ιδεολογικός χώρος), ως οργανωτικό σχήμα οίκησης, ως δυναμική σχέση κέντρου – περιφέρειας, απουσίασε από το Συνέδριο. Και, παρακαλώ, μη σκεφτείτε «Οργανωτική Επιτροπή είσαι, γιατί δεν πρόβλεψες τέτοια θεματική ενότητα», γιατί δεν εννοώ αυτό· εννοώ την αστική τάξη στη διαχρονία της ως εννοιολογικό και αναλυτικό εργαλείο, ως εργαλείο ερμηνεύσης.

Η απομόνωση της ελληνικής ιστοριογραφίας στον ελληνοκεντρισμό της, η απουσία συγκριτισμού στις έρευνές μας προβλήθηκε ως σημαντικό έλλειμμα. Θα έλεγα, η ελλιπής γνώση μας για την ιστορία των άλλων λαών, τουλάχιστον των γειτονικών μας και των συμμετόχων μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι το κυριότερο· και η σχέση μας μαζί τους, στη διαχρονία πάντοτε: σχέση κατακτητή-κατακτημένου, το είπαμε, σχέση φωτοδότη-φωτολήπτη, σχέση εμπορικού εταίρου και ό,τι άλλο – η ανάλυση των σχέσεων προέχει.

Ας πούμε δυο λόγια και για ένα άλλο γεγονός: η οικονομική ιστορία, κεντρικό σημείο αναφοράς της ανανέωσης των ιστοριογραφικών μας πραγμάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1970, οδηγείται σε μαρασμό, αν δεν βρίσκεται ήδη εκεί· οδηγείται είπα, δεν είπα οδύει: η πτώση του Τείχους το 1989 (ακριβώς 200 χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση, ως ειρωνεία της ιστορίας) δεν καταπλάκωσε τον λεγόμενο υπαρκτό σοσιαλισμό μόνον, καταπλάκωσε και το μαρξισμό, για να απελευθερώσει αντιδιαφωτιστικές και αντιορθολογικές δυνάμεις.

Η συζήτηση για τη θέση της ιστοριογραφίας στο πλέγμα των κοινωνικών επιστημών, για τη σχέση της μαζί τους, προκάλεσε την κυριότερη και εντονότερη σύγκρουση του Συνεδρίου, η οποία όμως επαναλαμβανόταν σε κάθε σχετική νύξη, ηπιότερη, αλλά ευχερώς αναγνωρίσιμη. Είπα σύγκρουση και επιτρέψτε μου να προσθέσω: ευτυχώς. Και ας δούμε.

Με το τέλος της δικτατορίας, όταν είχε γίνει φανερό ότι η ιστοριογραφία όδευε προς ριζικές ανανεώσεις σε όλα τα επίπεδα, όταν η ιστοριογραφία άρχισε να θεραπεύεται από επαγγελματίες ιστορικούς σχεδόν αποκλειστικά, από ανθρώπους με ιστορική συνείδηση, έτοιμους να αναλάβουν το ρόλο του ιστοριογραφικού υποκειμένου σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, όταν η ιστοριογραφία οριζόταν και προσδιοριζόταν ως κοινωνική επιστήμη, συνέβη και κάτι άλλο: άρχισε, σταδιακά, αλλά όχι δειλά, και η «εισβολή» άλλων κοινωνικών επιστημών στο χώρο της ιστοριογραφίας. Αυτό δεν ήταν το ίδιο με ό,τι συνέβαινε παλαιότερα, όταν οικονομολόγοι, γιατροί, νομικοί κυρίως ιστοριογραφούσαν συστηματικά, γιατί τότε μπορεί να ήταν λίγο από χόμπι, περισσότερο από περιέργεια, ήταν όμως κατά κανόνα εκπλήρωση καθήκοντος, κομματικού, ιδεολογικού – ταξικού δηλαδή.

Τώρα όμως άρχισε να προβάλλεται αίτημα το οποίο έγινε πιο συγκεκριμένο κατά τη δεκαετία του 1990: παραγωγή θεωρίας για την κοινωνία, κάτι που η ιστοριογραφία από τη φύση της δεν είναι σε θέση να κάνει (είναι δυνατόν ένας «φιλόλογος» να ασχολείται με αυτά τα σοβαρά πράγματα;) και πάντως ουδέποτε το έθεσε ως κεντρικό στόχο της. Η ιστοριογραφία δεν έθεσε τέτοιο στόχο γιατί έτσι κι αλλιώς, από τη φύση της ως πω πάλι, παράγει θεωρία και πάντως ιδεολογία και για τον εαυτό της και για την κοινωνία. Αλλά, και πάλι καλώς. Να βάλουμε για στόχο την παραγωγή θεωρίας; από την ιστοριογραφία όμως; όχι ως εμφύτευμα από άλλη επιστήμη.

Συγχρόνως, στη δεκαετία του 1990 συνέβη και κάτι άλλο: με την κρίση των *Annales* ως έκφρασης συγκεκριμένης ιστοριογραφικής σχολής, άρχισε η επίθεση της αμερικανικής ιστοριογραφικής σχολής κατά της γαλλικής – όχι μόνον εδώ, σ' εμάς; στο επίπεδο της αναθεώρησης του διαφωτιστικού κηρύγματος και της αναίρεσης του ορθολογισμού. Με κεντρικές ιδεολογικές βάσεις τις πολλές ισότιμες αλήθειες, την κατάλυση της συνολικής θέασης του παρελθόντος και τον κατακερματισμό της θεματολογίας και των οπτικών, τη νομιμοποίηση κάθε επιλογής, κάθε ιδέας – όλα είναι καλά, όλα είναι αλήθειες. Εδώ βρισκόμαστε. Όταν πριν από μερικά χρόνια, σε μια ανάλογη σύναξη, τόλμησα να μιλήσω για Διαφωτισμό και ορθό λόγο, η απάντηση που έλαβα ήταν κάτι σαν: «Εκεί είσαι ακόμη εσύ!»

Ο δρόμος είναι η συνεργασία με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες: να τις κοιτάξουμε, να τις μάθουμε, να χρησιμοποιήσουμε «πράγματά» τους: το ίδιο να συμπεριφερθούν κι αυτές προς την ιστοριογραφία. Σε μια προηγούμενη ευκαιρία, μια καλή φίλη, μιλώντας για τη σχέση κοινωνικής ανθρωπολογίας και ιστοριογραφίας και απευθυνόμενη στους ανθρωπολόγους είπε ωραία: «Να κοιτάμε από χει, βαθειά, όχι να απλώνουμε το χέρι».

Ο δρόμος είναι η συνεργασία, είναι η ανασημασιοδότηση, είναι η υπερά-

σπιση του ορθολογισμού και η ενίσχυση του κριτικού λόγου· ο δρόμος που πρέπει να αποκλειστεί είναι η χριστοδουλικού τύπου φυγή προς τα πίσω.

Το μέγιστο κέρδος του Συνεδρίου μας είναι ότι συζητήσαμε και αντιπαράτεθήκαμε· που θα πει ότι είχαμε καλές ανακοινώσεις που προκάλεσαν και τα δύο. Το μέγιστο κέρδος του Συνεδρίου είναι το ενδιαφέρον που προκάλεσε: εφτάσαμε να έχουμε ακροατήριο 450 ατόμων· νέων κυρίως. Τί άλλο θέλουμε;

Κυρίες και Κύριοι, αγαπητοί φίλοι,

Έχω την τιμή και το προνόμιο, εκ μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου, να σας χαιρετήσω, να σας ευχαριστήσω θερμά που παρακολουθήσατε ένα τόσο κοπιαστικό Συνέδριο με τόσο μεγάλο ενδιαφέρον και να υποσχεθώ ότι τα Πρακτικά θα κυκλοφορήσουν πολύ σύντομα.

Πρόγραμμα του Συνεδρίου

Programme of the Congress

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τρίτη 29 Οκτωβρίου

09:00-09:30 Υ Π Ο Δ Ο Χ Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ω Ν

09:30-10:10 Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ε Ι Σ

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, διευθυντής ΚΝΕ/ΕΙΕ
Των Σιώτης, πρόεδρος ΕΙΕ

Γιάννης Στουρνάρας, πρόεδρος Εμπορικής Τράπεζας
Ευάγγελος Βενιζέλος, υπουργός Πολιτισμού

Π Ρ Ω Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Πρόεδρος: Λουκία Δρούλια

10:10-10:30 Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Παρουσίαση της θεματικής του Συνεδρίου.*

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας

Από την εθνική ιστορία στην ιστορία της κοινωνίας

10:30-10:50 Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η ιδέα του έθνους και της εθνικής κοινότητας.*

10:50-11:10 Αντώνης Λιάκος, *Το ζήτημα της συνέχειας στη νεοελληνική ιστοριογραφία.*

11:10-11:30 Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Συγκλίσεις και αποκλίσεις των κυρίαρχων ρευμάτων (20ός αι.).*

11:30-11:50 Συζήτηση

11:50-12:20 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Πρόεδρος: Βασίλης Σφυρόερας

Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό

12:20-12:40 Γιάννης Κουμπουρλής, *Ο ρόλος του «εθνικού ιστορικού» στη σκέψη των πρώτων ιστοριογράφων.*

12:40-13:00 Νίκος Σιγάλας, *Η έννοια ελληνισμός στην ελληνική ιστορική αφήγηση.*

13:00-13:20 Σπύρος Καράβας, *Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885).*

13:20-13:40 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876).*

13:40-14:30 Συζήτηση

Tuesday 29 October

09:00-09:30 ARRIVAL OF PARTICIPANTS

09:30-10:10 INAUGURAL SESSION

Opening Addresses by Paschalis M. Kitromilides, Director,
INR/NHRF

Ion Siotis, President, NHRF

Ioannis Stournaras, President, Commercial Bank

Evangelos Venizelos, Minister of Culture

MORNING SESSION

Chair: Loukia Droulia

10:10-10:30 Spyros I. Asdrachas, *Presentation of the subject-matter
of the Congress.*

The elaboration of national historiography

From national history to the history of society

10:30-10:50 Paschalis M. Kitromilides, *The idea of the nation and of the
national community.*

10:50-11:10 Antonis Liakos, *The question of continuity in Greek
historiography.*

11:10-11:30 Rena Stavridi-Patrikiou, *The twentieth century: convergence
and divergence of prevailing historiographical trends.*

11:30-11:50 Discussion

11:50-12:20 C o f f e e B r e a k

Chair: Vasilios Sphyroeras

From Enlightenment to Romanticism

12:20-12:40 Ioannis Koubourlis, *The role of the "national historian" in
early historiographical thinking.*

12:40-13:00 Nikos Sigalas, *The concept of hellenism in Greek historical
narrative.*

13:00-13:20 Spyros Karavas, *Constantinos Paparrigopoulos and Greek
national claims (1877-1885).*

13:20-13:40 Triantaphyllos E. Sklavenitis, *The national pantheon of
biography and portraiture (1828-1876).*

13:40-14:30 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τρίτη 29 Οκτωβρίου

Α Π Ο Γ Ε Υ Μ Α Τ Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Η συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας

Πρόεδρος: Κρίτων Χρυσοχοϊδης

Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό

18:00-18:20 Έφη Γαζή, *Μια ρομαντική ιστορική επιστήμη: η περίπτωση του Σπυρίδωνος Λάμπρου (1851-1919)*.

18:20-18:40 Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η ιστορία και το κοινό της το 19ο αι.*

18:40-19:00 Συζήτηση

Η ελληνική ιστοριογραφία και τα Βαλκάνια

19:00-19:20 Βασίλης Κ. Γούναρης, *Ελληνική βαλκανιογνωσία 1830-1913*.

19:20-19:40 Ευαγγελία Μπαλτά, *Οι οθωμανικές σπουδές στη νεοελληνική ιστοριογραφία*.

19:40-20:00 Συζήτηση

20:00-20:30 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Πρόεδρος: Ελένη Αντωνιάδου-Μπιμπίκου

Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες

20:30-20:50 Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες*.

20:50-21:10 Peter Loizos, *History and Anthropology*.

21:10-21:30 Συζήτηση

Tuesday, 29 October

AFTERNOON SESSION

The elaboration of national historiography

Chair: Criton Chrysochoidis

From Enlightenment to Romanticism

18:00-18:20 Effi Gazi, *A romantic science of history: the case of Spyridon Lambros (1851-1919)*.

18:20-18:40 Vagelis Karamanolakis, *History and its public in the 19th century*.

18:40-19:00 Discussion

Greek historiography and the Balkans

19:00-19:20 Basil C. Gounaris, *Greek expertise on the Balkans 1830-1913*.

19:20-19:40 Evangelia Balta, *Ottoman studies in Greek historiography*.

19:40-20:00 Discussion

20:00-20:30 C o f f e e B r e a k

Chair: Eleni Antoniadou-Bibicou

History among the Social Sciences

20:30-20:50 Christos Hadziiosif, *History and the social sciences*.

20:50-21:10 Peter Loizos, *History and Anthropology*.

21:10-21:30 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τετάρτη 30 Οκτωβρίου

Π Ρ Ω Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Πρόεδρος: Νάσος Βαγενάς

Οι γραμματολογικές συνθέσεις

- 09:00-09:20 Αλέξης Πολίτης, *Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία, 1821-1940.*
- 09:20-09:40 Βενετία Αποστολίδου, *Καθιέρωση και αμφισβήτηση του δημοτικιστικού παραδείγματος.*
- 09:40-10:30 Συζήτηση
- 10:30-11:00 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Πρόεδρος: Δημήτρης Σπάθης

Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία

Ιστορία των ιδεών και των συλλογικών συνειδήσεων· ιστορία των συλλογικών συμπεριφορών και των νοοτροπιών

- 11:00-11:20 Φίλιππος Ηλιού, *Ιστοριογραφικές ανανεώσεις. Το βιβλίο, οι αναγνώστες, η ανάγνωση: το ποσοτικό στο τρίτο επίπεδο.*
- 11:20-11:40 Λουκία Δρούλια, *Από την παρατήρηση στην ονοματοθεσία. Συλλογικές συνειδήσεις και νοοτροπίες.*
- 11:40-12:00 Άννα Ταμπάκη, *Η ιστοριογραφική οπτική του μεταφραστικού εγχειρήματος: από τη «μετακένωση» στη διαπολιτισμικότητα;*
- 12:00-12:20 Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Κοινωνική-πολιτισμική ιστορία και ιστορία της γλώσσας: μια αναγκαία συνάντηση.*
- 12:20-12:40 Ειρήνη Τουντασάκη, *Ο παραδοσιακός πολιτισμός ως κατασκευή στην ελληνική λαογραφία. Μία απόπειρα ανθρωπολογικής ερμηνείας.*
- 12:40-13:30 Συζήτηση

Wednesday, 30 October

MORNING SESSION

Cultural History – History of Education

Chair: Nasos Vagenas

Surveys of Literary History

- 09:00-09:20 Alexis Politis, *Literary censuses and comprehensive surveys of literature. A gradual process, 1821-1940.*
- 09:20-09:40 Venetia Apostolidou, *Establishment and questioning of the demoticist paradigm.*
- 09:40-10:30 Discussion
- 10:30-11:00 Coffee Break

Chair: Dimitris Spathis

Renewals in Cultural History

History of ideas and collective consciousness; history of collective behaviour and mentality

- 11:00-11:20 Philippos Iliou, *Historiographical renewals. Books, readers, reading: third level quantification.*
- 11:20-11:40 Loukia Droulia, *From observation to labeling. Collective consciousness and mentality.*
- 11:40-12:00 Anna Tabaki, *Historiographical perspectives on translation projects: from metakenosis to multiculturalism?*
- 12:00-12:20 Alexandra Sfini, *Social-cultural history and history of language: a necessary encounter.*
- 12:20-12:40 Irini Toundassaki, *Traditional culture as a construct in Greek folklore. An attempt at anthropological interpretation.*
- 12:40-13:30 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τετάρτη 30 Οκτωβρίου

Α Π Ο Γ Ε Υ Μ Α Τ Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Ιστορία των θεσμών και του ελληνικού κράτους

Πρόεδρος: Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου

Οι θεσμοί πριν από τη συγκρότηση του κράτους

Η ιστορία των κοινοτήτων

18:00-18:20 Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Οι ελληνικές κοινότητες (17ος-19ος αι.): από την ιστορία των θεσμών στην ιστορία των τοπικών κοινωνιών και οικονομιών.*

Υπό τις δυτικές κυριαρχίες

18:20-18:40 Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Η Βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις.*

18:40-19:00 Νίκος Ε. Καραπιδάκης, *Η ιστορία των δυτικών κυριαρχιών: η παρέκκλιση από την κοινωνική ιστορία στην εθνική.*

19:00-19:30 Συζήτηση

19:30-20:00 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Πρόεδρος: Ασπασία Λούβη

Ελληνικός Τύπος 1784-2002

20:00-20:20 Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ιστοριογραφία του ελληνικού Τύπου.*

Διαδικασίες πολιτισμικών προσμελξων

20:20-20:40 Νίκος Χατζηνικολάου, *Διαμορφώνοντας την πολιτιστική παράδοση: ιστορικές τάσεις και ιδεολογίες.*

20:40-21:00 Συζήτηση

Wednesday, 30 October

AFTERNOON SESSION

History of Institutions and History of the Greek State

Chair: Elli Yiotopoulou-Sicilianou

Institutions antedating state-building

History of communes

18:00-18:20 Eftichia D. Liata, *Greek communes (17th-19th cent.): From the history of institutions to the history of local society and economy.*

Under Western domination

18:20-18:40 Anastassia Papadia-Lala, *The Venitian occupation of Greek lands in historiographical discourse. Perceptions and interpretative approaches.*

18:40-19:00 Nicos E. Karapidakis, *The history of Western domination: the deviation from social to national history.*

19:00-19:30 Discussion

19:30-20:00 C o f f e e B r e a k

Cultural History – History of Education

Chair: Aspasia Louvi

Greek Press 1784-2002

20:00-20:20 Aikaterini Koumariou, *Historiography of the Greek press.*

Acculturation Processes

20:20-20:40 Nicos Hadjinicolaou, *Constructing cultural tradition: historical trends and ideologies.*

20:40-21:00 Discussion

Πέμπτη 31 Οκτωβρίου

Π Ρ Ω Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Πρόεδρος: Γιάννης Καράς

Ιστορία των θετικών επιστημών

- 09:00-09:20 Κώστας Β. Κριμπάς, *Η συνάντηση της ιστορίας με τη βιολογία.*
- 09:20-09:40 Ευθύμιος Νικολαΐδης, *Ιστοριογραφία των επιστημών.*
- 09:40-10:00 Γιώργος Τόλιας, *Ιστοριογραφία των επιστημών του χώρου.*
- 10:00-10:30 Συζήτηση

Κοινωνική ιστορία

Πρόεδρος: Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Ιστορική δημογραφία

- 10:30-10:50 Κώστας Κόμης, *Από τη γεωγραφία στην ιστορική γεωγραφία (19ος-20ός αι.).*
- 10:50-11:10 Ευτυχία Κοσμάτου, *Από την πολιτειογραφία στην ιστορική δημογραφία.*
- 11:10-11:30 Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Ιστοριογραφικές χρήσεις των προ-στατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό.*
- 11:30-12:00 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Κοινωνικό φύλο και ιστορία

- 12:00-12:20 Έφη Αβδελά, *Ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία.*

Ηλικίες

- 12:20-12:40 Τόνια Κιουσοπούλου, *Η μελέτη των ηλικιών και των ηλικιακών ομάδων ως αντικείμενο της νεότερης ιστοριογραφίας.*

Αγροτικός κόσμος

- 12:40-13:00 Ελευθερία Ζέη, *Οι προσλήψεις του αγροτικού κόσμου το 19ο αιώνα: η πολλαπλότητα των μαρτυριών.*
- 13:00-13:20 Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ιστορία του αγροτικού κόσμου από τον Μεσοπόλεμο ως σήμερα: ακυρώσεις και μετατοπίσεις.*
- 13:20-14:00 Συζήτηση

Thursday, 31 October

MORNING SESSION

Cultural History – History of Education

Chair: Yannis Karas

History of Natural Science

- 09:00-09:20 Costas B. Krimbas, *The encounter of history with biology.*
09:20-09:40 Efthymios Nicolaidis, *Historiography of science in Greece.*
09:40-10:00 George Toliás, *Sciences of space in Greece, 19th-20th centuries.*
10:00-10:30 Discussion

Social History

Chair: Vassilis Panayotopoulos

Historical Demography

- 10:30-10:50 Kostas Komis, *From geography to historical geography (19th-20th centuries).*
10:50-11:10 Eftychia Kosmatou, *From statistics to historical demography.*
11:10-11:30 Dimitris Dimitropoulos, *Historiographical uses of pre-statistical testimonies on population.*
11:30-12:00 C o f f e e B r e a k

Gender and History

- 12:00-12:20 Efi Avdela, *History of women and of gender in contemporary Greek historiography.*

Age

- 12:20-12:40 Tonia Kioussopoulou, *The study of age and of age groups as an object of modern historiography.*

Rural Society

- 12:40-13:00 Eleftheria Zei, *Perceptions of rural society in the 19th century: the multiplicity of testimonies.*
13:00-13:20 Socrates D. Petmezas, *The history of rural society from the Interwar period.*
13:20-14:00 Discussion

Πέμπτη 31 Οκτωβρίου

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πολιτισμική ιστορία – Ιστορία της παιδείας

Πρόεδρος: Λίνος Μπενάκης

Ιστορία της φιλοσοφίας

- 18:00-18:20 Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η ιστοριογραφία ως μέθοδος αυτοπροσδιορισμού της νεοελληνικής φιλοσοφίας.*
- 18:20-18:40 Παναγιώτης Νούτσος, *Η φιλοσοφική σκέψη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα.*
- 18:40-19:00 Συζήτηση
- 19:00-19:30 Διάλειμα

Πρόεδρος: Δαυίδ Αντωνίου

Ανανεώσεις στην πολιτισμική ιστορία

Νέα ερμηνευτικά σχήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης

- 19:30-19:50 Κώστας Λάμπας, *Η νεοελληνική εκπαίδευση πριν από την Επανάσταση του 1821: τοπική ιστοριογραφία και συνθετικές απόπειρες.*
- 19:50-20:10 Αλέξης Δημαράς, *Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: απαρχές και θεσμοθέτηση (1821-1967).*
- 20:10-20:30 Χριστίνα Κουλούρη, *Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης: συνέχειες και ρήξεις (1967-2002).*
- 20:30-21:00 Συζήτηση

Thursday, 31 October

AFTERNOON SESSION

Cultural History – History of Education

Chair: Linos Benakis

History of Philosophy

- 18:00-18:20 Roxane D. Argyropoulos, *Historiography as a method for the self-definition of modern Greek philosophy.*
- 18:20-18:40 Panayotis Noutsos, *Philosophical reflection in the Interwar period. Theoretical and methodological issues.*
- 18:40-19:00 Discussion
- 19:00-19:30 Coffee Break

Chair: David Antoniou

Renewals in Cultural History

New Interpretative Approaches to the History of Education

- 19:30-19:50 Kostas Lappas, *Greek education before the Revolution of 1821: Local historiography and attempts at synthesis.*
- 19:50-20:10 Alexis Dimaras, *The historiography of Greek education: Origins and institutionalization (1821-1967).*
- 20:10-20:30 Christina Koulouri, *The historiography of Greek education: Continuities and ruptures (1967-2002).*
- 20:30-21:00 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Παρασκευή 1 Νοεμβρίου

Π Ρ Ω Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Κοινωνική ιστορία

Πρόεδρος: Antony Molho

Μετανάστευση – Διασπορά

- 09:00-09:20 Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Από τις «ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού» στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινομένου (15ος-19ος αι.).*
- 09:20-09:40 Λίνα Βεντούρα, *Μεταπολεμικές προσεγγίσεις της ελληνικής μετανάστευσης.*

Εθνοπολιτισμικές ομάδες

- 09:40-10:00 Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Εθνικός και εθνοτικός λόγος: συγκλίσεις και αποκλίσεις.*
- 10:00-10:20 Ρίκα Μπενβενίστε, *Για την ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας.*
- 10:20-10:50 Συζήτηση
- 10:50-11:20 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Οικονομική ιστορία

Πρόεδρος: Νίκος Πετραλιάς

Αγορές και στρατηγική κεφαλαίων

- 11:40-12:00 Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Οικονομική ιστορία του 20ού αιώνα: η έννοια της αγοράς.*
- 12:00-12:20 Γιώργος Προγουλάκης, *Οι Έλληνες ιστορικοί και το πρόβλημα της εκβιομηχάνισης μεταξύ των δύο πολέμων.*
- 12:20-12:40 Κώστας Κωστής, *Ιστοριογραφία των τραπεζών: ένα παράδειγμα από την ελληνική οικονομική ιστορία.*
- 12:40-13:00 Μιχάλης Ρηγίνος, *Οι περιπέτειες της δραχμής και η ελληνική ιστοριογραφία.*

Εκβιομηχάνιση

- 13:00-13:20 Χριστίνα Αγριαντώνη – Ευρυδίκη Σιφναίου, *Επισκόπηση της ιστοριογραφίας στο πεδίο της βιομηχανικής ιστορίας.*
- 13:20-14:00 Συζήτηση

Friday, 1 November

MORNING SESSION

Social History

Chair: Antony Molho

Emigration – Diaspora

09:00-09:20 Olga Katsiardi-Hering, *From “Greek Communities abroad” to the historiography of emigration (15th-19th cent.).*

09:20-09:40 Lina Ventura, *Post war approaches to Greek emigration.*

Ethnocultural Groups

09:40-10:00 Angeliki Konstantakopoulou, *National and ethnic discourse: convergences and divergences.*

10:00-10:20 Rika Benveniste, *On the history of Greek Jewry.*

10:20-10:50 Discussion

10:50-11:20 Coffee Break

Economic History

Chair: Nicos Petralias

Markets and Capital Strategies

11:40-12:00 Katerina Bregianni, *Economic history of the twentieth century: The concept of the market.*

12:00-12:20 George Progoulakis, *Greek historians and the question of industrialization in the Interwar period.*

12:20-12:40 Kostas Kostis, *Bank history: An example from Greek economic historiography.*

12:40-13:00 Michalis Riginos, *The adventures of the drachma and Greek historiography.*

Industrialization

13:00-13:20 Christine Agriantoni – Evidiki Sifneos, *Survey of historiography in the field of industrial history.*

13:20-14:00 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Παρασκευή 1 Νοεμβρίου

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Οικονομική ιστορία

Πρόεδρος: Φίλιππος Ηλιού

Οικονομία και οικονομική ιστορία: μείζονες υποθέσεις και τεχνικές

- 18:00-18:20 Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Από την αναφορά στο οικονομικό προς μια οικονομική ιστορία των κατακτημένων.*
- 18:20-18:40 Ευάγγελος Δ. Πρόντζας, *Οικονομία-ιστορία και οικονομική ιστορία: από τα προβλήματα στην ανάλυση.*
- 18:40-19:00 Συζήτηση
- 19:00-19:30 Δ ι ά λ ε ι μ α

Πρόεδρος: Γιώργος Σταθάκης

Αγροτική οικονομία

- 19:30-19:50 Θανάσης Καλαφάτης, *Πρόσωπα, ρεύματα και εξελίξεις της οικονομικής αγροτικής σκέψης (19ος-20ός αι.).*
- 19:50-20:10 Ευγενία Μπουρνόβα, *Οι Έλληνες ιστορικοί μπροστά στην αγροτική μεταρρύθμιση του Μεσοπολέμου.*

Εμπόριο και διακίνηση

- 20:10-20:30 Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το όνομα των τομών.*
- 20:30-20:50 Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, *Ιστοριογραφία μιας διεθνοποιημένης δραστηριότητας: το εμπόριο.*
- 20:50-21:10 Τζελίνα Χαράλυτη, *Η ναυτιλιακή ιστορία «εν πλω και υπ' ατμόν».*
- 21:10-21:45 Συζήτηση

Friday, 1 November

AFTERNOON SESSION

Economic History

Chair: Ph. Iliou

Economy and Economic History: Major Working Hypotheses and Techniques

- 18:00-18:20 Spyros I. Asdrachas, *From references to the economic factor to an economic history of subjugated society.*
- 18:20-18:40 Evangelos D. Prontzas, *Economy—History and Economic History: from problems to analysis.*
- 18:40-19:00 Discussion
- 19:00-19:30 Coffee Break

Chair: George Stathakis

Rural Economy

- 19:30-19:50 Thanasis Kalaphatis, *Persons, currents and developments in economic thought concerning rural society (19th-20th cent.).*
- 19:50-20:10 Eugenia Bournova, *Greek historians face rural reform in the Interwar period.*

Commerce and Transport

- 20:10-20:30 Vassilis Kremmydas, *The name of the ruptures.*
- 20:30-20:50 Maria Christina Chatziioannou, *Historiography of an internationalized activity: commerce.*
- 20:50-21:10 Gelina Harlaftis, *Maritime history "under sail and steam".*
- 21:10-21:45 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Σάββατο 2 Νοεμβρίου

Π Ρ Ω Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Ιστορία των θεσμών και του ελληνικού κράτους

Πρόεδρος: Σταύρος Ανεστίδης

Εκκλησιαστικοί θεσμοί

09:00-09:20 Βασίλειος Ν. Μακρίδης, *Νεότερη και σύγχρονη εκκλησιαστική και θρησκευτική ιστορία.*

Το ορθόδοξο μιλλέτ και τα ορθόδοξα κοινοτικά μορφώματα

09:40-10:00 Ιωάννα Πετροπούλου, *Η πορεία της ιστοριογραφίας: ο εκδημοκρατισμός της γραφής (19ος-αρχές 20ού αι.).*

10:00-10:20 Σία Αναγνωστοπούλου, *Η έννοια του μιλλέτ και το ορθόδοξο γένος.*

10:20-10:50 Συζήτηση

10:50-11:20 Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Πρόεδρος: Χρήστος Λυριτζής

Θεσμική συγκρότηση του κράτους

Πολιτειακή διαμόρφωση και εξέλιξη

11:20-11:40 Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Από την ιστορία των Συνταγμάτων στην ιστορία των θεσμών.*

12:00-12:20 Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων του ελληνικού κράτους.*

Κόμματα και παρατάξεις

12:20-12:40 Κατερίνα Γαρδίκια, *Ιστοριογραφία και η ελεγχόμενη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής.*

12:40-13:00 Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Κόμματα και παρατάξεις.*

13:00-13:30 Συζήτηση

Saturday, 2 November

MORNING SESSION

History of Institutions and of the Greek State

Chair: Stavros Anestidis

Ecclesiastical Institutions

09:00-09:20 Vasilios N. Makrides, *Modern and contemporary ecclesiastical and religious history.*

The Orthodox millet and Orthodox Communal formations

09:40-10:00 Ioanna Petropoulou, *The evolution of historiography: the democratization of writing (19th-early 20th cent.).*

10:00-10:20 Sia Anagnostopoulou, *The concept of millet and the Orthodox community.*

10:20-10:50 Discussion

10:50-11:20 C o f f e e B r e a k

Chair: Christos Lyrintzis

State-Building

Institutional formation and evolution

11:20-11:40 Nicos C. Alivizatos, *From the history of constitutions to the history of institutions.*

12:00-12:20 Constantinos Svolopoulos, *Historiography of the foreign relations of the Greek state.*

Parties and Alignments

12:20-12:40 Katerina Gardikas, *Historiography and the controlled expansion of political participation.*

12:40-13:00 George Th. Mavrogordatos, *Parties and alignments.*

13:00-13:30 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Σάββατο 2 Νοεμβρίου

Α Π Ο Γ Ε Υ Μ Α Τ Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

Ιστοριογραφικές συζητήσεις

Πρόεδρος: Ελένη Μπελιά

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821

- 18:00-18:20 Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Η ιστορία του 1821 σε διπλή αποστολή: θεμέλιο της εθνικής ταυτότητας και θεωρία της «επερχόμενης» κοινωνικής επανάστασης.*
- 18:20-18:40 Χρήστος Λούκος, *Το Εικοσιένα από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή.*
- 18:40-19:00 Συζήτηση
- 19:00-19:30 Διάλειμα

Πρόεδρος: Άγγελος Ελεφάντης

Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος

- 19:30-19:50 Γιώργος Μαργαρίτης, *Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1940: ιστοριογραφική πρόκληση.*
- 19:50-20:10 Στάθης Ν. Καλύβας, *Μεταξύ δύο μύθων: μεταπολεμικές και μεταπολιτευτικές προσεγγίσεις στην ιστορία της Κατοχής και του Εμφυλίου.*

Μεταπολεμική εποχή

- 20:10-20:30 Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και πολιτικός ανταγωνισμός, 1945-1990: ερμηνευτικά σχήματα και ερευνητικές προοπτικές.*

Η ιστορία ανάμεσα στις κοινωνικές επιστήμες

- 20:30-20:50 Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία και κοινωνικές επιστήμες.*
- 20:50-21:30 Συζήτηση

Saturday, 2 November

AFTERNOON SESSION

Historiographical Debates

Chair: Eleni Bellia

The Greek Revolution of 1821

- 18:00-18:20 Vassilis Panayotopoulos, *The double mission of the history of 1821: Foundation of national identity and theory of the "imminent" social revolution.*
- 18:20-18:40 Christos Loukos, *1821 from predominant object of research and teaching to downgrading and silence.*
- 18:40-19:00 Discussion
- 19:00-19:30 C o f f e e B r e a k

Chair: Angelos Elephantis

Occupation – Resistance – Civil War

- 19:30-19:50 George Margaritis, *Greece in the 1940s: A historiographical challenge.*
- 19:50-20:10 Stathis N. Kalyvas, *Between two myths: Post war and post-Junta approaches to the history of occupation and Civil War.*

Post war period

- 20:10-20:30 Ilias Nicolacopoulos, *Parties and political competition, 1945-1990: Interpretative frameworks and research perspectives.*

History among the Social Sciences

- 20:30-20:50 George B. Dertilis, *History and the Social Sciences.*
- 20:50-21:30 Discussion

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Κυριακή 3 Νοεμβρίου

Π Ρ Ω Ι Ν Ο Ε Λ Ε Υ Θ Ε Ρ Ο

Α Π Ο Γ Ε Υ Μ Α Τ Ι Ν Η Σ Υ Ν Ε Δ Ρ Ι Α

18:00-21:15*

Στρογγυλή Τράπεζα

**Ενσωμάτωση των ελληνικών ιστορικών σπουδών
στη διεθνή θέαση**

Συντονιστές: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Εισηγητές: Maurice Aymard – Richard Clogg

Antony Molho – Andrei Pippidi

21:00-21:15 Βασίλης Κρεμμυδάς, *Απολογιζόμαστε και χαιρετούμε.*

* Ταυτόχρονη μετάφραση ελληνικά/αγγλικά/γαλλικά

PROGRAMME OF THE CONGRESS

Sunday, 3 November

FREE MORNING

AFTERNOON SESSION

18:00-21:15*

Round Table

**The incorporation of Greek historical research
in international scholarship**

Coordinators: Spyros I. Asdrachas, Paschalis M. Kitromilides

Participants: Maurice Aymard – Richard Clogg
Antony Molho – Andrei Pippidi

21:00-21:15 Vassilis Kremmydas, *Concluding remarks.*

* Simultaneous translation Greek/English/French

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Σπύρος Ι. Ασδραχάς

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Βασίλης Κρεμμυδάς

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

ΤΑΜΙΑΣ

Κώστας Λάππας

ΜΕΛΗ

Αντώνης Λιάκος

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αθανάσιος Μαράντος, Διευθυντής Πολιτιστικής Κίνησης

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Μαρία Θεοδώρου

Δήμητρα Ρέγκλη

Ιωάννα Ζαμπάφτη

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ

- Έφη ΑΒΔΕΛΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
Χριστίνα ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Νίκος Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Σία ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Σπύρος Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ομότιμος διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ
Λίνα ΒΕΝΤΟΥΡΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοπον-
νήσου
Κατερίνα ΓΑΡΔΙΚΑ, επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών
Richard CLOGG, Professor, St. Antony's College Oxford
Δημήτρης ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, ερευνητής ΚΝΕ/ΕΙΕ
Ελευθερία ΖΕΗ, δρ. ιστορικός, διδάσκουσα Τμήματος Φιλολογίας Πανε-
πιστημίου Πατρών
Νίκος Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ, καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου
Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών
Τόνια ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, επίκουρη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
Κώστας ΚΟΜΗΣ, επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Ευτυχία ΚΟΣΜΑΤΟΥ, δρ. ιστορικός, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Βασίλης ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Αγγελική ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπι-
στημίου Ιωαννίνων
Κώστας ΚΩΣΤΗΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Ευτυχία Δ. ΛΙΑΤΑ, διευθύντρια ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ
Βασίλειος Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Erfurt

Γεώργιος Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
Antony MOLHO, Professor, Dept. of History and Civilisation, European
University Institute, Florence

Ρίκα ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσα-
λίας

Ευγενία ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθη-
νών

Κατερίνα ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ, ερευνήτρια Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου
Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών

Αναστασία ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Σωκράτης ΠΕΤΜΕΖΑΣ, επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Ιωάννα ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ερευνήτρια Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Andrei PIPPIDI, Professeur, Université de Bucarest, Roumanie

Γιώργος ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ, δρ. ιστορίας

Ευάγγελος Δ. ΠΡΟΝΤΖΑΣ, αναπληρωτής καθηγητής Ιονίου Πανεπι-
στημίου

Μιχάλης ΡΗΓΙΝΟΣ, αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ευρυδίκη ΣΙΦΝΑΙΟΥ, ερευνήτρια ΚΝΕ/ΕΙΕ

Γιώργος ΤΟΛΙΑΣ, διευθυντής ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

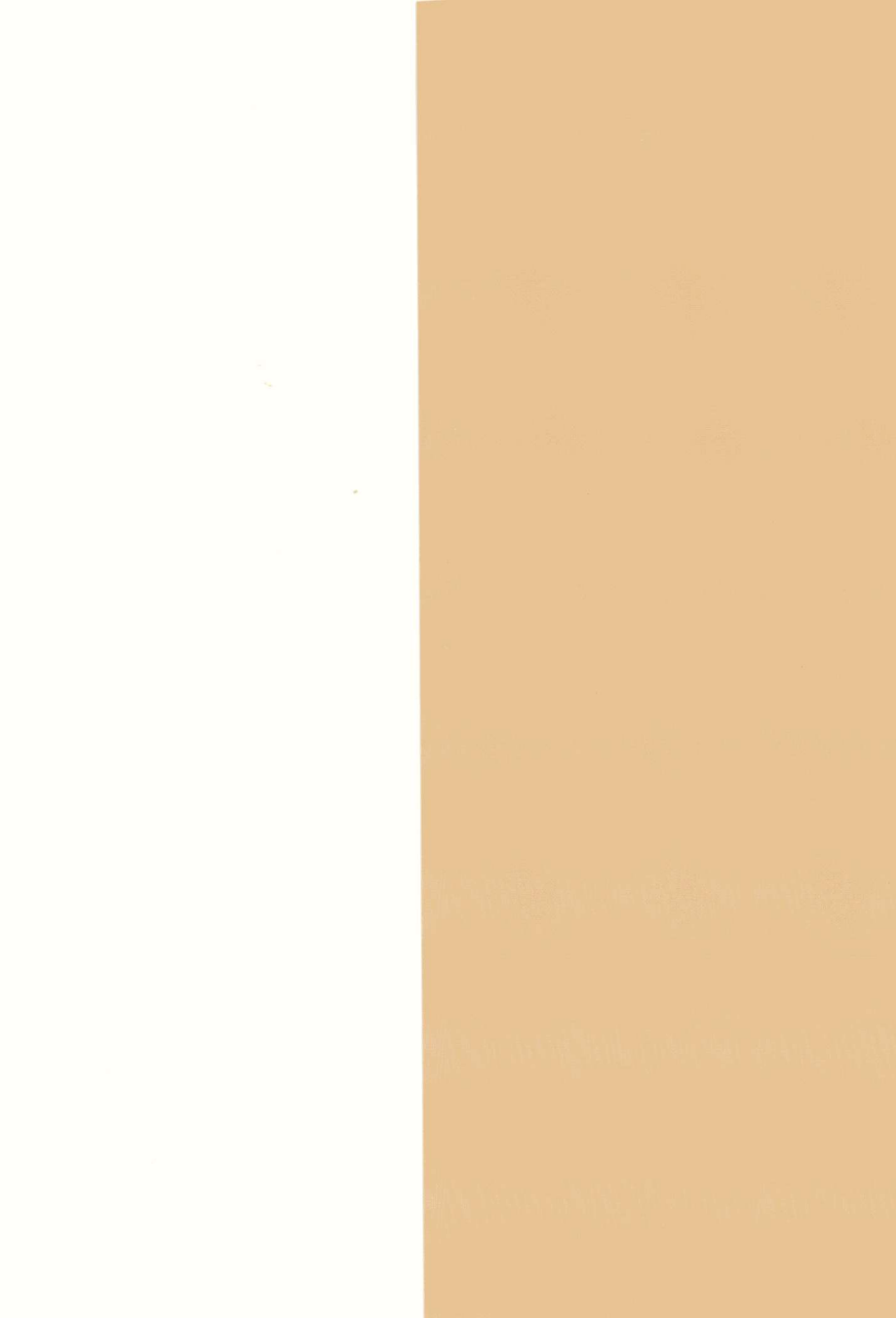
Τζελίνα ΧΑΡΑΛΥΤΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου

Μαρία Χριστίνα ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, διευθύντρια ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Δ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
1833-2002
ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΟΜΟΣ Β'
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΛΛΥ ΑΓΓΕΛΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΙΣ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004
ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΓΙΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

HISTORY.

ISBN set 960-7916-39-5

ISBN Β' τόμος 960-7916-38-7

MD0005960231